ЮБИЛЕЕН СБОРНИК БОЖИДАР ДИМИТРОВ
STUDIA IN HONOREM BOZHIDARI DIMITROV

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ТОМ XXVIII

PROCEEDINGS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY
VOL. XXVIII

UNICART

Редколегия:
Проф. д-р Божидар Димитров – гл. редактор
Проф. д-р Цветана Кьосева
Доц. д-р Иван Христов
Доц. д-р Владимир Пенчев
Доц. д-р Николай Марков
Ас. Гавраил Лазов
Павлина Девлова – научен секретар

Стилова редакция – Мая Нанкова
Превод на английски език – Цвета Райчевска
Художник на корицата – Елена Бояджиева

Editorial Board:
Prof. Dr. Bozhidar Dimitrov, editor
Prof. Dr. Tzvetana Kyoseva
Assoc. Prof. Dr. Ivan Hristov
Assoc. Prof. Dr. Vladimir Penchev
Assoc. Prof. Dr. Nikolay Markov
Assistant Gavrail Lazov
Pavlina Devlova – scientific secretary

Style editor – Maya Nankova
English translation – Tzveta Raychevska
Cover desing – Elena Boyadzhieva

© Национален исторически музей – София / National Museum of History – Sofia
© Издателство „Territoriale“, София / Publishing Company "Unicart", Sofia

ISSN 1311–5219

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ТОМ XXVIII

PROCEEDINGS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

VOL. XXVIII

СОФИЯ
2016

Снимка на корицата:
Червенофигурна каничка, трета четвърт на
V в. пр. Хр. (Археологически музей Созопол
– Инв. № 261). Открита в некропола на
Аполония Понтика – Созопол, родния град на
Божидар Димитров.

СЪДЪРЖАНИЕ

Бони Петрунова
AD MULTOS ANNOS 13

Павлина Девлова
ТВОРЧЕСКА БИОГРАФИЯ НА ПРОФ. БОЖИДАР ДИМИТРОВ 15

Павлина Девлова
СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФ. БОЖИДАР ДИМИТРОВ 19

АРХЕОЛОГИЯ

Мая Аврамова
ЗЛАТНА ГРИВНА ОТ ХАЛКОЛИТА ОТ ФОНДА НА НИМ 29

Мартин Христов
ЗЛАТНИ ПРЕДМЕТИ ОТ КЪСНИЯ ХАЛКОЛИТ ВЪВ ФОНДА НА НИМ. 35

Димитър Недев
ИЗТОЧНОГРЪЦКА РИСУВАНА КЕРАМИКА (КР. НА VII – VI В. ПР. ХР.)
ОТ АПОЛОНИЯ ПОНТИКА (ПО ДАННИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ПРОУЧВАНИЯ В СТАРАТА ЧАСТ НА СОЗОПОЛ) 41

Теодора Богданова
МЕТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ, СВЪРЗАНИ С ТОАЛЕТА НА ЖЕНАТА
(ПО ДАННИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АПОЛОНИЯ ПОНТИКА) 59

Илия Киров
ПРЕДРИМСКА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА ОТ ЗАЛИВА ВРОМОС,
АКВАТОРИЯТА НА ГРАД ЧЕРНОМОРЕЦ. ДАТИРОВКА И ПАРАЛЕЛИ 81

Даниела Стоянова, Чавдар Цочев
ГРОБНИЦАТА С ПАНТЕРИТЕ ОТ ЖАБА МОГИЛА ПРИ СТРЕЛЧА
(ПРЕДВАРИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ). 99

Методи Манов
ОБРОЧНА ПЛОЧКА С ТРАКИЙСКИЯ КОННИК ОТ НИМ СОФИЯ 123

Иван Христов
НОВООТКРИТО СВЕТИЛИЩЕ НА БОГ СИЛВАН
В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. БУТАН, ВРАЧАНСКА ОБЛАСТ 131

Валери Стоичков, Румен Иванов
ЗА КОХОРТИТЕ НА V МАКЕДОНСКИ ЛЕГИОН ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ. 135

Красимира Карадимитрова, Любава Конова, Елка Пенкова
ДВА НОВИ ПАМЕТНИКА НА РИМСКАТА ПОРТРЕТНА ПЛАСТИКА
ОТ ФОНДА НА НИМ 141

Гавраил Лазов
ФРАГМЕНТИ ОТ СТАТУАРНА КОМПОЗИЦИЯ С ДИОНИСОВА СЦЕНА
ОТ РИМСКАТА ЕПОХА ВЪВ ФОНДА НА НИМ 155

Васил Тенекеджиев
РАННОХРИСТИЯНСКА ПЛОЧА С ВРЯЗАНА УКРАСА
ОТ КРЕПОСТТА В РЕЗИДЕНЦИЯ ЕВКСИНОГРАД КРАЙ ВАРНА. 173

Георги Атанасов
ДЕВЕТ ЕЗИЧЕСКИ ШАРАПТАШИ-ЖЕРТВЕНИЦИ,
ОТКРИТИ В ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА). 187

Станислав Станилов
БРОНЗОВО ИЗОБРАЖЕНИЕ НА КОННИК-СОКОЛАР ОТ БЪЛГАРИЯ 197

Бони Петрунова
ПРОУЧВАНИЯ И НАХОДКИ ОТ КРЕПОСТТА ЛЮТИЦА 209

Ивайло Кънев
СРЕДНОВЕКОВНИ МЕЧОВЕ ОТ ФОНДА НА НИМ. 219

Мариела Инкова
ПОРТАТА НА КЪСНОАНТИЧНАТА И РАННОВИЗАНТИЙСКА
КРЕПОСТ „КАЛЯТА“ КРАЙ ЯКОРУДА. 227

Константин Тотев
КЕРАМИЧЕН СЪД С НАДПИС ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ТРАПЕЗИЦА 255

Никифор Тодоров
НОВ ЩРИХ КЪМ ВЪЗСТАНОВКАТА НА СЕВЕРНАТА ПОРТА
НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА 261

НУМИЗМАТИКА И ЕПИГРАФИКА

Владимир Пенчев
КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ КЪСНОЕЛИНИСТИЧЕСКИ ТЕТРАДРАХМИ,
НАМЕРЕНА В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ЛЕВКА, СВИЛЕНГРАДСКО 269

Владимир Пенчев
КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С ДОРЕФОРМНИ СОЛУНСКИ НОМИЗМИ
ХИСТАМЕНОН НА ИМПЕРАТОР АЛЕКСИЙ I КОМНИН,
ОТКРИТА ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА
КРЕПОСТ „БАЛЪК ДЕРЕ“ КРАЙ ИВАЙЛОВГРАД 279

Владимир Пенчев
РЯДКА МОНЕТА НА СОЛУНСКИЯ ДЕСПОТ МАНУИЛ КОМНИН ДУКА (1230–1237 Г.),
НАМЕРЕНА ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА
СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ „БАЛЪК ДЕРЕ“ КРАЙ ИВАЙЛОВГРАД 283

Тенчо Попов
НОВ ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА СОЛУН СЛЕД 1230 Г. 287

Филип Петрунов
НОВИ ДАННИ ЗА МЕДНОТО МОНЕТОСЕЧЕНЕ НА ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА. 291

Николай Шаранков
ТРИ АПОЛОНИЙСКИ НАДПИСА ОТ КЛАСИЧЕСКАТА
И ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА 297

Иван Христов, Калин Стоев
РИМСКА ВОЕННА ДИПЛОМА ОТ 11 ОКТОМВРИ 146 Г.
НА ВОЙНИК ОТ II МАТИАКСКА КОХОРТА 309

ИСТОРИЯ

Николай Марков
БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДИН СРЕДНОВЕКОВЕН „КОНСТАНТИНОПОЛСКИ“ МИТ 323

Виолета Нешева
МЕЛНИК И БАЛКАНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ПРЕЗ IX–XIV ВЕК. 369

Румен Иванов
ДЕУЛТУМ В ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ ОТ XV–XVII ВЕК. 385

Милен Николов
ПИСАНОТО ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ПАРОРИЯ 403

Васил Гюзелев
МОРЯЦИ – БЪЛГАРИ И ЖИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКИ ЧЕРНИМОРСКИ
ГРАДОВЕ ВЪВ ФЛОТАТА НА ГЕНУЕЗКАТА РЕПУБЛИКА. 409

Невян Митев
ДВЕ ПИСМА ЗА ПРЕГОВОРИТЕ ПРЕЗ 1444 Г. МЕЖДУ
КРАЛ ВЛАДИСЛАВ ВАРНЕНЧИК(1434–1444) И СУЛТАН МУРАД II (1421–1451). 423

Цвета Райчевска
ВЪЗНИКВАНЕТО НА БУРГАС ПРЕЗ XVI ВЕК
СПОРЕД ДОСЕГА ИЗВЕСТНИТЕ ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ. 427

Илиана Илиева
БЪЛГАРИЯ И ЧЕРНА ГОРА ВЪВ ВЪЗЕЛА
НА БАЛКАНСКИТЕ ПРОБЛЕМИ (1900–1903) 437

Валентина Задгорска
ИЗ СПОМЕНИТЕ НА ХРИСТО КАЛФОВ 449

Николай Кочанков
СОЦИАЛНО ИНЖЕНЕРСТВО, ПРОПАГАНДА И ДИПЛОМАЦИЯ:
ОБРАЗЪТ НА СЛОВАШКАТА НАЦИОНАЛНО-АВТОРИТАРНА
ДЪРЖАВА В БЪЛГАРИЯ (1939–1944). 463

Красимира Узунова
ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ И ТЯХНОТО НАСТАНЯВАНЕ
В ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК –
ЕДНА ТЪЖНА СТРАНИЦА В НАЦИОНАЛНАТА НИ ИСТОРИЯ 477

Веселина Узунова
ПОЛЪХЪТ НА „РАЗВЕДРЯВАНЕТО“ – БЪЛГАРО-АМЕРИКАНСКИТЕ
ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ 489

Мария Златкова
ПОЩЕНСКИТЕ КАРТИЧКИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР
(ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА НИМ „СНИМКИ ОТ ПЕРИОДА 1878–1944“). 495

ЕТНОЛОГИЯ

Ели Гуцева
ЖЕНАТА ЗАД КОСТЮМА. ИЗЧЕЗНАЛ ЛИ Е ИНТЕРЕСЪТ
КЪМ ТРАДИЦИОННОТО НАРОДНО ОБЛЕКЛО И КАКВО СЕ КРИЕ
ЗАД ИНВЕНТАРЕН НОМЕР 50979/1–6 ОТ ФОНДА НА НИМ? 505

Вера Керелезова
СТЕННИ КИЛИМИ ОТ ФОНДА НА НИМ,
СЪС СЮЖЕТИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. 511

Мария Колева
ЗА НЯКОИ НАРОДНИ ВЯРВАНИЯ И ЛЕКУВАНИЯ, ТРЕТА ЧАСТ 517

ИЗКУСТВОЗНАНИЕ

Иван Маразов
ТЕЗЕЙ И МОРЕТО. 531

Цвета Евлогиева-Кацарова
КАДИФЕ, КОПРИНА И ЗЛАТО В БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ ОТ XVI–XVIII ВЕК. 539

КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

Нина Вутова
ЗА ВОДНИТЕ ЗНАЦИ „ТРИ ШАПКИ“ И НЯКОЛКО
БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСА ОТ XIX ВЕК 549

Елена Коцева
КНИГАТА... ЗА КНИГИТЕ 559

Ивона Карачорова
СЪСТАВЪТ НА БОЯНСКИЯ ПСАЛТИР ОТ XIII ВЕК 577

Вася Велинова
ЗА ЕДИН ПРЕПИС НА ИСТОРИЧЕСКАТА ПАЛЕЯ ОТ ПОСЛЕДНИТЕ
ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В., СЪХРАНЯВАН В СБИРКАТА НА НИМ (NMH, SLAV 25) 585

Лора Ненковска
ПРОМЕНЕНАТА ФУНКЦИЯ НА ИНИЦИАЛА
В ГРУПА ЛИТУРГИЧНИ РЪКОПИСИ ОТ XVII–XVIII ВЕК. 591

МУЗЕЙНИ ДЕЙНОСТИ

Мариела Инкова
АРИСТОКРАТИ И ВОЙНИ. СРЕБЪРНИТЕ КОЛАНИ НА БЪЛГАРИТЕ VII–VIII ВЕК 603

Нина Вутова, Цвета Евлогиева-Кацарова
ИЗЛОЖБА „БЪЛГАРСКАТА АВТОКЕФАЛНА
АРХИЕПИСКОПИЯ В ОХРИД 1018–1767 Г.“ В НИМ. 611

Леонора Бонева
КОЛЕКЦИЯТА НА ПРОЕКТА CANEPAL ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА
АКТУАЛНИЯ МУЗЕОЛОЖКИ ДЕБАТ 617

CONTENTS

Boni Petrunova
AD MULTOS ANNOS 13

Pavlina Devlova
CREATIVE BIOGRAPHY OF PROF. BOZHIDAR DIMITROV. 15

Pavlina Devlova
BIBLIOGRAPHY OF THE WRITINGS OF PROF. BOZHIDAR DIMITROV 19

ARCHAEOLOGY

Maya Avramova
GOLD BRACELET FROM THE CHALCOLITHIC IN THE COLLECTION OF NMH 29

Martin Hristov
GOLD OBJECTS FROM THE LATE CHALCOLITHIC IN THE COLLECTION OF NMH. 35

Dimitar Nedev
EAST-GREEK PAINTED POTTERY FROM APOLLONIA PONTICA
(LATE 7TH–6TH CENTURY BC) (ACCORDING TO THE DATA
FROM THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE OLD PART OF SOZOPOL) 41

Teodora Bogdanova
METAL INSTRUMENTS, ASSOCIATED WITH A WOMAN'S BEAUTY CARE
(BASED ON DATA FROM THE NECROPOLIS OF APOLLONIA PONTICA) 59

Iliya Kirov
PRE-ROMAN BUILDING CERAMICS FROM THE GULF OF VROMOS,
THE WATER AREA OF THE TOWN OF CHERNOMORETS. DATING AND PARALLELS 81

Daniela Stoyanova, Chavdar Tzochev
THE TOMB WITH THE PANTHERS IN ZHABA MOGILA, STRELCHA:
PRELIMINARY OBSERVATIONS 99

Metodi Manov
A VOTIVE TABLET WITH THE THRACIAN HORSEMAN FROM THE NMH, SOFIA 123

Ivan Hristov
NEWLY DISCOVERED SANCTUARY OF THE GOD SYLVANUS
IN THE VILLAGE OF BUTAN, VRATZA PROVINCE 131

Valeri Stoichkov, Rumen Ivanov
ON THE COHORTS OF THE ROMAN LEGIO V MACEDONICA IN LATE ANTIQUITY. 135

Krasimira Karadimitrova, Lyubava Konova, Elka Penkova
TWO NEWLY-ACQUIRED MONUMENTS OF THE ROMAN
PORTRAIT SCULPTURE IN THE COLLECTION OF THE NMH 141

Gavrail Lazov
FRAGMENTS OF A STATUE COMPOSITION WITH A DIONYSIAN SCENE
FROM THE ROMAN PERIOD IN THE NMH COLLECTION 155

Vasil Tenekedzhiev
EARLY CHRISTIAN SLAB WITH INCISED DECORATION
FROM THE FORTRESS IN THE EUXINOGRAD RESIDENCE NEAR VARNA 173

Georgi Atanasov
NINE SHARAPTASH-PAGAN ALTARS FOUND IN DRASTAR (SILISTRA) 187

Stanislav Stanilov
BRONZE IMAGE OF A HORSEMAN-FALCONER FROM BULGARIA 197

Boni Petrunova
RESEARCHES AND FINDS FROM THE FORTRESS OF LYUTITZA 209

Ivaylo Kanev
MEDIEVAL SWORDS FROM THE NMH COLLECTION 219

Mariela Inkova
THE GATEWAY OF THE LATE ANTIQUE AND EARLY
BYZANTINE FORTRESS "KALYATA" NEAR YAKORUDA 227

Konstantin Totev
CERAMIC VESSEL WITH AN INSCRIPTION
FROM THE EXCAVATIONS IN TRAPEZITZA 255

Nikifor Todorov
NEW DETAIL TO THE RECONSTRUCTION OF THE NORTH GATEWAY
OF THE TRAPEZITZA FORTRESS 261

NUMISMATICS AND EPIGRAPHICS

Vladimir Penchev
A HOARD OF LATE HELLENISTIC TETRADRACHMS FOUND WITHIN
THE BOUNDARIES OF THE VILLAGE OF LEVKA, SVILENGRAD REGION 269

Vladimir Penchev
A HOARD OF PRE-REFORM THESSALONIKI NOMISMATA HISTAMENA
OF EMPEROR ALEXIOS KOMNENOS, FOUND DURING
THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE MEDIEVAL FORTRESS
OF BALAK DERE NEAR IVAYLOVGRAD 279

Vladimir Penchev
RARE COIN OF MANUEL KOMNENOS DOUKAS, DESPOTES OF THESSALONIKI
(1230–1237), FOUND DURING THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
IN THE MEDIEVAL FORTRESS OF BALAK DERE NEAR IVAYLOVGRAD 283

Tencho Popov
NEW SOURCE FOR THE HISTORY OF THESSALONIKI AFTER 1230 287

Philip Petrunov
NEW DATA ON THE COPPER COINAGE OF DESPOT DOBROTITSA 291

Nicolay Sharankov
THREE APOLLONIAN INSCRIPTIONS
FROM THE CLASSICAL AND HELLENISTIC PERIOD 297

Ivan Hristov, Kalin Stoev
ROMAN MILITARY DIPLOMA DATED 11 OCTOBER 146 AD
ISSUED FOR A SOLDIER OF COHORS II MATTIACORUM. 309

HISTORY

Nikolay Markov
NOTES ON A MEDIEVAL "CONSTANTINOPOLITAN" MYTH 323

Violeta Nesheva
MELNIK AND THE BALKAN RULERS IN IX–XIV CENTURY 369

Rumen Ivanov
DEULTUM ON THE HISTORICAL MAPS FROM THE XV–XVIII CENTURY 385

Milen Nikolov
ON THE WRITINGS ABOUT THE LOCALIZATION OF PARORIA 403

Vasil Gyuzelev
SEAMEN – BULGARIANS AND RESIDENTS OF BULGARIAN
COASTAL CITIES IN THE FLEET OF THE REPUBLIC OF GENOESE 409

Nevyan Mitev
TWO LETTERS ON THE NEGOTIATIONS IN 1444 BETWEEN KING
WŁADYSŁAW WARNEŃCZYK (1434–1444) AND SULTAN MURAD II (1421–1451) 423

Tzveta Raychevska
THE EMERGENCE OF BURGAS IN THE 16TH CENTURY
ACCORDING TO THE KNOWN OTTOMAN DOCUMENTS. 427

Iliana Ilieva
BULGARIA AND MONTENEGRO IN THE KNOT OF THE BALKAN PROBLEMS 437

Valentina Zadgorska
FROM THE MEMOIRS OF HRISTO KALFOV 449

Nikolay Kochankov
SOCIAL ENGINEERING, PROPAGANDA AND DIPLOMACY: THE IMAGE OF
THE SLOVAK NATIONAL-AUTHORITARIAN STATE IN BULGARIA (1939–1944) 463

Krasimira Uzunova
THRACIAN REFUGEES AND THEIR ACCOMMODATION
IN HASKOVO REGION IN THE 20S AND 30S OF THE 20TH CENTURY –
A SAD PAGE IN OUR NATIONAL HISTORY 477

Veselina Uzunova
THE WAFT OF THE "DÉTENTE" – THE BULGARIAN-AMERICAN
RELATIONS IN THE 1960S 489

Maria Zlatkova
POSTCARDS AS HISTORICAL SOURCE
(FROM THE "PICTURES FROM 1878–1944 PERIOD" COLLECTION OF NMH) 495

ETHNOLOGY

Eli Gutzeva
THE WOMAN BEHIND THE COSTUME. HAS THE INTEREST IN TRADITIONAL FOLK COSTUMES VANISHED AND WHAT LIES BEHIND THE INVENTORY NUMBER 50979/1–6 OF THE NMH COLLECTION? 505

Vera Kerelezova
WALL CARPETS FROM THE COLLECTION OF THE NMH WITH THEMES FROM THE BULGARIAN HISTORY 511

Maria Koleva
ON SOME FOLK BELIEFS AND TREATMENTS. PART THREE. 517

ART STUDIES

Ivan Marazov
THESEUS AND THE SEA 531

Tzveta Evlogieva-Katzarova
VELVET, SILK AND GOLD IN BULGARIAN MANUSCRIPTS FROM THE 16TH–18TH CENTURY 539

LITERARY HERITAGE

Nina Vutova
ON THE *THREE HATS* WATERMARK AND SEVERAL BULGARIAN MANUSCRIPTS FROM THE 19TH CENTURY 549

Elena Kotzeva
THE BOOK… FOR THE BOOKS 559

Ivona Karachorova
THE COMPOSITION OF THE BOYANA PSALTER FROM THE 13TH CENTURY 577

Vasya Velinova
ON A COPY OF THE PALAEA HISTORICA OF THE LAST DECADES OF THE 14TH C., KEPT IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY 585

Lora Nenkovska
THE ALTERED FUNCTION OF THE INITIAL IN A GROUP OF LITURGICAL MANUSCRIPTS FROM THE 17TH–18TH CENTURIES 591

MUSEUM ACTIVITIES

Mariela Inkova
ARISTOCRATS AND WARIORS. THE SILVER BELTS OF THE BULGARIANS, 7TH–8TH CENTURY 603

Nina Vutova, Tzveta Evlogieva-Katzarova
"BULGARIAN AUTOCEPHALOUS ARCHBISHOPRIC OF OHRID 1018–1767" EXHIBITION IN THE NATIONAL HISTORY MUSEUM 611

Leonora Boneva
CANEPAL PROJECT COLLECTION IN THE LIGHT OF THE CURRENT MUSEOLOGICAL DEBATE 617

БОЖИДАР ДИМИТРОВ
AD MULTOS ANNOS

BOZHIDAR DIMITROV
AD MULTOS ANNOS

Да представиш сложна и многообразна личност, каквато е Божидар Димитров, е почти непосилна задача. На пръв прочит всички го познаваме, фактите от неговата биография могат да се открият навсякъде, включително и в автобиографичната му книга „За кожата на едно ченге“. Всеки от нас има мнение за него, а в годината на юбилея той събра две огромни подписки – едната против и двойно по-голяма – за себе си! Историк, разузнавач, моряк, изследовател, министър, директор на най-големия музей в България, телевизионен водещ на популярното предаване „Памет българска“… Едни се обръщат към него с „ПРОФЕСОРЕ“, младите сътрудници го наричат помежду си „ДЯДО БОЖО“, за трети Божидар Димитров е вече „марка“, гаранция, че книгата, на която стои това име, ще бъде разграбена и че това, което е написано в нея, няма да остави никого безразличен. Независимо дали го радва или взривява. За журналистите той е източник на оригинални заглавия, за историците – на невероятни открития, за всички, които обичаме България – име, което вече е вписано в нейните летописи.

Работата му като директор на Националния исторически музей е огромна. До Божидар Димитров музеят функционира единствено като експозиция с експонати, събрани от 32 български музея. Божидар Димитров го превръща в пълноценно действаща институция чрез мащабни археологически, етнографски и исторически експедиции, откупки, дарения, съвместна работа с правоохранителните органи; музеят събра собствени фондове от културно-исторически ценности с повече от 650 000 единици.

В публичните си изяви Божидар Димитров е емоционален, трудно се поддава на цензура, защитава атрактивно, но и достъпно тезите си,

To present a complex and diverse personality such as Bozhidar Dimitrov is almost an impossible task. At first reading we all know him, the facts of his biography can be found everywhere, including in his autobiographical book "For the skin of a cop." Each of us has an opinion about him, but in the year of jubilee, he garnered two large petitions – one against and twice as much – for himself! Historian, a former agent, sailor, explorer, Minister, Director of the largest museum in Bulgaria, television presenter hosting the extremely popular broadcast "Pamet Balgarska" [Bulgarian Memory],.. Some address him as the "Professor", the young research fellows call him between themselves "Santa Bozho", and to third Bozhidar Dimitrov is already a "brand", guarantee that there will be a run on every book on which his name is and that what is written in it will not leave anyone indifferent. Whether it pleases the reader or makes him explode. To the journalists he is a source of original headings, to the historians – of incredible discoveries, to all who love Bulgaria – a name that is already registered in its records.

His work as director of the National Museum of History is huge. Prior to Bozhidar Dimitrov, the museum functioned solely as a public display of exhibits submitted by thirty-two Bulgarian museums. Bozhidar Dimitrov turned it into a fully functioning institution through large-scale archaeological, historical and ethnographic expeditions, purchases, donations and cooperation with law enforcement authorities; thus the museum assembled its own collection of more than 650, 000 items of cultural and historical value.

In public appearances Bozhidar Dimitrov is emotional, difficult to censorship; he defends in attractive but affordable way his theses, some of which proved to be undeniable truth that forced his opponents without much noise, to join them, as is the case with the relics of St. John the Baptist in

някои от които се оказват безспорна истина и принуждават опонентите му, без много шум, да се присъединят към тях, какъвто е случаят с мощите на Св. Йоан Предтеча в Созопол. Други негови хипотези пораждат дискусии, карат хората да се замислят, може би и да осъзнаят, че за истинския учен истината включва в себе си всичко, дори противоречията.

Не можем да твърдим, че за огромната си и многообразна дейност Божидар Димитров е получил адекватно признание, въпреки че залив в Антарктида носи неговото име. Ето защо, с този сборник, ние, неговите приятели, почитатели и ученици, се прекланяме пред креативността, енергията, оригиналността и огромната обич, която Божидар Димитров дарява на България.

Доц. д-р Бони Петрунова
Зам.-министър на културата

Sozopol. His other hypotheses give rise to discussions, make people think, and maybe realize that for the true scholar truth incorporates everything, even the contradictions. We cannot say that for his vast and diverse activities Bozhidar Dimitrov has received adequate recognition, although a bay in Antarctica bears his name. Therefore, with this collection of writings we, his friends, admirers and students bow to the creativity, energy, originality and enormous love that Bozhidar Dimitrov dedicates to Bulgaria.

Assoc. Dr. Boni Petrunova
Deputy Minister of Culture

ТВОРЧЕСКА БИОГРАФИЯ НА ПРОФ. Д-Р БОЖИДАР ДИМИТРОВ

CREATIVE BIOGRAPHY OF PROF. DR. BOZHIDAR DIMITROV

Божидар Димитров Стоянов е роден на 3 декември 1945 г. в Созопол. През 1964 г. завършва средно образование в Механотехникум в Бургас. През 1974 г. завършва висшето си образование в Софийски Университет „Св. Климент Охридски“, специалност „История и археология“. В периода 1974–1975 е на специализиция във Франция в Институт за древни текстове – Париж. През 1977–1978 специализира в Италия в Школа по палеография и дипломатика – Ватикана.

През 1983 г. защитава дисертация на тема „Петър Богдан Бакшев – български историк и политик от XVII век“ и получава научна степен „Кандидат на историческите науки“. Става старши научен сътрудник II степен през 1985 г. През 2013 г. придобива научна степен „професор“.

От 1978 г. започва работа в НИМ. Постъпва като уредник в отдел „История

Bozhidar Dimitrov Stoyanov was born on December 3, 1945 in Sozopol. In 1964 he completed his secondary education at the Mechanical Engineering School in Burgas. In 1974 he graduated from the Sofia University „St. Kliment Ohridski”, „History and archeology“ department. In the period between 1974 and 1975, he focused on his academic specialization in France at the Institute of Ancient Studies – Paris. In 1977–1978 he specialized in Italy at the Vatican School of Paleography, Diplomatics and Archives.

In 1983 he defended his thesis „Petar Bogdan Bakshev – Bulgarian historian and politician of the seventeenth century“ for the academic degree „Candidate of historical sciences.“ He became Senior Research Fellow Grade 2 in 1985. In 2013 he acquired the academic degree of professor.

He started his research work in the National Museum of History in 1978. He joined the museum staff as a curator in the „History of the Bul-

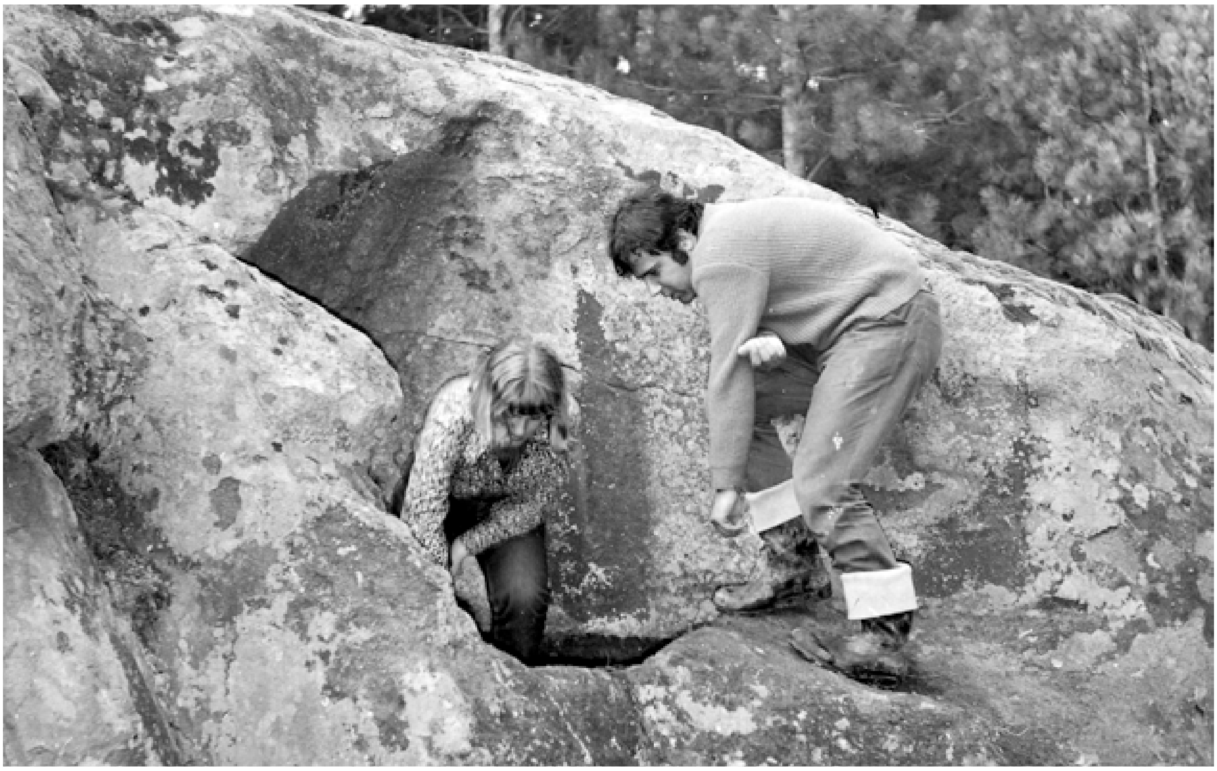

Божидар Димитров на експедиция в Източните Родопи.

на българските земи през XV–XVII век“. Научните му интереси са в сферата на средновековната история.

От 1991 е заместник-директор на НИМ, а от 1995–1998, 2001–2009; 2011 до сега е директор на НИМ. За периода 2009–2011 е Министър в 87 правителство на Република България, като отговаря за Агенцията за българите в чужбина.

Божидар Димитров участва в множество теренни археологически проучвания. Работи в теренни експедиции на Института по Тракология: „Проучване на металите в древна Тракия по Меден рид“ (1972–1973); Проучване на металите в древна Тракия в района на Източна Стара планина от Дюлинския проход до нос Емине“ (1976–1981); „Странджа– Сакар“ (1974–1981); „Източни Родопи – долмени, каменни гробници, мегалитни структури“ (1972–1973). Участва в подводни проучвания в акваторията на Созопол, Несебър, Китен, Приморско, странджанското крайбрежие на юг от нос Емине (1972–1996). Член е на експедицията за археологическо проучване на Малкото кале (1973–1977). Работи активно по регис-

garian lands in the 15th–17th century“ department His research interests are in the field of medieval history.

Since 1991 Bozhidar Dimitrov was Deputy Director of the National Museum of History. He headed the museum as its Director from 1995 to 1998, from 2001 to 2009 and again since 2011 up to now. Between 2009 and 2011 he was Minister in the 87th Government of the Republic of Bulgaria, responsible for the Agency for Bulgarians Abroad.

Bozhidar Dimitrov participated in numerous archeological excavations and also joined in field expeditions of the Institute of Thracology: „Study of metals in ancient Thrace in Meden Rid“ (1972–1973); Study of metals in ancient Thrace in the region of Stara Planina from the Dyulino Pass to Cape Emine“ (1976–1981); „Strandzha-Sakar“ (1974–1981); „The Eastern Rhodopes – dolmens, stone tombs, megalithic structures“ (1972–1973). He took part in underwater researches carried out in the region of Sozopol, Nesebar, Kiten, Primorsko, the Strandzha littoral to the south of Cape Emine (1972–1996). He is a member of the research team for archaeological study of Malkoto Kale (the Small stronghold). He has been actively трация на паметници в Бургаския регион от различни епохи.

Работил е като хоноруван преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“, Славянския Университет в София и УНСС.

Божидар Димитров е автор на повече от сто и тридесет научни публикации в областта на историята.

Като ръководител на НИМ организира цялостната дейност на най-големия български музей. Ръководи издирвателската, събирателската, научно-изследователската и експозиционната дейност на музея. Координира организирането и представянето на българските изложби в чужбина и страната. Негов принос е представянето на съкровищата на траките и българската държава в Париж, Лондон, Бон, Токио, Москва и т.н.

Има активна обществена позиция и развива обществена дейност. Организира реставрацията на многобройни пострадали крепости (Созопол, Урдовиза, Акра) християнски храмове (Боянска църква, Земенски манастир, „Св. 40 мъченици“ във Велики Търново, „Св. Кирил и Методий“ Созопол, „Св. Николай Чудотворец“ Созопол, „Св. Георги“ в Одрин, „Св. Константин и Елена“ в Одрин, Голямата базилика в Плиска и др.), военни паметници

working on the registration of monuments from different historical periods in the Burgas region.

He worked as associate lecturer at „St. Kliment Ohridski“ University, the Slavic University and the University for World Economy, all in Sofia.

Bozhidar Dimitrov is the author of more than a hundred and thirty publications in the field of historical studies.

As head of the NMH he organizes the overall activity of the largest Bulgarian museum. He conducts the researches, collection, scholarly activities and exhibition events of the museum; coordinates the organization of exhibitions and presentation of the Bulgarian cultural treasures at home and in abroad. His great contribution is the promotion of the heritage of the Thracians and the Bulgarian state in Paris, London, Bonn, Tokyo, Moscow, etc.

He always has active social position and is readily engaged in public activity. He has organized the restoration of numerous damaged fortresses (Sozopol, Urdoviza, Acra), Christian churches (the Boyana Church, Zemen Monastery, the „Holy Forty Martyrs“ in Veliko Tarnovo, „St. Cyril and St. Methodius“ in Sozopol, „St. Nikolay“ in Sozopol, „St. George“ in Edirne, „St. Konstantin and Elena“ in Edirne, the Great Ba-

Божидар Димитров и Мечислав Домарадски по време на разкопките при с. Тъжа, 1973 г.

(Дойран, Цариброд, с. Дреново, Македония, с. Беранци, Македония, с. Вълковия, Сърбия, в Свиленград, Омуртаг, с. Стряма и др.) и войнишки гробища (в Ново село и село Мало Чичево в Македония, Плиска, Созопол и др.). Участва в дейностите по построяване на повече от двадесет нови храмове (Бургас, Ахтопол, Созопол, Ивайловград, Неделино, Босилеград и др.).

Божидар Димитров активно и систематично популяризира българската история. Автор е на много книги, някои от които достигат значителни тиражи.

Автор и научен консултант е на сценариите на двадесет и пет документални и научно-популярни филма. Създава и води телевизионни предавния, свързани с българската история.

silica in Pliska, etc.), a number of war monuments (in Doiran, Tsaribrod, Drenovo village in Macedonia, Berantsi village, Macedonia, Valkoviya in Serbia, in Svilengrad, Omourtag, Stryama village and others) and military cemeteries (in Novo selo and the village of Malo Chichevo in Macedonia, in Pliska, Sozopol, etc.). He also participated in the preliminary activities connected with the construction of more than twenty new churches (in Burgas, Ahtopol, Sozopol, Ivaylovgrad, Nedelino, Bosilegrad, etc.).

Bozhidar Dimitrov has always been engaged in promoting the Bulgarian history. He is the author of many popular books, some of which reach significant circulation.

He is the screenplay writer and scientific consultant of more than twenty-five documentaries and popular science films. He has initiated and conducted TV programs related to the Bulgarian history.

Заместник-министър на културата доц. Бони Петрунова връчва на Директора на НИМ проф. Божидар Димитров най-голямото отличие на Министерство на културата – Орден "Златен век с огърлие", 03.12.2015 г.

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФ. БОЖИДАР ДИМИТРОВ

1972 Бележки за западночерноморския крайбрежен път в античната епоха. – Векове, 1972, №3, с. 43–46.

1973 Тракийски крепости и селища в околностите на Аполония Понтика. – Студентски проучвания, кн. 1, 1973, с. 3–20.

За местоположението на крепостта Ранули, Студентски проучвания, кн. I, 1973, с. 17–20.

1974 Политическо и икономическо развитие на Аполония Понтика VI–I в. пр. н. е. – Студентски проучвания, кн. 2, 1974, с. 48–86.

На кого принадлежат стрелите-пари от западния Черноморски бряг. – Студентски проучвания, кн. 2, 1974, с. 87–92.

Печатите върху доримски керемиди от Черноморието като източник на историческа информация. – Студентски проучвания, кн. 2, 1974, с. 92–98.

1975 Един паметник на йонийското изкуство. – Изкуство, 3–4, 1975, с. 30–31.

За стрелите-пари от Западното и Северното Черноморско крайбрежие. – Археология, 2, 1975, с. 43–48.

Наблюдения върху античната пристанищна мрежа на Странджанското Черноморско крайбрежие. – Студентски проучвания, кн. 3, 1975, с. 302–318 (в съавторство с Кр. Николов).

Тракийското селище Мастейра. – Векове, 4, 1975, с. 55–58.

Beobachtungen uber die antike Topographie der Sudlichen Schwarzmeerkuste. – Studia Balcanica 10, Sofia, 1975, p. 11–18.

1976 Каменни котви от Созополския залив. – Векове, 1, 1976, с. 61–65 (в съавторство с Кр. Николов).

Тракийски крепости и селища в Странджа. – Тракийски крепости и селища в Странджа. – Тракийски паметници. Т. 1. Мегалитите в Тракия, София, 1976, с. 128–157 (съавторство с Ив. Венедиков, М. Домарадски, Ив. Карайотов).

Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие в IX век. – Плиска – Преслав, София, 1976, с. 215–218.

Stone Anchors from Sozopol. – International Journal of Nautical Archaeology, 5.1, 1976, p. 81–83 (with K. Nikolov).

1977 Икономическа характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море (края на VII в. пр. н. е. – началото на V в. пр. н. е.). – Векове, 3, 1977, с. 24–30 (в съавторство с К. Порожанов).

Тракийското и старобългарско селище Урдовиза. – Векове, 6, 1977, с. 69–70.

Anchors from the ancient parts of Sozopol.– International Journal of Nautical Archaeology, 2, 1977, p. 136–164.

1978 Античният и средновековният Бургас. – Векове, 6, 1978, с. 58–62.

Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и секретния архив на Ватикана (IX–XVII век). София, 1978, 151 с. (в съавторство с А. Джурова).

1979 Българските пристанища в XIII и XIV век според два средновековни портолана. –Археология, 1, 1979, с. 21–28.

За историята на София и България от Петър Богдан. – Исторически преглед, 1, 1979, с. 102–108.

Едно споменаване на древнотракийската история. – Векове, 6, 1979, с. 72–73.

Данни за средновековна България и колекцията от стари морски ватикански карти. – Проблеми на културата, 4, 1979, с. 95–101.

Underwater research along the south Bulgarian Blach Sea coast in 1976 and 1978. – International Journal of Nautical Archaeology, 1, 1979, p. 70–79.

1980 Созополските средновековни манастири, Векове, 1, 1980, с. 77–81.

Средновековният Агатопол – *Средновековният български град*, С. 1980, с. 343–352.

Българската католическа историография през XVII–XVIII в. – Сборник Първата международна конференция по българистика, Шумен, 1980.

Подводни проучванияв залива Урдовиза. – АОР през 1980 г., Пловдив, 1981, с. 28 (в съавторство с В. Велков, В. Найденова).

Българското Черноморие според две италиански лоции от XIII и XIV век. Компас за навигация (1296 г.). – Корабостроене и корабоплаване, 6, 1980, с. 31–32.

Средновековни морски карти. – Фар, 1980, с. 10–18.

Очерк върху средновековната история на град Созопол. – Средновековният български град, София, 1980.

1981 Следи от прабългарско заселване на Южното българско Черноморие. – Плиска – Преслав, Т. 2, София, 1981, с. 215–217.

Агатопол. – Български средновековни градове и крепости. Т. I, 1981, Варна, с. 412–426.

Малки пристанищни крепости (Вича, Пиргос – Порос, Атия, Таласакра, Ропотамо, Елея, Азине, Кастрицион). – Български средновековни градове и крепости. Т. I, 1981, Варна, с. 427–438.

Скафида. – Български средновековни градове и крепости. Т I, 1981, Варна, с. 383–387.

Созопол. – Български средновековни градове и крепости. Т I, 1981, Варна, с. 388–407.

Урдовиза. – Български средновековни градове и крепости. Т I, 1981, Варна, с. 408–411.

Една история на Охрид от 1655 г. Старобългаристика, 3, 1981, с. 117–120.

Sur les contacts de la Thrace Pontique avec le basin Est-mediterraneen (XVIe–VIIe s.av.n.e). – BHR, 1–2, 1981, p. 171–179.

I monastery di Sozopol nei secoli XIII–XIV. Byzantinobulgarica, 7, Bulgaria Pontica Medii Aevi, 2, 1981, p. 277–282.

1982 Пристанищата на Аполония и Месамбрия. –Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия, Ч. 2. Тракия Понтика, Ред. Александър Фол, София, 1982, с. 438–458 (в съавторство с К. Порожанов, Ат. Орачев).

Въведение в проблематиката на Тракия Понтика. – Мегалитите в Тракия, Ч. 2. Тракия Понтика, Ред. Александър Фол, София, 1982, с. 431–437 (в съавторство с Огненова, Л., Б. Димитров).

Контактите на Черноморска Тракия с басейна на Източното Средиземноморие (XVI–VII в. пр. н. е.). – Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия, Ч. 2. Тракия Понтика, София, 1982, с. 459–486.

Каталог на каменните котви, каменни и оловни щокове и рибарски тежести от античните пристанища при Созопол. – Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия. Част 2. Тракия Понтика, София, 1982, с. 467–475.

Първото българско царство и Южното Черноморие (Загора). – Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 57–66.

Пристанищната система на западнопонтийското крайбрежие (средата на II–I хилядолетие пр. н. е.). – Археология, 1, 1982, с. 1–12 (в съавторство с

А. Орачев).

Генезис, развитие и опити за реализация на идеята за възстановяване на българската държава в дейността на българската католическа интелигенция през XVII в. – Доклади от Първия конгрес по българистика, С., 1982.

Relations commerciales et politiques des cites grecques sur le littoral de la Thrace Pontique a l`epoque archique. – In: Thracia Pontica, 1, 1982, p. 301–310.

1983 Поява, развитие и опити за осъществяване на идеята за възстановяване на Българската държава в дейността на българската католическа интелигенция през XVII век. – България и Балканите, София, 1983, с. 129–142.

Подводни проучвания край Ахтопол. – АОР през 1983 г., Смолян, 1984, с. 67–68 (в съавторство с В. Велков, В. Найденова).

1984 Русокастро. – Български средновековни градове и крепости. Т. 2. Варна, 1984.

Причините за българските репресии срещу християнските първенци в Тракия през 815 г. – Общество и право, 1984.

Военно-политически въпроси на българските освободителни въстания през XVII век. – Военно исторически сборник, София, 1984.

Един Българин от XVII век между Италия и България. – Българо-италиански културни връзки, София, 1984.

България в средновековната морска картография XIV–XVII век, София, 1984, 42 с.

Някои моменти от историята на Странджа през Средновековието. – В: Странджанско-Сакарски сборник. Т 2.2. Доклади от Втория интердисциплинарен симпозиум „Странджа – Сакар“, Малко Търново, 1984, с. 85–90.

1985 Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII век, София, 1985, 203 с. (преиздания 2001 г., 2009 г.).

За българската обществено-политическа мисъл през XVII в. – Известия на Националния исторически музей, София, 1985, т. V, с. 160–171.

Подводни проучвания край Ахтопол. – АОР през 1984 г., Сливен, 1985, с. 295–296 (в съавторство с В. Велков, В. Найденова).

1987 Странджа през средновековието (IV–XV в.). – Културно-историческо наследство на Странджа – Сакар, 1987, с. 23–42.

Подводни проучвания в залива Урдовиза. – АОР през 1986 г., Разград, 1987, с. 27–28 (в съавторство с В. Велков, В. Найденова).

Созопол през вековете. София, 1987, 176 с. (преведена и на немски език).

1988 Мичуринския край – минало и настояще. София, 1988, 32 с. (преведена и на руски език).

Руско-турската война 1877–1878. Хроника. София, 1988, 156 с. (преиздание 2002 г.).

The Bulgarians in 1688. The Chiprovtsi Uprising and its Repercussions in the Balkans and in Europe. (превод и на немски език) Sofia, 1988, p. 31.

La citta medieval di Sozopol (VII–XVII secoli). – Bulgaria Pontica Medii Aevi, 2, 1988, p. 497–522.

Каменните щитове на България. София, 1988, 114 с. (в съавторство с А. Хаджийски).

1989 Миналото на град Раковски. София, 1989, 148 с. (преведена на и руски език).

Плевен. София, 1989, 176 с. (преведена и на руски език) (в съавторство с Г. Константинов).

Странджа през Средновековието. – Известия на Националния исторически музей, София, 1989, т. VIII, с. 21–52.

Подводни археологически проучвания по Южното Черноморие. – АОР през 1988 г., Кърджали, 1989, с. 176 (в съавторство с В. Велков, В. Найденова).

1992 Свидетелства за българите и българските земи в т.нар. „завършващи“ доклади на венецианските посланици в Константинопол през първата половина на XVII в. – В: Известия на Националния исторически музей, София, 1992, т. IX, с. 95–115.

1993 Българите – цивилизатори на славянския свят. София, 1993, 106 с. (преведена на английски, немски, френски, руски езици).

1994 България. Илюстрована история. София, 1994, 224 с. (преиздание 2002 г.), (преведена и на френски език).

Венециански документи за българската история през XVI–XVII век. София, 1994, 208 с. (преиздание 2012 г.)

Античен некропол на Аполония Понтика в м. „Калфата“. – АОР през 1992–1993 г., Велико Търново, 1994, с. 51–52 (в съавторство с К. Панайотова).

Находки от енеолита и бронзовата епоха в акваторията на Созополския залив. – АОР през 1992–1993 г., Велико Търново, 1994, с. 20–22 (в съавторство с М. Аврамова).

Разкопки на манастира „Св. Иван Предтеча“ в Созопол през 1992 г. – АОР през 1992–1993, Велико Търново, 1994, с. 111–112.

Документи за манастира „Св. Иван Предтеча“ край Созопол. – ИНИМ, 10, 1994, с. 107–115.

1995 Urkungen uber das Kloster „Sv. Ivan Predteca”. – Thracia, 11. Studia in honorem Alexandri Fol, Sofia, 1995, p. 541–550 (with N. Dzemerenov).

1996 Документи за корабостроене и корабоплаване по българското Черноморие през XVI–XVII век. София, 1996, 80 с.

1998 Само Скопие и Охрид са столици на България в периода 980–1018 г. – История на българите: потребност от нов подход – Преоценки, част 1. София, Тангра ТанНак Ра, 1998.

Ранна християнизация в България – VII в. – средата на IX век. – История на българите: потребност от нов подход – Преоценки, част 2. София, Тангра ТанНак Ра, 1998.

Унищожил ли е Борис I цвета на българската аристокрация? – История на българите: потребност от нов подход – Преоценки, част 2. София, Тангра ТанНак Ра, 1998.

1999 Bulgarien ein Kreuzweg von zivilizationen. Sofia, 1999, p. 96.

2000 Български старини в Македония. Пътеводител. София, 2000, 136 с.

Десетте лъжи на македонизма. София, 2000, 80 с. (преиздание 2003 г.).

Гранични крепости в Странджа. – Известия на Националния исторически музей, София, 2000, т. XI, с. 63–70.

2001 Българите и Александър Македонски. София, 2001, с. 138 (2 изд. 2011, 96).

Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918, София, 2001, 132 с.

Християнството в българските земи. Български манастири. София, 2001, 150 с. (преведена и на руски език).

Светослав Тертер. Цар на българите (1300–1321). София, 2001, 52 с.

2002 Българите – първите европейци. София, 2002, 110 с. (преведена и на руски, английски, немски, френски езици).

Българи, италианци, Ватикана. София, 2002, 150 с. (преиздание 2008 г.) (преведена и на италиански език).

България и Папството. София, 2002, 64 с. (преведена и на руски и английски

ски езици).

История на Царево и неговата покрайнина. София, 2002, 100 с.

Руско-турската война. Хроника 1877–1878. София, 2002, 120 с.

За местонахождението на манастира „Св. Апостоли“ в Созопол. – Известия на Националния исторически музей, София, 2002, т. XIII, с. 101–102.

2003 Десетте лъжи на македонизма. София, 2006, 108 с. (преиздание 2006 г.).

2004 Аполония Понтика (Един гръцки полис на брега на Черно море) 611–72 г. пр. Хр., София, 2004, 202 с.

Златоград. Пътеводител, София, 2004, 88 с.

Созопол. Пътеводител, София, 2004, 112 с.

2005 Разказ за историята на България, София, 2005, 196 с.

12 мита в българската история и „Митът“ за Батак. София, 2005, 151 с. (преиздания 2007 г., 2011 г.).

2006 12 мита за българската история, София, 2006, 148 с.

Седемте древни цивилизации в България, София, 2005, 108 с.

Златоград. Пътеводител. София, 2005, 86 с.

Войните на България за национално обединение: 1885, 1912–1913, 1915–1918, 1939–1945, София, 2006, 240 с. (преиздание 2010 г.).

Истинската история на Освобождението 1860–1878. София, 2006, 202 с. (преиздание 2010 г.).

Светослав Тертер: Цар на българите (1300–1321). София, 2006, 148 с.

2007 Истинската история на Балканската война. София, 2007, 88 с. (преиздание 2011 г.).

Македония – свещена българска земя. София, 2007, 80 с.

Българската християнска цивилизация и българските манастири. София, 2007, 166 с. (преиздание 2009 г.) (преведена и на английски език).

Поморие – Исторически пътеводител. София, 2007, 64 с.

24-те чудеса на България: Историите на най-знаменитите места у нас, София, 2007, 112 с.

Калиакра: пътеводител, София, 2007, 60 с.

Царево, 2007, 56 с.

2008 Разказ за историята на България. София, 2008, 196 с.

История на Бургас. София, 2008, 209 с.

Боянската църква „Св. Никола и Св. Пантелеймон“, София, 2008, 28 с. (преведена и на английски, немски, френски и руски езици).

Църквата в Добърско. София, 2008, 28 с. (преведена и на английски, немски, френски, руски и японски езици).

2009 История на Созопол. София, 2009, 208 с. (преиздание 2011 г.).

История на Несебър. София, 2009.

Бургас, 2009, 208 с.

Земенски манастир. София, 2009, 28 с. (преведена и на английски, немски и френски езици).

2011 Вечният Созопол. София, 2011, 64 с.

Магията на Несебър. София, 2011, 64 с.

Легенди за Рилския манастир. София, 2011, 64 с.

История на християнска България. София, 2011, 192 с.

Митовете в българската история. Част I. София, 2011, 64 с.

Митовете в българската история. Част II. София, 2011, 64 с.

2012 Созопол, София, 2012, 314 с.

История на Поморие. София, 2012, 64 с.

2015 Плиска. София, 2015, 28 с.

За кожата на едно ченге. София, 2015, 286 с.

АРХЕОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY

**ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ**

**STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV**

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗЛАТНА ГРИВНА ОТ ХАЛКОЛИТА ОТ ФОНДА НА НИМ

Мая Аврамова

През 2015 година фондът на Националния исторически музей бе обогатен с една рядка и значима находка – златна гривна, датирана в каменно-медната епоха, 5 хил. пр. Хр. Гривната е откупка и според собственика, предал находката, е открита в района на Стара Загора.

Гривната вероятно е изработена от самородно злато (т. нар. разсипно злато), добивано от реките. Голяма част от реките в района на Стара Загора съдържат златен пясък, а и тук са открити най-древните медни рудници, експлоатирани в Европа.

Гривната е с размери: диаметри 83 x 86 мм; височина 20 мм, дебелина 1 мм и тегло 39,26 г. Датировка: късен халколит, втора половина на 5 хил. пр. Хр., НИМ, инв. №62348.

Гривната е деформирана, вероятно от инструмент при обработка на земята (Обр. 1).

Изработена е от правоъгълна пластина – листово злато в пространствена форма по външен контур. Изрязаната пластина е била огъната чрез коване по дървен обръч и така е получила корубестата форма. Външната повърхност е полирана, а вътрешната е матова, необработена допълнително – личат останките от отливането като фини гранули. Видът на вътрешна повърхност на гривната дава основание да се предположи, че тя не е била употребявана преди поставянето ѝ в земята/гроба, т.е. тя е била изработена специално като част от гробния инвентар, съпровождащ човек с висок социален статус (Обр. 2).

Направата на предмети, предназначени като гробни дарове – керамични съдове, кремъчни пластини, каменни сечива и накити непосредствено преди погребалния ритуал (или предварително изработени и пазени специално за дарове на починали високо поставени членове на социума) е установена практика, наблюдавана в некрополите при с. Дуранкулак, Варненски халколитни некрополи I и II и др.

Особено показателен е случаят с погребението на вожд, проучено през 1978 г. в Хохдорф, Германия. Могилата, покриваща гробна камера, е била насипана през VI в. пр. Хр. Инвентарът е особено богат – колесница, ложе, котел, рогове, оръжия, бронзови съдове… Специално трябва да се подчертае, че гривните за шията и ръката (златни), както и златният пояс и златните обшивки на обувките, не носят никаква следа от употреба, т.е. те са били приготвени за целите на самото погребение[1].

Откупеният накит е екземпляр №11 от откритите досега златни гривни с подобна форма и технология на изработка. Във Варненския халколитен некропол в шест гроба са открити 15 златни гривни, от които 10 са с корубеста форма. Интересен факт е, че златни гривни са открити само в един реален гроб на мъж (гроб 43), докато останалите са открити в пет символични гроба (два кенотафа с мъжки инвентар и три – със смесен мъжки и женски инвентар[2]. Заслужава да се отбележи и фактът, че в некропола са открити само две медни гривни – в гроб 51 (погребение на мъж) и гроб 126 (погребение на жена)[3].

Аналогии:

Варненски халколитен некропол – разположен на първата тераса на северния бряг на Варненското езеро. От 1972 до 1986 г. на площ от 7500 м^2 археологът Иван Иванов проучва 308 гроба, 12 колективни и 110 единични находки. Златни предмети са открити в 62 гроба. Датировка на некропола – втората половина на 5 хил. пр. Хр. Откритите гробове се делят на:

– 90 гроба със скелет, положен изпънат по гръб (предимно мъже). В 10 са открити златни предмети.

---

[1] **Маразов, И**. Митология на златото, Издателска къща „Христо Ботев“, 1994, 225–249.

[2] **Иванов, И., М. Аврамова**. Варненският халколитен некропол. Агато, София, 1997.

[3] **Димитров, К.** Медната металургия по Западния бряг на Черно море (средата на V– началото на IV хил. пр. Хр.) Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, Каталог. София, 2007.

– 56 гроба със скелет, положен в поза *хокер* (предимно жени). Златни предмети са открити в 13 гроба.

В 70 гроба скелетите са разрушени.

20% са символичните гробове (кенотафи), и те се делят на няколко групи:

– 34 кенотафа с беден инвентар – керамични съдове, сечива, накити.

– 10 гроба с части от мъжки или женски скелети, умишлено натрошени и разпръснати из цялата яма.

– 6 гроба с богат инвентар, съдържащ многобройни предмети, характерни за богатите мъжки и женски гробове

– 6 гроба с кукли/идоли – обособени по двойки в две редици, открити в центъра на югоизточния сектор на некропола. В тях са открити големи количества разнообразни златни предмети[4].

Гроб 43 – погребение на 45–50-годишен мъж

В контекста на погребенията със скелети гроб №43 заема особено място с извънредно богатия и разнообразен инвентар, скрит в него. Златните предмети са 990 с общо тегло 1516 г. Златните предмети са открити навсякъде около и върху скелета: на шията – три наниза мъниста, по един наниз от като гривни на всяка ръка, апликации и мъниста, пришити на дрехата, 10 апликации – диадема, обеци, пекторал, модел на фалос, над лактите на всяка ръка са открити по две златни гривни, гривна от спондилус, укрепена със златна пластина. Обковки от дръжката на брадва-жезъл, обковките от лък и „габърчета“ – украса на колчана също са златни.

4 Гривни, корубести, злато – диам. 9,2–9,5 см; дебелина 4,5 мм, височина 18 мм – тегла – 155,5; 111,9; 156,7; 110,7 г. Кръгла форма, корубести, изработени от пластина.

Гроб №1 – кенотаф с мъжки инвентар. Вероятно предметите са били подредени като при реално погребение на мъж. От злато са направени три гривни, нагръдник, обковки от дръжка на скиптър, обковки от лък, 170 мъниста и апликации за дреха – 222 предмета, с общо тегло 1092 г.

2 Гривни, корубести с диам. 9,6 см – тегло 268 и 184,3 г;

1 гривна от тел с кръгло сечение – диам. 7,8 см, тегло 139,10 г

Гроб №4 – кенотаф с мъжки инвентар. Гробните дарове са подредени в ямата в порядък, подобно на тези в реалните мъжки гробове. Златните находки са 339 с общо тегло 1516 г – мъниста, гривни, нагръдник, апликации за дреха, обковки от лък и дръжка на жезъл.

– ***Гривна***, тегло – 203,55 г, диаметър 11,2 см, височина 4,1 см. ***Корубеста форма***, полирана външна повърхност. Поставена на мястото на лява ръка.

– ***Гривна***, тегло 168,28 г, диаметър 10,6 см. височина 4 см. ***Корубеста форма***. Поставена на мястото на дясна ръка.

– ***Гривна***, тегло 237,54 г, диаметър 11,8 см, височина 2,9 см. Силно изразена биконична форма с остър ръб. Полирана външна повърхност.

– ***Гривна***, тегло 187,33 г, диаметър 7,4 см, дебелина 0,9 см. Изработена от тел с кръгло напречно сечение, изтъняваща към плътно прилепналите краища.

Гроб 26, кенотаф със смесен (мъжки и женски инвентар). Находките от злато са: четири халки (обеци), зооморфна фигурка – бик, четири антропоморфни амулета, гривна.

1 Гривна, корубеста – диам. 6,5 см, 51,04 г

Гроб №36, кенотаф със смесен (мъжки и женски инвентар). Предметите са открити, поставени на два-три пласта. Златните предмети са 857 с общо тегло 789 г. Анализът на металните предмети дава основание да се приеме, че това е едно от най-късните погребения, извършени в некропола. В средната част е поставен, в посока север – юг, златен жезъл, фланкиран с по един наниз от златни мъниста и по една златна гривна. От злато са: две зооморфни фигурки – бик, антропомофни апликации, апликации за дреха, астагалус и пр.

Гривни – две, тегла – 47,3 и 55,21 г, диаметри – 6,7 см и 6,9 см. Двойно корубеста форма.

Гроб 97, кенотаф със смесен (мъжки и женски инвентар). Находките са разположени на две нива. Първата група е открита в южния край в слой червена охра. Втората група – на дъното на ямата, съдържа керамични съдове, две брадви, връх на копие, шило и клин от мед, три златни халки, огърлица от златни мъниста и антропоморфен амулет и мъниста от халцедон; четири кремъчни пластини, златна гривна и гривна спондилус, каменна тесла, четири кремъчни пластини, костен идол, черупки от охлюв. Открити са седем златни предмета с общо тегло 50,8 г.

---

[4] **Иванов, И., М. Аврамова**. Варненският некропол. Агато, София, 1997.

Гривна, корубеста, диам. 7 см, вис. 1,1 см, тегло 23,42 г. От аналитичните резултати за елементния състав на златните находки от Варненския некропол става ясно, че гривните са изработени от високо каратно злато – процентът на сребро, мед и на други примеси е много малък – например за гривните от гроб 4 – сребро 6–11%, мед 0,28 – 0,6%; гроб 43 – за една от гривните – сребро 17%, мед – 1,9%. Обобщените данни на химическия състав на златните предмети от Варненския некропол показва, че те са от еднофазни сплави – с над 50% съдържание на злато[5].

Златни гривни са открити и в:

Берекетска могила, Стара Загора – ***Златна гривна*** – диам. 5,1 см. Изработена от масивна тел с кръгло напречно сечение; краищата са равно отрязани, отворени[6]. За съжаление, не са публикувани данни за точното място на откриването ѝ[7]**.**

Бележка: До селищната могила е проучен плосък некропол от ранната бронзова епоха – 74 гроба и четири гроба от късния халколит[8].

От некропола при Берекетската могила в НИМ са постъпили две халколитни медни брадви тип „Видра“, вероятно от гроб. Тези данни дават основание да се предположи, че възможното място на откриване на гривната, постъпила в НИМ, е именно некрополът към Берекетската селищна могила.

Селищна могила при с. Хотница, Великотърновско. Съкровище от златни накити – състои се от 39 халки, четири антропоморфни амулета и ***гривна***, изработена от спираловидно навита тел, с кръгло сечение с диам. 4,5 см. Общо тегло – 249 г. То е открито в сграда-храм, разположена в центъра на селището.[9]

Направеният преглед на цялостно публикуваните некрополи от Причерноморския район – Дуранкулак, Девня и Гроб 3 – Варненски халколитен некропол II, показа интересна закономерност по отношение на откритите гривни от мед и от черупката на средиземноморската мида Spondilys.

Некропол към Големия остров – с. Дуранкулак, Добричко

В некропола са открити 1220 гроба от късния неолит и от всички фази на халколита. Към халколита се отнасят 604 гроба, от които 126 на мъже, 171 на жени, на момчета, на момичета, на деца (първа възрастова група), кенотафи и с разрушени скелети. Златни предмети (мъниста, обеци, антропоморфен амулет и спирала) са открити в десет мъжки гроба, девет женски и две детски. Гривни от Spondilys са открити и в други части по скелетите или в гробната яма.[10]

Гривните от мед по форма са три типа: от спираловидно навита тел с обло сечение; от тел с обло сечение и допиращи се краища; и шайбовидни (пластина с правоъгълно сечение). Технологичните особености и спектралният анализ на медните гривни от некропола показват, че повечето от тях са изработени вероятно специално като гробни дарове и са поставяни на ръцете на починалите[11] (Табл. 1, 2).

Некропол Девня – проучени са 26 гроба. Две гривни от Spondilys са открити в разрушен гроб и две – в детски гроб (вероятно момче). В два мъжки гроба са открити три златни

---

[5] **Русев, Р., Славчев, Вл., Маринов, Г., Бояджиев, Й**. Варна – праисторически център на металообработката, Данграфик, Варна 2010.

[6] **Калчев, П.** Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията, РИМ Стара Загора, 2005, 56.

[7] **Калчев, П.** Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията, РИМ Стара Загора, 2005, 56.

[8] **Kalčev, P.** Das FrühbronzezeitlicheGräberfeld von Stara Zagora "Bereketskamogila" (Bulgarien), Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 2002.

[9] **Ангелов, Н.** Златното съкровище от Хотница – В: Археология, 1–2, 1959, 38–46

[10] **Avramova, M.** Gold and Copper jewelry from the chalcolithic cemeteries near the village of Durankulak, Varna district – B: Découverte du Métal, Picard éditeur, 1991, 43–48.

[11] **Димитров, К.** Медната металургия по Западния бряг на Черно море (средата на V – началото на IV хил. пр. Хр.). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София, 2007, 71–112.

Таблица 1. Гробове с гривни от мед – Некропол при тел Големия остров, с. Дуранкулак

55 Гроба – по пол	**Общ брой гривни – 84**	**28 броя гробове с по 2 гривни**
Мъже – 21	33	13
Жени – 9	14	5
Момчета – 7	10	3
Момичета – 3	3	–
Деца – 7	11	2
Кенотафи – 6 (4 от тях са мъжки 2 – женски)	10	4
Разрушени – 2	3	1

Таблица 2. Гривни от *Spondilys* – Некропол при тел Големия остров, с. Дуранкулак

Брой гробове	**Брой**	**На двете ръце**	**Дясна ръка**	**Лява ръка**
27 мъже	41	9	8	4
31 жени	45	4	18	
20 деца	29	5	10	5
2 Кенотафа	4	–	–	–
1 Неопределен	2	–	–	–

халки-обеци[12].

Гроб 3 – мъж, 25–30–годишен, Варненски раннохалколитен некропол

През 1976 г. са открити и проучени три погребения – на мъж, на жена и един разрушен скелет. Датировка – ранен халколит – култура Караново V, 5 хилядолетие пр. Хр. Даровете, поставени в гроба, са: около врата са открити нанизи от 31 златни мъниста, 130 мъниста от малахит и 43 мъниста от зъбни пъпки на елен (*grandel*) и мъниста отспондилус и денталиум; на ръцете са били поставени ***една медна и четири гривни от спондилус*** и един меден пръстен; в областта е открит петредов колан от 150 звена от спондилус, 119 апликации от спондилус от дреха; в дясната ръка е била поставена брадва-жезъл от рог на елен; около тялото са открити нож и пет върха за стрели от кремък; две брадви и тесла от камък; прешлен (боздуган) от камък и игла за коса от нефрит; около тялото са открити 274 черупки от средиземноморското мекотело денталиум и два специално изработени за погребението керамични съда – купа и подставка (барабан)[13].

Изброените аналогии убедително показват, че гривните са не само накит, но чрез тях се демонстрира социалният статус на починалия. Броят на гривните е сравнително малък, както са малко и гробовете, в които те са намерени – притежателите им са били вождове и/или жреци (жрици) и членове на техните семейства.

Да се върнем към гривната от фонда на Националния исторически музей. Тази находка провокира един много важен въпрос – къде точно и в каква среда е била открита. През последните няколко години в музеи са били предадени и други златни находки от халколита. В Нумизматичния музей на Братя Бобокови (Русе) се съхраняват четири антропоморфни амулета и една плоска триъгълна висулка[14]. В Регионалния исторически музей, Хасково, са постъпили 58 корубести златни апликации за дрехи и мъниста от спондилус[15].

---

[12] **Тодорова-Симеонова, Х**. Късноенеолитният некропол край град Девня – Варненско, ИНМВ, VII, 1971, 3–38.

[13] **Иванов, И.** Раннохалколитни гробове до град Варна – В: Известия на народния музей Варна, XIV / XXIX/, 1978, 84–88, табл. III–VII.

[14] **Draganov, D., Chernakov, D.** Chalcolithic Gold Finds in the Collection of the Numismatic Museum of Bob-

Сред археологическата колегия у нас се разпространява мълвата, че иманяри разкопават необезпокоявани праисторически некропол и част от находки от този обект понякога достигат до музеите в България.

Ние до днес повтаряме мантрата за „Сензацията – злато от Варненския халколитен некропол“. Но истинската стойност на този обект ще бъде осъзната и убедително доказана само когато цялостно представим многообразието в постиженията на обитавалите през 5 хилядолетие пр. Хр. днешните български земи.

Накрая – позволете ми да благодаря на колегите Елка Пенкова и Любава Конова за предоставената ми възможност да публикувам тази значима находка.

---

okov Bros. Fondation. – В: Archaeologia Bulgarica, XIII, 3, 2009, 1–6.

[15] Благодаря за информацията за находката на колегите доц. Д-р Кр. Лещаков, гл. асистент Н. Тодорова и на В. Тодоров – Директор на РИМ Хасково.

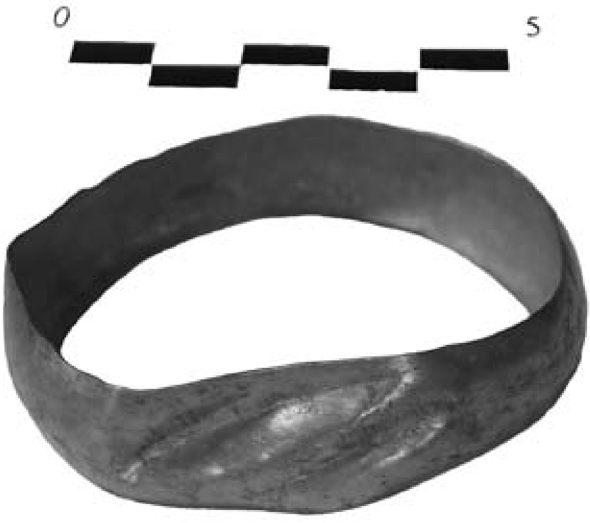

Обр. 1. Златна гривна от фонда на НИМ.

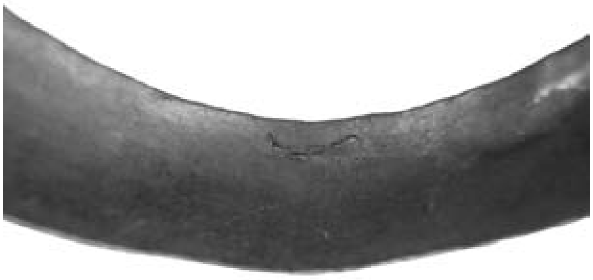

Обр. 2. Детайл от вътрешната повърхност на златната гривна.

GOLD BRACELET FROM CHALCOLITHIC FROM THE COLLECTION OF NMH

Maya Avramova

(SUMMARY)

In 2015 the NMH collection was enriched with a rare and significant find – a gold bracelet, dated to the Chalcolithic Age, 5th millennium BC. The bracelet is a purchase and according to the owner it was found in the region of Stara Zagora. The bracelet was probably made of native gold (the so called spilled gold) extracted from rivers. Much of the rivers in the region of Stara Zagora contain gold sand, and the most ancient copper mines operated in Europe were found here.

The appearance of the inner surface of the bracelet gives grounds to assume that it had not been worn before it was buried into the ground / grave, i.e. – it was specially made as part of the grave goods accompanying a person of high social status.

The adornment is item №11 of the discovered so far gold bracelets of a similar shape and technol-

ogy of production. Fifteen gold bracelets, of which ten are hollow-shaped, were unearthed in six graves of the Varna Necropolis

Over the past few years, other museums were also given other gold finds from the Chalcolithic. Four anthropomorphic amulets and a flat triangular pendant are kept in the Numismatic Museum of Brothers Bobokovs (Rouse). The Haskovo Regional History Museum received 58 cup-shaped gold appliqués and beads of spondylus.

Among the archaeological association in our country a word spreads that looters dig undisturbed in a prehistoric necropolis and part of the finds that reach sometimes the museums in Bulgaria come from this site

Today we repeat the mantra of the "Sensation – Gold from the Varna Chalcolithic Necropolis". But the real value of this site will be recognized and convincingly proven only when we fully represent the diversity in the achievements of the people – bearers of the first European civilization – who inhabited the Bulgarian lands in the 5th millennium BC.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗЛАТНИ ПРЕДМЕТИ ОТ КЪСНИЯ ХАЛКОЛИТ ВЪВ ФОНДА НА НИМ

Мартин Христов

GOLD OBJECTS FROM THE LATE CHALCOLITHIC IN THE COLECTION OF NMH

Martin Hristov

През последните години във фонда на Националния исторически музей постъпиха нови предмети от халколита. Част от тях са четири златни находки, откупка от т. нар. „Колекция Асен Хаджикостов“. Според наличната информация те са събирани през 50-те, 60-те и 70-те години на XX в. и произхождат от различни обекти от административна област Стара Загора, като към всеки от експонатите е отчетливо отбелязано местонамирането му.

I. Описание на златните предмети.

1. Златна апликация с кръгла форма, конвексно тяло и четири дупки за пришиване. Последните са пробити отвън навътре. Външната видима повърхност е полирана, за разлика от вътрешната, която е без допълнителна обработка. С. Хан Аспарухово, Старозагорско. Размери: диам.: 1,3 см; вис.: 3,5 мм; тегло: 0,76 г.

2. Златна апликация с кръгла форма, конвексно тяло, четири дупки за пришиване и пъпковиден орнамент, разположен в периферията. Дупките са пробити отвътре навън, а пъпковидният орнамент е нанесен с остър инструмент, който в някои случаи е пробил пластината. Централната част е издута във вид на умбо, но това е в резултат на вторично дооформяне (неясно кога, но възможно и в съвременността). Повърхността ѝ от двете страни е матова и близка до полираната. С. Ястребово, Старозагорско. Размери: диам.: 1,9 см; вис.: 5,5 мм; тегло: 1,16 г.

3. Златна апликация с кръгла форма, слабо конвексно тяло, две дупки за пришиване и голяма дупка в централната част. По перифери-

In recent years, the National Museum of History acquired new objects from the Chalcolithic. Four of them are gold items purchased from the so called "Asen Hadzhikostov Collection". According to the available information they were collected in the 50s, 60s and 70s of the twentieth century and came from different sites of the administrative district of Stara Zagora. The findspot of each exhibit is established and clearly noted:

I. Description of the gold items.

1. Gold round-shaped applique, with convex body and four holes for attachment. The holes are pierced from outside inwards. The outer visible surface is polished, unlike the inner, with no traces of further processing. Han Asparuhovo village, Stara Zagora region. Dimensions: diameter: 1.3 cm; height: 3.5 mm; weight: 0.76 g

2. Gold round-shaped applique, with convex body and four holes for attachment and beaded decoration along the periphery. The holes are pierced from inside out, and the beaded ornament is applied with a sharp instrument that in some cases has punched the plate. The central part is raised like an umbo, but this is the result of a secondary workup (unknown when but possibly in modern times). The surface on both sides is matt and close to polished. Yastrebovo village, Stara Zagora region. Dimensions: diameter: 1.9 cm; height: 5.5 mm; weight: 1.16 g

3. Gold applique, round-shaped, with slightly convex body, two holes for attachment and a large hole in the centre. Along the periphery a single row of beaded decoration. Probably there was an appendage at the top. The outer visible sur-

ята е нанесен пъпковиден орнамент в един ред. В горната част предметът вероятно е имал израстък. Външната видима повърхност е полирана, за разлика от вътрешната, която е без допълнителна обработка. Азмашка селищна могила, Стара Загора. Размери: вис.: 3 см; шир.: 2,95 см; диам. на дупката в центъра: 9 мм; тегло: 2,04 г.

4. Златна апликация с кръгла форма, конвексно тяло и две дупки за пришиване. В централната част има голяма дупка, а в горната е офомен триъгълен израстък. Външната видима повърхност е полирана, за разлика от вътрешната, която е без допълнителна обработка. С. Шейново, Старозагорско. Размери: вис.: 1,6 см; шир.: 1,5 мм; вис.: 4 мм; диам. на дупката в центъра: 3 мм; тегло: 0,85 г.

II. Аналогии и датировка на златните апликации.

Най-близките аналогии на тези предмети са сред многобройните материали от Варненския халколитен некропол[1], Радинград[2], Хотница[3], Пазарджик[4], Ловешката крепост[5] и др. Тези най-общи аналогии се датират във времето на късния халколит, което налага и такава датировка на базата на типологическите паралели на коментираните тук четири апликации.

III. Някои заключителни бележки.

Част от обектите, от които произхождат златните предмети, са добре известни в научната литература.

Азмашката селищна могила е проучвана през втората половина на XX век и от нея са добре известни късноxалколитните пластове[6].

face is polished, unlike the inner, with no traces of further processing. Azmashkata mogila tell, Stara Zagora. Dimensions: height: 3 cm; width: 2.95 cm; diameter of the hole in the centre: 9 mm; weight: 2.04 g

4. Gold round-shaped applique with a convex body and two holes for attachment. A large hole is in its central part and a triangular appendage shaped at the upper part. The outer visible surface is polished, unlike the inner, which bears no traces of further processing. Sheynovo village, Stara Zagora region. Dimensions: height: 1.6 cm; width: 1.5 mm; height: 4 mm; diameter of the central hole: 3 mm; weight: 0.85 g

II. Analogues and dating of the gold appliques.

The closest parallels to these objects are among the numerous materials from the Varna Necropolis[1], Radingrad[2], Hotnitsa[3], Pazardzhik[4], the fortress of Lovech[5] and others. These most common parallels date from the period of Late Chalcolithic, which presuppose the same dating of the here discussed four decorative appliques based on the typological analogues.

III. Concluding observations.

Some of the sites from which the gold objects originate are well known in the academic literature.

The Azmashkata mogila tell was researched in the second half of the twentieth century and its Late Chalcolithic layers are well studied[6]. These are the top four construction horizons assigned to the first and second phase of the Kodzhadermen

---

[1] **Иванов, Ив.** Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: Варненски керпопол, София, 1997, 28, 30, 35, 37, 38–40, 43, 45–46.

[2] **Иванов, Т.** Радинград. Селищна могила и некропол. София, без година на издаване, първа корица, 13.; **Ivanov, Iv., V. Nikolov.** Macht, Herrschaft und gold. Katalog der Ausstelung. – В: Macht, Herrschaft und gold. Das Gräbefeld von Varna (Bulgarien) und die Anfange einer neuen europäischen Zivilisation (Herrg. A. Fol, J. Lichardus). Saarbrücken, 1988, 122, №279.

[3] **Ангелов, Н.** Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1–2, обр. 20.

[4] **Ivanov, Iv., V. Nikolov.** Macht, Herrschaft,.., №284.

[5] **Христов, М.** За датировката на златната апликация от Ловешката крепост. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита, София, 2000, 107–112.

[6] **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха в България. София, 1986, 53.

[1] **Иванов, Ив.** Варна и раждането на европейската цивилизация. – In: Варненски керпопол, София, 1997, 28, 30, 35, 37, 38–40, 43, 45–46.

[2] **Иванов, Т.** Радинград. Селищна могила и некропол. София, without release year, front cover, 13.; **Ivanov, Iv., V. Nikolov.** Macht, Herrschaft und gold. Katalog der Ausstelung. – In: Macht, Herrschaft und gold. Das Gräbefeld von Varna (Bulgarien) und die Anfange einer neuen europäischen Zivilisation (Herrg. A. Fol, J. Lichardus). Saarbrücken, 1988, 122, №279.

[3] Ангелов, Н. Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1–2, обр. 20.

[4] **Ivanov, Iv., V. Nikolov.** Macht, Herrschaft,.., №284.

[5] **Христов, М.** За датировката на златната апликация от Ловешката крепост. – In: Тракия и съседните райони през неолита и халколита, София, 2000, 107–112.

[6] **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха в България. София, 1986, 53.

Това са най-горните четири строителни хоризонта, които се отнасят към първата и втората фаза на култура Коджадермен – Гумелница – Караново VI[7]. Последвала обработка на керамиката от Азмашката могила показва и наличието на материали от фази Iб, IIа, IIб[8] и IIIа на култура Караново VI[9]. Смятам, че именно с тези пластове трябва да бъде свързана и златната апликация.

Селищната могила до град Шейново, Казанлъшко, е позната само по литературни данни[10], но, съдейки от публикуваната тук апликация, може да се смята, че и в нея е представен късният халколит. Вероятно тя е и местен център в западната част на Казанлъшката котловина в епохата на късния халколит, подобно на Азмашката селищна могила.

Предметът от Хан Аспарухово вероятно е свързан със селищната могила, разположена на 3 км югоизточно от днешното село, на десния бряг на Оряховската река (приток на р. Сазлийка), т. нар. „Голяма могила“[11].

Апликацията от Ястребово до този момент не може да бъде обвързана с конкретен обект или поне такъв за сега не е известен в литературата. Тя обаче предполага съществуването на такъв в землището на селото.

Златните предмети, а и предметите, изработени от други материали, са обобщаващо разгледани от Ст. Чохаджиев в контекста на последните находки от селищната могила Хотница. Те са отделени на базата на типологически сходства или различия в четиринадесет групи.

Коментираните тук предмети се доближават до първа (Хан Аспарухово и Ястребово) и втора (Азмашка могила и Шейново) група от предложената типологизация[12].

---

[7] **Тодорова, Х.** Каменно,.., табл. 5.

[8] **Pertova, V.** Ceramic Assemblage of the Late Chalcolithic Karanovo VI culture in Thrace: Phases I and II. – В: Acta Terrae Septemcastrensis, 2007, 6, 56–58.

[9] **Петрова, В.** Характеристика на керамичните съдове от III фаза на къснохалколитната култура Караново VI. – В: Праисторическа Тракия. В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). София – Стара Загора, 2004, 421.

[10] **Табакова-Цанова, Г.** Принос къмархеологическата карта на Казанлъшкия район. – В: Сб. „Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край“, Казанлък, 1991, 122.

[11] http://www.starazagora.bg/bg/kmetstva/chan-asparuchovo.

[12] **Чохаджиев, Ст.** Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит – още аргументи за ран-

– Gumelnitza – Karanovo VI culture[7]. A subsequent study of the ceramics from the Azmashkata mogila tell shows the occurrence of materials also from phase Ib, IIa, IIb[8] and IIIa of the Karanovo VI culture[9]. In my opinion the gold appliqué here considered must be associated namely with these layers.

The tell at the town of Sheynovo, Kazanlak region is known only in literature[10], but judging from the applique published here it can be assumed that the Late Chalcolithic is again represented in it. Perhaps it is a local centre in the western part of the Kazanlak valley from the late Chalcolithic era like the Azmashkata mogila tell.

The object from Han Asparuhovo is probably related to the tell located 3 km southeast of the present village, on the right bank of the Oryahovska River (a tributary of the river Sazliyka), the so called Golyama mogila[11].

The applique from Yastrebovo cannot yet be associated with a specific site or at least such a site has not been mentioned in the literature for now. However, the applique implies the existence of such within the boundaries of this village.

The gold objects, as well as those made from other materials are considered by St. Chohadzhiev in the context of the recent finds from the tell Hotnitsa. They are differentiated in fourteen groups on the basis of typological similarities or differences.

The objects under consideration here are close to the first (Han Asparuh and Yastrebovo) and second (Azmashka mogila and Sheynovo) group of the proposed typology[12].

---

[7] **Тодорова, Х.** Каменно,.., табл. 5.

[8] **Pertova, V.** Ceramic Assemblage of the Late Chalcolithic Karanovo VI culture in Thrace: Phases I and II. – In: Acta Terrae Septemcastrensis, 2007, 6, 56–58.

[9] **Петрова, В.** Характеристика на керамичните съдове от III фаза на къснохалколитната култура Караново VI. – In: Праисторическа Тракия. **Николов, В., К. Бъчваров, П. Калчев** (ред.). София – Стара Загора, 2004, 421.

[10] **Табакова-Цанова, Г.** Принос къмархеологическата карта на Казанлъшкия район. – In: Сб. „Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край“, Казанлък, 1991, 122.

[11] http://www.starazagora.bg/bg/kmetstva/chan-asparuchovo

[12] **Чохаджиев, Ст.** Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит – още аргументи за ранна социална диференциация. – In: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. In. Търново, 2003, 207–208.

Териториалното разпространение на повечето от златните предмети е съсредоточено преди всичко на север от Стара планина, в територията на България, в Карпатската област и Южна Румъния, Унгария и Словакия. Тези нови четири предмета обаче показват и наличието им в територията южно от Стара планина. Като цяло, златни предмети, южно от Стара планина, са известни от селищна могила Капитан Димитриево[13] от Берекетската селищна могила[14], от Кошарица, Несебърско[15] и от Мурсалево в Югозападна България[16]. Коментираните тук предмети са очаквани находки, предвид наличието на големи селища в лицето на селищните могили и на добива и производството на мед в района на Стара Загора. По друг начин би следвало да бъде интерпретирана находката от Мурсалево, предвид Средноевпропейския ѝ характер като форма.

Тези предмети предполагат наличието на елит, контролирал производството им; те може да са негово притежание, т. е. да са белег на социален статус – мнение, което отдавна е известно в литературата[17]. В някои случаи те могат да бъдат интерпретирани и като схематични изображения на богинята Майка[18]. В същото време някои автори отбелязват, че е възможно те да са и символично въплъщение на властта, но сигурната реконструкция не подлежи на ясна възстановка. В същото време е възможно те да са били пришивани към дрехите и съчетавани с други предмети[19].

The territorial distribution of most of the gold objects is concentrated mainly to the north of the Stara planina Mts. in Bulgaria, in the Carpathian region and southern Romania, Hungary and Slovakia. These four new items, however, indicate their presence in the territory south of the Stara Planina. As a whole, gold objects from the south of the Balkan Mountains are known from the tells of Captain Dimitrievo[13], Bereketska mogila[14], Kosharitsa, Nesebar region[15], and Mursalevo in South–western Bulgaria[16]. The objects introduced here do not surprise the researchers considering the existence of large settlements in the face of the tells and yield and production of copper in the region of Stara Zagora. The find from Mursalevo should be alternatively interpreted taking into account its mid-European character as a form.

These objects suggest the presence of an elite controlling the production of such ornaments in whose possession these gold objects could have been, i. e. they could also be seen as signs of social status, an opinion that has long been known in the literature[17], at the same time, however, in some cases they could be interpreted as schematic images of the Mother Goddess as well[18]. Meanwhile some authors note that these objects could possibly be symbolic embodiment of power but the reconstruction is not subject to a clear identification, as they may have been attached to garments and combined with other objects[19].

на социална диференциация. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 207–208.

[13] **Николов, В.** Праистория на българските земи. – В: Българска национална история. Том 1. Българските земи през древността. София, 2011, 178.

[14] **Калчев, П.** Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2005, 56.

[15] Le premier or No. 96 and 97.

[16] **Николов, В. и кол.** Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при село Мурсалево, община Кочериново (АМ „СТРУМА“, ЛОТ 2, ОБЕКТ 15 (от км 346+300 до км 346+455). – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 45.

[17] Виж за последно в: **Хансен, С.** Золотые диски эпохи меди. – В: Бронзовы век. Европа без границ. Четвертое–первое тысячелетия до н. э. Санкт-Петербург, 2013, 79–82; **Чохаджиев, Ст.** Наблюдения върху.., 207–210.

[18] **Николов, В.** Праистория на българските,.., 178.

[19] **Хансен, С.** Золотые диски,.., 82.

---

[13] **Николов, В.** Праистория на българските земи. – In: Българска национална история. Том 1. Българските земи през древността. София, 2011, 178.

[14] **Калчев, П.** Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2005, 56.

[15] Le premier or No. 96 and 97.

[16] **Николов, В. и кол.** Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при село Мурсалево, община Кочериново (АМ „СТРУМА“, ЛОТ 2, ОБЕКТ 15 (от км 346+300 до км 346+455). – In: Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 45.

[17] Cf.: **Хансен, С.** Золотые диски эпохи меди. – In: Бронзовы век. Европа без границ. Четвертое–первое тысячелетия до н. э. Санкт-Петербург, 2013, 79–82; Чохаджиев, Ст. Наблюдения върху,.., 207–210.

[18] **Николов, В.** Праистория на българските,.., 178.

[19] **Хансен, С.** Золотые диски,.., 82.

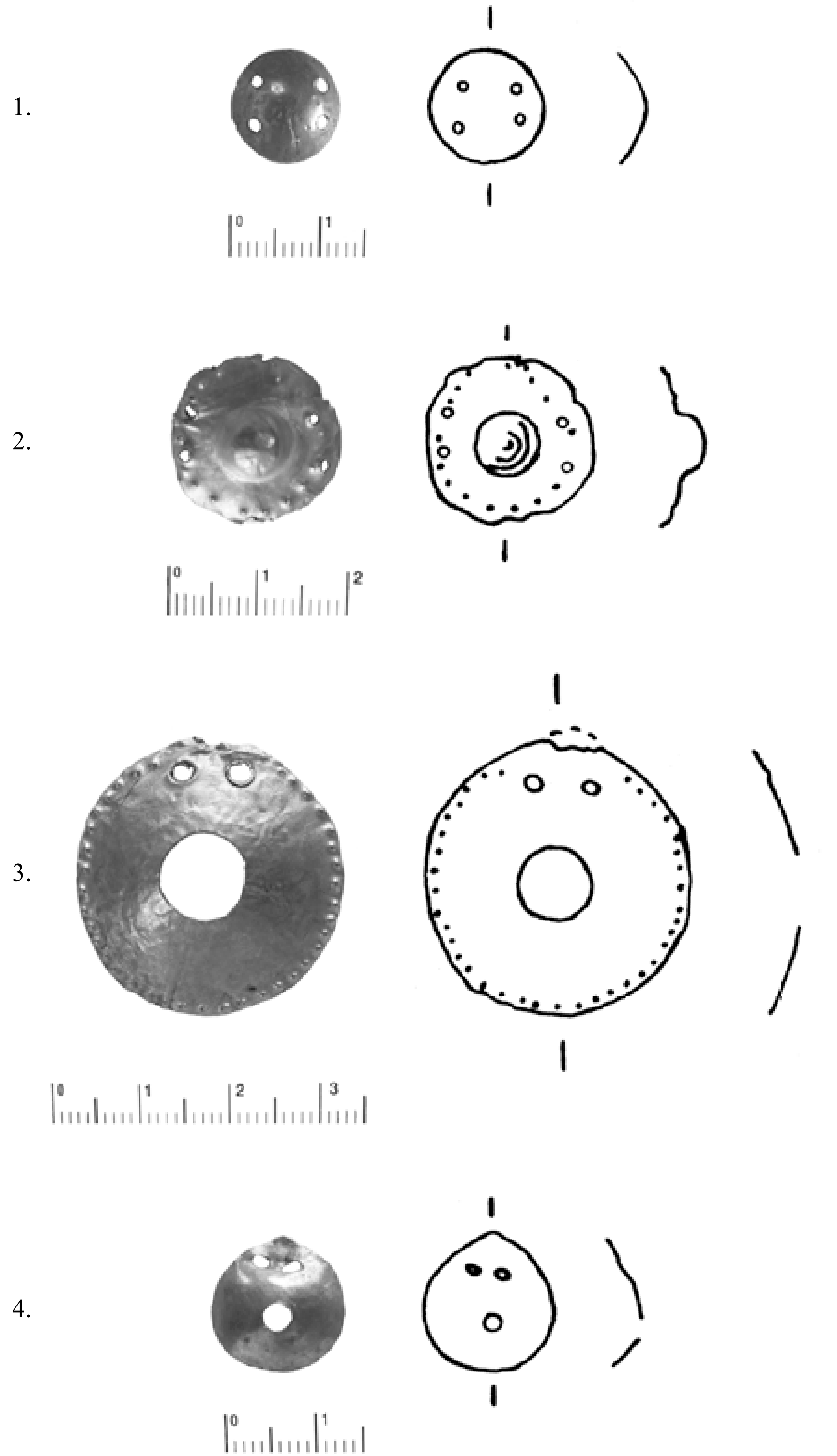

Табл. 1. 1. Златна апликация от с. Хан Аспарухово, Старозагорско; 2. Златна апликация от с. Ястребово, Старозагорско; 3. Златна апликация от Азмашката селищна могила, Стара Загора; 4. Златна апликация от с. Шейново, Старозагорско.
Table 1. 1. Gold appliqué from Han Asparuh village, Stara Zagora region; 2. Gold appliqué from Yastrebovo village, Stara Zagora region; 3. Gold appliqué from Azmashka mogila tell, Stara Zagora region; 4. Gold appliqué from Sheynovo village, Stara Zagora region.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ИЗТОЧНОГРЪЦКА РИСУВАНА КЕРАМИКА (КР. НА VII–VI В. ПР. ХР.) ОТ АПОЛОНИЯ ПОНТИКА (ПО ДАННИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В СТАРАТА ЧАСТ НА СОЗОПОЛ)

Димитър Недев

EAST-GREEK PAINTED POTTERY FROM APOLLONIA PONTICA (LATE 7TH–6TH CENTURY BC) (ACCORDING TO THE DATA FROM THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE OLD PART OF SOZOPOL)

Dimitar Nedev

Основаването на Аполония (дн. Созопол) в края на VII век пр. Хр. бележи нов етап в политическото и културното развитие на земите по югозападното крайбрежие на Понта. Привнесеният в типично тракийска среда елински цивилизационен модел постепенно въвежда, утвърждава и разпространява принципите на градската култура в тази част на Понтийска Тракия.

Сведенията за основаването и ранната история на полиса са малобройни и лаконични. Изворите коментират времето на основаване[1], местоположението[2] и йонийския характер на полиса[3]. За политическата история в първото столетие от неговото съществуване са запазени откъслечни сведения. Херодот[4] споменава Аполония във връзка с похода на Дарий II срещу скитите, а в трактата на Аристотел[5] се коментират вътрешни борби между първични и вторични колонисти. Предвид фрагментарния характер на изворите за ранната история на града, от съществено значение като източник на информация са материалите, открити при археологически проучвания на територията на днешния Созопол. Сред тях най-многобройни са находките от местна и импортна архаична керамика.

---

[1] Pseudo-Scymnos (728–731).
[2] **Strabo**, *Geography* (7.319).
[3] Stephanos Byzantionos, Herodiani Technici reliquae (1.259.19).
[4] **Herodotus** (4.93).
[5] **Aristotle**, *Politcs* (1303.36–38).

The foundation of Apollonia (today Sozopol) at the end of the 7th century BC marked a new stage in the political and cultural development of the lands along the southwestern coast of the Pontus. Imported in a typical Thracian environment, the Hellenic civilization model gradually introduced, validated and spread the principles of urban culture in this part of Pontic Thrace.

The information about the foundation and early history of the polis is scanty and laconic. The sources comment on the time of establishment[1], location[2] and the Ionian character of the polis[3]. There are also occasional references to the political history in the first century of its existence. Herodotus[4] mentions Apollonia in connection with the campaign of Darius II against the Scythians, and the treatise of Aristotle[5] comments the infighting between the primary and secondary colonists. Given the fragmented nature of the sources for the early history of the city, the materials found during archaeological excavations on the territory of today's Sozopol become essential as a source of information. Among them the most numerous are the finds of local and import archaic pottery.

Ivan Galabov was the first to study the ar-

---

[1] Pseudo-Scymnos (728–731).
[2] **Strabo**, *Geography* (7.319).
[3] Stephanos Byzantionos, Herodiani Technici reliquae (1.259.19).
[4] **Herodotus** (4.93).
[5] **Aristotle**, *Politics* (1303.36–38).

Първото изследване, което представя архаичната керамика от Аполония, е на Иван Гълъбов. Той публикува находки от акваторията на пристанище Созопол[6]. Други изследвания по темата, които трябва да бъдат отбелязани, са публикациите на G. Seure[7], В. Миков[8], J. Frel[9], М. Лазаров[10], Б. Димитров[11] и М. Рехо[12]. Резултатите от публикуваните изследвания представят отделни находки, открити при проучвания в различни части на градската територия на Аполония, която до края на 90-те години на XX век е недостатъчно проучена. Въпреки това до този момент архаичната керамика от Созопол надвишава значително в количествено отношение синхронните материали, известни от останалата част на Българското Черноморско крайбрежие. Импортна източногръцка керамика е регистрирана и в археологически обекти извън градското ядро, разположени в близкия хинтерланд на Аполония. Находки от този тип керамика са открити при подводни археологически разкопки южно от полиса в устието на р. Ропотамо [13] и на н. Урдовиза (дн. Китен)[14]. В северна посока, извън територията на Аполония, керамичният тип е засвидетелстван при разкопки на н. Хрисосотира, на северния бряг на Созополския залив, близо до гр. Черноморец[15]. Синхронни в хронологично отношение материали (съкровище от стрели-монети и мраморна статуя на курос) са

chaic pottery from Apollonia. He published finds from the water area of the port of Sozopol[6]. Other studies on this subject that should be noted are the publications of G. Seure[7], V. Mikov[8], J. Frel[9], M. Lazarov[10], B. Dimitrov[11] and M. Reho[12]. The results of the published studies introduce individual finds from the researches conducted in different parts of the urban area of Apollonia, which by the end of 1990s was insufficiently studied. However, until now the archaic pottery from Sozopol significantly exceeds in quantity the synchronous material known from the rest of the Bulgarian Black Sea littoral. Import East Greek pottery was also registered in archaeological sites outside the urban core, located in the nearby hinterland of Apollonia. South of the polis finds of this type of pottery occurred during underwater excavations in the mouth of the river Ropotamo[13] and on Cape Urdoviza (today's Kiten)[14]. In the north, outside the territory of Apollonia, the ceramic type is evidenced during excavations on Cape Hrisosotira on the northern shore of the Sozopol bay, near the town of Chernomoretz[15]. Synchronous materials in chronological terms (a treasure of arrows-coins and a marble statue of a *kouros*) are known from the nearby Cape of Atia[16]. Probably in the 6th

---

[6] **Гълъбов, И.** Аполонийски приноси. – Известия на Археологическия институт, 18, София, 1952, 102–117.

[7] **Seure, G.** Archéologie Thrace. – Revue Archeologique. Deuxieme série, 1, 1924, 130.

[8] **Миков, В.** Разкопки при Созопол. – Известия на българския археологически институт, III, София, 1925, 236–240.

[9] **Frel, J.** Monuments d'Apollonie Pontique au musée du Louvre. – Известия на археологическия институт, XXIII, 1960, 239–251.

[10] **Лазаров, М.** Антична рисувана керамика от България, София, 1990, 35–37.

[11] **Димитров, Б.** Един паметник на йонийското изкуство. – В: Изкуство, 3–4, 1975, 30–31.

[12] **Reho, M.** Ceramica di tipo Greco-orientale ad Apollonia. – Thracia Pontica, 3, Sofia, 1986, 216–220.

[13] **Карайотов, И.** Подводни проучвания в залива пред устието на река Ропотамо. – В: Странджанско-сакарски сборник, том IV, кн. 5, Созопол, 1987, с. 357–360.

[14] **Панайотова, К., М. Даскалов, Б. Драганов, В. Тодоров.** Археологически разкопки на полуостров Урдовиза, в гр. Китен. – Археологически открития и разкопки през 2012г., София, 2013, 429

[15] **Христов, И.** Ранновизантийската крепост на полуостров Хрисосотира при град Черноморец, V–VII в., София, 2015, 21–26.

[6] **Гълъбов, И.** Аполонийски приноси. – Известия на Археологическия институт, 18, София, 1952, 102–117.

[7] **Seure, G.** Archéologie Thrace. – Revue Archeologique. Deuxieme série, 1, 1924, 130.

[8] **Миков, В.** Разкопки при Созопол. – Известия на българския археологически институт, III, София, 1925, 236–240.

[9] **Frel, J.** Monuments d'Apollonie Pontique au musée du Louvre. – Известия на археологическия институт, XXIII, 1960, 239–251.

[10] **Лазаров, М.** Антична рисувана керамика от България, София, 1990, 35–37.

[11] **Димитров, Б.** Един паметник на йонийското изкуство. – In: Изкуство, 3–4, 1975, 30–31.

[12] **Reho, M.** Ceramica di tipo Greco-orientale ad Apollonia. – Thracia Pontica, 3, Sofia, 1986, 216–220.

[13] **Карайотов, И.** Подводни проучвания в залива пред устието на река Ропотамо. – In: Странджанско-сакарски сборник, том IV, кн. 5, Созопол, 1987, с. 357–360.

[14] **Панайотова, К., М. Даскалов, Б. Драганов, В. Тодоров.** Археологически разкопки на полуостров Урдовиза, в гр. Китен. – Археологически открития и разкопки през 2012г., София, 2013, 429.

[15] **Христов, И.** Ранновизантийската крепост на полуостров Хрисосотира при град Черноморец, V–VII в., София, 2015, 21–26.

[16] **Гълъбов, И.** Аполонийски,.., 93–118; **Гълъбов, И.** Каламис и аполонийската пластика, София, 1965; **Герасимов, Т.** Съкровище от бронзови стрели-мо-

известни от близкия н. Атия[16]. Вероятно през VI в. пр. Хр. пристанищната крепост Антея е включена в системата на аполонийската община. Източногръцка керамика е открита и в района на Бургаския залив при разкопки в местността Костадин чешма[17], близо до с. Дебелт, обл. Бургас. През VI век пр. Хр. този регион попада в сферата на икономическото влияние и търговските интереси и по-късно е включен в подконтролната територия на полиса.

Почти липсват данни за разпространение на йонийска керамика от VII–VI в. пр. Хр. в другите елински полиси по Българското Черноморие. Това обстоятелство е свързано както със състоянието на проучванията, така и с по-късната дата на основаването им. От Месамбрия са публикувани два фрагмента, единият декориран в стил „Късна дива коза“ (случайна находка, произхождаща от неясен археологически контекст) и устие на купа, открита при разкопки в градска среда[18]. Керамика от този период е регистрирана и в другата голяма милетска колония – Одесос (дн. Варна), разположена в северната част на Българското Черноморско крайбрежие[19].

Разпространението на импортна източногръцка керамика, в археологически обекти от вътрешността на Тракия, е изключително рядко. Типът е засвидетелстван в райони, разположени в непосредствена близост до Черноморското крайбрежие и по поречието на големите реки, свързващи Тракия с Егея (Карнобат, Ямбол, Стара Загора, Копривлен)[20].

От прегледа на археологическите проучвания и публикациите по проблема е видно, че

century BC the Antea fortress with its port was included in the system of Apollonia Municipality. East Greek ceramics was found in the area of Burgas Bay as well, during excavations in the *Kostadin cheshma*[17] locality near the village of Debelt, Burgas Province. In the 6th century BC this area fell within the sphere of economic influence and commercial interests and was later included in the territory controlled by the polis.

There is almost no evidence of the spread of Ionian ceramic ware in the period 7th–6th century BC in the other Greek poleis on the Bulgarian Black Sea coast. This circumstance is related to both the state of the research and the later date of their foundation. From Mesambria two fragments are published, one decorated in the "Late Wild Goat" style (a chance find, coming from obscure archaeological context) and a mouth of a bowl found during excavations in the urban environment[18]. Pottery of this period is recorded in the other major Milesian colony – Odessos (modern Varna), located in the northern part of the Bulgarian Black Sea coast[19].

Distribution of import East Greek pottery in archaeological sites in the interior of Thrace is extremely rare. The type is recorded in the areas located near the Black Sea littoral and along the major rivers connecting Thrace with the Aegean (Karnobat, Yambol, Stara Zagora, Koprivlen)[20].

The overview of archaeological researches and publications on the issue shows that the spread of the East Greek pottery was mainly concentrated in the urban core of Apollonia, in the nearby territory and contact zones under control of the polis. The material known from the rest of the Black Sea coast and inner Thrace

---

[16] **Гълъбов, И.** Аполонийски,.., 93–118; **Гълъбов, И.** Каламис и аполонийската пластика, София, 1965; **Герасимов, Т.** Съкровище от бронзови стрели-монети. – Известия на българския археологически институт, 12, София, 1938, 424–427.

[17] **Балабанов, П.** Фракийское святилище возле Дебелта. – Thracia Pontica, III, Sofia, 1986, 221–237; **Балабанов, П.** Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, XL, 1999, 3–4, 62–67.

[18] **Божкова, А.** Късноархаичен керамичен фрагмент от Несебър (или още за основаването на Месамбрия). – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 143–148.

[19] **Горанка, Т.** Архаични материали от Одесос. – Известия на археологическия институт, 30, 1967, 159–162.

[20] **Георгиева, Р., Кр. Ников.** Ранни тракo-елински контакти (по археологически данни от Карнобатско) – В: Югоизточна България през II–I хилядолетие, Варна, 2010, 142–157; **Камишева, М.** Предримски материали от Стара Загора. – В: Югоизточна България през II–I хилядолетие, Варна, 2010, 193–194.

нети. – Известия на българския археологически институт, 12, София, 1938, 424–427.

[17] **Балабанов, П.** Фракийское святилище возле Дебелта. – Thracia Pontica, III, Sofia, 1986, 221–237; **Балабанов, П.** Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, XL, 1999, 3–4, 62–67.

[18] **Божкова, А.** Късноархаичен керамичен фрагмент от Несебър (или още за основаването на Месамбрия). – In: Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 143–148.

[19] **Горанка, Т.** Архаични материали от Одесос. – Известия на археологическия институт, 30, 1967, 159–162.

[20] **Георгиева, Р., Кр. Ников.** Ранни тракo-елински контакти (по археологически данни от Карнобатско) – In: Югоизточна България през II–I хилядолетие, Варна, 2010, 142–157; **Камишева, М.** Предримски материали от Стара Загора. – In: Югоизточна България през II–I хилядолетие, Варна, 2010, 193–194.

разпространението на източногръцка керамика се концентрира предимно в градското ядро на Аполония, в близката подконтролна територия, както и в контактните зони, контролирани от полиса. Известният материал от останалата част на Черноморието и вътрешна Тракия не дава големи възможности за определяне на характера и интензитета на търговските връзки между Източна Егея и Тракия през разглеждания хронологически период.

Предмет на настоящото изследване е откритата през последните десетилетия източногръцка рисувана керамика от края на VII–VI в. пр. Хр., произхождаща от археологическите комплекси, проучени на територията на старата част на Созопол. Обектите са ситуирани в централната, югоизточната и северната част на полуостров Скамний. Материалите произлизат от нарушени в различна степен строителни нива и пластове от архаичния период. Изследването включва сравнително добре запазени фрагменти от фина керамика с фигурална декорация в стиловете „Дива коза“ („Wild Goat“) и „Фикелура“ („Fikellura“), които са определени на база на общоприетите класификационни системи за типа керамика на R. M. Cook[21] и Kerschner/Schlotzhauer[22].

Най-ранните находки рисувана източногръцка керамика от Аполония се датират в периода последна четвърт на VII – началото на VI в. пр. Хр. Към началото на стила „Middle II Wild Goat“, по Cook (SiA Ic по Kerschner/Schlotzhauer[23]) можем да отнесем фрагмент от стена на затворен съд (ойнохое) с изображение на куче, преследващо дива коза (Обр. 1:1). Запълнителният орнамент (ромбове, вписани един в друг и сложна палмета) съдържа елементи на геометризация. Стиловият анализ предполага връзка с южнойонийските керамични ателиета. Засега това е най-ранният образец от Аполония[24].

---

[21] **Cook R. M.** Fikellura Pottery. – The Annual of the British School at Athens, Vol. 34, 1936, 1–98; **Cook R. M.** Greek Painted Pottery, London/New York, 1997, 295–300; **Cook, R. M., P. Dupont.** East Greek Pottery, London/New York, 1998, 5–7.

[22] **Kerschner, M., U. Schlotzhauer.** A New Classification system for East Greek Pottery. – B: Ancient West & East. (ed. G. R. Tsetskhladze), Leiden/Boston, 2005, 1–56.

[23] **Kerschner, M., U. Schlotzhauer.** A New..., 8; 25.

[24] Близки аналози на типа куче са известни от Милет, виж **Schlotzhauer, U.** Die südionischen Knickrandscha-

gives great opportunities to determine the nature and intensity of trade links between the Aegean and Eastern Thrace during the considered chronological period.

The subject of this study is the East Greek painted pottery from the end of the 7th–6th century BC, acquired in the recent decades from the archaeological complexes explored in the territory of the old town of Sozopol. The sites are located in the central, southeastern and northern part of the Skamniy peninsula. The materials come from disrupted to varying degrees construction levels and layers of the Archaic period. The study includes relatively well-preserved fragments of fine pottery with figural decoration in the "Wild Goat" and "Fikellura" styles, which are defined on the basis of generally accepted pottery type classification systems of R. M. Cook[21] and Kerschner/Schlotzhauer[22].

The earliest finds of East Greek painted pottery from Apollonia dated in the period between the last quarter of the 7th and the beginning of the 6th century BC. A fragment of an oinochoe body, with the image of a dog chasing a wild goat (Fig. 1:1), could be attributed to the early stage of the style "Middle II Wild Goat", according to Cook (SiA Ic in Kerschner/Schlotzhauer[23]). The filling ornament (lozenges, one nested inside the other and elaborate palmettes) indicates elements of geometrization. The style analysis suggests connection with the South Ionian ceramic workshops. So far, this is the earliest example from Apollonia[24].

An oinochoe with a running wild goat, the only well-preserved vessel in the "Wild Goat II" style known from Apollonia, is dated back to the end of the 7th century BC (Fig. 1:2)[25]. Several

---

[21] **Cook R. M.** Fikellura Pottery. – The Annual of the British School at Athens, Vol. 34, 1936, 1–98; **Cook R. M.** Greek Painted Pottery, London/New York, 1997, 295–300; **Cook, R. M., P. Dupont.** East Greek Pottery, London/New York, 1998, 5–7.

[22] **Kerschner, M., U. Schlotzhauer.** A New Classification system for East Greek Pottery. – In: Ancient West & East. (ed. G. R. Tsetskhladze), Leiden/Boston, 2005, 1–56

[23] **Kerschner, M., U. Schlotzhauer.** A New..., 8; 25.

[24] Close parallels of the Dog type are familiar from Miletus, cf. **Schlotzhauer, U.** Die südionischen Knickrandschalen. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet. Diss. Ruhr – Universität Bochum 2001, taf. 156, no. 435.

[25] **Лазаров, М.** Антична …, 35; **Димитров, Б.** Един паметник …, 3–4, 1975, 30–31.

В края на VII в. пр. Хр. е датирано ойнохое с представена бягаща дива коза, единственият добре запазен съд от стила „Wild Goat II", известен от Аполония[25] (Обр. 1:2). Към този период или в самото начало на VI в. пр. Хр. могат да бъдат отнесени и други няколко фрагментарни изображения на диви кози със запълнителен орнамент свастика, розета, полурозета (обр. 1:3–6). Те принадлежат към различни части на затворени съдове. Малките им размери не представят цялостния характер на рисунъка и не дават възможност за възстановка на фигуралните сцени. Декоративните полета са върху плещите и тялото на съда, отделени с обикновени пояси тъмна боя. Използвани са традиционни за стила сюжети на бягаща или пасяща дива коза (Обр. 1:3,4). Фигурите са изпълнени в силует, леко издължени, с наведени надолу или устремени напред глави. Коремите на козите са с цвета на основния фон, очертани по края с тънка черна линия, използвана е техниката на пропуснатата линия (т. нар. reserving style). При един от съдовете украсата е разположена върху плещите в пано, двустранно ограничено от обърнати надолу лъчи (Обр. 1:5).

Разглежданата група фрагменти е най-вероятно с милетски произход. При фрагмент от кратер (Обр 1:4) запълнителният орнамент и рисунъкът е близък до стилистичните особености на еолийските производствени центрове. Това обаче следва да се докаже чрез детайлен анализ на глината.

Находките от периода са предимно фрагменти от затворени съдове (ойнохоета или амфори).

Към същата хронологична група спадат и съдове за пиене – купи със схематична растителна и геометризирана украса. В археологически комплекси от Аполония най-често срещани са купите от типа „Bird Bowls" (Обр. 2:1–3), „Eye cups" (Обр. 2:4–8), както и тези с украса – точковидна розета (Обр. 2:8–10), лотосов цвят (Обр. 2:11–13) и меандров пояс (Обр. 2:14).

Купите от тип „Bird Bowls", датиращи от края на VII – началото на VI в. пр. Хр., имат севернойонийски произход (NiA I по Kerschner/

other fragmentary images of wild goats and swastikas, rosettes and half-rosettes (Fig. 1:3–6), as filling ornaments, can also be assigned to the same period or to the very beginning of the 6th century BC. The fragments belong to different parts of closed vessels. Their small size does not represent the pattern in all its parts therefore it does not allow reconstruction of the figurative scenes. The decorative fields are on the shoulders and the belly of the vessel, divided by plain bands of dark paint. The traditional for the style motifs with a running or grazing wild goat are painted (Fig. 1:3,4). The figures are executed in silhouette, slightly elongated, with heads bent down or stretched forward. The goats' bellies are in the colour of the background and outlined by a thin black line; rendered in the reserving style technique. One of the vessels has the decoration located on the shoulders in a panel limited on both sides by rays streaming downwards (Fig. 1:5).

The considered group of fragments is most likely of Milesian origin. On a fragment of a krater (Fig 1:4) the filling ornament and design are similar to the stylistic features of the Aeolian production centres. However, this should be proved by a detailed analysis of the clay.

The finds from the period are mainly fragments of closed vessels (oinochoai or amphorae).

Drinking vessels, viz. cups with schematic plant and geometrized decoration also belong to the same chronological group. The most common type from the archaeological sites in Apollonia are the Bird Bowls (Fig. 2:1–3), the Eye-cups (Fig. 2:4–8), and those decorated with a dot rosette (Fig. 2:8–10), a lotus flower (Fig. 2:11–13) and a band of meanders (Fig. 2:14).

The cups of the Bird Bowl type, dating from the end of the 7th to the beginning of the 6th century BC, has a northern Ionian origin (NiA I in Kerschner/Schlotzhauer). It is the most widely represented; about 30 fragments of them were assigned to variations IV–VI, in the typology of M. Kerschner[26]. The decoration is applied in a zone immediately below the mouth and consists of a bird between hatched lozenges and dot rosettes.

---

len. Eine chronologische Untersuchung zu den sog. Ionischen Schalen in Milet. Diss. Ruhr-Universität Bochum 2001, taf. 156, no. 435.

[25] **Лазаров, М.** Антична …, 35; **Димитров, Б.** Един паметник …, 3–4, 1975, 30–31.

[26] **Kerschner. M.** Die ostgriechischen Vogelschalen und Verwandtes. Studien zu Chronologie und Verbreitung der ostgriechischen Keramik, 1995, Ph.D. Diss.

Schlotzhauer). Те са най-широко представени, като от тях са открити около 30 фрагмента, спадащи към варианти IV–VI, по типологията на M. Kerschner[26]. Украсата е разположена в пояс непосредствено под устието и се състои от птица между защриховани ромбове и точковидни розети.

Типът „Eye cups" е по-малко разпространен. От него досега в Аполония са открити само девет фрагмента (Обр. 2:4–8). Единственият по-добре запазен екземпляр е намерен при подводни разкопки при устието на река Ропотамо, южно от Созопол (Обр. 2:4). Останалите типове купи имат значително по-опростена геометрична украса. Най-многобройни са купите с точковидна розета (Обр. 2:9–10) и стилизиран лотосов цвят (Обр. 2:11–13), докато от тези с украса от меандров пояс се срещат единични фрагменти (Обр. 2:14).

Купите имат широк ареал на разпространение както в Средиземноморието, така и по цялото Черноморско крайбрежие[27].

През втората четвърт на VI в. пр. Хр. в развитието на стила „Дива коза" постепенно е наложена нова система на декорация с по-опростена и изчистена силуетна композиция. Новият стил, „Late Wild Goat" (SiA II, по Kerschner/Schlotzhauer), съхранява традиционния за предходния период начин на рисуване с широко приложение на т. нар. техника „reserving style".

The Eye-cup type is less common. Only nine fragments (Fig. 2:4–8) of this type have been found in Apollonia so far. The only better preserved item was found in underwater excavations in the Ropotamo River, south of Sozopol (Fig. 2:4). The other types of cups have significantly simplified geometric decoration. The most numerous are those with dot rosettes (Fig. 2:9–10) and stylized lotus flower (Fig. 2:11–13), while of those with meandering band decoration only individual fragments occur (Fig. 2:14).

The cups have a wide range of distribution both in the Mediterranean and along the entire Black Sea coast[27].

In the second quarter of the 6th century BC a new system of decoration with simpler and distinct silhouette composition was gradually imposed in the development of the "Wild Goat" style. The new "Late Wild Goat" style (SiA II, in Kerschner/Schlotzhauer), kept the traditional of the previous period way of painting with a wide application of the so-called "reserving style technique".

Two sherds from the shoulders of an oinochoe (Fig. 3:1) could be associated with the beginning of the "Late Wild Goat" style. The decoration includes water birds floating to the right. There are indications of certain reminiscent influences of the early style "Middle II Wild Goat". The influence is identified in the representation of the birds and part of the filling ornaments (triangles with a loop atop and shaded half-rosettes).

---

[26] **Kerschner. M.** Die ostgriechischen Vogelschalen und Verwandtes. Studien zu Chronologie und Verbreitung der ostgriechischen Keramik, 1995, Ph.D. Diss.

[27] **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits I, Londres, 1966, pl. 38. **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits and Later Deposits II, Londres, 1973, 21, 45; CVA, Würzburg (1), taf. 21,1; CVA Berlin (4), taf. 155,1; **Jacopi, G.** Esplorazione Archeologica di Camiro II. Clara Rhodos, vol. VI–VII, 1, 1932–1933, fig. 61; **Kinch, K. F.** Vroulia, Berlin, 1914, pl. 25; 42, 18; 43, 25; **Walter-Karydi, E.** Ostgriechische Keramik. Alt-Ägina, II, 1, 1982, taf. 1–2; Boardman, J. Early Greek Vase Painting, Thames and Hudson, London, 1998, 152, no. 283; **Kerschner. M.** Die ostgriechischen…, abb. 100; **Dugas, C.** Exploration archéologique de Délos, X. Les Vases de l'Héraion, Paris, 1928, pl. 20, no. 124; **Venit, M. S.** Greek Painted from Naucratis in Egyptian Museums. – American Research Center in Egypt Catalogs, vol. 7, 1988, pl. 1–2; **Alexandrescu, P.** La Céramique D'Époque Archaique et Classique (VII–IV s.). Histria, IV, Bucureşti, 1978, 57–60, pl. 21; **Lambrino, M. F.** Les Vases Archaïques D'Histria, Bucureşti, 1938, 39–77; **Skarlation, E.** The Archaic Cemetery of Abdera. – Thracia Pontica, III, Sozopol, 1985, 482, fig. 13.

[27] **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits I, Londres, 1966, pl. 38. **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits and Later Deposits II, Londres, 1973, 21, 45; CVA, Würzburg (1), taf. 21,1; CVA Berlin (4), taf. 155,1; **Jacopi, G.** Esplorazione Archeologica di Camiro II. Clara Rhodos, vol. VI–VII, 1, 1932–1933, fig. 61; **Kinch, K. F.** Vroulia, Berlin, 1914, pl. 25; 42, 18; 43, 25; **Walter-Karydi, E.** Ostgriechische Keramik. Alt-Ägina, II, 1, 1982, taf. 1–2; Boardman, J. Early Greek Vase Painting, Thames and Hudson, London, 1998, 152, no. 283; **Kerschner. M.** Die ostgriechischen…, abb. 100; **Dugas, C.** Exploration archéologique de Délos, X. Les Vases de l'Héraion, Paris, 1928, pl. 20, no. 124; **Venit, M. S.** Greek Painted from Naucratis in Egyptian Museums. – American Research Center in Egypt Catalogs, vol. 7, 1988, pl. 1–2; **Alexandrescu, P.** La Céramique D'Époque Archaique et Classique (VII–IV s.). Histria, IV, Bucureşti, 1978, 57–60, pl. 21; **Lambrino, M. F.** Les Vases Archaïques D'Histria, Bucureşti, 1938, 39–77; **Skarlation, E.** The Archaic Cemetery of Abdera. – Thracia Pontica, III, Sozopol, 1985, 482, fig. 13.

Два фрагмента от плещи на ойнохое (Обр. 3:1) биха могли да се свържат с началото на стила „Late Wild Goat“. Декорацията се състои от водоплаващи птици, в ход надясно. Забелязват се реминисцентни влияния на ранния стил „Middle II Wild Goat“. Влиянието му се наблюдава при изображението на птиците и част от използваните запълнителни орнаменти (триъгълници с клуп на върха и защрихована полурозета). Същевременно цялостният характер на орнаментацията (разделителни пояси, дребни точковидни розети и звезда) показва връзка с късни варианти на стила „Wild Goat“. Малките им размери не позволяват задълбочен стилов анализ. Характерните особености на рисунъка насочват към вероятен милетски произход и възможност за принадлежност към преходната фаза (MWG–III по Cook, определена от Kerschner/Schlotzhauer като фаза SiA IIa, с уточнението, че се отнасят към началото ѝ). Предвид контекста на откриване, фрагментите се датират през втората четвърт на VI в. пр. Хр.

Друга група фрагменти от затворени съдове (амфори или ойнохоета) със запазени изображения в стил „Wild Goat“ имат сходни особености. При тях се наблюдава по-непретенциозен маниер на рисуване и опростена орнаментация (свастика, точковидни розети, полурозети, хиксове, волутообразни мотиви). Силуетната техника е основна при изобразяването на фигурите на животните. Това личи при група от осем фрагмента с частично запазени изображения на диви кози, кучета и бик (Обр. 3:2–9), изпълнени в техниката на пропуснатата линия (т.нар. reserving style), която продължава да се използва през VI в. пр. Хр. При един от по-добре запазените съдове изобразителното поле е рамкирано с редуващи се концентрични линии и пояси с меандър (Обр. 3:9). Тези керамични образци бихме могли да отнесем към началото на стила „Late Wild Goat“.

Към същата стилова и хронологична група принадлежат фрагменти, декорирани в смесена техника (Обр. 3:10–17). При тях е използвана техника на врязване и нанасяне на вишнева боя, което дава по-добри възможности за подчертаване на отделни детайли от анатомията на животните. Вишневи, бели линии и пояси меандър формират разделителните пояси в основата на изображението. В горната си част изобразител-

At the same time, the overall character of the ornamentation (dividing bands, small dot rosettes and a star) indicates an association with later versions of the style "Wild Goat". Their small size does not allow a thorough stylistic analysis. The characteristics of the pattern forwards us to a likely Milesian origin and a possible belonging to the transition phase (MWG – III in Cook, termed by Kerschner/Schlotzhauer as phase SiA IIa, specifying that it relates to its beginning). Considering the context of discovery the fragments date back to the second quarter of the 6th century BC.

Another group of fragments of closed pottery (amphorae or oinochoai) with preserved images in the style of "Wild Goat" have similar characteristics. They expose a more modest manner of painting and simple ornamentation (swastika, dot rosettes, half-rosettes, Xs, volute-like patterns). Silhouette technique is essential in rendering of animals' figures. This is evident in a group of eight fragments with partially preserved images of wild goats, dogs and bull (Fig. 3:2–9), executed in the technique of the missing line (i.e. in the reserving style), which continued to be used in the 6th century BC. With one of the best preserved vessels the imagery field is framed with alternating concentric lines and bands of meanders (Fig. 3:9). These ceramic pieces can be attributed to the beginning of the "Late Wild Goat" style.

Some fragments decorated in mixed technique (Fig. 3:10–17) belong to the same stylistic and chronological group. The applied technique of incision and cherry paint filling gives a good opportunity to highlight some details of the animals' anatomy. Cherry, white lines and meandering bands form dividing zones at the base of the image. The upper part of the field is often limited by a tongue belt. The filling ornament is occasional and includes dot-rosettes, swastikas, Xs and the so called *Klecksrosette*. With some of the vessels the latter is the only filling ornament. The variants used are: rosette with cross or radial incised lines with scalloped edges (Fig. 3:11,12,14), a similar rosette with dots in the individual fields, limited by the incised lines and a plain round spot (Fig. 3:13,16). In the animal friezes the animals are larger and of elongated proportions. One or two figures

ното поле често е ограничено с езичест пояс. Запълнителният орнамент е разреден, включва точковидни розети, свастики, хиксове и т.нар. „Klecksrosette“. При някои от съдовете последната е единственият запълнителен орнамент. Използвани са вариантите: розета с кръстовидни или радиално врязани линии с фестонирани краища (Обр. 3:11,12,14), аналогична – с точки в отделните полета, ограничени от врязаните линии и обикновено петно с кръгла форма (Обр. 3:13,16). В представените животински фризове размерите на животните са по-големи, с издължени пропорции. За запълването на изобразителното поле е достатъчна една или две фигури (Обр. 3:9,11,13,14). Наред с типичната дива коза се срещат нови персонажи – лъв, грифон, птици и др. Използвани са по-динамични модели при представянето на фигурите, като експресивният характер на рисунъка умело е изразен чрез подчертаване на детайлите и използване на по-богат колорит. Движенията на животните са подчинени на определена роля в композицията. Дивите кози са представени във фриз, пасящи или с изправени и обърнати назад глави, обикновено с един заден крак и вдигнат преден или с подгънат десен и изпънат напред ляв крак (Обр. 3:2–5,10–12).

През периода, за първи път сред йонийския внос в Аполония, се срещат луксозни съдове с по-големи размери – кратери (Обр. 3:11–15) и амфора/ойнохое (Обр. 3:2–10).

Керамичната продукция в стил „Late Goat Style“ е широко разпространена в архаичните центрове на Средиземноморския басейн и Черноморието[28].

(Fig. 3:9,11,13,14) are sufficient to fill the field. Along with the typical wild goat new characters are depicted – a lion, griffin, birds and more. More dynamic models at the presentation of the figures are employed, the expressive nature of the pattern being skilfully expressed by highlighting the detail and use of richer colour. The animals' movements are subject to a certain role in the composition. The wild goats are presented in frieze grazing and with raised or back-turned heads, usually with one hind leg and raised front leg or with a folded right and outstretched left leg (Fig. 3:2–5,10–12).

In that period luxurious vessels of larger size occur for the first time among the Ionian imports in Apollonia – kraters (Fig. 3:11–15) and amphora/oinochoe (Fig. 3:2–10).

The ceramic production of "Late Goat" style was widespread in the archaic centres of the Mediterranean and the Black Sea littoral[28].

Another widespread form, characteristic of the second – early third quarter of the 6th century BC, are the plates decorated with pseudo meander, alternating concentric belts, radially extending tongues and starburst rosette on the tondo. They have shallow and flat shape with a low ring-shaped base. There are two variants – with a rounded mouth rim either bent outward (Fig. 4:1–10) or inward (Fig. 5:11–15). The dot-rosette, starburst ornament and lotus flower are

---

[28] **Boardman, J.** Early …, 154, no. 292; **Smith, T. J.** East Greek Pottery in the Collection of the British School of Athens. – The Annual of the British School at Athens, vol. 104, 2009, 347, no. 2; 348, no. 5; 349, no. 7; **Walter-Karydi, E.** Samische Gefäße des 6. Jahrhunderts v. Chr. Landschaftsstile ostgriechischer Gefäße, Samos, VI. 1, Bonn, 1973, 143, no. 918; CVA Oxford 2 (9), IId; pl. 4, no. 45; CVA Cambridge 2 (11), pl. 18, no. 33, 34; CVA Philadelphia 2 (29), pl. 4, no. 5; **Venit, M. S.** Greek …, pl. 3, no. 10–12; pl. 4; pl. 6, no. 24; pl. 7; pl. 9, no. 37, 40; pl. 10; pl. 11; pl. 12; pl. 14, no. 57; **Dugas, C.** Exploration…, pl. 12; **Копейкина, Л. В.** Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период. – Советская археология, 1, 1981, 195, рис. 3; 196, рис. 4б; **Копейкина, Л. В.** Родоско-Йонийская Керамика VII в. д. н. е. из Березане, и её значение для изучения ранного етапа существувания поселения. – В: Художествение узделия античных мастеров (Борисковская, С. П. ред.), Ленинград,

[28] **Boardman, J.** Early …, 154, no. 292; **Smith, T. J.** East Greek Pottery in the Collection of the British School of Athens. – The Annual of the British School at Athens, vol. 104, 2009, 347, no. 2; 348, no. 5; 349, no. 7; **Walter-Karydi, E.** Samische Gefäße des 6. Jahrhunderts v. Chr. Landschaftsstile ostgriechischer Gefäße, Samos, VI. 1, Bonn, 1973, 143, no. 918; CVA Oxford 2 (9), IId; pl. 4, no. 45; CVA Cambridge 2 (11), pl. 18, no. 33, 34; CVA Philadelphia 2 (29), pl. 4, no. 5; **Venit, M. S.** Greek …, pl. 3, no. 10–12; pl. 4; pl. 6, no. 24; pl. 7; pl. 9, no. 37, 40; pl. 10; pl. 11; pl. 12; pl. 14, no. 57; **Dugas, C.** Exploration…, pl. 12; **Копейкина, Л. В.** Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период. – Советская археология, 1, 1981, 195, рис. 3; 196, рис. 4б; **Копейкина, Л. В.** Родоско-Йонийская Керамика VII в. д. н. е. из Березане, и её значение для изучения ранного етапа существувания поселения. – In: Художествение узделия античных мастеров (Борисковская, С. П. ред.), Ленинград, 1982, 6–35. **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 5, no. 54, 55; pl. 6, no. 56–57; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 268, fig. 241; p. 273, fig. 249; **Cook, R. M., P. Dupont.** East Greek Pottery, London and New York, 1998, 56; **Cook, J., D. J, Blackman.** Greek Archaeology in Western Asia Minor. – Archaeology Report for 1964–65, 36, fig. 5.

Друга широко разпространена форма, характерна през периода втора – началото на трета четвърт на VI в. пр. Хр., са паниците с украса псевдомеандър, с редуващи се концентрични пояси, радиално разположен езичест орнамент и лъчевидна розета на тондото. Те имат плитка и разлата форма, с ниска пръстеновидна основа. Срещат се два варианта – с издаден навън (Обр. 4:1–10) или със завит навътре заоблен ръб на устието (Обр. 5:11–15). Като елемент на украсата се използват точковидната розета, лъчевидният орнамент и лотосовият цвят. Аналогични образци са широко застъпени сред продукцията на северно-йонийските керамични ателиета и представляват значителна част от техния износ[29].

По-рядко се срещат паници, декорирани с животински фигури и геометризиран запълнителен орнамент, характерен за стила. От проучените археологически комплекси, в старата част на Созопол, до този момент са известни единствено три екземпляра (Обр. 4:9,14–15).

Декорация на разглежданата форма е характерна за керамичните производствени центрове от Централна и Северна Йония.

Традиционните декоративни модели на ранната „Wild Goat", след средата на VI в. пр. Хр., намират приложение и нова реализация в стила „Fikellura" (синхронен на SiA II по Kerschner/ Schlotzhauer), характерен за южнойонийски-

used as an element of decoration. Similar patterns are widely applied in the production of the North Ionian ceramic workshops, and form a large portion of their exports[29].

Plates, decorated with animal figures and geometrized filling ornament characteristic of the style, are less common. From the explored archaeological complexes in the old part of Sozopol, hitherto are known only three examples (Fig. 4:9,14–15).

The decoration of the shape considered is typical of the ceramic producing centres in Central and Northern Ionia.

The traditional decorative patterns of the early Wild Goat, after the middle of the 6th century BC, got new application and realization in the "Fikellura" style (synchronous with SiA II in Kerschner/Schlotzhauer), characteristic of the Southern Ionian production centres, from one of which the style derives its name. The "Fikellura" ware is fairly well represented in the archaeological sites of Apollonia. The material considered is highly fragmented, but it provides some opportunity to assort the sherds into separate groups after the commonly accepted classification of R. M. Cook[30]. Some of the shapes could be identified (amphora amphoriskos, oinochoe, etc.) and also the characteristics of the filling and dividing ornament typical of the different groups. The crescent ornament located in bands highlighting the architectonic of the vessels is a decorative element typical of the style, occurring in almost all representatives of the group (Fig. 5:9).

1982, 6–35. **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 5, no. 54, 55; pl. 6, no. 56–57; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 268, fig. 241; p. 273, fig. 249; **Cook, R. M., P. Dupont.** East Greek Pottery, London and New York, 1998, 56; **Cook, J., D. J. Blackman.** Greek Archaeology in Western Asia Minor. – Archaeology Report for 1964–65, 36, fig. 5.

[29] **Minchev, A.** Odessos á l'époque hellénistique (fin du IVe – début du Ier siécle avant J.-C.). – Des Thraces aux Ottomans. La Bulgarie á travers les collections des musées de Varna, 2006, 74, no. 118 ; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 12, no. 121, 122, 123, 128; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 286, fig. 270; 287, fig. 272; 289, fig. 276–277; **Копейкина, Л. В.** Особенности,.., 196, рис. 4г; **Cook, R. M., P. Dupont.** East …, London and New York, 1998, 53, fig. 8. 18; **Dugas, C.** Exploration…, pl. 13, no. 68–69; **Schlotzhauer, U., D. Zhuravlev.** Greek colonization in the Cimmerian Bosporus: Russian-German interdisciplinary. – В: Tyritake. Antique Site at Cimmerian Bosporus. Proceedings of the international conference, Warsaw, 27–28 November 2013 (ed. A. Twardecki), Warsaw, 2014, 210, fig. 6; **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at…, Tocra I, pl. 36, no. 646, 657, 670, 671; CVA München (6), 21, pl. 276, 4; **Venit, M. S.** Greek …, pl. 25; pl. 26, no. 92, 94, 95; pl. 27, no. 96–101; pl. 28; pl. 29.

[29] **Minchev, A.** Odessos á l'époque hellénistique (fin du IVe – début du Ier siécle avant J.-C.). – Des Thraces aux Ottomans. La Bulgarie á travers les collections des musées de Varna, 2006, 74, no. 118 ; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 12, no. 121, 122, 123, 128; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 286, fig. 270; 287, fig. 272; 289, fig. 276–277; **Копейкина, Л. В.** Особенности,.., 196, рис. 4г; **Cook, R. M., P. Dupont.** East …, London and New York, 1998, 53, fig. 8. 18; **Dugas, C.** Exploration…, pl. 13, no. 68–69; **Schlotzhauer, U., D. Zhuravlev.** Greek colonization in the Cimmerian Bosporus: Russian-German interdisciplinary. – In: Tyritake. Antique Site at Cimmerian Bosporus. Proceedings of the international conference, Warsaw, 27–28 November 2013 (ed. A. Twardecki), Warsaw, 2014, 210, fig. 6; **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at…, Tocra I, pl. 36, no. 646, 657, 670, 671; CVA München (6), 21, pl. 276, 4; **Venit, M. S.** Greek …, pl. 25; pl. 26, no. 92, 94, 95; pl. 27, no. 96–101; pl. 28; pl. 29.

[30] **Cook R. M.** Fikellura…, 1–98.

те производствени центрове, с един от които е свързано името му. Керамиката „Fikellura“ е сравнително добре представена в археологическите обекти от Аполония. Разглежданите материали са силно фрагментирани, но предоставят известна възможност за обособяването им в отделни групи по общоприетата класификация на R. M. Cook[30]. Могат да се определят някои от формите на съдовете (амфора, амфориск, ойнохое и др.) и характерните за отделните групи особености на запълнителния и разделителния орнамент. Типичен за стила елемент на украсата, срещащ се при почти всички представители на групата, е сърповидният орнамент, разположен в пояси, подчертаващи архитектониката на съдовете (Обр. 5:9).

Към ранните представители на стила могат да бъдат определени пет фрагмента от затворени съдове (амфора или ойнохое) със запазена фигурална украса и общи стилистични и композиционни особености (Обр. 5:1–4). Запазени са части от декорацията по плещите на съдовете, представящи животински фризове с характерния за група „B“ („Lion group“) сюжет на преследване. Изображенията включват елени, сърни и заек, преследвани от кучета, и вероятно са част от ловни сцени. Фигурите са представени в типична диспозиция между преследваното и преследващото животно. Характерен персонаж в композицията е кучето. При дискутираните фрагменти са запазени части от главите на четири от тях. Въпреки фрагментарността на изображенията е възможно да бъдат определени като ранни варианти на типа куче, R. M. Cook (тип 1 и 2 по Cook) [31]. При три от тях ушите са щръкнали[32].

Други три фрагмента имат стилови характеристики, близки до художествения кръг на „Altenburg painter“[33], и могат да бъдат отнесени към група „J“ по Cook (Обр. 5:5–7). Два от

Five fragments of closed ware (amphorae or oinochoai) with preserved figural decoration and general stylistic and compositional characteristics (Fig. 5:1–4) can be assigned to the early examples of the style. There are preserved parts of the decoration on the shoulders of the vessels representing animal friezes with the typical of group "B" ("Lion group") scene of chasing. Images include deer, roes and rabbits chased by dogs, and are probably part of hunting scenes. The figures are presented in a typical disposition between the pursued and hunted animal. The dog is the distinctive character in the composition. In the discussed fragments portions of the heads of four of them have survived. Despite the fragmentation of the images they may be defined as earlier versions of the dog type, R. M. Cook (type 1 and 2 in Cook)[31]. Three of them have upright ears[32].

Three other fragments have stylistic characteristics similar to the group of Altenburg painter[33], and can be attributed to group "J" in Cook (Fig. 5:5–7). Two of them belong to different parts of the same closed vessel (Fig. 5:5–6). On the shoulders is preserved the figure of a deer in a dynamic pose with folded front left and extended forward right leg. This clearly shows the role of detail in the silhouette technique, which is typical of the style. Used are also filling ornaments common of the artist such as dot-rosettes, Xs and triangles with a dot. Deer is part of the central frieze, divided by the subsidiary frieze of a double ladder ornament, located on the belly of the vessel. On the latter sherd the image of a dog in a chasing scene is preserved. These patterns on the fragments from Apollonia are not inferior in artistic merit of the best examples of the "Fikellura" style. The typical of the Altenburg stylistic group dividing ornament – double lad-

---

[30] **Cook, R. M.** Fikellura…, 1–98.

[31] **Cook, R. M.** Fikellura…, 62–63, fig. 8.

[32] Най-близък паралел откриваме върху ваза от Tel Defeneh виж **Walter-Karydi, E.** Samos, VI, 1: Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr.: Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe, Samos VI , taf. 81, no. 606. За групата още: **Cook, R. M.** Fikellura…, 5-8, pl. 1f; pl. 2; pl. 3; pl. 4a, b;

[33] **Cook, R. M.** Fikellura…, 15–18, pl. 1f; pl. 2; pl. 3; pl. 4a,b; **Копейкина, Л. В.** Особенности..., 204, рис. 10a; **Boardman, J.** Early …, 167, no. 336; **Schaus, G. P.** Two Fikellura Vase Painters. – The Annual of the British School at Athens, vol. 81, 1986, pl. 13 a–e; pl.

[31] **Cook, R. M.** Fikellura…, 62–63, fig. 8.

[32] The closest parallel is found on a vase from Tel Defeneh, cf. **Walter-Karydi, E.** Samos, VI, 1: Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr.: Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe, Samos VI, таf. 81, no. 606. More on the group: **Cook, R. M.** Fikellura…, 5–8, pl. 1f; pl. 2; pl. 3; pl. 4a,b;

[33] **Cook, R. M.** Fikellura…, 15–18, pl. 1f; pl. 2; pl. 3; pl. 4a,b; **Копейкина, Л. В.** Особенности..., 204, рис. 10a; **Boardman, J.** Early …, 167, no. 336; **Schaus, G. P.** Two Fikellura Vase Painters. – The Annual of the British School at Athens, vol. 81, 1986, pl. 13 a–e; pl. 14; **Cook, R. M., P. Dupont.** East…, 79–81, fig. 10. 1; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 15, no. 156.

тях принадлежат към различни части от един и същ затворен съд (Обр. 5:5–6). Върху плещите е запазена фигурата на елен в динамична поза, с подгънат преден ляв и изнесен напред десен крак. Тук ясно личи ролята на детайла в силуетната техника, обичайна за стила. Използвани са и типични за художника запълнителни орнаменти – точковидни розети, хиксове и триъгълници с точка. Еленът е част от централен фриз, разделен от второстепенен, разположен по корпуса на съда, от двойна стълбица. Върху последния е запазено изображение на куче в сцена на „преследване“. Тези фрагменти от Аполония, не отстъпват по художествени достойнства на рисунъка на най-добрите образци на стила „Fikellura“. Типичният за художествения кръг „Altenburg“ разделителен орнамент – двойна стълбица, се среща и върху фрагмент от стена на голям, затворен съд (Обр. 5:8). Подобен орнамент е рядък за стила „Fikellura“.

Към група „J“ може да бъде определена и стена от съд с фрагментарно изображение на човешка фигура. Запазена е част от крак и протегната напред ръка, със силно издължена длан (Обр. 5:7). Фигурата илюстрира динамиката на активна поза и вероятно представлява елемент от централна композиция „танцуващи младежи – Комос“, разделена от лотосов цвят. Този, единствен засега, образец от созополската колекция, въвежда върху тялото на съда една по-компактна система на украса. Съдове с „Комос“ са характерни за кръга „Altenburg painter“.

Изследванията на R. M. Cook и G. P. Schaus доказват връзката между „Lion Group“ и художествения кръг на „Altenburg painter“[34].

Декорацията на останалата част от фрагментите „Fikellura“, включени в изследването, се състои предимно от флорални и геометрични елементи.

Към ранните, в хронологично отношение, образци могат да бъдат определени фрагменти със съчетание лотос и точковидна розета „Lotus flowers and dots rosette“ и „Lotus flowers and buds“[35] (Обр. 5:10–13), при които украсата е локализирана в раменния пояс и контрастира на фона на празните пространства по тяло-

der, occurs also on a fragment of the body of a large closed vessel (Fig. 5:8). Such ornament is rare in the "Fikellura" style.

To group "J" can be assigned a body fragment of a vessel with a fragmentary image of a human figure. Part of a led and outstretched arm, with a higly elogated palm, is preserved (Fig. 5:7). The figure illustrates the dynamics of an active posture and probably represents an element of the central composition "Dancing youth – Komos" divided by a lotus flower. This so far single example of the Sozopolitan collection introduces a more compact system of decoration on the body of the vessel. Ceramics with Komos are characteristic of the Altenburg painter group.

The studies of R. M. Cook and G. P. Schaus prove the link between the Lion Group and the stylistic group of the Altenburg painter[34].

The decoration on the rest of the "Fikellura" fragments, included in the survey, consists mainly of floral and geometric elements.

To the examples earlier in chronological terms we can attribute the fragments combining a lotus flower and dot rosette as well as a lotus flower and buds[35] (Fig. 5:10–13), in which the decoration is located on the shoulder panel and stands up against the empty zones on the body of the vessel. They are representatives of group R, typical for the beginning of the third quarter of the 6th century BC[36].

The decorative motifs Overlapping Star, group U (Fig. 5:14)[37] and the Occasional Bars, group S (Fig. 5:15–16) [38] were also spread in that period.

In the period third – the last quarter of the 6th century BC, the pottery decoration was simplified with a prevailing geometrized filling ornament (Fig. 5:17–19). Occasional are the figu-

---

14; **Cook, R. M., P. Dupont.** East…, 79–81, fig. 10. 1; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 15, no. 156.

[34] **Cook, R. M.** Greek …; **Schaus, G. P.** Two Fikellura …, 251–295.

[35] **Cook, R. M.** Fikellura…, 76, fig. 13, no. 7–8.

[34] **Cook, R. M.** Greek …; **Schaus, G. P.** Two Fikellura …, 251–295.

[35] **Cook, R. M.** Fikellura…, 76, fig. 13, no. 7–8.

[36] Examples of group R in **Cook, R. M., Dupont, P.** East…, 83, fig. 10.5; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 180; **Venit, M. S.** Greek,.., pl. 36, no. 151.

[37] **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 188; **Boardman, J., Hayes, J.** Excavation at…, Tocra I, 46; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 338, fig. 333; CVA British Museum (8), pl. 8, no. 4e, 4d; **Cook R. M.** Fikellura…, 43, pl. 17b.

[38] **Cook, R. M.** Fikellura…, 39–41, fig. 6; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 184–186; **Cook, R. M., P. Dupont.** East…, 82, fig. 10.4; CVA British Museum (8), pl. 8, no. 2a.

то на съда. Те са представители на група „R“, характерни за началото на третата четвърт на VI в. пр. Хр[36].

През периода са разпространени и декоративните мотиви „overlapping star pattern“, група „U“ (Обр. 5, 14)[37], и „occasional bars“, група „S“ (Обр. 5:15–16)[38].

В трета – последна четвърт на VI в. пр. Хр. украсата на съдовете е по-опростена, като преобладава геометризиран запълнителен орнамент (Обр. 5:17–19). По-рядко се срещат фигурални изображения (Обр. 5:20–21), флорални и меандрови пояси[39]. Върху два фрагмента от плещи на съдове са запазени части от фризове с птици. Същите могат по-скоро да бъдат отнесени към късния период от развитието на стила. Фрагментът с фриз от водоплаващи птици би могъл да се датира в края на третата четвърт на VI в. пр. Хр. (Обр. 5:20). Върху втория фрагмент са изобразени яребици, общо третирани, и по-скоро би могъл да се отнесе към края на века (Обр. 5:21). Орнаментът, общото третиране на птиците и формата на съдовете са характерни за групата „Y“. Тя е представена в Аполония от амфориск, открит в созополското пристанище[40].

Дискутираната луксозна архаична керамика, със сложна фигурна и флорална орнаментация, е важен източник на информация за най-ранния период от съществуването на града. През втората четвърт на VI в. пр. Хр., сред аполонийския внос, се появяват големи и сложно декорирани съдове. Количеството на импорт-

ral images (Fig. 5:20–21), floral and meandering bands[39]. On two sherds from the shoulders of the vessels parts of friezes with birds are preserved. They may rather be attributed to the late development period of the style. The fragment of a frieze with water birds could be dated from the end of the third quarter of the 6th century BC (Fig. 5:20). The second fragment depicts generally treated partridges, and could be attributed to the end of the century (Fig. 5:21). The ornament, the overall treatment of the birds and the shape of the vessels are characteristic of the Y group. In Apollonia the latter is represented by an amphoriskos found in the port of Sozopol[40].

The luxury archaic pottery with intricate figural and floral ornamentation is an important source of information about the earliest period of existence of the city. In the second quarter of the 6th century BC, in the Apollonian imports, large and elaborately decorated vessels began to appear. The amount of import pottery increased significantly, which to some extent shows the economic upswing of the apoikia and its establishment as an autonomous polis. The variety of shapes and styles testify to intensive trade contacts with the big centres of Asia Minor. The distribution of the ceramic type in the whole of Sozopol peninsula proves that the Milesian colonists, with the foundation of Apollonia at the end of the 7th century BC, acquired the entire territory of today’s island of St. Kirik and the Skamniy peninsula. The analysis of the archaeological material from the St. Kirik Island and the territory of the old area of modern Sozopol shows that the complexes are synchronous in chronological terms. Despite the evidence of ancient authors that Apollonia was located on an island, so far the earliest materials were found on the peninsula. This circumstance is probably related to the state and extent of the archaeological research of archaic contexts in the urban territory.

---

[36] За представители на група „R“ виж **Cook, R. M., P. Dupont.** East…, 83, fig. 10.5; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 180; **Venit, M. S.** Greek ..., pl. 36, no. 151.

[37] **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 188; **Boardman, J., J. Hayes.** Excavation at…, Tocra I, 46; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., 338, fig. 333; CVA British Museum (8), pl. 8, no. 4e, 4d; **Cook, R. M.** Fikellura…, 43, pl. 17b.

[38] **Cook, R. M.** Fikellura…, 39–41, fig. 6; **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 184–186; **Cook, R. M., P. Dupont.** East…, 82, fig. 10.4; CVA British Museum (8), pl. 8, no. 2a.

[39] За съдове с подобна орнаментация виж **Crawford, H., Jr. Greenewalt.** Fikellura and „Early Fikellura“ Pottery from Sardis. California Studies in Classical Antiquity, vol. 4, 1971, pl. 1 (1–3), pl. 2 (1–2); **Alexandrescu, P.** La Céramique..., pl. 20, no. 198; CVA British Museum (8), pl. 6, no. 5; **Jacopi, G.** Esplorazione …, 501, fig. 28; **Dugas, C.** Exploration …, pl. 18, no. 108 ; **Boardman, J.** Early…, 166, no. 331; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., fig. 316; fig. 319; fig. 332.

[40] **Лазаров, М.** Антична,.., 36.

[39] About the ware with similar decoration e.g. in виж **Crawford, H., Jr. Greenewalt.** Fikellura and "Early Fikellura" Pottery from Sardis. California Studies in Classical Antiquity, vol. 4, 1971, pl. 1 (1–3), pl. 2 (1–2); **Alexandrescu. P.** La Céramique..., pl. 20, no. 198; CVA British Museum (8), pl. 6, no. 5; **Jacopi, G.** Esplorazione …, 501, fig. 28; **Dugas, C.** Exploration …, pl. 18, no. 108; **Boardman, J.** Early …, 166, no. 331; **Lambrino, M. F.** Les Vases..., fig. 316; fig. 319; fig. 332.

[40] **Лазаров, М.** Антична,.., 36.

ната керамика чувствително нараства, което до известна степен показва икономическия подем на апойкията и утвърждаването ѝ като автономен полис. Многообразието на форми и стилове свидетелства за интензивни търговски контакти с големите центрове на Западна Мала Азия. Разпространението на керамичния тип по цялата територия на созополския полуостров доказва, че при основаването на Аполония в края на VII в. пр. Хр. милетските колонисти са усвоили цялата територия на днешния остров Св. Кирик и полуостров Скамний. Анализът на известния археологически материал от остров Кирик и от територията на старата част на дн. Созопол показва, че комплексите са синхронни в хронологично отношение. Въпреки сведенията на античните автори, че Аполония е разположена на остров, на този етап най-ранните материали са открити на полуострова. Това обстоятелство вероятно е свързано със състоянието и мащаба на археологическите проучвания на архаични контексти от градската територия.

От казаното дотук е видно, че от края на VII до третата четвърт на VI в. пр. Хр. основни вносители на керамика в Аполония са големите производствени центрове на Западна Мала Азия (Родос, Милет, Самос, Клазомене), които изцяло доминират вноса на Западнопонтийския пазар. Благодарение на стратегическото си местоположение градът се превръща в техен основен търговски партньор и в посредник при разпространението на продукцията им в типично тракийска среда.

През архаичния период Аполония придобива облика на развит градски център, наречен по-късно не без основание Apollonia Magna. С удобните си пристанища и ресурсен потенциал апойкията изпълнява ролята на стратегическа база на милетската колонизация по Западното Черноморие.

From the foregoing it is evident that by the end of the 7th to the third quarter of the 6th century BC the main importers of pottery in Apollonia were the big production centres of Western Asia Minor (Rhodes, Miletus, Samos, and Klazomenai), which entirely dominated the import of the West Pontic market. Thanks to its strategic location the city turned into their main trading partner and intermediary in the distribution of their products in a typical Thracian environment.

In the Archaic period Apollonia acquired the appearance of a developed city centre, called later and not without reason *Apollonia Magna*. With its convenient ports and resource potential, the apoikia acted as a strategic base of Milesian colonization on the West Black Sea littoral.

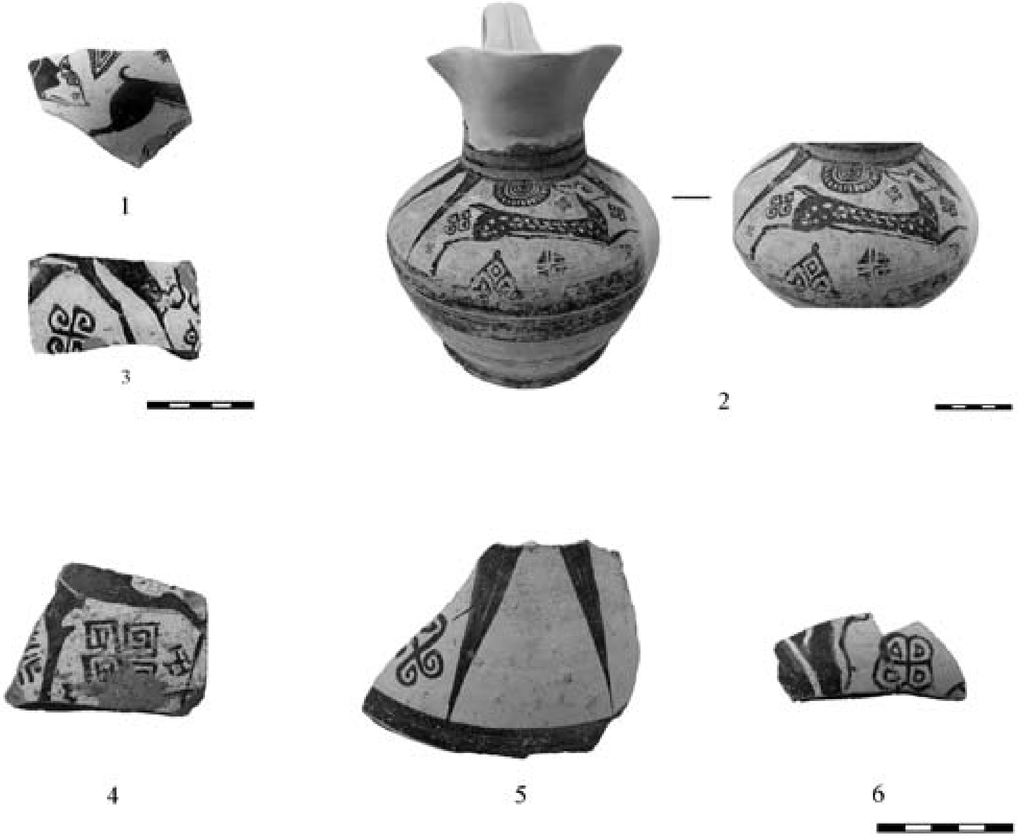

Обр. 1. Керамика, стил „Middle II Wild Goat“, края на VII – началото на VI в. пр. Хр.
Fig. 1. "Middle II Wild Goat" style, end of the 7th – early 6th century BC.

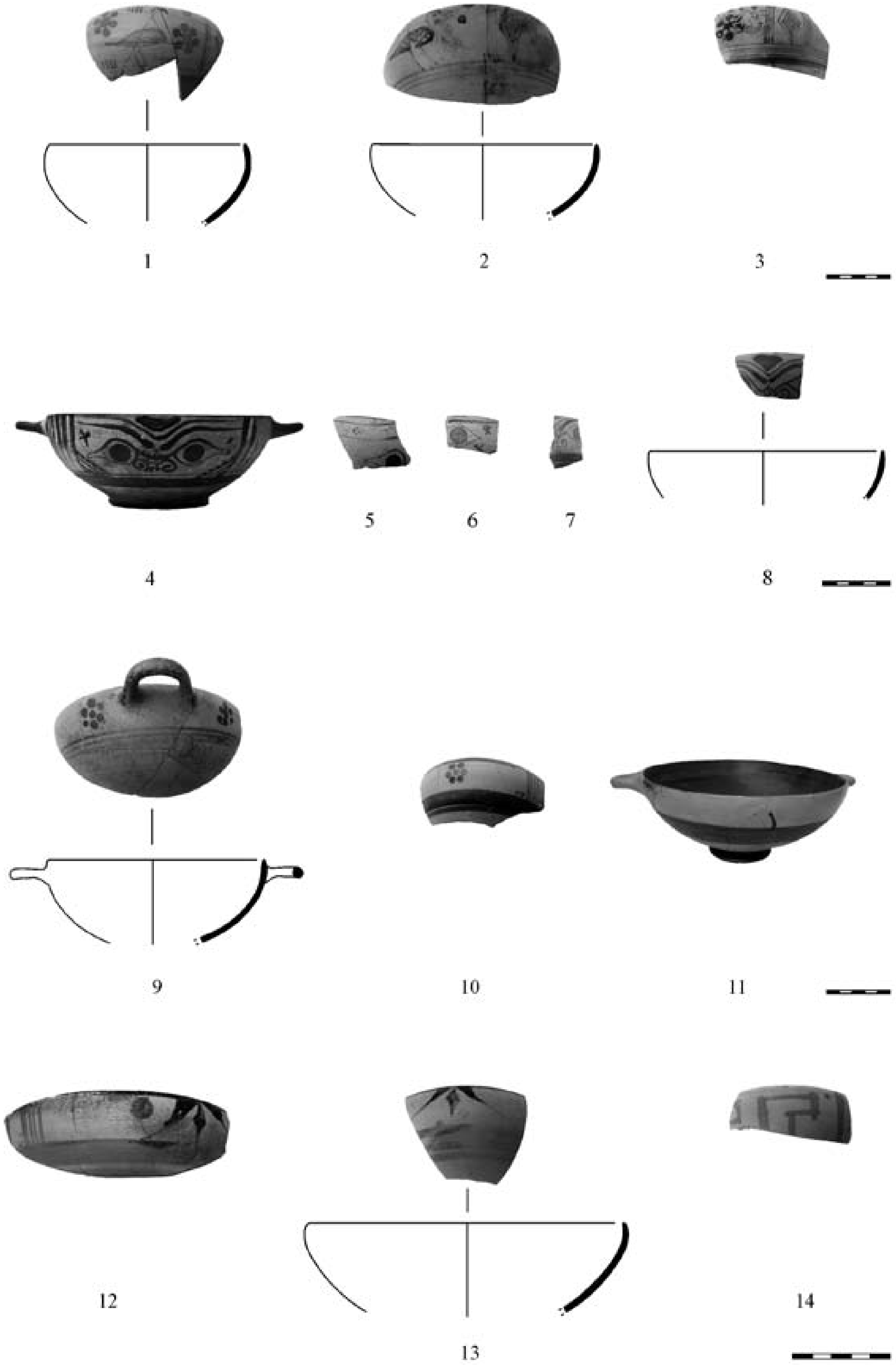
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

Обр. 2. Източногръцки купи, края на VII – първата половина на VI в. пр. Хр.
Fig. 2. East-Greek cups, end of the 7th – second half of the 6th century BC.

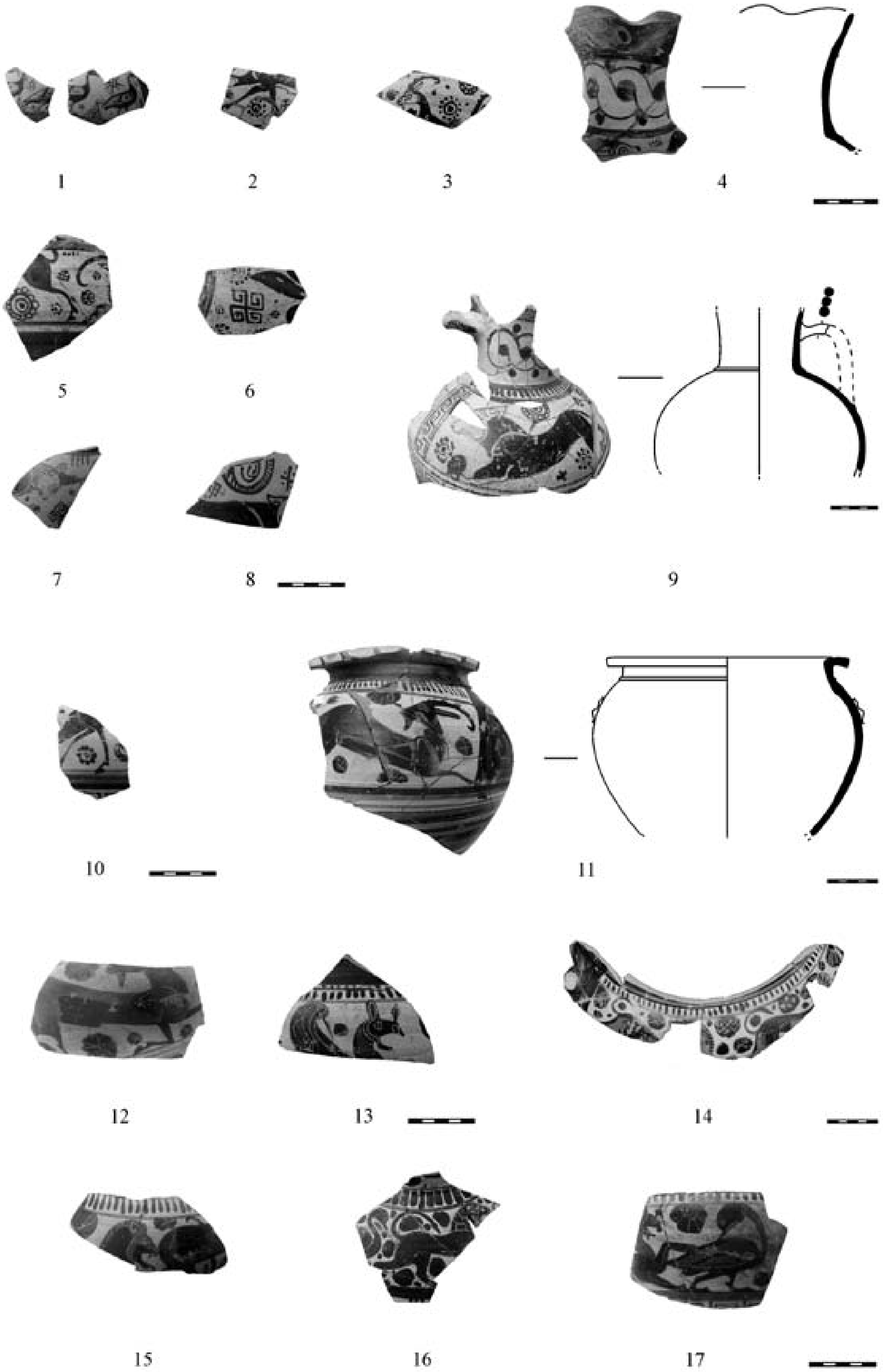
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

Обр. 3. Керамика, стил „Late Wild Goat”, първата половина на VI в. пр. Хр.
Fig. 3. "Late Wild Goat" style, first half of the 6th century BC.

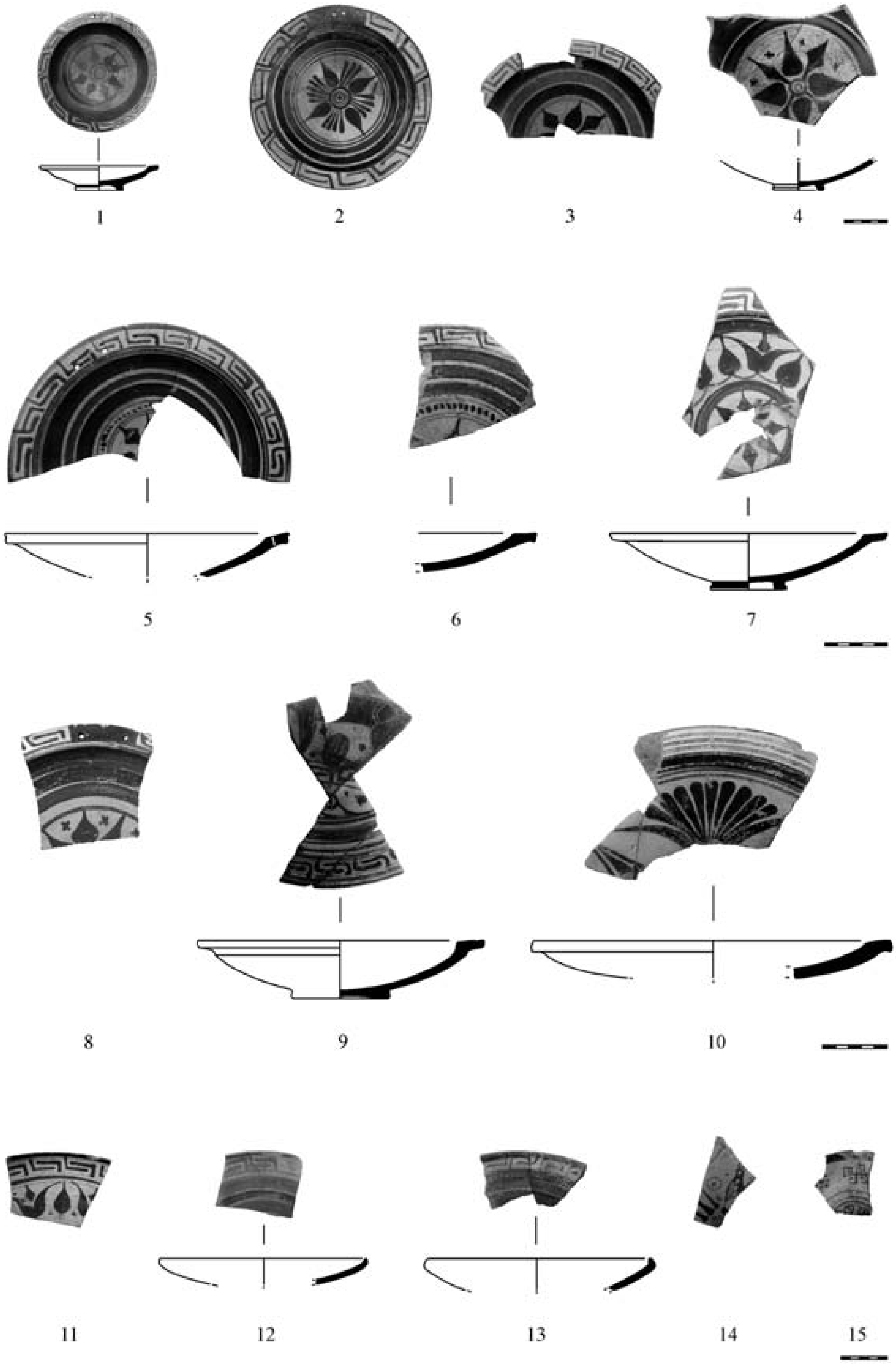
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

Обр. 4. Източногръцки паници, VI в. пр. Хр.
Fig. 4. East-Greek plates, 7th century BC.

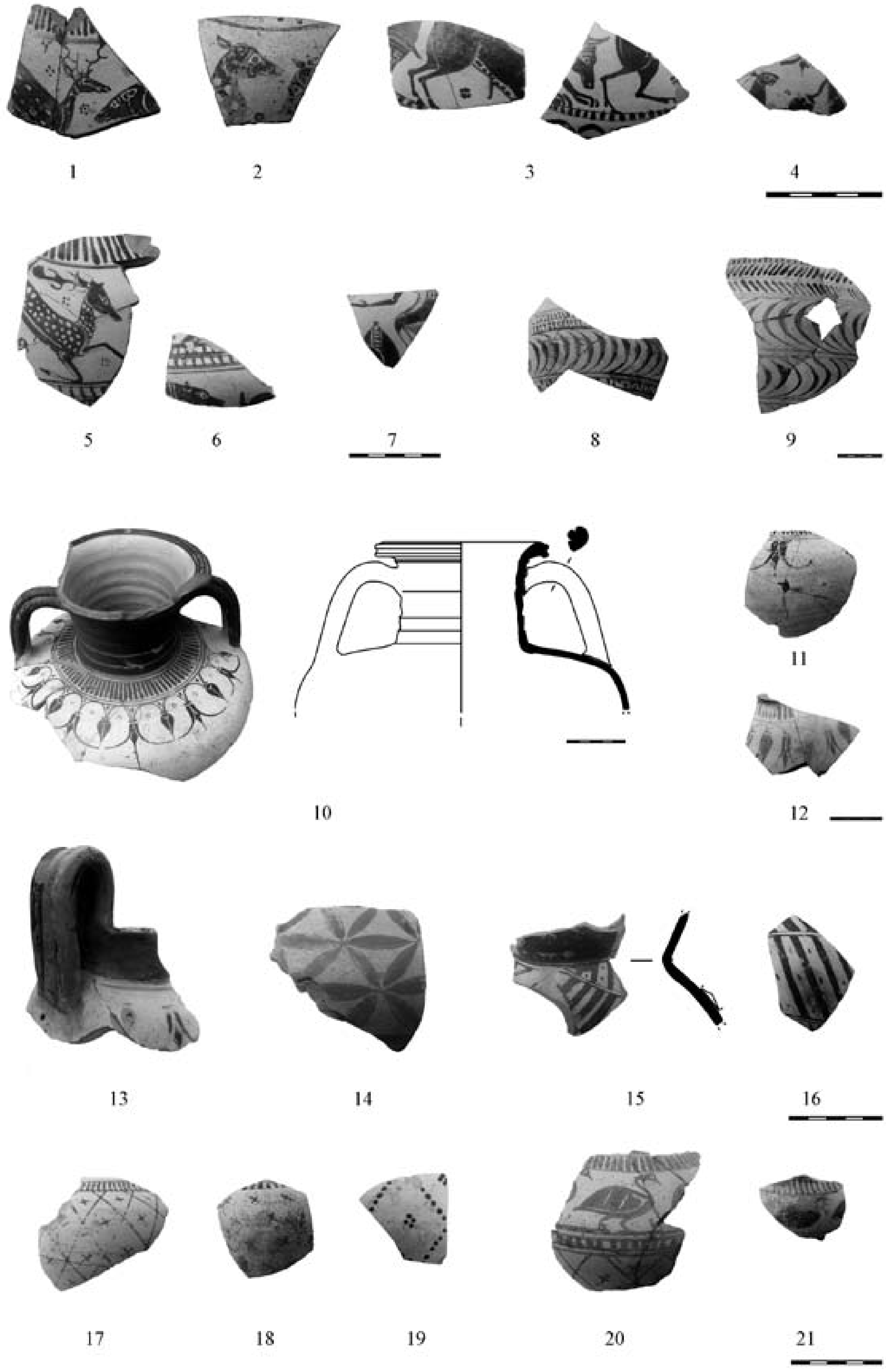
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21

Обр. 5. Керамика, стил „Fikellura”, средата – втората половина на VI в. пр. Хр.
Fig. 5. "Fikellura" style, middle-second half of the 6th century BC.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

МЕТАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ, СВЪРЗАНИ С ТОАЛЕТА НА ЖЕНАТА (ПО ДАННИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АПОЛОНИЯ ПОНТИКА)

Теодора Богданова

METAL INSTRUMENTS, ASSOCIATED WITH WOMAN’S BEAUTY CARE (BASED ON DATA FROM THE NECROPOLIS OF APOLLONIA PONTICA)

Teodora Bogdanova

Грижата за красотата е заемала важно място в живота на античната жена. В своя тоалет тя използвала скъпи парфюми и козметични средства, които съхранявала в различни по размер и форма контейнери – съдове за благовония, пиксиди, леканиди и тоалетни кутии. За поддържане на своя тоалет и за отстраняване на ненужното окосмяване, тя е прибягвала до употребата на редица инструменти. В един фрагмент на Аристофан, от загубена за нас творба, авторът изброява различните тоалетни принадлежности, притежание на гръцката жена, сред които наред с огледалото, гримовете и парфюмите, той нарежда и „бръсначът.., ножиците...”[1].

Предмет на настоящото изследване са различните инструменти и пособия, които жената е използвала в своя тоалет и хигиена, сред които се нареждат стригилите, пинсетите, тоалетните ножове и ножиците[2]. Техният анализ е обвързан със значението, което са имали в различните сфери на нейния живот – ежедневие, ритуали на преход – сватба и погребение. Той се основава на три основни източника на информация – творбите на античните автори, иконографските сюжети, застъпени в гръцката вазопис и археологическите материали.

Некрополът на Аполония Понтика е най-мащабно проученият некропол сред гръц-

Beauty care occupied a significant place in the woman’s life in Antiquity. In attending to her appearance, she used expensive perfumes and cosmetics, which were stored in containers of different size and shape – fragrant oils vessels, pyxides, lekanides and toilet boxes. To maintain her beauty and remove the unnecessary hairs, she resorted to the use of several instruments. In a fragment of a lost work by Aristophanes, the author lists the various toilet articles, owned by the Greek women, including not only the mirror, makeup and perfumes but also "*a razor..., scissors,...*" [1].

The subject of this study are the various instruments and accessories the woman used in her beauty care and hygiene, which included strigils, tweezers, toilet knives and scissors[2]. Their analysis is premised on the importance they had in different areas of her life – in everyday life and in the rites of passage – wedding and funeral. It is based on three main sources of information – the works of ancient authors, iconographic themes, represented in the Greek vase painting and archaeological materials.

The necropolis of Apollonia Pontica is the most extensively studied necropolis in the Greek colonies on the West Pontic littoral, with more than 2,600 burial complexes investigated so far, which fall within the chronological limits of the middle

---

[1] **Aristophanes**, fr. 320 = 332. On the date and plot of Aristophanes’ lost Thesmophoriazusae II. C. Austin, A. D. Olson (translators). Leeds International Classical Studies 3.05, 2003–2004.

[2] В изследването не са включени пособията, които жената е използвала за приготвянето и нанасянето на различни козметични субстанции и гримове.

[1] **Aristophanes**, fr. 320 = 332. On the date and plot of Aristophanes’ lost Thesmophoriazusae II. C. Austin, A. D. Olson (translators). Leeds International Classical Studies 3.05, 2003–2004.

[2] The study does not include toilet articles that woman used for the preparation and application of various substances and cosmetic makeup.

ките колонии по Западнопонтийското крайбрежие, с изследвани към момента над 2600 гробни комплекса, които попадат в хронологичните граници средата на V – средата на III в. пр. Хр.[3]. Разглежданите в изследването предмети са част от гробните дарове, открити в тези комплекси. Те представляват всички известни инструменти, които могат да бъдат интерпретирани като свързани с тоалета, открити в женски гробове[4] от този некропол[5].

Всяка група предмети е изследвана на база на взаимната ѝ връзка с другите артефакти, депонирани в конкретния комплекс, използваното гробно съоръжение, възрастта на погребания индивид и местоположението в гробното пространство.

I. Стригили (ξύστρα) (Обр. 1)

Ежедневен живот

Стригилата е инструмент, употребяван в античността за отстраняване на потта, нанесените масла и полепналата прах от тялото. Не може да се даде еднозначен отговор относно произхода ѝ, но нейната първа поява в Гърция се отнася към VI в. пр. Хр.[6] За пръв думата ξύστρα се появява в писмени извори от края на V–IV в. пр. Хр., като се среща в съчиненията на Хипократ, Аристофан и Ксенофонт. Тя се асоциира предимно с физическите занимания на палестрата и атлетите в Древна Гърция. Стригилата, заедно с арибала и сюнгера, образуват тоалетния комплект, използван от ефебите при тяхната хигиена, и в този им контекст са често представяни върху червенофигурни сцени и надгробни стели. Известни са образци, из-

of the 5th – the middle of the 3rd century BC[3]. The considered objects are part of the burial offerings found in these complexes. They comprise all known instruments that can be interpreted as related to the women's toilet and which were found in the female graves[4] of this necropolis[5].

Each group of articles was studied on the basis of their correlation with other artefacts deposited in concrete complex, the burial structure used, the age of the buried individual and the location in the burial space.

I. Strigils (ξύστρα) (Fig. 1)

Daily life

The strigil is a toilet article used in antiquity to remove the sweat, the oils applied before bathing and the dust from the body. There is not a conclusive opinion on its origin, but its first appearance in Greece refers to the 6th century BC[6]. The word ξύστρα for the first time appears in written sources from the end of the 5th – 4th century BC in the writings of Hippocrates, Xenophon and Aristophanes. It is associated primarily with the physical activities in the palaestra and the athletes in ancient Greece. The strigil, together with the aryballos and sponge, formed the set of toilet articles used by the epheboi in their body care, and in this function they are often represented on red-figure scenes and funeral steles. There are examples made of bronze, iron, and in some cases of gold, silver, lead, copper and ivory[7]. Along with them, strigils made from perishable materials, such as wood and reeds, were used and although they have not survived to our days, the ancient sources pro-

---

[3] Разглежданите комплекси са от некропола на Аполония Понтика, в м. Калфата/Буджака, Солинария и Месарите.

[4] Антропологичният анализ на скелетните останки е извършен от д-р Анн Кинлисайд, Trent University, Канада. Два от комплексите са изследвани от д-р Виктория Русева, Ruseva, V. Results from the Anthropological Investigation of Human Bone Remains from Excavations on UPI 5040 from Antique Necropolis of Apolonia Pontica. – Acta Morphologica et Anthropologica 21, 2016, grave 3; 5 (in press).

[5] Материалите, включени в изследването, са предоставени от доц. д-р Кръстина Панайотова, НАИМ – БАН, и Димитър Недев, директор на „Музеен център – Созопол", на които изказвам своята благодарност.

[6] **Touchais, G.** Chronique des fouiles et découvertes archéologiques en Gréce en 1982. – Bulletin de Correspondence Hellénique 107, 1983, 745–838.

[3] The archaeological complexes, considered here, are of the necropolis of Apollonia Pontica in the *Kalfata/Budzhaka, Solinaria* and *Mesarite* localities.

[4] The anthropological analysis of the bone remains was carried out by Anne Keenleyside, PhD, Trent University, Canada. Two of the complexes were studied by Victoria Ruseva, PhD sf. Ruseva, V., Results from the Anthropological Investigation of Human Bone Remains from Excavations on UPI 5040 from Antique Necropolis of Apollonia Pontica. – Acta Morphologica et Anthropologica 21, 2016, grave 3; 5 (in press).

[5] I express my gratitude to Krastina Panayotova, D. Sc., PhD, NIAM – BAS and Dimitar Nedev, director of the "Museum centre – Sozopol" for the materials they submitted for my study.

[6] **Touchais, G.** Chronique des fouiles et découvertes archéologiques en Gréce en 1982. – Bulletin de Correspondence Hellénique 107, 1983, 745–838.

[7] **Вагалински, Л.** Стригили от римската епоха от територията на днешна България. – Археология, кн. 2, 1993, 22–35.

работени от бронз, желязо, а в отделни случаи – от злато, сребро, олово, мед и слонова кост[7]. Паралелно с тях са се употребявали и такива, направени от нетрайни материали, като дърво и тръстика, които не са се запазили до наши дни, но за които имаме сведения от античните извори[8].

Въпреки традиционната принадлежност на стригилата към мъжките тоалетни аксесоари, няма никакво съмнение, че жените също са използвали този инструмент при тяхната ежедневна хигиена. В своята творба „*Жени на празника Тесмофории*“ Аристофан споменава употребата ѝ от представителки на нежния пол[9].

Потвърждение на този факт предоставят и иконографските сцени от гръцката вазопис, изобразяващи жени, използващи стригили. Върху червенофигурен кратер са представени три млади жени, почистващи телата си, едната от които държи в ръката си стригила. Зад нея на стената са окачени сюнгер и лекит – свидетелство, че този тоалетен комплект не е присъщ единствено за ефебите[10]. К. Берард интерпретира сцената като атлетки, почистващи се след упражнения. И въпреки че няма литературни сведения, които да подкрепят тезата, че жените в Атина, за разлика от тези в Спарта, са спортували, атическите художници изобразяват сцени с такъв сюжет. Понякога е изписано името Аталанта, героиня от митологията, известна със своите ловни способности и бързина, поклонница на Артемида. Тя е символ за младите момичета, почитащи богинята. В детска възраст те преминават през основно спортно обучение в светилището на Артемида в Браурон, което е било оборудвано с необходимите за целта съоръжения[11].

Стригилата е употребявана не само от жените-атлети, но и в банския тоалет на обикно-

vide sufficient information on them[8].

Although the strigil belonged traditionally to the male toilet accessories there is no doubt that women also used this instrument in their daily hygiene. In his work "Thesmophoriazusae", Aristophanes mentions the use of strigils by representatives of the fair sex[9].

This fact is also confirmed by the iconographic scenes on the Greek vases in which we see women using strigils. On a red-figure krater three young women are represented cleaning their bodies, one of which holds a strigil in her hand. Behind her a sponge and lekythos are hung on the wall, evidence that this toilet set was not unique to the epheboi[10]. C. Bérard interprets the scene as female athletes, cleaning themselves after exercise. Although there is no literary evidence to support the thesis that women in Athens, unlike those in Sparta, were athletes, the Attic artists depicted such scenes. Sometimes we meet the name of Atalanta, a mythological character, known for her hunting skills and swiftness and also a worshiper of Artemis. She was an emblem to the young girls, venerating the goddess. In childhood they underwent basic sports training in the sanctuary of Artemis at Brauron, which was equipped with the requisite facilities[11].

The strigil was used not only by women – athletes, but also by the ordinary woman in her bathing. Perhaps this toilet article was used for removal of depilatory cream (ψίλωθρον), a practice continued during the Roman period as well[12]. A red-figure stamnos, belonging to the group of Polignotos, 440–430 BC, depicts a scene in a bathroom, where women use strigils. On the wall behind them there are two mirrors, and a young woman slave is handing a fragrant oil container – a plemochoe. The inscription *Hediste is beautiful* runs over the heads of

---

[7] **Вагалински, Л.** Стригили от римската епоха от територията на днешна България. – Археология, кн. 2, 1993, 22–35.

[8] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire Des Antiquités Grecques et Romaines, Paris, 1918, 1533.

[9] **Aristophanes***, Thesmophoriazusae.* The Comedies of Aristophanes, vol. 8. A.H. Sommerstein (translator), 1994, 556–557.

[10] **Bérard, C., C. Bron, J. Durand, F. Frontisi-Ducroux, F. Lissarradue, A. Schnapp, J. Vernant.** A City of Images. Iconography and Society in Ancient Greece. Prinston, 1989, fig. 127.

[11] **Bérard et al.** A City of Images,.., 92.

---

[8] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire Des Antiquités Grecques et Romaines, Paris, 1918, 1533.

[9] **Aristophanes***, Thesmophoriazusae.* The Comedies of Aristophanes, vol. 8. A.H. Sommerstein (translator), 1994, 556–557.

[10] **Bérard, C., C. Bron, J. Durand, F. Frontisi-Ducroux, F. Lissarradue, A. Schnapp, J. Vernant.** A City of Images. Iconography and Society in Ancient Greece. Prinston, 1989, fig. 127.

[11] **Bérard et al.** A City of Images,.., 92.

[12] **Рехо, М.** Грижата (cultus) за красотата на тялото в Тракия през римската епоха: из колекциите на Археологическия институт с музей – София. – In: Земите на България – люлка на тракийската култура, II, НАИМ – БАН, София, 2005, 155.

вената жена. Вероятно този инструмент се е използвал и за отстраняването на депилаторен крем (ψίλωθρον), практика, запазила се и през римската епоха[12]. Върху червенофигурен стамнос, принадлежащ към групата на Полигнот, 440–430 г. пр. Хр., е изобразена сцена на баня, където жени използват стригили в тоалета си. На стената зад тях са изобразени две огледала, а млада робиня подава съд за благовония – племохое. Над главата на две от жените е представен надпис: „ Хедисте е красива”.

Инструментът присъства и при различните **ритуали на преход** – сватба и погребение. Според някои автори неговата употреба, заедно с огледалото, може да се асоциира с ритуалната баня, която се извършва през втория ден от **сватбата,** гамос (γάμος)[13]. Доказателство на тази теза е една червенофигурна пиксида (Berlin Staatliche Museen, no. 3403, 420 г. пр. Хр.), на която е изобразена сцена на ритуалното пречистване, където невеста, почистваща се над лутерион, държи в дясната си ръка стригила. Подобен сюжет е представен и върху един червенофигурен стамнос[14].

Като елемент на **погребалната обредност** стригилата често присъства сред инвентара на гробните дарове още от архаичната епоха, когато е било много популярно починалият да бъде представян като атлет. Тя, поставена в този контекст, е символизирала свободния гражданин, който е имал възможност да прекарва значително време на палестрата и е представител на по-богатата прослойка на социума[15]. Тази тенденция се запазва и през класическата епоха, когато депонирането на този предмет като гробен дар придобива масов характер. Най-често стригилата е откривана заедно със съдове за благовония, което подчертава нейната връзка със света на атлета. През елинистическата епоха се наблюдава промяна в статуса на атлетичните игри, които се превръщат в зрелище, представяно от професионални изпълнители.

two of the women.

The strigil participated in various **rites of passage**, viz. weddings and funerals. According to some authors its use, along with the mirror, may be associated with the ritual bathing, which took place during the second day of the **wedding**, gamos (γάμος)[13]. Proof of this thesis provides a red-figure pyxis (Staatliche Museen zu Berlin, no. 3403, 420 BC), which bears a scene of ritual purification, where the bride cleaning herself over a washbasin (luterion) holds a strigil in her right hand. A similar scene is painted again on a red-figure stamnos[14].

As element of the **funeral rites**, the strigil often occurs among the grave offerings from as early as the Archaic period, when it was very popular to depict the deceased as an athlete. Seen in this context, the strigil symbolized the free citizen who had the opportunity to spend considerable time in the palaestra as a representative of the rich class of the society[15]. This tendency continued in the classical period as well, when the disposal of this object as a burial offering acquired a mass character. Most often the strigil is discovered along with containers for fragrant oils, which emphasizes its connection with the world of the athlete. During the Hellenistic period there was a change in the status of the athletic games which turned into a spectacle, performed by professional artists.

In the past, very often only the presence of this object in the inventory of the grave complex was sufficient argument the latter to be defined as belonging to a man, and sometimes even to determine the ethnicity and activities of the entered individual. In recent decades a positive change in the study of the necropoleis was recognized, as more frequently anthropological information of the skeletal remains became available, which allowed for a more precise interpretation of the materials. It becomes clear that in the period between the 6th and the 1st century BC, although significantly less than those for men, strigils were deposited in graves belonging to women. Such cases are registered in Athens[16], Apollonia

---

[12] **Рехо, М.** Грижата (cultus) за красотата на тялото в Тракия през римската епоха: из колекциите на Археологическия институт с музей – София. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура, II, НАИМ – БАН, София, 2005, 155.

[13] **Thuillier, J. P.** Les Strigiles de L’italie Antique. – Revue Archéologique, 2, 1989, 341.

[14] **Philippaki, B.** The Attic Stamnos. Oxford,1967, pl. 56–3.

[15] **Kurtz, D. C., J. Boardman.** Greek Burial Customs, London, 1971, 208; **Thuillier, J. P.** Les Strigiles,.., 340.

---

[13] **Thuillier, J. P.** Les Strigiles de L’italie Antique. – Revue Archéologique, 2, 1989, 341.

[14] **Philippaki, B.** The Attic Stamnos. Oxford,1967, pl. 56–3.

[15] **Kurtz, D. C., J. Boardman.** Greek Burial Customs, London, 1971, 208; **Thuillier, J. P.** Les Strigiles,.., 340.

[16] **Kovacsovics, W. K.** Die Eckterrasse. An Gräberstrasse des Kerameikos. – Kerameikos, XIV, 1990, гроб 107.

В миналото единствено наличието на този предмет сред инвентара на гробния комплекс е бил много често достатъчен аргумент той да бъде определен като принадлежащ на мъж, а понякога дори да се определи етносът и заниманията на погребания. През последните десетилетия се наблюдава положителна тенденция при проучването на некрополите, като за все повече от тях е налична антропологична информация за скелетните останки, което дава възможност за по-пълна интерпретация на материалите. Става ясно, че в периода VI–I в. пр. Хр., макар и значително по-рядко в сравнение с тези при мъжете, стригили са депонирани и в гробове, принадлежащи на жени. Такива са регистрирани в Атина[16], Аполония Илирийска[17], Олинт[18] и Метапонто[19]. Фактът, че стригилата е сред даровете, които съпровождат жената в отвъдния ѝ живот, разкрива важното значение, което тя е имала в нейния тоалет, предмет „толкова личен, че е неразделна част от починалия"[20].

Стригили в женски гробни комплекси от Аполония Понтика

В некропола на Аполония Понтика, след средата на V в. пр. Хр., стригилата неизменно присъства сред гробните дарове[21]. Анализът, основан върху наличната антропологична информация за скелетните останки, разкрива, че въпреки че тя е сред най-често срещаният дар в мъжки гробове, стригилата е депонирана и в женски комплекси. Откритите осем гроба, независимо от своя малък брой, разкриват, че този инструмент е сред репертоара на тоалет-

Illyrica[17], Olynthus[18] and Metaponto[19]. The fact that the strigil is among the offerings that accompany the woman in her afterlife reveals the importance that it had in her beauty care, an article "*so personal that it was an integral part of the deceased*."[20]

Strigils in the women's burial complexes of Apollonia Pontica

After the middle of the 5th century BC, the strigil is constantly occurring in the burial goods of the necropolis of Apollonia Pontica[21]. The analysis, based on the available anthropological information on the skeletal remains, indicates that although it is among the most common offerings in the male graves, the strigil is also placed in the female complexes. The excavated eight graves, despite their small numbers, show that the strigil is in the repertoire of toiletries used by the Apollonian woman as well.

The strigils are placed one in each complex. They are made of bronze and in most cases are heavily fragmented as a result of the strong humid and corrosive environments. The strigils consist of two parts – a handle and a body (the working part of the instruments). The latter is sickle-shaped (as variations in the curve and the section of the profile are observed), which feature remains constant throughout the Greek period and may not be used as a reliable dating marker.

The examples considered here belong to the strigils with two-part handles, which in chronological terms appeared later than the examples with the cylindrical handles, representing the earliest bronze strigils and dated in Greek environment to the 6th – early 5th century BC.

The two-part handle consistst of a flat front part with a rectangular cross-section, which at one

---

[16] **Kovacsovics, W. K.** Die Eckterrasse. An Gräberstrasse des Kerameikos. – Kerameikos, XIV, 1990, гроб 107.

[17] **Mano, A.** Nekropoli i Apollonisë: Tuma 1 (Gërmime të viteve 1958–1959). – Iliria, vol. 1, 103.

[18] **Robinson, D. M.** Excavations at Olynthus. Part X. Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life. London, 1941, 172.

[19] **Prohászka, M.** Reflection from the dead. The metal finds from Pantanello necropolis at Metaponto. A comprehensive study of grave goods from the V to III centuries B. C. – Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CX, Jonsered, 1995, 78.

[20] **Garland, R.** The Greek Way of Death, London, 1985, 84.

[21] В образците, илюстриращи текста, са представени избрани гробни контексти, съдържащи в инвентара си разглежданите тук инструменти, който показват хронологичните граници на използването на конкретния предмет.

---

[17] **Mano, A.** Nekropoli i Apollonisë: Tuma 1 (Gërmime të viteve 1958–1959). – Iliria, vol. 1, 103.

[18] **Robinson, D. M.** Excavations at Olynthus. Part X. Metal and Minor Miscellaneous Finds, an Original Contribution to Greek Life. London, 1941, 172.

[19] **Prohászka, M.** Reflection from the dead. The metal finds from Pantanello necropolis at Metaponto. A comprehensive study of grave goods from the V to III centuries B. C. – Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CX, Jonsered, 1995, 78.

[20] **Garland, R.** The Greek Way of Death, London, 1985, 84.

[21] The examples illustrating the text present selected burial contexts containing in their inventory the discussed instruments, that show the chronological limits of the use of the object.

ните принадлежности, използвани от аполонийската жена.

Стригилите са поставяни по една във всеки комплекс. Изработени са от бронз, като в резултат на силната влага и агресивната среда в повечето случаи са силно фрагментирани. Състоят се от две части – дръжка и тяло (работната част на инструмента). Последното има сърповидна форма (като се наблюдават различни варианти на извивката и сечението на профила), което се запазва непроменено през целия гръцки период и не може да бъде използвано като сигурен датиращ белег.

Разглежданите тук екземпляри принадлежат към стригилите с двуделна форма на дръжката, които в хронологично отношение се появяват по-късно от образците с цилиндрична форма на дръжката, които представляват най-ранните бронзови стригили, и в гръцка среда се датират в VI – нач. на V в. пр. Хр.

При стригилите с двуделна дръжка, последната се състои от плоска предна част с правоъгълно сечение, която в единия си край преминава в тялото на инструмента, а в другия завива назад и завършва с пета, която се захваща за горната, задна повърхност на тялото. Пространството между предната и задната част на дръжката, през целия гръцки период, се запазва достатъчно голямо, за да се вмъкнат пръстите на ръката. Понякога, за по-голямо удобство, около нея са били увивани плат или кожа, следи от които са откривани по някои образци. Най-ранните представители на тези екземпляри са засвидетелствани в некропола на Коринт в комплекси, датирани в 480–470 г. пр. Хр.[22].

Дръжката и нейният преход към тялото са тези елементи на стригилата, които търпят промени във времето, и които са основният типоопределящ признак[23]. Този преход, с различни вариации, има две основни форми – правоъгълна и овална.

Стригили с правоъгълна форма на прехода между дръжката и тялото (*Group i* по Blegen et al.[24]) (Обр. 1:1).

При представителите на този тип прехо-

---

[22] **Blegen, C. W., H. Palmer, R. S. Young.** The North Cemetery. – Corinth, XIII. Princeton, 1964, 92.

[23] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 92 сл.; **Proházka, M.** Reflection from..., 56 сл.

[24] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 92.

end passes into the scooped body of the strigil and at the other the handle is bent backwards and underneath and terminates in a finial attached to the upper, rear surface of the body. The space between the front and rear portion of the handle, throughout the Greek period, was kept large enough to allow the user to insert his fingers through it. Sometimes, for greater convenience, the handle was wrapped with some fabric or leather, traces of which are found on some strigils. The earliest representatives of these examples were attested in the necropolis of Corinth, in complexes dated back to 480–470 BC[22].

The handle and its transition to the body are those elements of a strigil that changed in time, and which are the main type-determining features[23]. This transitional part has two main forms – rectangular and oval (with certain variations).

Strigils with rectangular-shaped transition between the handle and the body (*Group i* in Blegen et al.[24]) (Fig. 1:1).

With the representatives of this type, the transition between the body and the handle has a rectangular shape. The working part is of semicircular cross-section. The two-part handle with rectangular cross-section and of equal width of the front and underneath parts.

Of the strigils found in female burial complexes a single example belongs to this group (Fig. 1:1) found in a complex from the second half of the 5th century BC (Fig. 5:1). The finial of the handle is in the shape of a plate that cannot be defined as it is highly destructed.

Strigils began to be placed in female graves in the necropolis of Apollonia far more frequently in the second – third quarter of the 4th century BC, where only examples of following group are found:

Strigils with oval-shaped transition between the handle and the body (*Group iii* in Blegen et al.[25]) (Fig. 1:2–3)

In Greek environment they appeared in the middle of the 5th century BC and the type became dominant in the third quarter of the century (*Group*

---

[22] **Blegen, C. W., H. Palmer, R. S. Young.** The North Cemetery. – Corinth, XIII. Princeton, 1964, 92.

[23] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 92 сл.; **Proházka, M.** Reflection from..., 56 сл.

[24] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 92.

[25] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 94.

дът между тялото и дръжката има правоъгълна форма. Работната част е с полукръгло сечение. Дръжката е двуделна, с правоъгълно сечение и еднаква широчина на предната и задната част.

От откритите в женски гробни комплекси стригили към тази група се отнася един екземпляр (Обр. 1:1), открит в комплекс от втората половина на V в. пр. Хр. (Обр. 5:1). Петата на дръжката е с формата на плочка, която не може да бъде определена, тъй като е силно деструктирала.

Стригили започват да се депонират по-масово в женски гробове в некропола на Аполония през втора-трета четвърт на IV в. пр. Хр., когато се откриват единствено представители на групата:

Стригили с овална форма на прехода между дръжката и тялото (*Group iii* по Blegen et al.[25]) (Обр. 1:2–3).

В гръцка среда те се появяват в средата на V в. пр. Хр., като типът става доминиращ от третата четвърт на века (*Group ii* и *Group iii* по Blegen et al.[26]).

Към тази група принадлежат останалите седем от разглежданите тук предмети[27]. При тях преходът между тялото и дръжката има овална форма. Работната част отново е с полукръгло сечение. Дръжката е двуделна, с правоъгълно сечение на предната част, която леко се стеснява в средата, придавайки ѝ биконична форма. Задната част е силно изтънена, като завършва с пета с формата на стилизирана „змийска глава“ (Обр. 1:2) или листовидна форма (Обр. 1:3)[28]. Захващането на петата за тялото става посредством нитове или чрез припояване. Представителите на тази група се откриват в комплекси от началото на IV до третата четвърт на III в. пр. Хр. (Обр. 5:2–3).

ii and *Group iii* in Blegen et al.[26]).

The remaining seven items, of the examples considered here, belong to this group[27]. The transition between the body and the handle is oval-shaped. The working part is again with a semi-circular cross-section. The two-part handle has a rectangular cross-section of the front part, which narrows slightly in the middle, giving it a bi-conical shape. Its bent tapering part terminates in a finial in the shape of a stylized "snake head" (Fig. 1:2) or of a leaf (Fig. 1:3)[28]. The finial is either riveted to the body or soldered. Representatives of this group are found in complexes from the beginning of the 4th century to the third quarter of the 3rd century BC (Fig. 5:2–3).

Context and chronology

The earliest uncovered exemplar (Fig. 1:1) could be assigned to the second half of the 5th century BC and belongs to *Group i*. The grave goods, including also an alabastron, musical instrument, astragaloi and amphora, date the complex back to the period 430–400 BC (Fig. 5:1). The earliest such exemplars from the necropolis of Corinth are assigned to 480–470 BC, whereafter they occur with decreasing intensity until the end of the 5th century BC. The object considered here is the earliest known example, found in a woman's grave in the necropolis of Apollonia Pontica.

To the context of the last quarter of the 5th – first quarter of the 4th century BC belongs the earliest representative of *Group iii.* In either case along with the strigils alabastra were also deposited. The strigils of this group continue to occur in the complexes until the third quarter of the 3rd century BC. During this period the lekythoi were containers storing fragrant oils and were permanently deposited along with the strigils. In two cases strigils were found with pyxides and tweezers (Fig. 5:2). Only in one complex the strigil and mirror were set together as a burial offering (Fig. 5:3).

Strigils are not registered in female burial complexes from the necropolis of Apollonia

---

[25] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 94.

[26] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 94.

[27] Поради лошото състояние при откриването на дискутираните екземпляри, в илюстративния материал в Обр. 1 са предоставени единствено две стригили, които са най-добре запазените / реставрирани предмети.

[28] В два от дискутираните тук женски гробни комплекси са открити стригили, чиято дръжка завършва със стилизирана „змийска глава”, в три – с листовидна форма, а в един предметът е толкова деструктурирал, че е невъзможно да се определи.

---

[26] **Blegen et al.** The North Cemetery..., 94.

[27] Due to the poor state in which the discussed specimens were found, the illustrations in Fig. 1 show only two strigils, which are the best preserved / restored objects

[28] In two, of the here considered female burial complexes, the strigils have a handle ending with a stylized "snake head", in three – with a leaf-shaped finial, and in one the item is so heavily damaged that it is impossible to be identified.

Контекст на откриване и хронология

Към *Group i* принадлежи най-ранният открит екземпляр (Обр. 1:1), който може да бъде отнесен към втората половина на V в. пр. Хр. Гробният инвентар, съдържащ още алабастрон, музикален инструмент, астрагалоси и амфора, датира комплекса в периода 430–400 г. пр. Хр. (Обр. 5:1). Най-ранните такива екземпляри в некропола на Коринт са отнесени към 480–470 г. пр. Хр., където те продължават да се срещат с намаляващ интензитет до края на V в. пр. Хр. Разглежданият тук екземпляр е най-ранният известен образец, открит в гроб на жена от некропола на Аполония Понтика.

Към контекст от последната четвърт на V – първата четвърт на IV в. пр. Хр. принадлежи най-ранният представител на *Group iii*. И тук сред придружаващия инвентар присъства алабастронът. Стригилите от тази група продължават да се откриват в комплекси до третата четвърт на III в. пр. Хр. През този период лекитите са съдовете за благовония, които са поставяни неизменно с този инструмент. В два случая стригили са откривани с пиксиди и пинсети (Обр. 5:2). Един е комплексът, в който стригила и огледало са били депонирани заедно като гробен дар (Обр. 5:3).

Женски гробни комплекси със стригили след средата на третата четвърт на III в. пр. Хр. в некропола на Аполония не са регистрирани.

При женските гробни комплекси преобладаващият вид **гробно съоръжение**, в което са откривани стригили, е ямата, като през втората четвърт на IV в. пр. Хр. те са депонирани и в градени гробове. Тази тенденция се запазва и през третата четвърт на века, когато се появява и нов вид съоръжение със стригила като част от инвентара – питосът.

Не се наблюдава закономерност относно **местоположението** на стригилата в гробното пространство. Тя е поставяна около черепа, в областта на таза или фалангите на ръцете, между коленните стави и при фалангите на краката.

Пол и възраст

Антропологичните данни на скелетните останки от разглежданите тук гробни комплекси на жени, разкриват, че един от тях принадлежи на много млад индивид, на възраст

after the middle of the third quarter of the 3rd century BC.

In the female burial complexes, the predominant type of **grave structure** in which strigils are found is the pit, but in the second quarter of the 4th century BC the remains were also laid in cist graves. The tendency continued in the third quarter of the century when a new kind of structure, with a strigil as part of the grave goods, appeared – the pithos.

There is no pattern of the **position** of the strigil in the burial space. It was placed around the skull, in the area of the pelvic or phalanges of the hands, between the knee joints and at the phalanges of the feet.

Gender and age

Anthropological data of the skeletal remains, in the complexes under consideration belonging to women, show that one of them is of a very young woman aged 10–15, three are of women aged 21–35, two of women between 36 and 50 years of age and one of a woman over 45. The eighth burial in this necropolis was not anthropologically analyzed, but the grave goods, consisting of tweezers and two pyxides, give grounds to assume that the remains also belong to a female.

There is no difference in the size and shape between the strigils placed in the female burial complexes and those deposited in the men's graves unlike that registered in the necropolis of Metaponto, Southern Italy. There it was found that the examples accompanying the women in the afterlife were smaller in size and much more exquisite[29].

II. Tweezers (τριχολάβις, τριχολάβςον) (Fig. 2)

Daily life

The tweezers were used to remove the unnecessary hairs since prehistoric times. Although they invariably occur in the repertoire of the medical instruments, the tweezers as a rule are defined as items associated with maintenance of one's appearance. During the Bronze Age these instruments, together with the razors, were rather associated with the man's toilet[30]. Hair removal method consisted in using tweezers to hold the hairs

---

[29] **Proházka, M.** Reflection from..., 78.

[30] **Stenberger, M.** Sten, brons, järn, Steckholm, 1971, 132.0

10–15 г., три принадлежат на жени на 21–35 г., два – на индивиди на възраст между 36 и 50 г., и един – на жена над 45 г. За осмия гроб от този некропол не са извършвани антропологични анализи, но неговият инвентар, състоящ се от пинсета и две пиксиди, дава основание да се предполага, че той също принадлежи на женски индивид.

При разглежданите стригили не се наблюдават различия в размера или формата на предметите, поставяни в женски гробни комплекси, и тези, депонирани в мъжки, каквито са регистрирани в некропола на Метапонто, Южна Италия. Там е установено, че екземплярите, придружаващи жените в задгробния живот, са по-малки по размер и значително по изящни[29].

II. Пинсети (τριχολάβις, τριχολάβςον) (Обр. 2)

Ежедневен живот

Пинсетите са се използвали за отстраняване на ненужното окосмяване още от праисторически времена. Въпреки че те неизменно присъстват сред репертоара на медицинските инструменти, като правило са определяни като предмет, свързан с поддържането на тоалета. През бронзовата епоха тези инструменти, заедно с бръсначите, са асоциирани по-скоро с мъжкия тоалет[30]. Прилаганият метод за обезкосмяване се е състоял в използването на пинсетата за придържане на космите, докато с тоалетен нож те са били отстранявани[31].

В Класическа Гърция инструментът се отнася към тоалетните принадлежности, използвани от жената в грижата ѝ за красотата.

За практиката жените да депилират определени зони на телата си са налични сведения от редица древногръцки комедии. В две свои творби Аристофан споменава обезкосмяването на интимните зони на жените и факта, че това е обичайна практика сред определени класи[32]. От неговата комедията *Ecclesiazusae* разбира-

and to remove them with a toilet knife[31].

In Classical Greece the instruments was part of the equipment used by a woman in her beauty care.

The information provided in a number of Greek comedies reveals the women's practice to dehair certain areas of their bodies. In two of his works Aristophanes mentions depilation of the women's intimate areas and defines it as a common practice among certain classes[32]. We understand, from his comedy *Ecclesiazusae*, that the underarm hair removal was a requirement for every woman[33]. The author tells of two employed methods – burning the hairs with a lamp flame[34] and pulling them out[35], possibly using tweezers. It becomes clear from these works that in order to be sexually more attractive for the men, both hetaerae and noble married women were subjected to these procedures. Aristophanes defines depilation of the intimate areas, along with the use of perfumes and makeup, as part of the female strategy of temptation[36]. The latter was obviously expected only on the part of the young women as when employed by elderly ladies it was ridiculed by the author *"..while you, old woman, are plucked and plastered to be the darling of Death!"*[37].

Unlike the other objects related to the toilet and beauty, the tweezers are rarely represented on painted ware. In all Greek vase-painting the only image of this instrument is on a lekythos attributed to the Diosphos Painter, 500–490 BC[38], the front side of which bears a scene with a satyr, depilating a young woman with the help of tweezers.

Tweezers in female burial complexes in Apollonia Pontica

As mentioned above, in the considered necropolis over 2,600 burial complexes have been studied

---

[29] **Proházka, M.** Reflection from..., 78.

[30] **Stenberger, M.** Sten, brons, järn, Steckholm, 1971, 132.0

[31] **Milne, M. J.** Kylichnis. – American Journal of Archaeology, vol. 43, no. 2, 90.

[32] **Aristophanes**, *Lysistrata.* The Comedies of Aristophanes, vol. 7. A. H. Sommerstein (translator), 1990, 89, 151; Aristophanes. *Frogs.* (*Ranae).* The Comedies of Aristophanes, vol. 9. A. H. Sommerstein (translator), 1996, 516.

[31] **Milne, M. J.** Kylichnis. – American Journal of Archaeology, vol. 43, no. 2, 90.

[32] **Aristophanes**, *Lysistrata.* The Comedies of Aristophanes, vol. 7. A. H. Sommerstein (translator), 1990, 89, 151; Aristophanes. *Frogs.* (*Ranae).* The Comedies of Aristophanes, vol. 9. A. H. Sommerstein (translator), 1996, 516.

[33] **Aristophanes**, *Ecclesiazusae.* The Comedies of Aristophanes, vol. 10. A. H. Sommerstein (translator), 1998, 60–67.

[34] **Aristophanes**, *Lys*. 823–828; *Eccl*. 13–14; *Thesm*. 537–43.

[35] **Aristophanes**, *Lys*. 87–9.

[36] **Aristophanes**, *Lys*. 151.

[37] **Aristophanes**, *Eccl.* 904–905.

[38] **Cohen, B.** The Colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases. Los Angeles, 2006, no. 25.

ме, че обезкосмяването на зоната под мишниците е изискване към всяка жена[33]. Авторът разкрива и двата прилагани метода – обгаряне на огъня на лампа[34] и отскубване[35], вероятно чрез използването на пинсета. От тези произведения става ясно, че за да бъдат по-сексуално атрактивни за мъжете, на тези процедури са се подлагали както хетерите, така и благородните, омъжени жени. Аристофан определя обезкосмяването на интимните зони, заедно с употребата на парфюми и гримове, като част от женския тоалет на съблазняване[36]. Последният очевидно се очаква единствено от младите жени, тъй като притежаването му от възрастни дами е осмяно от автора „...докато ти, стара жено, си обезкосмена и нагласена, за да бъдеш любима на Смъртта!”[37].

За разлика от другите предмети, свързани с тоалета и красотата, пинсетите са много рядко представяни върху рисувани съдове. В цялата гръцка вазопис единственото изображение на този инструмент е върху един лекит на художника Diosphos, 500–490 г. пр. Хр.[38], върху лицевата страна на който е представена сцена на сатир, депилиращ млада жена с помощта на пинсета.

Пинсети в женски гробни комплекси от Аполония Понтика

Както бе споменато по-горе в изложението, в дискутирания некропол са проучени над 2600 гробни комплекса, като единствено в шест от тях са открити пинсети[39]. Всички те са изработени от бронз, като въз основа на формата на

and only six of them contain bronze tweezers[39]. All of them are made of bronze and on the basis of their body shape they can be grouped into two types:

Type I (Fig. 2:1–3)

The tweezers of this type are made in one piece from a thin bronze strip. The arms are flat, slightly convex in the central part and with smooth transition between them. Three such examples were found, which are characteristic of the period from the end of the third to the last quarter of the 5th century BC (430–400 BC) (Fig. 6:1).

Type II (Fig. 2:4–6)

In these exemplars the body is made in one piece from a curved thin bronze strip. The arms are flat and slightly convex. The working surfaces of the tweezers are bevelled. In the upper part of the instrument a ring is shaped, which served for suspension. Perhaps these tweezers were part of a cosmetic set. Three examples were found, two of which were from graves dating back to the period 375–340 BC (Fig. 5:2) the third, however, is not from a closed complex. Identical to those items is an example from the Kerameikos necropolis found in a grave assigned to 360–350 BC[40].

Context

Four of the tweezers considered here belong to the grave goods of closed burial complexes. The remaining two items probably belonged to destroyed graves. As part of the grave goods, the tweezers are always accompanied by other items connected with the woman’s toilet, viz. perfume containers, a black glazed small bowl and a salt-cellar (used probably as containers for cosmetics), pyxides, and in one case a strigil (Fig. 5:2, 6:1). One of the complexes was wealthier in its offerings, including also a silver ring, bone amulet, *katadesmos*, astragaloi and objects of clay and glass тялото им могат да бъдат групирани в два типа:

---

[33] **Aristophanes**, *Ecclesiazusae.* The Comedies of Aristophanes, vol. 10. A. H. Sommerstein (translator), 1998, 60–67.

[34] **Aristophanes**, *Lys.* 823–828; *Eccl.* 13–14; *Thesm.* 537–43.

[35] **Aristophanes**, *Lys.* 87–9.

[36] **Aristophanes**, *Lys.* 151.

[37] **Aristophanes***, Eccl.* 904–905.

[38] **Cohen, B.** The Colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases. Los Angeles, 2006, no. 25.

[39] Тук трябва да се обърне внимание на факта, че в два от дискутираните случаи е било открито само едното рамо на пинсетата и те са интерпретирани и инвентирани като „бронзови предмети”. Възможно е да има и други такива случаи, при които самите инструменти не са ми били достъпни за обработка, които биха били единични и биха повлияли върху статистическите данни, но не и върху крайните изводи. Няма публикувани данни за намирането на пинсети в другите колонии по Западнопонтийското крайбрежие, което, от една страна, вероятно се дължи на факта, че

[39] Here we must pay attention to the fact that in two of the discussed cases, only one arm of the tweezers was found and they were interpreted and registered as "bronze objects". There may be other such cases, where the instruments themselves were not available to me for study, that would be single and might affect the statistics, but not the final conclusions. There is no published data on tweezers found in the other colonies on the West Pontic littoral, which on the one hand is probably due to the fact that the toilet article was apparently rare, and on the other to the stage of study / publication of these sites.

[40] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30,2.

Тип I (Обр. 2:1–3)

Тялото на представителите на типа е изработено като едно цяло от тънка бронзова лента. Рамената са плоски, леко конвексни в централната част, като преходът между тях е плавен. Открити са три такива екземпляра, които са характерни за периода края на трета – последна четвърт на V в. пр. Хр (430–400 г. пр. Хр.) (Обр. 6:1).

Тип II (Обр. 2:4–6)

При тези екземпляри тялото е изработено като едно цяло, от извита тънка бронзова лента. Рамената са плоски и леко конвексни. Работните повърхности на пинсетата са скосени. В горната част на инструмента има оформена халка, която е служела за окачване. Вероятно тези пинсети са били част от козметичен комплект. Открити са три екземпляра, два от които са от гробове, датиращи се в периода 375–340 г. пр. Хр. (Обр. 5:2), а последният не е от затворен комплекс. Идентичен на тези предмети е един екземпляр от некропола Керамейкос от гроб, отнесен към 360–350 г. пр. Хр.[40].

Контекст на откриване

Четири от разглежданите тук пинсети принадлежат към инвентара на затворени гробни комплекси. Останалите два предмета вероятно са принадлежали на разрушени гробове. Като част от гробния инвентар пинсетите винаги биват придружавани от други предмети, свързани с тоалета на жената – съдове за благовония, чернофирнисова паничка и солничка (използвани вероятно като контейнери за козметика), пиксиди, а в един от случаите и стригила (Обр. 5:2, 6:1). Единият от комплексите е с по-богат инвентар, включващ още сребърен пръстен, амулет, катадесмос и астрагалоси – предмети от глина и стъкло, както и бронзова дръжка от тоалетна кутия.

В гробове след началото на третата четвърт на IV в. пр. Хр. пинсети не са откривани.

През последната четвърт на V в. пр. Хр.

and a bronze handle of a toilet box.

After the beginning of the third quarter of the 4th century BC, tweezers were no longer found in the graves.

The only **burial structures** in which tweezers are registered, from the last quarter of the 5th century BC, are pits. In the second quarter of the 4th century BC tweezers were found in graves built of limestone blocks.

There is a tendency tweezers to be placed by the right shoulder of the deceased – in three of the cases. This tendency was not chronologically loaded as one of the contexts is dated back to the third quarter of the 5th century BC, while the other two are from the period 375–340 BC. The latest example from a close complex was found at the knee.

Gender and age

Of the four examples from burial complexes anthropological information is available for two. One belongs to a young woman aged 20–35, and the other to a woman aged 36–50. As to the other two examples, judging by the remaining grave goods we can assume that they also belong to women[41].

III. Toilet knives (Fig. 3)

Daily life

The knives are versatile instruments used in everyday life for different needs. They are made of iron and bronze, their size varies between 20 cm and 7 cm. The larger examples were used mostly in the household, while the contemporary authors offer a different interpretation of the smaller ones' usage, viz. in processing of skin, wood and bone[42] and as a toilet accessory[43].

The use of different blades and small knives was common in Antiquity. During the Classical period, they were instruments associated more often with women than with men[44]. In the above-mentioned fragment Aristophanes mentions their use in

---

този предмет очевидно е бил рядък, от друга – на степента на изследване / публикуване на тези обекти.

[40] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30,2.

[41] About other complexes containing similar offerings – tweezers with mirrors, strigils and other toilet articles cf. **Prohazka, M.** Reflection from,.., 73 and 89; **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse,.., 17, grave 16, taf. 20, no. 1–4.

[42] **Stoyanov, T.** Agricultural craftsman's and domestic implements and instruments. – In: The Thracian city. Sboryanovo, vol. III. (in press).

[43] **Prohazka, M.** Reflection from..., 87 сл.; **Robinson, D. M.** Excavations at Olynthus …, 338.

[44] **Jenkins, I.** Greek and Roman life. London, 1986, 26 сл.

единственото **гробно съоръжение**, в което са регистрирани пинсети, е ямата. През втората четвърт на IV в. пр. Хр. те се откриват и в градени от варовикови блокове гробове.

Наблюдава се тенденция пинсетите да бъдат поставяни до дясното рамо на покойника – в три от примерите. Тази тенденция няма хронологическа натовареност, тъй като единият от контекстите се датира в третата четвърт на V в. пр. Хр., докато другите два – в периода 375–340 г. пр. Хр. Последният екземпляр от затворен комплекс е открит при коляното.

Пол и възраст

За два от гробните комплекси, съдържащи в инвентара си пинсети, е налична антропологична информация. Единият принадлежи на млада жена на възраст 20–35 г., а другият – на жена на възраст 36–50 г. При другите два екземпляра, въз основа на останалия гробен инвентар, може да се предположи, че също са принадлежали на женски индивиди[41].

III. Тоалетни ножове (Обр. 3)

Ежедневен живот

Ножовете са многофункционални инструменти, използвани в ежедневния живот за различни нужди. Те са били изработвани от желязо и бронз, като техният размер варира между 20 и 7 см. По-големите екземпляри са се използвали предимно в домакинството, докато за по-малките съвременните автори предлагат различна интерпретация на употребата им както за обработка на кожа, дърво и кост[42], така и като тоалетен аксесоар[43].

Използването в тоалета на различни остриета и малки по размер ножове е обичайна практика в Античността. През класическия период те са инструменти, асоциирани по-често с жената, отколкото с мъжа[44]. В цитирания по-горе фрагмент Аристофан също споменава тяхната the women's toilet[45]. They were used to remove unnecessary hairs and clean the fingernails[46].

Toilet knives as part of the **funerary practices** of the ancient Greeks are attested in many necropoleis even in the archaic era. Small knives made of iron and bronze, interpreted as toilet articles, were found in burial complexes of men and women in the necropoleis of Apollonia Illyrica in archaic and classical contexts[47], Metaponto and Pantanello, southern Italy, in complexes from the 4th century BC[48] and in Kerameikos from the second quarter of the 4th century BC[49]. A bronze knife was found in a woman's grave in the necropolis of Elis (Illia), Peloponnese, placed inside a kibotion together with a bronze mirror, pyxis, tweezers and unguentarium[50].

Toilet knives from women's burial complexes of Apollonia Pontica

In the considered necropolis, seven burial complexes belonging to women, contained toilet knives. All are made of iron, which due to its hardness is the preferred metal to make the instrument of[51].

The examples introduced here are considered as toilet knives rather than as part of household equipment, because of their small size and especially because of the context in which they are found – along with others toilet articles.

The poor state of the objects does not allow assigning them to certain existing types[52].

The toilet knives consist of two parts – a body and a tang for attaching the handle. Their blade has a sharpened single cutting edge with a triangular cross-section; only in one case the blade was probably bilaterally tapered (Fig. 3:2). The tang for the handle can be rectangular (Fig. 3:1) or употреба в женския тоалет[45]. Те са използвани за отстраняване на ненужното окосмяване и за почистване на ноктите[46].

---

[41] За други комплекси, съдържащи сходен инвентар – пинсети с огледала, стригили и др. тоалетни принадлежности, виж **Prohazka, M.** Reflection from..., 73 и 89; **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, 17, гроб 16, taf. 20, no. 1–4.

[42] **Stoyanov, T.** Agricultural craftsman's and domestic implements and instruments. – B: The Thracian city. Sboryanovo, vol. III. (in press).

[43] **Prohazka, M.** Reflection from..., 87 сл.; **Robinson, D. M.** Excavations at Olynthus …, 338.

[44] **Jenkins, I.** Greek and Roman life. London, 1986, 26 сл.

[45] **Aristophanes**, fr. 320 = 332.

[46] **Prohazka, M.** Reflection from..., 92.

[47] **Amore, M. G.** The Complex of Tumuli 9, 19 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania), vol. I & II. – BAR International Series 2059 (I), 617.

[48] **Prohazka, M.** Reflection from..., 87 сл.; **Carter, J. C.** The Chora of Metaponto. The Necropoleis, vol. I–II, 1998, 806, 817.

[49] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 34, no. 24/16.

[50] **Θεμελησ, Π.** Ό τάφος τής ήλειας Φιλημήνας. – Βιβλιοθηκη τησ εη Αθηυαισ Αρχαιολογικησ Εταιρειασ Αριθ. 137, Αθηναι, 1994, 86 α.

[51] Examples made of bronze are known from burial complexes belonging to men.

[52] That is why in Fig. 3 only better preserved and restore examples are presented..

Тоалетните ножове като част от **погребалните практики** на древните гърци са засвидетелствани в множество некрополи още от архаичната епоха. Малки по размер ножове, изработени от желязо и бронз, интерпретирани като тоалетни, са откривани в гробни комплекси на мъже и жени в некрополите на Аполония Илирийска, в контексти от архаичната и класическата епоха[47], Метапонто и Пантанело, Южна Италия, в комплекси от IV в. пр. Хр.[48] и Керамейкос от втората четвърт на IV в. пр. Хр.[49]. Бронзов нож е открит в гроб на жена от некропола на Илис (Илида), Пелопонес, поставен вътре в киботион заедно с бронзово огледало, пиксида, пинсета и унгвентарий[50].

Тоалетни ножове в женски гробни комплекси от Аполония Понтика

В седем гробни комплекса в разглеждания некропол, принадлежащи на жени, са открити тоалетни ножове. Всички те са изработени от желязо, което заради своята твърдост е предпочитаният метал за изработването на този инструмент[51].

Изследваните тук екземпляри, поради техния малък размер и най-вече поради контекста им на намиране – заедно с тоалетни принадлежности, дават основание да бъдат разглеждани по-скоро като тоалетни ножове, отколкото като част от домакинското оборудване.

Лошото състояние на предметите не дава възможност те да бъдат отнесени към определени съществуващи типове[52].

shaped as a dovetail (Fig. 3:2–3). The two parts of the knives are made in one piece. The handles were made of perishable material, probably wood that has not survived. In one case, the handle is made of bone, traces of which are registered on the tang (Fig. 3:1). On it, in three of the examples, are clearly distinguishable between 1 and 4 iron rivets, through which the handle was attached to the tang. Similar toilet knives were found in the necropolis of Apollonia Illyrica[53] and the sanctuary in Isthmia[54].

Context and chronology

Most often in the graves the toilet knives are set in one, rarely two examples (Fig. 6:3).

The earliest knife comes from a rich burial complex dated in 430-400 BC (Fig. 6:2). Its poor condition does not allow studying its shape. Among its accompanying goods exclusively toilet objects occur – red-figure lekythoi, a bronze mirror, lekanis type "lykinic" and cosmetic substance.

The toilet knives are more strongly represented among the grave goods of Apollonian women in the second – the beginning of the third quarter of the 4th century BC (Fig. 6:3). To this period could be dated four complexes, which grave goods contain also perfume containers, mirror, stamnoid pyxis, small bowl and adornments.

The latest complex, in which a toilet knife is found, dates back to the beginning of the 3rd century BC (Fig. 7:1). It represents an impressive structure of the funerary architecture: a cist grave is built inside of a solid peribolos-tomb[55]. Obviously the buried woman belonged to a wealthy social stratum.

After this period no grave complexes, in the considered territory and chronological boundaries, are known that contain a knife in their inventory.

The small number of the studied objects does not allow tracing the connection between the used burial structure and the presence of knives. They occur in built graves with cover plates, pits and tiled graves.

There was no pattern in the position of the in-

---

[45] **Aristophanes**, fr. 320 = 332.

[46] **Prohazka, M.** Reflection from..., 92.

[47] **Amore, M. G.** The Complex of Tumuli 9, 19 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania), vol. I & II. – BAR International Series 2059 (I), 617.

[48] **Prohazka, M.** Reflection from..., 87 сл.; **Carter, J. C.** The Chora of Metaponto. The Necropoleis, vol. I–II, 1998, 806, 817.

[49] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 34, no. 24/16.

[50] **Θεμελησ, Π.** Ό τάφος τής ήλειας Φιλημήνας. – Βιβλιοθηκη τησ εη Αθηυαισ Αρχαιολογικησ Εταιρειασ Αριθ. 137, Αθηναι, 1994, 86 α.

[51] Екземпляри, изработени от бронз, са известни от гробни комплекси, принадлежащи на мъже.

[52] Това е и причината в Обр. 3 да са представени единствено по-добре запазените и реставрирани екземпляри.

[53] **Amore, M. G.** The Complex …, 620.

[54] **Raubitschek, I. K.** Isthmia, vol. VII. The Metal Objects (1952–1989), Prinston, 1998, 109–113, pl. 60.

[55] **Богданова, Т.** Спасително археологическо проучване на обект „Външен водопровод за УПИ XV–5040“, м. Калфата / Буджака, гр. Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2014, София, 2015, Обр. 1.

Разглежданите тоалетни ножове се състоят от две части – тяло и издатък за закрепване на дръжка. Тялото им е едностранно наточено, с триъгълно сечение, като единствено при един образец вероятно е било двустранно заострено (Обр. 3:2). Издатъкът за дръжка може да бъде правоъгълен (Обр. 3:1) или с форма на лястовича опашка (Обр. 3:2–3). Двете части на ножовете са изработвани като едно цяло. Дръжките са били от нетраен материал, вероятно дърво, който не се е запазил. При един екземпляр тя е била изработена от кост, следи от която се регистрирани по издатъка (Обр. 3:1). Върху него в три от случаите ясно са различими между 1 и 4 бр. железни нитове, посредством които се е прикрепвала дръжката. Подобни тоалетни ножове са откривани в некропола на Аполония Илирийска[53] и в светилището в Истмия[54].

Контекст на откриване и хронология

Тоалетните ножове най-често са депонирани по един, в редки случаи – по два екземпляра (Обр. 6:3).

Най-ранният образец произхожда от богат гробен комплекс, датиращ се в периода 430–400 г. пр. Хр. (Обр. 6:2). Лошото му състояние не дава възможност да се изследва неговата форма. Сред съпътстващия го инвентар присъстват изключително тоалетни принадлежности – червенофигурни лекити, бронзово огледало, леканида, тип „lykinic", и козметична субстанция.

Тоалетните ножове са по-силно застъпени сред гробните дарове на аполонийките през втората – началото на третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Обр. 6:3). Към този период могат да бъдат отнесени четири комплекса, съдържащи в инвентара си още съдове за благовония, бронзово огледало, стамноидна пиксида, паничка и накити.

Най-късният комплекс, в който е открит тоалетен нож, се датира в началото на III в. пр. Хр. (Обр. 7:1). Той представлява впечатляващо съоръжение на гробничната архитектура. При него цистов гроб е изграден вътре в масивна перибoлос-гробница[55]. Очевидно погребаната жена е strument in the grave space. In the cases, for which there is information, the knife is placed at the feet, at the hand and on the chest.

Gender and age

Unfortunately, anthropological analysis of the skeletal remains was performed only in three cases of the considered seven complexes. It was found out that one belonged to a young woman aged 21–35, another to a woman aged 36–50, and the third to a woman over 50. In the other four cases, judging by the grave goods comprising mirrors, stamnoid pyxis, black glazed ware and adornments, we can assume that they also belonged to women.

From the information available one cannot trace a pattern or a change in the age groups who used knives in the different periods.

IV. Scissors (ψαλιδιου) (Fig. 4)

Daily life

Scissors are often associated with a woman's appearance. According to Pollux the smaller sized examples were part of the woman's toilet articles[56]. They were used for eyebrow shaping and hair trimming, as presented on terracotta from Tanagra[57].

There is no doubt that except for a beauty purpose, scissors were used in everyday life too. The context in which the discussed examples are found gives reason their study to be carried out on the basis of their function as toilet articles.

Scissors in the female burial complexes of Apollonia Pontica

Seven pairs of scissors found in the necropolis of Apollonia Pontica are the subject of this study. Their body is made in one piece of iron or bronze, as here, iron is the preferred metal. The working part of the scissors comprises two triangular blades connected at the handles by a flexible curved metal strip. The blades have one sharpened cutting edge with triangular cross-section. Scissors are different in size; their length varies between 7 cm and 19 cm. In the earlier examples from the second quarter – the middle of the 4th century BC the operating part is shorter than the handle, and the blades are massive and wide (Fig. 4:1–2). In the second half of the 4th century BC a change occurs in the proporпринадлежала към по-заможната прослойка на социума.

---

[53] **Amore, M. G.** The Complex …, 620.

[54] **Raubitschek, I. K.** Isthmia, vol. VII. The Metal Objects (1952–1989), Prinston, 1998, 109–113, pl. 60.

[55] **Богданова, Т.** Спасително археологическо проучване на обект „Външен водопровод за УПИ XV–5040", м. Калфата / Буджака, гр. Созопол. – Археологиче-

[56] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire..., 1896, 1242.

[57] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire 1896, 1242, fig. 3173.

След този период не са известни гробни комплекси от разглежданата територия и хронологични граници, които да съдържат нож в инвентара си.

Малкият брой на изследваните предмети не дава възможност да се проследи връзка между използваното гробно съоръжение и наличието на ножове. Те се срещат в градени гробове с покривни плочи, ями и керемидени гробове.

Не се наблюдава закономерност и при **местоположението** на този инструмент в гробното пространство. В случаите, за които има информация, той е поставян при краката, при ръката и върху гръдния кош.

Пол и възраст

Антропологичен анализ на скелетните останки от разглежданите тук седем комплекса за съжаление е извършен само в три случая. Установено е, че единият принадлежи на млада жена на възраст 21–35 г., един – на жена, на възраст 36–50 г., и един – на жена на над 50 г. В останалите четири примера, въз основа на гробния инвентар, съдържащ огледала, стамноидна пиксида, чернофирнисови панички и накити, може да се допусне, че също са принадлежали на жени.

От наличната информация не може да се проследи някаква закономерност или промяна във възрастовите групи, употребяващи ножове през различните периоди.

IV. Ножици (ψαλιδιου) (Обр. 4)

Ежедневен живот

Ножиците често биват асоциирани с тоалета на жената. Според Полукс по-малките по размер екземпляри са били част от тоалетните принадлежности на жената[56]. Те били използвани за оформяне на веждите и за подстригване на косата, както е представено върху една теракота от Танагра[57].

Няма съмнение, че освен в грижата за красотата, ножицата се е използвала и в бита.

tions and the operating part is already longer than the handle and the blades become longer and less wide (Fig. 4:3). The examples from the first quarter of the 3rd century BC retain these proportions (Fig. 4:5–6), whereafter scissors are not found in the area. To this period we can assign also the only example of small size (Fig. 4:7), which lacks some of the tips of the blades, but it is clear that the working part was shorter or at least equal to the length of the handle. The latter is slightly concave on one side, possibly for a better grip.

Context and chronology

For the first time scissors appear in the necropolis of Apollonia Pontica in graves from the second quarter of the 4th century BC (Fig. 7:1). Although the necropolis began to function since the middle of the 5th century BC, this instrument is not among the grave goods in the earlier complexes. The scissors were placed in the grave together with different scented oil containers – amphoriskos, lekythoi with polychrome decoration and gilding, lekythoi decorated with palmettes – black glazed ware, small bowls of the "saltcellar" type, miniature pots, and adornments. All three complexes from the period have a bronze mirror among the grave goods. Identical to the examples from this period is a pair of scissors found in the Kerameikos necropolis dating back to 360–350 BC[58].

Scissors are registered only in two burial complexes from the second half of the 4th century BC. Among the accompanying grave goods scented oil containers occur again – lekythoi and alabastra, bronze mirror and black glazed small bowls. At the end of the 4th – the beginning of the 3rd century BC unguentaria were placed as fragrant oil containers along with the scissors. The remaining grave goods are similar to the previous periods (Fig. 7:2)[59].

Scissors are found both in pits and in graves built of limestone blocks, dated to the second quarter of the 4th century BC. In the period between 350–250 BC the cist grave is the preferred burial structure.

No pattern in the **position** of this object in the

ски открития и разкопки през 2014, София, 2015, Обр. 1.

[56] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire..., 1896, 1242.

[57] **Daremberg, M. C., E. Saglio.** Dictionnaire 1896, 1242, fig. 3173.

[58] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30, 4.

[59] The latest complex containing scissors (Fig. 4:7) is fully published in **Панайотова, К., Т. Богданова, А. Баралис**. Българо-френски археологически проучвания на селищна структура и некропол от територията на Аполония Понтика в м. „Месарите“, гр. Созопол. – АОР през 2011 г. стр. 245–248.

Контекстът на местонамиране на разглежданите тук екземпляри дава основание те да бъдат изследвани на база на функцията им на тоалетна принадлежност.

Ножици в женски гробни комплекси от Аполония Понтика

Обект на настоящото изследване са седем ножици, открити в некропола на Аполония Понтика. Тялото им е изработено, като едно цяло, от желязо или бронз, като и тук предпочитаният метал е желязото. Работната част на ножиците е от два ножа (остриета) с триъгълна форма, захванати с дъговидна дръжка. Остриетата са едностранно заострени и имат триъгълно напречно сечение. Ножиците са различни по размери, като тяхната дължина варира между 7 и 19 см. При по-ранните екземпляри – от втората четвърт до средата на IV в. пр. Хр., работната част е по-къса в сравнение с дръжката, а остриетата са масивни и широки (Обр. 4:1–2). През втората половина на IV в. пр. Хр. настъпва промяна в пропорциите, като вече работната част е по-дълга от дръжката, а остриетата се издължават и стесняват (Обр. 4:3). Те се запазват и при екземплярите от първата четвърт на III в. пр. Хр. (Обр. 4:5–6), след което ножици от разглежданата територия не са откривани. Към този период може да бъде отнесен и единственият екземпляр с малки размери (Обр. 4:7), на който липсват част от върховете на остриетата, но въпреки това е видно, че работната част е по-къса или поне равна на дължината на дръжката. Последната е леко конкавна от едната си страна, вероятно за по-добро захващане.

Контекст на откриване и хронология

Ножиците за пръв път се появяват в гробове в некропола на Аполония Понтика през втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Обр. 7:1). Въпреки че последният функционира от средата на V в. пр. Хр., в по-ранните комплекси този предмет не е сред инвентара на гробните дарове. При тяхното депонирани ножиците са съпътствани от различни съдове за благовония – амфориск, лекити с полихромна украса и позлата, лекити с палмета – чернофирнисови панички, панички тип „солнички", гърнета-миниатюри и накити. В известните три комплекса от периода

grave space is observed. The scissors are placed around the scull, at the shoulders, the arms and legs. In two of the studied cases the location of the object is not mentioned and one grave is with cremation.

Gender and age

Unfortunately, anthropological analysis of the skeletal remains is carried out for only five of the seven burial complexes. In all five cases the interred individual is a woman aged 36–50, in one case the only information we have is that the buried individual is young, the gender, however, is not specified. In the other two complexes, the grave goods which comprise mirrors, black glazed small bowls and adornments, give grounds to assume that the individuals buried are also women.

The aforesaid and the fact that in the burial complexes, which according to the anthropological information belong to men[60] no scissors have been found, gives us reason to treat the latter as objects used primarily by women.

An interesting fact is that scissors disposed as burial offerings are absent in the studied Greek necropoleis, with the exception of identical examples (the already mentioned one from the Kerameikos necropolis[61] and one object from the necropolis of Metaponto from the end of the 5th century BC[62]). While for some sites we can assume that this is because they are still poorly researched or not published, for others that presumption is not valid. Scissors are not present among the funeral articles of well-researched and published sites as Olynthus, the necropolis of Olbia and Corinth.

Summary: The materials that accompany in the burial complexes the toilet articles discussed here are associated particularly with the female beauty care – fragrant oils containers, pyxides, mirrors and more.

The analysis, based on anthropological data, indicates that the instruments that often are associated mainly with men, viz. strigils and toilet knives, were part of the female toilet set as well. Strigils are registered in complexes from the second half of the 5th century BC up to the 3rd century BC,

---

[60] Here only burial complexes from the necropolis of Apollonia are referred to.

[61] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30, 4.

[62] **Carter, J. C.** The Chora of Metaponto. The Necropoleis, vol. I–II, 1998, 818.

сред репертоара на инвентара присъства бронзово огледало. Идентичен на образците от този период е един екземпляр, открит в некропола „Керамейкос", датиран в 360–350 г. пр. Хр.[58].

През втората половина на IV в. пр. Хр. ножици са регистрирани едва в два гробни комплекса. Сред съпътстващия ги гробен инвентар отново присъстват съдове за благовония – лекити и алабстрони, бронзово огледало и чернофирнисови панички. В края на IV – началото на III в. пр. Хр. съдовете за благовония, придружаващи ножиците, са унгвентариите. Останалият гробен инвентар е сходен с предходните периоди (Обр. 7:2)[59].

През втората четвърт на IV в. пр. Хр. ножици се откриват както в ями, така и в градени от варовикови блокове гробове. В периода 350–250 г. пр. Хр. предпочитано гробно съоръжение е градeният гроб.

Не се наблюдава някаква закономерност относно **местоположението** на предмета в гробното пространство. Той е поставян около черепа, при рамената, в областта на ръцете и краката. При два от изследваните екземпляри не е упоменато местоположението на предмета, а един е от гроб с кремация.

Пол и възраст

Антропологичен анализ на скелетните останки, от разглежданите тук седем комплекса, е правен в пет случая. При всички тях е установено, че става въпрос за жена на възраст 36–50 г., в един от случаите има единствено информация, че погребаният индивид е млад, без да е определен неговият пол. В останалите два комплекса гробният инвентар, съдържащ огледала, чернофирнисови панички и накити, дава основание да допуснем, че също са принадлежали на жени.

Казаното до тук, като и фактът, че в нито един от гробните комплекси, за които има налична антропологична информация, че при-

as the most widely spread they were in the period 375–325 BC. They were used by representatives of all age groups. This fact, and the fact that they are always found along with other toilet possessions, allows identifying the strigils as hygiene instruments, used by both sexes.

To remove unnecessary hairs from various body areas, Apollonian women used tweezers and toilet knives.

Tweezers are extremely rare objects in the necropolis of Apollonia Pontica. They appear in burial complexes from the last quarter of the 5th century BC. There is a hiatus in their disposal as burial offerings in the first quarter of the 4th century BC, whereafter they re-appear among the grave goods in the mid-century or a little later. After this period tweezers are not found. Based on anthropological data of skeletal remains and their accompanying equipment we can conclude that they are exclusively female toilet instrument[63].

Toilet knives are among the burial offerings of the Apollonian women during the last quarter of the 5th – the beginning of the 3rd century BC. The largely accepted opinion that they are typical attribute of the female toilet in the classical era and of the male in the Hellenistic period[64], is not confirmed by the here surveyed complexes, with regard to the early Hellenism. The ratio is 5:2 in favour of the complexes from the classical era, which is rather due to the large number of examined graves from this period than to a subsequent disuse of this toilet instrument. The knives are typical for the richer burials that contained mainly other toiletries and adornments. They are found in the burials of women of all age groups.

Scissors appeared among the burial goods in the second quarter of the 4th century BC and occur there until the beginning of the 3rd century BC. In the earlier and later complexes they are not found. Among the accompanying offerings dominate those related to beauty care as they are frequently found along with a bronze mirror.

---

[58] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30, 4.

[59] Най-късният комплекс, съдържащ в инвентара си ножица (Обр. 4:7), е изцяло публикуван в **Панайотова, К., Т. Богданова, А. Баралис.** Българо-френски археологически проучвания на селищна структура и некропол от територията на Аполония Понтика в м. „Месарите", гр. Созопол. – АОР през 2011 г. стр. 245–248.

[63] A similar conclusion was made by the researcher of the tweezers from the necropolis of Metaponto; cf. **Prohászka M.** Reflection,.., 89.

[64] **Jenkins I.** Greek and Roman life. London, 1986, 26 сл.

надлежат на мъже[60], не са откривани ножици, ни дава основание да отнесем последните към предметите, използвани предимно от жената.

Интересен е фактът, че в изследваните гръцки некрополи, с изключение на идентични екземпляри (споменатия вече от некропола Керамейкос[61] и един образец от некропола на Метапонто от края на V в. пр. Хр.[62]) ножици, депонирани като гробни дарове, липсват. Ако за някои обекти може да се допусне, че това се дължи на ниската степен на проучване или публикуване, за други тази презумпция не е валидна. Ножици не присъстват и сред инвентара на добре проучени и публикувани обекти като Олинт, некрополите на Олбия и Коринт.

Обобщение: Материалите, които съпътстват дискутираните тук инструменти при депонирането им в гробните комплекси, са изключително такива, свързани с грижата за женската красота – съдове за благовония, пиксиди, огледала и др.

Анализът, основан на антропологичната информация, разкрива, че инструменти, които много често биват асоциирани предимно с мъжа (като стригили и тоалетни ножове), са били част и от женския тоалетен комплект. Стригилите са регистрирани в комплекси от втората половина на V в. пр. Хр. до III в. пр. Хр., като най-масово са застъпени в периода 375–325 г. пр. Хр. Те са били използвани от представителки на всички възрастови групи. Този факт, както и обстоятелството, че винаги са откривани с други тоалетни принадлежности, дава основание да определим стригилата като хигиенна принадлежност, която е била използвана от двата пола.

За отстраняване на ненужното окосмяване от различни зони на тялото аполонийските жени са използвали пинсети и тоалетни ножове.

Пинсетите са изключително рядък предмет в некропола на Аполония Понтика. Те се появяват в гробни комплекси през последната четвърт на V в. пр. Хр. Наблюдава се хиатус в тяхното депониране като гробни дарове през първата четвърт на IV в. пр. Хр., след което отново се появяват сред гробния инвентар до средата на века или малко по-късно. След този период пинсети не са откривани. Въз основа на антропологичните данни на скелетните останки и придружаващия ги инвентар може да се заключи, че те са изключително женска тоалетна принадлежност[63].

Тоалетните ножове са сред гробните дарове на аполонийските жени в периода последна четвърт на V – началото на III в. пр. Хр. Наложеното мнение, че те са характерен атрибут за женския тоалет през класическата епоха, и за мъжкия – през елинистическата[64], не се потвърждава от изследваните тук комплекси, що се отнася за ранния елинизъм. Съотношението е 5:2 в полза на комплексите от класическата епоха, което по-скоро се дължи на по-големия брой проучени гробове от този период, отколкото на излизането от употреба на този инструмент от женския тоалет през елинистическия период. Ножовете са характерни за по-богатите погребения, съдържащи предимно други тоалетни принадлежност и накити. Откриват се при жени от всички възрастови групи.

Ножиците са появяват сред инвентара на гробните дарове през втората четвърт на IV в. пр. Хр. и присъстват до началото на III в. пр. Хр., като в по-ранни и късни, в хронологично отношение, комплекси те не са намирани. Между съпътстващите ги дарове преобладават тези, свързани с тоалета, като много често те са откривани заедно с бронзово огледало.

---

[60] Тук се визират единствено гробните комплекси от некропола на Аполония.

[61] **Kovascovics, W. K.** Die Eckterrasse …, taf. 30, 4.

[62] **Carter, J. C.** The Chora of Metaponto. The Necropoleis, vol. I–II, 1998, 818.

[63] До подобно заключение е достигнато и при изследваните пинсети от некропола на Метапонто, виж **Prohászka, M.** Reflection …, 89.

[64] **Jenkins, I.** Greek and Roman life. London, 1986, 26 сл.

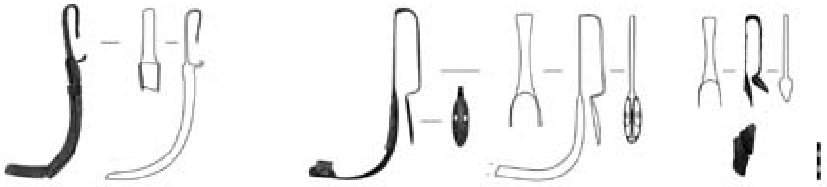

1. 2. 3.

Group i *Group iii*

Обр. 1. Стригили.
Fig. 1. Strigils.

Тип I / Type I

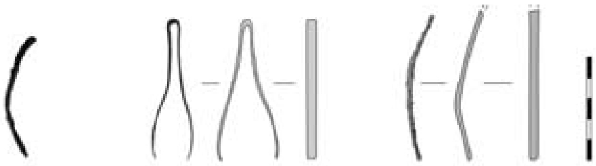

1. 2. 3.

Тип II / Type II

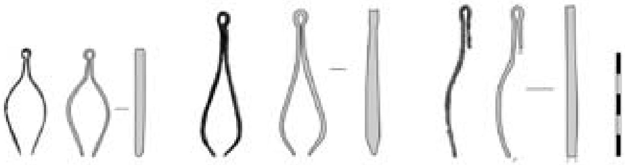

4. 5. 6.

Обр. 2. Пинсети.
Fig. 2. Tweezers.

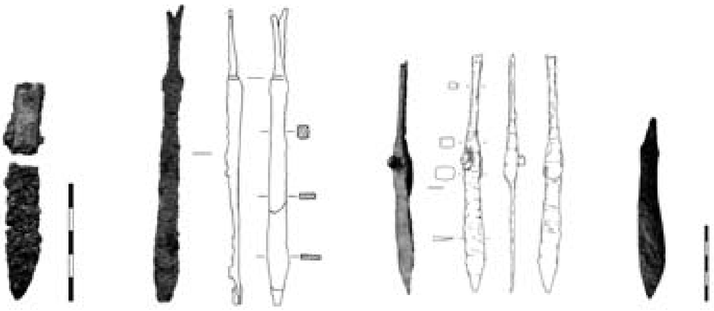

1. 2*. 3**. 4.

Обр. 3. Тоалетни ножове.
(* рис. А. Андонова;
** рис. д-р М. Дамянов).
Fig. 3. Toilet knives
(*drawing A. Andonova;
** drawing M. Damyanov).

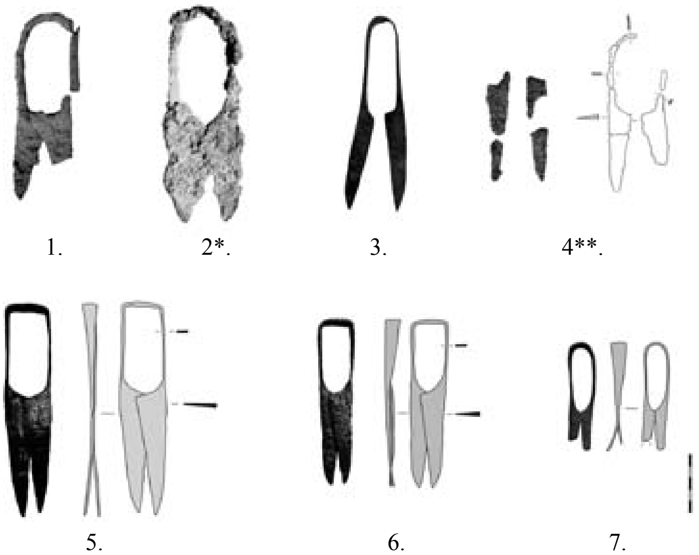

1. 2*. 3. 4**.

5. 6. 7.

Обр. 4. Ножици.
(* по Венедиков 1963, 318,
no. 1086, табл. 171;
** рис. А. Андонова).
Fig. 4. Scissors
(*after Venedikov 1963, 318,
no. 1086, табл. 171;
** drawing A. Andonova).

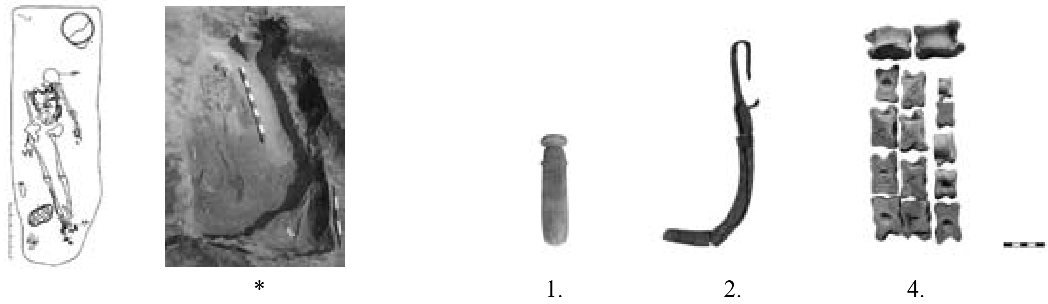

1. УПИ 5536, гроб 5. Яма, следи от дървен ковчег и железен пирон (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: женски. *Възраст*: 21–35 г. *Гробен инвентар*: 1. алабастрон, алабастър; 2. стригила, бронз; 3. музикален инструмент; 4. астрагалоси; 5. амфора. *Дата*: **430–400 г. пр. Хр.**

1. UPI 5536, grave 5. Pit, with traces of wooden coffin (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: Female. *Age*: 21–35. *Burial inventory*: 1. alabastron; 2. strigil; 3. musical instrument; 4. astragaloi; 5. amphora. *Date:* **430–400 BC.**

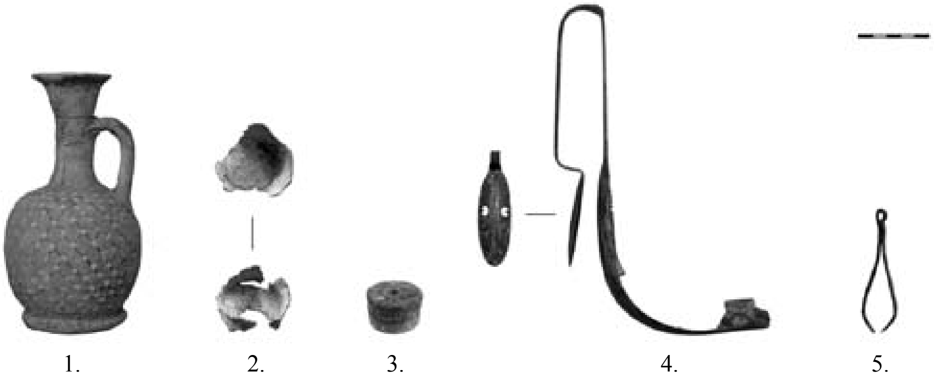

2. УПИ 8155, гроб 1. Цистов гроб. *Пол*: – . *Възраст*: – . *Гробен инвентар*: 1. лекит с мрежест орнамент; 2. пиксида, олово; 3. пиксида, бронз; 4. стригила, бронз; 5. пинсета, бронз. *Дата:* **375–340 г. пр. Хр.**

2. UPI 8155, grave 1. Cist grave. *Sex*: – . *Age*: – . *Burial inventory*: 1. lekythos; 2. pyxis, lead; 3. pyxis, bronze; 4. strigil; 5. tweezers. *Date:* **375–340 BC.**

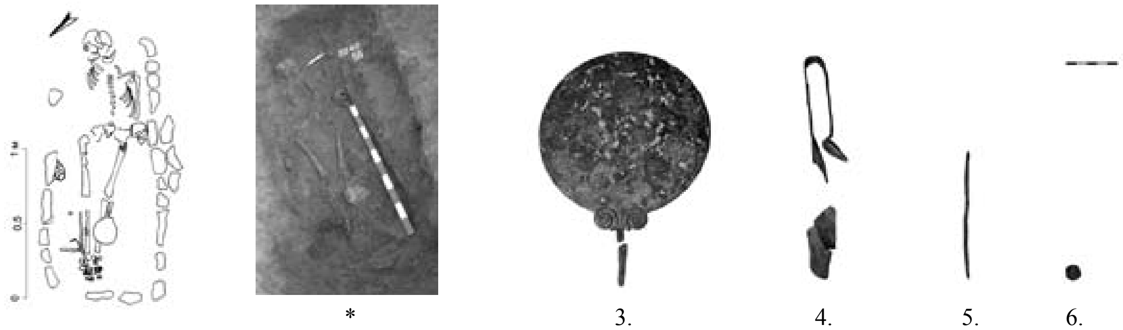

3. УПИ 5040, гроб 56. Яма (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: женски. *Възраст*: 21–35 г. *Гробен инвентар*: 1. лекит с полихромна украса и позлата; 2. лекит, червенофигурен; 3. огледало, бронз; 4. стригила, бронз; 5. предмет, бронз; 6. монета, сребро; 7. козметична субстанция. *Дата:* **375–340 пр. Хр.**

3. UPI 5040, grave 56. Pit (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: Female. *Age*: 21–35. *Burial inventory*: 1. lekythos; 2.lekythos; 3. mirror; 4. strigil; 5. bronze object (?); 6. silver coin; 7. cosmetics. *Date:* **375–340 BC.**

Обр. 5. Гробни контексти, съдържащи в инвентара си стригили и пинсети.
Fig. 5. Burial contexts containing strigils and tweezers in the inventory.

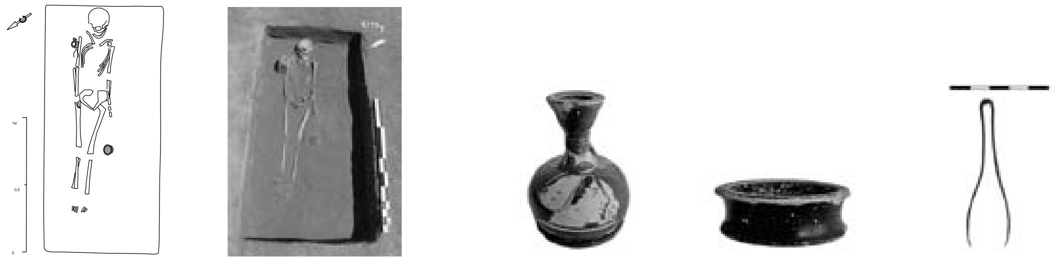
*   1.   2.   3.

1. УПИ 5173, гроб 2. Яма (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: – . *Възраст*: – . *Гробен инвентар*: 1. лекит, червенофигурен; 2. солничка, тип „Concave wall”; 3. пинсета, бронз. *Дата:* **425–400 г. пр. Хр.**

1. UPI 5173, grave 2. Pit (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: – . *Age*: – . *Burial inventory*: 1. lekythos; 2. satlcellar, type "Concave wall"; 3. tweezers. *Date:* **425–400 BC.**

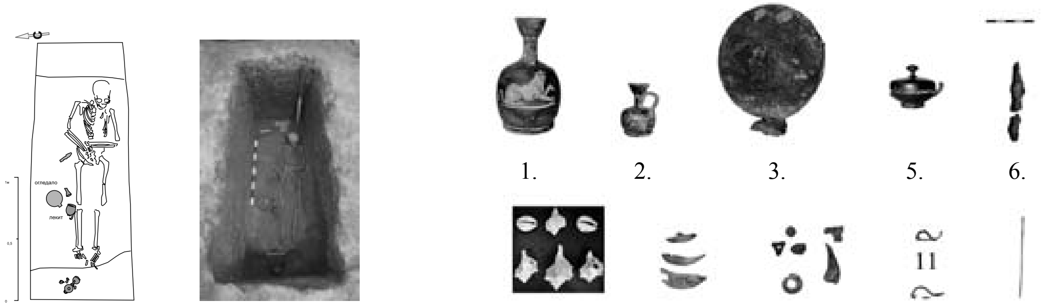

*   1.   2.   3.   5.   6.
7.   8.   10.   12.   13.

2. УПИ 5100 - VII, гроб 22. Цистов гроб (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: – . *Възраст*: – . *Гробен инвентар*: 1. червенофигурен лекит; 2. лекит; 3. огледало, бронз; 4. предмет, желязо; 5. леканида, тип „lykinic”; 6. нож, желязо; 7–10. малки предмети; 11–12. фибули; 13. игла, бронз; 14. козметична субстанция. *Дата:* **430–400 г. пр. Хр.**

2. UPI 5100-VII, grave 22. Cist grave (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: – . *Age*: – . *Burial inventory*: 1. lekythos; 2. lekythos; 3. bronze mirror; 4. iron object; 5. lekanis, type "lykinic"; 6. toilet knife; 7–10. small objects; 11–12. fibulae; 13. bronze needle; 14. cosmetics. *Date:* **430–400 BC.**

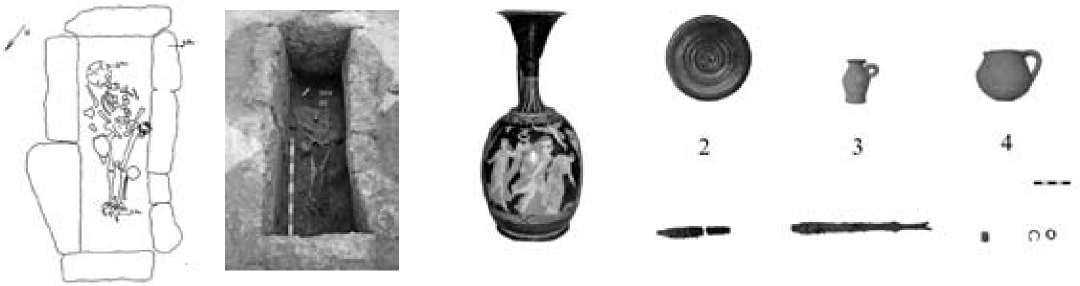

*   1.   5.   6.   8.   9.

3. УПИ 5518, гроб 65. Цистов гроб (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: – . *Възраст*: – . *Гробен инвентар*: 1. лекит с полихромна украса и позлата; 2. огледало, бронз; 3. съд, местен; 4. гърне, местно; 5. нож, желязо; 6. нож, желязо; 7. предмет, желязо; 8. цилиндър, кост; 9. халка, бронz; 10. козметична субстанция. *Дата:* **375–350 г. пр. Хр.**

3. УПИ 5518, гроб 65. Cist grave (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: – . *Age*: – . *Burial inventory*: 1. lekythos; 2. mirror; 3. miniature pot; 4. miniature chytra ; 5. knife; 6. kinfe; 7. iron object; 8. bone cylinder; 9. hoop; 10. cosmetics. *Date:* **375–350 BC.**

Обр. 6. Гробни контексти, съдържащи в инвентара си пинсети или тоалетни ножове.
Fig. 6. Burial contexts containing tweezers and toilet knives in the inventory.

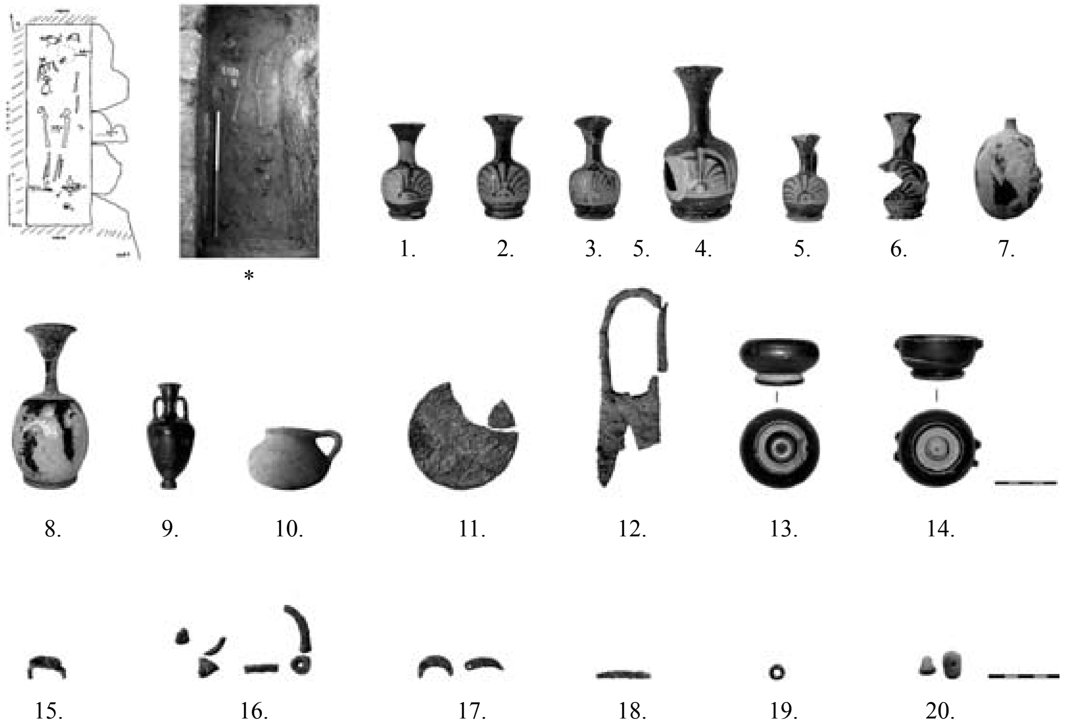

1. УПИ 5101–XI, гроб 9. Цистов гроб (* сн. доц. д-р К. Панайотова). *Пол*: – . *Възраст*: – . *Гробен инвентар*: 1–6. лекит с палмета; 7–8. лекит с полихромна украса и позлата; 9. амфориск, чернофирнисов; 10. гърне, местно; 11. огледало, бронз; 12. ножица, желязо; 13. солничка, тип „Footed"; 14. киликс, чернофирнисов; 15. пръстен, бронз; 16. фибула, бронз; 17. предмети, бронз; 18. игла, бронз; 19. мънисто, стъкло; 20. „магически" предмети; 21. таблетки бял пигмент – вътре в солничката. *Дата*: **375–350 г. пр. Хр.**

1. UPI 5101–XI, grave 9. Cist grave (* photo K. Panayotova, Ph.D.). *Sex*: – . *Age*: – . *Burial inventory*: 1–6. lekythos; 7–8. lekythos; 9. amphoriskos; 10. miniature chytra; 11. mirror; 12. scissors; 13. saltcellar, type "Footed"; 14. kylix; 15. bronze ring; 16. fibulae; 17. bronze objects; 18. needle; 19. bead; 20. small objects; 21. psimythion – inside of the saltcellar. *Date*: **375 – 350 BC.**

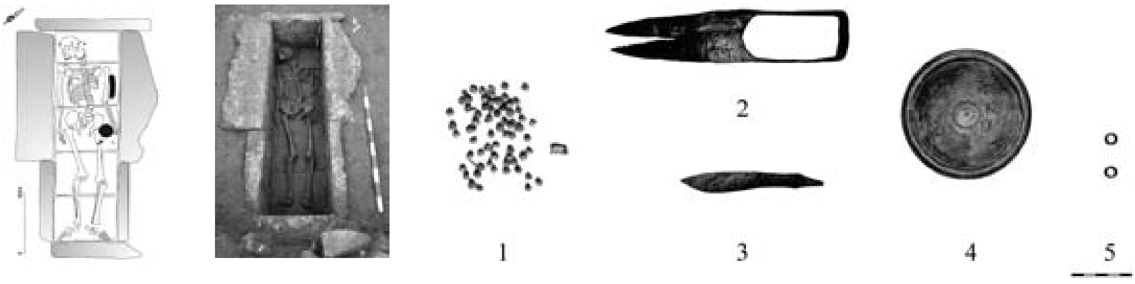

2. УПИ XV–5040, гроб 5. Цистов гроб в периболос-гробница. *Пол*: женски. *Възраст*: 40–50 г. *Гробен инвентар*: 1. погребален венец; 2. ножица, желязо; 3. нож, желязо; 4. огледало, бронз; 5. халки, от сандали; 6. монета, бронз. *Дата:* **300–275 г. пр. Хр.**

2. UPI XV–5040, grave 5. Cist grave, inside of a peribolos-tomb. *Sex*: Female. *Age*: 40–50. *Burial inventory*: 1. funeral wreath; 2. scissors; 3. knife; 4. mirror; 5. hoops; 6. coin. *Date:* **300–275 BC.**

Обр. 7. Гробни контексти, съдържащи в инвентара си ножици.
Fig. 7. Burial contexts containing scissors in the inventory.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПРЕДРИМСКА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА ОТ ЗАЛИВА ВРОМОС, АКВАТОРИЯТА НА ГРАД ЧЕРНОМОРЕЦ. ДАТИРОВКА И ПАРАЛЕЛИ

Илия Киров

Проучването на селището (тържището) в акваторията на залива Вромос край град Черноморец предоставя множество данни за употреба на строителна керамика. След проведените през 2012 г.[1] и 2013 г.[2] археологически експедиции категорично се отчита, че строителната керамика присъства през всички периоди от съществуването на селището и е един от най-масово откриваните артефакти. Въпреки липсата на ясна стратиграфия поради специфичното разположение на обекта и трансгресията на морето, откритият материал позволява анализиране и въвеждане в научно обращение.[3] Това, от своя страна, предоставя отлична възможност да бъде проследено развитието на строителната керамика в един сравнително дълъг период, който маркира времето от създаването *(края на VI в. пр. Хр.)* до загиването *(края на III – началото на IV в. сл. Хр.)* на селището.[4]

Целта на работата е да представи и анализира откритата в селището строителна керамика, която произхожда от предримската епоха. Изследването на строителната керамика от Вромос има значение в няколко направления:

1. Допълва се картината за строителната култура на селището чрез съпоставка с други центрове по Западния Понт.

2. Очертават се допълнително търговските контакти на обекта като част от икономическия живот на региона в предримската епоха.

3. Разкрива се нов обект с употреба на строителна керамика, с което се обогатяват сведенията за мястото на този материал в центровете по Западния Понт.

Разгледаните материали са основно от IV–III в. пр. Хр. (Таблица 1). За съжаление, на този етап не са открити керемиди с печати, които да спомогнат за конкретизирането на датировката и мястото на производство на част от откритата строителна керамика.

На този етап от проучванията не може да бъде определено с точност от какъв комплекс/и произхожда строителната керамика. Сградата (или сградите), от която принадлежи тя, е допълнително разрушена от влиянието на морето. Това от своя страна се отразява и на керемидите, които се откриват силно фрагментирани и не са в интактен вид. Въпреки това наличните данни са достатъчни, за да може да бъдат реконструирани формата и типът на керемидите, както и използваната покривна система.

В изследванията на строителна керамика от различни центрове съществуват различни класификационни системи. Тяхната пълнота зависи от следните фактори: степен на проучване и степен на публикуване; наличие на собствена и/или импортна продукция.[5] Материалът от Вромос налага прилагането на по-детайлна и в същото време отворена класификация, която да обхване всички специфични черти, като се осигури възможност за съпоставяне с останалите обекти по Западния Понт[6].

При анализирането на строителната керамика са изведени следните класификационни критерии: външна форма, оформяне на функционално важните части (конструктивни елементи), размери, ангобно покритие, лом, състав на глината, следи от калъпи, и в някои случаи специфични особености. Тези критерии предопределят въвеждането на следните класификационни единици: клас, форма, тип, подтип, вариант[7]. Подтипове и варианти липсват, или поради фрагментарното състояние на материала не могат да бъдат обособени. Поради особеностите на конкретния материал – наличието на продукция от множество производствени центрове и/или работилници, е използвана и класификационната единица серия.

---

[1] **Христов, И.** Подводни археологически издирвания в акваторията на нос Акра, землище на Черноморец. – В: Археологически открития и разкопки през 2012, София 2013, 611–613.

[2] **Христов, И.** Подводни археологически разкопки на античен обект в залива Вромос, акваторията на град Черноморец, община Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013, София 2014, 249–252.

[3] Изказвам благодарности на доц. д-р И. Христов за възможността за работа с непубликуван материал.

[4] **Христов и др.** Подводни археологически проучвания в залива Вромос, акватория на град Черноморец (Емпорион в хората на Аполония Понтика), София 2014, 197–205.

[5] **Стоянова, Д.** Строителна керамика. – В: Сборяново Т. III. 2, 2013, с. 233.

[6] Изказвам специални благодарности на **гл. ас. д-р Д. Стоянова** за предоставената литература, както и за оказаната помощ при обработването на предримската строителна керамика от Вромос.

Строителната керамика е представена от два основни класа – плоски и покриващи[8]. Досега не са документирани фронтални (челни) плоски и фронтални покриващи керемиди. На този етап не е открит нито един цял екземпляр, произхождащ от предримската епоха.

Клас А. Плоски керемиди:

А. 1. Коринтски плоски керемиди[9]:

А. 1. 1. Късноархаични/ранноkласически керемиди[10]:

Представени са от три фрагмента плоски керемиди, които най-вероятно принадлежат към един тип със следните конструктивни елементи: плоска част, която е ограничена надлъжно със странични ръбове; рязък преход между долната страна на плоската част и външното лице на страничните ръбове (Обр. 1. 1–3); при един от фрагментите се наблюдава допълнително оформяне на плоската част (Обр. 1. 1). Данни от запазените фрагменти за другите конструктивни части няма. Всички повърхности са много добре оформени и загладени.

Цвят

Основният цвят на глината, придобит след изпичането, е кафяв[11].

Състав на глината

Глината е плътна, с висока концентрация на примеси от слюда и пясък, които са равномерно разпределени. В тестото се наблюдават отделни дребни камъчета. Липсата на шупли предполага отсъствието или ограниченото количество на органика. Плътността на глината предполага голямо тегло на керемидите.

Лом

При трите открити фрагмента се наблюдава равномерен лом с кафяв цвят. Изпичането е качествено. Това, от своя страна, предполага, че керемидите са произведени в един център и/или работилница.

Ангоба

Върху плоските керемиди няма запазени следи от ангоба. Това най-вероятно се дължи на две основни причини – влиянието на местните атмосферни условия и впоследствие попадането им в морска вода. Това не изключва поставянето на ангоба. Предвид добре обработената горна повърхност и страничните ръбове и при трите фрагмента може да бъде предположено наличието на ангобно покритие.

Следи от калъпи

Въпреки добре оформените и загладени части върху долната повърхност на един фрагмент, са запазени следи от дървен калъп. Това дава основание да бъде прието, че подобни калъпи са използвани и за другите керемиди. Идеята за използването на дървени калъпи както за тези, така и за изведените по-долу серии, се потвърждава и от данните в научната литература.[12]

---

[7] За принципите на терминологията, класификация и класификационните единици при строителната керамика, виж **K. Zimmermann.** Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. Untersuchungen zur Typologie, Datierung und Verbreitung keramischer Bauelemente im Schwarzmeergebiet. – EAZ, 27, 1986, S. 229–239; **K. Zimmermann.** Zu den Dach terrakotten griechischer Zeit aus Histria. – В: Xenia Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste. (Eds.) P. Alexandrescu, W. Schuller. Konstanz, 1992, S. 156–157; **Ö. Wikander.** The Roof Tites, 1986, Acquarossa 6/1, 15–18; **Д. Стоянова.** Строителна керамика. – В: Сборяново, III. 1, 2013, 233–234.

[8] Приетата терминология – плоска и покриваща керемида, е съобразена с последния публикуван речник на строителната керамика. Виж **Glossary**. – In. Hesperia: 59, 1990, p. 7–10.

[9] Всички метрични данни за късноархаичните/ранноkласически керемиди са изведени в таблица *2*.

[10] Късноархаични керемиди със сигурен контекст са открити при разкопките на о. Св. Кирик. Изказвам благодарности на **доц. д-р К. Панайотова** за информацията относно строителната керамика от о. Св. Кирик. Изказвам благодарности на **гл. ас. д-р Д. Стоянова** за консултации при анализирането на керемидите от този период.

[11] Тук е редно да се отбележи, че върху част от фрагментите от всички изведени типове и серии има налепи в следствие на продължителния престой под вода. Това, от своя страна, понякога затруднява точното определение на цвета.

[12] **Кисьов, К.** Тракийската култура в района на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр., София 2004, 54; **Sapirstein, Ph.** How the Corinthians Manufactured, Their First Roof Tiles. Hesperia 78.2, 2009, 202–222.

А. 1. 2. Керемиди от IV–III в. пр. Хр.:

Анализът на фрагментите от коринтски плоски керемиди от IV–III в. пр. Хр. показва, че принадлежат към два основни типа.

Тип 1[13]

Характеристиките на типа са плоска част, ограничена надлъжно със странични ръбове. Подтипове и варианти липсват или поради фрагментарното състояние на материала не могат да бъдат обособени. Технологичните особености и характеристиките на глината определят наличието на четири серии от различни производствени центрове и/или работилници.

Серия 1 (Обр. 2. 1–5)

Фрагментите от тази серия представят *12.76%*[14] от откриваните плоски коринтски керемиди.

Цвят

Фрагментите от тази серия в цветово отношение представят кафявата гама. Могат да бъдат различен три основни цвята – светлокафяв, кафяв и тъмнокафяв. Трите цвята са разпределени по следния начин: светлокафяв *(50.00%)*, тъмнокафяв *(33.33%)* и кафяв *(16.67%)*.

Състав на глината

В глината се наблюдават следните примеси: пясък, слюда, органика и дребни/средни камъчета. Примесите не са равномерно разпределени. Много ясно се отчита, че най-голямо присъствие в глиненото тесто има пясъкът, който е равномерно разпределен. След него в низходящ ред, се нареждат: слюда, дребни/средни камъчета и органика. В обобщение може да се отбележи, че плътността на глината е по-малка в сравнение с тази на късноархаичните/раннокласически плоски керемиди, което предполага по-малка тежест.

Лом

Ломът е равномерен, като само в отделни случаи се разграничава лек нюанс в средата на основната маса на керемидите. Изпичането е много качествено, което предполага, че керемидите са произведени в един център и/или работилница.

Ангоба

Върху горната повърхност на два от фрагментите са запазени следи от ангобно покритие от много добре пречистена, фина глина. Цветът на ангобата не се различава от основния цвят на керемидата. Предвид добре обработените странични ръбове може да се предположи наличието на ангоба и върху тези конструктивни части**.**

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи позволяват да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи. На този етап не може със сигурност да се твърди дали при производството на тази серия плоски керемиди са използвани и двуделни калъпи.

Серия 2 (Обр. 3. 1–4)

Фрагментите от тази серия представят *8.52%* от откриваните плоски коринтски керемиди.

Цвят

Керемидите от тази серия в цветово отношение представят червената гама. Могат да се различат два основни цвята – червен и червено-кафяв. Ясно се отчита, че повечето фрагменти са с червено-кафяв цвят *(75.00%)*.

Състав на глината

В тази серия се наблюдава голямо количество шупли в глината. Това показва добавяне на органика в глиненото тесто. Тя и пясъкът са основни примеси в тестото, но не са равномерно разпределени. При някои фрагменти се наблюдават отделни дребни/средни камъчета. Глината не е плътна, което предполага по-малка тежест на керемидите.

Лом

Ломът не е равномерен и има три ивици, като по средата се наблюдава сиво-лилав цвят, който има ясно различима граница с червените ивици отвън. Много ясно се наблюдава, че изпичането е по-некачествено, в сравнение с предходната серия плоски керемиди.

Ангоба

При два фрагмента върху плоската част има следи от запазено ангобно покритие от добре пречистена глина. Цветът на ангобата е в сиво-лилав нюанс и се различава от този на керемидите. Предвид добре обработените странични ръбове може да се предположи наличието на ангоба и върху тези конструктивни части.

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи отново позволяват да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи.

---

[13] Всички метрични данни за керемидите от *Тип 1* са изведени в таблица *3*.

[14] Процентните съотношения са изведени на базата на откритите плоски коринтски керемиди, датирани най-общо IV–III в. пр. Хр.

Серия 3 (Обр. 4. 1)

Фрагментите от тази серия представят *8.52%* от откриваните плоски коринтски керемиди.

Цвят

Основната цветова гама е оранжева, като в нея се открояват фрагменти с два цвята – бежово-оранжев и тъмнооранжев. Преобладаващото количество керемиди са с тъмнооранжев цвят *(75.00%)*.

Състав на глината

Основните примеси в глината са пясък и слюда, като тяхното количество е приблизително еднакво. Те не са разпределени равномерно в глиненото тесто. Минимално е присъствието на органика. Почти липсват дребни и средни камъчета. Глината е с голяма плътност, което предполага по-голяма тежест на керемидите.

Лом

Ломът е равномерен. Изпичането е много качествено.

Ангоба

Ангобно покритие има върху плоската част на три фрагмента. Цветът му е тъмночервено-кафяв. Самата ангоба е от добре пречистена фина глина. Предвид добре изработените и оформените повърхности, може да се предположи, че и другите конструктивни елементи са покривани с ангоба.

Следи от калъпи

При фрагментите от тази серия не се наблюдават ясно различими следи от калъпи. Това може да се дължи на малкия брой фрагменти. Въпреки това, може да се предположи, че са използвани дървени калъпи.

Серия 4 (Обр. 5. 1)

Фрагментите от тази серия представят *6.38%* от откриваните плоски коринтски керемиди.

Цвят

Всички фрагменти са с розов цвят, като в него се отличават два нюанса – оранжев и светлочервен.

Състав на глината

В глиненото тесто има следните примеси: пясък, слюда, органика и дребни/средни камъчета. Концентрацията на всички е много голяма. Примесите не са равномерно разпределени в глината. Това влошава качеството на глиненото тесто. Тя не е плътна, следователно керемидите от тази серия трябва да са с най-малко тегло, в сравнение с предходно представените.

Лом

Ломът не е равномерен и има три ивици, като по средата се наблюдава сив цвят, който има ясно различима граница с розовите ивици отвън. Изпичането е с ниско качество.

Ангоба

Въпреки грубата глина, повърхностите са добре обработени и загладени, а върху тях е нанасяно ангобно покритие. Самата ангоба е фина, с бледолилав цвят и най-вероятно покрива всички повърхности.

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи позволяват да се предположи на този етап, че са използвани едноделни дървени калъпи.

Тип 2[15]

Характеристиките на типа са плоска част, ограничена надлъжно със странични ръбове, в горния край – с напречен полуцилиндричен релефен ръб и завършваща, в долния край, с плавно удебеляване. Подтипове и варианти липсват или, поради фрагментарното състояние на материала, не могат да бъдат обособени. Технологичните особености и характеристиките на глината определят наличието на 5 серии от различни производствени центрове и/или работилници.

Серия 1 (Обр. 6. 1–10)

Фрагментите от тази серия са най-масово откриваните коринтски плоски керемиди в селището в залива Вромос *(23.40%)*.

Цвят

Фрагментите от тази серия в цветово отношение представят кафявата гама. Могат да бъдат различени четири основни цвята – светлокафяв, кафяв, тъмнокафяв и кафяво-сив. Последният е представен от един фрагмент и е възможно сивият цвят да е придобит в следствие на пожар. Другите три цвята са сравнително равномерно разпределени: светлокафяв *(27.27%)*, кафяв *(36.36%)*, тъмнокафяв *(27.27%)*.

Състав на глината

В глината има следните примеси: пясък,

---

[15] Всички метрични данни за керемидите от *Тип 2* са изведени в таблица *4*.

слюда, органика и дребни/средни камъчета. Примесите не са равномерно представени. Много ясно се отчита, че най-голямо присъствие в глиненото тесто има пясъкът, който е равномерно разпределен. След него, в низходящ ред, се нареждат: слюда, дребни/средни камъчета и органика. В обобщение трябва да се отбележи, че плътността на глината е по-малка, в сравнение с тази на късноархаичните/ранно-класически плоски керемиди, което предполага по-малка тежест.

Лом

Ломът е равномерен, като само в отделни случаи се разграничава лек нюанс в средата на основната маса на керемидите. Изпичането е качествено. Това, от своя страна, предполага, че керемидите са произведени в един център и/или работилница.

Ангоба

Върху горната повърхност на три от фрагментите са запазени следи от ангобно покритие от пречистена фина глина. Цветът на ангобата не се различава от основния цвят на керемидата. Предвид добре обработените странични ръбове, може да се предположи наличието на ангоба и върху тези конструктивни части**.**

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи позволяват да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи. На този етап не може със сигурност да се твърди дали са използвани и двуделни калъпи.

Серия 2 (Обр. 7. 1–7)

Фрагментите от тази серия представят *14.89%* от откриваните плоски коринтски керемиди.

Цвят

Керемидите от тази серия представят в цветово отношение червената гама. Могат да бъдат различени три основни цвята – червен, оранжево-червен и червено-кафяв. Ясно се отчита, че повечето фрагменти са с червено-кафяв цвят *(57.14%).*

Състав на глината

За разлика от предната серия плоски керемиди, тук се наблюдава голямо количество шупли в глината. Това от своя страна показва добавяне на органика в глиненото тесто. Тя и пясъкът са основни примеси в тестото, но не са равномерно разпределени. При някои фрагменти се наблюдават отделни дребни камъчета. Глината не е плътна, което предполага по-малка тежест на керемидите.

Лом

Ломът не е равномерен и има три ивици, като по средата се наблюдава сив цвят, който има ясно различима граница с червените ивици отвън. Изпичането е по-некачествено, в сравнение с предходната серия.

Ангоба

При два фрагмента върху плоската част има следи от запазено ангобно покритие от добре пречистена глина. Цветът на ангобата е със сиво-лилав нюанс и се различава от този на керемидите.

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи отново позволяват да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи.

Серия 3 (Обр. 8. 1–6)

Третата серия представя *12.76%* от откриваните плоски керемиди от селището в залива Вромос.

Цвят

Основната цветова гама е оранжева, като в нея се открояват фрагменти с три цвята – оранжев, тъмнооранжев и оранжево-кафяв. Преобладаващото количество керемиди са с оранжево-кафяв цвят *(66.66%).*

Състав на глината

Основните примеси в глината са пясък и слюда, като тяхното количество е приблизително еднакво. Те са разпределени равномерно. Минимално е присъствието на органика и дребни/средни камъчета. Глината е плътна, което предполага по-голяма тежест на керемидите.

Лом

Ломът е равномерен. Изпичането е качествено.

Ангоба

Ангобно покритие има върху плоската част на три фрагмента. Цветът му е тъмночервено-кафяв. Самата ангоба е от добре пречистена фина глина. Предвид добре изработените и оформени повърхности, може да се предположи, че и другите конструктивни елементи са покривани с ангоба.

Следи от калъпи

При фрагментите от тази серия не се наблюдават ясно различими следи от калъпи. Това се дължи на две основни причини: малки фрагменти и добре обработени и загладени повърхности. Въпреки това, може да се предположи, че са използвани дървени калъпи.

Серия 4 (Обр. 9. 1–4)

Фрагментите от тази серия заемат *8.52%* от разкритите плоски керемиди.

Цвят

Всички фрагменти са с розов цвят, с различни нюанси в него – оранжев, червен, кафяв, сив.

Състав на глината

В глиненото тесто има четири основни примеса: пясък, слюда, органика и дребни/средни камъчета. Концентрацията на последните два е най-голяма. Примесите не са равномерно разпределени в глиненото тесто. Това, от своя страна, влошава качеството на глината. Тя не е плътна, следователно керемидите от тази серия трябва да са с най-малко тегло, в сравнение с предходно представените серии от *Тип 2*.

Лом

Ломът не е равномерен и има три ивици, като по средата се наблюдава сиво-лилав цвят, който има ясно различима граница с розовите ивици отвън. Изпичането е некачествено.

Ангоба

Въпреки грубата глина, повърхностите са добре обработени и загладени, а върху тях е нанасяно ангобно покритие. Самата ангоба е фина, с бледо лилав и червено-кафяв цвят и най-вероятно покрива всички повърхности.

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи позволяват да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи.

Серия 5 (Обр. 10. 1–2)

Серията е представена от малобройно количество фрагменти или *4.25%* от разкритите плоски керемиди.

Цвят

Всички фрагменти са със светложълт до бежов цвят.

Състав на глината

В тестото на глината основно се наблюдават примеси на пясък и слюда. Те са равномерно разпределени. При някои фрагменти се наблюдават отделни малки шупли, които предполагат използването на органика. Глината е плътна, което предполага по-голяма тежест на керемидите. Единствено при тази серия бе открит фрагмент със следи от производствен брак. Това, от своя страна, позволява бегло да се предположи идеята за местно производство.

Лом

Ломът е равномерен. Изпичането е качествено.

Ангоба

Няма запазени следи от ангобно покритие. Грижливо обработените повърхности позволяват да се допусне използването на ангоба.

Следи от калъпи

Запазените следи от калъпи дават възможност да се предположи, че са използвани едноделни дървени калъпи.

Клас Б. Покриващи керемиди:

Б. 1. Коринтски покриващи керемиди[16]:

Данните за системата на покривните конструкции се допълва от откритите фрагменти от коринтски покриващи керемиди (Обр. 11. 1–2). Въпреки че са малобройно количество, те са доказателство за употребата им. Запазените фрагменти разкриват малко конструктивни характеристики. Надлъжният профил е с четиристранно външно и полуцилиндрично вътрешно сечение. На този етап няма данни за оформлението на другия (задния) край на покриващите керемиди. На базата на информацията в литературата, може да се предположи, че керемидите завършват с къса, полуцилиндрична част, която играе ролята на втулка.[17] Тази втулка се покрива от предната част на следващата покриваща керемида.

Цвят

Покриващите керемиди са с червено-кафяв цвят.

Състав на глината

В глиненото тесто се наблюдават примеси от пясък, слюда, органика, дребни/средни камъчета. Отчетливо се вижда, че най-голяма е концентрацията на пясък и слюда, които са равномерно разпределени. Дребните/средни камъчета и особено органиката са в сравнително по-малко количество. Глината е плътна.

---

[16] Метричните данни на покриващите керемиди са изведени в таблица *5*.

[17] **Брашинский, И. Б.** Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 гг. – В: Ольвия. Теменос и агора. Москва–Ленинград, 1964, 292; **Zimmermann, K.** op. cit. 1986, 233; **Ognenova-Marinova, L.** Tuiles et terres cuites arhitecturales. – In Nessebre, II, Sofia, 1980, 110–111; **Стоянова, Д.** Строителна керамика и архитектурна теракота от Одесос. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. 2008, с. 222.

Лом

Ломът е равномерен. Изпичането е много качествено.

Ангоба

Няма запазени следи от ангоба. Предвид високото качество на изработката и добре оформените повърхности, не е изключено поставянето на ангобно покритие.

Следи от калъпи

Силната фрагментираност и малобройното количество на фрагментите на този етап не носят информация за използваните калъпи. Предвид данните в литературата, категорично може да се твърди, че са използвани дървени калъпи.[18]

Археологически данни за употребата на строителна керамика в ареала на Западния Понт в предримската епоха

Употребата на строителна керамика през Класическата и Елинистическата епоха не е изолирано явление в ареала на Западния Понт.[19] В научната литература има достатъчно информация, която показва наличието на такъв материал в редица антични центрове (Обр. 12). Строителната керамика от Истрия (при езерото Синая) е представена основно от K. Zimmermann.[20] L. Buzoianu публикува керемиди с печати от Калатис (Мангалия).[21] В Бизоне (Каварна) също има данни за употреба на строителна керамика.[22] В последните години се констатира използването на такава продукция в Дионисополис (Балчик).[23] Данните за употребата на предримска строителна керамика в Одесос (Варна) са обобщени от Д. Стоянова.[24] Отделна информация дава и Г. Тончева.[25] В Месамврия (Несебър) също има данни за строителна керамика.[26] М. Гюзелев публикува данни за строителна керамика от обект в местността Св. Марина около Созопол.[27] Употреба на такъв материал се установява и в местността Месарите в Созопол.[28] На полуостров Кололита, южно от Созопол, също е установена употреба на строителна керамика.[29] Керемиди се откриват в некрополите на Аполония Понтика и Месамбрия, където са едни от най-сигурните данни за датировка на предримска строителна керамика.[30] При спасителни археологически разкопки на остров Св. Кирик са разкрити множество фрагменти строителна керамика.[31] Наличие на строителна керамика е отбелязано и на полуостров Урдовиза (Китен).[32]

---

[18] **Кисьов, К.** Цит. съч. с. 54.

[19] **Kovachev et. all.** V. Kovachev, T. Stoyanov, T. Stanimirova, D. Stoyanova, I. Lozanov and V. Mladenov. Archaeometric Study of Hellenistic Roof Tiles and Amphorae from Apollonia and Mesambria: An Attempt at Identifying Local Production, 2011, p. 203.

[20] **Zimmermann, K.** 1986, op. cit. 229–239; **Zimmermann, K.** 1990, op. cit. 223–233.

[21] **Buzoianu, L.** Tuiles tumbrées découvertes á Callatis. – In: **Tzochev, Ch., T. Stoyanov, A. Bozkova** (eds.). PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round Table Held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26–30, 2007. Sofia, 2011, 132–133.

[22] **Мирчев, М., г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне – Карвуна. – В: ИВАД, 13, 1962, 43–44.

[23] **Лазаренко, И., Е. Мирчева, Р. Енчева.** Дионисополският на понтийската майка н боговете. – В: Проблеми на изкуството 4, 2008, с. 45; **Лазаренко и др.** Археологически разкопки в град Балчик, ул. „Чайка“ и ул. „Ген. Заимов“ (Обект Понтийската майка на боговете) – В: Археологически открития и разкопки за 2007, 2008, с. 298; **Лазаренко и др.** Археологически разкопки на храма на понтийската майка на боговете в Балчик. – В: Археологически открития и разкопки за 2008, 2009, с. 317; **Lazarenko et all.** The Temple of the Pontic Mother of Gods at Dionysopolis. In: **Petropoulos, E. K. & A. A. Maslennikov** (eds.) Ancient Sacral Monuments in the Black Sea. Thessaloniki, 2010, p. 16; **Лазаренко и др.** Храмът на Понтийската майка на боговете в Дионисополис. 2013, 16–17.

[24] **Стоянова, Д.** Цит. съч. 215–246.

[25] **Тончева, г.** Архаични материали от Одесос. – ИАИ, XXX, 1967, с. 167.

[26] **Ognenova-Marinova, L.** op. cit., 110-111; **Стоянова, Д., И. Лозанов.** Керемиди с енглифични печати от Аполония Понтика. – В: Сборник в чест на Александър Минчев. 2011, 253–266.

[27] **Гюзелев, М. и др.** Археологически проучвания на извънградска селищна структура от територията на Аполония Понтика в м. „Света Марина“, община Созопол, област Бургас. – В: Археологически открития и разкопки за 2010, 2011, 248–250.

[28] **Панайотова, К. и др.** Българо-френски археологически проучвания на селищна структура и некропол на територията на Аполония Понтика в местността Месарите, гр. Созопол. – В: Археологически открития и разкопки за 2011, 2012, с. 227.

[29] **Кацарова, В., Д. Стоянова.** Надгробна могила № 6000010 по АКБ на н. Колокита, гр. Созопол. – В: **Попов, Хр., А. Тенчова** (ред.). Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 186–210; **Миков, Р., Д. Стоянова.** Строителна керамика от могила № 9, нос Колокита, Аполония Понтика. – В: **Георгиева, Р., Т. Стоянов, Д. Момчилов** (ред.). Югоизточна България през II–I хил. пр. Хр., Варна, 2010, 228–240.

[30] **Дремсизова, Ц.** Керемиди с печати от некропола на Аполония. – В: Сб. Аполония, 1963, 321–324; **Па-**

Строителната керамика от Вромос в контекста на предримската строителна керамика от Западния Понт. Интерпретация.

Употребата на предримска строителна керамика при селището в залива Вромос не е изолирано явление по Западния Понт. Както бе отбелязано по-горе, в много антични селища този материал е неизменна част от разкриваните артефакти. Благодарение на дългогодишните проучвания на някои центрове и на информацията в научната литература, има добра основа, върху която да се градят хипотези относно откритата строителна керамика от Вромос.

В покривното строителство на древногръцкия свят през периода VII–III в. пр. Хр. са познати три системи: от коринтски плоски и покриващи керемиди, от лаконски плоски и покриващи керемиди и смесена покривна система от коринтски плоски и лаконски покриващи керемиди. Предвид откритата строителна керамика от Вромос, на този етап от проучването може да се твърди, че е използвана първата система. Малкото фрагменти от покриващи керемиди на този етап от проучванията, не позволяват те да се свържат с конкретна серия плоски керемиди. Системата от коринтски плоски и покриващи керемиди е широко застъпена в гръцките колонии по западния бряг на Черно море[33] и по-рядко – във вътрешността на Тракия, където е позната от Пистирос[34], Мезек[35], от обекта в местността Градовете край град Крън[36] и местността Секиз Харман при с. Кръстевич.[37]

Изследването на строителната керамика и нейната употреба във Вромос обуславя идеята, че още в началото на своето съществуване селището (тържището) има висока строителна култура, която позволява изграждането на масивни сгради. Използването на строителната керамика изисква по-сигурно изграждане на стените, спазване на точни и прецизни очертания на сградите, масивни покривни конструкции.[38] Ясно се отчита, че по-голямата част от изследвания материал попада в хронологическата рамка IV–III в. пр. Хр., но се наблюдават и фрагменти от плоски керемиди от края на VI–началото на V в. пр. Хр. до късноримския/ранновизантийски период. Това напълно съответства на другите откривани материали от Вромос и в частност – на битовата керамика.[39] Продължителното използване на строителната керамика в почти всички периоди от съществуването на селището косвено показва континуитета в неговото развитие и силните икономически възможности на населението. На този етап въпросите за местното производство и вносът от различни центрове остават отворени. Въпреки това анализираната строителна керамика от Вромос и информацията в научната литература позволяват изказване на идеи относно тази проблематика.

Керемидите от *Тип 1* и изведените различни серии (1–4), в една или друга степен, притежават характеристиките на хераклейска или синопска продукция. Основните прилики се откриват в разгледаните по-горе конструк-

---

найотова, К. Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата. – В: Археология 1998, кн. 3–4, 11–24; **Божкова, А.** Спасителни археологически разкопки в некропола на античната гръцка колония Месамбрия и средновековния град Месемврия (Парцел УПИ I Общ, УПИ X Общ, кв. 54). – В: Археологически открития и разкопки през 2008, 2009, 321–323.

[31] **Панайотова, К. и др.** Спасителни археологически проучвания на о-в Св. Кирик. – В: Археологически открития и разкопки за 2009, 2010, с. 295.

[32] **Панайотова, К. и др.** Архелогически разкопки на полуостров Урдовиза в гр. Китен. – В: Археологически открития и разкопки за 2012, 2013, с. 429.

[33] **Zimmermann, K.** op. cit., 233; **Ognenova-Marinova, L.** op. cit., 110–111; **Стоянова, Д.** Цит. съч. 217–223; **Миков, Р., Д. Стоянова.** Цит. съч. 232–240.

[34] **Musil, J.** Pistiros. Excavations and Studies – In: Roof tiles. Prague, 1996, 51–52.

[35] **Theodossiev, N., D. Stoyanova.** The beehive tomb at Kurt kale reconsidered. – В: Studia in honorem Stephcae Angelova, Studia Archaeologica Univesitatis Serdicensis, Suppl. V, 2010, 179–198.

[36] **Stefanova, Kr., D. Stoyanova.** Architectural terracotta and Roof tiles from Grodovete locality near village of Kran. – В: Сборник в памет на академик Димитър Димитров. София, 2013, 278–293.

[37] **Stoyanova, D.** The use and production of roof tiles and architectural terracotta in pre-roman Thrace (in print).

[38] **Lawrence, A. W.** Greek Architecture. Revised with additions by R. A. Tomlison. Yale University Press. New Haven and London, 1983, p. 123.

[39] **Христов и др.** Цит. съч. 41–65, 101–121, 141–153.

тивни елементи, но разлика се наблюдава при оформянето на прехода между страничния ръб и плоската част на керемидите. Определено се отчита, че керемидите от Вромос имат много по-рязък преход между страничните ръбове и плоската част, за разлика от продукцията на Хераклея и Синопе, за която е характерен плавен преход.[40] Отделни допирни точки се наблюдават в състава и цвета на глината. При *Тип 1, Серия 2* цветът на глината доближава керемидите до строителната керамика на Хераклея.[41] Липсата на шамот с червено-кафяв цвят и червеникав нюанс, на ситни черни примеси и малката плътност прави свързването ѝ с Хераклея несигурно. От друга страна, глината на Херсонес има близка структура[42], но липсата на шамот и ниската плътност на глината правят възможността за внос на херсонеска продукция минимална. Незначителна прилика в цветово отношение се наблюдава между *Тип 1, Серия 3* и продукцията на Синопе.[43] Липсата на тъмни примеси в глиненото тесто на керемидите от *Серия 3* още повече ги отдалечава от синопското производство. При *Тип 1, Серии 1 и 4* характеристиките на глиненото тесто не показват общи признаци с глината на хераклейската и синопска продукция.

Въпреки всичко и липсата на сигурни данни, внос от Хераклея и Синопе не може да бъде изключен, особено като се има предвид, че тези два центъра са мощни производители на строителна керамика през IV–III в. пр. Хр. Тук е редно да се отбележи, че хераклейската и синопската продукция е ограничена в западнопонтийските центрове.[44] Въз основа на тези данни, липсата на сигурни доказателства за строителна керамика от тези два центъра във Вромос допълва картината и потвърждава идеята за малкия дял на хераклейска и синопска продукция по Западния Понт.

През III в. пр. Хр. вносът на строителна керамика от Хераклея и Синопе спира, но широката ѝ употреба в Западнопонтийските центрове продължава. Това най-вероятно се дължи на появата на мащабно местно производство и/или внос от други полиси на Черно море.[45] Изказаната идея от И. Б. Брашинский за въвеждането на стандарти в производството на строителна керамика, които са следвани от различни производствени центрове, затруднява определянето на вносната продукция[46]. Всички тези центрове през IV в. пр. Хр. използват едни и същи метрични стандарти, въведени най-вероятно от водещи икономически и производствени центрове, като Хераклея и Синопе.[47] Това, от своя страна, позволява използването в едни и същи покривни конструкции на продукция от различни центрове. Ето защо на този етап няма възможност да се определи, от кой/и център/ове има внос на керемиди и дали във Вромос има местно производство.

Заключение

Бъдещо проучване чрез археометрични методи може да докаже местно производство на керемиди, което да е общо или отделно за Аполония и за селището в залива Вромос. Предпоставка за успех на такова начинание е, че основите са поставени и има анализ на част от строителната керамика от Аполония Понтика.[48] В това изследване ясно е доказано, че самата Аполония е мощен производствен център на такава продукция през втората половина на IV–III в. пр. Хр., експлоатира глините в непосредствена околност[49] и има доказателства, че снабдява и други селища: Кабиле[50], при Малкото кале[51] и селището на северния бряг на Мандренското езеро.[52] От друга гледна точка, археометричните методи могат да способстват при анализирането и съпоставянето на строителната керамика и в частност – на състава на глината от Вромос (в това число и материалите от римската епоха) и на близкия обект, разположен на н. Акра.[53] Това, от своя страна, ще подвърди или отхвърли идеята, че се използват едни и същи глинени находища, а промяната е в самата технология на производство, която води след себе си различното качество на строителната керемика в един или друг период. От съществено значение за по-нататъшното уточняване на тези въпроси може да бъде изследването на глините, както и евентуалното намиране на производствени пещи и работилници.

---

[40] **Стоянова, Д., И. Лозанов.** Цит. съч. 253–258; **Стоянова, Д.** Цит. съч. 237–238.

[41] Блаватский, В. Д. Строительное дело Пантикапея – по данным разкопок 1945–1949 и 1952–1953 гг. – МИА №56, Москва, 1957, с. 37.

[42] **Борисова, В. В.** Херсонес. Строительные керамические материалы. – В: Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. САИ, Вып. Г 1–20, Москва, 1966, с. 46.

[43] **Блаватский, В. Д.** Цит. съч., с. 37.; **Зеест, И.** Новые данные о торговых связях Боспора с южным Причерноморьем. – ВДИ, 2, с. 111.

[44] **Брашинский, И. Б.** За икономическите връзки на гръцките градове от юго-западното Черноморие *в* предримската епоха. – Археология XII, *1970*, №2, 9–11; **Stoyanova, D.** The Importation of Roof Tiles from Sinope and Heraklea Pontica to the Western Black Sea Area. – B: D. Kassab Tezgör (ed.). Sinope. The Results of Fifteen Years of Research. Proceedings of the International Symposium, 7–9 May 2009. Leiden – Boston, 2012, 441–459.

[45] **Stoyanova, D.** op. cit. p. 459.

[46] **Брашинский, И. Б.** Стандарты линейных мер в керамическом производстве Синопы. – В: **Кобылина, М. М.** (ред.). История *и* культура античного мира. Москва, 1977, 3–36.

[47] **Stoyanova, D.** op. cit. p. 461.

[48] **Kovachev, V. et. all.** op. cit. 210–213, 231.

[49] **Kovachev, V. et. all.** op. cit. 210–213, 231.

В заключение може да се каже, че този, сам по себе си, интересен паметник в залива Вромос заслужава допълнително проучване, документиране и публикуване. Предложената на вниманието на научната аудитория статия на този етап е призвана по-скоро да съобщи съществуването на строителна керамика. Тя повдига редица въпроси, които чакат отговори.

---

[50] **Домарадски, М.** Западна крепостна стена на Кабиле. – В: Кабиле, Т. II, София, 1991, с. 65.

[51] **Димитров, Б.** Печатите върху доримски керемиди от Черноморието като източник на историческа информация. – В: Студентски проучвания 2. София, 97–98.

[52] **Карайотов, И.** Тракийска крепост на северния бряг на Мандренското езеро. Изкуство 3–4, с. 26; Балабанов, П. Тракийският тюрзис близо до Бургас. ИМЮБ, 7, 16–17.

[53] **Христов и др.** Акра. Проучване на ранновизантийската крепост на полуостров „Свети Никола“ при град Черноморец., 2013, 153–169; Христов И. Акра между Анхиало и Созопол. 2013.

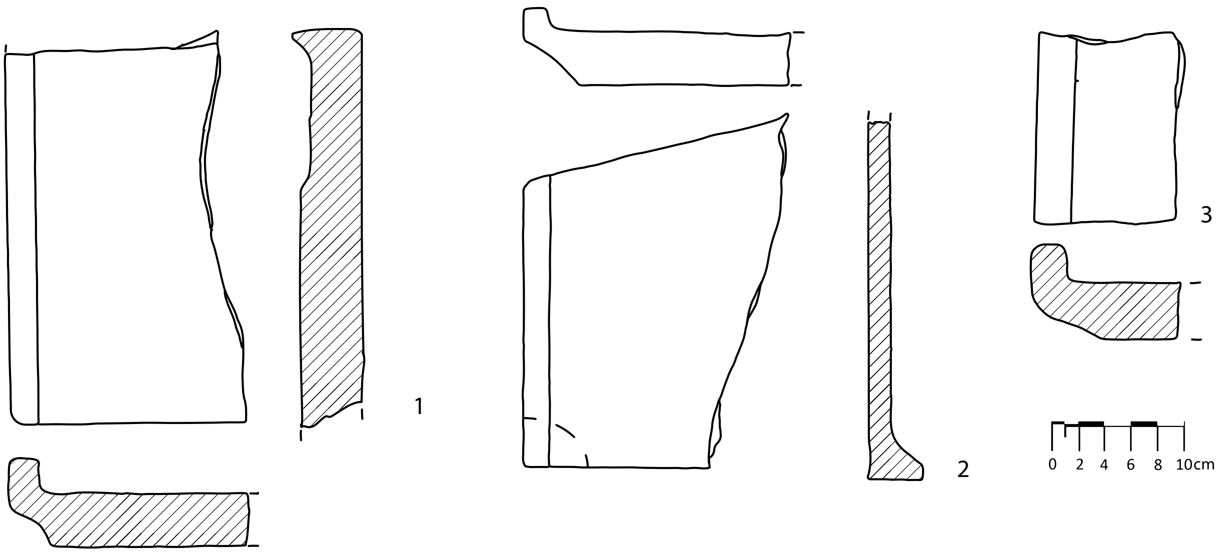

Обр. 1. (1–3). Късноархаични/раннокласически керемиди.

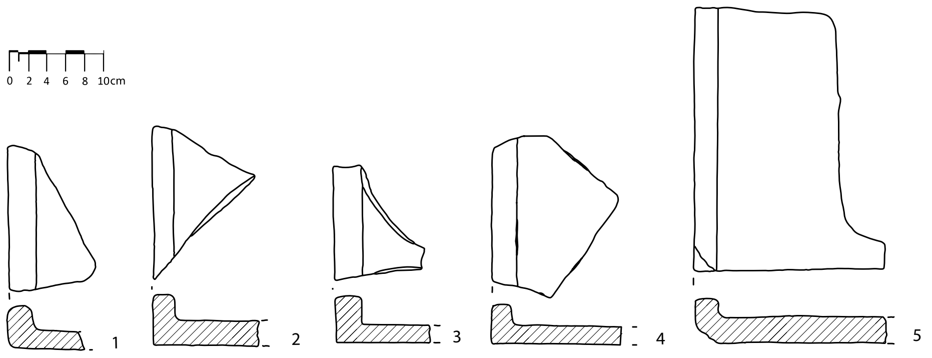
0 2 4 6 8 10cm
1
2
3
4
5

Обр. 2. (1–5). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 1; Серия 1.

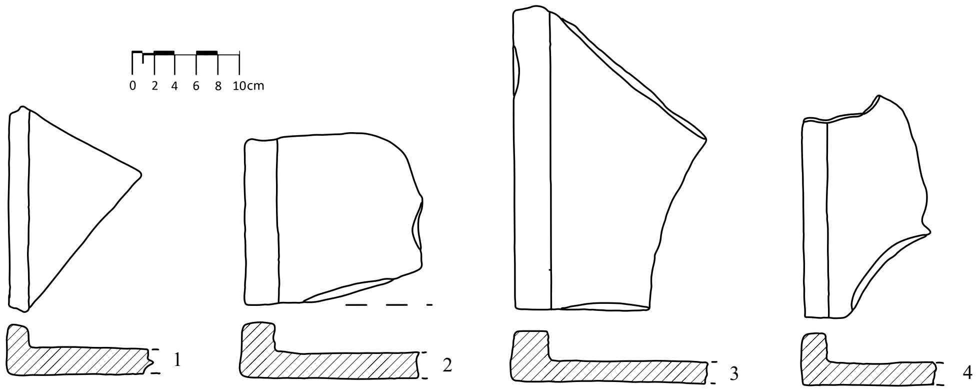
0 2 4 6 8 10cm
1
2
3
4

Обр. 3. (1–4). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 1; Серия 2.

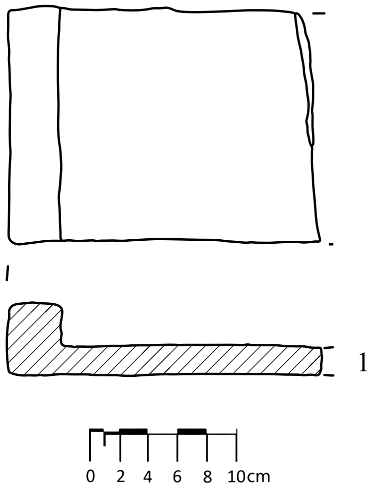
1
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 4. (1). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.;
Тип 1; Серия 3.

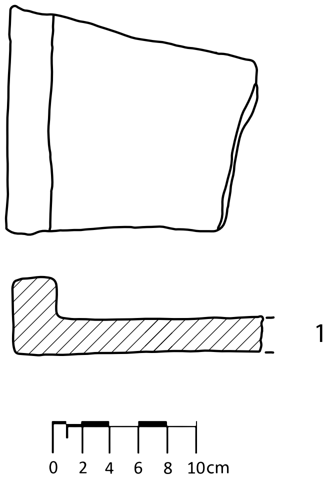
1
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 5. (1). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.;
Тип 1; Серия 4.

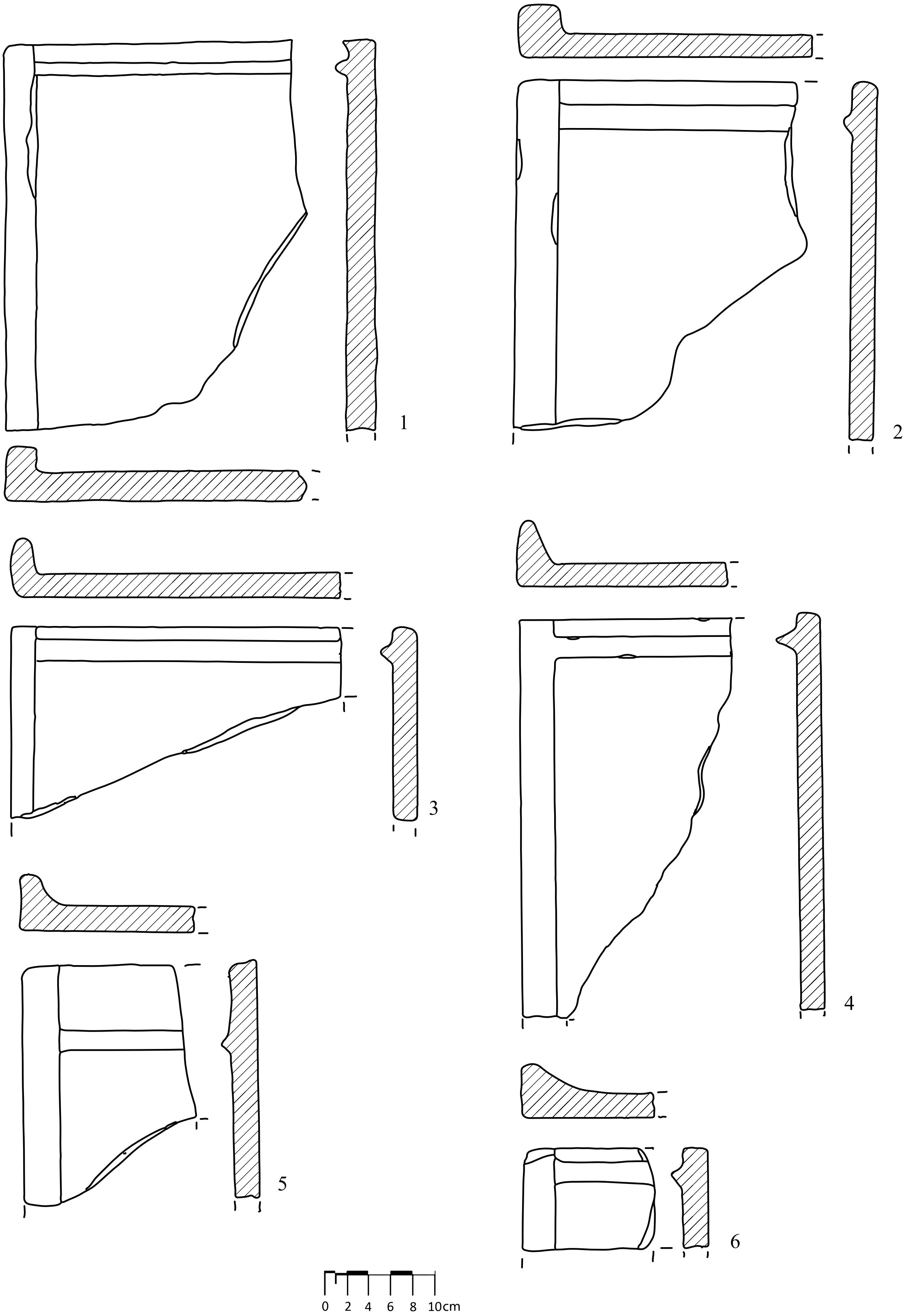
1
2
3
4
5
6
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 6. (1–6). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 1.

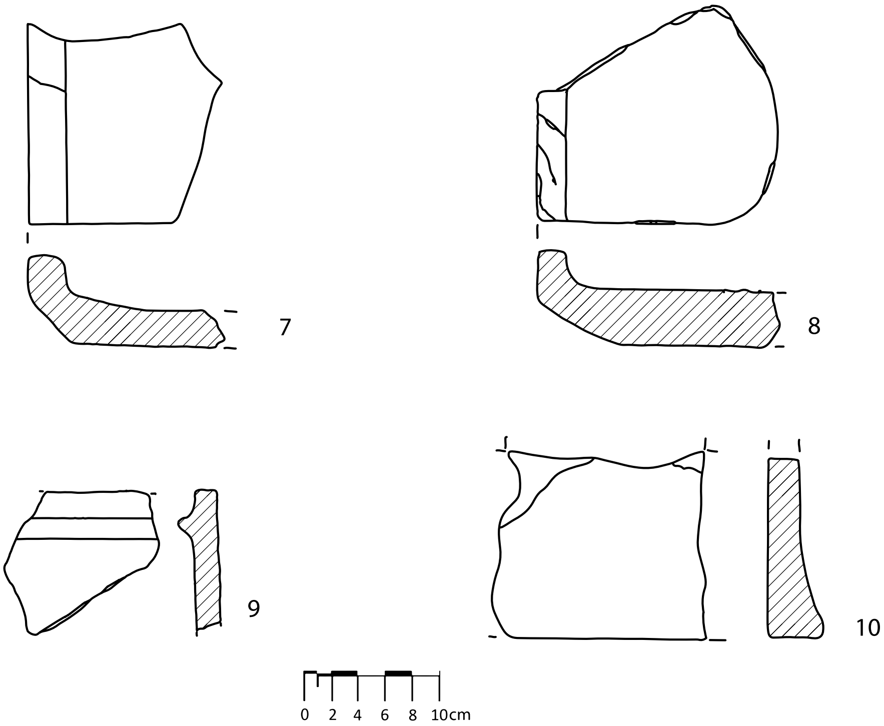
7
8
9
10
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 6. (7–10). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 1.

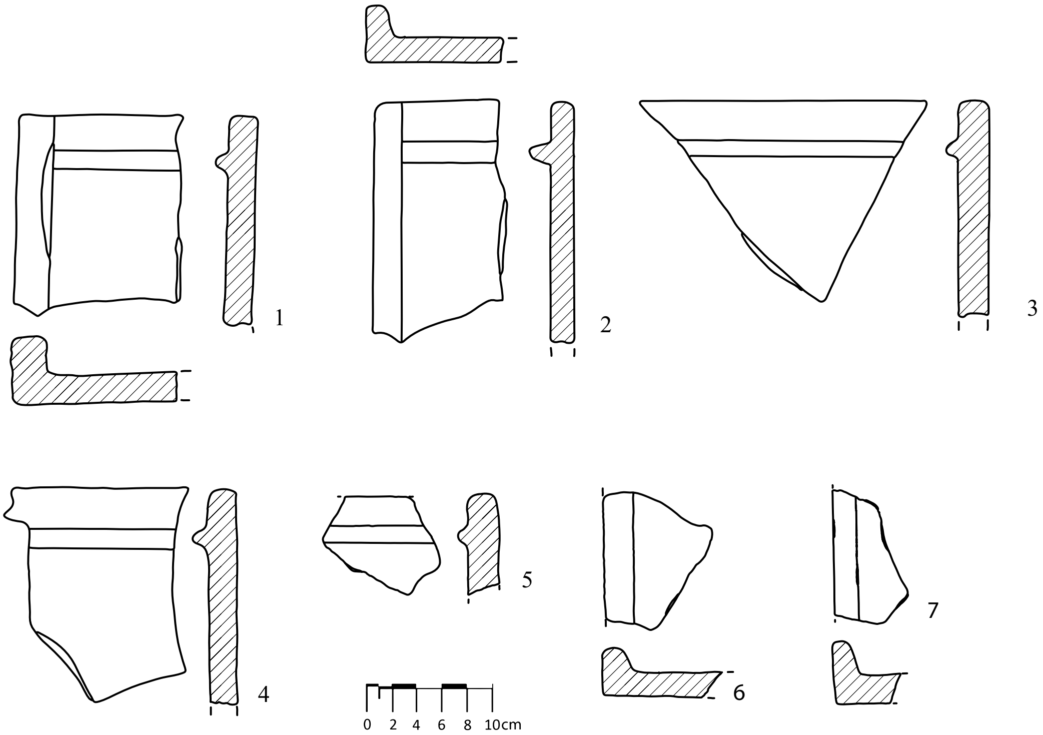
1
2
3
4
5
6
7
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 7. (1–7). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 2.

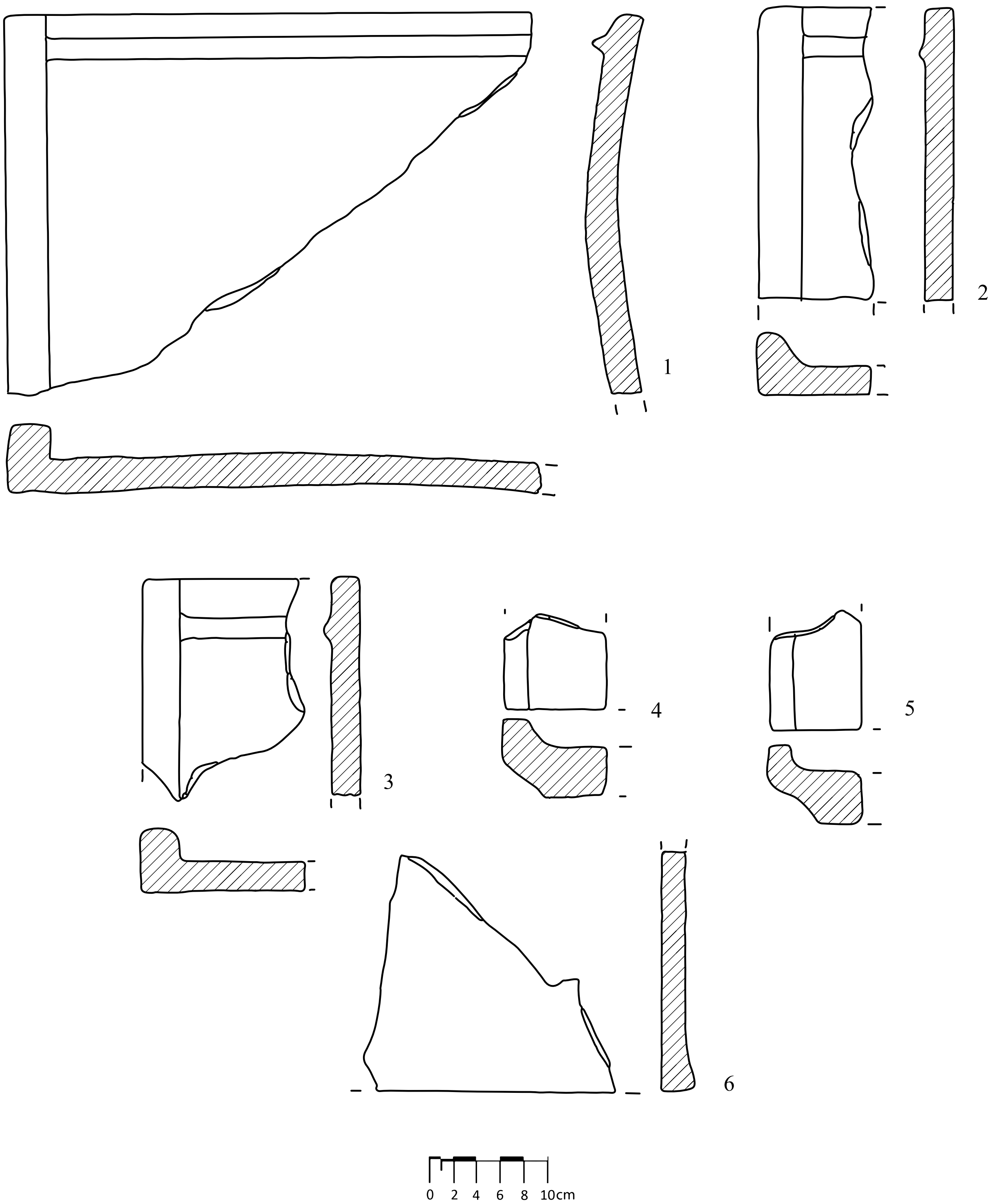
1
2
3
4
5
6
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 8. (1–6). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 3.

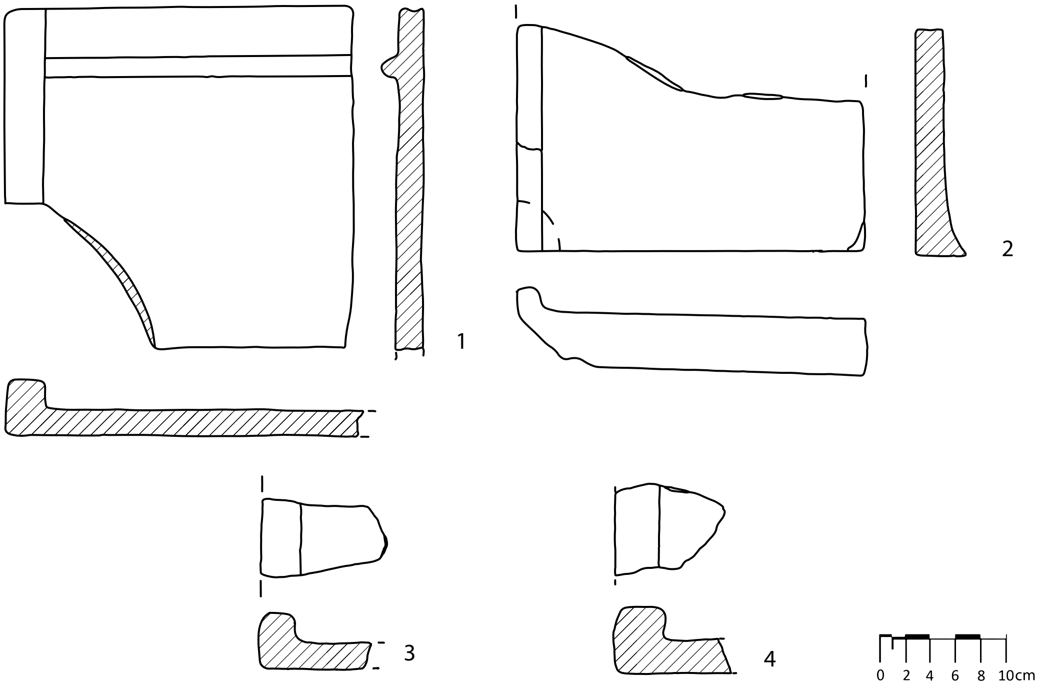
1
2
3
4
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 9. (1–4). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 4.

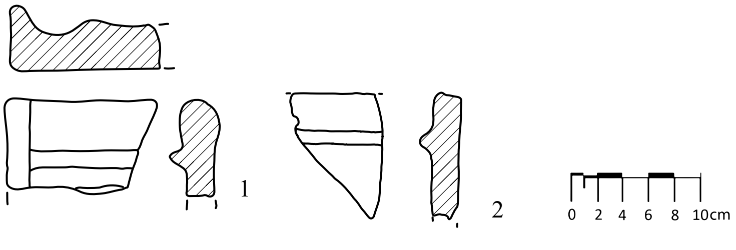
1
2
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 10. (1–2). Керемиди от IV–III в. пр. Хр.; Тип 2; Серия 5.

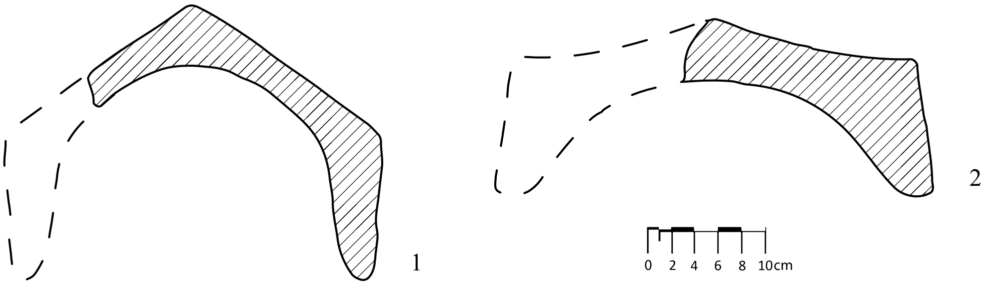
1
2
0 2 4 6 8 10cm

Обр. 11. (1–2). Коринтски покриващи керемиди.

Таблица 1: Общ брой строителна керамика от Вромос.

Клас	**Общ брой**	**предримски**	**% предримски спрямо общия брой**	**% спрямо предримските материали**
Плоски керемиди	53	51	96.23	98.08
Покриващи керемиди	8	2	25.00	3.77
тухли	24	0	0.00	0.00
тръби	8	0	0.00	0.00
кирпич	1	?	?	?

Таблица 2. Основни данни за разкритите и анализирани ***късноархаични/раннокласически*** коринтски плоски керемиди от Вромос.

Производствен център	**Дължина / Ширина**	**Дебелина на плоска част**	**Страничен ръб – вис.**	**Страничен ръб – шир.**	**Релефен ръб – вис.**	**Релефен ръб – шир.**	**От горния край до релефния ръб**	**Основен цвят**	**Състав на глината**	**Лом**	**Ангоба**	**Следи от калъпи**	**Украса, печати, надписи**	**Специфични особености**
Късноархаични/ раннокласически	–	4.0 – 4.4	1.8 – 2.6	2.0 – 2.6	–	–	–	кафяв	пясък, слюда	равномерен	–	+	–	–

Таблица 3. Основни данни за разкритите и анализираните коринтски плоски керемиди от ***тип 1*** от Вромос.

Производствен център	**Дължина/ Ширина**	**Дебелина на плоска част**	**Страничен ръб – вис.**	**Страничен ръб – шир.**	**Релефен ръб – вис.**	**Релефен ръб – шир.**	**От горния край до релефния ръб**	**Основен цвят**	**Състав на глината**	**Лом**	**Ангоба**	**Следи от калъпи**	**Украса, печати, надписи**	**Специфични особености**
Тип 1 Серия 1	–	2.0 – 2.8	2.2 – 3.0	2.2– 3.0	–	–	–	кафява гама	пясък, слюда, органика, др./ср. камъчета	равномерен	+	+	–	–
Тип 1 Серия 2	–	2.2 – 2.4	2.2 – 2.8	2.0 – 3.4	–	–	–	червена гама	пясък, органика, др./ ср. камъчета	не е равномерен	+	+	–	–
Тип 1 Серия 3	–	2.2– 2.4	2.8	2.8 – 3.0	–	–	–	оранжева гама	пясък, слюда, органика, др./ср. камъчета	равномерен	+	+	–	–
Тип1/ Серия 4	–	2.2 – 2.6	2.4 – 2.6	2.8 – 3.4	–	–	–	розов	пясък, органика, др./ср. камъчета	не е равномерен	+	+	–	–

Таблица 4. Основни данни за разкритите и анализираните коринтски плоски керемиди от ***тип 2*** от Вромос.

Производствен център	**Дължина/ Ширина**	**Дебелина на плоска част**	**Страничен ръб – вис.**	**Страничен ръб – шир.**	**Релефен ръб – вис.**	**Релефен ръб – шир.**	**От горния край до релефния ръб**	**Основен цвят**	**Състав на глината**	**Лом**	**Ангоба**	**Следи от кальпи**	**Украса, печати, надписи**	**Специфични особености**
Тип 2 Серия 1	–	2.0 – 4.2	1.8 – 4.0	1.8 – 3.6	0.8 – 1.8	1.5 – 2.4	1.2 – 5.7	кафява гама	пясък, слюда, органика, др./ср. камъчета	равномерен	+	+	–	–
Тип 2 Серия 2	–	2.0 – 3.6	1.8 – 3.6	2.0 – 3.6	0.7 – 2.0	1.5 – 2.4	2.4 – 4.0	червена гама	пясък, органика, др. камъчета	не е равномерен	+	+	–	–
Тип 2 Серия 3	–	2.1 – 4.6	0.9 – 3.0	1.8 – 3.0	0.6 – 1.2	1.2 – 1.8	1.5 – 3.0	оранжева гама	пясък, слюда, органика, др./ср. камъчета	равномерен	+	–	–	–
Тип 2 Серия 4	–	2.0 – 2.6	2.3 – 2.6	2.7 – 3.4	–	–	–	розов	пясък, органика, др./ср. камъчета	не е равномерен	+	+	–	–
Тип 2 Серия 5	–	2.1 – 3.2	1.2	1.2	1.0 – 1.2	1.0 – 1.5	2.8 – 4.2	бежов	пясък, слюда, органика	равномерен	–	+	–	производствен брак

Таблица 5. Основни данни за разкритите и анализираните ***коринтски покриващи*** керемиди от Вромос.

Производствен център	**Дължина**	**Външна ширина**	**Вътрешна ширина**	**Външна височина**	**Вътрешна височина**	**Билна част – дебелина**	**Стр. ръб/ове дебелина**	**Основен цвят**	**Състав на глината**	**Лом**	**Ангоба**	**Следи от кальпи**	**Украса, печати, надписи**	**Специфични особености**
?	–	16.6?	13.8?	6.8	4.4	2.4	1.5	червено-кафяв	пясък, слюда, др. камъчета	равномерен	–	–	–	–
?	–	10.8?	12.8?	7.0	9.2	2.2	1.3	червено-кафяв	пясък, слюда, др. камъчета	равномерен	–	–	–	–

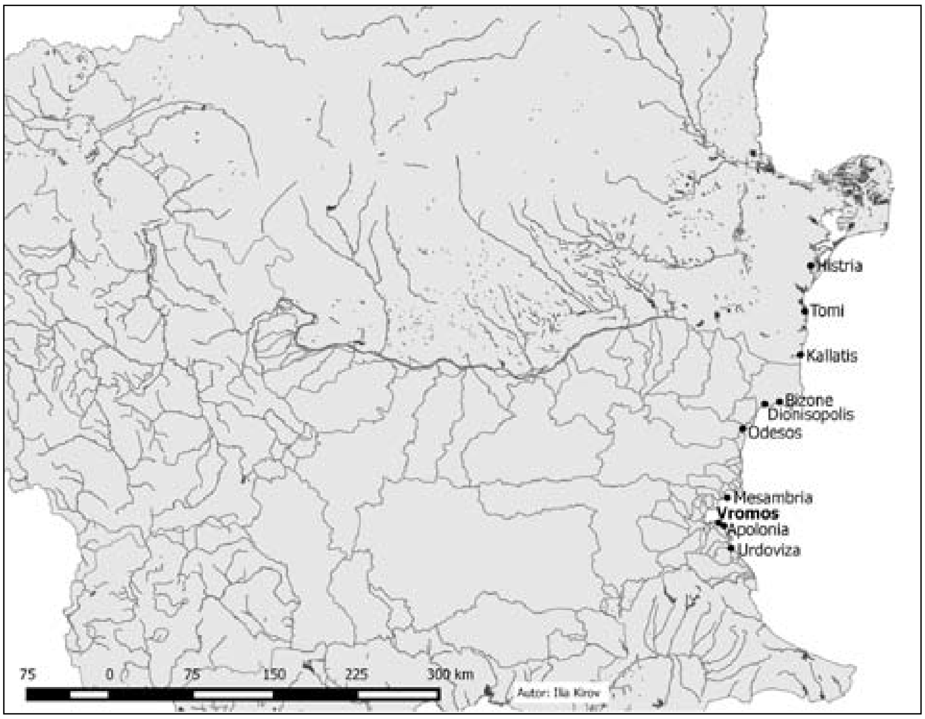

Обр. 12. Карта с античните центрове по Западния Понт с данни за употреба и/или производство на строителна керамика.

PRE-ROMAN BUILDING CERAMICS FROM THE GULF OF VROMOS, THE WATER AREA OF THE TOWN OF CHERNOMORETS. DATING AND PARALLELS.

Iliya Kirov

(SUMMARY)

The study of the settlement (marketplace) in the water area of the Vromos gulf near the town of Chernomorets provides lots of data on the use of building ceramics. The aim of this paper is to present and analyze the building ceramics, which originates in the pre-Roman period.

The building ceramics is represented by two main types – flat and covering tiles that are classified into two periods: Late Archaic / Early Classical and the period between 4th and 3rd century BC. In analyzing the building ceramics the following classification criteria are brought to the fore: external form, shaping the important functional parts (components), size, engobe coating, fracture, composition of clay, traces of moulds, and in some cases other specific features. These criteria determine the introduction of the following classification units: class, shape, type, subtype and variant. Subtypes and variants are absent here or cannot be identified due to the fragmented state of the material. Besides, because of the characteristics of the material – the availability of products from a number of production centres and/or workshops, an additional classification unit viz. series is used

Analyzed is the archaeological data on the use of building ceramics in the coastal area of the West Pontus in the pre-Roman era, which helps a more precise definition of the place and role of the settlement (marketplace) in the production of and trade with such material in the region concerned.

In conclusion it can be said that this in itself interesting monument in the gulf of Vromos deserves further research, documentation and publication. The article presented to the attention of the academic audience is at this stage meant rather to announce the existence of building ceramics but it raises a number of questions that need answers.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ГРОБНИЦАТА С ПАНТЕРИТЕ В ЖАБА МОГИЛА, СТРЕЛЧА: ПРЕДВАРИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

Даниела Стоянова, Чавдар Цочев[1]

THE TOMB WITH THE PANTHERS IN ZHABA MOGILA, STRELCHA: PRELIMINARY OBSERVATIONS

Daniela Stoyanova, Chavdar Tzochev[1]

Жаба могила, наречена така заради обитателите на близкото езеро, е една от най-големите надгробни могили в България.[1] Разположена е в малка долина в Средна гора, близо до град Стрелча (Обр. 1). През 1958 година, копаейки в северозападната периферия на могилата, местни жители намират фрагмент от варовиков блок с релеф, изобразяващ предната част на голямо коткоподобно животно. Релефът е публикуван скоро след това от Димитър Цончев[2] и така привлича вниманието и на други изследователи. През 1976 и 1977 година Георги Китов разкопава част от могилния насип и открива две сгради: куполна гробница в югоизточната периферия (наричана по-долу Гробница 1) и отчасти запазена трикамерна гробница в северозападната част на могилата (Гробница 2)[3].

Zhaba Mogila or Frog Mound, named after the inhabitants of the nearby pond, is one of the largest burial mounds in Bulgaria.[1] It is located in a small valley in Sredna Gora Mountains, near the town of Strelcha (Fig. 1). In 1958, local people dug in its northwest periphery and found a fragment of a limestone block showing the forepart of a large feline carved in relief. The relief was published shortly thereafter by Dimitar Tsonchev[2] and thus attracted scholarly attention. In 1976 and 1977 Georgy Kitov excavated part of the mound embankment and revealed two buildings: a tholos tomb in the southeast section (referred to here as Tomb 1) and a partially preserved three-chambered tomb in the northwest section of the mound (Tomb 2)[3].

In the space around and between the two buildings, the excavator found many architectural elements, some piled together on the ancient

---

[1] Бихме искали да благодарим на Гавраил Лазов, ръководител на отдел „Археология“ в Националния исторически музей, както и на бившия и настоящия директор на Исторически музей, град Стрелча, Стоян Стоянов и Станислава Станева, за тяхното любезно съдействие при работата ни с материалите и документацията от Жаба могила. По-ранна версия на представената тук графична реконструкция е публикувана в: **Martinez, J.-L., A. Baralis, N. Mathieux, T. Stoyanov, M. Tonkova** (eds.) L'Épopée des rois thraces. Des guerres médiques aux invasions celtes 479–278 av. J.–C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, 2015, 233, fig. 1, където е пропуснато да се посочи авторството на Чавдар Цочев.

[2] **Цончев, Д.** Новооткрити паметници от с. Стрелча. – Археология, 1961, 4, 45–46, обр. 4.

[3] Резултатите от проучванията са публикувани единствено под формата на кратки съобщения: **Китов, г.** Тракийска гробница – мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, 1, 12–21; **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча. София, 1979; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници. Записки на един „могилар“. София, 2008, 10–26.

[1] We wish to thank Gavrail Lazov, head of the Archaeology department at the National Historical Museum in Sofia, as well as the former and the current directors of the Historical Museum in Strelcha, Stoyan Stoyanov and Stanislava Staneva, for their kind assistance in accessing and examining the materials and records from Zhaba Mogila. An earlier version of the graphical reconstruction presented here was published in **Martinez, J.-L., A. Baralis, N. Mathieux, T. Stoyanov, M. Tonkova** (eds.) L'Épopée des rois thraces. Des guerres médiques aux invasions celtes 479–278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, 2015, 233, fig. 1, without acknowledging the authorship of Chavdar Tzochev.

[2] **Цончев, Д.** Новооткрити паметници от с. Стрелча. – Археология, 1961, 4, 45–46, fig. 4.

[3] The excavation results have been published only as brief reports: **Китов, г.** Тракийска гробница – мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, 1, 12–21; **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча. София, 1979; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници. Записки на един „могилар“. София, 2008, 10–26.

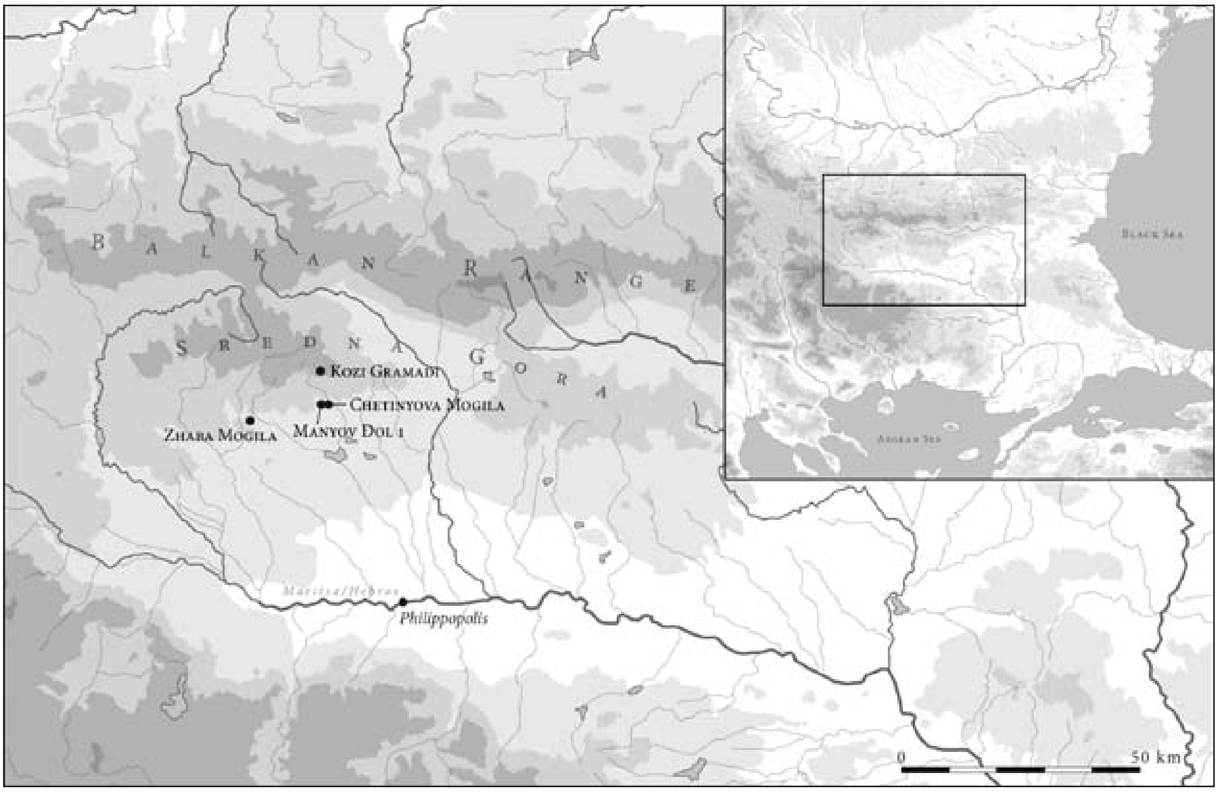

Обр. 1. Местоположение на Жаба могила и други обекти разглеждани в статията (Ч. Цочев)
Fig. 1. Location of Zhaba Mogila and other sites discussed in this paper (Ch. Tzochev)

В пространството около и между двете гробници проучвателят открива много архитектурни детайли, някои струпани на древното ниво, други разпръснати в могилата. Сред тях се отличава една група украсени варовикови фрагменти. Тя включва задната част от релефа с коткоподобно животно, открит по-рано, както и част от втори блок с подобен релеф. Повечето от варовиковите фрагменти са открити в северозападната част на могилата, непосредствено до частично запазената Гробница 2. Това дава основания на г. Китов да интерпретира тези фрагменти като останки от разрушената фасада на Гробница 2, която той датира във втората половина на V в. пр. Хр.[4]. Проучвателят приема, че блоковете с „лъвовете“, както той нарича животните, оформят ниша във фронтон над входа на гробницата[5]. Наскоро Атанас Койчев разви тази идея във визуална възстановка[6].

---

[4] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12–13.

[5] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20.

[6] **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча – възстановка, датировка и опит за определяне на вла-

ground level, other scattered across the mound. A group of decorated limestone fragments stands out among them. It includes the rear part of the feline relief discovered earlier, and a second block with a similar relief. Most of the limestone fragments in question were found in the northwest section of the mound, near the partially preserved Tomb 2. Hence, Kitov interpreted these fragments as remains of the destroyed façade of Tomb 2, which he dated to the latter half of the 5th century BC[4]. He suggested that the blocks with the ‘lions’ – as he called the animals – formed a niche in the pediment above the tomb entrance[5]. More recently, Atanas Koychev developed this idea into a visual reconstruction[6].

---

[4] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12–13.

[5] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20.

[6] **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча – възстановка, датировка и опит за определяне на владетелската принадлежност на някои одриски храмове гробници (част I). – In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 298–299, fig. 17–25; **Койчев, А.** Тракийските одриски царски погребения, храмове и гробници – опит за определяне на

За съжаление, нито една от предходните публикации не представя подробни описания на архитектурните детайли. Не са предложени и измервания, подкрепящи възстановката на варовиковите блокове като фасада на Гробница 2, което засилва съмненията относно валидността на тази възстановка.

В тази статия разглеждаме група варовикови фрагменти с рисувана и релефна украса от Жаба могила, и предлагаме нова възстановка на фасадата, към която те принадлежат. Въз основа на тази нова възстановка, ние твърдим, че релефите не са украсявали фасадата на Гробница 2, а са част от фасадата на друга, неразпозната досега сграда. Тази сграда най-вероятно е по-ранна гробница, разрушена преди или по време на строителството на двете вече известни гробници в Жаба могила.

Възстановка на варовиковата фасада

Дневниците от разкопките на Жаба могила[7] съдържат информация за 11 варовикови блока и 82 по-малки фрагмента от същия материал. Само някои от тях са достъпни за изследване към настоящия момент; останалите са изгубени или затрупани в могилния насип, без да бъдат надлежно документирани. Това обстоятелство ни възпира да опитаме подробна възстановка на паметника, към който тези фрагменти принадлежат. Вместо това, ще се съсредоточим върху шест частично запазени блока с рисувана и релефна украса (Обр. 2), които ни позволяват да възстановим фасада, и подсказват наличието на втора фронтонна стена от същата сграда. Пълно-

Sadly, none of the previous publications presented detailed descriptions of the surviving architectural fragments; nor did they provide any measurements to support the reconstruction of the limestone blocks as a façade of Tomb 2, which casts doubt on the validity of this reconstruction.

In this article we examine a group of limestone fragments with painted and relief decoration from Zhaba Mogila, and offer a new reconstruction of the façade to which they belong. Based on this reconstruction, we argue that the animal reliefs did not embellish Tomb 2, but were part of the façade of another, previously unidentified building. This building was most probably an earlier tomb, dismantled before or during the construction of the two already known tombs in Zhaba Mogila.

Reconstruction of the Limestone Façade

The Zhaba Mogila excavation diaries[7] record 11 limestone blocks, and 82 smaller fragments of the same material. Only some of these are available for study at present; the rest have been lost or buried at the archaeological site, without being properly documented. This fact impedes our attempt to reconstruct in full the monument to which they belonged. Instead, here we focus on six partially preserved blocks with painted and relief decoration (Fig. 2) that allow us to reconstruct a façade, and to signal the existence of a second gable-wall of the same building. Full descriptions of the blocks are presented in the catalogue at the end of the article.

The fragmented relief blocks **1** (Fig. 2:1) and **2** (Fig. 2:2) serve as a starting point for the reconstruction. Each of the two blocks was a symmetrically reversed copy of the other. This fact allow us to reconstruct their original shapes and sizes using the extant fragments. The length of

---

детелската принадлежност на някои одриски храмове гробници (част I). – В: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 298–299, обр. 17–25; **Койчев, А.** Тракийските одриски царски погребения, храмове и гробници – опит за определяне на владетелската принадлежност (част II). – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, Исторически музей – Нова Загора, том 2, 2008, 121, обр. 3, 4.

[7] **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), част I, Стрелча, 1976; **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), част II, Стрелча, 1976; **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), част III, Стрелча, 1977. Някои от запазените фрагменти не са описани в нито един от трите дневника, съхранявани в архива на Исторически музей, гр. Стрелча. Следователно, възможно е да е съществувал четвърти дневник, сега изгубен.

владетелската принадлежност (част II). – In: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, Исторически музей – Нова Загора, том 2, 2008, 121, fig. 3, 4.

[7] **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), part I, Strelcha, 1976; **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), part II, Strelcha, 1976; **Китов, г.** Могила Жаба. Дневник обект, Експедиция за проучване околностите на Стрелча (ЕПОС), part III, Strelcha, 1977. Some of the extant fragments are not described in any of the three diaries kept in archive of the Historical Museum in Strelcha. Hence, it is possible that there was a forth diary, now lost.

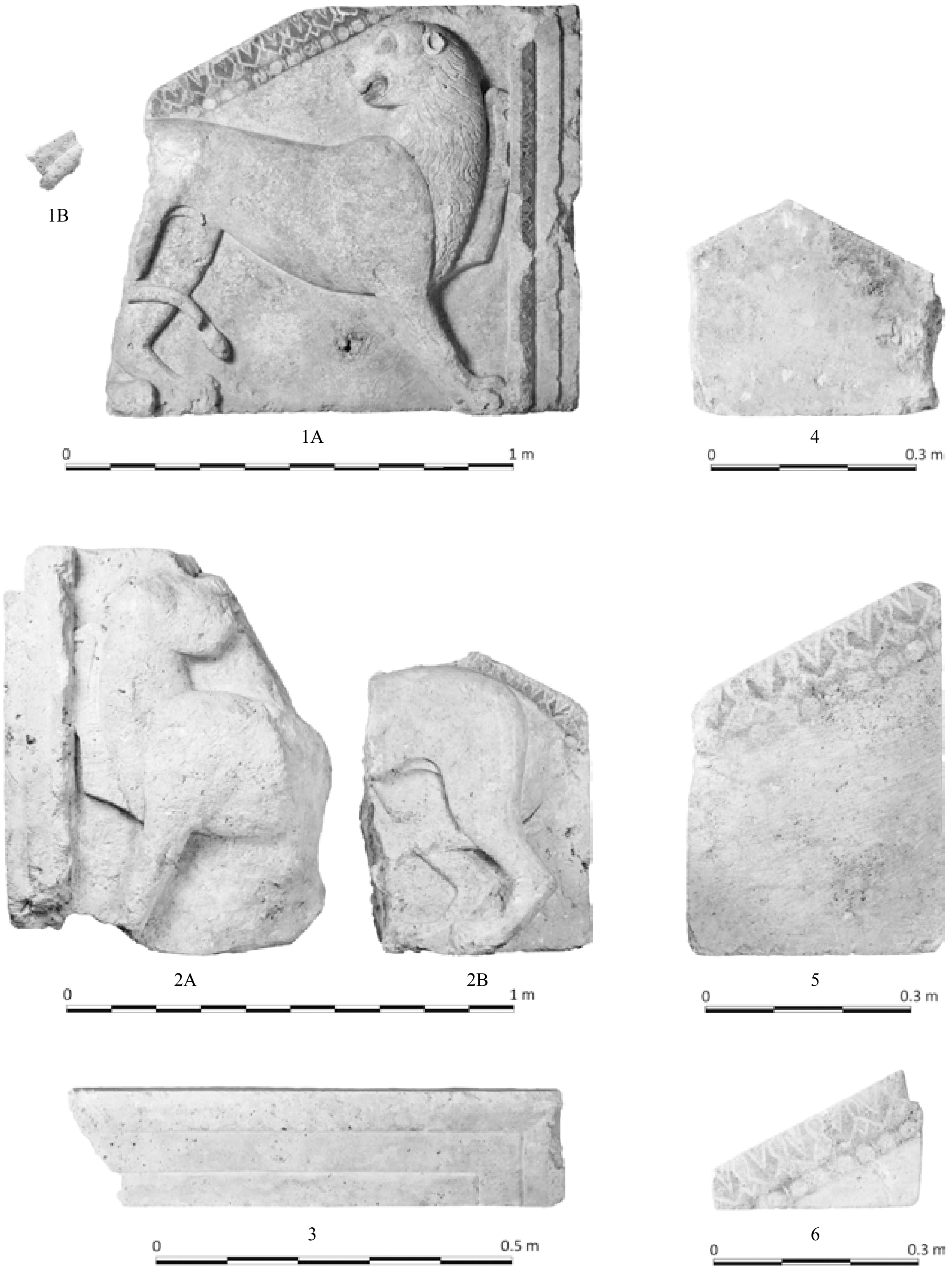
1B
1A
0
1 m
4
0
0.3 m
2A
2B
0
1 m
5
0
0.3 m
3
0
0.5 m
6
0
0.3 m

Обр. 2. Части от варовиковата фасада (Ч. Цочев)
Fig. 2. Parts of the limestone façade (Ch. Tzochev)

то описание на блоковете е представено в каталога в края на статията.

Отправна точка за възстановката са фрагментираните блокове с релефи **1** (Обр. 2:1) и **2** (Обр. 2:2). Всеки от тях представлява симетрично обърнато копие на другия. Този факт ни позволява да реконструираме тяхната оригинална форма и размери, използвайки съществуващите фрагменти. Дължината на блок **1А** от неговия десен край до началото на левия заден крак на животното е 0,87 м, а дължината на блок **2В** от запазения десен край до десния заден крак е 0,45 м. Следователно, общата дължина на всеки блок в основата му трябва да е била 1,32 м.

Релефите очевидно са били предвидени да стоят противоположно, изобразявайки двете животни в ход едно срещу друго. Поставени така, наклонените горни страни на блоковете подсказват, че те са част от фронтонна стена. Вътрешните им вертикални страни представляват страниците на йонийска рамка за врата, което е ясно от вертикалните профили, украсяващи лицата на блоковете (Обр. 3, 4). Страниците са били съставни: блокове **1** и **2** са представлявали техните горни части, което се вижда от изсечените плитки легла за монтиране на щурца върху горните им хоризонтални повърхности.

Щурцът е само частично запазен (Обр. 2:3). Грубо одяланата задна повърхност на блок **3** показва, че е съществувал още един блок, изграждащ щурца от вътрешната страна на входната рамка. Лявата страна на блок **3** е счупена и липсва, което не позволява да се възстанови директно широчината на входната рамка. Такава възстановка изисква допълнителна информация и е възможна с помощта на блок **4** от върха на фронтона (Обр. 2:4). Този блок ни показва, че ъгълът между горните страни на фронтона е бил 125°. Наклонените повърхности на блок **4** и тези на блокове **1** и **2** са лежали в едни и същи равнини: те имат идентични наклони от 27,5° и лицата им са украсени със същия рисуван орнамент под наклонените им ръбове. Следователно, горните хоризонтални страни на блокове **1** и **2**, заедно с разстоянието между страниците, оформят основата на равнобедрен триъгълник с ъгъл при върха 125° (Обр. 5:1). Ако приемем, че блок **4** ляга директно върху щурца, то височината на триъгълника ще е 0,485 м. При тези височина и ъгъл при върха, основата на триъгълника ще има дължина

block **1A** from its right edge to the left hind leg of the animal is 0.87 m, and the length of block **2B** from the preserved right edge to the right hind leg is 0.45 m. Hence, the total length of each block at its base would have been 1.32 m.

The reliefs were apparently meant to stand antithetically, showing the two animals walking towards each other. Thus arranged, the upper sloping sides of the blocks indicate that they were part of a gable wall. The internal sides formed the jambs of an Ionic door-frame, which is made clear by the vertical mouldings decorating the blocks' faces (Fig. 3, 4). The jambs were composite, with blocks **1** and **2** being the upper parts: their tops preserve shallowly cut beds for the resting surfaces of the lintel.

The lintel, block **3**, is only partially preserved (Fig. 2:3). Its coarsely trimmed back surface indicates that there was a counter-lintel facing the inside. The left side is broken off and missing, which makes it impossible to reconstruct the width of the door-frame without having additional information. Such a reconstruction can be made using block **4** from the pediment (Fig. 2:4). This block shows that the angle between the sides of the gable was 125 degrees. We can safely assume that the sloping surfaces of the pediment and those of blocks **1** and **2** lied in the same planes, because they have an identical inclination of 27.5 degrees, and the same painted ornament (a band of Lesbian leaves and bead-and-reel) runs under their edges. Hence, the upper horizontal sides of blocks **1** and **2** together with the span between the jambs form the base of an isosceles triangle with apex angle of 125 degrees (Fig. 5:1). Allowing that pediment block **4** rested directly on the lintel, the height of the triangle would be 0.485 m. Given these height and apex angle, the triangle base would measure 1.863 m. Subtracting the length of the two upper horizontal sides of blocks **1** and **2** from this gives us a span between the jambs of 0.663 m.

While this reconstruction assumes that the pediment block **4** rested directly on the lintel, the alternative – that there was an additional course of blocks between them – is highly unlikely, because it would result in an abnormally wide door-frame. For example, increasing the height of the pediment by adding a single course of blocks, only 0.15 m high, would give a clear width of the door-frame around 1.24 m: decisively wider than any

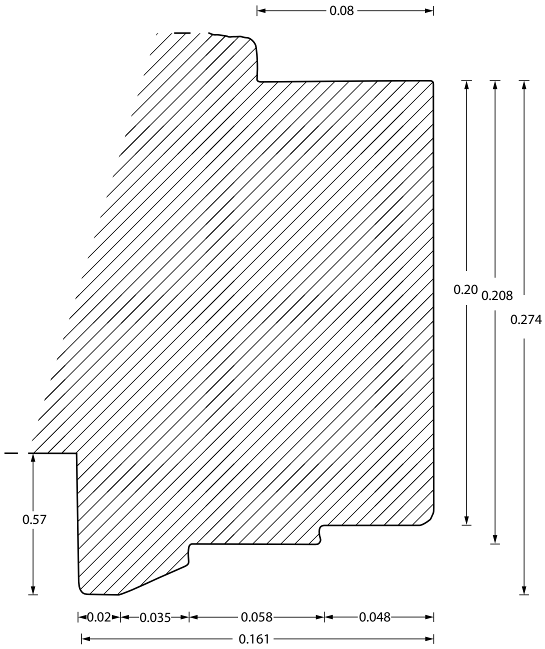

Обр. 3. Профил на страницата, блок 1А
(Д. Стоянова и Ч. Цочев)
Fig. 3. Profile of the jamb, block 1A
(D. Stoyanova and Ch. Tzochev)

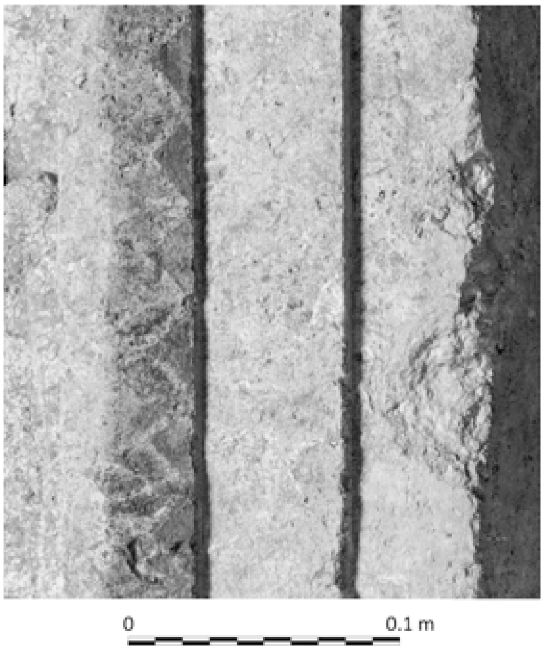

Обр. 4. Детайл от профила на страницата, блок 1А
(Ч. Цочев)
Fig. 4. Detail of the moulding on the jamb, block 1A
(Ch. Tzochev)

1,863 м. Изваждайки от нея дължините на двете горни хоризонтални повърхности на блокове **1** и **2**, ще получим разстояние между страниците на входната рамка равно на 0,663 м.

Тази възстановка се основава на предположението, че блок **4** от върха на фронтона стои директно върху щурца. Алтернативата – да има допълнителен ред блокове между тях – е много малко вероятна, тъй като тя би довела до необикновено широка входна рамка. Например, ако увеличим височината на фронтона като добавим ред, висок едва 0,15 м, светлият отвор на входа ще бъде широк около 1,24 м. Тази широчина надхвърля значително размерите на всички документирани входни рамки от гробници в Тракия. Примерите с най-големи размери от вътрешността на Тракия са йонийските рамки на двете врати от гробницата в Четиньова могила (Старосел) и тази от монументалната сграда под връх Кози грамади. Всички те имат светли отвори широки 0,95 м при основата и високи 1,91 м[8]. Гробница 1 в Жаба могила има по-малка йонийска рамка за врата със светъл отвор широк

---

[8] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда. – В: Христов, И. (съст.) Кози грамади. Проучаване на одриска владетелска резиденция и светилище в Средна гора (VIII–I в. пр. Хр.), 1, София, 2011, 90–93, обр. 15.

documented door-frame from a tomb in Thrace. The largest examples from the interior of Thrace are two Ionic door-frames from the tomb in Chetinyova Mogila (Starosel) and one from a residential building at Kozi Gramadi. They all have a clear width of 0.95 m at base, and a clear height of 1.91 m[8]. Tomb 1 in Zhaba Mogila has a smaller Ionic door-frame with clear width of 0.755 m at the top and 0.82 m at the base, and a clear height of 1.665 m[9]. Therefore, compared to examples of its kind from roughly contemporary buildings in the same area, our reconstructed doorframe seems a narrower, but realistic example. Furthermore, the suggested clear width of ca. 0.66 m is very appropriate in terms of proportions, because it would correspond to half the length of blocks **1** and **2**, and hence, a fifth of the total length of the façade. A very slight inclination of the preserved jamb surfaces suggests that the clear opening was wider at the base. This was a common feature of stone door-frames in Greek architecture, designed for

---

[8] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда. – In: Христов, И. (съст.) Кози грамади. Проучаване на одриска владетелска резиденция и светилище в Средна гора (VIII–I в. пр. Хр.), 1, София, 2011, 90–93, fig. 15.

[9] Measured by D. Stoyanova.

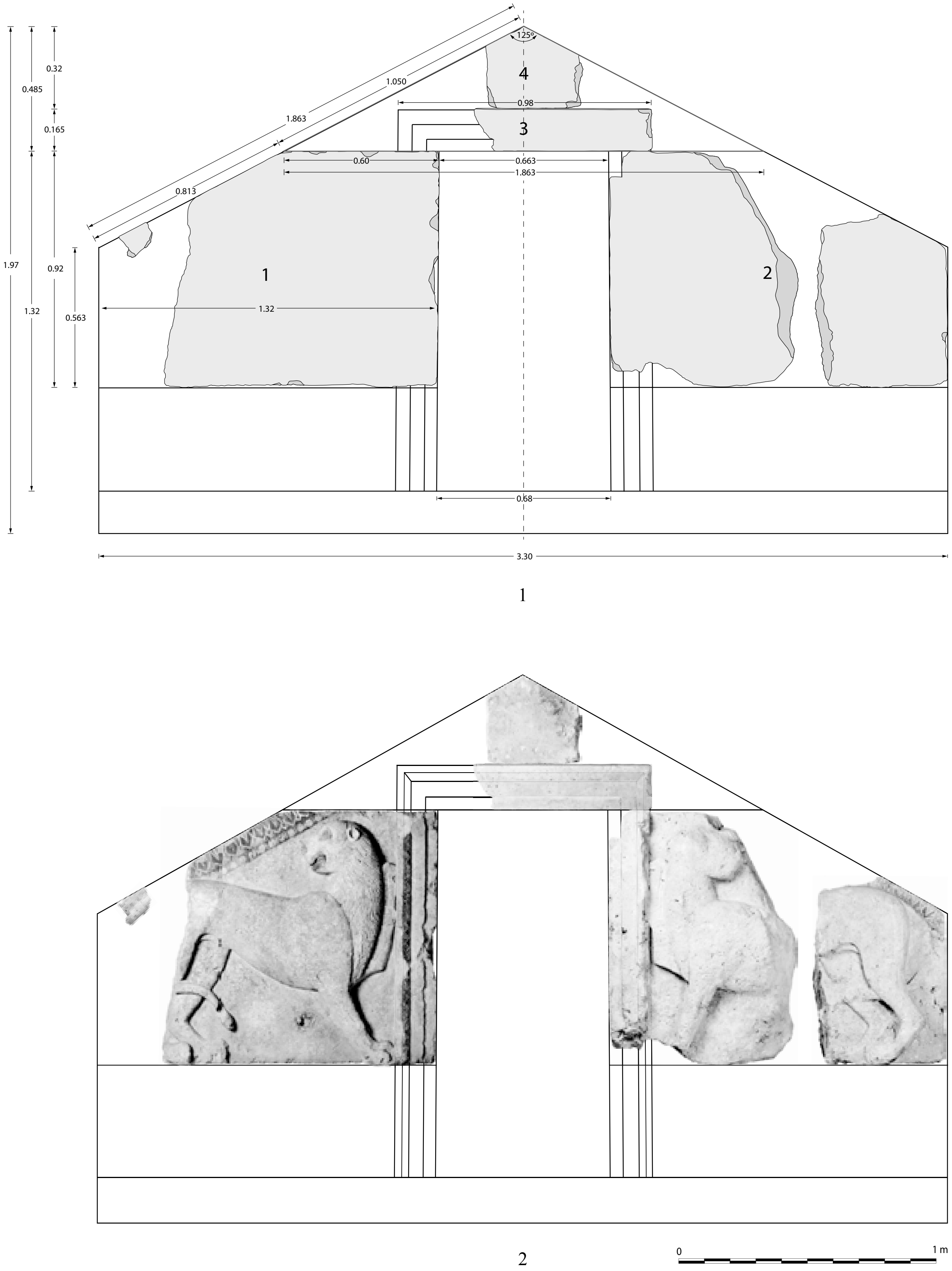
125°
4
3
1
2
1.050
0.98
1.863
0.60
0.663
1.863
0.813
0.32
0.485
0.165
1.97
0.92
1.32
0.563
1.32
0.68
3.30
0
1 m

1

2

Обр. 5. Възстановка на варовиковата фасада (Д. Стоянова и Ч. Цочев)
Fig. 5. Reconstruction of the limestone façade (D. Stoyanova and Ch. Tzochev)

0,82 м при основата и 0,755 м при върха, и висок 1,655 м.[9] Следователно, сравнена с подобни рамки от приблизително съвременни сгради в същия район, входната рамка от нашата възстановка е по-тясна, но размерът и е напълно реалистичен. Предложената широчина около 0,66 м е подходяща и от гледна точка на пропорциите, тъй като тя съответства на половината от дължината на блокове **1** и **2**, и следователно – на една пета от общата дължина на фасадата. Едва забележим наклон на запазените повърхности на страниците подсказва, че светлият отвор е бил по-широк при основата. Това е характерна черта на каменните рамки за врати в гръцката архитектура, с която е търсен естетически ефект[10]. Наклонени страници се наблюдават и при други монументални гробници в Тракия, но детайлни наблюдения и измервания липсват.

Височината на входната рамка не може да бъде възстановена със сигурност. Споменатите вече йонийски рамки за врати имат съотношение широчина към височина приблизително 1:2. Ако приложим тази пропорция в нашата възстановка, височината на рамката ще бъде около 1,32 м. Рамка с подобна височина също не е необичайна за гробница в Тракия[11]. При тази височина и наклон на страниците около 0,5°, светлият отвор би бил между 0,01 м и 0,02 м по-тесен горе спрямо основата. Прагът вероятно е бил висок колкото щурца. Всички споменати примери на йонийски входни рамки от района принадлежат на атическия тип и са с гладък праг[12]. Другата възможност е прагът да е бил украсен с профил, подобен на този върху щурца, както е при архаичния тип йонийски рамки[13].

Поставянето на блокове **5** (Обр. 2:5) и **6** (Обр. 2:6) в така възстановената фасада създава определени трудности. Съдейки по наклона

aesthetic effect[10]. Slanting jambs have also been observed in some monumental tombs in Thrace, although detailed observations and measurements are lacking.

The height of the door-frame cannot be reconstructed with certainty. The aforementioned Ionic door-frames have a clear width to height ratio around 1:2. Applying this proportion would give a height of ca. 1.32 m, which would not be unusual for a tomb in Thrace[11]. With this height and inclination of the jambs around 0.5 degrees, the base of the clear opening would have been between 0.01 m and 0.02 m wider than the top. The height of the threshold block was probably similar to the height of the lintel. All mentioned examples of Ionic door-frames from the area belong to the Attic type, and come with a plain threshold[12]. Alternatively, the threshold may have been decorated with moulding such as that on the lintel, as in the archaic type of Ionic door[13].

Placing blocks **5** (Fig. 2:5) and **6** (Fig. 2:6) in the thus reconstructed façade creates certain difficulties. Judging by the inclination of their upper surfaces, and the already familiar ornament painted along the sloping edges of their faces, these blocks seem to belong to the left part of the gable. Considering its size, the only possible place of block **5** within the present reconstruction, is immediately to the left of block **1**. What contradicts this arrangement is the thickness of block **5**, which is only half of the thickness of block **1**. A similar problem is posed by block **6**. Its shape suggests that it may have stood between block **1** and the lintel, or between the lintel and block **4**. However, it does not fit exactly in either of these places and it is much thinner than the other blocks of the façade.

The most plausible explanation of these discrepancies is that blocks **5** and **6** belonged to a second gable wall within the same building. The на горните им повърхности и познатия рисуван орнамент под наклонените ръбове на лицата им, тези блокове би трябвало да принадлежат към лявата част на фронтонната стена. Поради неговите размери, единственото възможно място на блок **5** в предложената възстановка е непосредствено в ляво от блок **1**. Такава подредба обаче е малко вероятна, тъй като блок **1** е два пъти по-дебел от блок **5**. Подобен проблем има и при блок **6**. Формата му подсказва, че мястото му е между блок **1** и щурца или между щурца и блок **4**. Той обаче не се вмества точно на нито едно от тези места и е много по-тънък в сравнение с другите блокове от фасадата.

---

[9] Измерена от Д. Стоянова.

[10] **Büsing-Kolbe, A.** Frühe griechische Türen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 93, 1978, 172–174, Tab. 1.

[11] Могат да се посочат и примери с много по-малки размери, като двата входа в гробницата от Александрово, които имат височина 1,09 и 1,11 м: **Китов**, **г**. Александровската гробница, Варна, 2005, 19.

[12] **Стоянова, Д.** Йонийски рамки за врати…, 655–656; **Teleaga, E.** Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 69–70.

[13] За типологията на йонийските входни рамки виж: **Büsing-Kolbe A.** Frühe griechische Türen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 93, 1978, 66–174.

[10] **Büsing-Kolbe, A.** Frühe griechische Türen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 93, 1978, 172–174, Tab. 1.

[11] Much lower examples could be listed, such as the two door-frames in the Aleksandrovo tomb, which are only 1.09 m and 1.11 m high (**Китов**, **г**. Александровската гробница, Варна, 2005, 19).

[12] **Стоянова**, **Д.** Йонийски рамки за врати…, 655–656; **Teleaga, E.** Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 69–70.

[13] For a typology of Ionian door-frames, see **Büsing-Kolbe**, **A.** Frühe griechische Türen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 93, 1978, 66–174.

Най-правдоподобното обяснение на тези несъответствия е, че блокове **5** и **6** са част от втора фронтонна стена от същата сграда. Допълнително указание за съществуването на такава стена, украсена със същия изрисуван киматион по краищата на фронтона, са многото малки варовикови фрагменти с наклонена повърхност и цветна украса, описани в дневника от разкопките през 1977 година. Всички тези фрагменти не биха могли да се вместят на фасадата с релефите.

Образ 6 показва най-вероятните места на блокове **5** и **6** въз основа на техните размери. Блок **5** вероятно е оформял върха на фронтона, заедно с антитетично оформен и украсен блок от дясно. Неговата височина е приблизително равна на сбора от височините на фронтонния блок **4** и на щурца **3**. Ако тази подредба е вярна, втората фронтонна стена не би могла да е вътрешното лице на фасадната стена; тя най-вероятно е представлявала вътрешното лице на противоположната ѝ стена.

Украса на фасадата

След като установихме местата на блоковете от варовиковата фасада (Обр. 5), можем да възстановим и нейната украса, поне доколкото ни позволяват наличните фрагменти. Такава възстановка е показана на образ 7.

Релефните скулптури поставени симетрично от двете страни на входната рамка са доминирали фасадата. Скулптурите изобразяват две идентични мъжки животни от семейство котки в профил, ходещи едно срещу друго и гледащи назад. Един от предните крайници е вдигнат, с лапа опряна на входната рамка. Животните са изобразени доста семпло и не особено натуралистично.

existence of such a wall with identical painted cymation on the gable is further suggested by the many small limestone fragments with sloping surfaces and colour decoration recorded in the 1977 excavation diary. These fragments are too numerous and they cannot all fit in the façade with the feline reliefs.

Figure 6 shows the most appropriate places of blocks **5** and **6** based on their sizes. Block **5** probably formed the top of the gable, together with an antithetically shaped and decorated block on the right. It has roughly the combined height of the pediment (block **4**) and the lintel (block **3**). If this arrangement is correct, then the second gable wall was not the interior side of the façade, but most probably the opposite wall.

Façade Decoration

After establishing the arrangement of the blocks of the limestone façade (Fig. 5), we can reconstruct its decoration, at least as far as the extant fragments allow us. Such a reconstruction is shown on Figure 7.

The relief sculptures placed symmetrically on both sides of the door-frame dominated the facade. The sculptures depicted two identical male felines in profile, walking towards each other and looking back over their shoulders. One of their forelegs is raised, with the paw resting on the door-frame. The animals were carved rather simply, in a not particularly naturalistic manner. Details such as the musculature and the mane are rendered mostly with incisions. Some of the details of the head on block **A1** preserve colour pigments: the dark blue pupil surrounded by a black band, the red lips and tongue, and the black rhinarium (Fig. 8). The excavator noted that at the time of discovery the tail tuft showed blue pigment[14], which cannot be seen now.

In previous publications the animals from the reliefs are identified as lions, apparently because their necks are entirely covered with manes. Other physical traits, however, complicate this interpretation. The slim body retracted towards the hind

---

[14] **Китов, г.** Могила Жаба…, part III, 362. For a similar use of blue pigments on the tail tufts of sphinx and lion sculptures of the Archaic period, see **Richter**, **G**. **M**. **A**., **Hall**, **L**. **F**. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series 2 (8), 1944, 239, pl. 1; **Brinkmann, V**. Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur, München, 2003, cat. no. 235.

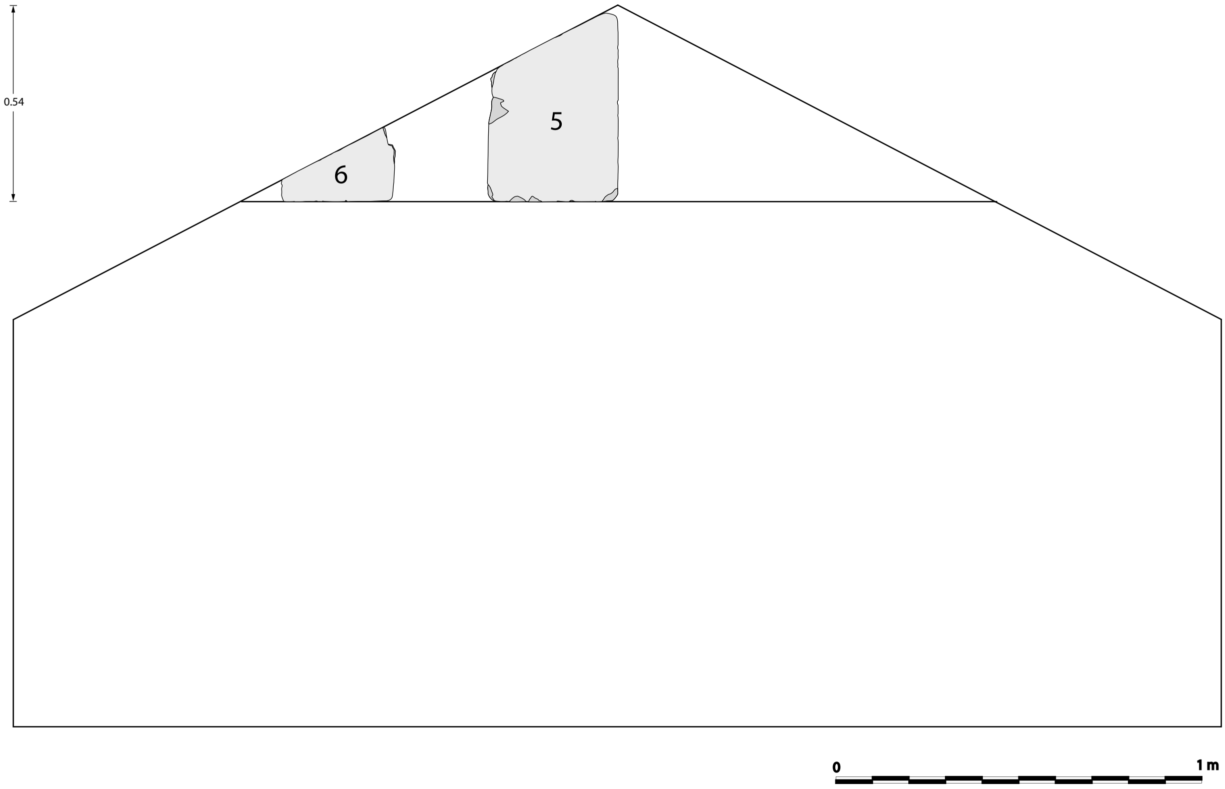

Обр. 6. Мястото на блокове 5 и 6 във втората фронтонна стена (Д. Стоянова и Ч. Цочев)
Fig. 6. Position of blocks 5 and 6 in the second gable wall (D. Stoyanova and Ch. Tzochev)

Детайли като мускулатурата и гривата са предадени предимно с врязвания. Върху някои детайли на главата на блок **A1** са запазени цветни пигменти: тъмно синя зеница, заобиколена от черна ивица, червени устни и език, черен връх на носа (Обр. 8). Проучвателят отбелязва, че по време на откриването на плочата върху края на опашката е имало син пигмент[14]; в момента той не се вижда.

В предишни публикации животните от релефите са определени като лъвове, очевидно защото шиите им са изцяло покрити с грива. Други физически белези обаче усложняват това тълкуване. Тънкото тяло, стесняващо се към задните крака, е по-характерно за бързо бягащите големи котки и кучета. Неестествено издължената шия е характерна за начина, по който пантерата – създание традиционно свързвано с Дионис – е изобра-

legs is more typical for fast-running big cats and dogs. The unnaturally elongated neck is characteristic of the way the panther – a creature traditionally associated with Dionysos – is depicted in ancient Greek art. The cranial features are more reminiscent of a dog than a cat, and are very different from those of the lion. This anatomical muddle makes it questionable whether the sculptor tried to reproduce a real animal or, more likely, a recognisable image of a somewhat fantastic creature. Hence, we suggest that the most appropriate term for the creature from the reliefs is 'panther', and by using this term we refer to the legendary beast associated with the Dionysiac cult, rather than any biological species.

Apart from the reliefs, the façade was decorated with painted bands running under the sloping edges of the gable, and on the ovolo of the door-frame moulding. As far as can be observed with a naked eye, the colour palette is limited to red, and very dark blue or black[15]. The ornaments

---

[14] **Китов, Г.** Могила Жаба…, part III, 362. За подобна употреба на син пигмент върху края на опашката при скулптури на сфинксове и лъвове от архаичната епоха виж: **Richter**, **G**. **M**. **A**. **Hall**, **L**. **F**. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series 2 (8), 1944, 239, pl. 1; and **Brinkmann, V**. Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur, München, 2003, cat. no. 235.

[15] The original colour of the dark pigment was probably blue, but this needs to be verified through analysis of the pigment composition.

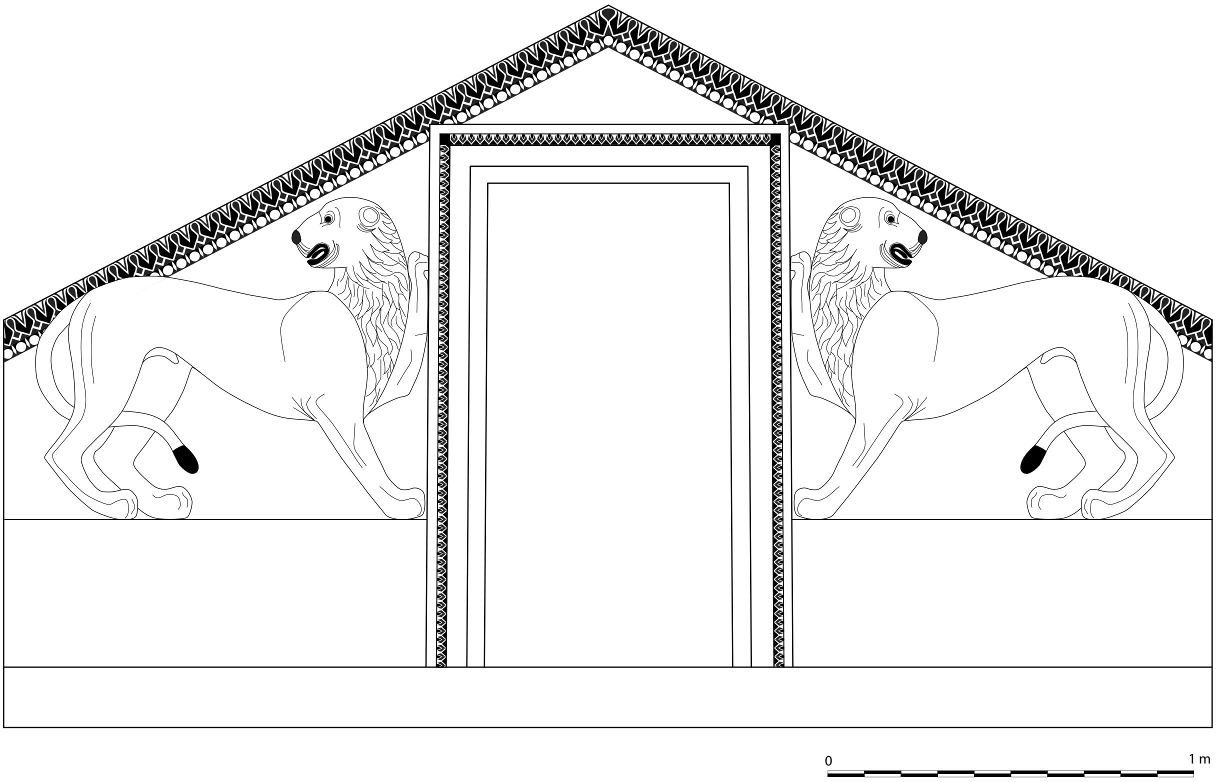

Обр. 7. Възстановка на фасадната украса (Д. Стоянова и Ч. Цочев)
Fig. 7. Reconstruction of the façade decoration (D. Stoyanova and Ch. Tzochev)

зявано в гръцкото изкуство. Чертите на черепа напомнят повече на куче, отколкото на котка, и са много различни от тези на лъва. Тази анатомична бъркотия поражда съмнение дали скулпторът се е опитал да възпроизведе реално животно, или – по-вероятно – разпознаваем образ на донякъде фантастично създание. Според нас най-подходящото наименование за съществото от релефите е „пантера“: използвайки този термин нямаме предвид конкретен биологичен вид, а по-скоро легендарния звяр, свързан с Дионисовия култ.

Освен с релефите, фасадата е била украсена и с рисувани ленти под наклонените ръбове на фронтона и върху оволо профила на входната рамка. Доколкото може да се види с невъоръжено око, цветовата палитра е ограничена до червено, и тъмно синьо или черно[15]. Орнаментът е нанесен със свободна ръка, след като предварително е скициран с тънка червена линия.

Рисуваният орнамент върху оволото от входната рамка представя редица от лесбийски лис-

were drawn freehand after being preliminarily sketched with a reddish line.

The painted cymation on the door-frame ovolo represents a row of Lesbian leaves without darts. The dark leaves are separated by reserved lines from the red veins and background (Fig. 4). The corner spaces between the vertical and the horizontal ovoli on the lintel might have been left reserved, or filled with red as shown on the reconstruction (Fig. 7): we cannot be certain, because the painted decoration here is too poorly preserved[16].

The painted band under the sloping edges of the gable consists of a chain of Lesbian leaves and darts above a bead-and-reel ornament (Fig. 9). Reserved stripes with red contours separate the red leaves from the background and the other elements painted in black/dark blue. Below, circular beads alternate with reels of a sin-

---

[15] Оригиналният цвят на тъмния пигмент вероятно е бил син, но това би трябвало да се провери чрез анализ на състава на пигмента.

[16] For comparison, the corner spaces of the two lintels in Tomb 1 are decorated with relief palmettes: see Fig. 13:3 here, and **Teleaga, E.** Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, Taf. 5, 8:6, 11:1. By contrast, the corners on the lintel from the tholos chamber in Chetinyova Mogila lack any such additional decoration.

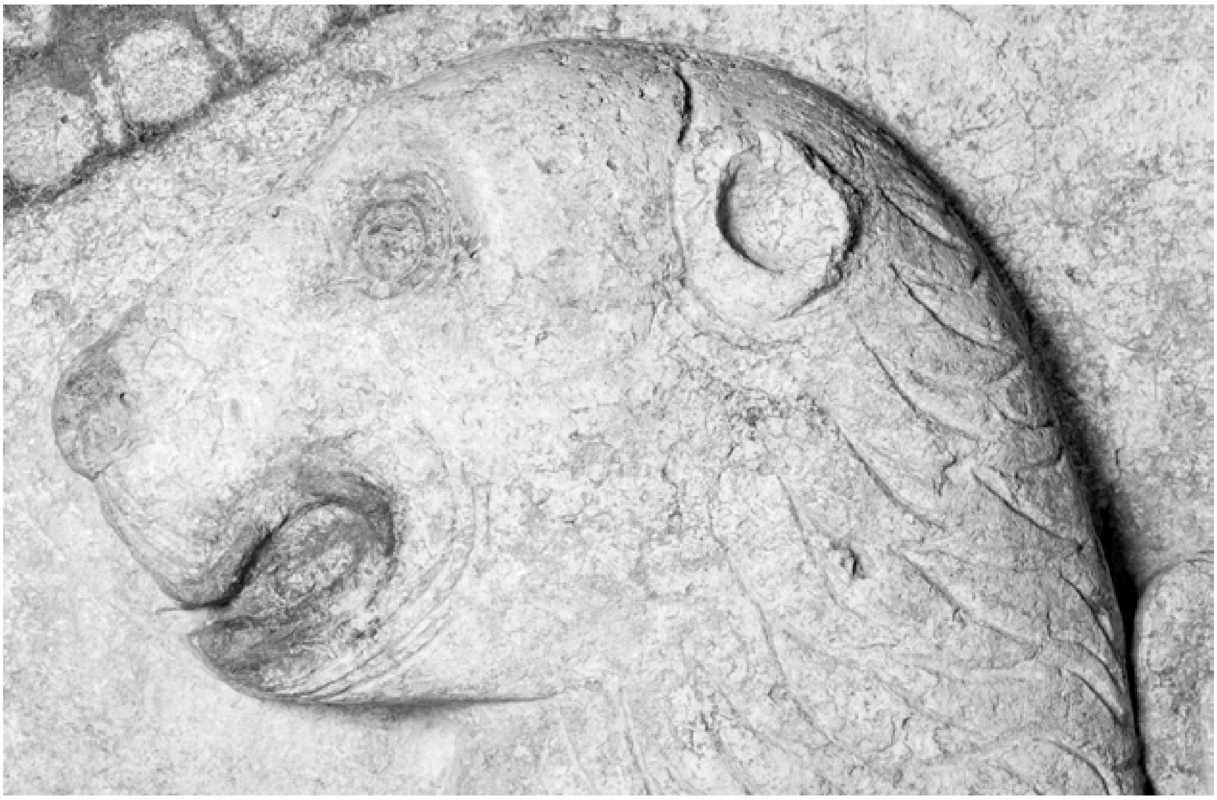

Обр. 8. Глававата на пантерата от блок 1А (Ч. Цочев)
Fig. 8. The head of the panther on block 1A (Ch. Tzochev)

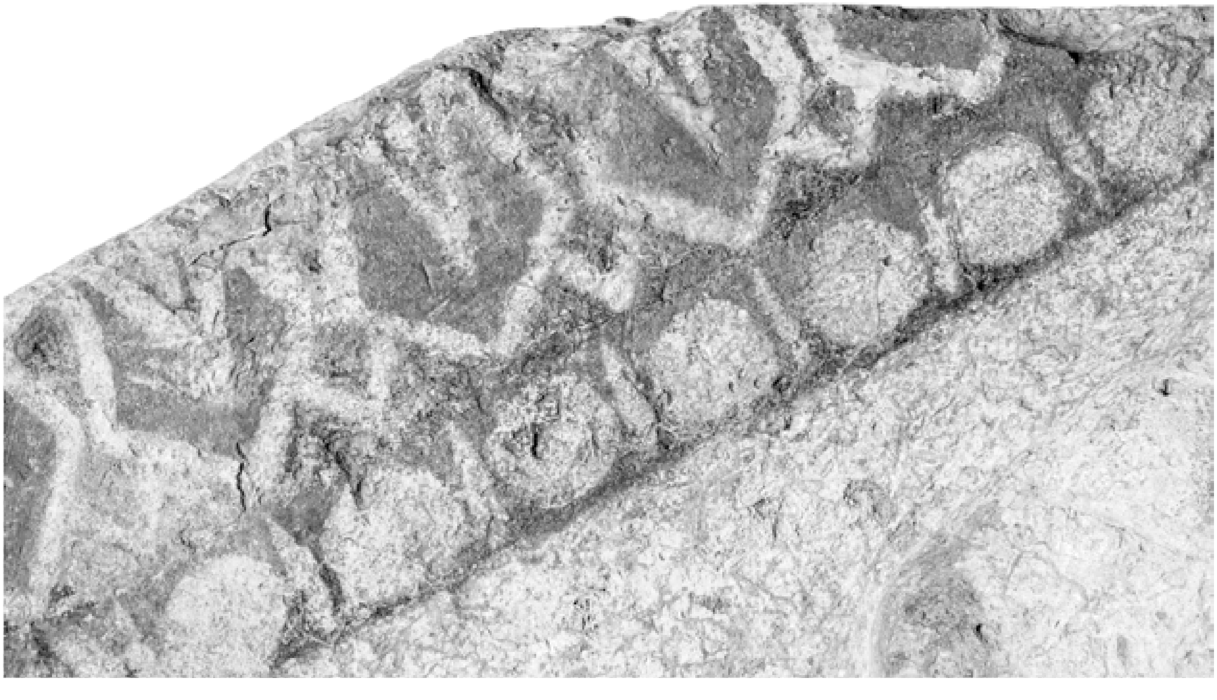

Обр. 9. Детайл от рисуваната ивица на блок 1А (Ч. Цочев)
Fig. 9. Detail of the painted band on block 1A (Ch. Tzochev)

та без копия. Тъмните листа са разграничени от червените жилки и фон чрез тънки неоцветени линии (Обр. 4). Ъгловото пространство между хоризонталния и вертикалния оволо профил на щурца е било или неоцветено, или оцветено с червения цвят на фона, както е показано на възстановката (Обр. 7): рисунъкът тук е твърде слабо запазен, за да сме сигурни[16].

Рисуваната лента под наклонените ръбове на фронтона се състои от лесбийски листа и копия, под които е изобразен астрагал (Обр. 9). Ивици с цвета на камъка отделят червените листа от фона и другите елементи оцветени в тъмно синьо/черно. Отдолу, астрагалът е изобразен като кръгли мъниста редуващи се с един, вместо с обичайните два диска. Орнаментът е предаден като празни пространства върху цветен фон, състоящ се от две ивици: червена отгоре и тъмносиня/черна отдолу. Поради рисуването със свободна ръка, формата и размерите на повтарящите се елементи не са съвсем еднакви. Това е причината за неравномерното подреждане на орнаментите на лесбийския киматион спрямо тези на астрагала. В долните краища на фронтона, астрагалът е прекъснат от гърба и опашката на пантерата, а киматионът продължава, като само частично е „скрит“ от релефа.

Гробницата с Пантерите

След като възстановихме варовиковата фасада, пред нас стои задачата да идентифицираме сградата, към която тя е принадлежала. В предишни публикации, включително тези на Г. Китов и А. Койчев, блоковете с релефите са свързани с Гробница 2, разположена в северозападната периферия на Жаба могила[17]. Това изглеждa логично, тъй като блок **1А** и други украсени варовикови фрагменти са намерени пред лицето на разрушената фасада на Гробница 2; също така защото другата сграда намерена в могилата, Гробница 1, има фасада, която е достатъчно запазена и очевидно различна. За съжаление,

gle (instead of the usual double) disc. The ornaments are rendered as reserved spaces on a colour background, composed of a red stripe above and a black/dark-blue stripe below. The freehand drawing resulted in uneven shapes and sizes of the repeated elements, and hence, in an irregular alignment between the rows of leave-and-dart and bead-and-reel. In the lower ends of the gable, the bead-and-reel is interrupted by the back and tail of the panther, while the chain of leaves and darts continues above, only partially ‘obscured’ by the relief.

The Tomb with the Panthers

Having reconstructed the limestone façade, we arrive at the issue of identifying the building to which this façade belonged. Previous publications, including those of Kitov and Koychev, attributed the relief blocks to Tomb 2 in the northwest periphery of Zhaba Mogila[17]. This seemed logical because block **1A** and other decorated limestone fragments were found in front of the destroyed façade of Tomb 2 and further because the façade of the other building found in the mound, Tomb 1, is sufficiently preserved and clearly different. Unfortunately, soon after the excavations, the remains of Tomb 2 were looted and part of the embankment collapsed over them[18]. The only published information about this tomb consists of brief summaries, a rough sketch without a scale (Fig. 10), and several photographs showing different stages of the excavation (Fig. 11)[19]. The 1977 excavation diary provides some additional information, including measures and state of preservation of the architectural remains, and a detailed description of the structure of some of the preserved walls[20]. Here we summarize this information, which helps us to test whether the limestone façade with the panthers belonged to Tomb 2, as previously thought.

---

[16] За сравнение, ъгловите пространства на двата щурца от Гробница 1 са украсени с релефни палмети: виж образ 13:3 тук и **Teleaga, E.** Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, Taf. 5, 8:6, 11:1. В ъглите на щурца от куполната камера на гробницата в Четиньова могила липсва специална украса.

[17] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12–13; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20; **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча …., 298–299, обр. 25.

---

[17] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 12–13; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20; **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча …., 298–299, fig. 25.

[18] Personal communication of the conservator Georgi Mavrov. It is uncertain exactly when the embankment collapsed.

[19] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, fig. 13, 14; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, fig. 27, 30; **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча …, fig. 15:а, б, 16, 20б.

[20] **Китов, г.** Могила Жаба…, part III, 376–377, 392–403.

скоро след разкопките останките от Гробница 2 са разграбени и засипани от срутилия се могилен насип[18]. Информация за тази гробница е публикувана единствено под формата на кратки съобщения, план без мащаб (Обр. 10) и няколко фотографии показващи етапи от проучването (Обр. 11)[19]. Дневникът от разкопките през 1977 година съдържа допълнителна информация, включително размери и състояние на архитектурните останки, както и детайлни описания на структурите на някои от запазените стени[20]. Тук ще обобщим тази информация, която ще ни помогне да проверим връзката между Гробница 2 и украсената варовикова фасада.

Гробница 2 се е състояла от три камери: правоъгълна (предгробна?) камера с вход на дългата страна, който е водил към втора (гробна?) камера с квадратен план; от нея на дясно се е влизало в трета, странична камера. Основите и долните редове на стените са били изградени от гранитни блокове, а горните редове са били от вулканичен туф[21]. Първата и втората камера са били покрити с конзолен свод с наклон на страните 60º. По време на разкопките, стените на втората и третата камери са били запазени до шестия ред, който е първият от свода. Видът на свода над третата камера остава неясен.

Това, което е било останало от фасадната стена на Гробница 2 при откриването ѝ, е цокъл

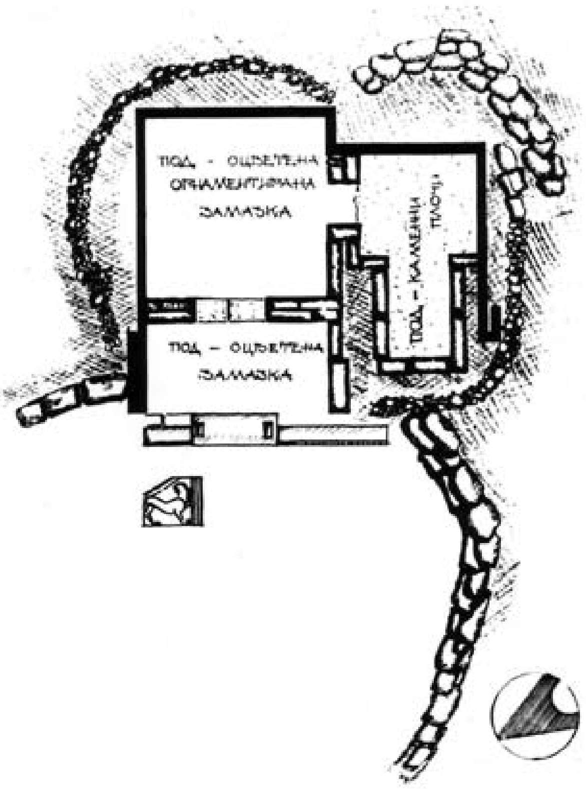

Обр. 10. План на Гробница 2 в Жаба Могила (Б. Минчева, възпроизведена от **Китов**, **Г**. Могили, храмове, гробници…, 21, обр. 27)
Fig. 10. Plan of Tomb 2 in Zhaba Mogila (B. Mincheva, reproduced from **Китов**, **Г**. Могили, храмове, гробници…, 21, fig. 27)

Tomb 2 consisted of three chambers: a rectangular antechamber with an entrance on its long side led to a second (burial?) chamber with a square plan, which was connected on the right as one enters, to a third, side chamber. The foundations and the lower courses of the walls were built of granite blocks, and the upper courses were made of volcanic tuff[21]. The antechamber and the second chamber had a corbel vault with sides sloping at a 60 degree

---

[18] Дължим тази информация на консерватора Георги Мавров. Не е сигурно колко време след проучването на гробницата е станало струтването на могилния насип.

[19] **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, обр. 13, 14; **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, обр. 27, 30; **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча …, обр. 15:а, б, 16, 20б.

[20] **Китов, г.** Могила Жаба…, част III, 376–377, 392–403.

[21] **Китов, г.** Могила Жаба…, част III, 376–404. Вулканичният туф, използван и при строителството на Гробница 1, е неправилно определен в дневниците от разкопките като „сиво-зелен пясъчник“. Тази грешка е повторена и в **Teleaga**, **E**. Vorbericht über die Untersuchungen des Wagengrabes in einer Kragkuppelkonstruktion…, 20, и **Teleaga**, **E**. Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 56. Вулканичният туф е широко използван в монументалното строителство в района. Кариерите за добиването му са локализирани в околностите на с. Попинци, на около 9 км югозападно от Жаба могила, виж: **Kovachev**, **V**., **Stoyanova, D.** Starosel Thracian tomb Chetinyova mogila. – In: Kovachev, V. (ed.) Gold, copper mining and geoarcheology in Central Bulgaria, Acta universitatis Szegediensis, Acta minerologica-petrographica, Field guide series, Vol. 5, IMA2010 Field trip guide BG1, Szeged, 2010, 50–52, fig. 66, 67.

---

[21] **Китов, г.** Могила Жаба…, part III, 376–404. The volcanic tuff, also used for the construction of Tomb 1, was incorrectly identified in the excavation diaries as "grey-green sandstone", an identification repeated in **Teleaga**, **E**. Vorbericht über die Untersuchungen des Wagengrabes in einer Kragkuppelkonstruktion…, 20, and **Teleaga**, **E**. Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 56. Volcanic tuff is widely used for monumental buildings in the area. The quarries that it was sourced from are located in the vicinity of Popintsi, ca. 9 km southwest of Zhaba Mogila: see **Kovachev**, **V**., **Stoyanova, D.** Starosel Thracian tomb Chetinyova mogila. – In: Kovachev, V. (ed.) Gold, copper mining and geoarcheology in Central Bulgaria, Acta universitatis Szegediensis, Acta minerologica-petrographica,

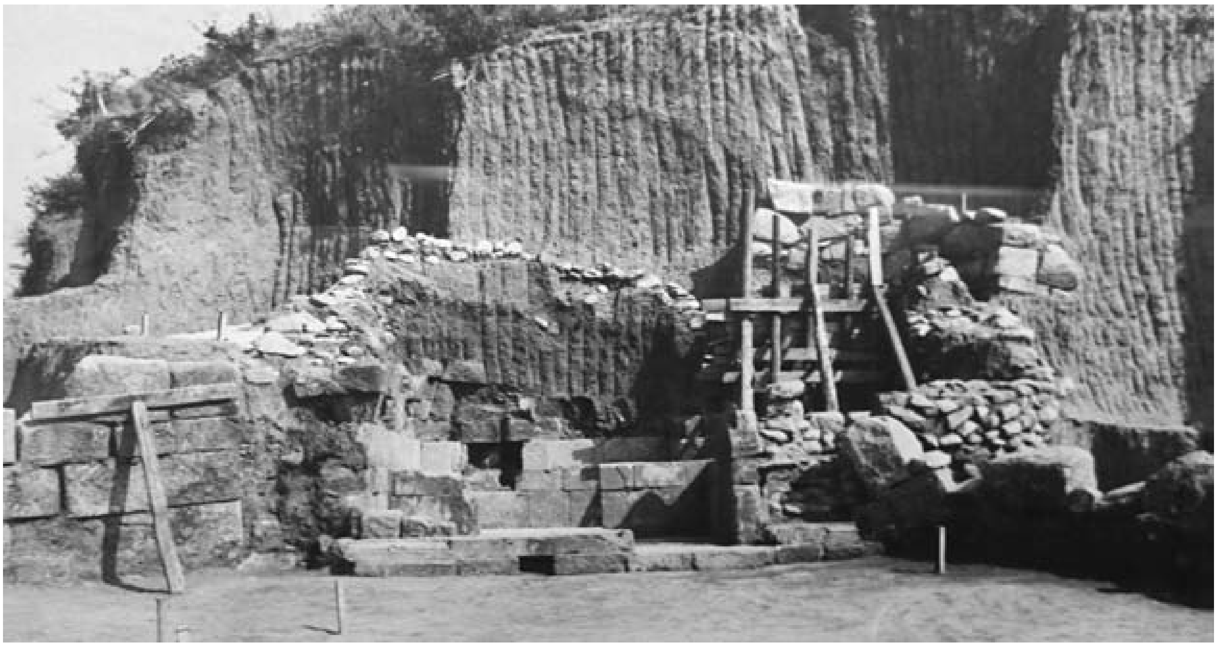

Обр. 11. Гробница 2 в Жаба могила, поглед от запад (Исторически Музей Стрелча, експозиция)
Fig. 11. Tomb 2 in Zhaba Mogila viewed from the west (Strelcha Historical Museum exhibition)

от гранитни блокове, и тойхобат от вулканичен туф отгоре. Тойхобатът, украсен с базова фасция, кима реверса и полукръгъл щаб, е бил прекъснат от гладък прагов блок дълъг 1,70 м. В горната повърхност на прага са били изрязани две правоъгълни легла за монтиране на страниците чрез щифтове (Обр. 12). Размерите и местата на тези легла подсказват, че страниците са били широки поне 0,30–0,35 м, и че светлата широчина на входната рамка при основата е била 1,00–1,10 м. Вътрешното лице на фасадната стена е било дълго 3,60 м. Дължината на външното лице е надхвърляла 4,00 м, но не може да се установи с точност, тъй като връзките между фасадата и външната повърхност на страничните стени е била разрушена, а оригиналната дебелина на тези стени не е документирана.

Ако вземем предвид изброените данни за Гробница 2, възстановката на украсените варовикови блокове като нейна фасада ще породи редица проблеми. Като начало, използването на вулканичен туф за тойхобата на фасадата предполага, че и горните редове от стената са били изградени от същия материал. Зеленикавият туф, който е местен камък, използван също в Гробница 1, има много различен вид в сравнение с жълтеникавия черупчест варовик от фасадата с релефите. Комбинация от каменни бло-

angle. At the time of excavation, the walls of the second and the third chambers were preserved up to the sixth course, which was the first course of the vault. The type of the vault over the third chamber remains unknown.

What survived from the façade wall of Tomb 2 at the time of discovery was a dado course of granite blocks and a toichobate of volcanic tuff over it. The course of toichobate blocks, decorated with base fascia, cyma reversa and half-rounded moulding, was interrupted by a 1.70 m-long plain threshold block. Two rectangular sockets for the jamb dowels were cut in the upper surface of the threshold (Fig. 12). The size and position of these sockets suggest that the jamb blocks were at least 0.30–0.35 m wide, and that the clear width of the door-frame at the base was 1.00–1.10 m. The interior side of the façade wall was 3.60 m long. The length of the exterior side exceeded 4.00 m, but it cannot be calculated precisely, because the joints between the façade and the outer surfaces of the side walls were found destroyed, and we do not possess information about the original thickness of these walls.

Given these details, the previously suggested reconstruction of the façade of Tomb 2 with the

---

Field guide series, Vol. 5, IMA2010 Field trip guide BG1, Szeged, 2010, 50–52, fig. 66, 67.

кове с различен цвят и текстура в една и съща фасада е малко вероятна и няма прецеденти в монументалната архитектура в Тракия.

Освен това, тезата на г. Китов и А. Койчев, че релефите са оформяли сляпа ниша над входа на Гробница 2 предполага, че тези блокове са имали само декоративна функция. Но повърхностите на страниците и долната повърхност на щурца са старателно полирани, както е при истинските входни рамки. Нещо повече, леглата оформени в прага от фасадата на Гробница 2 предполагат наличието на монолитни страници. Такива легла не са необходими при фасада със съставни страници, конструктивно свързани със стената, както е при фасадата с релефите. Няма съмнение, че разглеждаме две входни рамки с различна конструкция.

Размерите предизвикват още по-големи противоречия. Гробница 2 има по-дълга фасада, със забележително по-широк светъл отвор на входната рамка в сравнение с варовиковата фасада, в предложената тук възстановка. Широчината на страниците от фасадата на Гробница 2, изчислена според размера и мястото на леглата в прага, надхвърля дължината на страниците от блокове **1** и **2** най-малко с 0,15 м. Последно и най-важно, страните на свода, който е покривал първите две камери на Гробница 2, са били над два пъти по-стръмни от тези на фронтона от варовиковата фасада: 60° срещу 27,5°.

Предвид всички тези несъответствия, с голяма доза сигурност можем да заявим, че фасадата с релефите не принадлежи на Гробница 2. Това ни води до съществуването на друга, неидентифицирана преди сграда. Малките размери и богатата украса на тази сграда показват, че тя е била гробен паметник. Основите на тази гробница може да си били напълно разрушени, или да са запазени във все още непроучената част от Жаба могила. Това, което знаем със сигурност е, че украсените варовикови блокове не са останки от незавършен строителен проект. Гробницата с Пантерите е била действително изградена: това се вижда от орнамента, който е бил изрисуван под наклонените страни на фасадата след като тя е била изградена[22]. Много е вероятно тази

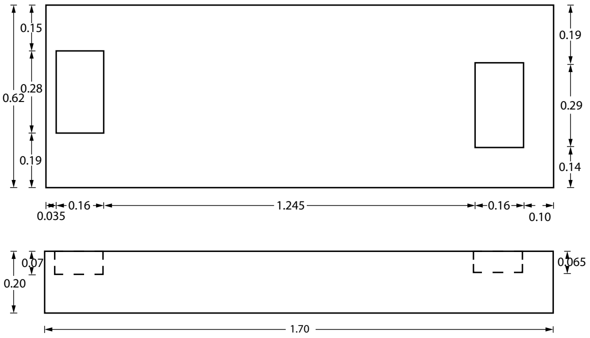

Обр. 12. Праг от фасадата на Гробница 2:
чертеж по данни от **Китов, Г.** Могила Жаба…,
част III, 376–377 (Д. Стоянова и Ч. Цочев)
Fig. 12. Threshold from the façade of Tomb 2
drawn after measurements from **Китов, Г.** Могила Жаба…,
part III, 376–377 (D. Stoyanova and Ch. Tzochev)

decorated limestone blocks raises several problems. To begin with, the use of volcanic tuff for the toichobate of the façade wall of Tomb 2 implies that the upper part courses of the wall were made of the same material. The greenish tuff, which was the locally available stone, also used for Tomb 1, has a very different appearance compared to the yellowish shell-limestone of the façade with the reliefs. A combination of stone blocks of different colours and textures in the same façade is unlikely and there is no precedent for this in the monumental architecture in Thrace.

Besides, Kitov's and Koychev's view that the reliefs formed a blind niche above the entrance of Tomb 2 implies that these blocks had a purely decorative function. Yet, the side surfaces of the jambs and lower surface of the lintel are carefully polished, as it is in actual doorframes. Furthermore, the sockets cut in the threshold of Tomb 2 were intended for monolithic jambs. Such sockets would be unnecessary in the façade with the reliefs, which has composite jambs that are part of the wall structure. Clearly we are looking at two door-frames with different construction.

More contradictions emerge as we come to measurements. Tomb 2 had a longer façade, with a notably wider clear opening of the door-frame compared to the limestone façade as reconstructed in the previous section. Furthermore, the width of the jambs of Tomb 2 estimated by the size and position of the sockets on the threshold exceeds the width of the jambs on blocks **1** and **2** by at least 0.15 m. Finally, and most significantly, the sides of the vault covering the first two chambers of

---

[22] Това се вижда особено ясно при горния ляв край на блок **1A**, където рисуваната лента прекъсва с частично завършено листо (Обр. 7). Орнаментът е продължавал върху блока отгоре (сега липсващ). Би било много трудно да се изрисува лентата предва-

гробница да е била разрушена и варовиковите блокове да са били преизползвани за направата на варовата мазилка, документирана върху пода и стените на Гробница 2. В такъв случай дори не е нужно да смятаме, че Гробницата с Пантерите е била изградена в същия могилен насип: разрушените блокове може да са били пренесени от друга могила. Тези възможности не могат да бъдат проверени без нови разкопки в Жаба могила.

Дата и културен контекст

Тъй като от Гробница с Пантерите са останали само разпръснати фрагменти, можем да установим единствено най-късната възможна дата за нейното разрушаване спрямо другите структури в Жаба могила. Със сигурност тази гробница е била разрушена преди строежа на Гробница 1 в югоизточната част на могилата, защото фрагменти от варовиковата фасада, включително блок **2A**, са намерени в основите на кръглата камера[23]. Датата на строителство на Гробница 1 може да бъде определена въз основа на архитектурната ѝ украса (Обр. 13). Особено диагностичен е профилът върху щурца, включващ кима реверса с конвексни листа (Обр. 13:2): като форма и пропорции той има близки паралели в храма на Атина Алея в Тегея и наоса на Толоса в Епидавър[24]. Фризът с изрязана бягаща вълна от Гробница 1 (Обр. 13:4) е друг рядък архитектурен орнамент, който се среща в Толоса в Епидавър. Тези паралели подсказват, че Гробница 1 е приблизително съвременна с украсата в интериора на Толоса, изработена от атински майстори между 330 и 320 г. пр. Хр.[25].

Tomb 2 were more than twice as steep as the gable of the decorated limestone façade: 60 against 27.5 degrees.

Considering all these discrepancies, we can safely state that the façade with the reliefs does not belong to Tomb 2. Thus we arrive to the existence of another, previously unidentified building. The small size and rich decoration suggest that this building was a funerary monument. The foundations of this tomb may have been completely destroyed; or they may still be preserved in the unexcavated part of Zhaba Mogila. What we know with certainty is that the decorated limestone blocks are not the remains of an unfinished building project. The Tomb with the Panthers was actually built: this is evident from the cymation band that was painted along the edges of the façade after the blocks were assembled[22]. It is very possible that this tomb was dismantled, and that the limestone blocks were reused for producing the lime plaster documented on the floor and the walls of Tomb 2. In this case it would not even be necessary to imagine that the Tomb with the Panthers was located in the same burial mound; the dismantled blocks may have been brought from another mound in the area. These possibilities cannot be verified without new excavations in Zhaba Mogila.

Date and Cultural Context

Since all that survives from the Tomb with the Panthers are scattered fragments, we can only estimate the latest possible date for its destruction in relation to the other structures in Zhaba Mogila. This tomb was certainly dismantled before the building of Tomb 1 in the southeast section of the mound, because fragments from the limestone façade, including block **2A**, were found in the foundations of the tholos chamber[23]. The construction date of Tomb 1 can be established based on its architectural decoration (Fig. 11). The cyma reversa with convex leaves carved on the lintel (Fig. 11:2) is particularly diagnostic: in terms of shape and proportions it has close parallels in the temple of Athena Alea in Tegea, and the cella of the Tho-

---

рително, така че прекъсването на орнамента да е незабележимо след монтирането на блоковете. Това би създало и риск от увреждане на рисуваната украса.

[23] **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20.

[24] **Стоянова, Д.** Йонийски рамки за врати…, 658. За развитието на лесбийския киматион и конкретно за формата му в храмовете в Тегея и Епидавър, виж Ganzert, J. Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 98, 1983, 151–152, Abb. 66–68.

[25] **Seiler, Fl.** Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion kunstmachigen Rundbauten. Mainz am Rhein, 1986, 84; **Salzmann, D.** Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik. – Archäologische Forschungen, 1982, 10, Berlin, 17, Anm. 166. г. Китов и Е. Телеага допускат, че оригиналната входна рамка на Гробница 1 е била сменена и поради това е налице втора строителна фаза (**Китов, г.** Куполните гробници при Равногор в Родопите. – Археология, 1989, 3, 28–41; **Teleaga, E.** Neue

[22] Note particularly the upper left edge of block **1A** where the painted band is interrupted part-way through the leaf (Fig. 7). The ornament continued on the block above (now missing). It would have been very difficult to paint the band in advance so that the ornament continues seamlessly after the blocks are aligned. This would also introduce the risk of damaging the painted decoration.

[23] **Китов, г.** Могили, храмове, гробници…, 20.

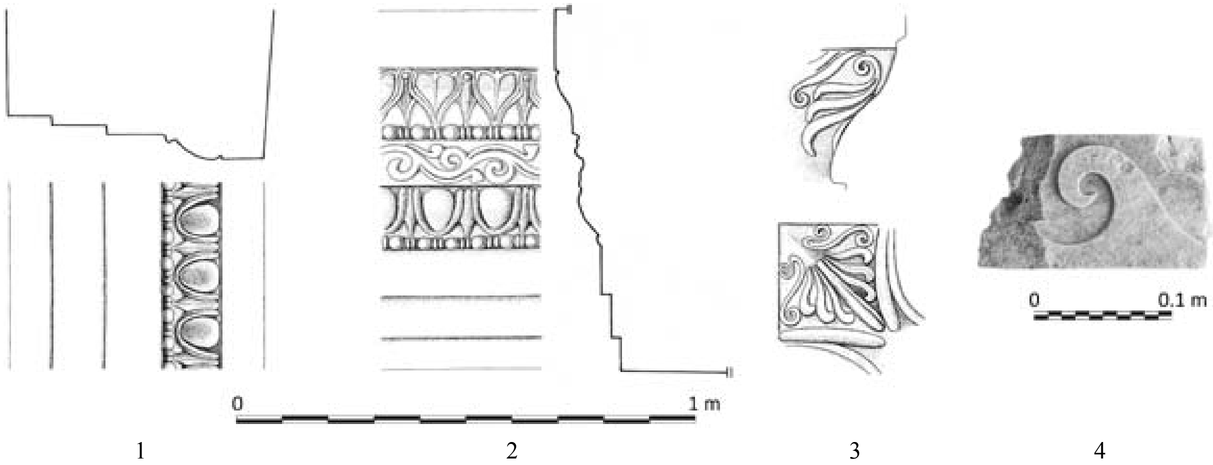

Обр. 13. Елементи от украсата на Гробница 1 в Жаба Могила: 1. страница; 2. щурц; 3. ъглови палмети на щурца; 4. вълнообразен фриз с несигурно разположение (Д. Стоянова, Ч. Цочев)
Fig. 13. Decorative elements from Tomb 1 in Zhaba Mogila: 1. jamb; 2. lintel; 3. corner palmettes on the lintel; 4. wave-pattern frieze with uncertain position (D. Stoyanova, Ch. Tzochev)

Вече бе изказано предположение, че Гробница 1 и няколко други паметника в района, включващи сградата под връх Кози грамади и гробниците в Четиньова могила и Маньов дол 1 край Старосел, са работа на една и съща архитектурна школа, силно повлияна от стила на Толоса в Епидавър[26]. Гробница 2 в Жаба могила също може да се причисли към тази група. Строителните материали и техниката на обработка на блоковете използвани за нейното строителство са идентични с тези използвани при Гробница 1. Освен това, профилът на тойхобата от Гробница 2 има точен паралел в базите фланкиращи входа на сградата от Кози грамади, където той е комбиниран с кима реверса профил върху страниците и щурца[27]. Тази комбинация от профили, с тяхната специфична пропорция, имат най-добри паралели отново в Толоса в Епидавър и по-точно в рамката на вратата, за чиято направа е платено в 354–353 г. пр. Хр.[28]. Всички тези паметници показват, че група майстори, най-вероятно атински каменоделци, работи в тази отдалечена част на Тракия през втората половина на IV в. пр. Хр.

los in Epidaurus[24]. The wave-pattern frieze from Tomb 1 (Fig. 11:4) is another peculiar architectural ornament that can be found in the Epidaurian Tholos. These parallels suggest that Tomb 1 is roughly contemporaneous with the interior decoration of the Tholos, made by Athenian stonecutters between 330 and 320 BC[25].

It has already been suggested that Tomb 1 and several other monuments in the area, including the residential building at Kozi Gramadi and the tombs in Chetinyova Mogila and Manyov Dol 1, are the work of the same architectural school, strongly influenced by the style of the Epidaurian Tholos[26]. Tomb 2 in Zhaba Mogila can also be attributed to this group. The build-

---

Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 59, 73). Това предположение, основано на съществуването на елементи от друга входна рамка, се нуждае от допълнителна аргументация.

[26] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда…, 94–95.

[27] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда…, 92–95, 108–110, обр. 11–15.

[28] **Seiler, Fl.** Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, …, 81–82, table 2.

[24] **Стоянова, Д.** Йонийски рамки за врати…, 658. For the development of the Lesbian cymation, and its shape in the temples in Tegea and Epidaurus in particular, see **Ganzert, J.** Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 98, 1983, 151–152, Abb. 66–68.

[25] **Seiler, Fl.** Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion kunstmachigen Rundbauten. Mainz am Rhein, 1986, 84; **Salzmann, D.** Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik. – Archäologische Forschungen, 1982, 10, Berlin, 17, Anm. 166. Both Kitov and Teleaga allow that the original door-frame of Tomb 1 was changed in what they suggest is a second building phase (**Китов, г.** Куполните гробници при Равногор в Родопите. – Археология, 1989, 3, 28–41; **Teleaga, E.** Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion…, 59, 73). This proposition, based on the presence of elements from another door-frame, needs further argumentation.

[26] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда…, 94–95.

Нека се върнем към Гробницата с Пантерите, която принадлежи към безспорно различна и явно по-ранна строителна традиция. Както отбелязахме, тази гробница е разрушена преди строежа на Гробница 1 около 330–320 г. пр. Хр. Ако допуснем поне 10–20 години, в които Гробницата с Пантерите е била използвана преди да бъде разрушена, то датата на строителството ѝ ще е около или преди 350–330 г. пр. Хр. За да бъде установена по-точна дата на строителство е необходим детайлен анализ на архитектурната декорация. Това не е сред целите ни тук, най-вече защото очакваме, че в бъдеще ще идентифицираме още елементи от украсата на фасадата и други части на сградата. Все пак, струва си да добавим няколко бележки към вече публикуваните мнения за релефите.

Монументалният вход украсен с двойка симетрично противопоставени животни или чудовища в никакъв случай не е оригинална концепция. Примери могат да бъдат открити в различни култури и периоди, като обикновено созданията са интерпретирани като пазители. Близки паралели за фасадата с пантерите обаче е трудно да се открият. Мая Василева вече направи сравнения с гробни паметници от Северна Анатолия и Ликия[29]. Сред тях са скални гробници от Фригия и Пафлагония, чиито фасади са украсени с релефи на противоположно разположени двойки животни или чудовища. Повечето от тези изображения обаче са поставени над вход изсечен в скала и показват стилове и техники, които са много различни от тези на нашите релефи. Посочената от М. Василева Сграда Н в Ксантос (ок. 460 г. пр. Хр.) е по-подходящ паралел, доколкото тази сграда представлява свободно стояща структура с триъгълен фронтон и двойка противостоящи сфинксове, фланкиращи йонийска рамка за врата (в действителност – фалшив прозорец)[30].

---

[29] **Vassileva, M.** Achaemenid Interfaces: Thracian and Anatolian representations of the elite status. – In: Bollettino di Archeologia on line, 2010, Volume speciale G/G1/4 (XVII International Congress of classical Archaeology. Meeting between Cultures in the Ancient Mediterranean, Roma 22–26 Sept. 2008), 39; **Vassileva, M.** Persia. – In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds.) A Companion to Ancient Thrace, Chichester, 2015, 331, fig. 21:5.

[30] **Metzger, H.** Fouilles de Xanthos. Tome II: L'acropole lycienne (Étude et reconstitutions architecturales de P. Coupel), Paris, 1963, fig. 22–24, pl. XLVII; **Jenkins, I.** Greek Architecture and its Sculpture, Cambridge, MA, 2007, 172–173, fig. 166–167.

ing materials and stone-working techniques used for its construction are identical with those used for Tomb 1. Furthermore, the moulding on the toichobate of Tomb 2 has an exact parallel in the bases flanking the entrance of the building at Kozi Gramadi, where it is combined with cyma reversa on the jambs and the lintel[27]. This combination of mouldings with their specific proportions are, again, best paralleled in the Tholos of Epidaurus, particularly in the door-frame, which was paid for in 354–353 BC[28]. All these monuments suggest that a group of, probably Athenian, stone-cutters worked in this distant part of Thrace in the second half of the 4th century BC.

Let us return to the Tomb with the Panthers, which belongs to a clearly different, and apparently earlier building tradition. As noted above, this tomb was dismantled before the building of Tomb 1 ca. 330–320 BC. Allowing for at least 10–20 years in which this tomb was used before being dismantled, we arrive at a construction date around or before 350–330 BC. Establishing a more precise date would require a detailed analysis of the architectural decoration. This is not among our goals here, mainly because we expect more decorated elements of the façade and other parts of the building to be identified in the future. Nevertheless, it is worth adding a few notes to the published discussions of the reliefs.

The monumental entrance embellished with a pair of symmetrically confronted animals or mosters is by no means an original concept. Examples can be drawn from various cultures and periods, the commonly accepted interpretation being that the creatures represented symbolic guardians. Finding close parallels of the façade with the panthers, however, proves to be difficult. Maya Vassileva already evoked comparison with funerary monuments from north Anatolia and Lycia[29]. Among these are rock-cut tombs in Phrygia and

---

[27] **Христов, И., Стоянова Д.** Монументална сграда…, 92–95, 108–110, fig. 11–15.

[28] **Seiler, Fl.** Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung…, 81–82, table 2.

[29] **Vassileva, M.** Achaemenid Interfaces: Thracian and Anatolian representations of the elite status. – In: Bollettino di Archeologia on line, 2010, Volume speciale G/G1/4 (XVII International Congress of classical Archaeology. Meeting between Cultures in the Ancient Mediterranean, Roma 22–26 Sept. 2008), 39; **Vassileva, M.** Persia. – In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds.) A Companion to Ancient Thrace, Chichester, 2015, 331, fig. 21:5.

Въпреки, че това все още е едно много далечно сравнение за фасадата от Жаба могила, то задава потенциално плодотворна посока за изследване.

Това, което е извън всякакво съмнение, е че Гробницата с Пантерите представлява чужда художествена традиция във вътрешността на Тракия. Стилът на релефите категорично се различава от подчертано орнаменталния начин, по който се изобразяват животни в местната торевтика[31]. С много малко изключения, монументалните гробници в този регион нямат скулптурна украса[32]. Двете пантери са не само най-ранните примери за скулптурен релеф във вътрешността на Тракия, но и единственият пример датиран преди елинистическата епоха. Това, че паметникът е изключение, говори за липса на интерес към скулптурата в тракийския културен контекст. Невъзможно е да се установи дали гробницата е поръчана от чужденец или местен, но важното и в двата случая е, че релефната фасада не получава развитие в следващи гробни паметници. Това подчертава избирателния начин, по който тракийските общности са възприемали чужда материална култура.

***

Вместо заключение, бихме искали да подчертаем, че тази статия представя предварителни резултати от продължаващо изследване. Някои от аргументите ни вероятно ще бъдат развити или преосмислени в близко бъдеще. Подобно на много други надгробни могили в България, Жаба могила е била подложена на ограбване, бързи разкопки с непубликувани резултати и неефективна консервация, което допълнително затруднява изучаването на този и без това сложен паметник. Все пак, въпреки загубата на ценна информация, предварителните ни наблюдения ни дават увереност, че в бъдеще ще е възможна по-цялостна възстановка на Гробницата с Пантерите.

---

[31] *Pace* **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 13.

[32] Единственото сигурно изключение е гробницата в Гинина могила край Свещари, виж: **Chichikova, M., Stoyanova, D., Stoyanov, T.** The Caryatids Royal Tomb, Isperih, 2012. Освен това, скулптурна група от бронз вероятно е стояла пред гробницата в могилата Мал-тепе край Мезек: виж **Stoyanov, T.** The Mal-Tepe tomb at Mezek and the problem of the Celtic Kingdom in south-eastern Thrace. – In: Vagalinski, L. F. (ed.). In search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC), Sofia 2010, 115–119.

Paphlagonia, whose façades are embellished with antithetical pairs of animals or monsters in relief. Most of these representations, however, are placed above an entrance cut in solid rock, and show styles and techniques that are very different from those of our reliefs. Vassileva's reference to Building H in Xanthos (ca. 460 BC) is a more appropriate parallel as far as it represented a free-standing structure with a triangular gable and a pair of antithetical sphinxes flanking an Ionic door-frame (actually a false window)[30]. While this is still a very distant comparison for the façade from Zhaba Mogila, it is valuable for pointing towards a promising line of research.

What is beyond doubt is that the Tomb with the Panthers represents an imported artistic tradition in the Thracian interior. The style of the reliefs has virtually nothing in common with the markedly ornamental rendering of animals typical for locally produced metal objects[31]. With very few exceptions, the monumental tombs in this region are deprived of sculptural decoration[32]. The two panthers are not only the earliest examples of relief sculpture in the interior of Thrace but also the sole case that can be dated before the Hellenistic period. The exceptional character of the monument speaks to the lack of interest in sculpture in the Thracian cultural context. It is impossible to ascertain whether the tomb was commissioned by a foreigner or a local. In either case, it is significant that the relief façade did not set a trend, emphasising the selective way in which Thracian communities adopted foreign material culture.

***

Instead of offering conclusions, we would like to emphasise that this article presents the re-

---

[30] **Metzger, H.** Fouilles de Xanthos. Tome II: L'acropole lycienne (Étude et reconstitutions architecturales de P. Coupel), Paris, 1963, fig. 22–24, pl. XLVII; **Jenkins, I.** Greek Architecture and its Sculpture, Cambridge, MA, 2007, 172–173, fig. 166–167.

[31] *Pace* **Китов, г.** Тракийските могили край Стрелча…, 13.

[32] The only certain exception is the tomb in Ginina Mogila near Sveshatri: see **Chichikova, M., Stoyanova, D., Stoyanov, T**. The Caryatids Royal Tomb, Isperih, 2012. It is possible that a group of sculptures stood in front of the tomb in Mal-Tepe near Mezek: see **Stoyanov, T**. 2010. The Mal-Tepe tomb at Mezek and the problem of the Celtic Kingdom in south-eastern Thrace. – In: Vagalinski, L. F. (ed.). In search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC), Sofia 2010, 115–119.

Каталог

1. Варовиков блок с релефна и рисувана украса. Два несвързани фрагмента.

А. Обр. 2:1А. Стрелча, Исторически музей (инв. № 360); изложен в Национален исторически музей, София (временен инв. № 6387). Намерен през 1977 година в северозападната периферия на Жаба могила, квадрат 28, непосредствено пред фасадата на Гробница 2. Счупен на две, слепен. Рисуваната украса е реставрирана и консервирана. Височина 0,92 м, височина в левия край 0,735 м, максимално запазена дължина 1,078 м, запазена дължина на горната хоризонтална повърхност 0,568 м, запазена дължина на наклонената повърхност 0,36 м, максимална дебелина 0,36 м, дебелина на страниците 0,20 м, максимално запазена височина на релефа 0,065 м.

Счупена лява страна; грубо одялана задна страна, с изключение на вертикална лента широка 0,08 м покрай ръба на страницата; долната повърхност не може да се види; полирана дясна повърхност (страницата). Две горни повърхности: хоризонтална отдясно и наклонена под ъгъл от 27,5° отляво, гладки, с ивица анатирозис покрай предния ръб. Плитко легло за монтирането на щурц (**3**), оформено в десния край на хоризонталната повърхност. От дясната страна на лицето е оформен профил (Обр. 3, 4): вертикална фасция широка 0,048 м; втора фасция широка 0,058 м; издаваща се с 0,008 м; оволо широко 0,035 м, издаващо се 0,009 м; и завършваща фасция широка 0,02 м, издаваща се 0,057 м над повърхността на лицето. Върху оволото: рисувана лента от тъмно сини листа с червени жилки върху червен фон, отделени с неоцветени ивици. Върху лицето в ляво от профила на рамката има релефна фигура на мъжка пантера в ход на дясно, с глава обърната назад. Левият преден крак е вдигнат, с лапа поставена върху входната рамка. Запазена цветна украса: тъмно синя зеница, заобиколена от черна ивица, червени устни и език, черен връх на носа. Съобщава се за наличието на син пигмент върху края на опашката, сега изгубен. Гривата и други детайли са предадени чрез врязани линии. Рисувана лента от лесбийски листа над астрагал, широка 0,105 м, преминава под наклонените ръбове (Обр. 9).

В. Обр. 2:1В. Стрелча, Исторически музей (инв. № А285). Датата и мястото на откриване не са съобщени. Лице и горна повърхност частич-

sults of ongoing research and some of our arguments are likely to be enriched or revised later. Like many other ancient burial mounds in Bulgaria, Zhaba Mogila has a notorious record of looting, hasty and unpublished excavations, and ineffective conservation, which further obscured an already perplexing monument. Despite the loss of precious information, however, our preliminary observations make us confident that a fuller reconstruction of the Tomb with the Panthers will be possible in the future.

Catalogue

1. Limestone block with relief and painted decoration. Two non-joining fragments.

A. Fig. 2:1A. Strelcha, Historical Museum (inv. 360); on exhibit in Sofia, National Historical Museum (temporary inv. 6387). Found in 1977 in the northwest periphery of Zhaba Mogila, square 28, immediately in front of the façade of Tomb 2. Broken in two, mended. Painting restored. H. 0.92 m; H. at the left end 0.735 m; maximum preserved L. 1.078 m; preserved L. of upper horizontal surface 0.568 m; preserved L. of sloping surface 0.36 m; maximum Th. 0.36 m; Th. of jamb 0.20 m; maximum preserved H. of relief 0.065 m.

Left side broken; back coarsely trimmed except a 0.08 m wide vertical band along the jamb edge; resting surface cannot be seen; right surface (jamb) polished. Two upper surfaces: horizontal on the right, and sloping down at a 27.5 degree angle on the left, both smooth, with anathyrosis band along the front edge. Shallow bed at the right end of the horizontal surface for the lintel (block **3**). Moulding carved along the right side of the face (Figs. 3, 4): vertical fascia 0.048 m wide, second fascia 0.058 m wide, projecting 0.008 m, ovolo 0.035 m wide, projecting 0.009 m, crowning fascia 0.02 m wide, projecting 0.057 m above the face surface. On the ovolo: a painted band of dark-blue leaves with red veins on red background, separated with reserved stripes. On the face left of the moulding is a relief figure of a male panther walking towards the right, looking back over the shoulder. Left foreleg is raised, with the paw set on the door-frame. Preserved colour details: dark blue pupil surrounded by black band, red lips and tongue, black rhinarium; blue pigment reported on the tail tuft, now lost. Mane and other details rendered with incised lines. A painted band, 0.105 m но запазени. Запазена дължина 0,14 м, запазена височина 0,09 м, максимално запазена дебелина 0,078 м, запазена дебелина без релефа 0,051 м.

Върху този малък фрагмент е запазена част от опашката на пантерата и рисувания киматион.

2. Варовиков блок с рисувана и релефна украса. Два несвързани фрагмента.

А. Обр. 2:2А. Стрелча, Исторически музей (инв. № 361). Намерен през 1958 година от местни жители при вадене на камъни в северозападната периферия на Жаба могила. Счупен от дясно; лявата повърхност запазена; лице и горна повърхност частично запазени; лицето и счупените ръбове са силно изтрити. Височина 0,92 м; запазена дължина 0,73 м; дебелина при горната повърхност 0,192 м.

Блок **2** е представлявал симетрично обърнато копие на блок **1**. Отляво, лицето на страницата е украсено със същия вертикален профил, като блок **1А**, с незначителни разлики в размерите на елементите: първа фасция широка 0,05 м; втора фасция широка 0,057 м, издаваща се 0,01 м; оволо широко 0,025 м, издаващо се 0,006 м, завършващата фасция широка 0,015 м, издаваща се 0,042 м над повърхността на лицето. Рисуваният киматион върху оволото е измит. Парче от горната част на първата фасция е било отчупено, вероятно при инцидент по време на обработката на блока. Полученото правоъгълно изрязване е с дебелината на блока, с височина 0,11 м, дължина 0,052 м; поправено е с каменен детайл закрепен с метални или дървени щифтове, което се вижда от двете кръгли дупки в изрязаното място. Запазената горна повърхност е гладка, с плитко изрязване в левия край за монтиране на щурца (**3**). Върху лицето е запазена предната част от пантера. Много от детайлите от главата и тялото са заличени. Само очертанията на устните, долната част от ухото и някои врязвания от гривата все още личат. Не е запазена рисувана украса.

В. Обр. 2:2В. Стрелча, Исторически музей (инв. № 361). Намерен през 1976 година в югоизточната част на Жаба могила, при разчистване на основите на Гробница 1. Счупен отляво; запазена дясна повърхност, лице, задна, горна и долна повърхност частично запазени. Максимално запазена височина 0,645 м; височина отдясно 0,563 м; запазена дължина 0,48 м; дебелина на наклонения десен край 0,192 м.

Това е дясната, много по-добре запазена част

wide, of Lesbian leaves over bead-and-reel runs under the sloping edge (Fig. 9).

B. Fig. 2:1B. Strelcha, Historical Museum (inv. A285). Date and place of discovery not recorded. Face and top partially preserved. Preserved L. 0.14 m; preserved H. 0.09 m; maximum preserved Th. 0.078 m; preserved Th. without the relief: 0.051 m.

This small fragment preserves a part of the panther's tail and the painted cymation.

2. Limestone block with painted and relief decoration. Two non-joining fragments.

A. Fig. 2:2A. Strelcha, Historical Museum (inv. 361). Found in 1958 by stone-diggers in the northwest periphery of Zhaba Mogila. Broken on the right; left surface preserved; face and top surfaces partly preserved; face and broken edges badly weathered. H. 0.92 m; preserved L. 0.73 m; Th. at the top 0.192 m.

Block **2** represented a symmetrically reversed copy of block **1**. On the left, the face of the jamb is decorated with identical vertical moulding as in **1A**, with a slight difference in the size of the elements: first fascia 0.05 m wide, second fascia 0.057 m wide, projecting 0.01 m, ovolo 0.025 m wide, projecting 0.006 m, crowning fascia 0.015 m wide, projecting 0.042 m above the background. The painted cymation on the ovolo is now washed. Piece from the upper part of the first fascia broken off, probably by accident during the stone-cutting process. The resulting gap was shaped as a rectangular cutting, 0.11 m high, 0.052 m wide, with the thickness of the block, and repaired with a stone piece attached with metal or wooden pegs, as seen by two round holes made in the cutting. The preserved upper surface is smooth, with a shallow cutting at the left end for the resting surface of the lintel (**3**). The face preserves the forepart of the panther. Most of the details of the head and the body are obliterated; only the outlines of the lips, the lower part of the ear, and some of the incisions of the mane are still visible. No paint is preserved.

B. Fig. 2:2B. Strelcha, Historical Museum (inv. 361). Found in 1976 in the southeast part of Zhaba Mogila while cleaning of the foundations of Tomb 1. Broken on the left; right surface preserved; face, back, top and bottom partially preserved. Maximum preserved H. 0.645 m; H. at the right 0.563 m; preserved L. 0.48 m; Th. at the от блок **2**. Гладката дясна повърхност е с анатирозис покрай предния ръб. Релефът показва задната част от пантерата, с двата задни крака, фалус и опашка, минаваща между краката. Мускулатурата на двата задни крака е предадена с врязани линии. Рисувана лента под наклонения ръб, както при блок **1А**.

3. Варовиков фрагмент от щурц. Обр. 2:3.

Стрелча, Исторически музей (инв. № А394). Намерен през 1977 година в северозападната периферия на Жаба могила, квадрат 28, в непосредствена близост до блок **1А**. Счупен отляво; всички останали повърхности запазени. Височина на лицето 0,156 м, височина на задната част 0,18 м, запазена дължина 0,697 м, максимално запазена дебелина 0,335 м.

Полирано лице с профил, започващ отдолу с хоризонтална фасция висока 0,05 м; втора фасция отгоре висока 0,055 м, издаваща се 0,011 м; оволо високо 0,028 м, издаващо с 0,011 м; и завършваща фасция висока 0,026 м. В десния край хоризонталните елементи на профила са свързани под ъгъл 90° с вертикална фасция, оволо и завършваща фасция. Хоризонталният и вертикалният оволо профили носят следи от рисуван лесбийски киматион, идентичен с този върху профила от блок **1А.**

Долната повърхност е хоризонтална и полирана, освен при леглото за щурца, където е по-грубо обработена. Горната повърхност е леко наклонена при издадената част на оволо профила и завършващата фасция. По-грубата горна и дясна повърхност са обработени с плоско длето, с изключение на широкия 0,089–0,09 м анатирозис покрай предните ръбове. Задната повърхност е грубо одялана.

4. Варовиков блок от фронтон с рисувана украса. Обр. 2:4.

Стрелча, Исторически музей (инв. № А479). Мястото и датата на намиране са несигурни. Вероятно е намерен при разкопките на Гробница 1 в Жаба могила. Хоризонтална долна повърхност; две наклонени горни повърхности се срещат под ъгъл 125°; вертикална лява повърхност; счупена дясна повърхност. Максимална височина 0,32 м; запазена дължина 0,37 м; дебелина ок. 0,20 м.

Полирано лице; всички останали повърхности по-грубо обработени с плоско длето. Анатирозис покрай предните ръбове на горните повърхности. Рисувана лента от лесбийски кима-

sloping right end 0.192 m.

This is the right, much better preserved part of block **2**. Smooth right surface with anathyrosis along the front edge. The relief shows the back of the panther, with the two hind legs, phallus, and the tail that passes between the legs. Hind leg musculature is rendered with incised lines. Painted band under the sloping edge, as on **1A**.

3. Limestone lintel fragment. Fig. 2:3.

Strelcha, Historical Museum (inv. A394). Found in 1977 in the northwest periphery of Zhaba Mogila, square 28, in immediate proximity with **1A**. Broken on the left; all remaining surfaces preserved. H. of face: 0.156 m; H. of back: 0.18 m; preserved L. 0.697 m; maximum preserved Th. 0.335 m.

Face is polished, starting below with a horizontal fascia 0.05 m high, a second fascia above, 0.055 m high, projection 0.011 m, an ovolo, 0.028 m high, projection 0.011 m, and a crowning fascia, 0.026 m high. In the right end the horizontal elements of the moulding are joined at a 90 degree angle with a vertical fascia, ovolo, and crowning fascia. Both the horizontal and vertical ovoli bear traces of painted Lesbian cymation, identical with the one on the moulding of **1A.**

The lower surface is horizontal and polished, except the area where the lintel rested on the jamb, which is left unpolished. The upper surface is slightly sloping in its part above the projection of the ovolo moulding and the crowning fascia. Coarse upper and right surfaces worked with the flat chisel, except the 0.089–0.09 m wide anathyrosis along the front edges. Back surface coarsely trimmed.

4. Limestone pediment block with painted decoration. Fig. 2:4.

Strelcha, Historical Museum (inv. A479). Findspot and date of discovery uncertain. Probably found during excavations of Tomb 1 in Zhaba Mogila. Horizontal resting surface; two inclined upper surfaces meet at a 125 degree angle; vertical left surface; right surface broken. Maximum H. 0.32 m; preserved L. 0.37 m; Th. ca. 0.20 m.

Face polished; all other preserved surfaces coarsely worked with the flat chisel. Anathyrosis along the front edge of the upper surfaces. A painted band of Lesbian cymation and bead-and-reel runs under the sloping edges of the face. The orтион и астрагал под наклонените ръбове на лицето. Орнаментът, лошо запазен, е идентичен с този върху блокове **1A**, **2B**, **5**, и **6**.

5. Варовиков блок с рисувана украса. Обр. 2:5.

Стрелча, Исторически музей (инв. № A395). Намерен през 1977 година по време на разкопки в северозападната периферия на Жаба могила, квадрат 28. Запазени са вертикалните странични повърхности, лицето, гърбът, долната хоризонтална повърхност и горната повърхност, наклонена под ъгъл 27,5º. Рисуваната украса е частично реставрирана. Максимална височина 0,52 м; минимална височина 0,33 м; дължина 0,36 м; максимална дебелина 0,18 м; максимална широчина на рисуваната лента 0,10 м.

Полирана долна повърхност; страничната и горната обработени с плоско длето, с ивица анатирозис широка 0,03–0,04 м покрай лицето; грубо обработена задна повърхност. Лицето е полирано, като могат да се видят следи от тясно плоско и вероятно зъбчато длето. Рисувана лента от лесбийски киматион и астрагал на лицето под ръба на наклонената горна повърхност: мотивът е идентичен с този върху блокове **1A, 2B** и **6**.

6. Варовиков блок с рисувана украса. Обр. 2:6.

Стрелча, Исторически музей (инв. № A426). Намерен през 1977 година по време на разкопки в северозападната периферия на Жаба могила, в квадрат 43 или 44. Хоризонталната долна повърхност и наклонената (27,5º) горна повърхност се срещат отляво, като сега ъгълът е счупен. Вертикалната дясна повърхност има вдлъбнато изрязване в горния край. Рисуваният орнамент е реставриран. Максимална височина 0,205 м; минимално запазена височина 0,065 м; запазена дължина 0,327 м; максимална дебелина 0,144 м.

Странични повърхности обработени с широко плоско длето, с анатирозис покрай предните ръбове; грубо одялана задна повърхност; полирано лице с рисувана лента от лесбийски киматион и астрагал под наклонения ръб. Рисуваният мотив, както и наклонът са идентични с тези при блокове **1A, 2B**, и **5**.

nament, poorly preserved, is identical with that on **1A**, **2B**, **5**, and **6**.

5. Limestone block with painted decoration. Fig. 2:5.

Strelcha, Historical Museum (inv. A395). Found in 1977 during excavations in the northwest periphery of Zhaba Mogila, square 28. Vertical side surfaces, face and back, horizontal resting surface, and upper surface sloping at a 27.5 degree angle, all preserved. Painting partially restored. Maximum H. 0.52 m; minimum H. 0.33 m; L. 0.36; maximum Th. 0.18 m; maximum W. of painted band 0.10 m.

Polished lower surface; side and upper surfaces worked with the flat chisel, with 0.03–0.04 m wide anathyrosis along the face; back is coarsely trimmed. The face is polished, with traces of narrow flat and, possibly, claw chisel still visible. A painted band of Lesbian cymation and bead-and-reel runs on the face under the sloping side: the pattern is identical with that on **1A, 2B**, and **6**.

6. Limestone block with painted decoration. Fig. 2:6.

Strelcha, Historical Museum (inv. A426). Found in 1977 during excavations in the northwest periphery of Zhaba Mogila, square 43 or 44. Horizontal resting surface and sloping (27.5 degrees) upper surface joined on the left, corner is now broken; vertical right surface with indent cut in its upper end. Painted ornament restored. Maximum H. 0.205 m; minimum preserved H. 0.065 m; preserved L. 0.327 m; maximum Th. 0.144 m.

Side surfaces worked with a wide flat chisel, with anathyrosis along the front edges; back coarsely trimmed; face polished, with a painted band of Lesbian cymation and bead-and-reel under the sloping edge. The painted pattern and the sloping angle are identical with those on **1A, 2B**, and **5**.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ОБРОЧНА ПЛОЧКА С ТРАКИЙСКИЯ КОННИК ОТ НИМ – СОФИЯ

Методи Манов

A VOTIVE TABLET WITH THE THRACIAN HORSEMAN FROM THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY, SOFIA

Metodi Manov

Вече повече от сто години откритите в земите на древна Тракия няколко хиляди оброчни плочки с изображение на Тракийския конник занимават въображението на редица учени. Още преди средата на XX в. е направено обобщаващо основополагащо изследване на оброчните плочки с изображения на Тракийския конник, открити в България, от Г. Кацаров[1]. Въпреки многобройните проучвания на това изображение на специфичния за Тракия Херос, представен винаги на кон, с вариативност по отношение на придружаващите го други изображения на хора и животни, същността и функциите на този образ са поставяли повече въпроси, отколкото са намерените решения. Хипотезите винаги са били дали това е обобщен образ на герой или на тракийски владетел; дали е бог-ловец или всеобщ бог, покровител на живота и смъртта, почитан от траките през римската епоха. Смята се, че апогеят на развитието на култа към така наречения Тракийски конник е в периода II–III в. пр. Хр., откогато датират и многобройните оброчни плочки с неговото изображение[2]. Интересното при представянето на Тракийския конник в различни негови оброчни паметници е, че той е определян с различни местни епитети в светилищата, в които са били поставяни неговите оброчни плочки, а често е наричан и с имена на различни божества от елинския пантеон – Аполон, Асклепий, Дионис, Зевс, Арес, а понякога и от римския – като Силван, или като източното божество Митра. Това е проява на религиозен

A few thousand votive tablets with the image of the Thracian Horseman recovered from the lands of ancient Thrace have engaged the imagination of many scholars for more than a hundred years. Even before the middle of the 20th century, the votive images of the Thracian Horseman found in Bulgaria were studied by G. Katzarov in a summarizing fundamental work[1]. Despite the acquired knowledge about this image that always features the Heros on horseback and is specific to Thrace, though with certain variability of the accompanying people and animals, its nature and functions have raised more questions than the solutions found. Hypotheses have always been whether this is a concise image of a hero or of a Thracian ruler, a god-hunter or a universal god, patron of life and death, worshipped by the Thracians in the Roman era. It is assumed that the development of the cult of the so-called Thracian horseman reached its climax between the 2nd and 3rd c. BC. The numerous votive tablets with the image of Heros Equitans date precisely from that period[2]. The interesting feature of the Thracian Horseman represented on various votive monuments is his attribution by different local epithets in the sanctuaries, where his votive tablets were placed, and that he was often referred to by the names of various deities from the Hellenic pantheon – such as Apollo, Asclepius, Dionysus, Zeus, Ares, and sometimes from the Roman – as Sylvanus or identified as the eastern deity Mithra. This is a manifestation of religious syncretism characteristic of the Roman era.

---

[1] **Kazarow, G.** Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

[2] **Гочева, Зл.** Анонимният тракийски бог конник. – История, 5, 2003, с. 16–20.

[1] **Kazarow, G.** Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

[2] **Гочева, Зл.** Анонимният тракийски бог конник. – История, 5, 2003, с. 16–20.

синкретизъм, характерен за римската епоха.

Смята се, че култът към конника е преминал в римската епоха от култа към обобщения образ на тракийските владетели в предримски времена[3], като са търсени иконографски първообрази в изображения от тракийското изкуство между V и III в. пр. Хр. Тракийският конник е определян като най-странното и загадъчно божество, което науката познава[4]. В различните региони в земите на древна Тракия в римската епоха изображенията на Тракийския конник представят вариативност по отношение на допълнителните изображения от животни или хора – понякога дори са изобразени и жени в общата композиционна схема, което е довело до опити за класификация на типологията на многобройните оброчни плочки[5], като в последните години дори бяха направени опити за статистически анализ на изображенията[6].

Авторите са единодушни, че независимо от различния набор от други изображения и атрибути, неизменно в периода II–III в. сл. Хр. е наложен единен стил в представянето на конника, с утвърдени общи черти[7]. Смята се, че най-ранният релеф, посветен на Херос, може да бъде датиран още в началото на II в. пр. Хр. и произлиза от скулптурното ателие на град Одесос, но оброчните плочки с Тракийския конник са получили масово разпространение едва в началото на II век сл. Хр.. Тогава вече и сред по-широките кръгове от тракийското общество под римска власт се появила необходимост от вотивния релеф като нова форма на общуване с тракийско по своя облик божество след превръщането на земите на древна Тракия в римските провинции Долна Мизия и Тракия[8].

It is also assumed that the Horseman cult in the Roman era originated in the cult of the Thracian rulers' generalized image in pre-Roman time[3] through iconographic prototypes sought in images of the Thracian art between the 5th and 3rd century BC. The Thracian Horseman is described as the most strange and mysterious deity known to the science[4]. In different regions of ancient Thrace in the Roman era, the representations of the Thracian Horseman show certain inconstancy concerning the additional images of animals or human beings – sometimes in the overall composition scheme we surprisingly see women figured, which has led to attempts to classify the typology of the numerous votive tablets[5]. Attempts were even made in the recent years for statistical analysis of the images[6].

The authors agree that regardless of the different set of extra images and attributes, in the period between the 2nd – 3rd c. AD, a uniform style of approved common features was invariably imposed on the presentation of the horseman[7]. It is assumed that the earliest relief dedicated to the Heros, can be dated in the early 2nd century BC and that it was created in the sculpture workshop in the city of Odessos. The mass spread of the votive tablets with the Thracian Horseman, however, occurred only in the early 2nd c. AD, when the need for votive reliefs as a new form of communication with a deity Thracian by its representation, appeared after the lands of Ancient Thrace were constituted as two Roman provinces – those of Lower Moesia and Thracia[8].

The Thracian horseman or the Thracian Heros is always presented on horseback, which is his reserved pattern, most often attacking an animal

---

[3] **Попов, Д.** Тракийският конник. Царят-жрец/царят-бог. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София 2009, с. 75–92.

[4] **Венедиков, Ив.** Тракийският конник. – Векове 4, 1972, с. 3–14; 3.

[5] **Kazarow, G.** Op. cit., 1938; **Oppermann, M.** Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumen im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen. Langenweissbach, 2006.

[6] Cf. **Ботева, Д.** Посветителни релефи на Тракийския конник с изображение на (коленичил) бик, нападнат от лъв. – В: Acta Musei Varnaensis VIII–1: Terra antiqua Balcanica et Mediterranea. Miscellanea in honour of Al. Minchev. Varna, 2011, с. 141–162.

[7] **Маразов, Ив.** За някои стилни особености на тракийския оброчен релеф от II–III в. на н.е. – Изкуство 7, 1967, с. 30–36; с. 31–32.

[8] **Маразов, Ив.** Цит. съч. 1967, с. 31.

[3] **Попов, Д.** Тракийският конник. Царят-жрец/царят-бог. – In: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София 2009, с. 75–92.

[4] **Венедиков, Ив.** Тракийският конник. – Векове 4, 1972, с. 3–14; 3.

[5] **Kazarow, G.** Op. cit., 1938; **Oppermann, M.** Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumen im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen. Langenweissbach, 2006.

[6] Cf. **Ботева, Д.** Посветителни релефи на Тракийския конник с изображение на (коленичил) бик, нападнат от лъв. – In: Acta Musei Varnaensis VIII–1: Terra antiqua Balcanica et Mediterranea. Miscellanea in honour of Al. Minchev. Varna, 2011, с. 141–162.

[7] **Маразов, Ив.** За някои стилни особености на тракийския оброчен релеф от II–III в. на н.е. – Изкуство 7, 1967, с. 30–36; с. 31–32.

[8] **Маразов, Ив.** Цит. съч. 1967, с. 31.

Тракийският конник или Херос винаги е представян на кон, което е неговият запазен модел, като най-често е в нападателна поза с копие в ръка, нападащ животно – най-често глиган. Вероятно поради тези иконографски характеристики в миналото той е бил определян като бог-ловец, покровител на лова, като едва в последните години се налага виждането за по-всеобхватните му характеристики и функции на едно общотракийско божество, олицетворение на по-стар култ към тракийски владетел. Това е и по-правилната насока по отношение на интерпретациите на емблематичното изображение на така наречения Тракийски конник. Неговото разпространение в римската епоха трябва да се разбира като отглас от почитта към някой изявен тракийски владетел в по-ранни времена или като обобщаващ образ на редица такива тракийски владетели, поради което е останал анонимен, но с многобройни локални епитети. Правени са различни опити за изясняване на произхода на култа към Тракийския конник, включително с иконографски паралели от Гърция или от Изтока, но опитите все още не са дали категорични решения[9]. Отбелязано е, че и свързването на иконографията на Тракийския конник евентуално с някои гръцки и малоазийски образци на конни изображения на хероси може да ни доведе до погрешни заключения по отношение на характера и произхода на култа към Тракийския конник, защото в изображението на конника от нашите земи е вложено друго обобщено значение на идеи и символи, които го отдалечават от гръцките и римските представи за иконография и разказ на митологично ниво, което прави интерпретацията и възстановяването на особеностите на този култ доста трудно[10]. Във всеки по-голям град в римските провинции Долна Мизия и Тракия имало светилища на Хероса, но такива са познати и от други места, като това при Глава Панега и на много места в земите на юг от Стара планина – като при Баткун, както и на различни места в Североизточна България. Култът към Тракийския конник се възприема

---

9 **Гочева, Зл.** Култът на Тракийския конник в контекста на религията на Източното Средиземноморие. – Известия на Катедра *българска история и археология* и Катедра *Обща история* – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, 1, 2003, с. 84–90.

10 **Гочева, Зл.** Проблеми на култа и иконографията на тракийския конник. – Балкански древности, 2, 1992, с. 67–76; с. 67–69.

with his spear – usually a wild boar. Perhaps because of these iconographic features he was identified in the past as a god-hunter, patron of hunting and only in recent years, the vision for its more comprehensive features and functions as a common Thracian deity, a personification of the older cult of the Thracian ruler began to prevail. This is the more acceptable context in which the iconic image of the so-called Thracian Horseman is interpreted. Its spread in the Roman era should be thought as an echo of the respect for some prominent Thracian ruler in earlier times or as a summary image of a number of Thracian rulers, which explains why the Heros remained anonymous retaining at the same time numerous local epithets. There have been various attempts to clarify the origin of the Thracian Horseman cult, including by iconographic parallels from Greece or from the East, but these attempts have not yet brought to explicit solutions[9]. It is noted that even the connection of the Thracian Horseman's iconography possibly with some Greek and Anatolian specimens of equestrian Heros images could eventually lead us to wrong conclusions regarding the nature and origin of the Thracian Horseman cult, because the representation of the horseman in our lands involves another set of important ideas and symbols which take it away from the Greek and Roman notions of iconography and narrative on a mythological level, making the interpretation and restoration of the specific features of this cult rather difficult[10]. Sanctuaries dedicated to the Heros existed in every major city in the Roman provinces of Lower Moesia and Thracia, but such are known also from other sites like this at Glava Panega and many places to the south of the Balkan Mountains – at Batkun, as well as in different sites in north–eastern Bulgaria. The cult of the Thracian Horseman is perceived as a cult of a god-patron associated also with the solar cult[11]. Often in the dedicatory inscriptions the man, who ordered and placed the Thracian Horseman's image, offers his pray for the God's protection or his

---

9 **Гочева, Зл.** Култът на Тракийския конник в контекста на религията на Източното Средиземноморие. – Известия на Катедра *българска история и археология* и Катедра *Обща история* – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, 1, 2003, с. 84–90.

10 **Гочева, Зл.** Проблеми на култа и иконографията на тракийския конник. – Балкански древности, 2, 1992, с. 67–76; с. 67–69.

11 **Гочева, Зл.** Анонимният тракийски,.., с. 19.

като култ към бог-покровител, свързан и със соларния култ[11]. В посветителните надписи този, който е поръчал и поставил изображение на тракийския конник, често моли божеството за закрила или благодари за вече получената от него подкрепа.

Ще бъде представена една оброчна плочка с изображение на Тракийския конник, която е постъпила като дарение в НИМ (Инв. № 62715)[12]. Паметникът представлява мраморна оброчна плочка с размери: вис. 36 см, шир. 37 см., деб. 4 см. Височината на буквите е 1,1/1,8 см (Обр. 1). Изработена е от финозърнест бял мрамор, като на места по фигурата на коня и на конника има следи от калцирани отлагания. Тракийският конник е представен с развяваща се хламида и с пекторал, като хламидата е закопчана с кръгла тока на дясното рамо. Конникът е с протегната напред дясна ръка, в която държи фиала до шията на коня. Пред него са изобразени две жени с химатиони, които обгръщат главите им и десните им ръце, свити в лакътя, а зад коня е изобразен друг човек с пекторал, с лице във фас, който държи опашката на коня, като такава изобразена фигура зад конника в научната литература се представя като прислужник или последовател (аколут). Изображенията са в доста добър стил на художествено изпълнение в средно висок релеф, като са представени детайли и при изображенията на човешките фигури и при тази на коня – диплите на дрехите на представените допълнителни изображения са подчертани, като с финес е представено и облеклото и особено развяващата се хламида на конника, а фигурата на коня е с много добри пропорции. В композиционната схема липсват изображения на животни. Изображенията са заобиколени от релефна рамка, на която са поставени надписи. За съжаление, и в горния край на рамката, както и в долния край, надписите са с по-тънки и плитки букви, които на места не личат добре, което затруднява цялостното възстановяване на надписа. Все пак, от личащите букви може да бъде представена следната реконструкция на надписа – с всички условности, произтичащи от недостатъчната запазеност на буквите:

thanks for the support he has already received.

The following introduces a votive tablet with the image of the Thracian Horseman, accepted as a donation by the National Museum of History (Inv. № 62715) [12]. The monument represents a marble votive tablet 36 cm high, 37 cm wide and 4 cm thick. The letters are 1,1/1,8 cm in height (Fig. 1) The tablet is made of fine grained white marble, in places bearing traces of calcified deposits on the figures of the horse and the rider. The Thracian Horseman is presented with a flowing chlamys and a pectoral. The chlamys is fixed on the right shoulder with the help of a round buckle. The rider is outstretching his right hand, which holds a phiale at the horse's neck. In front of the rider there are two women in himations that wrap their heads and right hands, bent at the elbow. Behind the horse another figure with a pectoral is depicted in full face and holding the tail of the horse. In the academic literature, such figure depicted behind the rider is assumed to represent a servant or follower (*acolyte*). The style of the artistic performance is pretty good, the images are executed in medium high relief; the representations of both the human figures and the horse include certain details – the accompanying figures are dressed in clothes with pronounced folds, also the clothing and particularly the flowing chlamys of the rider are finely performed, and the figure of the horse is well-proportioned. No animals are featured in the compositional scheme. The images are surrounded by a relief frame on which the inscriptions are placed. Unfortunately, both at the top and the bottom of the frame the letters are incised thinner and shallow and in places are hardly readable, which hinders the overall recovery of the inscription. And yet, the recognizable letters admit the following reconstruction of the inscription – with all provisionality resulting from the inadequate preservation of the letters:

On the upper frame:
[Κυρίῳ Ἥρῳ vel Ἀσκληπιῷ (?)] Σαλδοβυσηνῳ (?) ἀνέ (θεσαν)

On the bottom frame:
Τηρης Κοτυος Αρδηνοι
ὑοὶ (sic) Μάντις (καὶ) Δαληπορις (?)

---

[11] **Гочева, Зл.** Анонимният тракийски,.., с. 19.

[12] Благодаря на проф. Божидар Димитров и на доц. Иван Христов от НИМ – София за предоставената ми възможност да публикувам тази оброчна плочка.

[12] Thanks to prof. Bozhidar Dimitrov and Assoc. Prof. Ivan Hristov from NMH in Sofia for opportunity to publish this votive tablet.

Горе на рамката:
[Κυρίῳ Ἥρῳ vel Ἀσκληπιῷ (?)] Σαλδοβυσηνῳ (?) ἀνέ(θεσαν)

Долу на рамката:
Τηρης Κοτυος Αρδηνοι
ὑοὶ (sic) Μάντις (καὶ) Δαληπορις (?)

Лигатури: –HNW в епитета на божеството в горния край на рамката, –HP– в името Терес в долния край на рамката и HN в етникона Αρδηνοι, YOIM – в последния ред на надписа. Буквата сигма е лунарна – С. Въпреки че има достатъчно място, този, който е направил надписа, не е разчел добре разстоянията и е поставил и някои лигатури. Освен това между втората H и C в името Терес е поставен ненужен точковиден разделителен знак.

В превод: [На господаря Херос или на Асклепий ?] Салдобюсенос посветиха: Терес, син на Котис и синовете му Мантис и Далепорис (?), които са от селището Арде.

Най-несигурно тук е разчитането на името Далепорис – доколкото може да се види от едва личащите се букви – може и да е друго.

По класификацията на Г. Кацаров и М. Оперман тази плочка може да бъде отнесена към тип Б с иконографска схема Тракийският конник с аколут и две женски фигури[13]. Тази иконографска схема, в която в повечето случаи има изобразени и животни в полето под конника, се среща на оброчни плочки от различни места – от Мадара; от Голяма Брестница до Луковит; от Даскалово, Пернишко; в оброчна плочка от Бели пласт, Кърджалийско, както и в една от региона на Бургас, а и от други места[14]. В отличие от тези други плочки, в представената тук липсват изображения на животни, а освен това конникът не е с копие в ръка, а е с протегната напред дясна ръка, като държи фиала.

Правени са опити за определяне на характера на женските фигури, като интерпретациите им са се развили в две противоположни посоки. При едната, независимо дали е изобразена една или две женски фигури, някои автори като Г. Кацаров са смятали, че са изобразени адорантки на божеството, а други смятат, че изобразе-

Ligatures: –HNW in the epithet of the deity on the upper part of the frame, –HP– in the name Teres on the bottom part of the frame and HN in the ethnicon Αρδηνοι, YOIM – in the last line of the inscription. The letter sigma is lunar – C. Although there is enough space, the one who performed the inscription mismeasured the distances between the letters and placed some ligatures. Moreover, an unnecessary dot-shaped separator is inserted between the second H and C of the name Teres.

Translation: [To master Heros or Asclepius?] Saldobyusenos dedicated: Teres son of Cotys and his sons Mantis and Daleporis (?) who are from the settlement of Arde.

The most uncertain here is the restored reading of the name Daleporis – as far as it can be deciphered because of its barely visible letters, it may be another name.

According to the classification of G. Katzarov and M. Cooperman this tablet can be attributed to Type B representing the iconographic scheme: the Thracian horseman with acolyte and two female figures[13]. This iconographic scheme, in which in most cases animals are depicted in the field below the horseman, is seen on votive tablets from different places – from Madara, Golyama Brestnitza near Lukovit, Daskalovo, Pernik region, on a votive tablet from Beli Plast, Kardzhali region, on another one from the region of Burgas, and also from other sites[14]. In distinction from the abovementioned tablets, no images of animals are present on the one commented here; besides, the horseman is not armed with a spear but is holding a phiale in his outstretched right hand.

Attempts have been made to determine the nature of the female figures, developing the corresponding interpretations in two opposite directions. Some scholars like G. Katzarov see in the depicted female figures, whether one or two, women-adorants of the deity, while others admit that the two female figures in front of the rider can be interpreted as a couple of anonymous goddesses – perhaps a mother and daughter, such as Demeter and Persephone or Leto and Artemis in the Greek pantheon[15].

---

[13] **Kazarow, G.** Op. cit., 1938, S. 6; **Oppermann, M.** Op. cit., S. 49.

[14] **Oppermann, M.** Op. cit., kat. Nos. 561–575; 1015.

[13] **Kazarow, G.** Op. cit., 1938, S. 6; **Oppermann, M.** Op. cit., S. 49.

[14] **Oppermann, M.** Op. cit., kat. Nos. 561–575; 1015.

[15] **Стоянов, Т.** За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракий-

ните две женски фигури пред конника може да бъдат интерпретирани като двойка анонимни богини – вероятно майка и дъщеря, каквито в гръцкия пантеон са Деметра и Персефона или Лето и Артемида[15].

Най-добре четящото се място от надписа безспорно е с име на Терес, син на Котис, придружен от етникон в множествено число – Αρδηνοι. Имената Терес и Котис принадлежат към кръга от царски имена в Тракия, познати от предримската епоха като имена на различни тракийски владетели. В римската епоха тези имена са доста популярни сред траките, като нерядко те са засвидетелствани като имена на жреци на различни култове. За съжаление, в представения надпис не е указано дали единият от посветителите с име Терес е бил жрец. Името Мантис на гръцки означава прорицател, гадател, като вероятно е някакъв намек за жреци в това семейство. Очевидно оброчната плочка е била посветена в светилище на Тракийския херос с епитет Салдобюсенос от баща и неговите синове, които произхождат от непознато досега селище с име Арде, незасвидетелствано от други епиграфски паметници. Ако се знаеше приблизително районът на откриване на този епиграфски паметник, може да бъде дадена и приблизителна локализация на това селище. Засега обаче то ще остане с неустановена локализация. Познат е доста подобен етникон – Αρδιληνος, както и в латински надпис от района на Филипополис – дн. Пловдив, е споменато селище като vicus Ardicenus, а най-близко по звучене име на селище е засвидетелствано у Прокопий (Proc., De aedif. IV, 4) – в областта Кавецос – Ἀρδεία – вероятно в земите на днешна Северозападна България[16].

Иначе най-вече епиграфски паметници с изображение на Тракийския Херос и с епитета Салдобюсенос са познати от светилището от Глава Панега в района на град Луковит, някои от които освен това са и със сходна иконография както представената тук оброчна плочка[17]. Същият този епитет на божеството

The best legible lettering in the inscription is undoubtedly the name of Teres, son of Cotys, accompanied by an ethnicon in plural – Αρδηνοι. The names Teres and Cotys belong to the circle of royal names in Thrace, familiar from the pre-Roman period as names of different Thracian rulers. In the Roman times these names were quite popular among the Thracians, and not infrequently they are attested as names of priests of different cults. Unfortunately the presented inscription does not state whether one of the dedicants bearing the name of Teres was a priest. Mantis in Greek means a diviner, fortune-teller and possibly hints at priests in the family. Obviously the votive tablet was dedicated in the sanctuary of the Thracian Heros of the epithet Saldobyusenos by a father and his sons who came from a so far unknown village named Arde, which is not-attested by other epigraphic monuments. If we knew roughly the area where this epigraphic monument was found, we could give the approximate location of this village. So far, however, it will remain unidentified. We know of a quite similar ethnicon Αρδιληνος, a *vicus Ardicenus*, a village mentioned in a Latin inscription from the region of Philippopolis (today Plovdiv), as well as the closest parallel by sounding – the name of a village mentioned by Procopius (Proc., De aedif. IV, 4) – in the region of Kavetsos – Ἀρδεία – probably in the present-day Northwest Bulgaria[16].

Otherwise, from the sanctuary at Glava Panega near the town of Lukovit we know mostly epigraphic monuments defining the Thracian Heros by the epithet Saldobyusenos, some of which have similar iconography to that of the votive tablet presented here[17]. The same epithet of the deity – Saldobyusenos is attested in a votive tablet from Golyama Brestnitza village near Glava Panega, on which the characters accompanying the horseman are again an acolyte and two women[18]. Most likely the votive tablet presented here comes from the region of Glava Panega because of to the specific epithet of the Heros – Saldobyusenos, typical only for this

---

[15] **Стоянов, Т.** За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракийския конник. – Векове, 1, 1987, с. 18–30; с. 27.

[16] **Detschew, D.** Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 23.

[17] **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae (Sofia), 1958, No. 530. Cf. also No. 532. No. 551.

ския конник. – Векове, 1, 1987, с. 18–30; с. 27.

[16] **Detschew, D.** Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 23.

[17] **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae (Sofia), 1958, No. 530. Cf. also No. 532 and No. 551.

[18] **Mihailov, G.** IGBulg, Vol. II, No. 587.

– Салдобюсенос, е засвидетелстван и в оброчна плочка от с. Голяма Брестница в района на Глава Панега, като допълнителните изображения към конника също са един аколут и две жени[18]. Най-вероятно и представената тук оброчна плочка произхожда от района на Глава Панега поради специфичния епитет на Хероса – Салдобюсенски, характерен само за това светилище, като се смята, че той показва неговата връзка с извора[19]. Зл. Гочева смята, че светилището при Глава Панега е възникнало още в предримската епоха, като в римски времена то е свързано преди всичко с култа към Тракийския конник като основен култ, независимо че в римски времена, поради някои синкретични елементи и разнородни влияния, този култ се е слял с култа към Асклепий, а светилището е станало общотракийско светилище, съществуващо извън големите градски центрове, в което има засвидетелствани посветители от различни по-далечни места[20]. Отбелязано е, че от 126 оброчни паметници, намерени в това светилище, 77 – или преобладаващата част, са посветени на Тракийския конник, като някои са без посветителни надписи. Освен това повечето посветители са с тракийски имена или ясно изразени романизирани траки с тракийски cognomina[21].

По иконографските и палеографските си особености представеният епиграфски паметник може да бъде датиран в самия край на II в. или в началото на III в. сл. Хр.

Представената оброчна плочка с изображение на Тракийския конник обогатява нашите представи за характера на този род паметници, като в нея е засвидетелстван непознат от други епиграфски паметници етникон, който произхожда от селищно име, което може да се възстанови като Арде – с неустановена локализация в земите на древна Тракия в римската епоха.

Култът към анонимния Тракийски Херос или Бог в тракийските земи в римски времена е феномен за тази епоха, непознат като явление сред други народи под римска власт, и ще продължава да бъде предизвикателство пред

---

[18] **Mihailov, G.** IGBulg, Vol. II, No. 587.

[19] **Гочева, Зл.** Светилището при Глава Панега и проблемът за романизацията на Долна Мизия. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева, София, 2002, с. 111–118; с. 114.

[20] Пак там, с. 111–112.

[21] Пак там, с. 112.

sanctuary and supposedly showing its association with the water spring[19]. According to Zl. Gocheva the sanctuary at Glava Panega emerged even in the pre-Roman era, but in Roman times it was associated primarily with the cult of the Thracian Horseman as a main cult, although due to some syncretic elements and diverse influences this cult merged in the Roman times with the cult of Asclepius and the sanctuary became a common-Thracian sanctuary existing outside the large urban centres; dedicants from different more distant places are attested in the sanctuary[20]. It is also noted that of 126 votive monuments found in it, 77 – or the majority, are devoted to the Thracian Horseman, some have no inscription. Moreover, most dedicants bear Thracian names or are pronounced Romanized Thracians with Thracian cognomina[21].

By its iconographic and palaeographic features the epigraphic monument can be dated to the very end of the second century or to the early third century AD.

The considered votive tablet with the image of the Thracian Horseman enriches our notions about the nature of this kind of monuments, as it contains a new ethnicon not attested by other epigraphic monuments, derived from a village name that can be restored as Arde – with an unspecified location in the lands of Ancient Thrace in the Roman era.

The cult of the anonymous Thracian Heros or God in the Thracian lands in the Roman period is a phenomenon of that time unknown among the other peoples under Roman rule and will continue to challenge the researchers of antiquity until its genesis is clarified. Votive monuments depicting the Thracian Horseman are known beyond the borders of the Roman provinces of Thracia and Lower Moesia, due to the campaigns and movements of the Roman troops composed by Thracians as well on missions in different Roman provinces. It is assumed that in the 4th c. AD due to the official adoption of Christianity, the reverence and adoration for the Thracian Horseman came to an end.

---

[19] **Гочева, Зл.** Светилището при Глава Панега и проблемът за романизацията на Долна Мизия. – In: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева, София, 2002, с. 111–118; с. 114.

[20] Ibid. p. 111–112

[21] Ibid. p. 112

проучвателите на древността докато не бъде изяснен неговият генезис. Оброчни паметници с изображението на Тракийския конник са познати и извън границите на римските провинции Тракия и Долна Мизия, свързано с движението на римски войски, съставени и от траки, в различните римски провинции. Установено е, че в IV век сл. Хр., с официалното приемане на християнството, се слага край на почитането на Тракийския конник.

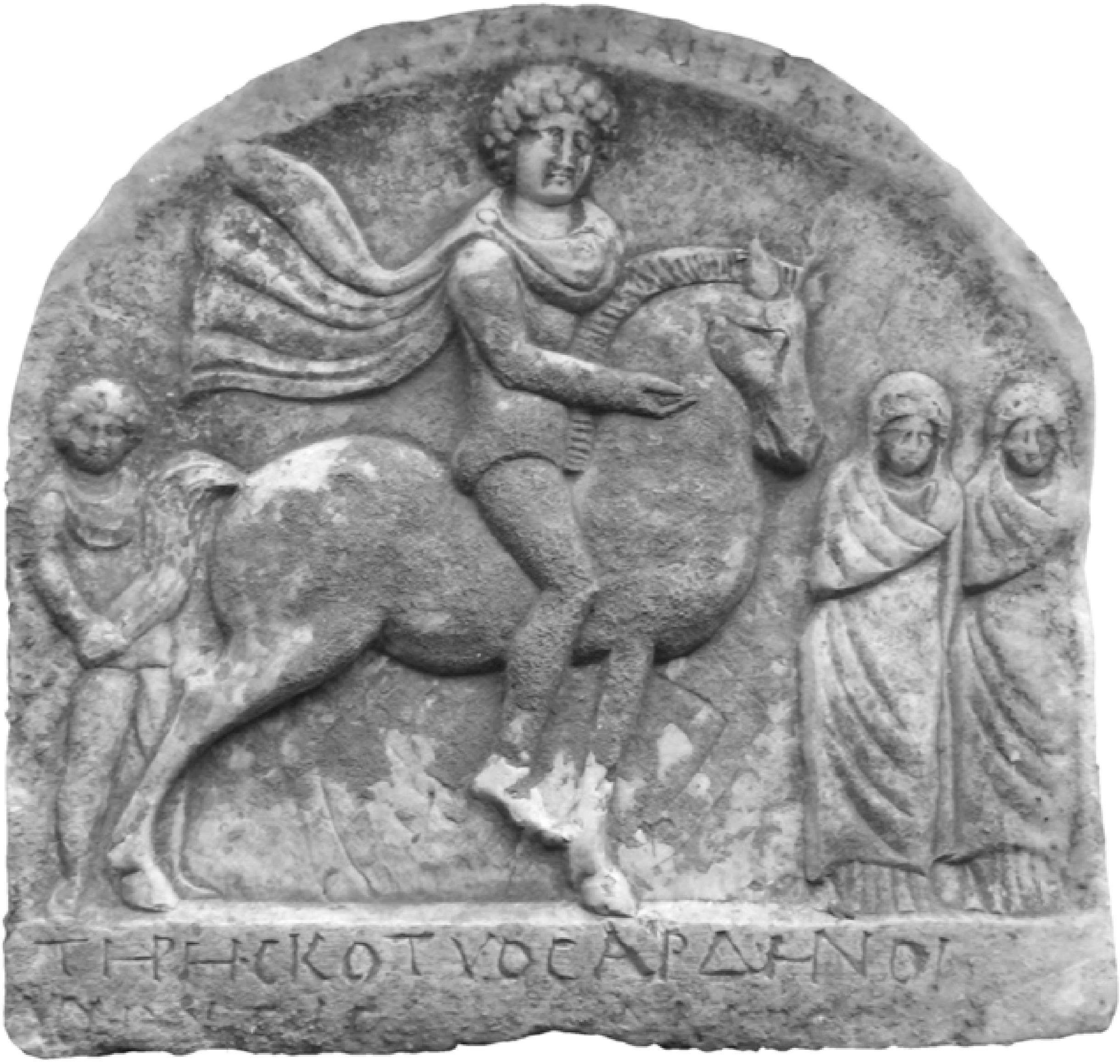

Обр. 1. Оброчна плочка с изображение на Тракийски конник от НИМ – София.
Fig. 1. Votive tablet with the image of the Thracian Horseman from the NMH, Sofia

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

НОВООТКРИТО СВЕТИЛИЩЕ НА БОГ СИЛВАН В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. БУТАН, ВРАЧАНСКА ОБЛАСТ

Иван Христов

NEWLY DISCOVERED SANCTUARY OF THE GOD SYLVANUS IN THE VILLAGE LANDS OF BUTAN, VRATSA PROVINCE

Ivan Hristov

През есента на 2014 г. в Националния исторически музей постъпва чрез органите на МВР добре запазен оброчен релеф, изобразяващ бог Силван.[1] Паметникът е изработен от мрамор. Върху лицевата страна (en face) е изобразено божеството, право, обуто в къси ботуши. Силван е облечен в хитон, препасан през кръста. Наметнат е с мантия, закопчана на едното рамо. В едната си ръка държи косер, а вдругата – клонка. На главата носи широка шапка (своеобразен *petasus*). Лицето е обезличено – вероятно още в древността.[2] В долния десен ъгъл на паметника е изобразено куче с нашийник. Върху лицевата страна се забелязват следи от обработка чрез метален инструмент (Обр. 1).

Предметът е с височина 46,5 см, широчина 29 см. Фигурата на божеството е висока 27 см. Под фигурата на Силван, на един ред с височи-

In the autumn of 2014, a well-preserved votive relief representing the god Sylvanus was acquired by the National Museum of History submitted by the authorities of the Ministry of Interior[1]. The relief is made of marble. The obverse side bears the standing image of the deity in full face. Sylvanus is dressed in a chiton girdled at the waist. He is wrapped in a cloak (*himation*) buttoned at the shoulder. He holds a reaping-hook in one hand and a twig in the other. His head is covered with a broad, floppy brimmed hat (a kind of *petasus*). The individuality of the face is obliterated – probably already in antiquity[2]. A dog with a collar is depicted in the lower right corner of the monument. Traces of processing with a metal tool are visible on the obverse (Fig. 1).

The object is 46,5 cm high and 29 cm wide. The deity's figure is 27 cm tall. A single line of a Latin inscription is incised under the figure of на на буквите 1,5–1,8 см, е изсечен надпис на латински език. Чете се:

---

[1] Паметникът е спасен от незаконен износ от служители на Главна дирекция „Криминална полиция" и на Областната дирекция на МВР – Монтана. Използвам възможността да благодаря на служителите на МВР, които, по станала вече традиция, предават за съхранение във фонда на НИМ ценни антични паметници, заловени при специализирани мероприятия. Виж публикации на епиграфски паметници, обогатили фонда на НИМ, благодарение на органите на МВР: **Стоев, К., И. Христов.** Епиграфски паметници от Рациария – Известия на Национален исторически музей, том XXVI, София, 2014, 65–88. **Стоев, К.** L. Flaminius Crispus, ornatus ornam entis decu rionalibus (в надгробен надпис от Рациария). – Известия на Национален исторически музей, том XXVII, София, 2015, 103–112.

[2] Известна е практиката пред раннохристиянската епоха (IV–V в.) много от античните светилища да бъдат разрушавани и статуите на езическите божества да бъдат разстрошавани. Вероятно такава е съдбата и на лицето на божеството върху описвания релеф.

[1] The monument was rescued from illegal export by employees of Criminal Police General Directorate and District Police Directorate of the town of Montana. I take this opportunity to thank the employees of the Interior Ministry who by already established tradition submit to the NMH collections valuable antiquities rescued during special events. Cf. publications of epigraphic monuments acquired by NMH thanks to the efforts of the authorities of the Ministry of the Interior: **Stoev, K., I. Hristov.** Epigraphic monuments from Ratiaria, in: Proceedings of the National Museum of History, volume XXVI, Sofia, 2014, 65–88; **Stoev, K.** L. Flaminius Crispus, ornatus ornam entis decu rionalibus (in an epitaph from Ratiaria) – Proceedings of the National Museum of History, Volume XXVII, Sofia, 2015, 103–112.

[2] Known is the practice in the early pre-Christian era (4th–5th century) many ancient temples to be demolished and the statues of the pagan gods broken into pieces. Perhaps something like that happened to the deity's face carved on the relief.

MARCIANUS EX VOTO POSVI (T)
Marcianus ex voto posvi (t)

Паметникът е открит в землището на с. Бутан, област Враца, в равнинна местност, в непосредствена близост до т. нар. „Брестовски язовир“ – 11 км западно от селото (Обр. 2). В близост до посочената местност е разположен минерален извор. Според откривателите, релефът е намерен заедно с още пет подобни паметника. При посещение на терена забелязах основите на голяма сграда, силно повредени от дълбочинното риголване на терена с верижни машини. Сградата е с правоъгълен план, с приблизителни размери 18 х 14 м, с ориентация югозапад–североизток. Дебелите около 0,8 м зидове са градени от обработени камъни, спојавани с глина. Запазени са части от югозападния и североизточния зид. В близост до нея се откриваха множество фрагменти от битова и строителна керамика от II–III в. Интерес предизвиква керамичен антефикс с изображение на мъжка глава (театрална маска?), който е украсявал първия ред от покривната конструкция на сградата (Обр. 3). Отделни фрагменти от мраморни паметници подсилват впечатлението за сакрално място, което вероятно може да бъде свързано с неизвестно до този момент светилище на бог Силван. Липсват други данни за находки от античната епоха. Липсата на археологически разкопки затруднява датирането на паметника, а оттам – и на целия обект. Все пак, въз основа на разпространението на името и на някои стилови белези при изписването на паметника, мога условно да датирам вотивния релеф за втората половина на III в.[3]

В близост до това място са локализирани селища от римската епоха.[4]

Районът на откриване попада в наситена зона с римски селища и укрепления. В съседното на Бутан село – Хърлец, е разположен кас-

Sylvanus. The letters are 1.5–1.8 cm high. The inscription reads:

MARCIANUS EX VOTO POSVI (T)
Marcianus ex voto posvi (t)

The relief was found in the village territory of Butan, Vratsa province, in a plane area in immediate vicinity of the so-called *Brestovski yazovir* – 11 km to the west of the village (Fig. 2). A mineral spring is located near the findspot. According to the finders the relief was found together with five similar monuments. During a field survey I recognized the foundations of a large building severely damaged by the tracked vehicles during the deep cultivation of the soil. The building had a rectangular plan with approximate dimensions of 18 x 14 m and a southwest – northeast orientation. The walls, about 0.8 m thick were built of clay-bound hewn stones. Preserved were parts of the southwest and northeast walls. Lots of fragments of 2nd–3rd century household and building ceramics were found in the vicinity of this structure.

Interesting is the ceramic antefix with a carved image of a male head (theatrical mask?), which terminated and decorated the front of the tiled roof of the building (Fig. 3). Individual fragments of marble monuments reinforce the impression of a sacred place that can probably be associated with a so far unknown sanctuary of the god Sylvanus. There is no other evidence of finds from the antiquity. The absence of archaeological excavations hampers the dating of the monument and hence of the entire site. However, based on the spread of the name and some stylistic characteristics in the lettering, the votive relief can provisionally be dated back to the second half of the 3rd century[3]. Settlements from the Roman period were localized near that site[4].

The find area falls within a zone saturated with Roman settlements and fortifications. The castellum Augustae is located in the territory of Harletz, a village neighbouring Butan. The roadтелът Augustae (землище на с. Хърлец), северозападно от Брестовския язовир. В землището на град Козлодуй е локализирана и крайпътна станция Regianum.[5]

---

[3] Благодаря на д-р Калин Стоев за оказаната консултация при датирането на паметника.

[4] **Ганецовски, Г., Н. Торбов.** Издирване на археологически обекти в землищата на селата Бутан и Върбица, Врачанска област. Археологически открития и разкопки през 2009, София 2010, 631–633; **Николов, Б.** От Искър до Огоста. София 1996, 33.

[3] Thanks to Dr. Kalin Stoev who consulted me on the dating.

[4] **Ганецовски, Г., Н. Торбов.** Издирване на археологически обекти в землищата на селата Бутан и Върбица, Област Враца. – Археологически открития и разкопки през 2009, София 2010, 631–633; **Николов, Б.** От Искър до Огоста. София 1996, 33.

До образуването на провинция Крайбрежна Дакия (Dacia Ripensis) районът е попадал в границите на провинция Долна Мизия (Moesia Inferior) и по всяка вероятност в градската територия на Монтана (region Montanensium).[6]

Староиталийското божество Силван е свързано с горите и с дивата природа.[7] Известно е като покровител на дома, земеделието и растителността. В Римската империя намира популярност както в западните провинции, така и в провинциите на днешния Балкански полуостров. Култът е слабо разпространен в провинция Тракия. В Долна Мизия почитането на божеството е документирано в западните части на провинцията – около района на Монтана. До края на XX век са известни около 36 паметника в провинцията – твърде малко на фона на стотиците оброчни плочки, изобразяващи други божества.[8]

Най-близо до Бутан са известните светилищата на Силван, в околностите на врачанските села Лехчево и Лиляче (м. Кадин вир).[9]

За съжаление, предполагаемото светилище на Силван в околностите на Бутан ще остане поредният пример на унищожено от иманярите култово място в Северозападна България, където незаконното разкопаване на старини се е превърнало в безконтролно препитание на голяма част от населението на врачанските села.

side station Regianum is situated to the northwest of Brestovski yazovir in the area of the town of Kozloduy[5].

Until the constitution of the province Coastal Dacia (*Dacia Ripensis*), the area was within the boundaries of the province of Lower Moesia (*Moesia Inferior*) and probably in the urban area of Montana (*region Montanensium*)[6].

The Old Italic god Sylvanus is associated with the forests and wild nature[7]. He is also known as the protector of home, agriculture and vegetation. In the Roman Empire he was popular both in the western provinces and the provinces in today's Balkan Peninsula. The cult was slightly spread in the province of Thracia. In Lower Moesia the worship of the deity is documented in the western parts of the province around the area of Montana. By the end of the twentieth century about 36 monuments were known from the province, too little compared to the hundreds of votive tablets depicting other deities[8].

Closest to the sanctuary at Butan are the well-known sanctuaries of Sylvanus in the surroundings of the Vratsa villages Lehchevo and Lilyache (*Kadin vir* locality)[9].

Unfortunately the suggested sanctuary of Sylvanus localized in the vicinity of Butan will afford another example of a destroyed by looters cult place in North–western Bulgaria where the illegal diggings for antiquities has become uncontrolled livelihood for a large part of the population from the villages in the province of Vratsa.

---

[5] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София 1999, 31, 158–160.

[6] **Бинев, М.** Монтана. Римски и ранновизантийски селища в България. София 2003, 170–172.

[7] **Dorcey, P.** The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion. Leiden – New York – Koln 1992, 7–32; **Гочева, Зл.** Култът на Силван в провинци Долна Мизия. – Археология, кн. 2, 1993, 13–21.

[8] **Гочева, Зл.** Култът на Силван в провинции Долна Мизия. – Археология, кн. 2, 1993, 13–21; **Aleksandrov, Ol.** Roman Army Religionin the Province of Lower Moesia. – The Lower Danube Roman Limes (1st–6th C. AD) Sofia 2012, 278–279; **Aleksandrov, Ol.** The Religion in the Roman Army in Lower Moesia Province (1st–4th c. AD) V. Tarnovo 2010; **В. Велков, Г. Атанасов.** Монтана 2. Епиграфски паметници от Монтана и района. Монтана 1999.

[9] **Венедиков, Ив.** Светилището при с. Лиляче – Известия на археологическия институт, 18, 1952, 195–215.

[5] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София 1999, 31, 158–160.

[6] **Бинев, М.** Монтана. Римски и ранновизантийски селища в България. София 2003, 170–172.

[7] **Dorcey, P.** The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion. Leiden – New York – Koln 1992, 7–32; **Гочева, Зл.** Култът на Силван в провинци Долна Мизия. – Археология, кн. 2, 1993, 13–21.

[8] **Гочева, Зл.** Култът на Силван в провинци Долна Мизия. – Археология, кн. 2, 1993, 13–21; **Aleksandrov, Ol.** Roman Army Religionin the Province of Lower Moesia. – The Lower Danube Roman Limes (1st–6th C. AD) Sofia 2012, 278–279; **Aleksandrov, Ol.** The Religion in the Roman Army in Lower Moesia Province (1st–4th c. AD) V. Tarnovo 2010; **В. Велков, Г. Атанасов.** Монтана 2. Епиграфски паметници от монтана и района. Монтана 1999.

[9] **Венедиков, Ив.** Светилището при с. Лиляче – Известия на археологическия институт, 18, 1952, 195–215.

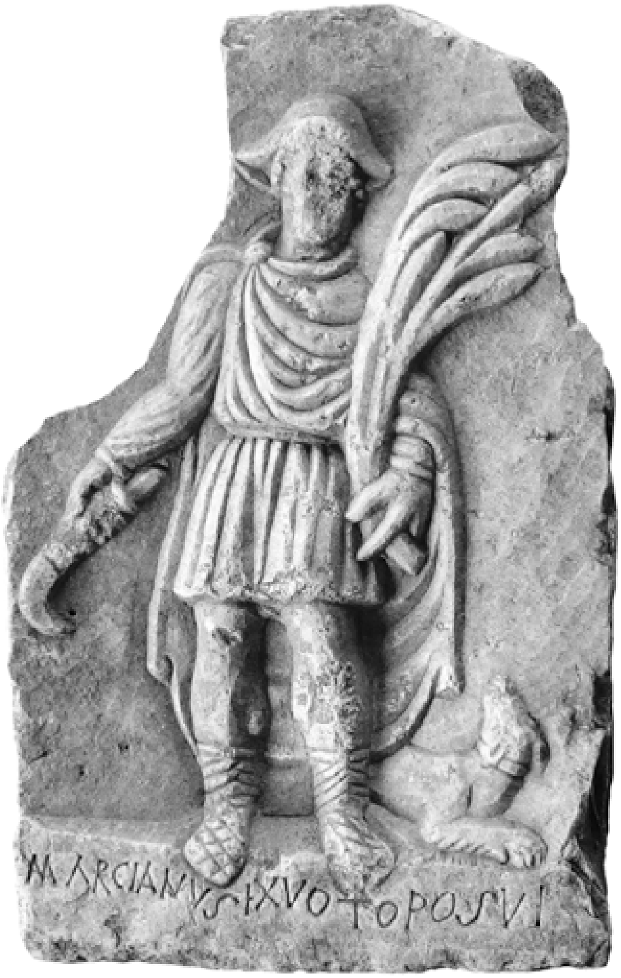

Обр. 1. Оброчен релеф на бог Силван от с. Бутан.
Fig. 1. Votive relief of the god Sylvanus from the village of Butan.

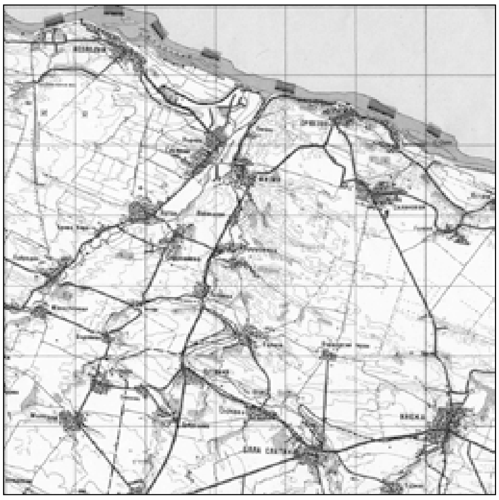

Обр. 2. Карта на района на с. Бутан.
Fig. 2. Map of the region of Butan.

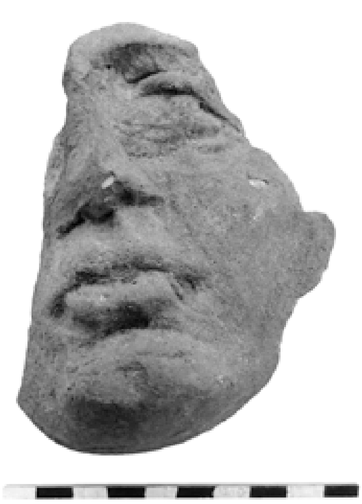

Обр. 3. Керамичен антефикс от покривната конструкция на предполагаем храм.
Fig. 3. Ceramic antefix from the roofing structure of a suggested temple.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗА КОХОРТИТЕ НА V МАКЕДОНСКИ ЛЕГИОН ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

Валери Стоичков, Румен Иванов

ON THE COHORTS OF THE ROMAN LEGIO V MACEDONICA IN LATE ANTIQUITY

Valeri Stoichkov, Rumen Ivanov

Пети Македонски легион се настанява по Долния Дунав и по-точно – в Ескус (Oescus, при с. Гиген, обл. Плевен) около 9–10 г. сл. Хр.[1] Там остава до 62 г., за да отсъства за едно десетилетие поради военни операции в Армения и Юдея. Завръща се в първоначалния си гарнизон в 71 г. Остава тук до началото на 102 г. Дислоциран е в Северна Добруджа, в новия си гарнизон Трезмис (Troesmis, дн. Turcoaia). Тук остава до 167 г., за да се отправи към Поролисенска Дакия (Dacia Porolissensis). Несъмнено това се налага от големите инвазии на германите (маркомани, костобоки и други) по Средния и Долния Дунав при Марк Аврелий (161–180) и Луций Вер (161–169).

The Fifth Macedonian Legion was stationed in the Lower Danube and more precisely in Oescus (at the village of Gigen, Pleven Reg.) in 9–10 AD.[1] It remained there until 62 and then for a decade was absent because of military operations in Armenia and Iudaea. In 71 it was garrisoned back in its original location and stayed there as late as the beginning of 102. Then the legion moved to North Dobrudzha and was deployed at its new garrison Troesmis (today Turcoaia). It was stationed there up to 167 in order to proceed to Dacia Porolissensis, undoubtedly because of the massive incursions of Germanic people (Marcomanni, Costoboci and others) in the Middle and Lower Danube during the reign of the co-emperors

---

[1] За историята на V Македонски легион вж: **Filow, B.** Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig 1906 (Klio, Beiheft 6); **Геров, Б.** Романизмът между Дунава и Балкана. Част I: От Август до Хадриан. – ГСУ ИФФ 45, 1948–1949, София 1949, 5 сл.; **Bărbulescu, M.** Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa. Cluj-Napoca 1987; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София 1999 (The Defence System alond the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius); **Sarnowski, T.** Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na polnocnym Morza Czarnego. Warszawa 1988 (=Novaensia 3); **Zahariade, M.** Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti 1988; **Иванов, Р.** Дислокация на римските легиони по долни Дунав през епохата на Принципата. – НБУ – ГДА/АИМ, т. IV–V, София 2000: 240–247; **Иванов, Р.** 2004: **Иванов, Р.** Римската войска в Мизия и Тракия. – В: (Р. Иванов, ред.) Археология на българските земи. Т. I, София 2004:110–132; **Ivanov, R.** Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – BRGK 78, Mainz am Rhein 1997 (1999), 467–640.

[1] On the history of the V Macedonian Legion cf. **Filow, B**. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig 1906 (Klio, Beiheft 6); **Геров, Б.** Романизмът между Дунава и Балкана. Част I: От Август до Хадриан. – ГСУ ИФФ 45, 1948–1949, София 1949, 5 сл.; **Bărbulescu, M**. Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa. Cluj-Napoca 1987; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София 1999 (The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius); **Sarnowski, T**. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na polnocnym Morza Czarnego. Warszawa 1988 (=Novaensia 3); **Zahariade, M.** Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti 1988; **Иванов, Р.** Дислокация на римските легиони по долни Дунав през епохата на Принципата. – НБУ – ГДА/АИМ, т. IV–V, София 2000: 240–247; **Иванов, Р.** 2004: **Иванов, Р.** Римската войска в Мизия и Тракия. – In: (Р. Иванов, ред.) Археология на българските земи. Т. I, София 2004:110–132; **Ivanov, R**. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – BRGK 78, Mainz am Rhein 1997 (1999), 467–640.

Липсата на военната единица в близост до делтата на Дунав дава възможността за големи инвазии на юг от голямата европейска река на мощна племенна коалиция, доминирана от костобоките. Нанесени са страшни поражения в огромни територии на Долна Мизия, Източна Горна Мизия, Тракия и дори по посока Македония и Ахая.

След 271 г. император Аврелиан (270–275) започва окончателното евакуиране на военното и романизованото цивилно население от provincia trium Daciarum – действие, започнато още при Галиен (253–260). Ескус отново става главна щаб квартира на легиона. Несъмнено там е оставена само част от военната единица. В други невралгични пунктове са настанени поделения от частта. На много обекти от дн. Северна България и Източна Сърбия са открити случайно или при археологически разкопки строителна керамика (тухли, тегули и имбрикси) с печати на V легион и на съответната кохорта. Те се датират от учените през управлението на Диоклециан (284–305) и Тетрархията.[2]

Правят впечатление следните факти:

1. От основния гарнизон Ескус няма печати с означение на кохорта.

2. Първата група щемпели на тази част се намира в близост до Ескус или недалеч. Става дума за Сукидава (Sucidava) на отсрещния ляв бряг на Дунав, Августе (Augustae, Хърлец, обл. Враца недалеч от устието на р. Августа, Augusta fluvius в голямата европейска река) и Алмус (Almus, Лом, обл. Монтана на Дунав).

3. Печати с означение на първата и на петата кохорта, намерени в Gamzigrad, резиденцията на император Галерий Felix Romuliana. Това място е отдалечено от Ескус на 200 и повече километри на запад и нямаме засега точно обяснение. Логично би било тук да има печати на отстоящия на около 50 км в Рациария (Ratiaria) legio XIII Gemina.

4. Една тухла се намира в музея във Видин (античната Bononia), на 20 км запад-

Marcus Aurelius (161–180) and Lucius Verus (161–169). The absence of the military unit near the Danube Delta facilitated the large-scale invasions to the south of the great European river of the powerful tribal coalition, dominated by the Costoboci. The raids caused terrible damages in vast areas of Lower Moesia, East Upper Moesia, Thracia and even areas towards Macedonia and Achaia.

After 271, Emperor Aurelian (270–275) began the final evacuation of military and romanized civilians from Provincia trium Daciarum, a campaign initiated under Gallienus (253–260). Oescus became again the main headquarters of the legion. Undoubtedly only part of the military unit stayed there. Cohorts of the military unit were stationed in other neuralgic points. Building ceramics (bricks, tegulae and imbrices) with stamps of the Fifth Legion and the respective cohort were found accidentally or uncovered during archaeological excavations on many sites in today's North East Bulgaria and East Serbia. The researchers date the ceramics back to the reign of Diocletian (284–305) and the Tetrarchy.[2]

The following facts attract our attention:

1. There are no stamps from the main garrison at Oescus, indicating a cohort.

2. The first set of stamps of this unit was found near Oescus or not far from it *viz*. Sucidava on the opposite left bank of the Danube, in Augustae (village of Harletz, Vratza Reg., near the mouth of the river *Augusta fluvius* (i.e. Ogosta), the right tributary of the large European river) and in Almus (today Lom on the Danube, Montana Reg.).

3. Stamps with indication of the first and the fifth cohort, from the Felix Romuliana, the residence of Emperor Galerius were found in today's Gamzigrad. This place is over two hundred km to the west of Oescus; this fact has not been precisely explained yet. It would be reasonable to expect here stamps of Legio XIII Gemina stationed at Ratiaria, which is situated about 50 km away.

4. A brick is registered in the collection of the History Museum in Vidin (ancient Bononia). Its

---

[2] **Sarnowski, T.** Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum.– Germania 63, №1, 1985, 107–127; **Иванов, Р**. Долнодунавската отбранителна система…, 131–132 and the literature cited.; **Sarnowski, T**. Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donaulimes. – В: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Teil 2, Wien 1990, 855–861.

[2] **Sarnowski, T.** Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum.– Germania 63, №1, 1985, 107–127; **Иванов, Р**. Долнодунавската отбранителна система…, 131–132 and the literature cited.; **Sarnowski, T**. Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donaulimes. – In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Teil 2, Wien 1990, 855–861.

но от Рациария. Не е известно как е попаднала там. Бонония е в зоната на контрол на Рациария.

От Сукидава на отсрещния бряг са намерени следните щемпели: **LVMCORSIII** = L(egio) V M(acedonica) CO(ho)RS III (в Nominativ), Пети Македонски легион, трета кохорта, или в Genetiv – L(egionis) V M(acedonicae) CO(ho) R(ti)S III (tertiae) – (производство) на третата кохорта на Пети македонски легион; **CORSIII** = CO(ho)RS III vel CO(ho)R(ti)S III; **LVMCIIII** = L(egio) V M(acedonica) C(ohors) IIII (Nom.) vel L(egionis) V M(acedonicae) C(ohortis) IIII – (производство) на четвъртата кохорта на Пети Македонски легион.[3]

През 2015 г. бе проучен фрагмент от западната крепостна стена на кастела Алмус.[4] Сред откритата строителна керамика има няколко тухли в позитив и негатив на Първата и Втората кохорта на V Македонски легион – **LEGVMCI** = LEG(io) V M(acedonica) C(ohors) I (prima) vel LEG(ionis) V M(acedonicae) C(ohortis) I(primae); **LEGVMCII** = LEG(io) V M(acedonica) C(ohors) II (secunda) vel LEG(ionis) V M(acedonicae) C(ohortis) II (secundae); …GVM CII.

Крепостната стена на Augustae II се отнася към края на III – първите няколко години на IV в. Новата крепостна стена има няколко издадени навън U-образни кули.[5] Там са намерени тухли с печати на четвъртата и на петата кохорта на легиона – LVMCIIII, LVMCV.

Трябва да отбележим, че единствено legio V Macedonica (Dacia Ripensis) има щемпели с означението на кохортата. Останалите долнодунавски легиони нямат такива печати, поне досега – в Dacia Ripensis – XIII Gemina (другият легион – с гарнизон Ratiaria), в Moesia Secunda – I Italica (Novae) и XI Claudia (Durostorum), в Scythia – I Iovia (Noviodunum) и II Herculia (Troesmis).

provenance is not quite clear. Bononia, which is located 20 km to the west of Ratiaria, was within the control area of the latter.

The following stamps of cohorts were found in Sucidava on the opposite left bank of the Danube: **LVMCORSIII** = L(egio) V M(acedonica) CO(ho)RS III (in Nominative), i.e. Fifth Macedonian Legion, Third cohort or in Genitive – L(egionis) V M(acedonicae) CO(ho) R(ti)S III (tertiae) – (production) of the Third cohort of the Fifth Macedonian Legion; **CORSIII** = CO(ho)RS III vel CO(ho)R(ti)S III; **LVMCIIII** = L(egio) V M(acedonica) C(ohors) IIII (Nom.) vel L(egionis) V M(acedonicae) C(ohortis) IIII – (production) of the Fourth cohort of the Fifth Macedonian Legion[3].

A section of the western fortress wall of the castellum Almus was investigated in 2015.[4] Several bricks with positive and negative stamps of the First and Second cohorts of the V Macedonian Legion occurred among the fragments of building ceramics found there: **LEGVMCI** = LEG (io) V M(acedonica) C(ohors) I(prima) vel LEG(ionis) VM(acedonicae) C(ohortis) I(primae); **LEGVMCII** = LEG (io) V M (acedonica) C(ohors) II (secunda) vel LEG(ionis) V M(acedonicae) C(ohortis) II (secundae); ... GVM CII.

The fortress wall of Auguste II refers to the period from the end of the 3rd century until the first few years of the 4th century. The new wall has several protruding U–shaped towers[5]. Bricks with stamps of the Fourth and the Fifth cohort of the legion were found there, *viz*. LVMCIIII, LVMCV.

We should note that only Legio V Macedonica (Dacia Ripensis) had stamps indicating the cohort. Such stamps of the other Lower Danube legions have not been found, at least so far – in Dacia Ripensis – Legio XIII Gemina (the oth-

---

[3] **Tudor**, **D**. Contribuţii priviatoare la armata Daciei Ripensis. – SCIV, 11, 1960, 336 sqq.; **Benea, D**. Die V. Makedonische Legion auf den Nördlichen Donaulimes im 3.–4. Jahrhundert. – AMN, XV, 1978, 235–244; **Sarnowski, T**. Die Legio I Italica…, 119; **Иванов, Р**. Долнодунавската отбранителна система…, 131.

[4] Проучвания на Валери Стоичков и на Юлий Стоянов.

[5] **Машов, С.** Августа – Augustae. Враца, 1980; **Ivanov, R**. Das Befestigungssystem von Augustae II an der Unterdonau. – B: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A.D. Poznan, 1997, 31–34.

[3] **Tudor**, **D**. Contribuţii priviatoare la armata Daciei Ripensis. – SCIV, 11, 1960, 336 sqq.; **Benea, D**. Die V. Makedonische Legion auf den Nördlichen Donaulimes im 3.–4. Jahrhundert. – AMN, XV, 1978, 235–244; **Sarnowski, T**. Die Legio I Italica…, 119; **Иванов, Р**. Долнодунавската отбранителна система…, 131.

[4] The research work was conducted by Valeri Stoichkov and Yuliy Stoyanov

[5] **Машов, С.** Августа – Augustae. Враца, 1980; **Ivanov, R**. Das Befestigungssystem von Augustae II an der Unterdonau. – In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A.D. Poznan, 1997, 31–34.

По-късно се изработват други типове печати, по времето на Константин Велики, на синовете му, на Валентиниан и Валент. Вместо кохорти се отбелязват в съкратен вид имената на селищата, префектите на легионите, официните и фиглините, долната или горната част на пограничната зона и т.н.[6]

В Ескус, Сукидава, Августе и Алмус са записани и други войскови единици, както съдим по „Списъка на служебните рангове, Изток – Notitia Dignitatum, oriens (orientis)“ [7] Кои са причините? Този документ не е написан от един път, а е бил допълван многократно за дълъг период от време – между 390 до най-късно 427–437 г.[8] Според T. Sarnowski интерпретацията на този документ за провинциите Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda, Scythia се отличава от късноримските печати върху строителната керамика от тези територии. Навярно раздробяването на долнодунавските земи на диоцези и провинции, както и организацията и разделянето на легионите, не е станало по едно и също време и по един и същи начин.[9]

---

[6] **Sarnowski, T**., Die Legio I Italica…, 119 sqq.

[7] **Seek, O**. Notitia Dignitatum, accedunt notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum. Berolini, 1876; Вж. също новото издание на O. Seek във Frankfurt am Main, 1962

[8] Документът, след изготвянето му, е бил предаден в Равена, в официума (officium) на Primicerius notariorum, вж. **Jones, A.** The Late Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey. London, 1964; **Zahariade, M.** Moesia Secunda…, 21. През късната античност значението на град Рим постепенно запада за сметка на Милано и Равена.

[9] **Sarnowski, T**, Die Legio I Italica…, 119 sqq.

er legion – garrisoned at Ratiaria), in Moesia Secunda – Legio I Italica (Novae) and Legio XI Claudia (Durostorum), in Scythia – Legio I Iovia (Noviodunum) and Legio II Herculia (Troesmis).

Later, in the time of Constantine the Great, his sons, Valentinian and Valens, other types of seals were produced. Instead of the cohorts, stamped were the abbreviated names of the settlements, the prefects of the legions, the workshops (officinae and figlinae), the upper and lower frontier zone, etc.[6]

Judging by the list of official ranks for the East i.e. Notitia Dignitatum, oriens (orientis)[7], other military units were recorded in Oescus, Sucidava, Augustae and Almus. How can this fact be explained? This document was not written all at once but was supplemented several times in a long period of time – between 390 to 427–437 at the latest.[8] According to T. Sarnowski, the interpretation of this document concerning the provinces of Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda, Scythia differs from the late Roman stamps on the building ceramics from these territories. Perhaps the fragmentation of the Lower Danubian lands into dioceses and provinces, as well as the organization and division of the legions did not happen at the same time and in the same way.[9]

---

[6] **Sarnowski, T**., Die Legio I Italica…, 119 sqq.

[7] **Seek, O**. Notitia Dignitatum, accedunt notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum. Berolini, 1876; Cf. the new issue in Frankfurt am Main, 1962

[8] After its completion the document was submitted to Ravenna, in the officium of the Primicerius notariorum, вж. **Jones, A.** The Late Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. London, 1964; **Zahariade, M.** Moesia Secunda…, 21. In Late Antiquity, the importance of Rome decreased at the expense of that of Milan and Ravenna.

[9] **Sarnowski, T**, Die Legio I Italica…, 119 sqq.

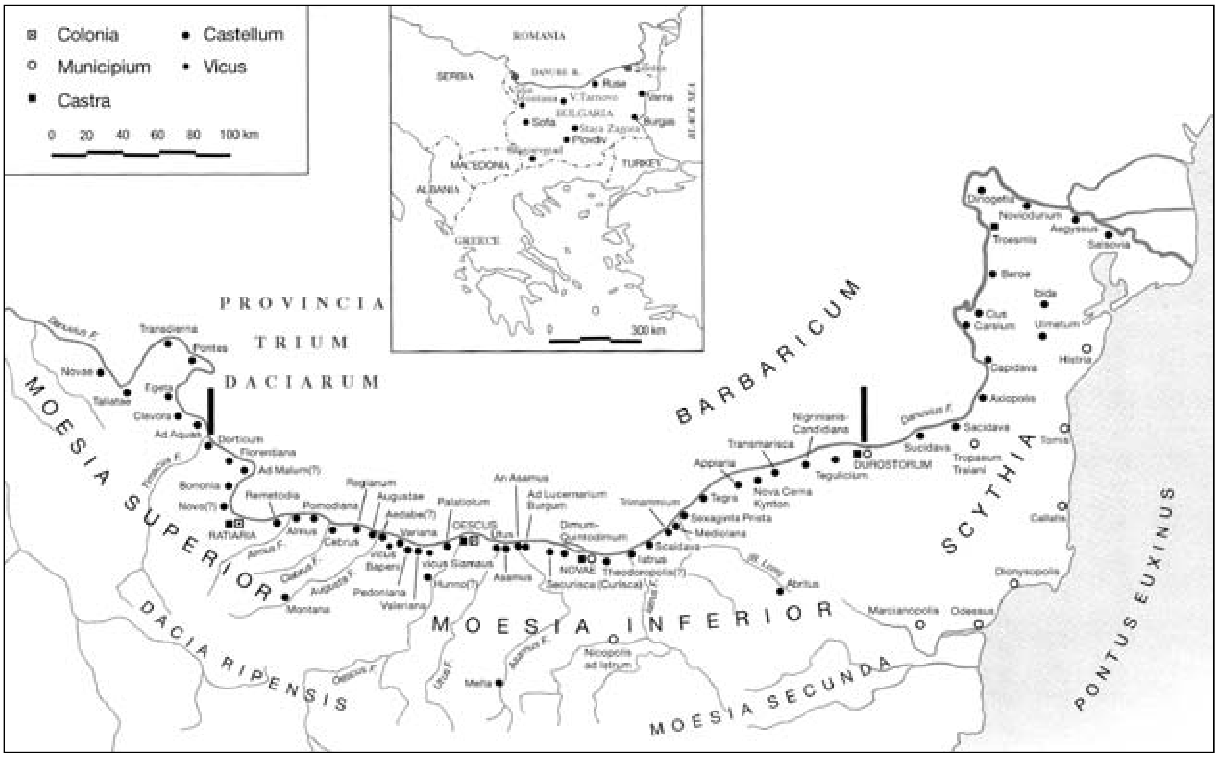
Colonia
Castellum
Municipium
Vicus
Castra
0 20 40 60 80 100 km
ROMANIA
SERBIA
DANUBE R.
Ruse
V.Tarnovo
BULGARIA
Varna
Sofia
Stara Zagora
Burgas
Plovdiv
MACEDONIA
TURKEY
ALBANIA
GREECE
BLACK SEA
0 300 km
PROVINCIA TRIUM DACIARUM
BARBARICUM
MOESIA SUPERIOR
DACIA RIPENSIS
MOESIA INFERIOR
MOESIA SECUNDA
SCYTHIA
PONTUS EUXINUS
Danuvius F.
Transdierna
Pontes
Novae
Taliatae
Egeta
Clevora
Ad Aquas
Dorticum
Florentiana
Ad Malum(?)
Bononia
Novo(?)
RATIARIA
Remetodia
Almus
Pomodiana
Cebrus
Regianum
Augustae
Aedabe(?)
Variana
vicus Baperi
Pedoniana
Valeriana
Palatiolum
OESCUS
vicus Siamaus
Hunno(?)
Utus
An Asamus
Ad Lucernarium Burgum
Asamus
Dimum-Quintodimum
NOVAE
Securisca (Curisca)
Theodoropolis(?)
Iatrus
Trimammium
Scaidava
Mediolana
Sexaginta Prista
Tegra
Appiaria
Nova Cerna Kyrton
Transmarisca
Tegulicium
Nigriniana-Candidiana
DUROSTORUM
Sucidava
Sacidava
Tropaeum Traiani
Axiopolis
Capidava
Tomis
Histria
Carsium
Cius
Ulmetum
Ibida
Beroe
Troesmis
Dinogetia
Noviodunum
Aegyssus
Salsovia
Callatis
Dionysopolis
Odessus
Marcianopolis
Abritus
Nicopolis ad Istrum
Melta
Almus F.
Ciabrus F.
Augusta F.
Oescus F.
Utus F.
Asamus F.
Iatrus F.
Timacus F.

Обр. 1. Карта на долния Дунав I–VI в. (по R. Ivanov, 1997).
Fig. 1. 1st–6th century map of the Lower Danube (after R. Ivanov, 1997).

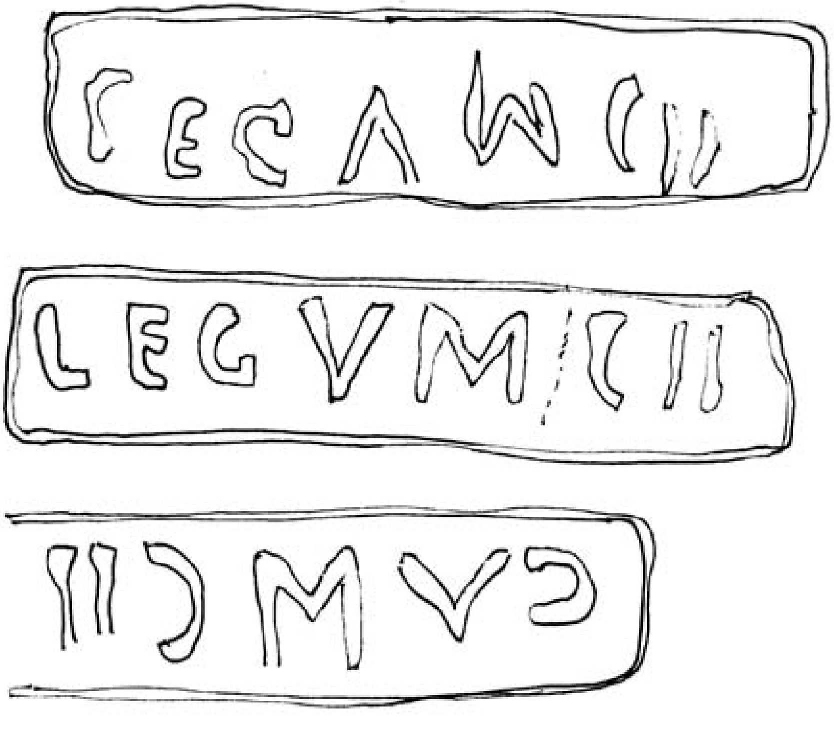
LEG V M C II
LEG V M C II
LEG V M C II

Обр. 2. Печати на Първа и Втора кохорта на V Македонски легион от Алмус (по В. Стоичков и Р. Иванов).
Fig. 2. Stamps of the First and Second cohorts of the Fifth Macedonian Legion from Almus
(after V. Stoichkov and R. Ivanov).

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ДВА НОВИ ПАМЕТНИКА НА РИМСКАТА ПОРТРЕТНА ПЛАСТИКА ОТ ФОНДА НА НИМ

Красимира Карадимитрова, Любава Конова, Елка Пенкова

Многогодишната дейност на директора на НИМ, проф. д-р Божидар Димитров, за попълване и обогатяване на фондовете на музея, през юбилейната за него 2015 г. се увенча с придобиването на някои значими паметници, свързани с историята на българските земи в древността. Сред тях са два първокласни екземпляра на римската портретна пластика, на които е посветена статията. Идентифицирането им е резултат от съвместната работа на специалисти от НИМ и НАИМ – БАН, което позволи привличането на значително количество сравнителен изобразителен и епиграфски материал, провеждане на дискусии и проверка на различни работни хипотези. Авторите изказват благодарност на нумизматите доц. д-р Бистра Божкова и доц. д-р Владимир Пенчев за ценните консултации по време на изследването.

Мраморна глава на мъж от Рациария

Главата с инв. № 62603 е дарение от Боян Радев и е открита, по негови сведения, в Рациария. Тя не е изцяло запазена – отчупени са дясната буза, върхът на носа и част от брадичката и устните. Обрушвания има и по челото, веждите, очите и темето. След консервационно-реставрационната намеса за почистването на калцитните налепи, по повърхността ѝ се откриха запазени следи от оцветяването.

Повредите по паметника са значителни, затова се наложи и реконструкция на портрета (направена от художника на НИМ Елена Бояджиева), която да позволи неговото датиране (Обр. 1, 2, 3). Цялостното впечатление е за човек с тежка костна система и едри черти. Техниката на работа не се отличава с голяма прецизност и финес, но е очевидно, че това е портрет на мъж на средна възраст (около 35–40-годишен), в чието изражение все още се е запазило отчасти и младежкото излъчване.

Главата е изработена от дребнозърнест бял мрамор без включения. Височината ѝ при отчупването на врата е 26,5 см, а височината на самата глава – 22,5 см. Отзад е запазена и горната част от подпора с правоъгълно сечение, която е осигурявала стабилност на паметника. Нейната широчина е 7,5 см, като в горната част достига малко над врата, а надолу е продължавала до гърба.

Главата е представена насреща, накъдето е насочен и погледът, с малко отклонение надясно. Лицето е с овална, издължена форма. Косата е много гъста и къдрава, и въпреки че е късо подстригана и плътно прилепва към черепа, се налага отчетливото усещане за обем. Той е постигнат чрез еднообразно изработените вълнообразни кичури, не много гъсто разположени в общата маса. Само при линията, отделяща я от челото, са оформени дребни успоредни кичури, които обаче не излизат извън очертаната прическа. В тилната част насечките са много по-малко, което, заедно с по-небрежната им изработка, показва, че изображението е било предназначено за гледане само отпред. Много силно пресъздаденото усещане за обем и гъстота на косата очевидно е индивидуална характеристика на лицето, представено на портрета.

Прическата е един от основните белези за датировката на всяко портретно изображение. Контурът на косата на челото и слепоочията на разглеждания паметник силно напомня за портрети на Максимин Трак[1] и като цяло е характерен за периода 235–250 г. Много близък паралел откриваме в портрет на едноок мъж от скулптурната колекция на замъка Ербах, датиран в средата на III в. При него косата отпред при лицето е третирана доста по-пластично, отколкото в тилната част, маркирана само с не много гъсти насечки.[2] Прическата е по-къса в сравнение с тази на мъжката глава от НИМ, но еднаквата техника, особено при изработването на върховете на малките успоредни кичури на челото, както и ясно очертаните ѝ граници спрямо лицето, издават един и същ период. И при двете изображения е налице стереометричност в подхода, която е видна и от начина, по който въздейства косата – като единна маса върху очертанията на черепа, при чието предаване отсъства пластичност, независимо от гъстите еднообразни тънки кичури. Качеството на изработката на двата паметника се различава значително, но ясно се забелязва противопоставянето на масата на косата и брадата на чистите линии на лицето. Подобен стил се наблюдава и при прическата на мраморния бюст на Филип Араб, съхраняван в колекцията на музея на Ватикана.[3] Нещо повече – еднаква по очертания е линията, която много ясно и рязко отграничава лицето. Плитките ко̀си насечки, маркиращи кичурите, и при двата разглеждани портрета създават представата за много гъста коса, която като че ли оформя единен пласт над очертанията на черепа. По-дългата коса на мъжа от Рациария внушава известна грубост, която несъмнено се подсилва и от качеството на изпълнението. От друга страна обаче, това е отражение и на стремежа към веризъм, характерен за периода на четиридесетте години на III в. Всъщност единствените отличителни черти, които придават индивидуалност на портрета от НИМ, са именно гъстата коса и брада, тъй като останалата част на лицето е гладка и лишена от изразителност. Челото е ниско, пресечено от слабо забележима вертикална бръчка между веждите, която го разполовява и достига до основата на носа, като по този начин придава леко смръщено изражение. Плитката хоризонтална бръчка над веждите по-скоро указва възрастта на мъжа и неговата зрялост, без обаче да създава усещане за стабилност или съсредоточеност в изражението му, каквито са характерни за посочените императорски портрети. Тези белези на индивидуализация донякъде контрастират със стерилното представяне на бузите и носа, които като че ли не са докоснати от времето. Една много слабо изразена ко̀са бръчка се спуска от ноздрата към брадата в по-добре запазената лява част от лицето, но тя не променя общата визия. Веждите са дебели, плътни и се спускат ниско над очите в правилен полукръг. Окосмяването им е предадено чрез успоредни врязани линии, но те изглеждат доста малки и незабележими на фона на брадата и косата. Очите са големи, бадемовидни, с тънък клепач, но поради обрушванията е запазена само миниатюрна част от пупилата на дясното око, пресечена от клепача. Пластично изработени повърхности под очите очертават леко подпухнали торбички. Паралели в техниката на представянето на зеницата, разположена много близко до горния тесен клепач и оформена като полукръг, предоставя портретът от колекцията на замъка Ербах.[4] Същата прецизност в изработването на зеницата на очите – почти опряна в горния клепач, се вижда и при портрета на мъж, съхраняван в колекцията на Капитолийския музей „Палацо дей Консерватори“, датиран около 240 г.[5] По този начин винаги се създава усещането за напрегнатост на изражението на лицето. Пупили, пресечени от горния клепач, са характерни и за друг портрет от периода 240–250 г., съхраняван също в Капитолийския музей[6].

---

[1] **Fittschen, Kl.** Katalog der römischen Porträts in den Capitolonischen Museen und in den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. II, Berlin, 2010, 152, Nr. 150, Taf. 188–189 (където е посочен като паралел на частен портрет с препратки към по-ранните публикации на портрети от периода).

Носът на главата от НИМ, макар и с отчупена горна част, има широка основа и се откроява на фона на останалите черти. Гъстата и къдрава брада, изработена по идентичен маниер с косата, достига до скулите, но не ги покрива. Линията ѝ се свързва с мъха над горната устна. По запазения ляв ъгъл на устата може да се съди, че устните са били плътно затворени и относително обемни. Брадичката е с почти хоризонтална линия, съвсем леко отпусната към врата, но енергично издадена напред, което създава усещането за волеви човек. Ушите са големи и плътно прилепнали към черепа, с месеста външна част. Вратът е относително тънък и не изпъква.

---

[2] **Fittschen, Kl.** Katalog der antiken Sculpturen in Schloss Erbach. Berlin, 1977, 92–93, Taf. 41.

[3] **Wood, S.** Roman portrait sculpture 217–260 AD: The transformation of an artistic tradition. Leiden, 1986, 110, Pl. VI.

[4] **Fittschen, Kl**. Katalog der antiken Sculpturen in Schloss Erbach. Berlin, 1977, Taf. 41.

[5] **Fittschen, Kl.** Katalog der römischen Porträts in den Capitolonischen Museen und in den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. II, Berlin, 2010, Nr. 149, Taf. 186–187.

[6] **Fittschen, Kl.** Katalog der römischen Porträts in den Capitolonischen Museen und in den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. II, Berlin, 2010, 152, Nr. 150, Taf. 188–189.

Близка по стил до главата от Рациария е и мраморната глава от Музея на Македония в Скопие, открита в античния град Стибера (при с. Чепигово, общ. Прилеп), но тя очевидно е портретен образ на по-млад мъж. По идентичен начин са изработени брадата и прическата, зениците на очите, линията на устата и мъхът над горната устна.[7] Главата от Стибера е много добре запазена и е дело на отлично ателие. За идентификацията и аналозите ѝ са изказани различни мнения – свързват я с бюста на Филип Араб от колекцията на Музея на Ватикана (вж. по-горе), както и с портретните глави на Требониан Гал от Беневент (сега в Музея „Лувър“) и на Траян Деций от Торлония (сега в Музея за изящни изкуства в Бостън).

Забелязващите се очевидни реалистични черти на паметника от фонда на НИМ обаче не бива да ни подвеждат, че сме изправени пред същински портрет на историческа личност. Образът е изработен по определена схема и на практика не съдържа много индивидуални черти. Очевидната симетричност, която е постигната чрез начина, по който е изработен ръбът, отграничаващ косата от челото, както и гъстотата на самата коса създават усещането за еднаквост на двете половини на лицето. Това впечатление се допълва и от не много дълбоката хоризонтална гънка на челото, която на практика има еднаква дължина от двете страни над веждите. Това безспорно е нарочно търсен ефект. Очите, независимо от изострящия изражението начин на оформяне на зениците, са оградени от концентричните полусфери на орбиталните гънки, които са почти съвършени полуокръжности.

Описаните характеристики на главата на мъж от Рациария я причисляват към група скулптурни паметници, показващи редица сходства с портретите на Максимин Трак (235–238) и Филип Араб (244–249), т.е. – десетилетието преди средата на III в. Тенденциите при моделирането на образите, включително и акцентирането на основните черти на лицето за сметка на отказа от всички второстепенни детайли, се наблюдават най-ясно в десетината достигнали до нас портрети на Филип Араб, съхранявани в различни музеи по света. Много близка до изследваната скулптура, не само като общо излъчване, но и като физиономични белези, е главата на императора от Новата глиптотека Карлсберг в Копенхаген (Обр. 4)[8]. При все по-силно изразената абстрактност и отклонение от естествените дадености на изобразяваните лица, официалните портрети на римските императори влияели върху изработването на частните, при което все по-често ваятелите не са се придържали към истинския образ на съответния персонаж. Същевременно се съчетават две привидно противоположни тенденции – реалистичната и идеализиращата, което през втората половина на III в. вече води до почти пълното отпадане на предаването на индивидуални черти и стереометризиране.[9]

Вторият проблем, който трябва да се постави, е за предназначението на мъжката глава от Рациария. При сравнението ѝ със статуарни изображения от епохата, прави впечатление подпората, която очевидно е стабилизирала скулптурата. Подобни подпори не са характерни за портретните бюстове, независимо дали обхващат само врата или и раменете. Това ни дава основание да смятаме, че изследваният паметник е част от статуя. Като паралел на въпросната подпора може да се посочи портретът на мъж от Капитолийския музей в Рим.[10]

Статуята е изработена в голямо градско ателие, вероятно в Рациария. Липсата на археологически контекст не ни позволява да определим дали тя е била надгробна или почетна.

Мраморен бюст на мъж с палудаментум

Мраморният бюст с инв. № 62604 постъпи във фонда на НИМ след успешна операция на сектор „Трафик на културно-исторически ценности“ към ГДБОП – МВР. Той е изработен от монолитен блок дребнозърнест сивобял мрамор без включения и е много добре запазен. Липсват само част от основата на постамента и носът на мъжа, по цялата повърхност има драскотини и леки обрушвания. Общата му височина е 64,5 см, максималната широчина е 37 см, диаметърът на постамента е 22 см. Кръглият, сложно профилиран постамент, се стеснява леко в средата и за разлика от други подобни паметници не е издълбан от обратната страна (Обр. 5, 6, 7).

---

[7] Последно вж. у: **Соколовска, В.** Античка скулптура во СР Македонија. Музеј на Македонија – Скопје 1987, 125–126, Nr. 43, T. 22, с цитираната литература.

[8] **Wood, S.** Roman portrait sculpture, 217–260 A.D.: The transformation of an artistic tradition, Blill 1986, 131.

[9] **Fittschen, Kl.** Katalog der antiken Sculpturen in Schloss Erbach. Berlin, 1977, 93.

[10] **Fittschen, Kl.** Katalog der römischen Porträts in den Capitolonischen Museen und in den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. II, Berlin, 2010, 170, Nr. 168, Taf. 209.

Първото и най-силно впечатление от скулптурата е предаденото външно портретно сходство – мъжът е млад, около тридесет–тридесет и пет годишен, гладко избръснат, с издължено и леко триъгълно лице и със силно издадена напред масивна волева брадичка. Челото е относително високо и в профил най-ясно проличава вертикалната му линия (Обр. 8). То е прорязано само от много плитка хоризонтална бръчка, разделяща го на две части, долната от които изглежда леко изпъкнала. Меко врязаните назолабиални гънки, които едва достигат до височината на устата, също указват за младостта на изобразения мъж. Късата му, не много гъста коса, е подстригана на пластове и прилепва плътно към черепа. Линията ѝ, която следва контура на челото, очертава слабо загатната, издадена в средата дъга, а към слепоочията се издига леко нагоре и достига до ушите без да ги покрива. Пред всяко ухо се спуска завит към лицето кичур, който е като едва забележим къс бакенбард. Прическата е предадена с три реда прави, сресани напред къси кичури, които са по-фини и детайлно изработени при ухото, а към темето са небрежно разпилени. Откъм тила косата изобщо не е оформяна, обемът ѝ е означен само със стесняваща се надолу вдлъбната линия (Обр. 9). Високо вдигнатите вежди, очертани като правилна полуокръжност, се сближават към носа, което създава впечатление, че са се съединявали на мястото на липсващите фрагменти. Съставени са от гъсти, буйни и отчасти неподредени кичури, чиято дебелина леко изтънява към края. Очите под тях са много големи, с издължена бадемовидна форма, с остри външни ъгли, поставени по-ниско от вътрешните, и с плътна долна част. Клепачите са широки и изглеждат леко подпухнали. Погледът е насочен напред, ирисите са отбелязани с изпъкнало непълно кръгче и опират в средата на горните клепачи, зениците са едва забележимо вдълбани. Големите месести устни, плътно прилепнали, са изключително красиво очертани и пропорционални на останалите черти на лицето. В двата края на горната устна има редки косъмчета от мустак. Ушите са дълги, с голяма и широка, но плоска ушна мида, добре оформени, плътно прилепнали към черепа. В предната част на масивната шия пластично са маркирани изпъкналата адамова ябълка и две жили.

Мъжът е облечен в палудаментум (военно наметало), закопчан на дясното рамо с кръгла, рамкирана по периферията и украсена в центъра войнишка фибула. Гънките следват формата на тялото и закопчаването в лицевата страна, а от обратната изобщо не са означени. По времето на принципата, когато принцепсът е главнокомандващ на римската армия, палудаментумът става знак на имперската (войнската) власт и сила. В III в. пурпурното военно наметало вече се превръща в обичаен атрибут на императорите.[11]

Въпреки подчертания стремеж към индивидуализация и съхранените елементи на реалистическия подход, характерен за римския портрет до третата четвърт на III в., в мраморния бюст от НИМ ясно се забелязва и известна идеализация на образа. Строгата симетрия, моделирането на големи, неразчленени плоскости, прецизният рисунък на устните и особено големите очи с дъгообразно врязани зеници, представят не толкова портрет на конкретен човек, а по-скоро – изображение на императора като символ на върховната божествена власт. Това ни отвежда към времето на император Константин Велики, когато предаването на външната портретна прилика отстъпва на втори план и се възражда отново класицизмът в изкуството на римския скулптурен портрет. Главата от гигантската статуя на императора, която е с височина 2,5 м, е най-яркият образец на иконообразно-репрезентативния официален портрет.[12]

Стиловите и иконографските характеристики на изследвания паметник го ситуират в периода след 40-те години на IV в., епохата, в която индивидуализацията постепенно се заличава до постигането на общ абстрактно-идеализиран модел за императорския образ. По тази причина е трудно портретът да се атрибуира само въз основа на установени прилики извън историческата обстановка на региона, в който е открит.

---

[11] **Sebesta J., L. Bonfante.** The World of Roman Costume, Univ. of Wisconsin Press, 2001, 232–233.

[12] **Бритова, Н. Н., Н. Лосева, Н. А. Сидорова.** Римский скульптурный портрет. М., «Искусство», 1975, 92–94.

Най-близкият аналог на бюста от НИМ като общо излъчване, физиономични белези и стил е внушителната (вис. 47,5 см) мраморна глава от статуя на император, открита в Рим, в момента в Палацо Нуово в Капитолийските музеи с инв. № МС 494 (Обр. 10, 11, 12). Двете изображения показват почти пълно сходство в плоското, създаващо впечатление за двуизмерно лице, безстрастното изражение, големите очи с релефни ириси, високо извитите вежди, прецизно моделираните устни с красива извивка, както и в начина на оформянето на косата с тънкия кичур пред ушите.

Наред със сходствата се наблюдават и известни разлики, изразяващи се в по-качествения мрамор, в по-прецизната изработка с внимание към детайлите и естествено – в значително по-големия размер. При главата от Капитолийските музеи веждите са с фино очертан рисунък, косата е сресана напред, с равно оформен бретон, създаващ впечатлението за по-ниско чело, което е гладко, без видими отпечатъци на възрастта. В същото време няколко детайла в представянето на мъжа от портрета в НИМ издават неговата по-зряла възраст – гъстите вежди, наболите мустаци над горната устна, лекото издърпване на линията на косата назад, от двете страни на челото, прорязано от плитка хоризонтална бръчка.

В научната литературата е прието безусловно, че главата от Рим е на император, независимо от липсата на диадема, а споровете са за атрибуирането и съответно датировката ѝ – на Валент (364–378 г.) или на Хонорий (395–423 г.). Част от изследователите я поставят в контекста на традициите, наследени от Константиновата династия[13], други я отнасят в самия край на IV в.[14] въз основа на формални аналогии с два паметника, съхранявани в Археологическия музей в Истанбул – глава на император (Аркадий?)[15] и мраморна статуя с база на Валентиниан II (или Аркадий?) от Афродизия[16]. И при двата отчетливо се наблюдава продължаващата тенденция към абстрактно, обобщено и идеализирано представяне на императорските образи. За разлика от главата от НИМ и от Палацо Нуово, те носят типичните белези на портретите от Теодосиевото време[17] – слабо изразена, стеснена и заоблена брадичка. Безспорно, третирането на косата трудно може да послужи като критерий за датировка, тъй като модата на опростената мъжка прическа, въведена от Константин Велики, продължава устойчиво до V в. Наред с това не липсва и разнообразие, изразяващо се в подражание на по-ранни прототипи, заимствани от исторически значими личности, както и в следването на локални традиции[18].

В периода от средата на IV до началото на V в. ясно се забелязват някои съществени изменения в стила на моделиране на косата при императорските портрети. В запазените изображения върху монети, медальони и скулптурни портрети от времето на Валентинианите, третирането на детайлите от косата е пластично. Тя е представена в едри или по-фини кичури, чиито краища са изтънени и/или удължени при врата, бакенбардите и над челото и понякога завършват в опростени, схематични къдри[19]. Подобен похват е приложен и при двете глави от НИМ и Палацо Нуово, чиято прическа е оформена на пластове, състои се от подредени около лицето, но по-небрежно разпилени на темето кичури, и леко завити къси снопчета на слепоочията при главата от НИМ. За разлика от тях, при моделирането на косите на императорските изображения от Археологическия музей в Истанбул пластичността липсва. Гладко сресаната прическа се състои от кичури, маркирани схематично чрез врязване. Така косата изглежда като плътна маса, рязко откроена и изпъкваща над очертанията на лицето, което е един от характерните белези за стила от края на IV и началото на V в.[20]

---

[13] **L'Orange, H. P.** Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen, 284–361 n. Chr. Das Römische Herrscherbild. III. Abteilung; Bd. 4, Berlin 1984, 135.

[14] **Ensoli, S., E. La Rocca** (eds.), Aurea Roma: dalla città pagana alla città cristiana, Roma 2000, 548, no. 200.

[15] **Firatli, N.** "A Late Antique Imperial Portrait Recently Discovered at Istanbul", American Journal of Archaeology 55, New York 1951, 67–71, figs. 1–5; **Firatli, N.** La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul, Paris 1990, 7, no. 5, pls. 2–3; **Inan, J**. **E. Alföldi-Rosenbaum**. Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei: neue Funde, Mainz 1979, 138–9, no. 82, pl. 74. 1–2.

[16] **Inan, J., E. Rosenbaum**. Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, Oxford 1966, no. 66; Delbrueck, R., Spätantike Kaiserporträts. Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs, Leipzig 1933, 195–8, pl. 92, figs. 67–8.; **Smith, R. R.** "Statue life in the Hadrianic Baths at Aphrodisias, AD 100–600: Local context and historical meaning", in **F. A. Bauer, C. Witsche**l (eds.), Statuen und Statuensammlungen in der Spätantike – Funktion und Kontext (Spätantike, Frühes Christentum, Byzanz: Kunst im ersten Jahrtausend), Wiesbaden 2007, 228 no. A 37; **Mendel, G**., Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Istanbul 1912–1914, no. 506. За дискусията вж. последно у **Lenaghan J.** In: Last Statues of Antiquity, LSA Database, n. 598.

[17] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts: Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. Walter de Gruyter & Co, Berlin – Leipzig 1933, 29–33.

[18] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts: Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. Walter de Gruyter & Co, Berlin – Leipzig 1933, 35.

Мраморната императорска глава от Тиволи, която е частично запазена (липсват големи участъци от носа, челюстта и брадичката, средата и лявата част на челото) също е обект на дискусии (Обр. 13). Оформянето на косата и диадемата насочва датировката около средата – втората половина на IV в. и повечето изследователи я идентифицират като Валент или Грациан.[21] Лицето е на млад мъж, около 40-годишен според Delbrueck[22], със сресана напред коса на кичури и диадема с два бордюра от перли. Бретонът е дълъг, пред всяко ухо има тънък бакенбард, завит напред. Челото е прорязано от хоризонтална гънка, която прави долната му част да изглежда изпъкнала. Високо издигнатите вежди с форма на полудъга са предадени с врязани линии и са почти сключени при носа. Очите са големи, дълбоко поставени, горните клепачи прихлупват долните във външните ъгли, което създава впечатление за лека подпухналост. Ирисът е издълбан във форма на голям полумесец, зеницата представлява овален изпъкнал участък в него. Устните, макар и повредени, са пълни, добре оформени, с издължени външни ъгли.

Ясно видимата идеализация и неподвижно-тържественото излъчване и при трите паметника – от НИМ, Палацо Нуово и Тиволи, се нарушава от подчертаната индивидуалност, която най-добре се изразява в характерните физиономични черти. Това са масивната, почти правоъгълна челюст, и изпъкналата заоблена брадичка, високо вдигнатите и оформящи правилна полудъга вежди, които създават впечатление, че се съединяват при носа, големите, бадемовидни очи с изтеглени леко надолу външни ъгли и тънкият, почти като къдрица, бакенбард пред ушите. Извършеният дотук анализ ни дава сериозни основания да смятаме, че и в трите портрета е изобразена една и съща личност, но в различни възрасти. В портрета от Палацо Нуово мъжът е на видима възраст около 20–25 години, докато при другите два разликата в годините е много трудно да се определи, но едва ли е повече от 3–4. Характерното сближаване на веждите, както и стилът на оформяне на косата, не се наблюдават нито в портретите, свързвани с Константиновата династия, нито при тези, отнесени към Теодосиевата.[23] Тази констатация, както и останалите аргументи за датировката на трите скулптури в средата–третата четвърт на IV в., ограничават възможните персонализации, като изключват Хонорий, син на Теодосий I, император на Западната римска империя през 395–423 г.

Сред портретите върху монетите и медальоните, сечени от императорите от Валентиновата династия, макар и доста обобщени и издържани в официалния репрезентативен стил, с най-близки до очертаните индивидуални характеристики на разглежданите паметници са тези на Флавий Юлий Валент. Златният медальон от Трир (Обр. 14) и златният солид от НАИМ – БАН с инв. № 2941, отсечен в монетарницата в Трир в 375 г. (Обр. 15), са от емисиите, ознаменували IV консулство на императорите Валентиниан I и Валент и честването на техните деценалии в 373 г.[24] В тях, както и в сребърни монети, сечени в Константинопол (Обр. 16), Валент е с по-мек профил от този на неговия брат Валентиниан I, с младежко лице и с характерните и за мраморните портрети от групата Палацо Нуово – Тиволи – НИМ индивидуални черти – силно издадената напред заоблена брадичка, красиво очертаните плътни устни, големите очи под дъговидно извитите вежди и тънкият, почти незабележим завит кичур пред ушите. И въпреки че в монетните аверси идеализацията на императорския лик е по-ярко изразена, отколкото в скулптурата, в златния медальон от НАИМ – БАН с инв. № 2111, сечен в Антиохия[25] през 367–375 г. (Обр. 17) по споменатия вече повод, и в златния солид от Метрополитен музей (Обр. 18) от 375 г. по-напредналата възраст на Валент се забелязва само по слабо загатнатата двойна брадичка.

---

[19] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts: Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. Walter de Gruyter & Co, Berlin – Leipzig 1933, 43.

[20] За тенденциите в развитието на прическите вж. **Delbrueck, R**. Spätantike Kaiserporträts: Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. Walter de Gruyter & Co, Berlin – Leipzig 1933, 43.

[21] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts. Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs, Leipzig 1933, 183, pl. 81; **Heintze, H. von.** Der spätantike Kaiserkopf in Tivoli, Villa d'Este', Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung 91, Rome 1984, 399–415, pls. 126–33. Като портрет на император Грациан я определят: **Wrede, H.** Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig: Untersuchung zur Kunsttradition im 4. Jahrhundert n. Chr. und zur allgemeinen Bedeutung des antiken Hermenmals, Berlin 1972, 92, 94. **Fittschen, K., P. Zanker**. Katalog der Porträts in den Capitolischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Band I, Mainz 1985, (2)1994, 159.

[22] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts. Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs, Leipzig 1933, 183.

[23] **Lenaghan, J.** In: Last Statues of Antiquity, LSA 2012, Database, n. 597, 598, 582.

За разлика от монетните изображения, в скулптурните портрети, дори и през IV в., възрастта на изобразявания император е много по-добре различима. Пример за това е мраморната глава от галерия „Уфици“, Флоренция с инв. № 1914, 273, (Обр. 19, 20), която е моделирана в естествен размер (вис. 21 см) и монтирана върху съвременен бюст с постамент. Носът, дясната половина от долната устна, ушите и част от брадичката са били отчупени и възстановени с гипс[26]. Представен е император в зряла възраст, с диадема, напълно идентична с изобразената върху главата от Тиволи. Косата му е оформена по подобен начин – гъста, леко вълниста, разделена на кичури, със сресан напред бретон и с малки, леко завити бакенбарди, а при врата е оставена малко по-дълга. Лицето е леко издължено, почти правоъгълно, очите са големи, ирисите не се разпознават вече, зениците са дълбоко вдлъбнати с форма на полумесец. Също както при другите описани портрети, веждите представляват две издигнати високо дъги, които се сближават в центъра на носа, устните са фини, красиво очертани, макар и леко отпуснати, масивната брадичка е ясно изразена. Гънките отпусната кожа под нея, както и бръчките в ъглите на очите, върху челото и в основата на носа, издават по-възрастен мъж, около 50-годишен.[27] Въз основа на физиономичните особености, предадени както в монетни изображения, така и в обособена група идентични по стил скулптури[28], Delbrueck смята, че главата от „Уфици“ е на Валент, заради по-меките черти на лицето, за разлика от тези в портретите на Валентиниан I, които са по-груби и остри.

Привлеченият в изследването разнороден сравнителен материал от епохата, в която реализмът в римската портретна пластика постепенно отстъпва от традиционните си позиции, ясно показва мястото и значението на новопостъпилия мраморен императорски бюст в НИМ за атрибуирането на група императорски образи от т. нар. тип *Conservatori – Copenhagen – Uffizi*. Той е единственият, който е открит не в Рим и околностите, а в Балканските провинции на империята и е именно „липсващата брънка“. Сравнителният и стилов анализ ни позволиха да обособим група от четири портрета – Палацо Нуово[29], от „Тиволи“ и „Уфици“, и този от НИМ и да ги отнесем към времето на братята императори Валентиниан I и Валент. Физиономичните особености и индивидуалните черти са основание да ги свържем с една личност – император Валент, представен в различна възраст, подобно на изображенията върху златни и сребърни монетни емисии и медальони, част от които са открити в провинции Тракия и Мизия. Този факт, както и произходът на мраморния бюст, постъпил в НИМ от Югоизточна България, имат логично обяснение в контекста на историческите събития, отразени в писмените извори, които свързват значителен период от управлението на Валент с днешните български земи до гибелта му в битката при Адрианопол.

---

[24] **Доткова М., Б. Русева, Б. Божкова.** Антични електронови и златни монети (VI в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.) от Нумизматичната колекция на НАИМ – БАН (каталог). София, 2012, 80, №154.

[25] **Bozkova, B.** Gold and Silver Medallions (Multiples) from the 4th Century AD Found in the Territory of Bulgaria. – In: Macedonian Numismatic Journal, 2, 1966, 79–81; **Доткова М., Б. Русева, Б. Божкова**. Антични електронови и златни монети (VI в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.) от Нумизматичната колекция на НАИМ – БАН (каталог). София, 2012, 80, №160.

[26] **Mansuelli, G. A.** Galleria degli Uffizi: le sculture, II, Rome 1961, 129–30, no. 168, fig. 169; **Lenaghan J.** – In: Last Statues of Antiquity, LSA 2012, Database, n. 582.

[27] **Delbrueck, R.** Spätantike Kaiserporträts. Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs , Leipzig 1933, 185; **Lenaghan, J.** – В: Last Statues of Antiquity, LSA 2012, Database, n. 582.

[28] Типът, обозначен като Conservatori – Copenhagen-Uffizi включва разгледаните мраморни глави от „Тиволи“ и „Уфици“, една от глиптотеката в Копенхаген, както и силно фрагментираната бронзова глава от Понте Систо – за атрибуирането и датировката на типа вж. **Lenaghan, J.** – В: Last Statues of Antiquity, LSA 2012, Database, n. 578, 580, 581, 582.

[29] **Hughes, J.** Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople. Barnsley: Pen & Sword Military, 2013, 126.

След като е провъзгласен за Август от брат си Валентиниан на 28 март 364 г. при Константинопол, на 36-годишна възраст Флавий Юлий Валент поема източните части на империята и управлява, водейки непрестанни войни срещу външни и вътрешни врагове.[30] По време на Първата готска война през 367–369 г. императорът резидира в Марцианопол, откъдето ръководи военната кампания в района на Трансмариска и Дуросторум[31]. Сключеното примирие през 370 г., с което империята дава право на готите да се заселят в земите около Дунав със статут на федерати с ограничена автономия, продължава до началото на 377 г.[32] В избухналата нова война между Рим и обединените сили на готите римските части търпят поражения. Най-значителното от тях е при пътната станция *Ad Salices,* което дава път на готското нахлуване на юг от Хемус в Тракия. За да окаже отпор, през 378 г. Валент напуска Антиохия и се придвижва с войската си първо към Константинопол, а след това – към Адрианопол, където се установява на лагер[33]. След провала на преговорите с готските предводители, на 9 август 378 г. императорът изоставя хазната и инсигниите си в лагера и е принуден да влезе в сражение[34]. Писмените извори не съобщават точното място на битката, но според Амиан Марцелин предния ден готите били забелязани на около 15 римски мили (22,5 км) от града, където спрели придвижването си в посока от Кабиле към станцията Нике[35]. Същият автор пише, че готската конница се втурнала покрай „високи планини“[36], което дава основание на някои автори да локализират сражението близо до укреплението Вукелон до с. Маточина, Свиленградско[37]. Източниците свидетелстват за невиждания погром на римската войска – две трети от нея са унищожени, а съдбата на самия император е неизвестна. Според някои версии той бил ранен на бойното поле и заедно с малцина сподвижници се скрил в някакво имение (село) наоколо, което било опожарено от варварите, докато други твърдят, че се предрешил като обикновен войник и се смесил с оцелелите пехотинци[38]. Поражението на римляните при Адрианопол се превърнало в началото на новата епоха на бавното угасване на Рим и на формиране на нов начин на живот в Европа – на мястото на могъщата империя идвали варварските царства.

От времето на управлението на Валент на Източната Римска империя в Южна България са открити и други археологически паметници, сред които ще отбележим милиарна колона, намерена в м. Еледжик при манастира „Св. Спас“ в землището на с. Стамболово (с. Бодрово), Софийско, разположена по протежението на главния римски път Сердика – Филипопол. Върху колоната са нанесени два надписа, от които първият е отчасти заличен, за да се нанесе вторият, който е на Валентиниан I, Валент и Грациан (367–375).[39]

---

[30] **Amm. Marc.** 26.4.3; 26.5.1–4; **Philostorg.**, Hist. Eccl. 8.8.; **Soc.**, Hist. Eccl. 4.1; **Cons. Consp.** s.a. 364.

[31] **Amm. Marc.** 27.12.5–9; Them., Or. 8.116c (a. 368); **Hughes. J.** Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople. Barnsley: Pen & Sword Military, 2013, 95.

[32] **Amm. Marc.** 31.5.3; cf. 4.12–13

[33] **Cons. Conspl.** s.a. 378; **Soc.,** Hist. Eccl. 4.38; cf. **Sozom.**, Hist. Eccl. 6.37.17; **Amm. Marc.** 31.11.1; Eunap. fr. 44.1B; **Zos**. 4.21.1.

[34] **Cons. Conspl.** s.a. 378; **Amm. Marc.**, 31.12.10.

[35] **Амиан Марцелин**. История (Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri), XXXI.12.3. – В: Латински извори за българската история, София 1958, том I, стр. 178.

[36] **Амиан Марцелин**. История (Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri), XXXI.12.16. – В: Латински извори за българската история, София 1958, том I, стр. 181.

[37] **Бояджиев, Ст.** Средновековната крепост край с. Маточина, Свиленградско: В сб. "Одринската битка от 1205 година", съст. Гюзелев, В., изд. Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София 2005.

[38] **Филосторгии**, Църковна история (Philostorgius, Historia. Ecclesiastica) IV, 5 – В: Гръцки извори за българската история, София 1954, том I, стр. 38; **Сократ**, Църковна история (Socrates, Historia. Ecclesiastic), V, 1. – В: Гръцки извори за българската история, София 1954, том I, стр. 47.

Интересна е и бронзовата чаша-секстарий (мярка за обем на течности и сухи вещества), открита при археологически разкопки на помещение в Деултум, условно наречено „търговско“.[40] Тя е издадена от името на император Валент, което се разбира от надписа в горната и долната част на тялото ѝ:

> Sextarium d(omini) n(ostri) Valentis victoris ac triumfatoris Aug(usti).

„Секстарий на нашия господар Валент, победител и триумфатор, Август”.

Официалният характер на мярката-еталон, издадена вероятно през 375–378 г. (след смъртта на Валентиан I заради отсъствието на името му) е подчертана и чрез изобразения императорски венец. [41]

Мраморният бюст на император Валент от НИМ е интересен и с още един детайл. На върха на темето му има отвор с полукръгла форма, в който с олово е прикрепен железен щифт. По такъв начин се е осигурявало закрепването и стабилността на монумента, поставен в едикула, сам или с други членове на императорското семейство или с божески персонажи, в архитектурно съоръжение или зала, свързани с императорския култ. В източните провинции на Империята са открити статуи или глави на понтифекси (главни жреци на императорския култ) с корони, украсени с бюстове на управляващия обожествен император, обкръжен от изображения на традиционните божества (Обр. 21).[42]

Императорският култ с неговата символика и ритуали е съществувал продължително време в Римската империя – над 300 години. След приемането на християнството от Константин I Велики в началото на I в. както свещенодействията, така и религиозните принадлежности на култа към императора (олтари, жертвеници) би следвало да изчезнат, но напротив, това не се случва. Свещеността, която е заложена във фигурата на императора като divina majestas, както и неговият стасис в Pax Romana продължили да съществуват, приемайки различни форми в зависимост от личността му. Цялата архитектура и езикът на символите, които са се развивали столетия около понятието „култ на императора“, били въведени в християнския контекст и адаптирани от християнските императори.

---

[39] **Beševliev, V.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, Nr. 33.

[40] **Костова, К.** Деултум, градът на римските императори. – В: Наука, кн. 1. 2013, т. XXIII, 65.

[41] **Шаранков, Н.** Късноантични мерителни чаши. Метрология и епиграфика", Доклад, четен на 52 Национална археологическа конференция, Хисаря, май 2013 г.

[42] **Robert, L.** Nouvelles Remarques sur l’Edit d’Eriza // Bulletin de correspondence hellenique. 1930. Vol. 54, 262–267; Edmund T. Monumentality and the Roman Empire. Oxford, 2007, 157.

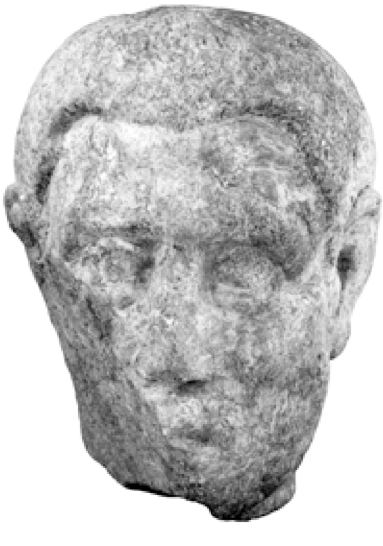

Обр. 1. Мраморна глава от Рациария, анфас.

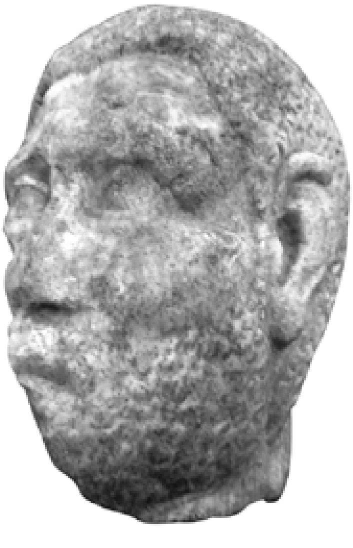

Обр. 2. Мраморна глава от Рациария, ляв профил.

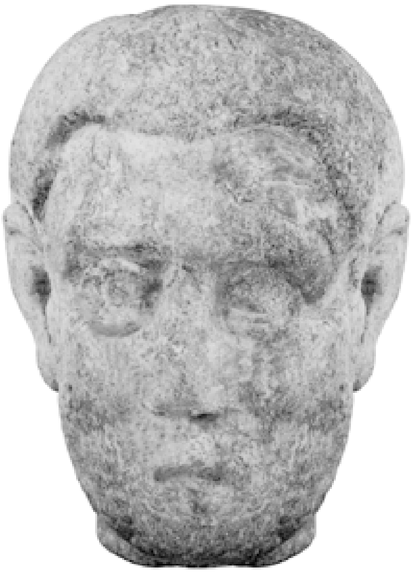

Обр. 3. Мраморна глава от Рациария, реконструкция.

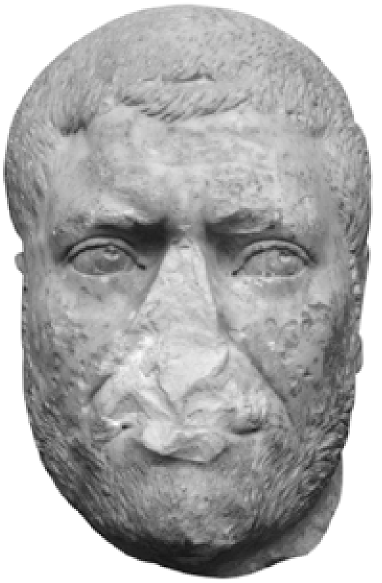

Обр. 4. Мраморна глава на император Филип II Араб от Новата глиптотека Карлсберг в Копенхаген.

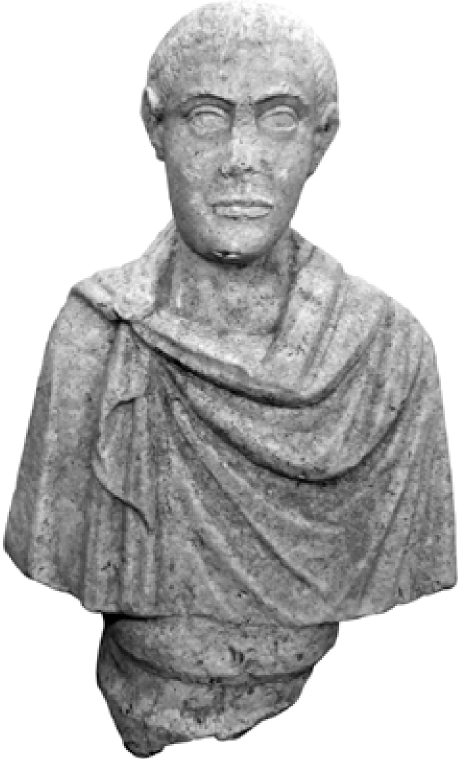

Обр. 5. Мраморен бюст на император Валент, НИМ, анфас.

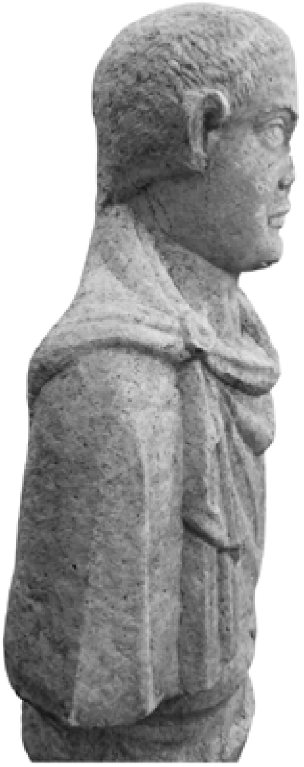

Обр. 6. Мраморен бюст на император Валент, НИМ, десен профил.

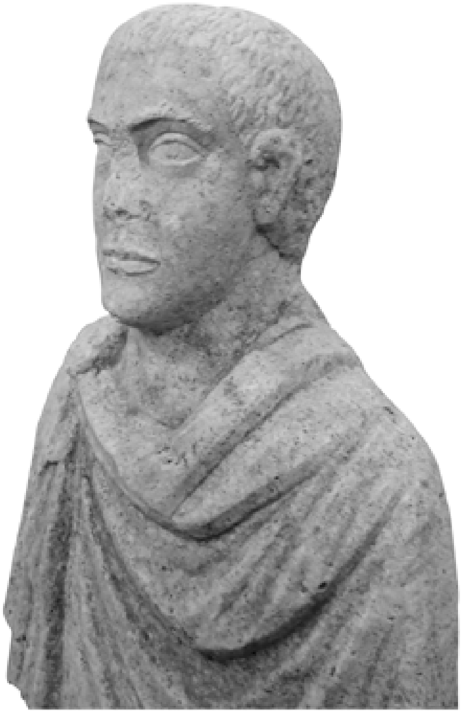

Обр. 7. Мраморен бюст на император Валент, НИМ, профил надясно.

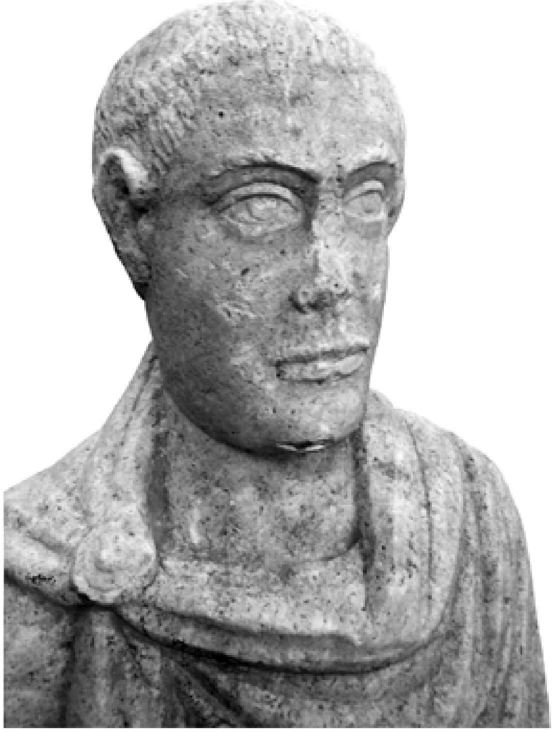

Обр. 8. Мраморен бюст на император Валент, НИМ, профил наляво.

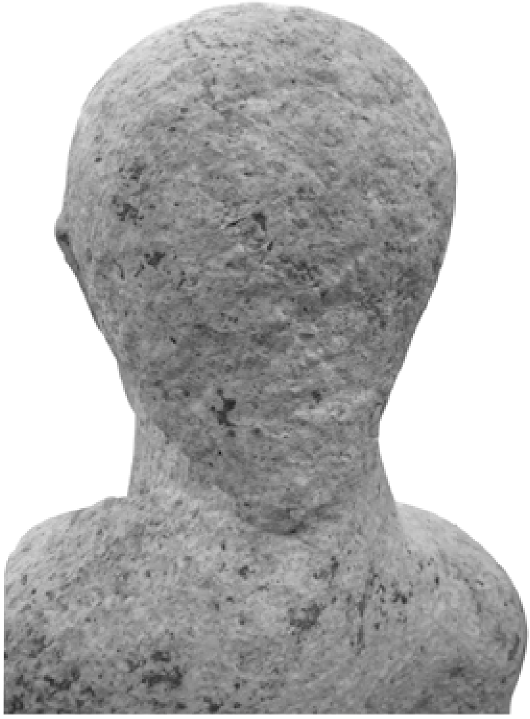

Обр. 9. Мраморен бюст на император Валент, НИМ, гръб.

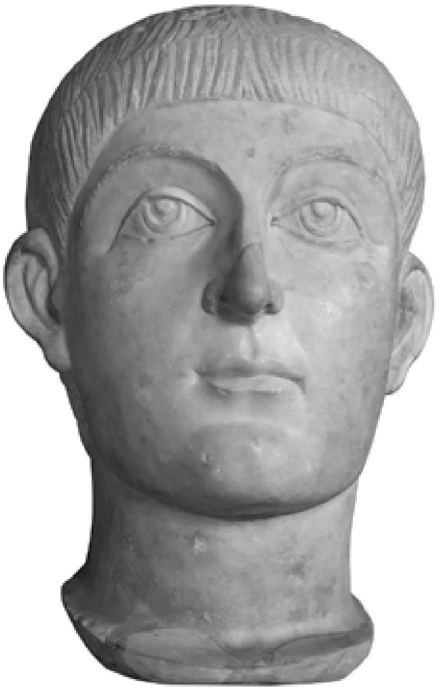

Обр. 10. Мраморна глава на император Валент от Палацо Нуово в Капитолийските музеи, анфас.

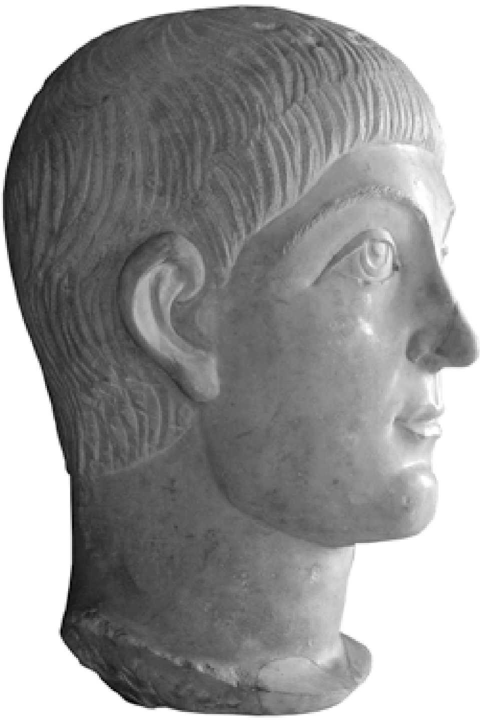

Обр. 11. Мраморна глава на император Валент от Палацо Нуово в Капитолийските музеи, десен профил.

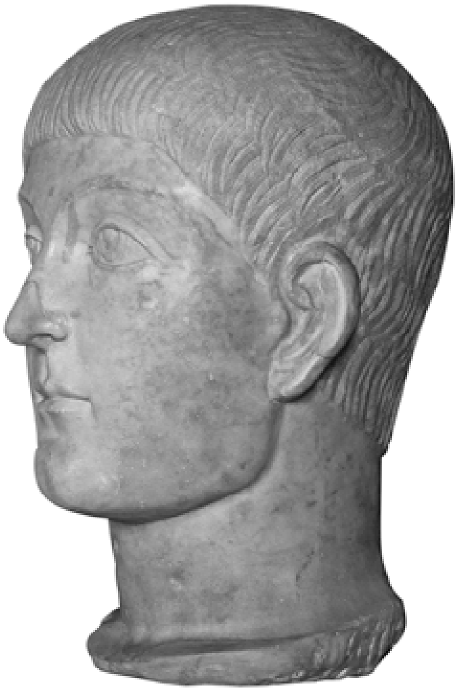

Обр. 12. Мраморна глава на император Валент от Палацо Нуово в Капитолийските музеи, ляв профил.

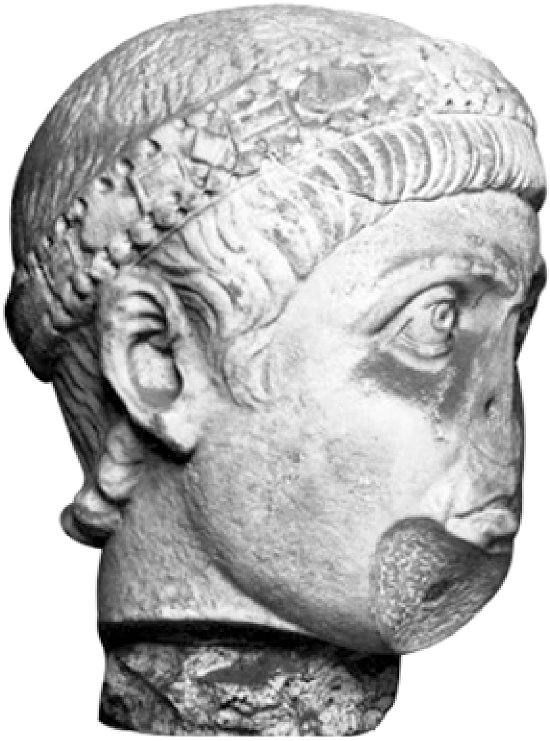

Обр. 13. Мраморна глава на император от Тиволи.

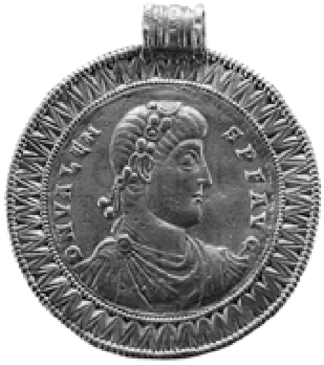

Обр. 14. Златен медальон от Трир.

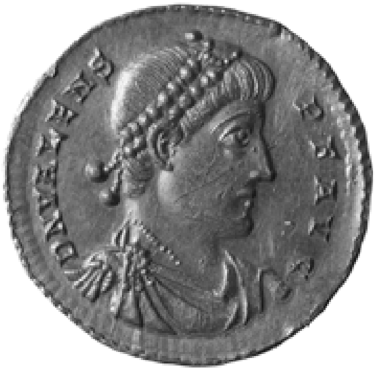

Обр. 15. Златен солид от НАИМ – БАН.

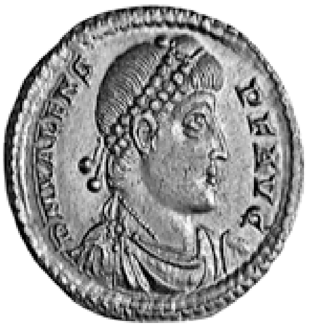

Обр. 16. Сребърна монета, сечена в Константинопол.

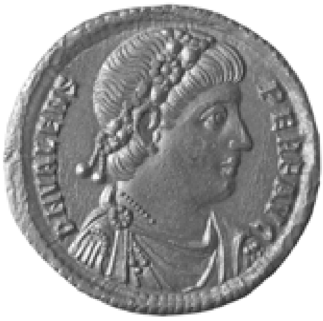

Обр. 17. Златен медальон от НАИМ – БАН.

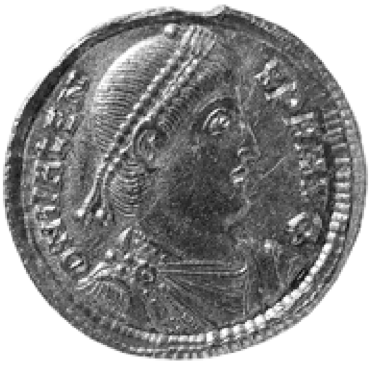

Обр. 18. Златен солид от Метрополитен музей.

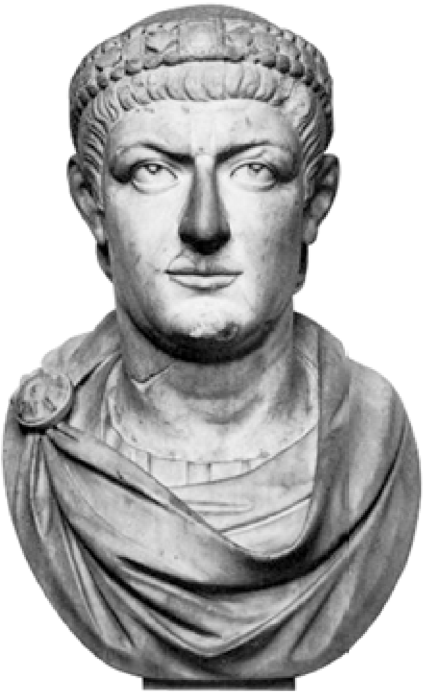

Обр. 19. Мраморна глава на император Валент от галерия „Уфици“.

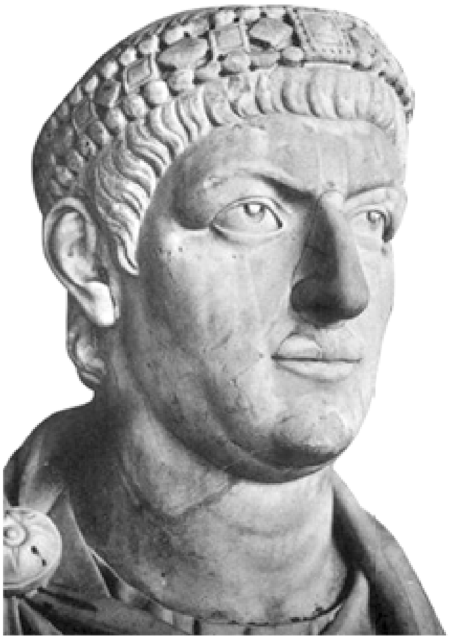

Обр. 20. Мраморна глава на император Валент от галерия „Уфици“.

Обр. 21. Мраморна глава на понтифекс от Ефес.

TWO NEWLY-ACQUIRED MONUMENTS OF THE ROMAN PORTRAIT SCULPTURE FROM THE COLLECTION OF THE NMH

Krasimira Karadimitrov, Lyubava Konova, Elka Penkova

(SUMMARY)

The first part of the article is devoted to a marble head from the NMH – courtesy of Boyan Radev. It is almost natural size, made in fine-grained white marble without inclusions A middle-aged man with thick hair and beard framing his face is presented – the distinctive individual features of the portraits. The way of workmanship and overall performance assign the head from the NMH to the group of sculptural monuments, showing similarities with the portraits of Maximinus Thrax (235–238) and Philip Arab (244–249). This is the reason for dating it in the decade before the middle of the 3rd century. The prop preserved at the back of the head indicates that it was part of a statue, but the absence of archaeological context does not allow us to determine whether it was a tombstone or honorary.

The second part considers a marble bust of a man, an acquisition of the NMH after a successful rescue operation of "Trafficking in cultural and historical values" sector to CDCOC–MI. The bust is of a young man (30–35 years old), wearing *paludamentum* (military cloak), which since the 3rd century onwards is a common attribute of emperors. The comparison with the various comparable materials used in the study – sculptural and coin images show a number of similarities between the portrait from NMH and the group of imperial images of the so-called *Conservatori – Copenhagen – Uffizi* type, which is a reason for dating the bust from the period after the 40s of the 4th century. On the basis of comparative and stylistic analysis, a new group is defined, which comprises four portraits – from Palazzo Nuovo (the Capitoline Museums), from Tivoli and the Uffizi and from the NMH. The facial characteristics and individual features depicted, give grounds for their association with Emperor Valens presented in a different age. Thus, the marble bust from the NMH – the only one discovered outside Rome would fill in the "missing link" in the discussion on the imperial images of that group. It also provides interesting information on the imperial cult after the formal adoption of Christianity as well as during the administration of Valens until his death in the Battle of Adrianople, which marks the beginning of the decline of the Roman Empire.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ФРАГМЕНТИ ОТ СТАТУАРНА КОМПОЗИЦИЯ С ДИОНИСОВА СЦЕНА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА ВЪВ ФОНДА НА НИМ

Гавраил Лазов

През 1999 г. на митницата на летище София са спрени при опит за незаконен износ и са иззети като веществени доказателства мраморни фрагменти. Между тях има и запазени частично детски фигури. Съгласно Присъда на Софийски районен съд, Наказателна колегия, веществените доказателства по НОХД №3145/ 2003 г. са отнети в полза на държавата. Те са включени във фонда на Националния исторически музей[1].

Постъпилите множество фрагменти имат различна големина. Изработени са от много качествен белезникав ситнозърнест мрамор. Значителна част от тях са окрехкостени в резултат от съприкосновение с огън, за което свидетелства оцветената на места до черно повърхност. След извършената в продължителен период от време консервационна намеса бяха обединени различни фрагменти.[2] Това даде възможност да се пристъпи към тяхното проучване и публикуване.

Всички фрагменти са изработени от еднороден материал. В стилово отношение те принадлежат към една композиция. Това заключение се отнася не само за детските фигури, но и към останалите, различни по големина фрагменти. Доказателство за това са ясните на много места връзки на различни фрагменти, което пък обяснява характера на останалите, при които няма добре запазена пряка връзка, но те са аналогични с други, при които връзката е налице.

Запазените детски фигури, както и части от тях, се различават незначително по своите размери. Те са в различни пози, в зависимост от мястото и разположението на телата им в общата композиция. Най-общо всичките, достигнали до нас детски фигури, участват в беритба на грозде. Някои са покачени по разклоненията на голяма лоза. Едни повдигат други на раменете си, за да достигнат до гроздовете. Някои от тях, разположени по лозата, вече са напълнили кошници с грозде, които крепят на гръб. Всички са в ранна детска възраст (pueri, putti). Фигурите им са представени съразмерно. По-големите са разположени в основата на композицията, докато по-малките са разположени както по основата, така и по разклонения на лозите. Едните са представени обърнати наляво, други – на дясно, което също е продиктувано от разположението им в композицията. Лозите са две, което става ясно от долните части на две лозови стъбла. Те са запазени в двата края на плоска основа, която представя терена, върху който се развива композицията (Обр. 1).

Размерите на запазените долни части на лозите дават най-обща представа за тяхната големина. Тази, разположена в левия край, има бъбрековидно напречно сечение с дължина 10,5 см и широчина 7 см, докато лявата очертава неправилен кръг с диаметри съответно 9 и 8 см. Лявата е запазена на височина 13 см, като в долния си запазен край има два срещуположни малки издатъка – срязани в основите си разклонения на стъблото. Върху тях са запазени по едно детско стъпало – дясно и ляво. В противоположния край на основата другата лоза е запазена на височина 6,4 см. Между лозите се виждат квадратни очертания на правоъгълен издатък със страна 11 см, запазен на височина до 5,2 см. Тези останки са от вертикален крепежен елемент, чиято горна част, запазена като отделен фрагмент, има форма на пиластър с правоъгълен капител (Обр. 2).

Фрагментът е висок 48,3 см и непосредствено под капитела има челна страна 8,5 см и странични по 7 см, като плавно се разширява към основата си. В основата на този фрагмент на челната му страна има масивен хоризонтален издатък, счупен в предния му край (Обр. 2).

---

[1] Постъпили в НИМ с Акт за временно ползване №II 3268 /19.10.1999 г. и докладвани с Акт за приемане №I 7380/ 22.03.2006 г. на Експертно-оценителната комисия към Националния исторически музей. Вписани са в Главна инвентарна книга на НИМ – София с инв. №50719.

[2] Извършена от Замфир Петров, специалист-реставратор в Централната лаборатория за консервация и реставрация при НИМ.

Основание да определим вертикалния крепежен елемент като пиластър дава тристранната форма на капитела и видът на неговата задна стена. Тя е по-грубо обработена и попада на задния ръб на основата и на разположената под нея профилирана база, чийто гръб е още по-грубо обработен. Тези особености могат да се обяснят с възможността композицията да е била разположена до стена. Поради това и задните страни на детските фигури, включително и на техните глави, не са прецизно обработени, когато те са разположени на заден план и остават скрити за зрителя.

Самата основа, която пресъздава земята с двете лози, има неправилна форма със заоблени ръбове. Тя е почти полукръгла в предната си страна, разположена над профилираната база (Обр. 1). От двете си страни се издава над базата, по-малко от дясната и повече от лявата си страна. Така лозите попадат извън очертанията на профилираната база, докато пиластърът е разположен точно върху средата на задната част на базата. По челната периферия на основата има шест запазени в различна степен човешки стъпала. Две детски стъпала са запазени върху външния край на хоризонталния издатък, разположен в основата на слепената от по-малки фрагменти горна част на пиластъра (Обр. 3). Непосредствено под капитела на предната стена на пиластъра са запазени остатъци от разклонения на лозите. Това показва, че двете растения се разклоняват нагоре до най-високата част на композицията.

Върху основата, между левия преден ъгъл на пиластъра и вътрешния преден край на лявата лоза, има ръждивокафяво петно. То е в резултат на корозионни продукти от железен имплант, запазен до самата повърхност на основата. Той е разположен под ъгъл спрямо надлъжната ос на основата. Има издължена форма и дължина 7,5 см. В предния си край е широк 2,1 см, като в задния равномерно се стеснява до 0,3 см. Други две по-малки петна със същите характеристики се виждат в десния заден край на основата. Те са в резултат на корозионни продукти от останките на два правоъгълни шипа с основи 2,1см и 1,0 см. Дебелините на корозиралите останки от железни вертикални крепежни елементи показват, че те са служили за фиксиране на допълнително добавени по-големи фигури или други детайли от композицията (Обр. 1). В наличните фрагменти не са налице останки и следи от подобно закрепване. От това следва заключението, че най-малко две по-големи фигури или части от композицията, дори и във фрагментарно състояние, не са постъпили във фонда на НИМ.

Разположената под основата, представяща терена, профилирана база е масивна с височина 17,8 см и широчина 29 см (Обр. 1). Нейната задна страна и двете ѝ странични страни са взаимно перпендикулярни, докато предната страна на базата е оформена дъговидно. Горната основа е висока 3 см, долната – 5 см. Средната по-тясна вертикална част е висока 4,8 см и широка 20,5 см. Разликата в широчините на двете крайни части и на средната част на профила се поема от две наклонени плоскости, високи по 2,5 см. В основата на профилираната база са разположени пет ниски крачета. Те са оформени с клиновидни скосявания на долната плоскост на профилираната база.

Наличните фрагменти дават възможност за определяне както на обобщения вид на композицията, така и на приблизителните размери. Най-сигурен е максималният размер в дълбочина, който е фиксиран от задната вертикална стена и най-издадената челна част от основата, представяща терена – 30 см. Височината може да се определи относително точно на базата на наличните фрагменти. Най-високата точка е горният запазен край на пиластровия профилиран капител. Той, заедно с пиластъра, основата на композицията и профилираната база са изработени от един цялостен мраморен блок. Поради факта, че един значителен фрагмент от долната част на пиластъра не е измежду постъпилите фрагменти, приемаме, че цялата височина на пиластъра е приблизително 88 см. Тази височина е определена експериментално със съпоставянето на широчините на челната му стена, непосредствено под капитела, в основата на запазения фрагмент от горната му част и в основата, обозначаваща терена. Тази основа, както беше посочено по-горе, е с различни височини в различни точки. При определянето на цялостната височина на паметника беше взета височината на основата в крайната задна точка по напречната линия, разполовяваща задната страна на пиластъра и базата – 8 см. Височината на базата е 17,8 см. Така общата височина на паметника е около 124 см (Обр. 23).

Характерът на общата композиция се доизяснява в значителна степен от наличните детски фигури и фрагменти от тела. Налице са седем фигури, някои от тях с липсващи части от ръцете и краката, и една главичка. Всички те са с правилни пропорции. Прецизно обработената повърхност и качеството на мрамора допринасят за естетическото възприемане на детското тяло. Позите са раздвижени и напълно съответстват както на разположението им в композицията, така и на функционалното им участие в нея. По-долу са представени всички детски фигури и главичката.

Детска фигура №1 (Обр. 4). Детето е представено право, в напрегната поза, обърнато наляво. Десният му крак, който поема тежестта, е изнесен напред. Запазен е до средата на бедрото, но позата позволява да определим посоката на липсващото стъпало наляво. Левият крак, изнесен назад, е запазен до глезена. Въпреки липсата на стъпалото, по позицията на коляното може да се определи, че стъпалото е било обърнато напред и леко надясно. Тези подробности са важни за определянето на това към кое тяло могат да се отнесат запазените върху основата на сцената детски стъпала. Ако потърсим възможност за свързване на някои от запазените стъпала на основата с тази фигура, трябва да се насочим към средата на долната част на композицията. На пръв поглед левият крак на детето може да се свърже с най-дясната, предна част на стъпалото, която е пред стъблото на дясната лоза. То е с повдигната пета, каквато би имала и фигура №1. Фронталното му разположение и дори съвсем лекото извиване наляво не дават възможност за свързване на това стъпало с първата фигура. Следващото стъпало е на десен крак, но и то по позиция не може да се отнесе към тази фигура по разположение и големина. По челната страна на основата, почти в нейната среда, са запазени две стъпала – дясно и ляво. Те са с еднаква големина, доколкото при различната степен на запазеност за съпоставяне е използвана максималната широчина на стъпалата – 2,8 см. Можем да ги отнесем към принадлежащи към по-големите по своите размери детски фигури, каквато е първата. Дясната ръка на това дете с липсваща длан е протегната нагоре и леко напред. Лявата е свита в лакътя, което личи от запазената част под рамото. Главата е леко повдигната, така че погледът е насочен към протегнатата ръка. Друга – лява детска длан, запазена до китката, е представена върху горната дясна част на главата и закрива дясното око на фигура №1. Това показва, че в пространството над главата на детска фигура №1 е разположена друга детска фигура. Тя е била също обърната наляво и най-вероятно наведена или в свито положение. Главата на фигура №1 е представена с детайли. Косата, там където е запазена нейната повърхност, е предадена с подобни на охлюв къдрици. Лицето е закръглено, с пухкави бузки. Нослето е правилно, с широка основа и добре очертани ноздри. Устните са сочни, полуотворени, с трапчинка под долната. Окото е предадено с широк, леко спуснат клепач. Ухото е с добре очертана форма. Шията е къса, с широка гънка под брадичката. По същия начин, с много добро познаване на детските форми, са предадени тялото и крайниците. Много добре са подчертани пухкавите гънки при лакътя, в основата на торса и по крачетата. Най-силно въздействие е постигнато от пълното съответствие между напрегнатата поза на детето и мекотата на неоформената все още мускулатура, което оживява фигурата. Докато задната, скрита от погледа, част на главата и тази на запазения ляв крак са обработени грубо, тялото и от двете видими страни е моделирано по един и същ перфектен начин. Доказателство за това е характерната лека вдлъбнатина по очертанието на извивката на гръбначния стълб. Представени са дори двете малки симетрични вдлъбнатинки от двете страни на гръбначната вдлъбнатина в областта на кръста. В дясната страна на коремната област и на левия бут на детето има останки с овална форма от липсващи детайли – вероятно от разклонения на лоза или крепежни елементи.

При следващите фигури, моделирани по същия начин, са посочени позите и характерни отлики от №1.

Детска фигура №2 (Обр. 5). Представеното дете е седнало, обърнато в три-четвърти надясно, с длани на колената. Неговата глава е леко повдигната и извита в посока към дясното му рамо. Погледът е насочен нагоре. Това се обяснява с фрагмент от друга фигура, от която е запазено ляво стъпало. То е разположено върху дясното рамо на фигура №2. Позата на тази фигура определя нейното разположение в лявата част на композицията. Липсата на свързващи фрагменти не дава достатъчно основание тази фигура да се обедини с двете стъпала, ляво и дясно, разположени на две срязани разклонения в основата на лявата лоза. Отстрани над десния хълбок на детето и зад дясната му ръка има фрагмент от разклонение на лоза. В случая, както се забелязва и при други фрагменти, клонката изпълнява ролята и на крепежен елемент. Такъв има върху задната лява седалищна част на фигура №2. При нея задната част на главата, лявото рамо и лявата долна половина на торса са обработени грубо. Фигурата може да се отнесе към тези с по-голям размер. Особеното при тази фигура е прецизното моделиране на свивката в коремната област, свързана със седналото положение, както и предаденото напрежение на раменния пояс и гърдите, носещи част от товара на стъпилото на рамото му друго дете.

Детска фигура №3 (Обр. 6).Тази фигура добавя нов елемент в сцената – малък кош с грозде, който детето носи на гърба си. Детето е представено обърнато надясно, с наведена глава и свити в колените крака. Позата му е определена от момента, в който детето поема коша на гърба си. За този процес му помага друга фигура, разположена по-високо, от която е запазена лява длан, разположена в горния край на коша до дланта на фигура №3. Фигура №3 е от тези с по-голям размер, което определя вероятното ѝ място в долната част на сцената. Долните части на нейните крака, счупени над глезените, липсват. Това затруднява точното ѝ фиксиране в композицията. Условно може да се приеме, че с нея могат да се свържат двете стъпала, разположени в левия край на основата. Те отговарят по размер на по-големите детски фигури от композицията. В този случай фигурата, на която принадлежи дланта върху коша, би могла да се свърже с двете стъпала, запазени върху срязаните разклонения в основата на лявата лоза. Изражението на детето, носещо коша, съответства на напрежението от поемането на товара. Брадичката му е опряна на гърдите. Диафрагмата е свита, с ясно очертана хоризонтална гънка. Лявата половина на тялото остава скрита от погледа. Тя е представена сумарно. В ниската част на торса отзад има основа на крепежен издатък. Подобен остатък от крепежен елемент има върху предната страна на лявата лоза. Той е разположен над нивото на детските стъпала, запазени върху срязаните разклонения.

Детска фигура №4 (Обр. 7). Фигурата повтаря в значителна степен позата на №1, но е по-малка. Друга отлика е по-изявеното извиване на горната част на тялото надясно и представянето на главата в пълен профил наляво. Тук по-отчетливо се забелязва, че някои от къдриците са оформени като пламъци. При тази фигура, след процеса на консервация, най-добре се разкрива полираната ѝ повърхност, близка тонално до телесната повърхност. И при нея задната страна е предадена сумарно, с груба повърхност. В основата на седалището има основа на крепежен елемент с овална форма. По косите в областта под ухото има следи от червено оцветяване.

Детска фигура №5 (Обр. 8). Фигура на спящо дете. Тя е от тези с по-малък размер. Детето е представено с тяло, обърнато надясно, седнало върху едно от разлоненията на лозата и подпряно на клонка с грозд и листо. Главата е леко склонена към лявото рамо. Някои от кичурите на косата са предадени като пламъци. Очите и устата са затворени. Дясната ръка е свита в лакътя и положена върху лозовото листо. С левия си крак, свит в коляното, детето е стъпило върху друго листо. Това листо се спуска по извивката на крака и скрива кутрето му. Десният крак е спуснат надолу. Тялото е отпуснато, с омекотени форми. Единствено лекото прегъване на тялото е подчертано с две хоризонтални гънки – едната, на линията на пъпчето, другата малко над нея. До дланта на спящото дете, върху лозовия лист е запазена лявата му длан. На гръбната страна, която е била скрита от погледа, има следи от работа със свредел.

Детска фигура №6 (Обр. 9). Фигура на седнало дете. Представено е обърнато надясно, с леко наведено напред тяло и с протегнати напред ръце. Погледът е насочен леко надолу към предмет, който детето придържа. Краката са прибрани и малко изнесени напред. По този начин фигурата е визуално балансирана. Лицето е със спокойно изражение. Въпреки че дясната половина на главата е била обработена прецизно, детайлите не са съхранени изцяло, Все пак се вижда, че при трактовката на косата кичурите са представени и като силно завити – с форма на охлюв, и като пламъци. Извивката на тялото напред е подчертана с три напречни хоризонтални гънки в коремната област и от дъговидната извивка на гърба. Лявата половина на главата е грубо оформена, което се обяснява с разположението на фигурата в композицията. В областта на гърба над кръста и на седалището отдолу има останки от крепежни връзки с овални очертания. Запазването на долната само като зачатък не дава възможност да се определи категорично вида на предмета, на който седи детето. По големината на зачатъка може да се предположи, че детето е седнало на разклонение на лозата. Неговата поза предполага място в горната част на композицията.

Детска фигура №7 (Обр. 10). Фигура на седнало дете. Представено е обърнато надясно, с протегнати напред и нагоре ръце. За разлика от №6 главата му е максимално извита нагоре. Погледът е насочен към обекта, към който детето е протегнало ръцете си. Устата е полуотворена. Торсът му е наклонен напред с почти права линия на гърба. Краката са прибрани, но са с леко повдигнати колена и малко повече изнесени напред, отколкото при №6. Шията и горната част на гърдите, както и лявата плешка, са грубо оформени. При левия лакът и левия хълбок има овални очертания на крепежни връзки. Прецизната обработка на седалищните части и на двете седнали деца – №6 и №7, показва, че те са били разположени по-високо в композицията.

Глава на детска фигура (Обр. 11). Тя е представена надясно в 3/4. Погледът е насочен напред. Въпреки че не е запазена добре, се вижда, че скулпторът е предал напрегнато изражение. То е постигнато с набръчканото чело, с притворените очи и с полуотворена уста с повдигната горна устна. Шията е извита встрани, но долната ѝ част е отчупена и липсва от линията под ухото до тила. Поради това трудно може да се обясни позата на главата и изражението. Вероятно е вследствие на поета от детето значителна тежест.

Освен при фигура №3 (Обр. 6) са запазени като фрагменти още два коша с грозде. На единия има запазени две детски длани – лява и дясна, които придържат горния ръб на коша. Трета – дясна длан, подкрепя дъното на коша (Обр. 12). В долната част на коша са запазени тънки мрежовидни врязвания, които представят сплетените пръчки. На втория кош са запазени две детски длани, които придържат горния му край (Обр. 13). По своята форма кошовете от композицията в НИМ могат да бъдат определени като corbis. Това е един от трите варианта на плетени кошове, използвани при гроздобер през римската епоха[3]. Друг фрагмент (Обр. 14) включва част от детска длан, стиснала дръжката на косер и грозд, покрит частично с лозов лист. Косерът е от типа falcula vineatica[4]. По този фрагмент има отвори, направени със свредел. Пробитите изцяло или частично отвори по достигналите до нас фрагменти са с различни размери. Те са използвани при оформянето на вътрешните гънки на палците на всяка стъпало, на вътрешните ъгли на очите, ноздрите, трапчинките в краищата на устните, ушните отвори, на гроздовите зърна и на дъната на дълбоките извивки на лозовите листа. Свредели с различни диаметри са използвани и за други технологични дейности. От вътрешната, скрита от погледа, страна на листата, както и на задните страни на базата, основата и пиластъра се виждат следи от свредел, които показват последователно пробиване и откъртване на слоеве в хоризонтални редове до постигането на желаната повърхност. След това с прецизни каменоделски инструменти там, където е било необходимо, повърхността е била окончателно моделирана. Последният етап на работа е включвал заглаждане и полиране, което се забелязва запазено на места при видимите части на детските фигури.

Запазени са и отделни фрагменти от крайници на детски фигури: три фрагмента от ръце без запазени длани (кат. №№ 19, 20 и

---

[3] **Eckersley, T. E.** Iconography of the vintage in the mosaics of Roman Spain and North Africa, McMaster University, 1995, p. 161, Fig. 32.

[4] Ibid., p. 161, Fig. 30.

21), както и от две крачета (кат. №№ 17, 18). Фрагменти от детски длани и стъпала са запазени още върху фрагменти от грозд (Обр. 15) и лозови стъбла (Обр. 16 и 17). От всички фрагменти, включително и фигурите, са запазени общо деветнадесет длани (единадесет леви и осем десни). Детските стъпала са общо шестнадесет (девет леви и седем десни). От тях седем двойки принадлежат на седем фигури. Тази цифра, въпреки че отговаря на броя на главите, не може да се приеме за пълна. Това заключение се основава на факта, че някои от двойките стъпала са разположени така, че не могат да се отнесат със сигурност към наличните фигури. Явно общият брой на детските фигури е бил по-голям, на което отговаря и по-големият брой длани.

Освен фрагментите от детски фигури има налични фрагменти и от лозите – от листа и гроздове (Обр. 18 и 19), стъбла и разклонения (Обр. 20 и 21), както и още тридесет и седем малки и различни фрагменти. Фрагментите от стъблата и клонките са представени с овален профил и надлъжни грапави канелюри, характерни за многогодишните лианови растения от семейство лозови – Vitis. Листата са предадени реалистично, с правилни очертания. Основните жилки на всеки лист са оформени релефно, подчертани от двете страни с врязани линии. При гроздовете зърната са добре оформени обемно (Обр. 18 и 19), но на места от задната страна на композицията са предадени в нисък релеф или очертани с врязвания (Обр. 22).

Наличните фрагменти несъмнено се свързват със сцена, която представя гроздобер. Доказателство за това са фрагментите от лози, гроздове, косер, кошчета и деца-берачи. В най-разгърнат вид процесът на гроздобер и мачкането на гроздето, извършвано от деца, е представено върху саркофаг от Капитолийския музей в Рим. На сцена върху дългата страна на саркофага са представени множество деца. В десния ъгъл има стълба, подпряна на лозата. По нея се изкачва дете с кошче, привързано на гърба му. Друго, приклекнало, прикрепя стълбата с дясната си ръка, а с лявата е прихванало пълно с грозде кошче. До тях едно дете носи на раменете си друго, което се е хванало с ръка за разклонение на лозата. Пред тях няколко деца придърпват клонките с гроздове, носят на рамо пълни кошчета или ги изсипват в голямо украсено корито, където други деца, хванати за раменете, мачкат с крака гроздето. Релефна сцена с деца, които участват в гроздобер и мачкане на грозде, е представена и върху саркофаг от колекцията Дъмбартон Оукс във Вашингтон[5]. Тя е разположена в средата на дългата стена на саркофага под релефните бюстове на починалите съпрузи. В нея откриваме доста елементи, в значителна степен идентични с тази от НИМ. И тук има лози, по разклоненията на които са се покатерили деца. Едното от тях държи косер. Друго подхваща грозд. Вляво от него, за да достигне до грозд, едно дете е седнало на раменете на друго. До тях има деца, които изсипват набраното грозде. Представени са и персонифицираните фигури на годишните сезони. Изображенията се свързват с култа към Дионис[6]. На Дионис (Бакхус – Либер), освен бръшлянът и растенията, от които се правели гирлянди, било посветено и гроздето[7].

Някои от посочените по-горе характеристики на достигналите до нас фрагменти от НИМ дават възможност за датирането на паметника. Един от отличителните елементи е начинът на представянето на детските очи. Те са леко притворени от спуснатия горен клепач. По този характерен начин са представени очите във всички достигнали до нас портрети на император Марк Аврелий, както и на други портрети от времето на Антонините.[8] Една от характерните пози на децата от групата в НИМ е на изправена фигура с протегнати напред и нагоре ръце (Обр. 4 и 7). Десният им крак е изпънат назад, левият е свит в коляното. Тя се среща рядко в римски скулптурни произведения. Тази поза е заело едното от двете деца пред легло (клине), на което е представена полегнала в митологична сцена покойната им майка – Метилия Акте. Сцената е от саркофаг в Музея Киарамонти, Ватикана.Той е известен като представящ мита за Алкеста.

---

[5] **McCann, A.** M. Roman sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art, 1978, p. 94, fig. 109 с посочените паралели и цит. лит. на с. 106.

[6] **Godwin, J.** Mystery Religions in the Ancient World, London, 1981, p. 46.

[7] **Етиен, Р.** Всекидневният живот в Помпей, С., 1982, с. 154.

[8] **Бритова, Н. Н., Н. М. Лосева, Н. А. Сидорова**. Римский скульптурний портрет, Москва, 1974, с. 64.; **Kleiner, D. E.** Roman Sculpture,Vol. I, Yale, pp. 270–271.

Датиран е във времето 161–170 г.[9] Най-точен паралел на паметника от НИМ представлява дионисова статуарна група от Националния археологически музей в Атина, инв. №5706 (Обр. 24). Тук също фигурират профилираната база, пиластъра с капител, двете лозови стъбла, разположени от двете страни на основата с неправилна форма, която представя терена. И тук по разклоненията на лозата (лявата запазена част) има детска фигура, в случая – сатирискос, която бере грозде (Обр. 25). Дали друга детска фигура е присъствала и от дясната страна може да се предположи с голяма вероятност. В паметника от Атина е представена още централна голяма фигура на Дионис. Богът е представен гол, прав насреща с облекчен десен крак. На главата си има пищен венец от лозови клонки с листа и гроздове. В свитата си дясна ръка държи ритон, завършващ с протоме на пантера. Липсва долната част на лявата му ръка. Вдясно от Дионис е представен изправен Пан, като главата му достига до дланта на Дионис. Пред краката на Пан има цилиндрична циста мистика с открехнат капак, под който се вижда змия. В основата на лявата лоза е представена друга змия, пълзяща. Зад детската фигура на лозата са окачени атрибутите на Пан – сиринкс и логоболон (къса закривена тояга). В основата на дясната лоза има отчупени носещи елементи и малък фрагмент с три пръста от ляво стъпало на по-малка фигура. По косите и клонките са запазени следи от оцветяване в жълто и в червено. И в тази творба е видно разполагането на различните елементи от композицията по периферните зони на основата с оставено достатъчно място в средата и за основната фигура. Сложността, която произлиза от изработването на двата паметника от един блок, използването на крепежни връзки като елемент на композицията, малкият размер на детските фигури и тяхното разполагане в различни композиционни нива изискват високо ниво на скулптурни умения. Групата от Атина е изработена в малоазийско ателие. За нея е използван висококачествен мрамор от Докимейон. Датирана е във времето от 170–180 г.

Освен посочените структурни аналогии, композициите от НИМ (София), и НАМ (Атина) имат и редица технологични сходства. Те са особено отчетливи при използването на свредели с различен диаметър. Най-добре се забелязва сходството в оформянето на гроздовите зърна (Обр. 15, 18 и 19), на повърхностите на лозовите разклонения, на видимите, частично видимите и на изцяло скритите от фронталния поглед плоскости. И в стилово отношение също има редица сходства – предадените с мекота форми на човешките фигури, леко заострените пръсти на дланите, очертаните с напречни врязвания фаланги на стъпалата и др. Посочените характеристики на двата паметника дават възможност за определяне на двете творби като резултат на работата на едно ателие или непосредствено влияние в кратък период от време. Това дава основание изработването на групата от НИМ да се отнесе към последната четвърт на II в.

Какъв е бил видът на творбата, постъпила във фрагментарно състояние в НИМ, е трудно да се посочи. Направената хипотетична възстановка има за цел да покаже най- общо нейните характерни елементи (Обр. 23)[10]. Присъствието на множество дребни и трудно определими фрагменти показва, че е бил налице стремежът на приносителите през митницата да се извърши реставрация на творбата. Не е ясно дали това е цялото количество от фрагменти, останали след деструкцията на паметника. Ако потърсим аналогия с фигурата на Дионис от Атина, е възможно празното място в средната част на основата на творбата от София да е била заета от подобна централна фигура. В подкрепа на това предположение са останките от железен имплант в централната част. Въпросът с реставрацията на композицията от НИМ е възможно да бъде реализиран с използването на съвременни технологии. Те са свързани с триизмерно заснемане на всички налични фрагменти и с програма за поставянето им „на място”. Настоящата публикация има за цел не само представянето на наличните фрагменти от тази висококохудожествена творба. Тя е предизвикателство за нейното реставриране и експониране.

---

[9] **Bernard, A.** The Art of Rome, New York, 1977, p. 244, Fig. 499.

[10] Графичната реконструкция, която включва всички налични фрагменти и дава условното им разположение, е изработена от автора. Компютърната обработка на графиката е подготвена от колегата Павлина Девлова, за което тук и изказвам сърдечна благодарност.

КАТАЛОГ[11]

1. Фрагмент с база, основа, долни части на две лози и осем детски стъпала. Вис. 37 см; шир. 44 см; дълб. 30 см (Обр. 1).[12]

2. Фрагмент от пиластър с капител, част от лоза и две детски стъпала. Вис. 48,3 см; шир. 14,7 см; дълб. 14,2 см (Обр. 2).

3. Фигура №1 на изправено дете с вдигнати ръце. Липсват части от ръцете и краката. Вис. 32 см; шир. 11,4 см; дълб. 8,1 см (Обр. 4).

4. Фигура №2 на седнало дете с ръце на колената. Липсват части от лявата ръка и краката. Вис. 24 см; шир. 13,3 см; дълб. 12,3 см (Обр. 5).

5. Фигура №3 на дете с кошче на гърба. Липсват долните части на краката. Вис. 31 см; шир. 9,1 см; дълб. 11,8 см (Обр. 6).

6. Фигура №4 на изправено дете. Липсват ръцете и части от краката. Вис. 25,4 см; шир. 11 см; дълб. 7 см (Обр. 7).

7. Фигура №5 на седнало на клонка спящо дете. Липсва долната част на десния крак. Вис. 21,9 см; шир. 17,8 см; дълб. 8,4 см (Обр. 8).

8. Фигура №6 на седнало дете с протегнати напред ръце. Липсват части от ръцете и краката. Вис. 17,2 см; шир. 8,7 см; дълб. 14 см (Обр. 9).

9. Фигура №7 на седнало дете с протегнати нагоре ръце. Липсват части от ръцете и краката. Вис. 16 см; шир. 9,5 см; дълб. 12,6 см (Обр. 10).

10. Фрагмент от детска фигура – глава. Вис. 6,4 см; шир. 5,5 см; дълб. 6,5 см (Обр. 11).

11. Фрагмент с три детски длани, прикрепящи кошче с грозде. Вис. 9,4 см; шир. 8,3 см; дълб. 7,1 см (Обр. 12).

12. Фрагмент с две детски длани, прихванали горния ръб на кошче с грозде. Вис. 8,1 см; шир. 7,1 см; дълб. 8,6 см (Обр. 13).

13. Фрагмент с детска длан, държаща косер до грозд и лозово листо. Вис. 11,2 см; шир. 9 см; дълб. 5,2 см (Обр. 14).

14. Фрагмент с лява детска длан върху грозд с листо и клонка. Вис. 17,2 см; шир. 8,2 см; дълб. 5,4 см (Обр. 15).

15. Фрагмент с две детски стъпала върху срязано разклонение на лоза. Вис. 9,7 см; шир. 5,3 см; дълб. 7,5 см (Обр. 16).

16. Фрагмент с две детски стъпала върху разклонения на лоза. Вис. 16,4 см; шир. 9,2 см; дълб. 6,4 см (Обр. 17).

17. Фрагмент от ляво краче, запазено от глезена до над коляното. Вис. 4,9 см; шир. 2,8 см; дълб. 3,6 см.

18. Фрагмент от дясно краче, запазено от глезена до над коляното. Вис. 4,3 см; шир. 2,7 см; дълб. 2,7 см.

19. Фрагмент от горна част на детска ръка, запазена над лакътя до под рамото. Вис. 4,6 см; шир. 2,3 см; дълб. 2,3 см.

20. Фрагмент от детска ръка. Вис. 3,4 см; шир. 2,8 см; дълб. 2,2 см.

21. Фрагмент от детска ръка. Вис. 2,7 см; шир. 2,3 см; дълб. 2,3см.

22. Фрагмент от дясно детско стъпало, което съвпада с пръстите върху основата пред лявото лозово стъбло. Вис. 2,6 см; шир. 2,9 см; дълб. 2,3 см.

23. Фрагмент с листо и грозд. Вис. 7,7 см; шир. 7,3 см; дълб. 3,6 см (Обр. 18).

24. Фрагмент с грозд и листо. Вис. 9,7 см; шир. 10,4 см; дълб. 3,5 см (Обр. 19).

25. Фрагмент с клонка и листо. Вис. 11 см; шир. 3,5 см; дълб. 4,1 см (Обр. 20).

26. Фрагмент от клонка. Вис. 11,2 см; шир. 5,3 см; дълб. 3,3 см (Обр. 21).

27. Тридесет и седем обезличени фрагменти с дължина от 6,6 до 0,8 см.

---

[11] Представя фигурите и детайлите от композицията след извършената частична реставрация с включване на категорично принадлежащите към тях по-малки фрагменти. Не се посочват данни и размери, дадени в изложението по-горе.

[12] Снимките в настоящата статия са направени от фотографа на НИМ Тодор Димитров. Негова е компютърната обработка на образи 24 и 25, направени от автора. За ползотворното сътрудничество му изказвам своята гореща благодарност.

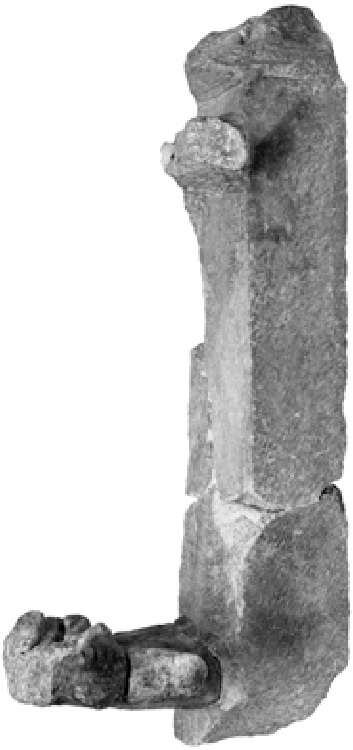

Обр. 3. Пиластър с детски стъпала върху разклонение на лоза, дясна страна.

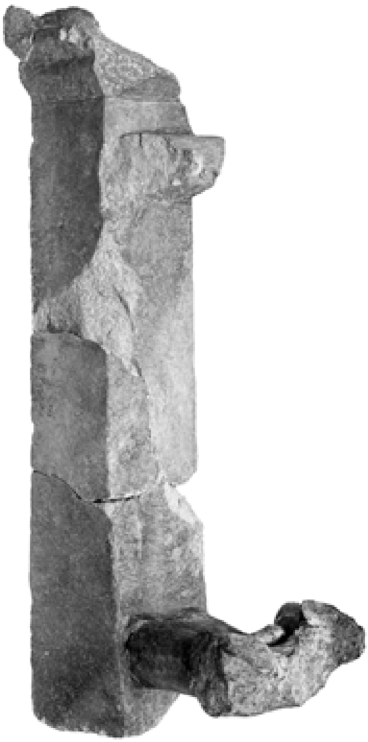

Обр. 2. Пиластър със запазен профил на капитела, лява страна.

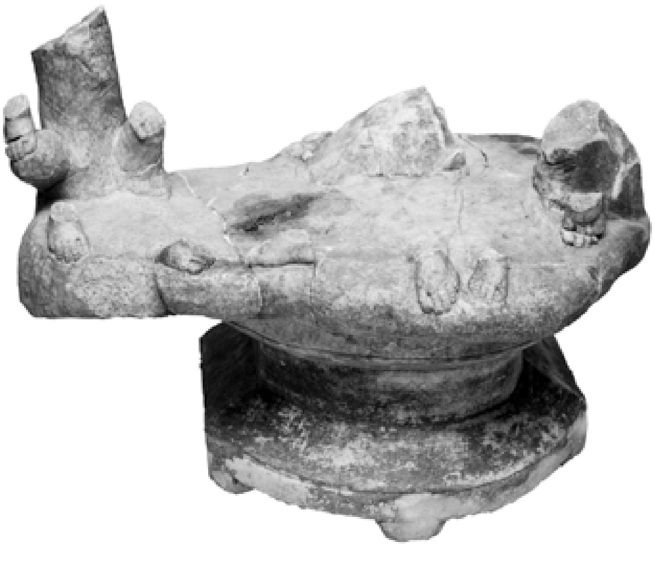

Обр. 1. Основата на статуарната композиция с профилираната база.

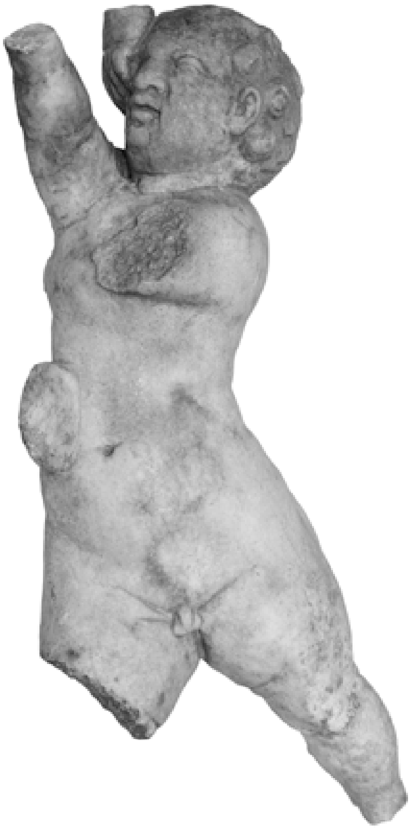

Обр. 4. Детска фигура №1.

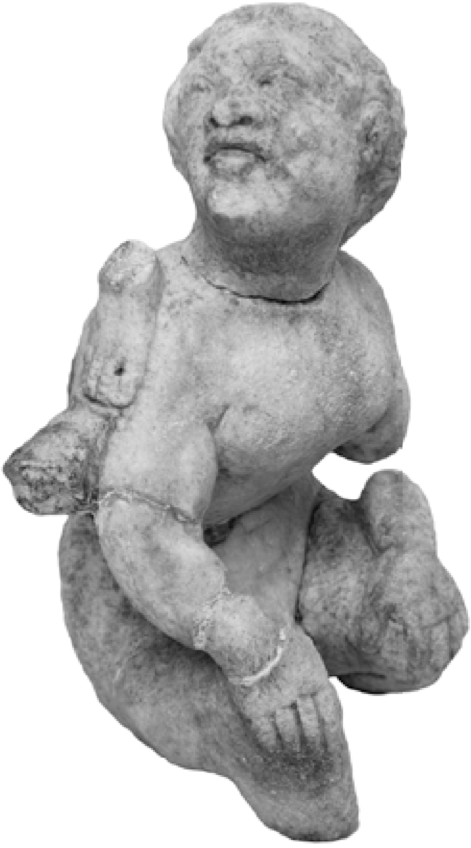

Обр. 5. Детска фигура №2.

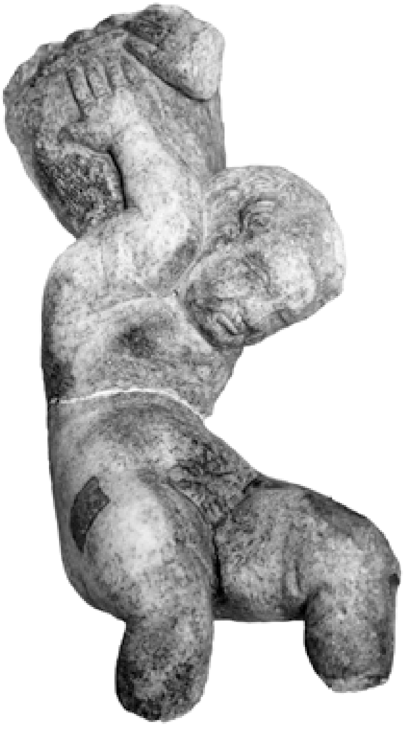

Обр. 6. Детска фигура №3.

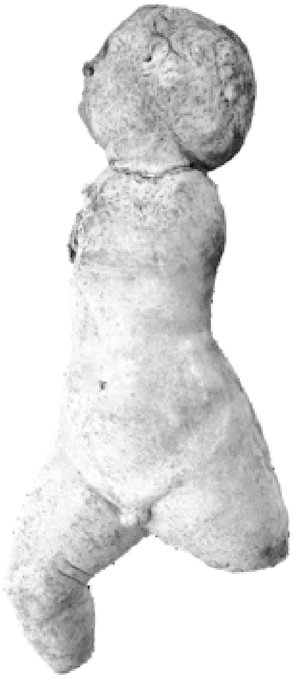

Обр. 7. Детска фигура №4.

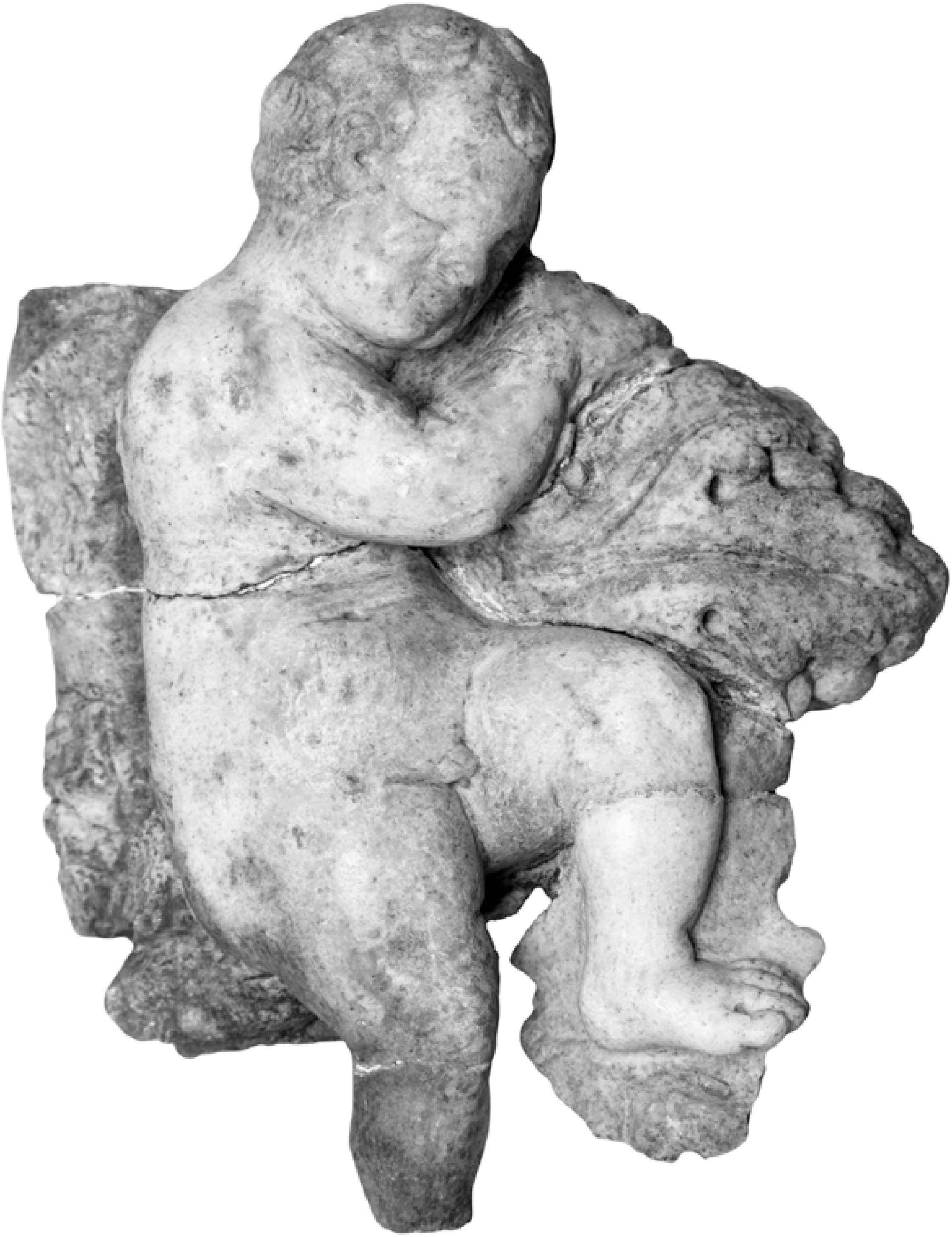

Обр. 8. Детска фигура №5.

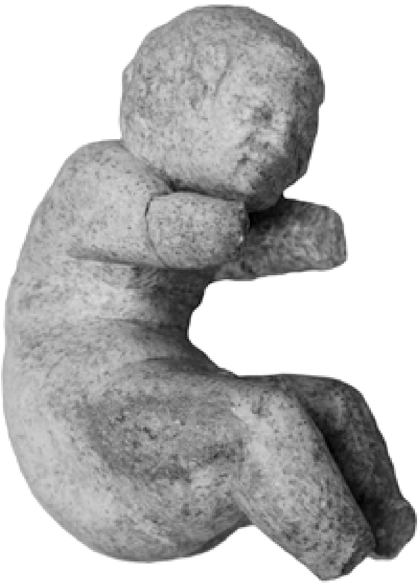

Обр. 9. Детска фигура №6.

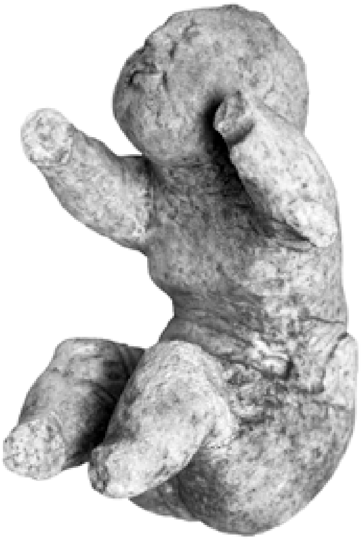

Обр. 10. Детска фигура №7.

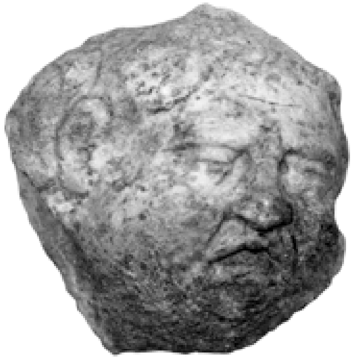

Обр. 11. Детска глава, фрагмент от фигура.

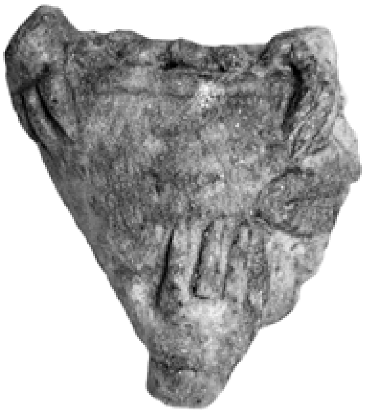

Обр. 12. Кош с три детски длани.

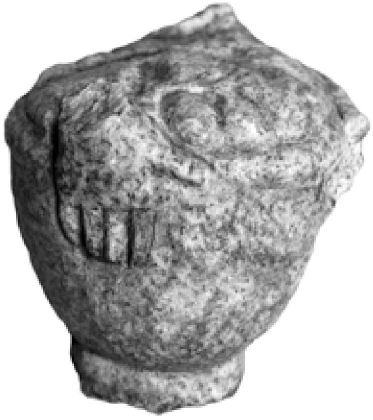

Обр. 13. Кош с две детски длани.

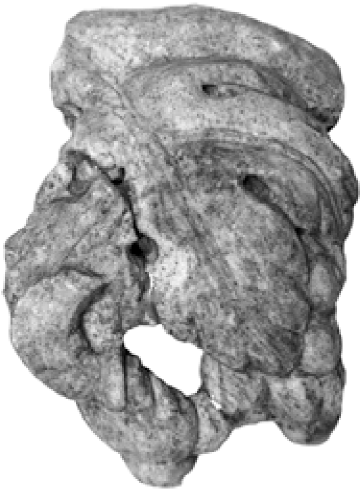

Обр. 14. Детска ръка с косер.

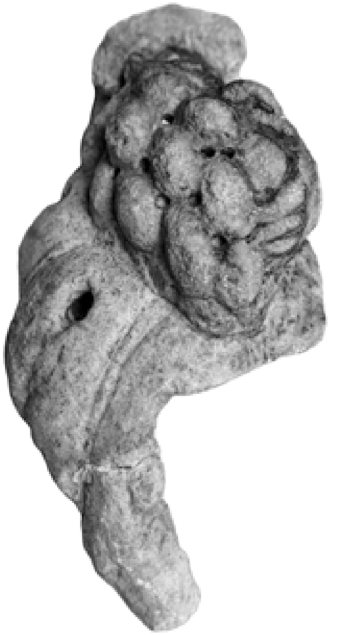

Обр.15. Детска ръка върху грозд.

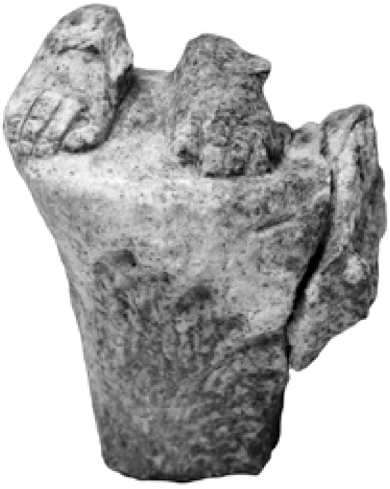

Обр. 16. Детски стъпала върху отрязано разклонение на лоза.

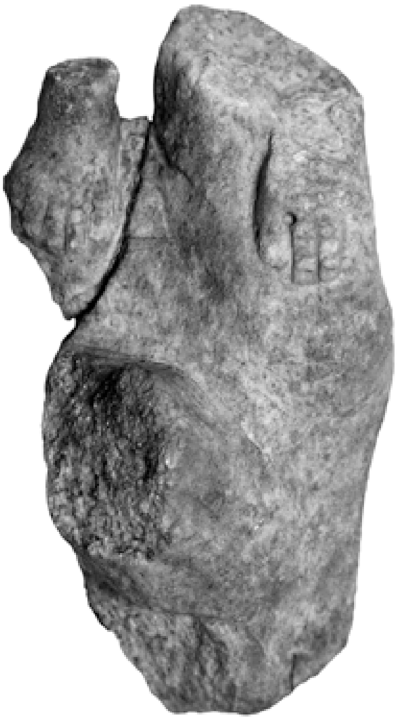

Обр. 17. Детски съпала върху разклонения на лоза.

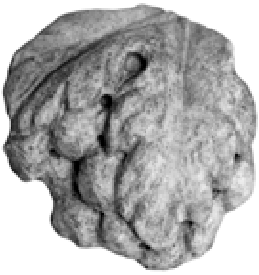

Обр. 18. Листо, покриващо грозд.

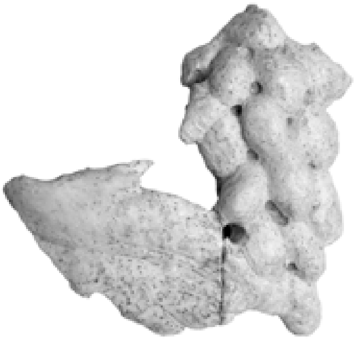

Обр. 19. Листо и грозд.

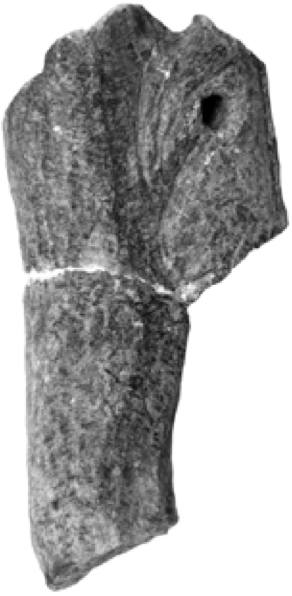

Обр. 20. Фрагмент от разклонение на лоза с част от листо.

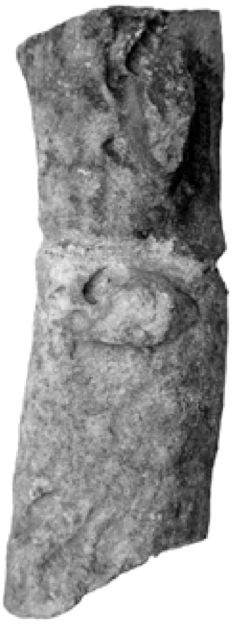

Обр. 21. Фрагмент от разклонение на лоза.

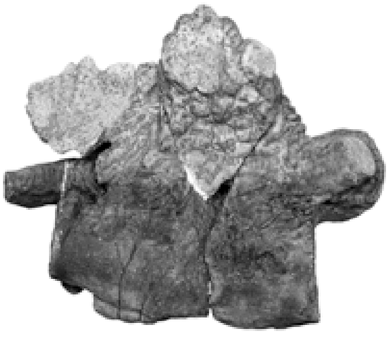

Обр. 22. Листа и грозд от задната страна на фрагмента със спящото дете.

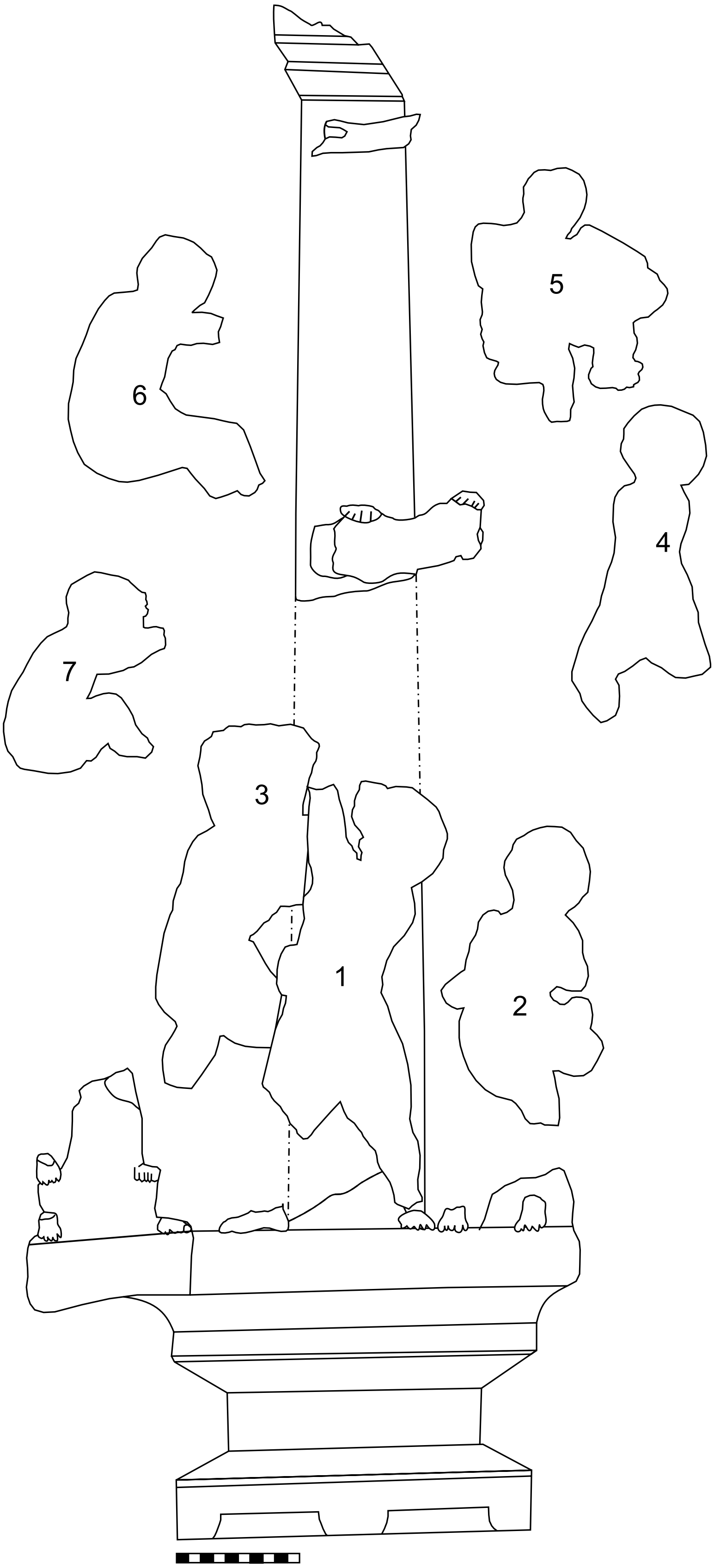

Обр. 23. Графична възстановка с наличните фрагменти на статуарната група от НИМ – София.

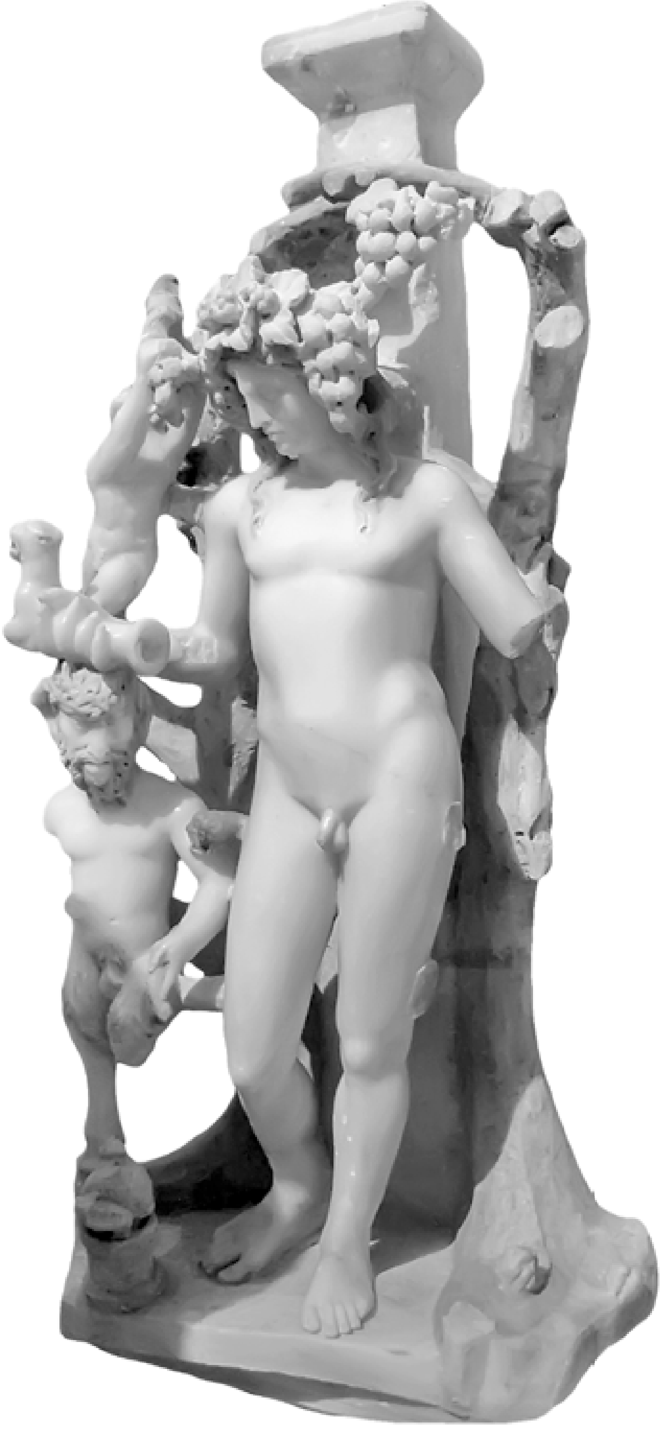

Обр. 24. Статуарна група на Дионис от Националния археологически музей в Атина.

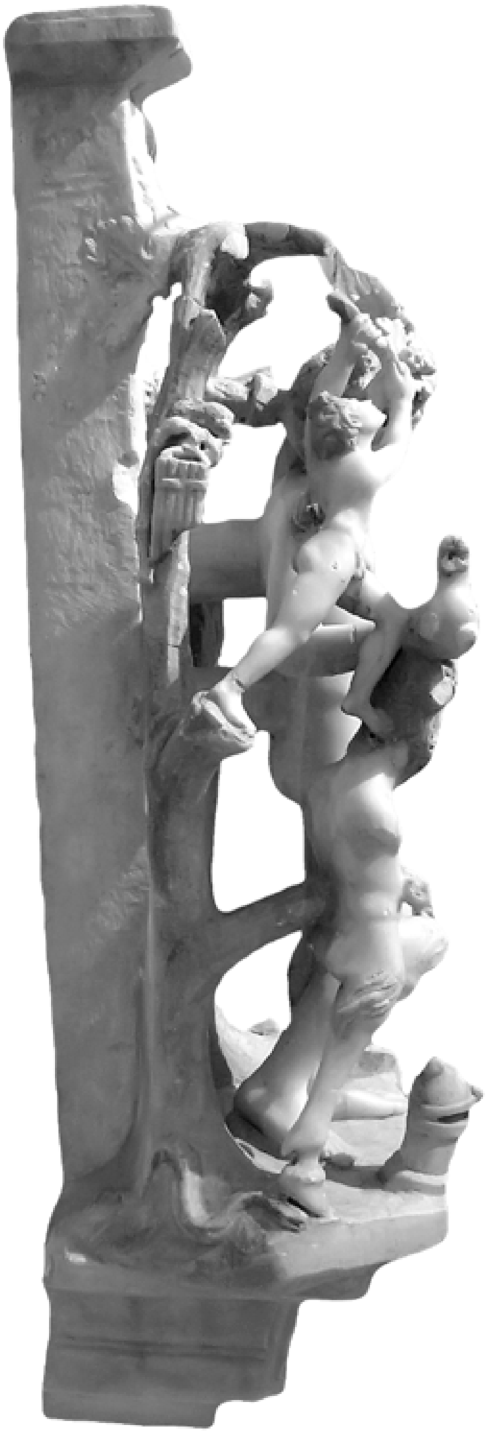

Обр. 25. Експонатът от Атина. Поглед отстрани.

FRAGMENTS OF A STATUE COMPOSITION WITH A DIONYSIAN SCENE FROM THE ROMAN PERIOD IN THE NMH COLLECTION

Gavrail Lazov

(SUMMARY)

This publication presents fragments of a marble sculptural composition. It consists of a profiled base, a foundation representing the ground and a high rectangular pillar, shaped like a pilaster with a capital. At both ends of the base there is a trailing vine. The offshoots of the vine reach the upper end of the pilaster. There are eight sculptured feet belonging to children's figures, seven of which are partially restored out of the fragments. Separately preserved is a child's head, fragments of children's legs and arms, baskets filled with grapes, a child's palm, holding a pruning-knife and others. The scene presents grape-harvest – a topic known by embossments on sarcophagi from the Roman period. The closest parallel to the group from NHM is a Dionysian marble sculpture from the National Archaeological Museum in Athens, inv. №5706, dated back to AD 170–180. It was made in an Asia Minor workshop. The characteristics of the two monuments give reason to assume that they were either created in the same atelier or the monument from Sofia was made under the direct influence of the one in Athens. Because of these considerations the monument from Sofia is dated back to the last quarter of the 2nd century AD.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

РАННОХРИСТИЯНСКА ПЛОЧА С ВРЯЗАНА УКРАСА ОТ КРЕПОСТТА В РЕЗИДЕНЦИЯ ЕВКСИНОГРАД КРАЙ ВАРНА

Васил Тенекеджиев

EARLY CHRISTIAN SLAB WITH INCISED DECORATION FROM THE FORTRESS IN THE EUXINOGRAD RESIDENCE NEAR VARNA

Vasil Tenekedzhiev

В отдел „Археология“ на Регионалния исторически музей – Варна, се съхранява фрагмент от мраморна плоча с врязана украса с християнски мотиви, който заслужава внимание заради самобитния си вид (Обр. 1 и 2). Паметникът е открит през 2009 г. по време на редовни разкопки на късноантичната и средновековна крепост в парка на резиденция Евксиноград край Варна.[1]

Фрагментът има приблизително правоъгълна форма и максимални запазени размери: височина 61,5 см и ширина 39,5 см. Дебелината е 3 см, като в различните части на плочата варира с един до два милиметра. Двете страни на плочата са добре изгладени, като лицевата вероятно е била полирана. Украсата е само върху нея. Стилът е много схематичен, а изработката – сравнително примитивна. Повечето елементи от декорацията са оформени чрез врязани жлебове с различни размери, които създават илюзия за релеф. Най-големите имат триъгълно сечение. На някои места допълнително са направени дупки със свредел.

Съдейки по композицията на украсата, запазеният фрагмент е от долната дясна четвърт

A fragment of a marble slab decorated with incised Christian motifs that deserve attention, because of its distinctive appearance (Fig. 1 and 2) is kept in the Archaeology Department of the Regional History Museum in Varna. The monument was found in 2009 during regular excavations in the antique and medieval fortress in the Euxinograd park near Varna[1].

The fragment has approximately a rectangular shape and a maximum preserved measurements: height 61.5 cm and width 39.5 cm. The thickness is 3 cm, which varies with one to two millimetres in the different parts of the plate. Both sides of the plate are well smoothed and the frontal surface was probably polished. The decoration is only on it. The style is very sketchy and workmanship relatively primitive. Most of the decorative elements are formed by incised grooves of different sizes that create an illusion of relief. The largest ones have a triangular section. In some places there are additional drill holes.

Judging by the decorative composition, the preserved fragment is the lower right quarter of the original slab. It is deliberately broken off, because of the evident desire a rectangular shape to be achieved – with smaller dimensions and taking

---

[1] Обектът се проучва от екип на Регионален исторически музей, Варна, под ръководството на проф. Валентин Плетньов, на когото изказвам искрени благодарности за позволението да публикувам мраморния паметник и за предоставената допълнителна информация. Благодаря още на своите колеги: Станислава Лазаренко – за помощта при работата с материалите във фонд Средновекокие; Игор Лазаренко – за консултацията по отношение на нумизматичния материал от обекта; Александър Минчев – за ценните и полезните идеи за анализа на плочата; и на фотографа Румяна Костадинова за качествените снимки на паметника.

---

[1] The object is researched by a team of the Regional History Museum in Varna, under the guidance of Prof. Valentin Pletnev, whom I express my sincere gratitude for the permission to publish the marble monument and for the additional information. Thanks also to my colleagues Stanislava Lazarenko – for her help in studying the materials from Middle Ages collection; Igor Lazarenko – for consulting me in connection with the numismatic material from the site; Alexander Minchev – for valuable and useful ideas on the analysis of the slab; and photographer Rumyana Marinova for the quality pictures of the monument.

на оригиналната плоча. Той е отчупен нарочно, като личи стремежът да се постигне правоъгълна форма – с по-малки размери и без да се държи сметка за украсата. Десният и долният ръб на фрагмента са на оригиналната плоча, докато горният и левият са резултат на отчупването. Последните са леко изтрити и заоблени, което показва, че фрагментът е бил в употреба поне известно време след счупването. При вторичната обработка на мраморния детайл не е направен опит релефната декорация да се запази. Това показва, че украсата не е била от значение за новата му функция.

Плочата е намерена в останките на късноантична сграда, запазени под малкия площад на средновековната крепост Кастрици (Обр. 3)[2]. Тя е унищожена от пожар и керемиденият покрив е рухнал върху пода от трамбована пръст, запечатвайки намиращите се вътре материали. Плочата е открита в горната част на пласта с керемиди, счупена на 15 по-големи и на около 20 миниатюрни части, подобни на отцепи. Фрагментите са разпилени на голяма площ. Ломовете и ръбовете им са чисти и остри, но по тях има налепи и следователно не са съвременни. Плочата е била счупена при срутването на сградата. Затова ръбовете са се запазили непокътнати в пласта от рушевини, без да бъдат изтрити и деформирани. Само някои от отцепите и няколко незначителни следи по мрамора са резултат от работата с инструменти по време на разкопките.

Имайки предвид контекста, в който са открити останките от плочата, може да се предположи, че тя е вторично използвана заедно с керемидите в покритието на сградата. Формата и размерите на паметника, както и фактът, че оцелялата украса не е била от значение за новото му предназначение, косвено подкрепят тази хипотеза.

Материалите от сградата включват монети, цели и фрагментирани амфори с малки размери и голям брой стъклени кандила от няколко типа.[3] Единият е с конусовиден израстък

---

[2] Според полевата документация паметникът е открит в сектор Изток, кв. XXIII/14.

[3] Повечето материали все още не са публикувани. Вж. **Плетньов, В., Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев.** Археологическите разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – Археологически разкопки и проучвания през 2009 г. София, 2010, 534–535.Имах възможност да се запозная с на-

no account of the decoration. The right and bottom edge of the fragment are of the original slab, while the upper and the left result from the fracture. These are slightly smoothed and rounded, which indicates that the fragment was in use at least for some time after it was broken off. In the secondary processing of the marble detail no attempt was made of preserving the embossed decoration. This means that the decoration was not relevant to the new function.

The slab was found in the remains of a late antique building, preserved under the small square of the medieval fortress Kastritzi (Fig. 3)[2]. The latter was destroyed by fire and the tiled roof collapsed onto the floor of rammed earth thus sealing the materials that occurred inside. The slab was found in the upper part of the layers of tiles, broken into 15 larger and about 20 very small pieces. The fragments were scattered over a large area. The fracture surface and edges are clean and sharp, but with some incrustations on them, so the breaks are not contemporary. The slab was broken during the collapse of the building. Therefore, the edges have remained intact in the ruins without being worn and deformed. Only some of the chips and several minor marks on the marble were left by the digging tools during the excavations.

Given the context in which the leftovers of the slab were found, it can be assumed that it was reused, together with the tiles in the roof of the building. The shape and dimensions of the monument, as well as the fact that the surviving decoration was not relevant to its new purpose indirectly supported this hypothesis.

The materials retrieved from the building include coins, whole and fragmented amphorae of small size and large number of glass altar lamps of several types[3]. One has cone-like appendage on the underside for attaching to a metal chandelier or candelabrum; the second has a concave bottom and "ears" for suspension, formed at the mouth; and the third type has a foot. As they are not well

---

[2] According to the field documentation the slab was discovered in Sector East sq. XXIII/14

[3] Most of the materials are not yet published. Cf. **Плетньов, В., Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев.** Археологическите разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – Археологически разкопки и проучвания през 2009 г. София, 2010, 534–535. I had the chance to see the finds in the medieval archaeological fund of the Regional History Museum in Varna.

от долната страна за прикрепване към метален полилей или канделабър; вторият е с конкавно дъно и „уши“ за провесване, оформени при устието; а третият е със столче. Тъй като не са добре запазени, не може да се прецени дали образците от третия тип са светилници или обикновени стъклени чаши със столче. Всички посочени материали се датират в периода IV–VI в. Данните от стратиграфията също отнасят сградата в епохата преди средновековните строежи. Особено ценни сведения предоставят монетите. Преобладават тези от VI в. Най-късните образци са на император Ираклий и се датират в 614 г.[4] Именно по това време цялата околност е била опустошена от аварските и славянските племена и Одесос (Варна), и околните селища и крепости са разрушени.[5]

Археологическите данни показват, че фрагментът от мраморна плоча е преизползван, вероятно като каменна „керемида“ в сграда, която е съществувала до второто десетилетие на VII в. Засега обаче не може да се каже кога плочата започва да изпълнява своята нова функция.

Особено внимание изисква оцелялата част от украсата на мраморния детайл. Единствено нейният анализ може да подскаже какви е била оригиналната форма и какво е било предназначението на паметника.

В горната част на фрагмента от плоча е разположено дясно рамо на кръст със запазена дължина 36,5 см. То се разширява плавно, от 4 до 8 см, а в края е украсено с полукръгла „изрезка“. По дължината на рамото има подредени в редица кръгли дупки. Вляво от тях личат следи от още една, която е повредена при отчупването на мрамора. В края на рамото, където то е най-широко, дупките са две – една над друга. Всички те са изработени със свредел, но не са съвсем правилни като очертания. Размерите им варират – диаметър от 0,9 до 1,3 см и дълбочина от 0,4 до 0,9 см.

Прави впечатление, че дупките са твърде дълбоки в сравнение с останалата част на

preserved, it cannot be determine whether the examples of the third type are altar lamps or ordinary stemmed glasses. All the materials are dated between the 4th – 6th centuries. The stratigraphic data also assign the building to the period prior to the medieval constructions. Especially valuable information is provided by the coins. Those from the 6th century prevail. The latest exemplars are of Emperor Heraclius and date back to 614.[4] Namely at that time the whole area was devastated by the Avars and Slavic tribes and Odessos (Varna) as well as the surrounding settlements and fortresses were then destroyed[5].

The archaeological evidence suggests that the fragment of a marble slab was reused, probably as a stone "tile" in a building that existed until the second decade of the 7th century. For now, however, it could not be said when the slab began to perform its new function.

Particular attention requires the surviving part of the decorative marble detail. Only its analysis might reveal what the original form and purpose of the monument were.

In the upper part of the fragment the right arm of a cross is depicted with preserved length of 36.5 cm. It expands smoothly from 4 to 8 cm, and terminates with a decorative semicircular "snip". Along the arm length there are a number of round holes arranged in a row. To the left of them there are traces of another hole that was damaged by the fracture of the marble. At the end of the cross arm, in its widest place two holes occur – one above the other. All are drilled, but not quite correctly outlined

Their size varies, ranging in diameter from 0.9 to 1.3 cm and in depth from 0.4 to 0.9 cm.

It is noteworthy that the holes are too deep in comparison with the rest of the incised image to have served as ornaments themselves. It is not excluded that they were inlaid with colour glass or other materials.

Under the cross arm, in the left part of the slab, the right half of a highly stylized kantharos is preserved; it has an approximately semicircular

---

ходките в средновековния археологически фонд на Регионалния исторически музей – Варна.

[4] **Плетньов, В., Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев.** Цит. съч., 534.

[5] **Лазаренко, И.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – Известия на Народния музей – Варна, 34–35 (49–50). Варна, 1998–1999, 159–160.

[4] **Плетньов, В., Х. Кузов, И. Лазаренко, П. Пеев.** Op. Cit.., 534

[5] **Лазаренко, И.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – Известия на Народния музей – Варна, 34–35 (49–50). Варна, 1998–1999, 159–160.

врязаното изображение, за да са служели като украса сами по себе си. Не е изключено те да са били инкрустирани с цветно стъкло или с други материали.

Под рамото на кръста, в лявата част на плочата, е запазена дясната половина от силно стилизиран кантарос с приблизително полукръгло тяло, S-образни дръжки и високо столче. Тялото е украсено с капковидни орнаменти, които схематично представят вертикални канелюри. Над устието на кантароса личат три извити врязани линии, чиято интерпретация е твърде несигурна. Предположението, че една от тях е част от растителен орнамент, е възможно, но тогава другите две линии остават неизяснени. Най-правдоподобна изглежда хипотезата, че в средата на кантароса е имало вертикална тръба с разширено устие, от което е изтичала вода. Така съдът всъщност е представлявал водоскок.

Вдясно от кантароса цялото пространство е заето от голяма трилистна полупалмета. Жилките ѝ са маркирани с по една врязана линия. Долният ѝ край е извит спираловидно навътре, а върхът на най-външното листо – навън и надолу, придавайки на полупалметата S-образен силует. От върха на листото виси голям капковиден орнамент, който балансира композицията. Празното пространство между полупалметата, кантароса и рамото на кръста е запълнено от втори растителен орнамент, който се състои от три ластара, допиращи се един към друг с долните си краища, и извити спираловидно в горните. Ластарите претрупват композицията и издават „страха“ на каменоделеца да не остави неукрасено поле.

Кантаросът и палметата стъпват върху долна рамка, която представлява ивица, запълнена със силно стилизиран астрагалов орнамент. Странична декоративна рамка липсва.

Реконструкцията на композиционната схема на пръв поглед изглежда лесна. По-внимателен анализ на запазените елементи обаче показва, че има няколко сериозни неясноти, които възпрепятстват сигурната възстановка.

С голяма увереност може да се приеме, че лявата страна на композицията е включвала огледална полупалмета и ластари. Цялостното изпълнение на украсата е доста грубо и фор-

body, S–shaped handles and a high foot. The body is decorated with teardrop ornaments that represent schematic vertical flutes. Over the mouth of the kantharos three curved incised lines are visible, whose interpretation is too uncertain. The assumption that one of them is part of a vegetal ornament is possible, but then the other two lines remain unclear. The most plausible hypothesis seems that in the middle of the kantharos there was a vertical tube with broadened mouth from which water used to flow. Thus, the vessel actually represented a fountain.

The entire space to the right of the kantharos is occupied by a large three-foil half-palmette. Its veins are marked with incised lines. The lower end of the palmette is curved inward spiralwise and the tip of the outer leaf – outward and downward, giving the half-palmette an S-shaped silhouette. From the top of the leaf hangs a large drop-shaped ornament, which balances the composition. The empty space between the half-palmette, kantharos and cross arm is filled by a second vegetal ornament, which consists of three tendrils touching each other at their lower ends and curved spiralwise at the upper ends. The tendrils clutter the composition and this evidences the stone carver’s "fear" to leave unadorned field.

The kantharos and the palmette step on the lower frame, which is a band filled with a highly stylized astragal ornament. There is no side decorative frame.

At first glance the reconstruction of the composition scheme seems simple. A more careful analysis of the surviving elements, however, shows that there are several serious uncertainties that impede safe reconstruction.

It can be assumed with great confidence that the left side of the composition included mirror half-palmette and tendrils. The overall performance of the decoration is quite rude and the shapes are distorted – thus probably because of that the vegetal motifs on the left were not completely symmetrical to those that have survived in the right. Also, it seems logical the astragal ornament to have continued along the entire lower frame. Perhaps a similar decoration occurred along the upper edge of the slab as well

The difficulties in reconstruction are mostly connected with the kantharos and the cross, as there are deviations from the principles of centralмите са криви – затова вероятно растителните мотиви вляво не са били напълно симетрични на тези, които са запазени вдясно. Също така изглежда логично астрагаловият орнамент да продължава покрай цялата долна рамка. Може би подобна декорация е имало и покрай горния ръб на плочата.

Трудностите при реконструкцията са свързани най-вече с кантароса и кръста, тъй като има отклонения от принципите на централноосевата симетрия, а средната част на плочата е счупена. Ако се приеме, че кантаросът наистина е бил замислен като водоскок, очевидно той е изобразен деформиран и тръбата не съвпада с оста на столчето му, а е разположена леко вляво. Подобни диспропорции не би трябвало да учудват предвид цялостното изпълнение на украсата. Те впрочем са характерни изобщо за раннохристиянското изкуство, дори за най-представителните произведения. Водоскокът, изобразен в мозайката с императрица Теодора в църквата „Св. Виталий“ в Равена (VI в.), също е с деформирана чаша.[6]

Интересен е въпросът как е бил разположен кръстът спрямо кантароса. Долното вертикално рамо не е запазено и няма никакви конкретни индикации къде точно е било. Възможните варианти са два. При първия кръстът е бил във водоскока и долното му рамо е „потъвало“ в тръбата, от която изтича вода, или направо в чашата на кантароса. В този случай тялото и столчето на съда би следвало да заместят визуално скритата долна част на кръста. Разстоянието от хоризонталното рамо до основата на столчето на кантароса е 45,5 см, което е достатъчно, за да се оформи един добре пропорциониран кръст. Подобно на тръбата обаче и рамото на кръста не е изобразено точно над столчето на кантароса. Възможно е и то да е било изместено вляво – запазеното хоризонтално рамо е достатъчно изкривено, за да се допусне, че целият кръст е бил деформиран. При такова разминаване на осите обаче кантаросът не може да замести визуално долното рамо.

Втората възможност е кръстът и кантаросът-фонтан да са били самостоятелни елемен-

axial symmetry, and the middle part of the slab is broken. Assuming that the kantharos is indeed conceived as a fountain, apparently it is depicted deformed and the tube does not coincide with the axis of its foot but is slightly displaced to the left. Such imbalances should not be surprising, given the overall performance of the decoration. They are, moreover, generally characteristic of early Christian art, even of the most representative works. The fountain depicted in the mosaic with the Empress Theodora in the church of San. Vitale in Ravenna (6th c.), also has a deformed bowl[6].

An interesting question is the location of the cross in relation to the kantharos. The lower descending arm is not preserved and there are no concrete indications of exactly where it was. There are two possible variants. With the first, the cross was in the fountain and its lower arm "sank" either into the tube from which water runs or directly into the bowl of the kantharos. In this case, the body and the foot of the vessel should substitute visually the hidden lower part of the cross. The distance from the horizontal arm to the base of the foot of the kantharos is 45.5 cm, which is sufficient to form a well-proportioned cross. Like the tube, however, the arm of the cross is not depicted just above the foot of the kantharos. Possibly, it also was shifted to the left – the preserved horizontal arm is twisted enough to admit that the whole cross was deformed. With such a mismatch between the axes, however, the kantharos cannot visually replace the lower arm.

The second variant is the cross and the fountain-kantharos to have been separate elements arranged one behind the other. On the preserved part of the slab we see that the vertical cross arm does not match the foot of the kantharos, and should therefore have stepped slightly to the left, where the marble is now broken off.

The preserved parts of the decoration allow a certain confidence in reconstructing the original dimensions of the slab. If we assume that the upper vertical arm of the cross was equal to the side one and then add to that an upper band with the astragal ornament, then the slab was probably about 105 cm high. The original width can be reconstructed to about 80 cm, assuming that the kan-

---

[6] **Lassus, J.** Frühchristliche und byzantinische Welt. Architektur, Plastik, Mosaiken, Fresken, Elfenbeinkunst, Metallarbeiten. Verlagsgruppe Bertelsmann GmbH Gütersloh, München, Wien, 1974, 59, Abb. 78.

[6] **Lassus, J.** Frühchristliche und byzantinische Welt. Architektur, Plastik, Mosaiken, Fresken, Elfenbeinkunst, Metallarbeiten. Verlagsgruppe Bertelsmann GmbH Gütersloh, München, Wien, 1974, 59, Abb. 78.

ти, разположени един зад друг. Върху съхранената част от плочата се вижда, че вертикалното рамо на кръста не съвпада със столчето на кантароса, следователно би трябвало да стъпва леко вляво, където мраморът сега е отчупен.

Запазените части от украсата позволяват с известна увереност да се реконструират оригиналните размери на плочата. Ако се приеме, че горното рамо на кръста е било равно на страничното, и към това се добави горен пояс с астрагалов орнамент, височината на плочата вероятно е била около 105 см. Оригиналната ширина може да се реконструира на около 80 см, ако се приеме, че кантаросът е бил приблизително в средата ѝ.

Върху релефа от Евксиноград са комбинирани няколко елемента, широко разпространени в раннохристиянското изкуство от периода IV–VI в.

Първият от тях е кръстът. Въпреки че долната му част не се вижда върху запазения фрагмент, може да се предположи, че той е бил латински. Особено внимание изискват дупките по запазеното рамо. Независимо дали в тях е имало инкрустация или не, каменоделецът се е опитал да представи схематично т.нар. cruxgemmata – златен кръст, декориран със скъпоценни и полускъпоценни камъни. Той се среща върху разнообразни паметници на раннохристиянското изкуство, откъдето преминава и в Средновековието. Появата му вероятно може да се търси още по времето на Константин Велики (305–337). Приема се, че ключова роля за разпространението на типа изиграва златният и украсен със скъпоценни и полускъпоценни камъни кръст, поставен от император Теодосий II (408–450) на Голгота в храмовия комплекс на Божи Гроб в Йерусалим.[7] Като най-ранен образец в изкуството засега се сочи релеф върху мраморен саркофаг от края на IV в. в Латеранския музей (№106)[8]. Днес най-известните раннохристиянски примери са мозайките в базиликите „Св. Пуденциана“ в Рим (края на IV или началото на V в.)[9] и

---

[7] **Thuno, E.** Image and Relic: Mediating the Sacred in Early Medieval Rome. L'erma Di Bretschneider, 2003, 27.

[8] **Hellemo, G.** Adventus Domini: eschatological thought in 4th-century apses and catecheses, BRILL, 1989, 100–101.

[9] **Lassus, J.** Op. cit., 39, Abb. 50.

tharos was roughly in the centre.

Several elements prevalent in the early 4th – 6th century Christian art are combined on the relief from Euxinograd.

The first of these is the cross. Although its lower part is not visible on the preserved fragment, it may be assumed that it was a Latin cross. The holes on the preserved arm require particular attention. No matter if the holes were inlaid or not, the stone carver had tried to present schematically the so called *crux gemmata* – a gold cross decorated with precious and semiprecious stones. It occurs on a variety of monuments of early Christian art, wherefrom it passes into the Middle Ages. Most likely its appearance should be looked for at the time of Constantine the Great (305–337). It is assumed that the gold Cross adorned with precious and semiprecious stones placed by Emperor Theodosius II (408–450) on the Golgotha in the temple complex of the Holy Sepulchre in Jerusalem[7] played a key role in the spread of this cross type. For now, a relief on a marble sarcophagus from the late 4th century in the Lateran Museum (№106)[8] is considered the earliest form in art. Today, the most famous early Christian examples are the mosaics in the Basilica of Santa Pudenziana in Rome (late 4th and early 5th c.)[9] and of Sant' Apollinare in Classe (6th c.)[10]

The symbolism of the cross in the Christian tradition is extremely rich. It is the symbol par excellence of Christ kinosis – Incarnation, suffering, death and subsequent resurrection – aimed at a single goal, the salvation of mankind. In this line, the cross in the art is often a kind of symbolic substitute of Christ himself. In another important aspect, the cross is a symbol of victory – first, wholly theological victory of the Son of God over death. Second, mixed with the imperial ideology at the time of Constantine I and his successors – it is a symbol of the triumph of Christianity in the Roman world and the victory of the Christian emperor over enemies, a victory gained with God's support. The triumphal symbolism is stressed in different ways: through the wreath, arc or circle of

---

[7] **Thuno, E.** Image and Relic: Mediating the Sacred in Early Medieval Rome. L'erma Di Bretschneider, 2003, 27.

[8] **Hellemo, G.** Adventus Domini: eschatological thought in 4th-century apses and catecheses, BRILL, 1989, 100–101.

[9] **Lassus, J.** Op. cit., 39, Abb. 50.

[10] **Bovini, G.** Ravenna. Art and History. Longo Publisher – Ravenna, 2000, 98–99, fig. 76, 78.

„Св. Аполинарий“ в Класе (VI в.)[10].

Символиката на кръста в християнската традиция е изключително богата. Той е символ par excellence на Христовия киносис – на въплъщението, страданието, смъртта и последвалото възкресение – насочен към една единствена цел, спасението на човешкия род. В този ред, кръстът в изкуството често е своеобразен символичен заместител на самия Христос. В друг важен аспект кръстът е символ на победата – на първо място, изцяло богословски, победата на Бог Син над смъртта. На второ, смесвайки се с императорската идеология по времето на Константин I и неговите наследници – символ на триумфа на християнството в римския свят и на победата на християнския император над враговете, получена с Божия подкрепа. Триумфалната символика се подчертава по различни начини: чрез венец, дъга или кръг от светлина около кръста, както и чрез представянето на cruxgemmata, който е директна препратка към Честния кръст в Йерусалим. Внушенията, съпътстващи истинската реликва, са много силни. От една страна, Честният кръст е самият инструмент, използван в спасителната мисия на Христос в света; от друга, въздигането на кръста Господен в Йерусалим по времето на Константин I бележи триумфа на новата вяра в римската империя.

Върху релефа от Евксиноград обаче украсеният кръст е комбиниран с други символи, които допълват и модифицират неговото значение. На първо място той е съчетан с кантарос, който по всяка вероятност е оформен като фонтан. Още в предхристиянското изкуство се срещат изображения на съдове (кантароси или други), които са пълни с вода, оформени са като водоскоци, от тях изтича вода или излизат лозови клонки. В християнска среда всички тези мотиви се натоварват с ново значение. Самият съд започва да се осмисля като Извора на живота, който на свой ред символизира Христос. Слушащите Словото Божие, „пият“ от водата на живота. Тази представа е засвидетелствана на различни места в Новия завет и се утвърждава като устойчива метафора в християнската традиция. Особено силно влияние върху новото осмисляне на споменатите

light around the cross, and by presenting the *crux gemmata*, which is a direct reference to the True cross in Jerusalem. The suggestions accompanying the true relic are very strong. On the one hand the True Cross is the very tool used in the rescue mission of Christ in the world; on the other, the rise of the cross of the Lord in Jerusalem at the time of Constantine I marked the triumph of the new faith in the Roman Empire.

On the Euxinograd relief, however, the decorated cross is combined with other symbols that complement and modify its meaning. First, it is combined with a kantharos, which is most likely shaped like a fountain. Even in pre-Christian art we find images of vessels (kantharoi or other), which are filled with water and shaped as fountains, with either water running or vine twigs trailing from it. In a Christian environment all these motifs are loaded with new meaning. The vessel itself began to be viewed as a source of life, which in turn symbolizes Christ. Those listening to the Word of God "drink" from the water of life. This idea is manifested in different places in the New Testament and is approved as a sustainable metaphor in Christian tradition. Particularly strong influence on the new understanding of the motifs under consideration exercised the beginning of Psalm 41: "As the deer longs for streams of water, so my soul, O God longs for Thee!" (Ps. 41: 2)[11]. Even in the pagan art, different animals, birds or fish often appear around the vessel. They also acquire a Christian connotation and begin to represent the souls of the righteous, focusing on one or another symbolic nuance. Most often the creatures are essentially two and they flank symmetrically the kantharos. On the fragment from Euxinograd, however, such images do not occur. On both sides below the cross and the kantharos, the place is occupied entirely by floral motifs, but it would not be surprising if birds for example were represented in the upper part of the composition, which is now missing.

Sometimes in the middle of the composition with two flanking creatures not a vessel is displayed but a cross or monogram of Christ – i.e. the central element, the Christ symbol can be changed. One reason for this substitution is the notion that

---

[10] **Bovini, G.** Ravenna. Art and History. Longo Publisher – Ravenna, 2000, 98–99, fig. 76, 78.

[11] **Jensen, R. M.** Living Water: Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism. BRILL, 2011, 252–254.

мотиви оказва началото на псалм 41: „Както кошута жадува за водни потоци, тъй и душата ми, Боже, копнее за Тебе!“ (Пс. 41:2).[11] Около съда още в езическото изкуство често се появяват различни животни, птици или риби. Те също придобиват християнски смисъл, като започват да представят душите на праведниците, акцентирайки върху един или друг символичен нюанс. Най-често съществата са две и фланкират симетрично кантароса. Върху фрагмента от Евксиноград обаче не са запазени подобни изображения. От двете страни под кръста и кантароса мястото е заето изцяло от растителни мотиви, но не е изключено в горната част на композицията, която сега е отчупена, да е имало например птици.

Понякога в средата на композиция с две фланкиращи същества се изобразява не съд, а кръст или монограм на Христос, т.е. централният елемент – Христовият символ, може да се променя. Една от причините за тази взаимозаменяемост е представата, че кръстът е животворящ. Той е християнското Дърво на живота, тъй като чрез него Бог Син побеждава смъртта. Често кръстът се изобразява разцъфнал, с растителни елементи, които израстват от основата му, а понякога отдолу извират четирите райски реки. Именно тези аспекти от символиката на кръста позволяват комбинирането му с кантарос в композиция, представяща по един по-сложен начин Извора на живота.

Върху релефа от Евксиноград, вдясно от кръста и кантароса, има голяма полупалмета и по-дребен растителен орнамент. Вероятно в отчупената лява част оформлението е било симетрично. Полупалметата не се допира до централните символи, но изглежда във връзка с тях. Вероятно тя произхожда като мотив от разцъфнал кръст с растителни орнаменти, изникващи от основата му. Подобен може да се види върху мраморна плоча от олтарна преграда от Одесос (Варна), V–VI в.[12] Върху фрагмента от Евксиноград обаче полупалметата е отделена от кръста и заедно с второстепенния растителен орнамент може да се възприеме и като

the cross is life-giving. It is the Christian *Tree of Life*, because through it the Son of God conquers death. Often the cross is displayed blooming, with floral elements that grow from the base, and sometimes the four rivers of paradise spring from below. It is these aspects of symbolism of the cross that allow combining it with a kantharos in compositions presenting the Fountain of life in a more complex way.

On the relief from Euxinograd, to the right of the cross there is a large half-palmette and a smaller vegetal ornament. Probably the design of the broken left part was symmetrical. The half-palmette does not touch the central symbols but appears to relate to them. Perhaps as a motif it comes from a blown cross with floral ornaments emerging from its base. Such one can be seen on a marble slab of the altar screen from Odessos (Varna), 5th – 6th[12]. On the Euxinograd fragment, however, the half-palmette is separated from the cross and along with the secondary plant ornament can be seen as a background decoration. This seemingly minor difference implies a new meaning hidden in the image. The background decorated with vegetal motif could be interpreted as the Garden of Eden. Such is for example the floor mosaic with two peacocks and a kantharos of the Episcopal basilica in Odessos (the second construction period of the building, the 5th c.)[13].

The Euxinograd slab is decorated with completely normal for the early Christianity symbols, but combined in a very curious and rare way. By now I do not know of exact parallel, but with some of its elements the monument is close to a variety of examples. By content, the most similar to it is an open-work marble slab from the chancel screen of *Sant'Apollinare Nuovo* in Ravenna, dated to the 6th century. In the centre below, a small vessel without handles is depicted with a solid Latin cross atop; the cross is decorated with precious stones. Two symmetrical vine shoots with leaves and grapes grow from the vessel. The composition is flanked by two peacocks[14]. Among the relatively closest parallels are two marble slabs from Southwestern Bulgaria.

---

[11] **Jensen, R. M.** Living Water: Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism. BRILL, 2011, 252–254.

[12] **Овчаров, Д., М. Ваклинова.** Ранновизантийски паметници от България (V–VII в.). София, 1978, 42, обр. 80.

[12] **Овчаров, Д., М. Ваклинова.** Ранновизантийски паметници от България (V–VII в.). София, 1978, 42, обр. 80.

[13] **Minchev, A.** The Early Christian Mosaics in the Episcopal Basilica of Odessos (Late 4th – Early 7th C. AD). Preliminary Report. – In: Moesica et Christiana. Bucureşti, 2015, 419–420, fig. 10.

[14] **Bovini, G.** Op. cit., 66, fig. 43.

декорация на фона. Тази, наглед незначителна разлика, насочва към нов смисъл, скрит в изображението. Украсеният с растителни мотиви фон би могъл да се интерпретира като райската градина. Така е например върху подовата мозайка с кантарос и два пауна от Епископската базилика в Одесос (от втория строителен период на сградата, V в.)[13].

Плочата от Евксиноград е украсена с напълно обичайни за ранното християнство символи, но комбинирани по твърде любопитен и рядко срещан начин. Досега не ми е известен точен паралел, но в отделни свои елементи паметникът се доближава до различни образци. Като съдържание най-сходна е ажурна мраморна плоча от олтарна преграда от базиликата „Св. Аполинарий Нови“ в Равена, датирана в VI в. Долу в средата е изобразен малък съд без дръжки, върху който е стъпил масивен латински кръст, украсен със скъпоценни камъни. От съда израстват две симетрични лозници с листа и гроздове. Композицията е фланкирана и от два пауна.[14] Сред относително близките паралели са две мраморни плочи от Югозападна България. Първата е намерена в района на Петрич. Издялана е от едрозърнест жълтеникав мрамор, размерите ѝ са 88 x 48 x 6,5 м, а изработката е доста груба. Украсена е с релефи от двете страни, като върху едната е изобразен потир, а в него е поставен латински кръст, от чиято основа израстват две клонки. Централните символи са фланкирани от два делфина (или риби). Паметникът е местно производство и се датира в VI в.[15] Втората плоча е част от олтарната преграда на базиликата при с. Ореше, Гоцеделчевско. Изработена е грубо, най-вероятно от местен майстор. Върху едната страна на плочата е представен стилизиран потир, над който „виси“ гръцки кръст. От двете страни на потира се вият лозови клонки с гроздове, а до тях са изобразени симетрично два пауна. Датировката на плочата е по тази на храма, в V–VI в.[16]

The first is found in the region of Petrich. It is carved from coarse-grained yellowish marble; its dimensions are 88 x 48 x 6.5 m and the workmanship – rather rough. It is decorated with reliefs on both sides; on the one side a chalice is depicted with a Latin cross placed in it, from the base of which two twigs grow. The central symbols are flanked by two dolphins (or fish). The monument is locally produced and is dated in the 6th century[15]. The second slab is part of the altar screen of the basilica at Oreshe village, Gotze Delchev region. It is rough, probably made by a local craftsman. On one side of the slab there is a stylized chalice above which a Greek cross "hangs". On both sides of the chalice vine shoots with grapes wind, and next to them two peacocks are symmetrically depicted. The dating of the slab is based on that of the temple, i.e. in the 5th – 6th century[16].

A marble slab of high quality craftsmanship originates from the chancel screen of St. Andrew, Donat and Justyna church in Rimini, Italy. Its dimensions are 175 x 88 x 5.3 cm. On the one side a footed kantharos is depicted with an oval body, high neck and small handles. Above it a Latin cross with widening arms is placed and two vine shoots with grapes grow from the vessel (and simultaneously from the base of the cross). A pair of birds flanks the kantharos and another pair – the top of the cross. Two more birds are presented sideways between the curves of the vine twigs. The chancel slab is dated around the middle of the 6th century[17].

Two more parallels should be added, although they can display even greater differences. On a marble sarcophagus with embossed decoration from Ravenna, a kantharos is presented; out of which grow two vine shoots with grapes. Two peacocks rest on them and instead of a cross, a stavrogram is depicted over the vessel. The sarcophagus dates back to the 6th century[18]. A marble chancel

---

[13] **Minchev, A.** The Early Christian Mosaics in the Episcopal Basilica of Odessos (Late 4th – Early 7th C. AD). Preliminary Report. – В: Moesica et Christiana. Bucureşti, 2015, 419–420, fig. 10.

[14] **Bovini, G.** Op. cit., 66, fig. 43.

[15] **Досева, И.** Семантика и композиция на един релеф от ранновизантийска олтарна преграда. – Проблеми на изкуството. София, 2004, 3, 3–4, обр. 1.

[16] Благодаря на Р. Милчева за предоставените изображения и сведения от разкопките на базиликата. Вж.

[15] **Досева, И.** Семантика и композиция на един релеф от ранновизантийска олтарна преграда. – Проблеми на изкуството. София, 2004, 3, 3 – 4, обр. 1.

[16] Thanks to R. Milcheva for the illustrations and the data from the excavations in the basilica. Cf. Also **Milčeva, A.** Eine frühchristliche Basilika aus dem Dorf Oreše im Gebiet von Nikopolis ad Nestum (Westrhodopen, Bulgarien). – In: Acta XIV Congressus internationalis archaeologiae christianae, I, 527–535; II, taf. 186–189

[17] **Gentili, G., A. Marchi.** (Ed.). Arte per mare. Dalmazia, Titano e Montefeltro dal primo Cristianesmo al Rinascimento. Silvana Editorae, 2007, 94, No 26.

[18] **Досева, И.** Пос. съч., 6.

От църквата „Св. Андрей, Донат и Юстина“ в Римини, Италия, произхожда мраморна плоча от олтарна преграда с висококачествена изработка. Размерите ѝ са 175 х 88 х 5,3 см. Върху едната страна е изобразен кантарос със столче, овално тяло, висока шия и малки дръжки. Над него е поставен латински кръст с разширени рамене, а от съда (и едновременно с това от основата на кръста) израстват две лозови клонки с гроздове. Двойка птици фланкира кантароса, а друга – горната част на кръста. Още две птици са представени встрани, между извивките на лозовите клонки. Плочата се датира около средата на VI в.[17]

Към паралелите трябва да се добавят още два, макар при тях да се наблюдават още по-големи разлики. Върху един мраморен саркофаг с релефна украса от Равена е представен кантарос, от който излизат две лозови клонки с гроздове. На тях са кацнали два пауна, а над съда е изобразен ставрограм вместо кръст. Саркофагът се датира в VI в.[18] От Сикион, Гърция, произхожда мраморна канцелна плоча със силно стилизирана релефна украса. В средата има малък съд с дръжки, от който излизат два ластара със сърцевидни листа в краищата. Ластарите поддържат два, симетрично разположени латински кръста. От съда излиза още един ластар, който оформя кръгла рамка, в която е изобразена хризма (пресечени I и X). Паметникът се датира в края на V–VI в.[19]

При всички посочени примери има поне две съществени отлики от композицията върху плочата от Евксиноград. Първо, никъде кантаросът не е модифициран като фонтан. Второ, като изключим плочата от Равена, в нито един друг от образците с кръст той не е *crux gemmata*.

Изображенията с кантарос, оформен като водоскок, са сравнително редки. В земите на

slab with highly stylized embossed decoration comes from Sicyon, Greece. In the middle there is a small vessel with handles, out of which two trailers with heart-shaped leaves grow. The trailers support two symmetrically positioned Latin crosses. From the vessel another trailer spurts forming a circular frame in which Chi Rho (crossed I and X) is represented. The monument dates back to the end of the 5th – 6th century[19].

In all these examples there are at least two important distinctions from the composition on the slab from Euxinograd. First, nowhere the kantharos is modified as a fountain. Second, apart from the slab of Ravenna, in no other of the examples with a cross, we have a *crux gemmata*.

The images with a kantharos shaped like a fountain are relatively rare. Within the diocese of Thracia a magnificent example survived – a 5th century floor mosaic in the south aisle of the great basilica in Philippopolis / Plovdiv[20]. The Fountain of Life is depicted as a kantharos with high neck, foot and highly stylized handles. At the top there is a thin tube with a widening from which two arched water jets flow. Two peacocks standing on the handles complement the composition core, two other birds are arranged symmetrically beneath the vessel, and the background area is decorated with flowers. Similar images are found not far from the borders of the diocese, in Stobi (province of Macedonia Secunda, today in the Republic of Macedonia) in the baptistery of the Episcopal basilica from the 5th century[21]. There the symbol of Christ is represented four times, surrounded by a variety of birds and animals. In two cases the Fountain is represented by a kantharos, while in the other two – by a high–stemmed glass without handles. The vessels are full of water. In the middle of each is a vertical tube, adorned with a cone of a stone pine at the top. Two symmetrical curved water jets flow from the tube.

Although the images of a kantharos or some other fountain-shaped vessel can be found in different places in the early Christian era, for now I

също **Milčeva, A.** Eine frühchristliche Basilika aus dem Dorf Oreše im Gebiet von Nikopolis ad Nestum (Westrhodopen, Bulgarien). – В: Acta XIV Congressus internationalis archaeologiae christianae, I, 527–535; II, taf. 186–189.

[17] **Gentili, G., A. Marchi.** (Ed.). Arte per mare. Dalmazia, Titano e Montefeltro dal primo Cristianesmo al Rinascimento. Silvana Editorae, 2007, 94, No 26.

[18] **Досева, И.** Пос. съч., 6.

[19] Пак там, 6. **Ορλάνδος, Α. Κ.** Ηξυλόστεγοςπαλαιοχριστιανικήβασιλικήτηςμεσογειακήςλεκάνης, τόμος΄Β. Αθήναι, 1954, 520, εικ. 475.

[19] Ibid. 6. **Ορλάνδος, Α. Κ.** Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, τόμος ΄Β. Αθήναι, 1954, 520, εικ. 475.

[20] **Кесякова, Е.** Мозайки в епископската базилика на Филипопол. – In: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 179–181, обр. 6, 8.

[21] **Wiseman, J., D. Mano-Zissi.** Excavations at Stobi, 1971. – American Journal of Archaeology. Vol. 76, No 4, 1972, 422–423, fig. 47.

диоцез Тракия е запазен великолепен пример – подова мозайка от V в. в южния кораб на Голямата базилика във Филипопол (Пловдив)[20]. Изворът на живота е изобразен като кантарос с висока шия, столче и силно стилизирани дръжки. Отгоре има тънка тръба с уширение, от което изтичат две дъговидни струи вода. Два пауна, стъпили върху дръжките, допълват ядрото на композицията, други две птици са разположени симетрично под съда, а фонът наоколо е украсен с цветя. Подобни изображения се откриват недалеч от границите на диоцеза, в Стоби (провинция Македония Втора, днес в Република Македония), в баптистерия на Епископската базилика от V в.[21] Там символът на Христос е представен четири пъти, заобиколен от различни птици и животни. В два от случаите Изворът представлява кантарос, а в другите два – чаша с високо столче, но без дръжки. Съдовете са пълни с вода. В средата на всеки от тях има вертикална тръба, украсена в горния край с шишарка на пиния. От нея изтичат по две симетрични дъговидни струи.

Въпреки че изображения с кантарос или друг съд, оформен като водоскок, могат да се открият на различни места през раннохристиянската епоха, засега не ми е познат случай, където над фонтана да е представен и кръст.

Запазените изображения на crux gemmata са относително редки – някои от по-известните примери в световен мащаб вече бяха споменати. Единственият образец от диоцез Тракия, който ми е известен, е върху капака на сребърен реликварий, намерен при с. Ябълково, Хасковско, втората половина на IV в.[22] Кръстът е латински, с разширени краища, а украсата – силно стилизирана. От двете му страни са представени бюстови изображения на Константин I и Елена.

Кръстове, сходни с *crux gemmata*, но с определени отлики, се откриват близо до границите на диоцеза – в стенописната украса на някои гробници в некропола на Сердика (София), която принадлежи на провинция Средиземна

---

[20] **Кесякова, Е.** Мозайки в епископската базилика на Филипопол. – В: Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 179–181, обр. 6, 8.

[21] **Wiseman, J., D. Mano-Zissi.** Excavations at Stobi, 1971. – American Journal of Archaeology. Vol. 76, No 4, 1972, 422–423, fig. 47.

[22] **Minchev, A.** Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4th–6th Century AD). Varna, 2003, 35–36, Cat. No 25.

do not know an image of a cross presented over the fountain.

The preserved images of a *crux gemmata* are relatively rare – some of the better known examples worldwide have already been mentioned. The only example from the diocese of Thracia, known to me, is depicted atop of a silver reliquary, found in Yabalkovo village, Haskovo region, dated from the second half of the 4th century[22]. The cross is Latin with widened ends and the decoration – highly stylized. On both sides bust images of Constantine I and Elena are presented.

Crosses similar to the *crux gemmata*, but with certain differences were found near the borders of the diocese – in the wall painted decoration of some tombs in the necropolis of Serdica (Sofia), which belongs to the province of Mediterranean Dacia. Nowhere, however, the jewelled Cross is placed in or over a kantharos.

The short review shows that the slab from Euxinograd is decorated in a very interesting and rare way. The style of performance is quite primitive and probably the relief is the work of a local artisan. Maybe he used for model a slab, crafted in one of the leading stone carving workshops in the empire. But there are other possibilities – the master himself might have combined several known symbols or the composition might have been invented by the customer, probably a religious person.

One of the difficult issues associated with the Euxinograd monument is that of its original function. Its size and shape, as well as the sophisticated message of the decoration, show that most likely it was used in a church environment. The back is well-smoothed and this suggests that the slab was not built into a wall or other masonry structure, but was visible from both sides. Maybe it was part of a chancel screen, pulpit, solea or piscina of a baptistery, a sacred spring or partition to another part of the interior. We can also admit that the slab could have functioned as a lid covering a small sarcophagus or a chamber with relics. Since the original context of the monument from Euxinograd is not known, and its manufacture distinguishes it from the standard production of decorative marble sculpture in the 4th–6th century, the question of what the slab was initially used for remains in the field of the speculations.

---

[22] **Minchev, A.** Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4th–6th Century AD). Varna, 2003, 35–36, Cat. No 25.

Дакия. Никъде обаче украсеният кръст не е поставен във или над кантарос.

Направеният кратък преглед показва, че плочата от Евксиноград е украсена по твърде интересен и рядък начин. Стилът на изработката е доста примитивен и най-вероятно релефът е дело на местен майстор. Може би той е използвал за модел плоча, произведена в някое от водещите каменоделски ателиета на империята. Има обаче и други възможности – например майсторът сам да е комбинирал няколко познати символа или композицията да е измислена от поръчителя, най-вероятно духовно лице.

Един от трудните въпроси, свързани с паметника от Евксиноград, е за неговата оригинална функция. Формата и размерите му, както и сложният смисъл на украсата, показват, че най-вероятно той е използван в църковна среда. Гърбът е добре изгладен и това предполага, че плочата не е била вградена в стена или в друга зидана структура, а е била видима от двете страни. Може би е била част от канцел, амвон, солея, писцина на баптистерий, аязмо или преграда на друга част от интериора. Не може да се изключи и възможността плочата да е била капак, покриващ малък саркофаг или камера с реликви. Тъй като оригиналният контекст на паметника от Евксиноград не е известен, а изработката му го отделя от стандартното производство на мраморна декоративна скулптура през IV–VI в., въпросът за какво е служил първоначално остава в сферата на предположенията.

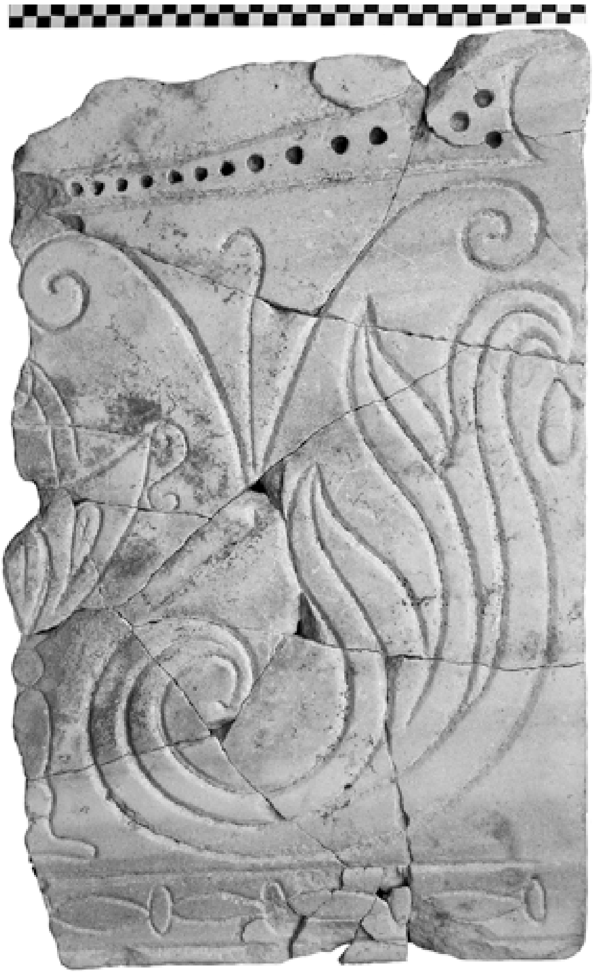

Обр. 1. Плочата от Евксиноград (състояние след намирането).

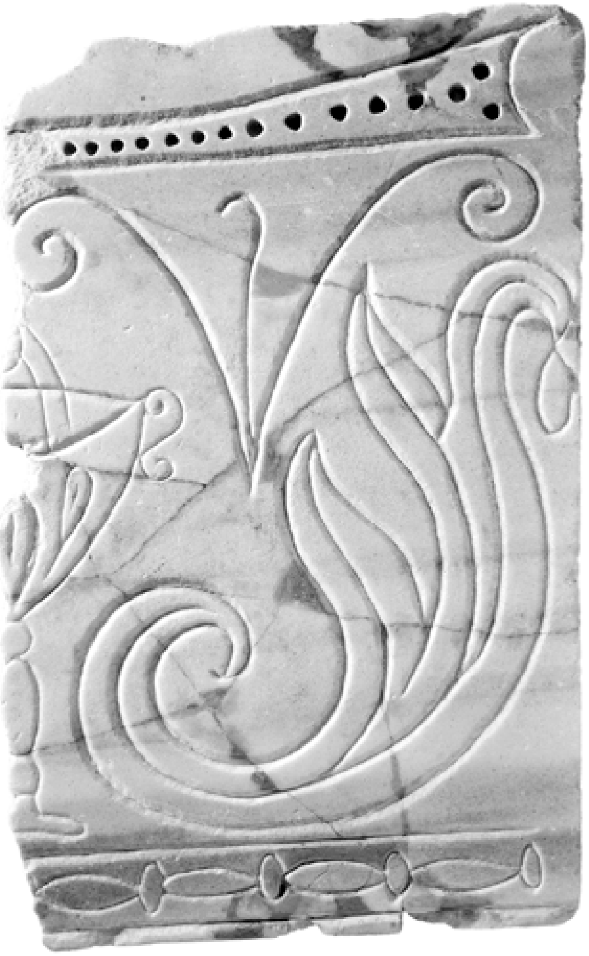

Обр. 2. Плочата от Евксиноград (след консервация и реставрация).

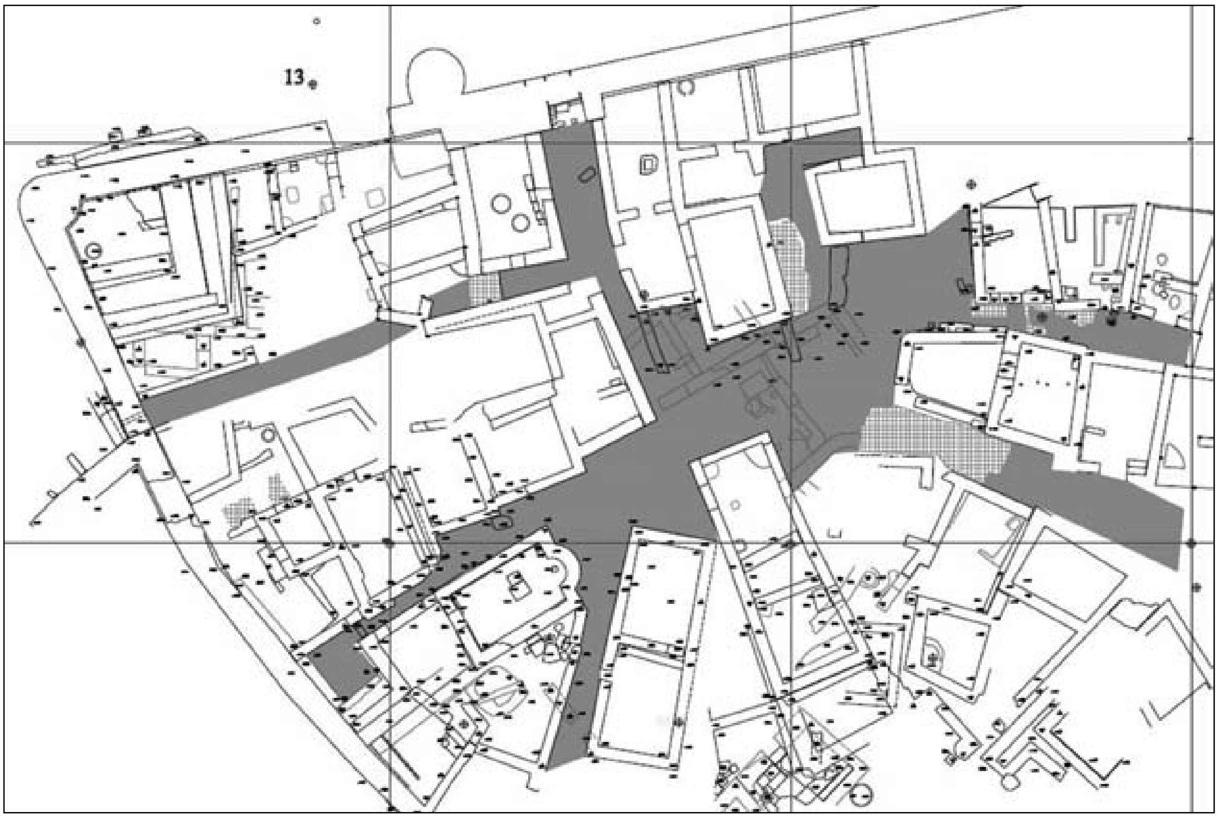

Обр. 3. План на площада в крепостта Кастрици с мястото на късноантичната сграда под него.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ДЕВЕТ ЕЗИЧЕСКИ ШАРАПТАШИ-ЖЕРТВЕНИЦИ, ОТКРИТИ В ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)

Георги Атанасов

След откриването на серия забележителни археологически находки в Дръстър през последното десетилетие – седем надписа на кановете Крум и Омуртаг, дворцова сграда, езически храм (капище), монети, сивочерна керамика с излъскани ивици и др., стана ясно, че т. нар. „Преславен дом на Дунав“ е издигнат от кан Омуртаг тъкмо в най-голямата извънстолична резиденция (аул) на Българското канство.[1] Към този списък, който илюстрира ролята на Дръстър като дунавска резиденция, респективно духовен център на българските владетели през IX–X в., несъмнено трябва да добавим група паметници, открити в Силистра, по които обаче продължава да се спори вече половин столетие. Иде реч за т нар. „шарапташи“ (преси за извличане на сока „шара“ или „шира“ от грозде), тълкувани още като прабългарски езически жертвеници[2].

С настоящата публикация към тях ще добавя най-голямата открита досега в България колекция от този род находки, която може да допълни представата за тази практика, да прецизира хронологията и най-вече да спомогне за изясняването на предназначението им.

Някои от т.нар. шарапташи от Силистра са представяни в научни публикации, но по-скоро като илюстративен материал без подробни описания и съответните анализи[3]. Доскоро бяха известни четири паметника от този род, но само тази година, при археологически разкопки в цитаделата на Дръстър, попаднахме на нови четири – сходни по форма и размери, както и на още един – във фондовете на музея. Тук ще ги представя по реда на откриването им през последните петдесет години. Предварително ще уточня, че според класификацията на Р. Рашев преимуществено паметниците от Силистра спадат към т. нар. първи тип (жертвеници с корито), докато към втория тип (жертвеници без корито) спада само един, поставен под №1.[4]

1. Жертвеник (Обр. 1)[5]. Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–4830. Каменна плоча с овална форма, от която е запазена дясната, счупена по средата половина с размери 82 х 32 х 14 см. Реконструиран е с размери около 82 х 50 х 14 см. В центъра, който е с широки около 3 см и дълбоки около 2,5 см жлебове е рамкиран квадрат, който в запазен вид е 24 х 18,7 см (навярно е бил 34 х 34 см). На отстояние около 3,2 см с по-широки, но по-плитки жлебове – 4 х 1,5 см, е очертана втора външна фигура, която в лявата половина започва като концентричен квадрат, а в дясната половина се извива дъговидно на около 4 см от външната периферия на жертвеника. Двете концентрични фигури са свързани с дълъг улей – 24 см, за отвеждане на течностите по оформен чучур чрез стесняване в края до 9 (11 ?) см. Открит е при изкопите за строителството на ресторант „Дунав“ в Силистра през 1958 г. Това означава, че е в границите на Цитаделата на Дръстър, в непосредствената близост до банята и дворцовата сграда от IX в. (Обр. 10–1).

---

[1] **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, 1, 2012, с. 28–45; **Atanasov, G.** The Danubian Fortress of Durostorum – Dorostol – Drastar – Silistra (4th–19th c.). – В: Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria, Vol. 2. Sofia, 2014, p. 493-587; **Атанасов, г., Кр. Михайлов.** Нови данни за двореца на хан Омуртаг в Дръстър (Силистра) (= *ύπέρφυμον ὕκον ίς τόν Δανούβην*. – В: Трети международен конгрес по българистика. София, 2015 (под печат).

[2] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностяхъ Аббобской равнины. – ИРАИК, X, 1905, с. 398–400; **Михайлов, Ст.** Разкопки в Плиска през 1959–1960 г. – ИАИ, 26, 1963, с. 5–47, обр. 27; **Джингов, г.** Средновековната винарница в Патлейна. Археология, 4, 1961, с. 24–26; **Аладжов, Ж.** Символи на света в някои прабългарски паметници. – Археология, 1, 1980, с. 41–47; **Аладжов, Ж.** Бележки за винопроизводството в ранното българско средновековие. – Плиска – Преслав, 5. София, 1992, с. 216–222; **Овчаров, Д.** Прабългарските капища – произход и предназначение. – Векове, 2, 1983, с. 56–62; **Овчаров, Д.** Прабългарската религия. Произход и същност. София, 1997; **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008. Най-пълна библиографска справка у: **Стоянова, Х.** Блокове-жертвеници от Плиска и околността. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, с. 203–210; **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008, с. 139–140; **Чобанов, Т.** За шарапташите-жертвеници и ролята им в култовите практики на прабългарското езичество. – В: Изследвания върху културата на старите българи. София, 2010, с. 141–160.

[3] **Атанасов, г.** Ранносредновековни рисунки и знаци – графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, с. 206; **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове..., с. 28–45; **Стоянова, Хр.** Още веднъж за произхода и разпространението на ранносредновековните каменни жертвеници. – Известия на историческия музей Шумен, XIII, 2006, с. 72, обр. 4.

[4] **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 139–140.

[5] Кратка информация за него в: **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 37, 40, обр. 12.

2. Жертвеник (Обр. 2)[6]. Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–2618. Правилно изсечен каменен блок от местен варовик с размери 54 х 29,2 х 22,9 см. Върху горната плоскост с плитко оформени жлебове с ширина 1,2–15 см и дълбочина около 1,0 см са врязани два вписани квадрата. Външният е с размери 24 х 22,3 см, а вътрешният – с 15 х 14,5 см. Те са свързани с дълъг 5 и дълбок 1,1 см улей, който отвежда до правоъгълно коритце с трапецовидно сечение с размери 23 х 12,5 х 6 см. Външният квадрат също е свързан с коритцето чрез два къси улея. Открит е при археологически разкопки през 1982 г. като „*spolia*“ (обърнат с лицевата част надолу) при проучване на плочника пред помещение №4 във вътрешния двор на патриаршеската резиденция – западно от катедралната кръстокуполна базилика на Дръстър (Обр. 10–2).

3**. Жертвеник** (Обр. 3)[7]. Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–1430. Оформен от римска тухла от добре пречистена глина с дребни примеси от варовик и кварц, равномерно изпечена с червеникаво-кафяв цвят и с размери 19 х 17,8 х 7,5 см.[8] Върху горната страна има почти квадратна вдлъбнатина – 12,8 х 12,1 х 0,9 см. В нея, с широки около 0,7 см и дълбоки около 2,5 см жлебове, е врязан квадрат 8 х 7 см. Запазен е улеят – дължина 2,4 см и дълбочина 1,5 см, който отвежда към малко коритце, дълбоко около 2,8 см. На това място жертвеникът е скършен, а коритцето е унищожено почти напълно. Открит е при археологически разкопки през1984 г. в помещение №7 на патриаршеската резиденция от X в. – във вторично вкопано огнище от XI в. (кота 15,70 м) (Обр. 10–3).

4. Жертвеник (Обр. 4)[9]. Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–2625. Голям каменен блок от местен варовик с размери 111 х 73 х 42 см. Върху горното лице с широк външен жлеб е врязян правоъгълник 63,5 х 47 см, дълбок 2 см. Следва концентричен вътрешен жлеб, широк 5 см и дълбок 3,8 см, който рамкира правоъгълна плоскост – 48 х 33 см, висока 5 см. Жлебовете са пресечени напречно от улей, дълъг 11 см, широк 3,5 см и дълбок 5 см, който отвежда до добре оформено правоъгълно корито в предната част на жертвеника, с размери 52 х 33 х 20 см. По височината на дясната страница на каменния блок е изсечен дълбок жлеб – 23 х 15 см, в който има кръгла вдълбнатина с диаметър 24,5 см и дълбочина 15 см. Открит при изкопи за строителството на жилищен блок на улица „Янко Тодоров“ над руините над късноантична сграда с хоризонт от X–XI в., недалеч от кръстовището с бул. „Македония”, по който е минавала османо-турската крепостна стена на Силистра, разрушена около 1897 г. (Обр. 10–4).

5. Жертвеник (Обр. 5). Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–2623. Голям каменен блок от местен варовик, с размери 116 х 61 х 46 см. Върху горното лице, с широк външен жлеб, е отнето правоъгълно пространство – 59 х 50 см, с дълбочина 2 см. Следва концентричен вътрешен жлеб, широк 4,5 см и дълбок 6 см, който рамкира правоъгълна плоскост 46 х 33,5 см, висока 7,5 см. Жлебовете са пресечени напречно от улей, дълъг 8 см, с триъгълно сечение от 8 до 1 см в основата, дълбок 8 см, който отвежда до добре оформено легенообразно корито в предната част на жертвеника, с размери 39 х 30 х 33 см. Открит е при археологически разкопки през 1987 г. между източната страница на централната южна порта на крепостта и триъгълния бастион до нея на нивото над цокълния ред квадри (Обр. 10–5).

---

[6] Кратка информация за него в: **Атанасов, г.** Ранносредновековни рисунки и ..., с. 206, табл. X-4; **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 40, обр. 21.

[7] Кратка информация за него в: **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 40, обр. 22.

[8] Едни от най-разпространените антични тухли в Дуросторум са с размери 19 х 18,5 х 7,5 см. Вж: **Иванов, Р., г. Атанасов, Р. Доневски.** Античният Дуросторум. История на Силистра. Т. 1. Силистра – София, 1996, с. 370. При разкопките през 2015 г. обаче регистрирахме и големи тухли 32 х 42 х 7,5 см.

[9] Кратка информация за него в: **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 40, обр. 20.

6. Жертвеник (Обр. 6). Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–4977. Голям каменен блок от местен варовик, с размери 114 х 55 х 45 см. Върху горното лице, с широк външен жлеб на 5 см от периферията, е отнето правоъгълно пространство – 53 х 43,5 см, с дълбочина 4 см. На 4 см следва концентричен вътрешен жлеб, широк 4 см и дълбок 7 см, който рамкира правоъгълна плоскост 36 х 27 см, висока 11 см. Жлебовете са пресечени напречно от улей, дълъг 12 см, широк 3 см и дълбок 8 см, който отвежда до добре оформено правоъгълно корито в предната част на жертвеника с размери 37 х 42 х 26,5 см. Открит е при спасителни археологически разкопки в Силистра през август 2015 г. по проект „Воден цикъл”, на около 3 м над хоросановия под на наново регистрираното капище, чиято северозападна половина бе разкрита през 2006 г. (Обр. 10–6).[10]

7. Жертвеник (Обр. 7). Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–4978. Голям каменен блок от шуплест варовик с много фосили, с размери 111 х 70 х 48 см. Върху горното лице, на 5 см от периферията, чрез външен жлеб 4 х 3 см, доловим само в задната лява половина е отнето правоъгълно пространство 50 х 46 см, с дълбочина 6 см. На 4 см следва концентричен вътрешен жлеб, широк 5 см и дълбок 6 см, който рамкира правоъгълна плоскост 41 х 36 см, висока 6 см. Жлебовете са пресечени напречно от улей, изцяло откършен, който отвеждал до правоъгълно корито в предната част на жертвеника, с размери 36 х 55 х 21,5 см. Открит е при спасителни археологически разкопки в Силистра през август 2015 г. по проект „Воден цикъл”, на около 15 м северно от южната порта на дълбочина 3,3 м до рушевините на стена на кална спойка от XI в. (Обр. 10–7).

8. Жертвеник (Обр. 8). Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–4980. Голям каменен блок от местен варовик, с размери 104 х 75 х 46 см. Върху горното лице, с широк външен жлеб на 8 см от периферията, е отнето правоъгълно пространство 63 х 75,5 см, с дълбочина 5 см. На 8 см следва концентричен вътрешен жлеб, широк 5 см и дълбок 7 см, който рамкира правоъгълна плоскост – 55 х 44 см, висока 9 см. Жлебовете са пресечени напречно от улей, западен, на дължина 4 см, широк 3 см и дълбок 6 см, но предната му половина, заедно с цялото корито, са отчупени. Открит е при спасителни археологически разкопки в Силистра през август 2015 г. по проект „Воден цикъл“ между новооткритата катедрална църква от X–XI в. и южната порта на цитаделата на дълбочина около 4 м, в близост до каменна стена на кална спойка от XI в. (Обр. 10–8).

9. Жертвеник (Обр. 9). Средновековен фонд на Археологическия музей в Силистра; инв. №III–4979. Фрагмент от голям каменен блок от местен варовик, с размери 42 х 41 х 34 см. Запазен е десният заден ъгъл на жертвеника. Върху горното лице, на 6 см от периферията, е врязан жлеб с ширина 7 см и дълбочина 3,5 см. На 6 см навътре има втори концентричен жлеб с ширина 5,5 см и дълбочина 8,5 см. Открит е при редовни археологически разкопки през август 2011 г. над рушевините на петоъгълна кула №3 (Обр. 10–9).

Така представената колекция от девет мобилни езически жертвеника от Дръстър допълва вече известните четири от външния „град“ на Плиска, четири от региона на Шумен, два от района на Добрич (единият в границите на езическия некропол от IX в. в с. Хитово), три от Варна и близката околност, и един от района на Русе. От регистрираните досега около 23 мобилни езически жертвения излиза, че близо 40% са от ранносредновековия Дръстър[11].

---

[10] **Kirilov, Ch., R. Koleva.** Durostorum - Drăstăr zwischen Antike und Mittelalter: Einige Resultate der Rettungsgrabung, 2007. – Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, XXIV, Călăraşi, 2008, 231-250.

[11] Тук съзнателно не се спирам на изсечените в скалите около Мадара, Русе /Кошов/, Провадийското дефи-

От другите четири владетелски резиденции (аули) от IX в. – Плиска, Преслав, Хан Крум и Кабиюк, са регистрирани единствено в Плиска, но забележително е, че липсва жертвеник от т.нар. ”вътрешен град“ – т.е. от владетелската резиденция. Напротив, всичките цели осем от девет екземпляра в Дръстър са от цитателата – или от т.нар. „Преславен дом на Дунав”. При тази рекапитулация прави впечатление, че те са разпространени в централната територия на канството между двете главни резиденции – Плиска и Дръстър, но като изключим Дръстър, в останалите аули те са рядкост. Явно са използвани за култови практики в цялата централна територия на канството, но небивалата им концентрация в Дръстър поставя много въпросителни и същевременно решава и някои отдавна поставени проблеми.

Известен е половинвековният спор в тази насока. Ст. Михайлов, Г. Джингов и др. археолози ги причисляват към пресите за извличане на гроздов сок. Скромните размери на жертвеник №2 от Дръстър и в още по-голяма степен жертвеникът, врязан в римска тухла под №3 (19,0 х 17,8 х 7,5 см) обезсмислят тази теория. Впрочем, малък по размери е новооткритият жертвеник в Плиска, вложен като *spolia* в голямата кръгла каменна площадка от края на IX – началото на X в. в т. нар. Външен град.[12] Формите и изображенията, специално върху двата малки жертвеника от Дръстър, обаче са аналогични до детайли на големите каменни жертвеници, което подсказва за функция, несъвместима с винопроизводството. Още повече, че единият от големите жертвеници от Дръстър – под №7, е оформен от изключително шуплест варовик с много фосили и неговото корито не може да съхранява течности по-продължително време. И все пак, макар и поставена под силно съмнение, идеята, че някои от камъните с подобна форма (визирам специално №5, 6 и 8 от Силистра) може да са ползвани като преси за добиване на гроздов сок, не бива съвършено да се изключва. Ако е имало такива преси (специално през IV–VII в.), те може да са своеобразен прототип за оформянето на жертвените камъни в езическа България. Проблемът в тази насока изобщо не е решен, но засега липсва безспорно документирана археологически подобна каменна преса.

Тук сме изправени пред по-голямо предизвикателство, защото преобладава мнението, че трябва да ги свържем с езическата култура на българите, а жертвеник в затворен археологически комплекс от първата половина на IX в. не е безспорно документиран. Важен в тази насока е жертвеник №2 от Дръстър, който е вграден след началото на X в. в плочника на патриаршеската резиденция. Като имаме предвид, че е напълно съхранен и поставен така, че да не се вижда лицевата му страна, то най-вероятно е излязъл от употреба и съзнателно е скрит от погледа на християните. При сходни обстоятелства е открит и единият от плисковските жертвеници, за който посочих, че е вложен като *spolia* в кръглата каменна площадка от края на IX – началото на X в. Любопитен в тази насока е жертвеникът от Хитово, намерен отново като *spolia*. В случая обаче е ползван за капак на цистов гроб от края на IX – началото на X в. – един от трите проучени християнски гроба в периферията на прабългарския езически некропол от VIII–IX в.[13] В заключение ще добавя и жертвеника от с. Длъжко, Шуменско[14], който е вдълбан върху опаката страна на каменна плоча, докато върху лицева-

---

ле, Черноморието и пр. шарапташи, тълкувани също като езически жертвеници. Вж: **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 398–400; **Генчева, Сн., Н. Ненов.** Двойният жертвеник при с. Красен, Русенско. Известия на ИМ – Русе, V, 1998, 47–56, ил.на стр.187, защото най-малкото не съм се запознал с повечето на място, а и няма сигурни репери за датировка. За отбелязване е, че шарапташът пред скалния манастир в м. „Малкото елеме“ до с. Невша Провадийско е в непосредствена близост до скалната църква, район с находки от V–VI и XII–XV в., но липсват паметници от VIII–XI в. Вж. **Атанасов, г.** Колонията скални манастири по Провадийското дефиле. – Плиска – Преслав, 11, 2015, с. 360, 364, обр. 17. Предвид изискването за приготвяне на вино в манастирските общежития, както за литургични, така и за ежедневни нужди на монасите, по-скоро иде реч за скално съоръжение за пресоване на шара.

[12] Сведение за този паметник дължа на проф. Ст. Станилов. Повече за обекта вж: **Станилов, Ст., А. Аладжов.** Плиска. № 4. Археологически разкопки на обект кръгла каменна площадка. – АОР през 2010 г. София, 2011, с. 388.

[13] **Йотов, В.** Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, с. 221–230. За самия жертвеник вж: **Стоянова, Хр.** Още веднъж за произхода и..., с. 72, обр. 4.

[14] **Антонова, В.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. – Известия на Народния музей – Коларовград, 3, 1965, с. 25–37.

та ѝ страна е врязан прабългарски инвентарен надпис[15]. Това обаче са само косвени аргументи, че може да са от езическия период. И повечето от останалите жертвеници от Дръстър впрочем, открити при археологически разкопки (№6–9), са вградени като сполии в градежи главно от XI в. Любопитно е, че най-старателно оформеният голям жертвеник – под №6, е намерен през август 2015 г. точно над голямото езическо капище в Дръстър. Той е на дълбочина около 2,5 м от съвременния терен в руините на сграда от XI в., но и на цели 3 м над разкрития хоросанов под на капището. Дали е бил елемент от мобилировката на култовата сграда обаче е трудно да се отговори. Още повече, че в близост до капищата в Плиска, Преслав и Кабиюк не са регистрирани каменни жертвеници. Разбира се, след разрушаването им след приемането на християнството строителният материал и вложените в тях паметници са разпръснати на голяма площ, най-често преупотребени в сгради и съоръжения през втората половина на IX и до XI в. Освен тези косвени аргументи, има и един важен логически аргумент за взаимовръзката на коментираните жертвеници с езическия култ, и той е, че врязаните върху тях два концентрични квадрата наумяват плана на капищата[16].

Всички регистрирани досега мобилни жертвеници са в централния комитат на езическа България – т.е. на територията между резиденциите Плиска и Преслав на юг; Дръстър, респективно Дунав, на север; и Черно море на изток; а на запад – до Черни и Русенски Лом. Общо взето, в този регион на Североизточна България и Южна Добруджа са открити прабългарските каменни надписи от езическия период, т. нар. прабългарска сивочерна керамика с излъскани ивици (основно кани и пастирски тип гърнета) и най-после езическите прабългарски некрополи със северна ориентация. Очевидно главната концентрация на прабългарите на Долен Дунав през VIII–IX в. е преимуществено в тази зона. Сходни паметници в изходните територии на прабългарите – Северен Кавказ, Кубанието, Поволжието и Днепровието, не са документирани. Затова приемам за най-вероятно, че началото на практиката да се правят и религиозно да се натоварват каменни жертвеници, е поставено в Дунавска България[17]. Вече съм представил предварителни виждания, че редом с други реформи, кан Омуртаг продължава и завършва религиозната реформа, започната при кан Крум.[18] В противовес на засилващото се християнство, езическият култ е реформиран и унифициран. От прабългарските надписи оставяме с впечатление, че от политеизъм се тръгва към монотеизъм, с налагането на върховно божество (Тангра ?). Неотменна част от тази религиозна програма е началото на общодържавна култова практика, превръщането на владетеля във върховен жрец и строителството на специални масивни храмове-капища. Забележително е, че без изключение всички досега проучени капища са в канските резиденции – две в Плиска, три /?/ в Преслав и по едно в Дръстър и Кабиюк, като всички имат за долна граница на издигане началото на IX в. Ако взаимовръзката между плана на капищата и концентрично вписаните квадрати или правоъгълници върху жертвениците е действителна, то появата им също трябва да бъде отнесена след началото на IX в.

Вече е поставен основателно въпросът дали каменните жертвеници трябва да бъдат отнасяни към елитарната култура на езическа България.[19] Предвид откриването им извън владетелските резиденции, много често в селища далеч от столицата и аулите, логичният отговор бе отрицателен. Деветте нови жертвеника с различни размери, осем от които в цитаделата на Дръстър, с площ само около 50 декара, имаща статут на владетелска канска резиденция – ”Преславния дом на Дунав”, издигнат от кан Омуртаг, поставя нов акцент. При това жертвениците са открити в непосредствена близост до важните постройки от първата половина на IX в. – Дунавският дворец, езическият храм (капище), казармата, източно от Южната порта, и край самата Централна южна порта, но никога в сигурно датираната среда от IX в. и най-често като „*spolia*“ в градежи от X–XI в. Още повече, че е установено, че през целия IX век и дори до втората половина на X в. в цитаделата на Дръстър не живее обикновено население. Тя е „затворен град”, в който пребивават ограничен брой „държавни“ служители и неголям гарнизон, обслужващи дворцовия комплекс и култовите сгради – първоначално езическия храм, а след това – патриаршеския комплекс[20]. Обикновено население с присъщите му жилища (главно землянки) и с разнообразен керамичен ансамбъл се появяват след 971 г. и особено през XI в. В този смисъл, организирано и в голям мащаб производство на вино с каменни преси е малко вероятно през IX в., в затворения аристократичен свят на владетелската резиденция в Дръстър. На този фон – сходни жертвеници в провинциални селища и едновременно с това с голяма концентрация във втората по значение канска резиденция на канството, предполага разнопосочни коментари – най-малкото, че са използвани в езически култови практики както от елита, така и от обикновеното население по специални поводи. Всякакви други размисли са възможни, но единствено в сферата на хипотезите.

---

[15] **Бещевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992, с. 198–199.

[16] **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 40.

[17] Единственото изключение е един жертвеник от Белгород Днестровски. Вж: **Чобанов, Т.** За шарапташите-жертвеници…, с. 143, фиг. 4, 5, но без яснота къде и как е открит. С този паметник се запознах на място през 2008 г. и установих, че е по-голям от големите жертвеници от Дръстър и няма корито. В случая обаче е важно да се уточни, че българите преместват границата на канството от Южния Траянов вал към Долен Днестър (където е разположен и Белгород) именно след началото на IX в. Вж: **Атанасов, г. г., Н. Д. Руссев.** ОНГЛОС: Первая резиденция болгарских ханов на Нижнем Дунае и болгарское присутствие севернее Дуная в VII–X в. – В: Болгарский форум I. Материалы международного болгарского Форума 19–21 июня 2010 г., Болгар. Казань, 2011, с. 15–34.

[18] **Атанасов, г.** България – една от трите велики сили в Европа. Крум (803–814) и Омуртаг (814–831). – В: **Атанасов, г., В. Вачкова, Пл. Павлов.** Българска национална история, том III. Първо българско царство (680–1018). В. Търново, 2015, с. 204–205.

[19] **Станилов, Ст.** Бележки към въпроса за елитарната култура в българското ханство на Дунава. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-ата годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, с. 122.

---

[20] **Атанасов, г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове…, с. 28–45.

NINE "SHARAPTASH"-PAGAN ALTARS FOUND IN DRASTAR (SILISTRA)

Georgi Atanasov

(SUMMARY)

This article presents the biggest ever registered in Bulgaria collection of nine mobile stone altar, all found during rescue excavations in the citadel of Drastar (Silistra) (Fig. 10). Two of them are small in size – a stone altar №2 (54 x 29, 2 x 22,9 cm) and the other – №3 is shaped by Roman brick (19,0 x 17,8 x 7,5 cm). This is a sign that it can’t be used as presses for production of grape juice, by the opinion of some archaeologists. Other 6 altars (№6–9) are made of large stone blocks with dimensions around 1,00 x 0,70 x 0,40 m. They have, as the two small altars grooves, formed with two concentric squares connected with pan fluid collection. Altar №1 is another type with similar images, but there is no bed for liquids. The images from the two squares reminiscent of pagan temples from IX century, including the shrine in Drastar. Altar №2 from Drastar, discovered as *spolia* in the pavement of the patriarchal residence build after the beginning of X century (Fig. 10) give us the dating of all the altars. The rest of them are secondary embedded in buildings from the X–XI century. The beginning of shaping and usage of mobile altars is in the beginning of the IX century, during the rule of Khans Krum and Omurtag. They mark the beginning of a new ruling dynasty, which makes a religious reform with the centralization of the cult, including the establishment of pagan temples in Pliska, Drustur, Preslav Kabiuk and Madara. We don’t know clear whether these altars are placed in the temples were. Indeed, altar №6 (Fig. 10) is open discovered in a pagan temple in Drastar but it is built in a building from XI century.

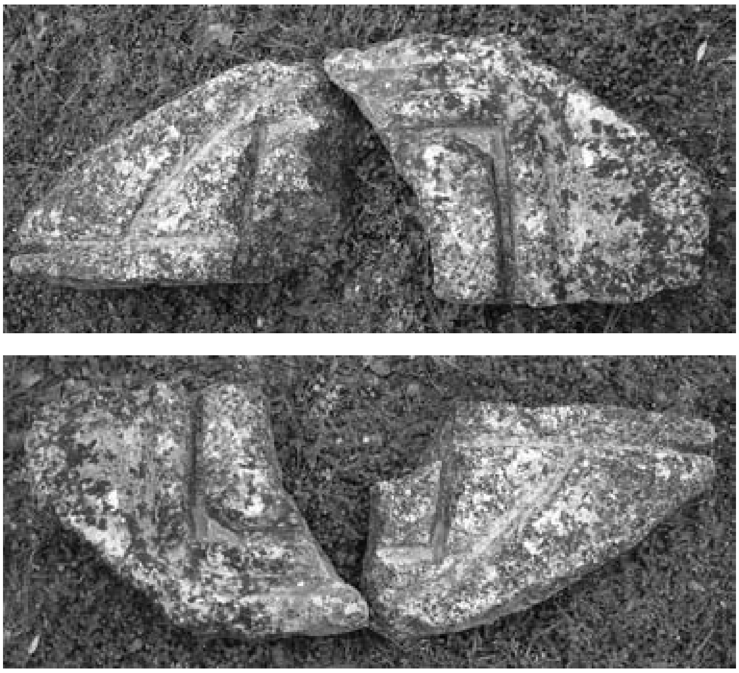

Обр. 1. Жертвеник от Дръстър (Силистра), източно от Дворцовата сграда и банята от IX в.

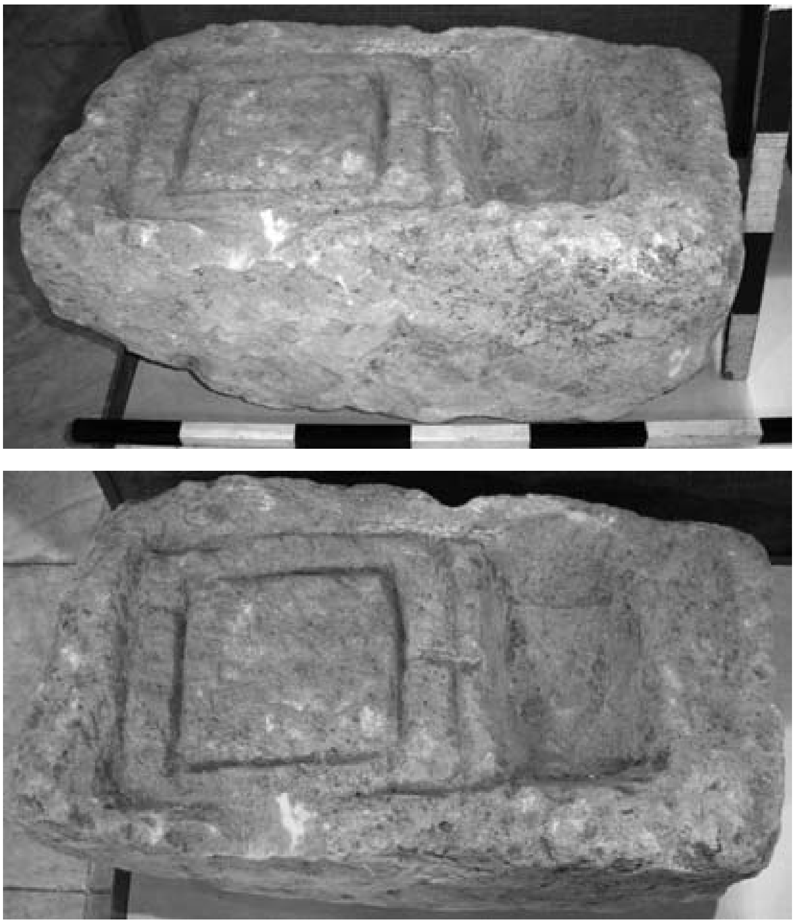

Обр. 2. Жертвеник от Дръстър (Силистра), вграден в плочника на патриаршеската резиденция през X в.

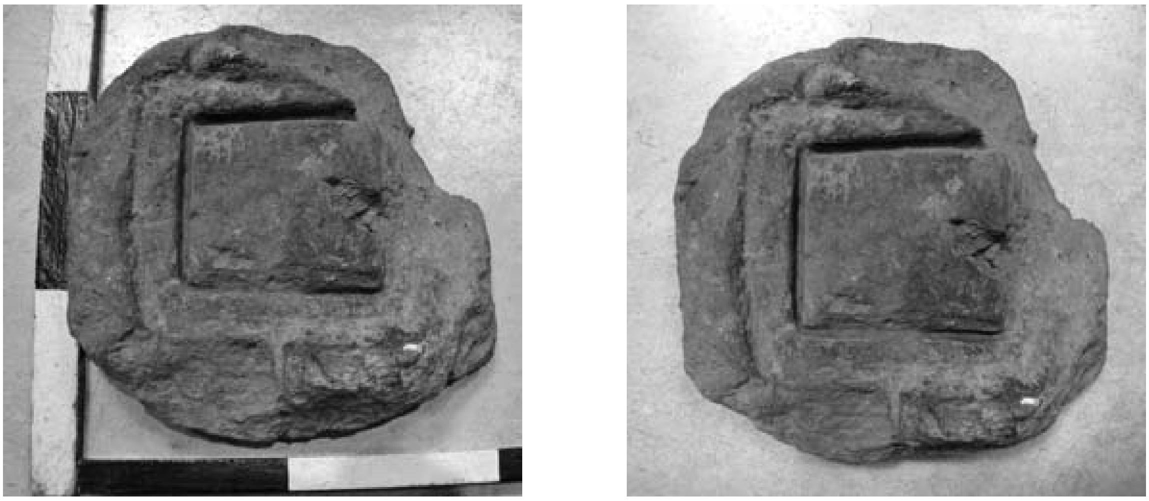

Обр. 3. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит в помещение №7 на Патриаршеската резиденция.

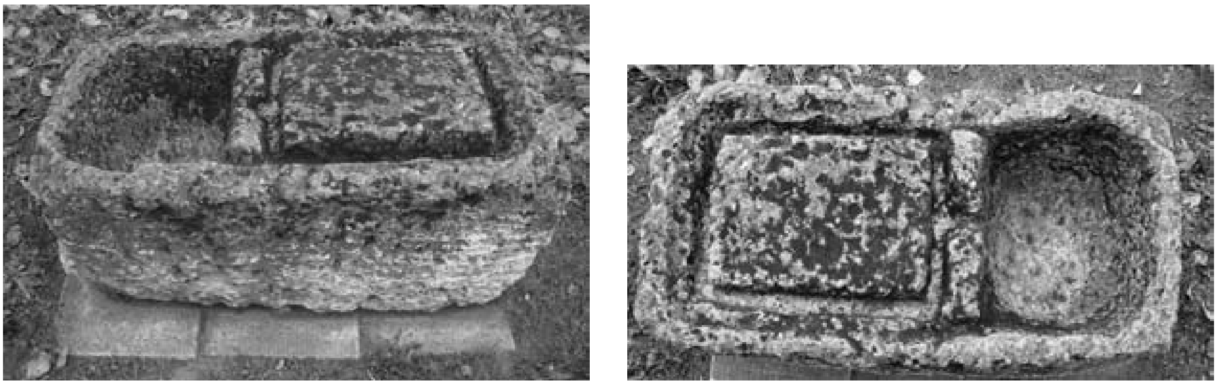

Обр. 4. Жертвеник от Дръстър (Силистра),
открит до централната порта на южната крепостна стена на цитаделата.

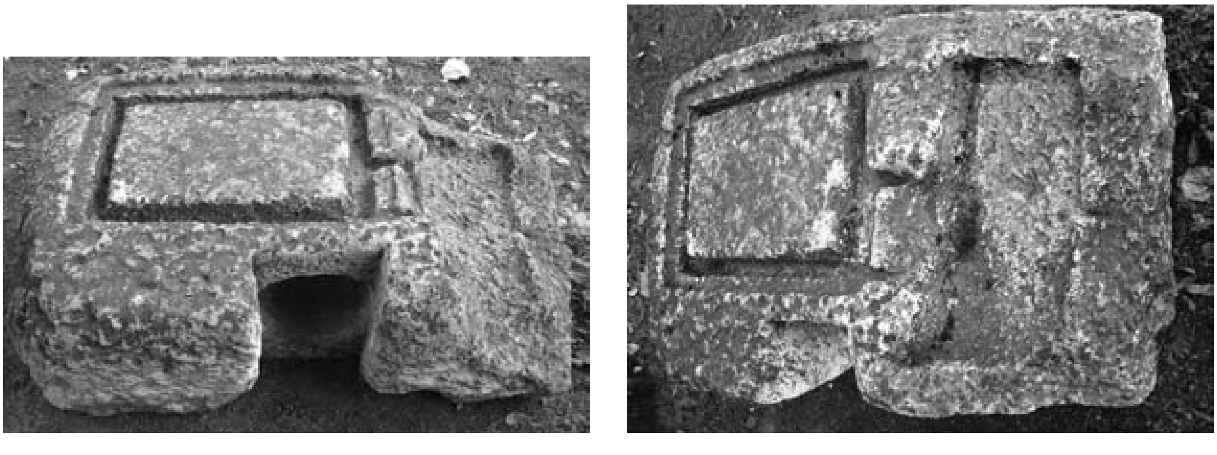

Обр. 5. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит в руините на късноантична сграда
на ул. „Капитан Кръстев“ до османо-турската крепостна стена на Силистра.

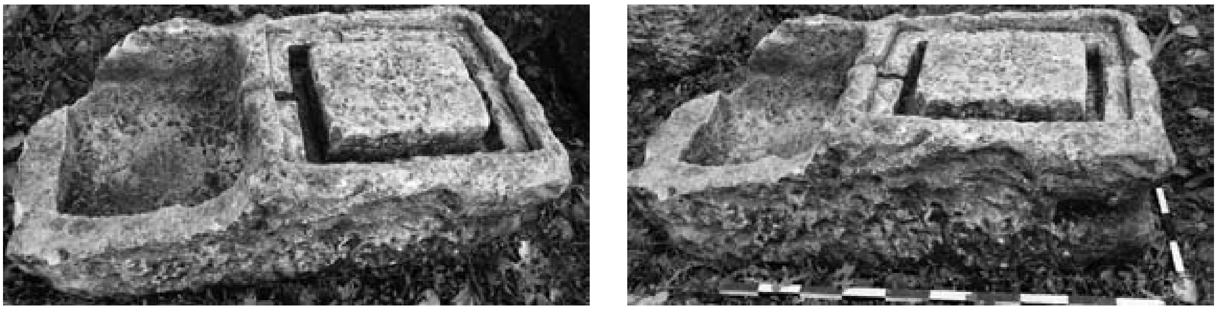

Обр. 6. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит над езическия храм (капище).

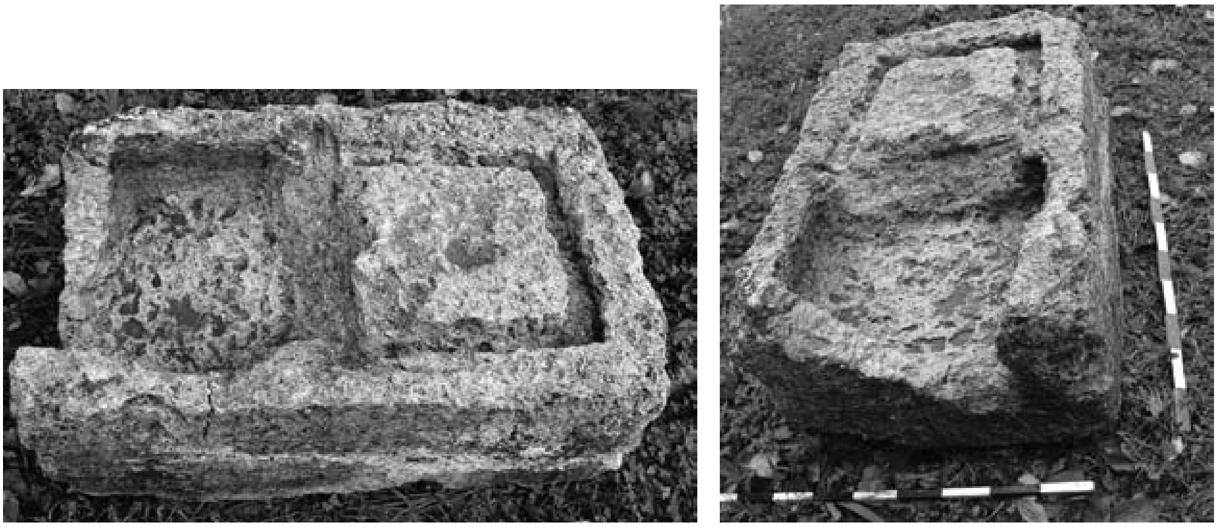

Обр. 7. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит северно от Южната порта на цитаделата.

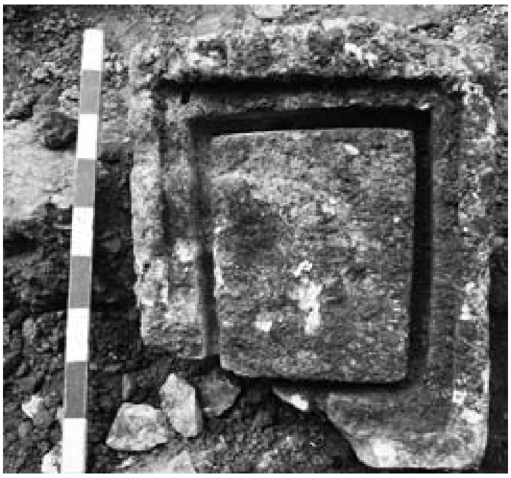

Обр. 8. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит между южната порта и новооткритата катедрална базилика от X–XI в.

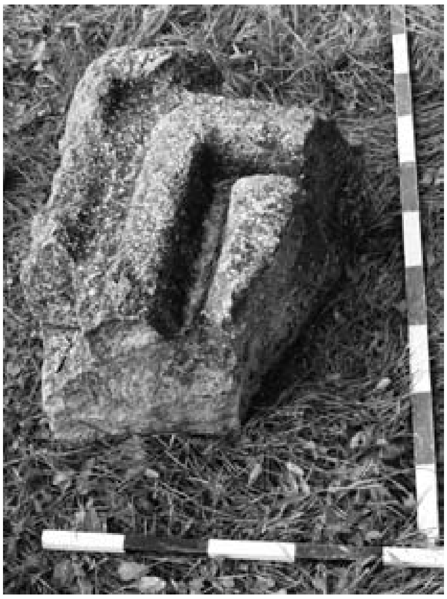

Обр. 9. Жертвеник от Дръстър (Силистра), открит над кула №3 на южната крепостна стена на цитаделата.

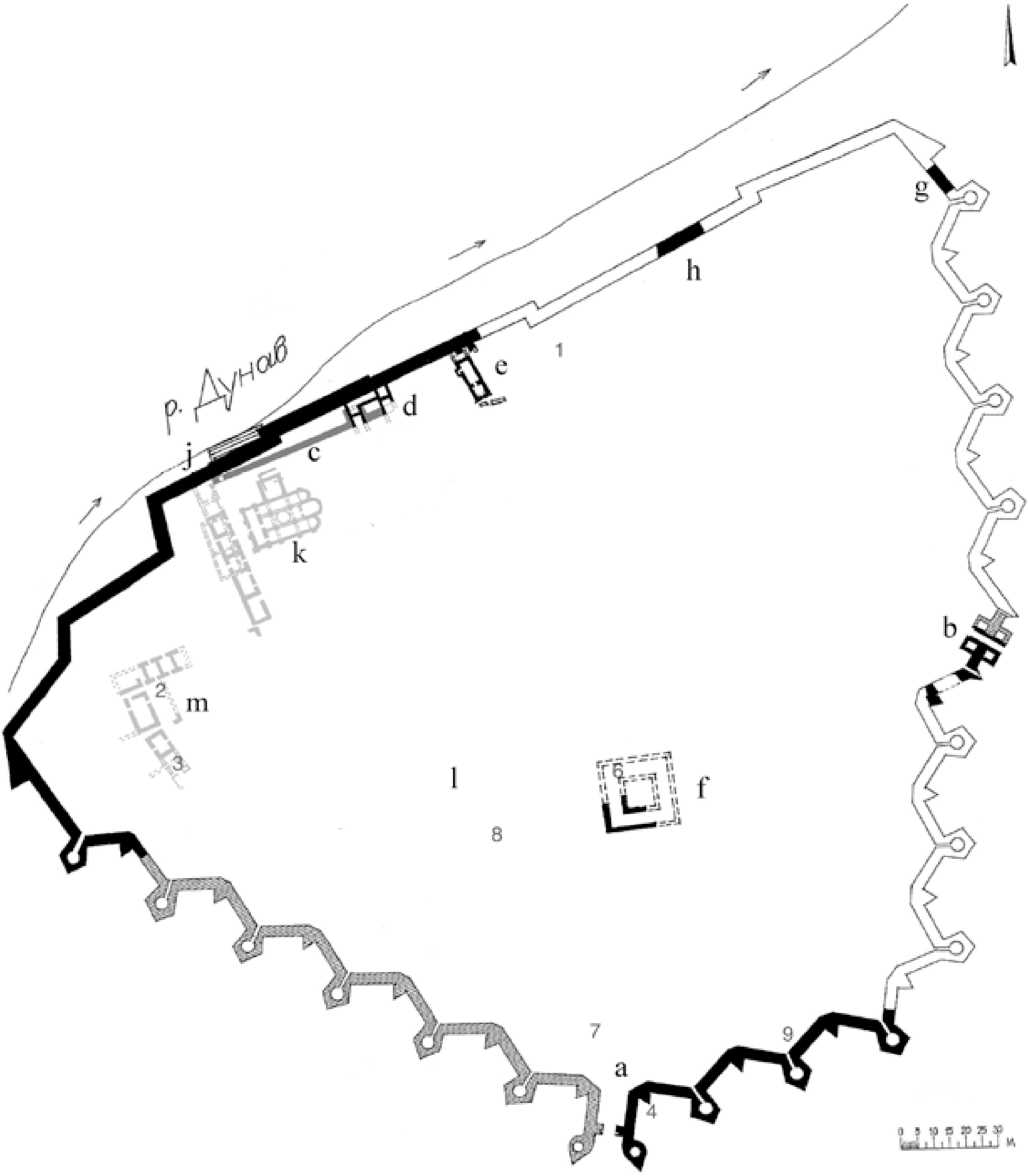

Обр. 10. План на цитаделата на езическия Дръстър през IX в. (”Преславният дом на Дунав”) по Г. Атанасов с разкритите сгради (a. Южната порта; b. Източната порта; c. Крепостната стена от края на III–IV в.; d. Представителна триделна сграда „Преславен дом на Дунав”; e. Баня; f. Езическо капище; g. Източната стена в границите на плувния басеин; h. Северната стена под х. «Дръстър»; j. Пристанище; k. Дворцова патриаршеска църква; l. Новоразкритият катедрален храм на града от X и XI; m. Патриаршеската резиденция от X в. и от 1 до 9 местонамирането на жертвениците. №5 е на около 100 м източно от посочената точки.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

БРОНЗОВО ИЗОБРАЖЕНИЕ НА КОННИК-СОКОЛАР ОТ БЪЛГАРИЯ

Станислав Станилов

BRONZE IMAGE OF A HORSEMAN-FALCONER FROM BULGARIA

Stanislav Stanilov

В частната сбирка „Ватеви“, регистрирана в Регионалния музей – Пловдив, се пази бронзово изображение на конник с инвентарен №1507. Според колекционера то произхожда от България, но остава неизвестно в коя част от територията на страната е намерено.

Изображението (Обр. 1:2; 1:5) е ажурно, с леко изпъкнал релеф. Конникът галопира в десен ход, в лявата си ръка носи птица със свити криле, а с дясната държи високо повода на юздата (или пък някакъв предмет). Главата е кръгла, широка горе, без да са маркирани коса или шапка, ясно са изразени очите и носът, слят с големи увиснали мустаци. Очите са предадени с кръгли ямки, лявото има гледец и наподобява характерното за късноантичната и ранносредновековната металопластика „птиче око“. От очите се спускат, извивайки се встрани и нагоре, две дълбоки ивици, които отчертават бузи. Устата е почти триъгълна широка ямка, врязана доста дълбоко. Дрехата е тясна, от нейните реалии са предадени вратникът и нагръдникът с пет вертикални ивици, които се спускат към гърдите. С две хоризонтални ивици е отчертан тесен колан, и с други две също тесен панталон, чийто контур при коляното се губи. Обувките, които не са отделени от панталона, без съмнение, имат мека подметка и остри носове. Ездачът е в седло, без стремена, отзад високо, като че ли с облегало, и ниско отпред, което се слива с покривало, достигащо корема на коня.

Главата на коня има грива, не се забелязва око, но устата е изразена в релеф, докато шията е отделена от торсото с врязана линия, но тя може да маркира и нагръден ремък. Опашката, дебела и с топка на края, се спуска по задницата. Ивицата, която отделя опашката от задницата, продължава до седлото и може да се предположи, че е слята с подопашен ремък.

In the *Vatevi* private collection registered at the Regional Museum – Plovdiv, a bronze figure of a horseman is kept under inventory №1507. According to the collection owner, it comes from Bulgaria, but the part of the country in which it was found remains unspecified.

The image (Fig. 1:2; 1:5) is a slightly convex openwork relief. The horseman is galloping to the right, in his left hand he carries a bird with folded wings, and in his right hand he holds high the horse’s rein (or some other object). The head is round, its upper part is wide, no hair or hat is marked, the eyes are clearly expressed and the nose merges with large drooping moustache. The eyes are featured by round hollows; the left has an eye pupil and resembles the typical of the antique and early medieval metalwork "bird’s eye". Two deep lines descend from the eyes and curving up and away outline the cheeks. The mouth is almost a wide triangular hollow, carved quite deeply. The garment is narrow, the only details are rendered by five vertical stripes that run down to the front and depict the neck and the chest. Two horizontal stripes indicate the narrow belt and two other – the rather narrow trousers whose contour is lost around the knee. The shoes which are not separated from the pants, no doubt, have a soft sole and sharp nose. The rider is in a saddle without stirrups, the saddle has as it seems a high back and a low pommel and merges into the cloth reaching down the horse’s belly.

The head of the horse has a mane but no eye is seen; the mouth, however, is expressed in relief, while the neck is separated from the torso by an incised line, though it can mark a chest strap as well. The tail, thick and with a knot on the end hangs down the rear. The strap that separates the rear from the tail continues to the saddle and we can assume that it merges with the crupper dock.

Предните крака на коня са свити в коленете, несъмнено изразяват позата на галопа, докато задните са несъвсем естествено свити навътре и се съединяват в копитата. Птицата е твърде едра за човешкото изображение, има голяма глава с извита надолу човка, малко крило и сравнително къса опашка.

Отзад апликацията има девет нита за закрепване – на мястото на главата; на ръката, държаща юздите; на главата на коня; на птицата; в средата на конския труп; на конската задница; при съединението на конските крака. На четири от нитовете има запазени квадратни и кръгли пластини от нитоването. Бронз, лято, студена обработка с резец и пунц. Размери 33 х 30 мм.

Бронзовите ажурни конници, които се срещат предимно на територията на Първото българско царство[1], в Северен Кавказ[2] и в определен район на Средна Азия[3], са тема с определен интерес сред изследователите. Досегашните находки от територията на ранносредновековна България са класифицирани в две групи: кончета с ездач човешка фигурка в ход наляво (Обр. 1:2); и кончета с ездач човешка глава в ход надясно (Обр. 1:3). В цитираните по-горе заглавия се коментират общо като амулети-апотропеи с допълнителна функция знаци за воински (социален) статут, което е допустимо само като доста свободна интерпретация. Персонифицирането на изображенията е различно – „материализиран“ резултат от култа към владетеля, култа към

The front legs of the horse are bent at the knees, no doubt to express the gallop posture, while the rear legs are unnaturally bent inwards and joined in the hooves. The bird, too big for the human image, has a large head with a curved beak, small wing and relatively short tail.

The appliqué has nine rivets for attachment – on the back side of the head, of the hand with the reins, the horse's head and the bird, in the middle of the animal's body, on the back of the tail, and where the horse's legs join. Four of the rivets have preserved square and round plates from the riveting. Bronze, cast, cold work with chisel and punch. Dimensions 33 x 30 mm.

The bronze openwork horsemen, found mostly on the territory of the First Bulgarian Kingdom,[1] in the North Caucasus[2] and in a specific region of Central Asia[3] are a subject of particular interest for the researchers. The previous finds from the territory of the Early Mediaeval Bulgaria are classified into two groups: horses with a human figure riding to the left (Fig. 1:2) and horses with a human head riding to the right (Fig. 1:3). In the cited works they are generally interpreted as apotropaics – amulets with the additional function as signs of a warrior (social) status, which is accepted only as a rather loose interpretation. The personification of the images varies – "materialized" result of the cult to the ruler, the cult of the hero-horseman in the epic of the equestrian nomads from the Eurasian

---

[1] **Станилов, Ст.** Старобългарските амулети-кончета. В: Плиска – Преслав. 5, Шумен, 1992, 239–245 и цит. лит.; **Дончева-Петкова, Л.** Отново за бронзовите кончета-амулети. Годишник на Националния археологически музей. IX, 1993, 111–113.; **Аладжов, Ж.** Култови фигурки от района на Плиска. В: Преслав 3, 276–281; **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008 168–170, 412, 542 Табло LXXXIX, 543 Табло ХС.; **Рябцева, Св.** О балканских связах населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – В: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 171–183.

[2] **Ковалевская, В.** Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. – Вопросы древней и средневековой археологии Восточны Европы. Москва, 1978, 111–120; **Афанасиев, г.** Бронзовые фигурки всадников из аланских погребениях Северного Кавказа. – В: Труды ГЭ, 1973 вып. XXXVI, 36–38.

[3] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – В: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 43–53.

[1] **Станилов, Ст.** Старобългарските амулети-кончета. – In: Плиска – Преслав. 5, Шумен, 1992, 239–245 and op. ref.; **Дончева-Петкова, Л.** Отново за бронзовите кончета-амулети. Годишник на Националния археологически музей. IX, 1993, 111–113.; **Аладжов, Ж.**. Култови фигурки от района на Плиска. – In: Преслав 3, 276–281; **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008 168–170, 412, 542 Табло LXXXIX, 543 Табло ХС.; **Рябцева, Св.** О балканских связах населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – In: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 171–183

[2] **Ковалевская, В.** Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. – Вопросы древней и средневековой археологии Восточны Европы. Москва, 1978, 111–120; **Г. Афанасиев.** Бронзовые фигурки всадников из аланских погребениях Северного Кавказа. – In: Труды ГЭ, 1973 вып. XXXVI, 36–38.

[3] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – In: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 43–53.

героя конник от епоса на конните номади от евразийската степ, дори култа към главното тяхно божество Тангра (Тенгри-хан). По-категорична е дискусията за хронологията им, понеже логиката да се обясняват тези паметници има основание в езическата култура на българите от края на VII до третата четвърт на IX в, противоречи на факта, че малкото паметници, открити в археологически контекст, имат късна по отношение на старобългарската култура дата: края на X – началото на XI в. Това е дало основание на Людмила Дончева-Петкова да припише конниците-амулети на разселилите се през първата половина на XI век печенеги[4]. Тезата обаче, не обяснява защо такива или подобни паметници изобщо липсват на териториите, обитавани от печенегите североизточно от Долен Дунав, преди преселението им на бившата територия на българското царство. Рашо Рашев смята конниците-амулети за паметници на езичеството през християнския период на Първото българско царство, коригирайки предишното си мнение за генезис в езическия период.[5] При него те минават като материализация на езически вярвания в християнска културна среда, подобно на популярните апокрифи и ереси. Подробната разработка на образа на базата на сравнителния анализ с участието на всички известни паметници не доведе до убедителни резултати[6]. Опитът да се обединят функционално ездачите-човешки лица с ездачите-човешко торсо няма основание в генезиса, защото едните са съвсем оригинални и нямат аналогии в култури, извън старобългарската от VII–XI в, а другите имат такива, макар и косвени аналогии, както беше споменато, в Кавказ и в Средна Азия. Основно премисляне на темата от моя страна е главно по смисъла на първото обяснение на генезиса, без това да има пряко отношение към функцията (и донякъде семантиката). В последно време излезе публикация[7], която отрича изобщо принадлежността на амулетите ездачи-човешки лица към средно-

steppe, even the cult of their main god Tangra (Tengri Khan). More assertive is the discussion about their chronology because the logic to explain these monuments with the pagan culture of the Bulgarians from the late 7th to the third quarter of the 9th century, is contrary to the fact that the few monuments found in archaeological context have a later date in regard to the Old Bulgarian culture: end of the 10th – beginning of the 11th century. This was the reason Lyudmila Doncheva-Petkova to assign the horsemen amulets to the Pechenegs, dispersed during the first half of the 11th century[4]. The thesis, however, does not explain why such or similar monuments are totally absent in the territories northeast of the Lower Danube inhabited by the Pechenegs before they migrated from the former territory of the Bulgarian Kingdom. Rasho Rashev interprets the horsemen-amulets as pagan monuments from the Christian period of the First Bulgarian Kingdom, thus correcting his previous opinion of their origin in the pagan period[5]. He assumes that they are materialization of pagan beliefs in Christian cultural environment, like the popular apocrypha and heresies. The detailed study of the image based on comparative analysis of all familiar monuments lead to no convincing results[6]. The attempt to unite functionally the horsemen-human heads with the horsemen-human torso has no basis in the genesis, because the one group is quite original and has no parallels in cultures outside the 7th–11th century Old Bulgarian culture, and the others have such, though indirect, parallels in the Caucasus and Central Asia, as was already mentioned. The principal reconsideration of the theme on my side refers mainly to the first explanation of the genesis, without being directly related to the function (and to some extent to the semantics). A lately-issued publication[7] denies that amulets with riders-human faces have ever belonged to the medieval Bulgarian culture for which the author has serious empirical and logi-

---

[4] **Дончева-Петкова, Л.** Отново за бронзовите кончета-амулети. Годишник на Националния археологически музей. IX, 1993, 111–113.

[5] **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008, 169–170.

[6] **Станилов, Ст.** Старобългарските амулети-кончета. – В: Плиска – Преслав. 5, Шумен, 1992, 239–245.

[7] **Валериев, Й.** Бележки върху така наречените „амулети-кончета с мъжка глава“. Плиска – Преслав 11, София, 2015, 435–440.

[4] **Дончева-Петкова, Л.** Отново за бронзовите кончета-амулети. Годишник на Националния археологически музей. IX, 1993, 111–113.

[5] **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008, 169–170.

[6] **Станилов, Ст.** Старобългарските амулети-кончета. – In: Плиска – Преслав. 5, Шумен, 1992, 239–245.

[7] **Валериев, Й.** Бележки върху, така наречените, „амулети-кончета с мъжка глава“. Плиска – Преслав 11, София, 2015, 435–440.

вековната българска култура, при което авторът има сериозни емпирични и логически основания за това. Смятам, че бъдещето ще покаже, дали неговите основания са валидни, защото и пропуските в споменатата работа имат своята валидност – двата амулета от Браничево са намерени в гробове, безспорните стилистични сходства с амулетите ездачи-човешко торсо, щриховата трактовка на конските тела, идентична на трактовката на зооморфните изображения върху плочките на токите с прорези от Х в, липсата на подобни или сродни амулети в паралелните култури от времето на късното Средновековие и възраждането в Югоизточна Европа.

Освен двата сюжета се появява трети, този със соколаря[8] (Обр. 1:4), който в единствен екземпляр не прави впечатление на изследователите вече тридесет години, независимо че произходът му се свързва донякъде и с този на конниците с торсо и ход наляво[9]. Напоследък, на основание аналогични паметници от Средна Азия, този амулет беше свързан с куманите на Долния Дунав[10]. Сред цитираните от авторката паметници обаче амулети-соколари няма, изображенията на соколари от района на Иртиш в публикация на Ищван Фодор[11] са апликации към кожа, облицовала седлото. Впрочем, в обобщаващото амулетите-конници от Средна Азия съчинение[12] и другите амулети-кончета са наречени „апликации“ (бляшки), а не пандантиви (подвески), но не пише, дали имат нитове за закрепване. Предположението ми, че сюжетът на амулета от Болград е изваден от източните ловни сцени, известни от характерните за сасанидски Иран

cal grounds. I believe that future will tell if his reasons are valid because the gaps in this work also have their validity, viz. the two amulets from Branichevo found in graves, indisputable stylistic similarities with the amulets riders-human figures, the hatched treatment of the horses' bodies, identical with the manner in which the zoomorphic images are featured on the slotted buckle plates from the 10th century, the absence of similar or related amulets in the parallel cultures from the Late Middle Ages and the Renaissance in Southeast Europe.

Besides the two compositions, a third one appears, that with the falconer[8] (Fig. 1:4), which being in a single example has failed to impress the researchers for thirty years although its origin is connected to some extent with that of the horsemen-human figures and with the gallop to the left[9]. Recently, on the grounds of similar monuments from Central Asia, this amulet was associated with the Cumans on the Lower Danube[10]. Among the monuments cited by the author, however, amulets-falconers are absent; the images of falconers from the area of the Irtysh in a publication of Istvan Fodor[11] are applications on leather, which lined the saddle. However, in the work, summarizing the amulets-horsemen from Central Asia[12] the other amulets are also called appliqués (бляшки) and not pendants (подвески), but it is not specified whether they have rivets for attachment. My assumption that the theme of the amulet from Bolgrad is adopted from the eastern hunting scenes (depicted on the metal ware typical of Sassanian Iran) maintains

---

[8] **Станилов, Ст.** Старобългарски амулет от Болград. Археология, XXVII, 1985, 3, 42–45.; **Св. Рябцева.** О балканских связях населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – В: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 174–176.

[9] **Станилов, Ст.** Художественият метал на Българското ханство на Дунав (St. Stanilov. Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). София/Sofia, 2006, 252, 254.

[10] **Рябцева, Св.** О балканских Связах населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – В: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 176.

[11] **Fodor, I.** Honfoglalas kori korongjaink szszmazásárol. Folia archaeologica, XXXI, 1980, 208–209, Abb. 10.

[12] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение воинов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – В: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 43–53.

[8] **Станилов, Ст.** Старобългарски амулет от Болград. Археология, XXVII, 1985, 3, 42–45.; **Рябцева, Св.** О балканских связях населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – In: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 174–176.

[9] **Станилов, Ст.** Художественият метал на Българското ханство на Дунав (St. Stanilov. Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). София/Sofia, 2006, 252, 254.

[10] **Рябцева, Св.** О балканских Связах населения Прутско-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металообработки. – In: Преслав, 7, Велико Търново, 2013, 176.

[11] **Fodor, I.** Honfoglalas kori korongjaink szszmazásárol. Folia archaeologica, XXXI, 1980, 208–209, Abb. 10.

[12] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение воинов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – In: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 43–53.

метални съдове, следва тезата на Владимир Лешченко[13], която несъмнено е вярна, но оставя встрани проникването на средноазиатските персонажи и във византийското изкуство, макар че ловът с хищни птици в средиземноморската зона е известен още от античността. Пример от византийското изкуство е изображение[14] на триуфиращ император, който носи ловна птица в ръка (Обр. 3:1) и връзката на това изображение с малките бронзови печатчета (Обр. 3:2), представители на профанната култура на българите от християнския период на първата им държава, пръв посочи Рашо Рашев.[15] Могат да се приведат и други такива случаи, като например една костена пластина от Римско-германския централен музей в Майнц със Свети Георги и змея в овална рамка и зад нея ловни сцени, където е изобразен конник[16] с рог в дясната ръка и ловна птица в лявата (Обр. 3:3). Дали новооткритият паметник (Обр. 1:1, 1:5; 3:1) от сбирката „Ватеви“ предизвиква продължение на дискусията, след като добавя към групата още един амулет с изображение на соколар, и то с далече по-ясно изразени реалии? Вече съм изразявал привързаност към хипотезата, че повечето от профанните „скитащи“ сюжети следват елитарни образци.[17] Сцена на конник в ход надясно, с хищна птица в дясната и с вдигната на главата на коня лява ръка с повода на юздите е изобразена върху дъното на сребърна купа (Обр. 2:4), намерена в Удмуртия, в района на Урал (Русия).[18] По същия начин е повдигната лявата ръка на коментирания тук конник-соколар, което не може да е случайно. Подобна поза е заел един конник от амулет (Обр. 3:2), намерен в Минусиската котловина и наричан „го-

the thesis of Vladimir Leshchenko[13], which is undoubtedly true, but leaves aside the penetration of the Asian characters in the Byzantine art as well, although hunting with birds of prey in the Mediterranean area was known since Antiquity. An example of Byzantine art is the image[14] of a triumphant emperor who holds a hunting bird in his hand (Fig. 3:1); Rasho Rashev was the first to indicate the relationship of this image with the small bronze seals (Fig. 3:2), representing the profane culture of the Bulgarians in the Christian period of their first state[15]. Other examples can also be provided, such as a bone plate from the Romano-Germanic Central Museum in Mainz with St. George and the dragon in an oval frame and hunting scenes behind it, depicting a rider[16] with a horn in his right hand and a hunting bird in the left (Fig. 3:3). I wonder whether the newly found object (Fig. 1:1; 1:5; 3:1) from the *Vatevi* collection will provoke a further discussion as it adds to the group another amulet with the image of a falconer and is of far better pronounced realities. I have already expressed commitment to the hypothesis that most of the profane "wandering" stories follow elitist models[17]. A scene of a horseman riding to the right, with a bird of prey in the right hand and the left hand holding the reins raised over the horse’s head is depicted on the bottom of a silver bowl (Fig. 2:4) found in Udmurtia, the Ural region (Russia)[18]. The left hand of the horseman-falconer considered here is raised in a similar way, which cannot be accidental. Similar is the position of a horseman presented on the amulet (Fig. 3:2), found in the Minusinsk Hollow called the "*big Minusinsk*

---

[13] **Лещенко, В.** Бляхи с охотничими сценами из Поволжья. Советская археология. 3, 1970, 136–148.

[14] **Даркевич, В.** Светское искусство Византии. Произведения византийского художественого ремесла в Восточной Европы X–XIII века. Москва, 1975, 211, обр. 335.

[15] **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008 169–170.

[16] **Daim, F.** (Herausgeber). Das goldene Byzanz und der Orient. Katalog zur Ausstellung. Mainz, 2012, 219, Abb. IV. 15, 242.

[17] **Станилов, Ст.** Художественият метал на Българското ханство на Дунав /St. Stanilov. Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). София/Sofia, 2006.

[18] **Marschak, B.** Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3–13 Jahrhunderts und ihre Kontinuitat. Leipzig, 1986, Abb. 119.

[13] **Лещенко, В.** Бляхи с охотничими сценами из Поволжья. Советская археология. 3, 1970, 136–148.

[14] **Даркевич, В.** Светское искусство Византии. Произведения византийского художественого ремесла в Восточной Европы X–XIII века. Москва, 1975, 211, обр. 335.

[15] **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–X век. София, 2008 169–170.

[16] **Daim, F.** (Herausgeber). Das goldene Byzanz und der Orient. Katalog zur Ausstellung. Mainz, 2012, 219, Abb. IV. 15, 242.

[17] **Станилов, Ст.** Художественият метал на Българското ханство на Дунав /St. Stanilov. Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). София/Sofia, 2006.

[18] **Marschak, B.** Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3–13 Jahrhunderts und ihre Kontinuitat. Leipzig, 1986, Abb. 119

лямата минусинска апликация“[19]. Не може ясно да се разбере какъв предмет държи той в нея, но допускаме, че може да е прегънатият ремък на повода като на купата от Удмуртия. Впрочем, предметът в лявата ръка на конника-соколар от България също не може точно да се идентифицира, затова тук правим само едно допускане, че може също да държи, макар и лошо предаден, превит като петлик, повод. Твърде вероятно е от сцени с подобна образография да произхождат и онези амулети-кончета с торсо в ход на ляво от Северен Кавказ,[20] чиято дясна ръка, при обобщаване на формата, е вдигната и слята с главата на коня (Обр. 3:3). Пръв Станчо Ваклинов, във връзка с изследването на Мадарския конник, обърна внимание на тази поза, като с приведени аналогии (Обр. 3:4) обясни нейния представителен смисъл, означавайки го като „етикет“,[21] вероятно със сакрално съдържание.

Според Борис Маршак сюжетът соколар на кон или пеша е непознат за Средна Азия до VIII–IX в., но го има в Хорезъм и като част от ловна сцена в Танското сребро от VIII в. По-късно това е една от любимите сцени в ислямското изкуство на халифатите. Въпросната купа е датирана в края на IX в. и се интепретира като „унгарско наследство“ върху средноазиатски съд, с аргументи от стилистиката на орнаменталната украса.[22]

Сравнението на новооткрития амулет-соколар с амулетите от другите два типа на Долния Дунав показва различие не само в образографията, но и в стилистиката. Разликата се състои в това, че соколарят от колекция „Ватеви“ е изобразен със значително повече детайли, отколкото останалите. Става дума за седлото, колана, и вратния разрез на дрехата, които при кончетата-амулети в редки случаи са като че ли загатнати, но с крайно схематични и трудно „четими“ реал-

---

[19] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – В: Археология, этнография и антропология Евразии, 4 /36/, 2008, 46, рис. 3.

[20] **Ковалевская, В.** Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. – Вопросы древней и средневековой археологии Восточны Европы. Москва, 1978, 111–112, рис. 1, 14.

[21] **Станчев, Ст.** Реалиите на Мадарския конник. Във: В. Велков, Г. Михайлов, В. Бешевлишев, Ив. Венедиков, Ст. Станчев. Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа). София, 1956, 190–192, 202, обр. 25.

[22] **Marschak, B.** Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986, 345, 433, Abb. 119.

appliqué."[19] The object in the rider’s hand cannot be clearly identified, but we assume that it may be the folded strap of the horse’s rein as on the bowl from Udmurtia. Actually, the object in the left hand of the horseman-falconer from Bulgaria also cannot be precisely identified, so here we make only an assumption, that he may also be holding a rein, folded loop-like, however badly represented. The North Caucasus[20] amulets-horses galloping to the left with a human figure, whose right hand in a summarized form, is raised and merged with the horse’s head (Fig. 3:3) are very likely to have their origin in scenes with such image-graphy. First Stancho Vaklinov in connection with the study of the Madara Horseman drew attention to this posture, and by citing parallels (Fig. 3:4) he interpreted its representative meaning, denoting it as a "label"[21], probably with sacred connotation.

According to Boris Marshak the image of a falconer on horseback or on foot is not familiar in Central Asia before the 8th–9th century, but it occurs in Khwarezm as part of a hunting scene on the Tang silver bowl from the 8th century. Later this is one of the favourite scenes in the Islamic art of the Caliphates. That bowl is dated from the end of the 9th century and is interpreted as "Hungarian heritage" on a Central-Asiatic vessel, with arguments based on the ornamental decorative style[22].

The comparison of the newly-acquired amulet-falconer with the amulets of the other two types from the Lower Danube shows a difference not only in the image-graphy but also in the style. The difference consists in that the falconer from the *Vatevi* collection is featured in considerably more detail than the others. This refers to the saddle, the belt and the neck of the garment,

---

[19] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. – In: Археология, этнография и антропология Евразии, 4 /36/, 2008, 46, рис. 3.

[20] **Ковалевская, В.** Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. – Вопросы древней и средневековой археологии Восточны Европы. Москва, 1978, 111–112, рис. 1, 14.

[21] **Станчев, Ст.** Реалиите на Мадарския конник. Във: В. Велков, Г. Михайлов, В. Бешевлишев, Ив. Венедиков, Ст. Станчев. Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа). София, 1956, 190–192, 202, обр. 25.

[22] **Marschak, B.** Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986, 345, 433, Abb. 119.

ии. За пример могат да се посочат двата амулета (Обр. 4:1; 4:2) от фонда на Регионалния музей в Плевен.[23] Особено характерно е различието в третирането на лицето на представеният тук конник-соколар (Обр. 1:1; 1:5; 3:1) – може би с брада, но със сигурност с мустаци и очи със зеници, очите, маркирани с пунц кръгче с точка в средата, много добре познат от късната античност и Средновековието, означаван в изследванията като „птиче око“ и „циркулен орнамент“, който тогава е използван за съставянето на цели мотиви. Самата глава е доста широка, вероятно изобразена с коса, отделена (?) отстрани с врязана линия. Човешките лица на споменатите амулети от Долния Дунав не са третирани по този начин, очите на повечето от тях са миндаловидни, големи, косо разположени, като че ли да се подчертае монголоидност (Обр. 4:3). Извън културната зона на Долнодунавския басейн, детайлно третирани са само лицата на конниците амулети от Средна Азия, приписвани на тамошните номадски култури в рамката на VI–X в.[24] (Обр. 4:4). Внимателното сравнение обаче показва разлика в техниката и маниера при предаването на отделни реалии. Няма съмнение в различието на първообразите и оттам – в различната образография на паметниците.

Горният коментар показва, че амулетите, означени като конници-соколари, които засега са само два, и то, открити единствено на Долния Дунав, представляват относително оригинални старобългарски паметници. При споровете за общата хронология, както и за автентиката на кончетата амулети, открити на Долния Дунав, българската принадлежност на амулетите конници-соколари също може да бъде подложена на съмнение. Затова предлагам едно сравнение, което може да разсее подобни съмнения: Амулетът от колекция „Ватеви“ е единственият, който на обратната страна има нитове за закрепване към някаква основа, най-вероятно от кожа. Нитовете имат абсолютно същите параметри, каквито са на нитовете по многобройните апликации на старобългарските колани от IX–X век. Т. е. амулетът

which on the horses-amulets are in rare cases, as if implied, but with highly schematic and hardly "readable" realities. For example I can indicate the two amulets (Fig. 4:1; 4:2) from the collection of the Regional Museum in Pleven[23]. Especially characteristic is the difference in treatment of the face of the presented here horseman-falconer (Fig. 1:1; 1:5; 3:1) – perhaps with a beard, but certainly with a moustache and eyes with pupils, the eyes marked with a punched circlet and a dot in the middle, a very well known pattern from the Late Antiquity and the Middle Ages, indicated in the research works as "bird’s eye" and "circle ornament", which was then used to create entire motives. The head itself is quite large, probably depicted with hair, demarcated (?) at the side with an incised line. The human faces on the mentioned amulets from the Lower Danube are not treated in this way; the eyes of most of them are almond-shaped, large, obliquely depicted, as if to emphasize certain mongoloidness (Fig. 4:3). Outside the cultural area of the Lower Danube basin, treated in detail are only the faces of the horsemen-amulets from Central Asia attributed to the native nomadic cultures within the 6th–10th century[24] (Fig. 4:4). Careful comparison, however, shows the difference in technique and manner of representing the individual realities. Doubtless is, however, the diversity of archetypes and hence – of the different image-graphy of the monuments.

The above comment shows that amulets, named as horsemen-falconers for now just two in number and found only in the Lower Danube are relatively original Old Bulgarian monuments. In the disputes on the common chronology as well on the authenticity of the horses-amulets found on the Lower Danube, the Bulgarian belonging of the amulets horsemen-falconers may also be questioned. Therefore, I suggest a comparison that can dispel such doubts: the amulet from the "*Vatevi*" collection is the only one on the back side of which there are rivets for attachment to a base, most likely to leather. The rivets are of ex-

---

[23] **Аспарухов, М.** Произведения на ранносредновековната бронзова пластика от средновековното селище при с. Гиген, Плевенска обл. – ИМСЗБ, т. 14, 1988, 43–59, обр. 2, 4, 5.

[24] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. In: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 451 рис. 3,*1*.

[23] **Аспарухов, М.** Произведения на ранносредновековната бронзова пластика от средновековното селище при с. Гиген, Плевенска обл. – ИМСЗБ, т. 14, 1988, 43–59, обр. 2, 4, 5.

[24] **Борисенко, А., В. Худяков.** Изображение войнов на торевтике кочевников Центральной Азии раннего средневековья. In: Археология, этнография и антропология Евразии. 4 /36/, 2008, 451 рис. 3,*1*.

е бил не пандантив, а апликация, чиито размери обаче не позволяват закрепването към тесния ремък на тези колани. Следващото – споменатата находка от поречието на Иртиш – предположение ще определи конника-соколар като украса на характерното номадско дървено, облицовано с кожа, седло. Потвърждение обаче за подобно напълно възможно приложение в България засега няма. Възможно е още едно сравнение – през последните три десетилетия в музейните колекции, без стратиграфски контекст, започнаха да се появяват[25] ажурни розети, изработени в стила на споменатите апликации за колани, със същите нитове на обратната страна за закрепване върху кожена основа (Обр. 4, *5*). Засега розетите остават само с коментар, заедно с кратката бележка на Тодор Балабанов[26] за подобна, макар и само трилъчна розета (Обр. 4, 6), открита от него на гърдите на юношески скелет в християнски гроб в Плиска. Може да се предполага с голяма сигурност, че тези украси са били закрепвани на гърдите на дреха от кожа или върху специално апликирана кожена основа. Така те имали не само естетическа, но и семантическа стойност – както всеки артефакт в средновековното общество. Тук трябва да се обърне внимание, че сред кончетата-амулети, чиито ездач е човешко торсо, също има такива (Обр. 4*, 7, 8*), на които са пробити на едно или две, симетрично разположени, места и тези пробиви най-вероятно са за нитове, макар и свободни, неспоени към метала или пък за пришиване. Явно модата амулети с такава характеристика да се прикрепват неподвижно към дрехата, е била достатъчно разпространена. Що се отнася до изображението на конник-соколар от сбирката „Ватеви“, закрепено здраво (с девет нита) на гърдите на своя собственик, то вероятно било силен апотропей, с полисемантично съдържание, анализът на което не влиза в задачата на настоящия коментар. Впрочем, същата роля ще играе то и, ако бе занитено върху облицованото с кожа „чело“ на седлото.

Изображението на конник-соколар вероятно е свързано по някакъв начин със самия лов с хищни птици в ранносредновековна България.

actly the same parameters, as those of the rivets on the numerous appliqués of the Old Bulgarian belts from the 9th –10th century. *Id est*, the amulet is not a pendant, but an appliqué, the dimensions of which, however, do not allow to be attached to the narrow strap of these belts. The next suggestion, the aforementioned find from the river valley of Irtysh, will interpret the horseman-falconer as a decoration of the typical nomadic wood saddle, lined with leather. However, there is no confirmation so far, of this highly probable practice in Bulgaria. Another comparison is also possible – over the past three decades open-work rosettes without stratigraphic context began to appear in the museum collections[25]; they are created along the line of the considered belt mounts, with the same rivets on the back side for attachment on leather base (Fig. 4, 5) For now these rosettes remain only with the above comment and the brief note of Todor Balabanov[26] about a similar, although only a three-ray rosette (Fig. 4, 6), which he found on the chest of a young man’s skeleton in a Christian grave in Pliska. It can be assumed with great certainty that these ornaments were fastened on the front of a leather garment, or on specially ornamented leather base. They had not only aesthetic, but also a semantic value as any artifact in medieval society. It should be noted that among the horses-amulets, whose rider is rendered as a human figure there also are examples (Fig. 4, 7, 8), which are perforated in one or two symmetrically arranged places and these openings most likely are either for rivets, albeit free and not soldered to the metal or for stitching. Apparently the fashion to attach amulets with such characteristics onto the garment was sufficiently widespread. As for the horseman-falconer from the "*Vatevi*" collection tightly attached (with nine rivets) on the chest of its owner, it probably was a strong apotropaic with polysemantic content, the analysis of which is not included in the task of this comment. However, it would play the same role if it was riveted on the leathered pommel of the saddle.

The image of a horseman-falconer is prob-

---

[25] **Инкова, М.** Нови паметници на старобългарската металопластика от НИМ. Проблеми на изкуството, 2000, 2, 60–63, обр. 1, 2, 3, *1, 2, 3*.

[26] **Балабанов, Т.** Некропол при Източната порта и Северната крепостна стена в Плиска. Плиска – Преслав 8, Шумен, 2000, 95, 98, обр. 5,*12*.

[25] **Инкова, М.** Нови паметници на старобългарската металопластика от НИМ. Проблеми на изкуството, 2000, 2, 60–63, обр. 1, 2, 3, *1, 2, 3*.

[26] **Балабанов, Т.** Некропол при Източната порта и Северната крепостна стена в Плиска. Плиска – Преслав 8, Шумен, 2000, 95, 98, обр. 5,*12*.

За съжаление, нямаме артефакти, които да послужат за емпирични доказателства от археологически характер в това отношение. Находките на кости от такива птици при проучването на различни паметници, ако и да допуска подобни практики[27], не е достатъчно за пространни изследвания. Независимо от това обаче едва ли може да има съмнение, че след като се практикува в други азиатски и европейски средновековни култури[28] този вид лов, предимно аристократично занимание, има място и в българския бит. Да се надяваме, че бъдещи находки и техният коментар могат да разширят съдържанието на подобни заключения.

ably connected in some way with the actual hunting with birds of prey in Early Medieval Bulgaria. Unfortunately we have no artefacts in this respect that could serve as empirical evidence of archaeological character. Although the bones of such birds found during the study of various monuments admit such practices[27] they are not enough for extensive researches. However, there is hardly any doubt that if it was practiced in other Asian and European medieval cultures[28], this type of hunting, mainly aristocratic pastime, had its place in the Bulgarian customs as well. Let's hope that future discoveries and their interpretation may extend the contents of such conclusions.

---

[27] **Бонев, Зл.** Соколарството в България. Природа, 1997, 3–4.

[28] **Lawrinowicz, P., O. Nowakowski.** Hunting Arms and Equiment in mediewal Ikonography. Fasciculi Archeologiae Historicae 22, 2009, 85–94.; **В. Фьодоров, Т. Матечина, Д. Осипов.** К истории соколинной охоты на новгородской земле. Записки Института истории материальной культуры РАН. 6, 2011, 199–201.

[27] **Бонев, Зл.** Соколарството в България. Природа, 1997, 3–4.

[28] **Lawrinowicz, P., O. Nowakowski.** Hunting Arms and Equiment in mediewal Ikonography. Fasciculi Archeologiae Historicae 22, 2009, 85–94.; **В. Фьодоров, Т. Матечина, Д. Осипов.** К истории соколинной охоты на новгородской земле. Записки Института истории материальной культуры РАН. 6, 2011, 199–201.

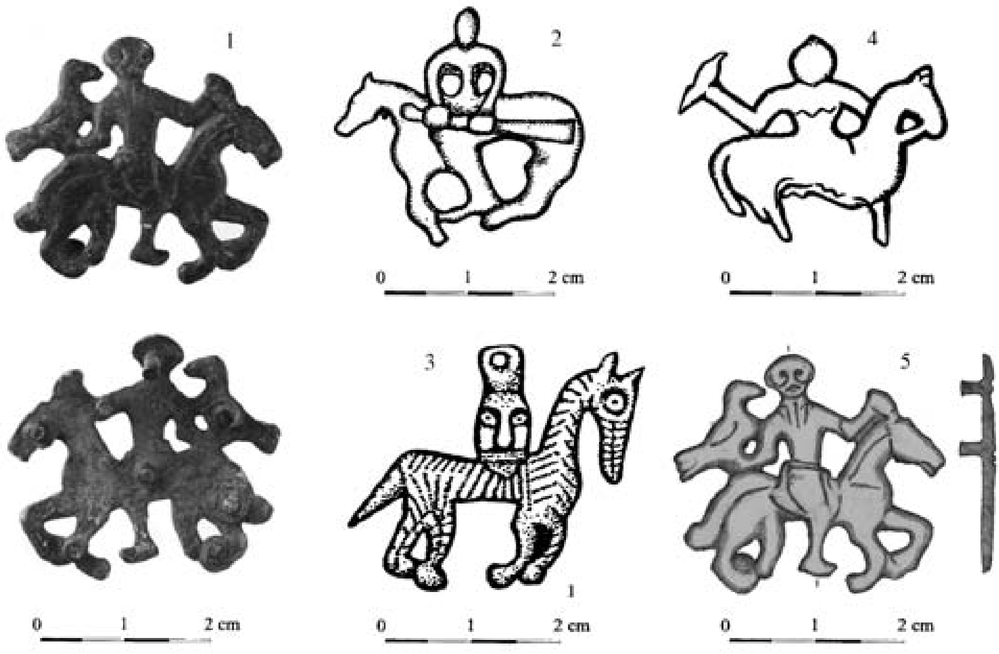

Обр. 1. 1. Амулет конник-соколар от сбирката „Ватеви" (фото Кр. Георгиев); 2 Амулет конник от РИМ – Враца (графика Л. Петрова); 3. Амулет конник-човешка глава от с. Остров, Врачанско (по Ст. Станилов); 4. Амулет конник-соколар от Болград, Бесарабия (графика Т. Йосифова); 5. Амулет конник-соколар от сбирката „Ватеви" (графика Ст. Станилов).

Fig. 1. 1. Amulet horseman-falconer from the "Vatevi" collection (photograph Kr. Georgiev); 2. Amulet horseman from the RMH – Vratza (drawing L. Petrova); 3. Amulet horseman-human head from Ostrov village, Vratza region (after St. Stanilov); 4. Amulet horseman-falconer from Bolgrad, Bessarabia (drawing T. Yosifova); 5. Amulet horseman-falconer from the "Vatevi" collection (drawing St. Stanilov).

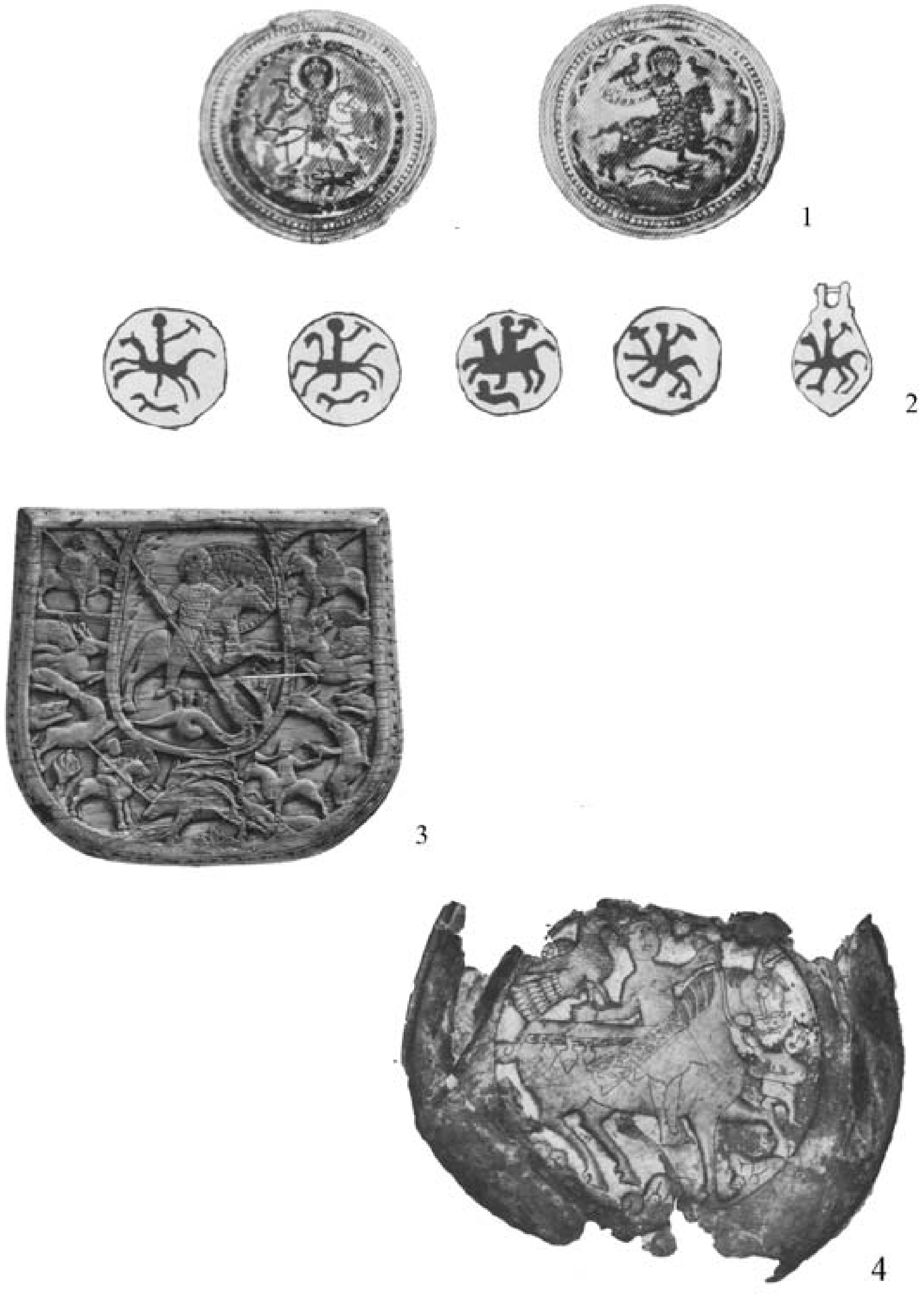

Обр. 2. 1. Изображения на византийски императори на лов със соколи (по В. Даркевич);
2. Старобългарски бронзови печатчета с изображения на конници-соколари (по Р. Рашев);
3. Костена пластина на ловна чанта от Южна Италия (по Ф. Дайм);
4. Сребърна купа от Удмурдия, Русия (по Б. Маршак).
Fig. 2. 1. Representagion of a Byzantine emperor’s hunt with falcons (after V. Darkevich);
2. Old Bulgarian seals with images of horsemen-falconers (after R. Rashev);
3. Bone plate of a hunting bag from South Italy (after F. Daim);
4. Silver bowl from Udmurtia, Russia (after B. Marshak).

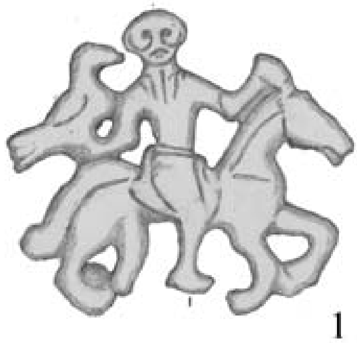

1

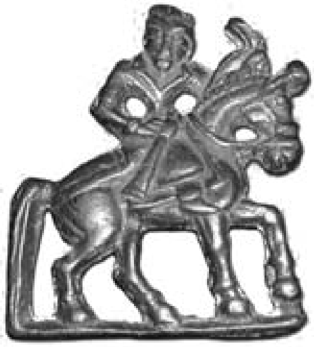

2

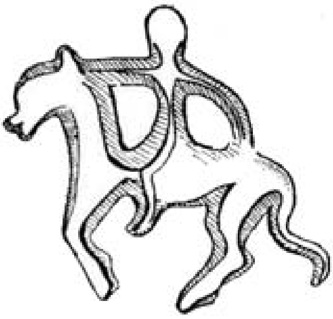

3

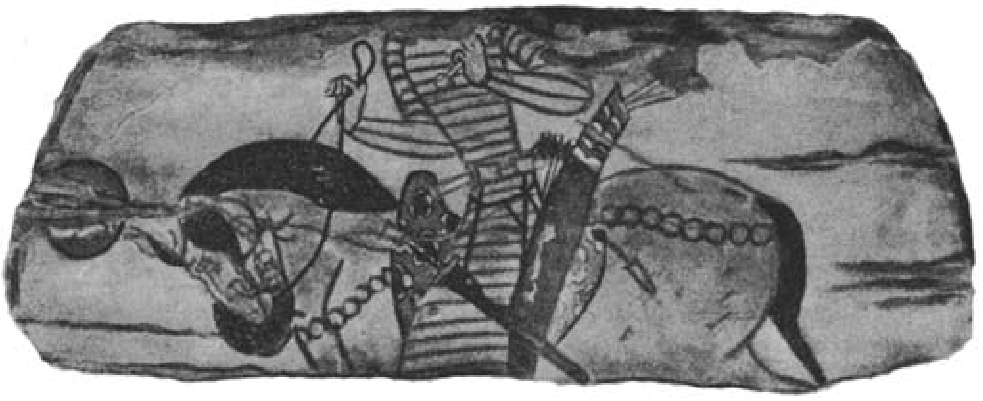

4

Обр. 3. 1. Амулет конник-соколар от сбирката Ватеви (графика Ст. Станилов);
2. Амулет конник от Минусинската долина, Сибир, Русия (по А.Борисенко и В. Худяков);
3. Амулет-конник от Северен Кавказ (по В. Ковалевская);
4. Рисунка върху щит от пещерата Муг, Согдиана, Средна Азия (по. Ст. Станчев).
Fig. 3. 1. Amulet horseman-falconer from the Vatevi collection (drawing St. Stanilov);
2. Amulet horseman from the Minusinsk Hollow, Siberia, Russia (after A. Borisenko and V. Hudyakov);
3. Amulet horseman from North Caucasus (after V. Kovalevskaya);
4. Drawing on a shield from the Mug cave, Sogdiana, Central Asia (after St. Stanchev).

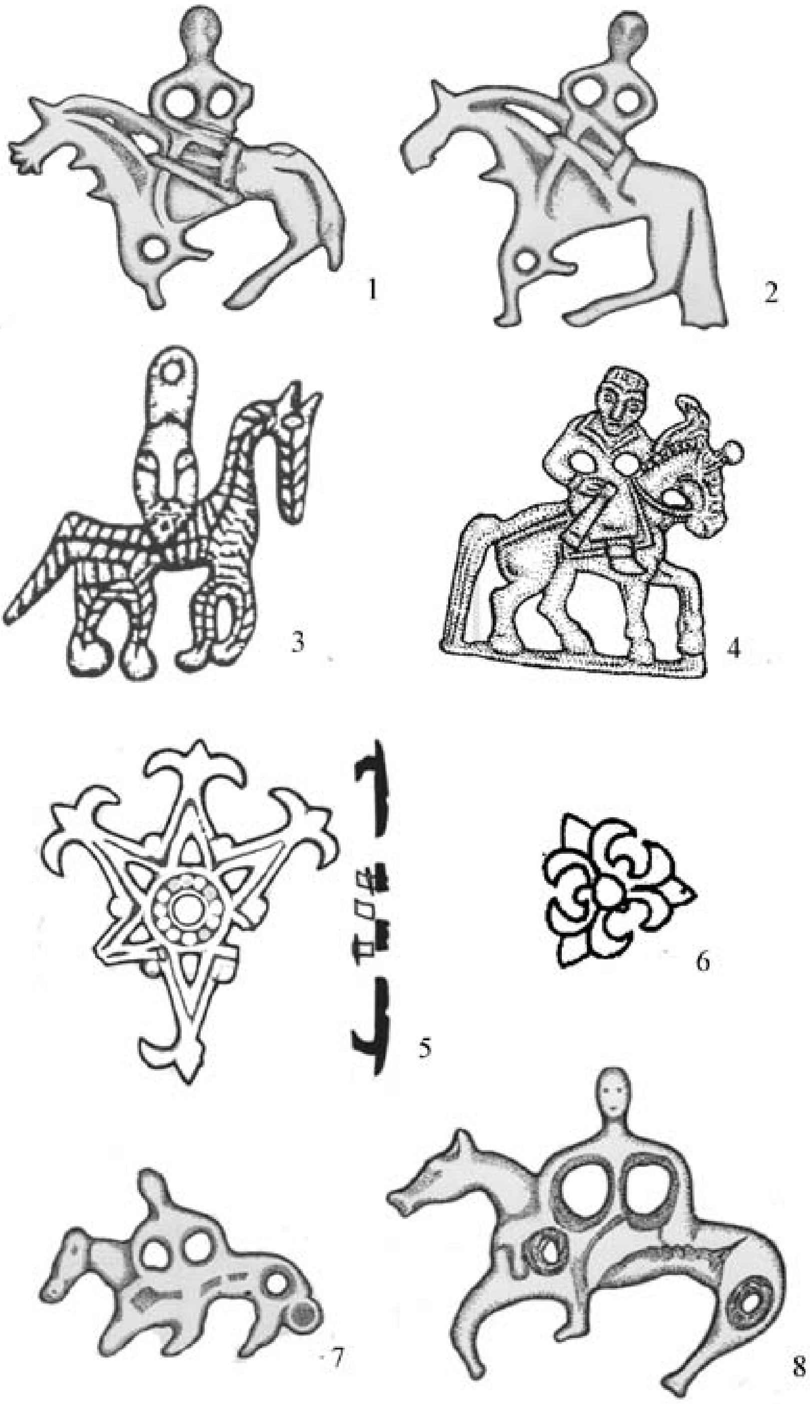

Обр. 4. 1, 2. Амулети конници от с. Гиген, Плевенско (графика Ст. Станилов); 3. Амулет конник-човешка глава (по Р. Рашев); 4. Амулет конник от Минусинската долина, Сибир, Русия (по А. Борисенко и В. Худяков); 5. Ажурна апликация-розета от с. Средище, Силистренско (графика Ст. Станилов); 6. Ажурна апликация-розета от Плиска (по Т. Балабанов); 7, 8. Амулети конници от РИМ – Враца (графика Ст. Станилов).

Fig. 4. 1, 2. Amulets horsemen from Gigen, Pleven region (drawing St. Stanilov); 3. Amulet horseman-human head (after R. Rashev); 4. Amulet horseman from the Minusinsk Hollow, Siberia, Russia (after A. Borisenko and V. Hudyakov); 5. Open work appliqué-rosette from the village Sredishte, Silistra region (drawing St. Stanilov); 6. Open work appliqué-rosette from Pliska (after T. Tabakov); 7, 8. Amulets horsemen from the RMH, Vratza (drawing St. Stanilov).

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПРОУЧВАНИЯ И НАХОДКИ ОТ КРЕПОСТТА ЛЮТИЦА

Бони Петрунова

RESEARCHES AND FINDS FROM THE FORTRESS OF LYUTITZA

Boni Petrunova

До 2002 година крепостта до изчезналото днес село Рогозово в Източните Родопи беше малко познато кале, отбелязано на две странички от Иван Балкански в неговата малка, но много полезна публикация за Родопските крепости (Балкански 1975, 30–31). Много добре запазените ѝ стени бяха скрити в гората и никой не подозираше мащабите на широко известната днес „Мраморна крепост“.

Човекът, на когото дължа възможността да проведа проучванията на тази крепост, е проф. Божидар Димитров. Като директор на НИМ той осигури финансирането, а като специалист пръв оцени стойността на паметника[1] (Обр. 1).

След интензивни експедиции през 2002–ра, 2004–а, и 2005–а, при които бяха разкрити средновековна църква от XIV в. и епископска базилика, вероятно издигната в IX в., разположени на най-високата и почти централна част на заграденото от крепостната стена пространство (Петрунова 2003, 140; Петрунова 2004, 272–276; Петрунова 2005, 310–311)[2], проучванията през 2006 г. бяха насочени към изследване на вътрешни пространства, източно от крепостната порта.

Именно там, в последния ден от разкопките, при проверка с металдедектор, беше открит комплект бронзови измервателни тежести с две бронзови блюда, както и силно корози-

Until 2002 the fortress near the no longer existing village of Rogozovo in the Eastern Rhodopes was a little known citadel noted by Ivan Balkanski on two pages of his small but very useful publication about the Rhodope fortresses (Балкански 1975, 30–31). Its very well preserved walls were hidden in the forest and no one suspected the magnitude of the widely known today "Marble fortress".

The man to whom I owe the opportunity to conduct a study of this fortress is Prof. Bozhidar Dimitrov. As director of the NMH, he secured the funding, and as a specialist he was the first to recognize the value of the monument[1] (Fig. 1).

After intensive expeditions in 2002, 2004, 2005, during which we uncovered a 14th century medieval church and an Episcopal basilica, probably built in the 9th century, located on the highest and almost central part of the hill enclosed with a fortress wall (Петрунова 2003 140; Петрунова 2004, 272–276; Петрунова 2005, 310–311)[2], the research works in 2006 were focused on the interior spaces to the east of the city gate.

It was there, on the last day of the excavations, while searching with a metal detector, we found a set of bronze measuring weights with two bronze pans and a heavily corroded iron arm of a balance (Петрунова 2007, 556–558)[3].

In 2011, it became possible to set two test

---

[1] Проучванията на крепостта Лютица започват през 2002 г. под ръководството на доц. д-р Бони Петрунова (НАИМ – БАН).

[2] **Петрунова Б.** Археологическо проучване на крепостта Лютица до Ивайловград. – В: АОР–и през 2002 г., София 2003, 140; **Петрунова Б.** Средновековната крепост при с. Рогозино, Ивайловградско – В: Етнос и менталност, С., 2004, 272–276; **Петрунова Б.** Крепостта Лютица до Ивайловград. – В: АОР–и през 2004 г., София, 2005, 310–311.

---

[1] The researches of Lyutitza started in 2002 by a team led by Prof.. Dr. Bonnie Petrunova (NAIM – BAS).

[2] **Петрунова Б.** Археологическо проучване на крепостта Лютица до Ивайловград. – In: АОР–и през 2002 г., София 2003, 140; **Петрунова Б.** Средновековната крепост при с. Рогозино, Ивайловградско – In: Етнос и менталност, С., 2004, 272–276; **Петрунова** Б. Крепостта Лютица до Ивайловград. – In: АОР–и през 2004 г., София, 2005, 310–311;

[3] **Петрунова Б.** Археологически проучвания на крепостта Лютица до с. Рогозово, Община Ивайлов-

рало желязно рамо от везна (Петрунова 2007, 556–558)[3].

През 2011 г. стана възможно да бъдат заложени два сондажа в пространството, където бяха открити теглилките. Сондажите се намират в югозападната част на укрепената площ (Обр. 2). В сондаж 1 се очертаха основи на сграда със запазена северна и западна стена. Те са силно деструктирали, но е запазена каменна субструкция на калова спойка от ломени плочести камъни и огнище с глинена обмазка.

Независимо от ограничения обем на археологическите проучвания, в двата сондажа, и при извършеното почистване на изследваните сектори, са открити и инвентирани 51 находки. Повечето от тях са монети и съдове. Монетите са от IX, XIII и XIV в. По-интересни от тях са: билонова скифатна монета, вероятно на Мануил Комнин Дука (1230–1237), латинска имитация; медна скифатна монета на Михаил VIII Палеолог (1258–1282), вторично редуцирана и орязана на осмоъгълник; торнезе от билонова сплав, вероятно Атинско дукство от края на XIII в.; колективна находка от четири монети, латински имитации, редуцирани чрез отчупване или орязване; анонимен фолис клас Б от времето на Роман III (1028–1034); торнезе на Атинско дукство, Ги II Дьо Ла Рош (1287–1308) (Metcalf, *Crusades* 1078; CCS 96); бронзова монета на Алексий I (1081–1118), Константинопол, издадена преди реформата от 1092 г., и фрагмент от монета, вероятно тетартерон от времето на Палеолозите – XIV в. Към тях трябва да се добави и поредната, открита на Лютица теглилка, от бронз и с форма на паничка. Тя е идентична с находката от 2006 г., по-точно – с най-малкия екземпляр от комплекта, и е открита в същата сграда (Петрунова 2006).

Освен монетите, в споменатите сондажи са намерени части от средновековно нападателно въоръжение, накити, лични вещи, елементи от средновековното облекло, някои с позлата, като между тях се откроява масивен златен пръстен (Петрунова 2013, 89–97)[4].

trenches in the area where the weights had been found. The trenches were located in the south-western part of the fortified area (Fig. 2). In the first trench the foundations of a building with preserved northern and western walls was revealed. They walls were highly damaged, but the stone substructure of mud-bound broken slab stones was preserved as well as a clay coated fireplace.

Despite the limited amount of archaeological researches, fifty-one finds were unearthed and documented both in the trenches and during the clearing of the surveyed sectors. Most of the finds were coins and pottery. The coins dated from the 9th, 13th and 14th century. More interesting of them were: a billon scyphate, probably of Manuel Komnenos Doukas (1230–1237), Latin imitation; a copper scyphate of Michael VIII Palaeologus (1258–1282), secondary reduced and octagon-cut; a tornese of billon alloy, possibly of the Duchy of Athens from the end of the 13th century; a hoard of four coins, Latin imitations reduced by breaking or cutting; anonymous Follis Class B from the time of Roman III (1028–1034); a tornese of the Duchy of Athens, Guy II de la Roche (1287–1308) (Metcalf, *Crusades*1078; CCS 96); a bronze coin of Alexios I (1081–1118), Constantinople issued before the reform of 1092 and a fragment of a coin, probably tetarteron from the time of Palaeologus, the 14th century. To these we must add the pan of another bronze balance found in Lyutitza. It is identical to the one uncovered in 2006, namely to the smallest example of the set and besides it was found in the same building (Петрунова 2006).

Apart from the coins, parts of medieval offensive weapons, adornments, personal items, elements of medieval clothes, some with gilt came up in the test trenches. A massive gold ring stood out among them (Петрунова 2013, 89–97)[4].

With my consent, D. Aladzhova included the bronze balances from Lyutitza in her article on the medieval weights (exagia) from Bulgaria (Аладжов 2010, 679–695)[5], in which the author

---

[3] **Петрунова Б.** Археологически проучвания на крепостта Лютица до с. Рогозово, Община Ивайловград. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 година, София 2007, 556–558.

[4] **Петрунова Б.** Златен пръстен от крепостта Лютица – В: Приноси към българската археология, т. VII,

град.– In: Археологически открития и разкопки през 2006 година, София 2007, 556–558;

[4] **Петрунова Б.** Златен пръстен от крепостта Лютица. – In: Приноси към българската археология, т. VII, 2013, 89–97

[5] **Владимирова-Аладжова 2010:** Д. Владимирова-Аладжова. Средновековни тежести-еталони (екзагии) от България. – Studia Archaeologica Universitatis

С мое съгласие Д. Аладжова включи откритите на Лютица през 2006 г. бронзови теглилки в своята статия „Средновековни тежести-еталони (екзагии) от България“ (Аладжова 2010, 679–695)[5]. Там авторката прави някои много коректни бележки по първата публикация, които дават основание въпросните находки, които се съхраняват във фонда на НИМ, да бъдат представени с пълните им характеристики:

Полеви Инвентарен №93/ № в НИМ 50539 до 50546

1. **Тежест за везна (**Обр. 3**)**

Диам. на отвора 3.5 см, диам. на дъното 3 см, тегло 46.86 г; тежестта е с формата на паничка, с плоско дъно и плосък профилиран ръб на устието. Изработена чрез струговане, тежестта има малка плоска вдлъбнатина от вътрешната страна на дъното. От външната страна на паничката има два концентрични кръга, обикалящи стените ѝ. На дъното личат няколко плитко врязани линии.

2. **Тежест за везна (**Обр. 4**)**

Диам. на отвора 3.2 см, диам. на дъното 2.7 см, тегло 51.60 г; тежестта е с формата на паничка, с плоско дъно и плосък профилиран ръб на устието. Изработена чрез струговане и от вътрешната страна в центъра на дъното има малка кръгла вдлъбнатина. Тя е оградена от врязана окръжност. Върху ръба на устието има две врязани концентрични окръжности. От външната страна на дъното има дълбоки врязани линии, пресичащи се кръстовидно.

3. **Тежест за везна (**Обр. 5**)**

Диам. на отвора 2.6 см, диам. на дъното 2.2 см, тегло 12.29 г; тежестта е с формата на паничка, с плоско дъно и плосък профилиран ръб на устието. Изработена чрез струговане и от вътрешната страна в центъра на дъното има малка кръгла вдлъбнатина. Тя е оградена от врязана окръжност. Върху външната стена на

made some very correct observations on the first publication, which allow the abovementioned finds from the collections of the NMH to be presented with their full specifications:

Fieldwork inventory №93 / NMH inventory №№50 539–50 546

1. Weight for a balance (Fig. 3)

Diam. of opening 3.5 cm, diam. of bottom 3 cm, weight 46.86g; pan-shaped with a flat bottom and a flat profiled mouth rim. Made by turning, the weight has a small flat hollow in the inner side of the bottom. On the outside the weight has two concentric circles running around its body. At the bottom several shallow incised lines are visible.

2. Weight for a balance (Fig. 4)

Diam. of opening 3.2 cm, diam. of bottom 2.7 cm, weight 51.60g; pan-shaped with a flat bottom and a flat profiled mouth rim. Made by turning, the weight has a small round hollow in the inner side of the bottom. It is surrounded by an incised circle. On the mouth rim there are two incised concentric circles. On the outside of the bottom deeply incised lines intersect in a crosswise.

3. Weight for a balance (Fig. 5)

Diam. of opening 2.6 cm, diam. of bottom 2.2 cm, weight 12.29 g; pan-shaped with a flat bottom and a flat profiled mouth rim. Made by turning, with a small round hollow in the inside centre of the bottom, surrounded by incised circle. On the outer wall of the pan-shaped weight is an incised circle running around its body. On the outer side of the bottom there are two deeply incised lines intersecting crosswise.

4. Weight for a balance (Fig. 6)

Diam. of opening 2 cm, diam. of bottom 1.9 cm, weight 7.79 g; pan-shaped with a flat bottom and a flat profiled mouth rim. Made by turning, with a small round hollow on the inside centre of the bottom, surrounded by incised circle. On the mouth rim there are two incised concentric circles. On the outer side of the bottom there are two deeply incised lines intersecting crosswise

---

2013, 89–97.

[5] **Владимирова-Аладжова 2010**: Д. Владимирова-Аладжова. Средновековни тежести-еталони (екзагии) от България. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V. Stephanos Archaeologios in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 679-694.

Serdicensis, Suppl. V. Stephanos Archaeologios in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 679–694.

паничката има една врязана окръжност, обикаляща окръжността ѝ. На външната страна на дъното има две дълбоки врязани линии, пресичащи се кръстовидно.

4. **Тежест за везна (**Обр. 6**)**

Диам. на отвора 2 см, диам. на дъното 1.9 см, тегло 7.79 г; тежестта е с формата на паничка, с плоско дъно и плосък профилиран ръб на устието. Изработена чрез струговане и от вътрешната страна в центъра на дъното има малка кръгла вдлъбнатина. Тя е оградена от врязана окръжност. Върху ръба на устието има две врязани концентрични окръжности. От външната страна на дъното има дълбоки врязани линии, пресичащи се кръстовидно.

5. **Тежест за везна (**Обр. 7**)**

Диам. 2.9 см, деб. 0.3 см, тегло 17.12 г. Плоска капачка за затваряне на комплекта от тежести за везна. Капачето е с плоска кръгла форма и с косо изрязан ръб. От долната ѝ страна има голям брой плитко врязани пресичащи се линии. Горната ѝ повърхност е леко очукана.

6. **Блюдо за везна (**Обр. 8**)**

Диам. 5,4 см, тегло 11,06 г. Блюдото е с корубеста форма, от вдлъбнатата страна на дъното има два концентрични кръга, на три места по периферията и в центъра има по една вдлъбната точка. На равни разстояния има три малки кръгли дупки с правилна форма, предназначени за вървите, чрез които блюдото се е закачвало за рибарицата на везната.

7. **Блюдо за везна** (Обр. 8)

Диам. 5,4 см, тегло 10,98 г. Блюдото е с корубеста форма, от вдлъбнатата страна на дъното има два концентрични кръга, на три места по периферията и в центъра има по една вдлъбната точка. На равни разстояния има три малки кръгли дупки с правилна форма, предназначени за вървите, чрез които блюдото се е закачвало за рибарицата на везната.

8. **Кобилица за везна**

Запазена дължина 7 см, тегло 6,83 г. Кобилицата е от везната, към която са принадлежали блюдата, описани под №6 и №7. Запазена е централната ѝ част, която представлява удебе-

5. Weight for a balance (Fig. 7)

Diam. 2.9 cm, thickness 0.3 cm, weight 17.12 g; a flat lid for closing the set of weights for the balance. The lid is flat and round-shaped with an obliquely cut edge. On the inside of the lid there are a large number of shallow incised intersecting lines. The upper surface of the lid is slightly battered.

6. Pan of a balance (Fig. 8)

Diam. 5,4 cm., weight 11.06 g. The pan is hollow, on the concave side of the bottom there are two concentric circles, in three places on the periphery and in the centre there is a concave dot. Equidistant are three small round holes correctly shaped for the cord with the help of which the pan used to be attached to the arm of the balance.

7. Pan of a balance (Fig. 8)

Diam. 5,4 cm, weight 10.98 g. The pan is hollow, on the concave side of the bottom there are two concentric circles, in three places on the periphery and in the centre there is a concave dot. Equidistant are three small round holes correctly shaped for the cord with the help of which the pan used to be attached to the arm of the balance.

8. Bar of a balance

Preserved length 7 cm, weight 6.83 g. The bar belongs to the balance, whose pans are described under №6 and №7. Preserved is its central part, which is a thickened cylindrical body, in the centre of which there is a hole with an inserted thin iron spike, which fastened the missing ring that held the balance in working position. The ends of the two arms of the bar were thinner and are now completely corroded and unrecoverable.

As Aladzhova rightly pointed: "...This is for now the third set of weights (not second) after Sofia and Cherven,.." (Aladzhova 2010, 683). Six cup-shaped pans of balances with holes for suspension from a bar were found in the excavations in the medieval fortress Cherven, in workshop №1. In the same workshop several sets of weights for a balance were found, described as "grams" small iron items shaped as truncated cones and grouped in sets, each of which consisted of at least three pans entering into one another. According to the author, in order not to be lost but mostly

лено цилиндрично тяло, в центъра на което е пробита дупка и вмъкнат тънък железен шип, който е скрепвал липсващата понастоящем халка, служеща за държане на везната в работно положение. Краищата на двете рамене на кобилицата са били по-тънки и към момента са напълно корозирали и невъзстановими.

Както правилно отбелязва Аладжова: „… Това засега е третият комплект тежести (а не вторият) след София и Червен…“ (Аладжова 2010, 683). Шест корубести блюда и везни, с дупки за привързване към кобилица, са открити при проучванията на средновековната крепост Червен, в работилница №1. В същата работилница са открити и няколко комплекта от тежести за везна, описани като „грамчета“, малки железни съдчета с формата на пресечен конус, които са групирани в комплекти, всеки от които се състои от поне по три панички, влизащи една в друга. За да не се губят, според автора, и най-вече заради общото им тегло, комплектите са завършвали с капаче, което също играе ролята на мерителна единица. За тази цел най-голямото съдче, в което влизат останалите, има хоризонтален жлеб на външния ръб. В зависимост от начина на похлупване, комплектите са два вида. На единия похлупакът е полусферичен. При останалите той е плосък, с украса от врязани концентрични кръгове. Капачето се закрепва от едната страна на неподвижен шарнир, а от другата – на подвижен. На дъното на комплекта има разграфяване с къси, радиално разположени линии.

Без да повтарям направения обзор в статията на Аладжова, важно е нейното обобщение, че теглилки с паничковидна форма се откриват в средновековните градове Средец, Червен и Лютица, единични или двойки тежести произхождат от Преслав, Калиакра, както и от цялата територия на Византия. В границите на съвременните български земи тези обекти се датират от X–XII до XIV в., като най-вероятно са широко използвани през Второто българско царство. (Аладжова 2010, 687).

При анализа на 33 паметника, предполагаемата им основна функция – за измерване на монети от скъпоценни метали, не се доказва при опита за вместване във финансово-паричната система на Византия.

because of their total weight, the sets terminated with a lid, which also acted as a measuring unit. For this purpose, the largest pan, in which the others entered, had a horizontal groove on the outside rim. Depending on the mode of lidding, the sets are of two types. One of them had a hemispherical lid. With the others it was flat, decorated with incised concentric circles. The lid was attached on one side to a fixed pin and on the other to a flexible hinge. At the bottom of the set there was a graph pattern of short, radially extending lines.

Without repeating the overview done by Aladzhova in her article, her statement that the pan-shaped weights were found in the medieval towns of Sredetz, Cherven and Lyutitza, while single or coupled weights come from Preslav, Kaliakra, and also from the entire territory of Byzantium, is very important. Within the modern Bulgarian lands these sites are dated from the 10th–12th to the 14th century and most likely they were widely used during the Second Bulgarian Kingdom. (Аладжова 2010, 687).

The analysis of thirty-three monuments does not prove their main supposed function for weighing coins from precious metals when trying to fit them into the financial monetary system of Byzantium.

As to the find from the fortress of Lyutitza we may attempt to precise the dating. During the research digging in Trench 1, where the weights were found (Fig. 3, 4, 5, 6, 7) the existence of a well-emerging horizon with finds from the end of the 11th century was established. This forwards us to some historical events documented in the sources that undoubtedly affected the strongholds in the Eastern Rhodopes, including Lyutitza. Such invasions were those of the Pechenegs, or one of their last incursions in 1087 together with Hungarians and Cumans, when they reached Eastern Thrace.

Another dramatic event was the Battle of Levounion (Enez) in 1091, when Emperor Alexios I Komnenos managed to win an extraordinary victory, which ended in the mass extermination of whole families of Pechenegs and Seldjuks.

This group of military upheavals in which the building registered in 2011 was probably destroyed includes also the First Crusade in 1096, called the "People’s Crusade" led by Peter the Hermit and Walter Sans Avoir (also called Penniless). Edward Gibbon in his book "The Decline and Fall of the

За находката от крепостта Лютица може да се направи опит за прецизиране на датировката. При проучването на Сондаж 1, където са открити теглилките (Обр. 3, 4, 5, 6, 7), е установено наличието на добре очертаващ се хоризонт с находки от края на XI век. Това ни насочва към някои исторически събития, документирани в изворите, които несъмнено са засегнали крепостите в Източните Родопи, в това число и Лютица. Такива са печенежките нашествия или едно от последните им масови нахлувания през 1087 г. заедно с унгарци и кумани, когато достигат Източна Тракия.

Друго драматично събитие е битката при Левунеон (Енос) през 1091–ва, когато император Алексий I Комнин печели изключителна победа, която завършва с масово изтребване на цели родове печенеги и селджуки.

В тази група военни катаклизми, при които вероятно е била унищожена сградата, регистрирана през 2011 г., е Първият кръстоносен поход от 1096 г., условно наречен „поход на бедняците“, воден от Петър Пустинника и Валтер Голтака. В своята книга „Залез и упадък на Римската империя“, IV част, Едуард Гибън описва как участниците в похода ограбвали земите на Унгария и България. В резултат, българите събрали войските си и „…под командването на наместник, назначен от гръцкия император…“ избили голяма част от кръстоносците. „Около една трета от тях, заедно с предводителя, пустинника Петър, се скрили в тракийските планини“ (Гибън, 135–140)[6]. Предположението, че крепостта, която е била на пътя на нашествениците, е била нападната и опожарена, засега остава логично, но недостатъчно добре проучено. Все пак, на базата на споменатите находки, може да се допусне, че Лютица (или поне част от нея) е била нападана и опожарявана в края на XI в. (Обр. 9).

Вторият хоризонт, който трябва да се коментира и който се открива над пласта със следите от пожар от края на XI век, е този, в който са открити съдовете, златният пръстен и комплектът екзагии с везната.

По-късната датировка на целия комплекс се налага поради характера на съдовете, които се отнасят към XIII или края на XII в, а екзаги-

Roman Empire", part IV, describes how the participants in the march pillaged the lands of Hungary and Bulgaria. As a result, the Bulgarians gathered their troops and "...under the command of a substitute appointed by the Greek emperor..." killed a large number of the Crusaders. "About a third of them together with their leader Peter the Hermit hid in the Thracian mountains." (Gibbon, 135–140)[6]. The assumption that the fortress which stood in the path of the invaders was attacked and burned, for now, remains logical, but not sufficiently studied. However, on the basis of the abovementioned finds, it can be assumed that Lyutitza, or at least part of it was attacked and set on fire at the end of the 11th century (Fig. 9).

The second horizon that must be considered and which lay above the layer containing traces of fire from the end of 11th century was the one in which the vessels, the gold ring and the set of exagia with the balance were found.

The later dating of the whole complex is suggested because of the nature of the vessels which belong to the 13th or to the end of the 12th century; the exagia can be dated as early as the end of 12th century. The Early follis found along with them, might have been encountered in the context, as it is one of the coins, no longer issued but used as material in jewellery.

The bronze weights can be assigned to the end of the 12th – beginning of the 13th century, but not later than 1250/60, since in the layer above them a large number of cut scyphate coins was found, which after that date fell in disuse as a result of the monetary reform aimed at removing them from the market (Пенчев, 2003, 152–153)[7]

---

[6] **Гибън 1999**: Едуард Гибън. Залез и упадък на Римската Империя, т. IV, София, 135–140.

---

[6] **Гибън 1999:** Едуард Гибън. Залез и упадък на Римската Империя, т. IV, София, 135–140;

[7] **Пенчев 2003**: В. Пенчев. Колективна находка с медни (билонови) монети от XIII–XIV в. от Видин – In: Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, София, 152–153.

иге могат да бъдат датирани най-рано към края на XII в. Ранният фолис, открит с тях, може да е попаднал в контекста, тъй като е част от монетите, излезли от употреба, които са използвани като материал в ювелирството.

Датирането на бронзовите теглилки е в края на XII – началото на XIII в., но не по-късно от 1250/60 г., защото в пласт над тях са открити голям брой нарязани скифатни монети, които отпадат след тази дата, в резултат на монетна реформа, целяща изваждането им от пазара (Пенчев, 2003, 152–153)[7].

Обр. 1. Божидар Димитров на крепостта Лютица, 2002 г.
Fig. 1. Bozhidar Dimitrov and Boni Petrunova at the fortress of Lyutitza, 2002.

---

[7] **Пенчев 2003**: В. Пенчев. Колективна находка с медни (билонови) монети от XIII–XIV в. от Видин. – В: Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, София, 152–153.

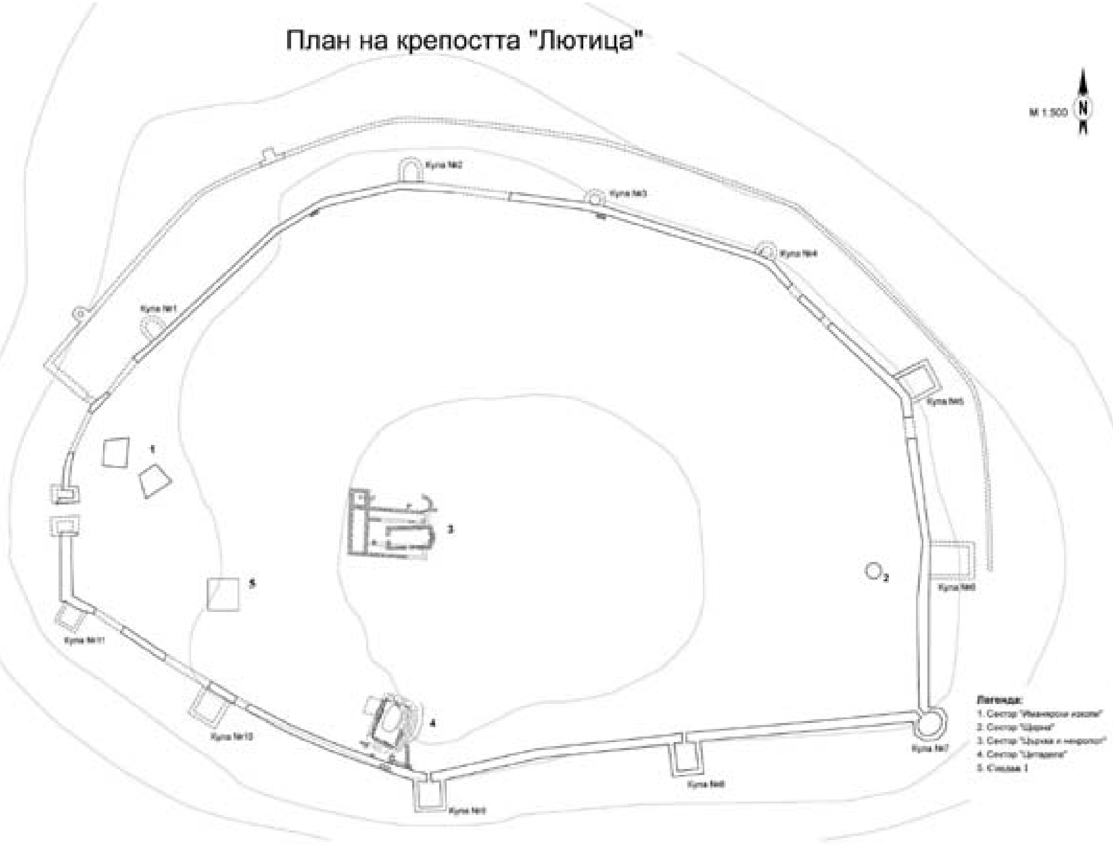
План на крепостта "Лютица"
M 1:500
N
Кула №1
Кула №2
Кула №3
Кула №4
Кула №5
Кула №6
Кула №7
Кула №8
Кула №9
Кула №10
Кула №11
1
2
3
4
5
Легенда:
1. Сектор "Иманярски изкопи"
2. Сектор "Църква"
3. Сектор "Църква и некропол"
4. Сектор "Цитадела"
5. Сграда 1

Обр. 2. План на крепостта Лютица, където са открити екзагиите.
Fig. 2. Plan of the fortress of Lyutitza where the exagia were found.

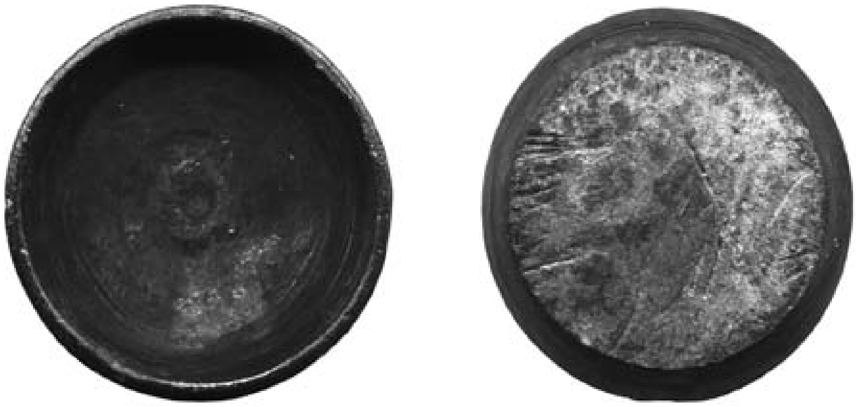

Обр. 3. Тежести за везна (Мащаб 1.5:1).
Fig. 3. Weights for a balance (Scale 1.5:1).

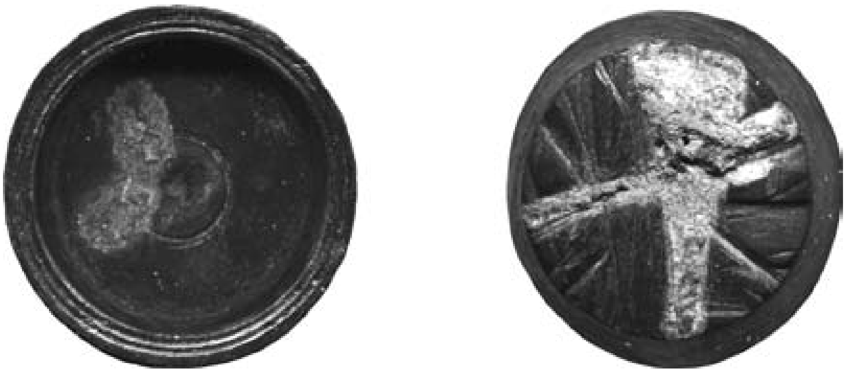

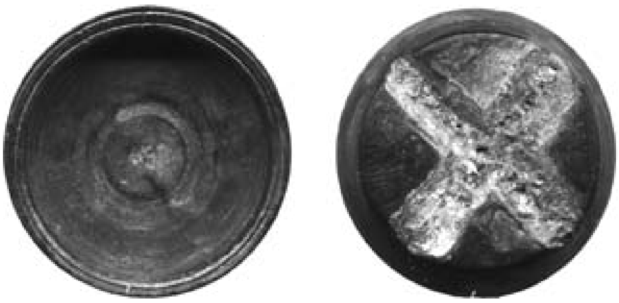

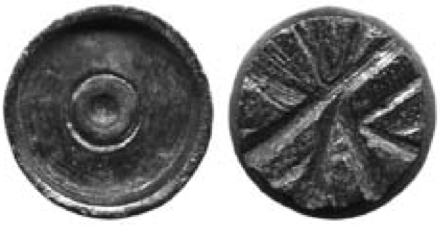

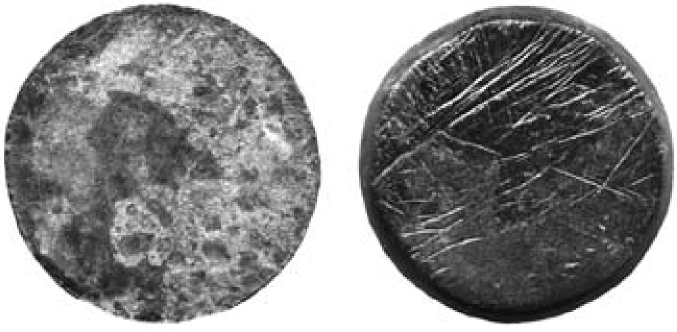

Обр. 4, 5, 6, 7. Тежести за везна (Мащаб 1.5:1).
Fig. 4, 5, 6, 7. Weights for a balance (Scale 1.5:1).

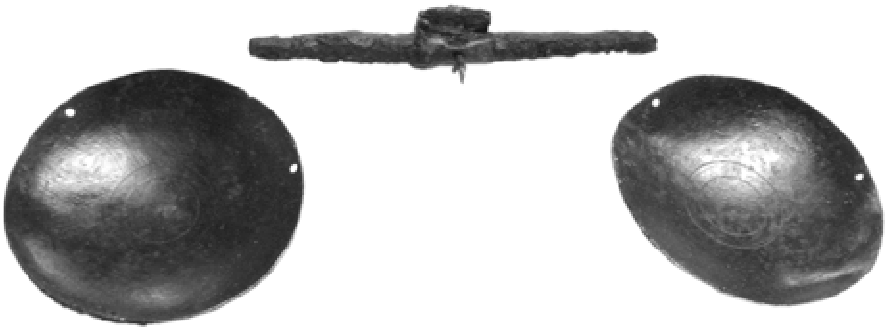

Обр. 8. Блюда за везна.
Fig. 8. Pan of a balance.

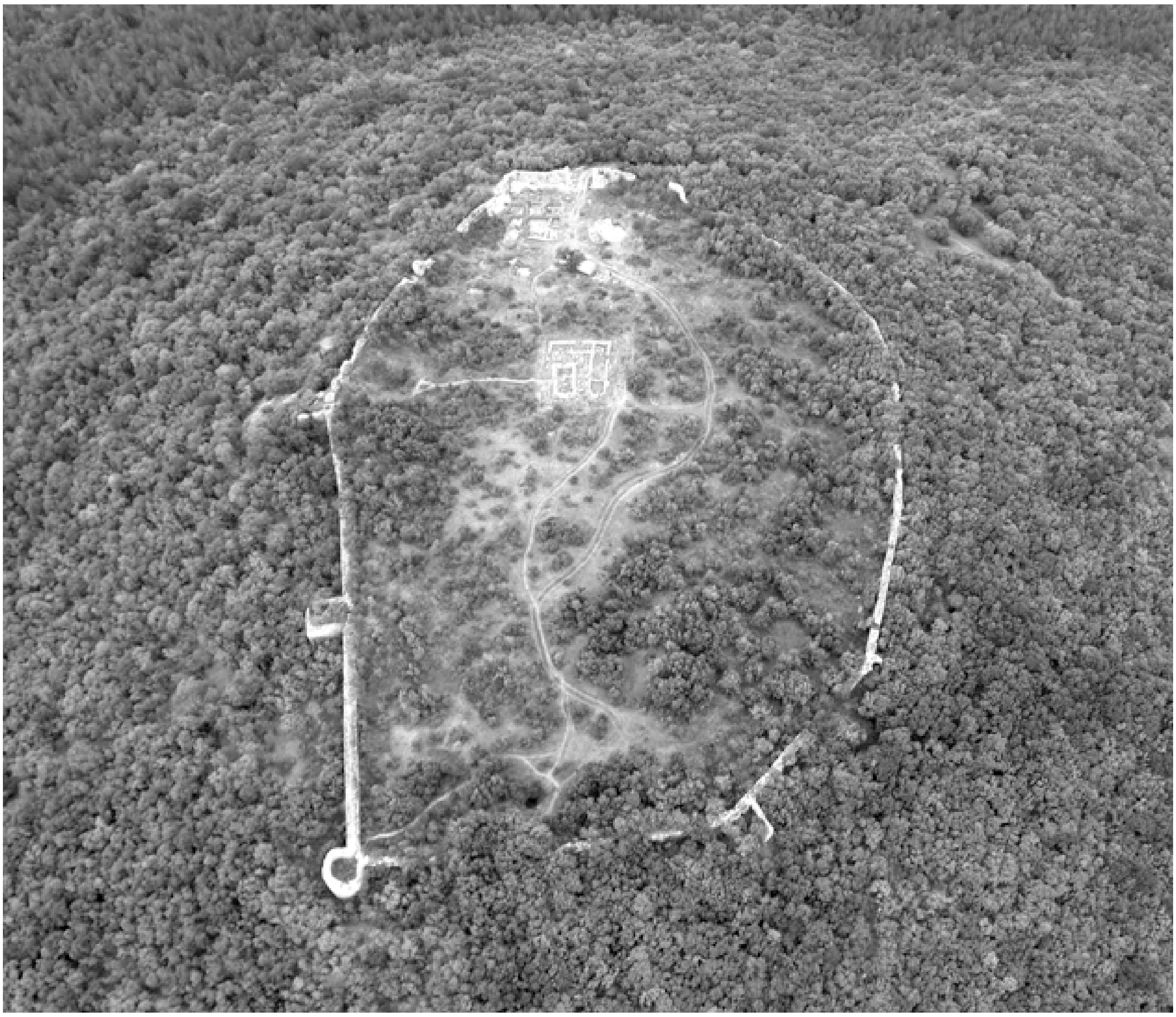

Обр. 9. Въздушна снимка на крепостта Лютица.
Fig. 9. Aerial photo of the fortress of Lyutitza.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

СРЕДНОВЕКОВНИ МЕЧОВЕ ОТ ФОНДА НА НИМ

Ивайло Кънев

Фондовете на НИМ – София разполагат с богата колекция от средновековно въоръжение, включваща саби, мечове, върхове на копия и стрели. Обект на настоящата публикация са пет средновековни меча, относително добре запазени и притежаващи всичките елементи на оръжието. Мечовете са намерени случайно и според техните преносители са открити в Североизточна България. Въпреки че този тип оръжия по принцип се намира изключително рядко в конкретна археологическа среда, спокойно може да се твърди, че проблематиката, свързана с произхода, развитието и датировката на мечовете, в огромната си част на практика вече е разрешена. Основание за тази констатация са резултатите от изследванията върху множество колекции от мечове, открити в централна и западна Европа. Изводите от многобройните публикации са представени в множество монографии, статии и каталози от изложби, обхващащи широк период от началото на XX век до наши дни. Същевременно трябва да се отбележи, че все още продължава издирването и обнародването на неизвестни до този момент колекции и отделни експонати, които, за радост на изследователите, получават бърза достъпност, използвайки съвременните технологии чрез мрежата на интернет.

За да бъде разбрано правилно настоящето изследване върху мечовете, ще направя кратка ретроспекция на основните и фундаменталните изследвания върху този тип средновековно оръжие. В тези монографии на практика се формират основните принципи на класификация на оръжието, от една страна, и от друга – проследяват неговото развитие във времето. Първото цялостно изследване е направено още през 1919 г. от Петерсен[1], който изследва над 2000 меча от затворени викингски комплекси, датирани в периода IX–XI в., и създава типология на тези ранносредновековни мечове. Изключително важна за развитието на типологията на мечовете е монографията на датския учен Ада Брух-Хофмаер[2], който успява да датира мечовете с точност до четвърт век, като на практика се получава доста комплексна класификация, включваща всички елементи на мечовете. Качествено нов скок в изследването на средновековното въоръжение, респективно и на мечовете, бележи Оекшот[3], той създава типология на къснсредновековните мечове, стъпвайки на принципите за формиране на класификация, извършени вече от Петерсен и Брух-Хофмаер. Така в средата на шейсетте година на XX в. вече имаме ясна основна типология на мечовете, които са разделени на три групи: I група (IX–XI в.) – викингски мечове; II група (1100–1350 г.) – романски мечове; III група (1350–1500 г.) – готически мечове[4]. В основаната на тази класификация са промените със силуета на мечовете, които неминуемо се съпътстват с промени в елементите в ръкохватката (предпазител, наричан още „кръстачка“, дължина на ръкохватката, форма на накрайника, наричан и „глава“).

В края на шейсетте години на XX в. съветският учен Кирпичников[5] се опитва да усъвършенства тази класификация, изследвайки мечовете предимно от колекции на територията на бившия СССР, и формира типология, ползвана с успех от учените на бившия съветски блок.

Обнародването на фондовете в централноевропейските музеи в средата на 70–80-те години на XX в. доведе до появата на много важни монографии, показващи колекциите от мечове в Словакия, публикувани от Руткай[6]. Особено важни за изследователите са колекциите от полските музеи, обнародвани от Надолски и Глосек[7]. Допълнение към тези основополагащи изследвания са и публикуваните мечове от източногерманските музеи (бивша ГДР) на Мюлер-Кьолинг[8], като на практика тази класификация се оказва най-практична и удобна за използване от изследователите.

---

[1] **Petersen. V.** De norske vikinges verd. Kristiania, 1919.

[2] **A. Bruhn-Hoffmeyer.** Middelalderens. Uveaeggede svaerd, Kobenhavn, 1954.

[3] **Oakeshott, E.** Records of the medieval Sword. Woodbridge. 1991.

[4] **Oakeshott, E.** The Archaeology of weapons. 2004.

[5] **Кирпичников, А. Н.** Древнерусское оружие, I мечи и саби IX–XIII в. Ленинград 1966.

Интерес за нас представляват публикации, свързани с проучванията на Балканите. Въпреки липсата на крупни колекции на средновековни мечове от периода XII–XIV в., още през 50–60-те г. на XX в. започват първите сериозни публикации върху средновековното въоръжение и отчасти – на отделни екземпляри на мечове, като водеща в тази посока е монографията на Гавро Шкриванич[9], който публикува колекция от територията на бивша Югославия. Отбелязваме, че достойно продължение на сръбските изследователи е монографията на Марко Алексич – средновековни мечове от югоизточна Европа в периода XII–XV в.[10], в която изключително прецизно, детайлно и професионално се описват и анализират мечове предимно от територията на Източна Европа. Допълнение към постиженията на колегите от Балканите е публикуването на колекция мечове, произхождащи от Банат.[11]

Разбира се, настоящото представяне на основните научни публикации за проучванията върху средновековни мечове няма претенциите за пълна изчерпателност, а по-скоро да покаже извървения път в този тип изследвания.

В България процесът на обнародване на средновековно въоръжение първоначално е затруднен поради относително бедните колекции в българските музеи, подари което нямаме специални публикации, отнасящи се до мечовете, а тяхното обнародване става на фона на по-комплексни изследвания, засягащи средновековното оръжие. Такава публикация е на Л. Бобчева[12], която обхваща цялото известно до средата на XX в. средновековно оръжие от българските земи. Там именно са публикувани и седем меча от Северна България, които и по-късно ще бъдат обект на други публикации. Въпреки липсата на сериозен опит в изследванията, още тук Бобчева много ясно и точно започва да анализира промените в развитието на мечовете и отделянето на късносредновековните мечове в отделна група. Следваща важна стъпка в изследването на средновековните мечове в българските земи е публикацията на Ек. Манова[13] за българското въоръжение според стенописите в югозападна България, където с много коректност се правят паралели между мечовете на войните от стенописите в различни църкви с откритите до този момент оръжия. Дори се обръща внимание на развитието на отделните детайли на меча в хронологическа последователност, съобразени с времето на зографисване на различните храмове.

Развитието на българската археология от 70–80-те г. на XX в. доведе до придобиването на нови средновековни мечове – експонати в регионалните музеи, и появата на поредица от статии на колеги, представящи новите находки от различни региони на България. Трябва да отбележим публикацията на Р. Рашев[14], Ирина Щерева[15], Веселин Парушев[16], Димчо Момчилов[17], които с много вещина анализират и съпоставят публикуваните от тях мечове, като по този начин все повече стесняват датировката и типологията на този тип оръжие, намерено по българските земи.

Разбира се, този кратък анализ върху българската историография, изследвала късно-средновековното въоръжение и по-конкретно мечовете, би била непълна, ако не споменем името на най-задълбочения изследовател на мечове, открити по българските земи – Ш. Апостолов[18], който в поредица от статии в ИНВИМ от края на 80-те и началото на 90-те години на XX в., извършва най-пълното представяне на късносредновековните мечове. В основаната на тези публикации са мечовете от фонда на Археологическия музей – София, археологическите музеи на Варна, Добрич, и Музея, посветен на Владислав Ягело и „Паметната битка на народите от 1444 г.“ – Варна.

---

[6] **Ruttkay.** Waffen und reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten halfte des 14. Jahrunderts in der Slowakie – Slavenska Archeologia XXIV – 2. 1976.

[7] **Nadolski A.** Polska Bron. 1984. **Closen M.** „Miecze Szodk owoenrepr", 2 X–XV, 1984.

[8] **Muller, Kolling** – Europaische Wanszawa. Hieb- und stichwaffen. Berein 1981.

[9] **Шкриванич, Г.** Оружие у средновековнoj србиjи, босни и Дубровнику. Београд. 1957.

[10] **Aleksiec, M.** Mediaeval Swords from South Eastern Europe Material from 12th to 15th century, 2014.

[11] **Dinter, Zeno-Karl.** Mittelalteriche schweter und sable in siebenburgeh und in Banat. Resita – 1999.

[12] **Бобчева, Л.** Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. ВИС, 1985, кн. 2.

[13] **Манова, Ек.** Средновековното въоръжение според някои стенопис в Югозападна България от XIII, XIV, XV в. БАН. XXIX, 1966.

[14] **Рашев, Р.** Два железни меча от музея в Преслав. Известия на народния музей Шумен, V, 1972, с. 77–80.

[15] **Щерева, Ир.** Към *въпроса за мечовете* в Средновековна България – Археология, XVII, 2, 1975, с. 55–60.

[16] **Парушев, В.** Средновековни мечове от Североизточна България. ВИСб, 2, 1999.

[17] **Момчилов, Д.** Средновековни оръжия във фонда на Градския исторически музей – Карнобат. – Археология, 1994, кн. 3–4, с. 51.

Обобщавайки казаното дотук, можем да проследим и особеностите в развитието на късносредновековните мечове в периода XII–XV в. На първо място е необходимо да се знае, че развитието на меча е пряко свързано с развитието на защитното облекло[19]. На второ място изследователите трябва винаги да вземат предвид, че мечът се предава от ръка на ръка през поколенията, и върху него и съставляващите го елементи се извършват редица ремонти и преправки, така че нямаме изчистен тип меч, който да носи точни характеристики, обвързващи го с даден период. Друга интересна особеност е фактът, че има разлика в дължината и теглото на мечовете, които са носени от конници и пешаци[20]. Първоначално, следвайки традицията на викингските мечове, по-късните мечове имат основна цел посичането на противника, но с развитието на бронята се отдава предпочитание и на засилване на промушващите функции на меча[21]. Въпреки това в южните европейски райони се запазва предпочитанието към „посичащият меч”[22], отличаващ се с по-широк клин, за разлика от севера, който отдава предпочитание на промушващите функции на оръжието.

Така през XII в. мечът е относително къс, между 60–90 см, широк клин и дълги жлебове, достигащи почти до острието на оръжието[23]. Типични примери за мечове от този вид са показаните от Кирпичников мечове – като тип №6, предпазителят (кръстачката) е прав и къс, много често – закръглен в двата края, накрайникът на ръкохватката представлява шайба. Обикновено тези мечове се държат с една ръка. Интересно е, че през втората половина на XII в. започват да се появяват надписи върху това оръжие. Подобни образци, намерени в България, са два меча от Перник[24].

През XIII в. клинът все още носи функцията за посичане и остава относително по-широк. В самия край на XIII в. и в началото на XIV в. започва неговото стесняване към върха, жлебът става относително къс, а самият връх вече е с четиригранен профил[25]. По-видими промени се забелязват в конструкцията на ръкохватката, където в края на XIII в. се появяват двуръките мечове, предпазителят (кръстачката) е кръгъл, прав, утънен или пък удебелен в края. Задният накрайник на ръкохватката вече придобива овално-лещовидна форма и в края на XIII в. и началото на XIV в. се появява характерният двоен пресечен конус[26]. Най-характерни образци от този период, намерени по българските земи, е мечът от Девня (ПМБД №47) и мечът от с. Потоп, Софийско (ПМБД №46).

Развитието на меча продължава и през XIV в. В първата четвърт на века той вече е силно заострен при върха, силуетът на клина приема тънка стройна форма, жлебът достига едва до половината на оръжието, за да може през XV в. да придобие съвършена форма, запазена до XVI в., и на практика жлебът изчезва, а в долната третина острието има, както вече споменахме, ромбоидна форма[27]. Успоредно с промените на формата и на функциите на клина, виждаме как ръкохватката става все по-удължена, и през втората половина на века, успоредно с традиционните вече кръстачки, се появяват и дъговидни предпазители[28]. Задният накрайник на ръкохватката е основно двоен пресечен конус, чиято функция все повече е в посока създаване на баланс при боравенето с оръжието. Подобни образци от българските земи е един меч от Враца, както и два меча от фонда на АИМ при БАН, мечът от Дебрене (Варненско) №40, и меч с №1078.

---

[18] **Апостолов, Ш.** ИНВИМ т. VII, 1986, т. V – 1983, т. IX – 1991. Т. VIII – 1989, т. VI – 1984.

[19] **Окшотт, Е.** Археология оружие Москва 2004 г., с. 284–285.

[20] **Muller, H. und Kolling, H.,** Europaische Hieb- und stichwaffen. Berlin, S. 30.

[21] Пак там. с. 30.

[22] Пак там. с. 28.

[23] **Апостолов, Ш.** Средновековни мечове по българските земи – ИНВИМ т. IX, 1990, с. 9.

[24] **Щерева, Ир.** Към въпроса за мечовете в средновековна България – Археология, XVII, 2, 1975, с. 58.

[25] **Апостолов, Ш.** Средновековни мечове по българските земи – ИНВИМ т. IX , 1990, с. 7.

[26] **Щерева, Ир.** Към въпроса за мечовете в средновековна България – Археология, XVII, 2, 1975, с. 57.

[27] **Апостолов, Ш.** Европейски средновековни мечове в България. ИНВИМ т. VII, 1989, с. 104.

[28] Пак там. с. 104.

Разбира се, могат да бъдат илюстрирани множество мечове от фондовете на европейските музеи, които характеризират отделните етапи на развитие на това оръжие, но в настоящата публикация целта на паралелите е по-скоро да потвърди датировката на мечовете от НИМ, защото пълно съвпадение на мечове е изключено – винаги има разлика в комбинацията предпазител, накрайник на ръкохватката и клин. За нас основополагащото при датировката е силуетът на клина и пропорционалността на жлеба спрямо него.

В заключение искам да отбележа, че публикуваните мечове в никакъв случай не могат да бъдат причислени към въоръжението на българската средновековна армия, може би с малки изключения за меч №5 и меч №4. Така остава открит въпросът за мечовете на българите през Второто царство – аз смятам, че той няма да бъде решен скоро, докато не бъдат намерени оръжия в конкретна археологическа среда или събирането на колекция от едно по-значително количество типове мечове, които да бъдат индентифицирани, като български. По този повод е необходимо да отбележа и наличието на друг тип мечове, откривани по българските земи, които до този момент не са идентифицирани или точно датирани от изследователите, занимаващи се с тази проблематика. Тук маркирам къси, леки мечове без жлебове, които са с ромбовидно сечение. Интересно е, че до този момент няма открит нито един елемент от ръкохватката – визирам предпазител или накрайник. Смятам, че е необходимо бъдещо задълбочено изследване върху тях. Според мен именно този тип мечове би трябвало да бъдат обвързани с българското въоръжение. Основание за такава хипотеза е все по-отчетливата им индинтификация като византийски[29]. В подкрепа на хипотезата бих цитирал и един арабски пътешественик от X в., че мечовете на ромеите са направени от меко желязо, те са стройни и прости и нямат жлеб[30], същевременно и по стенописите на светците-воини от Второто царство, често се вижда, че те също са въоръжени с мечове без жлеб[31] .

Надявам се с настоящата публикация да помогна на бъдещите проучвания в областта на средновековното въоръжение.

---

[29] **Апостостолов, Ш.** Средновековни мечове по българските земи. ИНВИМ т. IX, 1991 г., с. 7.

[30] **Кинди ибн Руста** … цит. по Кирпичников. Древнорускmatch... с. 52.

[31] **Манова, Ек.** Средновековното въоръжение... с. 69.

MEDIEVAL SWORDS FROM THE NMH COLLECTION

Ivaylo Kanev

(SUMMARY)

Five swords are registered in the NHM collection inventory; they are well preserved, with all original elements of the weapon saved. The swords originate in Northeastern Bulgaria, not directly related to the 12th–14th century Bulgarian weaponry and were most likely brought in the Bulgarian lands by the Crusades of the Western chivalry. Two swords are earlier than the 12th–13th century; the others are dated between the 14th–15th centuries.

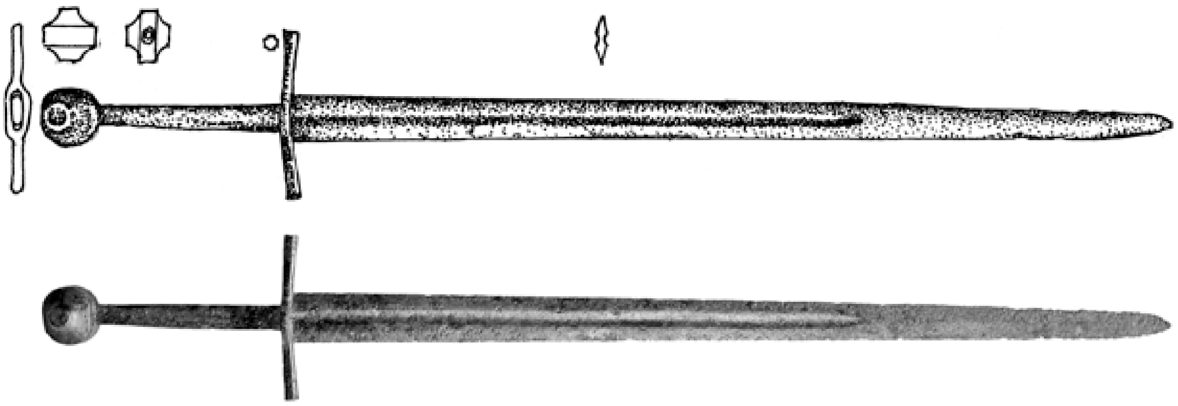

Инв. № НИМ–45721

Описание: Налични са всички елементи на оръжието. Много добре запазен. Клинът е издължен, строен, двуостро заточен, надлъжен жлеб, който преминава през горните две трети. Ръкохватката е ръка и половина. Предпазителят (кръстачката) е относително къс, сечението на краищата е многостен. Накрайникът (главата) представлява пресечен конус. Дължина: 128,5 см.; Тегло: 2,305 кг.; Дължина жлеб: 63 см.; Дължина ръкохватка: 21 см.; Дължина предпазител: 19 см; Диаметър накрайник: 6,7 x 2,5 см. **Паралели:** ГИМ Попово – инв. №А425[1], Пасау – Германия[2], Словакия – Tekovian Museum, Levice инв. №2976 (разликата е текст в горната част на клина)[3] **Датировка:** XIV–XVв.

---

1 **Апостолов, Ш.** ИНВИМ т. VII, 1986 г., с. 83

2 **Nadolski, A.** Polska... с. 62–64

3 **Ruttkay,** Waffen und..., с. 148, 165 (4), 278, abb 7:1, 13:4, 27:2, 29:6, **Glosek, M.** Mieche... с. 138, cat. 11.

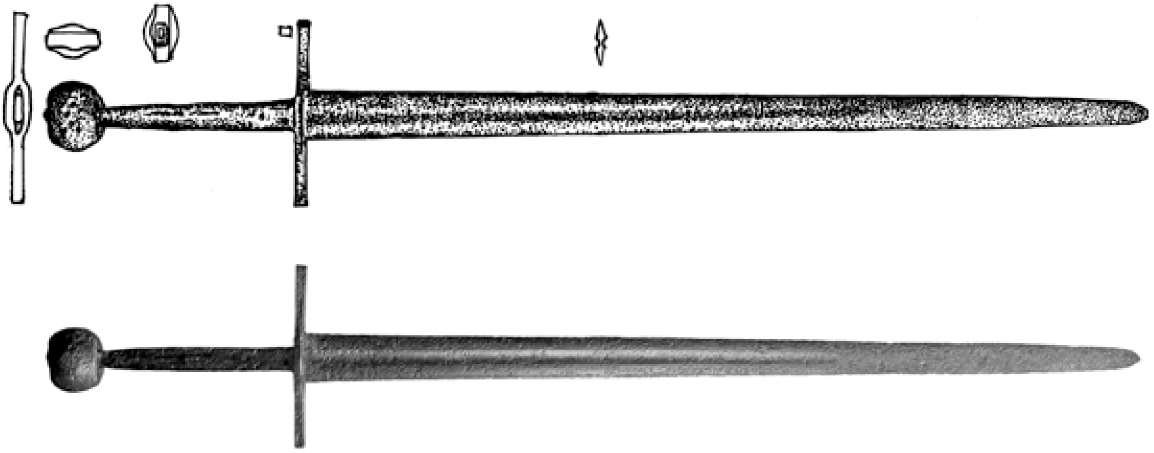

Инв. № НИМ–33851/3

Описание: Оръжието е добре запазено, налични са всички елементи. Клинът е строен, двуостро заточен, силно си стеснява към върха. През него минава надлъжен жлеб, който обхваща три четвърти от него. Ръкохватката е ръка и половина. Предпазителят е къс, с квадранто сечение. Накрайникът е оформен като приплеснати полусфери, в центъра на които е инкрустиран равнораменен кръст. Подобни изображения на кръстове се срещат често върху накрайници и с биконична форма. Дължина: 121 см.; Тегло: 1,680 кг.; Дължина на жлеба: 57 см.; Дължина на ръкохватката: 21,5 см; Дължина на предпазителя: 20 см.; Диаметър на накрайника: 7,1 см. **Паралели:** с. Дебрене – Археологически музей София инв. №40[1], с. Зорница[2], Военноисторически музей Прага инв. №492[3], Копривница по р. Драва, градски музей Копривница инв. №533 – северна Хърватия[4]. **Датировка:** втора половина на XIV в.

---

1 **Апостолов, Ш.** Европейски средновековни... ИНВИМ т. VIII 1989 г., с. 99.

2 Пак там. с. 99.

3 Wagner Ed. – Hieb- und stichwaffen, Praha, 1966 г. с. 123, табл. 24.

4 **Aleksic, M**: Mediaeval... с.175, cat. №322

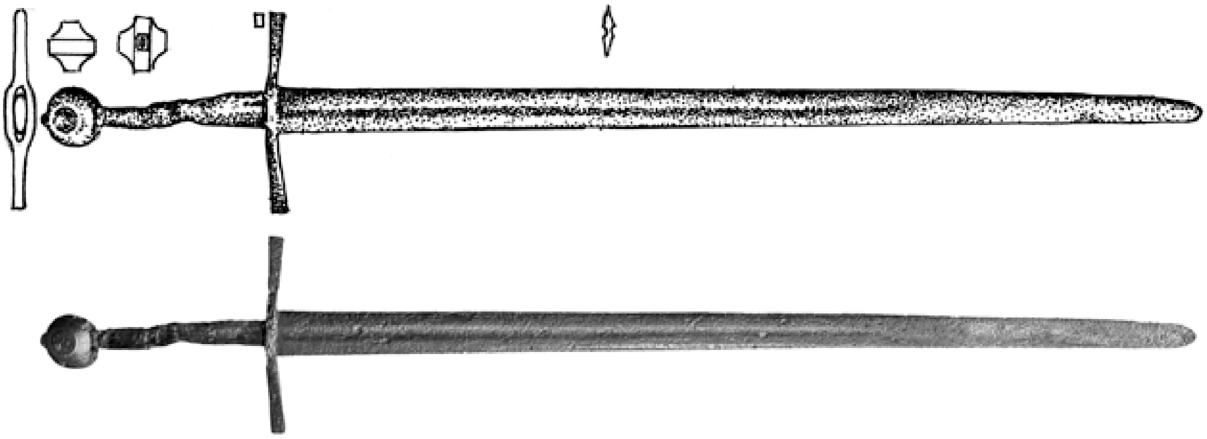

Инв. № НИМ–33851/1

Описание: Добре запазен. Наличност на всички елементи. Клинът е строен, двуостро заточен. През него преминава жлеб, обхващащ три-четвърти от дължината му. Предпазителят е относително къс, с квадратно сечение. Ръкохватката е ръка и половина, в средната част има следи от ремонт. Накрайникът е пресечен конус. Дължина: 122 см..; Тегло: 1,560 кг.; Дължина на жлеба 62 см.; Дължина на ръкохватката: 18 см; Дължина на предпазителя: 20 см.; Диаметър на накрайника: 5,7 x 2,8 см. **Паралели:** с. Дебрене – Археологически музей София инв. №40 – основно в захващането на накрайника[1], Срдам[2], Вишнжица (дунавски регион) – Градски музей на Белград инв. №1/540[3], Военен музей – Белград инв. №21447[4] **Датировка:** До средата на XIV в. според Оекшот, но Глосек смята, че продължават и през XV в., настоящият го определяме през втора полвина на XIV в.

---

1 **Апостолов, Ш.** Европейски... ИНВИМ, 1989 г., т. VIII, с. 99.
2 **Парушев, В.** Средновековни мечове... ВИСБ, 2, 1999 г., с. 142.
3 **Aleksic, M**. Mediaeval... с. 166, кат №240.
4 Пак там. с. 167, кат №242.

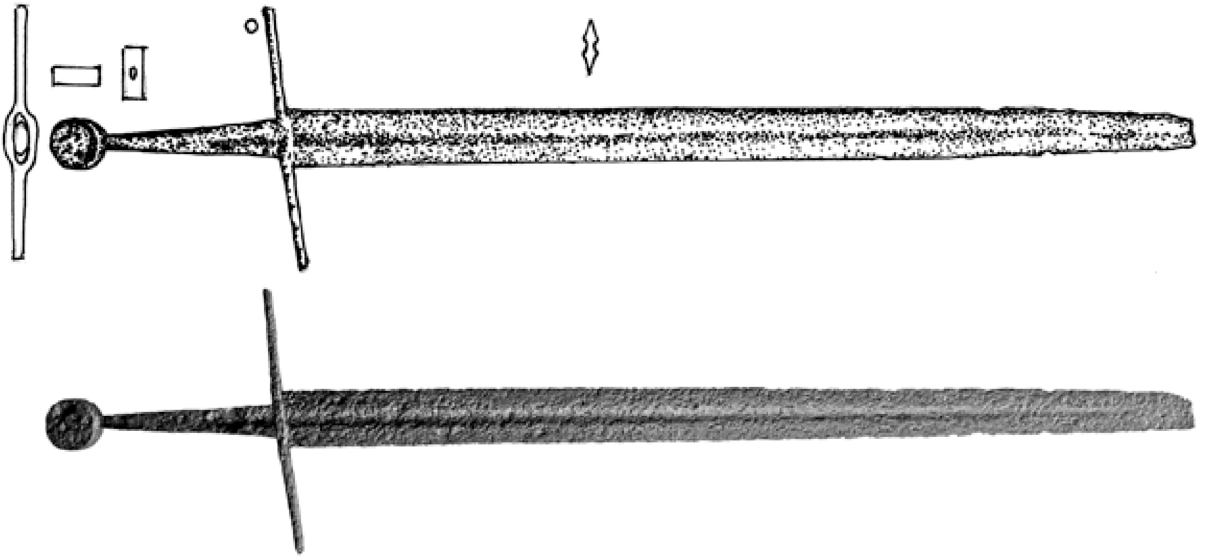

Инв. № НИМ–33851/2

Описание: Оръжието е относително добре запазено. Всички елементи са налични. Клинът е широк, самият връх е отчупен, по цялото му тяло преминава жлеб, който свършва непосредствено преди отчупения връх. Ръкохватката е една ръка. Предпазителят е тънък, дълъг, с кръгло сечение. Накрайникът представлява кръгла шайба. Запазена дължина: 89,5 см. Тегло: 830 г; Дължина на жлеба: 64 см.; Дължина на ръкохватката: 13,5 см.; Дължина на предпазителя: 20 см.; Диаметър на накрайника: 4,1 x 3,2 см. **Паралели:** Девня – ПМБД (гр. Варна) инв. №47[1], Върбица – ИМ Велики Преслав[2], Новгород[3], Париж[4], Военно исторически музей Будапеща инв. №52.84[5], с. Майданпек – Източна Сърбия, Музей гр. Неготин[6], тип VI по Кирпичников **Датировка:** XII–XIII в.

---

1 **Апостолов, Ш.** Средновековни мечове по българските земи ИНВИМ т. IX, 1991 г., с. 8–9.
2 **Рашев, Р.** Два железни... ИНМШ, т. V, 1972 г., с. 77–79.
3 **Кирпичников, А.** Древноруские... с. 55.
4 **Muller, Kolling**. Europaische... с. 162/17, с. 363/17.
5 **Glosek, M.** Miecze... с. 174, кат. №454.
6 **Aleksic, M.** Mediaeval... с. 168, кат. №253.

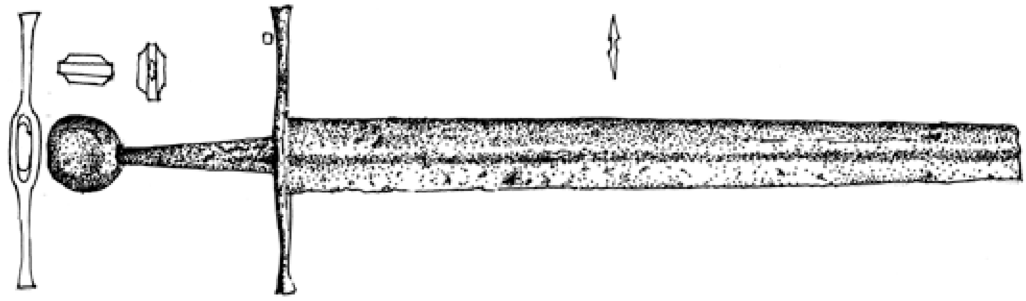

Инв. № НИМ–33851/5

Описание: Оръжието се намира в относително добро състояние. Запазени са всички елементи, формиращи ръкохватката. Клинът е широк, с отчупен връх, по цялото му запазено протежение има широко разлат жлеб. Ръкохватката е една ръка. Предпазителя е дълъг, удебелен в краищата, с кръгло сечение. Накрайникът представлява силно приплеснати основи на конус. Прави впечатление (на база паралели), че е малко по-голям спрямо силуета на клина и като тип е малко по-късен, което дава известни основания, че е сложен по-късно вследствие на ремонт. Запазена дължина: 69 см. Тегло: 1 кг.; Дължина на ръкохватката: 10,5 см.; Дължина на предпазителя: 20 см.; Диаметър на накрайника: 5,5 х 3,8 см. **Паралели:** с. Потоп – Софийско ПМБД (Варна), инв. №46[1], Париж[2], Нови Замки в Южна Словакия – Археологически институт в гр. Нитра[3] **Датировка:** XIII в.

---

[1] **Апостолов, Ш.** Средновековни мечове... ИНВИМ т. IX, 1991 г, с. 10.

[2] **Muller, Kolling.** Europaische... c. 120.

[3] **Glosek, M.** Miecze... c. 139, кат. №19.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПОРТАТА НА КЪСНОАНТИЧНАТА И РАННОВИЗАНТИЙСКА КРЕПОСТ „КАЛЯТА“ КРАЙ ЯКОРУДА

Мариела Инкова

THE GATEWAY OF THE LATE ANTIQUE AND EARLY BYZANTINE FORTRESS "KALYATA" NEAR YAKORUDA

Mariela Inkova

Крепостта е разположена на едно от последните възвишения на Западните Родопи (Обр. 1). Известна е сред местното население под наименованието „Калята”. Самото възвишение има пресечено-конусовидна форма и стръмни, трудно достъпни склонове, покрай чието подножие извива р. Места (Обр. 2). Югоизточно от него се извисяват родопските ридове, отвъд реката се издига Рила, а в далечината, на югозапад, се очертава силуетът на Пирин планина.

През късната античност и ранното Средновековие тя попада по трасето на пътя, свързващ Тракийската низина с най-близкия в региона град – Никополис ад Нестум и оттам – към Егейското крайбрежие. Покрай крепостта минава и трансродопският път от Филипопол през прохода Предела към долината на Струма и оттам – към Мелник и Сяр[1].

Първите археологически проучвания се извършват през 70-те години от завеждащата музейната сбирка в Якоруда – П. Масларова[2]. Теренни обхождания са извършени през 80-те години под ръководството на Цв. Дремсизова-

The fortress is situated on one of the last hills of the Western Rhodopes (Fig. 1). It is known among the local population under the name "Kalyata". The hill itself has a conical shape and steep, inaccessible slopes along whose foot the Mesta River curves (Fig. 2). Southeast of the hill, the Rhodope heights rise and Rila Mountain is seen across the river and to the southwest, the silhouette of Pirin Mountain is outlined in the distance.

In late antiquity and the early Middle Ages, the fortress guarded the road connecting the Thracian lowland with the nearest town in the region – Nicopolis ad Nestum and thence with the Aegean littoral. The trans-Rhodopean road from Philippopolis and through the Predela mountain pass ran by the fortress to the valley of the Struma and therefrom to Melnik and Serres[1].

The first archaeological researches were carried out in the 70s of the 20th century by P. Maslarova, the then head of the museum in Yakoruda[2]. Field surveys were conducted also in the 1980s by Tzv. Drensizova-Nelchinova

---

[1] **Ваклинова, М.** Преминаване на някои градски центрове в Тракия от античността към средновековието. – В: 100 години народен археологически музей Пловдив. Пловдив, 1985, 143–152; **Velkov, V.** Zur Frage der ethnischen Zusamenensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike. – Neue Beitrage zur Geschichte der Alten Welt. Berlin, 1965, II, 267–280; **Гагова, Кр.** Районът на Средна Места в късната античност и средните векове според писмените извори. – В: Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1989–1999. С., 2002, I, 29.

[2] Доклад на П. Масларова за теренните обхождания и сондажи в якорудското землище, проведени от 17. VII до 27. VII. 1974 г.

[1] **Ваклинова, М.** Преминаване на някои градски центрове в Тракия от античността към средновековието. – In: 100 години народен археологически музей Пловдив. Пловдив, 1985, 143–152; **Velkov, V.** Zur Frage der ethnischen Zusamenensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike. – Neue Beitrage zur Geschichte der Alten Welt. Berlin, 1965, II, 267–280; **Гагова, Кр.** Районът на Средна Места в късната античност и средните векове според писмените извори. – In: Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1989–1999. С., 2002, I, 29.

[2] Report of P. Maslarova on the field surveys and test trenching within the Yakoruda territory carried out from July 17 to July 2, 1974.

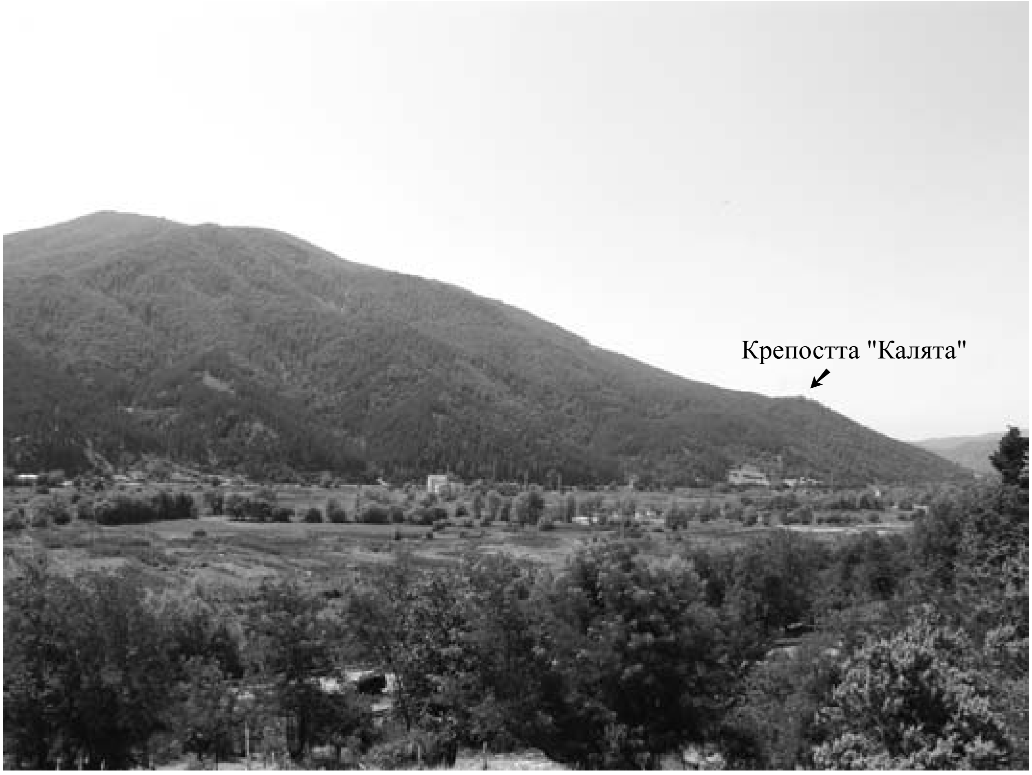
Крепостта "Калята"

Обр. 1. Западни Родопи.
Fig. 1. Western Rhodopes.

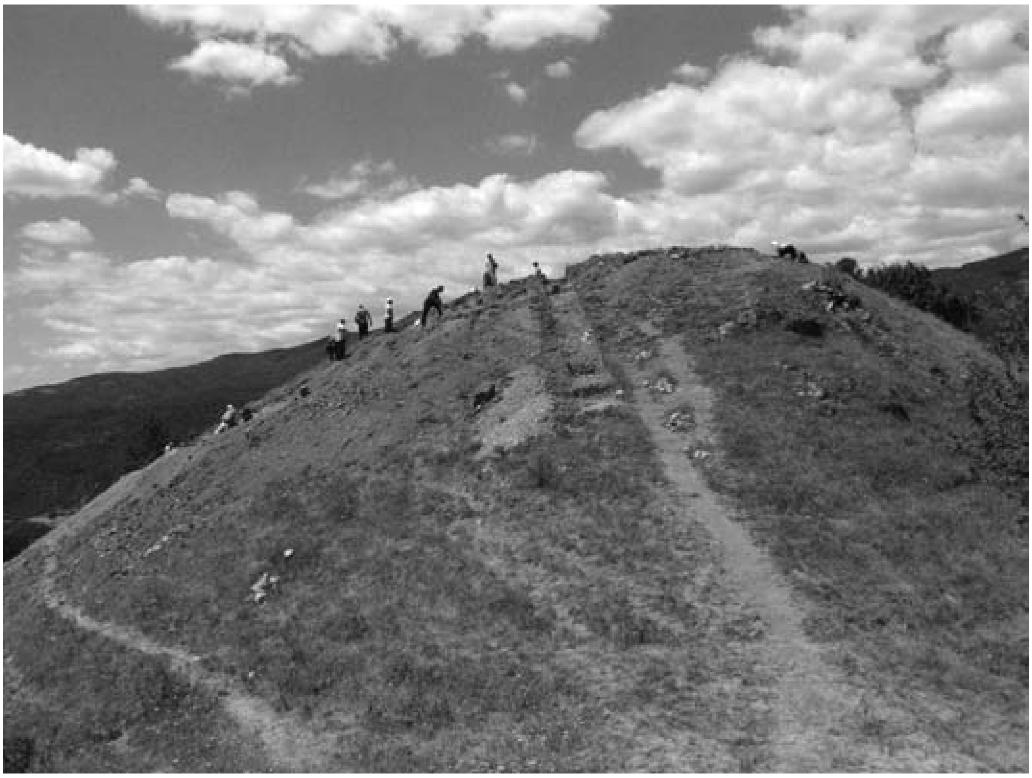

Обр. 2. Местността Калята, Западни Родопи. Поглед от изток.
Fig. 2. „Kalyata“ site, Western Rhodopes. View from the east.

Нелчинова и Б. Цветков, в резултат на които са и първите публикувани сведения за крепостта. От южната страна на хълма е регистриран вход и зид на бял хоросан. Споменава се за ров, изсечен в скалата и за водопровод[3]. Според тях укреплението е от XI–XII в. и е функционирало до XIV в.

Проучването на крепостта чрез редовни археологически разкопки започва през 2007 г. по проект „Средновековна Якоруда. На пътя на дървесината, катрана и виното! Създаване на център за международни културни прояви" с бенефициент община Якоруда, насочен главно към разкриване на нейната фортификация[4]. През следващата година инж. Н. Тонков провежда във вътрешността геофизично електросъпротивително проучване, което регистрира отчетливи линейни аномалии, свързани с останки от градежи[5]. Археологическите проучвания са подновени през 2009, 2012–2014 г. и са съсредоточени върху изясняването на плана и хронологията на крепостта, от една страна, и от друга – във вътрешността, на площта, върху която е проведено геофизичното изследване, с цел изясняване вътрешната организация на укрепеното пространство, съответно – функцията на крепостта[6].

В геоложко отношение теренът, върху който е издигнато укреплението, е изграден от средно до едрозърнести биотитови гранити на

and B. Tzvetkov, the result of which were the first published evidence about the fortress. On the south side of the hill they registered an entrance and wall bound with white mortar. They also mentioned a ditch cut into the rock and a water supply[3]. In their opinion, the fortification dates from the 11th–12th century and functioned until the 14th century.

The investigation of the fortress through regular archaeological excavations started in 2007 under the project "Medieval Yakoruda. On the road of wood, tar and wine! Centre for international cultural events" with beneficiary Yakoruda Municipality the main goal of the project being the research of its defence system[4]. The next year engineer N. Tonkov carried out geophysical resistivity survey inside the fortress, which recorded sharp linear anomalies associated with remains of constructions[5]. The archaeological researches were renewed in 2009, 2012–2014 and focused on the clarification of the layout and the history of the fortress on the one hand and on the other – of the interior area on which the geophysical research was conducted in order to clear the internal organization of the fortified space, respectively – the function of the fortress[6].

In geological terms the ground on which the fortress rise is built of medium to coarse-grained biotite granites of the West Rhodopean

---

[3] **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Археологически паметници в Благоевградски окръг. С., 1987, 131; **Цветков, Б.** Средновековни български крепости по долините на Средна Струма и Места. С., 1981, 13.

[4] **Инкова, М., А. Ковачев, г. Гошев.** Късноантичната и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2007, С., 2008, 556–559.

[5] **Инкова, М., Н. Тонков.** Електросъпротивително проучване на късноантичната и средновековна крепост Калята до гр. Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2008, С., 2009, 755–756.

[6] **Инкова, М., Д. Рабовянов, Пл. Иванов.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. С., 2011, 564–566; **Инкова, М., Д. Рабовянов.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2012. С., 2013, 437–439; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2013. С., 2014, 519–521; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2014, С., 2015, 670–673.

[3] **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** Археологически паметници в Благоевградски окръг. С., 1987, 131; **Цветков, Б.** Средновековни български крепости по долините на Средна Струма и Места. С., 1981, 13.

[4] **Инкова, М., А. Ковачев, г. Гошев.** Късноантичната и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2007, С., 2008, 556–559.

[5] **Инкова, М., Н. Тонков.** Електросъпротивително проучване на късноантичната и средновековна крепост Калята до гр. Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2008, С., 2009, 755–756.

[6] **Инкова, М., Д. Рабовянов, Пл. Иванов.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2009. С., 2011, 564–566; **Инкова, М., Д. Рабовянов.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2012. С., 2013, 437–439; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2013. С., 2014, 519–521; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. – In: Археологически открития и разкопки през 2014, С., 2015, 670–673.

Западнородопския батолит. Характеризират се с висока твърдост, което е подходяща основа за градежи[7].

Най-ранните следи от живот в м. Калята са открити при проучването на отделни участъци около крепостните стени и датират от времето на късния халколит, къснобронзовата и ранножелязната епоха (X в. пр. Хр.)[8].

Според досегашните резултати от археологическите разкопки са установени четири стратиграфски пласта, свързани с три хронологични периода[9]. Най-ранен е периодът на късножелязната епоха, който засега свързваме с най-долните стратиграфски хоризонти. Датирани са с четири тетраоболи на гр. Истея на о-в Евбея от III–I в. пр. Хр[10]. и фрагментирана култова керамика тип „Цепина", в това число и части от преносими култови огнища, твърде сходни с керамичния комплекс от светилището в Бабяк от периода на неговия разцвет през III–I в. пр. Хр.[11] Установеният в различни участъци, непосредствено над скалния терен, чернопепелив пласт съдържа фрагментирана късноантична–ранновизантийска керамика, монети с долна граница – втората половина на IV–V в., и горна – от времето на император Юстиниан I, отсечени в Никомедия през 558–559 г., също на император Юстин II и жена му София, отсечени в Тесалоники през 570–571 г. Именно те датират опожаряването на крепостта през втората половина на VI в. Пластът е запечатан с нападалите от покривите на опожарените сгради тегули и имбрици, над който следва светлокафяв насип с деструкциите от същите сгради. Най-горният стратиграфски хоризонт е разположен непосредствено под съвременния хумус. Той е твърде компрометиран поради денивелирания терен, водната и ветровата ерозия, както и от множеството иманярски изкопи. Цветът на пръстта е кафявопе-

batholith. They are characterized by high hardness, which is a suitable foundation for constructions[7].

The earliest traces of life in the area of Kalyata are found during the investigation of individual sections around the fortification walls and are dated back to the Late Chalcolithic, Late Bronze Age and Early Iron Age (10th c. BC)[8].

According to the recent results from the archeological researches four stratigraphic layers associated with three chronological periods are established[9]. The earliest is the period of the late Iron Age, which for now we connect with the lowest stratigraphic horizons. Their dating is based both on four tetra-oboli issued by the town of Istiaia on the island of Euboea in the 3rd–1st century BC[10] and on fragmented religious ceramics type "Tsepina", including also parts of the portable cult braziers, very similar to the ceramic complex in the sanctuary in Babyak from the period of its flourishing in the 3rd–1st century BC[11]. The black ash layer revealed in various areas directly above the rocky terrain, comprises fragmented Late antique – Early Byzantine pottery, coins from the second half of the 4th–5th century at the earliest, the latest are from the reign of Emperor Justinian I, minted in Nicomedia in 558–559, also coins of Emperor Justin II and his wife Sophia, minted in Thessaloniki in 570–571. Namely these coins date the burning down of the fortress in the second half of the 6th century. The layer is sealed by tegulae and imbrices from the roof of the burned buildings; over which there is a light-brown cumulation of the wreckage from the same buildings. The uppermost stratigraphic horizon is located immediately below the present humus. It is highly compromised from the denivelation of the terrain, water and wind erosion and many treasure hunters' diggings. The soil is brownashy with traces of fire, in which artefacts from

---

[7] Проучвания на „Керамика Апсида" ООД.

[8] Първичната обработка на керамичния материал е дело на Б. Бориславов от НАИМ, комуто благодаря.

[9] **Инкова, М.** Проблеми на стратиграфията и хронологията на късноантичната и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. (Предварително проучване) – В: Сборник в чест на проф. В. Нешева (под печат).

[10] Нумизматичният материал е идентифициран от Вл. Пенчев от НИМ, на когото изказвам своята благодарност.

[11] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. С., 120–144.

---

[7] Researches of „Керамика Апсида" ООД.

[8] The primary processing of the ceramic material is the work of B. Borislavov from NAIM, whom I thank.

[9] **Инкова, М.** Проблеми на стратиграфията и хронологията на късноантичната и средновековна крепост „Калята" край Якоруда. (Предварително проучване) – In: Сборник в чест на проф. В. Нешева (in press).

[10] The numismatic material is identified by Vl. Penchev from NMH, to whom I express my gratitude.

[11] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. С., 120–144.

пелив, с белези от пожар, в който се откриват средновековни артефакти от XI–XII в[12], овъглена ръж, овъглени диви круши и горели монети от времето на Мануил I Комнин (1143–1180), Исак II Ангел (1185–1195), Алексий III Ангел (1195–1203) и две латински константинополски имитации, тип А, малък модул от първата половина на XIII в.

Укреплението има неправилна, доближаваща се до елипса форма, която следва очертанията на хълма. Още през 2007 г. бе установено, че то има две крепостни стени. Първата не минава по ръба на скалата, а по склоновете на хълма, вероятно с цел укрепване на по-голяма площ. Изградена е в емплектон зидария от местен ломен камък с постен бял хоросан, примесен със счукана тухла. От изток и юг има външна крепостна стена в същия градеж, но спойката е розов хоросан. С изключение на най-високата равнинна част, която има размери 10 х 30 м, останалият терен е по склоновете на хълма, и следователно – силно денивелиран. На места скалата достига до съвременния хумусен пласт. От северната страна е проучена малка вътрешна кула с четириъгълен план. Вероятно втора (непроучена до този момент), също вътрешна кула има и в югоизточния ъгъл на крепостта. Разположението ѝ в близост до портата подсказва нейното важно стратегическо значение при защитата на подходите към крепостта.

***

Единствената открита досега порта е от юг върху силно денивелиран терен – в пространството между южния и източния крепостен зид (Обр. 3)[13]. Южният зид прави чупка под прав ъгъл в посока на север (Обр. 4). В неговия насип бяха открити медни монети на императорите Теодосий I (379–395), Аркадий (383–408) и неопределима, късноримска, от V в. Източният завива под прав ъгъл в посока на запад. Двата, перпендикулярно разположени зида са градени в емплектон на бял хоросан. Обстоятелството,

the 11th–12th centuries are found[12], viz. charred rye, wild pears and scorched coins from the time of Manuel I Komnenos (1143–1180), Isaac II Angelos (1185–1195), Alexius III Angelos (1195–1203) and two Latin Constantinople imitations type A small module of the first half of the 13th century.

The fortification has an irregular shape close to that of an ellipse and follows the hilly terrain. Already in 2007, it was found that it had two walls. The first does not pass along the edge of the cliff, but goes along the hill slopes, possibly to protect and strengthen a larger area. It is built in *emplekton* masonry with local stone blocks and poor white mortar mixed with crushed brick. The outer wall to the east and south is built in the same masonry, but with pink mortar binding. Except for the highest flat part, which measures 10 m x 30 m, the remaining area is situated on the hill slopes and therefore – highly denivelated. In places, the rock reaches the contemporary humus layer. On the north side, we investigated a small inner tower of a rectangular plan. Probably there is a second (not researched until now) another inner tower in the southeast corner of the fortress. Its location near the gate speaks of its strategic importance in defending the approaches to the fortress.

***

The only gateway uncovered until now is to the south on a highly denivelated terrain, between the southern and eastern fortress walls (Fig. 3)[13]. The southern wall makes a return northward at right angles (Fig. 4). Copper coins of the emperors Theodosius I (379–395), Arcadius (383–408) and an unidentified Late Roman coin from the 5th century were found in its mound. The eastern wall turns at a right angle westwards. The two perpendicularly situated walls are built in *emplekton* with white mortar. The fact that while clearing, we found bricks with traces again of white mortar does

---

[12] **Инкова, М.** Кръстовете от Якоруда. С., 2011.

[13] **Инкова, М., Д. Рабовянов.** Късноантична..., – В: Археологически открития и разкопки през 2012. С., 2013, 437–439; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична ..., – В: Археологически открития и разкопки през 2013. С., 2014, 519–521; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична..., – В: Археологически открития и разкопки през 2014, С., 2015, 670–673.

[12] **Инкова, М.** Кръстовете от Якоруда. С., 2011.

[13] **Инкова, М., Д. Рабовянов.** Късноантична..., – In: Археологически открития и разкопки през 2012. С., 2013, 437–439; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична ..., – In: Археологически открития и разкопки през 2013. С., 2014, 519–521; **Инкова, М., Пл. Иванов, Пл. Дойчев.** Късноантична..., – In: Археологически открития и разкопки през 2014, С., 2015, 670–673.

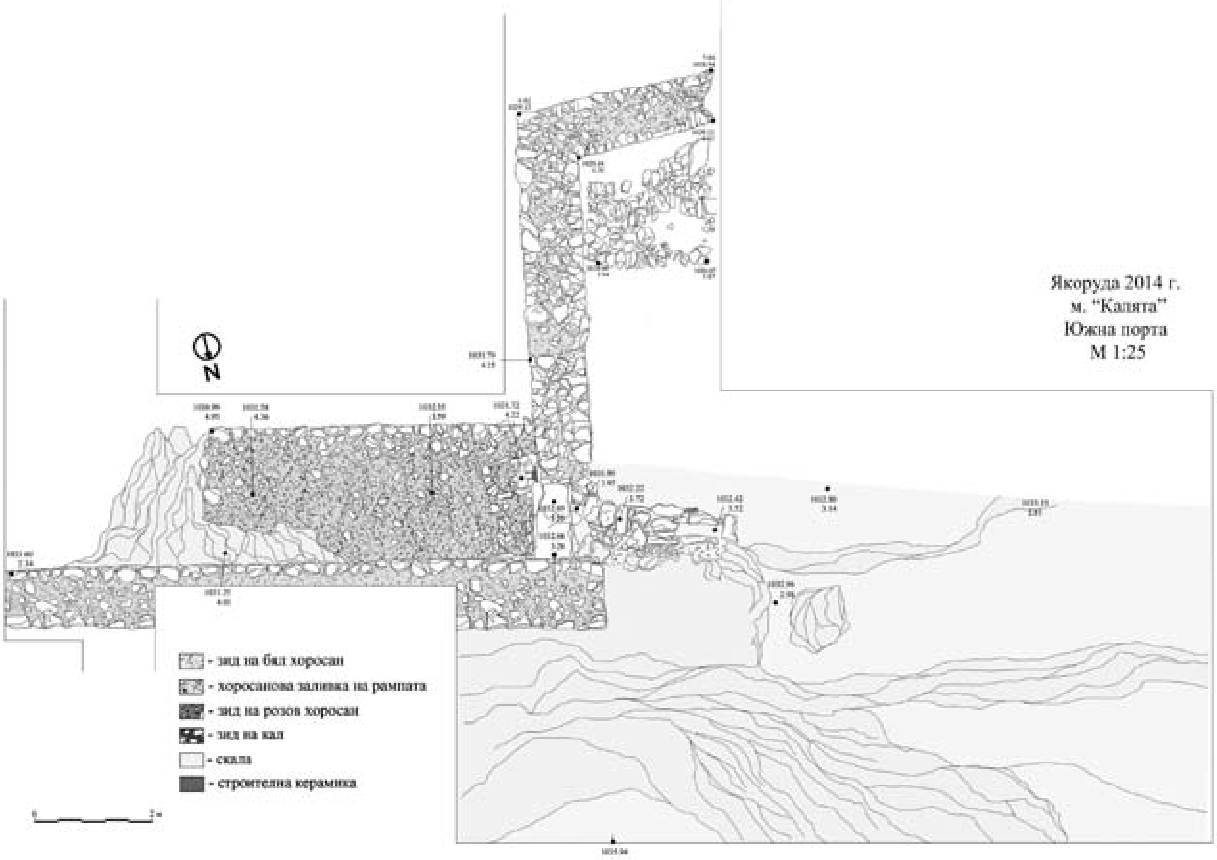
Якоруда 2014 г.
м. "Калята"
Южна порта
М 1:25
N
- зид на бял хоросан
- хоросанова заливка на рампата
- зид на розов хоросан
- зид на кал
- скала
- строителна керамика
0
2 м

Обр. 3. Портата, първи период, кр. на IV–V в. (графика Пл. Дойчев).
Fig. 3. Gateway, first period, late 4th – 5th century (drawing Pl. Doychev).

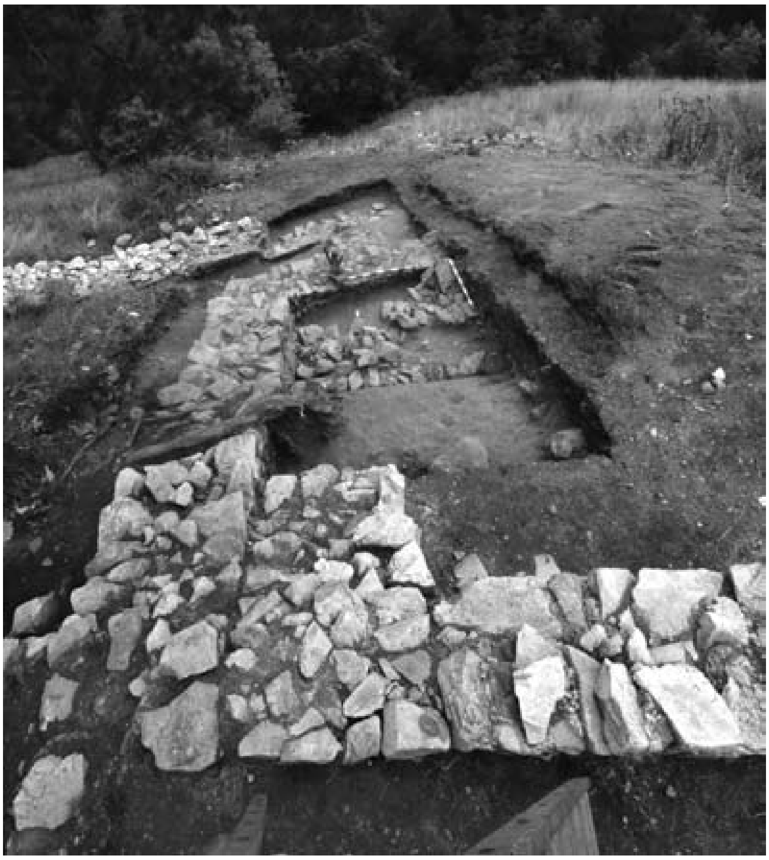

Обр. 4. Южният зид и чупката в посока на север в участъка при портата.
Fig. 4. South wall and return northwards in the area at the gateway.

че при разчистването бяха открити тухли със следи също от бял хоросан, не изключва възможността градежът във височина да е бил в opus mixtum. Допълнителен аргумент е откритият в участък под северната крепостна стена срутен фрагмент от градежа с три реда in situ тухли и дялани къмъни на бял хоросан (Обр. 5). Зидовете са фундирани върху скала, която е предварително подравнена. Най-долните три реда са старателно нивелирани, а фугите – запълнени с бял хоросан. В участъка пред входа ходовото ниво е по-ниско, поради което скалата е приобщена към суперструкцията на крепостната стена (Обр. 6).

Портата е конструирана в пространството между двата зида, които са перпендикулярни един спрямо друг и на разстояние 1,60–1,70 м. Подходът е осъществен чрез рампа с дължина 5,00 м, ориентирана И–З (Обр. 3, 7). Насипът непосредствено над рампата е от хомогенна кафява пръст, над нея следва светлокафяв пласт с деструкции от едри и средни ломени камъни, над който е късният тъмнокафяв насип, също с деструкции (Обр. 7, 8). При разчистването на рампата бе открит фрагмент от тухла с врязани, преди изпичането, ръкописни *гръцки букви*, първата от която е неясна, а втората е може би „М“ (Обр. 9). Рампата е оформена от земна маса с дребни и средни по големина ломени камъни, залята с бял с хоросан, тук-там – със счукана тухла (Обр. 8). От юг е укрепена със зид на бял хоросан, дебел 0,50 м. Външното му лице от юг е старателно и естетически оформено, като фугите между камъните от градежа са измазани с бял хоросан (Обр. 10). Цялата структура-рампа с поддържащия зид, е долепена на фуга към крепостната стена, ориентирана С–Ю.

Рампата отвежда до стъпаловидно поставен прагов камък (Обр. 11). Той е in situ запазен, с размери 1,30 x 0,62 x 0,20 м. От северната му страна е вдълбано цилиндрично гнездо (диам. 0,11 м) с in situ намерената желязна пета за оста на дървената врата (Обр. 12–13). Обстоятелството, че праговият камък е като стъпало, сочи, че превозни средства не са имали достъп през портата.

Единствено източният зид, ориентиран С–Ю в участъка под рампата, застъпва перпендикулярно разположен спрямо него по-ранен зид на калова спойка (напомнящ по-скоро

not preclude the wall masonry in height to have been in *opus mixtum*. An additional argument is the collapsed section of the masonry with three courses of bricks *in situ* and white mortared hewn stones revealed in an area under the northern fortress wall (Fig. 5). The walls are founded on the rock, which is pre-levelled. The bottom three courses were carefully levelled and the joints – filled with white mortar. In the front section before the gate the walkway level is lower; therefore the rock is included in the superstructure of the fortress wall (Fig. 6).

The gateway is constructed in the space between the two walls that are perpendicular to each other and at the distance between 1.60 m and 1.70 m. The access is secured by a ramp 5 m long, and EW-ward orientated (Fig. 3, 7). The cumulation just above the ramp is of homogeneous brown earth, followed by a light brown layer containing debris of large and medium-sized crushed stones, over which is the later dark brown pile, also containing debris (Fig. 8). In clearing the ramp, we found a brick fragment with Greek letters incised before baking, the first of which is unreadable, the second, is maybe "M" (Fig. 8). The ramp is formed of earth with small and medium-sized stones, splashed with white mortar with occasional crushed brick (Fig. 9). From the south it is fortified with a white mortar-bound wall, 0.50 m thick. Its outer face from the south is carefully and aesthetically designed as joints between the stones are white mortared (Fig. 10). The entire structure – a ramp with the support wall, stick on joints to the North–South orientated fortress wall.

The ramp leads to a step-like threshold stone (Fig. 11). It measures 1.30 x 0.62 x 0.20 m and is preserved *in situ*. A cylindrical socket (diam. 0.11 m) is dug into its north side with an *in situ* found iron heel for the wooden door (Fig. 12–13) The fact that the threshold stone is step-shaped indicates that vehicles did not have access through the gateway.

Only the North–South orientated eastern wall, in the part underneath the ramp, steps on a perpendicular older mud-bound wall (rather reminiscent of *dry masonry* of large and medium-sized stones; Fig. 3–4) It occurs in a bright-coloured compact mound and is East–West orientated. Such wall was revealed dur-

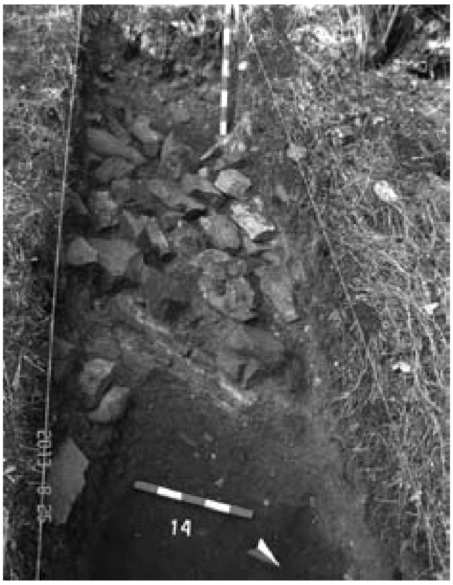

Обр. 5. Срутен фрагмент от северния крепостен зид в *opus mixtum*.
Fig. 5. Collapsed section of the northern fortress wall in *opus mixtum*.

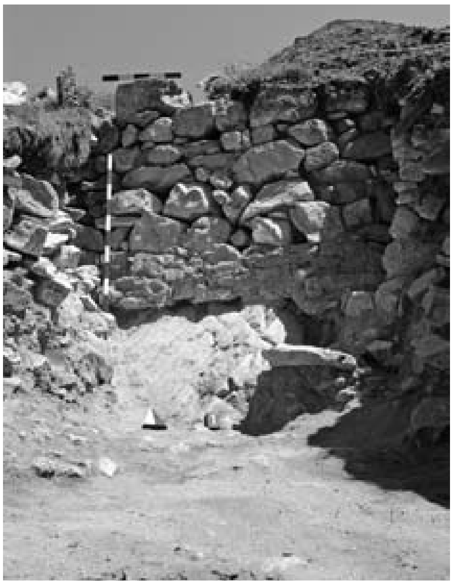

Обр. 6. Фундамент и външно лице на южната крепостна стена в участъка пред рампата.
Fig. 6. Foundation and outer face of the southern wall in front of the ramp.

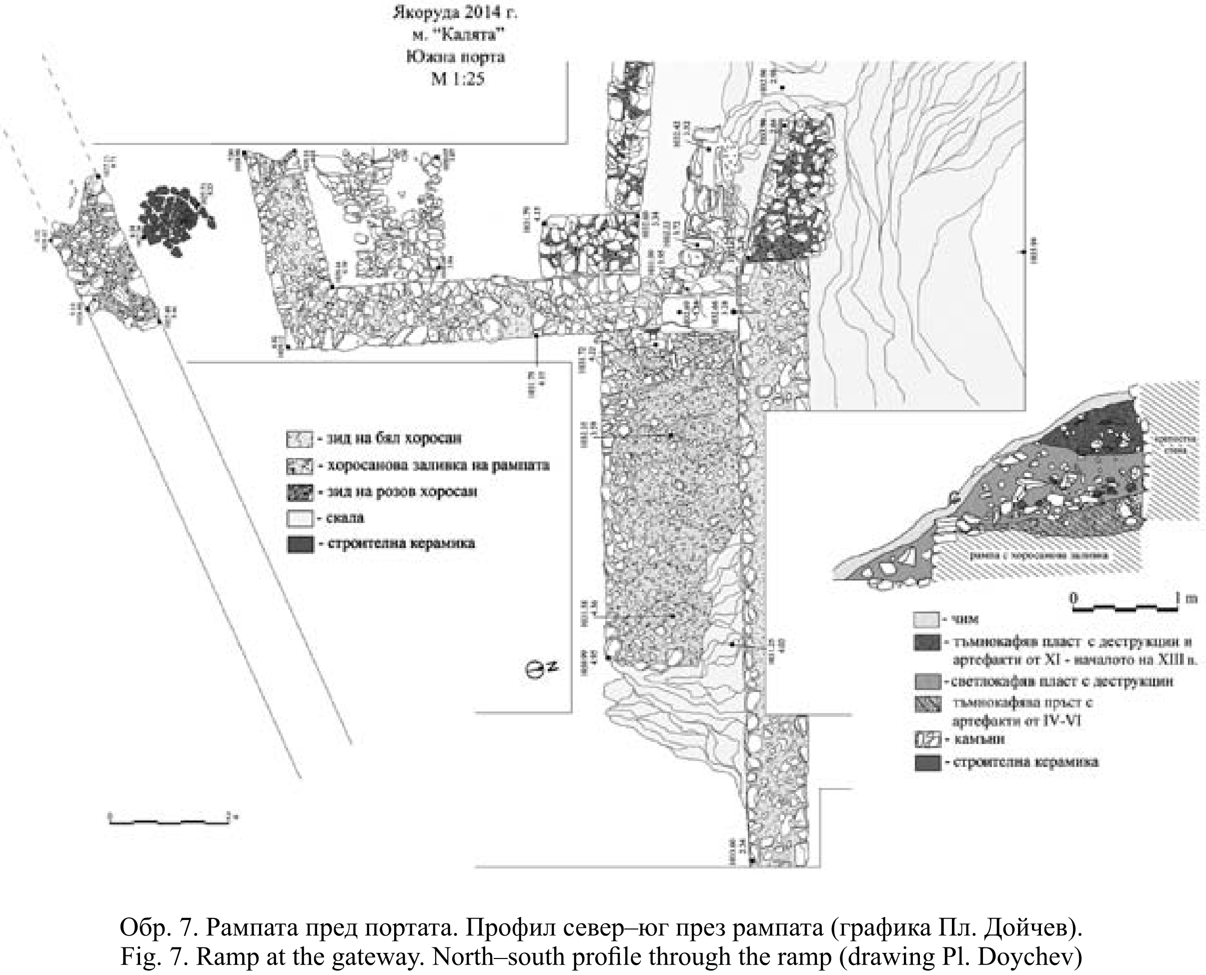
Якоруда 2014 г.
м. "Калята"
Южна порта
M 1:25
- зид на бял хоросан
- хоросанова заливка на рампата
- зид на розов хоросан
- скала
- строителна керамика
крепостна стена
рампа с хоросанова заливка
0
1 m
- чим
- тъмнокафяв пласт с деструкции и артефакти от XI - началото на XIII в.
- светлокафяв пласт с деструкции
тъмнокафява пръст с артефакти от IV-VI
- камъни
- строителна керамика
0
2 м

Обр. 7. Рампата пред портата. Профил север–юг през рампата (графика Пл. Дойчев).
Fig. 7. Ramp at the gateway. North–south profile through the ramp (drawing Pl. Doychev)

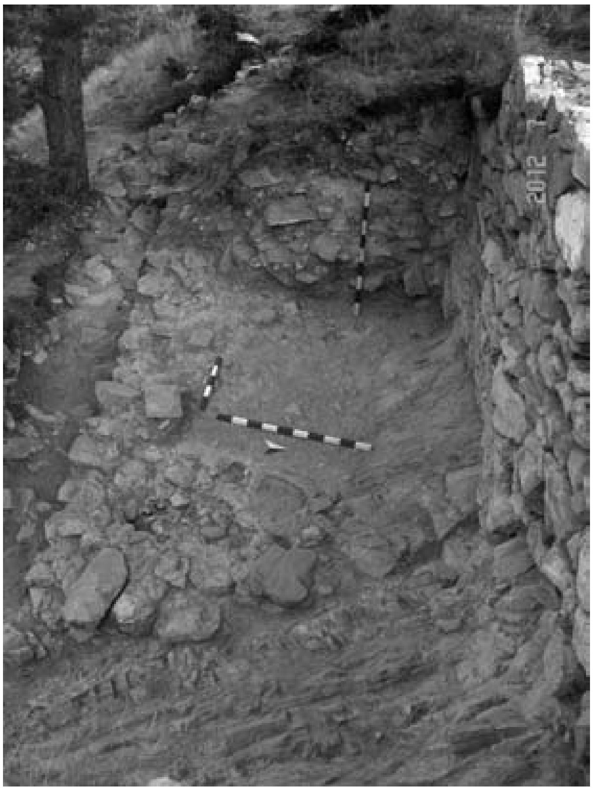

Обр. 8. Рампата пред портата и профил север–юг.
Fig. 8. Ramp at the gateway and north–south profile.

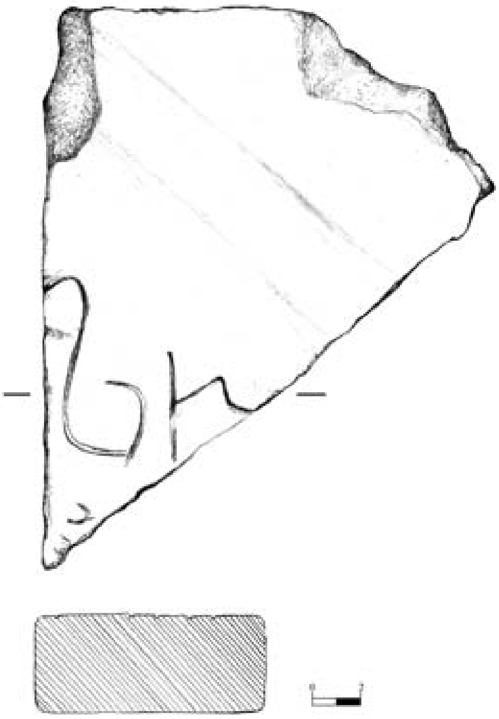

Обр. 9. Фрагмент от тухла с врязани, преди изпичането, гръцки букви в курсив.
Fig. 9. Fragment of brick with Greek letters in italics, incised before baking.

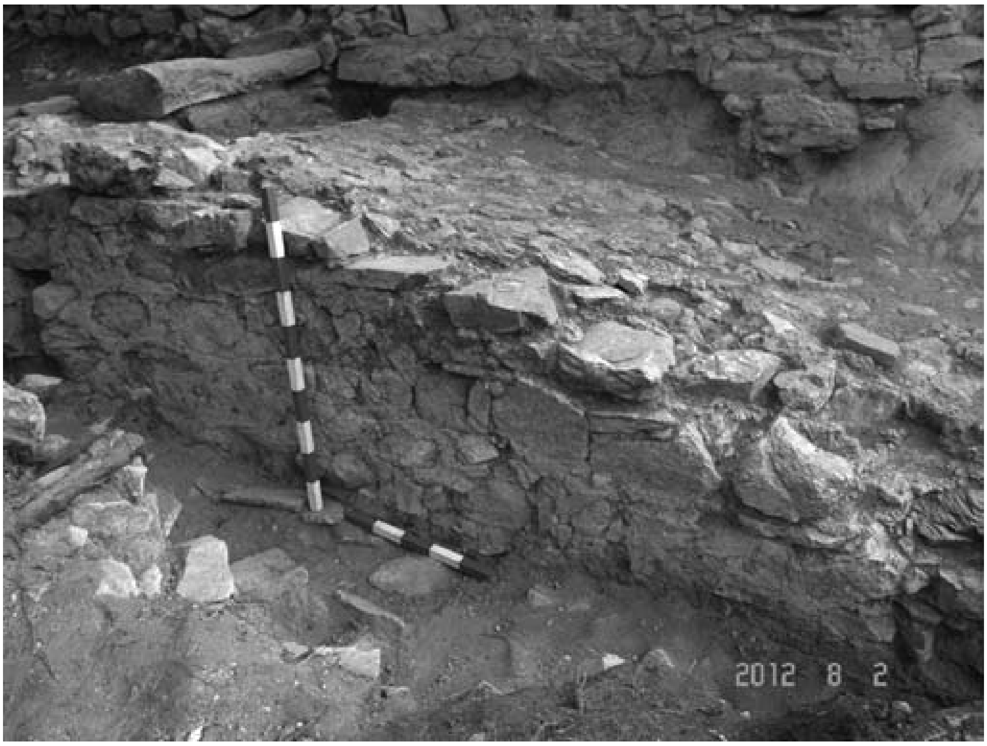

Обр. 10. Поддържащият рампата зид. Външно лице.
Fig. 10. Wall supporting the ramp. Outer face.

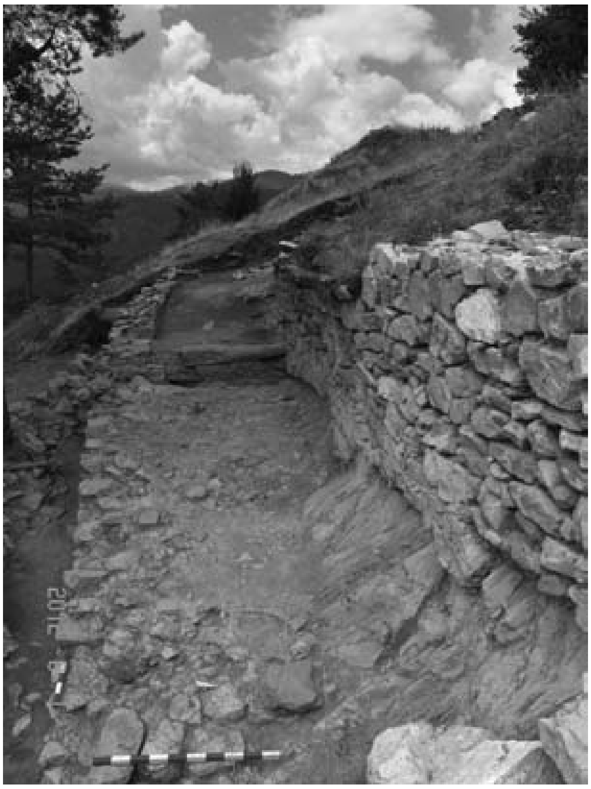

Обр. 11. Рампата, ориентирана изток–запад, която отвежда към праговия камък.
Fig. 11. Ramp, oriented east–west, leading to the stone threshold.

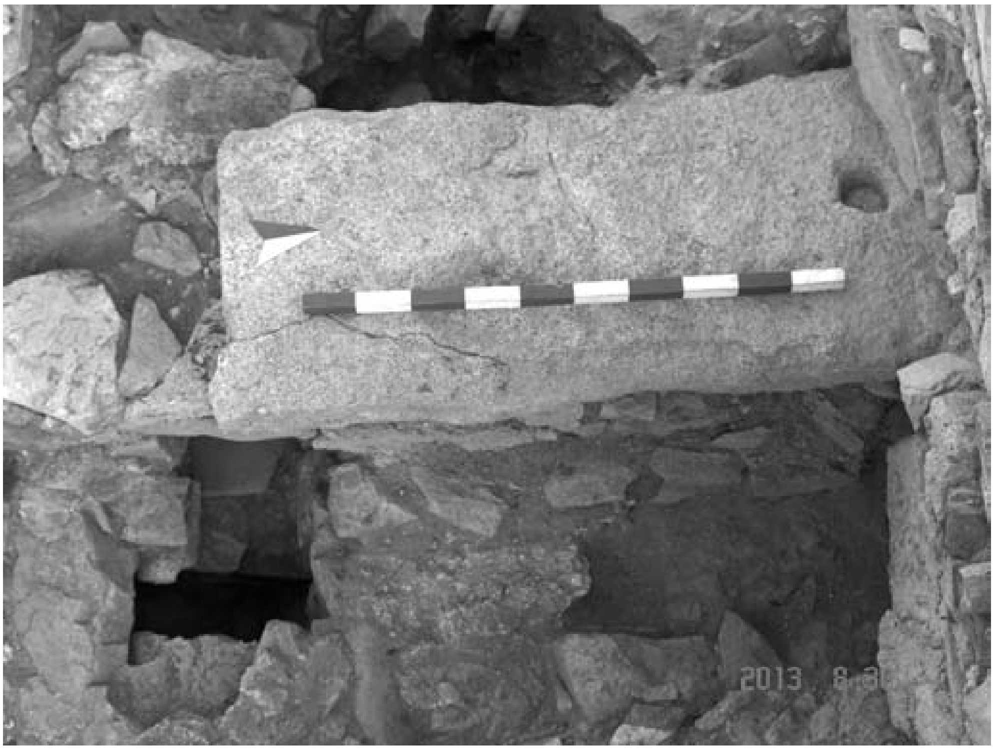

Обр. 12. Праговият камък с гнездо за in situ запазена пета към оста на портата.
Fig. 12. Threshold stone with the socket and heel of the gate preserved in situ.

градеж „суха зидария“ от едри и средни по големина камъни (Обр. 3–4). Той попада в светъл на цвят сбит насип и е ориентиран И–З. Подобен зид е установен и при проучванията на светилището при Бабяк, датиран в ранножелязната епоха[14]. Функцията му не е уточнена: дали става въпрос за преграждане, което да предотврати свличането на камъните по склона, или по-скоро за преграда, която разделя осмисленото като сакрално в съзнанието на местните племена пространство и отделянето му от профанното[15]. Разкритият тук участък от ранен зид е с дължина 2,40 м. Следи от подобен „зид“ (?) бяха открити и при разчистването на източната външна крепостна стена. Ако се вземе под внимание разположението на двата зида около по-късните крепостни стени, може да се допусне, че по-скоро става въпрос за зид, ограждащ сакралното пространство на светилище. Допълнителен аргумент в тази връзка са и откритите в насипа му артефакти – фрагмент от стена на преносимо култово огнище в стил „Цепина“ и една, почти цялостно запазена, фибула от медна сплав (Обр. 14). Близка, но не идентична фибула, е известна от територията на предримска Дакия – среднолатентски тип Mötschwil от кр. на II – кр. на I в. пр. Хр. Преки паралели обаче са откритите, заедно с монети от I в. пр. Хр., фрагменти от крачета на фибули от светилището в Бабяк[16]. Според М. Тонкова и М. Василева става въпрос за локален тип фибули, характерен именно за тази зона. Глиненият фрагмент е от цилиндричната стена на култово, преносимо огнище (Обр. 15:1–2). Изработен е от глина с кварцови примеси и плавноскосен прав устиен ръб. Външната лицева страна е украсена с дълбоко врязана права линия в техника „врязан шнур”, която е успоредна на устието. Под нея – волутообразен елемент от мотива „бягаща вълна”, изпълнен в същата техника. Върху лицевата страна се забелязват следи от вторично опалване. Вътрешната страна е грапава. Реконструираният диаметър на цилиндричната основа е 25 см. Като близък аналог на коментирания фрагмент може да се посочи реконструираното преносимо култово огнище

ing the excavations in the sanctuary at Babyak, dated to the early Iron Age[14]. The function of this wall is not specified; it is not clear whether it is partition wall aimed to prevent rock sliding down the slope, or rather it is thought as a barrier, separating the space interpreted as sacred in the minds of the local tribes and extricating this sacred space from the profane[15]. The uncovered stretch of the earlier wall is 2.40 m long. Traces of a similar wall (?) were revealed while clearing the eastern outer wall. If we take into account the location of the wall around the two later walls, we can assume that it is rather a wall surrounding the sacred space of a sanctuary. Additional argument in this regard are the artefacts found in its mound – a fragment of a portable cult brazier style "Tsepina" and one almost completely preserved fibula of copper alloy (Fig. 14). A similar but not identical fibula is known from the territory of pre-Roman Dacia – late La Tène type Mötschwil from the end of the 2nd – end of the 1st century BC. Direct parallels, however, are the fragmented feet of fibulae found along with coins from the 1st century BC in the sanctuary of Babyak[16]. According to M. Tonkova and M. Vasileva it comes to a local type of fibulae characteristic precisely of that zone. The clay fragment is from the cylindrical base of the cult, portable brazier (Fig. 15:1–2). It is made of clay with quartz impurities and a smoothly slanting mouth edge. The outer face is decorated with a deeply incised line in the "incised cord" technique, which runs parallel to the mouth edge. Beneath it – a volute-like element of the motive "running wave", executed in the same technique. Traces of a firing are visible on the outer surface. The inner surface is rough. The reconstructed diameter of the cylindrical base is 25 cm. As a close analogue of the considered fragment we may indicate the reconstructed cult portable brazier from the sanctuary in Babyak from the period of its flourishing viz. the 3rd, 2nd and 1st century BC (Fig. 15:3–4). It is made of purified clay, the outside is covered with brown engobe. The upper part of the cylindrical base is decorated with a frieze of "run-

---

[14] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското…, 190.

[15] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското…, 230.

[16] **Rustoiu, A.** Fibulele din Dacia preromana. Bucuresti. 1997, 124, 175, Fig. 19:1. Изказваме им сърдечна благодарност за предоставената информация.

[14] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското…, 190.

[15] **Тонкова, М., А. Гоцев.** Тракийското…, 230.

[16] **Rustoiu, A.** Fabulele din Dacia preromana. Bucuresti. 1997, 124, 175, Fig. 19:1. I express my gratitude for the information provided.

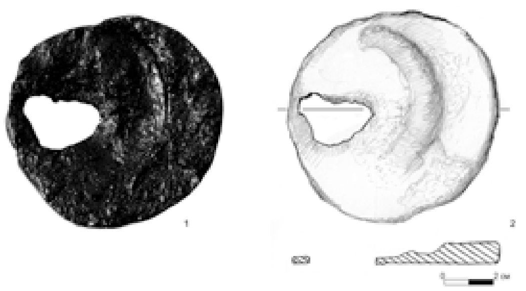

Обр. 13. Желязната пета за оста на дървената порта. 1. Снимка: Т. Димитров. 2. Рисунка: Е. Бояджиева.
Fig. 13. Iron heel of the wooden door. 1. Picture: T. Dimitrov. 2. Drawing: E. Boyadzhieva.

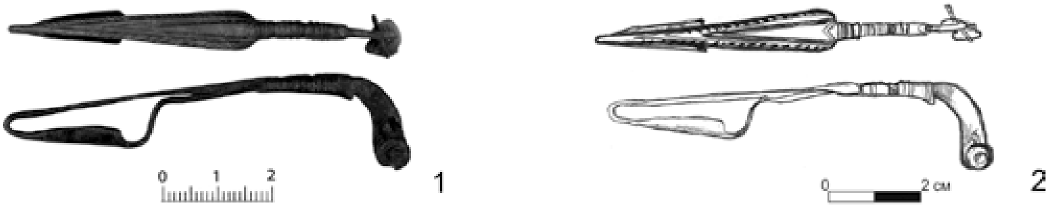

Обр. 14. Фибула, медна сплав. 1. Снимка: Т. Димитров. 2. Рисунка: Е. Бояджиева.
Fig. 14. Fibula, copper alloy. 1. Picture: T. Dimitrov. 2. Drawing: E. Boyadzhieva.

от светилището в Бабяк от периода на неговия разцвет III–II и I в. пр. Хр (Обр. 15:3–4). Той е изработен от пречистена глина, външната страна е покрита с кафява ангоба. Горната част на цилиндричната стена е украсена с фриз „бягаща вълна”, в техника „канали без набождания”. При проучванията във вътрешността на укрепеното пространство, в късноантични и средновековни контексти, бяха открити отделни керамични фрагменти с украса в стил „Цепина”, както и от подобни цилиндрични стени с формата на пираунос. Въпреки фрагментарността на емпиричните данни, може да се предполага, че през късножелязната епоха тук е имало светилище, а разкритата част от зид най-вероятно е ограничавала сакралното пространство на хълма.

Непосредствено след праговия камък от вътрешната страна е изграден канал за атмосферни води, разположен в средата на проходното пространство с размери 2,60 х 0,70 м. Той е оформен от дълги плочести блокчета, на запад започва непосредствено от скалата и се зауства в канала пред външното лице на праговия камък (Обр. 3, 16). Разстоянието между блоковете е 0,24 м, дъното лежи върху скала.

ning wave" pattern carried out in the "grooves without incision" technique. During surveys inside the fortified area, ceramic fragments decorated in the style of "Tsepina" were found in late antique and medieval contexts as well as similar cylindrical bases piraunos-shaped. Despite the fragmentation of the empirical data it can be assumed that during the late Iron Age there was a sanctuary here, and the uncovered part of the wall probably surrounded the sacred space on the hill.

Immediately after the threshold stone in the inside there is a drainage channel for rainwater, located in the middle of the passage space with dimensions 2.60 x 0.70 m. Built from small long slab blocks, this channel begins immediately from the rock to the west and outflows into the channel before the external face of the threshold stone (Fig. 3, 16). The distance between the blocks is 0.24 m, the bottom lies on the rock. It was obviously covered with stone slabs, one of which was found affixed to a rib, and the rest were misplaced. Their upper surface is burnt and of black-ashy colour. We assume that there was a wooden structure over the channel, levelling the walkway in this part of the passage,

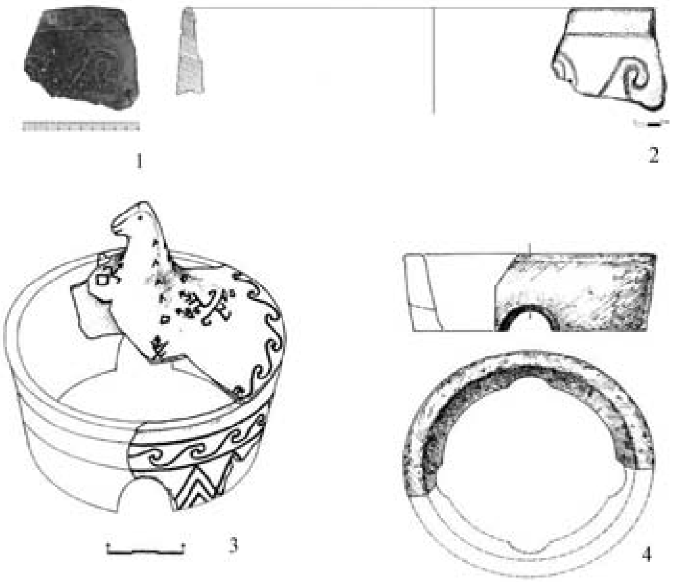

Обр. 15. Фрагмент от перваз на култово огнище, украсено в стил „Цепина”, глина.
1. Снимка: Т. Димитров. 2. Рисунка: Е. Бояджиева; 3–4. Графична възстановка на преносимо култово огнище от светилището в м. Бабяк (3–4 по М. Тонкова).
Fig. 15. Fragment of cult brazier, decorated in the „Tsepina“ style, clay.
1. Picture: T. Dimitrov; 2. Drawing: E. Boyadzhieva; 3–4. Graphic reconstruction of the portable cult brazier from the sanctuary at. Babyak (3–4 after M. Tonkova).

Бил е покрит с каменни плочи, едната от които е открита, поставена на ребро, а останалите – разместени. Горната им повърхност е опалена и има чернопепелив цвят. Предполагаме, че над канала е имало дървена конструкция, изравняваща в тази част на прохода ходовото ниво, която е била опожарена. Насипът е запълнен с чакъл и смесена жълто-кафява пръст, тежест за теглене от V–VI в. (Обр. 17:1–2), желязно гвоздейче (Обр. 17:3–4), медна халка (Обр. 17:5–6), четири медни монети – на император Хонорий (393–423), една неопределяема от кр. на IV–V в. и две неопределяеми от V в. Под праговия камък каналът завива под прав ъгъл към барбакан, конструиран в укрепващия рампата зид (Обр. 18). Дъното на барбакана е от три плочести, стъпаловидно подредени камъка. Размерът на отвора е 0,40 х 0,20 м.

Тъй като разликата в денивелацията на терена след праговия камък и долната южна крепостна стена (преди чупката на север) е голяма, нямаме данни дали е имало някаква конструкция (евентуално дървена), предотвратяваща свличането на земна маса към южната, долна крепостна стена на бял хоросан (Обр. 19).

Така конструиран входът към крепостта

which had been destroyed by a fire. The cumulation is filled with gravel and mixed yellow-brown soil, containing a measuring weight from the 5th century (Fig. 17:1–2), a small iron nail (Fig. 17:3–4), a copper ring (Fig. 17:5–6), four copper coins of Emperor Honorius (393–423), three indeterminable coins, viz. one from the 4th–5th century and two examples from the 5th century. Under the threshold stone the watercourse turns at right angles to a barbican, built in the wall supporting the ramp (Fig 18). Three slab-like and stepwise stacked stones form the barbican bottom. The outlet measures 0.40 m x 0.20 m.

Since the difference in the denivelation of the terrain past the threshold stone and lower southern wall (before the turn to the north) is great, we have no data whether there was any structure (possibly wooden) to the southern white mortar-bound lower wall to prevent landslides (Fig. 19).

Thus constructed, the entrance to the fortress (a gateway with a belonging ramp) has a unified concept, i.e. fashioned between two parallel fortified walls running at a certain distance from one another. The model is known from the

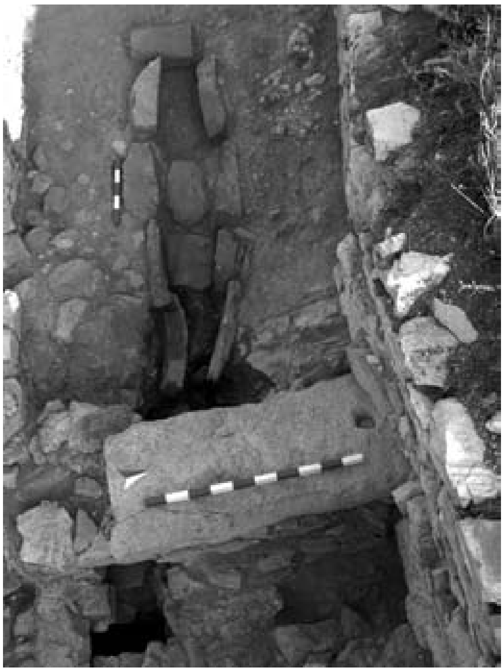

Обр. 16. Канал за атмосферни води от първия период.
Fig. 16. Rainwater channel from the first period.

(порта с принадлежаща към нея рампа) има единна концепция, оформен между два успоредни, разминаващи се на разстояние, един от друг, крепостни зида. Моделът е познат още от елинистическата епоха и приложен спрямо високопланинските крепости в Илирия, например крепостта Клос (Никая)[17] и Билис[18] в района на Малокастро, Амантия – в района на Вльора[19], Лисос[20] – в близост до Адриатическото крайбрежие (Обр. 20:1–4). Всички те са разположени върху високи хълмове или плата, които доминирали над околния терен, без пряк достъп до воден басейн. От земите на древна Тракия подобно решение на две разминаващи се стени представя Северната порта на крепостта в местността Сборяново, т.н. обект „Водна централа”[21], която осигурявала достъпа на населението до водоизточник[22]. Близки аналози

---

[17] **Попов, Хр.** Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I век преди Христа. С., 2002, 199, обр. 49, 204, обр. 51.

[18] **Попов, Хр.** Урбанизация…, 222 и сл., обр. 61.

[19] **Попов, Хр.** Урбанизация…,206 и сл. обр. 52.

[20] **Попов, Хр.** Урбанизация…, 254–256 и сл., обр. 81.

[21] **Попов, Хр.** Урбанизация.., 158–159, обр. 42.

[22] **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – В: История, 1996, 5–6, 86.

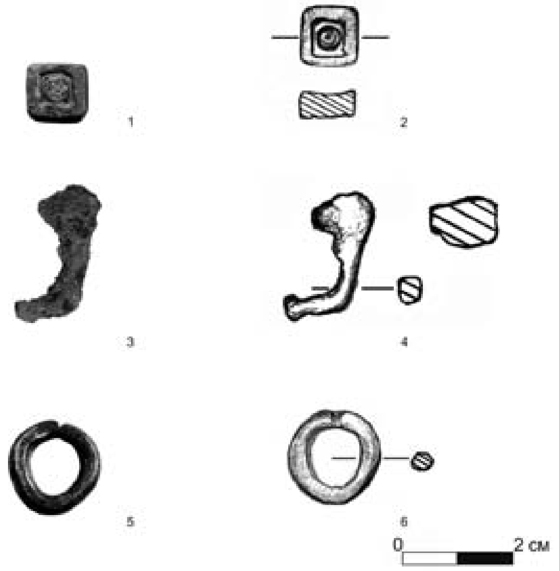

Обр. 17. Находки от насипа на канала:
1–2. Тежест за теглене; 3–4. Гвоздейче; 5–6. Халка
(сн. Т. Димитров, рис. Е. Бояджиева).
Fig. 17. Finds from the channel embankment:
1–2. Measurement weight; 3–4. Small nail; 5–6. Ring
(picture: T. Dimitrov; drawing: E. Boyadzhieva).

Hellenistic period and is employed for the highland strongholds in Illyria, viz. the fortress of Klosit (Nikaia)[17] and Byllis[18] near Mallakaster, Amantia – in the region of Vlorë[19], Lyssos[20] – near Adriatic coastal area (Fig. 20:1–4). All are situated on high hills or plateaus that dominate the surrounding terrain without direct access to a water basin. In the lands of ancient Thrace, a similar solution with two diverging walls we see in the northern gateway of the fortress in Sboryanovo (the so called "Vodna tzentrala" site[21]) which provided access of the population to the water source[22]. Close analogues are found among the antique and medieval fortresses in Macedonia. A direct parallel to the design of the entrance is provided by the 5th–6th century Byzantine fortress called "Gradishte" near the village of. Bar, Skopje. Here the eastern gate-

---

[17] **Попов, Хр.** Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I век преди Христа. С., 2002, 199, Обр. 49, 204, обр. 51.

[18] **Попов, Хр.** Урбанизация…, 222 и сл., обр. 61.

[19] **Попов, Хр.** Урбанизация…, 206 и сл. обр. 52.

[20] **Попов, Хр.** Урбанизация…, 254–256 и сл., обр. 81.

[21] **Попов, Хр.** Урбанизация.., 158–159, обр. 42.

[22] **Стоянов, Т.** Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – In: История, 1996, 5–6, 86.

откриваме сред късноантичните и средновековните крепости от Македония. Пряк паралел на конструкцията на входа наблюдаваме при ранновизантийската крепост от V–VI в. „Градиште“ при с. Барово, Скопско. Тук източната порта е оформена по идентичен начин, докато северната попада между два, перпендикулярно разположени, зида[23]. Подобно оформление има източната порта на крепостта Хисар край Щип, датирана в XIV в[24]. Идентично решение наблюдаваме и при южния вход на Берковското кале, изградено според проучвателя през късната античност[25]. От друга страна, строителният подход на два успоредни, разминаващи се зида е особено подходящ при конструиране на потерни, какъвто е случаят с потерната на Акропола на късноантичната – ранновизантийска крепост „Кале“ при с. Драчевица, Скопско[26]. В случая с крепостта в м. Калята край Якоруда подходът е от изток, следва хоризонталата на терена покрай южната крепостна стена. В югоизточния ъгъл, ако се съди по регистрирания от вътрешната страна зид на бял хоросан, е имало кула, която охранявала портата, респективно – трасето към нея. Идентичен е достъпът до североизточната порта на Смолянската крепост в м. Турлука. Теренът пред стената е скалист, с отвесни откоси и достъпът е единствено по тясна пътека покрай северната крепостна стена[27].

Аналогична ситуация на стъпаловидно поставен прагов камък има при Северната порта на крепостта при с. Дичин, Великотърновско[28]. Резонно проучвателят допуска, че колите са стигали до подножието на възвишението, а от там са били пренасяни ръчно или с животни.

way is formed in the same way, while the northern falls between two perpendicular walls[23]. Of a similar layout is the eastern gate of the fortress Hisar near Stip, dating back to the 14th century[24]. Such a solution is observed in the southern entrance to the "Berkovsko kale" fortress built according to its researcher in Late Antiquity[25]. On the other hand, the constructive approach of two parallel diverging walls is particularly suitable in building posterns, as is the case with the postern of the acropolis of the Late Antique – Early Byzantine fortress "Kale" at the village of Drachevitsa, Skopje region[26]. In the case of the fortress in the Kalyata site near Yakoruda, the approach is from the east, it follows the horizontal terrain along the south wall. In the southeast corner, judging by the white mortar, registered on the inside wall, there was a tower that guarded the gateway, respectively, the access to it. Identical is the access to the northeastern gate of the Smolyan fortress in the Turluka locality. The terrain in front of the wall is rocky, with vertical slopes allows access only through a narrow path along the northern wall[27].

Comparable situation of a step-like placed threshold stone occurs at the northern gateway of the fortress at the village of Dichin, Veliko Tarnovo region[28]. Reasonably the researcher admits that the carts reached the foot of the hill, wherefrom they were transported by hand or with animals. Moreover, here the rainwater channel is located beneath the thresholds of the north and the east gateways of the fortress[29].

Perhaps the need to strengthen both the

---

[23] **Микулчиќ, Ив.** Старо Скопје со околните тврдини. Скопје. 1982, 71–72, сл. 32.

[24] **Микулчиќ, Ив.** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје. 1996, 352–354, сл. 176.

[25] **Миланов, М.** Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско. – В: ИМСБ, 7, 1982, 14–15, обр. 5.

[26] **Микулчиќ, Ив.** Старо Скопје…, 83–86, Сл. 42.

[27] **Дамянов, Д.** Смолянската крепост в местността Турлука – Средни Родопи. – В: In honorem professoris Димитър Овчаров. ИНАИ, XL, 96–97, обр. 19. Авторът интерпретира входа, широк към 1,30 м, като потерна.

[28] **Динчев, В., г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Цв. Попова.** Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (резултати от проучванията на българския екип). С., 2009, 29.

[23] **Микулчиќ, Ив.** Старо Скопје со околните тврдини. Скопје. 1982, 71–72, сл. 32.

[24] **Микулчиќ, Ив.** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје. 1996, 352–354, сл. 176.

[25] **Миланов, М.** Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско. – In: ИМСБ, 7, 1982, 14–15, обр. 5.

[26] **Микулчиќ, Ив.** Старо Скопје…, 83–86, Сл. 42.

[27] **Дамянов, Д.** Смолянската крепост в местността Турлука – Средни Родопи. – In: In honorem professoris Димитър Овчаров. ИНАИ, XL, 96–97, обр. 19. The author interprets the 1.30 m wide entrance as a postern.

[28] **Динчев, В., г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Цв. Попова.** Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (research results obtained by the Bulgarian team). С., 2009, 29.

[29] **Динчев, В., г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Цв. Попова.** Българо-британски…, 28, обр. 7–9, 11, 13, 14, 16, 19–21, 110.

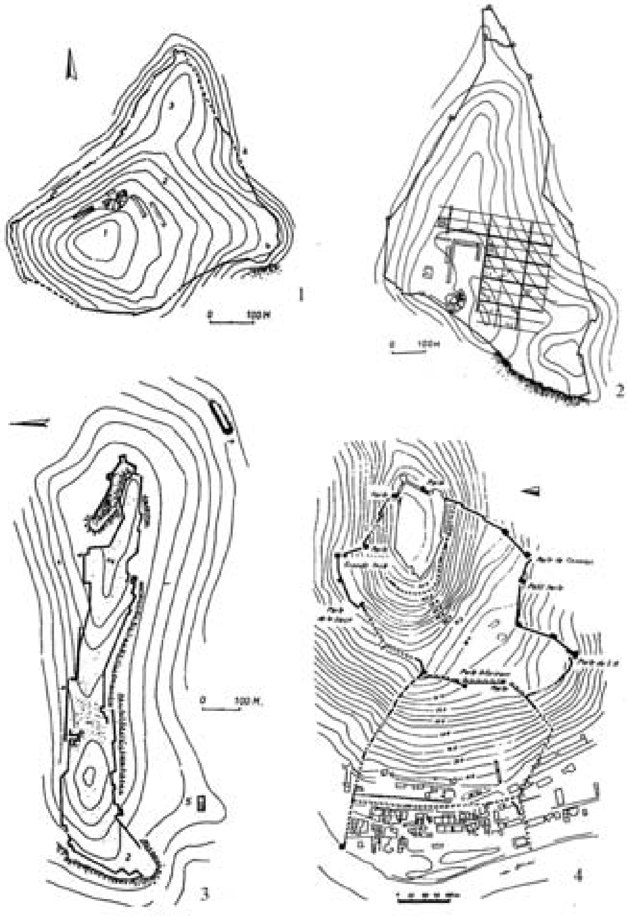
1
0 100 м
2
0 100 м
3
0 100 м
4

Обр. 20. Крепости с идентично конструирани входове от VI–I в. пр. Хр. в Илирия: 1. Никая; 2. Билис; 3. Амантия; 4. Лисос (по Попов, Хр.).
Fig. 20. Fortresses with identical entrances from 1st–6th c. BC in Illyria: 1. Nikaia; 2. Byllis; 3. Amantia; 4. Lyssos (after Popov, Hr.).

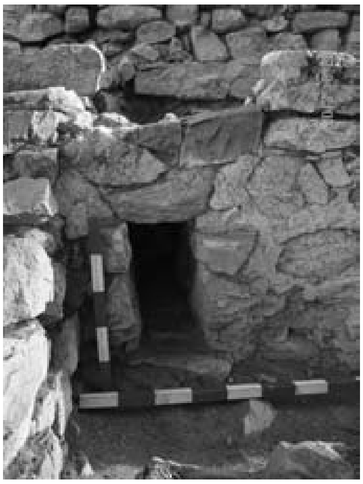

Обр. 18. Барбакан, конструиран в поддържащия рампата зид.
Fig. 18. Barbican, designed to support the ramp wall.

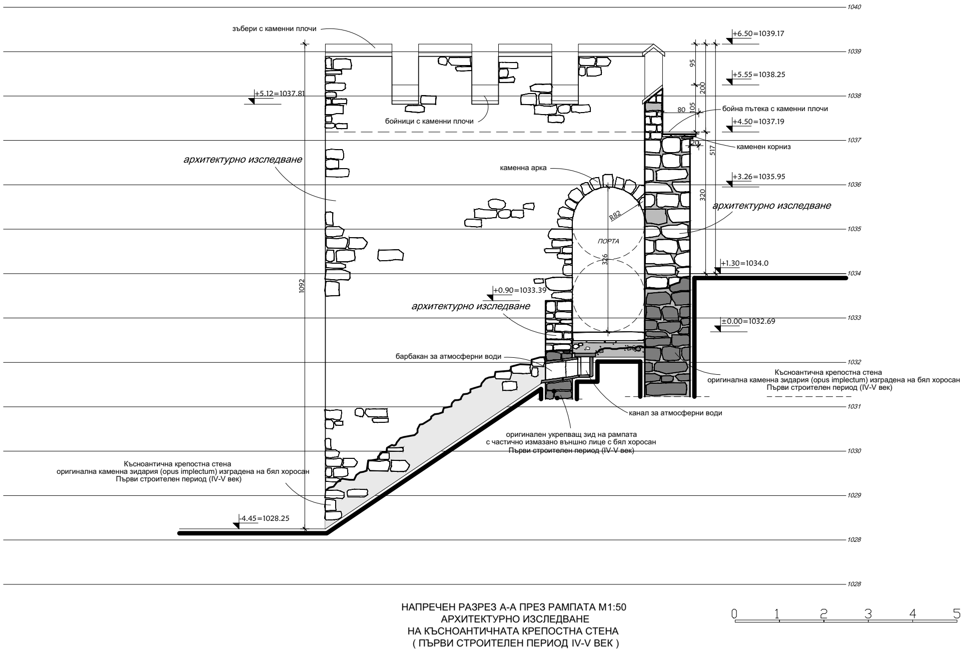
зъбери с каменни плочи
+5.12=1037.81
бойници с каменни плочи
архитектурно изследване
каменна арка
R82
ПОРТА
326
1092
+6.50=1039.17
+5.55=1038.25
95
200
105
80
бойна пътека с каменни плочи
+4.50=1037.19
20
каменен корниз
517
+3.26=1035.95
320
архитектурно изследване
+1.30=1034.0
+0.90=1033.39
архитектурно изследване
±0.00=1032.69
барбакан за атмосферни води
Късноантична крепостна стена
оригинална каменна зидария (opus implectum) изградена на бял хоросан
Първи строителен период (IV-V век)
канал за атмосферни води
оригинален укрепващ зид на рампата
с частично измазано външно лице с бял хоросан
Първи строителен период (IV-V век)
Късноантична крепостна стена
оригинална каменна зидария (opus implectum) изградена на бял хоросан
Първи строителен период (IV-V век)
-4.45=1028.25
1040
1039
1038
1037
1036
1035
1034
1033
1032
1031
1030
1029
1028
1028
НАПРЕЧЕН РАЗРЕЗ А-А ПРЕЗ РАМПАТА М1:50
АРХИТЕКТУРНО ИЗСЛЕДВАНЕ
НА КЪСНОАНТИЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА
(ПЪРВИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД IV-V ВЕК)
0 1 2 3 4 5

Обр. 19. Възстановка на източния зид и портата през първия период кр. на IV–V в.
Автор: арх. Ю. Фърков.
Fig. 19. Reconstruction of the east wall and gateway in the first period. Author: architect Yu. Farkov.

Освен това и тук каналът за атмосферни води е разположен под праговете на северната и източната порта на крепостта[29].

Необходимостта от допълнително укрепване, както на стръмния терен, така и на жилищната площ в крепостта, вероятно е наложила реконструкции около входното пространство и изграждането на втора крепостна стена от изток и юг (Обр. 21)[30]. От север и запад теренът е изключително стръмен, докато от изток хълмът е по-нисък и следователно – достъпен, а от юг е портата, която също е уязвим пункт. Новият зид е издигнат на 1,80–2,00 м пред източната крепостна стена и на 1,70 м пред долната южна крепостна стена. За разлика от нея, той е граден с розов хоросан, фундиран е върху скала и е с дебелина 1,00 м. С изключение на един участък от южната страна, висок 1,00 м, от проученото трасе са запазени само до два реда.

Успоредно с изграждането на втората (външна) крепостна стена са извършени и преустройства около портата. Ходовото ниво след праговия камък е повдигнато и нивелирано с насипана кафява пръст и чакъл, над които следва чернопепелява пръст със следи от пепел, маркиращи ходовото ниво (Обр. 22). При изчерпването на чакълестия насип, в и над него бе открито желязно умбо от щит (Обр. 23). Притежава извита встрани периферия и цилиндрична основа, преминаваща в конусовидно тяло с издължен, но равно срязан, връх (Обр. 24). По тези признаци следва да се отнесе към типа Либенау/Цилинг Е2, разпространен в широкия хронологически диапазон от края на II в. сл. Хр. до VI в[31]. В различни варианти се среща на територията от Бургундия[32]

steep terrain and the residential area in the fortress imposed further renovations around the entrance area and construction of a second wall to the east and south (Fig. 21)[30]. On the north and west, the terrain is extremely steep, while the east hill is lower and therefore – accessible; the gate is to the south, which is also a vulnerable point. The new wall is erected at 1.80–2 m in front of the eastern wall and at 1.70 m in front of the lower southern wall. In contrast, it is pink mortared; its foundation lies on the rock and is 1 m thick. With the exception of a 1 m high stretch from the south, only two rows of the investigated wall route are preserved.

Along with the construction of the second (outer) wall, reconstructions were carried out around the gate. Beyond the stone threshold the walk level is raised and flattened with brown earth and gravel, over which black-ashy earth is piled with traces of ash marking the occupation level (Fig. 22). Having exhausted the gravel cumulation, in and over it an iron umbo of a shield was found (Fig. 23). It has a curved side periphery and a cylindrical base gradually transformed in a conic body with an evenly cut off elongated top (Fig. 24). These features identify it as belonging to the type Liebenau/Tsibilium E2 spread in the broad chronological range from the end of the 2nd century AD to the 6th century[31]. In different variants it occurs on the territory from Burgundy[32] to Abkhazia[33]. According to M. Kazanski its shape has a German origin, and

---

[29] **Динчев, В., г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Цв. Попова.** Българо-британски…, 28, обр. 7–9, 11, 13, 14, 16, 19–21, 110.

[30] През 2007 г. от запад бе заложена контролна траншея, която да засече трасето на двете крепостни стени. Оказа се, че външната крепостна стена не продължава в посока на запад, където теренът е особено недостъпен, а и засега там не е открита порта.

[31] **Казанский, М.** Оружие „западного“ и „южного“ происхождения в лесной зоне России и Белоруссии в начале среневековья. – В: Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Вып. 1, Тула, 2008, 307–308, 310–311, 315, рис. 4:7, 316, рис. 5/11, 317, рис. 6:4.

[32] **Bochnak, T.** L’umbo à pointe centrale d’Alise-Sainte-Reine (Côte-d’Or) dans son contexte d’Europe centrale

[30] In 2007 a test trench was set in the west in order to reveal the two walls. It turned out, however, that the outer wall did not continue towards the west, where the terrain was extremely inaccessible. No gate was found there so far.

[31] **Казанский, М.** Оружие „западного“ и „южного“ происхождения в лесной зоне России и Белоруссии в начале среневековья. – In: Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Вып. 1, Тула, 2008, 307–308, 310–311, 315, рис. 4:7, 316, рис. 5/11, 317, рис. 6:4.

[32] **Bochnak, T.** L’umbo à pointe centrale d’Alise-Sainte-Reine (Côte-d’Or) dans son contexte d’Europe centrale et septentrionale. – In: Antiquites nationales, 2006–2007, t. 38, 68, fig. 1:1–5, 69, fig. 2:1–4, 73–74.

[33] **Voronov, Y.** Tsibilium I. La nécropole apsile de Tsibilium. Les fouilles de 1977–1986. BAR Internetoinale Series 0000, 2007, 128, fig. 16:5, 140, fig. 28:8, 217, fig. 105:6; **Kazanski, M., A, Mastykova.** Tsibilium II. La nécropole apsile de Tsibilium. L’étude du site. BAR Internetoinale Series 0000, 2007, 31–32, 105, pl. 4:30, 123, pl. 22:2, 130, pl. 29:8, 10–11, 16.

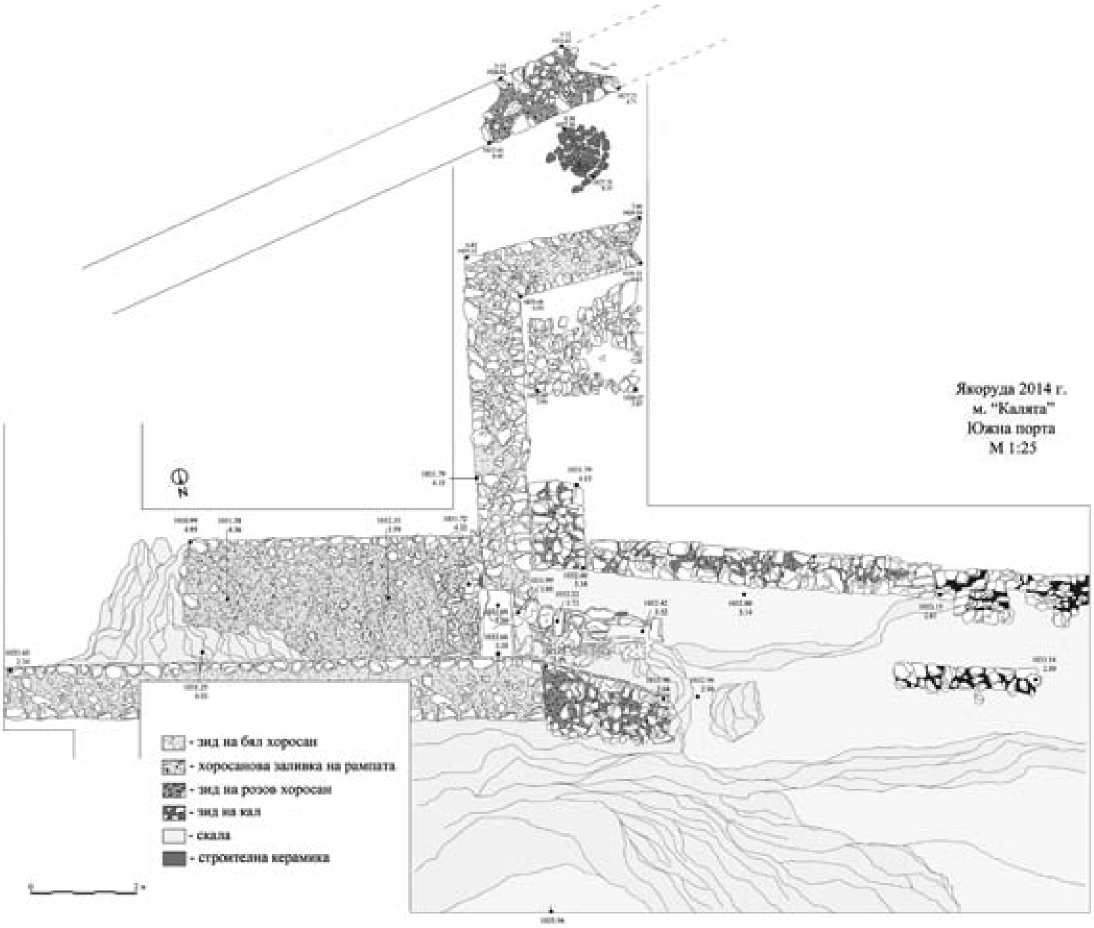
Якоруда 2014 г.
м. "Калята"
Южна порта
М 1:25
N
- зид на бял хоросан
- хоросанова заливка на рампата
- зид на розов хоросан
- зид на кал
- скала
- строителна керамика

Обр. 21. Портата през втория период, VI в. (графика: Пл. Дойчев).
Fig. 21. The gateway in the second period, 6th c. (drawing: Pl. Doychev).

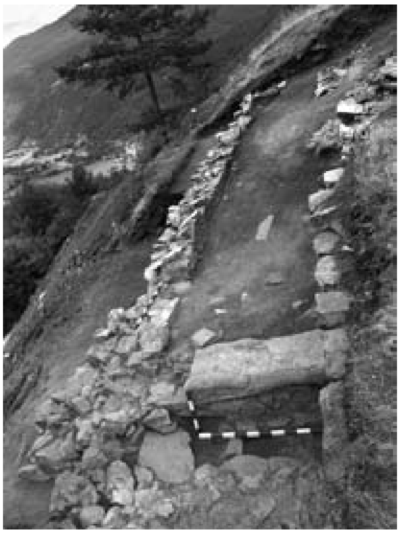

Обр. 22. Опожареното ходовото ниво след преустройствата през втория период.
Fig. 22. The burnt ground level after the reconstruction in the second period.

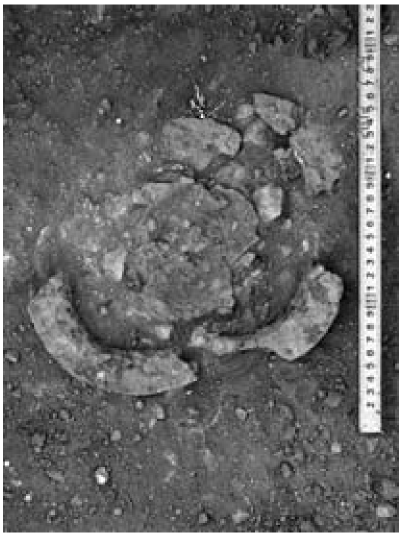

Обр. 23. Фрагменти от умбо, открито в опожареното през VI в. ходово ниво.
Fig. 23. Umbo fragments found in the burned ground level, 6th c.

до Абхазия[33]. Според М. Казански формата има германски произход, а разпространението ѝ се свързва с присъствието на „варваризираната“ римска армия[34]. Аналози са познати от територията на Украйна, Крим, на долното течение на Дон, т.е. в зони с германско етно-културно влияние, в това число на територията на Пшеворската култура и на гръко-кимерийското царство[35]. Късният етап на разпространението на типа се свързва с дестабилизацията на военно-политическата ситуация на Среден Дунав по време на зенита и залеза на хунската държава, което е съпътствано с формирането на дунавските източно-германски политически съюзи[36]. Подобно умбо с цилиндично-конусовидно тяло и равно срязан връх е известно от лангобардска среда – гроб 31 в некропола Ночера Умбра, Италия, датиран в ранния VI в.[37], а от територията на Панония – от гроб 336 на аварския некропол Кьолкед–Фекетекапу B[38], както и в гепидски етно-културен контекст (гроб 90 от некропола Чолнок–Чанда[39], гроб 1 от некропола Тисафюред–Нодкендерфьолдек[40] и

its distribution is associated with the presence of "barbarized" Roman Army[34]. Parallels are known from the territory of Ukraine, Crimea, the lower reaches of the Don, i.e. in areas of German ethno-cultural influence, including from the territory of the Przeworsk culture and the Greco-Cimmerian kingdom[35]. The late stage of distribution of the type is associated with the destabilization of the military-political situation in the Middle Danube area during the zenith and decline of the Hun State which is accompanied by the formation of the Danube East German political alliances[36]. A similar umbo with cylindrical-conical body and evenly cut off top is known in the Langobard environment – from grave 31 in the necropolis of Nocera Umbra, Italy, dated from the early 6th century[37] and from the territory of Pannonia – from grave 336 of the Avar necropolis in Kyolked–Feketekapu B[38] as well as in a Gepidian ethno-cultural context (grave 90 of the cemetery Cholnok–Chanda[39], grave 1 from the necropolis of Tisafyured–Nodkenderfyoldek[40] and grave 6 from the necropolis of Gyula–Calvary)[41], dated to the same period. The appearance of different variations of the cylindrical-conical umbo to the south on the Balkans should also be considered in this context. The umbo from the Castra Martis[42] is also

---

et septentrionale. – В: Antiquites nationales, 2006–2007, t. 38, 68, fig. 1:1–5, 69, fig. 2:1–4, 73–74.

[33] **Voronov, Y.** Tsibilium I. La nécropole apsile de Tsibilium. Les fouilles de 1977–1986. BAR Internetoinale Series 0000, 2007, 128, fig. 16:5, 140, fig. 28:8, 217, fig. 105:6; **Kazanski, M., A. Mastykova.** Tsibilium II. La nécropole apsile de Tsibilium. L'étude du site. BAR Internetoinale Series 0000, 2007, 31–32, 105, pl. 4:30, 123, pl. 22:2, 130, pl. 29:8, 10–11, 16.

[34] **Kazanski, M.** Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'époque romaine tardive dans la region pontique: origine et diffusion. – В: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffung in der ertsten vier nachchristelichen Jahrhunderten. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 8, Lublin/Marburg, 1994, 429–430, 436–442, fig. 2:5, 14–18, 444, fig. 3:4. Изказвам благодарност на Д. Рабовянов от НАИМ за посочената литература.

[35] **Kazanski, M.** Barbarian military equipment and its evolution in the Late Roman and Great Migration periods (3rd–5th C. A.D.). – В: War and Warfare in Late Antiquity. Edited by Sarantis, A., Christie, N. Leiden – Boston. 2013, 492–521; **Peska, J., J. Tejral.** Die Waffen. – В: Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren Teil I, Mainz, 2002, 102, 117–120.

[36] Казанский, М. Оружие…, 311.

[37] Åberg, N. Goten und Langobarden in Italien. Uppsala, 1923, 94, Abb. 149:3.

[38] **Kiss, A.** Das awareranzeitliche Gräberfeld in Kölked–Feketekapu B. Budapest, 2001, Teil II, S.89, Taffel. 75, 6.

[39] **Bóna, I., M. Nagy.** Gepidische Gräberfelder am Theissgebient. Budapest, 2002, I, III. – В: MGAH, 314, Taf. 40:90.

[40] Ibidem, 314, Taf. 59:1.

---

[34] **Kazanski, M.** Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'époque romaine tardive dans la region pontique: origine et diffusion. – In : Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffung in der ertsten vier nachchristelichen Jahrhunderten. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 8, Lublin/Marburg, 1994, 429–430, 436–442, fig. 2:5, 14–18, 444, fig. 3:4. I express my gratitude to D. Rabovyanov from NAIM for the literature provided

[35] **Kazanski, M.** Barbarian military equipment and its evolution in the Late Roman and Great Migration periods (3rd–5th C. A.D.). – In: War and Warfare in Late Antiquity. Edited by Sarantis, A., Christie, N. Leiden – Boston. 2013, 492–521; **Peska, J., J. Tejral.** Die Waffen. – In: Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren Teil I, Mainz, 2002, 102, 117–120.

[36] **Казанский, М.** Оружие…, 311.

[37] **Åberg, N.** Goten und Langobarden in Italien. Uppsala, 1923, 94, Abb. 149:3.

[38] **Kiss, A.** Das awareranzeitliche Gräberfeld in Kölked–Feketekapu B. Budapest, 2001, Teil II, S.89, Taffel. 75, 6.

[39] **Bóna, I., M. Nagy.** Gepidische Gräberfelder am Theissgebient. Budapest, 2002, I, III. – In: MGAH, 314, Taf. 40:90.

[40] Ibidem, 314, Taf. 59:1.

[41] Ibidem, 339, Taf. 65:6.

[42] **Атанасова, Й., г. Кабакчиева, А. Йоцова, г. Кузманов, К. Димитров.** Кастра Мартис квадрибургий и

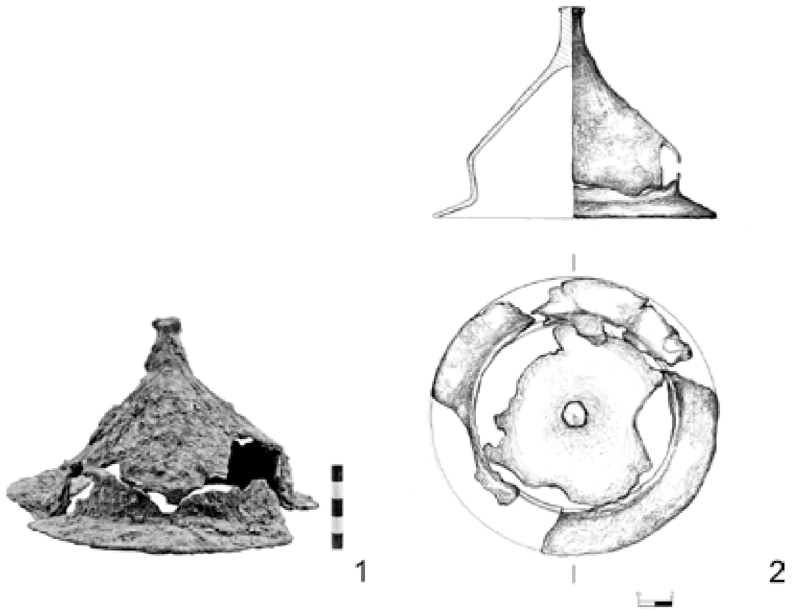

Обр. 24. Умбо, желязо. Графична реконструкция.
Fig. 24. Umbo, iron. Graphic reconstruction.

гроб 6 на некропола Дюла–Калвария[41]), датирани в същия период. В този контекст следва да се разглежда и появата на различните варианти на цилиндрично-конусовидните умбони и на юг, на Балканите. В рамките на IV–V в. се датира умбото от кастела Кастра Мартис[42]. Разпространението на типа в горските и горско-степните зони на Източна Европа обяснява възприемането му сред балтите и славяните. През V–VI в. е началото на славянската експанзия от Поднепровието и Приднестровието на юг към Балканите. Попадането на коментираното умбо в пласта след извършените реконструкции около портата на крепостта при Якоруда най-вероятно би могло да се свърже със славянските нашествия през V–VI в. към земите, южно от Дунавския басейн.

Върху този чакълест терен, по протежението на вътрешната южна крепостна стена на фуга към нея, е изграден еднолицев зид на розов хоросан, чиято цел е била да поддържа свличащата се при дъждове земна маса от вътрешността на укреплението (Обр. 21, 25). Същевременно към източния зид на бял хоросан е изграден втори, със спойка на ро-

dated within the 4th–5th centuries. The spread of this type in the forest and forest-steppe zones of Eastern Europe explains its acceptance by the Balts and Slavs. The beginning of the Slavic expansion from the Dnepr region and Transnistria southwards to the Balkans falls within the 5th–6th century. Probably the considered umbo was buried in the layer after some renovations around the gateway of the Yakoruda fortress because of the 5th–6th century Slavic invasions into the lands south of the Danube basin.

On this gravel terrain, a one-face pink mortar wall built along the southern inner wall and connected on joints was evidently purposed to prevent the landmass sliding in heavy rains from the interior of the fortress (Fig. 21, 25). At the same time, to the eastern wall of white mortar a second wall of pink mortar was built westward, meant to support the gravel mass spread over the rocky terrain (Fig. 21–22) Alterations with mud are registered along one section. A pink mortar-bound buttress was built between the two walls. A coin of Justinian I (527–565), minted in Nicomedia in 564/65 was uncovered in the mound south of the new wall. After the construction of the outer south wall, the rainwater channel no longer existed, the approach to

---

[41] Ibidem, 339, Taf. 65:6.

[42] **Атанасова, Й., г. Кабакчиева, А. Йоцова, г. Кузманов, К. Димитров.** Кастра Мартис квадрибургий и кастел. – В: РП, кн. XXXIII, С., 2005, 202, 217, табл. V:17 и цит. лит.

кастел. – In: РП, кн. XXXIII, С., 2005, 202, 217, табл. V:17 and literature cited therein.

зов хоросан в посока на запад, чиято цел е да поддържа насипаната върху скалистия терен маса чакъл (Обр. 21–22). В един участък по протежението му са регистрирани преправки на кал. Между двата зида е изграден и контрафорс на спойка с розов хоросан. От насипа, южно от новия зид, произхожда монета на Юстиниан I (527–565), отсечена в Никомедия през 564/65 г. След изграждането на външната южна крепостна стена каналът за атмосферни води вече не е съществувал, променен е и подходът към крепостта. Трасето е от запад на изток между двете южни стени (на бял и на розов хоросан), като в проучения участък под портата разстоянието между тях е също 1,70 м (Обр. 21, 26). В този смисъл външната стена има функцията на протейхизма. За разлика обаче от същинските протейхизми, чиято цел била да се осигури допълнително свободно, но и защитено пространство за маневриране, което е със средна ширина между двете крепостни стени около 10 м[43], тук разстоянието (периболосът) е едва 1,70 м. Външната стена има функцията само на допълнителна защитна линия, като тясното пространство всъщност затруднявало достъпа към портата. Поради денивелацията външната стена е разположена по-ниско, което позволявало нейната защита от куртината на вътрешната стена (Обр. 27, 28). До този момент не е открита портата на външната крепостна стена, но е сигурно, че тя не е в една ос с тази от вътрешната крепостна стена.

Прототипите на най-ранните външни укрепления са известни от IV в. пр. Хр. в Древния Изток (Парта, Хатра), откъдето, както посочват Д. Смит и Дж. Кроу, били възприети от гърците, във връзка с техните нововъведения при обсадните техники[44]. Протейхизмите са непознати за римската фортификация. Авторите обаче посочват и няколко примера от Месопотамия с каменни и торфени скали с ровове, които всъщност изпълнявали функцията на протейхизми, датирани от втората

the fortress was also changed. The route is from west to east between the two southern walls (white and pink mortared) again at a distance of 1.70 m in the investigated area beneath the gateway (Fig. 21, 26). In this sense, the outer wall has the function of a second wall (proteichisma). However, unlike the actual proteichismas whose purpose is to provide additional free and protected space for manoeuvrings, which has an average 10 m width[43] between the two walls, the distance here (the peribolos) is only 1.70 m. The outer wall has the function of only additional defensive line, as the narrow space, in fact, impedes the access to the gate. Due to the slope, the outer wall is situated lower, which allowed its protection from the curtain of the inner wall (Fig. 27, 28). So far the gateway of the outer wall is not found, but it is certain that it does not lie on the same axis as the inner wall.

Prototypes of the earliest outworks are known from the 4th century BC in the Ancient East (Parthia, Hatra), from where, as the E. Smith and J. Crowe assume they were adopted by the Greeks, in connection with the innovations in their siege techniques[44]. Proteichismas are unknown in the Roman fortification system. The authors, however, mention also a few examples from Mesopotamia with stone and peat rocks with ditches, which actually performed the functions of proteichismas dating from the second half of the 4th century. Most of the examples of proteichismas in emplekton masonry, are again from the eastern border areas of the Empire and in connection with the mainly Arab and Persian aggression. The construction is justified with a sophisticated siege strategy. In the Balkans, the earliest examples of later built proteichismas coincide with the Theodosius wall from 412, also with fortresses at Hisar,

---

[43] **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости V–X в., С., 1982, 52–57; **Динчев, В.** Българо-британски…, 39–40.

[44] **Smith, D., J. Crow.** The Hellenistic and Byzantine Deffences of Tocra (Taucheira). – В: Libyan Studies, V. 29, 1998, 67–73. Благодаря на П. Дойчев от ВТУ за посочената литература.

[43] **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости V–X в., С., 1982, 52–57; **Динчев, В.** Българо-британски…, 39–40.

[44] **Smith, D., J. Crow.** The Hellenistic and Byzantine Deffences of Tocra (Taucheira). – In: Libyan Studies, V. 29, 1998, 67–73. I thank P. Doychev for the literature provided.

половина на IV в. Повечето от примерите на протейхизми, градени с емплектон, отново са от източната граница на Империята и са във връзка с персийската и главно с арабска агресия. Изграждането им се аргументира с високотехничната обсадна стратегия. Най-ранните примери на по-късно изградени протейхизми на Балканите датират с Теодосиевата стена от 412 г., също и при крепостите при Хисар, Войвода[45], Берое[46] и Сердика[47]. Тук ще добавим и протейхизмата от втората половина на V в. пред основната стена на Габровското градище. Тя заменя частично съществуващия каменноземлен вал (който до този момент е изпълнявал същата функция) и е вградена пред външния му склон[48]. Данни за съществуването на протейхизма има за Шуменската крепост, където срещу главния вход са установени два Г-образни и успоредни на основната крепостна стена зида[49]. Няма обаче информация за техния градеж и датировка. Подобно на входовете на протейхизмите в Садовското[50] и Големановското кале[51] и при крепостта в м. Калята, главно поради конфигурацията на терена, портата на протейхизмата не попада в една ос с портата на вътрешната крепостна стена, а е изместена в западна посока.

Внимание заслужава и сведението на Б. Цветков, който при теренния оглед на местността Калята споменава не само за порта от южната страна на хълма, но и за ров[52]. При на-

---

[45] **Овчаров, Д.** Византийски.., 52–57; **Smith, D., J. Crow.** The Hellenistic.., 68.

[46] **Kaltchev, K.** Das Befestigungssystem von Augusta Traiana – Beroe in 2–6. Jahrs nach Chr. – В: Archeologia Bulgarica, 3, II, 1998, 88–102.

[47] **Станчева, М.** За протейхизмата на Сердика. – В: Studia Arhaeologica. Supplemeentum III. Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев. С., 2002, 187–188.

[48] **Койчева, К.** Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина. – В: Археология, 1999, 3–4, 80–82, обр. 7:А–Б.

[49] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, обр. 6. Изказвам своята благодарност на колегата П. Антонов от РИМ – Шумен, който ми обърна внимание върху тези данни; **Динчев, В.** Ранновизантийските крепости в България и съседните земи. – В: РП, XXXV, С., 2006, 108, обр. 20.

[50] **Welkov, I.** Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Norbulgarien) – В: Germania, XIX, 149–158.

[51] **Bersu, G.** A 6th century German settlement of foederati. Golemanovo kale, near Sadovetz, Bulgaria. – В: Antiquity, XII, 31-42.

[52] **Цветков, Б.** Средновековни български…, №13.

Voyvoda[45], Beroe[46] and Serdica[47]. Here we can add also the proteichisma from the second half of the 5th century in front of the main wall of Gabrovsko gradishte. It partially replaced the existing stone-earth rampart (which to that time had performed the same function) and was built into its outer slope[48]. Evidence for the existence of proteichisma provides the Shumen Fortress, where two walls, L–shaped and parallel to the main wall, were unearthed opposite the main entrance[49]. There is, however, no information about their construction and dating. Like the entrances of the proteichismas in the Sadovsko[50] and Golemanovsko kale[51] and the fortress in the Kalyata locality, mainly due to the configuration of the terrain, the gate of the proteichisma is not in one axis with the gate of the inner wall, but is shifted to the west.

Attention deserves also the information provided by B. Tzvetkov, who in his surveys of the site Kalyata mentions not only a gateway on the southern side of the hill, but also a ditch[52]. In our researches in the same area, the ditch was not found. In 2009, however, in a test trench laid in the east side we revealed a ditch cut into the rocky terrain. The practice of ditches, acting as proteichismas, finds its final development in the defence system of Constantinople, where there is a ditch in front of the outer wall[53]. In the Balkans we may mention the earthen ditch and

---

[45] **Овчаров, Д.** Византийски.., 52–57; **Smith, D., J. Crow.** The Hellenistic.., 68.

[46] **Kaltchev, K.** Das Befestigungssystem von Augusta Traiana – Beroe in 2–6. Jahrs nach Chr. – In: Archeologia Bulgarica, 3, II, 1998, 88–102.

[47] **Станчева, М.** За протейхизмата на Сердика. – In: Studia Arhaeologica. Supplemeentum III. Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев. С., 2002, 187–188.

[48] **Койчева, К.** Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина. – In: Археология, 1999, 3–4, 80–82, обр. 7:А–Б.

[49] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, обр. 6. I thank the colleague P. Antonov from RMH Shumen who drew my attention to this data; **Динчев, В.** Ранновизантийските крепости в България и съседните земи. – In: РП, XXXV, С., 2006, 108, обр. 20.

[50] **Welkov, I.** Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Norbulgarien) – In: Germania, XIX, 149–158.

[51] **Bersu, G.** A 6th century German settlement of foederati. Golemanovo kale, near Sadovetz, Bulgaria. – In: Antiquity, XII, 31–42.

[52] **Цветков, Б.** Средновековни български…, №13.

[53] **Crow, J.** The Infrastructure of a Great City Earth, Walls and Water in the Late Antique Constantinopole. – In: L.

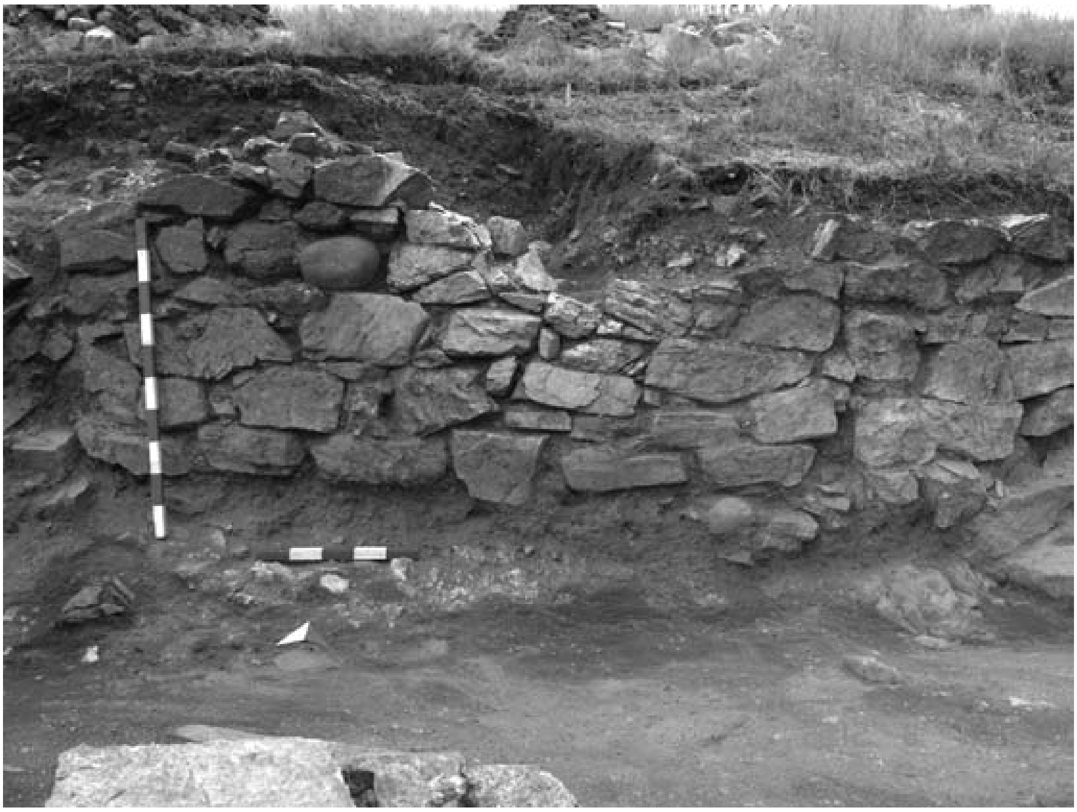

Обр. 25. Подпорен, еднолицев зид на розов хоросан.
Fig. 25. Supporting, single-face pink mortar wall.

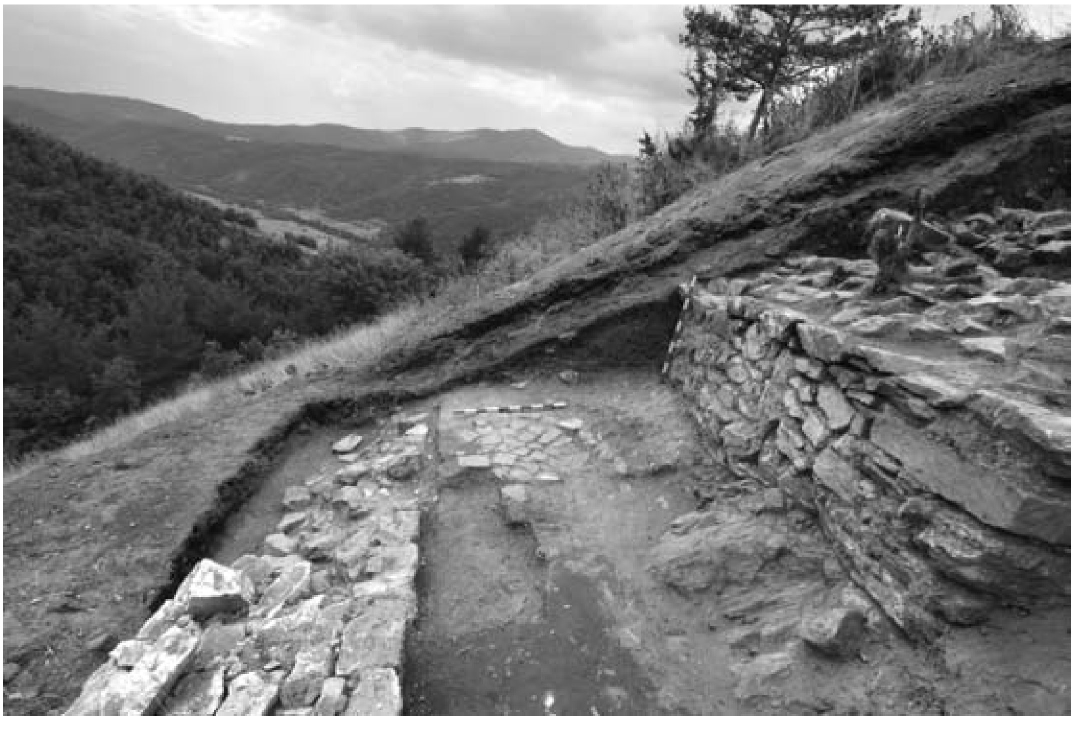

Обр. 26. Участъци от външната (протейхизма) и вътрешната крепостна стена с периболоса между тях.
Fig. 26. Portions of the outer (proteichisma) and inner wall with the peribolos between them.

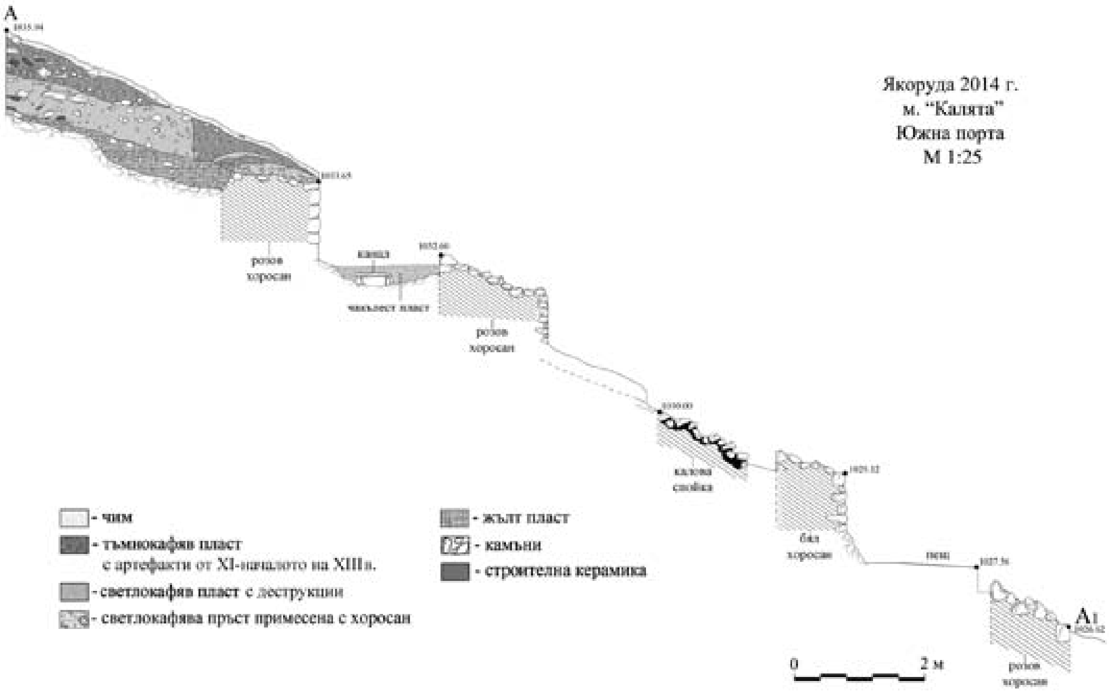

A
A1
Якоруда 2014 г.
м. "Калята"
Южна порта
М 1:25
розов хоросан
канал
чакълест пласт
розов хоросан
калова спойка
бял хоросан
пещ
розов хоросан
- чим
- тъмнокафяв пласт с артефакти от XI-началото на XIII в.
- светлокафяв пласт с деструкции
- светлокафява пръст примесена с хоросан
- жълт пласт
- камъни
- строителна керамика
0
2 м

Обр. 27. Разрез на вътрешната крепостна стена, канала, периболоса и протейхизмата (графика: Пл. Дойчев).

Fig. 27. Cross-section of the inner wall, channel, peribolos and proteichisma (drawing: Pl. Doychev).

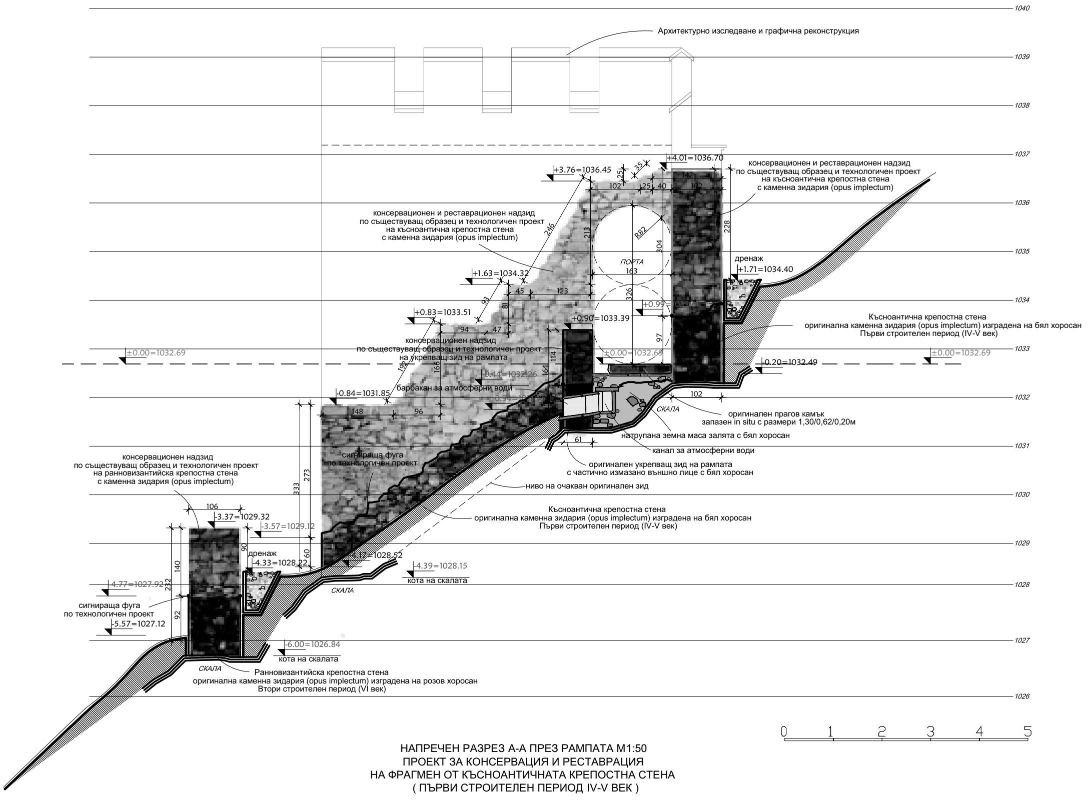

Архитектурно изследване и графична реконструкция
1040
1039
1038
1037
1036
1035
1034
1033
1032
1031
1030
1029
1028
1027
1026
+3.76=1036.45
+4.01=1036.70
консервационен и реставрационен надзид по съществуващ образец и технологичен проект на късноантична крепостна стена с каменна зидария (opus implectum)
консервационен и реставрационен надзид по съществуващ образец и технологичен проект на късноантична крепостна стена с каменна зидария (opus implectum)
ПОРТА
163
R82
304
326
246
213
228
+1.63=1034.32
+0.83=1033.51
+0.90=1033.39
+0.99=1033.68
дренаж
+1.71=1034.40
Късноантична крепостна стена
оригинална каменна зидария (opus implectum) изградена на бял хоросан
Първи строителен период (IV-V век)
±0.00=1032.69
±0.00=1032.69
±0.00=1032.69
-0.20=1032.49
консервационен надзид по съществуващ образец и технологичен проект на укрепващ зид на рампата
-0.44=1032.26
барбакан за атмосферни води
-0.84=1031.85
СКАЛА
102
оригинален прагов камък запазен in situ с размери 1,30/0,62/0,20м
натрупана земна маса залята с бял хоросан
канал за атмосферни води
оригинален укрепващ зид на рампата с частично измазано външно лице с бял хоросан
ниво на очакван оригинален зид
сигнираща фуга по технологичен проект
консервационен надзид по съществуващ образец и технологичен проект на ранновизантийска крепостна стена с каменна зидария (opus implectum)
Късноантична крепостна стена
оригинална каменна зидария (opus implectum) изградена на бял хоросан
Първи строителен период (IV-V век)
106
-3.37=1029.32
-3.57=1029.12
дренаж
-4.33=1028.22
-4.17=1028.52
-4.39=1028.15
кота на скалата
-4.77=1027.92
сигнираща фуга по технологичен проект
-5.57=1027.12
-6.00=1026.84
кота на скалата
СКАЛА
СКАЛА
Ранновизантийска крепостна стена
оригинална каменна зидария (opus implectum) изградена на розов хоросан
Втори строителен период (VI век)
0 1 2 3 4 5
НАПРЕЧЕН РАЗРЕЗ А-А ПРЕЗ РАМПАТА М1:50
ПРОЕКТ ЗА КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ
НА ФРАГМЕН ОТ КЪСНОАНТИЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА
(ПЪРВИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД IV-V ВЕК)

Обр. 28. Възстановка на крепостните зидове през втория период. Поглед от изток. Автор: арх. Ю. Фърков.

Fig. 28. Reconstruction of the fortress walls in the second period. View from the east. Author: architect Yu. Farkov.

шите проучвания в този участък такъв не бе открит. През 2009 г. обаче от източната страна с контролен изкоп бе установен ров, изсечен в скалистия терен. Практиката на ровове, изпълняващи функцията на протейхизми, намира окончателно развитие в укрепителната система на Константинопол, където пред външната стена има ров[53]. От Балканите може да се отбележи земленото съоръжение от ров и вал пред късноантичната крепост в кв. «Хоризонт» в Балчик, датирано от проучвантелите в VI в. или най-късно в VII в., което изпълнява функцията на протейхизма[54].

Изборът на естествено защитен терен при строежа на крепостта е наложил някои нестандартни решения при конструирането на портата. Това са двете подпорни стени – първата, поддържаща от юг рампата пред праговия камък; и втората – изградена при преустройствата по същата линия, но с розов хоросан, която предпазва, както от свличане на пръстта от повдигнатото ходово ниво след праговия камък, така и от засипване на долната южна крепостна стена, градена на бял хоросан. Единственият, известен засега, аналог е подпорната стена на крепостта при с. Дичин, която е имала същата функция – да предпази от подриване протейхизмата, а подходът към портата – от засипване[55]. Тя започва от края на протейхизмата и слиза по северния склон на възвишението, а за по-голяма сигурност е вкопана във възвишението. С по-различно предназначение е разкритата във вътрешността на крепостта при с. Беден, Смолянско, стена на кал. Тя е на 2,00 м от северния вход и е интерпретирана пак като подпорна, но за дървена платформа за бойна площадка[56].

Проучванията до този момент сочат, че портата към крепостта в м. Калята има два ясно изразени строителни етапа. Аргументират се с

rampart in front of the ancient fortress in the Horizont residential quarter in Balchik, dated by the researchers from the 6th or the 7th century at the latest, which functioned as proteichisma [54].

The choice of naturally defended area for construction of the fortress imposed some unconventional solutions in the design of the gate. These are the two retaining walls – the first supporting the ramp in front of the stone threshold; the second, which is built in the reconstruction along the same line, but with pink mortar, holds back the earth sliding from the raised walkway past the threshold stone but also protects the lower south wall of white mortar that can be buried under the earth. The only known so far, parallel is the retaining wall of the fortress at the village of Dichin that had the same function – to prevent the proteichisma from undermining and the approach to the gate – from earth piling[55]. It starts from the end of the proteichisma and climbs down the north slope of the hill; for greater security it is dug into the hill. With a different purpose is the mud-bound wall, uncovered inside the fortress at the village of Beden, Smolyan region. It is 2.00 m away from the north entrance and is interpreted again as supporting a wooden platform of a battle ground[56].

So far the studies indicate that the gate to the fortress in the Kalyata site has two distinct, construction stages. The conclusion is based on the different mortar used in the construction and the raised walk level in the area past the threshold stone. The first period is synchronous with the construction of the fortress in Late Antiquity at the end of the 4th century or the beginning of the 5th century. This assumption is based on the coins of the emperors Theodosius I (379–395), Arcadius (383–408) and the indeterminable coin from the 5th century, all found in the light brown layer with debris to the west of the north–south

---

[53] **Crow, J.** The Infrastructure of a Great City Earth, Walls and Water in the Late Antique Constantinopole. – В: L. Lavan and E. Zanini (eds), Technology in Transition, Late Antique Archaeology, 2007, 4 251–285.

[54] **Колева, Р., Ч. Кирилов, Р. Енчева.** Разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, гр. Балчик. – В: АОР през 2014, С., 2015, 681–684.

[55] **Динчев, В.** Българо-британски.., 28–29.

[56] **Дамянов, Д.** Ранновизантийска и средновековна българска крепост при Беден – Средни Родопи. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Кн. 1, С., 2009, 119.

Lavan and E. Zanini (eds), Technology in Transition, Late Antique Archaeology, 2007, 4 251–285.

[54] **Колева, Р., Ч. Кирилов, Р. Енчева.** Разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост в кв. Хоризонт, гр. Балчик. – In: АОР през 2014, С., 2015, 681–684.

[55] **Динчев, В.** Българо-британски.., 28–29

[56] **Дамянов, Д.** Ранновизантийска и средновековна българска крепост при Беден – Средни Родопи. – In: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Кн. 1, С., 2009, 119.

различния използван при градежа хоросан и повдигането на ходовото ниво в участъка след праговия камък. Първият период е синхронен на времето на изграждането на крепостта през късната античност в края на IV в. или началото на V в., което аргументираме с откритите, западно от крепостния зид на бял хоросан, ориентиран С–Ю – в светлокафявия пласт с деструкции, монети на император Теодосий I (379–395), Аркадий (383–408) и неопределяема от V в.[57]

Вторият период е свързан с допълнителното изграждане на протейхизмата, зидана с розов хоросан, и преустройствата около портата (повдигане на ходовото ниво и изграждане на два допълнителни подпорни зида). Откритото в насипания чакълест пласт след праговия камък желязно умбо не би могло да бъде хронологически репер, тъй като формата е характерна за широк хронологически диапазон (за зоната на юг от Дунав от римския период до V–VI в). Най-вероятно това е станало в края на V или по-скоро през VI в., косвено свидетелство за което е откритата в пласта с деструкции между зида, ориентиран С–Ю, и подпорния зид на розов хоросан, монета на император Юстиниан I (527–565), отсечена в Никомедия, 564/65 г. Предложената датировка, обаче, е обвързана по-скоро с етно-политическата ситуация на Балканите и по-конкретно – с опустошителните аваро-славянски нашествия, принудили местното население да предприеме допълнително укрепване. Същевременно тези преустройства са и сигурно свидетелство за интензивността на живот в укрепеното селище през този период. Опожаряването на крепостта е станало през втората половина на VI в., свидетелства за което са горелите монети на императорите Юстиниан I и Юстин II и на жена му София, отсечена в Тесалоники през 565–578 г. Най-вероятно това е времето на славянското нашествие през 577–578 г., което достигнало до Тракия и Елада. Приема се, че именно тогава са опожарени крепостите по течението на

oriented white mortar-bound fortress wall[57].

The second period is connected with the additional building of the proteichisma, of pink mortar masonry and the reconstructions around the gate (elevating the walk level and constructing two additional retaining walls). The iron umbo uncovered in the loose gravel layer past the threshold stone, could not be a chronological benchmark, because the form is characteristic of wide chronological range (of the area south of the Danube from the Roman period up to the 5th–6th century). Most likely this happened at the end of the 5th or rather in the 6th. century. Indirect evidence is the coin of Emperor Justinian I (527 –565), minted in Nicomedia in 564/65, which was buried in the layer of debris between the North–South orientated wall and the supporting pink mortar-bound wall. The proposed dating, however, is connected more with the ethno-political situation in the Balkans and in particular with the devastating Avar-Slavic invasions that forced the local population to undertake further strengthening. However, these alterations are certain testimony of the intensity of life in the fortified settlement during this period. The burning down of the fortress took place in the second half of the 6th.century, evidenced by the scorched coins of the emperors Justinian I and Justin II and his wife Sophia, cut in Thessaloniki in 565–578. Most probably this is the time of the Slavic invasion in 577–578, which reached Thrace and Greece. It is assumed that namely then the fortresses along the Struma and Mesta and inside the Rhodope Mountains were set on fire and burnt.

The information on the life inside the fortress in the Middle Ages (11th c. – first half of the 13th c.) is extremely fragmented. We have no reliable data to what extent the late antique walls were used or remade during this period. The only digging in the medieval dark brown ashy layer is registered along the northern wall. It is certain that the entrance to the fortress was from elsewhere, as on the route between the реките Струма, Места и от вътрешността на Родопите.

---

[57] Допълнителен аргумент е и монетата на Теодосий I (379–395), открита под нивото на субструкцията на северната вътрешна кула, приета за terminus post quem за нейния градеж, респ. и на крепостната стена на бял хоросан. Този период се аргументира и с наличието на монети от кр. на IV – началото на V в., част от които са открити върху подовите нива на сградите от вътрешността.

[57] An additional argument is the coin of Theodosius I (379–395), found beneath the substruction of the north inner tower, assumed as a *terminus post quem* for its construction, respectively of the fortress wall bound with white mortar. This period is justified also with the presence of coins from the end of the 4th – early 5th century, part of which were found on the floor levels of the inner buildings.

Данните за живота в крепостта през Средновековието (XI – първата половина на XIII в.) са изключително фрагментарни. Няма сигурни данни доколко късноантичните крепостни стени са използвани или преправяни през този период. Единствено вкопаване на средновековния тъмнокафяво пепелив пласт е регистрирано по трасето на северната крепостна стена. Сигурно е, че входът към крепостта е бил от другаде, тъй като по трасето между южния (късноантичен) и ранновизантийския зид е разкрито подовото ниво на пещ за хляб (?) от плътно наредени на едно ниво фрагментирани тухлички, оградени с бордюр от отухлена глина и камъни (Обр. 21, 26, 29)[58]. От направения срез се вижда, че пръстта под тухличките е опалена и лежи върху тънък пепелив пласт – вероятно старото ходово ниво от втората половина на VI в. (Обр. 30). В непосредствена близост са открити още две площадки от пещи за хляб, като едната частично застъпва външната крепостна стена, а втората е от външната ѝ страна. Този факт подсказва, че най-вероятно втората крепостна стена през Средновековието е изгубила защитните си функции.

southern antique and the early Byzantine walls, the floor level of a bread oven (?) was revealed, made from tightly stacked bricks, surrounded by a curb from fired or sun-dried clay and stones (Fig. 21, 26, 29)[58]. The stratigraphic cut shows that the soil under the bricks is burnt and lying on thin gray layer – probably the old ground level from the second half of the 6th century (Fig. 30). Nearby the foundation level of two bread ovens is revealed, one partially overlaps the outer wall and the second is outside the wall. This fact suggests that most likely the second wall lost its protective function in the Middle Ages.

---

[58] Пещи за хляб с подобна конструкция на подовото ниво – цели тухли с бордюр от ломени камъни са известни от крепостта Таор, югоизточно от Скопие и от помещение 1 на комплекса от верижни сгради северно от Южната порта на Плиска. Първата е изградена в югоизточната част на атриума през втората половина на VI – началото на VII в., а втората – според проучвателя в X–XI в.; **Ristov, K.** Gradishte Taor – Late Antique Settlement and Fortres. – В: Folia Archaeologica Balkanica III, 2015, 373-374, Fig. 14; **Милчев, Ат.** Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения, северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. – В: Плиска – Преслав, С., 1979, 139, 143, обр. 9.

[58] Bread ovens of a similar structure as the flooring – whole bricks with a border of crushed stones, are known from the fortress of Taor, to the southeast of Skopje and from Room 1 in the complex of chain buildings to the north of the southern gate of Pliska. The first was built in the southeastern part of the atrium in the second half of the 6th – early 7th century; the second one – according to the researcher – in the 10th–11th century.; **Ristov, K.** Gradishte Taor – Late Antique Settlement and Fortress. – In: Folia Archaeologica Balkanica III, 2015, 373–374, Fig. 14; **Милчев, Ат.** Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения, северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. – In: Плиска – Преслав, С., 1979, 139, 143, fig. 9.

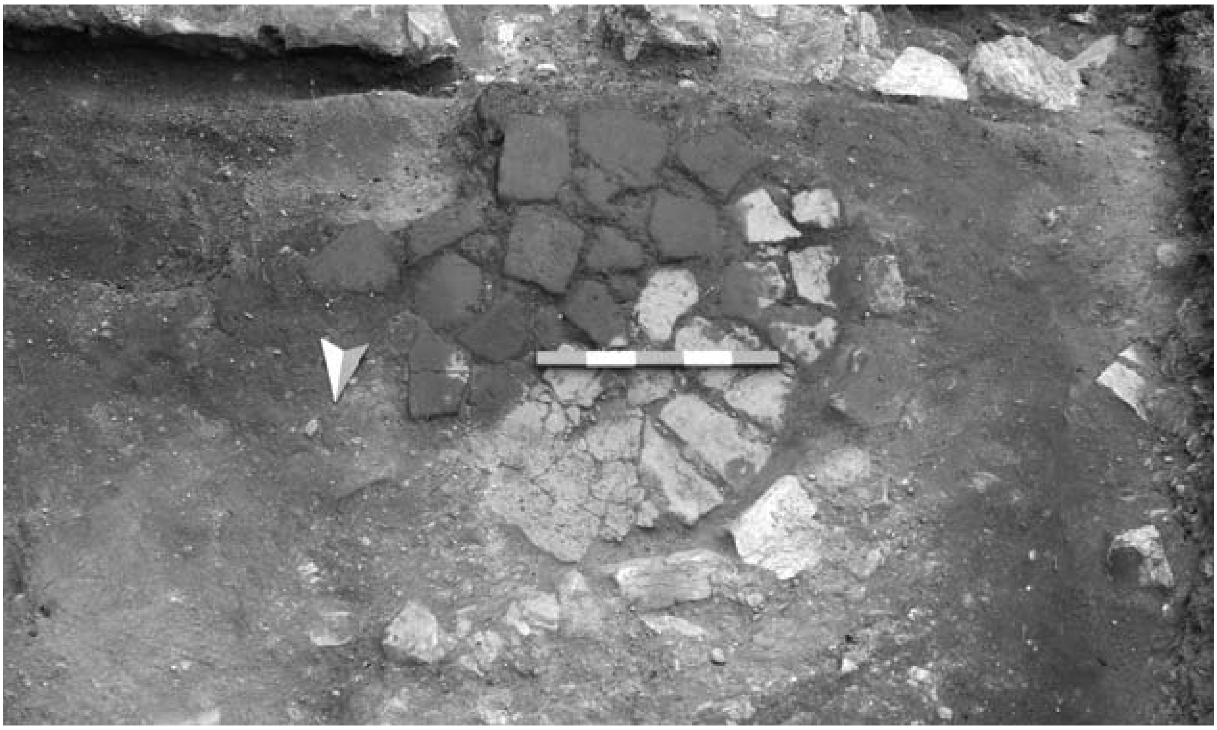

Обр. 29. Подово ниво на пещ за хляб (?), разположено в периболоса.
Fig. 29. Floor level of a bread oven (?) situated in the peribolos.

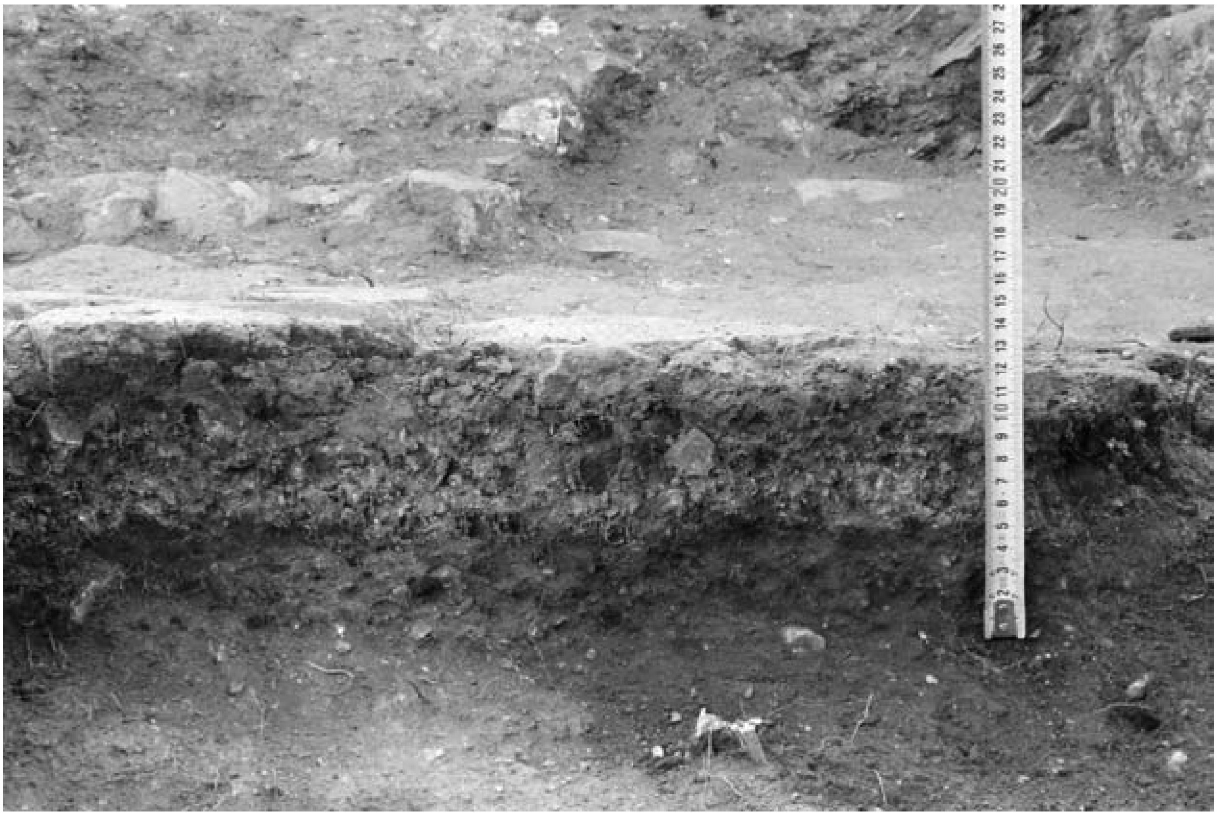

Обр. 30. Разрез на насипите под тухленото ниво на пещта: опален и пепелив пласт –
ходовото ниво от VI в.
Fig. 30. Cross-section of the mounds under the brick oven level: burnt and ashy layer – 6th c. ground level.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КЕРАМИЧЕН СЪД С НАДПИС ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ТРАПЕЗИЦА

Константин Тотев

CERAMIC VESSEL WITH AN INSCRIPTION FROM THE EXCAVATIONS IN TRAPEZITZA

Konstantin Totev

При редовни археологически проучвания в северната част на Трапезица, провеждани в последните години (2007–2015), наред с разкритите архитектурни структури (стени, улици, порти, кули, военни и дворцови сгради, църква №2 с некропол с над 300 гроба и ансамбъл около нея), постъпи и богат подемен археологически материал (накити, текстил, творби на светското и религиозното изкуство, монети, керамика и различни предмети на бита), свързан с различни страни на градската култура, с вкуса и модата на столицата на Второто българско царство.[1] Сред последните се отличава една особено любопитна находка, която се отнася към надписите графити, изпълнявани най-често върху кухненски и трапезни керамични съдове. Текстът върху разглеждания тук фрагмент от съд е свързан с добре известната в българския бит спиртна напитка – ракията, чието название за първи се среща в сигурен средновековен контекст – търновската сграфито керамика. Настоящата статия посвещавам

In the regular archaeological researches conducted in the northern part of Trapezitza in the recent years (2007–2015), abundant archaeological material (jewellery, textiles, works of secular and religious art, coins, pottery and other artifacts) associated with various aspects of urban culture, taste and fashion in the capital of the Second Bulgarian Kingdom[1] was acquired along with the uncovered architectural structures (walls, streets, gates, towers, military and palace buildings, Church №2 with a necropolis of over 300 graves and an ensemble around it). A particularly interesting find, which refers to the graffiti inscriptions most often made on kitchen and table ware stands out among the ceramic vessels. The text on the fragment considered here is associated with a well-known in the Bulgarian daily life strong alcoholic spirit drink-*raki*, the name of which appears for the first time in a reliable medieval context, the Tarnovo sgraffito ceramics. This article is dedicated to the anniversary of Bozhidar Dimitrov, without whose support, the

---

[1] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева**. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква №19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009), Т.1., Фабер, В. Търново, 2011; **Тотев, К.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). // С б. „Българско средновековие. Общество, власт, история”, в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. С., 2012, 574–592; Археологически проучвания в Северната част на средновековния град Трапезица 2007-2015.// Сб. „Царевград Търнов и Второто българско царство в средновековния свят”, В. Търново, 2015.(под печат); Нов подглазурен надпис с името на цар Иван Александър. – В: ”Средновековният човек и неговия свят”. Сборник в чест на 70-ата годишнина на д.и.н. проф. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 235–238.

[1] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева**. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква №19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009), Т. 1., Фабер, В. Търново, 2011; **Тотев, К.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). // С б. „Българско средновековие. Общество, влст, история”, в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. С., 2012, 574–592; Археологически проучвания в Северната част на Средновековния град Трапезица 2007–2015.// Сб. „Царевград Търнов и Второто българско царство в средновековния свят”, В.Търново, 2015. (in press); Нов подглазурен надпис с името на цар Иван Александър. – In: ”Средновековният човек и неговия свят”. Сборник в чест на 70–ата годишнина на д.и.н. проф. К. Попконстантинов. В.Търново, 2014, 235–238.

на юбилея на Божидар Димитров, без помощта на когото разкопките в тази част на крепостта Трапезица отдавна щяха да бъдат прекратени.

При разкопките през 2011 г. попаднахме на този рядък надпис върху фрагмент от сграфто съд. Той е намерен в обсега на югоизточната част на некропола на църква №2, който се отнася към втората половина или края на XIV в.[2] Размерите на фрагмента са 3,4 х 4,4 см. Става дума за част от малка купичка или чаша, с приблизителен диаметър 7 см. Надписът е разположен на два реда върху стената, към устието на съда. Първият ред е изпълнен с отстъп навътре. Не може да се каже със сигурност дали преди него е стоял началният кръстен знак, тъй като на това място има малък налеп, в резултат на производствен дефект. На първия ред се чете следният текст: „азъ пнхъ Nа пр...“ [„Аз пих на пр(азника на....)“]. На втория ред е запазена само думата „ракнNь“ „ракиня”. Надписът е кръгово разположен. Графиката на думите е сигурна и най-вероятно няма други добавки, защото купичката е малка. Възможно е дори, наред с официалния личен характер, текстът да е имал до известна степен и декоративна функция, подобно на няколко други съдове с кръгови надписи от Търновград.[3]

Поради фрагментирания характер на текста не е ясно за кой празник става дума. Подобни надписи са характерни за различни метални съдове и сервизи с личен характер, които са били надписвани от притежателите им. В случая за пръв път обаче попадаме на надпис, при това от времето на Второто българско царство, съдържащ думата „ракия”. Възможно е притежателят на съда да е бил гражданин, военен или занаятчия, погребан в

excavations in this part of the Trapezitza fortress would have long been terminated.

During the excavations in 2011, we came across this rare inscription on a fragment of a sgrafitto vessel. It was found within the south-eastern part of the necropolis of Church №2, which dates back to the second half or the end of the 14th century[2]. The fragment measures 3.4 x 4.4 cm. It is part of a small bowl or cup with an approximate diameter of 7 cm. The two-line inscription is located on the body of the vessel near the mouth rim. The first line starts with a small indention. It cannot be said with certainty whether the initial cross sign stood before the first line since in this place occurs a small scale caused by a manufacturing defect. The first line reads: "азъ пнхъ Nа пр..." ("I drank on fes[tival of]"). In the second line only the word "ракнNь" "rakinya". has survived The inscription is circularly positioned. The word reading is undoubted and probably there were no other additions, because the bowl is small. We may assume also that along with its official personal character, the text might have had to some extend a decorative function as well, like several other vessels with circular inscriptions from Tarnovgrad[3].

Due to the fragmented nature of the text it is not clear what holiday it refers to. Similar inscriptions are characteristic of various metal vessels and sets of a personal nature that were inscribed by their owners. In this case, for the first time, however, we come across lettering from the Second Bulgarian Kingdom, which contains the word "raki". It is possible that the owner of the vessel was a townsman, military or craftsman, buried in the necropolis south of this very large church.

---

[2] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. // АОР през 2011, София, 2012, 416-419. Фрагментът е с пол. инв. № 89/03.10.2011, намерен в кв. 6–14, на дълб. 2–2,50 м. Той не е открит в конкретна гробна яма, но не е изключено да е попаднал тук като дар при някое от многобройните препогребвания в тази част на некропола.

[3] **Тотев, К.** Два сграфито съда с подглазурни кирилски надписи от новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново.// С б. „Културните текстове на миналото”, кн. I. – Материали от юбилейната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 29–31.10.2003, С., 2005, 212–215.

[2] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. // АОР през 2011, София, 2012, 416–419. The fragment is with a field inv. № 89/03.10.2011, found in square 6–14, at 2–2,50 m depth. It was not found in a definite grave, but it is possible the shard was present there as an offering at some of the many re-burials in this part of the necropolis

[3] **Тотев, К.** Два сграфито съда с подглазурни кирилски надписи от новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново.// С б. „Културните текстове на миналото”, кн. I. – Материали от юбилейната научна конференция в чест на 60–годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 29–31.10.2003, С., 2005, 212–215.

некропола, на юг от тази много голяма църква.

Грамотно изписаният надпис дава основание да се твърди, че човекът е бил с добър обществен статус. Фактът, че неизвестният притежател на този съд увековечава с надпис събитието, когато е пил ракия, подсказва, че това питие не се пие всеки ден и от всеки. Възможно е този столичен гражданин да е бил почерпен и да е пил ракия на голям празник, след което е поръчал съда с разглеждания надпис. Известно е, че спиртният дестилат по това време е скъпо струващ продукт, тъй като производството или доставката му не са широко разпространени. От друга страна, при проучванията на столичния Търновград има и други подобни находки, когато върху керамични съдове е ознаменувана с надпис консумацията на спиртна напитка. Например при манастира „Великата лавра“ край историческата църква „Св. 40 мъченици“ е открит съд с врязан надпис „манастирско вино“, но разглежданият надпис с „ракията“ от Трапезица е единственото свидетелство, че спиртният дестилат е познат в Средновековна България през XIV в. Не е изключен и друг вариант, при който надписът да е бил изпълнен от майстор-грънчар, който е обозначил на специална чашка, че на някой от празниците е консумирал ракия.

В технологическо отношение надписът може да се причисли към типа подглазурни. Става дума за част от малка купичка или чаша, изпълнена в прочутата „сграфито“ техника, практикувана от търновските грънчари. Тази техника отличава съдовете с характерна художествена украса, с изображения на растения, на хора, животни и пр. Буквите са издраскани върху недоизсъхнала ангоба. Добре личи, че на мястото, където е врязан първият ред, ангобата е по-засъхнала и острието на инструмента не е достигнало категорично до глинената основа. Мястото, където е разположен вторият ред, е по-близо до дъното на съда и слоят на стичащата се ангоба там е по-дебел, по-трудно засъхва и по-лесно се издраска. Затова думата е значително по-ясно откроена.

Разглежданата находка е изключително важна, главно от лексикална гледна точка, защото думата „ракиня”, която очевидно означава вид напитка, се среща за пръв път в старобългарския език. Има голяма вероятност тя да

The competently written text gives grounds to assume that the man was of a good social status. The fact that the unknown owner perpetuated the event with an inscription concerning his raki drinking suggests that this drink was not served every day or to everyone. It is possible that the man was served and drank raki on some great holiday and then ordered the vessel to be inscribed. It is known that the alcohol distillate at that time was a costly product, as its production or delivery was not widespread. On the other hand during the excavations in the capital Tarnovgrad we came upon other similar finds when alcohol consumption was marked by an inscription on the pottery. For example, in the "Great Lavra" monastery near the historic church of the "Forty Holy Martyrs" a vessel was found with an engraved inscription reading „monastery wine“ but the inscription with "raki" from Trapezitza is the only evidence that the alcohol distillate was known in the 14th century medieval Bulgaria. Another variant is also possible according to which the skilful potter executed the inscription on a specially made cup thus indicating that he had drunk raki on a certain holiday.

In technological terms the inscription can be assigned to the under-slip type. It is part of a small bowl or cup, made in the famous "sgraffito" technique practiced by the Tarnovo potters. This technique features dishes with a distinctive artistic decoration, with images of plants, people, and animals etc. The letters are scratched on not completely dried engobe. It is clearly seen that on the place where the first line is executed, the engobe was better dried and the blade of the tool failed to reach the clay base. The second line is located closer to the bottom of the vessel and there the engobe slip is thicker, harder and hence easier to scratch on. Therefore, the word stands out significantly.

The find under consideration is extremely important, mainly from lexical perspective because the word "*rakinya*" which obviously means a kind of drink is met for the first time in the Old Bulgarian language. It is highly probable that it was derived from the Turkic word "arrack", which denotes a drink of light yellow colour and of about 58–60% alcohol content. Most likely the word *rakiya* came in Bulgarian through the Turkish *rakı* and in Turkish from the Arabic.

е производна на тюркската дума „арак”, с която се означава напитка със светложълт цвят и около 58–60% алкохолно съдържание. Думата ракия в българския език най-вероятно е влязла посредством турската *ракъ* (rakı), а в турски идва от арабски. „Арак“ на български означава „пот (изпотяване)“, откъдето е етимологичното обяснение за думата. Тя може да се отнася или до специфичния начин на приготвяне на напитката (докато се дестилира, капе капка по капка, като пот) или до това, че ракията кара консумиращия човек да се поти.[4] Наименованието е от арабското „арак“, но е отпаднало началното „а“ в простонародната форма. Такива примери има в разговорния български – например Атанас като народна форма става Танас; подобен е случаят с Апостол – Постол. Фактът, че наименованието на спиртния дестилат на гръцки е „раки“, а на турски „ракъ“, може да означава, че пътят на тази напитка до България идва от Арабския изток през Османската империя, но преди завладяването на Балканите.

В случая думата „ракиня“ е еднозначна с „ракия“ (чрез отпадане на Н). Отпадането на съгласен звук между два гласни се е случвало и все още се случва често в българския език.[5] Развивайки тази хипотеза, можем да предположим, че думата е пренесена заедно с продукта, а разпространението и популяризирането на напитката и името ѝ да е станало след средата на XIV в., по време на чумни епидемии, или като лекарство изобщо, тъй като дестилатът е сравнително силен дезинфектант.

По отношение на палеографията на буквите се налага изводът, че човекът, който е изписал текста върху разглеждания съд, е грамотен, но не е учен калиграфски. Мекият материал е позволил по-плавна кинематика на буквите. Най-близките палеографски паралели са паметници от XIII и XIV в., произхождащи от Царевец.[6]

"*Arak*" in Bulgarian means "sweat (perspiration)", wherefrom the etymological explanation of the word comes. It can refer either to the specific method of preparation of the drink (while distilled it drips like sweat) or to that brandy drinking makes a person sweat[4]. The name is from the Arabic "arrack", but the initial "A" was lost in the vernacular form. Such examples occur in the colloquial Bulgarian – for example Atanas becomes Tanas in everyday speech; similar is the case with the Apostle – Postol. The fact that the name of the alcohol distillate in Greek is "raki" and in Turkish "raki" may indicate that this drink came into Bulgaria from the Arab East via the Ottoman Empire, but before the conquest of the Balkans.

In this case, the word "rakinya" is synonymous with "rakiya" (with N dropped). Dropping out a consonant between two vowels used to happen and still frequently happens in Bulgarian[5]. Developing this hypothesis, one can assume that the word was adopted together with the product; the distribution and promotion of the drink and its name might have become since the middle of the 14th century, during plague epidemics, or as medicine for the distillate is relatively strong disinfectant.

Regarding the palaeography of the letters, it is clear that the man who scratched the text on the vessel was literate but was not taught in calligraphy. The soft material allowed a smooth kinematics of the letters. The closest palaeographic parallels are monuments from the 13th and 14th century, originating from Tzarevetz[6].

---

[4] **Forbes, R. J.** A short history of the art of distillation: from the beginnings up to the death of Cellier Blumenthal. – Repr. d. Ausg. 1948. Brill, Leiden, 1970.

[5] Например: Константин – Костадин и пр.

[6] За езиковедските справки съм признателен на проф. Ив. Хараламииев, проф. К. Кабакчиев и д-р Анета Николова от Филологическия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий”. Палеографските наблюдения са извършени от д-р Анета Николова, за което изказвам своята благодарност: „**а**“ е с почти вертикална хаста и с обла

---

[4] **Forbes, R. J.** A short history of the art of distillation: from the beginnings up to the death of Cellier Blumenthal. – Repr. d. Ausg. 1948. Brill, Leiden, 1970.

[5] Cf. Konstantin – Kostadin

[6] For the linguistic references‘ I thank Prof. Iv. Haralampiev, prof. K.Kabakchiev and Dr. Aneta Nikolova from the Philology Faculty of the University of "St. Cyril and Methodius". Palaeographic observations were made by Dr. Aneta Nikolova, for which I I express my gratitude: "**a**" is almost with a vertical Hasta and rounded high loop, which does not reach the bottom line of the row. (Троица, 1263, Шумен "Си храм стго Николы.", 1345–1442 Царевец "Коста Іанакwв"); "**з**" is almost anguine executed beneath the row with a bar at the top (Троица, 1263, Шумен "Си храм стго Николы.", 1345–1442 Царевец "Коста Іанакwв"); "**ъ**" is with a vertical hasta and a rounded loop (13./14. Царевец "Димитъръ" reaches the lower line of "з", "х"); "**X**" is below the line (13.–14. Век Царевец "храбро писа"); "Р" is short, with a round loop (Троица, 1263 Шумен "Си храм стго…"; seal "калwэп цр блгрwм" кр. 12.

петлица висока, която не слиза до долната линия на реда. (Троица, 1263, Шумен „Си храм стго Николы.“, 1345–1442 Царевец „Коста Іанакwв); „**з**“ е почти змейка, изпълнена от реда надолу със засечка в горния край (13–14 век Царевец „Азъ Иванко…“); „**ъ**“ е с вертикална хаста и обла петлица (13./14. Царевец „Димитъръ“ слиза до долната линия на „з“, „х“); „х“ е под линията на реда (13.-14. Век Царевец „храбро писа“); „р“ е къса, разположена в реда, с обла петлица (Троица, 1263 Шумен „Си храм стго…“; печат „калwэn цр блгрwм“ кр. 12. – н. 13. век, НИМ; Царевец, 13./14. в. „брато“, „Димитъръ“). При буква „к“ страничните хасти са под ъгъл, вероятно над средата на реда, като не достигат вертикалната линия (Троица, 1263, Шумен „Си храм стго…“; печат „калwэn цр блгрwм“ кр. 12. – н. 13. век, НИМ); „**ђ**“ вм. „**я**“ - източнобългарски диалект. Буквата е в реда, петлицата е обла, но със засечки на хоризонталната (най-близък паралел 13./14. Царевец „(Спа)си гди прэ подоб... Никола“).

– н. 13. век, НИМ; Царевец, 13./14. в. "брато", "Димитъръ"). In the letter "k" the side vertical lines sloped at an angle, probably over the middle of the row, they do not reach the vertical line (Троица, 1263, Шумен "Си храм стго…"; печат "калwэn цр блгрwм" кр. 12. – н. 13. век, НИМ); **"ђ"** instead of **"я"** – Eastern Bulgarian dialect. The letter is in the row, the loop is round, but with horizontal bar(closest parallel 13./14. Царевец "(Спа)си гди прэ подоб... Никола").

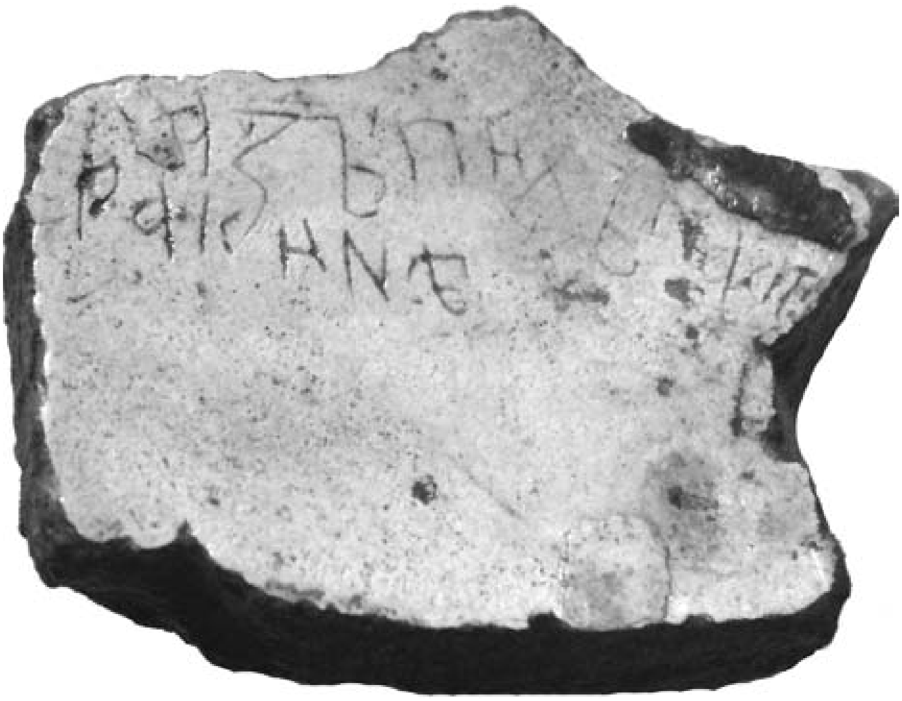

Обр. 1. Фрагмент от сграфито чаша с кръгов надпис от крепостта Трапезица. XIV в.
Fig. 1. Fragment of a sgraffito cup with a circular inscription, Trapezitza fortress, 14th century.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

НОВ ЩРИХ КЪМ ВЪЗСТАНОВКАТА НА СЕВЕРНАТА ПОРТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА

Никифор Тодоров

NEW DETAIL TO THE RECONSTRUCTION OF THE NORTH GATEWAY OF THE TRAPEZITZA FORTRESS

Nikifor Todorov

Северната порта е главната порта на средновековния град Трапезица, тъй като изпълнява възлово важни комуникационни функции и е най-добре укрепена. Тя е разположена на най-високата точка на крепостта, между верижната сграда и северната кула, затваряйки колесния път, идващ от подножието на хълма в посока юг. Теренът около портата е проучван през 2007–2008 г. и през 2015 г. при редовни археологически разкопки, ръководени от К. Тотев[1]. В резултат на първите проучвания Е. Дерменджиев предлага реконструкция на портата, публикувана в първия том на поредицата „Археологически разкопки на крепостта Трапезица. Сектор Север”. Настоящото изследване предлага още един вариант на реконструкция на това съоръжение, позовавайки се на последните археологическите разкопки и на геодезическо заснемане, извършено през 2015–2016 г.[2]

От проучванията на Северната кула и Западната крепостна стена през 2007–2008 г. стана ясно, че никъде по терена няма следи от Северната порта. Проследяването на крепостния зид и на неговата дебелина по западния фланг на стената, позволи да се лансира хипотеза, че структурите са в конструктивна връзка. Всъщност удебеляването на крепостния зид е установено от К. Шкорпил и е публикувано

---

[1] **Тотев, К.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – Северна част (2007–2010). – „Българско средновековие: общество, власт, история”. – В: Сб. в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. С., 2013, с. 572–589.

[2] За възможността да използвам резултатите от последните разкопки благодаря на ръководителя на проучванията К. Тотев.

The North Gateway was the main gate to the medieval town of Trapezitza as it had important nodal communication functions and was best strengthened. It is located on the highest point of the fortified hill, between the chain of buildings and the North tower, closing the cart road coming from the bottom of the hill and running southwards. The terrain around the gateway was researched in 2007–2008, and also in 2015 during regular archaeological excavations led by K. Totev[1]. As a result of the first stage of the researches, E.Dermendzhiev suggests a reconstruction of the gateway in a work published in the first volume of the "Archaeological excavations of the fortress Trapezitza. Sector North"[2] series. This work here introduces another version of the reconstruction of the facility, based on the recent archaeological excavations and geodetic surveillance carried out in 2015–2016[3].

The investigations of the north tower and the western wall conducted in 2007–2008 showed that there were no traces of the North gateway anywhere on the terrain. Tracking the fortress wall and its thickness along its western flank, allowed a hypothesis to be launched according to which the structures had no constructive relationship. In fact, the thickening of the fortress wall was no-

---

[1] **Тотев, К.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – Северна част (2007–2010). – „Българско средновековие: общество, власт, история“ – In: Сб. в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. С., 2013, с. 572–589.

[2] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 17–64 с.

[3] I thank the head of the team K. Totev for the chance to use the results of the recent excavations

в плана му от 1910 г., като същата планировка се установи и на плана на П. Абаджиев.[3] За съжаление това може да бъде потвърдено само условно, тъй като съвременната ситуация не позволява допълнителни проучвания. Към момента пътят е вдълбан на различна дълбочина в средновековния терен, варираща между 1 и 2,2 м, т.е. всички данни на терена са напълно унищожени.

Извършените наблюдения предоставят нови данни, като към момента отстъпът на портата от ръба на скалния венец е 4 м, което е съвсем недостатъчно за извършване на ляв завой към портата. Склонът от запад е силно обрушен, образувайки сипей от дребни камъни и строителни материали. Средновековният път, непосредствено пред портата, е пропаднал под въздействието на мразовата ерозия и на други фактори. Несъмнено оригиналното трасе е било с по-дълги прави от тези на съвременния път, заради голямата денивелация на отделните тераси, по които е минавал. Денивелацията е различна, като котите на завоите на съвременния път от горе на долу са 204,55 м, 193 м, 185 м. През XX в. портата е била напълно унищожена при прокарването на съвременния път, който е вкопан до 1–1,50 м в скалния венец. По този начин е унищожено и средновековното трасе, сменяйки както посоката на движение, така и наклона. Поради тези причини направеното описание ще бъде хипотетично, като се привличат паралели с Югозападната порта, заради нейното сходство.

В тази връзка се предприеха нови търсения, насочващи и уточняващи оригинално трасе, идващо от северното подножие на хълма и преминаващо през портата. Извърши се допълнително разчистване на западната фасада на Северната кула и скалния венец. Констатираните данни дават възможност за нова хипотетична реконструкция, внасяща яснота относно нивелацията на средновековния път. Установената малка разлика в нивелацията на материковата скала непосредствено пред западната фасада на Северната кула позволява да се предположи, че пътят е минавал много близо до стената, като е следвал не голям наклон на север. Установи се, че ширината на трасето,

ticed by K. Shkorpil and marked in the layout he published in 1910; the same setup is shown on the plan of P. Abadzhiev[4]. Unfortunately, this can be confirmed only conditionally, because the present situation does not allow additional diggings. Currently the road is cut at different depths in the medieval terrain ranging between 1–2.2 m., i.e. all data on the terrain were completely destroyed.

The observations provide new data; thus at the moment the gate is only 4 m away from the edge of the rock, which is quite insufficient for making a left turn to the gate. The slope to the west is highly collapsed forming scree of small stones and building materials. The medieval road directly in front of the gate has also collapsed under the influence of frost erosion and other factors. Undoubtedly the original route was of longer straights than those of modern time, because of the large displacement of the individual terraces along which it passed. The displacement varies, as the elevation of the modern road turns are 204.55 m., 193 m., 185 m. from top to bottom. In the 20th century the gateway was completely destroyed during the construction of the modern road that was dug to 1–1,50 m into the rocks. Thus the medieval route was also destroyed, changing both the direction and the slope of the road. For these reasons, the description that follows will be only hypothetical, drawing parallels with the Southwest gateway, because of its similarity.

In this connection, new searches were undertaken, leading to and specifying the original route, coming from the northern foot of the hill and passing through the gate. Additional clearing was carried out of the western facade of the North tower and the cliffs. The established data enable new hypothetical reconstruction importing clarity about the medieval road levelling. The small differences in the levelling of the mainland rock directly in front of the western facade of the North tower, allows assuming that the road passed very close to the wall, following a small slope to the north. It was found out that the width of the track did not exceed 2.4 m because of the nature of the terrain, which raises the question of the exact orientation of the gateway. With the conventional 2.4 m of width and a slope of 15° the positioning of the gate perpendicularly to the track would not allow

---

[3] **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, 121–154.

[4] **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, 121–154.

заради характера на терена, не е превишавала 2,4 м, което поставя въпроса за точната ориентация на портата. При условни 2,4 м ширина и наклон от 15°, поставянето на портата перпендикулярно на трасето не дава възможност за извършване на завой от колесно превозно средство.

При направената хипотетична реконструкция са взети под внимание разкритите вече две порти на крепостта – Югозападна и Югоизточна, с които е съпоставена планировката и габаритите. Аналогично на останалите порти, и Северната порта е заложена в чупка на крепостната стена, обърната в посока северозапад. Установиха се приблизителни размери на съоръжението: ширина на прохода – 2,4 м, дължина на северозападната страница – 6,5 м, дебелината ѝ е до 3 м; дължина на североизточната страница – 3,5 м, дебелината е до 3,1 м. Установи се настилката на главната улица и се откроиха етапите на използването ѝ.

От настилката на улицата се разкри пласт от жълтокафява пръст с форма на неправилен трапец и с размери 2,4 м ширина и 2,5 м дължина, като източният профил е леко заоблен в резултат на многократното преизползване на терена. Пръста от самия пласт е твърда и сбита, представляваща стабилен фундамент за поставяне на пътна настилка. На места личат частици от бял хоросан, вероятно попаднали от пласта разрушения. Дебелината на пласта е различна: варира в зависимост от релефа на скалния венец, в западната част е с дълбочина 0,22 м, а в източната достига до 0,5 м. Несъмнено пластът е използван за подравняване на скалния венец, като към момента не може да се установи дали е съставен от материкова пръст или е допълнително насипван. По-вероятно е той да е допълнително насипан, тъй като ясно личат подравнявания на скалата и опит за постигане на почти хоризонтална нивелация на настилката.

В здравия пласт са вложени различни по големина плочести ломени камъни. Размерите им варират между 0,2–0,4 м в диаметър. В северната част се установи редово подравняване на настилката, като се разкри един зле запазен ред, съставен от шест камъка. Подравняването на този ред в почти права линия подсказва за наличието на вложен конструктивен елемент

whatever turning of a wheeled vehicle.

In the hypothetical reconstruction, the already revealed two gates of the fortress – Southwest and Southeast were taken into account, with which the mapped layout and dimensions were compared. Similarly to the other gates, the North Gateway also lies in a return of the fortress wall, facing northwest. The facility dimensions are approximately these: passage 2.4 m wide, northwest side 6.5 m long, up to 3 m thick; northeast side 3.5 m long, up to 3.1 m thick. The pavement of the main street was revealed and the stages in its operation were outlined.

A layer of yellow-brown earth of **the street pavement** was revealed in the shape of an irregular trapezoid 2.4 m wide and 2.5 m long, the eastern profile of which was slightly rounded as a result of the repeated reuse of the terrain. The earth of the layer itself was firm and compact, representing a solid foundation for laying the pavement. In places particles of white mortar were visible, probably coming from the layer of destruction. The thickness of the layer varied depending on the topography of the rock and in the western part it was 0.22 m deep; in the eastern it reached up to 0.5 m. Undoubtedly the layer was used for flattening of the rock, but at present it is impossible to decide whether it was composed of mainland soil or was extra piled. More likely, it was additionally overspread, as flattening of the rock and attempts to achieve the almost horizontal levelling of the surface were clearly visible.

Slab stones of different size were incorporated in the sound undamaged layer. They measured between 0.2–0.4 m in diameter. Linear alignment of the pavement was revealed in the northern part and a poorly preserved row composed of six stone was unearthed. The alignment of the stones in almost a straight line, suggests the presence of an embedded structural element of a props system. Next row to the east of the first one consisted of only four stones, which were of impaired levelling and integrity due to the debris piled on them. Later while removing the pavement we revealed a thin layer 0.05–0,02 m thick, composed of dark brown clay soil, mixed with ash and small coals. Most likely additionally overspread in a further repair of the road.

Entirely cleared was the **bedrock** to the east of the gateway, and a new area 2 m long was un-от сантрачна система. Следващият ред, източно от първия, се състои само от четири камъка, които заради попадналите от горе разрушения са с нарушена нивелация и цялост. По-късно, при демонтажа на настилката, се установи тънък пласт с дебелина 0,02–0,05 м от тъмнокафява глинеста пръст, премесена с пепел и дребни въглени. Вероятно допълнително насипан при ремонт на пътното трасе.

Разчистена е изцяло **скалната основа** от към изток на портата, като се проучи нов участък от с 2 м дължина, западно от преградния зид (северно от дворцовите сгради). Установи се обработване, включващо: прокопаване, терасиране и подравняване на поне два етапа от съществуването на крепостта. **Първият етап** е свързан с прокарването на главната улица. Ясно личат два прокопани улея с цел поставяне на греди за сантрачна система. Първият улей е дълъг 1,9 м, а вторият – 2,7 м, с различна широчина която варира между 0,2 и 0,15 м. Установената ширина на места е условна, заради преработването на материковата скала. След извършените проучвания може да се предположи, че е използвана система за хоризонтална нивелация на трасето с височина между 1 и 1,2 м. Използването на такъв похват на строителство е наложителен, заради голямата денивелация между отделните скални тераси, варираща между 0,5 и 0,7 м, и нуждата от задържане на вложения жълтокафяв слой пръст, служещ като основа за настилката.

Разкритото погребение, вкопано директно в скалния венец, бележи **втория етап**, когато вероятно е унищожена настилката. При разкопките през 2007 г. се установи, че липсват следи от стратиграфски напластявания. Това води до извода, че в края на XIV в. с прокопаването на пътя и полагането на погребенията се слага край на използването на Северната порта и вероятно на нейното зазиждане. Наличието на вече проучената Югозападна порта, която също дава възможност за преминаване на колесни средства, не налага непременното функциониране на втора, в случая Северната порта, през последните години на обитаването на крепостта Трапезица.

covered to the west of the partition wall (north of the palace buildings). Repair works were established including: trenching, terracing and levelling conducted in at least two stages of the existence of the fortress. **The first stage** involved the construction of the main street. Clearly showing were two dug chutes made in order to place beams for a props system. The first chute was 1.9 m. long, the second 2.7 m but of varying width ranging between 0.2 m and 0.15 m. In places the measured width was conditional, because of the processing of mainland bedrock. Based on the researches, an assumption can be made that a system was used for horizontal levelling the track to a height of between 1–1.2 m. The implementation of this construction technique was imperative because of the great displacement between the separate rocky terraces ranging between 0.5–0.7 m. and of the need to hold the overspread yellow-brown soil layer serving as a base for the pavement.

The uncovered burial, dug directly into the rock marked **the second stage** when the pavement was probably destroyed. It was established during the excavations in 2007 that there were no traces of stratigraphic layers. This leads to the conclusion that at the end of the 14th century judging by the digging for the road and laying of the funerals, the North Gate stopped to function and was probably walled-up. The presence of the already studied Southwest gateway, which also allowed for the passage of wheeled vehicles, did not necessarily required functioning of a second, in this case of the North Gate, in the last years Trapezitza was inhabitted.

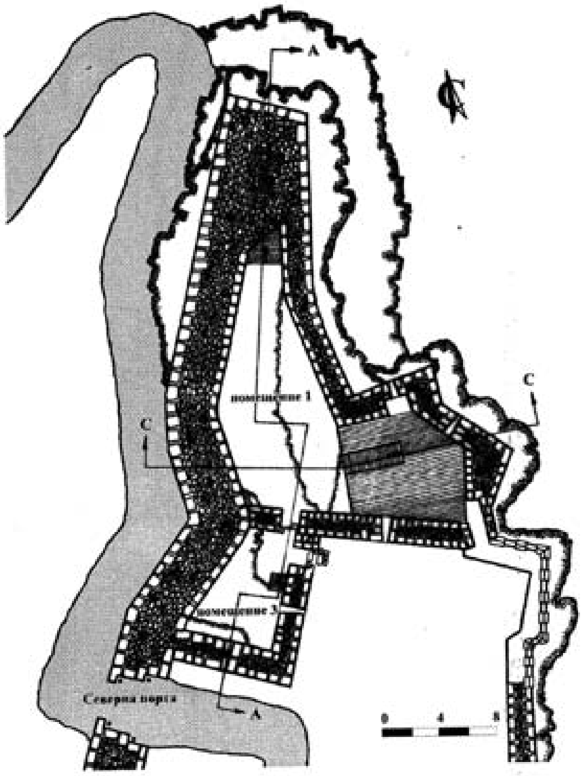
A
C
C
помещение 1
помещение 3
Северна порта
A
0
4
8

Обр. 1. План на Северната порта
(по Е. Дерменджиев).
Fig. 1. Plan of the North gateway
(after E. Dermendzhiev).

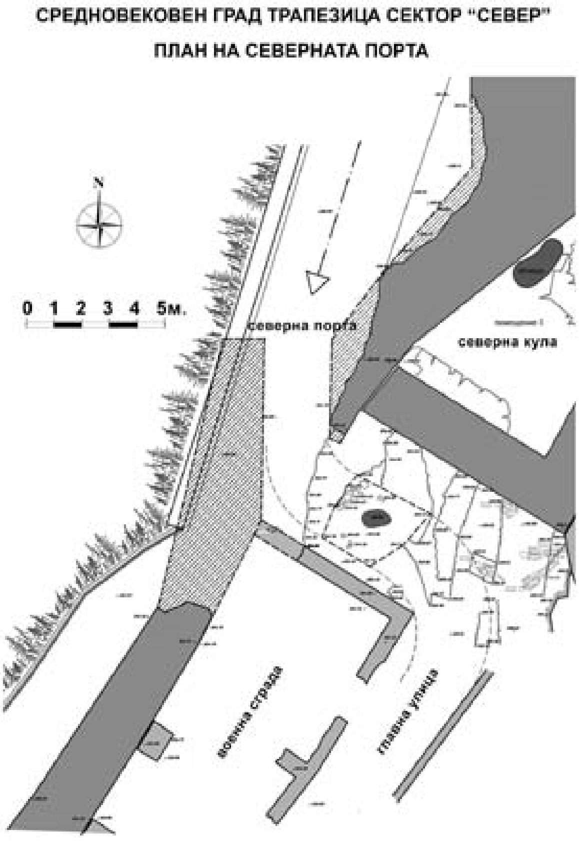
СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД ТРАПЕЗИЦА СЕКТОР "СЕВЕР"
ПЛАН НА СЕВЕРНАТА ПОРТА
N
0 1 2 3 4 5м.
северна порта
северна кула
помещение 1
военна сграда
главна улица

Обр. 2. План на Северната порта (Н. Тодоров).
Fig. 2. Plan of the North gateway (N. Todorov).

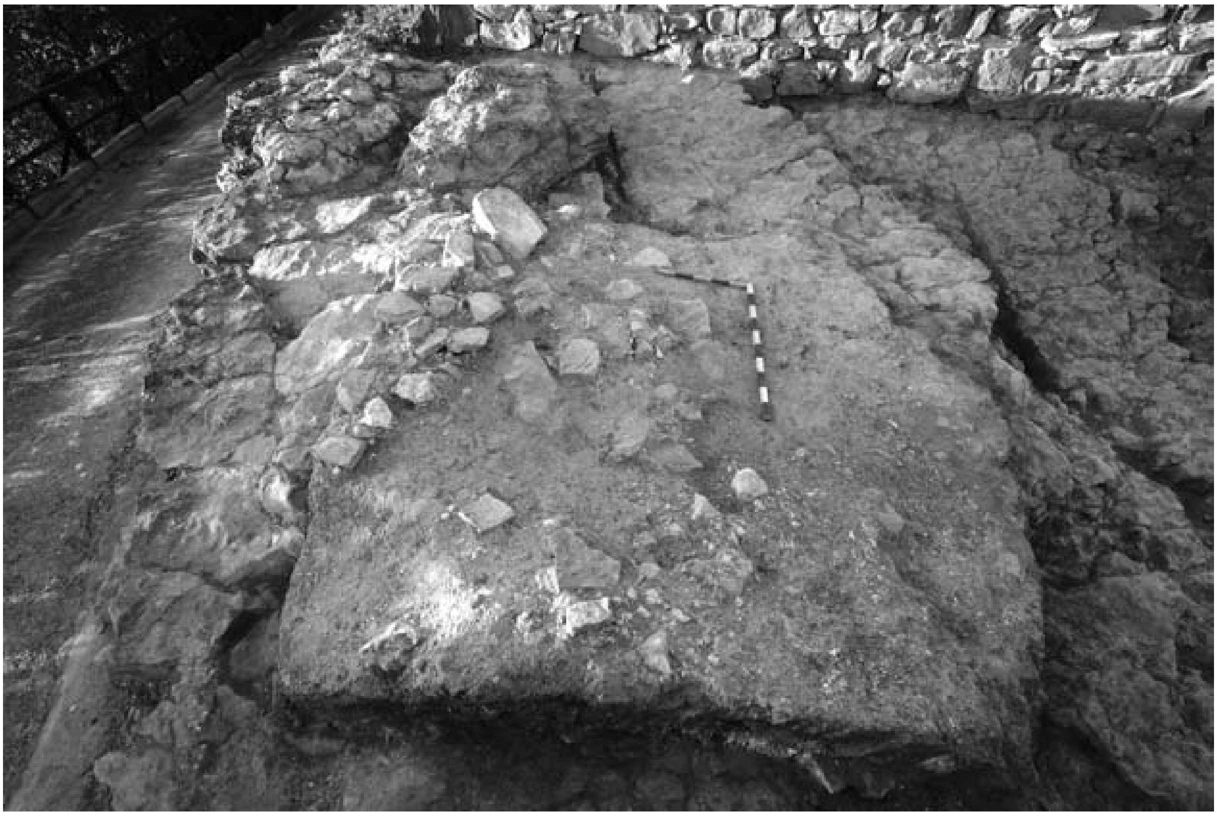

Обр. 3. Настилка на улицата, източно от Северната порта.
Fig. 3. Street pavement east of the North gateway.

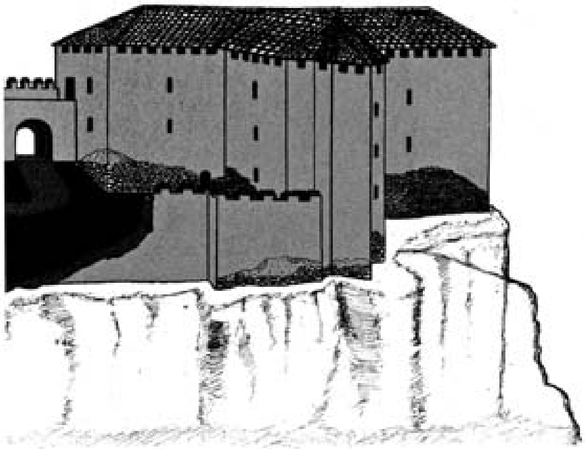

Обр. 4. Реконструкция на Северна порта и кула (по Е. Дерменджиев).
Fig. 4. Reconstruction of the North gateway and the tower (after E. Dermendzhiev).

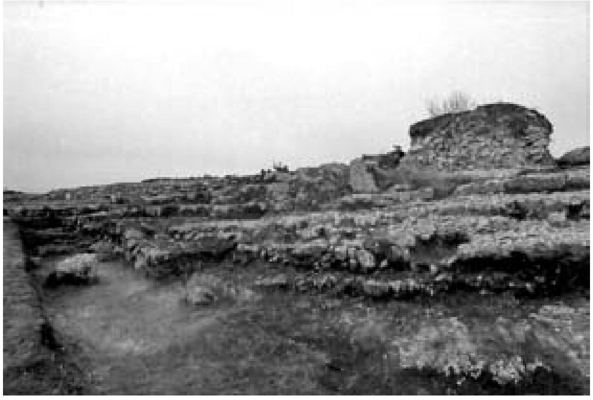

Обр. 5. Главната улица, поглед от североизток (2008 г.).
Fig. 5. The main street, view from northeast (2008).

НУМИЗМАТИКА И ЕПИГРАФИКА
NUMISMATICS AND EPIGRAPHICS

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ

STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ КЪСНОЕЛИНИСТИЧЕСКИ ТЕТРАДРАХМИ, НАМЕРЕНА В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ЛЕВКА, СВИЛЕНГРАДСКО

Владимир Пенчев

През 1973 и 1974 г. в РИМ, Хасково, били откупени на два пъти общо 26 сребърни монети – тетрадрахми, които са част от някакво голямо монетно съкровище, открито при неизвестни обстоятелства някъде в землището на село Левка, Свиленградско[1]. Въпросните 26 тетрадрахми се разпределят, както следва: 15 броя на Тасос (II период); 5 броя на Маронея (II период); 1 брой на Атина (II период); 1 брой от подражанията на тетрадрахмите на Лизимах, сечени в Бизантион; 3 броя на Първа македонска област и 1 брой на квестора Езилас[2]. Тези монети са заведени във фонда на Хасковския музей под инвентарни №№ Н651–Н655 и Н909–Н911. Освен тях, на проф. Й. Юрукова били показани от хасковски колекционер още монети от тази колективна находка[3].

В землището на село Левка са регистрирани значителен брой недвижими археологически обекти, свързани с живота на траките през предримския период. За съжаление, не е установено при кой от тях е било намерено въпросното монетно съкровище.[4]

Обект на настоящата публикация са само екземплярите от състава на колективната находка, които са били откупени от РИМ, Хасково. Описанието на двадесет и шестте монети даваме в следния

КАТАЛОГ

I. Тетрадрахма на град Атина от II период на монетосеченето му – 1 брой

1. Лице: Глава на Атина, с богато декориран шлем с грива, надясно.

Опако: Кукумявка с прибрани криле, стъпила върху повалена амфора, насреща. Вляво – дребно изображение на орел с прибрани криле, обърнат надясно, стъпил върху мълния. От двете страни на изображението на кукумявката има надпис в пет реда, както следва:

А / ΘΕ
ΕΥ / ΕΠΙ
ΜΗ / ΓΕΝΗ
/ ΣΩΣΑΝ
/ ΔΡΟΣ

Под амфората – буквите ΣΦ. Всичко е оградено от венец от маслинови клонки.

Сребро. Полуизтрита от продължително участие в монетната циркулация. Диаметър 28–29 мм. Тегло 16.35 г. (Обр. 1).

II. Тетрадрахма на град Бизантион от Лизимахов тип – 1 брой

2. Лице: Голобрада глава на Александър Велики, с дълги къдрави коси и диадема, надясно. Над дясното му ухо има овнешки рог.

Опако: Атина, с шлем с грива на главата, седнала на трон без облегало, наляво. С лявата си ръка се опира на овален щит, а в протегнатата си напред дясна ръка държи фигурка на Нике. До дясното ѝ рамо е облегнато дълго копие с върха надолу. Под отреза е изобразен декориран тризъбец в хоризонтално положение, обърнат със зъбците си надясно. От двете страни на изображението на Атина има надпис: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Под седалката на трона са изписани буквите ΒΥ. Вляво, в полето, има монограм (Табл. I, 1).

Сребро. Не много силно износена, поради

---

[1] **Аладжов, Д.** Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997, 128.

[2] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1973 и 1974 г. Археология, 2, 1978, 73.

[3] Пак там, 73.

[4] **Аладжов, Д.** Цит. съч., 128–129.

участие в монетната циркулация. Диаметър 30–32 мм. Тегло 16.69 г. (Обр. 2).

III. Тетрадрахми на Първа македонска област – 3 броя

3. Лице: Кръгъл, богато декориран по периферията си македонски щит, насреща. В средата му има бюстово изображение на Артемида, с диадема, надясно, оградено от зрънчест кръг. Зад лявото рамо на богинята са преметнати лък и колчан, на които са изобразени само горните краища.

Опако: Боздуган, в хоризонтално положение, с дръжката наляво. Над боздугана и под него е разположен двуредов надпис: ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ / ΠΡΩΤΗΣ. Над този надпис има монограм (Табл. I, 2). Под надписа има два други монограма (Табл. I, 3). Всичко е оградено от венец от дъбови клонки. Вляво от този венец е изобразена мълния във вертикално положение.

Сребро. Полуизтрита от продължително участие в монетната циркулация. Ядрото е силно изкривено на едно място. По гурта има следа от изпиляване. Диаметър 28–29 мм. Тегло 16.41 г. (Обр. 3).

4. Лице: Изображението е като при лицевата страна на №3, но от друга лицева матрица.

Опако: Изображението и надписът са като при обратната страна на №3, но от друга опака матрица. Над надписа има монограм (Табл. I, 2). Под надписа има два други монограма (Табл. I, 4).

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е леко изкривено на две места. Диаметър 30 мм. Тегло 16.69 г. (Обр. 4).

5. Лице: Изображението е като при лицевата страна на №3, но от трета лицева матрица.

Опако: Изображението и надписът са като при обратната страна на №3, но от трета опака матрица. Над надписа има монограм (Табл. I, 5). Под надписа няма монограми.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Диаметър 30–31 мм. Тегло 16.60 г. (Обр. 5).

IV. Тетрадрахма на квестора Езилас – 1 брой

6. Лице: Голобрада глава на Александър Велики, с дълги къдрави коси, надясно. Над дясното му ухо има овнешки рог. Под изображението има дъговидно разположен надпис ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ.

Опако: В средата е изобразен боздуган, във вертикално положение, с дръжката нагоре. Вляво от него е представена каса за пари, а вдясно – квесторски стол. Над боздугана има надпис AESILLAS. Над квесторския стол е изписана буквата Q (Табл. I, 6).

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 28 мм. Тегло 17.03 г. (Обр. 6).

V. Тетрадрахми на остров Тасос от II период на монетосеченето му – 15 броя

7. Лице: Голобрада младежка глава на Дионис, с бръшлянов венец, надясно. На венеца има пет листа: три – обърнати нагоре, и два – обърнати надолу. Между листата, над челото на Дионис, има две цветчета, над които личат върховете на още три малки листчета. Косата на бога е завита на руло, а част от нея се спуска отзад, над врата му, в няколко къдрици.

Опако: Херакъл, без брада, гол, прав, насреща. С дясната си ръка се опира на боздуган. Лявата му ръка е опряна на кръста му и през нея е преметната лъвска кожа. Около изображението на Херакъл е разположен надпис: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ / ΣΩΤΗΡΟΣ / ΘΑΣΙΩΝ. Между десния му крак и боздугана има монограм (Табл. I, 7).

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е леко изкривено на две места. Диаметър 32–34 мм. Тегло 16.75 г. (Обр. 7).

8. Като при №7, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е изкривено на две места. Диаметър 30–31 мм. Тегло 16.69 г. (Обр. 8).

9. Като при №7–8, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради

участие в монетната циркулация. Ядрото е леко изкривено на две места. Диаметър 28–30 мм. Тегло 16.44 г. (Обр. 9).

10. Като при №7–9, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е изкривено на две места. Върху опакото има два дълбоки разреза и едно силно издраскване, направени с остри оръдия. Диаметър 30–31 мм. Тегло 16.62 г. (Обр. 10).

11. Като при №7–10, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е изкривено на две места. Диаметър 31 мм. Тегло 16.71 г. (Обр. 11).

12. Като при №7–11, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е изкривено на едно място. Диаметър 28–29 мм. Тегло 16.36 г. (Обр. 12).

13. Като при №7–12, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Не много силно износена поради участие в монетната циркулация. Диаметър 27–29 мм. Тегло 15.79 г. (Обр. 13).

14. Като при №7–13, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Добре запазена. Диаметър 30 мм. Тегло 16.24 г. (Обр. 14).

15. Като при №7–14, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 31–32 мм. Тегло 16.81 г. (Обр. 15).

16. Като при №7–15, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазена. Ядрото е изкривено на едно място. Диаметър 31–33 мм. Тегло 16.57 г. (Обр. 16).

17. Като при №7–16, но от различна двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазена. Върху обратната страна, в центъра, ядрото е корозирало. То е леко изкривено на едно място. Диаметър 31–32 мм. Тегло 16.21 г. (Обр. 17).

18. Като при №7–17, но от различна двойка монетни матрици. Монограмът върху опакото е различен. Той е (Табл. I, 8).

Сребро. Не много износена поради участие в монетната циркулация. Ядрото е изкривено на едно място. Диаметър 32–33 мм. Тегло 16.70 г. (Обр. 18).

19. Като при №7–18, но от различна двойка монетни матрици. Монограмът върху опакото е различен. Той е (Табл. I, 9).

Сребро. Не много износена поради участие в монетната циркулация. Диаметър 28–29 мм. Тегло 16.75 г. (Обр. 19).

20. Като при №7–19, но от различна двойка монетни матрици. Монограмът върху опакото е различен. Той е (Табл. I, 10).

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 30–32 мм. Тегло 16.68 г. (Обр. 20).

21. Като при №7–20, но от различна двойка монетни матрици. Монограмът върху опакото е различен. Той е (Табл. I, 11).

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 32–33 мм. Тегло 16.52 г. (Обр. 21).

VI. Тетрадрахми на град Маронея от II период на монетосеченето му – 5 броя

22. Лице: Голобрада младежка глава на Дионис, с бръшлянов венец, надясно. На венеца има пет листа: три – обърнати нагоре и два – обърнати надолу. Между листата, над челото на Дионис, има две цветчета, над които личат върховете на още три малки листчета. Косата на бога е завита на руло, а част от нея се спуска отзад, над врата му, в няколко къдрици.

Опако: Дионис, без брада, гол, прав, наляво. С дясната си ръка държи грозд. Лявата му ръка е опряна на кръста му и през нея е преметната мантия. С лявата си ръка Дионис държи и две копия, които стърчат над нея. Около изображението на бога е разположен надпис: ΔΙΟΝΥΣΟΥ

/ ΣΩΤΗΡΟΣ / ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ. Вляво и вдясно от краката му има по един монограм (Табл. I, 12).

Сребро. Не много износена поради участие в монетната циркулация. На гурта има дълбок разрез, направен с остро оръдие. Диаметър 29 мм. Тегло 16.62 г. (Обр. 22).

23. Като при №22, но от различна двойка монетни матрици. Двойката монограми върху опакото е различна. Тя е (Табл. I, 13).

Сребро. Добре запазена. Диаметър 28–29 мм. Тегло 16.73 г. (Обр. 23).

24. Като при №22–23. От същата лицева матрица като №23, но от различна опака матрица. Двойката монограми върху опакото е като при №23 (Табл. I, 13).

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 31–34 мм. Тегло 16.61 г. (Обр. 24).

25. Като при №22–24. От същата двойка монетни матрици като №24. Двойката монограми върху опакото е като при №23–24 (Табл. I, 13).

Сребро. Много добре запазена. Ядрото е изкривено на едно място. Диаметър 30–32 мм. Тегло 16.70 г. (Обр. 25).

26. Като при №22–25, но от различна двойка монетни матрици. Двойката монограми върху опакото е различна. Тя е (Табл. I, 14).

Сребро. Много добре запазена. Диаметър 32–33 мм. Тегло 16.58 г. (Обр. 26).

Таблица I.

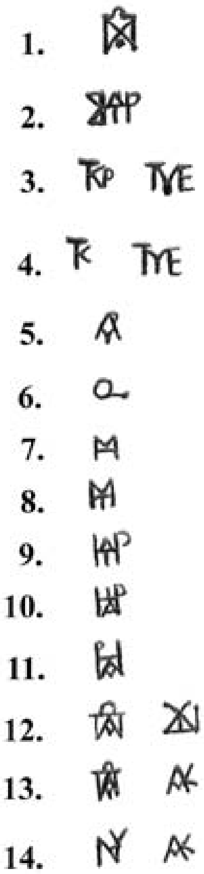

Подробни данни за запазения във фонда на Хасковския музей дял от монетното съкровище от Левка, който е предмет на настоящата публикация дава Е. Шьонерт-Гайс в своя капитален труд „Монетосеченето на Маронея“[5]. Въпреки че не е виждала лично самите монети, авторката предоставя сравнително достоверна информация за тях, като изключим някои погрешно предадени монограми при тасоските и маронейските тетрадрахми. Последното обстоятелство е лесно обяснимо с индиректния характер на сведенията, с които е разполагала, базиращи се на чужди и, разбира се, субективни наблюдения върху въпросните монети. Освен това, Шьонерт-Гайс прибавя към описаните по-горе 26 монети още една маронейска тетрадрахма (инв. №908). Тази монета обаче е била пробита през по-късна епоха, за използване като накит[6]. Поради това смятаме, че тя не е от състава на съкровището и не я разглеждаме в настоящата публикация.

Атинската тетрадрахма (№1 в каталога) се датира в 158/157 г. пр. Хр.[7] Силната ѝ износеност показва, че тя е участвала продължително в монетната циркулация.

Бизантионската тетрадрахма от Лизимахов тип (№2 в каталога) е по-трудна за датиране. Предполага се, че началото на производството на разновидността, към която тя принадлежи, е някъде около 195 г. пр. Хр.[8] Нашият екземпляр трябва да е бил отсечен около средата на II в. пр. Хр. или не много след това.

---

[5] **Schönert-Geiss, E.** Die Münzprägung von Maroneia. Berlin, 1987, 101.

[6] **Schönert-Geiss, E.** Op. cit., 101, №2.

[7] **Thompson, M.** The New Style Silver Coinage of Athens. New York, 1961, №443 m-n.

[8] **Seyrig, H.** Monnaies hellenistiques de Byzance et de Calcedoine. Essays in Greek coinace presentet to Stanley Robinson. Oxford, 1968, 197.

Дълго време производството на тетрадрахмите на Първа македонска област, въз основа на аргументи от историческо естество, се ограничаваше в десетилетието между 158–149 г. пр. Хр.[9] Но по-късно беше публикувана съвсем логичната хипотеза на И. Прокопов, че основната част от това много голямо по обем монетно производство е осъществена всъщност в периода 148 г. пр. Хр. – 60-те години на I в. пр. Хр.[10] Според този автор: „…Рим използва парите като най-мощно средство в своята борба за надмощие [на Балканите]. Така е и в конкретния случай [с тетрадрахмите на Първа македонска област]. Чрез монетите с „гръцки" тегловни стандарти и надписи Рим преследва чисто военно-политически цели"[11].

Всред общата маса на проучените от него много голям брой тетрадрахми на Първа македонска област, Прокопов разграничава два варианта, които „съставляват повече от 80% от всичкия открит материал"[12]. При единия от тях, върху опакото има само един монограм (Табл. I, 5). При втория вариант върху опакото има три монограма (Табл. I, 2–3). Според този автор, това са „мними монограми" и всъщност, в случая с тях, римляните са създали един „консервиран" монетен тип, който бил „възпроизвеждан периодично при необходимост"[13] около един век (между 148 г. пр. Хр. – 60-те години на I в. пр. Хр.). Прокопов смята, че „може да бъде заявено категорично, че значителна част от монетите на Първа македонска област не са сечени от Първа македонска област"[14]. Според него, това се отнася именно за екземплярите от посочените по-горе два масови варианта, за които „не е ясно на колко места са били произвеждани през този сравнително дълъг период, но ако се съди по стиловия анализ, не е само на едно"[15].

Влизащите в запазената част от съкровището от Левка три тетрадрахми на Първа македонска област (№№ 3–5 в каталога) са именно от въпросните два варианта. Тяхното отсичане може само най-общо да бъде датирано във втората половина на II в. пр. Хр.

Малко по-точна е датировката на отсичането на много добре запазената тетрадрахма на квестора Езилас, влизаща в състава на оцелялата част от колективната монетна находка от Левка (№6 в каталога). Х. Геблер отнася квесторската служба на Езилас към периода 94–88 г. пр. Хр.[16], като смята, че неговите тетрадрахми са започнали да бъдат издавани през 93–92 г. пр. Хр. По-късно датировката на тези монети беше леко променена като времето на тяхното изработване беше поставено в периода 90–75 г. пр. Хр.[17] Смята се, че най-ранната известна колективна находка, съдържаща тетрадрахми на Езилас, е била укрита в земята около 75 г. пр. Хр.[18] Така, публикуваният тук екземпляр от този монетен тип, който е в много добро състояние на запазеност, ни дава възможност да предположим, че съкровището от Левка е било трезорирано някъде в края на 70-те или през 60-те години на I в. пр. Хр.

Както би могло да се очаква, най-многобройни в съкровището от село Левка са тетрадрахмите на Тасос от II период на монетосеченето му (15 от запазените общо 26 монети). Тези монети са били най-разпространените и най-популярните сред тракийското население на Балканския полуостров сребърни монети през II–I в. пр. Хр. За това недвусмислено свидетелстват данните от монетните находки в България (както единични, така и колективни). Тази тяхна популярност се е дължала на много добрите им качества: високата чистота на сребърната сплав и стабилното тегло[19].

Началото на монетосеченето на Тасос – през II–I в. пр. Хр., се датира по три различни начина, във връзка с някои важни исторически събития, свързани с Балканите[20]:

---

[9] **Price, M.** Coins of the Macedonians. London, 1974, 31–32.

[10] **Прокопов, И.** Тетрадрахмите на Първа македонска област. С., 1994, 13.

[11] **Прокопов, И.** Цит. съч., 13.

[12] Пак там, 14.

[13] Пак там, 14.

[14] Пак там, 12.

[15] Пак там, 14.

[16] **Gaebler, H.** Die Antiken Münzen Nord–Griechenlands, Band III. Macedonia und Paeonia, 2. Berlin, 1935, 213–214.

[17] **Price, M.** Op. cit., 46.

[18] Ibidem, 33.

[19] **Герасимов, Т.** Тракийски монети-подражания на тасоските тетрадрахми. Нумизматика, 2, 1972, 9–12; **Рогалски, А.** Тасоските тетрадрахми от II период и техните подражания. Нумизматика, 3, 1974, 5–12.

[20] За тези датировки – виж следните български автори и цитираните в техните публикации чуждестранни автори: **Кацарова, г.** Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период. Археология, 1, 1962, 17–30; **Кацарова, г.** Нови данни за датировката на тетрадрахмите на остров Тасос

– периодът 180–170 г. пр. Хр.
– периодът скоро след 168 г. пр. Хр.
– периодът скоро след 148 г. пр. Хр.

За най-вероятна датировка на края на производството на този монетен тип се приема периодът около 80–70-те години пр. Хр.[21], като за по-конкретна дата се смята 72 г. пр. Хр., когато Тасос е бил окупиран от римляните[22].

Приема се за сигурно установено, че голяма част от продукцията на тетрадрахмите от „тасоски тип“ от II–I в. пр. Хр. всъщност е била произведена по поръчка и под контрола на римляните, за да обслужват техните политически и икономически цели в тракийските земи[23]. Изложена е и хипотезата, че известна част от „тасоските“ тетрадрахми са били произведени и под контрола на Понтийското царство, някъде през периода 88/84 – 72/71 г. пр. Хр., за да бъдат използвани от войските на Митридат VI при няколкогодишния им престой в Тракия, свързан с водената срещу Рим война[24].

Според И. Прокопов „сеченето на тетрадрахми от „тасоски тип“ от римляните започва около 115 г. пр. Хр. […]. Отсичането и разпространението на по-голямата част от продукцията се извършвало в и от Македония. Не е изключено успоредно с това да е продължавало и производството на остров Тасос и неговите континентални ателиета. Производството на монетите от „тасоски тип“ е затихнало около 80/70 г. пр. Хр.“[25]

Очертаната по-горе, макар и съвсем накратко и в най-общи линии, ситуация, обяснява защо тетрадрахмите от „тасоски тип“ са били толкова масово разпространени в циркулационната среда в тракийските земи през II–I в. пр. Хр.

Публикуваните тук петнадесет тетрадрахми от „тасоски тип“ от съкровището от Левка по всяка вероятност са от късните емисии на това дълготрайно монетно производство. Въпреки че надписите при нашите монети са правилно изписани, стилът на изображенията им е сравнително груб и често пъти тези изображения не са пропорционални (особено що се отнася до фигурата на Херакъл върху опакото). Също така и буквите от надписите обикновено са грубо очертани и са с нееднакви размери. Въпросните стилови белези са дали основание на С. Топалов да определи тази група тетрадрахми от „тасоски тип“ като „лековарваризирани“ и да предположи, че всъщност те имат имитативен характер[26]. Според този автор тези „лековарваризирани“ „тасоски“ тетрадрахми са част от обширното монетно производство на тетрадрахми, осъществено за нуждите на Рим и евентуално – на Понтийското царство, в някои монетарници на Балканите. Топалов изтъква: „Необходимостта от големи количества тасоски тип тетрадрахми за нуждите на Рим и Понтийското царство е наложила бързото изработване на многобройни монетни печати, при което не е било възможно да бъде поддържано високо качество на гравьорската работа. Някои по-слабо квалифицирани гравьори са изработвали печатите с по-нисък релеф, непропорционални изображения, обърнати букви, частично сбъркани надписи“[27]. Датировката на въпросните „лековарваризирани“ тетрадрахми от „тасоски тип“, според Топалов, е в периода 100–72/71 г. пр. Хр.[28]

Най-вероятно и монограмите върху обратните страни на тези монети също имат имитативен характер. Тоест, те не са реални магистратски монограми, а са „мними монограми“, чието предназначение е било само да допринасят за по-голяма близост с имитираните първообрази. Показателно в това отношение е обстоятелството, че от публикуваните тук петнадесет тетрадрахми от „тасоски тип“, единадесет са с един и същи монограм (таблица I, 7). Обаче, между тези единадесет монети има както сравнително износени, така и много добре запазени

от II период на монетосеченето му и на тракийските тетрадрахми от I в. пр. н.е. ИАИ, XXVIII, 1964, 131–151; **Топалов, С.** Принос към проучване тетрадрахмите на Тасос от II период на монетосечене, подражанията им и свързаните с тях други имитативни монети от земите на Тракия, през II–I в. пр. н.е. С., 1996, 17–18; **Прокопов, И.** Сребърни монети на о-в Тасос от II–I в. пр. Хр. от колекцията на Американското нумизматично дружество. Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 18; **Русева, Б.** Фрагмент от съкровището Миндя 1955 г. (IGCH 664). Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 18, заб. 10 и 11.

[21] **Прокопов, И.** Сребърни монети…, 23.

[22] **Топалов, С.** Цит. съч, 18 и цит. там литература.

[23] **Кацарова, г.** Нови данни за…, 143 и цит. там литература; **Топалов, С.** Цит. съч, 41–42 и цит. там литература; **Русева, Б.** Цит. съч, 18,, заб. 10 и 11 и цит. там литература.

[24] **Топалов, С.** Цит. съч, 42–48.

[25] **Прокопов, И.** Сребърни монети…, 23.

[26] **Топалов, С.** Цит. съч, 37–39.

[27] Пак там, 47.

[28] Пак там, 91.

екземпляри. Това показва, че те са участвали в различни по продължителност периоди в монетната циркулация и най-вероятно са били отсечени в различни времена.

В технологическо, стилово и метрологическо отношение публикуваните тук пет тетрадрахми на град Маронея – от II период на монетосеченето му, са твърде сходни с разглежданите по-горе тетрадрахми от „тасоски тип“. Тези два вида тетрадрахми показват и много голяма близост както при сюжетното оформление на изображенията върху лицевите и обратните им страни, така и по отношение на начина на оформянето на надписите им. Маронейските тетрадрахми от II–I в. пр. Хр. са се разпространявали във вътрешността на Тракия, за което свидетелстват някои монетни съкровища[29]. Разбира се, те са били произвеждани в много по-малки количества от тетрадрахмите от „тасоски тип“ и съответно са участвали като много по-малък дял от състава на циркулационната среда в тракийските земи през II–I в. пр. Хр.

Според Е. Шьонерт-Гайс, „…началото на монетосеченето на тези тетрадрахми в Маронея може да бъде поставено около 190/185 г. пр. Хр., а краят – около 88 г. пр. Хр.“[30]. Същата авторка допуска и възможността началото на масовизацията на това монетно производство, подобно на случая с производството на тетрахмите от II период на монетосеченето на Тасос, да е настъпило около 148/146 г. пр. Хр.[31] А за неговия край, въз основа на данните от състава на колективните монетни находки, на броя на познатите ѝ комбинации от реверсни монограми и най-вече на наличието на маронейски тетрадрахми, препечатани върху такива на квестора Езилас, тя смята, че не е изключено той да е настъпил някъде около 80–79 г. пр. Хр.[32]

Петте публикувани тук тетрадрахми на Маронея от състава на съкровището от Левка са от късните варианти на това монетно производство според класификацията на Е. Шьонерт-Гайс. Това се потвърждава и от много добрата запазеност на три от тях (№№ 24–26 в каталога), като при това два екземпляра (№№ 24 и 25) са отсечени посредством една и съща двойка монетни матрици. Очевидно, тези тетрадрахми са били трезорирани скоро след включването им в монетната циркулация.

При дванадесет от двадесет и шестте монети части от ядрата са изкривени чрез нарочно огъване. Това са две от тетрадрахмите на Първа македонска област (№№ 3–4 в каталога); девет – от тетрадрахмите от „тасоски тип“ (№№ 7–12 и 16–18) и една – от маронейските тетрадрахми (№25). При два екземпляра, с помощта на длето, са били направени дълбоки разрези – една тетрадрахма от „тасоски тип“ (№10 – два разреза върху опакото) и една маронейска тетрадрахма (№22 – един разрез на гурта).

Дългогодишните ни наблюдения показват, че голяма част от елинистическите и най-вече късноелинистическите тетрадрахми, участвали в монетната циркулация в тракийските земи, са с такива вторични белези на въздействие. Единственото логично обяснение на този феномен може да бъде следното: По този начин в древността се е целяло да бъде проверено дали ядрата на монетите са били изцяло от сребро. Тоест, траките са проверявали дали те не са били с бронзови или с медни ядра, които да са само покрити със сребърно фолио. С други думи, така те са разбирали дали монетите не са изработени посредством монетната техника „фуре“, чрез която са се произвеждали монети от благороден метал (главно сребърни), с ядра от някакъв неблагороден метал. Изработването на такива монети, естествено, се е осъществявало с цел измама и ощетявало значително лицата, които са ги получавали, без да успеят да ги разпознаят[33].

Както посочихме по-горе, най-вероятно е монетното съкровище от землището на село Левка, Свиленградско, състоящо се от късноелинистически тетрадрахми, част от което публикуваме понастоящем, да е било укрито в земята някъде в края на 70-те или през 60-те години на I в. пр. Хр. То илюстрира, макар и не съвсем изцяло, голямото разнообразие на високостойностни сребърни монети, циркулирали в Югоизточна Тракия в последното столетие на елинистическата епоха.

---

[29] Виж например **Кацарова, г.** Принос към проучването на…, 17–22.

[30] **Schönert-Geiss, E.** Op. cit., 73.

[31] Ibidem, 75.

[32] Ibidem, 74–75.

[33] **Пенчев, В.** Част от колективна находка със сребърни късноелинистически монети, намерена в землището на село Георги Добрево, регионa на град Любимец. Нумизматика и сфрагистика, 1–2, 2001, 36.

A HOARD OF LATE HELLENISTIC TETRADRACHMS FOUND WITHIN THE BOUNDARIES OF THE VILLAGE OF LEVKA, SVILENGRAD REGION

Vladimir Penchev

(SUMMARY)

In 1973, within the boundaries of the village of Levka, Svilengrad region, a rich hoard was found consisting of silver coins, tetradrachms from the Late Hellenistic period (II–I century BC.). Of this hoard only 26 tetradrachms entered the numismatic collection of the Regional History Museum in Haskovo. These coins are the subject of this publication. They will be grouped as follows:

1. A tetradrachm of Athens, 2nd period of its coinage – 1 exemplar.
2. A tetradrachm of the city of Byzantium, Lysimachus type – 1 exemplar
3. Tetradrachms of the First Macedonian province – 3 exemplars.
4. A tetradrachm of Aesillas the quaestor – 1exemplar
5. Tetradrachms of Thasos, 2nd period of its coinage – 15 exemplars
6. Tetradrachms of the city Maroneia, 2nd period of its coinage – 5 exemplars

The hoard of silver coins found by the village of Levka, Svilengrad region, consisting of Late Hellenistic tetradrachms, part of which we introduce now, was probably concealed in the ground sometime in the late seventies or in the sixties of the 1st century BC. It illustrates, though not quite fully, the wide variety of high value silver coins, which circulated in Southeast Thrace, in the last century of the Hellenistic era.

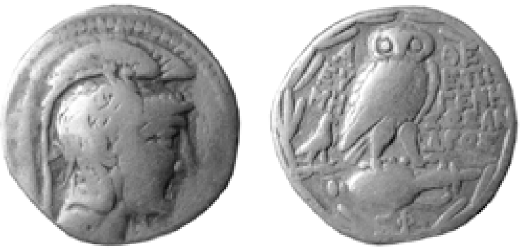

Обр. 1.
Fig. 1.

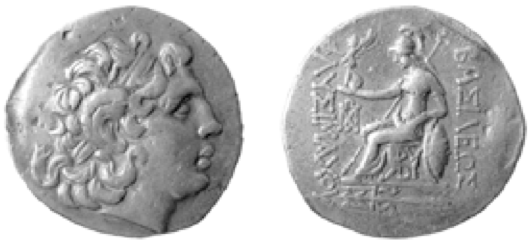

Обр. 2.
Fig. 2.

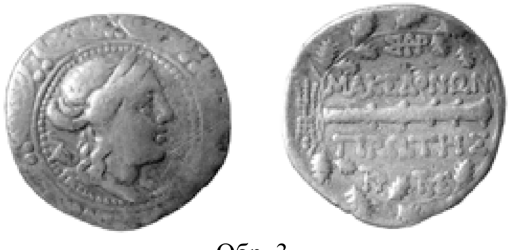

Обр. 3.
Fig. 3.

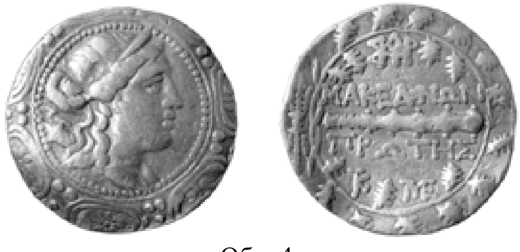

Обр. 4.
Fig. 4.

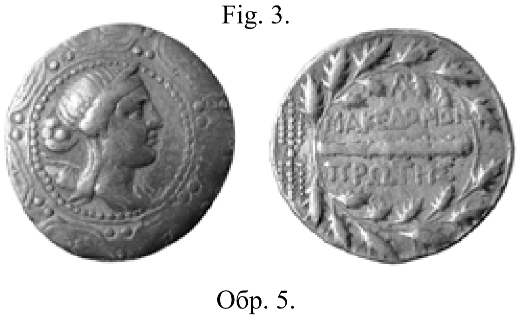

Обр. 5.
Fig. 5.

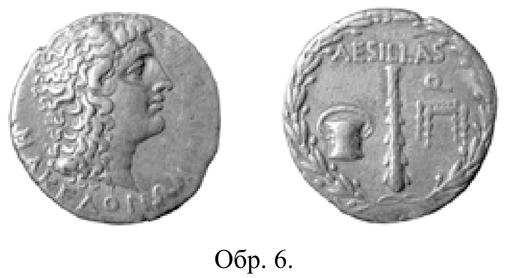

Обр. 6.
Fig. 6.

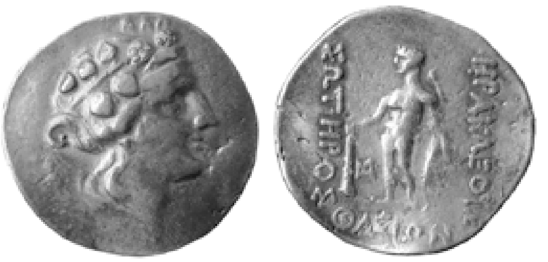

Обр. 7.
Fig. 7.

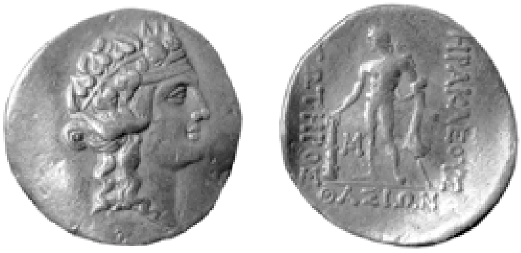

Обр. 8.
Fig. 8.

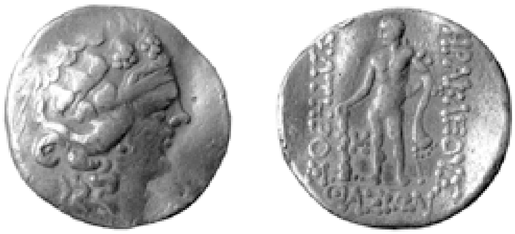

Обр. 9.
Fig. 9.

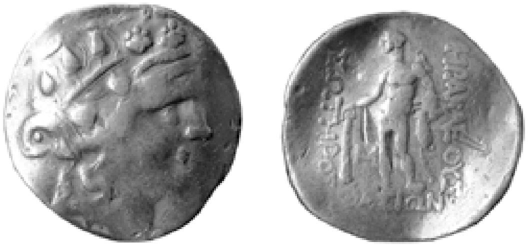

Обр. 10.
Fig. 10.

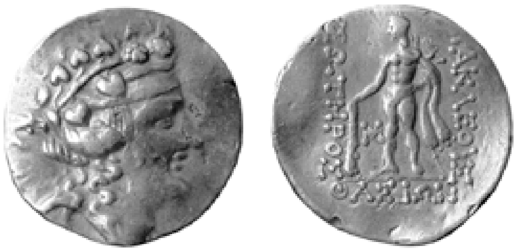

Обр. 11.
Fig. 11.

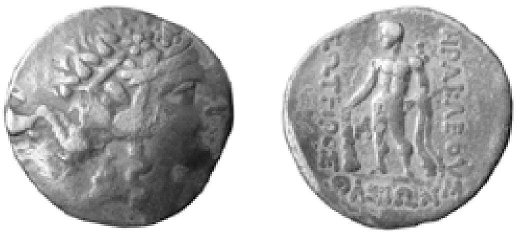

Обр. 12.
Fig. 12.

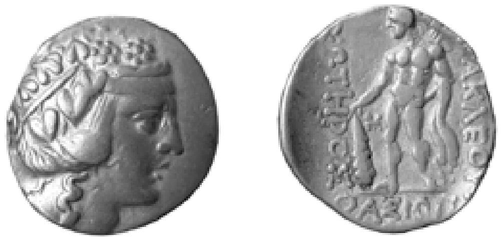

Обр. 13.
Fig. 13.

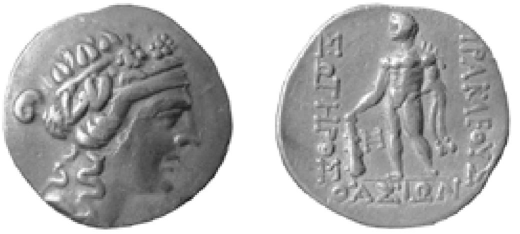

Обр. 14.
Fig. 14.

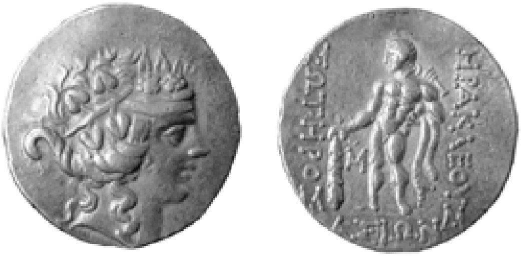

Обр. 15.
Fig. 15.

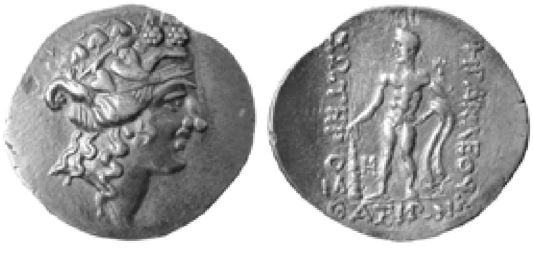

Обр. 16.
Fig. 16.

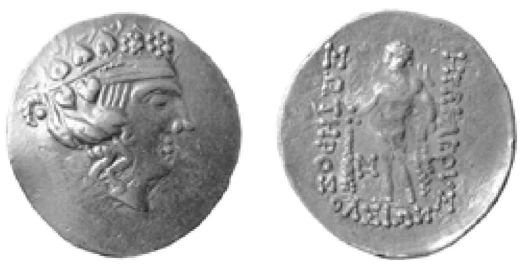

Обр. 17.
Fig. 17.

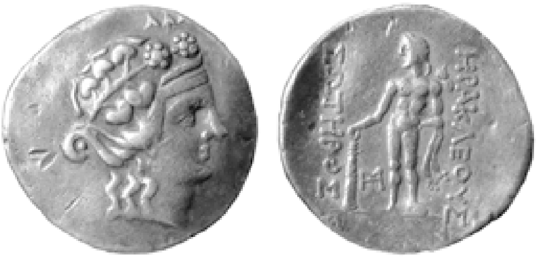

Обр. 18.
Fig. 18.

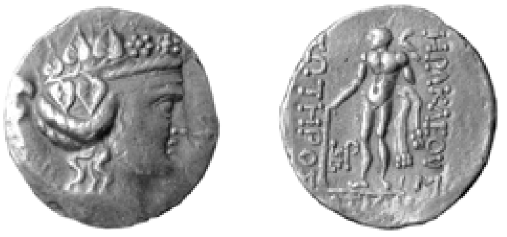

Обр. 19.
Fig. 19.

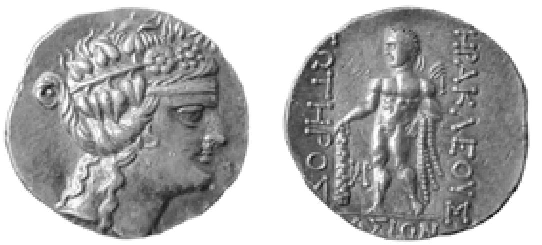

Обр. 20.
Fig. 20.

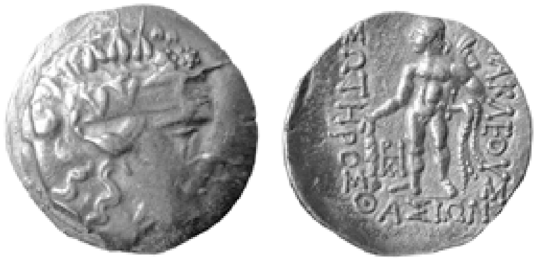

Обр. 21.
Fig. 21.

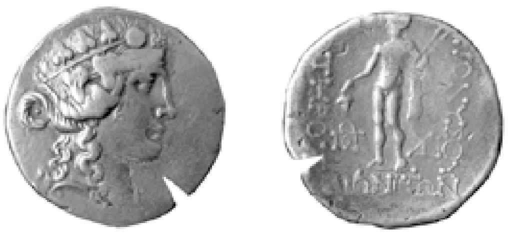

Обр. 22.
Fig. 22.

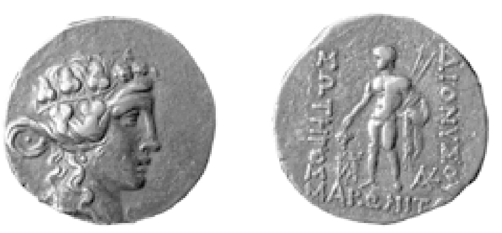

Обр. 23.
Fig. 23.

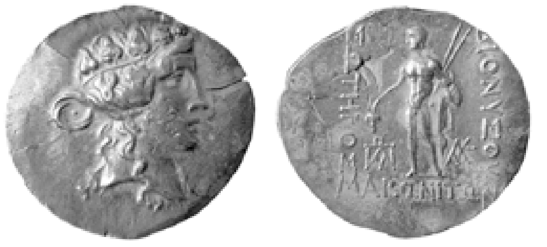

Обр. 24.
Fig. 24.

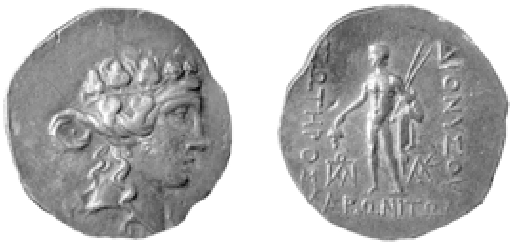

Обр. 25.
Fig. 25.

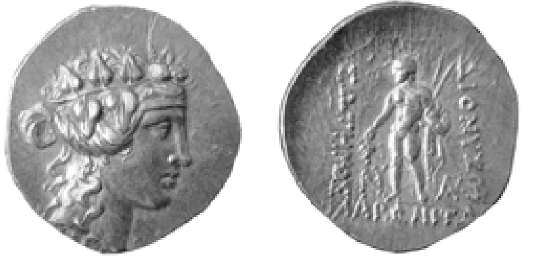

Обр. 26.
Fig. 26.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С ДОРЕФОРМЕНИ СОЛУНСКИ НОМИЗМИ ХИСТАМЕНОН НА ИМПЕРАТОР АЛЕКСИЙ I КОМНИН, ОТКРИТА ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ „БАЛЪК ДЕРЕ“ КРАЙ ИВАЙЛОВГРАД

Владимир Пенчев

През 2014 г., по време на ежегодно провежданите от Националния исторически музей (НИМ), София, редовни археологически разкопки на късноантичната и средновековната крепост „Балък дере“ край Ивайловград, беше открита малка, но много интересна колективна монетна находка, състояща се от шест сребърни византийски скифатни монети. Те са намерени на дъното на силно корозирал бронзов съд. Монетите са заведени в основния нумизматичен фонд на НИМ под инвентарни №№52996–53001. Тяхното описание даваме в следния

КАТАЛОГ[1]

I. Девалвирани номизми хистаменон, отсечени в монетарницата на град Тесалоники. Първо (преходно) монетосечене (1081–1082 г.)[2] – общо 2 броя.

1. Лице: Надпис (Табл. I, 1). Бюст на Христос с брада и мустаци, с нимб, в който е вписан равнораменен кръст, насреща. Раменете на кръста са чисти, т. е. върху тях няма декорация. Христос е облечен с туника и мантия. Пред гърдите си държи евангелие, украсено със скъпоценни камъни.

Опако: Надпис (Табл. I, 2). Вляво – Свети Димитър с нимб, къса войнишка туника и броня, прав, обърнат надясно. С лявата си ръка държи голям меч с върха надолу. Вдясно – императорът със стема с кръст, дивитисион и лорос, прав, насреща. Лявата му ръка е поставена пред гърдите му. С дясната си ръка светецът подава на императора лабарум с дълга дръжка, който императорът поема с дясната ръка.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 24–28 мм. Тегло – 4.41 г. (Обр. 1).

2. Надписите и изображенията са като при лицевата и обратната страна на №1, но са отпечатани посредством друга двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 25–28 мм. Тегло – 4.36 г. (Обр. 2).

II. Девалвирани номизми хистаменон, отсечени в монетарницата на град Тесалоники. Второ (основно) монетосечене, вариант I (1082 – 1087 г.)[3] – общо 4 броя.

1. Лице: Надпис (Табл. I, 3). Бюст на Христос с брада и мустаци, с нимб, в който е вписан равнораменен кръст, насреща. Всяко от раменете на кръста е украсено с по една едра точка. Христос е облечен с туника и мантия. Пред гърдите си държи евангелие, украсено със скъпоценни камъни.

Опако: Надпис (Табл. I, 4). Вляво – Свети Димитър с нимб, къса войнишка туника и броня, прав, обърнат надясно. С лявата си ръка държи голям меч с върха надолу. Вдясно – императорът със стема с кръст, дивитисион и лорос, прав, насреща. Лявата му ръка е поставена пред гърдите му. С дясната си ръка светецът подава на императора патриаршески кръст с дълга дръжка, завършваща в долния си край с кълбо върху две стъпала. Императорът поема патриаршеския кръст с дясната си ръка. Краят на императорския лорос е без декорация от бисерни зърна.

---

[1] Изказвам благодарност на колегата Ивайло Кънев, научен ръководител на разкопките, за предоставената ми възможност да публикувам тази колективна монетна находка.

[2] **Hendy, M.** Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, 1969, p. 71–72, pl. I, 9; **Hendy, M**. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. IV, part 1. Washington, 1999, p. 204–205, №4, 1–2; pl. I, 4, 1–2.

[3] **Hendy, M**. Coinage…, p. 72, pl. I, 10–12; **Hendy, M**. Catalogue..., p. 205, №5a, 1–3; pl. I, 5a, 1–2.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 25–29 мм. Тегло – 4.34 г. (Обр. 3).

2. Надписите и изображенията са като при лицевата и обратната страна на №1, но са отпечатани посредством друга двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 25–28 мм. Тегло – 4.35 г. (Обр. 4).

3. Надписите и изображенията са като при лицевата и обратната страна на №1, но са отпечатани посредством трета двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 26–29 мм. Тегло – 4.24 г. (Обр. 5).

4. Надписите и изображенията са като при лицевата и обратната страна на №1, но са отпечатани посредством четвърта двойка монетни матрици.

Сребро. Много добре запазен екземпляр. Диаметър 23–25 мм. Тегло – 4.27 г. (Обр. 6).

Таблица I.

1.

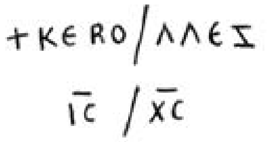

2.

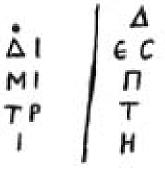

3.

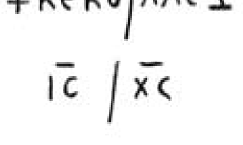

4.

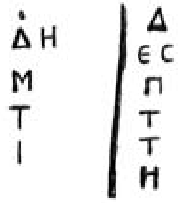

През XI в. (до 1092 г.) във Византийската империя стандартната златна монета носи названието „номизма хистаменон“. Всъщност, това е старият солид, въведен още от император Константин I. От една либра (литра) злато са били отсичани 72 златни монети (солиди; номизми хистаменон), всяка от които тежала по около 4.40 г. Чистотата на златото, от която се изработвали тези монети, теоретически възлизала на максималните 24 карата, като на практика варирала между 23.5–24 карата. Така, за повече от седем столетия, стандартната византийска златна монета била най-стабилното и сигурно платежно средство в цяла Европа и в Леванта, запазвайки своето тегло и чистотата на металната си сплав.

Положението започнало да се променя от царуването на император Михаил IV (1034–1041 г.) нататък. Тази промяна е предизвикана от прогресивно влошаващата се политическа и икономическа ситуация във Византия. Част от номизмите хистаменон на този император, макар и да запазват стандартно тегло от около 4.40 г, са изработени от златна сплав с влошено съдържание – около 19–19.5 карата[4]. При производството на тези по-нископробни златни монети за първи път се въвежда и съвършено нова форма на техните ядра – корубестата (скифатната). Целта на това нововъведение е била, императорските бирници да могат да изискват от населението плащането на данъците да става в стари, висококачествени номизми хистаменон, които те разпознавали по това, че са с плоски ядра[5]. Веднъж попаднали в държавната хазна, тези по-висококаратни стари монети били претопявани и преработвани в нови номизми хистаменон с по-ниско златно съдържание и съответно със скифатни ядра.

Девалвацията на византийските златни монети продължила с все по-засилващи се темпове и при наследниците на Михаил IV. При Константин IX (1059–1067) тяхното златно съдържание станало около 18 карата[6]. При Михаил VII (1071–1078 г.) то станало около 12 карата, а при Никифор III (1078–1081 г.) – около 8 карата. Така за около четири десетилетия златните византийски монети загубили две трети от своята реална стойност[7], макар че държавата ги пускала в циркулация принудително с номинална стойност като на пълноценни двадесет и четири каратови номизми.

---

[4] **Grierson, Ph.** Notes on the Fineness of the Byzantine Solidus. Byzantinische Zeitschrift, 54, 1961, p. 91–97.

[5] **Hendy, M**. Coinage…, p. 6.

[6] Ibidem, p. 6.

[7] **Hendy, M**. Catalogue..., p. 10.

В началото на царуването на император Алексий I Комнин (1081–1118 г.), до проведената от него през 1092 г. основна реформа на византийската монетна система, положението станало особено критично. Златното съдържание на номизмите хистаменон спаднало на около 4 карата и дори по-ниско. Често пъти в сплавта, от която били изработвани тези монети, на практика нямало никакво или почти никакво злато и тя съдържала основно сребро, примесено с мед. Типичен представител на тези крайно девалвирани предреформени номизми хистаменон на Алексий I Комнин са шестте екземпляра от публикуваната тук колективна монетна находка от крепостта „Балък дере“.

Когато през 1081 г. Алексий Комнин свалил чрез военен преврат възрастния император Никифор III Вотаниат, Византийската империя се намирала в катастрофално положение. Външните врагове я заплашвали от няколко страни едновременно – от запад – норманите, от север – печенегите и от изток – селджушките турци. Въпреки непрекъснатата девалвация на златните монети, държавната хазна била абсолютно празна и нямало с какво да бедат изплащани заплатите на армията, която и без това била значително редуцирана.

Тъй като в началото на управлението на Алексий I Комнин най-голямата опасност за Византия идвала от нормандското нашествие[8], то значителна част от периода 1081–1085 г. императорът резидирал в Тесалоники. Този град бил основната база на византийците във войната им срещу норманите. През септември 1081 г. Алексий I Комнин пристигнал от столицата в Тесалоники начело на армията, която трябвало да отблъсне норманите от западните части на Балканския полуостров. Смята се, че именно тогава е била отворена монетарница в този град, която секла монети за заплащане на войската и за покриване на други военни разходи[9]. Първоначално, в периода септември 1081 – началото на 1082 г., новооткритата солунска монетарница произвела девалвираните номизми хистаменон от Първото (преходното) солунско монетосечене, характеризиращи се с изображението на патрона на града, Свети Димитър, връчващ лабарум на императора[10]. Тези монети са много редки, което може да бъде обяснено с тяхното краткотрайно, едва няколкомесечно производство. От тях, в публикуваната понастоящем колективна монетна находка, има два екземпляра. По-късно, през периода 1082–1092 г. солунската монетарница сече номизмите хистаменон от Второто (основното) солунско монетосечене[11]. Вариант I на това монетосечене се датира в периода 1082 – 1087 г.[12] Именно от него са останалите четири монети от находката от „Балък дере“.

Ако се съди по много доброто състояние на запазеност на всички монети от нашето малко съкровище и най-вече от наличието на цели два екземпляра от рядкото Първо (преходно) монетосечене, които също са много добре запазени, то укриването му в земята трябва да е станало не много след 1082 г., най-вероятно някъде в периода 1082–1085 г. Това са военновременни пари, с които е била изплатена заплатата на някой войник от византийската армия, или е било заплатено за някаква доставка за войската. Въпреки че при тях е достигната крайната степен на девалвация на официалния им номинал – номизмата хистаменон, то собственикът им грижливо ги е укрил като „бели пари за черни дни“ и благодарение на това са оцелели до наше време.

Находката от „Балък дере“ е втората колективна монетна находка със солунски предреформени номизми хистаменон на Алексий I Комнин, за която е известно, че е открита в днешните предели на България. През 1941 г., в землището на с. Ветрен, Силистренско, е било намерено глинено гърненце с такива монети[13]. За съжаление, тази находка още тогава е била разпръсната от намервачите ѝ. Според Иван Йорданов, който е имал възможност да прегледа 12 екземпляра от нея[14], всичките те са от Второто (основното) солунско монетосечене. По-точно, най-вероятно е всичките да са от вариант I на Второто солунско монетосечене[15]. Както съвсем правилно изтъква Йорданов, съкровището от Ветрен е било част от плячката, взета от печенегите след поражението, което нанесли на армията на Алексий I Комнин през 1088 г. при Дръстър[16]. Ветренските монети, подобно на тези от „Балък дере“, „поразяват с отличната си запазеност“[17]. Очевидно и в двата случая става дума за новоотсечени в солунската монетарница номизми хистаменон, предназначен за заплати на войската и за други военновременни разходи, свързани с текущи военни кампании.

---

[8] **Ангелов, Д.** История на Византия, т. II. С., 1972, с. 158 и сл.

[9] **Hendy, M**. Catalogue..., p. 189.

[10] Ibidem, p. 189; 204–205.

[11] Ibidem, p. 190.

[12] Ibidem, p. 190; 205.

[13] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през последните години. ИАИ, XV, 1946, с. 236.

[14] **Йорданов, Ив**. Монетната реформа на Алексий I Комнин (1081–1118) в светлината на нумизматичните находки от Източна България. Археология, 1, 1978, с. 7–12 и бел. 5.

---

[15] **Hendy, M**. Catalogue..., p. 190, note 24.

[16] **Йорданов, Ив.** Цит. съч., с. 9–10; 12, бел. 9.

[17] Пак там, с. 8.

A HOARD OF PRE-REFORM THESSALONIKI NOMISMATA HISTAMENA OF EMPEROR ALEXIOS KOMNENOS, FOUND DURING THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE MEDIEVAL FORTRESS OF BALAK DERE NEAR IVAYLOVGRAD

Vladimir Penchev

(SUMMARY)

In 2014, during the regular archaeological excavations annually conducted by the National Museum of History in the Late Antiquity and medieval fortress in *Balak dere* site near Ivaylovgrad, a small but very interesting hoard was found. It consisted of six silver Byzantine scyphate coins laid on the bottom of a heavily corroded bronze vessel. The coins were registered in the main numismatic collection of the NMH, Sofia under the inventory №№ 52996–53001.

All six coins were devalued pre-reform nomismata histamena of Emperor Alexios I Komnenos, struck in the mint of the city of Thessaloniki. Two copies are of the rare First (transient) coinage (Fig. 1–2) and the other four exemplars are of Variant I of the Second (main) coinage (Fig. 3–6). Most likely the hoard was buried in the ground sometime in the period between 1082 and 1085, during the war of Alexios I Komnenos with the Normans.

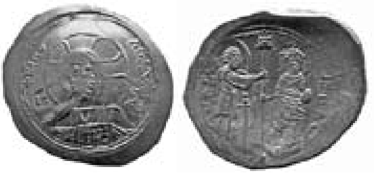

Обр. 1.
Fig. 1.

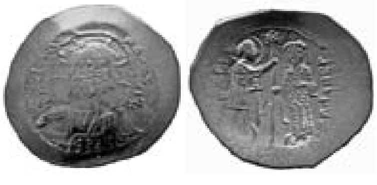

Обр. 2.
Fig. 2.

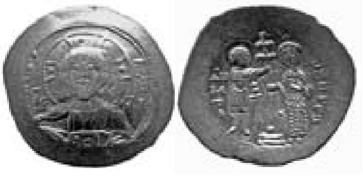

Обр. 3.
Fig. 3.

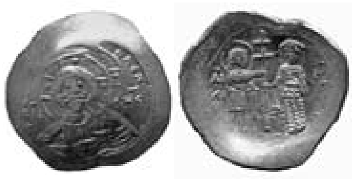

Обр. 4.
Fig. 4.

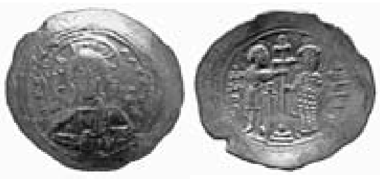

Обр. 5.
Fig. 5.

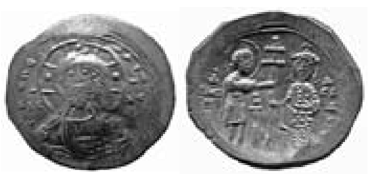

Обр. 6.
Fig. 6.

РЯДКА МОНЕТА НА СОЛУНСКИЯ ДЕСПОТ МАНУИЛ КОМНИН ДУКА (1230–1237 Г.), НАМЕРЕНА ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ „БАЛЪК ДЕРЕ“ КРАЙ ИВАЙЛОВГРАД

Владимир Пенчев

През 2014 г., по време на ежегодно провежданите от Националния исторически музей (НИМ), София, редовни археологически разкопки на късноантичната и средновековната крепост „Балък дере“ край Ивайловград, беше открита рядка и много интересна византийска медна монета[1]. Става дума за екземпляр от най-редкия тип билонови скифати на солунския деспот Мануил Комнин Дука (1230–1237 г.). Това е тип Е по класификацията в най-реномирания каталог на византийски монети, този на Дъмбартън Оукс[2]. Монетата е заведена в основния нумизматичен фонд на НИМ, София, под инвентарен №53007. Описанието ѝ е както следва:

Лице: Надпис (Табл. I, 1). Бюст на Христос Емануил, голобрад, с нимб, туника и мантия, насреща. С дясната си ръка благославя, а с лявата – държи свитък.

Опако: Надпис (Табл. I, 2). Мануил Комнин Дука (вляво), прав, насреща. Вдясно от него – българският цар Иван Асен II, прав, насреща, който го коронясва с дясната си ръка. И двамата са с къси, заоблени бради и с мустаци. И двамата са със стеми, дивитисиони, лороси и сагиони. Мануил Комнин Дука е поставил дясната си ръка пред гърдите си, а с лявата държи анексикакия. Иван Асен II държи с лявата си ръка лабарум.

Мед. Добре запазен екземпляр, но периферията му е вторично силно орязана, като по този начин е унищожена по-голямата част от надписите върху лицевата и обратната страна. Размери 17–19 мм. Тегло 1.32 г. (Обр. 1).

Както споменахме по-горе, това е най-редкият билонов скифатен тип на солунския деспот Мануил Комнин Дука. Дори по времето, когато е писан капиталният труд на М. Хенди, разглеждащ византийските монетосечения от XII–XIII в., той все още не е бил известен и поради това два екземпляра от него са описани едва в допълнението към въпросното съчинение[3]. Там, както и по-късно, в цитирания по-горе том IV на Каталога на византийските монети, издаден от Дъмбартън Оукс, Хенди определя сюжета на представеното върху обратната страна изображение като коронясване на деспота от Свети Константин. Но фигурата, коронясваща Мануил Комнин Дука, няма нимб. Трудността при нейното идентифициране произлиза от обстоятелството, че при всички известни екземпляри, надписът, поясняващ коя е тя, е или обезличен или въобще липсващ (както е и при публикуваната понастоящем монета). Едва през 2013 г. Т. Попов откри и публикува[4] един попаднал по неведоми пътища в Америка

Таблица I.

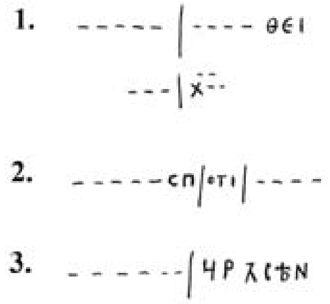

---

[1] Изказвам благодарността си на колегата Ивайло Кънев, научен ръководител на разкопките, за предоставената ми възможност да публикувам тази монета.

[2] **Hendy, M.** Catalogue of the Byzantine Coins in Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. IV, part 2. Washington, 1999, p. 575, №7, 1–2; pl. XLI, 7, 1–2.

[3] **Hendy, M.** Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, 1969, p. 407, pl. 51, 7–8.

[4] **Попов, Т.** Нов монетен тип – цар Йоан II Асен коронясва деспот Мануил Комнин Дука. Минало, 4, 2013, с. 17–21.

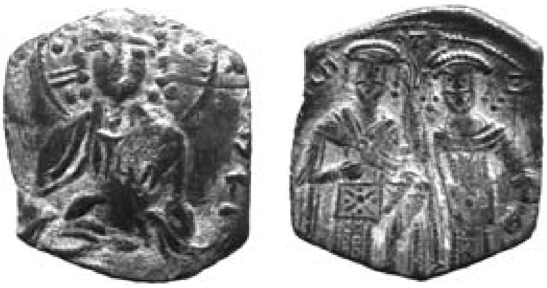

Обр. 1.
Fig. 1.

екземпляр, при който е ясно видимо, че надписът около разположената вдясно върху реверса фигура гласи (Табл. I, 3). Очевидно става дума за владетел, притежаващ титлата цар и носещ името Асен. В конкретния случай това може да бъде само цар Иван Асен II.

Както правилно констатира Т. Попов, този монетен тип е ясно свидетелство, че Мануил Комнин Дука е управлявал в Солун като деспот – след битката при Клокотница, през периода 1230–1237 г., и е получил потвърждение на тази си титла от цар Иван Асен II[5]. Добре известен факт е, че след това победоносно за българите сражение плененият солунски император Теодор Комнин Дука бил отведен в Търново и по-късно ослепен. По-голямата част от неговите владения са били присъединени към Българското царство, а Солун, Тесалия и Епир останали под управлението на брат му Мануил, който носел титлата деспот, но фактически станал васал на българския цар[6].

Още преди 1230 г. Мануил Комнин Дука е бил женен за една от дъщерите на Иван Асен II, т.е. бил е зет на българския цар. Затова последният е предпочел, след битката при Клокотница, да определи именно него за владетел на Солун и прилежащите му територии. През целия седемгодишен период на своето управление Мануил Комнин Дука е само деспот, подвластен на своя сюзерен – българския цар, и никога не е дръзвал да си присвои императорската титла, която е носил неговият брат Теодор Комнин Дука. Георги Акрополит изрично съобщава, че Мануил е „бил удостоен от брат си с достойнството деспот“[7]. Следователно, в 1230 г., той вече е притежавал тази титла. Очевидно, определяйки го за солунски владетел, Иван Асен II е препотвърдил неговото деспотско достойнство, като същевременно е ликвидирал независимостта на бившата Солунска византийска империя, принизявайки я до положението на васално на Българското царство деспотство. Именно това събитие е дало повод за отсичането в монетарницата на Солун на монетната емисия, екземпляр от която беше открит и в средновековната крепост „Балък дере“ край Ивайловград.

---

[5] Пак там, с. 19–20.

[6] **Цанкова-Петкова, г.** Възход на България при цар Иван Асен II. – В: История на България, т. III. С., 1982, с. 166.

[7] Извори за българската история, т. XV. С., 1971, с. 162.

RARE COIN OF MANUEL KOMNENOS DOUKAS, DESPOTES OF THESSALONICA (1230–1237), FOUND DURING THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE MEDIEVAL FORTRESS OF BALAK DERE NEAR IVAYLOVGRAD

Vladimir Penchev

(SUMMARY)

In 2014, during the regular archaeological excavations, yearly conducted by the National Museum of History – Sofia in the Late Antique and medieval fortress of *Balak dere* near Ivaylovgrad, a rare and very interesting Byzantine scyphate copper coin was found. It is an exemplar of the rarest type of billon scyphate coins of the Thessalonica despotes Manuel Komnenos Doukas (1230–1237), type E (by the classification in the catalogue of Byzantine coins at Dumbarton Oaks). The coin is registered in the main numismatic collection of the National Museum of History in Sofia under the inventory №53,007.

In 2013 it was established that on the reverse of this coin type the coronation of despotes Manuel Komnenos Doukas by the Bulgarian Tsar Ivan Asen II was depicted.

It is a well-known fact that after the triumphant battle at Klokotnitsa, the Thessalonical Emperor Theodore Komnenos Doukas was captured in the battlefield and taken to Tarnovo and later blinded. Most of his dominions were incorporated with the Bulgarian Kingdom, and Thessalonica, Thessaly and Epirus remained under the rule of his brother Manuel, who had the title of despotes, but actually became a vassal of the Bulgarian Tsar.

Before 1230, Manuel Komnenos Doukas had married one of Ivan Asen II's daughters, i.e. he was a son-in-law of the Bulgarian Tsar. Therefore he was preferred after the battle of Klokotnitsa as a ruler of Thessalonica and the adjacent territories. During the seven year period of his rule, Manuel Komnenos Doukas was only a despotes, subjected to its suzerain – the Bulgarian Tsar and never dared to claim the imperial title of his brother Theodore Komnenos Doukas. George Akropolites expressly states that Manuel "was honoured by his brother with the rank of despotes", therefore in 1230, he already possessed that title. Apparently, designating him as the ruler of Thessalonica, Tsar Ivan Asen II reaffirmed his despotic rank, at the same time liquidating the independence of the former Byzantine Empire of Thessaloniki, humbling it to the state of a despotate vassal to the Bulgarian Kingdom. Namely, this event would have occasioned the release of the emission by the mint of Thessalonica, a specimen of which was found in the medieval fortress in *Balak dere* near Ivaylovgrad.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

НОВ ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА СОЛУН СЛЕД 1230 Г.

Тенчо Попов

На международен аукцион през 2013 година американски търговец предложи медна монета, идентифицирана погрешно като издание на Ангелите преди падането на Константинопол в 1204 г., поради което остана незабелязана от нумизматичната общност. Монетата е уникална поради добре съхранените си надписи, носи информация от изключително значение за българската история и представлява важно материално доказателство за събитията, разиграли се в Солун след съкрушителната победа на цар Йоан II Асен над Теодор Комнин Дука в 1230 г.

Описанието е както следва: (Обр. 1)

Аверс: KEPO HθEI, IC XC. Бюст на Христос, голобрад, с нимб, облечен в туника и колобион, държи свитък в лявата си ръка.

Реверс: МАНѸИ ЧР А҃СѢН, Две владетелски фигури, в цял ръст, със стема с висулки, дивитисион, лорос и сагион. Старшият владетел държи в лявата си ръка скиптър с лабарум, а с дясната си ръка коронясва другия владетел. Владетелят в ляво е положил дясната си ръка на гърдите, а в лявата си ръка държи анексикакия.

Особености на надписа: Името Мануил е представено с пет букви – липсва последната буква Λ, а за У е използвана старата гръцка (и старобългарска) буква, която пресъздава звука ОУ, така, както е изписано името и при останалите монети на Мануил Дука. В името Асен (Обр. 2) буквата А е изписана по типичния за XIII век начин, като наподобява обърнато Б. Втората буква – С, е погрешно предадена и изглежда като вертикална черта, както се изписва гръцката (и старобългарска) буква йота. Третата буква в името е уникалната за старобългарската азбука буква Ѣ (ЯТЬ), с която се предава звука – съчетание между А и Е, точно както е изписано името А҃СѢН в до сега известните му монети и както се е подписал в грамотата, дадена на Дубровник. Така, заедно с буквата Ч, (ЧРЬВЬ) в този надпис се съдържат две типично български букви, което означава, че той е на кирилица.

Монетата е леко корубеста, с диаметър 26.8 мм и тегло 3.21 г. Отпечатана е по характерния за началото на XIII век начин – с по две половинки на аверсния и реверсния печат. Спукана е радиално, вероятно не при отсичането, а под натиска на земни маси, което обяснява и слабата и конкавност.

Този монетен тип е известен на науката – отдава се на солунския деспот Мануил Комнин Дука, но поради това, че е особено рядък и на никоя от известните до сега монети десният надпис не е съхранен, е погрешно идентифициран от Майкъл Хенди като „Мануил със свети Константин”. Забележително е, че Хенди предполага надпис MANOYHΛ ΔΕΣΠΟΤ ΟΚΩ, при положение, че на двете публикувани монети десният надпис липсва.[1] През 1974 г. Протонотариос издава трети, добре запазен екземпляр, (Обр. 3), но отново с липсващ надпис при фигурата вдясно.[2] Той се присъединява към идентификационната теза на Хенди, като приема, че Мануил е „коронясван от св. Константин“. На публикуваната от Протонотариос монета (Обр. 3) ясно се вижда буквата Ч.

Новопубликуваната монета изобразява идентифицираща властово-йерархична сцена – българският цар Йоан II Асен предоставя деспотско достойнство на Мануил Комнин Дука. Фигурата с властова супремация е тази на българския цар, а деспотът е изобразен в подчинено положение. Тази монетна иконография е отражение на новия статут на Солун след битката при Клокотница през 1230 г. като интегрална част от българското царско властово върховенство.

---

[1] **Hendy, M.** Coinage and money in the Byzantine empire 1081–1261, Dumbarton Oaks, 1969, p. 407, pl. 51, №7, 8

[2] **Protonotarios, P.** More rare and unpublished coins of the empires of Nicaea and Thessalonica. In Numismatic circular, London, 1974, vol. LXXXII, February, №2, p. 52–54, p. 53, №13

Използването на монетата като автентичен извор за историята ще обогати научната представа за събитията, разиграли се в Солунската империя след съкрушителната победа над Теодор Комнин Дука и неговото пленяване от българския цар.

Този нов извор е в синхрон и логична взаимовръзка с известните на науката български извори, които обаче не са пълноценно използвани и в доста случаи незаслужено омаловажавани. Предоставянето на права на търговците от Дубровник за свободна търговия в Солун, град, изрично упоменат в грамотата на цар Йоан II Асен, вместо да доведе до очевидния извод за българско върховенство над Солун, е научно неглижирано още през 1885 г. от Василевски: „... това не говори още за пряко подчинение на Асен на самия пункт (Солун – б. м.), подстъпите към който били във владение на българския цар.“[3] Сведението на патриарх Евтимий в житието на св. Параскева, че царят „завладя и славния Солун с цялата Тесалия“[4] е разтълкувано като агиографско преувеличение, понеже „в съвременните източници и другите исторически факти няма ясни указания за това, че Асен е направил опит да се утвърди в Солун.“.[5]

Изключително ценното сведение за назначението на български митрополит в Солун, съдържащо се в Атоно-Ватопедското сказание,[6] косвено потвърдено и от патриарх Евтимий, който твърди, че „в тези земи той (царят – б. м.) тържествено и благочестиво постави митрополити и епископи...“[7], е еднозначно отхвърлено от В. Златарски като „фалшификат“[8]. С реабилитацията за науката на Атоно-Ватопедското сказание, извършено от Цанкова-Петкова[9], разполагаме с два източника от XIII и XIV в., съгласно които Солунската митрополия е част от Търновския църковен диоцез, нещо, което би било невъзможно, ако Солун не е под българското царско върховенство. И точно в този контекст следва да се анализира писмото на анкирския митрополит Христофор до цар Йоан II Асен[10], в което патриаршеският екзарх, пристигайки в Солун, показателно казва: „...аз пристигнах в страната на всевисочайшия господин царя (Ив. Асен – б. м.) и желания зет на твоето царство (деспот Мануил – б. м.)“.[11]

Монетата като исторически извор по категоричен начин опровергава тезата, че Мануил управлява в Солун с императорска титла, теза, прокарана в научния оборот от авторитетни учени като Карл Хопф, К. Иречек, Херцберг, Д. Никъл, Туратсоглу и Протонотариос, Джон Файн и Каждан[12]. Тя убедително потвърждава, че Мануил е получил деспотска титла, а с нея и права по управлението на Солун от българския цар. Като детронира император Теодор, царят поставя в Солун като деспот своя зет Мануил, с който акт слага край на Солунската империя, като преобразува териториите на юг и запад от Солун в нова административна единица на своята държава, управлявана от деспот. Същевременно претенциите на солунския императорски дом като продължител на

---

[3] **Васильевскiй, В.** Обновленiе болгарскаго патрiаршества при царе Iоане Асене въ 1235 году. – В. Журнал Министерства народного просвещения, ч. CCXXXVIII, С.–Петербургъ, 1885, с. 1–56, 206–238, с. 28.

[4] Житие на св. Параскева от патриарх Евтимий. Увод и превод от д-р В. Сл. Киселков. – В: Българска историческа библиотека. С., 1930, год. III, т. 1, с. 190–217, с. 210.

[5] **Васильевскiй, В.** цит.съч., с. 27

[6] **Успенски, П.** Восток христiанскiй, Атон, Санктпетербургъ, 1892, Приложение 3, с. 618–620.

[7] Житие на св. Параскева, цит. съч., с. 210.

[8] **Златарски, В.** Единъ гръцки фалсификатъ, който се отнася към българската история. – В. Byzantinoslavica, rocnik II, Praha, 1930, p. 231–257.

[9] **Цанкова-Петкова, Г.** Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. – В. Византийский временник, 1968, т. XXVIII, с. 136–150.

[10] Гръцки текст и руски превод във **Васильевскiй, В.** цит. съч., с. 53–56

[11] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, том III, С., 1940, с. 364–365

[12] Тезата, че Мануил Комнин Дука управлява в Солун като император, е развита в следните трудове: **Hopf, C.** Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit. In Allgemeine Enciclopaedie der Wissenschaften und Kuenste, 85 Theil, Leipzig, 1867, S. 67–465, S258, **Иречек, К.** Исторiя болгаръ, Одесса, 1878, с. 337, **Hertzberg, G.** Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts. Berlin, 1883, S. 404, **Nicol, D.** The despotate of Epiros. Oxford, 1957, p. 113, **Touratsoglou, J.**, **P. Protonotarios.** Les emissions de couronnement dans le monnayage Byzantin du XIII sicle. In Revue Numismatique, VI serie, T. XIX, P., 1977, p. 68–76, p. 75, **Fine, J.** The late medieval Balkans, Ann Arbor, 1987, p. 128, **Kazhdan, A.** The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford University Press, 1991, vol. 2, p. 1292

Византийската империя се транслират в права, принадлежащи вече на царя-сюзерен. Само така може да се обясни новата инвокация на българската царска титла – Йоан Асен, цар на българите и гърците[13]

Забележително е, че без да познава този нов извор, Баласчев още в 1912 г. пише, че „великият цар Асен II е бил пълен господар и на град Солун.“[14]

---

[13] вж. **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII–XIV век., С., 2006, с. 487–490. Божилов, Ив. Византийският свят, С., 2008, с. 415.

[14] **Баласчев, Г.** Великият цар Асен II, владетел на гр. Солун (1230–1241 г.) – В. Минало, II, 7–8, С., 1912, с. 272.

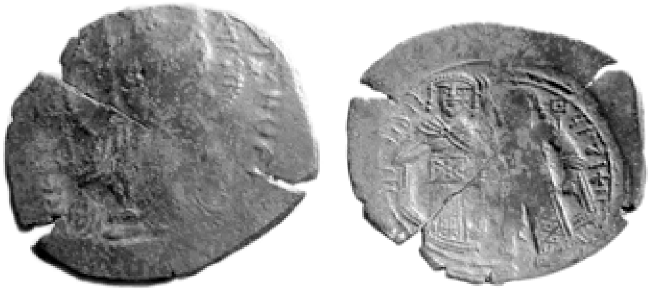

Обр. 1.
Fig. 1.

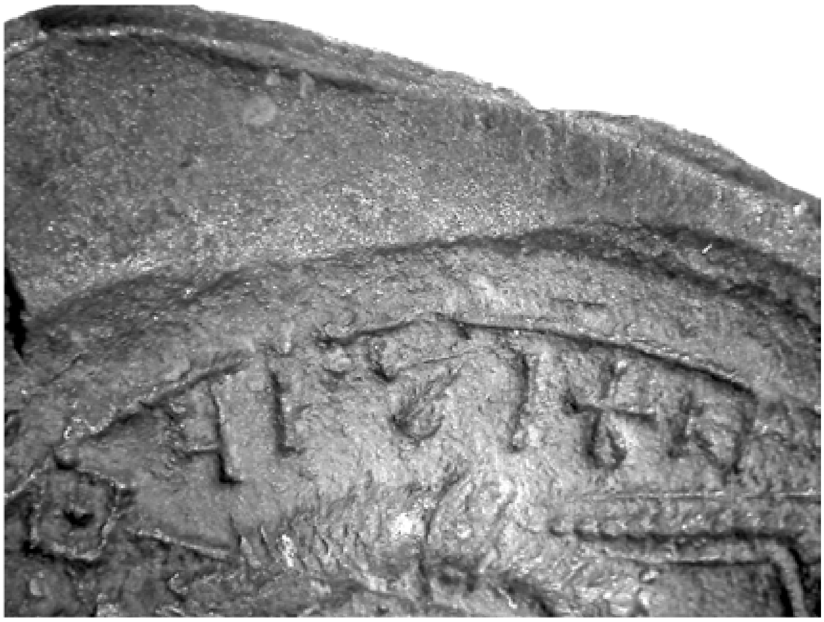

Обр. 2.
Fig. 2.

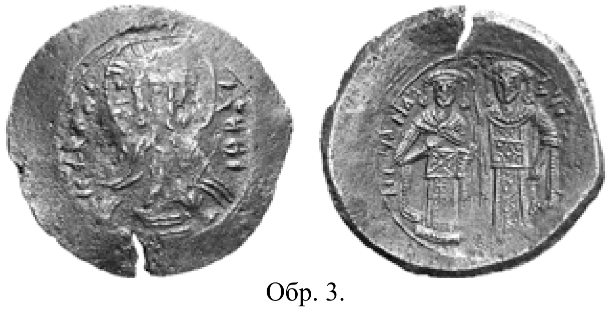

Обр. 3.
Fig. 3.

NEW SOURCE FOR THE HISTORY OF THESSALONIKI AFTER 1230

Tencho Popov

(SUMMARY)

In 2013, an American merchant offered this coin to an international auction (Fig. 1).

Obverse: KEPO HθEI, IC XC. Bust of Christ, beardless, with nimbus, wearing a tunic and kolobion, holding a scroll in his left hand.

Reverse: МАНȢИ ЧР А̃СѢН. Two regal figures, standing, wearing stemma with pendoulia, divitision, loros and sagion. The senior ruler is holding a sceptre with labarum in his left hand and with his right hand he is crowning the other ruler. The figure on the left has his right hand on his chest and in his left hand he is holding an anexikakia.

The coin is slightly hollow with a diameter of 26.8 mm and a weight of 3.21 g.

On the coins of this type, known so far and wrongly defined by Handy as issues of Manuel Komnenos Doukas with St. Constantine, the right lettering is absent or illegible. The coin published here has a well preserved inscription ЧР А̃СѢН (Fig. 2), which identifies the senior ruler as the Bulgarian Tsar Ivan II Asen. The image depicts a power-hierarchical scene – the Bulgarian Tsar Ivan II Asen provides despotic dignity to Manuel Komnenos Doukas. The figure of power supremacy is that of the Bulgarian Tsar, while the despot is depicted in a subordinate position.

The coin as a historical source categorically refutes the argument that Manuel ruled in Thessaloniki (for the Bulgarians Solun) with an imperial title, a thesis drawn into scientific circulation by authoritative scholars such as Karl Hopf, K. Irechek, Herzberg, D. Nichol, Turatsoglu and Protonotarios, John Fine and Kazhdan (12). The coin convincingly confirms that Manuel received a despotic title, and with it the right to rule Thessaloniki from the Bulgarian Tsar. Having dethroned the Emperor Theodore, the Tsar placed in Thessaloniki his son-in-low despot Manuel, which act put an end to the Thessaloniki Empire, converting the territories to the south and west of Thessaloniki into a new administrative unit of his state, ruled by a despot. Simultaneously, the claims of the Thessaloniki Imperial House as successor of the Byzantine Empire are translated into rights already belonging to the king-overlord. Only this can explain the new invocation of the Bulgarian royal title – Ivan Asen, Tsar of Bulgarians and Greeks (13).

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

НОВИ ДАННИ ЗА МЕДНОТО МОНЕТОСЕЧЕНЕ НА ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА

Филип Петрунов

Монетната циркулация в Добруджа в края на Второто Българско царство е обширна и благодатна за интерпретации и анализи тема. Археологическите проучвания в последните години обогатиха до голяма степен както фондовете на музеите, така и познанията ни за „Трите Българии“ в края на XIV в. Основен принос в изследването на средновековната монетна циркулация на територията на съвременна Добруджа през последното десетилетие имат Г. Атанасов, В Плетньов, Б. Петрунова[1], Р. Колева и др. Публикации върху темата имат К. Дочев, В. Пенчев, С. Авдев и др. Естествено, когато липсват достатъчно писмени източници, се създават обективни предпоставки за недостатъчна сравнителна база, но, за щастие, случаят не е точно такъв и въпреки изключително разнопосочните тези, има някои исторически факти, които не трябва да бъдат пренебрегвани.

Формирането на Добруджанския деспотат става политически и икономически факт през втората половина на XIV в. Договори, писмени сведения и сходни по съдържание находки, доказват по недвусмислен начин съществуването на самостоятелно владение на територията на Добруджа с управник, титулуван **деспот**. Неговото управление продължава от 1349 до 1385 г. или 36 години и оставя ярка следа във византийската летопис, картографията и счетоводните книги на западноевропейските мореплаватели. За живота и историческите събития около личността на Добротица, като част от българската история, са публикувани редица научни и популярни трудове, най-значимото от които е „Добруджанското деспотство“[2], поради което в настоящата статия няма да бъдат разглеждани детайлно представените исторически фрагменти с оглед на тяхното историографско съдържание, а по-скоро – в контекста на разглежданите монетни емисии.

Вече беше споменато, че нумизматичният материал е благодатна база за анализ, хипотези и изводи. Темата за монетната циркулация и разпространението на монетите на Добруджанското деспотство е разглеждана от редица автори[3]. В последните години сериозни постъпления на монети на Добротица и на такива, които циркулират в Деспотството, са в резултат на системната теренна и изследователска работа[4] (Петрунова 2007; Атанасов 2009; Плетньов 2012). Най-съществен принос за идентификацията на монетите от Деспотата през миналия век имат И. Йорданов, К. Дочев и В. Пенчев[5]. Техните разработки по темата за монетосеченето в днешна Добруджа, макар по същество да поставят различни проблеми, свързани с монетарници и датировка, доказват съществуването на държавата на Добротица.

---

[1] Специални благодарности за предоставените материали на научния ръководител на проучванията в НАР Калиакра – доц. д-р Б. Петрунова, и на директора на ГИМ, Каварна, д-р Д. Мирчева.

[2] **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство. Велико Търново 2009.

[3] **Герасимов, Т.** Медни монети на деспот Иванко. – В: Известия на българския археологически институт, XIII, 1941; **Кузев, А.** Сръбски грошове в Добруджа през XVI в. – В: Известия на Народния музей Варна, 24, 1984, 106–115; **Лазаренко, И.** Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Българските земи през средновековието VII–XVIII в. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. Acta Muzei Varnaencis, III–1, Варна 2002.

[4] **Петрунова, Б.** Нови археологически данни за крепостта Калиакра. – В: Каварна – средище на българският североизток, 2007, 126–239; **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство, Велико Търново 2009; **Плетньов, В.** История на Варна, 2, 2012.

[5] **Йорданов, И.** Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието, Варна 1982; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV в., В. Търново 2009; **Пенчев, В**. Малка колективна находка от медни монети на добружанскиге владетели Добротица и Тертер, намерени при археологически разкопки в Силиктра. – В: Известия на Националния Археологически Институт, XL, 2012, 259–263.

Целта на тази статия е да представи монети, открити на Калиакра в последните години, а именно – в периода 2004–2014 г. Монетите тук са представени с полевите си инвентарни номера, като голяма част от тях не са публикувани. Във връзка с досегашните идентификации в литературата, те са подредени според тегловната им мярка – от най-тежките към най-леките грамажи. Този маниер е приет в литературата във връзка с оскъпяването на металите от края на XIV в. и съответно е въведен като хронологически параметър за определяне на относителна датировка на този тип находки.

В периода 1346–1386 г., на територията, северно от Варна до Калиакра, започва отсичането и употребата на монетите на деспот Добротица, а след 1369 г. те се появяват и в крепостите Дръстър и Овеч. В същото време, в границите на Деспотата, са в обръщение емисиите на почти всички балкански владетели от XIV в., както и особено разпространените в Средиземноморския и Черноморския басейн венециански, сръбски и татарски монети. Специално място заемат сръбските грошове, които са най-многобройните сребърни монети в Добруджа, циркулирали през втората половина на XIV в. Те са и най-разпространените изобщо на Балканите по това време поради високото си качество и развитието на сребърните мини в Сърбия. Поради сериозния обем, темата за сръбските контрамаркирани монети би следвало да бъде коментирана в отделна публикация.

Монетите на Добротица (Обр. 1 и 2), отсечени на Калиакра, са откривани основно в крепостите по съвременното българско северно Черноморие (Калиакра 12 бр., Каварна 2 бр., Кастрици 25 бр., Варна 1 бр. и Овеч 1 бр.)[6]. Върху лицето е изписан знак Δ с прилепени букви и/или групи точки; върху опакото – буквата Т в средата, а около нея – К/А/Л/НА/К/Р/А. Според някои автори, обаче, тези монети не са на карвунския деспот[7].

Тук приемаме тезата, че това са монети на Добротица, сечени в крепостта Калиакра. Н. Коновичи датира отсичането им между 1348–1369 г. Това означава, че още с поемането на властта в Калиакра, Добротица открива ателие и започва да сече собствени монетни емисии. Друга теза ги отнася към края на 70-те години на XIV в., след разрива във взаимоотношенията между Добротица и Йоан Тертер. Все пак, сеченето на монети е задължително при манифестирането на самостоятелно владение, каквото представлява Карвунското деспотство, и е логично, дори задължително, на фона на геополитическата обстановка в средата на века.

Според Г. Атанасов горната теза е малко вероятна. В книгата си за Добруджанското деспотство той я отхвърля с аргумента, че ако е разполагал с монетарница толкова рано, деспотът едва ли е щял да внася и контрамаркира такова голямо количество сръбски грошове. Задава въпроса: защо Добротица не сече монети след 1366 г. на Калиакра, а започва да го прави в Дръстър. Няколко страници по-назад обаче той ни представя значимостта на Дръстър като придобивка за Деспотата, следователно отговорът може би се крие точно там. От друга страна, това че Добротица не разполага със собствено сребърно монетосечене може да бъде обяснено и с високата себестойност на монетосеченето. Добавянето на контрамарка е значително по-евтино мероприятие, с бърз ефект върху стопанските процеси. Сребърните монети, разпространявани от Душан, буквално заливат пазара и са лесно конвертируеми. В такава пазарна среда е в пъти по-лесно да „удариш“ печат, че тези дадени монети са легитимни разплащателни средства.

След като получава титлата деспот и след сватбата му с дъщерята на несебърския стратег Алексий Апокавк, Добротица се нуждае от символ на своята власт и започва производство на монети в новата столица Калиакра, които не само нямат висока ювелирна стойност, но са и с лоша изработка. Въпреки това, те са търговски и политически инструмент, позволяващ развитието на икономиката и поддържането на военен капацитет, какъвто Добротица, известно е, е притежавал по това време; преимуществено те са инструмент за държавна про-

---

монетосечения от Добруджа. – Археология, 2013, 2, 133–139.

[6] Количеството открити монети отразяват степента на съхраненост и проученост на съответните крепости, а не са белег за търговска активност.

[7] **Дочев, К.** Български средновековни монети XIII–XV в. В. Търново 2003; **Овчаров, В.** Дискусионни

паганда и за утвърждаване на неговата власт. Както отбелязва Г. Атанасов: „Само през последните три години обаче виждаме, че в резултат на системните археологически разкопки броят на тези монети рязко нарасна и от 5 достигна 23“. Тук трябва да бъдат добавени откритите след 2009 г. повече от 20 монети при разкопките на Калиакра и Кастрици. Този факт би трябвало да ни доближи до идеята, че са необходими много и системни археологически проучвания, които да осигурят достатъчно емпиричен материал. Аз съм убеден, че бройката от 48 монети е крайно недостатъчна и не е представителна за монетната циркулация в средата и края на XIV в. в Деспотата. Въпреки това те ни дават възможност да надникнем и да изследваме някои тенденции в монетосеченето по времето на Добротица.

Наличните до момента данни показват, че могат да бъдат обособени два периода в монетосеченето на Добротица. Първият вероятно е от 50-те години на XIV в. до 1367 г., а вторият – до смъртта на Добротица през 1385/6 г. Може да бъде допуснато също, че след 1367 г., с овладяването на Дръстър, Добротица се домогва до център с по-добри възможности както търговски, така и производствени, логично, дори наложително, е изместването или дублирането на монетния двор. В крайна сметка, сеченето на монети има за цел да бъде подпомогната търговията – следователно, производството им в повече от един център е наложително, с оглед на новите обстоятелства и разширяването на Деспотата след 1369 г.

В. Овчаров допуска, че изображенията и иконографията на монетите, приемани за отсечени от Добротица, са всъщност емисии на Кафа. Въпреки че е интересна, тази теза не би могла да намери своите защитими аргументи, най-малко поради факта, че в Кафа въпросният тип се появява след 1396 г.[8]. При монетите, откривани на територията на Деспотата, ясно се чете КАЛК, което би следвало да се чете като Калиакра, и тяхното отсичане се датира преди 1385 г. При детайлно сравнение на изображенията се наблюдават ясно видими различия във формите и шрифтовете. Друг много важен момент е, че в този период (1349–1385 г.) Деспотатът изживява своя разцвет и упадък с пълната палитра от политико-икономически последици от това, а тези монети се откриват в подвластните му крепости. Влиянието му върху геополитическите и търговските взаимоотношения по западния бряг на Черноморския басейн са осезаеми и оставят дълбоки следи в изворите и археологическите пластове. Поради което тезата за съществуването, развитието и монетосеченето в Добруджанското деспотство трябва да бъде приета като факт.

При проучванията, проведени на нос Калиакра в периода 2004 до 2014 г., в „Предградието“ и във Вътрешния град са открити над 30 български медни, средновековни монети, като това е най-многочислената група от дребни номинали. За определянето на номиналната стойност (отнесена към перпера или аспрата) или имената на номиналите, независимо дали плоски или скифатни, до сега не са открити никакви преки писмени източници, указващи названията им в рамките на Деспотата. Поради това, свързването им с византийско-латинските наименования, като „асарион”, „стамина“ и т.н., е следствие на гръко-езичната сигнатура върху монетите на Добротица, въпреки че той използва тегловите мерки на Търновград.

Други монети, идентифицирани като монетосечене от Дръстър, са представени тук, по описание на К. Дочев, и представляват: титлата „ДЕСПОТНЕ”, изписана на три реда вертикално във вариант ДЕС/Т/ПО. От двете страни на буквата Т – по една голяма точка. От обратната страна – две големи букви: I W Т, една под друга; над тях – вълнообразна лигатура за съкращение и три големи точки; от двете страни на буквата Т – по една голяма точка (Обр. 3 и 4). Както виждаме, две сходни монетни емисии попадат в два различни теглови стандарта. Интересното при тях е, че са идентифицирани като монета на деспот Добротица. Разгледаните монети от В. Пенчев представляват колективна находка от 16 медни монети, открити при редовни археологически проучвания в Силистра. Там те са описани като монети на деспот Добротица, с тегло от 1.81 до 0.6 г. Анализът, предоставен ни от И. Йорданов през 80-те години на XX в., също заслужава детайлен преглед. Неговият синтез и неговата интерпретация ни представят монетите с надпис IWT ΔЕСПОТ като монети на Добротица, където прочитът е Йоан Тобротица. Всички данни сочат, че това са монети, отсечени в Дръстър след 1370 г. и вероятно от наместника на Добротица в Дръстър, Йоан Тертер, от името на деспота Йоан Томбротица. Според мен монетите с тегло под 0.6–7 г, трябва да бъдат отнасяни към същия тип, сечени след 1379 г. Това е следствие на влошените взаимоотношения между Деспота и неговия син заради убийството на византийския им зет.

---

[8] **Lunardi, G.** Le monetedellecolonie genovesi – Atti della società ligure di storia patriалл Nuova Serie – Vol. XX (XCIV) – FASC. IN. 610 in data 19 Luglio 1963, Alessandria.

Новият тип медни монети, които се вкарват в научно обръщение тук за първи път, са друг интересен феномен на добруджанското монетосечене. Като еманация за наличието на самостоятелно владение е един слабо познат и малко изследван тип монети, чийто единствен екземпляр е от Видин, публикуван с идентификация: тип „Бюст на Христос, благославящ с две ръце-кръст“[9], публикувана е за пръв път от Е. Енчев[10] без допълнителни пояснения за ситуацията при откриването. Монетата е от мед, с леко корубеста форма и с кръгов надпис на обратната страна. Нейната идентификация, описана от Авдев, е: Асарион (фолар) на цар Иван Срацимир (?) от типа „Бюст на Христос, благославящ с две ръце-кръст (Обр. 5).

Интересното тук е, че въпросната монета е единствената такава, публикувана до момента. В тази разработка включвам за първи път нови четири монети, открити при проучванията на крепостта Калиакра. Те са от същия тип – „фолари на Срацимир“, но с различно изображение, както и още една като публикуваната от Е. Енчев. Тези две различни изображения предполагат два периода на отсичане и дават възможност за различна от представената в литературата идентификация.

Логично е единствената четивна буква в кръговия надпис – „Т”, да бъде припозната като гръцката версия на Добротица (Τομπρότίζα) – забележителна е приликата на кръговия надпис като съкращение на името (Обр. 6). Вероятно това са неизвестни до сега монетни емисии на Добротица. Според К. Дочев тези монети са сечени през 70-те години на XIV в. Явно Добротица отсича първите монети с две фигури, след като получава Тристия и Овеч през 1369 г. Може да се предположи, че това са Добротица и Тертер, като монетите трябва да бъдат идентифицирани като: две фигури в цял ръст, с ризи, хванати за ръце, като дясната фигура държи ключ. От задната страна кръговият надпис е около корабен рул и ключ. Всеизвестно е оборудването на военни галери за охрана на търговската флота срещу корабите на Добротица. Тук, очевидно, може да бъде приета тезата, че става въпрос за медна емисия с декларативен характер, представяща съуправието на две фигури, очевидно не царски особи. Но носещи символ ключ и още веднъж – ключ и корабен рул (Обр. 7, 8, 9, 10).

Другите монети вероятно са отсечени след 1385 г. и след смъртта на Добротица. Възможно е това да е възпоменателна емисия тип: „Бюст на Христос, благославящ с две ръце-кръст“. От обратната страна – кръгов надпис около кръст, вписан в кръг. Така тези емисии трябва да бъдат отнесени хронологически към 70-те и 80-те години на XIV в., във финалния етап от развитието на Деспотата.

Проучванията на НАР Калиакра продължават да дават все по-интригуващи резултати и тази публикация далеч не изчерпва всички неидентифицирани медни монетосечения. Това е само един изключително важен щрих към изследването на Добруджанското деспотство, което се надявам да опознаем още по-старателно с продължаването на археологическите проучвания и на историческите анализи върху темата.

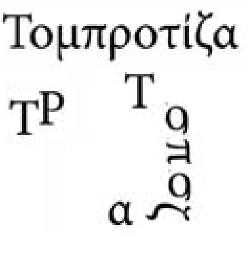

Обр. 6.

---

[9] **Авдев, С.** Български средновековни монети. София 2007.

[10] **Енчев, Е.** Нов тип медни монети на цар Иван Страцимир 1355–1396. – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити, Велико Търново, 2005, 178–179.

КАТАЛОГ

ПИН №52 10.08.2006 г.
Монета от медна сплав на деспот Добротица (1349–1385), АЕ, плоско ядро.
Лице: Голяма буква Т, около нея КАЛК.
Опако: Голям монограм Δ ограден с три групи по три точки.
Диам. 14/15 мм, Т 1.00 г, деб. 0.07 см, Обр. 2.

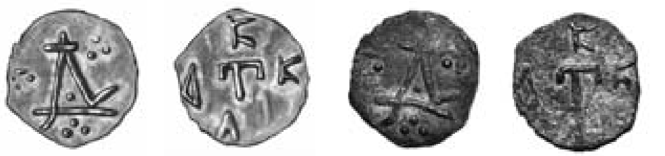

ПИН №33 25.08.2005 г.
Монета от медна сплав на деспот Добротица (1349–1385), АЕ, плоско ядро.
Лице: Голяма буква Т, около нея букви К, А.
Опако: Δ под него Т.
Диам. 1.6 см, Т 0.9 г, деб. 0.07 см, Обр. 1.

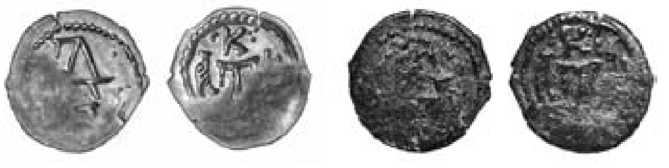

ПИН №49 20.08.2007 г.
Монета от медна сплав с плоско ядро на Йоан Томбротица (по Йорданов, Пенчев). Отсечена от името на деспот Добротица, вероятно между 1370–1379 г.
тип „деспот–IWT”
Лице: IWT,
Опако: ΔЕС/Т/ПО, децентрирана.
Диам. 2 см, Т 1.92 г, деб. 0.1 см, Обр. 3.

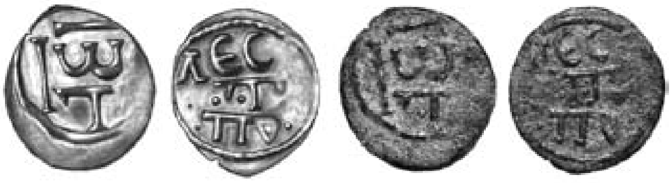

ПИН №45 17.08.2007 г.
Монета от медна сплав с плоско ядро на Йоан Томбротица (1370–1390) (по Йорданов, Пенчев). Отсечена от името на деспот Добротица, вероятно сечена между 1379–1385 г.
Тип „деспот–IWT“
Лице: IWT,
Опако: ДЕС/Т/ПО децентрирана.
Диам. 1.1 х 1.6 см, Т 0.67 г, деб. 0.01 см, Обр. 4.

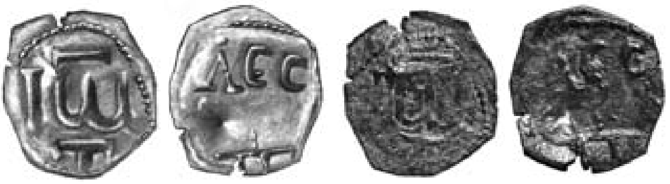

ПИН №32 26.07.2006 г.
Монета от медна сплав, леко скифатна.
Лице: Две фигури в цял ръст, с ризи; хванати за ръце, като дясната фигура държи ключ.
Опако: Кръгов надпис ТР Τοποζα (вероятно ТР Τομπροτίζα) около корабен рул и ключ.
Отлично запазена.
Диам 1.6/1,4 см, Т 0.88 г, деб. 0.1 см, Обр. 7.

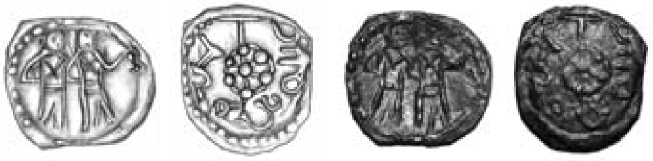

ПИН №69 23.08.2007 г.
Монета от мед с леко корубеста форма.
Лице: Бюст на Христос, благославящ с две ръце-кръст (по Авдеев)
Опако: Кръгов надпис около кръст, вероятно Τομπροτίζα.
Диам. 1.4 х 1.5 см, Т 0.84 г, деб. 0.1 см, Обр. 5.

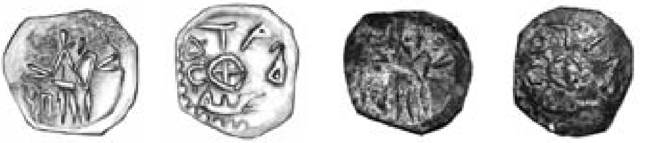

ПИН №22
Монета от медна сплав, леко скифатна.
Лице: Две фигури в цял ръст, с ризи; хванати за ръце, като дясната фигура държи ключ.
Опако: Кръгов надпис ТР Τοποζα (вероятно ТР Τομπροτίζα) около корабен рул и ключ.
Частично обезличена.
Диам. 1.7 см Т 0.80 г, деб. 0.1 см, Обр. 8.

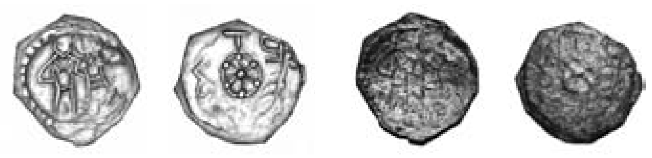

ПИН №70 23.08.2007 г.
Монета от медна сплав, леко скифатна.
Лице: Две фигури в цял ръст, с ризи; хванати за ръце, като дясната фигура държи ключ.
Опако: Кръгов надпис ТР Τοποζα (вероятно ТР Τομπροτίζα) около корабен рул и ключ.
Силно обезличена.
Диам. 1.7 см, Т 0.57 г, деб. 0.1 см, Обр. 9.

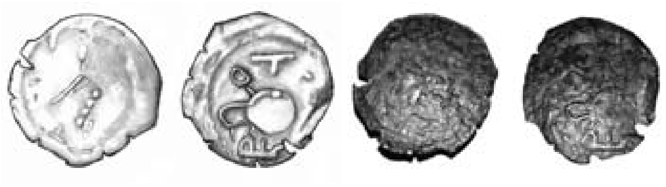

ПИН №28 13.08.2009 г.
Монета от медна сплав, леко скифатна.
Лице: Две фигури в цял ръст, с ризи, хванати за ръце, като дясната фигура държи ключ.
Опако: Кръгов надпис ТР Τοποζα около корабен рул и ключ. Силно обезличена.
Диам 1.6/1.7 см, Т 0,4 г, Обр. 10.

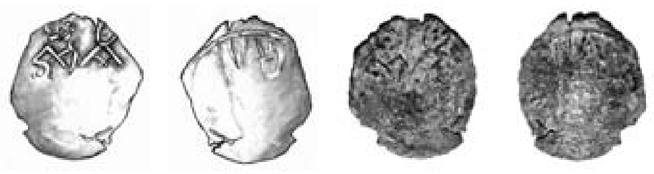

NEW DATA ON THE COPPER COINAGE OF DESPOT DOBROTITSA

Filip Petrunov

(SUMMARY)

The coin circulation in Dobrudzha at the end of the Second Bulgarian Kingdom is a topic, broad and fertile for interpretation and analysis. Archaeological studies in recent years largely enriched both the museum collections and our knowledge of the „Three Bulgarias“ at the end of the fourteenth century. The purpose of this article is to present the coins found on the cape of Kaliakra in recent years, namely in the period between 2004 and 2014; an attempt is made of their identification, which would explain certain historical events of Dobrudzha Despotate. There are also introduced unpublished coins from Kaliakra, identified in other publications as coinage of the Despotate. Along with the overview of the coins published so far, two new types are featured, for one of which I offer a new interpretation and the second type is entirely new.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ТРИ АПОЛОНИЙСКИ НАДПИСА ОТ КЛАСИЧЕСКАТА И ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

Николай Шаранков

THREE APOLLONIAN INSCRIPTIONS FROM THE CLASSICAL AND HELLENISTIC PERIOD

Nicolay Sharankov

Божидар Димитров, покрай многобройните си останали заслуги, навярно заема първото място сред българските учени и с приноса си за проучването и прославянето на своя роден град Созопол. А както смятали в античността, да влагаш качествата и усилията си в дела в полза на родината е най-висшата добродетел. Ето защо за мен е чест и удоволствие да поздравя проф. Димитров, като участвам в тома със статия за надписи от Аполония, които при това ми бяха любезно предоставени за публикуване от самия юбиляр.

1.–2. Надписи от Мелничния хълм

Двата надгробни паметника произхождат от района на хълма Дубия/ Мелничния хълм над Стария град, където е имало античен некропол, но точното им местонамиране остава неизвестно. Според Б. Димитров най-вероятно са били открити при изкопни работи за основи на къщи, след което са били захвърлени. Понастоящем са вградени в чешмата и оградата на къщата на Б. Димитров в Созопол.

1. Надпис на Хегеанаса

Надписът е издълбан върху лицевата страна на варовиково олтарче (Обр. 1), горе и долу профилирано, с размери: височина 46 см, широчина 25 см и дебелина 14 см. Височината на буквите е 1,5 см, а формите им насочват към дата през V в. пр. Хр. Паметникът е публикуван само като снимка от Б. Димитров[1].

Apart from his many other merits, Bozhidar Dimitrov probably ranks first among Bulgarian scholars by his contributions to the study and glory of his hometown Sozopol. As the ancient believed, to put one's gifts and efforts into the benefit of motherland is the highest virtue. Therefore, it is my honour and pleasure to participate in the Festschrift dedicated to Professor Dimitrov with an article concerning three inscriptions from Apollonia, which were besides kindly provided for publication by the jubilee himself.

1.–2. Inscriptions from *Melnichnia halm* (the Mill hill)

Two tombstones come from the area of the *Dubia hill* (or *Melnichnia halm*, a hill above the Old Town, where once there was an ancient necropolis), but their exact provenance remains unknown. According to B. Dimitrov they were probably unearthed during some digging works for foundations of houses, and were later thrown away. Currently they are built into the fountain and the stone fence of B. Dimitrov's house in Sozopol.

1. Inscription to Hegeanassa

The inscription is carved on the face of a small limestone altar (Fig. 1), profiled above and below and measuring: height 46 cm, width 25 cm and thickness 14 cm. The letters are 1.5 cm high, and their forms imply a date in the 5th century BC. The inscription was published by B. Dimitrov only as a photograph[1].

---

[1] **Dimitrov, B.** Sosopol in der Jahrhunderten. Sofia, 1987, 38. Въз основа на снимка в по-късна публикация на Б. Димитров (**Димитров, Б.** Аполония Понтика: Един гръцки полис на брега на Чер-

[1] **Dimitrov, B.** Sosopol in der Jahrhunderten. Sofia, 1987, 38. A photograph in a later publication of B. Dimitrov (**Димитров, Б.** Аполония Понтика: Един гръцки полис на брега на Черно море, 611–72 г. пр. Хр. София,

Ἠγεανάσσης
τῆς Ἀριστο-
μάνδρō.

„На Хегеанаса, (дъщеря/съпруга?)
на Аристомандър“

Името на покойната е поставено в родителен падеж (а не в обичайния именителен), като пред патронима (или името на съпруга?) има съгласуван с първото име определителен член, което се среща в още няколко надписа от Аполония, предимно за жени[2]. В името на бащата (или съпруга?) окончанието за родителен падеж е изписано само с омикрон (в случая означение за дълго затворено [o]), както е характерно при по-ранните надписи, а не с -ου[3].

Хегеанаса е много рядко име, познато от два надписа от Аполония и само още два примера в целия останал гръцки свят, а Аристомандър се среща единствено в нашия надпис. Името Ἡγεάνασσα (в йонийски Ἠγε-), контрахирана форма Ἡγήνασσα, образувано от глагола ἡγέομαι „водя, стоя начело“ и сущест-

Ἠγεανάσσης
τῆς Ἀριστο-
μάνδρō.

"To Hegeanassa (daughter/wife?)
of Aristomandros"

The name of the deceased is in the genitive (and not in the ordinary nominative) and, before the patronymic (or husband's name?) there is a definite article which agrees with the first name, something that appears in several inscriptions from Apollonia, mostly for women[2]. The genitive ending of the father's (or the husband's?) name is written only with omicron (in this case used to denote close long [o]), as is typical in earlier inscriptions, and not with -ου[3].

Hegeanassa is a very rare name, known from two other inscriptions from Apollonia and only two examples from the rest of the Greek world, while Aristomandros is found only in the inscription considered. The name Ἡγεάνασσα (Ionic Ἠγε-), contracted Ἡγήνασσα, derived from the verb ἡγέομαι "lead, go before" and the

---

но море, 611–72 г. пр. Хр. София, 2004, 97) е направен опит за разчитане на надписа, не съвсем точно, като Ἡρα[---]σης | τῆς Ἀριστο|μάνδρō, вж. **Avram, A.** Bulletin épigraphique. – В: Revue des études grecques, 121, 2008, 694, №366; **Avram, A.** Sur quelques noms d'Apollonia du Pont. – В: Onomatologos. Studies in Greek personal names presented to Elaine Matthews. Oxford, 2010, 374, бел. 52; срв. и SEG 55, 732, където А. Ханиотис предлага името да се допълни като Ἡρα[νάσ]σης. Олтарчето е вградено в чешмата в двора на къщата на Б. Димитров в Созопол.

[2] Напр. IGBulg I^2, 418 (Σκύλλης τῆς Ἀρτεμιδώρō); **Giuzelev, M.** Ancient funerary monuments at Sozopol Archaeological Museum. – В: Известия на Народния музей Бургас, 4, 2002, 120, №3 (Ἀλπάλης τῆς Ἀγγέλεω); 124, №17 (Ἀσπασί[ης τ]ῆς Μανδροσ[τ]ράτō); **Gyuzelev, M.** Ancient funerary monuments found at the necropolis of Kalfata (Sozopol) in the year of 2002. – В: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 133–134, №7 ([Ἀ]θηναΐδος τῆς Ἐπαμείνονο[ς]); **Gyuzelev, M.** Tituli sepulcrales in necropoli antiqua locis dictis Kalfata et Budžaka prope urbem Sozopolim reperti in effossionibus annorum MMIV et MMV. – В: Il Mar Nero, 7, 2007/2009 [2013], 116, №3 (Θεμισθαγόρης (!) τῆς Ἀπολλωνίδεω). При надписи за мъже досега са известни само два случая, **Gyuzelev, M.** Ancient..., 2002, 123, №16 (Κωλώτεω τõ Ἀθην[α]γόρεω); **Gyuzelev, M.** Tituli..., 121, №15 (Παρθενίō τõ Μ[η]τροδώρō Κυζι[κ]ηνõ).

[3] **Mihailov, G.** La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943, 17–18; **Slavova, M.** Phonology of the Greek inscriptions in Bulgaria (= Palingenesia, 83). Stuttgart, 2004, 56–57.

2004, 97) was used for an attempt to read the inscription, however, not quite correctly as Ἡρα[---]σης | τῆς Ἀριστο|μάνδρō, cf. **Avram, A.** Bulletin épigraphique. – In: Revue des études grecques, 121, 2008, 694, №366; **Avram, A.** Sur quelques noms d'Apollonia du Pont. – In: Onomatologos. Studies in Greek personal names presented to Elaine Matthews. Oxford, 2010, 374, ref. 52; cf. also SEG 55, 732, where A. Haniotis suggests the name to be completed as Ἡρα[νάσ]σης. The altar is currently built into the fountain in the yard of B. Dimitrov's house in Sozopol.

[2] E.g. IGBulg I^2, 418 (Σκύλλης τῆς Ἀρτεμιδώρō); **Giuzelev, M.** Ancient funerary monuments at Sozopol Archaeological Museum. – In: Известия на Народния музей Бургас, 4, 2002, 120, №3 (Ἀλπάλης τῆς Ἀγγέλεω); 124, №17 (Ἀσπασί[ης τ]ῆς Μανδροσ[τ]ράτō); **Gyuzelev, M.** Ancient funerary monuments found at the necropolis of Kalfata (Sozopol) in the year of 2002. – In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 133–134, №7 ([Ἀ]θηναΐδος τῆς Ἐπαμείνονο[ς]); **Gyuzelev, M.** Tituli sepulcrales in necropoli antiqua locis dictis Kalfata et Budžaka prope urbem Sozopolim reperti in effossionibus annorum MMIV et MMV. – In: Il Mar Nero, 7, 2007/2009 [2013], 116, №3 (Θεμισθαγόρης (!) τῆς Ἀπολλωνίδεω). With inscriptions for men only two such cases are known so far, **Gyuzelev, M.** Ancient..., 2002, 123, №16 (Κωλώτεω τõ Ἀθην[α]γόρεω); **Gyuzelev, M.** Tituli..., 121, №15 (Παρθενίō τõ Μ[η]τροδώρō Κυζι[κ]ηνõ).

[3] **Mihailov, G.** La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943, 17–18; **Slavova, M.** Phonology of the Greek inscriptions in Bulgaria (= Palingenesia, 83). Stuttgart, 2004, 56–57.

вителното име ἄνασσα „царица“, без съмнение показва аристократичен произход. В Аполония е засвидетелствано в надгробна стела от класическата епоха – Ἡγεάνασσα Βριθαγόρεω, „Хегеанаса, (дъщеря) на Бритагор“[4]. Другата известна ни аполонийка със същото име, но в контрахираната форма Ἡγήνασα, е обект на едно интересно проклятие (непубликувано) от третата четвърт на IV в. пр. Хр., изписано върху глинена паница, открита в ритуално огнище в некропола при нос Колокита (Обр. 2)[5]. Интересуващата ни част от текста му гласи: Ἀριστοκράτη Λειμωνίῳ χαίρειν... ἐπίπεμψον ἐπὶ Ἡγήνασαν ποινὰς καὶ ἐρίνυν, καὶ νέμεσις ἐλθεῖν ἐπ’ Ἡγήνασαν καὶ ἐπ’ Ἀπολλᾶν καὶ Ἀντήνορα καὶ τὰ Ἀπολλᾶντος καὶ Ἡγηνάσης τόνον καὶ βίον καὶ κτήματα καὶ κτῆμα ἐν τούτōι {τοι} τῶι ἐνιαοτõι πάντα ἀπολέ[σθ]αι, καὶ ἀοτὴν ἀπολέσθαι... τõι θανάτōι μέλλει μοι δικάζεσθαι ὑπὲρ τῆς οἰκίης καὶ τῶν ἄλλων πάντων... νίκην τῆς δίκης καὶ τῶν ἄλλων πάντων... „Аристократа поздравява Лимоний... Изпратѝ срещу Хегенаса наказание и отмъщение, и възмездие да застигне Хегенаса, както и Аполант и Антенор, и силите и живота на Аполант и Хегенаса, и имотите им, и имота (придобит) през тази година, всичко да погине; и тя да загине... Чрез тази смърт тя ще ми даде отплата за къщата и за всичко останало... победа в съдебния процес и всичко останало...“[6].

noun ἄνασσα "queen" undoubtedly shows aristocratic origin. In Apollonia, the name is attested on a funeral stele from the Classical period – Ἡγεάνασσα Βριθαγόρεω, "Hegeanassa (daughter) of Brithagores".[4] The other Apollonian woman bearing the same name, but in its contracted form Ἡγήνασα, is the target of an interesting curse (still unpublished) from the third quarter of the 4th century BC, written on a clay bowl found in a ritual hearth in the necropolis at cape Kolokytha (Fig. 2)[5]. The part of the text that interests us reads: Ἀριστοκράτη Λειμωνίῳ χαίρειν ... ἐπίπεμψον ἐπὶ Ἡγήνασαν ποινὰς καὶ ἐρίνυν, καὶ νέμεσις ἐλθεῖν ἐπ’ Ἡγήνασαν καὶ ἐπ’ Ἀπολλᾶν καὶ Ἀντήνορα καὶ τὰ Ἀπολλᾶντος καὶ Ἡγηνάσης τόνον καὶ βίον καὶ κτήματα καὶ κτῆμα ἐν τούτōι {τοι} τῶι ἐνιαοτõι πάντα ἀπολέ[σθ]αι, καὶ ἀοτὴν ἀπολέσθαι ... τõι θανάτōι μέλλει μοι δικάζεσθαι ὑπὲρ τῆς οἰκίης καὶ τῶν ἄλλων πάντων ... νίκην τῆς δίκης καὶ τῶν ἄλλων πάντων ... "Aristokrate greets Leimonios ... Send against Hegenasa punishment and revenge and retribution to overtake Hegenasa and Apollas and Antenor, and the vigour and life of Apollas and Hegenasa and their property, and the property (acquired) this year, let them all perish; and she should die ... Through this death she will give me a reward for the house and everything else ... victory in the trial and everything else..."[6].

---

[4] **Giuzelev, M.** Ancient..., 2002, 123, №15. Твърдението на автора, че двете имена в надписа са широкоразпространени в гръцкия свят („widespread in [the] Hellenic world“), е невярно.

[5] Паницата е открита от М. Цанева при разкопки на надгробна могила на нос Колокита през 1981–1983 г. Благодаря на Д. Недев и Кр. Панайотова, които ми обърнаха внимание върху този паметник и ми предложиха да го обнародвам, което ще направя в специална публикация. За проклятията от Западното и Северното Черноморие вж. **Avram, A., C. Chiriac, I. Matei.** Defixiones d’Istros. – В: Bulletin de correspondance hellénique, 131, 2007, 383–420, където е направен преглед на материала от Северното Чрноморие и са публикувани осем проклятия от Истрос. В Аполония са намерени още няколко проклятия, представляващи издраскани от вътрешната страна на паници лични имена, също непубликувани, вж. **Панайотова, Кр., М. Гюзелев, Д. Недев.** Спасителни проучвания на територията на некропола на Аполония Понтийска. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 319; проклятие представлява и един открит в некропола на Аполония списък с имена върху навит оловен лист.

[6] Авторката на проклятието Аристократа навярно го е написала, след като е претърпяла неуспех в съдебен процес за имущество („къщата и всичко остана-

[4] **Giuzelev, M.** Ancient..., 2002, 123, №15. The author’s assertion that the two names in the inscription are "widespread in [the] Hellenic world" is incorrect.

[5] The bowl was unearthed by M. Tzaneva in the excavations of a tumulus on Kolokytha in 1981–1983. I thank D. Nedev and Kr. Panayotova who drew my attention to this inscribed object and offered me to publish it, which I shall do in a special work. On the curses from the West and North Black sea coast see **Avram, A., C. Chiriac, I. Matei.** Defixiones d’Istros. – In: Bulletin de correspondance hellénique, 131, 2007, 383–420, where the material from the Northern Black Sea coast is reviewed and eight curses from Istros are published. A few more curses from Apollonia representing names scratched on the inside of bowls, also unpublished, are mentioned in **Панайотова, Кр., М. Гюзелев, Д. Недев.** Спасителни проучвания на територията на некропола на Аполония Понтийска. – In: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 319; an unpublished list of names on a rolled lead sheet found in the necropolis of Apollonia is also a curse.

[6] Aristokrate, the author of the curse, probably wrote it after being unsuccessful in her claims on some property ("house and everything else") against Hegenasa (possibly her relative) and Apollas (husband of Hegenasa?) involving some other individuals – Antenor, Kleombrota, mentioned below along with Apollas and

Двата неаполонийски примера за името Хегеанаса са много по-късни, от II в. пр. Хр. Единият е в надгробен надпис от Тралес/Селевкия в Кария от периода 188–133 г. пр. Хр., върху остотека, предназначена за няколко лица, сред които и Хегеанаса, дъщеря на Пир (в родителен падеж, Ἡγεανάσσης τῆς Πύρρου) и съпруга на стратега Дионисий[7]; другият е финансов документ от остров Делос от ок. 190 г. пр. Хр., в който във връзка с ипотека на къща е спомената Хегенаса (също в родителен падеж, Ἡγηνάσσης), съпруга на лице, чието име не е запазено[8].

Съответното мъжко име Ἡγῆναξ (контрахирана форма от *Ἡγέαναξ) е също много рядко, засвидетелствано само с три примера от елинистическата епоха – списък със спортни победители от Самос[9], посвещение на магистрати от Тасос[10] и списък на дарители от Смирна[11]. По-често срещано е Ἡγησιάναξ, засвидетелствано с четири примера в Милет (сред които двама магистрати от VI в. пр. Хр.)[12], а също в Ефес, Колофон, Тасос, Самос; в западното Черноморие има един пример в проклятие от Истрос[13]; името се споменава като патроним и в надпис от Дионисопол, чийто посветител, Анаксандър, син на Хегесианакт, обаче е родом от Метимна на остров Лесбос[14].

Името Аристомандър, Ἀριστόμανδρος, се среща за пръв път в нашия надпис. Първата

The two non-Apollonian examples with the name Hegeanassa are much later, from the 2nd century BC. One is mentioned in an epitaph from Tralles / Seleucia in Caria from the period 188–133 BC on an ostotheque for several persons, including Hegeanassa, daughter of Pyrrhos (in the genitive, Ἡγεανάσσης τῆς Πύρρου) and wife of the strategos Dionysios[7]; the other is a financial document from the island of Delos dating ca. 190 BC, in which a certain Hegenassa (also in the genitive, Ἡγηνάσσης) is mentioned, in connection with a mortgage on a house, as wife of a person whose name has not survived[8].

The corresponding male name Ἡγῆναξ (contracted form of *Ἡγέαναξ) is also very rarely met and evidenced only in three examples from the Hellenistic period – a list of sporting winners of Samos[9], a dedication magistrates from Thasos[10] and a list of contributors from Smyrna[11]. More common is Ἡγησιάναξ, evidenced by four examples from Miletus (including two magistrates from the 6th c. BC)[12] and also from Ephesus, Colophon, Thasos, Samos; on the Western Black Sea coast there is an example of a curse from Istros[13]; the name is mentioned as patronymic also in an inscription from Dionysopolis whose dedicant Anaxandros son of Hegesianax, however, is a native of Methymna on the island of Lesbos[14].

The name Arsitomandros, Ἀριστόμανδρος, is attested for the first time in our inscription. Its first component is the adjective ἄριστος "best", but the exact meaning and origin of the second element -μανδρος are not certain. There are many Greek names whose first or second component is

---

ло“) срещу Хегенаса (вероятно нейна родственица) и Аполант (съпруг на Хегенаса?), като са намесени и други лица – Антенор, Клеомброта, спомената по-долу заедно с Аполант и Антенор, и въобще „всеки, който е участвал в процеса на тяхна страна“; Хегенаса без съмнение е била основният враг, тъй като по-нататък за пореден път се споменава ἐκείνην μὲν ἀπολέσθαι „тя (Хегенаса) да загине“; в края на посланието отново има призив за пращане на възмездие (νέμεσις), даване на повод за злорадство (καταχάρματα δός μοι νῦν), както и молба за спасение и здраве за Аристократа и дечицата ѝ.

[7] **Malay, H.** New evidence concerning the administrative system of the Attalids. – Arkeoloji Dergisi, 4, 1996, 83–86, pl. XVIII.

[8] IDélos, 407.

[9] IG XII.6.1, 290, II–I в. пр. Хр.

[10] **Salviat, F.** Dédicaces de magistrats à Thasos. – Bulletin de correspondence hellénique, 82, 1958, 323–326, №2, fig. 2, началото на III в. пр. Хр.

[11] ISmyrna 2 (= IGSK 24), 687, първата половина на III в. пр. Хр.

[12] Syll^3, 272.

[13] **Avram, A., C. Chiriac, I. Matei.** Defixiones..., 405–410, №3, срв. коментара за името, с. 408.

[14] IGBulg I^2, 19 bis.

Antenor, and generally "anyone who was involved in the process on their side"; Hegenasa without doubt was the main enemy, as the text further mentions again ἐκείνην μὲν ἀπολέσθαι "she (Hegenasa) to die"; at the end the text again calls for retribution (νέμεσις), as well as for giving occasion for schadenfreude (καταχάρματα δός μοι νῦν), and an appeal for preservation and health for Aristokrate and her little children.

[7] **Malay, H.** New evidence concerning the administrative system of the Attalids. – Arkeoloji Dergisi, 4, 1996, 83–86, pl. XVIII.

[8] IDélos, 407.

[9] IG XII.6.1, 290, 2nd–1st c. BC.

[10] **Salviat, F.** Dédicaces de magistrats à Thasos. – Bulletin de correspondence hellénique, 82, 1958, 323–326, №2, fig. 2, early 3rd c. BC.

[11] ISmyrna 2 (= IGSK 24), 687, first half of the 3rd c. BC.

[12] Syll^3, 272.

[13] **Avram, A., C. Chiriac, I. Matei.** Defixiones..., 405–410, №3, comments on the name on p. 408.

[14] IGBulg I^2, 19 bis.

му съставка е прилагателното име ἄριστος „най-добър“, а точното значение и произход на втория елемент -μανδρος не са сигурно изяснени. Съществуват немалко гръцки имена с първа или втора съставка μανδρ-, като най-характерни и най-рано засвидетелствани са в Йония – най-вече в Милет, Самос и Магнезия на Меандър, – както и в милетските черноморски колонии. Интересът към тези имена започва още в средата на 19 век с изследванията на А.-Ж. Льотрон, който установява произхода на имената от Йония и ги свързва с предполагаемо божество *Мандрос[15] – хипотеза, която дълго време е била приемана от повечето изследователи[16], макар и да са изказвани съмнения[17], а днес вече е по-скоро отречена[18]. Друго предположение свързва имената с μανδρ- с корена на съществителното име μάνδρα „ограда, оградено място“[19]. Още Льотрон е допуснал

---

[15] **Letronne, A.-J.** Mémoire sur l’utilité qu’on peut retirer de l’étude des noms propres grecs pour l’histoire et l’archéologie. – В: Oeuvres choisies. Troisième série: Archéologie et philologie, tome deuxième. Paris, 1885, 38–49. Първата публикация на статията на Льотрон е от 1845 г.

[16] Вж. напр. основополагащото съчинение по гръцка ономастика **Bechtel, F.** Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit. Halle, 1917, 293–294; също **Parker, R.** Theophoric names and the history of Greek religion. – В: **Hornblower, S., E. Matthews** (eds.). Greek Personal Names: Their Value as Evidence (= Proceedings of the British Academy 104). Oxford, 2000, 64, 67–68, бел. 55. Както отбелязва и Паркър, възстановяването въз основа на три букви на теоним Мандрос, при това с епитет „пламтящия“ (?), в надпис от Кюме от III в. пр. Хр. (IKyme = IGSK 5, 37: τοῦ πρὸ̣ [πό]λ̣ε̣ως ἱεροῦ Καίοντος Μ[άν]δρ[ο]υ), е твърде съмнително.

[17] Така **Sittig, E.** De Graecorum nominibus theophoris. Halis Saxonum, 1911, 43–47, споменава за известни колебания между бог, речно име или апелатив, макар да предпочита интерпретацията като име на божество. В авторитетното си изследване за гръцката религия М. Нилсон е категоричен, че тълкуването на μανδρ- като теоним е неубедително, **Nilsson, M. P.** Geschichte der griechischen Religion. I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft. München, 1941, 558, бел. 3. Неговата бележка обаче дълго време бива отхвърляна, срв. **Masson, O.** Le curieux nom d’un marseillais chez Aristote: Hermokaïkoxanthos. – In: Journal des savants, 1985, 21 и бел. 29.

[18] Все пак отделни изследователи продължават да поддържат идеята за анатолийски бог *Мандрос, вж. напр. **Robertson, N.** Religion and Reconciliation in Greek Cities. The Sacred Laws of Selinus and Cyrene. Oxford, 2010, 238–239 и бел. 59–60.

[19] Срв. тълкуването на имената с Μανδρ- у **Pape, W., G. E. Benseler.** Wörterbuch der griechischen

---

μανδρ-, and the most characteristic and the earliest evidenced ones originate in Ionia – mostly in Miletus, Samos and Magnesia on the Maeander – as well as in the Milesian Pontic colonies. These names began to attract attention in mid-19th century thanks to the research of A.-J. Letronne; he assigned the origin of the names to Ionia and connected them with an alleged deity *Mandros[15] – a hypothesis which has long been accepted by most researchers[16], though they had doubts[17], but today it is rather denied[18]. Another assumption associates the names with μανδρ- with the root of the noun μάνδρα "fence, enclosure".[19] Already

---

[15] **Letronne, A.-J.** Mémoire sur l’utilité qu’on peut retirer de l’étude des noms propres grecs pour l’histoire et l’archéologie. – In: Oeuvres choisies. Troisième série: Archéologie et philologie, tome deuxième. Paris, 1885, 38–49. The article was first published in 1845.

[16] Cf. the magisterial work on Greek onomastics **Bechtel, F.** Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit. Halle, 1917, 293–294; also **Parker, R.** Theophoric names and the history of Greek religion. – In: **Hornblower, S., E. Matthews** (eds.). Greek Personal Names: Their Value as Evidence (= Proceedings of the British Academy 104). Oxford, 2000, 64, 67–68, note 55. As noted by Parker, the restoration (based on three letters) of a theonym Mandros, and with the epithet "burning" (?) at that, in an inscription from Kyme of the 3rd c. BC (IKyme = IGSK 5, 37: τοῦ πρὸ̣ [πό]λ̣ε̣ως ἱεροῦ Καίοντος Μ[άν]δρ[ο]υ), is rather doubtful.

[17] Thus **Sittig, E.** De Graecorum nominibus theophoris. Halis Saxonum, 1911, 43–47, expressed some hesitations between a deity, a river name or a common noun, although he preferred the interpretation as the name of a deity. In his authoritative study on Greek religion M. Nilsson is clear that the interpretation of μανδρ- as a theonym is inconclusive, **Nilsson, M. P.** Geschichte der griechischen Religion. I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft. München, 1941, 558, note 3. His opinion however has long been rejected, cf. **Masson, O.** Le curieux nom d’un marseillais chez Aristote: Hermokaïkoxanthos. – In: Journal des savants, 1985, 21 and note 29.

[18] Yet, a few researchers continue to support the idea of an Anatolian god *Mandros, cf. **Robertson, N.** Religion and Reconciliation in Greek Cities. The Sacred Laws of Selinus and Cyrene. Oxford, 2010, 238–239 and notes 59–60.

[19] Cf. the interpretation of the names with Μανδρ- in **Pape, W., G. E. Benseler.** Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Dritte Auflage. Braunschweig, 1911, 852–853. The noun μάνδρα is of uncertain etymology, cf. **Frisk, Hj.** Griechisches etymologisches Wörterbuch, Bd. II: Κρ – Ω. Heidelberg, 1970, 169; **Chantraine, P.** Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. T. III: Λ – Π. Paris, 1974, 663–664; **Beekes, R.** Etymological Dictionary of Greek. Vol. II. Leiden – Boston, 2010, 900. The assumption that the name of the *mandragora* plant genus (μανδραγόρας) comes from a personal name Μανδραγόρας (apparently the discoverer of the plant or of its curative properties)

връзка на божеството *Μάνδρος с името на реката Меандър, Μαίανδρος, която се намира в района на най-ранната поява на имената с μανδρ-, а впоследствие други автори, така да се каже, „преобръщат“ тази връзка, като започват да извеждат имената с μανδρ- от името на реката Меандър; именно тази идея е и в основата на най-новото и пълно изследване на тези имена, дело на П. Тоунман[20]. Въпреки убедителните аргументи за това, че имената с μανδρ- могат да се обяснят чрез името на реката, все пак остава трудността за разликата между Μανδρ- и Μαιανδρ-[21], така че не би трябвало да се изключва и възможността да става дума за апелатив. Новото име Ἀριστόμανδρος в надписа от Созопол за съжаление също не позволява да се правят категорични изводи за значението на елемента -μανδρος. Досега в надписи от Аполония са засвидетелствани четири имена от този корен – Ἀναξίμανδρος, Διόμανδρος, Διονυσόμανδρος и Μανδρόστρατος[22]. Към тези примери трябва да бъде прибавен и още един носител на името Анаксимандър – прочутият философ от Милет, който според сведението на Клавдий Елиан е бил предводител на милетска-

Letronne committed relationship of the deity *Μάνδρος with the name of the river Maeander, Μαίανδρος, which is located in the area of the earliest occurrence of names with μανδρ-, and subsequently other authors, so to speak, "reversed" this correlation, and began to derive the names with μανδρ- from the name of the river Maeander; namely this idea is in the basis of the most recent and comprehensive study of these names by P. Thonemann[20]. Despite the persuasive arguments that the names with μανδρ- could be explained by the name of the river, the difficulty in accounting for the difference between Μανδρ- and Μαιανδρ- still remains[21], so that the possibility of a common noun should not be excluded. The newly-attested name Ἀριστόμανδρος in the inscription from Sozopol unfortunately does not also allow explicit conclusions about the meaning of the component -μανδρος. So far four names from this root are evidenced in inscriptions from Apollonia – Ἀναξίμανδρος, Διόμανδρος, Διονυσόμανδρος and Μανδρόστρατος[22]. To these examples we should add one more bearer of the name Anaximander – the famous philosopher from Miletus, who according to the statement of Claudius Aelianus was the leader of the Milesian colonization expedition in Apollonia[23]. The people bearing names with the component μανδρ- in Apollonia undoubtedly be-

---

Eigennamen. Dritte Auflage. Braunschweig, 1911, 852–853. Съществителното име μάνδρα е с неясна етимология, срв. **Frisk, Hj.** Griechisches etymologisches Wörterbuch, Bd. II: Κρ – Ω. Heidelberg, 1970, 169; **Chantraine, P.** Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. T. III: Λ – Π. Paris, 1974, 663–664; **Beekes, R.** Etymological dictionary of Greek. Vol. II. Leiden – Boston, 2010, 900. Предположението, че името на растението мандрагора (μανδραγόρας) произлиза от лично име Μανδραγόρας (по всяка вероятност откривателят на растението или лечебните му свойства), не е на Е. Френкел, както неточно се твърди в цитираните етимологични речници (**Frisk, Hj.** Цит. съч., 170; **Chantraine, P.** Цит. съч., 664; **Beekes, R.** Цит. съч., 900), а още на Льотрон (**Letronne, A.-J.** Цит. съч., 44–45).

[20] **Thonemann, P.** Neilomandros. A Contribution to the History of Greek Personal Names. – В: Chiron, 36, 2006, 11–43. Каталогът на автора, с. 16–20, обхваща 172 носители на 48 различни имена с тази съставка.

[21] Вж. за това бележката на **Masson, O.** Bulletin épigraphique. – В: Revue des études grecques, 105, 1992, 464, №188.

[22] **Gyuzelev, M.** Tituli..., 123–124, №22 (Ἀρισ[τ]ὼ Ἀ[ν]αξιμάνδρō γυνή); IGBulg I^2, 417 (Μητροβίη Διομάνδρō); 428 (Ἐλεοσίνι[ος] *vel* Ἐλεοσινί[η] *vel* Ἐλεοσινὶ[ς] Διονυσομάν[δρō]); **Giuzelev, M.** Ancient..., 2002, 124, №17 (Ἀσπασί[ης τ]ῆς Μανδροσ[τ]ράτō). За значението на тези имена за Аполония вж. **Avram, A.** Sur quelques noms..., 373–375.

does not belong to E. Frenkel as incorrectly stated in the cited etymological dictionaries (**Frisk, Hj.** Op. cit., 170; **Chantraine, P.** Op. cit., 664; **Beekes, R.** Op. cit., 900), but to Letronne (**Letronne, A.-J.** Op. cit., 44–45).

[20] **Thonemann, P.** Neilomandros. A Contribution to the History of Greek Personal Names. – In: Chiron, 36, 2006, 11–43. The catalogue of the author, p. 16–20, covers 172 bearers of 48 different names with this component.

[21] Cf. the note of **Masson, O.** Bulletin épigraphique. – In: Revue des études grecques, 105, 1992, 464, №188.

[22] **Gyuzelev, M.** Tituli..., 123–124, №22 (Ἀρισ[τ]ὼ Ἀ[ν]αξιμάνδρō γυνή); IGBulg I^2, 417 (Μητροβίη Διομάνδρō); 428 (Ἐλεοσίνι[ος] *vel* Ἐλεοσινί[η] *vel* Ἐλεοσινὶ[ς] Διονυσομάν[δρō]); **Giuzelev, M.** Ancient..., 2002, 124, №17 (Ἀσπασί[ης τ]ῆς Μανδροσ[τ]ράτō). On the significance of these names for Apollonia cf. **Avram, A.** Sur quelques noms..., 373–375.

[23] Ael. Var. hist. III, 17: Ἀναξίμανδρος δὲ ἡγήσατο τῆς ἐς Ἀπολλωνίαν ἐκ Μιλήτου ἀποικίας. If we take into account the foundation date of Apollonia (50 years before the reign of Cyrus king of Persia, i.e. about 610 BC), which coincides with Anaximander̕s year of birth (611/610 BC), obviously it is not about the initial establishment of the city, but about a later group of Milesian colonists that had arrived around the middle of the 6th century BC. Cf. on this **Avram, A.** Op. cit., 374–375, and in particular note 53.

та колонизационна експедиция в Аполония[23]. Носителите на имена със съставката μανδρ- в Аполония несъмнено са принадлежали към милетската, съответно аполонийската аристокрация, а някои от тях може би дори са били от рода на философа Анаксимандър[24], особено едноименният аполониец в надпис от началото на IV в. пр. Хр.[25]; това изглежда още по-вероятно за Хегеанаса, (дъщеря) на Аристомандър, при която вторият елемент от личното име -άνασσα съвпада с първия компонент на Ἀναξί-μανδρος.

2. Надпис на Агорая

Надписът е върху варовикова стела (Обр. 3), висока 62 см и широка 30 см[26]. Височината на буквите е 3 см, а формите им са характерни за V–IV в. пр. Хр.

Ἀγο̣ραίη
Ἀπολλων̣ίο̣̄
γ̣υνή.

„Агорая, съпруга на Аполоний“

И тук, както в надписа на Хегеанаса, окончанието за родителен падеж при името на съпруга е изписано с омикрон вместо с -ου.

Името Ἀγοραίη се среща единствено в този надпис. По произход представлява йонийска форма (атическата би била Ἀγοραία) за женски род на прилагателното име ἀγοραῖος „отнасящ се до агората/събранието“ и очевидно е свързано с агората като място на обществения живот и политическите изяви, т.е. и Агорая може да бъде причислено към имената, характерни за представителите на аристокрацията. В много по-късно време, през елинистическата и римската епоха, е засвидетелствано мъжко име

longed to the Milesian, respectively Apollonian aristocracy, and some of them might even have been kinsmen of the philosopher Anaximander[24], especially the eponymous Apollonian citizen mentioned in an inscription from the beginning of the 4th century BC[25]; this consideration seems even more likely to apply for Hegeanassa (daughter) of Aristomander where the second element of the personal name -άνασσα coincides with the first component of Ἀναξί-μανδρος.

2. Inscription for Agoraie

The inscription is on a limestone stele (Fig. 3), 62 cm high and 30 cm wide[26]. The letters are 3 cm high, and their forms are characteristic of the 5th–4th century BC.

Ἀγο̣ραίη
Ἀπολλων̣ίο̣̄
γ̣υνή.

"Agoraie, wife of Apollonios"

Here again, as in the inscription for Hegeanassa, the genitive ending in the female name is rendered with omicron instead of -ου.

The name Ἀγοραίη is attested only in this inscription. By its origin it represents an Ionic feminine form (the Attic would be Ἀγοραία) of the adjective ἀγοραῖος "belonging to the agora / assembly" and is obviously related to the agora as a place of public life and political events, i.e. Agoraie can also be considered a name typical of the representatives of the aristocracy. In a much later time, during the Hellenistic and Roman periods, a male name Ἀγοραῖος is attested by only eight examples (from Central and Northern Greece and Macedonia), the earliest of them from the end of the 3rd – the beginning of the 2nd century BC[27]. The adjective Ἀγοραῖος / Ἀγοραία is also a common epithet of deities patrons of state, society and trade, as Zeus, Athena, Hermes and Themis.

The husband's name Ἀπολλώνιος is theophoric and related to the eponymous god of the

---

[23] Ael. Var. hist. III, 17: Ἀναξίμανδρος δὲ ἡγήσατο τῆς ἐς Ἀπολλωνίαν ἐκ Μιλήτου ἀποικίας. Ако се вземе предвид датата на основаването на Аполония (50 години преди възцаряването на персийския цар Кир, т. е. около 610 г. пр. Хр.), която съвпада с рождената година на Анаксимандър (611/610 г. пр. Хр.), очевидно става дума не за първоначалното основаване на града, а за по-късна група милетски колонисти, пристигнала около средата на VI в. пр. Хр. Вж. по този въпрос **Avram, A.** Цит. съч., 374–375 и особено бел. 53.

[24] Срв. **Avram, A.** Цит. съч., 375.

[25] Цитиран по-горе в бел. 22: Ἀρισ[τ]ὼ Ἀ[ν]αξιμάνδρō γυνή, „Аристò, съпруга на Анаксимандър“.

[26] Тъй като стелата е вградена в ограда, точната ѝ дебелина не може да бъде измерена.

[24] Cf. **Avram, A.** Op. cit., 375.

[25] Cited above in note 22: Ἀρισ[τ]ὼ Ἀ[ν]αξιμάνδρō γυνή, "Aristo, wife of Anaximander".

[26] As the stele is built into the stone fence, its exact thickness cannot be measured.

[27] Cf. Lexicon of Greek Personal Names, vol. III.A, III.B, IV, s. v.

Ἀγοραῖος, с едва осем примера (от Централна и Северна Гърция и Македония), най-ранните от края на III – началото на II в. пр. Хр.[27] Прилагателното име Ἀγοραῖος/Ἀγοραία е и често срещан епитет на божества, отговарящи за държавата, обществения живот и търговията, като Зевс, Атина, Темида и Хермес.

Името на съпруга Ἀπολλώνιος е теофорно, свързано с епонимния бог на града. Противно на очакванията, името е рядко за Аполония – има само още един пример от класическата епоха[28], а следващите по време засвидетелствания са едва от римския период[29]. През класическия и елинистическия период обаче в града е често срещано женското име Ἀπολλωνίς[30].

3. Фрагмент от елинистически декрет

Надписът е открит от Б. Димитров през зимата на 1985 г. в северния край на градския плаж, в откъсната част от византийската крепостна стена на Созопол, в която фрагментът е бил преизползван. Съхранява се в Националния исторически музей, инв. № 23 663. Публикуван е само като снимка от Б. Димитров[31].

Фрагмент от ляв край на мраморна стела (Обр. 4), отчупен отгоре, отдолу и отдясно, с размери: височина 21 см, широчина 9,5 см и дебелина 7,2 см. По камъка има следи от хоросан, свидетелстващи за вторичното му използване. Височината на буквите е 0,7–0,8 см, а формите им са характерни за III–II в. пр. Хр.

- - - - - - - - - - - -
ο̣ι̣ς ἐ̣πει̣δ̣[ή - - - - - -]
παρατιθε[- - - - - - - - - -?]-
μένοις τήν [- - - - - -]
καὶ τῆς τῶ[ν - - - - - -]

city. Contrary to expectations, the name is rare for Apollonia – there is just one more example from the Classical period[28], and the next by time are attested only in the Roman period[29]. During the Classical and Hellenistic period, however, the female name Ἀπολλωνίς was frequently used in the city[30].

3. Fragment of a Hellenistic decree

The inscription was discovered by B. Dimitrov in the winter of 1985 in the northern end of the beach, in a detached part of the Byzantine wall of Sozopol, where the fragment was reused. It is kept in the National Museum of History, inv. №23 663 and is published only as a photograph by B. Dimitrov[31].

The fragment is of the left end of a marble stele (Fig. 4), broken away at the top, bottom and right, with dimensions: 21 cm high, 9.5 cm wide and 7.2 cm thick. The stone bares traces of mortar, attesting to its secondary use. The height of the letters is 0.7–0.8 cm, and their forms are characteristic of the 3rd–2nd century BC.

- - - - - - - - - - - -
ο̣ι̣ς ἐ̣πει̣δ̣[ή - - - - - -]
παρατιθε[- - - - - - - - - -?]-
μένοις τήν [- - - - - -]
καὶ τῆς τῶ[ν - - - - - -]
[[Γ]] γίνεσθαι [- - - - - -]
Τ̣Ω̣ΖΑ̣+ΑΙ[- - - - - - τυγ]-
χάν[ει] ὑπά̣[ρχων? - - - - - -]
ΠΡΟ̣++ΕΛΕ+[- - - - - -]
κατὰ καιρόν [- - - - - - πρό?]-
σοδον ὅπ[ως - - - - - - ἀ?]-
νήκοντα̣ [- - - - - -]
ὁ δῆμος [- - - - - -]
Ε̣ΠΙΚΛ̣ΙΤΙ̣[- - - - - -]
- - - - - - - - - - - -

---

[27] Вж. Lexicon of Greek personal names, vol. III.A, III.B, IV, s. v.

[28] **Gyuzelev, M.** Tituli..., 127-128, № 33: Ἐλεοσὶς Ἀπολλωνίō, от първата половина на IV в. пр. Хр. Твърдението на автора, че името Аполоний е често срещано в Аполония, е неточно – публикуваният от него надпис съдържа първия пример от предримския период.

[29] Три примера в списъка на религиозна колегия IGBulg I^2, 401.

[30] Напр. IGBulg I^2, 438 (Ἀπολλωνὶς Δισκōτος); 448 (Ἀ. Δημείο γυνή); **Gyuzelev, M.** Ancient..., 2005, 132, №4 (Ἀ. Μένωνος); **Gyuzelev, M.** Tituli..., 132–133, №48 (Ἀ. Λεοντέως); 134, №52 (Ἀ. Ἀρτεμισίο); както и други примери върху стели в Созополския музей (Ἀ. Πόσιος γυνή; Ἀ. Κωλώτεω).

[31] **Dimitrov, B.** Sosopol..., 36.

[28] **Gyuzelev, M.** Tituli ..., 127–128, №33: Ἐλεοσὶς Ἀπολλωνίō, from the first half of the 4th century BC. The author’s statement that the name Apollonios is common in Apollonia is inaccurate – the inscription published by him is the first example from the pre-Roman period.

[29] Three examples in the list of a religious college IGBulg I^2, 401.

[30] E.g. IGBulg I^2, 438 (Ἀπολλωνὶς Δισκōτος); 448 (Ἀ. Δημείō γυνή); **Gyuzelev, M.** Ancient..., 2005, 132, №4 (Ἀ. Μένωνος); **Gyuzelev, M.** Tituli..., 132–133, №48 (Ἀ. Λεοντέως); 134, №52 (Ἀ. Ἀρτεμισίō); also other examples on stelai in the museum of Sozopol (Ἀ. Πόσιος γυνή; Ἀ. Κωλώτεω).

[31] **Dimitrov, B.** Sosopol..., 36.

[[Γ]] γίνεσθαι [- - - - - -]
Τ̣Ω̣ΖΑ̣+ΑΙ[- - - - - - τυγ]-
χάν[ει] ὑπά̣[ρχων? - - - - - -]
ΠΡΟ̣++ΕΛΕ+[- - - - - -]
κατὰ καιρόν [- - - - - - πρό?]-
σοδον ὅπ[ως - - - - - - ἀ?]-
νήκοντα̣ [- - - - - -]
ὁ δῆμος [- - - - - -]
Ε̣ΠΙΚΛ̣ΙΤΙ̣[- - - - - -]
- - - - - - - - - - - -

Фрагментът очевидно е от почетен декрет, но доколкото от надписа е запазена съвсем незначителна част[32], всеки опит за по-цялостна възстановка на текста би бил чиста спекулация. На р. 1 първата буква е О или Θ; втората – I или Y; третата – Δ или Σ; последната частично запазена буква в края на реда би могла да е A, Δ или Λ. Ако се отчита предпочитанието към пренасяне на срички, преди окончанието за дателен падеж -οις би трябвало да е имало гласна буква; разчитането на думата ἐπεί или ἐπειδή („след като, понеже“), макар и много вероятно, не е напълно сигурно. На р. 2 се чете форма от глагола παρατίθημι „предоставям, осигурявам“, навярно във връзка с пари или жито, предоставени от почетения. На р. 3 -μένοις е краят на причастие за медиален или пасивен залог в дателен падеж, вероятно обозначаващо лица, облагодетелствани от действията на почетения. На р. 5 личи, че текстът е бил поправен – първоначално е било изписано неправилно ΓΕΙΝΕΣΘΑΙ с <ΕΙ>, но грешката е била забелязана, началната буква Γ е била изчукана, а Е е превърнато в Γ, като са били заличени долните две хоризонтални хасти, така че от ΕΙΝΕΣΘΑΙ да се получи коректната форма ΓΙΝΕΣΘΑΙ. В р. 6 първата буква най-вероятно е Т; сетне Ω и след това Z; следващата буква е A, Δ или Λ; после се вижда хоризонтална хаста в горната част на реда, под която повърхността на камъка е повредена; следват сигурни А и I; в края на реда, където има отчупване, може би личи наклонена хаста, т.е. част от A, Δ или Λ; наличните букви и части от букви не ми позволяват да предложа смислено четене. Буквите XAN в началото на р. 7 най-вероятно са от форма на глагола τυγχάνω (или производен глагол с представка), а

The fragment is obviously of an honorary decree, but as far as a very insignificant part of the inscription has survived[32], any attempt at a comprehensive reconstruction of the text would be pure speculation. The first letter in line 1 is O or Θ; the second – I or Y; the third – Δ or Σ; the latter partially preserved letter at the end of the line could be A, Δ or Λ. If the preference for syllabical division is taken into account, there should have been a vowel before the dative ending -οις; reading the following word as ἐπεί or ἐπειδή ("after, because"), though very likely is not absolutely certain. In line 2 a form of the verb παρατίθημι "set before, provide" occurs probably in connection with money or wheat provided by the honoured person. In line 3 -μένοις is the end of a participle in the middle or passive voice in the dative case, probably indicating the persons benefiting from the actions of the honoured. Line 5 shows that the text had been corrected – it was originally spelled incorrectly ΓΕΙΝΕΣΘΑΙ with <ΕΙ>, but the error was spotted, the initial letter Γ was erased, and E was converted into Γ, its lower two horizontal strokes were deleted, thus the correct form ΓΙΝΕΣΘΑΙ was made out of ΕΙΝΕΣΘΑΙ. In line 6 the first letter is probably T; after that Ω and then Z; next letter is A, Δ or Λ; then a horizontal stroke is seen at the upper part of the line, the stone surface is damaged below; A and I follow; at the end of the line where the breaking occurs, maybe an inclined hasta is seen, i.e. part of A, Δ or Λ; the available letters and parts of letters do not allow me to suggest any meaningful reading. The letters XAN at the beginning of line 7 are most likely form of the verb τυγχάνω (or a compound verb with a prefix) and ΥΠΑ̣ is perhaps the beginning of a form of the verb ὑπάρχω, typical of the administrative language. In line 8 the text has been completely erased and rewritten; the third letter is rather omicron, under which traces of an erased letter are visible, and not omega; then there is room for two letters that appear to have been completely erased (the traces resemble ΠΠ) and nothing was written above them; after ΕΛΕ there is probably again a completely erased letter; in this case we could read ΠΡΟ*νν*ΕΛΕ*ν*[---] as the beginning of a verb form προελε-, for example προελέ[σθαι]. -σοδον at the beginning of line 10

---

[32] Фрагментът не може да бъде свързан с никой от останалите частично запазени аполонийски декрети.

[32] The fragment cannot be connected with any of the other fragmentarily preserved Apollonian decrees.

ΥΠΑ̣ може би е начало на форма от характерния за административния език глагол ὑπάρχω. На р. 8 текстът е бил изцяло изтрит и изписан наново; третата буква е по-скоро омикрон, под който се виждат следи от заличена буква, а не омега; след това има място за две букви, които изглежда са били напълно изтрити (следите им наподобяват ΠΠ) и отгоре не е написано нищо; след ΕΛΕ може би отново има напълно изтрита буква; в такъв случай бихме могли да прочетем ΠΡΟ*vv*ΕΛΕ*v*[---] като начало на глаголна форма προελε-, например προελέ[σθαι]. -σοδον в началото на р. 10 може да се допълни като [πρό]||σοδον „приход“ или [εἴσ]||οδον „влизане, достъп (до града)“. Запазеното на р. 11 ΝΗΚΟΝΤ/ е или от числителното [ἐνε]||νήκοντα̣ „деветдесет“, или по-скоро от причастието [ἀ]||νήκοντα̣ „отнасящи се до, свързани с“; като се има предвид наличието и на ὁ δῆμος на следващия ред, би могло да се мисли за някаква характерна за почетните декрети фраза като ὅπως ἂν πάντα τὰ πρὸς τὴν τιμὴν καὶ δόξαν ἀνήκοντα ποιῶν ἐν παντὶ καιρῶι φαίνηται ὁ δῆμος („за да е ясно, че народът винаги върши всичко, свързано с почитта и славата“). На р. 13 първата буква е най-вероятно Ε, тъй като другите две възможности (Γ или Τ) са неподходящи в позиция пред Π; петата буква е Α или Λ (Δ трябва да бъде изключена, тъй като последователност ΙΚΔΙ е невероятна); от последната буква е запазена само горната част на вертикална хаста, т.е. Η или Ι.

could be completed as [πρό]||σοδον "income" or [εἴσ]||οδον "entry, access (to the city)". The combination of letters NHKONT preserved in line 11 is either part of the numeral [ἐνε]||νήκοντα̣ "ninety", or rather the participle [ἀ]||νήκοντα̣ "referring to, related to"; considering also the presence of ὁ δῆμος in the next line we could think about some phrase characteristic of honorary decrees like ὅπως ἂν πάντα τὰ πρὸς τὴν τιμὴν καὶ δόξαν ἀνήκοντα ποιῶν ἐν παντὶ καιρῶι φαίνηται ὁ δῆμος ("to be clear that the people always does everything related to honour and glory"). In line 13, the first letter is most likely E since the other two options (Γ or T) would be inappropriate in a position before Π; the fifth letter is A or Λ (Δ should be excluded as a sequence IKΔI is impossible); of the last letter only the upper part of a vertical has survived, i.e. H or I.

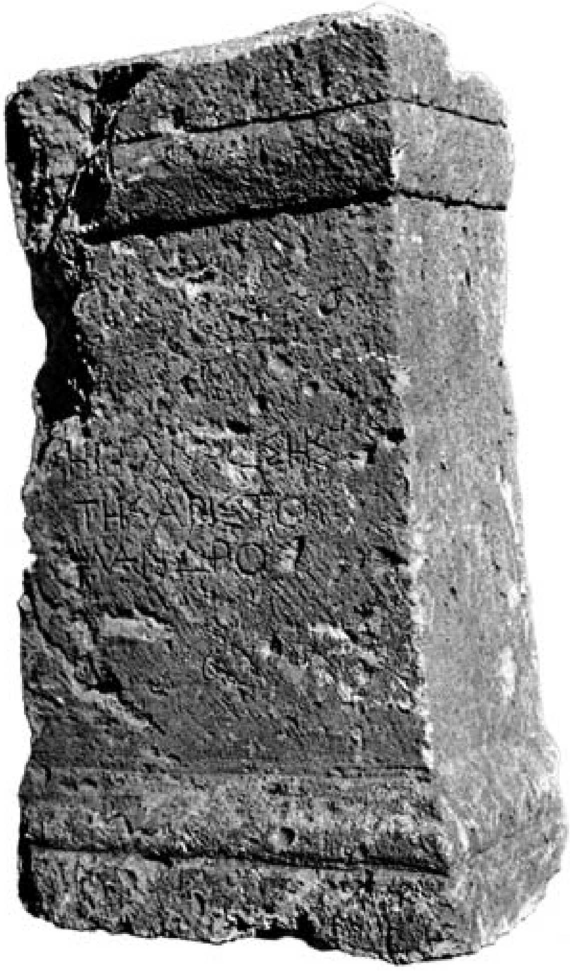

Обр. 1. Надгробно олтарче
на Хегеанаса, V в. пр. Хр.
(по Б. Димитров,
снимка: В. Канджева).
Fig. 1. Grave altar of
Hegeanassa, 5th c. BC
(after B. Dimitrov,
photo: W. Kandschewa).

Обр. 2. Проклятие върху паница,
IV в. пр. Хр.: детайл.
Fig. 2. Defixio on a bowl,
4th c. BC: a detail.

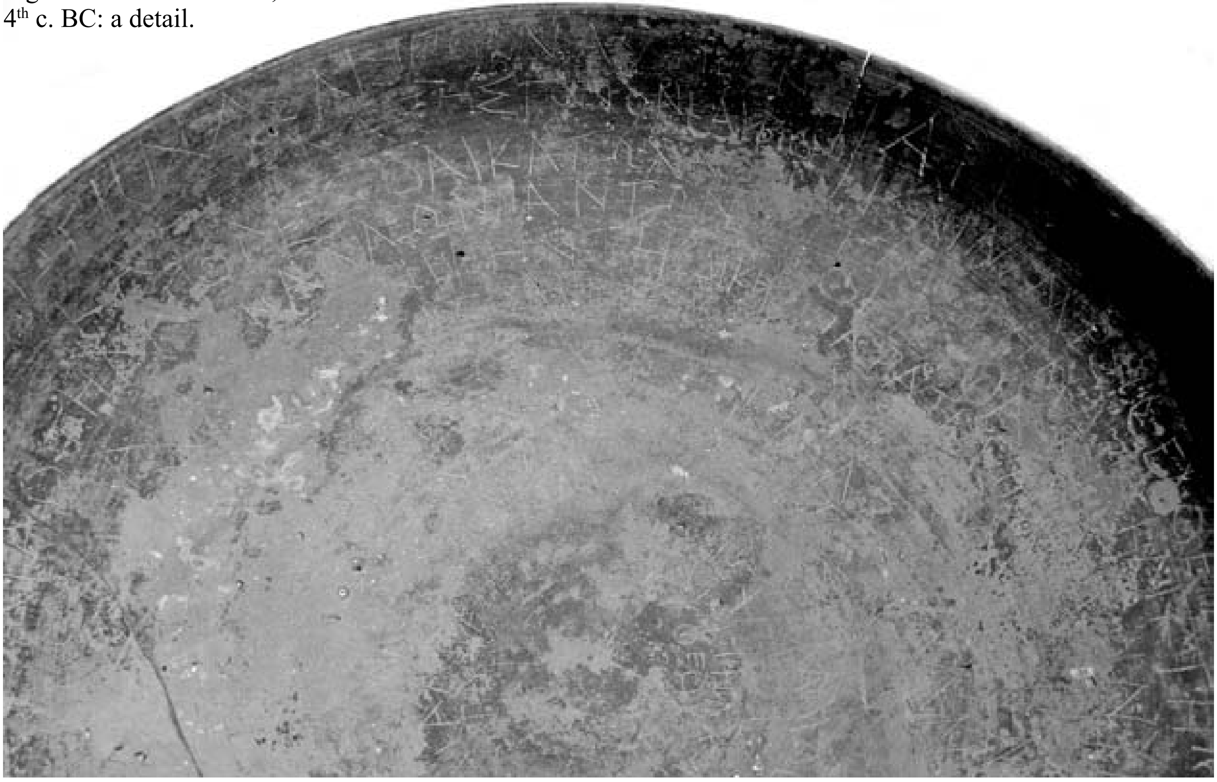

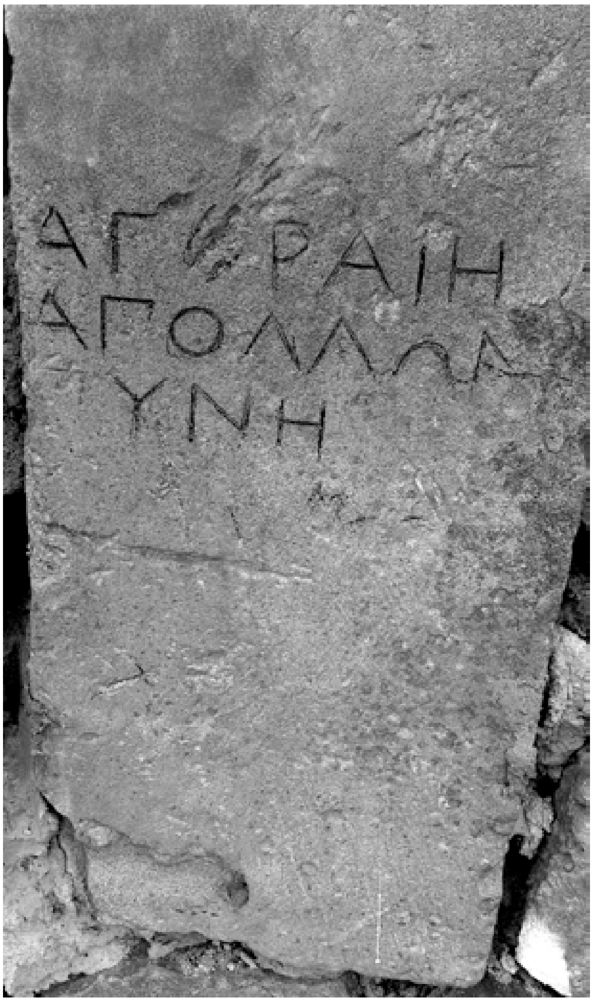

Обр. 3. Надгробна стела на Агорая,
V–IV в. пр. Хр.
(снимка: Б. Димитров).
Fig. 3. Grave stele of Agoraie,
5th–4th c. BC
(photo: B. Dimitrov).

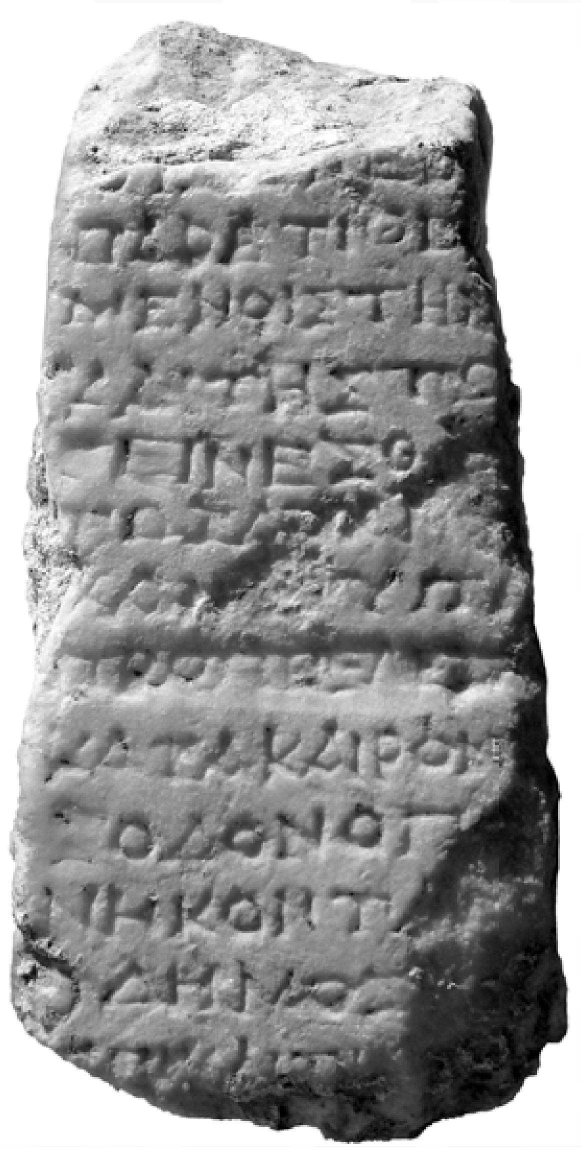

Обр. 4. Фрагмент
от елинистически
почетен декрет.
Fig. 4. Fragment
of a Hellenistic
honorary decree.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

РИМСКА ВОЕННА ДИПЛОМА ОТ 11 ОКТОМВРИ 146 Г. НА ВОЙНИК ОТ II МАТИАКСКА КОХОРТА

Иван Христов, Калин Стоев

ROMAN MILITARY DIPLOMA DATED 11 OCTOBER 146 AD ISSUED FOR A SOLDIER OF COHORS II MATTIACORUM

Ivan Hristov, Kalin Stoev

През късната есен на 2014 г. в м. Калугерското, землище на с. Лешница, Централна Северна България, е открита част от военна диплома. Тя е предложена за откупка в Националния исторически музей.

Местността, в която е открит паметникът, е разположена на 750 м северно от кастела Состра, на пътя Ескус – Филипополис (Обр. 1). Представлява широка равнинна местност, дълга около 2 км и широка от 500 до 800 м, заключена между коритото на р. Осъм и западните склонове на масива Сулашкото. В посочената местност, при археологически разкопки, е проучена пещ за битова керамика от началото на III век, светилище на Тракийския конник.[1] Локализирани са следите на голямо селище – vicus. В него са регистрирани основна група сгради, разположени в дълга редица в близост до коритото на река Осъм и с изложение, подходящо за продължително огряване от слънчевите лъчи на фона на заобикалящите местността хълмове. Масовият археологически материал (предимно фрагментирана битова и строителна керамика), открит на повърхността, позволява да датираме поселенията, източно от реката, за периода II–IV век. Връзката на селището и светилището на Тракийския конник с крайпътната станция и кастел Состра е осъществявана посредством трасето на основния римски път, който е прехвърлял река Осъм чрез дървен мост, широк 7 м. Издълбаните в речното

Late in the autumn of 2014, part of a military diploma tablet was found in a locality called "Kalugerskoto" within the territory of the Leshnitsa village in Central North Bulgaria. The diploma was offered to the National History Museum for purchase.

The site in which the diploma was found is situated 750 m to the north of the castellum of Sostra on the Oescus – Philippopolis road (Fig. 1). It is a large flat area, 2 km long and 500–800 m wide, locked between the river bed of Osam and the western slopes of the massif of Sulashkoto. A sanctuary of the Thracian Horseman[1] and a pottery kiln from the early 3rd century were uncovered during the archaeological excavations in the same area. Also the vestiges of a large settlement – vicus (Христов 2009, 17–18) were localized there. A major group of buildings arranged in a row near the riverbank of Osam was registered in a place suitable for prolonged exposure on the sun against a backdrop of hills surrounding the area. The mass of archaeological material (mainly fragmented building ceramics and pottery) found on the surface allows the settlements east of the river to be dated from the period between the 2nd and the 4th centuries. The settlement and the sanctuary of the Thracian Horseman communicated with the roadside station and castellum of Sostra via the main Roman road that passed over a seven meters wide wooden bridge spanning the Osam river. The

---

[1] **Иванова, М.** Пещ за битова керамика край с. Лешница, Община Ловеч. – Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 57–63; **Христов, Ив., С. Торбатов, Б. Иванова, Ст. Иванов, Л. Нинов.** Светилище на тракийския конник край Состра. София, 2013.

[1] **Иванова, М.** Пещ за битова керамика край с. Лешница, Община Ловеч. – Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 57–63; **Христов, Ив., С. Торбатов, Б. Иванова, Ст. Иванов, Л. Нинов.** Светилище на тракийския конник край Состра. София, 2013.

корито основи, във вид на кръгли ями, са документирани през 2012 г.[2] Изброените структури маркират североизточната периферия на големия крайпътен античен комплекс Состра, който обхваща площ от 6 кв. км в долината на р. Осъм (Обр. 2). Ядрото на този комплекс е известният кастел и крайпътната станция, отчетливо отбелязани в т. нар. Певтингерова карта. Пътят Ескус – Филипополис е изграден през третата четвъртина на I в., и е един от първите римски *viae militares* в тази част на Балканския полуостров. От географска и икономическа гледна точка това е пътна артерия, която позволява по-далечна стратегическа връзка между Карпатите, Хемус, Родопа планина и крайбрежието на Бяло море, в почти праволинейна проекция.[3] Най-активно пътят функционира от втората половина на I век до края на V век, но с известни прекъсвания се използва и през Средните векове.[4] От друга страна, прокарването на неговото трасе става върху вече разработен маршрут в предримската епоха, когато през дн. Троянски проход е осъществявана директна връзка между контролираните територии на Одриското царство и земите, населявани от тракийските племена кробизи и гети. Пътят е подсигурен чрез сложна система от станции, укрепления (кастели, президии, бургове и по-малки кули), сателитни селища, пътни разклонения и помощна инфраструктура, чиято локализация и датировка в голяма степен е изяснена.[5]

---

[2] **Христов, Ив.** Основи на дървен римски мост над река Осъм върху трасето на пътя Ескус – Филипополис до кастела Состра. – Известия на Национален исторически музей, том XXV, 2013, 23–32.

[3] **Маджаров, М.** Римският път Ескус – Филипополис. Пътни станции и селища. Пловдив, 2004; **Торбатов, С.** Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I–III век) – Археология на българските земи, том I, София, 2004 88–89; **Христов, Ив.** Пътна мрежа. – Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 25–28; **Маджаров, М.** Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В. Търново, 2009.

[4] **Христов, Ив., М. Иванова-Камишева, П. Стойнов.** Римски крайпътни станции на пътя Ескус – Филипополис. Ад радицес – Монтемно – Суб радицес. Велико Търново, 2004, 1–156.

[5] **Маджаров, М.** Пътят Ескус – Филипопол I–IV в. – Археология, кн. 1, 1990, 18–29; **Маджаров, М.** Римският път Ескус – Филипопол. Пътни станции и селища. Пловдив, 2004; **Маджаров, М.** Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В. Търново, 2009; **Христов, Ив.** Ад радицес. Римска крайпътна станция на пътя Ескус – Филипополис.

foundations of the bridge now preserved in the form of circular pits into the riverbed were documented in 2012.[2]

The mentioned structures mark the north-eastern periphery of the large roadside complex of Sostra, which covers an area of six square kilometres in the river valley of Osam (Fig.2). The core of this complex, the well known castellum and roadside station, is clearly marked on the so called Tabula Peutingeriana. The road Oescus – Philippopolis was constructed in the third fourth of the 1st century and was one of the first Roman *viae militares* in this part of the Balkan Peninsula. From a geographic and economic point of view, this was a road which afforded a remote strategic link between the Carpathians, Haemus, the Rhodope Mountains and the coast of the Aegean Sea in an almost rectilinear projection[3]. The road functioned most actively from the second half of the 1st century to the end of the 5th century, but it was used, with some interruptions indeed, during the Middle Ages as well[4]. On the other hand, the road was constructed over an existing pre-Roman route, when the direct connection between the controlled areas of the Odrysian kingdom and the lands inhabited by the Thracian tribes of the Krobyzoi and Getae was carried out through the present day Troyan Pass. The road was secured by a complex system of stations, forts (castella, presidia, turres and smaller towers), satellite settlements, road forks and supporting infrastructure, whose localization and dating are largely clarified.[5]

---

[2] **Христов, Ив.** Основи на дървен римски мост над река Осъм върху трасето на пътя Ескус – Филипополис до кастела Состра. – Известия на Национален исторически музей, том XXV, 2013, 23–32.

[3] **Маджаров, М.** Римският път Ескус – Филипополис. Пътни станции и селища. Пловдив, 2004.; **Торбатов, С.** Пътна мрежа в Траия и Мизия (I–III в.) – Археология на българските земи, том I, София, 2004 88–89; **Христов, Ив.** Пътна мрежа. – Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 25–28; **Маджаров, М.** Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В. Търново, 2009.

[4] **Христов, Ив., М. Иванова-Камишева, П. Стойнов.** Римски крайпътни станции на пътя Ескус – Филипополис. Ад радицес – Монтемно – Суб радицес. Велико Търново, 2004, 1–156.

[5] **Маджаров, М.** Пътят Ескус – Филипопол I–IV в. – Археология, кн. 1, 1990, 18–29; **Маджаров, М.** Римският път Ескус – Филипополис. Пътни станции и селища. Пловдив, 2004; **Маджаров, М.** Римски пъ-

Откритата бронзова диплома е с провоъгълна форма и с размери 12/13 см. Има два отвора в средата и един – в горния ляв ъгъл. През централните дупки в средата на плочката, както личи от приложените фотоси, е минавала тройна, усукана, бронзова тел, която е затваряла дипломата (Обр. 3–4). Находката представлява запазената втора табличка на документа (*Tabella II, intus et extrinsecus*), върху която се чете следният текст:

Intus: Tabella II

○ A D V I D OCT
SAXA ET V E R O COS
○
COH · III MATT · CVI PRAEEST
P ·AELIVS ·ALEXANDER ANCYR
EXPEDITE
T·FLAVIO T F LVPO MEDESSA
vacat
vacat

○
vacat

Extrinsecus: Tabella II

Q HORTENSI DIADVMENI

M VLPI ○ CHARITONIS

C QVINTI EPAPHRODITI

Q CAECILI SILVESTRI

M SENTILI I A S I

TI CLAUDI CHRESIMI

C CALPVRNI ○ CAMPYLI

○

The bronze diploma is rectangular in shape and sized 12/13 cm. There are two holes in the middle and another hole in the upper left corner of the tablet. Triple twisted bronze wire which served to close the diploma, passed through the central holes of the plate as shown in the attached photos (Fig. 3–4). Actually, only the second tablet of the document has survived, i.e. *tabella II, intus et extrinsecus,* on which the following text is engraved:

Tabella II, intus

○ A D V I D OCT
SAXA ET V E R O COS
○
COH · III MATT · CVI PRAEEST
P ·AELIVS ·ALEXANDER ANCYR
EXPEDITE
T·FLAVIO T F LVPO MEDESSA
vacat
vacat

○
vacat

Tabella II, extrinsecus

Q HORTENSI DIADVMENI

M VLPI ○ CHARITONIS

C QVINTI EPAPHRODITI

Q CAECILI SILVESTRI

M SENTILI I A S I

TI CLAUDI CHRESIMI

C CALPVRNI ○ CAMPYLI

○

София, 2012; **Христов, Ив.** Проучване на шеста наблюдателна кула на пътя Ад радицес – Монтемно. – Известия на Национален исторически музей, том XXVII, 2015, 47–62.

тища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В. Търново, 2009; **Христов, Ив.** Ад радицес. Римска крайпътна станция на пътя Ескус – Филипополис. София, 2012; **Христов, Ив.** Проучване на шеста наблюдателна кула на пътя Ад радицес – Монтемно. – Известия на Национален исторически музей, том XXVII, 2015, 47–62.

A(nte) d(iem) V id(us) Oct(obres) Saxa et Vero co(n)s(ulibus).

Coh(ortis) II{I} Matt(iacorum), cui praeest P. Aelius Alexander, Ancyr(a), ex pedite T. Flavio T. f(ilio) Lupo Medessa (!).

Q. Hortensi Diadumeni; M. Ulpi Charitonis; C. Quinti Epaphroditi; Q. Caecili Silvestri; M. Sentili Iasi; Ti. Claudi Chresimi; C. Calpurni Campyli.

Въпреки че името и титулатурата на императора (Антонин Пий) не са достигнали до нас, запазените консулски имена и изразът *a(nte) d(iem) V Id(us) Oct(obres)* позволяват документът да бъде датиран точно. Консулите в надписа са означени само по когномените *Saxa* и *Verus* в аблатив. Такава консулска двойка е известна само за втората половина на 146 г., когато според *Fasti Ostienses* като *suffecti* длъжността заемат *Q. Voconius Saxa Fidus* и *C. Annianus Verus*[6] . Според Р. Сайм и А. Бърли последният трябва да бъде идентифициран със *C. Ummidius Quadratus Annianus Verus*, женен за по-малката сестра на император М. Аврелий *Annia Cornificia*[7] . Неговият колега *Q. Voconius Saxa Fidus* заема консулата след сенаторска кариера, увенчала се с командването на *legio IV Scythica*, губернаторство в провинциите Витиния – Понт и Ликия – Памфилия; след консулството си става управител на проконсуларска Африка[8]. Датата по традиционния римски календар, съчетана с имената на консулите, показва, че дипломата трябва да бъде датирана 11 октомври 146 г. н. е.

И командирът на кохортата и войникът, комуто е издадена дипломата, носят императорски фамилни имена (*nomina gentilicia*) – *Aelius и Flavius*. Първият вероятно е бил *praefectus* (вж. CIL VI 37274), доколкото в това време *coh. II Mattiacorum* е била *quingenaria*[9] и дължи името си на романизация във времето на император Хадриан. Той произхожда от гр. Анкира в Галатия, която в края на I в. – нач. на II в. н.е. се оформя като важен рекрутен център за воен-

A(nte) d(iem) V id(us) Oct(obres) Saxa et Vero co(n)s(ulibus).

Coh(ortis) II{I} Matt(iacorum), cui praeest P. Aelius Alexander, Ancyr(a), ex pedite T. Flavio T. f(ilio) Lupo Medessa (!).

Q. Hortensi Diadumeni; M. Ulpi Charitonis; C. Quinti Epaphroditi; Q. Caecili Silvestri; M. Sentili Iasi; Ti. Claudi Chresimi; C. Calpurni Campyli.

Although the name and titulature of the emperor (Antoninus Pius) have not survived, the extant consular names and the expression *a (nte) d (iem) V Id (us) Oct (obres)* allow the document to be precisely dated. The consuls mentioned in the inscription are indicated only by the cognomina *Saxa* and *Verus* in ablative. Such a consular pair is known only in the second half of 146, when according to *Fasti Ostienses* the position was occupied by *Q. Voconius Saxa Fidus* and *C. Annianus Verus* as *suffecti*.[6] In R. Syme and A. Birley's opinion, the second of the two should be identified with *C. Ummidius Quadratus Annianus Verus*, married to Emperor Marcus Aurelius's younger sister *Annia Cornificia*.[7] His colleague *Q. Voconius Saxa Fidus* held the consular office after a senatorial career, crowned by his appointment as a commander of *legio IV Scythica*, then as a governor in the provinces of Bithynia – Pontus and Lycia – Pamphylia; after his consulate he became proconsul of Africa.[8] The date by the traditional Roman calendar and the names of the consuls indicate that the diploma should be assigned to October 11, 146 AD.

Both the commander of the cohort and the soldier, who was the recipient of the diploma, bear imperial family names (*nomina gentilicia*) – *Aelius* and *Flavius*. The first was probably a *praefectus* (cf. CIL VI 37274), so far as the *Cohors II Mattiacorum* was *cohors quingenaria*[9] at that time and owed his name to the Romanization in the time of Emperor Hadrian. He originated in the town of Ancyra in Galatia, which at the end of the 1st and the beginning of the 2ond century AD developed

---

[6] **Degrassi, A.** I Fasti Consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo. Roma, 1952, 41–42.

[7] **Birley, A.** Marcus Aurelius. A Biography. Revised Edition. New York, 2001, 41, 244.

[8] **Hanslik, R.** Voconius. – Der kleine Pauly, 1975, Bd. 5, 1315–1316.

[9] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век. – Известия на Регионален исторически музей Русе, том XV, 2012, 120.

[6] **Degrassi, A.** I Fasti Consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo. Roma, 1952, 41–42.

[7] **Birley, A.** Marcus Aurelius. A Biography. Revised Edition. New York, 2001, 41, 244.

[8] **Hanslik, R.** Voconius. – Der kleine Pauly, 1975, Bd. 5, 1315–1316.

[9] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век. – Известия на Регионален исторически музей Русе, том XV, 2012, 120.

ния състав на стациониращите в Мизия военни части[10]. Трябва да отбележим, че конническите офицери от този град не са често явление[11]. Без съмнение, П. Елий Александър има елинистически произход. Когноменът *Alexander* често е носен от войници[12], но не можем да кажем дали това е сигурно доказателство, че споменатият произхожда от семейство на ветерани от Галатия или от романизирано местно население. Този *praefectus cohortis* не е познат от други свидетелства, затова засега подробностите за неговата кариера не могат да бъдат възстановени.

T. Flavius Lupus е произхождал от *Medessa,* което вероятно е погрешно изписване на *Edessa*. Ако това е така, то най-вероятно става въпрос за града в Македония[13], откъдето, макар и в по-ранно време, са засвидетелствани легионни рекрути, включително за мизийския *legio V Macedonica*[14]. Така, по всяка вероятност, Тит Флавий Луп е представител на чуждо за провинцията рекрутиране. По-малко вероятно е градът да се идентифицира с Edessa, столицата на Осроене, която е римска провинция едва от

---

[10] вж. напр. IScM V 155; IGLN, 80; IScM V 174; IScM B 183 и др IScM I = Pippidi, D. M. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 1. Inscriptiones Histriae et vicinia. Bucharest. 1983.
IScM II = Stoian, I. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 2. Tomis et territorium. Bucharest., 1987.
IScM V = Doruţiu-Boilă, E. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 5. Capidava, Troesmis, Noviodunum. Bucharest., 1980.
IGLN = Kolendo, J./Bozilova, V. Inscriptiones Greques et Latines de Novae (Mésie Inférieure). Paris. 1997

[11] **Devijer, H.** The Geographical Origins of Equestrian Officers. In: Devijer, H. (ed.). The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army. Stuttgart, 1992, 66–100.

[12] **Стоев, К.** Имената на лимеса: именуването в Горна и Долна Мизия между семейството и армията. – История, год. XX, 4, 2012, 333.

[13] **Oberhummer, *K.*** Edessa. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 5, 1905, 1933.; **Ptolem.** 3, 13, 39. = Ptolemaeus, Geographia. Цит. по *Stückelberger, A. Graßhoff*, G. **Klaudios Ptolemaios**. Handbuch der Geographie. Einleitung, Text und Übersetzung. Basel, 2006.

[14] **Forni, G.** Il recrutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano – Roma,1954, 165.; ILBulg = **Gerov, *B.*** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Sofia, 1989, 49.

as an important military recruitment centre for the troops stationed in Moesia[10]. We should note that the equestrian officers from that city were not a common phenomenon[11]. Undoubtedly, P. Aelius Alexander was of Hellenic origin. The cognomen *Alexander* was often born by soldiers[12], but we cannot say whether this is definitive evidence that its bearer belonged to a family of veterans from Galatia or to Romanized local population. No other evidence about this *praefectus cohortis* are known; so for the present the details of his career cannot be reconstructed.

According to the text *T. Flavius Lupus* originated in Medessa, which is probably a misspelling of Edessa. If so, then most likely we are speaking of the city in Macedonia[13], where, though for an earlier time, legionary recruitments were evidenced including for the Moesian *legio V Macedonica*[14]. So Titus Flavius Lupus was probably representative of recruitment alien to the province. Less likely is to identify the city with Edessa, the capital of Osroene that became a Roman province not earlier than the beginning началото на III в.[15] или с Edessa–Bambyke[16].

---

[10] Cf. IScM V 155; IGLN, 80; IScM V 174; IScM B 183 и др IScM I = Pippidi, D. M. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 1. Inscriptiones Histriae et vicinia. Bucharest. 1983.
IScM II = Stoian, I. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 2. Tomis et territorium. Bucharest., 1987.
IScM V = Doruţiu-Boilă, E. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 5. Capidava, Troesmis, Noviodunum. Bucharest., 1980.
IGLN = Kolendo, J./Bozilova, V. Inscriptiones Greques et Latines de Novae (Mésie Inférieure). Paris. 1997.

[11] **Devijer, H.** The Geographical Origins of Equestrian Officers. In: Devijer, H. (ed.). The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army. Stuttgart, 1992, 66–100.

[12] **Стоев, К.** Имената на лимеса: именуването в Горна и Долна Мизия между семейството и армията. – История, год. XX, 4, 2012, 333.

[13] **Oberhummer, K.** Edessa. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 5, 1905, 1933.; **Ptolem.** 3, 13, 39. = Ptolemaeus, Geographia. Цит. по *Stückelberger, A. Graßhoff*, G. **Klaudios Ptolemaios.** Handbuch der Geographie. Einleitung, Text und Übersetzung. Basel, 2006.

[14] **Forni, G.** Il recrutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano – Roma,1954, 165.; ILBulg = **Gerov, B.** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Sofia, 1989, 49.

Имената на войника не помагат съществено при преодоляването на затрудненията при определянето на родното място. Името на династията Флавии е характерно за новороманизираните преди всичко в Дунавските и в африканските провинции на империята[17]. Разбира се, това не изключва вероятността да става въпрос за произход от Македония. Когноменът *Lupus* (лат. „вълк”), латински по произход[18], е със силно изразен характер на прякорно име, получено в армията, име, което подчертава определени качества[19]. Той също така е характерен за провинциални и етнически хоризонти: например келтските области на империята и Далмация[20]; за *Lupus* като „преводно“ име в галските земи[21] . Наред с това обаче, *Lupus* може да е „преводно“ име и в елинофонските области на империята, където е аналогично на гръцкото Λύκος. Последният антропоним, в качеството си на когномен, е популярен в Македония[22]. В провинция Долна Мизия името *Lupus* се среща още четири пъти[23] . С изключение на първия от тези примери, надписите вероятно се отнасят до военни лица.

В огромната си част имената на свидетелите, удостоверили издаването на дипломата, се появяват тук за първи път. Изключение прави единствено *M. Sentilius Iasus*, който е добре представен във военни дипломи в много дълъг

of the 3rd century[15] or with Edessa–Bambyke[16].

The names of the soldier do not help significantly in overcoming the difficulties in determining his birthplace. The presence of the name of the Flavian dynasty is characteristic of the newly Romanized individuals primarily in the Danubian and African provinces of the empire[17]. Of course, this does not exclude a possible origin in Macedonia. The cognomen *Lupus* ("wolf"), which is of Latin origin[18], has the strong character of a nickname acquired in the army because of certain qualities of its bearer[19]. It is also characteristic of certain provincial and ethnic horizons: for example of the Celtic areas of the empire and Dalmatia[20]; on *Lupus* as a ‘translation’ name in the Gallic lands[21]. At the same time, however, *Lupus* can be a "translation" name also in the hellenophonic areas of the empire, being equivalent to the Greek Λύκος. The latter anthroponym was a popular cognomen in Macedonia[22]. In the province of Moesia Inferior, the name *Lupus* occurs four times[23]. Except for the first of these examples, the inscriptions are likely to refer to military staff.

In their great part, the names of the witnesses, who certified the authenticity of the diploma, appear for the first time. The only exception is *M. Sentilius Iasus*, who is well represented in military diplomas issued within a very long period,

---

[15] **Meyer, Ed.** Edessa. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 5, 1905, 1933–1938.

[16] **Benziger, I.** 1896, Bambyke. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 2, 1896, 2843–2844.

[17] **Alföldy, G.** 1968. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien. Heildelberg 1968, 38–39.

[18] **Schulze, W.** Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Berlin, 1904, 115.; **Kajanto, I.** The Latin cognomina. Helsinki, 1965, 327.; **Minkova, M.** 2000. The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. Frankfurt am Main, 2000, 197.

[19] **Kajanto, I.** The Latin cognomina. Helsinki, 1965, 85.

[20] **Alföldy, G.** Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien. Heildelberg, 1968, 234.

[21] **Gavrielatos, A.** 2012. Names on Gallo-Roman Terra Sigillata (1st–3rd Century A.D.) (unpublished PhD Thesis). Leeds, 2012, 49–50.

[22] **Tataki, A.** The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names = ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 46, Athens. 3,2006, 1–264.

[23] ISсM I 329, *vicus Quintionis*, в областта на Хистрия; ISсM II 225, Томи (Констанца); ISсM V 137, Трезмис, във ветерански списък) **Велков, В., г. Александров.** Монтана 2. София., 1994, 117.

[15] **Meyer, Ed.** Edessa. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 5, 1905, 1933–1938.

[16] **Benziger, I.** 1896, Bambyke. – Pauly–Wissowa Realencyclopädie der klassichen Altertumswissenschaft, Bd. 2, 1896, 2843–2844.

[17] **Alföldy, G.** 1968. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien. Heildelberg 1968, 38–39.

[18] **Schulze, W.** Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Berlin, 1904, 115.; **Kajanto, I.** The Latin cognomina. Helsinki, 1965, 327.; **Minkova, M.** 2000. The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. Frankfurt am Main, 2000, 197.

[19] **Kajanto, I.** The Latin cognomina. Helsinki, 1965, 85.

[20] **Alföldy, G.** Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien. Heildelberg, 1968, 234.

[21] **Gavrielatos, A.** 2012. Names on Gallo-Roman Terra Sigillata (1st–3rd Century A.D.) (unpublished PhD Thesis). Leeds, 2012, 49–50.

[22] **Tataki, A.** The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names = ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 46, Athens. 3, 2006, 1–264.

[23] ISсM I 329, *vicus Quintionis*, in the area of Histria, ISсM II 225, Tomis (Constanta); ISсM V 137, Troesmis, in a veterans list). **Велков, В., г. Александров.** Монтана 2. София., 1994, 117

период: между 135–160 г.[24] . Засвидетелствания в други източници *Charito* (с незапазен *nomen gentilicium*: Roxan 1978, No. 19 от 121 г.) трудно може да бъде отъждествен с настоящия *M. Ulpius Charito* заради твърде дългия период от време между двете дипломи.[25]

Споменаването на II (погрешно изписана като III) Матиакска кохорта е от важно значение за проучване на ранната история на кастела Состра и дислокацията на военни части в провинция Долна Мизия и Тракия. Както е известно, присъствието на II Матиакска кохорта в Долна Мизия за последен път е засвидетелствано през 145 г. в Сегстагинта Приста[26]. Следващото им назначение е в кастела Состра. Информация за тази нова дислокация черпим от един сравнително малко познат епиграфски паметник, открит през 2001 г. в принципиите на укрепения лагер.[27] Паметникът представлява постамент на императорска статуя, изработена от мраморизиран варовик, профилирана горе и долу (Обр. 5). Висока е 1,5 м, широка – 0,67м и с дебелина 0,70 м. Дължина на надписаното поле – 0,7 м, височина на буквите – 0,05 м и с разстояние между тях – 0,025 м. Чете се:

1. IMP(eratori) CAESARI
DIVI HADRIANI FIL(io)
DIVI TRAIANI NE POTI
DIVI NERVAE PRON(epoti)

5. T(ito) AELIO NADRIANO
ANTONINO AVG(usto)
PIO P(ontifici) M(aximo) TR(ibunicia) POT(estate) CO(n)S(uli)
IIII P(atri) P(atriae)
COH(ors) II MATTIACOR(um)

От текста става ясно, че паметникът е издигнат при управлението на Антонин Пий, по вре-

between 135 and 160[24]. *Charito* (with unpreserved *nomen gentilicium*: Roxan 1978, No. 19 from AD 121) known from other sources, can hardly be identified with this *M. Ulpius Charito* because of the very long period of time between the two diplomas[25].

The reference to *cohors II* (erroneously inscribed as III) *Mattiacorum* is important for the study of the early history of the castellum Sostra and the military dislocation in the provinces of Moesia Inferior and Thracia. It is known that the presence of *cohors II Mattiacorum* in Moesia Inferior is for the last time evidenced in Sexaginta Prista in 145[26]. Next the cohort was stationed in the castellum of Sostra. Information on this new dislocation is provided by a relatively less known epigraphic monument discovered in 2001 in the principia of the fortified camp[27]. The monument is the pedestal of an imperial statue made of marbleized limestone, profiled above and below (Fig. 5). It is 1,5 m high, 0,67 m wide and 0,70 m thick; length of the inscription field 0,7 m, letter height 0,05 m, spacing 0,025 m. The text reads:

1. IMP(eratori) CAESARI
DIVI HADRIANI FIL(io)
DIVI TRAIANI NE POTI
DIVI NERVAE PRON(epoti)

5. T(ito) AELIO NADRIANO
ANTONINO AVG(usto)
PIO P(ontifici) M(aximo) TR(ibunicia) POT(estate) CO(n)S(uli)
IIII P(atri) P(atriae)
COH(ors) II MATTIACOR(um)

It is understood that the monument was erected in the reign of Antoninus Pius, during his fourth consulship at the beginning of 145[28]. In the

---

[24] вж. за обобщение на свидетелствата за *M. Sentilius Iasus* преди 2004, – **Roxan, M.** Roman Military Diplomas, vol. IV. London, 2003, 668.

[25] **Roxan, M.** Roman Military Diplomas, vol. IV. London, 2003, No. 19 от 121 г.

[26] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век – Известия на Регионален исторически музей Русе, том XV, 2012, 133–143.

[27] **Христов, Ив.** 2003. Епиграфски паметници от Состра. Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 31–33.

---

[24] On the summarized evidence prior to 2004 about *M. Sentilius Iasus* cf. Roxan M. Roman Military Diplomas, vol. IV. London, 2003, 668.

[25] **Roxan, M.** Roman Military Diplomas, vol. IV. London, 2003, No. 19 от 121 г.

[26] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век – Известия на Регионален исторически музей Русе, том XV, 2012, 133–143.

[27] **Христов, Ив.** 2003. Епиграфски паметници от Состра. Состра. Проучване на римската крайпътна станция и кастел на пътя Ескус – Филипополис. Том 1, В. Търново, 2003, 31–33.

[28] **Kienast, D.** Römishe Kaisertabelle. Darmstadt, 1996, 134.

ме на четвъртото му консулство, присъдено му в началото на 145 г.[28] Поради липсата на други данни, например на точно посочена трибунска власт, датировката на паметника може да бъде разтеглена, най-общо, до края на управлението на императора, поради факта, че Антонин Пий получава консулска власт само четири пъти.

Следващото споменаване на кохортата се отнася за управлението на император Септимий Север. Отново върху постамент за статуя, открита в кастела Состра, е отбелязана датата 20 юли 198 г.[29]

Резюмирайки всички налични данни за кохортата, С. Торбатов счита, че хронологически фиксираните репери за дислокацията на *cohors II Mattiacorum* по време на документално засвидетелствания ѝ престой на територията на Долна Мизия и Тракия са само три:

– 145 г. – Sexaginta Prista;
– 145–161 г. – Sostra;
– 20 юли 198 – Sostra.

В една по-нова публикация на Б. Росиньол е развита теза, според която от времето на Антонин Пий до това на Септимий Север *cohors II Mattiacorum* не е напускала лагера си в Состра, а временното ѝ дислоциране в Тракия се дължи на прехвърляне на прилежащия район от Долна Мизия в Тракия и връщането му обратно по-късно.[30] С. Торбатов стига да заключението, че преместването на *cohors II Mattiacorum* от Сексагинта Приста в Состра по времето на император Антонин Пий не представлява рутинна предислокация в рамките на един провинциален гарнизон, а промяна в принадлежността на кохортата от гарнизона на Долна Мизия към този на Тракия. В случая, според него, очевидно става дума за поредна размяна на военни части между двете провинции, тъй като по същото време от Тракия в Долна Мизия е прехвърлена стационираната там дотогава *cohors I Cisipadensium*.[31]

absence of other references, such as precisely indicated tribunician power, the dating of the monument can be generally extended to the end of the emperor’s reign, due to the fact that Antoninus Pius acquired consular power only four times.

The cohort was next mentioned in the reign of Emperor Septimius Severus. Again on the pedestal of a statue unearthed in the castellum of Sostra we see inscribed the date July 20, 198[29].

Summarizing all available data on the cohort, S. Torbatov identifies three chronologically fixed benchmarks of dislocation of *cohors II Mattiacorum* during its documented stay in the territory of Moesia and Thracia:

– 145 – Sexaginta Prista;
– 145–161 – Sostra;
– 20 July 198 – Sostra.

In a more recent publication, B. Rossignol (Rossignol 2007, 25) argues that from the time of Antoninus Pius to that of Septimius Severus *cohors II Mattiacorum* remained stationed in its camp in Sostra and that its temporary shift to Thracia was caused by submitting of the adjacent region from Lower Moesia to Thracia and its subsequent return[30]. S. Torbatov comes to the conclusion that the transfer of *cohors II Mattiacorum* from Sexaginta Prista to Sostra in the time of Emperor Antoninus Pius does not constitute a routine redeployment of a provincial garrison, but a change in the affiliation of the cohort from the garrison of Moesia with that of Thracia. In this case, according to S. Torbatov, it is obvious that another exchange of troops occurred between the two provinces, since at the same time *cohors I Cisipadensium* until then stationed in Thracia was shifted to Lower Moesia[31].

The bronze diploma provides valuable evidence that immediately after leaving the Sexaginta Prista the cohort was already camping in Sostra. The first stone wall of the castellum that in its

---

[28] **Kienast, D.** Römishe Kaisertabelle. Darmstadt, 1996, 134.

[29] **Филов, Б.** Помощните войски на римската провинция Мизия. – Известия на Историческото дружество, 1906, 77; **Gerov, B.** Inscriptiones Latine in Bulgaria Repetae. Inscriptiones inter Oescun et Iatrum repertae. Serdicae,1989, 118–119.

[30] **Rossignol, B.** Gouverneurs et procurateurs dans un temps de menaces: l’administration imperiale de la province de Thrace durant le regne de Marc Aurele (161–180). – В: Administration de la Thrace, 2007, 25.

[31] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век – Известия на Регионален историче-

---

[29] **Филов, Б.** Помощните войски на римската провинция Мизия. – Известия на Историческото дружество, 1906, 77; **Gerov, B.** Inscriptiones Latine in Bulgaria Repetae. Inscriptiones inter Oescun et Iatrum repertae. Serdicae,1989, 118–119.

[30] **Rossignol, B.** Gouverneurs et procurateurs dans un temps de menaces: l’administration imperiale de la province de Thrace durant le regne de Marc Aurele (161–180). – In: Administration de la Thrace, 2007, 25.

[31] **Торбатов, С.** Гарнизонът на Сексагинта Приста през I–III век – Известия на Регионален исторически музей Русе, том XV, 2012, 140.

Откриването на бронзовата диплома предоставя ценното сведение, че веднага след напускането на Сегстагинта Приста военната част вече се намира на лагер в Состра. Нейно дело е и първата каменна крепостна стена на кастела, която в първоначалния си вид притежава сравнително тънка околовръстна стена (1,30 м), заоблени ъгли и изцяло вътрешни кули [32]

При следващите строителни периоди кастелът придобива класическия вид със защитена площ около 1,5 ха, което го вписва в категорията на лагерите, изграждани за настаняване в тях на *cohortes quingenariae*.[33]

Войникът Тит Флавий Луп вероятно е получил своето почетно «пенсиониране» от кохортата в посочения район и също така веротно е получил и ветеранско имение в богатия крайречен и земеделски район, северно от Состра.

original layout had a relatively thin encircling wall (1.30 m), rounded corners, and entirely inner towers was built by the cohort[32].

In subsequent construction periods the castellum acquired its classic shape in defended area of about 1.5 ha, which includes it into the category of the military camps built to accommodate *cohortes quingenariae*[33]

The soldier *T. Flavius Lupus* probably received his honorary "retirement" from the cohort in the area in which he had served and most likely a veteran land-grant in the rich riparian and agricultural area to the north of Sostra.

ски музей, Русе, том XV, 2012, 140.

[32] **Христов, Ив.** Кастелът Состра на пътя Ескус – Филипополис. Строителни периоди в изграждането на укрепения лагер и неговото развитие от II–V век. – Известия на Национален исторически музей, том 23, 2011, 60–81.

[33] **Торбатов, С., Ив. Христов.** Археологически проучвания на римския кастел Состра край с. Ломец, Троянско, през 2002 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003 77–79.

[32] **Христов, Ив.** Кастелът Состра на пътя Ескус – Филипополис. Строителни периоди в изграждането на укрепения лагер и неговото развитие от II–V век. – Известия на Национален исторически музей, том 23, 2011, 60–81.

[33] **Торбатов, С., Ив. Христов.** Археологически проучвания на римския кастел Состра край с. Ломец, Троянско, през 2002 г. – In: Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003 77–79.

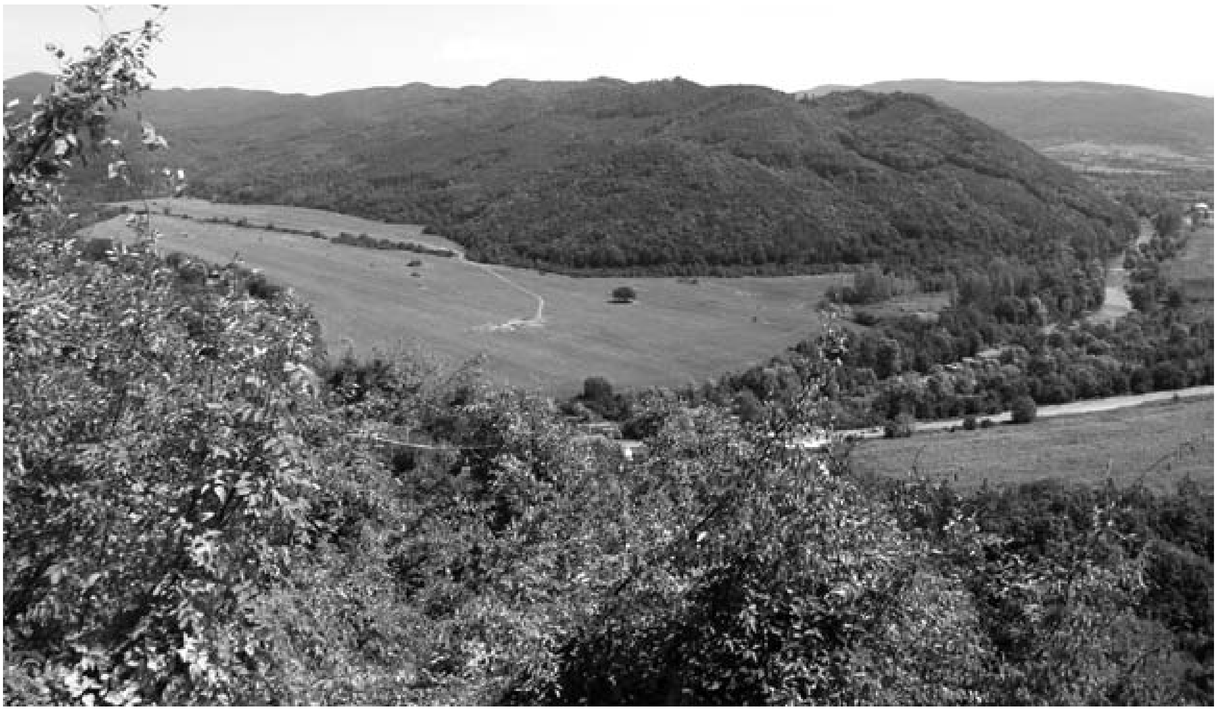

Обр. 1. Местността Калугерското – поглед от северозапад.
Fig. 1. Locality of *Kalugerskoto* – view from northwest.

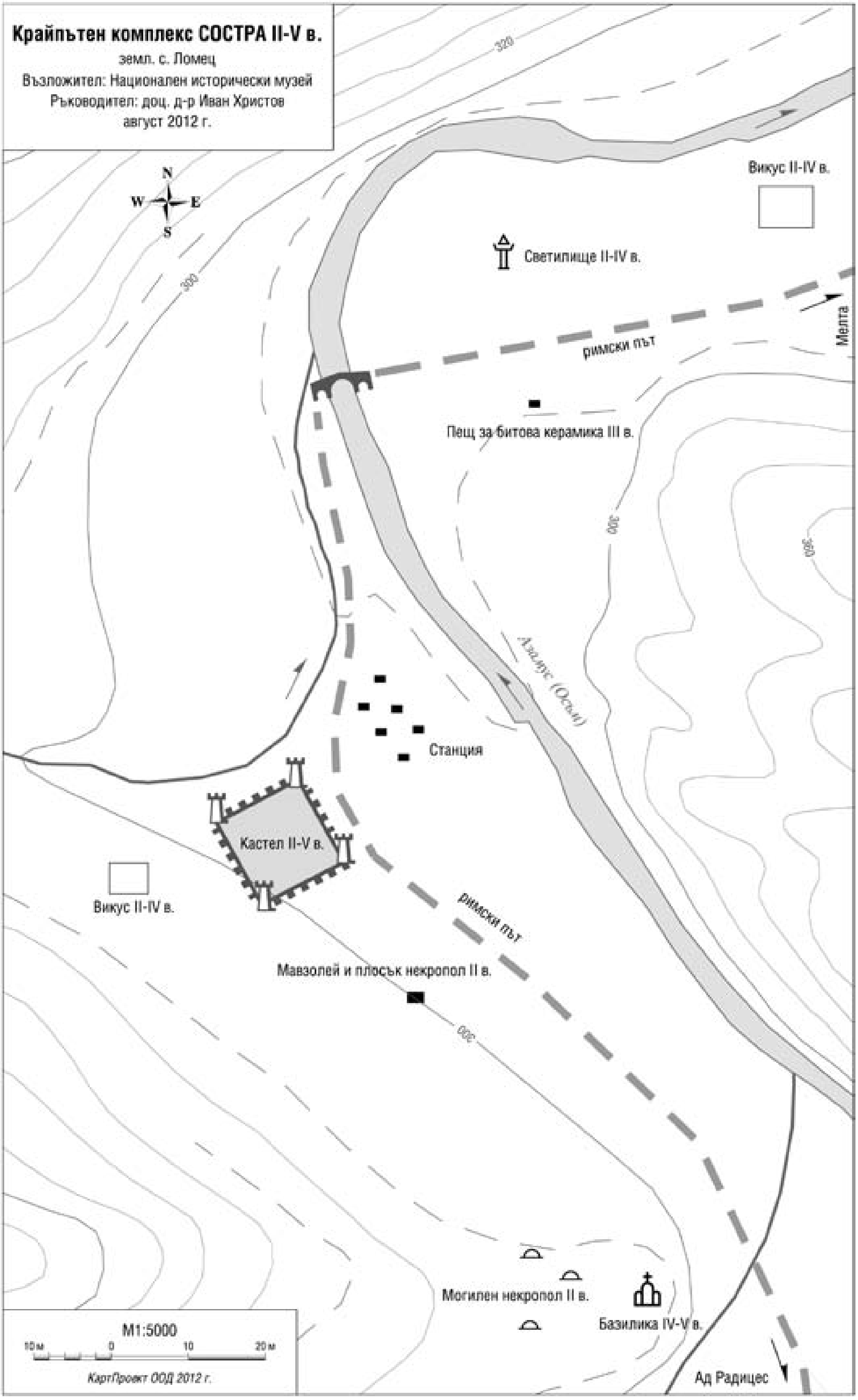
Крайпътен комплекс СОСТРА II-V в.
земл. с. Ломец
Възложител: Национален исторически музей
Ръководител: доц. д-р Иван Христов
август 2012 г.
N
W
E
S
320
300
Викус II-IV в.
Светилище II-IV в.
римски път
Мелта
Пещ за битова керамика III в.
300
300
Азамус (Осъм)
Станция
Кастел II-V в.
Викус II-IV в.
римски път
Мавзолей и плосък некропол II в.
300
Могилен некропол II в.
Базилика IV-V в.
Ад Радицес
M1:5000
10 м
0
10
20 м
КартПроект ООД 2012 г.

Обр. 2. Карта на основните елементи от крайпътния комплекс Состра.
Fig. 2. Main elements of the roadside complex Sostra, layout.

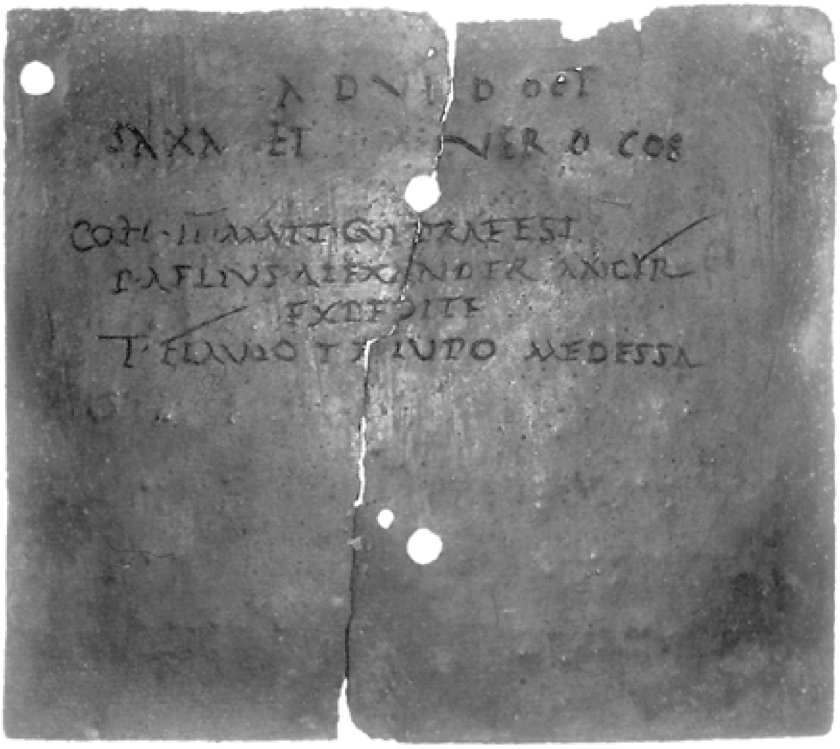

Обр. 3. Вътрешна страна на дипломата.
Fig. 3. Roman diploma, *intus*

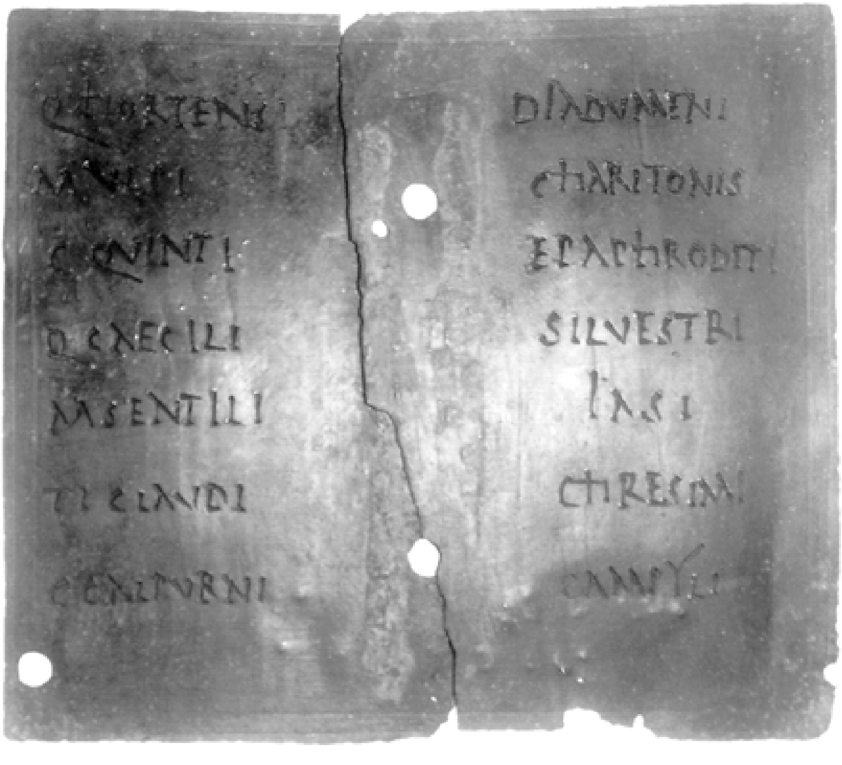

Обр. 4. Външна страна на дипломата.
Fig. 4. Roman diploma, *extrinsecus*

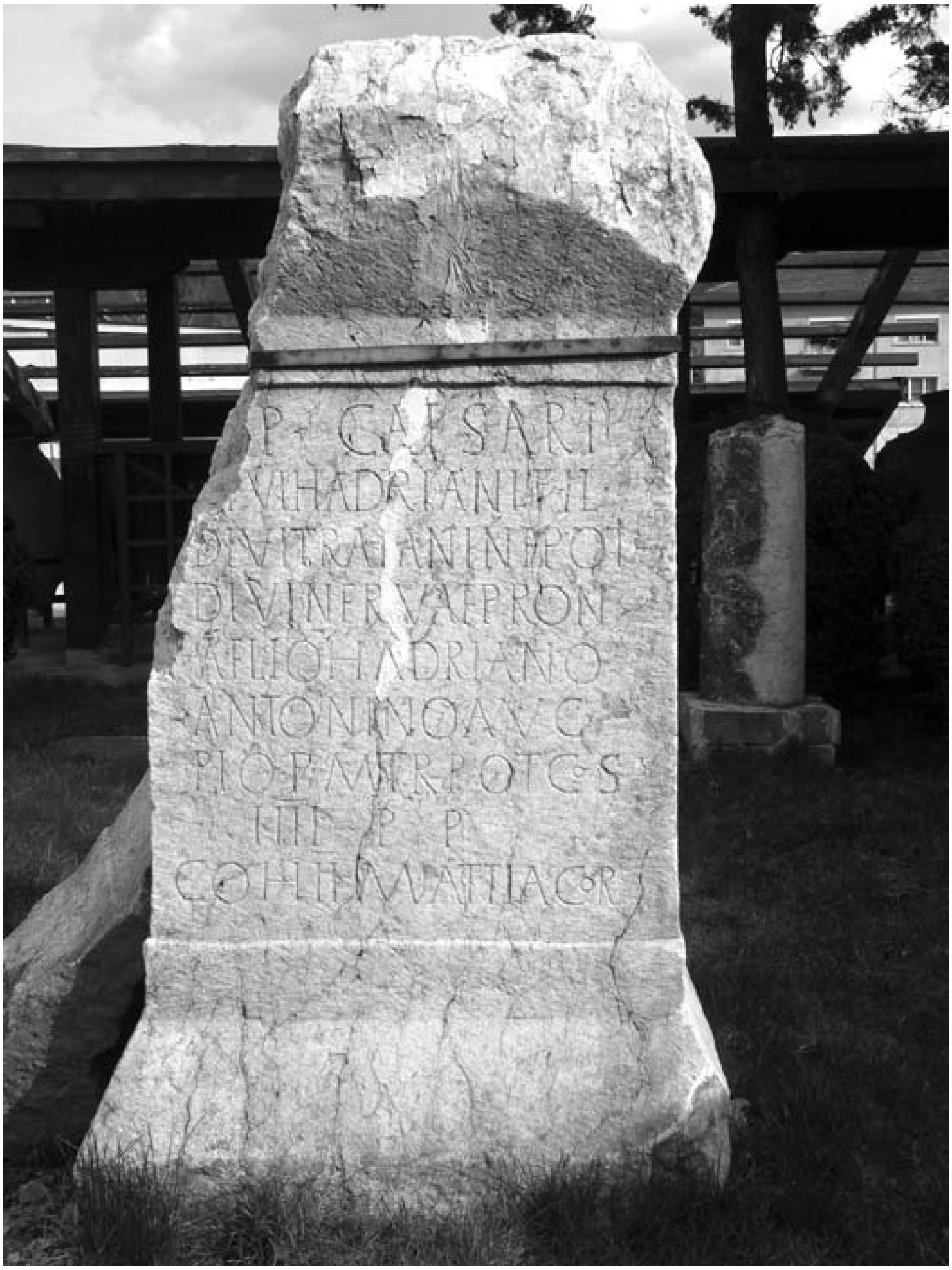
P CAESARI
VI HADRIANI FIL
DIVI TRAIANI NEPOT
DIVI NERVAE PRON
AELIO HADRIANO
ANTONINO AVG
PIO P M TR POT COS
IIII P P
COH II MATTIACOR

Обр. 5. Постамент на статуя на император Антонин Пий
с посветителен надпис от войниците на II Матиакска кохорта.
Fig. 5. Pedestal of Emperor Antoninus Pius' statue
with a dedication by the soldiers of *cohors II Mattiacorum.*

ИСТОРИЯ
HISTORY

**ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ**

**STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV**

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДИН СРЕДНОВЕКОВЕН „КОНСТАНТИНОПОЛСКИ“ МИТ

Николай Марков

NOTES ON A MEDIEVAL „CONSTANTINOPOLITAN“ MYTH

Nikolay Markov

> „*Всички стари исторически разкази не са нищо друго освен възприети от всички митове*“[1]
>
> (Волтер)

Когато преди няколко години работех по подготвяния от мен сборник със средновековни текстове „Когато всички пътища водеха към Константинопол“[2], бях привлечен от богатството на разнообразни сведения, съдържащи се в любопитен разказ[3], включен в описанието на византийската столица, дело на анонимен английски поклонник от края на XI или от началото на XII век[4]. Както се вижда още от изразите, употребени във встъплението му („*Ще разкажа съвсем накратко за това чудо*”), той е само съкратен вариант на по-пространен разказ. Тази по-пълна версия на разказа е известна сравнително отдавна. За пръв път тя била оповестена на учения свят през 1648 г. от френския духовник Франсоа Комбефи, който я включил

> "*All the old historic stories are nothing more than myths shared by all*"[1]
>
> (Voltaire)

When a few years ago I worked on my collection of medieval texts "When all roads led to Constantinople"[2] I was attracted by the wealth of diverse information contained in a curious story[3] told by an anonymous English pilgrim from the late 11th or the beginning of 12th century and included in his description of the Byzantine capital4. As can be seen from the expressions used in its preamble ("*I will tell you briefly about this miracle*"), it is only an abridged version of a more substantial narrative. This more complete version of the story is known relatively long. For the first time it was announced to the learned world in 1648 by the French priest François Combefis who included it in his work "Historia haeresis monothelitarum sanctaeque in cam sextae synodi ac-

---

[1] „*Toutes les histoires anciennes … ne sont que des fables convenues*“ (Voltaire. Jeannot et Colin. 1764).

[2] Издаден през 2012 г. от издателство „Фабер“.

[3] В този сборник читателят ще намери разказа на сс. 117–123.

[4] Според изследователя на описанието, Krijnie N. Ciggaar, английският поклонник бил извършил превода между 1063 (датата, след която бил съставен гръцкият текст, по който бил извършен достигналият до наши дни латински превод) и 1120 г. (**Ciggaar, Kr.** Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais. In: Revue des études byzantines. T. 34. 1976, pp. 216 sqs.). В по-ново изследване е изказана хипотезата, че това анонимно описание е дело, по-скоро на амалфитански преводач, може би на Йоан Монах от втората половина на XI в. (**Berschin, W.** I traduttori d’Amalfi nell’XI secolo. In: Cristianità ed Europa. Miscellanea di Studi in onore di Luigi Prosdocimi. Vol. I, T. 1. Roma – Freiberg – Wien. 1994, p. 240–243).

---

[1] "*Toutes les histoires anciennes … ne sont que des fables convenues*" (Voltaire. Jeannot et Colin. 1764).

[2] Published in 2012 by *Faber* publishing house.

[3] The reader will find the story on pp. 117–123 of the said book.

[4] According to Krijnie N. Ciggaar, who studied the description, the English pilgrim translated it between 1063 (the date after which the Greek text was made; the Latin translation that has come to this day is based on it.) and 1120 (**Ciggaar, Kr**. Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais. In: Revue des études byzantines. T. 34. 1976, pp. 216 sqs.). In a newer study, another suggestion was ontroduced, namely that this anonymous description is rather the work of an Amalfi translator, maybe John Monk from the second half of the eleventh century. (**Berschin, W.** I traduttori d’Amalfi nell’ XI secolo. In: Cristianità ed Europa. Miscellanea di Studi in onore di Luigi Prosdocimi. Vol. I, T. 1. Roma – Freiberg – Wien. 1994, p. 240–243).

в труда си „История на монотелитската ерес"[5]. Там, в колони 611–644, може да бъде прочетен предполагаемият оригинал – гръцкият вариант на разказа с превод на латински. Това негово издание останало почти непознато чак до края на XIX век, когато започнало да се обръща по-сериозно внимание на византийските митове. Значително по-голям интерес е предизвикала публикацията му през 1884 г. от Макс Хоферер, който в работата си Iohannis monachi Liber de miraculis представил публикувания вече от Комбефи гръцки текст, съпроводен с латинския превод, извършен към последната четвърт на XI в.[6] от амалфитанския духовник Йоан монах[7], за когото се предполага, че е живял по това време в Константинопол или може би в атонските манастири. Най-голяма популярност обаче той добил, когато бил издаден като част от пълното издание на „Книга на чудесата" на Йоан монах, извършено през 1913 г. от Михаел Хубер[8]. Ето превод на целия разказ, извършен именно по това издание[9]:

„...Посред този великолепен град (т.е. Константинопол) той (т.е. Константин Велики, б.м.) издигнал четири колони, свързани под общ покрив от бронзови плочи. В тази постройка той поставил животворящия и всепобеден Кръст, а източната страна на сградата украсил с едно прекрасно нарисувано

torum vindiciae"[5]. In columns 611–644, the supposed original can be read – the Greek version of the story with a translation into Latin. This edition of his remained virtually unknown until the late 19th century, when the Byzantine myths began to attract more attention. Significantly higher interest caused its publication in 1884 by Max Hoferer, who included the Greek text already published by Combefis in his work Iohannis monachi Liber de miraculis, accompanied by a Latin translation made towards the last quarter of the 11th century[6] by the monk and priest John of Amalfi[7], who supposedly lived at that time in Constantinople or perhaps Athos monasteries. The greatest popularity, however, the account gained when it was released as part of the complete edition of John the Monk's "Book of Miracles", issued in 1913 by Michael Huber[8]. Here is a translation of the whole story, made precisely after this edition[9]:

"... In the midst of this magnificent city (i.e. Constantinople) he (Constantine the Great, author's note) set up four pillars, which supported a dome covered with brazen tiles. In this building he set the Life-Giving and Triumphant Cross and adorned the east side of the building with a beautifully painted image of our Lord Jesus Christ, for it to be worshipped by all believers. This most holy place has been, since then well-known and very distinguished. There occur lots of glorious

---

[5] Historia hæresis monothelitarum sanctæque in eam sextæ synodi actorum vindiciæ. … Opera ac studio R. P. Fr. **Fancisci Combefis.** …Paris 1648, col.col. 611–644 et notæ, col.col. 643–648. В доста свободен преразказ, със значителни допълващи го разказвателни и осъвременяващи го елементи, този текст може да бъде прочетен на английски у **Baring-Gould, S.** Historic Oddities and Strange Events. London. 1889, pp. 104–117.

[6] Днес се приема, че сборникът с византийски чудеса (Liber de miraculis), съставен от Йоан Монах, не предхожда 1087 г. (Виж по-подробно у Hofmeister, A. Der Übersetzer Johannes und das Geschlecht Comitis Mauronis in Amalfi. – B: Historishe Vierteljahrschrift. Bd. 27. 1932, S. 225–284).

[7] **Hoferer, M.** Iohannis monachi Liber de miraculis. Ein Spätlateinisches Übersetzungs Werk. In: Programm der königlichen Studienanstalt Aschaffenburg für das Studienjahr 1883/84. Würzburg. 1884, S. 7–41.

[8] **Huber, M.** Johannes monachus. Liber de Miraculis. Heidelberg. 1913), pp. 3–35, № 1; публикувани са успоредно текстовете на два от познатите ни днес ръкописи, в които е предаден разказът на разглежданото тук чудо.

[9] За коректността на превода дължа искрена благодарност на доц. Анна Николова.

[5] Historia hæresis monothelitism sanctæque in eam sextæ synodi actorum vindiciæ... Opera ac studio R. P. Fr. **Fancisci Combefis**... Paris 1648, col.col. 611–644 et notæ, col.col. 643–648. In a pretty free retelling with significant complementary and updating elements, this text can be read in English in: **Baring-Gould, S.** Historic Oddities and Strange Events. London. 1889, pp. 104–117.

[6] Today it is assumed that the collection of Byzantine miracles (Liber de miraculis), composed by John Monk does not precede 1087 (See more detail at **Hofmeister, A.** Der Übersetzer Johannes und das Geschlecht Comitis Mauronis in Amalfi. – In: Historishe Vierteljahrschrift. bd. 27. 1932, S. 225–284).

[7] **Hoferer, M**. Iohannis monachi Liber de miraculis. Ein Spätlateinisches Übersetzungs Werk. In: Programm der königlichen Studienanstalt Aschaffenburg für das Studienjahr 1883/84. Würzburg. 1884, S. 7–41.

[8] **Hueber, M**. Johannes monachus. Liber de Miraculis. Heidelberg. 1913), pp. 3–35, №1; published are in parallel the texts of two manuscripts known to us today, that contain the story about the miracle I shall comment further.

[9] For the correctness of translation I owe sincere gratitude to Prof. Anna Nikolova.

изображение на нашия Господ Исус Христос, за да бъде то тачено от всички вярващи. Това пресвято място, оттогава до ден днешен, е познато и много прочуто. В него стават много преславни чудеса и изцеления, заради които то ежедневно е благочестиво почитано от всички.

И така, мои преобични братя, нашият разказ ще бъде за едно от многобройните чудеса за прослава на Бога и на нашия Господ Исус Христос ...

За двамата търговци Теодор и Аврам

По времето на благочестивия Ираклий имало един забележително набожен и пребогат човек на име Теодор. Той имал преголям кораб, с който често отплавал от Константинопол по морето към източните земи за търговски дела. Веднъж, когато плавал, след като бил приключил благополучно търговските си дела и искал да се върне у дома в родината, той стигнал до място с опасно вълнение и, подгонен от ветровете, корабът бил завлечен към него и бил изложен на голям риск. Изхвърлили всички сандъци, но едва когато успели да измъкнат на брега изпразнения кораб, загубвайки всичко, с мъка могли да избегнат корабокрушението. После вдигнал платната и се прибрал в Константинопол. В голямата си нужда и отчаяние, до които бил изпаднал, Теодор решил да продаде кораба си и да се замонаши. Споделил намерението си и с жена си. А тя, понеже била разумна и целомъдрена жена, щом чула намерението на мъжа си, казала: „Побързай, господарю мой, това е добро намерение и не отлагай обета си. Забавянето може да доведе до изоставяне на решението”.

А когато Теодор излязъл от къщата си, за да иде и продаде кораба си, срещнал един от най-скъпите си приятели, който като го видял толкова угрижен, нажален и притеснен от всичко, му казал: „Ето, господин Теодоре, от много дни не съм те виждал, а сега те виждам много нажален и притеснен да се отчайваш заради опасността, която си преживял! Нашият Господ Исус Христос може да възстанови загубеното и да го умножи. Той дава всички блага и е надежда за обезнадеждените”. Теодор му отвърнал: „Знам, скъпи брате, и съм убеден, че заради нашето спасение Бог не позволи това да стане”.

miracles and healings for which it is daily devoutly venerated by all.

And so, my beloved brothers, our story is about one of the many miracles for the glory of God and our Lord Jesus Christ..."

About the two merchants Theodore and Abraham

In the reign of the pious Heraclius, there lived in Byzantium a merchant named Theodore, a good and wealthy man. He owned a large ship, and often voyaged from Constantinople to the eastern lands for his commercial matters. Once, after he had sold his goods to profit and turned his ship homewards, eager to return to Byzantium, he was overtaken by a storm and driven by gales and his ship was dragged to a dangerous place and exposed to a great risk. To save the vessel he was obliged to throw all the chests overboard and with the loss of all his goods, he managed to avoid shipwreck with difficulty. Then he hoisted the sail and reached Constantinople in safety. In his excessive grief and despair, Theodore decided to sell his ship and enter a monastery. He shared his intention with his wife. On hearing it, she, as she was reasonable and virtuous woman, said: "Hasten, husband mine, put this scheme into execution at once; for if you delay you may change your mind".

And when Theodore left his house to go and sell his ship, he met one of his dearest friends, and seeing him so troubled, grieving and worried about everything, he told him: "Here, Master Theodore, for many days I have not seen you, and now I see you grieving and worried to despair because of the danger you have experienced! Our Lord Jesus Christ can restore the lost goods and multiply them. He gives all the good things and hope for the hopeless." Theodore said to him: "I know, dear brother, and I am convinced that for our salvation, God did not allow this to happen".

Theodore then told him of his intention: "My dear, I want to sell my ship and deny this world." Hearing this, his friend said, "Do not do what you've told me, my brother, listen to me, go back to your old friends with whom you had commercial matters and ate and drank and borrow from them sufficient to load your vessel again, and try your luck once more. And the Almighty God will give back everything you lost and multiply it. You

Тогава Теодор му разказал за намерението си: „Скъпи мой, искам да продам кораба си и да се отрека от този свят". Като чул това, приятелят му отговорил: „Не прави това, което ми каза, братко мой, изслушай ме, върни се при старите си приятели, с които си имал общи търговски дела и с които си ял и пил; вземи от тях пари и напълни кораба си със стока и работи, както го правиш обичайно. И всемогъщият Бог ще ти върне всичко, което си загубил и ще го умножи. Ти умееш да въртиш търговия по море, знаеш, че морето дава и взима. Възложи надеждите си на нашия Господ Исус Христос и той ще ръководи живота ти. Върви си и постъпи според съвета ми!"

Думите на приятеля се харесали на Теодор. После той влязъл в храма на светата Божия майка дева Мария, който е изграден чудесно във Влахерна, паднал ничком на плочника пред иконата на Божията майка, молейки и просейки от нея и от Родения от нея за нашето спасение да благоволи да му даде своя добър съвет и полезна помощ. Като свършил с молитвата си, той се прибрал в къщи и казал на жена си всичко, което приятелят му рекъл. А тя, тъй като била благочестива жена, приела съвета му и му рекла: „Както искаш, така постъпи, господарю мой! Но нека всемогъщият Бог ни води в страх пред Него!"

И Теодор отишъл при старите си приятели, с които преди се отдавал на различни удоволствия и пиршества, и започнал да ги моли: „Знаете, скъпи братя и приятели, какво ме постигна при пътуване. Когато бях богат, сред злато и сребро, бяхте с мен. А сега, когато обеднях, смилете се над мен и не ме отхвърляйте, а ми дайте малко злато, за да стегна кораба си, и се надявам, че Бог ще ме спаси и ще ви върна златото с лихва. Познавате умението ми да плавам по море и да въртя търговия". А те му отговорили: „Господин Теодоре, познаваме те добре и ценим уменията ти. Ето, ще ти дадем онова, което Бог е дал в случай на загуба за тебе и дома ти. Не смятаме, обаче, че е необходимо да ти дадем нещо за плавателния съд.

След като чул това, Теодор се прибрал в къщи много нажален и огорчен и казал на жена си: „Хайде, госпожо моя, да се отречем от този лош свят, както бяхме решили и да прие-

know how to trade by sea, you know that the sea gives and takes. Set your hope in our Lord Jesus Christ, and he will direct your life. Go and do according to my advice!"

Theodore liked his friend's words. Then he entered the temple of the Holy Mother of God the Virgin Mary that was built marvellously in Blachernae, fell face down on the pavement in front of the Mother of God's icon, praying to Her and the Son she bore for our salvation and begging to give him a good advice and useful help. When he finished the prayer, he went home and told his wife everything his friend had said. And she, as she was a pious woman accepted his advice and told him: "Whatever you want, so do my lord! But let the Almighty God leads us in fear before Him!"

And Theodore went to his old friends, with whom he had previously shared various pleasures and feasts and started asking them: "You know, dear brothers and friends what befell me on the voyage. When I was rich in gold and silver, we were together. Now, when I became poor, have mercy on me, and do not reject me, but give me a little gold to put my ship in good trim, and I hope God will save me and I will give you the gold back with interest. You know me as a good merchant and experienced in sailing". And they responded: "*Master Theodore, we know you well and appreciate your skills. Behold, we will give you what God has given in case of loss for you and your home. We do not think, however, it is necessary to give you something for the vessel"*

On hearing this, Theodore went home very worried and distressed and said to his wife: "Come, my lady, let us deny this evil world, as we have previously decided and enter the monastery. Today people are fond only of eating, drinking and drunkenness, and do not want to help those in need". The woman replied: "As you say, my lord!"

Theodore knew a Jew named Abraham, who often importuned him when he was rich, "Master. Theodore, take gold [from me] and trade with it, and whatever you win, will be shared". Theodore did not accept, however, because he was a foreigner of another faith. And Abraham was very rich. Now Theodore went almost secretly to his house. On his way to the Jew's house he passed by the place where Constantine the Great had erected the four pillars. When he came to this place,

мем монашеството. Днес хората обичат единствено яденето, пиенето и пиянството, но не искат да помогнат на изпадналия в нужда". Жената му отвърнала: „Както кажеш, господарю!"

Спомнил си Теодор за един евреин на име Аврам, който често му казвал, докато бил богат: „Господин Теодоре, вземи злато [от мен] и работи с него, а каквото спечелиш, ще бъде общо". Теодор не приемал обаче, защото той бил чужденец от друга вяра. А Аврам бил много богат. Сега Теодор отишъл почти тайно в къщата му. А по пътя към къщата на евреина било мястото, на което Константин Велики бил издигнал четирите споменати колони. А като стигнал до това място, Теодор загледал образа на нашия Господ Исус Христос и като вдигнал ръце към небето, започнал да Го моли да го напътства в работата, която бил подхванал.

И като свършил молитвата си, отишъл в къщата на Аврам. Бил посрещнат от слуга, когото той попитал къде е господарят му. Слугата отвърнал: „В къщи е". А Теодор казал: „Съобщи му, моля те, че съм тук и искам да го видя и да говоря с него". Слугата влязъл в къщата да съобщи на господаря си, а той веднага заповядал да го поканят да влезе вътре. А като влязъл, той започнал настоятелно да го моли да му даде злато, с което да стегне кораба си. На това Аврам отговорил: „Господин Теодоре, когато беше богат човек и те молех често да вземеш от златото ми, за да оперираш с него, ти не пожела. Сега, когато обедня, искаш злато от мен. А какво ще стане, ако загубиш златото, което ще ти дам, като ти нямаш нищо, с което да ми го възстановиш? Какво бих могъл да чакам от теб, особено при положение че работата ти е по море? Затова, ако искаш да ти дам злато, посочи ми антифонит, т.е. законен посредник или гарант, за да имам сигурност за онова, което ще ти дам, и тогава ще ти дам толкова злато, колкото поискаш". И Теодор му казал: „Господин Авраме, повярвай ми, защото мнозина, които имах за приятели досега, изпробвах и открих, че са приятели за ядене, но от нуждаещия се странят. Но въпреки това, ще ида при тях и ще ги помоля, може да открия някой, който да гарантира за мен, както искаш. И ако някой се вслуша в молбата

Theodore stared at the image of our Lord Jesus Christ and raising his hands to the sky, asked Him to guide him in his undertaking.

When he finished his prayer, he went to the house of Abraham. He was greeted by a servant whom he asked where his master was. The servant replied: "At home". And Theodore said: "Tell him, please, that I am here and I want to see him and talk to him". The servant went into the house and told his master, and he immediately ordered the servant to invite him. When he entered, he began insistently to beg him to give him gold to repair his ship. At this Abraham answered: "Master Theodore when you were a wealthy man and I often asked you to take some of my gold and trade with it, you refused. Now, when impoverished, you want gold from me. And what happens if you lose the gold, which I shall give you, as you have nothing with which to restore it to me? What can I wait from you, especially when your work is at sea? So if you ask me for a loan, go and provide a surety, to whom I may apply and who will repay me, should accident befall you and then I'll give you as much gold as you want". And Theodore told him: "Master. Abraham, believe me, because many of those I had for friends before, now I find were friends at the table, but they avoid those in need. However, I will go to them and ask them; maybe I'll find someone to guarantee for me as you want. And if someone hears my request, we shall come together to you. And if no one hears me, I will sell my ship and be God's will". Abraham said, "Go with faith that they will listen to your request".

Theodore went to that friend of his, whom he had met before, and told him everything, how he was abandoned by all his friends and what Abraham told him and that he was looking for a guarantor. His friend replied, "You know, my lord Theodore that I have neither gold nor large property and because of that I think Abraham the Jew would not accept me [as a guarantor] – he knows my poverty. However, I will come with you, and help you and will ask friends and acquaintances for you, perhaps if nothing else, at least to become your guarantors, like brothers and friends".

Both went to a rich man, a friend of Theodore's. They said to him: "Sir, we asked you for gold, but you did not give us; now, please, do me a favour. Here is a man willing to help and

ми, ще дойдем заедно при теб. А ако никой не ме чуе, ще продам кораба си и да бъде волята Божия". Аврам му казал: „Върви с вяра, че ще се вслушат в молбата ти".

Теодор отишъл при онзи свой приятел, когото бил срещнал преди това, и му разказал всичко, което вече казахме – как бил изоставен от всичките си приятели и това, което Аврам му казал, и че си търси гарант. Приятелят му отговорил: „Знаеш, господине мой Теодоре, че нямам нито злато, нито голям имот и заради това мисля, че евреинът Аврам няма да ме приеме [за гарант] – той познава бедността ми. Въпреки това ще дойда и ще те придружа, ще ти съдействам и ще помоля за тебе приятели и познати, може би, ако не друго, то поне да станат твои гаранти, като братя и приятели.

Отишли и двамата при един богат човек, приятел на Теодор. Казват му: „Господине, поискахме от тебе злато, но ти не ни даде; сега, моля те, стори ми милост. Ето един човек, склонен да услужи, желае да ми даде заем; и понеже иска от мене гарант, ела, моля те, и гарантирай за мене! А онзи, като чул това, се обърнал към него с упрек: „Махни се от мене, о, човече, махай се! Никога няма да ида при евреина неверник, поставен извън закона. Върви си, човече, по пътя". По същия начин постъпили и другите приятели, при които отишъл. Затова Теодор изпаднал в дълбока тъга.

На сутринта отишъл в църквата на светата Божия майка във Влахерна и докато се молел, му се сторило за добре да иде отново при евреина Аврам. А на път към него стигнал до споменатите колони (откъдето минавал пътят към дома на евреина). Погледнал образа на нашия Господ Исус Христос и като вдигнал ръце към небето, казал: „Господи мой Исусе Христе, не ме изоставяй, Ти ще ми бъдеш гарант, вдъхни в сърцето на Аврам мисълта да ми даде злато, ако това е за Тебе угодно, а за мене подходящо. Като свършил с молитвата си, отишъл в къщата на Аврам, и след като му отворили и разпознали, влязъл при него. Аврам му рекъл: „Господин Теодоре, намери ли гарант?" Теодор му отвърнал: „Да, господине мой, намерих велик и много богат гарант, който ще може да ти възвърне повече от това, което ще ми дадеш, дори ако, не дай Боже, се случи някаква беда. На това Аврам отговорил:

give me a loan; and because he wants me to find a guarantor, come, please, and vouch for me!" The man, hearing this, turned to him with a rebuke: "Get away from me, oh man, go away! I'll never go to an outlawed infidel Jew. Go your way, man". His other friends, to whom he went, met him in the same manner. Therefore Theodore fell into a deep sadness.

In the morning he went to the Church of the Holy Mother of God in Blachernae and while praying, he thought he'd better go back to Abraham the Hebrew. On his way to him he came to the said pillars (where the road to the Jew's house passed). He looked at the image of our Lord Jesus Christ and raising his hands to the sky, he said: "My Lord Jesus Christ, do not leave me, you will be my guarantor, inbreathe into the heart of Abraham the thought to give me gold if it pleases thee, and is proper to me". He finished his prayer and went to the house of Abraham, and when the door opened and he was recognized, he was invited to enter. Abraham said to him: "Master Theodore, have you found a guarantor?" Theodore said to him: "Yes, my lord, I found a great and very rich guarantor who can restore more than what you give me, even if, God forbid, some misfortune befalls me. At this Abraham replied, "Bring him here and take gold as much as you like". And Theodore said to him: "He wouldn't come to your house, but, please, you take trouble and come to him. And if you are pleased, you will accept his surety, but if you are not pleased, you'll have your gold at your home".

Affected by these words, Abraham got up and left with Theodore and they came together to the place where the mentioned pillars were. And Theodore said to Abraham: "If you like, sir, sit down and let's relax a little". And he installed him right against the image of the Lord. And Theodore said to Abraham, "Master Abraham, I sought and laboured much, but I found no greater guarantor than this holy image. Here is my guarantor and my Lord". With great confidence Theodore stretched his right hand and showed Abraham the sacred image of the Lord and said, "Take Him for my guarantor!" The Jew wondered at the faith and confidence of Theodore and told him: "Do not you know that we the Jews are your enemies because of this image? Has nobody told you that our ancestors crucified him? How do you think I

„Доведи ми го тук, и вземи злато, колкото пожелаеш". А Теодор му отвърнал: „Той не ходи при другите, но ти си направи труда и ела при него. И ако ти е угоден, ще приемеш гаранцията му, но ако не ти е угоден, ще си имаш твоето злато в дома си".

Аврам се засегнал от тези думи, станал и излязъл с Теодор и отишли заедно до мястото, където се намирали споменатите колони. И Теодор казал на Аврам: „Ако обичаш, господине, седни и да си починем малко". И той го настанил да седне право срещу образа на Господа. И казал Теодор на Аврам: „Господин Авраме, много търсих и се трудих, но не намерих друг по-голям гарант от този свят образ. Ето Го гарантът и Господ. И с голямо доверие вдигнал Теодор дясната си ръка, като показал на Аврам святото изображение на Господа и казал: „Приеми го за моя гаранция!" Удивил се евреинът на вярата и доверието на Теодор и му казал: „Не знаеш ли, че ние, евреите, сме врагове на вас, християните, поради този образ? Никой ли не ви е казал, че нашите предци са го разпнали? Как смяташ, че бих могъл да го приема за гарант? Повярвай ми обаче, няма да те пусна да си идеш без да съм те подкрепил, като виждам твоята много чиста и силна вяра. Приемам го за твой гарант. Ела сега и вземи толкова [злато], колкото искаш".

И като се върнал в къщи, Аврам казал на Теодор: „Колко злато искаш? Колко ти трябва за твоя кораб?" Теодор отговорил: „Петдесет либри злато ще стигнат за всички стоки на кораба ми". И Аврам донесъл петдесет златни либри и ги сложил на раменете на двама свои слуги и отишли заедно на мястото с четирите колони и там го дал в ръцете на Теодор. Веднага след като го получил, Теодор му дал като гаранция светия образ на нашия Господ Исус Христос, след което се разотишли.

Като получил златото, Теодор напълнил своя кораб с различни стоки, а именно корали, стирацин[10], мастикс[11], газ[12], копринени дрехи и всякакви различни стоки. И като натоварил кораба, наел екипаж и отплавал към Сирия. Като

---

[10] Вид смола, ползвана за приготвяне на лекарства и ароматни субстанции.

[11] Вид благовонна смола.

[12] Вид полупрозрачен плат, чието название произлиза от град Газа в Палестина, където той за пръв път бил произведен.

could take him for a guarantor? Believe me however, I will not let you go but that I have supported you as I see your very pure and strong faith. I accept him for your guarantor. Come now and get as much [gold] as you want".

When Abraham returned home, he told Theodore: "How much gold do you want? How much do you need for your ship?" Theodore replied: "Fifty librae of gold will do for all goods on my ship". Abraham fetched fifty librae of gold and put the bags on the shoulders of two of his servants and they went together to the place with the four pillars and there he delivered the gold into the hands of Theodore. As soon as Theodore receive it, he gave him as a guarantor the holy image of our Lord Jesus Christ, then they went back home.

With the gold he had received, Theodore laded his ship with different goods, namely corals, styracine[10], mastics[11], gaz[12], silk clothes and all variety of articles. When he loaded the ship, he hired a crew and sailed to Syria. As they came to Tyre and Sidon, he sold all his goods and purchased many other things. And thus he overloaded his ship with various goods that were found in Syria: herbs, aloe, pepper, cinnamon, muscat, balsam and all valuable and very expensive oils. Then they boarded the ship and sailed.

But headwinds caused high turbulence of the sea; and the ship was threatened by a wreck. Theodore and his sailors constantly called Christ, the Lord of the universe, who was Theodore's guarantor for help. Meanwhile the disaster was approaching and continually increased the risk. When the sailors saw the scary strong winds, the menacing waves and bending of the ship, they decided that their salvation was to throw all the goods overboard to relieve the ship, and thus to save themselves if they could. Seeing that this will not help, they all boarded the boat and abandoning the ship sailed as quickly to land as possible. As they reached the land, the ship suddenly turned over, and everything that was on it was lost. By God's will all sailors were saved, along with Theodore and they thanked God for the salvation of their souls.

---

[10] Kind of resin used in the preparation of medicines and aromatic substances

[11] A fragrant resin obtained from the mastic tree

[12] A kind of semitransparent fabric, whose name derives from Gaza City in Palestine, where it was first produced.

стигнали до Тир и Сидон, продал цялата стока и взел много други неща. И така препълнил кораба с различни стоки, каквито имало в Сирия: подправки, алое, пипер, канела, мускат, балсам и всякакви ценни и много скъпи масла. После се качили на кораба и отплавали.

Но насрещни ветрове разбунили силно морето; и корабът бил твърде заплашен от крушение. А Теодор заедно с моряците непрестанно призовавал на помощ повелителя на вселената Христос, Който му бил гарант. Междувременно катастрофата приближавала и силно ги заплашвала непрестанно. Когато моряците видели страшно силните бурни ветрове, заплашителните вълни и огъването на кораба, решили, че спасението им е в това да изхвърлят през борда всички стоки, за да облекчат кораба, та така, ако могат, да се спасят. Като видели, че и от това няма полза, те всички се качили в лодката и, като изоставили кораба, започнали да плават, колкото се може по бързо, към сушата. Като стигнали до сушата, корабът изведнъж се обърнал, а всичко, което било на него, било загубено. По волята божия всички моряци се спасили, заедно с Теодор, и въздали благодарност към Бога за спасението на душите си.

Теодор започнал да плаче и да стене силно, като говорел: „Горко ми на мен, нещастника и грешника, насред опасностите. Не знам нито къде да ида, нито къде да избягам. Станах за смях пред Бога и пред хората. Ако ида при приятелите си, ще им стана за присмех[13]*, ако като се завърна и ида при благодетеля си, какво ще му кажа? Как ще го погледна? Загубих неговите пари. Как ще застана на пресвятото място, където дадох образа на моя Господ за своя гаранция? Не зная какво да правя аз, нещастният. Няма къде да ида!“. Още много подобни неща казал Теодор, плачейки, та дори и моряците му съчувствали и започнали да плачат заедно с него. А после, като се успокоили, всички заедно изтеглили празния кораб на сушата. И след като го оправили с много труд, отплавали и стигнали в Константинопол.*

Когато Аврам чул какво е станало с Теодор, отишъл в къщата му и го намерил дълбоко страдащ, с разкъсани дрехи, прострян на земята, да си скубе косите и да облива със съл-

Theodore started crying and moaning loudly, saying, "Woe is me! Wretched me and sinner amidst dangers. Nor do I know where to go, nor where to escape. I became a laughing stock before God and people. If I go to my friends, they will laugh at me[13] *and if I go to my benefactor, what would I tell him? How will I look at him? I lost his money. How shall I stand in the holy place where I offered the image of my Lord for my guarantor? I do not know what to do, wretched me. I have nowhere to go". Theodore said much more things, crying and the sailors sympathizing with him even started crying. And then, after calming down, they pulled the empty vessel to land. Once they fixed the ship with hard work, they sailed again and arrived in Constantinople.*

When Abraham heard what had happened to Theodore, he went to his house and found him in deep suffering, with torn clothes and sprawled on the ground, pulling his hair and the floor suffused with his tears in such desolation, and it was so sad a view that all present wept with compassion. And Abraham the Jew himself felt compassion for his lamentations and could not hold back his tears. He came to him, grabbed him by the hand and said: "Arise brother, and gave praise to God! Why ruin yourself with crying? Come home and let God's will be done". Thus all his other friends soothed him.

A few days later (after recovering himself) Theodore went to the house of Abraham. As he reached the pillars he could not in his shame look up at the image of God, which he gave to Abraham as a guarantor so he fell to the ground, bathing it with tears and prayed silently to God, our Lord Jesus Christ. When he stopped praying, he stretched his arms to the sky and said, "Thank you, my Lord Jesus Christ for saving my soul, but do not completely leave me, do not turn away your face from me!"

Having said these and similar words, Theodore went to Abraham's house. And as he entered, his eyes downcast to the ground, Abraham told him: "Master Theodore, where is your ship?" Theodore replied: "At the port, sir, where she usually stands". Abraham said: "Does she still hold? Does it need repairs?" Theodore replied: "She is still holding, sir, and lacks nothing, because after the accident, we repaired the ship and came home

---

[13] Псал. 108:25.

[13] Psalm 108:25.

зи земята в такава безутешност, и бил толкова жална гледка, че всички присъстващи плачели от състрадание. И самият евреин Аврам състрадавайки на сълзите и плачовете му, също не успял да удържи сълзите си. Отишъл при него, хванал го за ръката и му казал: „Стани, брате, и отдай слава на Бога! Защо се съсипваш от плач? Ела у дома и нека бъде волята Божия". Така го успокоявали и всичките му други приятели.

След няколко дни (след като се посъвзел) Теодор тръгнал към къщата на Аврам. Като стигнал до споменатите вече колони и от срам не могъл да вдигне поглед към Божия образ, който той дал на Аврам като гаранция, паднал на земята, обливайки я със сълзите си, и се помолил безмълвно на Бога, Господа наш Исус Христос. Като свършил, простирял ръце към небето и рекъл: „Благодаря ти, Господи мой Исусе Христе, че спаси душата ми, но не ме изоставяй напълно, не отвръщай лицето си от мен!"

След като се помолил с тези и подобни думи, отишъл при Аврам в къщата му. И още като влязъл с лице, наведено към земята, Аврам му казал: „Господин Теодоре, къде е сега корабът ти"? Теодор отвърнал: „На пристанището е, господине, където обичайно стои". А Аврам: „Още ли се държи? Има ли нужда от ремонт? Теодор отговорил: Държи се, господине, нищо не му липсва, защото след премеждието го ремонтирахме и така дойдохме с него дотук". Аврам казал: „Ето ще ти дам петдесет либри злато, приеми ги, купи онова, което ти трябва, и иди отново към Сирия. Надявам, че Бог ще ти покаже милосърдието Си".

Аврам донесъл веднага петдесет либри злато и отишли заедно при четирите колони. И Аврам казал на Теодор: „Ето, давам ти това злато пред очите на твоя гарант. Вземи го и иди си с мир". И Аврам като дал в ръцете на Теодор златото, се прибрал у дома си. Това сторил защитникът и спасителят Исус Христос за спасението на душите и на двамата.

Като се успокоил, Теодор станал и както и преди накупил стока, наел моряци и натоварил кораба. Преди отпътуването отишъл до споменатите колони при своя гарант и като паднал ничком пред изображението на Спасителя, by sailing". Abraham said: "Here I'll give you fifty librae of gold, accept them and buy what you need and go back to Syria, and I hope that God will show His mercy".

Abraham brought immediately fifty librae of gold and the two men went to the four pillars. And Abraham said to Theodore: "Behold, I give you this gold in front of your guarantor. Take it and go in peace". Abraham gave the gold in the hands of Theodore and returned home. It was Jesus Christ, the Defender and Savior, who did this for the salvation of both men's souls.

When Theodore calmed down, he stood up and bought lots of goods as before, hired sailors and loaded the ship. Before departure, he went to the said pillars and his guarantor, and falling prostrate before the image of the Savior, asked him to protect him from danger, violent waves and strong winds. He completed his prayer and went to Abraham and greeted him with respect. But Abraham said, "Master Theodore, beware, do not sail in the winter! But if with God's help you manage to sell the goods and find honest people who will travel by land, sent me on them as much money as you can, so if by chance, God forbid, something happens in the sea, to save some gold overland." Theodore said: "To be God's will in heaven and on earth, at sea and in the abyss". And having said this, Theodore entered the ship and sailed.

With the fair wind he reached the bay, called Italic. But the headwinds started to blow, now from the land, then from the sea. The ship hovered in the sea. Then a strong wind blew and dragged the ship. This wind kept blowing for many days. They came to a strange place; they did not know what had happened to them or where they were. But they saw an island in the distance and started talking: "Let us go down on this island and to see where we are. These places are totally unknown to us. With God's help we will descend safely on the island".

And when they anchored and tied the ship as usual, the locals came out and began to question them where they came from. And they responded: "We are merchants from Constantinople, we carry goods and with God's help we want to go to Syria". And those people replied, "We are western brothers and do not know the city you talk about or Syria. We are connected not with the sea, but with

помолил да го пази от опасност, от бурни вълни и от силни ветрове. Като свършил молитвата си, отишъл при Аврам и го поздравил с уважение. А Аврам му казал: „Господин Теодоре, пази се, не плавай през зимата! Но ако с Божия помощ успееш да продадеш стоката и да намериш честни хора, които ще пътуват по суша, изпрати ми по тях колкото пари можеш, така че ако случайно, не дай, Боже, нещо се случи в морето, част от тях да се спаси на сушата". Теодор отговорил така: „Да бъде волята Божия на небето, на земята, в морето и в бездните!". И като казал това, Теодор влязъл в кораба и отплавал.

С попътен вятър достигнали до залива, наречен Италийски. После задухали насрещни ветрове, ту откъм сушата, ту откъм морето. А корабът се люшкал сред морето. После задухал силен вятър, който повлякъл кораба. Този вятър духал в продължение на много дни. Стигнали до непознато място, не знаели нито какво им се е случило, нито къде се намират. Но видели в далечината някакъв остров и започнали да си говорят: „Да слезем на този остров и да разберем къде сме. Тези места са ни напълно непознати. С Божия помощ ще слезем невредими на този остров".

И след като хвърлили котвите, както е обичайно, и завързали кораба, надошли местните хора и започнали да ги разпитват откъде са. А те отговорили: „Ние сме търговци от Константинопол, носим стока и искаме с Божия помощ да идем в Сирия". А онези им отговорили: „Ние сме западни братя и не знаем нито града, за който говорите, нито Сирия. Морето, с което сме свързани, е океанът. Кажете какви стоки носите и нека си купим от тях. Казали им: „Ето какво носим: стирацин, мастикс и разноцветни дрехи от газ и коприна". Островитяните казали: „Вие вземете от стоките ни, които имаме, а ние ще вземем от това, което вие имате". Теодор казал: „Какво искате да ни дадете?" Те му рекли: „Калай и олово". И така разменили едното за другото, като им излязло за стоте либри калай един златен солид, и по толкова за двеста либри черно олово. Тази уговорка била валидна до напълването на кораба, а за оставащите стоки се договорили да се плаща в злато. Това било уговореното помежду им условие. И напълнили

the ocean. Say what goods do you have and let us buy of them". They were told: "This is what we carry: styracine, mastics and colourful clothes of silk and gaz". The islanders said: "You take some of the goods we have and we will take what you have". Theodore said, "What do you want to give us?" They said to him: "Tin and lead". So they exchanged one for the other, and they had a hundred librae of tin for one gold solidus, and one gold solidus for two hundred librae of black lead. This agreement was valid until the vessel was loaded and for the remaining goods they agreed to pay in gold. It was the condition both sides agreed on. And Theodore loaded the ship with tin and lead, as much as it could carry and for the remaining goods they took fifty librae of gold; and they also made high profits on the lead and tin.

Meanwhile, Theodore began to think how to accomplish what Abraham had advised him to do and was internally concerned because he could not find someone by whom to send [the gold], as he had told Abraham.

Does it need to talk more? As he did not know what to do or who to turn to, he addressed his guarantor and savior Jesus Christ, to whom he had given his confidence. He made a chest of wood, fitted it carefully, more with faith than with resin and asphalt, placed fifty librae of gold in it and wrote a letter as follows: "In the name of God our Lord Jesus Christ, my guarantor, I congratulate, as if present with him, the gentleman and my benefactor Abraham. I want you to know that by God's will we are all alive and well. I send you through my guarantor fifty librae of gold. Accept them. Be healthy!" He sealed the letter, put it into the chest, closed it and coated it rather with faith than with resin. And he dropped it into the sea and turned to the sky, saying: "My Lord, Lord Jesus Christ, You are my mediator and guarantor, return this gold to my benefactor Abraham. You know, Lord, that in full faith and without doubt I drop this chest into the sea and I trust and hope in Thee, Who are my arbitrator, Christ my God".

And having said this, he threw the chest into the sea and returned to his house. Then he called the owner of the house, who was most respected among the others, a devout and God-fearing man, and told him everything that was done. Overwhelmed by his faith and the hope he cherished in Christ, he glorified God, and was

с калай и олово кораба, колкото можел да издържи, а за останалата стока взели петдесет либри злато; оловото и калаят им излезли също на печалба.

Междувременно Теодор започнал да мисли как да изпълни това, което Аврам го бил посъветвал, и бил вътрешно притеснен, понеже не можел да намери някого, по когото да прати [златото], както бил казал на Аврам.

Има ли нужда от повече приказки? Като не знаел нито какво да прави, нито към кого да се обърне, обърнал се към Своя гарант и спасител Исус Христос, на когото бил възложил доверието си. Направил сандъче от дърво, свързал частите му грижливо, повече с вяра, отколкото със смола и асфалт, поставил в него петдесет либри злато и написал писмо със следното съдържание: „В името на Бога нашия Господ Исус Христос, моя гарант, поздравявам, сякаш съм присъстващ, господина и благодетеля мой, Аврам. Искам да знаеш, че по воля Божия всички сме живи и здрави. Пращам ти чрез моя гарант петдесет либри злато. Приеми ги. Бъди здрав!“ И като запечатал писмото, сложил го в сандъчето върху златото, затворил го и го обмазал повече с вяра, отколкото със смола. И го пуснал в морето и като се обърнал към небето, казал: „Повелителю, Господи Исусе Христе, Ти си моят посредник и гарант, върни това злато на благодетеля ми Аврам. Знаеш, Господи, че с пълна вяра и без какво да е съмнение пускам в морето това сандъче, с надежда в Теб, Който си ми посредник, Христе Боже мой”.

И като казал това, хвърлил сандъчето в морето и се върнал в къщата си. После повикал управителя на къщата си, който бил първенец между останалите, мъж вярващ и богобоязлив, и му разказал всичко, което бил направил. Удивен от вярата му и от надеждата, която възлагал на Христос, той прославил Бога и бил смаян от това, което Теодор бил сторил. А същата нощ Теодор видял в съня си чудно видение. И като се събудил, с трепет и преголяма радост, паднал ничком и започнал да се моли. Като свършил, повикал капитана на кораба и му казал: Имах чудно видение тази нощ, страшно, но и преизпълнено с чудеса. Христос, когото взех за мой гарант в бедата ми, ме увери, че Той, като мой посредник, връща на Аврам, онова, което му пратих. Видях себе си при

amazed by what Theodore had done. And that night, Theodore saw in his dream a marvelous vision. And he woke up trembling with great joy and fell prostrate and prayed. When he completed his prayer he summoned the captain of the ship and told him: "I had a strange vision that night, scary, but full of miracles. Christ, whom I took to be my guarantor in my trouble, assured me that He as my mediator will take to Abraham what I have sent. I saw myself at Abraham’s in Constantinople, where is the image of our Lord Jesus Christ who is my guarantor and Abraham the Jew stood nearby. And I saw hanging in the air the chest that I let go in the sea. And I recognized them and was very amazed. While wondering, I heard a voice coming out of the image, saying: "Accept, Abraham, my surety". And Abraham, underlaying the garment in which he was dressed, accepted the chest. And when he took it, I woke up very frightened. It was as I tell you, Captain – the chest with the gold is delivered to Abraham the Jew". Thus Theodore received confirmation that Abraham had accepted the gold.

Abraham also had a dream that night. And he got up in the morning, called his steward and told him: "That night I had a strange dream. I saw myself facing the image in the building with the four pillars and there I saw the Christian whom I gave my gold, and he said to me: "Take Master Abraham, this gold!" And I saw myself take the gold. I tell you that this will probably happen today. But let us go along the coast and see if his ship has berthed somewhere".

And they came down to the sea but could not see any ship to have arrived. And Abraham went down to the water to wash his feet. And behold, he saw some ugly black object on the waves. He called the steward and showed him what he had seen. Carried by the waves, the object floated to the place where they stood. The steward stepped nearer, caught the object and dragged it ashore. And he saw that it was a heavy chest and told his master: "Rejoice, my lord! Nice dream you saw. Have a look at this!" And Abraham was filled with joy. And he said to his steward: "Who does the gold belong to? Was the merchant struck by some trouble? I see that the chest is sealed. But take it as quickly as possible and let us go home to find out what’s in it".

Coming back home, they opened it and found

Аврам в Константинопол, там, където е изображението на нашия Господ Исус Христос, Който е мой гарант, а наблизо стоеше Аврам евреинът. И видях сандъчето, което пуснах в морето, висящо във въздуха. И като ги разпознах, бях много удивен. И докато се дивях, чух глас, излизащ от изображението, който каза: „Приеми, Авраме, моята гаранция”. А Аврам, като подложи дрехата си, с която беше облечен, прие сандъчето. И щом той го взе, аз се събудих много стреснат. Така е, както ти казвам, капитане, сандъчето със златото е предадено на евреина Аврам”. И така Теодор имал потвърждение, че Аврам е получил златото.

Аврам също имал съновидение през тази нощ. И като станал сутринта, повикал управителя си и му казал: „Тази нощ сънувах пречуден сън. Видях се изправен пред образа от сградата с четирите колони и там видях оня християнин, на когото дадох онова злато, а той ми рече: „Вземи, господин Авраме, това злато!“ И се видях, че го вземам. Казвам ти, че това сигурно ще стане днес. Но да идем заедно до брега и да видим дали корабът му не е пристанал някъде”.

И слезли двамата до морето, за да търсят, но не могли да видят никакъв кораб да пристига. А Аврам отишъл до водата, за да си измие краката. И ето, видял насреща си, върху вълните, някакъв грозен черен предмет. Повикал управителя си и му показал онова, което бил видял. Носен от вълните, появилият се предмет стигнал до мястото, на което те стоели. И управителят пристъпил, хванал видения предмет и го изтеглил на сушата. А като разбрал, че е сандъче и то тежко, той казал на господаря си: „Радвай се, господарю! Хубав сън си видял. Вижте това!“ И Аврам се преизпълнил с радост. И казал на своя управител: „На кой ли търговец е това злато? Дали не го е сполетяла беда? Виждам, че сандъчето е запечатано. Но вземи го колкото се може по-бързо и да идем в къщи, за да разберем какво има в него”.

Като се прибрали в къщи, го отворили, намерили поставено върху златото запечатано писмо, което имало и три кръстчета отгоре. А като преброили златото, намерили три хиляди и петдесет монети. И Аврам казал на своя управител: „Като гледам, цялото това злато е на някой християнин, защото виждам и три-

a sealed letter with three small crosses on top placed atop the gold. And he counted the gold and found three thousand and fifty coins. And Abraham said to his steward: "As it seems, all this gold belongs to some Christian, because I see three crosses on the letter according to their faith. Let us open it up and see what is written in it and whose the gold is". When he opened the letter and read it, Abraham became dumbfounded with fear, he was confused and trembling and excited for about an hour. And as he recovered, he threw on his face to the ground, shouting: "One is the true God, the God of the Christians, who single creates miracles".

The steward asked him what the miracle was. Abraham replied: "This is my gold sent by the Christian Theodore". He read the letter to all who were in his house and thus he let them know everything. And when they heard it all began to praise God. Then Abraham gave his steward the chest with the gold and the sealed letter and ordered him to keep it carefully until Theodore’s return. Abraham was deeply moved and wondered what to do, whether to turn to the true Christian faith or not to. So he expected the arrival of Theodore.

The winter passed and spring came. Theodore loaded his ship with tin. And having sailed with a fair wind and guided by God’s providence, he came quickly to Constantinople. Abraham learned of Theodore’s return and descended rapidly to the sea. Theodore came down [from the ship] met him and they greeted with respect and great joy. And they sat down together and Theodore told Abraham all that had happened, as well as about his commercial deals with tin and lead, how he spent the winter on the island, how he sent the chest with gold, namely the fifty librae of it. Abraham wanted to test Theodore and said he knew nothing about gold and had not received anything. But since Theodore was sure of his guarantor, he claimed that Abraham received the chest with the gold that he had sent him. After a long dispute Theodore said to Abraham: "Let us go to the place where you gave me the gold in front of my master and guarantor, and there tell him that you did not receive the chest with the fifty librae Only then will I believe you". Abraham did so, not because he wanted to deny [the receipt], but because he wanted to know if the Christian faith was that mighty or not. And by this case the

те кръстчета върху писмото според тяхната вяра. Да го отворим и да видим какво е написано в него и на кого е златото". И като го отворил и като го прочел, Аврам се втрещил от страх, объркал се, започнал да трепери и да се вълнува почти цял час. А като се съвзел, хвърлил се по лице на земята, като викал: „Един е истинният велик Бог, Богът на християните, Който едничък прави чудеса".

А управителят му го запитал какво е чудото. И Аврам отговорил: „Това злато ми е пратено от християнина Теодор". И той прочел писмото на всички, които били в къщата му, и така ги запознал с него. А като го чули, всички започнали да славят Бога. Тогава Аврам дал на камериера си сандъчето със златото и писмото с печата, като му наредил грижливо да ги съхранява до завръщането на Теодор. Аврам бил дълбоко развълнуван не знаел какво да прави, дали да се обърне към истинната христова вяра или не. И така очаквал идването на Теодор.

А като отминала зимата и дошла пролетта, Теодор натоварил на кораба си оловото и калая. И като плавал с попътен вятър и насочван от Божия промисъл, стигнал бързо до Константинопол. А Аврам, като научил за завръщането на Теодор, слязъл бързо при морето. Теодор слязъл [от кораба] посрещнал го и като се видели, поздравили се с почит и с преголяма радост. И като седнали и двамата, Теодор разказал на Аврам за всичко, което му се било случило, както и за търговските си дела с калая и с оловото, как бил зимувал на острова, как бил пратил сандъчето със златото, а именно с петдесетте либри.

А Аврам искал да изпита Теодор и казал, че не знае нищо за златото и че не е получил нищо. Но тъй като Теодор бил сигурен в своя гарант, той твърдял, че Аврам е получил сандъчето със златото, което той му бил пратил. След дълъг спор Теодор казал на Аврам: „Да идем на мястото, където ти ми даде златото пред моя господар и гарант, и там пред него кажи, че не си получил сандъчето с петдесетте либри. Едва тогава ще ти повярвам". Така постъпил Аврам, не защото искал да отрече [получаването им], а защото искал да научи дали християнската вяра е крепка или не. А чрез този случай всемогъщият Бог насочил и двамата към

Almighty God directed both to the salvation of their souls.

They arrived at the place before God's image, and when Theodore saw Him, he fell prostrate on the ground thanking and praising Him for having saved him from the waves. When he ended his prayers, he stretched out his hands to the image of the Lord and said, "Oh, guarantor of mine, did you give Abraham, what I have entrusted to you or not?" After this, Abraham saw suddenly the most holy image of God to send forth something like a bright flash and he fell to the ground sooner dead than alive. Theodore splashed his face with water and took him by the hand and raised him from the ground. Then Abraham began to shout loudly: "Glorious is the Christian God who does miracles. Lord liveth, blessed be God, who found me the sinner a worthy man to show me so many miracles, and I will not go home until I've become a Christian".

There was no way that miracle to remain hidden and it spread across the city and came to the ears of the most pious emperor Heraclius. He immediately ordered to find Abraham and Theodore and most attentively listened to what had happened. Then the emperor said: "Magnificent is the Christian God, Who does not punish the sinners with death, but convert them in the faith and [eternal] life[14]*. And he sent for the Constantinople Archbishop Proclus and ordered him to baptize Abraham with his entire household. And he came and baptized them in the name of the Father and of the Son and of the Holy Spirit. And they were seventy-five people, men and women.*

Seven days after their baptism the most pious emperor ordered to make a procession through the city and all to go to the place with the four pillars, where the miracle had happened. The most pious emperor and Archbishop Proclus, and many clergymen and laity took part in this very big procession. They reached the four pillars, and after much prayer and intercessions, the emperor ordered to fetch the chest with the gold and the letter. When they brought them, he read the letter in the presence of all the people, and hence all learned about the greatest miracle of our Lord Jesus Christ's power, and about Theodore's deepest faith in Him. Then the emperor ordered to donate the gold to the holy image of God and the

---

[14] Cf. with Iez. 33:11.

спасението на душите им.

Дошли до споменатото място пред Божието изображение, и като го съзрял, Теодор паднал ничком на земята, започнал да благодари и да Го прославя за това, че го спасил от морските вълни. И като свършил с молитвите си, прострял ръцете си към образа Господен и казал: „Гаранте мой, даде ли на Аврам това, което ти поверих или не?“ След този въпрос Аврам видял изведнъж от пресветия образ Божи да бликва към него нещо като огнена светкавица и паднал на земята ни жив, ни умрял. Теодор наплискал с вода лицето му и като го хванал за ръката го повдигнал от земята. И тогава Аврам започнал да вика с пълен глас: „Превелик е християнският Бог, Който прави чудеса. Жив е Господ, благословен да е Бог, който намери мен, грешния, за достоен, за да ми покаже толкова чудеса, и няма да се прибера в дома си, докато не стана християнин“.

Нямало как слухът за това чудо да остане скрит и се разпространил из целия град и стигнал и до ушите на най-благочестивия император – Ираклий. И той веднага наредил да намерят Аврам и Теодор и най-внимателно научил от тях за случилото се. Тогава императорът казал: „Превелик е християнският Бог, Който не наказва със смърт грешните, а с обръщането им във вярата и с [вечен] живот.[14] *И той изпратил да повикат константинополския архиепископ Прокъл и му наредил да покръсти Аврам с цялото му домочадие. А той като дошъл, ги кръстил в името на Отца и Сина и на Светия дух. А те били седемдесет и пет души, мъже и жени.*

Седем дни след кръщението им най-благочестивият император наредил да се направи литийно шествие през целия град и всички да идат на мястото с четирите колони, където станало чудото. В процесията били и най-благочестивият император заедно с архиепископ Прокъл, и множество духовници и миряни и станало шествието голямо и преголямо. Като стигнали до четирите колони и след молитвата с много прошения, императорът наредил да донесат сандъчето със златото и писмото. Когато ги донесли, прочели писмото в присъствието на целия народ и оттам всички научили за превеликото чудо, за мощта на на-

chest to be suspended to the opposite of the image. And to this day it is there as a proof to all of you who are viewers and listeners of this story.

Theodore then took Abraham to the ship to see the tin and lead, which he had brought. And when they looked closely, they saw that all the tin had become the most pure silver, of what they call pentasfragitim (pentasphragiston i.e. sealed with five seals, author's note)[15]*, and the lead was also silver, but not as well purified. Entranced by the great works of God and the blessings, they glorified His omens, great signs and miracles*[16]*. And as they measured [the silver] they found that it was a hundred [librae?] more. And Abraham said to Theodore, "Master Theodore, I decided to donate my share of the money to my Lord Jesus Christ who saved me and directed me to salvation and eternal life". Theodore replied: "Well you have decided, my lord, Abraham. Believe me, I will do the same". As they agreed in that they donated the silver to the Holy Wisdom of God*[17]*.*

Hearing about the good feelings and intentions of both, the Emperor glorified God, giver of all good things. He ordered to call Zachary, the best jeweler in the city, and ordered him to coat with this silver the pavement on which the priests stood, the archbishop's throne and the steps to it, as well as the small columns on all sides of the holy altar, and breastplates, and also to make a chalice of the purest silver to stand on God's table and a pulpit, which is the apse. And after they made the wonderful things which are now kept in the most holy temple of Hagia Sophia, which is the Wisdom of God, the remaining lead, that was converted into silver he designed for various other things.

Then Theodore and his wife renounced the world, became a monk and nun and persevered in the good deeds and reached the greatest heights, and through them God created miracles and announced what will happen in the future. And Abraham built a great temple on the site of the holy image of God, our Savior, Jesus Christ, and decorated it in different colours and ornaments.

When Archbishop Proclus learned about what Abraham had done, he was very pleased. He went to the temple and consecrated it person-

---

[14] Сравни с Иез. 33:11.

[15] More about this silver in **Dodd, E. Cr.** Byzantine Silver Stamps. Washington, D. C. 1961, p. 26–35.

[16] Cf. Deut. 6:22.

[17] I.e. to the Hagia. Sophia church in Constantinople

шия Господ Исус Христос, както и за твърдата вяра на Теодор в него. После императорът наредил да дарят златото, както си било, на светия образ Божи, а сандъчето да окачат срещу образа. И до ден днешен то е там като доказателство за всички, които сте зрители и слушатели на тази история.

След това Теодор завел Аврам при кораба, за да види калая и оловото, които той бил докарал. И като го разглеждали внимателно, видели, че всичкият калай се бил превърнал в най-чисто сребро, от онова, което наричат пентасфрагитим (т.е. подпечатано с пет печата, б.м.)[15]*, а оловото било също сребро, но не толкова добре пречистено. Като се удивлявали на великите Божии дела и благословия, славели Неговите знамения, големи личби и чудеса*[16]*. А като измервали [среброто], намерили, че е със сто [либри?] повече. И Аврам казал на Теодор: „Господин Теодоре, реших да даря моя дял от среброто на господаря си Исус Христос, Който ме спаси и ме насочи към спасението и вечния живот". Теодор отговорил: „Добре си решил, господине мой, Авраме. Повярвай ми, аз също ще го направя". Като се разбрали по това, и двамата дарили среброто на Светата Божия Премъдрост*[17]*.*

Като чул за добрите чувства и намерения на двамата, императорът прославил Бога, дарител на всички добрини. Наредил да извикат Захари, първи златар в града, и му наредил да изработи от това сребро покритие за плочника, на който стоят свещениците, архиепископски трон и стъпалата към него, както и колонките от всички страни на светия олтар, а и нагръдници, а също да направи от най-чистото сребро потир, който да стои върху Божията маса, и амвон, който е катедрата. А след като били направени чудесните неща, които и до сега се съхраняват в пресветия храм Света София, която е Премъдрост Божия, останалото сребро, в което се било превърнало оловото, той предназначил за различни други неща.

Тогава господин Теодор и жена му се отрекли от този свят, замонашили се и посто-

ally and devoted it to the Lord and our Savior Jesus Christ, Who is also called Antiphonites (i.e. guarantor, author's note), and ordained Abraham presbyter of the same temple. And joy occurred throughout the city and great happiness. And all praised and glorified God, Who makes the great miracles for those who believe in him....

For every glory and strength, and vigour and honour and worship befit Him now and always and forever, Amen!"

The wealth of information this story contains is out of question. For that reason, it has been used by dozens of historians who have relied on it in their studies on the place of the Jews in Byzantium[18], on the trade in metals in the 7th c.[19], on the history of the famous image of Christ Antiphonites, which played a crucial role in the early Iconoclastic period, on the system of financial relations in Byzantium[20], on the commercial contacts between the lands of the eastern Mediterranean and the British Isles[21], etc. This requires a very cautious approach to the narrative. In the following I will try to answer the main question that naturally arises on reading it – about the accuracy of the information this narrative provides. To achieve this goal, I think it is particularly important at the beginning of my analysis to review some of the more specific medieval myths and their variants treating similar themes, a similarity that was established long ago by the researchers who studied the collections with the Theotokos's miracles, normally including the story of our interest and which were particularly popular in the medieval West.

---

[15] Виж по-подробно за това сребро у **Dodd, E. Cr.** Byzantine Silver Stamps. Washington, D. C. 1961, p. 26–35.

[16] Сравни с Втор. 6:22.

[17] Т.е. на храма „Св. София" в Константинопол.

[18] Cf. **Holo, J.** Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy. Cambridge. 2009, p. 161–162**; Jacoby, D.** The Jews in the Byzantine Economy (Seventh to Mid-Fiiteenth Century). – In: Jews in Byzantium, Ed. Brill. Leiden. 2012, p. 243–244**; Jacoby, D.** Les juifs de Byzance: Une communauté marginalisée. – In: Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean. Ashgate – Variorum. 2001, p. 134–135, 146–147; **Star, J.** The Jews in the Byzantine Empire. 641–1204. New York. 1970, p. 34, 47

[19] **Lombard, M.** Les métaux dans l'Ancien monde du Ve au XIe siècle. Paris et La Haye. 1974, p. 120–121

[20] **Laiou, A.** Trade, Profit, and Salvation in the Late Patristic and the Byzantine Period. In: Wealth and Poverty in Early Church and Society. Holy Cross Studies in Patristic Theology and History. Ed. Susan R. Holman. 2008, p. 256–257.

[21] **Durliat, J.** Les conditions du commerce au VIe siècle. In: The Sixth Sentury. Production, Distribution and Demand. Brill. Leiden. 1998, p. 115.

янствали в добрите дела, в които достигнали до най-големи висини, а чрез тях Господ правел чудеса и прогласявал какво ще се случи в бъдеще. А Аврам съградил чудесен храм на мястото на святото изображение Божие, нашия Спасител Исус Христос и го украсил с различни цветове и орнаменти.

А когато архиепископът Прокъл научил за стореното от Аврам, бил много доволен. Отишъл в храма и лично го осветил, като го посветил на Господа и нашия Спасител Исус Христос, Който е наричан също Антифонит (Гарант, б.м.), а Аврам ръкоположил за презвитер на същия храм. И в целия град настъпили радост и голямо щастие. И всички възхвалявали и славели Бога, Който едничък прави големи чудеса за онези, които вярват в него...“

Защото всяка слава, и сила, и крепкост, и чест, и поклонение подобават на Него сега, и винаги и во веки веков, Амин!”

Богатството на сведения, съдържащи се в този разказ, е несъмнено. Поради това той е бил ползван от десетки историци, които са се позовавали на него при проучванията си върху мястото на евреите във Византия[18], върху търговията с метали през VII в.[19], върху историята на прочутото изображение на Христос Гарант, изиграло изключителна роля в началото на иконоборческия период, върху системата на финансовите отношения във Византия[20], върху търговските контакти между земите от Източното Средиземноморие и Британските острови[21] и т.н. Това налага към него да се подходи с особено внимание. В следващите редове

I’ll start with a translation of the Theotokos’s miracle, in the middle of the 13th century included by the Dominican friar Vincent of Beauvais in his work "Speculum Historiale":

Once there was a man from the city Byzantea (i.e., Constantinople, author’s note), who as he wanted to become famous, started wasting his great wealth by paying for rich feasts and celebrations and having thus wasted his own money he took large loans from his friends but he wasted that money too. And when he no longer could find neither friend nor any other Christian from whom to borrow money, he went to a Jew and began to entreat him to lend him some money. And when this Jew asked him to give him a pledge for the payment of his debt, and he had nothing, he said: "Since I have nothing else to give you as a pledge, do you want to accept the image of my Lord Jesus Christ, whom I respect?" The Jew said: "I do not believe that Jesus Christ is God, but since I have no doubt that he was an honest man and a prophet, and you give it to me, I will certainly take it as a pledge". Then the other said: "Because I do not have his image as personal property, I’ll provide Him as a guarantor for me. And if I exceed the time-limit that you will set, I will become your slave forever, and I will give you back the money, be it after the deadline". The Jew replied: "Let it be as you say". And when both agreed on that, they went together to the church dedicated to the Virgin Mary and stood in front of Her image in which she held her Son in her lap. Then the Christian holding the image of the child by the hand submitted it in the hand of the Jew as a guarantor. And when he received the money, he sailed on board a ship loaded with lots of grain and he carried it by sea to foreign lands far away from Byzantea and when he sold the cargo, he heaped new goods. He increased the number of his vessels, and loaded them with exotic goods. And as he was absorbed by his work every day, he forgot about the day on which he had to pay the money to the Jew. He remembered it when a single day remained until the deadline, and he was in a very remote place. Then he was seized by fear and fell like dead on the ground, at the thought of what would soon happen to him. His servants came running to him and upset as he was, started to ask what the cause of his grief was. They received no

---

[18] Виж напр. у **Holo, J.** Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy. Cambridge. 2009, p. 161–162; **Jacoby, D.** The Jews in the Byzantine Economy (Seventh to Mid-Fiiteenth Century). – B: Jews in Byzantium, Ed. Brill. Leiden. 2012, p. 243–244; **Jacoby, D.** Les juifs de Byzance: Une communauté marginalisée. – B: Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean. Ashgate-Variorum. 2001, p.134–135, 146–147; Star, J. The Jews in the Byzantine Empire. 641–1204. New York. 1970, p. 34, 47.

[19] **Lombard, M.** Les métaux dans l’Ancien monde du Ve au XIe siècle. Paris et La Haye. 1974, p. 120–121.

[20] **Laiou, A.** Trade, Profit, and Salvation in the Late Patristic and the Byzantine Period. In: Wealth and Poverty in Early Church and Society. Holy Cross Studies in Patristic Theology and History. Ed. Susan R. Holman. 2008, p. 256–257.

[21] **Durliat, J.** Les conditions du commerce au Vie siècle. In: The Sixth Sentury. Production, Distribution and Demand. Brill. Leiden. 1998, p. 115.

ще опитам да дам отговор на основния въпрос, който съвсем естествено възниква след прочита му – за достоверността на съдържащите се в него сведения. За постигането на тази цел, смятам за особено важно в началото на анализа си да направя преглед на някои по-специфични от познатите ми средновековни митове и техните варианти с подобни сюжети, подобие, установено отдавна от изследователите на особено популярните на запад през средновековието сборници с чудесата на Богородица, в които интересуващият ни разказ обичайно е бил включван.

Ще започна с представяне на превод на Богородично чудо, включено от доминиканския монах Венсан дьо Бове около средата на XIII в. в неговия труд „Огледало на историята”:

„*Имало някога един човек от град Бизантеа* (т.е. Константинопол, б.м.)*, който като искал да се прослави, започнал да пилее голямото си богатство като плащал за богати гощавки и тържества и понеже така пропилял собствените си пари, взел големи заеми от приятелите си, които също пропилял. И когато повече не могъл да намери нито приятел, нито друг християнин, който би пожелал да му даде пари назаем, той отишъл при един евреин, като започнал да го моли горещо да му заеме нещо. И когато този евреин поискал той да му даде някакъв залог срещу заема, а онзи не разполагал с нищо, той казал: „Тъй като нямам друго, което да ти дам в залог, искаш ли да приемеш образа на моя Господ Исус Христос, когото почитам?“ Евреинът му казал: „Не вярвам, че Исус Христос е бог, но тъй като не се съмнявам, че той е бил честен човек и пророк, а ти ми го даваш, аз със сигурност ще го приема в залог”. Онзи му отвърнал: „Тъй като не разполагам с образа Му като лична собственост, ще ти го посоча като гарант за мен. И ако просроча срока за връщане на заема, който ти ми определиш, ще стана твой роб завинаги, а освен това ще ти върна и парите, макар и след срока. А евреинът отговорил: „Нека бъде както казваш”. И когато така постигнали съгласие, те отишли заедно в църквата, посветена на Богородица, и застанали пред изображението ѝ, в което тя държала своя Син в скута си. Тогава християнинът като държал за ръката образа на детето, го предал като гарант в ръката на евре-*

response, and when he recovered, he started talking to himself. "What a crazy idea I had to give Jesus Christ as guarantor for myself. Give Him the money and let Him return it to my lender". And having decided so, he made a chest, put the money he owed the Jew into it, and dropped it into the sea, having asked for it to be directed by the Creator to the seaside. And a miracle occurred, because nothing is unattainable for Christ and for one night only the chest travelled across the sea and covered the very long distance to the town of Byzantea. And the waves carried the chest to the house of the Jew who lived in a house on the beach. In the morning a servant came out of the house and saw the chest on the waves and tried to catch it in his hands, but it backed away from him. Then he returned home and told his master about it. The Jew came out of the house and reached out with his hand and caught the chest and took it home, where it opened, but after seeing the money he tucked it under his bed. Not long after, the Jew heard that the Christian had returned and that he had multiplied his property. Then he went to him and pretending to be very angry he reproached him for his debt. The Jew spoke thus: "I do not see how I could believe you!" And the man asked him why he spoke in such a way. The Jew said to him: "Because you did not return my money that I gave you and that you had to pay back before a particular day". And he said: "I paid you everything you've given me". The Jew told him: "I have many witnesses for the money I lent, and you have none that you've returned it to me". And the Christian said: "My witness is my guarantor. Let's go to Him to testify about it". And they, together with other people, went into the church and stood before the image of the Savior. "So – said the Christian – Lord Jesus Christ, as you are the Son of God and a man, please, testify for me that I truly paid this Jew what he had given me as a loan". And then the image spoke, and all heard him: "I testify that on the appointed day you paid him back fully what you had borrowed and the sign of this is the chest in which your money is closed and which is under his bed". Hearing this, the Jew wondered, made the sign of the cross and abandoning his faith adopted Christianity along with his family".[22]

---

[22] Bibliotheca Mundi seu Speculi maioris **Vincentii Burgundi**... Tomus quartus, qui Speculum historiale

ина. И когато той получил парите, отплавал с кораб, натоварен с много зърно, което отнесъл през морето далече от Бизантеа, до чужди земи и след като продал стоката си, той накупил нови стоки. Увеличил броя на корабите си и ги натоварил с чуждоземни стоки. И тъй като мислел всеки ден за работите си, той забравил за деня, в който трябвало до върне парите на евреина. Сетил се, когато до изтичането на срока оставал един единствен ден, а мястото, на което бил той, било много отдалечено.

Тогава бил обхванат от страх и паднал като мъртъв на земята, при мисълта за това, което скоро щяло да му се случи. Слугите му дотичали при него и разтревожени го заразпитвали за причината за мъката му. Те не получили никакъв отговор, а той, като се съвзел, започнал да говори на себе си. „Каква безумна мисъл съм имал като дадох Исус Христос като гарант за себе си. Дай му неговите пари и нека Той ги върне на твоя заемодател". И като решил така, той направил едно сандъче, сложил в него точно парите, които дължал на евреина, и го пуснал в морето, като се помолил то да бъде насочвано от създателя на морето. И станало Христово чудо, защото няма нещо непостижимо за Него – само за една нощ сандъчето било пренесено през морето на едно преголямо разстояние до града Бизантеа. И то дошло с вълните до къщата на евреина, който живеел в къща на морския бряг, а на сутринта един слуга, като излязъл от къщата, видял сандъчето сред вълните и се помъчил да го хване в ръцете си, но то се отдръпвало от него. Тогава той се върнал в дома и разказал на господаря си за това. Тогава евреинът, като излязъл от къщата, само протегнал ръка и поел сандъчето и го прибрал в къщата си, където го отворил, а след като видял парите, пъхнал го под леглото си. Не минало много време, той чул, че християнинът се бил завърнал като бил преумножил имота си. Тогава той отишъл при него като се направил на много сърдит и му наговорил много приказки за дълга му. Евреинът говорел така: „Виждам, колко може да ви се вярва!" А онзи го попитал, защо му говори по такъв начин, а евреинът му отвърнал: „Защото не сте ми върнали парите, които ви дадох, и които трябваше да ми върнете до определен ден." А онзи казал:

The popularity of this myth was so great in the West that it prompted numerous local versions (Fig. 1); the places where all this occurred were substituted[23], the names of the characters were different[24], and sometimes even some of the main characters were changed. Such is, for example, the Norman story from the 13th c. about the Miracle of St. Nicholas, which was also performed in the late Middle Ages as a religious drama. The role of a guarantor and pledge in this drama was assigned to the image of St. Nicholas[25].

Many historians still assume that the original story was created in Constantinople from where it was conveyed and spread in the West by pilgrims who used to visit the city[26]. This attitude is well presented by Hilding Kjellman who in his work on the miracles of the Virgin Mary wrote on this occasion: "It can be assumed that this story was formed in Constantinople in the aftermath of the emperors iconoclasts' attempts to destroy the cult of the icons in the 8th c., through which they likely wanted to prove – and it was originally a moralizing speech perhaps – the power of the holy images and the importance of their veneration".[27] Moreover, in Constantinople itself the myth had rooted so deeply that it was not only well-known there until the 19th century but even

---

inscribitur. Douai. 1624, p. 251 (Lib. VII, cap. LXXXII). This version of the Miracle was so popular in the West in the Middle Ages that some contemporary scholars unhesitatingly wrote about it, "It seems that this version composed in Latin was the original of all the others" (**Child, FJ** Sur le miracle de l'image de Jésus-Christ prise pour garant d'un prêt. In: Romania. 8e année – 1879, p. 429).

[23] Understandably often in the western versions of the myth, the trader makes a journey to the remote Alexandria (see eg. in **Kjellmman, H**. Opus cit., P. 205, 207. 50) or he was from Alexandria and traded with the Saracens (see eg. in **Mussafia, A**. Studien zu den Mittelalterlichen Marienlegenden. V. – In: Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–historische classe. Bd. 139. Wien. 1898, S. 45).

[24] Eg. In some versions the trader is called Audry, and the Jew Mossé (Histoire littéraire de la France. T. 39. Paris. 1962, p. 215–216).

[25] Cf. more detail in **Joly, A.** Quatres miracles inédits de saint Nicolas (Extrait d'un Manuscrits de la Bibliothèque publique d'Alençon). In: Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie. T. IX. Caen. 1881, p. 202–220, and in particular the specific miracle on pp. 210–220.

[26] Cf. **Liefschitz-Golden, M.** Les juifs dans la literature française du Moyen Âge (mysteres, miracles, chroniques). Genève. 1977, p. 131

[27] **Kjellmman, H.** Opus cit., p. LXV.

„Върнах ви всичко, което сте ми дали." А евреинът му рекъл: „Имам много свидетели за дадените назаем пари, а ти нямаш никакви, че си ми ги върнал." И християнинът казал: „Свидетел е гарантът ми. Ела с мен, за да свидетелства той за това." И така, заедно с други хора, двамата отишли в църквата и застанали пред образа на Спасителя. „И така – казал християнинът – Господи Исусе Христе, тъй като сте син Божи и човек, бъдете ми свидетел за истината, че съм върнал на този евреин, онова което той ми беше дал в заем." И тогава образът проговорил, което всички чули: „Свидетелствам, че на уречения ден ти си му върнал изцяло онова, което си взел, а знак за това е сандъчето, в което са затворени парите ти и което е под неговото легло." Като чул това, евреинът се удивил, прекръстил се, изоставил своята вяра и приел християнството заедно с цялото си семейство."[22]

Популярността на този мит била толкова голяма на Запад, че от него се развили и многобройни локални версии (Обр. 1), като в повечето случаи местата, където се развивало действието, били подменени[23], имената на героите били различни[24], а понякога били променени дори някои от основните персонажи. Такъв е напр. нормандски разказ от XIII в. за чудото на св. Николай, който освен това бил изпълняван през късното средновековие и като религиозна драма. В него ролята на гарант и залог е опреде-

holy icons were created on it. From the information collected on the spot by Henri Carnoy and John Nicolaides at the end of the 19th century, we learn that: *"There is in the Church of St. George in Keremit-mahalesi, adjacent to the Ecumenical Greek Patriarchate an icon of Jesus Christ holding a Gospel in his left hand while blessing with his right. The following text is written at the side of the gospel:*

ναι, τά ἑπῆρες
Yes, you got it.

And under this inscription is the trembling and kneeling Jew who says:

Επῆρά τα, Χριστί μου, ἑπῆρά τα, μόνον μὴ μέ οργισθῇς
I got it, my Lord, I received it; just do not be angry with me!

To the right of the image of Jesus Christ another man is standing who asks Jesus with these words:
Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁποῦ ἐγγύηθης εἰπί ἐπῆρε τό χρέος ἐτοῦτος ὁ Εβραῖος.
Lord Jesus Christ, you have become my guarantor, tell me whether this Jew has received what I owed him?"[28]

As already mentioned, the usual time, assumed as the 'birthday' of the Constantinopolitan myth, is the second half of the 8th century. This opinion, which leads us to Michael Huber' work "Johannes monachus. Liber de Miraculis"[29], is accepted today almost unreservedly although it is completely unmotivated. In the following I will try to convince the readers in his error and the incorrect defining the myth as "Constantinopolitan".

To achieve this, I have looked for the roots of the myth, in which pursuit I am very facilitated by the studies carried out twenty years ago by the Belgian researcher Jean-Marie Sansterre. Already in 1996 he published an article that analyzes the long-known Ravenna myth included in a collection of stories about the Ravenna bishops, created by Andreas Agnellus, not later than лена на изображението на св. Николай.[25]

---

[22] Bibliotheca Mundi seu Speculi majoris **Vincentii Burgundi** … Tomus quartus, qui Speculum historiale inscribitur. Douai. 1624, p. 251 (Lib. VII, cap. LXXXII). Този вариант на Чудото бил толкова популярен на запад през средновековието, че някои съвременни изследователи без колебание записали за него „Изглежда, че тази версия, съставена на латински, е оригиналът на всички останали" (**Child, F. J.** Sur le miracle de l'image de Jésus-Christ prise pour garant d'un prêt. In: Romania. 8e année – 1879, p. 429).

[23] Разбираемо, често в западните версии на мита търговецът се отправя на пътешествие към отдалечената Александрия (виж напр. у **Kjellmman, H.** Opus cit., p. 205, 207. 50) или самият той бил александриец и търгувал със сарацините (виж напр. у **Mussafia, A.** Studien zu den Mittelalterlichen Marienlegenden. V. – B: Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische classe. Bd. 139. Wien. 1898, S. 45).

[24] Напр. в някои версии търговецът се нарича Одри, а евреинът – Моше (Histoire littéraire de la France. T. 39. Paris. 1962, p. 215–216).

[28] **Carnoy, H.** et **Nicolaïdès, J.** Folklore de Constantinople. Paris. 1894, pp. 123–127.

[29] **Huber, M.** Opus. cit., p. X.

Мнозина от историците все още приемат, че първоначалният разказ е създаден в Константинопол, откъдето чрез посредничеството на посетили града поклонници, той бил пренесен и разпространен на Запад[26]. Добър израз на това виждане ни представя Хилдинг Кйелман, който в труда си за чудесата на Богородица записал по този повод: *„Може да се допусне, че този разказ е бил оформен в Константинопол в резултат на опитите на императорите иконоборци да унищожат култа към иконите през VIII в., като чрез него са искали вероятно да докажат – а той е бил може би първоначално нравоучително слово – мощта на светите изображения и важността от тяхното почитание.*”[27] Нещо повече, в самия Константинопол митът бил пуснал такива корени, че там бил не само добре познат чак до XIX в., но по него дори били създавани и свети икони. От сведенията, събрани на място в края на XIX в. от Анри Карноа и Йоан Николаидес, научаваме, че: *„В църквата Свети Георги в Керемит-махалеси, в съседство на ойкоменичната гръцка патриаршия, има икона на Исус Христос, държащ Евангелие в лявата си ръка, докато с дясната си благославя. От страната на Евангелието е изписано:*

ναι, τά ἐπῆρες
Да, ти си ги получил.

А под този надпис е изобразен треперещ, коленичил евреин, който казва:

Επῆρά τα, Χριστί μου, ἐπῆρά τα, μόνον μὴ μέ οργισθῇς

Получих ги, Господи мой, получих ги; само не ми се сърди!

Вдясно от изображението на Исус

846[30]. In the account of the deeds, death and reburial of the eighteenth bishop of Ravenna, Neon (about 450–473) one can read the curious story of two Ravenna residents – "compadres" (one was the godfather of the other's child, i.e. one was the spiritual and the other – biological father)[31]. However, here is the translation of the narrative itself:

"This is the right hand that led the Sons of Israel from the land of Egypt [the borrower said] and this Strong Arm, which is today a guarantor for me that I will return to you your money".

So he [the lender] counted out 300 solidi, and looking up at the face of the Savior[32] *said: "Lord God Almighty, in these words that we have spoken I give to my compadre these solidi. May You be my guarantor, I give them through your Holy Arm, and if he does not return them according to our agreement, You will return them for me". And this speech pleased [the borrower] as well.*

With the agreement made, they both accepted the Strong Arm of the Savior for a guarantor, and with the money received the borrower set out immediately to do business. And when he began to do business here and there, he found the money quadrupled. He went to the city of Constantinople and seeing how the money multiplied in his hands, he did not want to return to Ravenna; and behold the agreed-upon time arrived for returning the amount, and he still did not come.

However, that compadre that had lent the money came to the image of the Savior and said, "O Lord God eternal, now that the day of the agreement has passed for which You have been my compadre's guarantor, watch over my case lest I suffer a loss, restore to me my solidi which I gave because of Your Strong Arm". That night

---

[25] Виж по-подробно за него у **Joly, A.** Quatres miracles inédits de saint Nicolas (Extrait d'un Manuscrits de la Bibliothèque publique d'Alençon). – В: Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie. T. IX. Caen. 1881, p. 202–220, и по-специално за конкретното чудо pp. 210–220.

[26] Виж напр. у **Liefschitz-Golden, M.** Les juifs dans la literature française du Moyen Âge (mysteres, miracles, chroniques). Genève. 1977, p. 131.

[27] **Kjellmman, H.** Opus cit., p. LXV.

[30] **Sansterre, J.-M.** La veneration des images à Ravenne dans le Haut Moyen Age: Notes sur une forme de devotion peu connue. In: Revue Mabillon. Revue Internationale d'Histoire et de littérature religieuses. T. 7 (= T. 68). Brepols. 1996, p. 5–23, and particularly p. 8–12.

[31] Details about this "kinship" the reader can find in the first part of the story of Agnelus. The baptism of the child was carried out before the same image of Christ – the "Almighty hand", who subsequently became the debtor's guarantor.

[32] This not surviving until today image of Jesus Christ was in the Church of the Apostles (Basilica Apostolorum). At the end of the story of Bishop Neon we understand that this was a Crucifixion on both sides of which there were mosaic images of the apostles Peter and Paul.

Христос е представен още един прав мъж, който моли Исус с тези думи:

Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὂποῦ ἐγγύηθης εἰπί ἐπῆρε τό χρέος ἐτοὖτος ὸ Εβραῒος.

Господи Исусе Христе, ти, който си станал мой гарант, кажи дали този евреин е получил онова, което му дължах?”[28]

Както вече споменах, обичайното време, което се сочи за „рожден~~н~~о“ на разглеждания константинополски мит, е втората половина на VIII в. Макар че е напълно немотивирано, това виждане, възлизащо към труда на Михаел Хубер „Книга на чудесата“ на Йоан монах[29], се приема почти безрезервно и до днес. В следващите редове ще се постарая да убедя читателите в неговата погрешност, както и в неправилното определяне на мита като „константинополски”.

За целта ще потърся корените на мита – работа, в която съм много облекчен от проучванията, извършени преди двадесетина години от белгийския изследовател Жан-Мари Сантер. Още през 1996 г. той публикува статия, в която анализира един отдавна познат равенски мит, включен в сборник с разкази за равенските епископи, създаден от Андреас Агнелус, не по-късно от 846 г.[30] В него, при разказа за делата, смъртта и препогребването на осемнадесетия епископ на град Равена, Неон (около 450–473 г.), може да бъде прочетена любопитната история на двама равенски жители – „побратими“ (единият бил кръстник на детето на другия, т.е. единият бил духовен, а другият – телесен баща)[31]. Ето, впрочем, превода на последвалата история:

„*Това е дясната ръка [– казал длъжникът –], която е отвела синовете на Израил от египетската земя, и тази Всемогъща ръка днес става гарант за мен, че ще ти върна парите.” that Arm of the Savior appeared to the [borrower] in his dreams and told him: "Go return to your compadre the money that you received, and for which I am your guarantor, since daily he bothers me". When he still did not come, [the lender] went again to the image of the Savior and made accusations, as before; and that night, the Holy Arm [again] appeared to him and it protested as you heard above.*

It happened on a certain day that he who had given the money came [to the church] and began to reproach the sacred image of our Lord: "O Lord, why do You not render my justice? You are my guarantor, I gave [the money] through Your Strong Arm. You rule the heavens, You control the earth, You govern the seas; can You not compel even on a single man? You give me the amount, and if You want to take it, who can stop You? No one, since all things are subject to Your power. If an earthly man had been my guarantor, I would have compelled him by a judge or used force against him or somehow I would have received my money. You who are Lord of heavens and earth, unless You order him to return it, what am I to do? Since the heavens are not clean in Your presence, and the sun and moon do not shine over the world, and the angels and archangels tremble, the earth dissolves, and the mountains collapse and all elements are nothing; who am I that dare to speak to You! Only let Your pity be upon me, [God] and defend my cause and give my money back, because here are two witnesses, the two apostles chosen by You. In their presence Your Strong Arm became my guarantor and if I say otherwise, let them bear witness, since they are most true and you have made their tongues the keys of heaven". Saying this, he left.

And finally that night the image of our Savior appeared in the dream of the borrower compadre and said, "Quickly return to Ravenna and give back the solidi to your compadre, for whom My Arm is guarantor, since he had rebuked Me and I cannot sustain his accusation. And know you that if you do not get home quickly and he kept bothering Me, you will lose everything that you have acquired here. And I will give your body to the whips, and you will be in the greatest tribulation all the days of your life, and you will fail then. For I will return to your compadre double the solidi from my own treasury".

---

[28] **Carnoy, H. et Nicolaïdès, J.** Folklore de Constantinople. Paris. 1894, pp. 123–127.

[29] **Huber, M.** Opus. cit., p. X.

[30] **Sansterre, J.-M.** La veneration des images à Ravenne dans le Haut Moyen Age: Notes sur une forme de devotion peu connue. – В: Revue Mabillon. Revue Internationale d'Histoire et de Littérature Religieuses. T. 7 (= T. 68). Brepols. 1996, p. 5-23, по-специално p. 8-12.

[31] За това „роднинство“ се говори обстоятелствено в първата част от разказа на Агнелус. Кръщението на детето било извършено пред същия Христов образ – „Всемогъщата ръка”, който впоследствие станал и гарант на длъжника.

И така, като отброил 300 солида, [заемодателят], гледайки Спасителя[32], казал: „Господи Боже Всемогъщи, договорихме се да дам на побратимия си тези солиди. Бъди ми гарант за това, че чрез Твоята свята ръка му ги давам и ако той не ми ги върне съобразно това ни споразумение, ти ще ми ги върнеш.“ Казаното задоволило [и длъжника].

Като се споразумели така, и двамата приели за гарант Всемогъщата ръка на Спасителя и с получените пари длъжникът веднага започнал да търгува. И като търгувал тук и там, той увеличил парите си четири пъти. Отишъл в Константинопол и като виждал как парите се умножават в ръцете му, той не искал да се завърне в Равена; а междувременно уговореното време за връщане на сумата настъпило, а той не се завръщал.

Тогава, онзи побратим, който бил дал в заем парите, отишъл при образа на Спасителя и казал: „Господи Боже вечни, сега, когато отмина денят на договора, за чието спазване Вие сте гарант на моя побратим, обърни внимание на моя случай и, за да не пострадам от загубата, върни ми моите солиди, които дадох заради Твоята всемогъща ръка.“ В същата нощ ръката на Спасителя се явила на [длъжника] в сънищата му и му казала: „Иди, върни на твоя побратим парите, които си получил от него, и за които аз съм ти гарант, тъй като той ме притеснява всеки ден.“ Когато той не се завърнал, [заемодателят] отишъл отново при образа на Спасителя и започнал да го обвинява както преди, а в същата нощ святата ръка [пак] се явила на длъжника и започнала да настоява, както е казано по-горе.

Един ден, онзи, който бил дал сумата, отишъл пак [в църквата] и започнал да укорява свещения образ на нашия Господ: „О, Господи, защо не въздадеш справедливост? Ти си моят гарант, дадох [парите си] чрез Твоята Всемогъща ръка. Ти владееш небесата, Ти управляваш земята и моретата; не можеш ли да наложиш волята Си дори на един единствен човек? Ти даде тези пари и ако искаш да ги взе-

And so, the man got up in the early morning, negotiated as best as he could, and on the same day he boarded a ship and returned to Ravenna. When the man who had lent him the money, learned about that, full of joy he went to the borrower's house as if visiting him. Among other words he began to ask him about the lent money. To him the borrower responded that all his business was completed and that his money had quadrupled.

But the lender said to his compadre, "If that is so, blessed be my Lord! Return to me my solidi". And the other said in answer. "I will do it freely, but not today, as it is already evening. Let's go in the morning before my guarantor, the Strong Arm that had compelled me [about this] these days. There I will return it to you even in the sight of the two [celestial] princes, our witnesses".

And on the next day the borrower took four hundred gold pieces. They went to the place where he had received it and he gave back the recounted four hundred solidi. The borrower said to the compadre, his lender: "You were good to me, since you raised me from poverty, and the Almighty God has blessed my business and quadrupled my money. Now take three hundred solidi that you lent to me in the sight of my guarantor and our two witnesses, and I pay back beyond that a hundred more to you that I might be innocent, because on the agreed day I was not ready; or also as a gift". And his compadre replied: "Far be it from me that I should receive more than I gave. This Strong Arm which is a mediator between you and me does not permit me to accept usury even at the lace of His shoe".

And the debtor responding said, "I swear to you by this Strong Arm and it's true that no matter how much the money multiplied in my hands, I would not have come back to Ravenna this year if this Arm had not compelled me three times. But on those nights and days that followed, it came to me in my sleep and protested saying, "Go, return the money to your creditor which you took, as your compadre is bothering Me, he has even today worried me as your guarantor". Thus he admonished me on two occasions. Indeed, on a certain day of this month this holy image of our Lord came to me at night, and started to rebuke me, saying: "Why do you not return and give the money to your creditor and compadre, which you

---

[32] Това, недостигнало до наши дни изображение на Исус Христос, се намирало в Църквата на апостолите (Basilica Apostolorum). От края на историята на епископ Неон се разбира, че това било Разпятие, от двете страни на което имало мозаечни изображения на апостолите Петър и Павел.

меш, кой може да те възпре? Никой не може, тъй като всички неща се подчиняват на силата Ти. Ако земен мъж беше мой гарант, щях да го принудя чрез съдия или да използвам сила срещу него, или по някакъв друг начин щях да получа парите си. Ти, който си властелин на небето и на земята, кажи ми какво ще правя, ако не му наредиш да ги върне? Но кой съм аз, че дързвам да говоря с Теб, който изпълваш с присъствието си небесата, без който слънцето и луната не биха светили, пред когото ангелите и архангелите треперят, земята се разтваря, а планините се тресат, пред когото всички елементи са нищо! Смили се над мен, [Боже], защити интереса ми и ми върни парите, тъй като тук са и двамата свидетели, двамата, избрани от теб, апостоли. В тяхно присъствие Твоята Всемогъща ръка стана мой гарант и, ако казвам нещо неистинно, нека те свидетелстват, тъй като те са най-справедливите, а Ти си направил езиците им ключове към небето.“ Като казал това, той си тръгнал.

Накрая, през същата нощ, образът на нашия Спасител се явил в съня на побратимия, който бил взел парите, и му казал: „Бързо се върни в Равена и върни солидите на побратимия си, за което Моята ръка е гарант, тъй като той ме упреква, а Аз не мога да понасям обвиненията му. И знай, че ако не се прибереш бързо и той продължи да ме тормози, ще загубиш всичко, което си придобил тук. И ще предам тялото ти на бичуване, и през всички дни до края на живота си ще бъдеш потопен в най-голяма скръб и напълно ще пропаднеш. А на твоя побратим ще върна от собствената Си каса двойно повече солиди.”

И така, като станал в ранни зори, онзи търгувал, колкото могъл, и още в същия ден се качил на кораб и се завърнал в Равена. Когато побратимият, които бил дал парите, научил за това, изпълнен с радост, отишъл в дома на длъжника си като на гости. И между другото го запитал и за заема. На което онзи му отговорил, че след като приключил с търговските си дела, е умножил четворно солидите му.

Заемодателят обаче казал на побратимия си „Ако е така, благословен да е Бог! А ти ми върни солидите.“ А онзи му отговорил: „На драго сърце, но не днес, тъй като е вече have pledged by My Arm to return? This man was very troublesome to Me today and lamented before Me saying: "If I had had an earthly man for my guarantor, he would have already restituted me". Rise quickly, go and pay the money because I cannot sustain his lamentations, they are harsh to Me. And not just for the money, but for this reason also you shall render the amount, so that he does not blaspheme because of hardships. Do not delay, but rise and go! Know that if you delay, I will pay the solidi out from My own alms-chest, and you here will lose completely this fortune and I will further do harm to your body! "Indeed, the next day, entering a small boat and with the favorable winds I hastened to Ravenna, this city saved by God to return it all to you; and thus I have done. And now I request you to take these hundred gold pieces since I deceived you and so that no other injurious charge may be held against me in the future".

In response, the other said: "I have sworn to you by the Lord and His Strong Arm, which has brought you back here that I would not accept even a handful of dust, unless by your love alone, which I hold daily. And as you know by these your own words, as you say, this Arm compelled you out of justice to me, it was I who was disturbing you, and blessed be the Lord, who brought you safe and sound to your property! Now, be innocent of this case in the sight of the eternal God and by me, let Almighty God Himself allow our charity in the way it was established here thus remain through eternity. Let us see and act carefully so that one of us does not defraud the other, since we have constituted this Strong Arm as a mediator between us".

And saying this, they wept for joy and kissed each other. Then they went in peace and for this reason from that day this place was called the Strong Arm up to today, but there are few who know why.[33]

Having read this text, even the most prejudiced reader would hardly doubt the obvious con-

---

[33] The translation was done after the text of the Agnellus, as published by **Holder-Egger, O**. Agnelli qui et Andreas Liber pontificalis ecclesiæ Ravennatis. In: Monumenta Germaniæ historica. Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX. Hannover. 1878, pp. 293–296, using a modern edition of the text in English translation by **Deliyannis, D. M.** Agnellus of Ravenna. The Book of Pontiffs of the Church of Ravenna. The Catholic University of America Press. 2004, pp. 128–133.

вечер. Нека утре сутринта идем пред моя гарант, Всемогъщата ръка, която ме принуди [за това] тези дни. Там ще ти ги върна, както и пред погледа на двамата [небесни] князе, нашите свидетели.“

А на следващия ден длъжникът занесъл четиристотин жълтици. Те отишли до мястото, където заемът бил взет, и тъй като заемодателят върнал преброените отново четиристотин солида, длъжникът казал на побратимия си: „Ти постъпи добре с мен, тъй като ме спаси от бедността, а Всемогъщият Бог благослови делата ми и увеличи четирикратно парите ми. Вземи сега триста солида, които ми даде пред погледите на моя гарант и на нашите двама свидетели, а освен това ти давам и сто отгоре, за да се оневиня, тъй като в уговорения ден не бях готов; а и като подарък.“ А побратимият му отговорил: „Далеко съм от мисълта, че трябва да получа повече, отколкото съм дал. Тази Всемогъща ръка, която е посредник между мен и теб, не ми разрешава да приема като лихва дори връзката от Неговата обувка.“

А длъжникът отговорил: „Кълна се във Всемогъщата ръка и казвам истината, че колкото и парите да се множаха в ръцете ми, нямаше да се върна в Равена тази година, ако тази Ръка не ме принуждаваше за това на три пъти. Но през онези нощи и в дните, които последваха, тя идваше при мен в съня ми и ме подтикваше към това, говорейки: „Прибери се, върни парите на заемодателя си, от когото си ги взел, тъй като той ти е побратим и Ме притеснява, той и днес Ме разтревожи като твой гарант.“ По този начин тя ме съветваше на два пъти. Нещо повече, в един ден от този месец дори това свято изображение на нашия Господ дойде при мен през нощта, и започна да ме мъмри, като казваше: „Защо не се прибереш и не върнеш парите на своя заемодател и побратим, за които сте направили заложник ръката Ми, тя да ги върне? Този човек и днес ми досажда, оплака ми се, като ми каза накрая: „Ако гарант ми беше земен човек, досега щеше да ме е обезвъзмездил.“ Стани бързо, върви и ги върни, защото не издържам вече оплакванията му, те са тежки за Мен. И не само заради парите, но сумата трябва да бъде върната и за това, че той да спре да богохулства в затруд-

nection between the "Constantinople" and the "Ravenna" myths about the "miracle". It is worth mentioning, however, that the Ravenna myth is fairly older. Besides, it forwards us to the time of the iconoclasm in Byzantium[34], therefore it could not have been created as a peculiar reaction against it, whatever opinion is advocated by many of its researchers, as already mentioned.

Here I would call attention to another South Italian version of the myth under consideration. Unfortunately this version, which was probably created in Naples, is not well dated[35]. The assumed time limits for its creation are too distant from each other – from the 9th to the 12th century which makes this variant useless for my thesis. Anyway, since it has quite similar elements to the above-presented Ravenna myth as indeed to that from Constantinople, I will introduce it briefly[36]. A rich Neapolitan had tremendous confidence in the goodwill of the image of St. Euphebius[37]. One day his godfather who lived far from Naples, managed to get to his house after a shipwreck. As he had no money to return home, he asked the Neapolitan to lend him at least fifty solidi. The loan was given with the guarantee of St. Euphebius whose image was in the church where the saint was buried. After returning to his homeland, the shipwreck survivor forgot to pay back his debt. The Neapolitan's wife began making fun of her husband for his credulity. Affected, he went to the church, where he began complaining to the saint. That same night St. Euphebius appeared in the debtor's sleep and threatening him, compelled him to go to his godfather and pay him back the loan. Since the debtor excused himself

---

[34] Here I would remind that the end of the second iconoclastic period in Byzantium comes with the death of Emperor Theophilus in 842.

[35] Cf. details in **Sansterre, J.-M.** La caution de S. Euphebius. Une variante napolitaine de la legende byzantine du "Christ garant". In: Analecta Bollandiana. T. 113. Bruxelles. 1995, pp. 293–296.

[36] The full account of this miracle is part of a collection of miracles of St. Euphebius (Libellus miraculorum S. Ephebii). It can be read in the publication by **Capasso, B**. Monumenta ad neapolitani ducatus historia pertinentia. T. I. Neapoli. 1881, p. 333–335 (№4.); See also Acta sanctorum. Maii. Tomus quintus. Parisiis er Romæ. 1866, pp. 239–240 (§§ 6–8).

[37] St. Euphebius was a Neapolitan bishop, probably in the early fourth century. (For this saint accepted for a patron of Naples, see more detail e.g. In **Zigarelli, D. M.** Biografie dei vescovi e archivescovi della chiesa di Napoli. Napoli. 1861, p. 9–10).

нението си. Не се бави, но стани и иди! Знай, че ако се забавиш, ще дам солиди от собствената си кутия за милостиня, а ти тук ще загубиш напълно това състояние, а и допълнително ще навредя на тялото ти!" И така на следващия ден, като се качих в един малък кораб, с благоприятни ветрове побързах за Равена, този богохраним град, за да ти върна всичко; така стана това. И сега аз моля да вземеш тези сто жълтици, след като те измамих, така че да не може никой да ме обижда в бъдеще."

В отговор на това, другият казал: „Аз ти се заклех в Господа и във Всемогъщата Му ръка, която те е върнала тук, че няма да приема дори шепа прах, освен ако не е дадена от чиста любов, на каквато се радвам непрестанно. И както сам си разбрал, съдейки по думите ти, когато през нощта Ръката те принуждавала към справедливост към мен, аз съм бил онзи, който те е безпокоил, и благословен да бъде Бог, който те върна жив и здрав до имота ти! А сега си вече оневинен по случая в очите на вечния Бог, а и от мен и нека Самият Всемогъщ Бог подкрепя нашето милосърдие, както е установено тук, и така да е завинаги. Нека се поучим и да действаме внимателно, така че нито един от нас да не ощетява другия, тъй както е определено от Всемогъщата ръка като посредник между нас."

И като казал това, и двамата заплакали от радост и се целунали. После се разотишли в мир. Ето защо от онзи ден и до днес това място се нарича Всемогъщата ръка, но това се знае от малцина."[33]

След прочита на този текст, едва ли и у най-предубедения читател е останало съмнение в очевидната връзка между „константинополския" и „равенския" мит за „чудото". За отбелязване е обаче, че равенският мит е доста по-стар. Нещо повече, той възлиза към

with the raging sea storm which prevented him from sailing, the saint told him to put the money in a chest together with a letter in which to write down the amount and his name and throw it into the sea. He assured the man that he himself will take care of it to reach the hands of his godfather. In the morning, the debtor did as he was told and the chest, guided through the sea by the saint stranded at Naples, along with the flotsam from the storm. There the saint kept the chest safe from harm and injury. None of the Neapolitans collecting discarded wood on the shore was able to pick the chest up. In the night, St. Euphebius again appeared in the dream of the lender and told him to go and collect the money from the beach. The man did as he was told and found the chest with his money and having read the note, he glorified God and the patron saint.

As seen, some of the elements in this story, as Jean-Marie Sansterre well oriented himself, could have been borrowed from each of the already familiar two versions of the myth. However, the fact that the Ravenna myth was apparently unfamiliar outside the Ravenna diocese has misled this researcher to the conclusion that "*the similarities between them must be explained by a common source, which was known in Italy no later than the ninth century*".[38] This suggestion could have been accepted if we did not know, however, some other, earlier versions of the myth, which were spread in both Christian and non-Christian environment.

The first one is included in the vita of St. John the Merciful, Patriarch of Alexandria (610–619), written around 640, by Leontius of Neapolis on Cyprus, a Cypriot bishop whose seat was in the town of Neapolis (modern Limassol) . Here is this curious story:

*"A foreigner and ship-owner who had suffered a shipwreck went to the holy man (*St. John the Merciful, Patriarch of Alexandria, A/N*) and begged him in tears to show the same sympathy to him as he felt to the others. He then was given five pounds of gold. Having received the gold, the ship owner equipped the ship with the necessary and [sailed; having passed Pharos, he suffered a shipwreck, without, however, losing his ship. Since he was greatly reassured by the extraordi-*

---

[33] Преводът е направен по изданието на текста на Агнелус, дължимо на **Holder-Egger, O.** Agnelli qui et Andreas Liber pontificalis ecclesiæ Ravennatis. In: Monumenta Germaniæ historica. Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX. Hannover. 1878, pp. 293–296, с помощта на съвременното издание на текста в английски превод от **Deliyannis, D. M.** Agnellus of Ravenna. The Book of Pontiffs of the Church of Ravenna. The Catholic University of America Press. 2004, pp. 128–133.

[38] **Sansterre, J.-M.** La caution …, p. 296.

времето на иконоборчеството във Византия[34], при което няма как да е бил създаден като своеобразна негова реакция, каквото мнение се застъпва от мнозина негови изследователи, както вече споменах.

Тук е необходимо да спомена и една друга южноиталианска версия на интересуващия ни мит. Вероятно създадена в Неапол, за съжаление тази версия не е добре датирана[35]. Приетите граници за създаването ѝ са твърде широки – от IX до XII в., за да може да бъде полезна за тезата ми. Все пак, тъй като тя има доста подобни елементи с току-що представения равенски мит, както впрочем и с константинополския, ще си разреша да я представя в резюме[36]. Един богат неаполитанец имал огромно доверие в добронамереността на образа на св. Ефебий[37]. Един ден при него се добрал, след претърпяно корабокрушение, негов побратим, който живеел далеко от Неапол. За да се прибере в къщи, той помолил неаполитанеца да му даде заем поне от 50 солида. Заемът бил даден с гаранцията на образа на св. Ефебий, който бил в църквата, където светецът бил погребан. След като се завърнал в родината си, корабокрушенецът забравил да върне заема. Жената на неаполитанеца започнала да се подиграва с мъжа си за лековерието му. Засегнат, той отишъл в църквата, където започнал да се оплаква на светеца. Още същата нощ св. Ефебий се явил в съня на длъжника и, като го заплашил, му наредил да иде при побратимия си и да му върне заема. Тъй като длъжникът се оправдал с това, че в морето бушува буря и не може да отплава, светецът му наредил да постави дължимото в сандъче, заедно с писмо, в кое-

nary kindness of the saint, he went back to him again and said to him: As God shows mercy to the world, so you take pity on me, please! The Patriarch replied: Believe me, brother, if you had not mixed the money of the church, with what you had had, the wreck would not have happened to you. What you had before, however, came from unfair deals and this caused the loss of what you have got from a good source. He then arranged ten pounds of gold to be given to him, but forbade him to mix them [in his business] with other money. The man bought new goods with the money and set sail, but suddenly impetuous winds emerged and hurled the ship ashore. So he lost not only the goods, but the ship itself and only the people survived. This led him to great despair and he was so embarrassed that he even thought to commit suicide. But God, who cares for the salvation of all creatures revealed this to the blessed Patriarch. Having learned thus about the misfortune that had befallen him, he told him to go to him and to fear of nothing. [The ship-owner] went to him with his head covered with ashes and clothes ripped. Seeing him in such a state, the holy man once again reminded him of the mistake he had made and said, "God our Lord, let him be glorified forever, wants me to have mercy on you. Through the faith that He gives me, I believe that from now until your death, you will not be hit by shipwreck, and you would not have suffered at all, if your ship had not been acquired in a bad way. "[And saying this] he ordered immediately to be appointed a sailing master of one of the biggest ships that belonged and served the Most Holy Church, and which was loaded with twenty thousand modii of wheat. When he received this order, he sailed from Alexandria and here's what he said later under an oath: "We sailed – he said – for twenty days and twenty nights with so impetuous winds that we failed to know neither by the stars nor by the land, the places where we were. We were left just the hope inspired by the steersman, who assured us that he saw the holy Patriarch at the wheel with him, who thus spoke to him: "Do not be afraid, you are on the right course!" On the twentieth day we caught a glimpse of the islands of Britain, where we went ashore and learned that there was a severe famine raging. We told the governor of the city, that our ship was loaded with grain, and he answered: "God has directed you

---

[34] Тук трябва да напомня, че краят на втория иконоборчески период във Византия настъпва със смъртта на император Теофил през 842 г.

[35] За нея виж по-подробно у **Sansterre, J.-M.** La caution de S. Euphebius. Une variante napolitaine de la legend byzantine du «Christ garant». In: Analecta Bollandiana. T. 113. Bruxelles. 1995, pp. 293–296.

[36] Пълният текст на това чудо е част от сборниче с чудеса на св. Ефебий (Libellus miraculorum S. Ephebii). Той може да бъде прочетен в изданието на **Capasso, B.** Monumenta ad neapolitani ducatus historia pertinentia. T. I. Neapoli. 1881, p. 333–335 (№4.); Виж също и Acta sanctorum. Maii. Tomus quintus. Parisiis er Romæ. 1866, pp. 239–240 (§§ 6–8).

[37] Св. Ефебий бил неаполитански епископ, вероятно в началото на IV в. (за този светец, приет и за покровител на Неапол, виж по-подробно напр. у **Zigarelli, D. M.** Biografie dei vescovi e archivescovi della chiesa di Napoli. Napoli. 1861, p. 9–10).

то да впише сумата и името си, и да го хвърли в морето, като го уверил, че сам той ще се погрижи то да стигне до ръцете на побратимия му. На сутринта, длъжникът постъпил, както му било казано, а сандъчето, насочвано през морето от светеца, стигнало до брега при Неапол заедно с изхвърления от бурята плавей. Там светецът също го опазил. Никой от неаполитанците, събиращи изхвърлените на брега дърва, не успял да вземе сандъчето. А през нощта св. Ефебий се явил в съня на заемодателя и му казал да иде да си прибере дължимите пари от морския бряг. Така и сторил, и като намерил сандъчето с парите си и прочел бележката, прославил Бога и светеца-покровител.

Както се вижда от този разказ, някои от елементите, както добре се е ориентирал Жан-Мари Сантер, биха могли да бъдат заемки от всеки от познатите ни вече два варианта на мита. Обстоятелството обаче, че равенският мит не е бил изглежда познат извън равенския диоцез, довежда този изследовател до заключението, че „*Подобията между тях трябва да бъдат обяснени с общ източник, който бил познат в Италия не по-късно от IX в.*"[38] Това виждане би могло да бъде прието, ако не познавахме обаче и други, по-ранни варианти на мита, при това разпространявани както в християнска, така и в нехристиянска среда.

Първият от тях може да бъде прочетен в житието на св. Йоан Милостиви, патриарх на Александрия (610–619 г.), създаден около 640 г. от Леонтий Неаполски, кипърски епископ, чието седалище било в гр. Неапол (дн. Лимасол). Ето този любопитен разказ:

„*Един корабопритежател чужденец бил сполетян от корабокрушение и като отишъл при светия човек* (св. Йоан Милостиви, александрийски патриарх, б.м.)*, го замолил със сълзи на очи да прояви същото съчувствие към него, каквото проявявал и към другите. Той наредил да му дадат пет ливри злато. Като ги получил, корабопритежателят снабдил кораба си с необходимото, [отплавал] и след като преминал Фарос, бил сполетян от корабокрушение, без все пак да загуби кораба си. Увереността, която му вдъхвала извънредната добрина на светията, го отвела отново при него и той му казал: here to help us in need. Take what you most need, and we'll give you one nomisma for each modius of wheat or the equal weight of tin". We chose to pay half one way and half in the other."*

But here's something that will appear totally unbelievable to those who do not know God's mercy, but who will believe it and will fill with hope those who have experienced the miracles performed by Him in the service of the faithful. When with great joy the ship returned to Alexandria, she was anchored at Pentapolis and there the master of the ship took some of the tin to sell it. He gave an old local partner of his about fifty pounds of tin in a bag in order to sell it. To see if the tin was good he melted [part of it] and found that it was pure silver, and therefore he thought that his friend was just testing his honesty. He gave him the bag full of tin and told him: "Have you seen me ever act dishonestly so that you want to tempt me, giving me silver instead of tin?" Astonished by his words, the master of the ship replied: "I assure you, I believed that it was tin, but should not be surprised if He who turned water into wine, had turned tin into silver at the request of our holy patriarch. And to convince you come on the ship and there you will see the remaining amount of the same metal as the one I gave you!" When they boarded the ship, they saw that all the tin had become very pure silver. And all who love Jesus Christ should not be surprised by this miracle, for He who multiplied five loaves, who turned the waters of Egypt into blood, and the rod of Moses into a serpent, and the flames of the Babylonian furnace into mild dew, with the same ease could have performed this great miracle to enrich His servant and to show mercy to the master of the ship".[39]

---

[38] **Sansterre, J.-M.** La caution …, p. 296.

[39] The translation is after **Gelzer, H.** Leontios' von Neapolis Leben des Heiligen Iohannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien. Leipzig. 1893, S. 18–20. Very helpful was the French edition of the text included by **D'Andilly, A.** in the Les vies des saints pères des déserts et de quelques saintes, écrites par des pères de l'église, & autres anciens auteurs ecclésiastiques. Bruxelles. 1694, p. 137–139. The abbreviated text can be read in the Bulgarian edition of the lectionary-menaion for November composed in the 17th century by St. Demetrius of Rostov (Жития на светиите. Ноември. Света гора, Атон. 2008, с. 343–344). Another shortened version can be read in the menologium of Simeon Metaphrastes composed in the 10th century. (Cf. the text in Patrologiæ græcæ. T. 114, Paris. 1903, col. 907–911). It is assumed that this text is a rewriting by Metaphrastes of a life of John of Alexandria, composed in the

Както Бог проявява милост към света, така и вие се смилете над мен, моля ви! Патриархът му отговорил: Повярвайте ми, брате, ако не бяхте смесили парите на църквата с онова, което ви беше останало, корабокрушението нямаше да ви сполети. Онова, което имахте обаче отпреди от недобри дела, ви доведе до загуба и на онова, което получихте от добър източник. След това той заръчал да му дадат десет ливри злато, като му забранил да ги смесва [в делата си] с други пари. Като купил с него нова стока, той вдигнал платното [на кораба и отплавал], но внезапно излязъл буен вятър и го изхвърлил на брега. Така той загубил не само стоката, но и самия кораб, спасили се единствено хората. Това го довело до голямо отчаяние и той бил толкова объркан, че намислил да посегне на живота си. Бог обаче, който бди за спасението на всички твари, разкрил за това на блажения патриарх. Като научил по този начин за нещастието, което го сполетяло, той му заръчал да иде при него без да се страхува от нищо. [Корабопритежателят] отишъл при него с посипана с пепел глава и с разкъсани дрехи. Като го видял в такова състояние, светият мъж напомнил отново за грешката, която той бил извършил, и му казал: „Господ, нашият Бог, нека се слави во веки веков, иска да прояви милост към вас. Чрез вярата, която Той ми вдъхва, вярвам, че от днес до смъртта ви няма да бъдете сполетян от корабокрушение, а не бихте претърпели и това, ако корабът ви не беше придобит по недобър начин.“ [И като казал това], заръчал веднага да му поверят ръководството на един от големите кораби, които принадлежали и служели на пресвятата църква, и който бил натоварен с двадесет хиляди модия жито. Като получил това нареждане, онзи отплавал от Александрия и ето какво разказал по-късно под истинна клетва: „Плавахме – казал той – в продължение на двадесет дни и двадесет нощи с толкова буен вятър, че не успявахме нито по звездите, нито с поглед към сушата, да познаем местата, на които бяхме. Оставаше ни само надеждата, която ни вдъхваше кормчията, който ни уверяваше, че вижда светия патриарх да държи заедно с него кормилото, като му говорел: „Не се страхувайте, на прав път сте!“ На двадесетия ден зърнахме островите на Британия, където

A non-Christian version of the myth (and it seems again of "Alexandrian" origin) is included in the collection, created not later than 877, the author of which was assumed in the Middle Ages to be the Egyptian Shafi'i theologian Yunus ibn Abd al-Ahlai[40]. Here is the story as we find it in the Ibn Khallikans's Biographical dictionary composed in the third quarter of the 13th century:

The work, entitled Kitâb al-Muntaza fi akhbâr man sakan al-Mokattam (Book of selected stories of the former residents of Mukattam[41]) contains an excerpt by Yunus[42], from which I have selected this passage:

"*The story he told me, saying that he had learned it from someone else was the following: A man went to the coppersmith and asked him for a loan of a thousand dinars, which he would give him back at a certain time. 'Who will guarantee the payment for you?' said the coppersmith. The other replied, 'The Almighty God'. The coppersmith gave him the money, and the man headed for a trade trip [by sea]. As the day for payment approached, the debtor sailed intending to get to the lender, but that he failed to do, because there was no wind blowing. Then he took a chest, put into it a thousand dinars, locked it, nailed the lid and threw it into the sea, saying: 'Almighty God, here is the money I want you to pay off for me.' The lender, who went to the beach, to see if the debtor had not arrived with the money noticed a dark object to float on the waves and ordered his servant to fetch it. And this was the same chest, we mentioned, and he opened it and found a thousand dinars in it. The other man having subsequently collected a similar amount, benefited from the favourable wind and sailed off with the intention to see the coppersmith. On his return, he greeted him, and to the coppersmith's question as to his name he replied: 'I am the one who took a thousand dinars from you, and now they are here.' The coppersmith said: 'I will not take them until*

---

early 7th c. by St. Sophronius of Jerusalem (Cf. **Gregoire, H**. Les premières "maternités" d'Alexandrie. In: La Semaine Égyptienne. №19–20. 27 mai 1927, p. 9).

[40] This story was noticed by René Basset, who offered a brief summary thereof in his work (**Basset, R.** Opus. Cit., P. 28–29). Regrettably, the researchers did not benefit from his conclusions.

[41] Mukattam, a mountainous region in Egypt, near Cairo.

[42] Yunus ibn Abd al-Ahlai, an Egyptian Muslim theologian, died probably in 877.

слязохме на сушата и научихме, че там върлува голям глад. Казахме на управителя на града, че корабът ни е натоварен с жито, а той ни отговори: „Бог ви е насочил насам, за да ни помогнете в нуждата. Изберете това, което ви е най-сгодно: да ви дадем по-една номизма за всеки модий жито или да вземете равно по тегло с него количество калай.“ Избрахме да се разплатим наполовина по единия начин, наполовина – по другия.”

Но ето нещо, което ще се стори напълно невероятно за тези, които не познават Божията милост, но в което ще повярват и ще изпълни с упование онези, които са изпитали чудесата, извършвани от Него в услуга на вярващите. Когато корабът се завърнал в Александрия с голяма радост, той бил закотвен при Пентаполис и там водачът на кораба взел от калая, за да го продава. Дал на един стар свой местен съдружник около петдесет ливри от калая в една торба, за да го продаде. Той пък, за да разбере дали калаят е добър, разтопил [част от него] и открил, че това било чисто сребро, и затова помислил, че приятелят му иска да подложи на изпитание честността му. Върнал му пълната торба с калай и му казал: „Виждал ли си ме някога да постъпвам непочтено, че поиска да ме изкушиш, като ми даде сребро, вместо калай?“ А удивеният от думите му водач на кораб му отговорил: „Уверявам те, вярвах, че това е калай, но не трябва да се учудваме, ако Онзи, който е превърнал водата във вино, е превърнал калая в сребро по молба на нашия свят патриарх. А за да се убедиш, ела на кораба и там ще видиш останалото количество от същия метал, като този, който ти дадох!“ И като се качили на кораба, те видели, че всичкият калай се бил превърнал в много чисто сребро. И всички, които обичат Исус Христос, не трябва да се изненадват от това чудо, защото Онзи, който умножил петте хляба, който е превърнал в кръв водите на Египет, който е преобърнал пръчката на Мойсей в змия, а пламъците на вавилонската пещ в лека роса, е могъл със същата леснина да извърши това голямо чудо, за да обогати така своя служител и да прояви милостта си към водача на кораба.”[39]

you have told me what you did with my money.’ The man told him what had happened and about the unfavourable wind that prevented his return. ‘Almighty God, said the coppersmith, has taken care to direct the thousand dinars to me on your behalf, and I got them.’[43]

The expressive means that were used by Yunus ibn Abd al-Ahlai at the beginning of the text ("*The story he told me, saying that he had learned it from someone else* ...") indicate that the story had been well-known for quite a while before it was recorded i.e. well before 877. In addition, the "Alexandrian" origin of the above mentioned two earlier versions of the myth considered convince me that its original source should be sought in the Middle Eastern literary works. For this purpose I gladly did some reading of the available Middle Asian (North Indian and Persian) and Arabic medieval tales but alas to no avail. However, I succeeded to find a text composed in the late 4th century and in Alexandria again, that seemed to contain the elements of the myth of my interest. This is one of the miracles of the great martyr St. Mina recorded in a small book composed by the Archbishop of Alexandria Timothy (380–385 AD). Here I introduce it according to the text of the menologium for November, composed by St. Demetrius of Rostov:

"*A Jew had a Christian friend. Once, when leaving for a distant country, he gave his friend to store a chest with a thousand gold coins. But his return was delayed and the Christian decided not to give him back the gold and to take it for himself. When the Jew came back, he went to the Christian and asked him to restore the gold that he had given him to keep. But the Christian refused, saying:*

‘I do not know what you want from me. You have given me nothing and I have taken nothing from you’. On hearing such a response from his friend, the Jew was sad and since he thought his gold lost, said to the Christian:

‘Brother, no one knows, except God. If you refuse to return the gold that I let you keep, and you insist that you did not take it from me, swear

---

[39] Преводът е направен по изданието на **Gelzer, H.** Leontios’ von Neapolis Leben des Heiligen Iohannes des

[43] Translated after Ibn Khallikans Biographical Dictionary. Translated from the Arabic by **Bn Mac Guckin de Slane**. Paris. 1871, p. 594.

Нехристиянски вариант на мита (по всичко изглежда и той с „александрийски“ произход) е включен в сборник, създаден не по-късно от 877 г., за чийто автор се е приемал през средновековието египетският шафиитски богослов Юнус ибн Абд Ал-Аала[40]. Ето разказът, такъв какъвто го намирам в Биографичния речник на Ибн Халикан, съставен през третата четвърт на XIII в.:

„Произведението, озаглавено Kitâb al-Muntazem fi akhbâr man sakan al-Mukattam (Книга с подбрани истории за някогашните обитатели на Мукаттам[41]*) съдържа откъс от Юнус*[42]*, от който подбрах този пасаж: „Една от случките, които той ми разказа, като каза, че я е научил от друг човек, беше следната: Един човек отишъл при медникаря и му поискал заем от хиляда динара, които щял да му върне в определено време. „Кой ще гарантира за плащането ти?“, казал медникарят. Другият отговорил: „Всевишният Бог“. – Медникарят дал парите, а човекът се отправил на търговско пътешествие [по море]. Когато денят за разплащането наближил, длъжникът поискал да стигне при заемодателя си, но това не му се отдало, защото не подухвал никакъв вятър. Тогава той взел едно сандъче, поставил в него хиляда динара, заключил го, заковал капака му an oath. Let us go to the church of Saint Mina and there swear that you did not take from me the chest with a thousand gold coins. The Christian agreed, and together they went to the church of the saint, where the Christian swore an oath that he had not taken his gold for storage. When he made the oath they left the church and the moment the Christian mounted his horse, the animal became so mad that he could not hold it. The horse tore his bridle, stood right on its hind legs and threw his master on the ground. Not only that, but a ring fell from his hand and from his pocket a key. The Christian stood up, calmed the horse down and mounting him again went along with the Jew. After a while he told the Jew:*

'My friend, here's a comfortable place, let dismount and have some bread. They dismounted the horses, left them to graze and sat down to eat. After some time the Christian suddenly saw his slave before him, who held in his hand the chest of the Jew, and in the other – the ring that had fallen from his master's hand. Seeing this, the Christian was horrified and asked:

"What does this mean?"

The slave replied:

"A fearsome warrior on horseback came to the lady, gave her the key and the ring and said, 'Send as soon as possible the chest of the Jew before your husband has got in misfortune'. And she gave me to bring them all to you, as you had ordered'

Seeing this miracle, the Jew was delighted and together with his friend returned to the temple of the holy martyr Mina. There he bowed head to the ground and asked to be baptized, because he believed by what he saw. The Christian prayed forgiveness to Saint Mina for his violation of God's commandment. Both received what they prayed for – one baptism, and the other forgiveness for his sin, and they returned home rejoicing and glorifying God and praising His holy saint Mina".[44]

As I believe the reader is already convinced that the "Constantinopolitan" myth is not an original creation of the inhabitants of the Byzantine capital. The plots of all stories preceding the myth are similar and the component elements are almost identical. As is typical for the myth creation

---

Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien. Leipzig. 1893, S. 18–20. Особена помощ ми оказа френското издание на текста, включен от **D'Andilly, A.** в сборника Les vies des saints pères des déserts et de quelques saintes, écrites par des pères de l'église, & autres anciens auteurs ecclésiastiques. Bruxelles. 1694, p. 137–139. В много съкратен вид текстът може да бъде прочетен и в българското издание на Чети-минея за месец ноември, съставен през XVII в. от св. Димитър Ростовски (Жития на светиите. Ноември. Света гора, Атон. 2008, с. 343–344). Още един съкратен вариант може да бъде прочетен в менология на Симеон Метафраст, съставен през X в. (виж текста в Patrologiæ græcæ. T. 114, paris. 1903, col. 907–911). Предполага се, че този текст е преработка на Метафраст от житие на Йоан Александрийски, съставено в началото на VII в. от св. Софроний Йерусалимски (виж у **Gregoire, H.** Les premières „maternités“ d'Alexandrie. In: La Semaine Egyptienne. № 19–20. 27 mai 1927, p. 9).

[40] Този разказ е забелязан още от Рьоне Басе, който е предложил и кратко резюме в работата си (**Basset, R.** Opus. Cit., p. 28–29). За съжаление, следходниците му не са се възползвали от заключенията му.

[41] Муккаттам, планинска област в Египет, близо до Кайро.

[42] Юнус ибн Абд ал-Аала, египетски мюсюлмански богослов, починал вероятно през 877 г.

[44] Жития на светиите. Ноември. Света гора, Атон. 2008, с. 258–259.

и го хвърлил в морето, като казал: „Всемогъщи Боже, тук е онова, с което моля да се разплатиш за мен.“ Заемодателят, който бил отишъл на морския бряг, за да види дали длъжникът му не пристига с парите, забелязал един тъмен предмет да плава по морето и наредил на слугата си да го донесе. А това било същото сандъче, за което споменахме, и като го отворил, той намерил в него хилядата динара. А другият човек, като събрал впоследствие подобна сума, се възползвал от благоприятния вятър и отплавал с намерението да се види с медникаря. При завръщането си, той го поздравил, а на въпроса на онзи кой е, отговорил: „Аз съм оня, който взе от теб хиляда динара, а сега те са тук.“ Медникарят казал: „Аз няма да ги взема, докато ти не ми разкажеш какво си направил с парите ми.“ Човекът му разказал за онова, което се било случило, споменал и за неблагоприятния вятър, който попречил на завръщането му. „Всемогъщият Бог – казал медникарят – *се е погрижил да насочи към мен хилядата динара от твое име и аз ги получих.*”[43]

Изразните средства, с които си послужил Юнус ибн Абд ал-Аала още в началото на текста (*„Една от случките, които той ми разказа, като каза, че я е научил от друг човек...”*), дават основание да се допусне, че разказът е бил добре познат доста време преди той да бъде записан, т.е. – доста преди 877 г. Освен това, „александрийският“ произход на споменатите вече два по-ранни варианта на разглеждания мит ме убеди, че първоизточникът му трябва да бъде потърсен в близкоизточните литературни произведения. За целта препрочетох немалко от достъпните ми средноазиатски (персийски и северноиндийски) и арабски средновековни приказки, с удоволствие разбира се, но уви – без резултат. В замяна на това, успехът ми помогна да открия текст, съставен в края на IV в., при това отново в Александрия, текст, който като че ли съдържа елементите на интересуващия ни мит. Това е едно от чудесата на великомъченика св. Мина, записано в сборничето с негови чудеса, съставено от александрийския архиепископ Тимотей (380–385 г.). Тук го предавам според

in general, they introduce a "migratory" storyline, well known to the peoples inhabiting the eastern Mediterranean in a period, as it seems prior to the time to which the myths forward us. Very probably the original version of the story was created in the most remarkable city of the late antiquity – Alexandria, where through the exclusive activity of its heterogeneous population, it quickly spread among the peoples inhabiting significant territories, mainly in the areas of the major East Mediterranean ports. In the next few centuries, the obvious moralizing character of the story, contributed to its inclusion in collections of the Virgin Mary’s miracles, very popular in the west and thus it spread across medieval Europe. The question of the time it was naturalized in Constantinople still cannot be well resolved. A document, probably from the early 9th century (the letter of Pope Gregory II to Emperor Leo III), thereof I represent a small fragment, seems to give grounds to assume that at least at that time it already had been known in the City.

After this overview of some of the medieval versions of the myth of Christ Guarantor I will try to identify the image in Constantinople, of which in subsequent centuries there are plenty of references by pilgrims and patriographs, on which here, however, I will not dwell[45].

Is not this the really famous image of Christ, which according to the myths was destroyed in 726 by order of Emperor Leo III? At least some of the sources give grounds for such identification. For example, some of the earliest texts telling about the event – the letter of Pope Gregory II to Emperor Leo III, undoubtedly mention exactly that image:

"...Write to all countries you have scandalized that Germanus of Constantinople and Gregory, the Roman Pope were misled regarding the icons, and we who have the right of binding and loosing, will forgive your mistake. God is my witness that I sent all letters to the western kings, and made them your friends, by praising and highly appreciating you before them. So they accepted and

---

[43] Преводът е според изданието Ibn Khallikans Biographical Dictionary. Translated from the Arabic by **Bn Mac Guckin de Slane.** Paris. 1871, p. 594.

[45] Here I shall forward the reader only to some of the texts in my work ‘Когато всички пътища водеха към Константинопол’ *(When all roads led to Constantinople)*. Ed. Faber. Veliko Tarnovo. 2012, which could easily be found by the indexes in the book.

текста от Чети-минея за месец ноември, съставен от св. Димитър Ростовски:

„Един евреин имал приятел християнин. Веднъж, когато заминавал в далечна страна, той дал на приятеля си за съхранение ковчеже с хиляда жълтици. Но се забавил в пътуването си и християнинът намислил да не му връща златото, а да го вземе за себе си. Когато се върнал, евреинът отишъл при християнина и го помолил да върне златото, което му дал да пази. Но онзи отказал с думите:

– Не зная какво искаш от мене. Нищо не си ми давал и аз нищо не съм вземал от тебе. Като чул такъв отговор от приятеля си, евреинът се натъжил и като сметнал златото си за изгубено, казал на християнина:

– Брате, никой не знае това, освен Бог. Ако отказваш да върнеш златото, което ти оставих да пазиш, и уверяваш, че не си го вземал от мене, потвърди това с клетва. Нека идем в църквата на свети Мина и там се закълни, че не си вземал от мене ковчежето с хиляда жълтици. Християнинът се съгласил и те заедно отишли в църквата на светеца, където християнинът се заклел на евреина пред Бога, че не е вземал златото му за съхранение. Като изрекъл клетвата, те излезли от църквата и щом яхнали конете си, конят на християнина побеснял, така че той не можел да го удържи. Конят разкъсал юздата, изправил се на задните си крака и хвърлил господаря си на земята. При това от ръката на християнина паднал един пръстен, а от джоба му изпаднал ключ. Християнинът станал, усмирил коня, яхнал го отново и тръгнал заедно с евреина. След известно време той казал на евреина:

– Приятелю, ето едно удобно място, нека слезем от конете, за да хапнем малко хляб. Те слезли от конете, оставили ги да пасат и седнали да хапнат. След малко християнинът изведнъж видял пред себе си своя роб, който в едната си ръка държал ковчежето на евреина, а в другата – падналия от ръката на господаря му пръстен. Като видял това, християнинът се ужасил и попитал:

– Какво значи това?

Робът отговорил:

– Един страшен воин на кон дойде при госпожата, даде ѝ този ключ и пръстена и каза:

kept the honor of your portraits, but before they knew about your unfortunate endeavor against the icons. When they learned, however, that you had sent in Chalkoprateia the spatharokandidatos Jovinus to destroy the miraculous statue of Christ called Antiphonites, but devout women imitating those who had anointed the Lord, kept shouting against the desecrator: "Do not do that!" But he, without complying with these events climbed up a ladder and hit three times with the ax the face of the statue and then the women, irritated to the extreme pulled the ladder down and killed Jovinus, and you sent soldiers and ordered them to kill a confusing number of women in the presence of several high–minded people, Romans, Franks, Vandals, Mauritanians, Goths, in a word, of all Western peoples, and these men when they returned to their homelands told about your actions worthy only of a child; then because of their stories, your images were destroyed and the Langobards, Sarmatians and other Nordic peoples invaded the unfortunate Decapolis, took Ravenna and removed your people from power and men chosen from among them occupied their place and intended to do so with the other neighboring imperial cities, even with Rome, whom you could not help. You gathered the fruits of your madness... ".[46]

In other texts, however, that will be discussed below, the image of Christ, which was destroyed in 726, was at the palace entrance of Chalki. Usually the historians quietly bypass the contradictions in the sources about this picture of which after the end of the 8th century a remarkable mythology was developed due to the fact that its legendary destruction by order of Emperor Leo III the Isaurian marked the beginning of iconoclasm[47]. Largely responsible for that omission are the many vitae of martyrs icon adherents (St. Stephen New, St. Theodosia of Constantinople, etc.), the myths about the places of worship in Constantinople and the stories from Byzantine and Western chronicles, which were associated with the iconoclasm and could hardly be reconsidered today after cen-

---

[46] Translated after **Hefele, C. J.** Histoire des conciles d'après le documents originaux. T. III. Paris. 1910, p. 668.

[47] See detailed review of the information about the event in **Gero, S.** Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with particular attention to the Oriental Sources. Louvain. 1973, p. 212–217

прати колкото се може по-скоро ковчежето на евреина, за да не се случи голяма беда със съпруга ти. И тя ми даде да донеса всичко това при тебе, както си заповядал.

Като видял това чудо, евреинът се зарадвал и заедно с приятеля си се върнал в храма на свети мъченик Мина. Там той се поклонил доземи и поискал да бъде кръстен, защото повярвал чрез чудото, което видял. А християнинът се помолил на свети Мина за прошка, че нарушил Божествената заповед. И двамата получили онова, за което молели – единият – кръщението, а другият – прошка за греха си, и се завърнали радостни, прославяйки Бога и величаейки Неговия свят угодник Мина."[44]

Както вярвам и читателят вече се е убедил, „константинополският“ мит не е оригинално творение на жителите на византийската столица. Във всички предхождащи го разкази сюжетите са подобни, а съставящите ги елементи са почти еднакви. Както е характерно за митотворчеството изобщо, в тях е залегнал „мигриращ“ сюжет, добре познат на народите, обитаващи Източното Средиземноморие по време, предхождащо изглежда епохата, към което митът ни препраща. С голяма вероятност първоначалният вариант на разказа бил създаден в най-забележителния град от епохата на късната античност – Александрия, откъдето чрез изключителната активност на хетерогенното му население, той бързо се разпространил между народите, обитаващи значителни територии, главно районите на големите източносредиземноморски пристанища. В последвалите няколко века несъмненият морализаторски характер на разказа допринесъл за включването му в популярните на запад сборници с чудесата на света Богородица, и така той бил разпространен из цяла средновековна Европа. Въпросът за времето на възприемането му в Константинопол обаче все още не може да бъде добре решен. Документ, вероятно от началото на IX в. (писмото на папа Григорий II до император Лъв III), от който по-долу представям малък фрагмент, като че ли дава основание да допуснем, че най-малкото по това време той вече е бил изглеждал познат в Града.

След този преглед на някои от средновековни turies of being fundamental to the Christian faith.

The first to question the existence of such an image in Constantinople and the authenticity of all stories related to its destruction in 726 was Marie-France Auzépy. In his work[48], published a quarter of century ago he had compiled and analyzed dozens of historical sources – the letter of Pope Gregory II to Emperor Leo III, the chronicles of Patriarch Nicephorus and Theophanes, the vita of St. Stephen the New, all created about 800 or shortly after it, texts composed after 815, i.e. after the Church Council of Constantinople, which restored iconoclasm. Although his thesis is presented with utmost propriety and correctness in dealing with the sources, today it is not accepted by most historians. However, it seems to reveal a truth veiled by the clergymen as back as the early 9th century – that there was no image of Christ Antiphonites in Constantinople. I shall briefly communicate Auzépy's viewpoints. All early texts that mention the event, viz. the chronicle of Patriarch Nicephorus, the letter of Pope Gregory II, the so-called *Scriptor Incertus* chronicle[49], were not contemporary documents but were created around 800, and not later than 815. Furthermore, the so-called letter of Pope Gregory II (traditionally dated to 730) is defined as a document "*of doubtful authenticity*" created probably at the Constantinople Patriarchate at the same time[50]. The information from the later chronicles and vi-

---

[44] Жития на светиите. Ноември. Света гора, Атон. 2008, с. 258–259.

[48] **Auzépy, M.-Fr.** La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III : propagande ou réalité? In: Byzantion. 60. 1990, pp. 445–492; also the much milder criticism on the same occasion in **Brubaker, L.** Inventing Byzantine Iconoclasm. Bristol Classical Press. London. 2012, p. 27–29

[49] Today it is assumed that this passage from the partly surviving Chronicle, which tells about the demolition of the icon of Christ Anthiphonetes, built by Empress Irene, was created after 820 AD, by an icon-venerating churchman "*as a kind of pamphlet directed against this emperor* (i.e. against Leo V, author's note)" (**Markopoulos, A.** La chronique de l'an 811 et le Scriptor Incertus de Leone Armenio: Problèmes des relations entre l'hagiographie et l'histoire. In: Revue des Études byzantines. 57. 1999, p. 259).

[50] The authenticity of the letters of Pope Gregory II has been long argued. The oldest manuscript in which they are available is a badly damaged 10th or 11th century Menologium, kept in the Vatican Library (Palatinus. 308) (See more detail in **Guérard, L**. Les lettres de Grégoire II à Léon l'Isaurien. In: Mélanges d'archéologie et d'histoire. T. 10. 1890, pp. 44–60); cf. also in **Brubaker, L. and Haldon, J.** Byzantium in the Iconiclast Era (ca 680–850): The Sources. Ashgate. 2001, p. 277.

ковните варианти на мита за Христос Гарант ще опитам да идентифицирам споменатото константинополско изображение, за което в последвалите векове има още много споменавания от поклонници и патриографи, на които тук обаче няма да се спирам[45].

Не е ли това всъщност прочутото Христово изображение, което според митовете било унищожено през 726 г. по заповед на император Лъв III? Поне някои от изворите дават основание за такава идентификация. Например, в едни от най-ранните текстове, разказващ за събитието – писмото на папа Григорий II до император Лъв III, се споменава несъмнено точно това Христово изображение:

> „... *Напиши във всички страни, които си скандализирал, че Герман Константинополски и Григорий, папа Римски са били въведени в заблуда по повод на иконите, а ние, които имаме правото да връзваме и развързваме, ще простим грешката ти. Бог ми е свидетел, че пратих всички писма на западните крале и ги превърнах в твои приятели, като те хвалех и оценявах високо пред тях. И така те приеха и съхраниха с почест твоите портрети, но преди да узнаят за твоето злополучно начинание срещу иконите. Когато научиха обаче, че ти си изпратил в Халкопратия спатарокандидата Йовин, за да унищожи чудотворната статуя на Христос, наречена Антифонит, а богоревниви жени, подражавайки на онези, които били помазали Господа, крещели срещу осквернителя: „Не прави това!”, а той обаче, без да се съобразява с тези прояви, се качил на една стълба и нанесъл три удара с брадвата си по лицето на статуята и тогава раздразнените до крайност жени съборили стълбата и убили Йовин, а ти си изпратил войници и си наредил да убият неясен брой жени в присъствието на неколцина издигнати хора, римляни, франки, вандали, мавританци, готи, с една реч, пред хора от всички западни народи, а тези мъже, като се завърнали по родните си места разказали за действията ти, достойни само за дете; тогава, след техните разкази, изобра-*

tae forwards to some earlier documents created apparently for propaganda purposes. Auzépy's reasons for this conclusion are serious enough. The uncertain years of the event (726 or 730) in the "documents", the indefinable place at which it occurred (Chalke Gate[51] or Chalkoprateia[52])[53], the different characters referred to as participant in the event (devoted women or the whole population of Constantinople) are certainly good arguments for his thesis[54]. If we take into account the conclusion that the memory about the events from the first half of the century underwent significant loss as a result from the replacement of large groups of Constantinople population, which was caused by the plague in 741–742, the arguments in favour of Auzépy's theory acquire still greater weight. Since I find unnecessary to repeat his detailed arguments with which he justifies his opinion that the whole story about the destruction of the icon of Christ Antiphonites is an invention of icon-venerating people from the beginning of the 9th century, I will here quote only the conclusion of his work:

> "*... The destruction of the icon of Christ at the Chalke Gate by Leo III never took place, for the obvious reason that this icon did not exist. The commonly known story about the events at the Chalke, representing the destruction, rebellion*

---

[45] Тук ще препратя читателя единствено към някои от текстовете от книгата си „Когато всички пътища водеха към Константинопол“. Изд. „Фабер“. В. Търново. 2012 г., които лесно биха могли да бъда намерени по включените в нея показалци.

[51] About this entrance to the palace, facing the famous square of Augustaion, laid out as a building, its roof covered with gilded bronze tiles and with a bronze door see e.g. in **Janin, R.** Constantinople byzantine. Paris. 1950, p. 110–112; again in **Janin, R.** La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarchat œcuméniques. T. III. Les églises et les monasterès. Paris. 1953, p. 544–545, and in **Mango, C**. The Brazen House. A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople. Copenhagen. 1959, which I do not have at my disposal.

[52] For this famous district of the Constantinopolitan coppersmiths, where the Church of the Theotokos Chalkoprateia was erected in **Janin, R.** Constantinople ..., p. 97–98.

[53] On the difficulty in identifying the location of the icon of Christ Anthiphonetes, mentioned until the 14th century in **Majeska, G.** Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth centuries. Washington 1984, p. 356–360; see also **Magdalino, P.** Constantinopolitana. In: Studies on History and Topography of Byzantine Constantinople. Ashgate, Variorum. 2007q p. 220–227.

[54] I will say as a further remark that the chroniclers who mention it, since they obviously have not seen it, do not specify how it was made – as a sculpture or a mosaic image (See references in Theophanes, Zonaras, Kedrenos).

женията ти бяха унищожени, а лонгобардите, сарматите и другите северни народи нахлуха в злощастния Декапол, превзеха Равена, свалиха управителите, като на тяхно място поставиха управители, избрани измежду тях, и поискаха да постъпят така и с другите съседни императорски градове, дори с Рим, на който ти не би могъл да помогнеш. Ти събра плодовете на своята лудост...”[46]

В други текстове, обаче, за които ще стане дума по-долу, изображението на Христос, което било унищожено през 726 г., било на дворцовия вход Халки. Обичайно противоречията в изворите около това изображение, за което след края на VIII в. била изградена забележителна митология заради това, че с неговото митично унищожаване по нареждане на император Лъв III Исавър, се ознаменувало началото на иконоборчеството, се подминават тихомълком от историците[47]. До голяма степен причината за това са създадените на негова основа многобройни жития на мъченици иконопочитатели (на св. Стефан Нови, на св. Теодосия Константинополска и др.), митове около местата за поклонение в Константинопол, разкази от византийски и западни хроники, които днес трудно биха могли да бъдат преосмислени, след като векове наред са били основополагащи за християнската вяра.

Първият, който подлага на съмнение съществуването на подобно изображение в Константинопол и на истинността на всички разкази, свързани с унищожаването му през 726 г., е Мари-Франс Озепи. В работата му[48], издадена преди четвърт век, са събрани и анализирани десетки исторически извори – от писмото на папа Григорий II до император Лъв III, през хрониките на патриарх Никифор и Теофан, през житието на св. Стефан Нови, всичките, създа-

and massacre, was resulted from the combination of the interests of the two most important figures in the empire, the emperor in the face of Empress Eirene, who ordered an inscription ascribing the destruction of the earlier icon to Leo III to be displayed at the icon of Christ that she set at the Chalke Gate around. 800, so as to increase her popularity and to blacken a predecessor of her husband and son, and also the patriarch who, in the face of Nicephorus promoted around 807 –808 the creation of the story about the icon's destruction in order to counter the iconoclastic danger and the Studite opposition: this story allowed to confirm the view that the church, as was then, resisted from the very beginning the new religious policy of the Emperor, thanks to Patriarch Germanus and the innocent inhabitants of the city who lost their lives in defense of the icons. Hence the fact that only authors, who were of the Patriarch's entourage, told about the "event". In fact, they did not tell us about it, they invented the story the same way they "found" relics: they gathered the scattered fragments of the urban rumors then gave a name to the renovated skeleton and wrote its history. Their texts, regardless of genre, letters or chronicles, hagiographical writings are vita texts and their authors worked with their sources as freely as the vita writer, and because of that these texts should be treated as such.

The curious thing in the case is that these falsified stories had historical sequels: their result was the destruction of the Chalke icon [set by Empress Eirene, A/N] by Emperor Leo V, who believed that he thus repeated the actions of his famous predecessor. Since the act of Leo V was authentic, it indirectly conferred weight to the tangibility of the patriarchal propaganda: for this reason, after 815 no one doubted the act of Leo III".[55]

Marie-France Auzépy's conclusion acquires additional value because of the fact that there is not a single familiar image of Christ Antiphonites, preceding the 1040s[56]. With high probability his

---

[46] Преводът е направен по **Hefele, C. J.** Histoire des conciles d'après le documents originaux. T. III. Paris. 1910, p. 668.

[47] Виж обстоен преглед на сведенията за събитието у **Gero, S.** Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with particular attention to the Oriental Sources. Louvain. 1973, p. 212–217.

[48] **Auzépy, M.-Fr.** La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III : propagande ou réalité? In: Byzantion. 60. 1990, pp. 445–492; виж също и доста по-меките критични бележки по същия повод у **Brubaker, L.** Inventing Byzantine Iconoclasm. Bristol Classical Press. London. 2012, p. 27–29.

[55] **Auzépy, M.-Fr.** Op. cit., p. 491–492.

[56] A. Frolow assumes that the image on the thumbnail of the Menologium of Basil II (housed in the Vatican), created between 976 and 989, is that of Christ Antiphonetes (of the Chalkitis), depicted between 843 and 855 in the place of the image which was destroyed by Leo V, and which is supposed to be the work of Saint Lazarus Zographos (**Frolow, A.** La fin de la querelle iconoclaste et la date des plus anciens psautiers grecs à illustrations

дени около 800 година или малко след нея, до текстовете, създадени след 815 г., т.е. след константинополския църковен събор, който възстановил иконоборчеството. Макар че е поднесена с изключителна коректност и добросъвестност в работата с изворите, тезата му не се възприема и до днес от повечето историци. Тя обаче като че ли разкрива една, забулена от църковните дейци още в началото на IX век, истина – изображение на Христос Гарант в Константинопол просто не е имало. Ще споделя накратко вижданията на Озепи. Всички ранни текстове, в които събитието се споменава, а именно хрониката на патриарх Никифор, писмото на папа Григорий II, хрониката на т.нар. Scriptor Incertus[49] не са съвременни документи, а са създадени около 800 г., но не по-късно от 815 г. Освен това т.нар. писмо на папа Григорий II (датирано традиционно към 730 г.) е определено като документ „*със съмнителна автентичност*", сътворено вероятно в константинополската патриаршия по същото време[50]. Сведенията от по-късните хроники и житиета възлизат към тези няколко по-ранни документа, създадени очевидно с пропаганден характер. Основанията на Озепи за тази констатация са достатъчно сериозни. Обърканите в „документите" години на събитието (726 или 730), мястото, на което то се е съсfirst images reproduced the famous most likely mosaic work, which was in the church of Christ Antiphonites, built by order of Empress Zoe, the church in which she was subsequently buried[57]. According to Michael Psellos the Empress "*made an extremely accurate image of Jesus ... [Antiphonites], decorated it with various jewels and almost breathed life into the icon. With its colour the image was simultaneously giving sign to the supplicant and foretelling the future... And I have repeatedly seen her ... and if she saw the image pale, she left distressed, but if it was flaming and illuminated by bright lights, immediately announced that to the king and foretold the future*".[58]

Strangely, however, the coin types from that period bear two different images of Christ as it becomes clear by the inscriptions engraved on them: Ο ΑΝΤΙΦѠΝΗΤ and Ο ΧΑΛΚΗΤΗ [Η][59]. Is it about different icons that have become famous thanks to the mythology created around them, one held in the church of the Theotokos Chalkoprateia (Christ Antiphonites, i.e. Guarantor) and the other in the church of Christ at Chalke destroyed twice during the Iconoclast period? Hardly so. Very

---

marginales. In: Revue de l'histoire des religions. T. 163 n ° 2. 1963. p. 215–216; reference to the icon painted by Lazarus in: **Продолжатель Феофана**. Жизнеописания византийских царей. III. 13. Санкт-Петербург. 2009, с. 71); see the caption accompanying this "third" image in the compiled texts published at the end of the book Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975. Ed. by Bryer, A. and Herrin, J. 1977, p. 185, №25.

[49] Днес е прието, че този откъс от недостигнала до нас в цялост хроника, в която се разказва за събарянето по нареждане на император Лъв V на иконата на Христос Гарант, издигната от императрица Ирина, е създадена след 820 г., при това от духовник иконопочитател „*като своеобразен памфлет, насочен срещу този император* (т.е срещу Лъв V, б.м.)" (**Markopoulos, A.** La chronique de l'an 811 et le Scriptor Incertus de Leone Armenio: Problèmes des relations entre l'hagiographie et l'histoire. In: Revue des Études byzantines. 57. 1999, p. 259).

[50] За автентичността на писмата на папа Григорий II се е водила дълга полемика. Най-старият ръкопис, в който те са запазени, е силно повреден Менологий (от X или от XI в.), съхраняван в библиотеката на Ватикана (Palatinus. 308) (Виж по-подробно у **Guérard, L.** Les letters de Grégoire II à Léon l'Isaurien. In: Mélanges d'archéologie et d'histoire. T. 10. 1890, pp. 44–60); виж също и у **Brubaker, L. and Haldon, J**. Byzantium in the Iconiclast Era (ca 680–850): The Sources. Ashgate. 2001, p. 277.

[57] On this church in: **Janin, R.** La géographie ..., 1953, p. 520–522; и у **Magdalino, P.** Opus. cit., p. 225–226; както и у **Zulian, G.** Reconstructing the Image of an Empress in Middle Byzantine Constantinople: Gender in Byzantium, Psellos' Empress Zoe and the Chapel of Christ Antiphonetes. In: Rosetta 2**.** 2007, p. 32–55, particularly on pp. 38–48.

[58] **Михаил Псел**. Хронография. Изд. Зограф 1999, с. 148 (кн. VI. § LXVI. За Антифонит). Although it is not the subject of my work, but supposing that the passage has probably incited the interest of the reader, I will mention that it was studied also by the historians. Here I shall forward the reader only to the most advanced known to me work on the subject, that of **Maria Mavroudi**. Licit and illicit Divination. Empress Zoe and the Icon of Christ Anthiphonetes. In: Les savoirs magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance. Firenze. 2014, p. 431–460.

[59] Details in **Grierson, P.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 3. Part. 1. Washington, D.C. 1993, p. 160–164 and Table 16 on p. 152 (Types IV a–c).

тояло (Халки[51] или Халкопратея[52])[53], споменавания за различни участници в тях (богоревниви жени или целокупното константинополско население) са несъмнено добри доводи за тезата му[54]. Като се прибави към всичко това и констатацията за значителната загуба на памет за събитията от първата половина на века, в резултат на подмяната на големи групи от константинополското население поради чумната епидемия от 741–742, мотивите в полза на теорията на Озепи добиват още по-голяма тежест. Тъй като намирам за излишно да повтарям подробно неговите доводи, с които той обосновава виждането си, че цялата история около унищожаването на иконата на Христос Гарант е дело на иконопочитателите от началото на IX в., ще цитирам само заключението на работата му:

„... унищожаването на иконата на Христос при Халки от Лъв III никога не се е състояло, поради очевидната причина, че тази икона не е съществувала. Общопознатият разказ за събитията при Халки, който представя разрушаването, бунта, избиването, е създаден в резултат от обединяването на интересите на двете най-важни личности в империята: на императора в лицето на императрица Ирина, която наредила да бъде изписан надпис, при-

possibly, the coin type of Christ standing with right hand raised on his chest[60] in blessing gesture represented on bronze test samples of histamena of Zoe (Fig. 2), and perhaps on the anonymous folles class "C" and the folles of Nicephorus III (Type IVc in Grierson)[61] reproduce the image of Christ Antiphonites (the "Responder") from the church built by Zoe[62] (Fig. 3). As for the images of Christ Chalkitis, I think Grierson's argument that the first coins depicting him are the coronation coins of Romanos I Lakapenos could not withstand serious criticism since the first coins on which we meet the attribute Ο ΧΑΛΚΗΤΗC were minted in the 13th century, and that in Nicaea[63] (Fig. 4), and I find improper the perfunctory comparison of images of the later and the earlier coin emissions and the transfer of the nickname of Christ from one to the other because of their similarity. As we have already seen, the confusion between the icons of Christ Antiphonites and Christ Chalkitis in texts from the beginning of the 9th century is quite obvious. It becomes even greater when to the above mentioned "icon types" a third is added – Christ on throne, full face, with raised in blessing gesture right hand and the New Testament in the left, identified by the accompanying legend as Ο ΑΝΤΙΦΟΝΗΤΗC; to the right of the figure of Archangel Michael from the top register of Palla d'oro in St. Mark's in Venice – undoubtedly Byzantine work of the 12th century (Fig. 5)[64]. Indeed, it seems that we can hardly talk about specific types of Christ Antiphonites or Christ Chalkitis (or the "responding" Christ of Empress Zoe). With those captions accompany-

---

[51] За този дворцови вход, обърнат към известния площад Августейон, оформен като сграда, с облечен с бронзови позлатени плочи покрив и с бронзова врата виж напр. у **Janin, R.** Constantinople byzantine. Paris. 1950, p. 110–112; пак у **Janin, R.** La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. Première partie. Le siege de Constantinople et le patriarchat œcuméniques. T. III. Les églises et les monasterès. Paris. 1953, p. 544–545, както и у **Mango, C.** The Brazen House. A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople. Copenhagen. 1959, с която аз самият не разполагам.

[52] За този прочут константинополски квартал на медникарите, където била издигната църквата Богородица Халкопратска, виж у **Janin, R.** Constantinople ..., p. 97–98.

[53] За трудността да бъде локализирано местоположението на иконата на Христос Гарант, споменавана чак до XIV век, виж у **Majeska, G.** Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth centuries. Washington 1984, p. 356–360; виж също и у **Magdalino, P.** Constantinopolitana. In: Studies on History and Topography of Byzantine Constantinople. Ashgate, Variorum. 2007, p. 220–227.

[54] Ще добавя и това, че хронистите, които споменават за нея, тъй като очевидно не са я виждали, не изясняват как е била изработена – мозаечно или скулптурно изображение (Виж споменаванията у Теофан, Зонара, Кедрин).

[60] More on the image of Christ Antiphonetes in: **Kazhdan, A. and Maguire, H.** Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art. In: Dumbarton Oaks Papers. Vo. 45. 1991, pp. 14–16 and Fig.fig. 24, 26, 27and 28.

[61] **Grierson, P.** Catalogue ..., p. 162–164 and Table 16 on p. 152 (Type IVc).

[62] The seals of the Diakonia of Christ Antiphonetes from the second half of the eleventh century represent a full-length Christ (cf. the Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 5. Washington, DC, 2005, p. 74, №30. 1).

[63] Detail in the two articles by **Dumont, A.** Médaille inedited représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen. и Ο ΙΗΣΟΥΣ ΣΩΤΗΡ Ο ΧΑΛΚΗΤΗΣ. In: Mélanges d'archéologie et d'épigraphie. Paris. 1892, pp. 597–601 et 602–606).

[64] Actually this is an image of Christ Pantocrator (Cf. Detail in: **Capizzi, C.** ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (Saggio d'esegesi letterario-iconografica). Romae. 1964, p. 315 sqs.

писващ унищожаването на предходната икона на Лъв III, при иконата на Христос, която тя издигнала в Халки към 800 г., така че да увеличи популярността си и да очерни един предтеча на мъжа си и на сина си, и на патриарха, който в лицето на Никифор към 807–808 г. поощрил създаването на разказа за унищожаването на иконата, за да се противопостави на иконоборческата опасност и на студийската опозиция: този разказ разрешавал да бъде утвърдено виждането, че църквата, каквато била тогава, още от началото се била съпротивлявала на новата религиозна политика на императора, благодарение на патриарх Герман и на невинните жители на града, които загубили живота си в защита на иконите. Оттам произтича и обстоятелството, че единствено авторите, които били в обкръжението на патриарха, разказват за „събитието". В действителност те не ни съобщават за него, те го измислят, така както се „изнамирали" реликви: като намирали в градските слухове разпръснати елементи, те ги събирали, давали название на възобновения скелет и написвали историята му. Техните текстове, без оглед на жанра, писма или хроники, са житийни текстове, а авторите им работели с изворите си със свободата на житиеписеца, поради което текстовете им трябва да бъдат разглеждани като такива.

Любопитното в събитието е, че тези фалшифицирани разкази имали историческо продължение: техен плод било унищожаването на иконата при Халки [поставена от Ирина, б.м.] от император Лъв V, който вярвал, че повтаря действията на своя прочут предтеча. Тъй като деянието на Лъв V било истинно, то косвено придало тежест на реалността на патриаршеската пропаганда: заради него, след 815 г. никой не се съмнявал в деянието на Лъв III."[55]

Това заключение на Мари-Франс Озепи добива допълнителна тежест и поради обстоятелството, че няма нито едно познато изображение на Христос Гарант, предхождащо 40-те години на XI век.[56] С голяма вероятност първите негови

ing the images of Christ, the assignors seem to have intended rather to emphasize and draw attention to certain characteristics of God than to present specific types of icons.

Another very interesting element of the so-called "Constantinopolitan" myth is the trade with metals, particularly with lead and tin in Byzantium at the beginning of the 7th century, the time to which the earliest version of the myth forwards us – the story by the said *Vita* of St. John the Merciful, Patriarch of Alexandria (610–619), created by Leontius of Naples (resp. that of St. Sophronius of Jerusalem)[65]. In both texts (*Vita* of John the Merciful and the "Constantinopolitan" myth), after a series of misfortunes and led by God, the hero embarks on a long journey to the west, comes "accidentally" on the island, where the goods carried on the ship are exchanged for lead and tin, which subsequently prove either rich in silver or turned to silver by God's will. All other elements known indeed from the other similar myths are woven on this canvas and wear the fragrance of local moralism.

The identification of the island, from which the traders received tin and lead, is uncertain. Some of our texts define it as "*the islands of Britain*"[66] (*Vita* of John the Merciful from the beginning of the 7th century) or as islands in the "*ocean*" (John the Monk)[67]. Despite the attempts the "islands of tin" (the Cassiterides) to be identified as modern Britain and in particular as Cornwall, the sources from Antiquity and the Middle Ages say that these are more legendary islands, to which one could largely attribute some even today poorly defined areas of cassiterite and stannum deposits at the northern end of the Iberian Peninsula, on the peninsula of Brittany or the British Isles. That at least is the opinion of many contemporary authors, to whose works I here forward the curious reader. Of them I will mention only the retrospective work of Serge Lewuillon "Polémique et méthode

---

[55] **Auzépy, M.-Fr.** Op. cit., p. 491–492.

[56] А. Фролов предполага, че върху миниатюра от Менология на Василий II (съхраняван във Ватикана), създаден между 976 и 989 г., трябва да се вижда изображението на Христос Гарант (Халкитис), изпи-

[65] It is curious that in our time the two myths are used in parallel as two separate sources of evidence for the trade with metals in Late Antiquity (See e.g. in **Durliat, J**. Les conditions du commerce au VIe siècle. In: The Sixth Sentury. Production, Distribution and Demand. Brill. Leiden. 1998, p. 115.

[66] In the original "*τῆς Βρεττανίας*".

[67] The Greek text and in the corresponding Latin translation mention that in a few days they reached a bay called Atlantic. (**Hoferer, M**. Iohannis monachi Liber de miraculis. …, p. 27)

изображения, възпроизвеждали онова прочуто, вероятно мозаечно произведение, което било изработено в църквата Христос Гарант, издигната по нареждане на императрица Зоя, в която впоследствие тя била погребана[57]. По думите на Михаил Псел императрицата „*си направила изключително точно ... изображение на Исус [Антифонит], украсила го с най-различни скъпоценности и само дето не вдъхнала живот на иконата. Със своя цвят образът едновременно давал знак на молителя и предсказвал бъдещето... И аз неведнъж съм я виждал ... и ако видеше образа пребледнял, отиваше си мрачна, а ако беше пламтящ и озарен от ярко сияние, веднага съобщаваше това на царя и предсказваше бъдещето.*"[58]

Странно обаче, в монетните типове от епохата, се явяват две различни Христови изображения, изяснени от гравираните до тях надписи: Ο ΧΑΛΚΗΤΗC и Ο ΑΝΤΙΦѠΝΗΤ[ΗC][59]. à propos d'une question historique: pour des „Îles Cassitérides" where the greater part of the most noteworthy literature on the topic is compiled and commented[68].

However, I consider it necessary to share some of the conclusions presented in this work:

"*…for the past two centuries, the classical historical science has not made a step forward on the issue of identification of the Cassiterides, except for some details*" (p. 241–242); "*The historian fights Islands, whose name "Cassiterides" in some cases "Oestreminis ("Extreme West")" evidences more to their fabulous character than [to] their reality*." (p. 244). According to the ingenious idea of Jacques Ramin, in Antiquity, when a trip to Britain was mentioned, it probably meant that the journey was undertaken to a very remote location, as these were the last lands known to the Romans[69]. In a few words, the expression (if one can speak of such) '*to travel to Britain*', was used as an idiom indicating neither more nor less than a trip to the very remote destination. It seems that the author of the short version of the story, the anonymous English pilgrim from the late 11th or early 12th century mentioned at the beginning of this work, was aware of this because he did not make reference to their name: "*A strong and favourable wind was blowing and having sailed for forty days and nights they came to an island in the ocean and not until they asked those who inhabited it did they understood where they had arrived. All this happened by God's providence*."[70] Adding to all this the long known fact that during the Roman period and Late Antiquity tin was sourced mainly from Spain[71], it becomes clear that the information of the texts under consideration here should not be looked upon as reminiscences (even less description) of real commercial journeys, but as echoes from the writings of older pre-Roman authors.

Much more interesting is the information

сано между 843 и 855 г. на мястото на онова, което било унищожено от Лъв V, и за което се предполага, че било дело на преподобния Лазар Иконописец (**Frolow, A**. La fin de la querelle iconoclaste et la date des plus anciens psautiers grecs à illustrations marginales. In: Revue de l'histoire des religions. T. 163 n°2. 1963. p. 215–216; споменаване за иконата, зографисана от Лазар у **Продолжатель Феофана**. Жизнеописания византийских царей. III. 13. Санкт Петербург. 2009, с. 71); виж надписа, придружавал това „трето" изображение в събраните текстове, публикувани в края на сборника Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham. March 1975. Ed. by **Bryer, A.** and **Herrin, J.** 1977, p. 185, №25.

[57] За тази църква виж у **Janin, R.** La géographie ..., 1953, p. 520–522; и у **Magdalino, P.** Opus. cit., p. 225–226; както и у **Zulian, G.** Reconstructing the Image of an Empress in Middle Byzantine Constantinople: Gender in Byzantium, Psellos' Empress Zoe and the Chapel of Christ Antiphonites. In: Rosetta 2**.** 2007, p. 32–55, по-специално pp. 38–48.

[58] **Михаил Псел**. Хронография. Изд. Зограф 1999, с. 148 (кн. VI. § LXVI. За Антифонит). Макар че не е в обекта на работата ми, но поради това, че пасажът вероятно е подбудил интереса на читателя, ще спомена, че той е бил обект и на специални проучвания и от историците. Тук ще препратя само към най-модерната, позната ми работа по темата, тази на **Maria Mavroudi**. Licit and illicit Divination. Empress Zoe and the Icon of Christ Anthiphonetes. In: Les saviors magiques et leur transmission de l'Antiquité à la Renaissance. Firenze. 2014, p. 431–460.

[59] Виж по-подробно у **Grierson, P.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 3. Part. 1. Washington, D.C. 1993, p. 160–164 and Table 16 on p. 152 (Types IV a–c).

[68] **Lewuillon, S.** Polémique et méthode à propos d'une question historique: pour des "Îles Cassitérides". – In: Dialogues d'histoire ancienne. Vol. 6, 1980. pp. 235–266.

[69] **Ramin, J.** Le problème des Cassiterides et les sources de l'étain occidental depuis les temps protohistoriques jusqu'au début de notre ère. Paris. 1965, p. 81.

[70] **Марков, Н.** Когато всички пътища водеха към Константинопол. В. Търново. Фабер. 2012, с. 120.

[71] Cf.in Solin. XXIV. On Spain ... (**Caius Julius Solin**. Paris. 1847, p. 189); in Avienus (**Rufus Festus Avienus**. Description de la terre. Les regions maritimes. etc. Paris. 1843, p. 109–111, 119).

Дали не става дума за различни икони, станали прочути, благодарение на създадената около тях митология, едната съхранявана в църквата Богородица Халкопратска (Христос „Гарант", Антифонит), а другата в Христос при Халки, унищожена два пъти през иконоборческия период? Едва ли. С голяма вероятност типът на изправения Христос, с дясна ръка, вдигната за благослов пред гърдите[60], представен върху бронзови пробни отпечатъци за хистамени на Зоя (Обр. 2), и може би върху анонимните фолиси клас „С" и фолиси на Никифор III (тип IVc по Гриърсън)[61] възпроизвеждат изображението на Христос Антифонит („Отговарящия") от построената от Зоя църква[62] (Обр. 3). Що се отнася до образите на Христос Халкитис, струва ми се, че тезата на Гриърсън, че първите монети, които го представят, са коронационни монети на Роман I Лакапин, не би могла да издържи сериозна критика, тъй като първите монети, върху които се среща определението О ХАЛКНТНС, са отсечени през XIII век, при това в Никея[63] (Обр. 4), а механичното сравнение на образите от по-късните и по-ранните монетни емисии и прехвърлянето на прозвището на Христос от едните към другите заради подобието им, намирам за некоректно. Както вече се убедихме, объркването между иконите на Христос Гарант и Христос Халкитис в текстовете от началото на IX век е очевидно. То става още по-голямо, когато към споменатите вече „иконни типове" бъде прибавен и един трети – седналият насрещно на трон Христос, с вдигната за благослов настрани дясна ръка, държащ в лявата Новия завет, обозначен чрез придружаващия го надпис като О ANTIФONHTHC, отдясно на фигурата на ар-

about tin and lead being turned by God's will in silver. I think the explanation can be connected with the specific technology of extracting the lead (tin as well), but also may have a metaphysical character. I will briefly introduce both hypotheses.

The major source of lead are the sulfide ores, the most common is the mineral galena, which typically has a known, not too high silver content. In "roasting" of galena, which aims to remove the sulfides and get a lead oxide, an operation preceding the reduction in the metallurgical blast furnace, lead melt that runs off usually contains a high percentage of contaminants among which the silver is of relatively larger amount. This peculiarity in the extraction of lead was well known in antiquity. In his "Natural History" Pliny the Elder speaks of two kinds of lead – *plumbum nigrum* (black lead, my note) and *stagnum* (Greek κασσίτερος, A/N): "*Lead (plumbi nigri) has a dual origin: it is either derived from its own ore and nothing comes from it, or was formed with silver as a result of melting the mixed ore. The first liquefied form of the latter produced in mines is called stagnum.*" (HN. XXXIV. 159) A little later in the same text Pliny writes: "*Today the stagnum is falsified by adding one third of white copper to the white lead* (plumbum album, i.e. tin, A/N).

Otherwise this is made by alloying one libra of white lead with one libra of black lead. Today some call the composite argentarium... The pure white lead sells for eighty denars, and the black – for seven." (HN. XXXIV. 160–161)[72].

It seems to me that these two texts are sufficient to enable the modern reader to understand the problem of "confusion of terminology" in determining the two metals otherwise so similar in some of their qualities. Indeed, an expert on metals would not fail to recognize them, but the ordinary people would be certainly inclined to make mistake in distinguishing between them[73].

Last but not least, the assumption of metaphysical or semi-metaphysical explanation for the transformation of tin to silver seems to me much more likely because of the "miraculous" nature of

---

[60] Виж повече за изображенията на Христос Антифонит у **Kazhdan, A. and Maguire, H.** Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art. In: Dumbarton Oaks Papers. Vo. 45. 1991, pp. 14–16 and Fig.fig. 24, 26, 27 and 28.

[61] **Grierson, P.** Catalogue ..., p. 162–164 and Table 16 on p. 152 (Type IVc).

[62] Изображението върху печатите на дяконията на Христос Антифонит от втората половина на XI в. представя Христос в цял ръст (виж в Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 5. Washington, D.C. 2005, p. 74, №30. 1).

[63] По-подробно в двете статии на **Dumont, A.** Médaille inedited représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen. и Ο ΙΗΣΟΥΣ ΣΩΤΗΡ Ο ΧΑΛΚΗΤΗΣ. In: Mélanges d'archeologie et d'épigraphie. Paris. 1892, pp. 597–601 et 602–606).

[72] Detailed comments on these texts of Pliny the Elder in **Halleux, R.** De Stagnum "étang" à Stagnum "étain". Contribution à l'histoire de l'étamage et de l'argenture. In: L'Antiquité classique. T. 46, fasc. 2. Bruxelles. 1977, pp. 557–570.

[73] Cf. some references in **Dossin, G.** Gréce et Orient. In: Revue belge de philologie et d'histoire. T. 49, fasc. 1. 1971, pp. 7–13.

хангел Михаил от най-горния регистър на Palla d’oro в Св. Марко във Венеция – несъмнено византийско произведение от XII век (Фиг. 5)[64]. Всъщност, изглежда, че едва ли може да се говори за конкретни типове на Христос Халкитис или на Христос Гарант (или „Отговарящия“ Христос на императрица Зоя). Със споменатите надписи, придружаващи Христовите изображения, възложителите на съответните произведения като че ли имали за цел по-скоро да подсилят и да напомнят определени характеристики на Бога, отколкото да представят специфични иконни типове.

Друг, много интересен елемент от разглеждания тук „константинополски“ мит, е този за търговията с метали, по-специално – с олово и калай, във Византия в началото на VII в., времето към което ни отпраща впрочем и най-ранният вариант на мита – разказът от споменатото вече житие на св. Йоан Милостиви, патриарх на Александрия (610–619 г.), създадено от Леонтий Неаполски (респ. този от св. Софроний Йерусалимски)[65]. И в двата текста (Житието на Йоан Милостиви и „константинополския“ мит), след поредица нещастия, воден от Божията воля, героят се отправя на дълго пътешествие на запад, попада „случайно“ на остров, където разменя носените от него стоки срещу олово и калай, които впоследствие се оказват или богати на сребро или превърнати на сребро по волята на Бога. Всички останали елементи, познати впрочем и от другите подобни митове, са изтъкани върху тази канава и носят аромата на локалното морализаторство.

Идентификацията на острова, от който търговците получили калая и оловото, е несигурна. В някои от нашите текстове те са определени като „*островите на Британия*”[66] (Житието на Йоан Милостиви от началото на VII в.) или като острови в „*океана*“ (Йоан Монах)[67].

the texts. According to the knowledge of the scientists of antiquity and the scientific concepts and their religious faith based on this knowledge, it was assumed that metals could undergo full conversion from one to another. In fact, through implementation of "alchemical" approaches, the old metal experts managed to create alloys that have properties resembling those of the simulated metal. The extant alchemical records with similar recipes are numerous. "*Take refined tin, melt it, and after five consecutive heatings throw asphalt on its surface in the crucible; and whenever it melts, pass it through ordinary salt until it turns into abundant and magnificent asem.*" reads a late antique alchemical recipe[74]. Asem was precisely that "metal" to which the texts considered do forward us. In Antiquity the name *asem* was used to indicate: the electron (natural alloy between gold and silver), the alloy between tin and silver, the tin amalgam, the refined tin, the lead-silver alloy and others[75]. The name was also used for indicating unstamped silver, i.e. silver without specified purity of the metal[76].

It seems that asem was perceived as a separate metal, because towards the 5th – 6th century AD in the alchemical tests it was already assumed as influenced by a separate planet – Jupiter[77]. Here is a text, indeed well-known in Byzantium, which is derived from an eleventh century Medieval Greek manuscript, which says how the asem is made[78]. "*Take meltable lead obtained from ore flotation. Meltable lead is too compact. It melts several times before turning into asem. After asem is obtained and you want to purify it, throw into the crucible some "glass of Cleopatra" and you will get purified asem; because the meltable lead provides much asem. Heat the crucible on moderate, not very strong fire*."[79] It is interesting that this text originates from a work ascribed to Stephen

---

[64] В действителност това е изображение на Христос Вседържител (Виж по-подробно у **Capizzi, C.** ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (Saggio d’esegesi letterario-iconografica). Romae. 1964, p. 315 sqs.

[65] Любопитно е, че в съвремието ни двата мита се използват успоредно, като отделни извори за доказателство за търговията с метали през късната античност (Виж напр. у **Durliat, J.** Les conditions du commerce au Vie siècle. In: The Sixth Sentury. Production, Distribution and Demand. Brill. Leiden. 1998, p. 115.

[66] В оригинала „*τῆς Βρετταvίας*”.

[67] В гръцкия текст и в съответстващия му латински превод се споменава, че след няколко дни стигнали до за-

---

[74] **Berthelot, M.** Collection des anciens alchimistes grecs. Première livraison. Paris. 1887, p. 64.

[75] Ibid., p. 64–65.

[76] Ibid., P. 62. Hence the need at the end of the story by John the Monk it is defined as "*the most pure silver, of what they call pentasfragitim*" (about this silver cf. more detail in **Dodd, E.** Cr. Byzantine Silver Stamps. Washington, DC, 1961, pp. 23–35), but together with it there was, however, lead as well, which was also silver, "*but not so well-purified.*"

[77] **Berthelot, M.** Op. cit., p. 63

[78] Its publisher notes that the title of the recipe besides the first sign denoting asem, r contains also a second alchemical sign denoting silver.

[79] **Berthelot, M.** Opus cit., p. 38.

Въпреки опитите „островите на калая“ да бъдат идентифицирани като съвременна Британия и по-специално – като Корнуел, изворите от древността и средновековието говорят, че това са по-скоро митични острови, към които биха могли да бъдат отнесени най-общо някои недобре определени и до днес райони с каситеритови и станинови находища в северния край на Иберийския полуостров, на полуостров Бретан или на Британските острови. Това поне е мнението на многобройни съвременни автори, към чиито трудове тук само ще препратя любопитния читател. От тях ще спомена единствено ретроспективния труд на Серж Льовуйон – „Спор и метод по повод на един исторически въпрос: за „Каситеридските острови”, където е събрана и коментирана по-голямата част от заслужаващата внимание литература по темата[68]. Все пак, смятам за необходимо да споделя някои от представените в тази работа заключения: „*за последните два века, историческата класическа наука не е направила и стъпка напред по проблема за идентификацията на Каситеридите, с изключение на някои детайли*“ (p. 241–242); „*историкът се бори с острови, чието название „Каситериди”, а в някои случаи „Йостримниди”, свидетелства по-скоро за баснословния им характер, отколкото [за] реалността им.*“ (p. 244). Според находчивата мисъл на Жак Рамен, със споменаването на пътешествие до Британия през античността, вероятно било означавано, че предприетото пътуване било до твърде отдалечено място, тъй като това били последните познати на римляните земи[69]. С две думи, изразът (ако може да се говори за такъв) да пътуваш до Британия, бил употребяван като фразеологизъм, обозначаващ ни повече, ни по-малко пътуване до твърде отдалечено място. Изглежда, че съставителят на съкратения вариант на разказа, споменатият в началото на работата ми анонимен английски поклонник от края на XI или от началото на XII век, е бил наясно с това, защото той не споменава названието им: „*Духал попътен си-*

of Alexandria, one of the distinguished scientists in the period of Late Antiquity, who is known to have been invited as a public lecturer in the court of Heraclius in Constantinople[80], i.e. to the time of whose reign the two versions of the story discussed herein take us. Stephen of Alexandria himself confessed ideas close to the Neo-Platonism, but the theological mysticism seems to have played the leading role in his worldviews. In his works, the idea of transmuting metals into each other is determined by the view that they consisted of inert bodies and fiery spirit. It was this spirit that attached life to the different metals, thus they acquired specific properties[81].

In fact, the whole story, at least in its basic variants, was built largely in the spirit of the Neoplatonic philosophy. It presents the concepts of the Christian Neo-Platonists about the relations between physical and non-physical, the oppositions between rational and irrational are woven into the plot, but the mystical connection between the material and spiritual worlds is brought to the fore as a culmination in it.

At the end of my paper, as a generalization, I would point out that the reader will find echoes of real events of the era neither in the "Constantinopolitan" myth nor in its Alexandrian prototype. They (and all their variants) were the work of spiritual people, undoubtedly intellectuals (probably tempted to indulge also in alchemical pursuits), who by borrowing from older myths, selected and rearranged in the spirit of religious mysticism, sought to offer the audience at the church intriguing moralizing stories that in order to inspire confidence were consistently enriched by the authors themselves with local elements – familiar places and personalities. Therefore, their use as sources of the period could be done only with the proviso that the narrative in them is largely arbitrary, and they reflect rather public attitudes and moods, than real events and people participating.

лив, наречен Атлантик (**Hoferer, M.** Iohannis monachi Liber de miraculis. …, p. 27).

[68] **Lewuillon, S.** Polémique et méthode à propos d’une question historique: pour des "Îles Cassitérides". – В: Dialogues d’histoire ancienne. Vol. 6, 1980. pp. 235–266.

[69] **Ramin, J.** Le problème des Cassiterides et les sources de l'étain occidental depuis les temps protohistoriques jusqu’au début de notre ère. Paris. 1965, p. 81.

[80] For him and for his alchemical pursuits cf. In **Berthelot, M.** Les origines de l’alchimie. Paris. 1885, p. 199–201; and the great work of **Papathanassiou, M**. L’œuvre alchimique de Stéphanos d’Alexandrie: Structure et transformations de la matière, unité et pluralité, l’énigme des philosophes. – In: L’Alchimie et ses racines philosophiques. Ed. J. VRIN. 2005, p. 114–133.

[81] Cf. **Papathanassiou, M.** Opus cit., p. 114–133

лен вятър и като плавали по морето четиридесет дни и нощи, стигнали до някакъв остров насред океана и не разбрали къде са стигнали, докато не попитали тези, които го обитавали. Всичко това станало по Божие провидение."[70] Като прибавим към всичко това и отдавна известния факт, че през римския период и през късната античност калаят бил доставян главно от Испания[71], става ясно, че в сведенията от разглежданите тук текстове трябва да бъдат търсени не реминисценции (още по-малко описания) от реални търговски пътувания, а отгласи от съчиненията на по-старите предримски автори.

Много по-любопитни са известията за превръщането на калая и оловото по Божия воля в сребро. Според мен обясненията за тях може да са свързани както със специфичната технология на добив на олово (и калай), така обаче да имат и метафизичен характер. Ще представя накратко и двете хипотези.

Основният източник за получаване на олово са сулфидните полиметални руди, най-често минералът галенит, който обичайно има известно, невисоко съдържание на сребро. При „пърженето" на галенита, с което се цели да бъдат отстранени сулфидите и да бъде получен оловен оксид, операция, предхождаща редукцията в металургичната пещ, оловната стопилка, която се стича, съдържа обичайно висок процент замърсители, между които среброто е в сравнително по-голямо количество. Тази особеност при добива на олово била позната добре още в древността. В своята „Естествена история" Плиний Стари говори за два вида олово – *plumbum nigrum* (черно олово, б.м.) и *stagnum* (на гръцки *κασσίτερος*, б.м.):

„*Оловото (plumbi nigri) има двойнствен произход: то или произлиза от собствената му руда и от него не излиза нищо друго, или се е образувало със сребро в резултат от стапянето на смесена руда. Първата втечнена форма на това последното, произведена в мините, се нарича stagnum.*" (HN. XXXIV. 159) Малко по-долу в същия текст Плиний записал още: „*Днес stagnum'а се фалшифицира като към бялото олово (plumbum album*, т.е. калай, б.м.) *се прибави една трета бяла мед.*

По друг начин това се извършва като се сплавят една либра бяло олово с една либра черно олово. Днес някои наричат полученото argentarium. ... Чистото бяло олово се продава за 80 динара, а черното – за седем." (HN. XXXIV. 160–161)[72].

Струва ми се, че и тези два текста са достатъчни, за да може съвременният читател да разбере проблема с „объркаността на терминологията" при определянето на два толкова подобни по някои от качествата си метали. В действителност, нито един металик не би ги сгрешил, но обикновеният човек със сигурност бил склонен да допуска объркване между тях[73].

Много по-вероятно ми изглежда обаче – не на последно място и заради „чудотворния" характер на разглежданите текстове, предположението за метафизичното или полуметафизичното обяснение за превръщането на оловото и калая в сребро. Съобразно познанията на учените от древността и основаващите се на тях научни концепции и религиозна вяра, се приемало, че металите могли да претърпяват пълни превръщения от един в друг. В действителност, старите металици съумявали да достигнат чрез прилагането на „алхимични" подходи до създаването на сплави, които имали качества, наподобяващи онези на имитирания метал. Достигналите до наши дни алхимични записи с подобни рецепти са многобройни. „*Вземете пречистен калай, стопете го и след пет последователни стапяния хвърлете на повърхността му в потата асфалт; и всеки път, когато го претопявате, го прекарвайте през обикновена сол, докато той се превърне в изобилен и великолепен асем*", се чете в една късноантична алхимична рецепта[74]. Споменатият асем бил именно онзи „метал", към който ни насочват със сигурност и нашите текстове. В античността названието асем било употребявано за обозначаване на електрона

---

[70] **Марков, Н.** Когато всички пътища водеха към Константинопол. В. Търново. Фабер. 2012, с. 120.

[71] Виж напр. у Солин. XXIV. За Испания ... (**Caius Julius Solin.** Paris. 1847, p. 189); у Авиен (**Rufus Festus Avienus**. Description de la terre. Les regions maritimes. etc. Paris. 1843, p. 109–111, 119).

[72] По-подробни коментари върху тези текстове на Плиний Стари виж у **Halleux, R.** De Stagnum «étang» à Stagnum «étain». Contribution à l'histoire de l'étamage et de l'argenture. In: L'Antiquité classique. T. 46, fasc. 2. Bruxelles. 1977, pp. 557–570.

[73] Виж някои бележки по това у **Dossin, G.** Grèce et Orient. In: Revue belge de philologie et d'histoire. T. 49, fasc. 1. 1971, pp. 7–13.

[74] **Berthelot, M.** Collection des anciens alchimistes grecs. Première livraison. Paris. 1887, p. 64.

(естествена сплав между злато и сребро), на сплавта между калая и среброто, на калаената амалгама, на пречистения калай, на оловно-сребърната сплав и др.[75] Названието било употребявано и за обозначаване на неподпечатаното сребро, т.е. за среброто без указана чистота на метала[76]. Изглежда, че асемът бил възприеман за отделен метал, защото към V–VI век сл. Хр. в алхимическите тестове той вече бил поставян под влиянието на самостоятелна планета – Юпитер[77]. Ето впрочем и един добре познат във Византия текст, извлечен от средногръцки ръкопис от XI в., от който научаваме как се правел асем[78]:

„Вземете топимо олово, добито от изплавена руда. Топимото олово е твърде компактно. То се топи няколко пъти, докато се превърне в асем. След като асемът е получен, ако искате да го пречистите, хвърлете в потата „стъкло на Клеопатра" и ще добиете чист асем; защото топимото олово предоставя много асем. Нагрявайте потатата върху умерен, не много силен огън."[79]

Интересно е, че този текст произлиза от съчинение, отнасяно към творчеството на Стефан Александрийски, един от прочутите учени в периода на късната античност, за когото се знае, че бил поканен за преподавател в Константинопол от император Ираклий[80], т.е. към времето на чието управление ни отвеждат и основните два варианта на коментирания тук разказ. Самият Стефан Александрийски изповядвал идеи, близки до неоплатониците, но в световъзприятията му, ръководеща била, изглежда, теологичната мистика. Идеята за превръщането на металите един в друг в работите му, е обусловена от виждането, че те се състояли от инертни тела и огнен дух. Именно духът бил този, който предавал различни души на отделните метали, като по този начин те придобивали специфичните си качества[81].

Всъщност, целият разказ, поне в основните му варианти, е изграден до голяма степен в духа на неоплатоническата философия. В него са представени добре концепциите на християнските неоплатоници за връзките между телесно и нетелесно, виждаме вплетени в сюжета и противопоставяния между рационалното и нерационалното, а като кулминация в него е изведена мистичната връзка между материалния и духовния свят.

В края на работата си, като обобщение, трябва да изтъкна, че нито в разглеждания „константинополски" мит, нито в неговия александрийски прототип, могат да бъдат търсени отгласи от реални събития от епохата. Те (както и всички произлезли от тях варианти) били дело на духовни лица, несъмнено интелектуалци (вероятно изкушени да се отдават и на алхимични занимания), които чрез заемки от по-стари митове, подбрани и пренаредени в духа на религиозната мистика, се стремили да поднесат на слушателите си в църквата интригуващи морализаторски разкази, които, за да внушават доверие, били обагряни неизменно от авторите им и с локални елементи – познати места и личности. Поради това, ползването им като извори за епохата би могло да се прави единствено с уговорката, че разказаното в тях е до голяма степен условно и в тях се отразяват по-скоро обществените нагласи и настроения, отколкото действително случили се събития и участващи в тях хора.

---

[75] Ibid., p. 64–65.

[76] Ibid., p. 62. Оттам впрочем и необходимостта в края на разказа на Йоан Монах то да бъде определено като „най-чисто сребро, от онова, което наричат пентасфрагитим" (за това сребро виж по-подробно у **Dodd, E. Cr.** Byzantine Silver Stamps. Washington, D.C. 1961, pp. 23-35), заедно с което обаче в товара имало и олово, което също било сребро, „но не толкова добре пречистено."

[77] **Berthelot, M.** Op. cit., p. 63.

[78] Издателят му отбелязва, че в заглавието на рецептата, освен първия знак, обозначаващ асем, се чете и втори алхимичен знак, обозначаващ сребро.

[79] **Berthelot, M.** Opus cit., p. 38.

[80] За него и за алхимичните му занимания виж напр. у **Berthelot, M.** Les origines de l'alchimie. Paris. 1885, p. 199–201; както и чудесната работа на **Papathanassiou, M.** L'œuvre alchimique de Stéphanos d'Alexandrie: Structure et transformations de la matière, unité et pluralité, l'énigme des philosophes. – В: L'Alchimie et ses racines philosophiques. Ed. J. VRIN. 2005, p. 114–133.

[81] Виж по-подробно у **Papathanassiou, M.** Opus cit., p. 114–133.

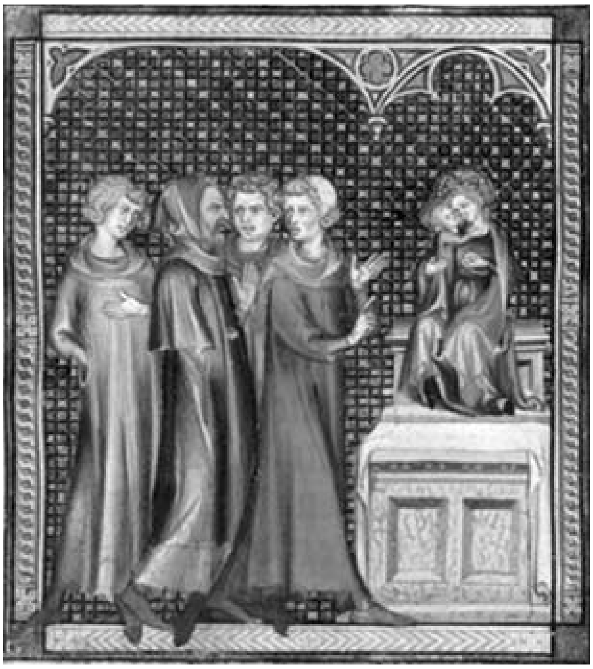

Обр. 1. Търговецът и евреинът пред иконата на Богородица с Младенеца. Миниатюра от сборника с чудеса на Богородица, съставен от Готие дьо Коанси, 1320 г. (Bibliotheque National. Ms Fr. Nouv. acq. 24541, fol. 163v).

Fig. 1. The merchant and the Jew before the icon of Mother of God and the Child. A miniature from the collection with the miracles of Mother of God, compiled by Gautier de Coinsi, 1320.. (Bibliothèque National. Ms Fr. Nouv. acq. 24541, fol. 163v).

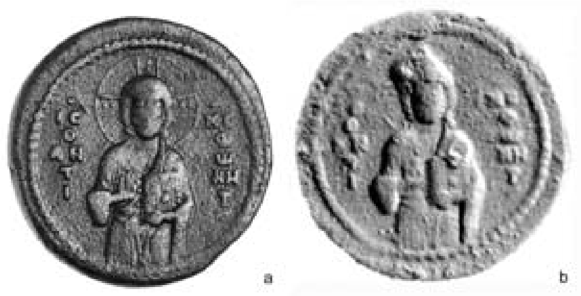

Обр. 2. Христос Антифонит – изображение от бронзови пробни отпечатъци за хистамени на Зоя:
a) от сбирката на Ермитажа (по Боги на монетах. Древняя Греция, Рим, Византия. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж. 2007, №246);
b) от сбирките на Истанбулския археологически музей (по Grierson. Ph. Byzantine Coins. London – Los Angeles. 1982, Pl. 51, №51).

Fig. 2. Christ Antiphonites represented on bronze test samples of histamena of Zoe:
a) from the collection of the Hermitage (по Боги на монетах. Древняя Греция, Рим, Византия. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж. 2007, №246);
b) from the collection of the Istanbul Archaeological Museum (after **Grierson, Ph.** Byzantine Coins. London – Los Angeles. 1982, Pl. 51, №51).

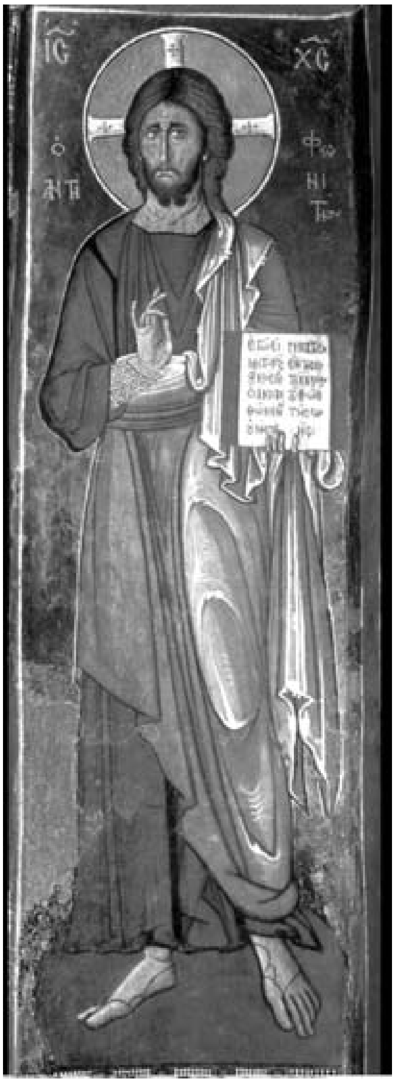

Обр. 3. Христос Антифонит, икона от 1192 г.; от кипърския манастир Аракос (по Бельтинг, Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства. Москва. 2012, с. 267, Обр. 140).

Fig. 3. Christ Antiphonites, an icon from 1192, the Cyprus monastery of Arakos (**after Бельтинг, Х.** Образ и культ. История образа до эпохи искусства. Москва. 2012, с. 267, Обр. 140).

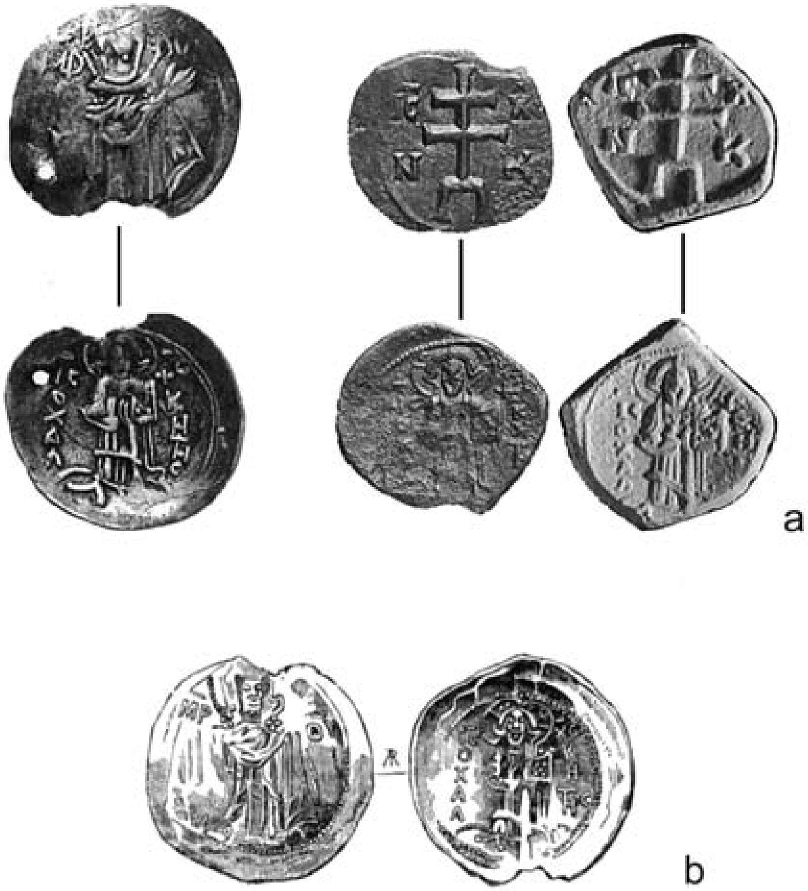

Обр. 4. Христос Халкитис – изображения от никейски монети (?) от първата половина на XIII век:
a) по Hendy, M. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbaron Oaks Collection. Vol. IV, Part. 2. Washington, D.C.1999, Pl. XXXVII, El.1, 5.1, 5.2);
b) по **Dumont, A.** Médaille inédite représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen. In: Revue numismatique. Nouvelle série. T. XII. Paris – Londres. 1867, p. 195). И на четирите изображения се вижда, добре, прибраната пред гърдите дясна ръка на Христос.
Fig. 4. Christ Chalkitis – represented on coins of Nicaea (?) from the first half of the 13th c.
a) after Hendy, M. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbaron Oaks Collection. Vol. IV, Part. 2. Washington, D.C.1999, Pl. XXXVII, El.1, 5.1, 5.2);
b) after **Dumont, A.** Médaille inédite représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen. In: Revue numismatique. Nouvelle série. T. XII. Paris – Londres. 1867, p. 195). The four representations depict Christ with his right hand raised to his chest.

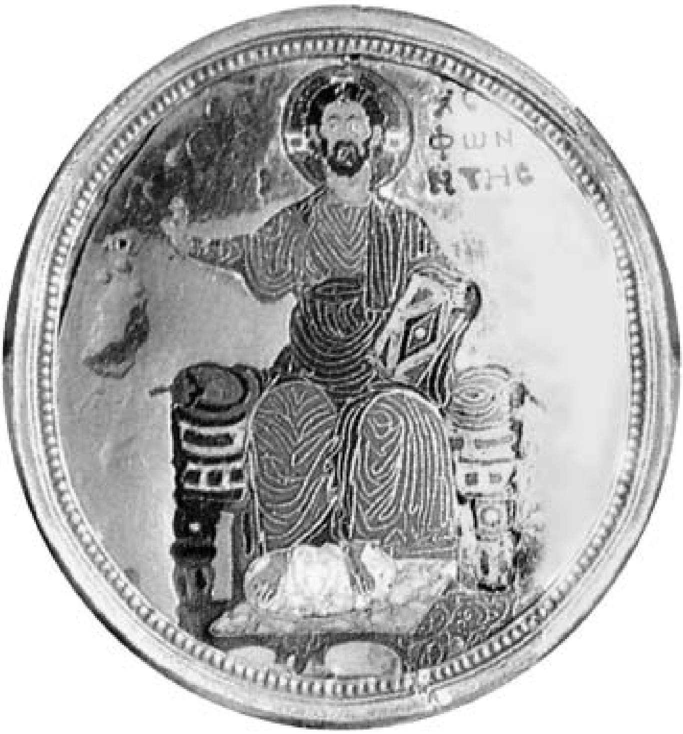

Обр. 5. Изображение на Христос Антифонит от Palla d'oro в Свети Марко, Венеция.
Fig. 5. Image of Christ Antiphonites from Palla d'oro in St. Marco, Venice.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

МЕЛНИК И БАЛКАНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ПРЕЗ IX–XIV ВЕК

Виолета Нешева

С над 2300-годишната си история и богатото си културно наследство, предизвикващо нестихващ научен и любителски интерес още от края на XVI в., с приказната си природа и запазена средновековна атмосфера Мелник се вписва сред най-древните и най-привлекателните днес исторически градове в България и на Балканите.

Многохиляден град до началото на XX в., известен с богатството и аристократизма на жителите си, той е пострадал силно при Кресненско-Крупнишкото земетресение през 1904 г., но още повече – вследствие Балканските войни, които коренно са променили съдбините му. Букурещкият мир през 1913 г. е предизвикал фатален демографски срив, при който Мелник е бил почти обезлюден и запустял, достигайки до наши дни като най-малкият град на България, Национален археологически резерват и туристически център. Безмълвно свидетелство за времената на слава и трагизъм в историята му са множеството руини, възкресявани през последния половин век за нов живот от нас, археолозите[1].

От началото на III хилядолетие и досега активно съдействие и неоценима помощ за разкопките и за опазването на старините ни оказва проф. д-р Божидар Димитров – колега, с когото ме свързва дългогодишно приятелство, когото дълбоко уважавам и ценя като учен и публицист, като неуморим и всеотдаен радетел за проучването, опазването, популяризирането и превръщането на българското културно наследство в достояние на поколенията. На неговия 70-годишен юбилей с благодарност посвещавам настоящата статия, с пожелание

НА МНОГАЯ ЛЕТА!

Установено е, че Мелник е възникнал като тракийско селище, най-вероятно с името Гареск (Γαρησκός, Γαρήσκος, Γαρίσκος) по времето, когато земите по Средна Струма, населявани от медите, са били подложени на македонска колонизация при Филип II (359–336 г. пр. Хр.) с похода на сина му Александър Велики през 340 г. По-късно, през римската епоха (I–IV в.), той е станал център на императорско имение – saltus, основано от Траян Велики през 97 г., а по времето на византийския император Юстиниан I Велики (527–565) се е превърнал в ранновизантийска крепост със селище (VI – началото на VII в.), вероятно Гурасон (Γουρασσών). През Средновековието (IX–XIV в.) градът, вече със славянското име Мелник, е бил военноадминистративен, религиозен, стопански и културен център в областта на Средна Струма (Североизточна Македония), заменил разрушения при славянските нашествия и природни катаклизми в края на VI в. античен център Улпия Партикопол (дн. гр. Сандански) – позиция, която той е запазил чак до началните десетилетия на XX в., независимо от политическите събития и прекрояването на политическите карти[2].

През този период Мелник **седем пъти е сменял държавно-политическата си принадлежност**. Той е бил ту под българска, ту под византийска, ту под сръбска власт. Управлявали са го наместници на царе, императори, крале – според писмените извори техни приближени, членове на фамилиите им. Това показва голямото значение на града, който сякаш по ирония на съдбата е попадал все в гранична зона на някоя от големите сили. През XIII и през XIV в. и той, и регионът му са били за определени периоди и в сепаратистични държави на висши аристократи, независими или полунезависими владетели на територии, принадлежали на България (деспот Алексий Слав) и на Сърбия (протосеваст, велик доместик и кесар Стефан Драговол – Хрельо, деспот Йоан Углеш, деспотите Йоан и Константин Драгаши).

---

[1] Разкопките са проведени за пръв път във връзка с консервационно-реставрационни работи през 1968–1970 г. от РИМ – Благоевград и НИПК / НИНКН. От 1971 г. и досега те са под егидата на НАИМ – БАН, до 1980 г. от екип под научното ръководство на доц. Соня Георгиева, оттогава и досега – на автора на настоящата статия.

[2] **Нешева, В**. Фортификационната система на Мелник през управлението на българския цар Самуил (997–1014). – В: Сб. Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014–2014). София, 2015, 200–201

Притегателната сила на този град се е дължала на няколко фактора. На първо място, това са неговата стратегическа позиция и природните му ресурси. Мелник е разположен в обособен географски регион – в долината на Средна Струма, между Кресна и Рупел, затворена в пръстен от планини (Обр. 1)[3]. Античните автори от I–II век го наричат „Орбелия“ и „Парорбелия“ заради планината Орбелос (Пирин), а от средновековните писмени извори от XI–XIII в. е известен със славянското име „Загория“ (зад планината, отвъд планината). Градът е скътан сред каньоните на т. нар. Мелнишки пирамиди – екзотично-живописни пясъчни скали, обгръщащи го като високи стени на величествен приказен замък (Обр. 2). Мястото е древен кръстопът между Адриатика и Изтока, и Егея и Дунав. „*Твърде много укрепен природно и изкуствено*“ (Й. Кантакузин, XIV в.), Мелник е охранявал и контролирал един от най-невралгичните пунктове по Средна Струма – Рупелския ѝ пролом, „вратата“ към Солунската област, която през средните векове често е била ареал на сблъсъци на различни племена и народи в борбата им за надмощие в Македония. Който е притежавал непристъпната и непревзимаема според хронистите мелнишка крепост, той е държал ключа за пътищата към Серес и Солун, към родопските крепости, Струмица и Вардар, Сердика – Средец – София.

Кръстопътното местоположение на града и близостта му до Егея и Солун са фактори, благоприятствали развитието му и като *търговско средище* още от античността. През средновековието, и особено след преместването на българското тържище от Константинопол в Солун през 904 г., той е важен пункт по големия напречен търговски път по Струма, свързан с международната търговия. Неслучайно същинският град (на територията на дн. Мелник), в подножието на високото плато Св. Никола, издигащо се от юг над него, на което се е намирала мелнишката крепост (Славова крепост) е означен в изворите като *еборион (*εμπόριον) в смисъл на търговска градска част.

Привлекателни за владетелите са били и богатите местни *природни ресурси*, на първо място – стратегическите за епохата метални залежи, разработвани още в предримско време. Геополитическата функция на мелнишката крепост се е съчетавала с военно-икономическа – тя е била и рударска крепост, пазила железодобивните центрове по Южен Пирин, Славянка (Али Ботуш) и медните залежи и рудници в Сингеловска планина, използвани и през античността. По археологически данни Мелник още в X век се е издигнал като един от важните центрове на металургия и металообработка в централната част на Балканите, известен през Възраждането като Мървашко[4].

Към тези достойнства на мястото се прибавят и *други природни щедрости* – залежите от гранит и мрамор, гъстите гори и пасбища на Пирин, пълноводните води на Струма и притоците ѝ р. Мелнишка, Пиринска Бистрица и др., с възможности за каменоделие и дървопреработване, скотовъдство, лов и риболов, полските земи край реките, благодатни за градинарство, лозарство и винарство, традиционно от античността, та и до днес, термалните извори, привличали за заселване още римските ветерани. И не на последно място – мекият преходно-средиземноморския климат и природните красоти.

Градът е притегателен и като традиционно свято място и силен християнски център. Предразполагащо със загадъчните форми на ландшафта си към мистика, от най-дълбока древност „мястото Мелник“ е било благодатно за култово средище – в предримската и римска епоха – езическо, от VI век – християнско. Мелнишката епископия, от началото на XIII в. – митрополия, правоприемник на една от най-ранните църковни институции – Епископията на Улпия Партикопол (дн. гр. Сандански), е функционирала до 1918 г. и е била един от най-здравите бастиони на християнството на Балканите[5]. Градът се слави с множество църкви и манастири – според сведения от Възраждането – между

---

[3] **Нешева, В**. Мелник. Богозиданият град. София, 2008, 14–21.

[4] **Нешева, В**. Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. – Българска етнография, 9. София, кн. 2,1984, 33–39

[5] **Нешева, В**. Мелник, 119 сл.

64 и 82. Силата на града в духа на епохата са укрепвали и свети мощи – знае се, че в църквата „Св. Никола“ до 1908 г. е имало част от мощите на патрона ѝ – ръка в сребърен и позлатен обков, ракла с мощи на неизвестен светец, а при разкопки в църквата „Св. св. Петър и Павел”, построена при управлението на цар Калоян в края на XII – началото на XIII в., са открити части от мощи, може би на патроните ѝ. Мелник е от няколкото градове на Балканите, които по писмени сведения от XIV в. са известни с т. нар. божествени епитети – „*богозиданият град*“ в грамота от 1356 г. на сръбския крал Стефан Урош, „*богопазен*“ или „*богоспасен*“ град-крепост в акт на Константинополския патриарх от първата половина или средата на XIV в. С такива епитети се кичели големи градове, които имали „свещената“ слава на непристъпни твърдини и много силни християнски центрове като Константинопол, Солун, Търново, Ловеч, Прилеп[6].

В историческите извори от разглежданата епоха Мелник е отбелязван основно като военен център, определян като фрурион (φρούριον) и кастрон (κάστρον) – и двете със значение на град-крепост. Това е свидетелство за приоритетното му военно-стратегическо значение за владетелите, но едновременно през XIII–XIV в. е обозначаван и с термините πόλις, ἄστυ, πόλεως, πόλις, πολιτεία и славянското градъ, ползвани за големи средновековни градове. Т. е. той вече е имал напълно развити характерните за тези градове социално-политически, икономически и културни функции[7].

Според данните от археологическите проучвания градоустройственият му облик е оформен още по времето на Първото българско царство. Установено е, че средновековният Мелник е онаследил топографията на ранновизантийското селище и неговата крепостна система. Възстановена като аванпост на българската граница с Византия в началото на втората половина на IX в., вследствие териториалното разширение на България в югозападната част на Балканите, „извънредно здравата крепост Мелник“ е израстнала като единствен ранносредновековен град в областта Загория, в който са намирали сигурно убежище при опасност българите от цялата околност (Йоан Скилица)[8]. Под византийска власт от 1014 г., към средата и втората половина на XII век той вече е „голям и известен град, един от централните градове на Византия и то по основаване – от най-старите“ (Ал-Идриси),[9] епископски център според списък от 1170–1179 г. От 1195/6 г. Мелник е в пределите на Търновска България, надеждно и спокойно място, където цар Калоян през 1205 г. е преселил гръцки фамилии от Филипопол (Пловдив), останали му верни след разгрома, който той нанесъл на въстаналите срещу него техни сънародници в този град, повикали го на помощ срещу латините, а сетне изменили му.

През 1209–1230 г. е столица (πολιτεία) на обширна сепаратистична държава на сродения чрез династични бракове с латински и ромейски владетели български велможа от династията на Асеневци – деспот Алексий Слав, по негова воля и с негово съдействие – седалище на митрополия, обединявала Мелник и Серес[10]. Това е времето на най-голямия разцвет в средновековната история на града. Отново е към Търновското царство при Иван Асен II, чиято специална солунска емисия монети свидетелства за особеното внимание и за грижите към присъединените земи. От 1246 до 1342 г. градът принадлежи пак на Византия. Историческите данни показват особено важното му значение, откроило се по време на гражданските войни в Империята и сръбско-византийската война през първата половина на XIV в. За кратко включен в самостоятелното владение на протосеваст, велик доместик и кесар Стефан Драговол – Хрельо (1342 г.), Мелник минава под властта на Сърбия на Неманичите до 1365 г., сетне – в Серската държава на деспот Йоан Углеш (1365–1371), отново – във Византия (1371–1373), след което е един от трите градове-центрове заедно с Велбъжд и Струмица и най-голям сред тях на т. нар. Княжество на деспотите Йоан и Константин Драгаши (1373–1395; от 1377 г. – Константин Драгаш сам).

Едва през втората половина на XIV в. се

---

[6] **Нешева, В.** Мелник…, 10 и цит. лит.

[7] **Kostova, E.** Medieval Melnik from the late Twelfth to the late Fourteenth Centuries: Historical Vicissitudes of a Small Balkan Town. Sofia, 2013

[8] **Нешева, В.** Фортификационната система, 202

[9] **Недков, Б.** България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията“ на ал-Идриси. София, 1960, 39

[10] **Николов, г.** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011, 143–182

забелязва известен спад в икономиката на града, особено на търговията, и отчасти – в занаятите. Той се дължи на несигурната политическа обстановка в Македония, характеризираща се с честа смяна на властници, с териториална разпокъсаност и най-вече с появата на османските турци в региона, под чийто васалитет още в началото на 70-те години (след битката при Черномен в 1371 г.) са попаднали няколко местни владетели на малки държави, вкл. братята Драгаши.

Като цяло политиката на балканските владетели спрямо Мелник се характеризира сградивност и поощряване на развитието на града, дало му възможност да следва плавен модел на живот, без сериозни политически и етнически катаклизми, като изключим въстанието на болярина Драгота срещу византийската власт в 1255 г. и последвалата разправа на император Теодор II Ласкарис с него и с привържениците му[11]. Мелнишката крепост никога не е била превземана със сила. Тя е била обсаждана, но в крайна сметка преговорите със защитниците ѝ са се оказвали решаващи за съдбата на града и територията му.

По археологически и епиграфски данни в разглежданата епоха владетелите му са наслагвали усилията си, независимо от политическите си взаимоотношения, един след друг в неговото благоустрояване и просперитет, в огромно за времето си строителството – военно, гражданско и църковно. Особени грижи са били проявявани за църкви и манастири. Няколко емблематични за Мелник паметници, в които е отразена неговата история, илюстрират това.

Два от тях се намират в средновековната Цитадела в западната половина на т. нар. Славова крепост, разположена на платото Св. Никола на юг край днешния град (Обр. 3). В центъра на Цитаделата, на най-високото място, се намира църквата «Св. Никола», най-старата в града, днес запазена във внушителни руини (Обр. 4)[12]. Тя е построена през VI в. над основите на тракийско светилище, посветено на Артемида (от IV–III в. пр. Хр.) и августейон от 97 г., когато в него е била поставена статуя на Траян Велики Германикон. При разкопките на църквата, функционирала до 1914 г., са установени шест периода на строителство и преустройства, свързани с различни владетели. До края на XIV в. това са първостроителят, византийският император Юстиниан I (527–565), възстановителят ѝ – българският княз Борис I (852–889), възможно като една от неговите седем съборни църкви в Македония, деспот Алексий Слав (1208–1230), византийският император Андроник II Палеолог (1282–1328).

Църквата е много красива, с каменно-тухлен градеж, в редова и в клетъчна зидария. Тя принадлежи към типа на трикорабните базилики, със скратен, почти квадратен наос и сложен триделен олтар с три апсиди. В бемата има 4-стъпален синтрон, по средата с 5-стъпален митрополитски трон. Обособеното предапсидно пространство е било покрито с полуцилиндричен свод, завършващ с триумфална арка. Средният кораб се е издигал над страничните. Този архитектурен образ се е запазил в основната конструкция на паметника до XVII в., когато е бил променен в псевдобазилика с двускатен покрив.

Вътрешните ѝ стени са зографисвани три пъти, първите два от които, свързани с принадлежността на Мелник към България на цар Борил (1207–1218), и на Византия на император Андроник II Палеолог (1282–1328). През 1208 г., според датировката на ктиторския надпис, храмът е бил изписан с великолепна стенна живопис от школуван в Константинопол или Солун майстор по поръчка на севаст Владимир, владетел на града и на региона на Средна Струма по времето на цар Борил, който се идентифицира с брата на деспот Алексий Слав (Обр. 5)[13]. Частично разрушена при земетресение в 1211 г., църквата е възстановена от деспот Алексий Слав, в това число и повредените и разрушени стенописи. При разкопките в нея са намерени две бронзови камбани от XIII в.,[14] които засега са най-ранните образци с надписи от този вид църковна утвар в Европа[15]. Първата е изящно произведение на приложното изкуство, изработена по западноевропейска технология (Обр. 6). Текстът на надписа е на гръцки език, в превод на български: „*+Камбаната (е) изкована от мед дар на деспот Алексий, благочестивият Слав, за свети Никола този, който е от Мира*”[16]. Кристалният звън на камбаната, датирана в периода 1211–1216 г., е звучал от специално построената от ктитора камбанария на църквата, на която е била монтирана мраморна плоча с позлатен двуглав орел – нобилен знак на деспот Слав[17]. Втората камбана е принадлежала на манастира «Св. Харалампий/Св. Архангели».

---

[11] **Цветков, Б.** Археологически разкопки в Мелник и въстанието на Драгота в 1255 г. – Исторически преглед т. 31. София, 1985, № 11, 47–53.

[12] **Нешева, В.** Мелник, 144–199.

[13] **Андреев, Х.** Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола“ в цитаделата на средновековния Мелник. – Археология, № 1–2. София, 1999, 101 –109; **Нешева, В.** Мелник, 206–217 и цит. лит.; **Нешева, В.** Живописни ктиторски надписи от XIII век от Мелник като исторически извори. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. София, 2014, 308–309.

Малкото укрепление (Обр. 7), намиращо се в челната част на Цитаделата, построено в ранновизантийската епоха най-вероятно по времето на Юстиниан Велики, е било реконструирано също при българския княз Борис I[18]. То е било оформено като самостоятелна непристъпна крепост с масивни стени и кули, буквално надвиснала над някогашния и сегашния главен вход на града край р. Мелнишка. По това време или малко по-късно са били възстановени и петте ранновизантийски порти с кули в подходите към Мелник. Те са съществували до късно и са маркирани върху австрийски план на града от 1832 г. При управлението на цар Самуил (997–1014), в годините непосредствено преди паметната битка при Беласица (1014 г.), Цитаделата е била превърната в напълно затворен ансамбъл чрез изграждането на масивна напречна крепостна стена със зъбери почти по средата на платото „Св. Никола”, с вход с надвратна кула и потерна[19].

Третият строителен период на владетелската резиденция е свързан с деспот Алексий Слав. След разрушения, в резултат на земетресение в 1211 г., тя е възстановена и значително разширена и благоустроена от него. Възстановени са и разрушените порти в подходите към Мелник, като е оформен подходът и към платото с настилка, със стражници в началото и малка еднокорабна църква на името на пазителя на града Св. Никола. През 1255 г., по времето на въстанието на стратега Драгота срещу византийската власт, е била атакувана и частично разрушена от него Самуиловата стена на Цитаделата, след това реконструирана без промени при управлението на никейския император Теодор II Ласкарис (1254–1258). В XIV век наместникът на византийския император Андроник II Палеолог (1282–1328) Никифор Василикос подсилил допълнително Малкото укрепление. При деспот Константин Драгаш в 80-те години на същото столетие укреплението е загубило военните си функции. То обаче е било използвано до XIX в. като дервентджийски пункт, заедно с кулите при подходите на Мелник.

Т. нар. Болярска къща е уникален и много представителен паметник на средновековната жилищна архитектура не само в България, но и на Балканите[20]. Тя се намира на възвишението Чатала в самия център на някогашния и днешния Мелник. Този дом, съхранен изцяло и обитаем до началото на XX в. (Обр. 8), е достигнал до наши дни с високи, на места почти до покрив, стени в оригинален градеж в живописен стил – клетъчна зидария от камък и тухли, по фасадите с много богата тухлена декорация. Той се състои от голяма сграда – основен корпус и кула и е част от господарско имение – архитектурен ансамбъл, в който се намирали още няколко по-малки сгради, днес запазени само в основи по склона на изток. Това е дворец на управителите на Мелник. Той е построен в самото начало на XIII в., след земетресението през 1211 г., от деспот Алексий Слав, който е живял със своето семейство в жилищно-отбранителната кула – тип «донжон», където на първия етаж се е намирала неговата приемна. Запазена е ниша в каменната зидария, в която се помествал неговият деспотски трон (Обр. 9). Друг владетел на Мелник – деспот Константин Драгаш, разширил и благоустроил ансамбъла в 80-те години на XIV в. Той пристроил към него в челната част на възвишението посочената по-горе голяма сграда, служила му за приемна. При прозорците на втория ред на западната ѝ фасада има тухлени орнаменти във вид на шестолистни розети – нобилен знак на деспота, изобразен и на пръстена му, пазен в РИМ – Кюстендил. Той го е заимствал от императорите Палеолози, с които се е сродил чрез династичен брак на дъщеря си Елена – последната императрица на Византия, двама от синовете на която са последните императори. След 1395 г. ансамбълът най-вероятно е принадлежал на следващите управители на града – османските турци, до края на XVII в. В 1701 г. сред руините на Славовата кула е построена висока часовникова кула, която се превърнала в символ на Мелник в епохата на Възраждането.

---

[14] Камбаните временно са изложени в експозицията на НИМ.

[15] **Герасимова, В.** Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. – Археология, № 3. София, 2003, 42–48.

[16] Някои бележки по надписите на двете камбани вж. у **Sharankov, N.** Notes on anciet and mediaeval latin and greek inscriptions from Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, No. 3. Sofia, 2009, 56–59.

[17] **Нешева, В.** Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, № 3. София, 2003, 33–41.

[18] **Нешева, В.** Мелник, 82–118.

[19] **Стоянов, г.** Напречна крепостна стена източно от църквата „Св. Никола“ – етап в крепостното строителство на Мелник. – В: Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 158–163.

[20] **Нешева, В.** Принос към проучването на Болярската къща в Мелник. – В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания, 1. Пловдив, 2009, 279–307.

Многочислените църкви и манастири придавали особена прелест и забележителност на града. Църквите, почти всичките малки, еднокорабни, по функции квартални и фамилни, били разположени между къщите, неособено отличавайки се от тях по външен вид. Вътрешните им стени обаче са били много богато живописани. От запазените документи и ктиторски надписи е видно, че в многовековното им съществуване аристократи-християни от разни националности са ги подкрепяли с дарения и грамоти, независимо от това кой е бил техният първостроител. Даренията на богати жители на града, вече основно търговци, са продължавали традиционно и през петвековното турско владичество.

По документи са известни десет средновековни манастира в Мелник в ранната османска епоха. Три от тях, според археологическите и историческите данни, са построени в началото на XIII в. Функционирали са до края на XIX – началото на XX в., а днес са в руини. Те принадлежат към типа на неголемите градски владетелски манастири, издигани за прослава на ктиторите и на техните родове, а също и като обители, в които дарителите често са прекарвали последните години на живота си при абдикация от власт, приемайки монашество и намирали след това в тях своя вечен покой. Два от манастирите се намират в източната част на крепостта на платото Св. Никола, оформила се през XIII–XIV в. като монашеска зона, в която има останки от още две такива обители, все още непроучени археологически. Най-ранният сред тях е манастирът „Св. Харалампий/ Св. Архангели“ (Обр. 10)[21]. Неговото строителство се свързва с византийския севаст Василий Вамбулинос, съдейки по дарителска приписка от 1206 г. в Изборно евангелие от XI в., собственост на манастира. Този благородник най-вероятно е оглавявал ромейската общност в Мелник по времето, когато градът е бил под властта на Търновска България – при цар Калоян или цар Борил. Намерените при разкопките стенописи от манастирския католикон (главната църква) – общо над 14 кв. м, са били дело на първия майстор на живописта на църквата „Св. Никола“ в Цитаделата, вероятно по поръчка на севастата – съпруга на Вамбулинос, спомената като „рабиня божия“ в запазена до 1900 г. част от ктиторски надпис. На този манастир е принадлежала втората камбана, открита в катедралата „Св. Никола“ (Обр. 11). Нейният надпис, също на гръцки език, в превод на български гласи: „*Боже, помагай на своя раб Теодосий йеромонах, създал за пръв път (осветил) камбана за архистратега Михаил, тази, поставена при царуването на Михаил Палеолог, новият Константин. През месец март, 12 индиктион, година 6778 (=1270 г.)*”. Ктиторът се идентифицира с византийския благородник Теодор Комнин Филес Кантакузин, който е бил в родство с императора Михаил VIII Палеолог (1259–1282). Византийският василевс преди това е бил няколко години управител на Мелник и Сяр, назначен от император Йоан Ватаци в 1246 г., което е причина за прославата му в надписа на камбаната[22].

Недалеч от манастира „Харалампий“ се намира построеният според археологическите данни в 1209–1210 г. от Алексий Слав манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ / ”Св. Зона́“ (Обр. 12)[23]. Това е най-богато документираната монашеска обител в България. С нея е свързан известният сигилий (дарственная грамота) на деспота от 1220 г., в който е изложена волята му това да бъде „деспотски и царски”, „царски манастир”. Тази воля са изпълнявали и ромейските благородници, когато градът отново се оказва под византийско владичество – те са обдарявали обителта, наричайки я в документите „василевски манастир”. Накрая той е станал патриаршески, ставропигиален. В 1365 г. деспот Йоан Углеш го е предал във владение на Атонския Ватопедски манастир, за да обезпечи неговата защита от надвисналата опасност – османските завоеватели. Отделилият се като самостоятелен владетел Хрельо е подарил на манастира в 1342 г. нива.

---

[21] **Нешева, В**. Мелник, 221 сл.

[22] **Пак там,** 260–262 и цит. лит., обр. 138 a, b.

[23] **Нешева, В.** Манастир „Св. Богородица Спилеотиса”. Историко-археологическо изследване. София, 1994 (Мелник, 2); **Нешева, В.** Мелнишкият манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ (“Св. Зона́”) в нови документи. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 519–531.

Такава е съдбата и на втория манастир на Слав – „Св. Богородица Пантанаса“ (Обр. 13)[24]. Той също е бил основан като царски манастир и по-късно ромеи и сръбски владетели са се съобразявали с това, както личи от грамота от 1393 г. на деспот Константин Драгаш, който го е предал пак на Ватопед, изтъквайки заслугите и даренията за тази обител както на проктитора, така и на други следващи го във времето благородници[25]. При управлението на Андроник II Палеолог, в 1289 г. неговата църква, днес разрушена напълно, но запазена изцяло до 1915 г., е била украсена с живопис, която френският изследовател Пол Пердризе счита за предвестник на Джотто (Италианския ренесанс). Малко по-рано, в 1287 г., е бил изписан може би от същия художник манастирският възпоменателен параклис „Св. Троица”, днес в руини. Свидетелство са преписи, направени от Пердризе на ктиторските надписи на двата храма, а също намерени при разкопките на параклиса фрагменти от живописния ѝ ктиторски надпис и от самите стенописи[26]. Манастирът „Пантанаса“ може да се определи като мемориал на деспот Алексий Слав. Край възпоменателния параклис са разкрити четири гроба на ктиторско семейство, едновременни с построяването му, което най-общо се отнася според археологическите данни в периода 1220–1230 г. Възможно е единият от тях да е на този забележителен български велможа – Асеновец[27].

С България на цар Калоян може да се свърже по археологически данни изграждането на още два паметника. Единият е църквата „Св. св. Петър и Павел“ в централната част на днешния Мелник, може би изява на униатската му политика (Обр. 14)[28]. Тя е еднокорабна и едноапсидна, с двускатен покрив, като през късното Възраждане (1840 г.) е била превърната в трикорабна псевдобазилика. Стените ѝ са били изписани двукратно. Първият слой, от който са намерени дребни фрагменти, е сходен по структура и колорит с първата живопис на „Св. Никола“ в Цитаделата. Възможно е това да е един от малките митрополитски манастири в града. Към нея е принадлежала каменна постройка от север, днес – в оскъдни руини, вероятно свързана с тази ѝ функция, която е имала до XX в. В църквата се пази дървен митрополитски трон с живописна украса от XIX в.

Вторият паметник е прочутият Роженски манастир „Рождество на Пресветата Богородица”. Той отстои на шест километра от Мелник. По непотвърдено от официален документ писмено сведение, той е построен в 1217 г. и ако това е действително така, то тогава отново ктитор би се оказал деспот Слав или някой от благородниците в града по негово време. В средата на XIII в. според археологически данни той вече е бил един развит манастир, но с по-малка в сравнение със сегашната, еднокорабна църква[29]. Във втората половина на XIV в. е център на византийския исихазъм, свързан с един от неговите идеолози – Калист Ангеликудис или

---

[24] Манастирът е проучен археологически през 2005–2012 г. от екип под ръководството на автора и на Цветана Комитова. Резултатите са публикувани частично. Цялостно ще се обнародват в подготвяна специализирана монография.

[25] **Laurent, V**. Un acte greque inédit du despote serbe Konstantin Dragaş. – Revue des études byzantines, 5, 1947, 171–184.

[26] **Нешева, В.** Ктиторские греческие надписи XIII века из города Мелника (Болгария) как исторические источники. – В: Вопросы эпиграфики, вып. VII, часть 2. Москва, 2013, 52–77 (б. а. – в публикацията се коментират и посочените по-горе надписи на камбаните и на стенописите).

[27] Археологическите, антропологически и исторически данни са в полза на тази хипотеза, която се проверява понастоящем чрез анализи на проби от костния материал, извършвани в Лабораторията на Университета в Станфорд – САЩ.

[28] **Нешева, В., О. Миланова, Ц. Комитова.** Църквата „Св. Св. Петър и Павел“ в Мелник. – В: Паметници, реставрация, музеи, №1–2. София, 2010, 25–32, рез. 80–81.

[29] **Нешева, В.** Принос към проучването на Роженския манастир. – Във: Векове, № 3. София, 1983, 5–10.

Калист Мелничанина[30]. По-нататък, под егидата на Константинополската патриаршия, той е бил метох на Иверския манастир на Атон. Към края на XVI в. е пострадал при земетресение, след което първоначалната църква е заменена с голяма базилика. Ред дарители от различни националности са помагали на манастира при неговото обновление и развитие. В него има прекрасни стенописи, икони, дърворезба, стъклописи от XVI–XVIII в. С него е свързан ръкопис от XIV в. с великолепни 117 цветни миниатюри – „Тълкование на Йов", днес пазен в църквата Господна в Йерусалим.

Още един християнски храм в Мелник се свързва с българската държава по времето на Иван Асен II (1218–1241). Знае се, че след Клокотнишката битка през 1230 г. този най-бележит Асеновец е присъединил „цялата земя от Одрин до Драч" към царството си, вкл. държавата на Алексий Слав. Църквата е заемала важно място в политиката на българския владетел, при който в 1235 г. е прекъсната унията с Римската църква. Особено внимание е отделяно в Македония на разпространението на култа на Търновската закрилница Св. Параскева (Св. Петка), чиито мощи Иван Асен II е пренесъл тържествено през 1231 г. в старопрестолния Търновград. В Мелник тогава е била възстановена ранновизантийска църква с неизвестен патрон, която е била посветена на Преподобната, вече българска светица (Обр. 15). Църквата е еднокорабна и едноапсидна, през Възраждането преустроена в трикорабна псевдобазилика[31].

Покровителствена политика на сръбския крал Стефан Урош спрямо мелнишката Църква е засвидетелствана в негова грамота от 1356 г.[32] С този акт той е признал и утвърдил правата на собственост над имоти и люде на „достолепния и всечестен преосвещен митрополит на богозидания град Мелник кир Кирил". Сред имотите е църквата „Св. Никола Чудотворец Стожски", която митрополитът възстановил, и пирг, който построил край нея. Църквата всъщност маркира втория строителен период, установен при разкопките на Новата митрополия „Св. Николай Чудотворец" (1756 г.) в северното подножие на мелнишката крепост. Разкритите останки от пирга дават основание да се предположи, че той е бил подобен на Хрельовата кула в Рилския манастир. Така Кирил си е изградил малък манастир, останал митрополитски и по-късно споменат в опис на Кюстендилския санджак от 1570 г.[33]

Казаното дотук, към което могат да се прибавят още някои известни изяви на аристократи от балканските страни, откроява като най-голям принос тези на българските владетели и на техни наместници. На първо място изпъква създаването и издигането на средновековния Мелник като град-крепост и църковен център през IX–XI в. в Североизточна Македония. Неговата значимост за съдбата на България е подчертана красноречиво от византийския хроникьор Скилица във връзка с героично-драматичната битка при Беласица между цар Самуил и Василий II Българоубиец през 1014 г. Мелник и крепостта-дема в Ключката клисура, където се е разиграло паметното събитие, са били най-важните военно-опорни пунктове в областта на Средна Струма (Загория), чието превземане се е оказало решаващо за победата на ромеите четири години по-късно в най-дълготрайната българо-византийска война, довела до почти двувековното византийско владичество над българската земя[34].

От края на XII до края на XIV в. Мелник е за значително по-кратко време под българска власт. През този период обаче отново се откроява като първостепенен българският принос в цялостното му развитие, главно при деспот Алексий Слав, превърнал го в столица на своята държава. Земите на този владетел са част от българското царство. Според писмените сведения той, макар и отцепил се от централната власт в Търново, е държал на българския си род и в този смисъл Славовият Мелник принадлежи на българската история. Най-вероятно това е основната причина за отреденото му място сред царе, царици и боляри чрез славословие в Бориловия синодик (късни добавки)[35]. Деспотът въвежда нова, по-съвършена уредба на града и го издига като един от най-значителните градове на Балканите в едно от най-размирните им времена, когато нормалният жизнен ритъм е нарушен в самия Константинопол и в големите тракийски и егейски градове. Той проявява грандиозен замах в строителството на града (военно, гражданско, църковно-манастирско) и в благоустройството му, съпоставим с този на братовчед му Иван Асен II в Търново. Особено важно и определящо за векове напред е издигането на града като митрополия и укрепването му като център на православието, без да се съобразява с латинския си васалитет, в противовес на плана и действията на папа Инокентий III за насилствена уния с Римската църква[36].

---

[30] Вж. **Каравълчев, В.** Преп. Калист Мелнишки – основател на Роженския манастир. – В: Двери на православието (по Интернет).

[31] **Нешева, В., Ц. Комитова.** Църквата „Св. Параскева" (Св. Петка) в Мелник. – Археология, № 1–4. София, 2005, 100–108.

[32] **Новаковић, Ст.** Законски споменици Српских држава средњега века. Београд, 1912, 308.

[33] **Нешева, В.** Мелник, 214.

[34] **Нешева, В.** Военно-опорни пунктове на българския цар Самуил в долините на Средна Струма и Струмешница през 1014 г. – В: Европейския югоизток през втората половина на X – началото на XI в. История и култура. София, 2015, 451–466.

Независимо от тези констатации, изтъкнатите материални изяви на царе, императори и крале и свързаните с тях велможи в Мелник дават основание да го определим като „град на семейството на балканските владетели". Едновременно с това е необходимо да се подчертае, че той е заемал и е отстоявал свое собствено място в историята на всяка от политическите формации, в пределите на които се е озовавал. Градът е бил контактна зона в сложните етнокултурни и исторически процеси в центъра на Балканите, което е ясно видно в неговото богато, натрупано в течение на векове културно наследство. В него се преплитат различни архитектурни и художествени традиции, влияния, стилове, прийоми. Те са въплътени от местни и пътуващи или гостуващи майстори в културни ценности, които открояват Мелник като един от големите творчески центрове в широкия контекст на византийската цивилизация.

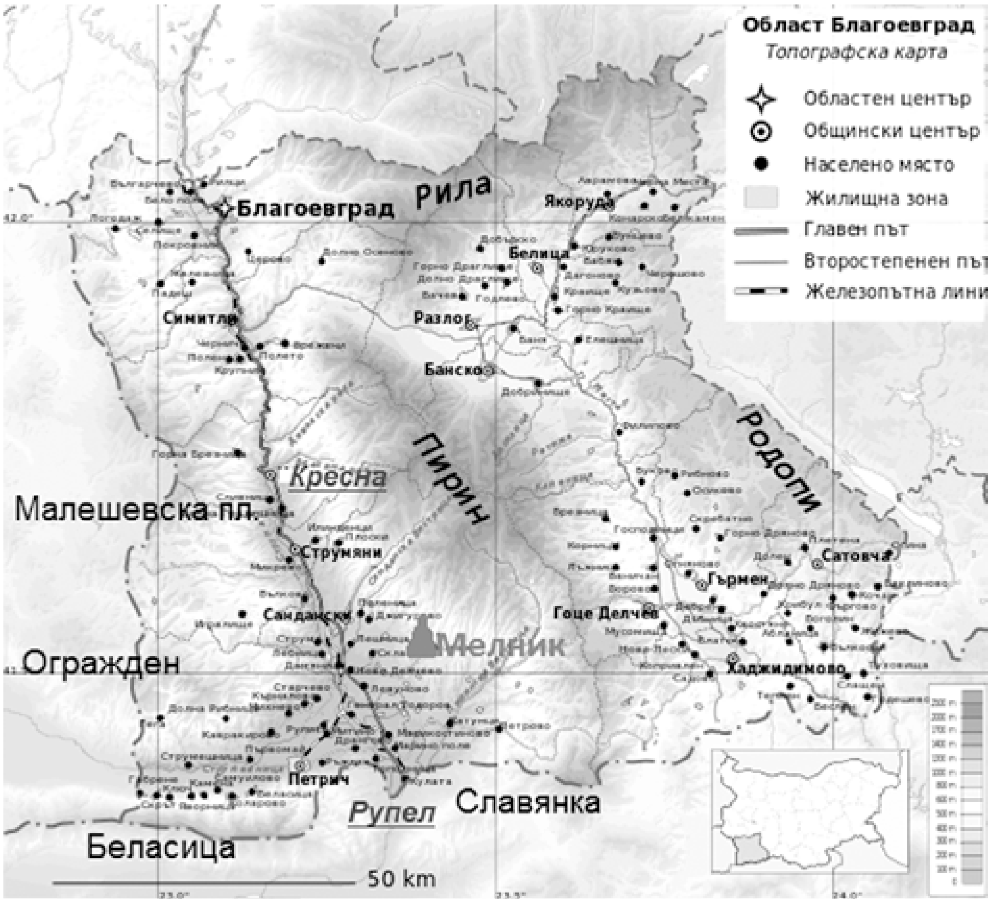
Област Благоевград
Топографска карта
Областен център
Общински център
Населено място
Жилищна зона
Главен път
Второстепенен пъ
Железопътна лини
Благоевград
Рила
Якоруда
Белица
Разлог
Банско
Симитли
Пирин
Родопи
Кресна
Малешевска пл.
Струмяни
Сандански
Мелник
Огражден
Гоце Делчев
Гърмен
Сатовча
Хаджидимово
Петрич
Рупел
Славянка
Беласица
50 km

Обр. 1. Карта на България с региона на Средна Струма и Мелник.

---

[35] **Попруженко, М.** Синодик царя Борила. София, 1928, 87.

[36] **Нешева, В.** Мелник, 329–332.

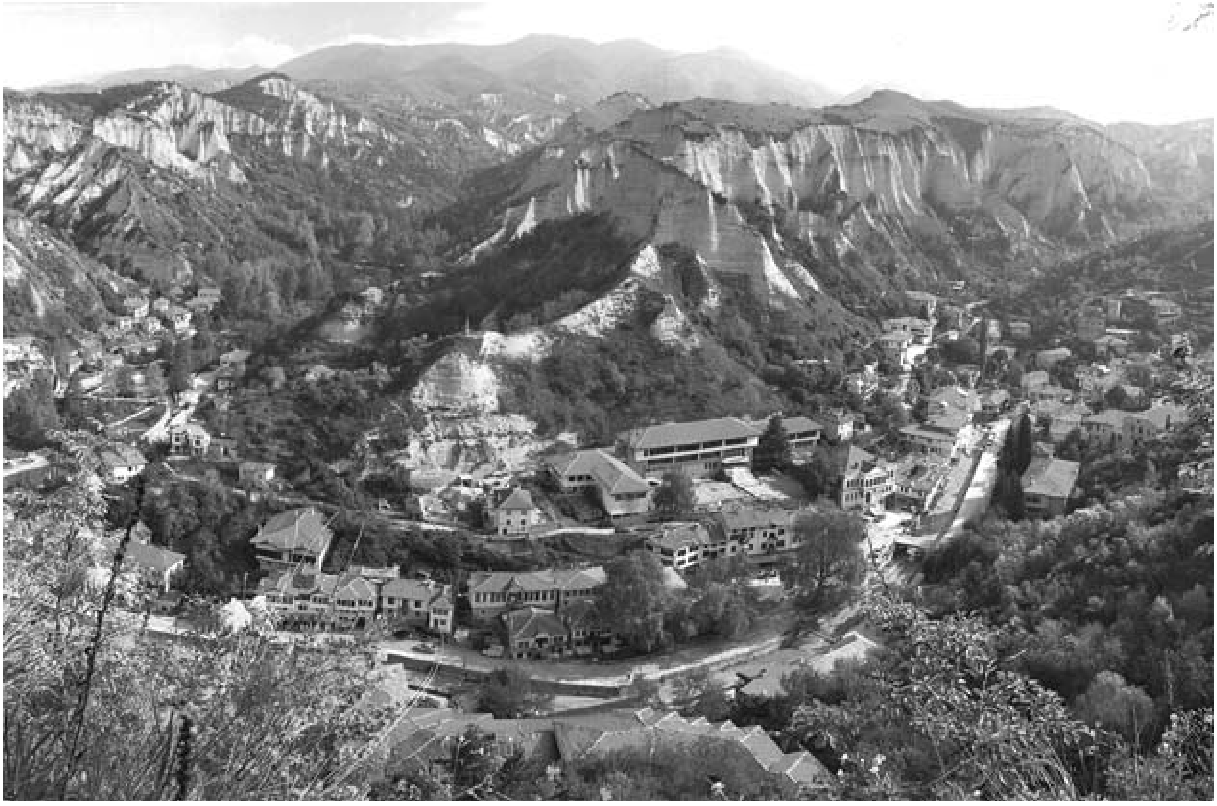

Обр. 2. Мелник. Панорама.

Обр. 3. Мелнишката крепост. Аероснимка.

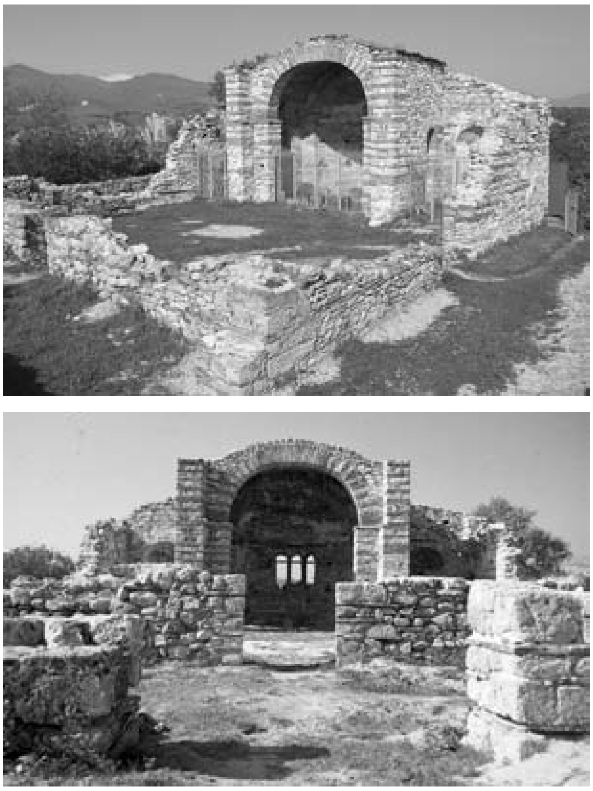

Обр. 4. Църква „Св. Никола”.

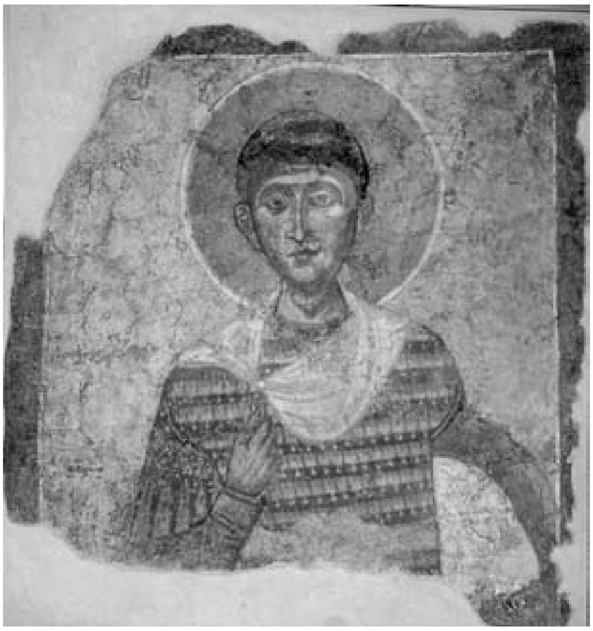

Обр. 5. Св. Димитър. Стенопис от църква „Св. Никола“ (1208–1209 г.), вероятна реплика на иконата на братята Асеневци в Търново.

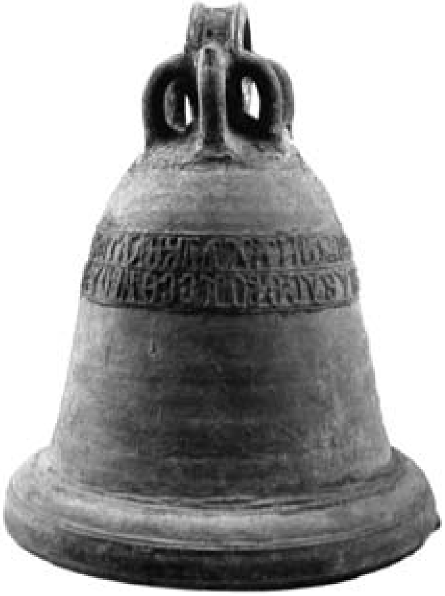

Обр. 6. Камбана, дар на Св. Никола от деспот Алексий Слав (1211–1216 г.)

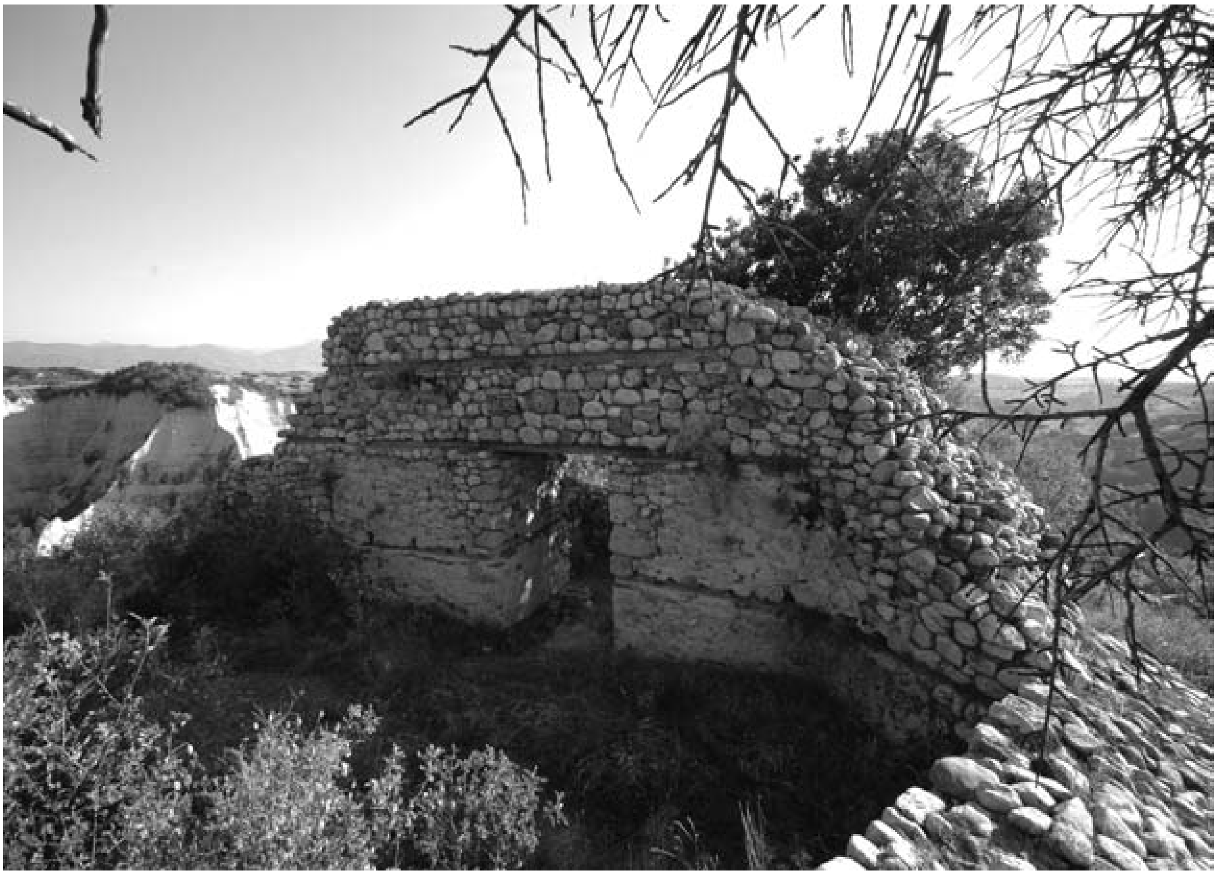

Обр. 7. Малкото укрепление – военна резиденция на владетелите на Мелник. Руини от жилищно-отбранителната кула на деспот Слав.

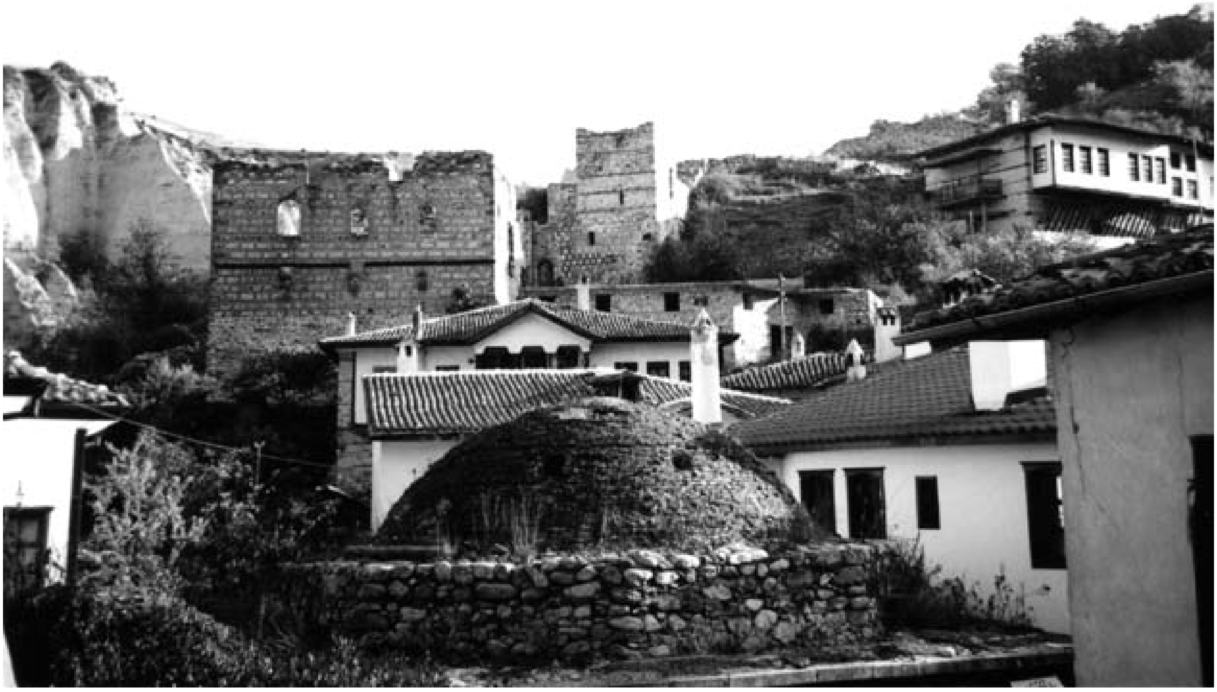

Обр. 8. Болярска къща с кулата тип „донжон“ и изградената в нея възрожденска часовникова кула, руини.

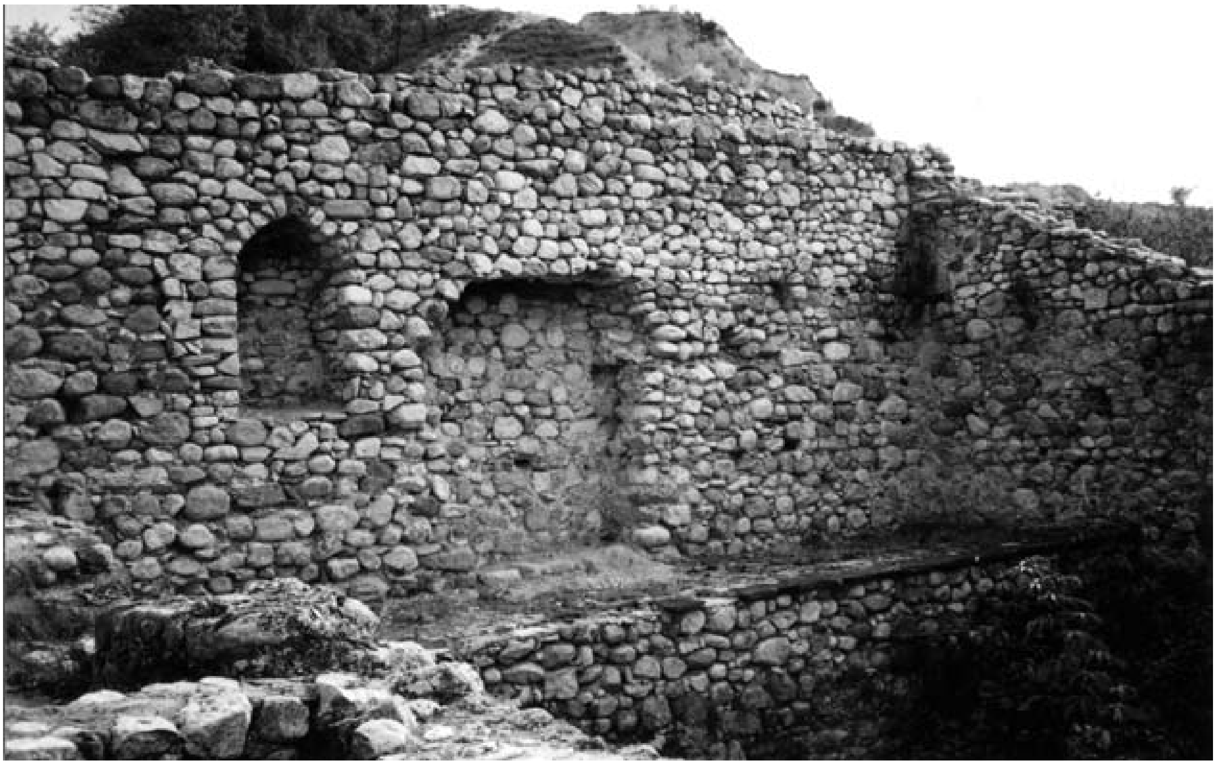

Обр. 9. Болярската къща. Тронна зала на деспот Слав в кулата тип „донжон”. Изглед след разкопките.

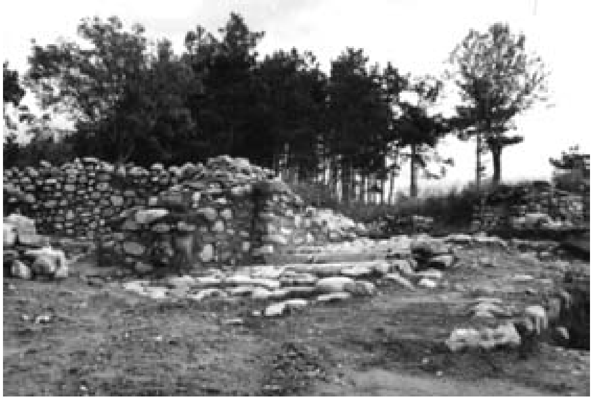

Обр. 10. Манастир „Св. Харалампий“ / „Св. Архангели”. Изглед след разкопките.

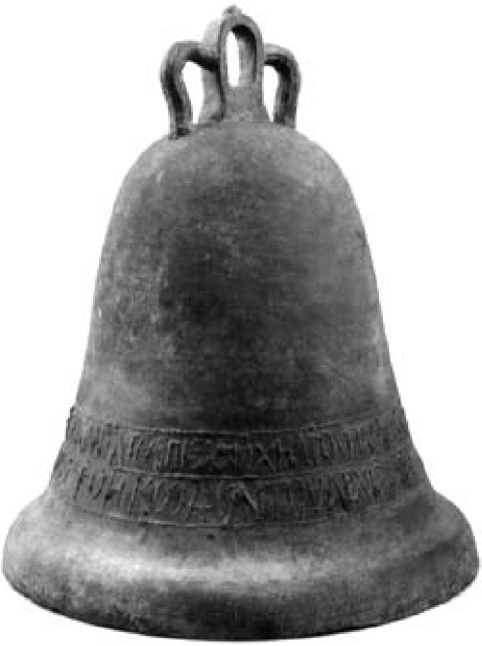

Обр. 11. Камбана, дар на Св. Архангел Михаил от йеромонах Теодосий, 1270 г.

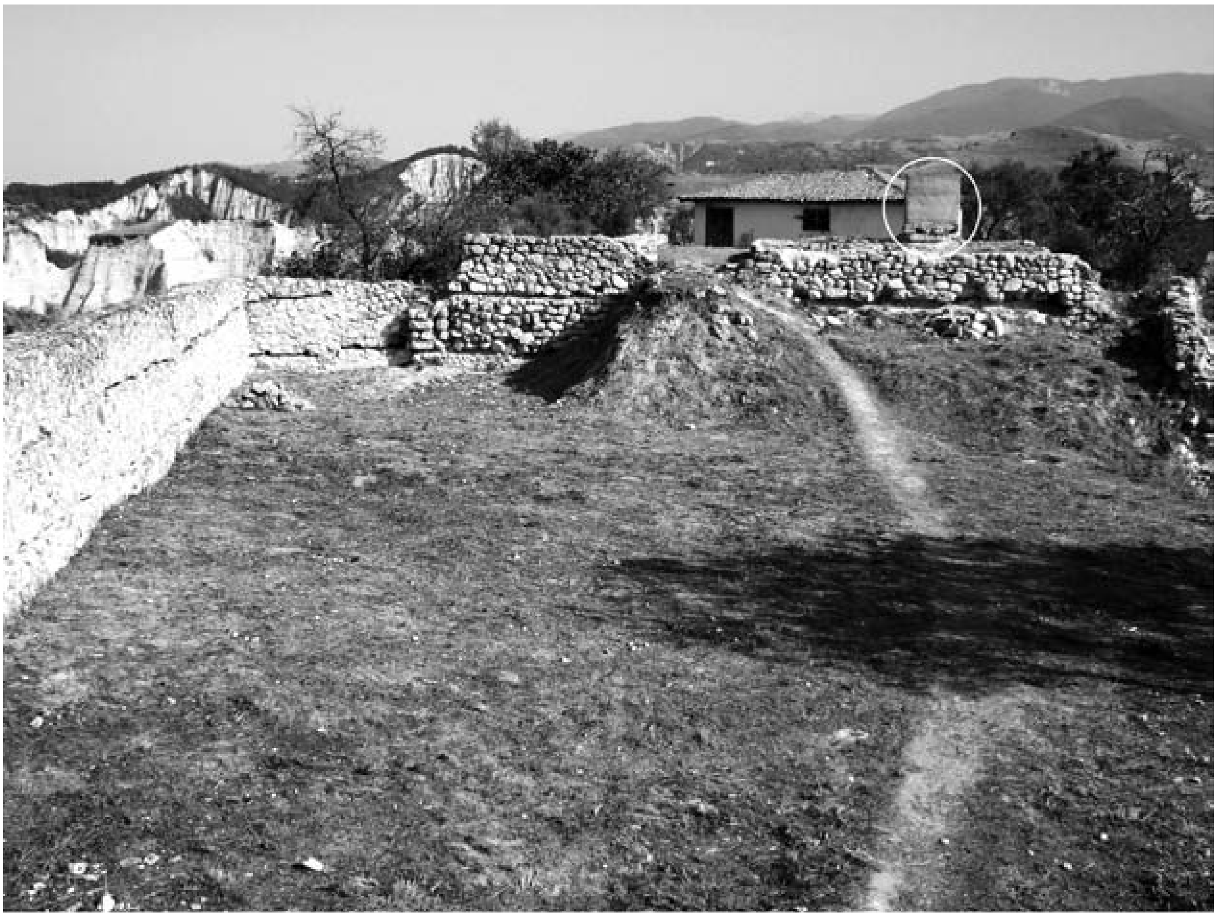

Обр. 12. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ / ”Св. Зона́”. Изглед след разкопките.

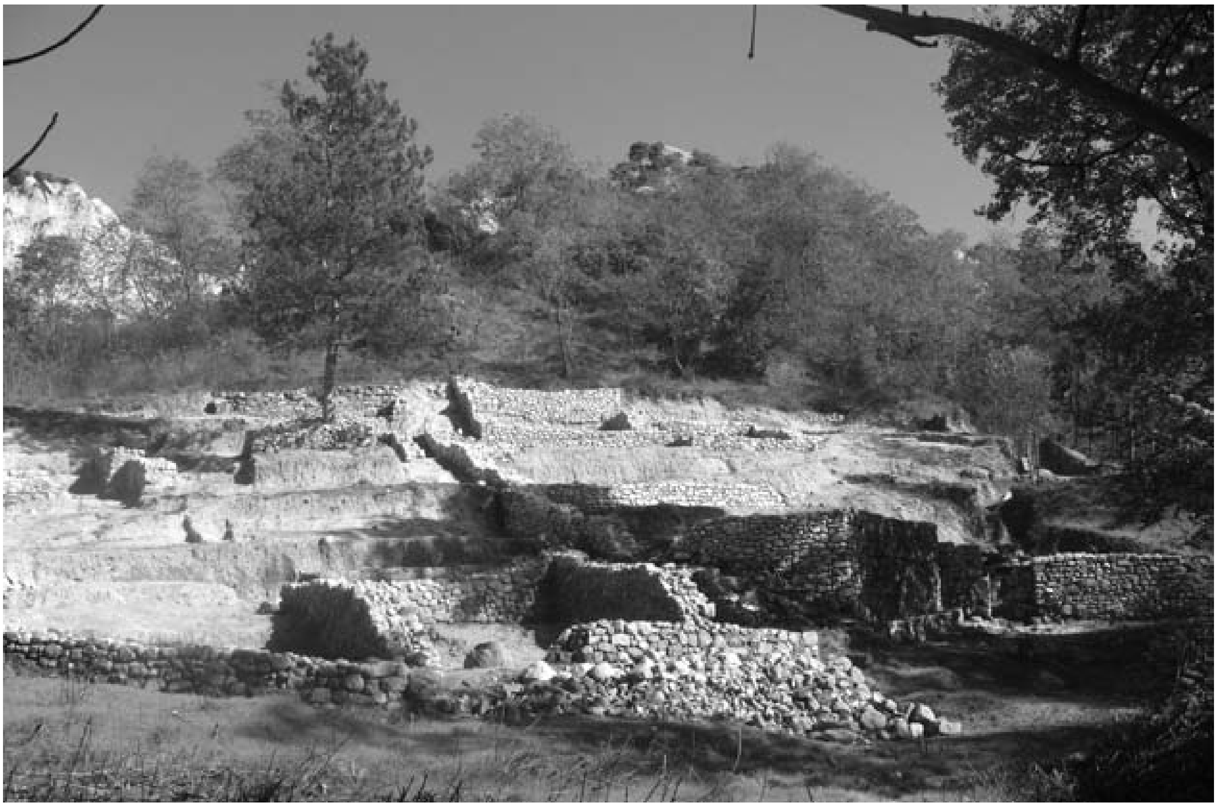

Обр. 13. Манастир „Св. Богородица Пантанаса”. Изглед след разкопките.

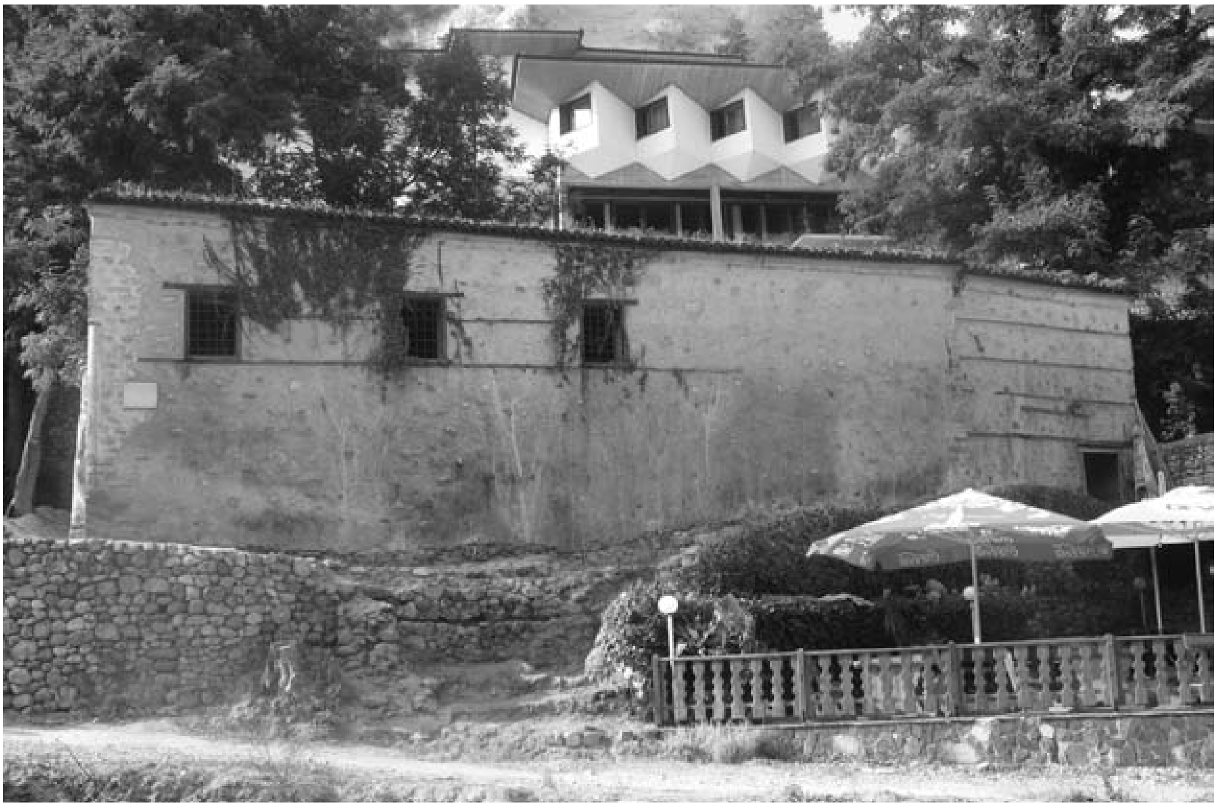

Обр. 14. Църква „Св. св. Петър и Павел“ и сграда в руини пред нея. Изглед след разкопките.

Обр. 15. Църквата „Св. Параскева“ / „Св. Петка”. Изглед след разкопките.

MELNIK AND THE BALKAN RULERS IN IX–XIV CENTURY

Violeta Nesheva

(SUMMARY)

With its rich cultural heritage, among which many churches and monasteries (over 70) stand out, with its exotic and picturesque scenery (surrounded on all sides by the so called Melnik rock pyramids) and preserved medieval atmosphere Melnik – the smallest town of modern Bulgaria, a National Archaeological Reserve, fits among the oldest and most beautiful historic centres in the Balkans. Almost half a century archaeological excavations carried out here under the auspices of NAIM – BAS contributed greatly to the clarification of more than 2300 years of its history.

Since the beginning of the 3rd millennium we have been actively supported and helped in the excavations and preservation of the excavated antiquities by the director of the National Museum of History. Dr. Bozhidar Dimitrov – a colleague with whom I am connected through a long-year friendship, whom I deeply respect and appreciate as a scholar and journalist, as a tireless and dedicated advocate of the study, preservation, promotion and accessibility of the Bulgarian cultural heritage to the future generations. On its 70th anniversary I gratefully dedicate this article to him, wishing him

AD MULTOS ANNOS

It is established that Melnik was founded as a Thracian settlement, probably under the name Garesk during the Macedonian colonization of the lands along the middle reaches of the Struma river at the time of Philip II (359–336 BC) and the campaign of his son Alexander the Great against the Maedi in 340. In the Roman era (1st – 4th c.), Melnik was the centre of an imperial estate – *saltus*, founded by Trajan the Great in 97. In the reign of the Byzantine Emperor Justinian I the Great (527–565) it became a Byzantine fortress with a settlement probably Gurason. In the time of the Bulgaria's territorial expansion in the 9th century, the fortress, now of the Slavic name Melnik, was restored and renovated by Knyaz Boris I (852–889) as an outpost on the Byzantine-Bulgarian border. It developed and grew as one of the most famous cities, "*so much defended naturally and artificially*" and turned in military-administrative, religious, economic and cultural centre in the area of Middle Struma (the ancient Orbelus –Parorbelia, the medieval Zagoria), replacing the ancient centre Ulpia Partikopol (today's Sandanski), destroyed in the Slavic invasions and natural disasters in the late 6th century. Melnik retained this position until the first decades of the 20th century, regardless of the political events and redrawing of the political map. In the 14th century it was among the few cities in the Balkans, named according to the documents described, by the so called Sacred epithets, along with Constantinople, Thessaloniki, Veliko Tarnovo, Lovech, and Prilep

Situated on an ancient crossroad between the Adriatic and the East, the Aegean and the Danube, a very important strategic location in the hinterland of Thessaloniki, with considerable natural resources, Melnik shared the historical destiny of the cities south of Haemus (Stara Planina) – in the Rhodopes, Thrace and Macedonia which often fell within the scope of the political interests and conflicts of the Balkan rulers. In the 9th–14th century, **Melnik changed seven times its state-political affiliation:** now in Bulgaria, now under Byzantine or Serbian rule. It was ruled by royal assignees, emperors, kings – according to the written sources of their associates, members of their families. In the 13th and the 14th centuries, Melnik and its region were for certain periods of time part of separatist states of senior aristocrats independent or semi-independent grandees (despot Alexius Slav Protosebastos, great domesticus and Caesar Stephen Dragovol – Hrelyo; despot John Uglesh; despots John and Constantine Dragaš).

By archaeological and written evidence its rulers in the considered period invested their efforts, regardless of the political relationships, one after another in its development and prosperity. Particular care was taken of its churches and monasteries. This featured Melnik as a "city of the family of Balkan rulers", a contact zone in the complex ethno-cultural and historical processes on the Balkans, which is clearly evident in its great and diverse cultural heritage. It mixes different architectural and artistic traditions, influences, styles, manners. They are embodied by local and travelling or visiting craftsmen in cultural values that single out the city as a major creative centre in the wider context of the Byzantine civilization.

According to archaeological data Melnik experienced its greatest flourishing in the time of the despot Alexius Slav of the royal Asen dynasty (1208–1230), who made it the capital city of his state in 1209. Amazing is the grand flourish in the urban construction (military, civilian, church-monastery) and the Public Works comparable with that of his cousin Ivan Asen II in Tarnovo. Especially important and decisive for centuries ahead was the rise of the city as a bishopric and strengthening it as a centre of the Orthodoxy.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ДЕУЛТУМ В ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ ОТ XV–XVIII ВЕК

Румен Иванов

DEULTUM ON THE HISTORICAL MAPS FROM THE XV–XVIII CENTURY

Rumen Ivanov

Веспасиановата ветеранска *colonia Flavia Pacis Deultensium* е втората колония в провинция Тракия след клавдиевата Apri.[1] При извършената центуриацията на това място, земя са получили почти изцяло ветерани с различни звания от *legio VIII Augusta*. Осмият Августов легион е станувал за кратко в Мизия – в гарнизона Нове (Novae) при Свищов.[2] Това е станало между 45–69 г., а след това частта се отправя към земите на германите.

Селището е известно с няколко имена от предримската и римската епоха и през Средновековието – Doveltos, Debeltos, Deoultos, Deultum, Develton, а в *Tabula Peutingeriana* – Debelco.[3] Смята се, че на езика на древните траки в този район, Довелтос означава „мочурлива ливада“. Плиний Стари пише лаконично в своята „Естествена история“: „*...градовете Тиниас, Халмидесос, Девелтон с блато (езеро), който сега се нарича Деултум на ветераните*...“ (Plin.

---

[1] **Геров, Б.** Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III век). – ГСУ ФКНФ, 1977, том 72, София, 1980, 41–47; Димитров, Б. Български черноморски градове и крепости. Варна, 1981, 386 сл.; **Балабанов, П., Св. Петрова.** Довелт – Деултум – Девелт. – В: (Иванов, Р. ред.) Римски и ранновизантийски градове в България (Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria), София, 2002, 237–250; **Birley, R.** The Fasti of Roman Britain. Oxford, 1981.

[2] За образуването на легиона и неговата история вж.: **Filow, B.** Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig, 1906, 6–7; **Ritterling, E.** Legio. – RE, XII, 1925, 1642 ff.; **Oldenstein-Pferdehirt, B.** Die Geschichte der Legio VIII Augusta.– JRGZ, 31,1984, 397 ff.; **Keppie, L.** The Making of the Roman Army. From Republic to Empire. London, 1988, 208; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий (The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius). София, 1999, 89–90.

[3] Plin., Nat. Hist., IV, 45 – stagnum = стоящи води; **Балабанов, П., Св. Петрова.** Довелт…, 237.

Colonia Flavia Pacis Deultensium, the colony of Vespasian's veterans, is the second in the province of Thracia, the first being the colony of Apri founded by Claudius.[1]. In the process of centuriation carried out in this area, the plots formed were wholly allocated to the veterans of different ranks from *Legio VIII Augusta*. The Eighth Augustan Legion was for a short time stationed in Moesia – in the garrison of Novae at Svishtov.[2] This took place between 45–69, and then the unit left for the lands of the Germanic people.

The settlement was known under several names from the pre-Roman and Roman period and the Middle Ages, viz. Doveltos, Debeltos, Deoultos, Deultum, Develton, and in *Tabula Peutingeriana* as Debelco[3]. It is believed that in the language of the ancient Thracians in this area Doveltos meant "marshy meadow". Pliny the Elder in his „Natural History“ wrote laconically: "*... the cities Thynias, Halmydesos, Develton with*

---

[1] **Геров, Б.** Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III век). – ГСУ ФКНФ,1977, том 72, София, 1980, 41–47; **Димитров, Б**. Български черноморски градове и крепости. Варна, 1981, 386 сл.; **Балабанов, П., Св. Петрова**. Довелт – Деултум – Девелт. – In: (Иванов, Р. ред.) Римски и ранновизантийски градове в България (Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria), София, 2002, 237–250; **Birley, R.** The Fasti of Roman Britain. Oxford, 1981.

[2] On the making of the legion and its history, cf.: **Filow, B**. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig, 1906, 6–7; **Ritterling, E.** Legio.– RE, XII, 1925, 1642 ff.; **Oldenstein-Pferdehirt, B**. Die Geschichte der Legio VIII Augusta.– JRGZ, 31,1984, 397 ff.; **Keppie, L**. The Making of the Roman Army. From Republic to Empire. London, 1988, 208; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий (The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius). София, 1999, 89–90.

[3] Plin., Nat.Hist., IV, 45 – stagnum = still water, swamp; **Балабанов, П., Св. Петрова.** Довелт…, 237.

Nat. Hist., IV, 45 – „*...oppida Thynias, Halmydesos, Develton cum stago, quod nunc Deultum vocator veteranorum...*“).[4] Днес руините се намират до самото село Дебелт и на 19–20 км западно от Бургас. Около него имало блата, пресушени в южна, източна и североизточна посока. Наблизо е Мандренското езеро, като от север в него се влива малката река Средецка. Някога езерото е било плавателно и кораби са достигали до 14–15 км навътре от черноморския бряг.[5]

Първо трябва да отбележим, че коментираните по-долу карти са изписани с оригиналните латински заглавия. На места е възможно да има правописни грешки, предизвикани както от състоянието на познание по латински от самите автори тогава, така и при преписите. Използвали сме такива карти, които са ни били достъпни.[6]

Ще започнем с Деветата карта на Клавдий Птолемей. Тя е преиздавана десетки пъти.[7] Ще

swamp (lake), which is now called Deultum of the veterans..." (Plin. Nat. Hist., IV, 45 – "*...oppida Thynias, Halmydesos, Develton cum stago, quod nunc Deultum vocator veteranorum...*")[4]. Today, its ruins are located very near the village of Debelt, 19–20 km west of Burgas. The waterlogged area around the settlement is now drained in southern, eastern and north–eastern direction. Nearby is the Mandra Lake with the small Sredetska River, which flows into it from the north. Once the lake was navigable and ships used to reach up to 14–15 km from the Black Sea coast.[5]

First we should note that the maps discussed below are introduced under their original Latin titles. In some places there may occur misspellings due to both the level of their authors' knowledge of Latin, and to the errors in the transcripts. We made use of maps, which were available to us[6].

We begin with the Ninth map of Claudius Ptolemy. It was reprinted dozens of times.[7] For the коментираме накратко едно издание от град Рим от 1478 г., като сме ползвали по-късна препечатка от Стокхолм от 1889 г. В средата е изобразена Стара планина. Тя обаче не опира на *Mare Ponticum vel Pontus Euxinum*, а спира малко преди това. На север и северозапад от Балкана са отбелязани провинциите (Moesia) INFERIOR (Moesia) и SVPERIOR, но изписани по обратен ред – ROIREFNI и ROIREPVS. Там където свършва планината и точно под нея, е написано *Develtus colonia*. Срещу селището на изток и на черноморския бряг е дадена Apollonia (Pontica).[8] На югозапад от Деултум е изобразена къса планина, която е Родопа. Друга карта, копие на IX Птолемеева (Codex Lat. V, F 32), е навярно напечатана преди 1470, сега в Oxford (1990). Балкана пак не достига до морето. На запад от морската колония Apollonia е отбелязан Develtus. Ние познаваме още две копия от тази карта. Едното е от германския град Ulm (1492), а втората е от Страсбург (1513).[9]

---

[4] **Геров, Б.** Земевладението…, 31, бел. 12, 44; **Драганов, Д.** Монетосеченето на Деултум. София, 2006, 25–27.

[5] **Геров, Б.** Земевладението…, 44–45; **Димитров, Б.** Български черноморски…, 386.

[6] За живота идейността на картографите, посочени в статията, вж.: **Bonacker, W. Kartmacher aller Länder und Zeiten.** Stuttgart, 1966; **Tooley, R. V.** Tooley's Dictionary of Mapmakers. Hertfordshire, England, 1979; **Beševliev, B.** Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkartenaus dem 15. Bis 19. Jh. – Linguistique balkanique, XII, 1978, 11–20; **Kretschmer, J., J. Dörflinger, F. Wawrik.** Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Band C/1 und C/2, Wien, 1986.

[7] В София са известни много негови копия, особено тези, които бяха изложени преди години в колекцията на д-р Симеон Симов от Hamburg и имах възможност да видя: **Claudius Ptolemaeus.** Nona Europe Tabula от Jacobus Angelus, Roma, 1478; **Cl. Ptolemaeus.** Nona Europe Tabula от Nicolaus Germanus, Ulm, 1482; Tabula Thraciae от двама автори – **Sebastian Münster и Henricus Petre**, Basle, 1542; Europae Tabila IX от Girolamo Ruscelli, Venice, между 1561–1574; Polonia et Ungaria Nuova Tavola от **Girolamo Ruscelli**, Venice, между 1561–1574; Description Novelle d'Europe от Sebastian Münster, неизвестно къде отпечатана през XVI в; Виж още: **Белчева-Попсавова, Д.** Обзор на картографската сбирка, съхранявана в НБКМ с приложен списък на по-важните карти и атласи. – ИНБКМ и Университетската библиотека, т.5, София 1965; **Лаков. Л.** Учебен факсимилие-атлас. Картографиране на българските земи до XVIII век. – СУ ГГФ, София 1983; **Ванова, Л., Г. Ламбев, П. Колев, Б. Киряков.** Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симов. София 1986; **Иванов, Р.** 1994: Долнодунавският лимес в карти от XV–XVIII век.– Археология, 1994, №2, 5–18; **Орачев, Ат.** България в европейските картографски представи. София – Прага, 2005; **Gordyeyev, A.** Car-

[4] **Геров, Б.** Земевладението…, 31, бел. 12,44; **Драганов, Д**. Монетосеченето на Деултум. София, 2006, 25–27.

[5] **Геров, Б.** Земевладението…, 44–45; **Димитров, Б.** Български черноморски…, 386.

[6] About the life and work of the cartographers, mentioned in the article, cf. **Bonacker, W**. Kartmacher aller Länder und Zeiten. Stuttgart, 1966; **Tooley, R.V.** Tooley's Dictionary of Mapmakers. Hertfordshire, England, 1979; **Beševliev, B.** Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkartenaus dem 15. Bis 19. Jh. – Linguistique balkanique, XII, 1978, 11–20; **Kretschmer, J., J. Dörflinger, F. Wawrik**. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Band C/1 und C/2, Wien, 1986.

[7] In Sofia there are known many copies, especially those which were displayed years ago in the collection of Dr. Simeon Simov from Hamburg and which I had the opportunity to see: **Claudius Ptolemaeus**. Nona Europe Tabula by Jacobus Angelus, Roma, 1478; **Cl. Ptolemaeus**. Nona Europe Tabula by Nicolaus Germanus, Ulm, 1482; Tabula Thraciae by two authors – **Sebastian Münster** and **Henricus Petre**, Basle, 1542; Europae Tabila IX by Girolamo Ruscelli, Venice, between 1561–1574; Polonia et Ungaria Nuova Tavola of **Girolamo Ruscelli**, Venice, between 1561–1574; Description Novelle d'Europe by Sebastian Münster, printed in the XVI century in an unknown place; See also: **Белчева-Попсавова, Д**. Обзор на картографската сбирка, съхранявана в НБКМ с приложен списък на по-важните карти и атласи.– ИНБКМ и Университетската библиотека, т. 5, София 1965; **Лаков. Л.** Учебен факсимилие-атлас. Картографиране на българските земи до XVIII век. – СУ ГГФ, София 1983; **Ванова, Л., Г. Ламбев, П. Колев, Б. Киряков**. Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симов. София 1986; **Иванов, Р**. 1994: Долнодунавският лимес в карти от XV–XVIII век.– Археология, 1994, №2, 5–18; **Орачев, Ат**. България в европейските картограф-

Копие на карта на Клавдий Птолемей, наречено *Tabula Thraciae* (Карта на Тракия), е обработено и обнародвано от Себастиан Мюнстер и Хенрикус Петри.[10] В дясната половина е акцентувано върху римска Тракия. И тук, както и в останалите карти на Птолемей, Стара планина не достига до морето. Той обаче е знаел имената на много градове. Някои от тях не са поставени на картата, но са дадени в рамка и то под азбучен ред: THRACIAE CIVITATES (градове в Тракия): Abdera, Anchialus, Aphrodisia, Apri colonia, Bergula, Bisantha, Byzia, Caroudaemum, Cabyla, Cypsella, DEULTUS (увеличеният шрифт е наш), Dyma, Drusipara, Heraclia, Lisimachia, Nicopolis… Прави впечатление, че Апри е отбелязан като колония, а Деултум – не!? (Обр. 1).

Ger(h)ard Mercator (Герард, Герхард Меркатор) (1512–1594) от Рупелмолд в дн. Белгия е от напредничаво мислещите кар-

brief comment on a Roman edition from 1478, we have used a later Stockholm reprint from 1889. In the centre of the map Stara Planina is depicted. However, it does not abut on *Mare Ponticum vel Pontus Euxinum*, but ends shortly before. The provinces (Moesia) INFERIOR and (Moesia) SVPERIOR, but spelled in reverse – ROIREFNI and ROIREPVS are located to the north and northwest of Stara Planina. Just below the place where the mountain ends we see inscribed *Develtus colonia*. Across the settlement to the east and on the Black Sea coast is Apollonia (Pontica)[8]. Southwest of Deultum a short mountain range is represented, which is the Rhodope Mountain. Another map, a copy of the Ninth Map of Ptolemy (Codex Lat. V, F 32) was probably printed before 1470, is now in Oxford (1990). The Balkan Mountain does not again reach the sea. Develtus is marked to the west of the maritime colony of Apollonia. We know two more copies of this map. One is from the German city of Ulm (1492), and the second is from Strasbourg (1513)[9].

A copy of the map of Claudius Ptolemy known as *Tabula Thraciae* (Map of Thracia) was processed and released by Sebastian Münster and Henricus Petri[10]. In the right half of the map the attention is focused on the Roman Thracia. And here, as well as on other maps of Ptolemy, Stara Planina does not reach the sea. But he knew the names of a number of cities. Some of them are placed on the map, but set in a frame and in alphabetical order: THRACIAE CIVITATES (cities in Thracia): Abdera, Anchialus, Aphrodisia, Apri colonia, Bergula, Bisantha, Byzia, Caroudaemum, Cabyla, Cypsella, DEULTUS (capitalised by the author) Dyma, Drusipara, Heraclia, Lisimachia, Nicopolis... It is noteworthy that Apri is marked as a colony and Deultum – is not!? (Fig. 1)

Gerardus (Ger(h)ard) Mercator (1512–1594) born in Rupelmonde in contemporary Belgium,

---

tography of Black and Azov Seas: Retrospective up to 1700. Moscow, 2007.

[8] **Лаков, Л.** Учебен факсимилие-атлас…, №2; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система…41–42; **М. Тачева.** Етнонимът Койлалети в историята и географията на древна Тракия. – В: Jubilaeus, IV, Сборник в памет на член кореспондент Веселин Бешевлиев, София 2000: 123–124, обр. 1.

[9] **Тачева, М.** Етнонимът…, 126 сл., обр. 3 и 4. Картите са в много лошо състояние и няма да можем да ги коментираме.

[10] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 66–67.

ски представи. София – Прага, 2005;; **Gordyeyev, A.** Cartography of Black and Azov Seas: Retrospective up to 1700. Moscow, 2007.

[8] **Лаков, Л**. Учебен факсимилие-атлас…, №2; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система…41–42; **М. Тачева**. Етнонимът Койлалети в историята и географията на древна Тракия. – In: Jubilaeus, IV, Сборник в памет на член кореспондент Веселин Бешевлиев, София 2000: 123–124, обр. 1.

[9] **Тачева, М**. Етнонимът…, 126 сл., обр. 3 и 4. The maps are in very poor condition and will not be commented here.

[10] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 66–67.

тографи на своето време, заедно с Абрахам Ортелий. В НБКМ има няколко негови копия. Ще се спрем на картата „*Walachia, Servia, Bulgaria, Romania (1589)*“.[11] В източната част на картата са разположени BVLGARIA и ROMANIA (Румелия). В СИ България четем *Syrfia* и под нея *Sagora*. На границата на последната област с Romania е поставен *Debeltus*, но откъм Загора, Загоре (Обр. 2).

Abraham Ortelius (1527–1598) е един от основателите на тогавашната „модерна“ картография. През 1579 г. той печата голям и богат на информация атлас, известен най-общо под името „*Theatrum orbis terrarum*“.[12] Това негово произведение претърпява няколко издания. Много известно е деветото, обнародвано в Amsterdam след кончината му през 1624 г. В него има работи и на други картографи, в знак на почит и уважение към големия Ortelius. Пълното заглавие с Приложение (Parergon) е: „*Abrahami Ortelii theatri orbis terrarum Parergon site veteris tabulae comentarijs geographicis et historicis. Editio novissima. Tabulis aliquot aucta et variae emendata atque innovata. Cura et studio Baltazaris Moretri. Amsterdam.*“ Тук ще означим картата ’Ελλας. Graecia Sophiani. Abrachamo Ortelio descriptore (‘*Ελλας. Graecia Sophiani. Ex conatibus geographicis A. Ortelii*). Тази посочена карта е много сходна с друга, издадена малко по-рано. Става реч за „Карта на стара Гърция“, чийто автор е Nicolaos Sofianos (Sophianos) – „*Graecia antique Sofiani*“. Тя е изготвена през 1533 г. Той е роден на остров Корфу, но между 1533–1522 г. живее във Венеция. Известен е вариант от 1549 г., който се преизползва в по-късни карти и атласи, на Орахам Ортелий. Градът-колония Develtum е даден правилно в римската провинция Thracia, непосредствено южно от Haemus mons. Зад него е изобразено езеро – несъмнено Мандренското. От него обаче извира река – *Bathynias fluvius*, която се влива в Пропонтида – Мраморно море!? (Обр. 3).[13]

В големия атлас с приложение (Parergon) е включена и една карта на Jacobo Castaldi (Gastaldi) (Якоб, Джакобо Касталди, Гасталди)

---

[11] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 74–75.

[12] **Иванов, Р.** Долнодунавският лимес в две карти на Абрахам Ортелий. – Археология, 1992, № 1, 26–31 и цитираната там литература за творчеството на Ортелий.

[13] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 68-69.

was one of the forward thinking cartographers of his time, along with Abraham Ortelius. Several copies of his maps are kept in the SS. Cyril and Methodius National Library. We would pay particular attention to the map "*Walachia, Servia, Bulgaria, Romania (1589)*".[11] BVLGARIA and ROMANIA (Rumelia) are positioned on the eastern part of the map. In North–East Bulgaria one can read *Syrfia* and below *Sagora*. *Debeltus* is placed at the border of the latter region with Romania, but on the side of *Zagora*, *Zagore* (Fig. 2).

Abraham Ortelius (1527–1598) was one of the founders of the then "modern" cartography. In 1579 he printed a large, information-rich atlas, known generally as the "*Theatrum orbis terrarum*".[12] This work underwent several editions. Much known is the ninth release in Amsterdam after his death in 1624. It includes also works of other mapmakers in tribute and respect to the great Ortelius. Its full title with the Parergon (supplementary work) is: "*Abrahami Ortelii theatri orbis terrarum Parergon site veteris tabulae comentarijs geographicis et historicis. Editio novissima. Tabulis aliquot aucta et variae emendata atque innovata. Cura et studio Baltazaris Moretri. Amsterdam*". Here we shall dwell on the map *‘Ελλας. Graecia Sophiani. Abrachamo Ortelio descriptore (‘Ελλας. Graecia Sophiani. Ex conatibus geographicis A.Ortelii)*. This map is very similar to another, published a little earlier. We have in mind the "*Graecia antique Sofiani*" (Map of old Greece), drafted in 1533 whose author is Nicolaos Sofianos (Sophianos). Sofianos was born in Corfu, but he lived in Venice between 1533 and 1522. The version from 1549 was reused in later maps and atlases of Abraham Ortelius. The city-colony Develtum is correctly situated in the Roman province of Thracia, immediately south of the Haemus Mons. A lake is depicted behind it, undoubtedly the Mandra Lake. However, a river springs from the lake – *Bathynias fluvius*, which flows into the Propontis – the Sea of Marmara!? (Fig. 3)[13]

The large atlas with Parergon includes a map of Jacobo Castaldi (Gastaldi) (1500–1566). Its title is: "*Romanie (quae olim Thraciae dicta) Viciniorumq [ue] regionum, uti Bulgariae,*

---

[11] **Орачев, Ат**. България в европейските…, 74–75.

[12] **Иванов, Р**. Долнодунавския лимес в две карти на Абрахам Ортелий. – Археология, 1992, №1, 26–31 and the literature cited on the works of Ortelius.

[13] **Орачев, Ат**. България в европейските…, 68–69.

(1500–1566). Заглавието е: „*Romanie (quae olim Thraciae dicta) Viciniorumq[ue] regionum, uti Bulgariae, Walachiae, Syrfiae etc. descriptio. Aotore Jacobo Castaldo.*“[14] Трябва веднага да поясним, че под името Romania се разбират тракийските земи южно от Балкана. В тази карта има доста информация, но за жалост – невярна. Под (южно) от Дунава имаме отразени области, които от североизток на югозапад са SYRFIA, SAGORA, SILISTRE, BVLGARIA, SERVIA.[15] Северно от BVLGARIA, оттатък Дунав, е отбелязана също така тази страна **(Обр. 4).** Интересен коментар прави Атанас Орачев. Областта Сирфия, южно от делтата на Дунав, е поставена погрешно. Това се среща в много произведения на Абрахам Ортелий и на други след него. Може би арабите са изписвали така Сърбия!? Отдолу следва областта Загора, на една линия и западно от Варна. В генуезки официален документ цар Иван Александър (1331–1371) е декориран като „император на Загора“. Тя граничи с Дунав, с Черноморието до северно от Созопол (не вече Аполония Понтика) и планината Родопа. Под нея идва SILISTRE и после BVLGARIA – от двете страни на голямата европейска река. В югоизточна посока обаче се намира ROMANIA, всичко на юг от Родопите – части от Европейска Турция, ЮИ България и СИ Гърция. Rhodope mons служи като граница между описаните области в началото и Романиа. Във втората област неточно е поставен *Develt* – оттатък планината в областта Загора. Също така неточно там минава *Panisu flu(vius)*, т. е Камчия). Интересно е, че Хемус не е отбелязана.

Карта „Описание на Тракия“ (*Thracia descriptio*) на Филип Клувериус (Philip Cluverius) (1580–1623) е издадена една година след кончината му – 1624.[16] Обозначени са големи части от римски провинции и области – Дакийските територии, Горна и Долна Мизия, части от Македония и най-вече Тракия. *Develtus* е позициониран в планинска област и непосредствено западно от реката Панисус – Камчия!? (Обр. 5).

Между богатото творчество на френския придворен картограф Николас Сансон от Абевил тук ще отделим внимание на една

Walachiae, Syrfiae etc. descriptio. Aotore Jacobo Castaldo".[14] We would immediately say that the Thracian lands south of the Balkan Mons are here indicated with name of Romania. The map provides a lot of information, but unfortunately incorrect. Below (i.e. south) of the Danube and north-east to south-west, the following provinces are marked: SYRFIA, SAGORA, SILISTRE, BVLGARIA, SERVIA.[15] To the north of BVLGARIA and across the Danube (Fig.4) this country is again indicated. An interesting comment on the fact is made by Atanas Orachev. Syrfia, an area south of the Danube Delta is located incorrectly. This occurs in many works of Abraham Ortelius and others after him. Perhaps this is how the Arabs spelled Serbia!? Further below follows the province of Zagora, in a line with and west of Varna. In a Genoese official document Tsar Ivan Alexander (1331–1371) is invested as "Emperor of Zagora". Zagora is bordered by the Danube, the Black Sea north of Sozopol (no longer *Apollonia Pontica*) and the Rhodope Mountains. Further below come SILISTRE and then BVLGARIA on both sides of the great European river. Southeast, however, is ROMANIA, all south of the Rhodope Mountains – parts of European Turkey, Southeast Bulgaria and Northeast Greece. The Rhodopes serve as the boundary between the areas described above and Romania. *Develt* is inaccurately placed in the second region, beyond the mountain in Zagora. The *Panisu flu(vius)*, i.e. Kamchiya) is also wrongly marked there. Haemus, however, is not indicated which is an interesting fact.

The map entitled "*Thracia descriptio*" (Description of Thracia) of Philip Cluverius (1580–1623) was published a year after his death – 1624[16]. There are indicated large parts of the Roman provinces and districts – Dacian territories, Upper and Lower Moesia, parts of Macedonia and mostly of Thracia. *Develtus* is positioned in a mountainous area and immediately west of the river *Panysus* – Kamchiya!? (Fig. 5)

Of the numerous works of the French cartographer Nicolas Sanson from Abbeville we would comment here a very detailed and relatively accurate map of East Illyricum – "*Illyricum Orientis*",

---

[14] Пак там, 72–73.

[15] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система…, 42; **Орачев, Ат.** България в европейските…, 72–73.

[16] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 61.

[14] Ibid., 72–73.

[15] **Иванов, Р**. Долнодунавската отбранителна система…, 42; Орачев, Ат. България в европейските…, 72–73.

[16] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 61.

много подробна и сравнително точна карта на Източен Илирик – „*Illyricum Orientis*“, която обхваща 11 провинции на Балканите – от времето на Диоклециан (284–305) – Константин Велики (306–337) до края на шестото столетие: „*Illyricum Orientis. In quo partes II: Moesia et Thracia. Provinciae XI: Moesia Prima sive Superior, Praevalis, Dardania, Dacia Rip(en)sis et Mediterranea, Moesia Sec(un)da, sive Inferior et Scythia, Thracia, Haemimontus, Rhodope et Europa. Autore N. Sansone, christianis. Galliarum regis geogr. Lutetiae Parisorum. Apud Petrum Mariette, via Jacobaea, sub signo spei. Cum privilegio annorum XX. Cordur spulsit.*“ Годината на идаване не е уточнена досега – 1650, или между 1664–1667.[17] Град Develtus правилно е поставен в провинция Haemimontus. Много интересно и погрешно обаче е изобразена Haemus mons. Малко преди селището, Балкана прави перпендикулярна чупка на юг. Под Флавиополис Стара планина се свързва с Rhodope mons!? (Обр. 6).

Делото на Сансон е продължено от наследниците му. Една карта е под надслов „*Romanie, Bulgarie, et Partie de Moldavie par Mr. Sanson, chez Cóvens et Mortier*“. Автор е Nicolas Sanson – живял твърде малко (1624–1648). По-късно върху нея работи другият брат – Гийом Сансон (1633–1703), станал след това кралски картограф. Според анализ на Атанас Орачев, картата изобилства от стандартни и характерни за времето си грешки[18]. Изпъква стремежът да се ползват древните автори, особено Птолемей, Гай Юлий Солин, Помпоний Мела. В рамките на BULGARIE четем *Sandgac de Silistre, Nicopolis, Byden (Vidin), Sandgac de Serdices*. Обаче на юг, с жълт цвят, четем: ROMANIE OU THRACIE. В северната част на тази голяма област четем: *Sandgiac de Constantinople*. Най на север и погранично на Константинополския санджак четем: *Develt* – на езеро, от което извира *Paniza flu(vius)*, несъмнено Камчия, дето мястото ѝ не е тук.

Парижкият абат Michaele Antonio Baudrand (Мишел Бодран) (1633–1700) ни предава, в една своя географско-историческа карта, доста схематично диоцезите Тракия и Дакия през къс-

which covers eleven provinces in the Balkans, from the time of Diocletian (284–305) and Constantine the Great (306–337) until the end of the 6th century: "*Illyricum Orientis. In quo partes II: Moesia et Thracia. Provinciae XI: Moesia Prima sive Superior, Praevalis, Dardania, Dacia Rip (en) sis et Mediterranea, Moesia Sec (un) da, sive Inferior et Scythia, Thracia, Haemimontus, Rhodope et Europa. Autore N. Sansone, christianis. Galliarum regis geogr. Lutetiae Parisorum. Apud Petrum Mariette, via Jacobaea, sub signo spei. Cum privilegio annorum XX. Cordur spulsit*." The year of release has not been specified so far – probably 1650, or between 1664 and 1667.[17] The city of *Develtus* is correctly placed in the Haemimontus province. The Haemus Mons are featured on the map in an unusual, however, wrong way. Shortly before the settlement Stara Planina makes a perpendicular bend southwards to be connected under Flaviopolis with the Rhodope Mons!? (Fig. 6)

Sansone’s achievements were continued by his successors. The author of a map entitled "*Romanie, Bulgarie, et Partie de Moldavie par Mr. Sanson, chez Cóvens et Mortier*" was his eldest son Nicolas Sanson who was killed too young (1624–1648). Nicolas’s younger brother – Guillaume Sanson (1633–1703) succeeded his father as a royal cartographer. According to an analysis by Atanas Orachev the map is full of errors, however, standard and typical to that time[18]. Obvious is the tendency to rely on the ancient authors especially on Ptolemy, Caius Julius Solin, and Pomponius Mela. Within the frame for BULGARIE we read *Sandgac de Silistre, Nicopolis, Byden (Vidin), Sandgac de Serdices*. To the south, however, in yellow, is read ROMANIE OU THRACIE. In the northern part of this great province we read *Sandgiac de Constantinople*. Further north and close to the boundary of the Sandgiac of Constantinople, *Develt* is indicated at a lake from which *Paniza flu(vius)* springs, undoubtedly the river of Kamchiya whose location is wrong.

The Paris Abbot Michaele Antonio Baudrand (1633–1700) displays quite schematically the dioceses of Late Antiquity Thracia and Dacia on one of his geographical and historical maps ("*Romani*

---

[17] **Иванов, Т.** Тракийските земи през IV–VI век в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, № 5, 47–59.

[18] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 81.

[17] **Иванов, Т**. Тракийските земи през IV–VI век в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, № 5, 47–59.

[18] **Орачев, Ат**. България в европейските…, 81.

ната античност („*Romani Imperii qua Oriens est descriptio geographica. Autore Michaele Antonio Baudrand Parisino Abate de Roboribus et de Gessenis, anno 1669*“).[19] В картата има някои допуснати неточности, но тя е важен извор за историята на тези земи през времето на Домината. Авторът е черпел често от творчеството на Абрахам Ортелий. Селището *Devolt* е ситуирано в северната част на провинция Haemimontus. Единственият град-колония на Черноморското крайбрежие е Anchialus, докато Mesembria и Apollonia са дадено грешно съответно в Скития и Европа (Обр. 7).

Италианецът от гр. Modena, Giacomo Cantelli da Vignola (1643–1695), в няколко свои произведения отразява днешните български земи. Картите са много интересни, но на места изобилстват от грешки. Ще коментираме по-долу само една: „*La Bulgaria e la Romania con parte di Macedonia descritte da Giacomo Cantelli da Vignola suddito, e geografo del sermo: di Modena e date in luce da Gio.Giacomo de Rossi alla pace con. privil. di S.S. l'anno 1669*“. Трябва веднага да отбележим, че картата на Джакомо Кантели ни дава много информация, но за жалост в по-голямата си част – неточна. От Develt извира малка река, която се влива в Черно море при Анхиало (Поморие)!? Освен това градът е поставен в най-южната част на късноантичната провинция *Scythia Pontica*. Южно от нея е другата провинция – Haemimontus, където реално би трябвало да бъде местоположението на Девелт, но селището липсва.[20]

Nicolaus Visscher – син (Николаус Висшер) е известен холандски картограф и гравьор. Негови карти и карти на баща му са селектирани в два атласа – „*Atlas minor*“ и „*Atlas maior*“ (1702). „*Magni Turcarum Domini Imperium in Europa, Asia et Africa. Nicolaus Visscher, 1702.*“ Картата е едромащабна и обхваща големи територии.[21] В тях са поставени множество селища с различен статут, планини и реки, области в Империята и съседни държави. Голямата зона между Дунав (от Видин до делтата), Черно море и на юг – Егейско и Мраморно море, са отбелязани с три имена: на запад е BULGARIA, на югоизток в

---

[19] **Иванов, Р.** Диоцезите Тракия и Дакия в карта на Мишел Антоан Бодран. – ИНИМ, IX, София, 2000, 129–134.

[20] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 87.

[21] Пак там, с. 90–91.

Imperii qua Oriens est descriptio geographica. Autore Michaele Antonio Baudrand Parisino Abate de Roboribus et de Gessenis, anno 1669")[19]. Regardless of some inaccuracies the map is an important source about the history of these lands during the time of the Late Antiquity. Evidently, the author used to draw from the works of Abraham Ortelius. The settlement of *Devolt* is situated in the northern part of the province of Haemimontus. The only city-colony on the Black Sea coast is Anchialus, while Mesembria and Apollonia are wrongly depicted in Scythia and Europe respectively (Fig.7).

The Italian Giacomo Cantelli da Vignola (1643–1695) from the city of Modena depicts the contemporary Bulgarian lands in several of his works. The maps are very interesting but in places they abound with errors. We will further comment only one: "*La Bulgaria e la Romania con parte di Macedonia descritte da Giacomo Cantelli da Vignola suddito, e geografo del sermo: di Modena e date in luce da Gio.Giacomo de Rossi alla pace con. privil. di S.S. l'anno 1669*". We should immediately note that the map of Giacomo Cantelli provides a lot of information, but unfortunately for the most part inaccurate. A small river springs from *Develt* and flows into the Black Sea near *Anhialo* (Pomorie)? Furthermore, Develt is placed in the southernmost part of the Late Antiquity province of *Scythia Ponti*ca. South of it is the other province of Haemimontus, in which actually the location of Develt should be indicated, but the settlement is absent.[20]

Nicolaus Visscher II, son of Nicolaus Visscher I, a famous Dutch cartographer and engraver worked with his father and continued the family tradition in mapmaking. Their maps were chosen for two atlases – "*Atlas minor*" and "*Atlas maior*" (1702), "*Magni Turcarum Domini Imperium in Europa, Asia et Africa. Nicolaus Visscher, 1702*" The map is large-scale and covers large areas[21]. They display a lot of settlements with different status, mountains and rivers, areas in the Empire and the neighbouring countries. The vast area between the Danube (from Vidin to the Delta), the Black Sea and Aegean and Marmara

---

[19] **Иванов, Р**. Диоцезите Тракия и Дакия в карта на Мишел Антоан Бодран. – ИНИМ, IX, София, 2000, 129–134.

[20] **Орачев, Ат**. България в европейските…, 87.

[21] Ibid., p. 90–91

дн. Европейска Турция пише ROMANIA, а дн. Източна България и цяла Добруджа (българска и румънска) са обозначени с името ROMANIAE. Поставянето на Романие на това място е нетипично и дори невярно. Областта започва от *Adrinopoli* на североизток и недалеч от този град, по северните склонове на малка планина без име четем *Develtus*.

Сега ще отделим място на една карта на французина Giullelmo de L’Isle (De l’Isle, Delisle, Lisle) (Гийом Делил) (1675–1726). „*Theatrum historicum ad annum Christi quadrigentesunu in quo tu Imperii Romani tu Barbarorum circumincolentium status ob oculus penitur pars Orientalis. Autore Giullelmo Delisle, Regie Scientiarum Academiae Socio et Primo Regis geographo Parisus apud autorem in ripa vulgo dicta le quai de l’Horloge cu Privilegio Regis ad Vicenium, 1705*“.[22] Във фрагмент от картата е означен диоцезът Тракия. Дадени са шестте провинции – от изток на запад и от север към юг. Това са съответно: Scythia, Moesia 2a (= Moesia Secunda), Daciaripensis (= Dacia Ripensis, ripensis), Thracia, Haemi-montus (Haemimontus), Rhodope, Europa. Нас ни интересува Хемимонт. Там правилно е поставен град *Develtus*, за разлика от Apollonia (Созопол), ситуиран в близост, но неточно, в провинция Европа (Обр. 8). Втората карта е по-интересна. Изписана е като „*Graeciae. Pars septentrionalis*“ (1708). В северната част е поставена римската провинция THRACIA. В стратегията Астика е поставен Develtus, както и югозападно от него и в близост *Develtus l(aco)* (неголямо езеро). Мандренското езеро е отбелязано като Девелтско езеро. За първи път виждам такова изписване. През Деултум минава път по посока Адринапол и оттам – на юг към морския егейски бряг. Над Деултум са поставени *Aque calide* – Бургаските минерални бани – селище, което много рядко е обозначавано в такъв тип карти (Обр. 9).

Iohann (Johann) Baptist Homann (Йохан Баптист Хоман) е от водещите пруски картографи. Неговото творчество е богато. Тук ще отделим внимание само на едно от многото му произведения. Той е изработил голяма карта на Украйна със съседните земи (*Ukraina*

seas to the south are marked by three names: BULGARIA is to the west, ROMANIA is to the southeast in today’s European Turkey and contemporary Eastern Bulgaria and all Dobrudzha (Bulgarian and Romanian) are labelled with the name ROMANIAE. Situating Romania in this place is unusual and even quite incorrect. The region starts from *Adrinopoli* (Adrianople) in the northeast; close to the city and on the northern slopes of a small nameless mountain, we read *Develtus*.

Now we shall focus on a map of the Frenchman Guillelmo de L’Isle (De l’Isle, Delisle, Lisle) (1675–1726). "*Theatrum historicum ad annum Christi quadrigentesunu in quo tu Imperii Romani tu Barbarorum circumincolentium status ob oculus penitur pars Orientalis. Autore Giullelmo Delisle, Regie Scientiarum Academiae Socio et Primo Regis geographo Parisus apud autorem in ripa vulgo dicta le quai de l’Horloge cu Privilegio Regis ad Vicenium, 1705*"[22]. On a fragment of the map the diocese of Thracia is shown. On the map are the six provinces, viz. Scythia, Moesia 2a (= Moesia Secunda), Daciaripensis (= Dacia Ripensis, ripensis), Thracia, Haemi-montus (Haemimontus), Rhodope, Europa, arranged from east to west and from north to south. We are interested in Haemimontus. *Develtus* is correctly located there, unlike Apollonia (Sozopol) situated nearby, but wrongly in the province of Europa (Fig. 8). The second map is more interesting. It is entitled "*Graeciae. Pars septentrionalis*" (1708). The Roman province of THRACIA is shown in the northern part. *Develtus* is placed in the *strategia Astica*, and southwest of and close to it one reads *Develtus l(aco)* (a small lake). Mandrensko ezero (the Mandra Lake) is indicated as *Develtsko ezero*. I see such spelling for the first time. A road passes via Deultum towards Adrinapol and hence heads southwards for the Aegean coast. The settlement of *Aque calide* (Burgas Mineral Baths), which otherwise is very rarely indicated on such maps is placed above Deultum (Fig. 9).

Johann (Johann) Baptist Homann was one of the leading Prussian cartographers. His legacy is significant. We shall distinguish here only one of his many works. He had created a large map

---

[22] **Иванов, Р.** Gothi в историческа карта на Гийом Делил (Gothi in the Historical Map of Guillelme de L'Isle). – Готите – Goterna, София, 2006, 124–125.

[22] **Иванов, Р.** Gothi в историческа карта на Гийом Делил (Gothi in the Historical Map of Guillelme de L'Isle). – Готите – Goterna, София, 2006, 124–125.

quae et terra Cosaccorum cum vicinis, Walachiae, Moldaviae, Minoris Tartariae, provinciis exhibita a Johann Baptista Homann. Norieberge cum privilegio Sac. Caes. Majest., 1707). Най-долу, в ЮЗ ъгъл на картата, под изписаните *Bulgariae pars* и *Sangiacatus Nicopolensis*, е дадена граница за друг санджак. Там е територията на Румелия, която не е изписана. В северната част на оцветената в бяло „територия“ е изписано името на селището Develtus.[23]

Johann Mathias Haas (Haase, Hassio, Hassius) (1684–1742) от гр. Аугсбург ни е оставил много ценни и точни исторически карти. От една страна, това се дължи на универсалното му образование (математик, географ, историк и картограф), а от друга – на времето, в което живее. Тогава издаването на карти и атласи бележи голям прогрес. В негова работа, излязла в 1744 г., т.е. – две години след кончината му, е отделено място на огромни територии от Средна и Източна Европа (той е работил при наследниците на Homann). В тях влизат империи, царства, деспотства, провинции, васални и полувасални области. Наред със съвременните наименования на селищата, при много от тях са дадени и техните антични имена: „*Hungariae ampliori significatu et veteris vel methodicae, complexae regna: Hungariae, Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bulgariae, Cumaniae, Principatum: Transilvaniae, Despotatus: Walachiae, Moldaviae, Exclusis ab Aedem alienatis Galitia et Ludomipiria in suas Provincias ac Partes divisae et quod Imperantes ex Austriacis, Turcis et Venetis, distinctae juncta tamen propter comoditatem Romania vel Romelia Turcica Tabula ex recentissimus pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata, ac secundum leges Projectionis Stereographicae legitimae descripta a I.M. Hassio, M.P.P. Curantibus Homanniani Heredibus, 1744*“.[24] Върху голямата територия между Дунав от север, Черно море от изток и Балкана от юг е изписан текст BULGARIE REGNUM. TVRCIAE EVROPAEA, а отгоре – RVMILIA. Отново *Develtus* е при едно езеро и оттам извира Панисо – Камчия!? Картата на Йохан Матиас Хаас е много подробна, интересна и сравнително точна.

of Ukraine and the neighbouring lands (*Ukraina quae et terra Cosaccorum cum vicinis, Walachiae, Moldaviae, Minoris Tartariae, provinciis exhibita a Johann Baptista Homann. Norieberge cum privilegio Sac. Caes. Majest., 1707*). At the bottom, in the southwestern corner of the map, the boundary of another sanjak is marked under the denotement *Bulgariae pars* and *Sangiacatus Nicopolensis*. This is the territory of Rumelia, the indication of which is missing. In the northern part of the white-coloured "territory" the name of the settlement Develtus is read.[23]

Johann Mathias Haas (Haase, Hassio, Hassius) (1684–1742) from Augsburg produced many valuable and accurate historical maps. On the one hand that was due to its universal education (mathematician, geographer, historian and cartographer), on the other – to the time in which he lived. In his lifetime the release of maps and atlases was making great progress. Vast areas of Central and Eastern Europe (he worked at Homann's successors) were depicted on one of his maps, which appeared in 1744, i.e. two years after his death. These include empires, kingdoms, despotic states, provinces and vassal and half-vassal regions. Along with the modern names of the settlements, many of them are indicated by their ancient names: "*Hungariae ampliori significatu et veteris vel methodicae, complexae regna: Hungariae, Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bulgariae, Cumaniae, Principatum: Transilvaniae, Despotatus: Walachiae, Moldaviae, Exclusis ab Aedem alienatis Galitia et Ludomipiria in suas Provincias ac Partes divisae et quod Imperantes ex Austriacis, Turcis et Venetis, distinctae juncta tamen propter comoditatem Romania vel Romelia Turcica Tabula ex recentissimus pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata, ac secundum leges Projectionis Stereographicae legitimae descripta a IM Hassio, M.P.P. Curantibus Homanniani Heredibus, 1744*"[24]. The inscription BULGARIE REGNUM.TVRCIAE EVROPAEA spreads across the large territory between the Danube to the north, the Black Sea to the east and the Balkan Mons to the south with RVMILIA written above. *Develtus* is again featured by a lake from which *Panis* (Kamchiya!?) begins. The map of Johann

---

[23] **Орачев, Ат.** Българияв европейските…, 92–93.

[24] **Иванов, Р.** Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас. – Археология, 1999, № 1–2, 63–69.

[23] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 92–93.

[24] **Иванов, Р**. Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас. – Археология, 1999, №1–2, 63–69.

Mattheus Seuter (Матеус Зойтер) от Augsburg издава обширната карта „*Transylvaniae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae nova et accurate Delineatio, Magnam Partem Hodierni Theatri Bellici ob oculos poneus, opera et fumtibus MATTHAEI SEUTERI, C. Caes. Et Cathol. Reg. Majest. Geographi, Aug.stae. Vindel.*“[25] В най-югоизточния край на произведението четем *Romania olim Thracia* (Романиа някога Тракия). Над надписа Тракия четем селището Develtus до едно езеро. От двата срещуположни края на езерото се влива и после извира река Панисус, което не е така (Обр. 10).

Johann Christoph Harenberg (Йохан Кристоф Харенберг) (XVIII в.) е работил между 1737–1750 при наследниците на Homann в известната Пруска картографска школа (Iohann Baptiste Homann се смята за най-голямата фигура в областта на картографията на XVIII в. в Прусия).[26] Той е работил като училищен инспектор и е бил свързан, също така, и с Берлинската академия на науките. Там в издателство, Harenberg е обнародвал много карти, но ние ще се спрем на една историческа, с най-общо заглавие „*Турция*“*: „Imperii Turcici Europaei*“ *terra, in primus Graecia cum confinibus, ad intelligendos Scriptores N.T., ceterosque Graecos et Latinos accomodata, in Usum Principis Iuventutis in heredem nati. Ducis Brunsuico-Luneburgi Caroli Wilhelmi Ferdinandi adornavit Ioannes Christoph Harenberg, gen. Sch.Insp. et Reg.Scient.Berol.Sodal.*“ Деултум (Deultum) е даден в северната част на римската провинция Тракия. Над него е селището Aque calidae, а в близост, западно от колонията, минава реката Панисус Камчия (Обр. 11).

В заключение бихме направили някои изводи.

Tabula Thraciae е късен препис на карта на Claudius Ptolemaus (1542). Тя е дело на двама – Хенрикус Петри и Себастиан Мюнстер. В долната югозападна част на картата не срещнахме никъде Деултум. Там обаче, в една рамка са изписани градовете в Тракия. Именно там четем *Deultus*. За наша изненада, Апри е изписана

Matthias Haas is very detailed, interesting and fairly accurate.

Mattheus Seuter from Augsburg issued the extensive map "*Transylvaniae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae nova et accurate Delineatio, Magnam Partem Hodierni Theatri Bellici ob oculos poneus, opera et fumtibus MATTHAEI SEUTERI, C. Caes. Et Cathol. Reg. Majest. Geographi, Aug.stae. Vindel.*"[25] *Romania olim Thracia* (Romania previously Thracia) is inscribed in the southeastern section of the map. *Develtus* is shown by a lake. The river *Panysus* rises from and flows into two opposite ends of the lake, which is not the case (Fig. 10).

Johann Christoph Harenberg (18th century) worked between 1737 and 1750 with the successors of Homann in the celebrated Prussian school of cartography. (Iohann Baptiste Homann is considered the greatest figure in the eighteenth century cartography in Prussia)[26]. He worked as a school inspector and was also connected with the Berlin Academy of Sciences. Here Harenberg published a number of his maps, but we shall focus on a historical map entitled with the summarizing "*Turkey*": "*Imperii Turcici Europaei“ terra, in primus Graecia cum confinibus, ad intelligendos Scriptores NT, ceterosque Graecos et Latinos accomodata, in Usum Principis Iuventutis in heredem nati. Ducis Brunsuico-Luneburgi Caroli Wilhelmi Ferdinandi adornavit Ioannes Christoph Harenberg, gen.Sch. Insp. et Reg.Scient.Berol.Sodal.*" Deultum is shown in the northern part of the Roman province of Thracia. Above it, one can read *Aque calidae*, and the river Panysus–Kamchiya flows nearby and to the west of the colony (Fig. 11).

Finally I would make some conclusions.

Tabula Thracia is a late copy of a map of Claudius Ptolemaeus (1542). It is the work of two people – Henricus Petri and Sebastian Münster. *Deultum* is not indicated anywhere on the southwestern part of the map. But there and set in a frame, are the cities of Thracia. It was there that we read *Deultus*. To our surprise Apri is marked as a Roman colony, but *Deultus* is not mentioned as such! We must emphasize that

---

[25] **Орачев, Ат.** България в европейските…, 102–103.

[26] **Иванов, Р.** Тракийските земи в карта на Йохан Харенберг. – ГНАМ, 8, 1992, 215–224; **Иванов, Р.** Долнодунавският лимев в карти…, 5–18; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система…, 62–63.

[25] **Орачев, Ат**. България в европейските…, 102–103.

[26] **Иванов, Р.** Тракийските земи в карта на Йохан Харенберг. – ГНАМ, 8, 1992, 215–224; **Иванов, Р.** Долнодунавският лимев в карти…, 5–18; **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система…, 62–63.

като римска колония, а за Деултус не пише, че е колония! Трябва да подчертаем, че Клавдий Птолемей, Geogr., III, 7 изрично отбелязва – Δεουελτὸς κολονία.[27]

В *Thraciae descriptio* (Philip Cluivert) е изписал *Develtus*, а северно от езерото (навярно Мандренското) извира от две места *Agrianes flu*. Това е река Ергине в Европейска Турция и мястото ѝ не е тук!

В работата на Николаос Софиянос е изписано селището *Develtum*. От езерото наблизо извира по посока Мраморно море *Bathynias fluvius*!? Такава река споменава Плиний, но аз поне не знам къде е в Европейска Турция. Във всеки случай, не извира от Мандренското езеро.

В историко-географското произведение Романия на Якобо Касталди/Гасталди градът е изписан като Develt. на реката *Panisu flu*. (Камчия).

В работата на Герард Меркатор градът *Doveltos* е даден южно – в края на областта Загора. Оттам извира малка река, която се влива в Черно море, северно от Несебър, край градче, което трудно се разчита.

При Матиас Зойтер Девелтос е ситуиран западно от езерото, от което извира реката Панисо. Отново Камчия!?

Гийом Делил е отразил сравнително правилно *Develtus*; зад него е изписал *Develtus l(aco)* – малкото езеро Дебелт. Твърде вероятно е Мандренското езеро тогава да е носило името на града-колония. На североизток е обозначено селището *Aquae calide* (Бургаски минерални бани), а на северозапад – Cabyla, Calyba (Кабиле на 6–7 км северно от Ямбол). В друга работа на кралския парижки картограф *Develtus* е поставен правилно в провинция Haemimontus.

Абат Антонио Бодран поставя също правилно Devolt в Haemimontus. Йохан Кристоф Харенберг изписва правилно град *Deultum*, през който минава *Panysus fluvius*. Николас Сансон, родоначалник на френската модерна картография, поставя *Develtus* правилно в провинция Haemimontus, но през него минава споменаваната вече *Pamusius flu.* vel (или) *Panysus flu*.

Кàмчия е река в Североизточна България. Тече през варненските общини Дългопол, Долни чифлик и Аврен. Влива се в Черно море. Дължината ѝ е 46 км, а заедно с лявата съста-

Claudius Ptolemaeus, Geogr. III, 7 expressly notes – Δεουελτὸς κολονία.[27]

In *Thraciae descriptio*, Philip Cluivert indicates *Develtus*, and north of the lake (probably Mandrensko ezero) the *Agrianes flu* springs from two locations. This is the river Ergine in European Turkey and its place is not here!

The work of Nicolaos Sofianos marks the settlement of *Develtum*. *Bathynias fluvius*(!?) springs from the lake nearby and flows towards the Sea of Marmara Pliny mentions such a river, but at least I do not know where in European Turkey it should be located. In any case it does not spring from the Mandrensko ezero.

On the historical and geographical map *Romania* by Jacob Castaldi / Gastaldi the city is marked as *Develt* on the river *Panisu flu.* (Kamchiya).

The work of Gerard Mercator shows the city of *Doveltos* to the south in the province of Zagora. A small river springs from there and flows into the Black Sea, north of Nesebar, near a small town the name of which is difficult to read.

On the map of Matthias Seutter, *Develtos* is situated west of the lake, from which the river *Paniso* springs. Kamchiya again!?

The location of *Develtus* on the map of Giullelme D'Lisle is comparatively correct, behind it the *Develtus l(aco)* – the small lake Debelt is indicated t. It is very likely that the lake of Mandra was probably named after the city-colony. To the northeast the settlement of *Aquae calide* (Burgas Mineral Baths) is indicated and to the northwest – *Cabyla, Calyba* (now Kabile, 6–7 km north of Yambol). On another map of the Parisian royal cartographer, *Develtus* is placed correctly in the province of Haemimontus.

The Abbot Michaele Antonio Baudrand also places *Devolt* correctly in Haemimontus. Johann Christoph Harenberg displays correctly the city of *Deultum*, through which *Panysus fluvius* passes. Nicholas Sanson, founder of the French modern cartography, places *Develtus* correctly in the province of Haemimontus, but the above mentioned *Pamusius flu.* vel (or) *Panysus flu* is indicated as flowing through it.

Kamchiya is a river in northeastern Bulgaria. It runs through the Varna municipalities of Dalgopol, Dolni chiflik and Avren and empties вяща я река, Голяма Камчия, която е приета за нейно начало, е 244,5 км. Несъмнено грешката е очевидна при повечето автори.

---

[27] ИСИГТМ, 353.

[27] ИСИГТМ, 353

Името на селището е изписано като *Devolt, Develt, Develtus, Develtum, Deultus*.

Интересно е, че във важни латнски извори изписванията са други: Tabula Peutingeriana – *Debelco, Amianus*. Marcellinus – *Dibalto, Dibaltum*, Ravenna Anonymus – *Deballion*.[28]

В Пътеводителя на Хиерокъл (*Hieroclis Synecdemus*) от първите години на управлението на император Юстиниан (527–565) тук занимаващият ни град е изписан под доста изкривена форма – Δερβέτιος (Дербетиос).

Трябва да кажем, че споменатите картографи в статията не са посещавали този район. Те са взаимствали основно от копия на Деветата карта на Птолемей, както и едни от други.

into the Black Sea. It is 46 km long and together with the Golyama Kamchia River its total length is 244.5 km. Most authors undoubtedly used to make that apparent mistake.

The name of the settlement is spelled as *Devolt, Develt*, *Develtus*, *Develtum*, and *Deultus*.

Interestingly, all significant Latin sources give different spellings, viz. Tabula Peutingeriana – *Debelco*, Amianus Marcellinus – *Dibalto, Dibaltum*, the Ravenna Anonymus – *Deballion*.[28]

In *Hieroclis Synecdemus* from the first years of the reign of Emperor Justinian (527–565) the city under consideration is spelled in a much distorted form – Δερβέτιος (*Derbetios*).

We must say that the cartographers mentioned in the article had never visited that region. They borrowed mainly from copies of the Ninth map of Ptolemaeus, and from one another.

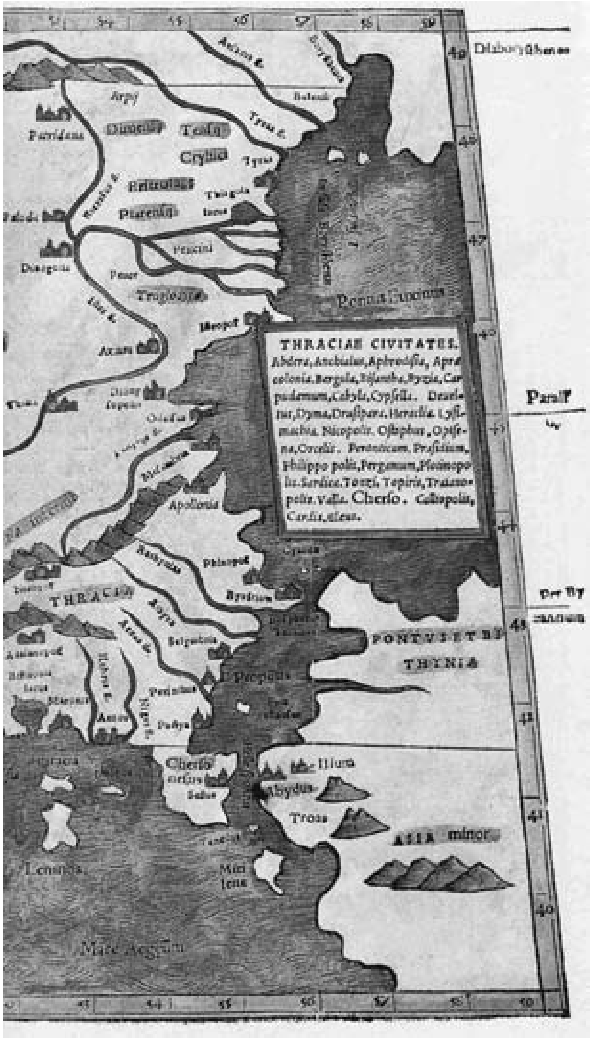

Обр. 1. Tabula Thraciae на Claudius Ptolemaeus (копие на Sebastian Münster и Henricus Petri) (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 1. Tabula Thraciae of Claudius Ptolemaeus (copy of Sebastian Münster and Henricus Petri) (after Орачев, Ат. 2005).

---

[28] ЛИБИ, 33, 174, 181, 393.

[28] ЛИБИ, 33, 174, 181, 393.

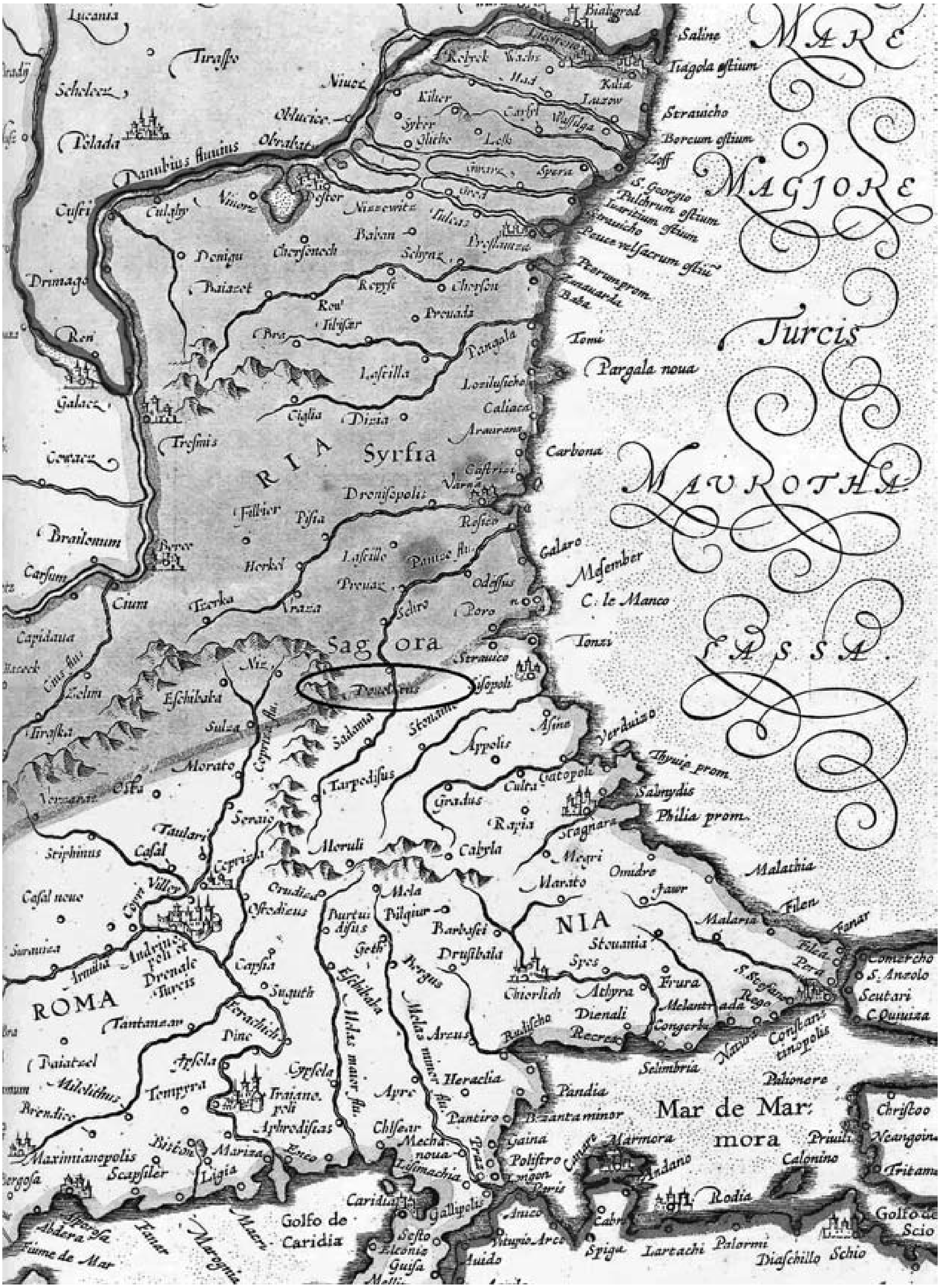
MARE MAGIORE
Turcis
MAVROTHALASSA
Danubius fluuius
Syrfia
Sagora
Donobrius
ROMA
NIA
Mar de Marmora
Golfo de Caridia
Constantinopolis
Gallipoli
Varna
Mesember
Sisopoli
Traianopoli
Andrinopoli
Maximianopolis

Обр. 2. Фрагмент от картата на Ger(h)ard Mercator (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 2. Map of Ger(h)ard Mercator, a fragment (after Орачев, Ат. 2005).

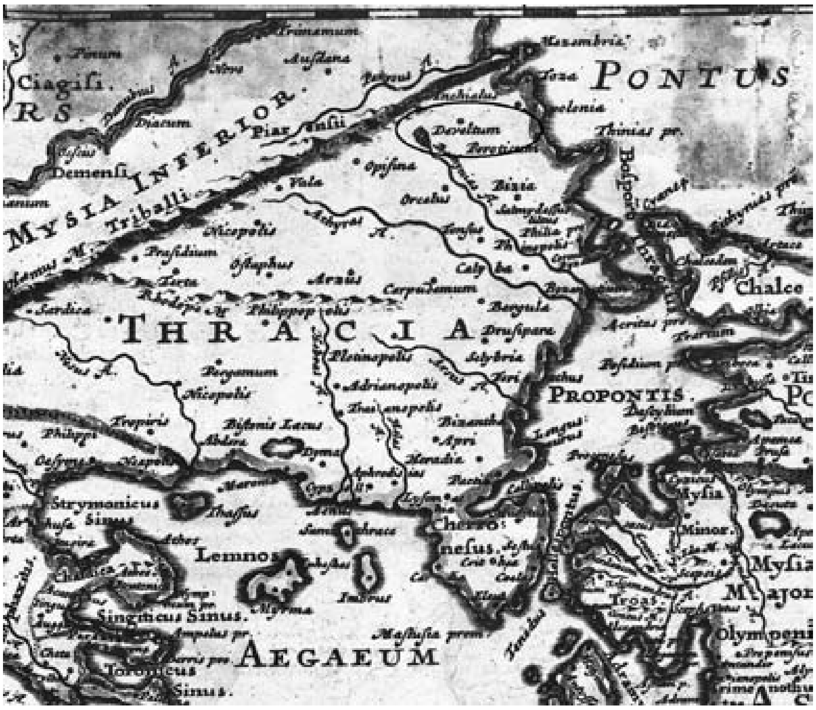
PONTUS
MYSIA INFERIOR
THRACIA
Develtum
Mesembria
Anchialus
Apolonia
Adrianopolis
Philippopolis
Nicopolis
Sardica
PROPONTIS
Chersonesus
Lemnos
Strymonicus sinus
Singiticus Sinus
AEGAEUM
Chalce
Mysia Minor
Mysia Major

Обр. 3. Североизточният ъгъл на картата на Nikolaus Sofiano с означение на *Deultum* (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 3. Northeastern corner of the map of Nicolaus Sofiano with *Deultum* (after Орачев, Ат. 2005).

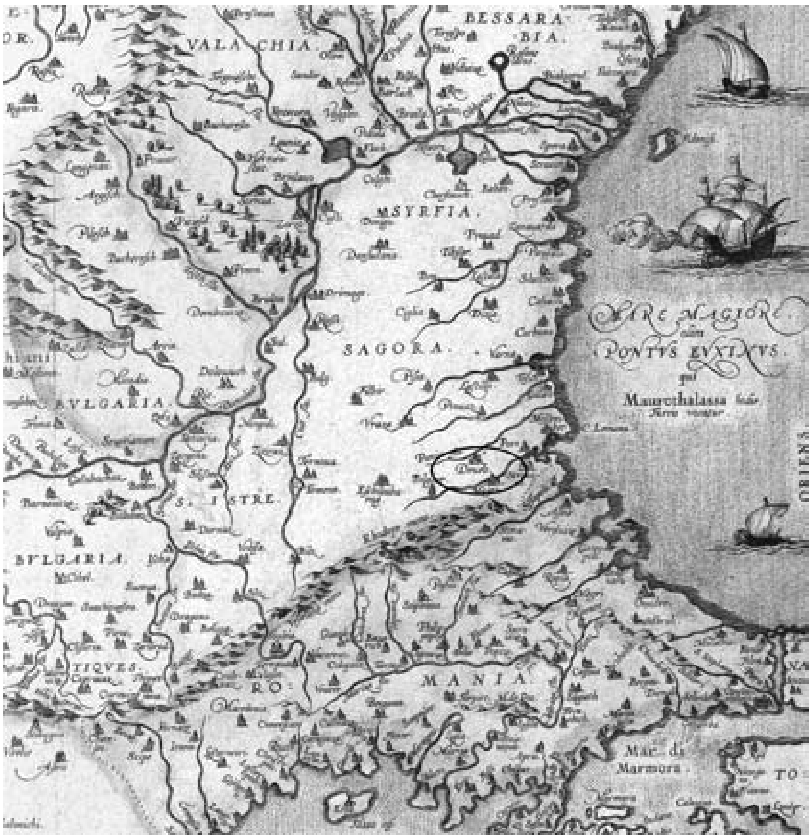
BESSARABIA
VALACHIA
MYSIA
SAGORA
BVLGARIA
SILISTRE
ROMANIA
MARE MAGIORE olim PONTVS EVXINVS qui Maurothalassa
Mar di Marmora

Обр. 4. Develt в областта Sagora ? в карта от Iacobo Castaldi (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 4. Develt in the province of Sagora ? on a map of Iacobo Castaldi (after Орачев, Ат. 2005).

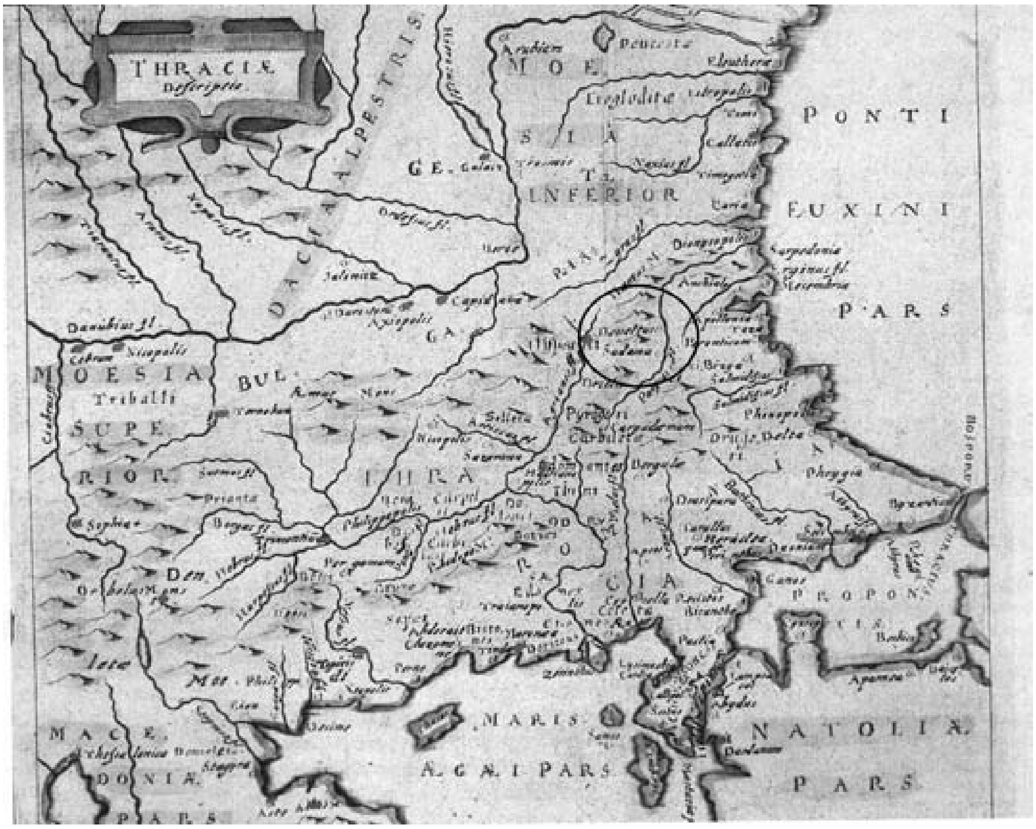
THRACIÆ Descriptio
DACIA ALPESTRIS
MOESIA INFERIOR
PONTI EUXINI PARS
MOESIA Triballi SUPERIOR
BUL
THRACIA
PROPONTIS
MACEDONIÆ PARS
MARIS ÆGÆI PARS
NATOLIÆ PARS
BOSPORUS

Обр. 5. „Описание на Тракия“ на Philip Cluverius (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 5. „*Thracia descriptio*“ на Philip Cluverius (after Орачев, Ат. 2005).

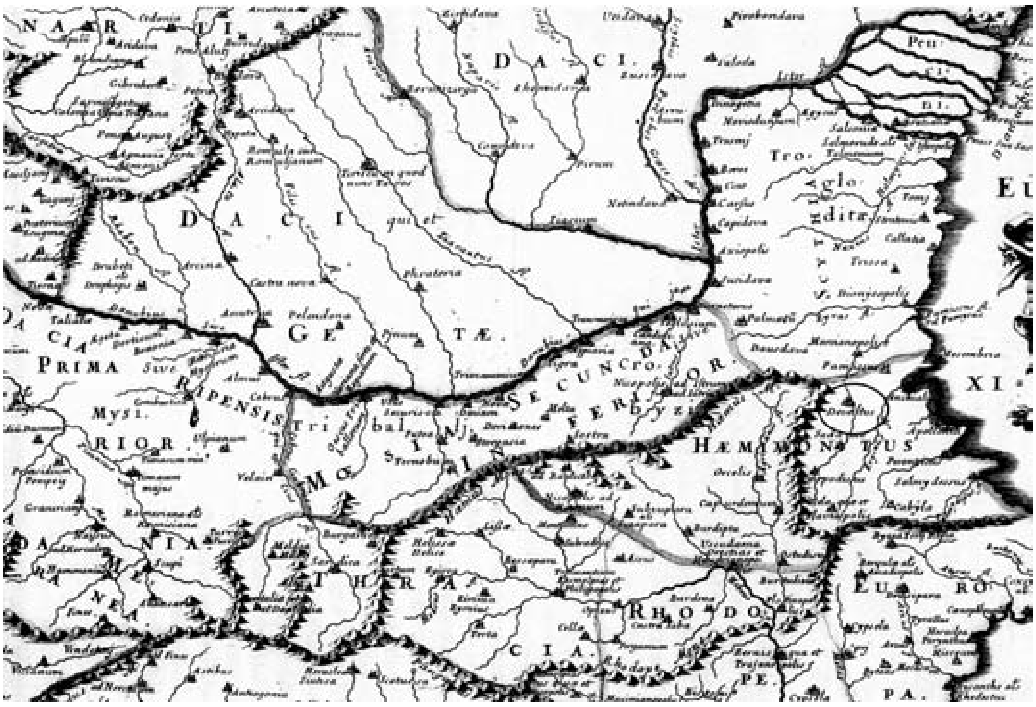
DACI
DACI qui et
GETÆ
DACIA PRIMA
RIPENSIS
Triballi
MŒSIA
SECUNDA
INFERIOR
HÆMIMONTUS
THRACIA
RHODOPE
EUROPA

Обр. 6. *Illyricum Orientis* (Източен Илирик) в подборна карта на Nicolas Sanson (фото Т. Иванов).
Fig. 6. *Illyricum Orientis* on a map of Nicolas Sanson (Photograph T. Ivanov).

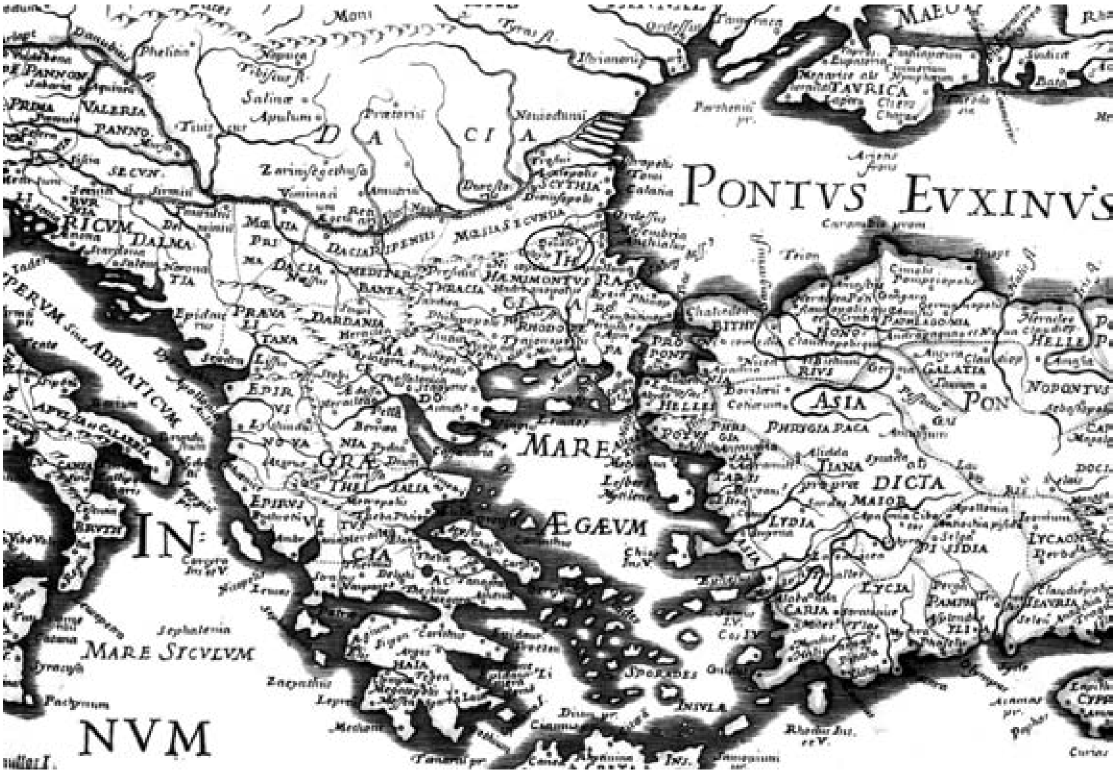
PONTVS EVXINVS
D A C I A
MARE
ÆGÆVM
IN
MARE SICVLVM
NVM
ASIA
DICTA
LYDIA
LYCIA
CARIA
PISIDIA
GALATIA
TAVRICA
SCYTHIA
HÆMIMONTVS
RHODOPE
DARDANIA
EPIRVS
DALMA
SPORADES
INSVLA

Обр. 7. Диоцезите Тракия и Дакия в карта на абат Мишел Бодран (фото Р. Иванов).
Fig. 7. Dioceses of Thracia and Dacia on the map of Abbot Michaele Baudrand (Photograph R. Ivanov).

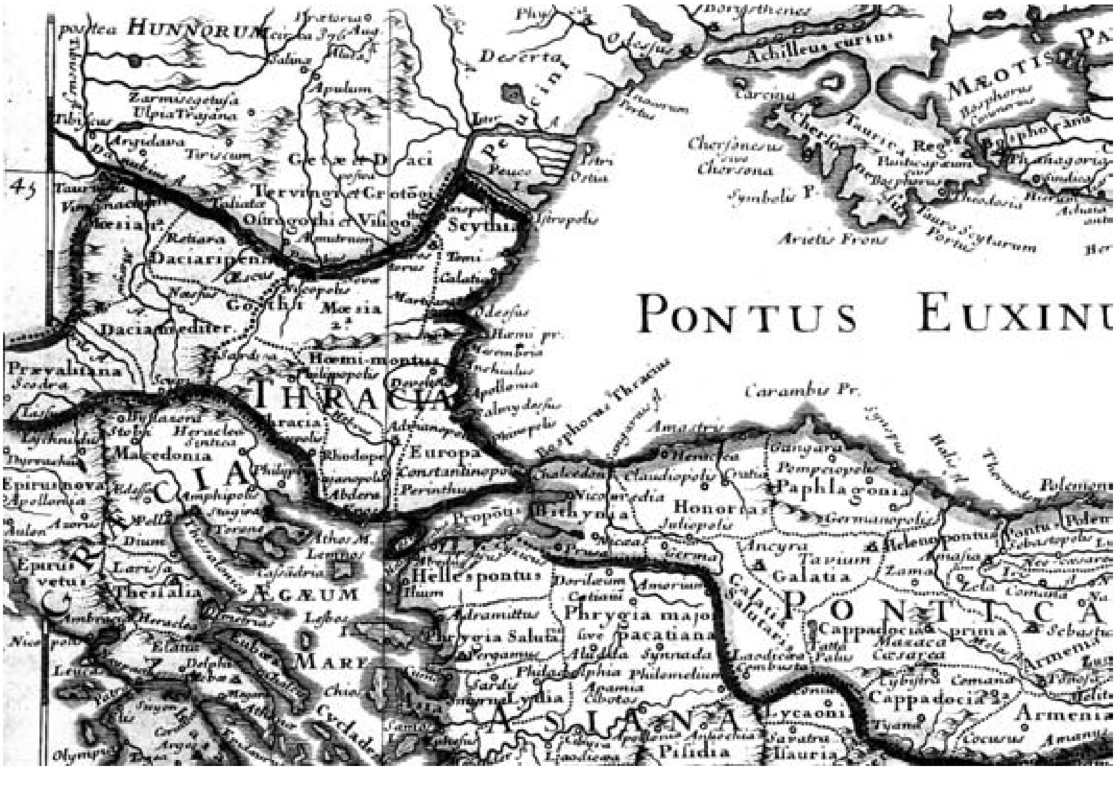
HUNNORUM
Deserta
Achilleus curius
MÆOTIS
PONTUS EUXINU
Carambus Pr.
Geta et Daci
Tervingi et Grotongi
Ostrogothi et Visigothi
Scythia
Dacia ripensis
Mœsia 2a
Dacia mediter.
Hæmi-montus
THRACIA
Rhodope
Europa
Constantinopolis
Macedonia
Bosphorus Thracius
Paphlagonia
Honorias
Bithynia
Hellespontus
Galatia
PONTICA
Cappadocia prima
Cappadocia 2a
Armenia
Phrygia salutaris
Phrygia major sive Pacatiana
ÆGÆUM
MARE
Lydia
ASIANA
Lycaonia
Isauria
Pisidia
Thesalia
Cyclades

Обр. 8. *Develtus* в карта на французина Giullelme D'Lisle (фото Р. Иванов).
Fig. 8. *Develtus* on the map of the Frenchman Giullelme D'Lisle (Photograph R. Ivanov).

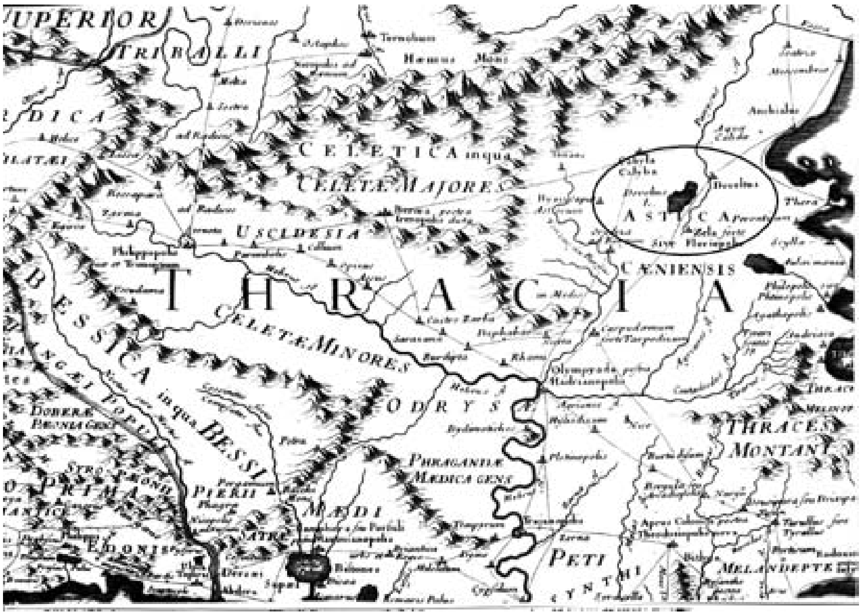
TRIBALLI
Hæmus Mons
CELETICA inqua
CELETÆ MAJORES
USCIDESIA
THRACIA
CELETÆ MINORES
BESSICA
ODRYSÆ
PHRAGANDÆ MÆDICA GENS
MÆDI
ASTICA
CÆNIENSIS
Develtus
Philippopolis
Olympiada postea Hadrianopolis
THRACES MONTANI
MELANDEPTE
PETI

Обр. 9. Провинция Thracia в карта на Giullelme D'Lisle (фото Р. Иванов).
Fig. 9. Thracia Province on the map of Giullelme D'Lisle (Photograph, R. Ivanov).

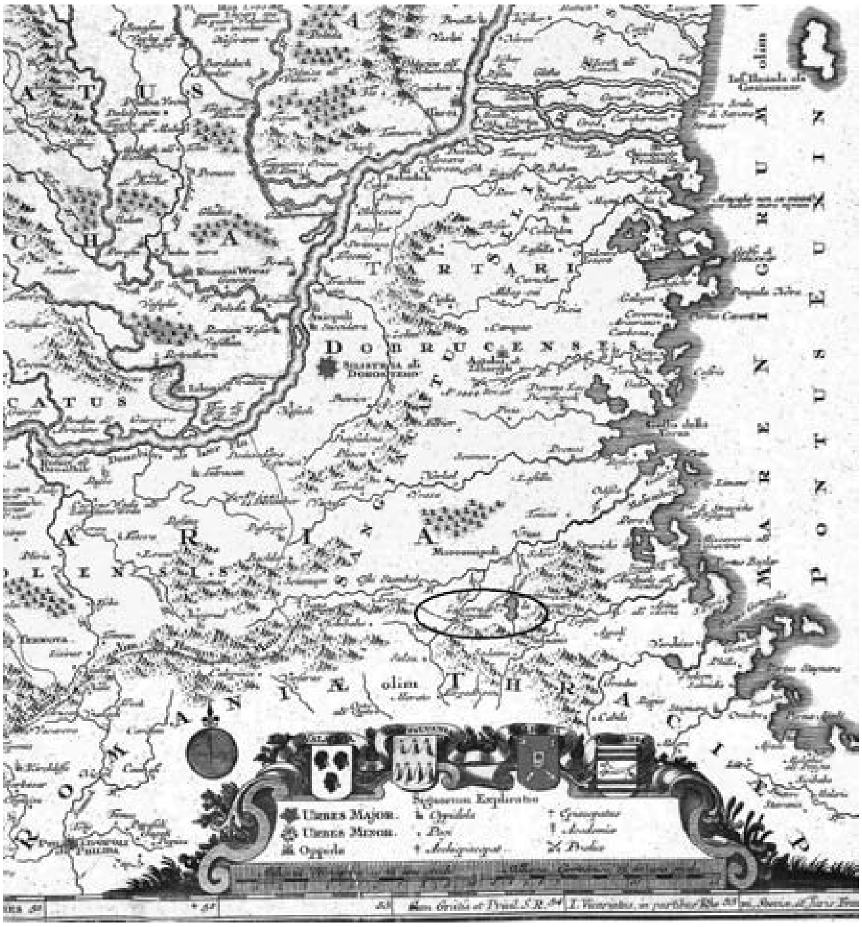
TARTARI
DOBRUCENSIS
PONTUS EUXINUS olim MARE NIGRUM
ROMANIÆ olim THRACIA
URBES MAJOR.
URBES MINOR.
Oppida
Signorum Explicatio

Обр. 10. *Develtus* в югоизточния край на карта на M. Seutter (по Орачев, Ат. 2005).
Fig. 10. *Develtus* in the southeastern corner of a map of M. Seutter (after Орачев, Ат. 2005).

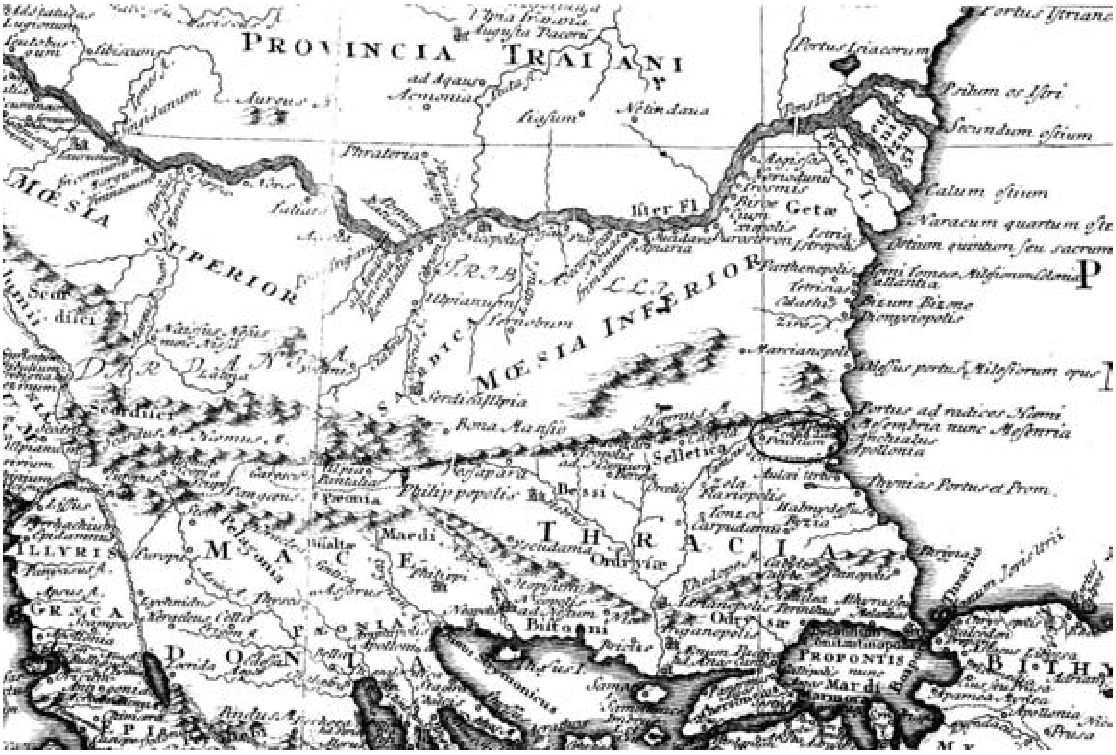
PROVINCIA TRAIANI
Portus Isiacorum
Psilum os Istri
Secundum ostium
Calum ostium
Naracum quartum ostium
Ostium quintum seu sacrum
MŒSIA SUPERIOR
Ister Fl.
Getæ
MŒSIA INFERIOR
Marcianopolis
Odessus portus Milesiorum opus
Portus ad radices Hæmi
Mesembria nunc Mesenria
Anchialus
Apollonia
Thynias Portus et Prom.
DARDANIA
Naissus
Serdica Ulpia
Bona Mansio
Philippopolis
Selletica
Bessi
THRACIA
Odrysiæ
Hadrianopolis
MACEDONIA
ILLYRIS
Maedi
Philippi
Bistones
PROPONTIS
Mar di Marmora
BITHYNIA

Обр. 11. *Deultum* в карта на Iohann Christoph Harenberg (фото Р. Иванов).
Fig. 11. *Deultum* on a map of Iohann Christoph Harenberg (Photograph R. Ivanov).

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПИСАНОТО ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ПАРОРИЯ

Милен Николов

Темата за Парория и средновековните манастири, основани тук от св. Григорий Синаит, е сравнително малко изследвана от страна на българските медиевисти. Тя е вълнувала твърде много по-ранното поколение теренни изследователи и старобългаристи като Георги поп Аянов и Васил Киселков, К. Иречек и братята Шкорпил, както ще видим по-долу, но напоследък като че ли интересът към нея намалява. Но Парория е изключително важна за нас, най-малкото защото в нейните манастирски братства пребивават трима български светци – св. Теодосий Търновски, св. Роман Търновски и св. Ромил Видински, които, след прекратяването на дейността на Парорийските манастири, са едни от най-прочутите исихастки учители в православния свят.

Именно това положение стои в основата на няколко изследвания за Парория, които са дело на проф. Б. Димитров – един от много малкото съвременни медиевисти, които са проучвали този проблем и имат изказани аргументирани мнения за местоположението на манастирите на св. Григорий Синаит. Затова и настоящата работа посвещавам на него – учения, който през дългогодишната си кариера допринесе твърде много за решаването на ключови въпроси за историята на Българското Черноморие и хинтерланда му през средните векове, за корабоплаването, търговията, духовния живот в тази зона през зрялото и късното средновековие.

През 1876 г. Константин Иречек пише, че „планината Парория (за него това е Сакар планина) е на север от Одрин"[1] – т.е., за него Парория е планина. Това мнение големият чешки учен е възприел от Е. Голубинский, който пръв изказва тази теза[2]. По-късно Иречек се отказва от идеята си и защитава друга – според него под „Парория" трябва да разбираме Манастирските възвишения (западно от линията между градовете Ямбол и Тополовград) и по-точно – върховете Голям и Малък манастир[3]. Освен това Иречек е първият учен, който изглежда за пръв път изказва мнение и за друг, особено щекотлив проблем в българската историография – за възможната връзка между Μεσομίλιον (*Месомилион*) от Житието на св. Григорий Синаит (по-нататък ЖГС) и Μηλεώνων (*Милеонон*) – топоним, известен от Хронографията на Теофан Изповедник[4] от IX в., и който, най-общо, маркира границата между България и Византия в началото на VIII в.

През 1885 г. Вл. и К. Шкорпил издават една от първите книги, посветени на българските старини – „Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия". В нея двамата учени споделят мнението, че Парория трябва да бъде търсена при Манастирските възвишения и то при върха Голям манастир. Те приемат, че този връх се е наричал и „Месомилион"[5]. Двадесет години по-късно К. Шкорпил, който днес с пълно основание сочим за основоположник на българската археология, променя вижданието си и приема, че манастирите на св. Григорий и по-точно Месомилион трябва да бъде локализирана с възвишенията край Ямбол – Големия и Войнишкия Бакаджик[6].

---

[1] **Иречек, К.** История на българите. С., 1978, 362–363, бел. 9.

[2] **Голубинский, Е.** Краткий очеркъ истории православныхъ церквей, с. 663. **Цит. по**: В. Киселков. Средновековна Парория и Синаитовият манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С. 1925, 104, бел. 9.

[3] **Иречек, К.** Приложение към античеcката география и епиграфика на България и Румелия. – В: Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец, 1882, кн. 21, 51–52. Мнението е цитирано и от Киселков В. Средновековна Парория и Синаитовият манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С. 1925, 104–105.

[4] **Theophanis Confessoris.** Chronrographia. ГИБИ III, 285.

[5] **Шкорпил, Вл. и К.** Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, 11, 71.

През 1899 г. големият руски учен П. Сирку публикува изключително важен труд – „К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.”. В него той отново локализира Парория и манастирите на св. Григорий при Манастирските възвишения[7] – очевидно приема безрезервно мнението на Иречек. По-късно Сирку ще издаде Житието на св. Григорий Синаит и Житието на св. Ромил Видински.

Деветнадесет години след това, през 1918 г., В. Златарски издава първия том от своята знаменита и повече от актуална до днес „История на Българската държава през средните векове”. В нея отново се настоява, с цитиране на мнението на Иречек относно Парория и критика на мнението на К. Шкорпил от 1905 г., че Мелеонон се намира на Голям манастир, където действително има крепост[8].

И така, до двадесетте години на XX в. локализацията на Парория и Месомилион/ Милеонон е поставяна в Сакар, Манастирските възвишения (Иречек, Сирку, Златарски, К. и В. Шкорпил) и Бакаджиците (Шкорпил). Особено много се настоява за връзката Месомилион – Милеонон и това като че ли измества въпроса по-скоро към разсъждение към това къде е Милеона или по-скоро Милеоните (Милеонон) през VIII в., отколкото къде е Парория и най-вече – къде е много по-разбираемият като етимология топоним Месомилион.

През 1925 г., в чест на проф. Васил Златарски, в София е публикуван сборник с изследвания от ученици и приятели на големия български медиевист. Една от статиите носи заглавието „Средновековна Парория и Синаитовият манастир”[9]. Неин автор е незаслужено забравеният днес български филолог, славист, преводач и историк Васил Славов Киселков. Този голям български учен (роден е на 17 ноември 1887 г., починал на 10 април 1973 г.) е родом от Котел. Завършва славянска филология в Софийския университет, защитава дисертация в Загреб и специализира славистика във Виена. Той прави редица преводи на средновековни съчинения на новобългарски език. Особено известен е със строгия си скептицизъм, граничещ понякога със свръхкритичност.

В „Средновековна Парория и Синаитовият манастир“ Киселков прави брилянтен анализ на данните, известни до този момент за св. Григорий Синаит и неговите манастири, Парория и Месомилион. Той подлага на унищожителна критика руския учен Сирку и изказва основателни съмнения за локализациите на Парория до този момент, достигайки до извода, че Парория всъщност е Странджа планина. Това е първият учен, който изказва и защитава блестящо тази теза[10].

Въпреки авторитета на Иречек, Златарски и Шкорпил, мнението на Киселков е твърдо поддържано от Георги поп Аянов – големия теренен изследовател на Странджа, чиито трудове и до днес са основополагащи по отношение на старата история и археологията на тази все още непозната в много аспекти българска планина. В „Стари манастири в Странджа. Принос към въпроса за местонахождението на Синаитовия манастир”[11], той посочва с много сериозни аргументи, че Парория е Странджа планина. Затова в изследването си дава информация за всички останки от средновековни манастири в планината в триъгълника Лозенград – Виза – Голямо Буково.

През 1955 г. В. Бешевлиев изказва съмнение във връзката Μεσομίλιον – Μηλεώνων. Той счита, че те нямат нищо общо помежду си. Според него етимологията на Μηλεώνων трябва да бъде свързана с гръцката дума μηλέα – ябълка, и търси локализацията им при днешните села Горно и Долно Ябълково, на българо-турската граница, южно от с. Факия[12]. Това мнение той дава и по-късно, когато уточнява че думата Μηλεώνων е род. падеж мн. ч. на думата Μηλεώνες – места, където растат ябълкови дървета[13].

---

[6] **Шкорпил, К. В.** Материалы для болгарских древностей. Приложение II: (К гл. XX) О земляных укреплениях и окопах. – В: ИРАИК т. X. С. 1905, 564–565.

[7] **Сырку, П.** К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Записки историко-филологического факультета императорского С. Петербургского университета. ч. XXV. С. Петербург, 1899 г., 17–109, бел. 3.

[8] **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. т. I, ч. 1, С. 1970, 241–242, вж. и бел. 53.

[9] **Киселков, В.** Средновековна Парория и Синаитовият манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С. 1925, 104–118.

[10] Пак там, 106.

[11] **п. Аянов, Г.** Стари манастири в Странджа. Принос към въпроса за местонахождението на Синаитовия манастир. ИБАИ т. XIII, С. 1941, 254–263.

[12] **Besevlijev, V.** Les inscriptions des du relief de Madara. BS, t. XVI, 2, 1955, p. 245. **Цит. по Цанкова-Петкова 1960:** Г. Цанкова-Петкова. О територии Болгарского государства в VII–IX вв. Византийский временник 17, 1960, 127.

През 1960 г. Геновева Цанкова-Петкова публикува изследването „За територията на Българската държава през VII–IX в.”[14]. В него тя също подлага на съмнение връзката между Μηλεώνων и Μεσομίλιον. Тази българска изследователка счита, че Μηλεώνων трябва да бъде обяснено с латинското milia – миля, което обаче е погрешно предадено на гръцки език. В такъв случай Μηλεώνων би трябвало да изглежда като Μιλιώνων и да означава „милиарни”, т.е. пътеуказателни камъни, маркиращи път. Според Г. Цанкова-Петкова този път ще да е започвал от Несебър и продължавал през Айтос и Лозарево на запад, към вътрешността на страната[15].

През 1972 г. роденият в с. Заберново местен краевед Горо Горов, който е бил директор на Бургаския музей, предлага локализация на манастира на св. Григорий Синаит при родното си село[16].

П. Коледаров също се спира на въпроса за Μηλεώνων, като цитира мненията до времето, когато пише своите изследвания по политическата география на Средновековната Българска държава[17].

Сериозен принос към въпроса за Парория и Синаитовия манастир има и Н. Тулешков, който се придържа към мнението на Г. П. Аянов за Странджа и посочва, че вероятно останките на манастира „Св. Сотир“ край Скопо са търсената обител на св. Григорий Синаит[18].

Междувременно в малкото ямболско село Воден се слага началото на събития, които ще се окажат изключително важни за нашата тема. През 1979 г. ямболският археолог Нели Танчева-Василева започва спасително проучване на хълма, известен днес като „Разкопките”[19]. То продължава и през 1980 г., при което е разкрит късноантичен култов комплекс от IV–VI в.[20], който обаче е възстановен и използван от X–XI до нач. на XIII в. Описание на старините на това място са направили братята Шкорпил още през 1887–1888 г.[21]. Те установяват наличието на две крепости в близост до селото, а почти до по-малката от тях – и укрепен манастир. Археологическите разкопки потвърждават това описание. Откритието е изключително сериозно – проучени са мартириум (гробница на светец или на епископ, която е място за поклонение) и огромна по размерите си базилика, които сочат, че мястото е важно култово място за местните християни през късната античност. Тези резултати обаче поставят началото на нова хипотеза. Фактът, че след функционирането на ранния комплекс от IV–VI в. през X (или нач. на XI в.) тук е възникнал манастир, кара през 1984 г. ямболския нумизмат Димитър Драганов да предположи, че именно тук се е намирал манастирът на св. Григорий Синаит[22]. Това мнение, което се поддържа особено упорито днес от някои историци, е причинило много тревоги и главоболия на редица изследователи.

През същата 1984 г., вероятно и под влияние на статията на Д. Драганов, Йордан Андреев от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ (мой преподавател по средновековна българска история) организира експедиция за търсенето на манастирите на св. Григорий Синаит. Тя се провежда през периода 6–21 септември 1984 г. През следващата, 1985 г., отново е организирана експедиция. През двете години изследвания са обходени землищата на редица села в Странджа,

---

[13] **Бешевлиев, В.** Три приноса към българската средновековна история. – В: Сб. Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, 287.

[14] **Цанкова-Петкова, Г.** О территории Болгарского государства в VII–IX вв. Византийский временник 17, 1960, 124–143.

[15] Пак там, 133.

[16] **Горов, Г.** Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. Исторически преглед 28 (1972), кн. 1.

[17] **Коледаров, П.** Политическата география на Средновековната Българска държава. С. 1979, 31 и сл.

[18] **Тулешков, Н.** Култовата архитектура на Странджа от епохата на Османското владичество. – В: Странджанско-Сакарски сборник т. I, 1984, 254–282.

[19] **Танчева-Василева, Н.** Разкопки на раннохристиянска църква и гробница при с. Воден, Ямболски окръг. АОР за 1979 г., 121–122.

[20] **Танчева-Василева, Н.** Разкопки на раннохристиянска църква при с. Воден, Ямболски окръг. АОР за 1980 г., 79–81.

[21] **Братя Шкорпил.** Паметници из Българско. Дял I, ч. I. Тракия. С. 1888 г., 70–71.

[22] **Драганов, Д.** Манастирът до с. Воден. Нова хипотеза за местоположението на Синаитовия манастир. В–к „Народен другар”, от 15. II. 1984 г. **Цит. по:** А. Орачев. Парорийският манастир „Св. Богородица“ край с. Воден, Боляровска община. Ямбол 2011, 62.

Дервентските и Манастирските възвишения. В резултат на търсенията, манастирът на св. Григорий Синаит не е открит, но са добити редица ценни резултати и са направени твърде важни наблюдения. Те са представени в две изследвания – в специална статия[23] по проблема за Парория и манастирите на св. Григорий и като част от по-голямо изследване[24]. И в двете проучвания обаче големият български медиевист категорично застава на позицията на Киселков и Аянов, че Парория трябва да бъде търсена именно в Странджа планина, но е на мнение, че връзката между Μηλεώνων и Μεσομίλιον е несъмнена. Той смята, че манастирите трябва да бъдат търсени или при върховете Голяма и Малка Махиада, или край малкото градче Скопо (дн. с. Искюп) в Странджа.

През 1990 г. излезе от печат обемистият сборник „Странджа. Древност и съвремие”. В него е отпечатана студията на Божидар Димитров за Средновековна Странджа. В нея той приема връзката между Μηλεώνων и Μεσομίλιον и тяхната идентификация с крепостите при днешните села Горно и Долно Ябълково. Авторът обаче отбелязва, че Парория вероятно се е наричало централното било на Странджа планина, където е минавала и границата между България и Византия през средните векове. Според Б. Димитров ридът Босна се е наричал Катакекриомени[25].

През 1991 г. виенският учен Peter Soustal публикува много важен труд, в който са събрани всички известни данни от изворите, както и тези от археологическите проучвания до този момент, за средновековните обекти в Тракия[26]. В него той обръща внимание и на Парория, Μηλεώνων, Μεσομίλιον и Κατακεκρυώμενον όρος[27]. Peter Soustal счита, че Парория е област с дължина ок. 50 км в посока изток–запад, между Факийска река и р. Велека. За него това всъщност е Босненското било.

Няколко години по-късно Красимира Гагова публикува твърде ценен труд – „Тракия през Българското Средновековие. Историческа география”. През 2002 г., поради силния читателски интерес, той е преиздаден. В тази книга К. Гагова излага мнението, че Парория е обширна слабонаселена област в пограничните райони на България и Византия още от времето на Първата Българска държава[28]. Според нея не е възможно да бъде локализиран със сигурност топонимът Μηλεώνων; в сферата на хипотезата тя смята, че той може би произлиза от μήλον – овца, в см., че това са области, в които се отглеждат овце[29]. К. Гагова не споделя мнението, че Μηλεώνων и Μεσομίλιον са идентични[30]. Според нея Κατακεκρυώμενον όρος е част от манастирската обител на св. Григорий Синаит, като името тя извежда от гръцкото κρυός – буквално това означава „студ”. Тя привежда и мнението на Н. Беис, според което самият манастир се е казвал „Св. Богородица Катакекриомени“ и ако това е вярно, то името би било абсолютно точен превод на известната църква „Santa Maria ad Nives“ (Св. Богородица на/в снеговете) в Рим[31]. Според Беис този манастир – т.е., Великата Лавра на св. Григорий Синаит, трябва да бъде локализиран на изток от Скопелос, в най-високите върхове на Странджа край р. Манастир дереси.

През 2000 г. Божидар Димитров отново се връща на темата за Μηλεώνων. Той отново приема връзката между Μηλεώνων и Μεσομίλιον и идентификацията в по-старото си изследване, но вече поставя ударение и на манастира край с. Голямо Буково – според него твърде е вероятно именно там да се е намирала Великата Лавра на св. Григорий Синаит[32].

През 2007 г. Павел Георгиев обръща внимание на Μηλεώνων. В кратка бележка той изказва мнението, че това са може би малките крепости в Североизточна Тракия – т. нар. „мандри”[33] (те са наречени така презрително в началото на X в. от цар Симеон Велики в неговото писмо – бел. моя, М. Н.).

---

[23] **Андреев, Й.** Средновековна Парория и манастирът на Григорий Синаит. Епохи кн. 2, год. I., В. Търново 1993 г., 18–31.

[24] **Андреев, Й.** България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на цар Иван Александър). В. Търново 1993, 186–191; и особено стр. 234, бел. 88.

[25] **Димитров, Б.** Между България и Византия. В: Странджа. Древност и съвремие. С. 1990, 409; 411–412

[26] **Soustal, P.** Thrakien. (Thrake, Rodope und Haimimontos). TIB, Band 6. Wien, 1991.

[27] Пак там, 388–389; 359; 353; 305.

[28] **Гагова, Кр.** Тракия през Българското средновековие. Историческа география. С. 2002, 257–259.

[29] Пак там, 245–246.

[30] Пак там, 244.

[31] Пак там, 218–219.

[32] **Димитров, Б.** Гранични крепости в Странджа. Милеоните. ИНИМ XI, С. 2000, 63–69.

[33] **Георгиев, П.** Българският сарактон в Тракия. Археология 2007, кн. 1–4, 197.

През 2009 г. Атанас Орачев и Елена Банчева публикуваха статия под надслов „Парорийският манастир при с. Воден"[34]. В тази научно-популярна работа двамата изследователи „дори в този предварителен вид" локализират категорично местоположението на манастира на св. Григорий Синаит край ямболското село Воден.

През 2010 г. публикувах кратък материал, в който посочих, че Парория и манастирите на св. Григорий Синаит трябва да бъдат търсени в Странджа планина и то – в нейните най-високи части[35], както смятат В. Киселков, Г. поп Аянов, Й. Андреев и Б. Димитров.

Същата година (2010) представих обширна статия под наслов „Манастирите на св. Григорий Синаит"[36].

През 2011 г., в „предварителна научна публикация"[37], А. Орачев издаде малка книжка под името „Парорийският манастир Св. Богородица край с. Воден, Бояровска община". В нея доста подробно са изложени аргументи, за съжаление – със съмнително качество, относно локализацията на манастирите на св. Григорий Синаит при с. Воден.

От 2006 г. Драгомир Лалчев (от Югозападния университет „Неофит Рилски") много активно се занимава с проблема „Парория". В продължение на няколко години този български учен обхожда обширни райони на турска Странджа и успява да локализира много археологически обекти, които са датирани от дълбока древност до средновековието. Благодарение на дългогодишните си усилия, доц. Лалчев издаде през пролетта на 2012 г. резултата от своите проучвания – книгата „Исторически обекти и лингвистична хронотопия на исихазма в Източна Тракия". В нея той представи тезата, че Парория се намира в най-планинските, във високите части на Странджа. Той дори се ангажира с твърдението, че един от манастирите на св. Григорий Синаит – този в пещерата Месомилион, се намира в околностите на с. Койва (старото българско село Коево), Лозенградско (днес в Република Турция).

Накратко, това са мненията до този момент по отношение локализацията на Парория и манастирите на св. Григорий Синаит. Благодарение на труда на редица изследователи, работили по темата повече от сто години, проблемът е до голяма степен разрешен. Мнението, споделяно и от проф. Б. Димитров, че Парория и манастирите на св. Григорий Синаит трябва да бъдат търсени в Странджа планина, и то в нейните най-високи части, до настоящия момент е най-сериозно аргументирано и адекватно.

---

[34] **Орачев А., Е. Банчева.** Парорийският манастир при с. Воден. Сп. Будител, 1(11)/2009 г. (януари–март 2009), 32–43.

[35] **Николов, М.** Манастирите на Св. Григорий Синаит. В-к Десант (национален седмичник), бр. 81, 2010 г.

[36] **Николов, М.** Манастирите на Св. Григорий Синаит. В: Сб. доклади от Международна научна конференция: „България, българите и Европа – мит, история и съвремие". Великотърновския университет Св. Св. Кирил и Методий, 26–27. X. 2010 г. , сборникът излезе от печат през 2012 г. като т. V от поредицата „България, българите и Европа – мит, история и съвремие".

[37] **Орачев, А.** Парорийският манастир Св. Богородица край с. Воден, Боляровска община. Ямбол 2011 г., 16

ON THE WRITINGS ABOUT THE LOCALIZATION OF PARORIA

Milen Nikolov

(SUMMARY)

The work presents all opinions in the specialized historical literature concerning the localization of Paroria and the monasteries of St. Gregory the Sinaite. Founded in the first half of the fourteenth century by the great teacher in Hesychasm, the four monasteries very quickly grew into spiritual and literary centres where disciples from Bulgaria, Byzantium, Serbia, Rumania, Hungary and Moldova

resided and studied. The topic is particularly important for the Bulgarian medievalists at least because of the fact that in the Great Lavra of St. Gregory the Sinaite, three Bulgarian saints were taught as well – St. Theodosius, St. Romil of Vidin and St. Roman of Tarnovo.

The theme of Paroria was interpreted already in the late nineteenth century by scholars as Golubinski, Irechek, and the Shkorpil brothers. Later it was commented by a number of Bulgarian and foreign scholars as well – V. Zlatarski, V. Kiselkov, G. p. Ayanov, Y. Andreev, B. Dimitrov, G. Gorov, K. Gagova and many others. The localization of the Hesychastic monasteries also varies – Manastirskite vazvisheniya, Bakadzhik, Sakar, Strandzha, the monastery near the village of Voden, the monastery at the village of G. Bukovo. Ultimately, one comes to the conclusion that the Parorian monasteries is most likely to have been built in the highest part of Strandzha, on the territory of contemporary Republic of Turkey or in the border areas between Bulgaria and Turkey.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

МОРЯЦИ – БЪЛГАРИ И ЖИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКИ ЧЕРНОМОРСКИ ГРАДОВЕ ВЪВ ФЛОТАТА НА ГЕНУЕЗКАТА РЕПУБЛИКА

Васил Гюзелев

SEAMEN – BULGARIANS AND RESIDENTS OF BULGARIAN COASTAL CITIES IN THE FLEET OF THE REPUBLIC OF GENOESE

Vasil Gyuzelev

Божидар Димитров в първоначалния етап от своя вече 70-годишен живот бе свързан със Созопол, морето, корабите и моряците. Във втория етап значимо място заеха Alma Mater – Софийският университет „Св. Климент Охридски“, историята, някои негови преподаватели и безспорно – Националният исторически музей. Призванието му към историята бе открито и разкрито от непрежалимия мой Колега и Приятел проф. Александър Фол (1933–2006). Макар първоначалните интереси на Божидар да бяха ориентирани към тракологията, съдбата стори така, че той ги пренасочи към Средновековието и Новото време. Това едва ли бе плод на случайност. Като млад доцент станах неговият pater spiritualis (духовен отец), бидейки научен ръководител на докторската му дисертация, защитена през 1983 г. От тридесетте ми докторанти той бе първият, а същевременно по-късно ме наследи в качеството на директор на Националния исторически музей. Дългогодишното ни неопетнено приятелство и колегиалност ме задължиха да му посветя това кратко изследване.

***

През XIII–XV в. генуезците и жителите на областта Лигурия се прославят в тогавашния средновековен свят като най-смелите и дръзки мореплаватели и най-предприемчивите и просperиращи търговци. В редица случаи, военноморски стълкновения и съперничества, те показвали своето превъзходство както над гордите венецианци, така и над каталанците. Едва ли е случайно, че е генуезец един от най-големите и прославени мореплаватели – откривателят на Америка Кристофор Колумб (1451–1506).

In the early stage of his now seventy-year life Bozhidar Dimitrov was connected with Sozopol, the sea, ships and sailors. Alma Mater – the Sofia University "St. Kliment Ohridski", History, some of his professors and undeniably – the National Museum of History occupied significant place in the second stage of his academic life. His vocation to history was detected and encouraged by the unforgettable Colleague and Friend Professor. Alexander Fol (1933–2006). Although Bozhidar Dimitrov's initial interests were focused on Thracology, it so happened that he redirected his attention to the Middle Ages and Modern Times. This was hardly the result of chance. As a young professor I became his *pater spiritualis* (spiritual father), being the supervisor of his doctoral thesis, defended in 1983. Of my thirty PhD students he was the first, and later he succeeded me as director of the National Museum of History. Our long unblemished friendship and collegiality binds me to dedicate this short study to him.

***

In the 13th–15th century the Genoese and the residents of Liguria region became famous in the then medieval world as the most courageous and daring navigators and most enterprising and prosperous merchants. In many cases, viz. naval clashes and rivalries they proved their superiority over the proud Venetians and the Catalans. It is hardly accidental that one of the greatest and most renowned sailors – the discoverer of America Christopher Columbus (1451–1506) was a Genoese.

Due to the reputed qualities of the Genoese in maritime shipping and transmarine commercial activity to be hired on their ships was con-

Поради всепризнатите качества на генуезците в морското дело, корабоплаването и презморската търговия, наемането в техните кораби се смятало за своего рода признание. При проучването на документите в Генуезкия държавен архив, отнасящи се за българската средновековна история, попаднах на редица сведения в корабни ведомости (някои с подробни, други с кратки упоменавания), сметководни книги на Пера и Кафа и др., в които се известява за наемането на българи и жители на българските градове в генуезки галери и за тяхното заплащане по време на срока на изпълнението на морската служба. Тези сведения в голяма степен преодоляват утвърдено в нашата медиевистика погрешно схващане, че през Средновековието българите били откъснати от морето и корабоплаването. Редом с други изворни податки, тези свидетелства категорично опровергават трайно наложена теза. Публикуваните в приложението документи (приложение I, 1–8), които тук ще бъдат подложени на аналитично проучване, дават възможност да се установи на кои генуезки кораби са били наети те, от кои градове са, какво е заплащането им и къде са обитавали – в Генуа или колониите ѝ. Отделни случаи са посочвани в някои от досегашните изследвания върху българо-генуезките отношения[1].

Първият регистриран моряк от българските земи – моряк на генуезка галера с капитан Бартоломео Портонарио на 14 януари 1354 г., е Яне от Несебър, който пребивавал по това време в Генуа и бил нает за четири месеца за общо 25 либри. Неговите препоръчители били Николао Гуафрео от Таджия и посоченият капитан на кораба. Това ясно показва, че качествата на Яне като моряк били добре известни на генуезките мореплаватели. На същия кораб бил нает и Франческо Бургарино (Българчето), чието прозвище показва, че той е жител на Лигурия от селището Пино, и е бил вероятно потомък на заселили се незнайно кога тук българи[2].

На галерата на известния генуезки капитан Козма де Лауренцио, който пребивавал с нея по-често в Кафа и Пера през 1380–1381 г., за по два месеца били наети редица моряци от

---

1 Вж. например **Гюзелев, В.** Споменавания на варненци във венециански, генуезки и патриаршески документи от XIV–XV в. – Acta Musei Varnaensis, III, 1 (2005), с. 133–138.

2 Приложение I, 1.

sidered a kind of recognition. In my study of the documents in the Genoese State Archives concerning Bulgarian medieval history, I came across a number of information in the shipping sheets (some of it detailed, some only brief references), the accounting books of Pera and Caffa, etc., which notified the hiring of Bulgarians and citizens of Bulgarian cities on Genoese galleys and the salaries during the period of their marine services. This information largely overcomes a misconception imposed in our medieval studies that in the Middle ages the Bulgarians were cut off from the sea and shipping. Along with other source clues, such certificates categorically refute this long-established thesis. The documents published in appendix (Appendix I, 1–8), which will here be subjected to analytical study, make it possible to find out to which Genoese ships the Bulgarians were hired, from which cities they came, what they were paid and where they lived – in Genoa or in her colonies. Individual cases are referred to in some recent studies on the Bulgarian-Genoese relations[1].

The first sailor from the Bulgarian lands registered on January 14, 1354 on a Genoese galley with Captain Bartholomeus Portonarius was Jane from Nesebar, who resided at that time in Genoa and was hired for four months for a total of 25 lbs. He was recommended by Nicolaus Guafiro from Tagia and the aforementioned captain of the ship Bartholomeus Portonarius. This clearly shows that the qualities of Jane as a sailor were well known to the Genoese sailors. Franciscus Burgarino (i.e. the Bulgarian boy) was hired on the same ship; his nickname indicates that he was a resident of Liguria from the village of Pano, and was probably a descendant of Bulgarians settled there no one knows when[2].

A number of sailors from various Black sea coastal cities, Pera and the Greek islands were hired for two months each on the galley of the famous Genoese Captain Cosma de Laurentius who in 1380–1381 frequently sojourned in Caffa and Pera. Among the others are the names of Theodorus from Ahtopol, Nicheta from Nesebar, Leo Burgarus, Georgius Burgarus, Constantinus

---

1 Cf. **Гюзелев, В.** Споменавания на варненци във венециански, генуезки и патриаршески документи от XIV–XV в. – Acta Musei Varnaensis, III, 1 (2005), с. 133–138.

2 Appendix I, 1.

различни черноморски градове, Пера и гръцките острови. Между тях фигурират имената на Теодор от Ахтопол, Никита от Несебър, Лео Българина, Георги Българина, Константин от Варна, Георги от Варна и Коста Созополеца[3]. Всъщност на тази галера били наети най-много българи и жители на български черноморски градове. За отбелязване е, че наемането им е станало по време, когато с голяма сила бушувала морската война между Добруджанското княжество на деспот Добротица (1360–1385) и генуезците[4].

През споменатата 1380 г. за по два месеца на генуезката галера на Карло де Грималди, свързана твърде тясно с Кафа, били наети Теохар от Варна, Яница от Ликостомо, Никита Ахтополеца и Канайхи Созополеца[5].

През 1381 г. генуезкият благородник, Уголино Дория, който бил не само патрон (собственик), но и капитан на галера, наел за два месеца и половина моряка Сава от Варна[6].

В Сметководната книга на генуезката колония Кафа през 1381–1382 г. се срещат редица заплащания на арменци, гърци, българи и др., които са извършвали редица дейности (търговия, строителство, занаятчийство и др.). Някои от тях активно се включили в тукашната генуезка флотилия. Безспорно тук изглежда най-интересен случаят с Йоан Българина, който бил патрон и капитан на галера, свързана с Генуезката република и нейната колония Кафа. Изплащането на суми от страна на българина (на арменеца Гарабет Мартирос, татарина Котлобога, Калоян Кункили и др.) показва обвързаността на Йоан Българина с генуезка Кафа. Моряци в галерата на Кафа с капитан Франческо Марочело били Михаил Българина и Георги Българина. А пък сред моряците, които генуезкият благородник и капитан Паоло де Реза наел в Пера, но те резидирали в Кафа, бил и Теодор Ликостомеца[7]. По всичко изглежда, че галерите и на трима споменати по-горе капитани са били ангажирани с действия срещу Добруджанското княжество[8].

---

[3] Пак там, I, 2.

[4] **Божилов, Ив. и В. Гюзелев.** История на Добруджа, т. 2. Средновековие. Велико Търново 2004, с. 237 сл., 397 сл.

[5] Приложение I, 3.

[6] Пак там I, 4.

[7] Пак там I, 5.

[8] За действията на галерата на Паоло де Реза през 1375 г. вж. документите у **Божилов** и **Гюзелев**. Цит.

from Varna, Georgius from Varna and Costa from Sozopol[3]. Actually, most Bulgarians and residents of Bulgarian coastal cities were hired namely on that galley. It is worth noting that they were employed at a time when the sea war between the Dobrudzha Principality of despot Dobrotitsa (1360–1385) and the Genoese was raging on in full force[4].

In the above mentioned 1380, Teocari from Varna, Janicius from Licostomo, Nichita from Ahtopol and Canaihi from Sozopol were hired for two months on the Genoese galley of Carlo De Grimaldi associated too closely with Caffa[5].

In 1381, the Genoese nobleman Ugolino Doria, who was not only the patron (owner), but also the captain of the galley, hired for two and a half months the sailor Sava from Varna[6].

A number of payments to Armenians, Greeks, Bulgarians, etc., who carried out a variety of activities (trade, construction, handicrafts, etc.) were registered in the Accounting book of the Genoese colony in Caffa. Some of them were actively included in the local Genoese fleet. Undoubtedly the most interesting case seems to be that of Johannes de Burgaro, who was the patron and the captain of a galley connected with the Republic of Genoa and her colony Caffa. Payments from the side of the Bulgarian (to the Armenian Carabetus Martiros, the Tartar Cotolboga, Calo Jane Cunchili and others) show the commitment of Johannes de Burgaro with the Genoese Caffa. Michali Burgarus and Georgius Burgaro were sailors on the galley of Caffa with Captain Francisco Marochello. Also among the sailors hired in Pera by the Genoese nobleman and Captain Paulus de Reza, but residing in Caffa was Theodore from Licostomo[7]. It seems that the galleys of the three above-mentioned captains were involved in actions against the Principality of Dobrudzha[8].

Interesting cases offers also the Accounting book of the Massaria from Caffa for 1386–1387.

---

[3] Ibid., I, 2.

[4] **Божилов, Ив. и В. Гюзелев.** История на Добруджа, т. 2. Средновековие. Велико Търново 2004, с. 237 сл., 397 сл.

[5] Appendix I, 3.

[6] Ibid., I, 5.

[7] Ibid., I, 5.

[8] On the activity of the galley of Paulus de Reza in 1375, cf. documents in **Bozhilov** and **Gyuzelev**, Op. cit., pp. 405–408.

Интересни случаи предлага Сметководната книга на Масарията на Кафа за 1386–1387 г. Теодор Българина, който живеел в Кафа в махалата „Св. Ираклий“ при моряка Йелахи, при напущането на галерата на Джорджо Спинула на 1 август 1387 г. получил заплащане в размер на 210 аспри. Същата сума получили и други двама моряци – Саватино от Несебър и живеещият в Ликостомо Димитрий Кара[9].

Корабната ведомост на галерата на генуезкия капитан Мануеле Роверино разкрива историята на друг моряк от Българското Черноморие: Георги от Варна, известен също и като Доминик от Варна, който живеел в Генуа, в крепостта „Св. Стефан“, и то в собствен дом, разположен в Рошковата гора „Камбанариите“, до кръчмаря Джакобо. Той се наел на тази галера за моряк на 11 септември 1394 г. при месечно заплащане 5 либри и 10 солди. Негов поръчител станал Йоан Аргенто от остров Хиос, който бил жител на Генуа и живеел в собствен дом в крепостта „Св. Стефан“. От 11 септември до 24 ноември 1394 г. варненецът Георги получил от писаря на галерата няколко заплащания[10].

На 8 септември 1395 г. на галерата на Джовани Ферандо като корабна прислуга срещу ниско месечно възнаграждение от 3 либри и 15 солида бил нает българо-татаринът Йоан. Той живеел в Генуа, в дома на благородника Джовани Сарваджо, комуто преди това бил роб и прислужник. Освободеният от генуезеца роб придобил правото да потърси работа и собствено препитание.[11]

Изложените въз основа на публикуваните генуезки документи данни могат да бъдат систематизирани в няколко таблици, които по-ясно ще откроят някои наблюдения и констатации (Табл. 1, 2).

Както българите, така и жителите на черноморските градове (били те гърци, били българи – етническата им принадлежност не е посочена) активно участват в генуезкия флот – било в метрополията, а най-вече в галери, тясно свързани с Кафа и Пера. Това недвусмислено показва тяхната пригодност и любов към морското дело.

съч., с. 405–408.

[9] Приложение I, 6.

[10] Пак там I, 7.

[11] Пак там I, 8.

Theodorus Burgarus, who then lived in the "St. Heraclius" neighbourhood of Caffa at the sailor named Jelachius received a payment in the amount of 210 aspras on his leaving the galley of Giorgius Spinulla on August 1, 1387. Two other sailors – Savatino from Nesebar and the Licostomo resident Dimitrius Cara received the same amount[9].

The ship payroll of Captain Manuele Roverino’s galley tells the story of another sailor from the Bulgarian Black Sea Coast that of Georgius from Varna, also known as Dominic from Varna, who resided in Genoa, in the "St. Stefan" fortress in his own house, situated in the "Bell towers" Carob tree forest, near the innkeeper Jacobo. He was hired on this galley as a sailor on September 11, 1394 at a monthly charge of 5 lb. and 10 soldi. His guarantor was Johannes Argentius from Chios, who was a resident of Genoa and lived in his own house in the fortress of "St. Stefan". From September, 11 to November, 24, 1394, Georgius from Varna received a few payments from the scribe of the galley[10].

On September 8, 1395 the Bulgarian-Tartar Johannes was hired as a servant on the galley of Johannes Ferrando at a low monthly fee of 3 lb. and 15 solidi. He lived in Genoa, in the house of the nobleman Johannis Sarvaigus whose slave and servant he had previously been. The slave freed by the Genoese acquired the right to seek work for his own livelihood11.

The data based on the published Genoese documents can be classified in several tables that will more clearly identify a number of observations and findings (Table 1, 2).

Both the Bulgarians and the residents of the Black Sea coastal cities (either Greeks or Bulgarians – their ethnicity is not mentioned) actively participated in the Genoese fleet – either in the metropolis, and especially on galleys closely connected to Caffa and Pera. This clearly shows their suitability and love for maritime affairs.

---

[9] Appendix I, 6.

[10] Ibid., I, 7.

[11] Ibid., I, 8.

Табл. 1. Българи в генуезката флота – 7 души

Йоан Българина – капитан на галера в Кафа
Лео Българина – моряк в Кафа
Георги Българина – моряк в Кафа
Михали Българина – моряк в Кафа
Теодор Българина – моряк в Кафа
Йоан Българо-татарина – корабна прислуга в Генуа
Франческо Бургарино (Българчето) – моряк в Генуа

Table 1. Bulgarians in the Genoese fleet – 7 people

Johannes Burgaro – captain of a galley in Caffa
Leo Burgarus – sailor in Caffa
Georgius Burgarus – sailor in Caffa
Michali Burgarus – sailor in Caffa
Theodorus Burgarus – sailor in Caffa
Johannes Burgarus Tartarus – ship servant in Genoa
Franciscus Burgarino – sailor in Genoa

Табл. 2. Моряци – жители на български черноморски градове, общо 16 души в генуезки галери.
Table. 2. Sailors on Genoese galleys and residents of Bulgarian Black Sea coastal cities, total number 16 men.

Варненци – 5 Varna – 5	Созополци – 3 Sozopol – 3	Несебърци – 3 Nesebar – 3	Ликостомци – 3 Licostomo – 3	Ахтополци – 2 Ahtopol – 2
Константин от Варна Constantinus	Георги Созополеца Georgius	Яне от Несебър Jane	Яница от Ликостомо Janicius	Теодор от Ахтопол Theodorus
Георги от Варна Georgius	Коста Созополеца Costa	Никита от Несебър Nicheta	Теодор Ликостомеца Theodore	Никита Ахтополеца Nichita
Теохар от Варна Teocari	Канайхи Созополеца Canaihi	Саватино от Несебър Savatino	Димитрий Кара Dimitrius Cara	
Сава от Варна Sava				
Георги от Варна Georgius				

ПРИЛОЖЕНИЯ

I. Документи от Генуезкия държавен архив

1. Българин и несебърец, наети на галерата на генуезеца Бартоломео Портонарио през 1354 г.

APPENDICES

I. Documents from the Genoese State Archive

1. A Bulgarian and a citizen of Nesebar, hired on the galley of the Genoese Bartholomeus Portonarius in 1354

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №634. Galearum marinariorum rationes a. 1354, c. 58v–59r, 84v–85r.

[XIIII januarii]

Franciscus Burgarino de Pano, qui stat in Pano, Incepit [servire] in mensibus quatuor lb. XXI

Pro eo principalliter interessit Andreas de Sapori de Sesto, qui stat in Sesto. Renuncians etc.

+ Habuit in Janua ad banchum die XXVI madii manu mei Palamicii de Pinu et Nicolai Lercari lb. XXI

*

Jane de Messenbre, qui stat in Janua Incepit [servire] in mensibus quatuor lb. XXV

Pro eo principalliter interessit Nicolaus Guafiro de Tagia et Bartholomeus Portonarius.

Habuit in Janua ad banchum die XXVII madii manu mei Palamicii de Pinu et Nicolai Lercari quolibet pro sua parte lb. XXV.

---

2. Моряци от Ахтопол, Варна, Созопол и други места на генуезката галера на Козма де Лауренцио през 1380–1381 г.

2. Sailors from Ahtopol, Varna, Sozopol and other places on the Genoese galley of Cosma de Laurentiis in 1380–1381.

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №720. Galearum marinariorum – introitus et exitus a. 1380, c. 22r, 24r, 49r, 138r.

Item ea die [XX januarii] Theodorus de Acodopoli pro tempore ut supra ad racionem librarum III, den. II lb. VI den. IIII

Item ea die Nicheta de Mesenbre pro tempore ut supra ad racionem librarum III den. III lb. VI den. VI

Item ea die Leo Burgarus pro tempore ut supra ad racionem librarum III den II1/2 lb. VI den. V

*

Die XVIII januarii [1381]

Infrascripti sunt marinarii galee de Caffa patroniazate per d[omnium] Cosmam de Laurentiis socii quibus solute sunt per dominum Stephanum Cataneum computato quolibet aspero pro uno solido januense.

Item ea die Theodosius Gramatichus pro tempore ut supra ad racionem librarum IIII lb. VIIII diminuti ut supra= lb. V den. XX

Item ea die Lazarus barcharorius pro tempore ut supra ad racionem librarum IIII sol. X = lib. VII sol. XV

Item ea die Georgius Burgarus pro tempore ut supra ad racionem librarum IIII, lb.VIII diminuto ut supra lb. VI sol. XV

*

Item Constantinus de Varna pro tempore ut supra ad racionem librarum XIIII, lb. XII den. X diminuti ut supra = lb. XXI den…

Marinarii

Die III^{a} februarii [1381]

Item Georgius de Varna ad racionem perperorum XI, perp XXIIII diminuti ut supra
duc. VIIII sol. XII

Item Georgius Siçopoliti ad racionem perperorum VIII kar. XII, perp. XVII diminuti ut supra
duc. VI sol. LXVI

Item Costa Siçopoliti ad racionem perperorum VII kar. XII, perp. XX diminuti ut supra
duc. V sol LXXIII

Summa hommines XXIII

---

3. Моряци от Варна, Ликостомо, Ахтопол, Созопол на генуезката галера на Карло де Грималди през 1380 г.

3. Sailors from Varna, Licostomo, Ahtopol, Sozopol on the Genoese galley of Carlo de Grimaldi in 1380

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №720. Galearum marinariorum a. 1380, c. 65v, 67r–v.

Item Teocari de Varna pro tempore ut supra ad racionem perper. VII, perp. XIIII diminuti ut supra
duc. V sol. XXXVI

*

Janicius de Licostomo pro tempore ut supra ad racionem perperorum VIII, perp. XV diminuti ut supra
duc. VI sol. XXV

Nichita Gatopoliti pro tempore ut supra ad racionem perperorum VII kar. VI, perp. XIIII kar. XII diminuti ut supra
duc. V sol. LIIII

Item Canaihi Sisopoliti pro tempore ut supra ad racionem perperorum VII, perp. XIIII diminuti ut supra
duc. V sol. XXXVI

---

4. Моряци от Пера и Варна на галерата на генуезкия благородник Уголино Дория през 1381 г.

4. Sailors from Pera and Varna on the galley of the Genoese nobleman Ugolino Doria in 1381

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №720. Galearum marinariorum a. 1380, c. 112r–v.

Die prima februarii [1381]

Infrascripti sunt marinarii gallee patronizate per domini Ugolinum de Auria quibus solutum fuit per Danielem Lecchari pro mensibus duobus cum dimidio diminuto floreno mutuo ipsorum per dictium capitaneum.

Item Georgius de Peyra, habitator Constantinopoli, pro tempore ut supra ad racionem librorum X, lb. XX diminuti ut supra
lb. XVIII sol. XV

Item Sava de Varna pro tempore ut supra ad racionem librorum XIII sol. XV, lb. XXVII sol. X diminuti ut supra
lb. XXVI sol. X

5. Българи в генуезката флотилия на Кафа през 1381–1382 г.

5. Bulgarians in the Genoese fleet of Caffa in 1381–1382.

Archivio di Stato di Genova – San Giorgio №590/1226. Caffae Massaria a. 1381 – 1382, c. 37r, 128r, 138r, 139r, 159v, 241r, 425r.

Ea die [XVII madii]

Carabetus Martiros quondam Martiros, fugens galleam Comunis patronizatam per Johannem Burgarum, debet nobis pro Massaria assignata per dictos d(omnium) Bernabonem et socium de CXXXVI – asp. LXXV.

Et pro eo Atanavius de Caffa quondam Janus Razario et Chiracho Rodastino.

Recepimus die ea in dicta Massaria in CXXXV – asp. LXXV

Ea die

Cotolboga de Sancto Theodoro quondam Nicolai, habitator ad Sanctum Theodorum, fugens galee patronizate per Johannem Burgarum debet nobis pro dicta Massaria assignata per dictos d(ominum) Bernabonem et socium de CXXXVI – asp. CCXVI.

Et pro eo Jhirtalo Rodastino.

Recepimus die ea in dicta Massaria in CXXXVI – asp. CCXVI

Ea die

Calo Jane Cunchili, filius Theodori, habitator in contrata Lodixii de Lorto, fugens galee patronizat per Johannem de Burgaro debet nobis pro dicta Massaria assignata per dictos d(omnium) Bernabonem et socium de CXXXVI – asp. CCXXXXVI.

Et pro eo Theodorus Circshallo burgensis Caffe.

Recepimus ea die in dicta Massaria in CXXXVI – asp. (CXXXXV)

*

MoCCCoLXXXoIo die XVII marcii

Michali Burgarus, fugens galee Comunis, patronizate per Franciscum Marocellum, debet nobis pro Massaria, assignata per d(ominos) Bernabonem et socium de CXXXII – asp. C

*

+MCCCLXXXII die XI^{a} januarii

Massaria assignata per d(ominum) Gaspallem de Grimaldis et socium d(omino) Grillo Maraffo et socio debet nobis pro alia eius racione mutate de asp.

Item, ea die pro Georgio Burgaro in LXXXII – asp. XX

*

+MCCCLXXXII^{o} die X^{a} januarii

Massaria assignata per d(ominum) Gaspallem de Grimaldis et socium d(omino) Grillo Maraffo et socio debet nobis pro alia eius racionem de asp.

Item, ea die pro Michali Burgaro in CXXVIII – asp. C.

*

+MCCCLXXXI die XI^{a} aprilis

Paulus de Reza debet nobis pro Abramo de Gentillle de V – asp. XXV^{m}DXV

Item, ea die [V decembris] in soldo de marinariis capti in Peyra et residerunt in Caffa solutis diversis partiis pro mensibus XVIII in summa in racione dicti galee in LXXXIII – asp. VII^{m}DXV

Item ea die in Theodoro Licostomita in CLXXXXIII – asp. DCCCCLXXXII

*

Item die XXVIIII madii [1382] pro Johanne Burgaro – Sº.ISª.XXXI.

*

MCCCLXXXIIº die XVI madii

Johannes Burgaro debet nobis pro Massaria assignata per d(omnium) Bernabonem Ricium et socium de CCXXXXV – Sº.I.Sª. XXXI

+MCCCLXXXIIº die XI junii

Item ea die pro Johanne de Burgaro de CCCXXVI – Sº V

---

6. Моряци – българин и несебърец в галерата на Джорджо Спинула през 1387 г.

6. Two sailors – a Bulgarian and a citizen of Nesebar on the galley of Georgio Spinulla in 1387

Archivio di Stato di Genova – San Giorgio №590/1226bis Caffae Massaria a. 1381, c. 624v, 626r.

Die Iª augusti [1387]

Theodorus Burgarus, qui habitat in Caffa ad sanctum Jeraclum prope Jelachium marinarium, fugens dicte galee debet nobis pro capitulario Massarie in primadentis in DCXI et sunt in racione debitorum, assignatorum in isto in LXXIII – asp. CCX

Recepimus die prima septembris in racione debitorum et creditorum in LXXIII – asp. CCX

*

Marinarii fugitivi gallee olim patronizate per Georgium Spinullam.

Die prima augusti

Savatino de Mexenbre, qui habitat in Mexenbre, marinarius fugens dicte gallee debet nobis pro eo cartulario Massarie primadentis in DLXIII et pro eo in racione debitorum assignatorum in LXXIII – asp. CCX.

Et pro eo Dimitrius Cara, qui habitat in Licostomo, marinarius galee predicte.

Recepimus die prima septembris in racione, debitorum et creditorum in LXXIII – asp. CCX

---

7. Моряк от Варна, живеещ в Генуа, нает в галерата на Мануеле Роверино през 1394 г.

7. A sailor from Varna, resident of Genoa, hired on the galley of Manuel Roverini in 1394

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №655. Galearum marinariorum rationes a. 1394 (Gallea Manuelis Roverini), c. 28v., 29r, 56r.

Die XI septembris [1394]

Georgius de Varna, quondam Dominicus de Varna, habitat Janua in burgo Sancti Stephani in domo sua in carubeo Campanariarum prope Jacobum tabernarium acordatus est nobis pro marinario et debet habere in mense lb. V sol. X.

Et pro eo principaliter et fideiussit Johannes Argentius de Sio, habitator Janue in burgo Sancti Stephani in domo sua propria.

Habuit die XI septembris ipso accipiente in manu mei scribe ad complementum mensibus duobus lb. VIIII sol.

Item die XVIIII septembris ipso accipiente in manu mei scribe ad complementum mensibus duobus lb. VIIII sol.

Item die XXIIII novembris ipso accipiente in manu mei scribe ad complementum de mense uno lb. V sol. X

*

Georgius de Varna in XXVIII

8. Команден състав на галерата на Джовани Фернандо, в която е нает като корабна прислуга българо-татарин от 8 септември 1395 г.

8. Commanding staff of the galley of Johannes Ferrandus, on which a Bulgarian-Tartar was hired on September 8, 1395 as a servant

Archivio di Stato di Genova – Antico Comune №657. Galearum marinariorum rationes a. 1395, c. 1r–2r, 15v–16r.

+M^{o}CCC^{o}LXXXXV die XXIIII augusti in Janua

Hoc cartularium et rubrica cartulamine gallee patronizata per dominum Johannem Ferradum Andriolus Mallagamba de Arenzano suprascripta scripsisset.

+M^{o}CCC^{o}LXXXXV die XXIIII augusti

Dominum Johannes Ferrandus patronus debet habere[13]…

Bartolomeus Goronus de Vulturio comitus debet habere in mense pro salario lb. XV sol.

Incepit servire die VIII septembris a(nno) m(emorato) usque die VI octubris.

Habuit die II decembris ipso accipiente manu mei Andriolli lb. XV

Andriolus Mallagamba scriba

Obertus de Lapozo de Naulo, qui habitat in dicto locho, subcomitus debet habere in mense lb. XV sol.

Incepit servire a die VIII septrmbris, servit a die VI octubris.

Habuit die II decembris ipso accipiente manu mei Andriolli ad complementum pro mense uno lb. XV sol.

*

Johannes Burgarus Tartarus[14], habitat Janua in domo d(omini) Johannis Sarvaigus, acordatus est nobis pro famullo companie et debet habere pro mense uno lb. III sol. XV

Incepit servire a die XIII septembris, servit usque a die VI decembris.

Habuit die XXV et XXVIII [octubris] accipiente ipso, accipit manu mei in duobus partibus ad complementum de mense uno lb. III sol. XV

II. Оригинални и други съкращения в публикуваните документи

asp.	aspra
c.	carta
den.	denarius
duc.	ducatus
kar.	karatum
lb.	libra
m.	mille
perp.	perperum, perpera
r.	recto
s.	summa
sa.	sagium, sagio
so	sommo
v.	verso

II. Original and other abbreviations in the documents

asp.	aspra
c.	carta
den.	denarius
duc.	ducatus
kar.	karatum
lb.	libra
m.	mille
perp.	perperum, perpera
r.	recto
s.	summa
sa.	sagium, sagio
so	sommo
v.	verso

---

[13] Сумата на неговата заплата не е посочена, тъй като той е патрон, т.е. притежател и същевременно капитан на галерата.

[14] Очевидно е, че той е бил първоначално роб, смятан от татарски произход. Когато се е оказало, че е българин, т.е. християнин, той е бил освободен от своя господар.

III. Езиково-терминологичен речник

III. Linguistic glossary of terms

Acodopoli	Ахтопол	Acodopoli	Ahtopol
Aspra	Сребърна монета, грош	Aspra	Silver coin, grosh
Avaria	Разход	Avaria	Expenses
Baracherius	Измамник	Baracherius	Deceiver
Barcharorius	Лодкар, гемиджия	Barcharorius	Boatman, sailing boatman
Burgum	Крепост, укрепление	Burgum	Fortress, stronghold
Caffa	(Дн. Феодосия на Кримския полуостров). Най-значимата генуезка колония в Черноморието	Caffa	(Today Feodosia on the Crimean Peninsula); the most important Genoese colony on the Black Sea
Carta	Хартия, лист от хартия	Carta	Paper, sheet of paper
Cartularium	Сбирка, свод от документи	Cartularium	Collection, corpus of documents
Capitaneus	Капитан (на кораб)	Capitaneus	Captain (of a ship)
Carubeum	Рошкова гора	Carubeum	Carob trees
Censes, census	Заплащане	Censes, census	Payment
Comitus	Командир, комендант на кораб	Comitus	Commander, commandant of a ship
Creditus	Кредит, доверие	Creditus	Credit, trust
Debitus	Дълг, задължение	Debitus	Debt, duty
Denarius	Малка сребърна монета, ½ от солида	Denarius	Silver coin of small denomination, ½ of the solidus
Dominus	Господин – титла на благородник	Dominus	Mister – a title of nobility
Ducatus	Златна венецианска монета с тегло 3,494 г; имала е еднаква стойност с флорина. 1 дукат = 2 перпери (до средата на XIV в.) = 3 перпери (през XV в.)	Ducatus	Gold Venetian coin, 3,494 g of weight; of equal denomination with the florin. 1 ducat = 2 hyperpyra (to the mid–14th c.) = 3 hyperpyra (in the 15th c.)

Famulus	Прислужник, роб	Famulus	Servant, slave
Faranga	Високо място край морето, пристан	Faranga	High place near the sea, pier
Galea, gallea	Дълг нискоборден кораб с гребци, с една или две мачти, използван за транспортни и военни цели; малката галера била с товароподемност до 150 тона, а голямата – до 240 тона.	Galea, gallea	Galley, a long low free board ship with rowers, with one or two masts used for transportation and military purposes; the small galley was of carrying capacity to 150 tons, the large galley – up to 240 tons.
Gramatichus	Граматик – титла за образован, високо грамотен човек, учител	Gramatichus	Grammarian – title of an educated, highly literate man, a teacher
Habitator	Обитател, жител	Habitator	Resident, inhabitant
Karatus	Сметководна единица, равна на 16 аспри; обозначение за чистотата на златото или среброто	Karatus	Accounting unit equal to 16 aspras; indication of the purity of gold or silver
Libra, librum	Генуезка монетна единица, равна на 317 г. сребро	Libra, librum	Genoese monetary unit, equal to 317 g of gold
Licostomium, Licostomo	Средновековно селище и крепост на десния Килийски ръкав на река Дунав, срещу дн. гр. Вълков	Licostomium, Licostomo	a medieval settlement and fortress on the right Kilia branch of the Danube, opposite to the modern town of Valkov
Marinarius	Моряк	Marinarius	Sailor, seaman
Massaria	Ковчежничество, счетоводство	Massaria	Treasury, accountancy
Mesenbre	Несебър	Mesenbre	Nesebar
Mille	Хиляда	Mille	Thousand
Mutuum	Обмяна	Mutuum	Change
Officialis	Служебно лице от командния състав на кораб	Officialis	Official of the ship’s commanding staff

Patronus	Покровител; собственик на кораб, който обикновено бил и негов капитан	Patronus	Patron, ship-owner who usually was also the ship's captain
Peyra	Генуезката колония на северния бряг на Златния рог в Цариград, възникнала през 1273 г., превърнала се в отделен град-крепост	Peyra	Pera, a Genoese colony on the northern bank of the Golden Horn in Constantinople, established in 1273 that became a city-fortress
Ratio, racio	Сметка	Ratio, racio	Account
Rodo	Остров Родос	Rodo	Island of Rhodes
Rubrica	Заглавие, обикновено оцветено с киновар	Rubrica	Heading, title of a manuscript, usually coloured in red
Salarium	Заплата	Salarium	Salary, wage
Scriba	Писар (на кораб)	Scriba	Scribe (on a ship)
Sio	Остров Хиос	Sio	Island of Chios
Socius	Съдружник, придружител; наемен воин на кораб	Socius	Partner, companion; mercenary warrior on a ship
Subcomitus	Помощник-командир на кораб	Subcomitus	Deputy Commander on a ship
Tabernarius	Кръчмар	Tabernarius	Innkeeper

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ДВЕ ПИСМА ЗА ПРЕГОВОРИТЕ ПРЕЗ 1444 Г. МЕЖДУ КРАЛ ВЛАДИСЛАВ ВАРНЕНЧИК (1434–1444) И СУЛТАН МУРАД II (1421–1451)

Невян Митев

Походите на Владислав Варненчик (1434–1444) и Янош Хуняди от 1443–1444 г. са от най-значимите събития в историята на средновековна Европа. Тези моменти бележат последния опит на обединения християнски свят да се противопостави на османските нашественици. Сражението при Варна от 10 ноември 1444 г. и гибелта на младия полско-унгарски крал слагат край на надеждите на балканските народи за освобождение и те остават за векове под чужда власт. Разглежданите антиосмански военни кампании са изследвани от редица учени. За конкретните събития съществуват многобройни извори – полски, унгарски, италиански, византийски, османски и др. Информацията, която ни дават те, е твърде противоречива. Целта на настоящето изследване е да се въведат в научно обръщение две писма,[1]в които са упоменати клаузите на Одринския мирен договор от 1444 г., който бележи края на „Дългия“ поход.

Първото писмо е написано лично от крал Владислав и адресирано до султан Мурад II (1421–1451). Интерес предизвиква фактът, че в прегледа на изворите Х. Коларов не отбелязва този извор.[2] По-късно Б. Цветкова и М. Биелски само посочват, че пратеникът на полско-унгарския крал в преговорите с османците е Стойка Гизданич.[3]

Второто писмо е по-известно на българските изследователи. То е от изключителна важност и се цитира от гореспоменатите учени.[4] В него са упоменати клаузите по договора. Османците са готови на изключителни отстъпки. Султан Мурад се ангажира с връщането на земите и на двамата пленени синове на сръбския деспот Георги Бранкович. Влашкият войвода Влад остава турски васал и се задължава да плаща данък на султана, но се освобождава от това да се явява лично в османския двор. Друга клауза между страните е изпращането на заложник от страна на Влад, както и разменянето на бегълци помежду им.

Първото писмо е издадено в Буда през април 1444 г. Вижда се, че християнската коалиция предприема стъпки за примирие. Второто писмо е отговор на предходното и е подписано на 12 юни в Адрианопол. В него се упоменава за съгласието на султана за мир, придобивките за кръстоносците, както и фактът, че султанът се заклева и изисква от крал Владислав да стори същото пред неговия пратеник Сюлейман бег. Този договор, затвърден с клетва между двамата владетели, трябва да бъде сключен за 10 години. Окончателното ратифициране на Адрианополския мирен договор става в град Сегед на 1 август.

Само няколко дни след подписването на Сегедския мирен договор крал Владислав се обявява за организирането на нов кръстоносен поход срещу турците. На 4 август, под давлението на папата и на неговия легат Джулиано Чезарини, унгарският владетел отхвърля сключените договорености с османците в Одрин и Сегед и дава началото на нова военна кампания. Именно това нарушение на договорите дава основание на мнозина историци да влязат в противоречие помежду си относно въпроса дали крал Владислав не е клетвонарушител и с основание турците го смятат за такъв. Върху Мурадовата могила на бойното поле при Варна е набучен на копие Одринско-Сегедският мирен договор, с което султанът иска да покаже, че той е погазен от крал Владислав.[5] В своята „История на Полша“ Ян Длугош смята смъртта на младия владетел край Варна за божие възмездие заради клетвонарушаването на договора с турците.[6] И до днес в историографията съществуват две различни становища по въпроса. Едни учени обвиняват Владислав, други го оправдават. О. Халецки счита, че младият крал въобще не сключва договор, което респективно не го прави клетвонарушител.[7] Ф. Пал смята, че при всички случаи Владислав сключва примирие с османците.[8] Становището на Пал е подкрепено и от Я. Домбровски, който стига до заключението, че кралят полага клетва.[9] Въз основа на направения критичен анализ на изворите, Х. Иналджък заключава, че Византия е основният подстрекател, който принуждава крал Владислав да наруши положената клетва в Сегед.[10] Тук няма да се ангажирам с конкретно становище дали действително християнският владетел е клетвонарушител.

---

[1] Преводът е направен по италианското издание: **Zattoni, P.** Le ultime crosciate. L’Europa in crisi di fronte al pericolo turco (1369–1464). Rimini, 2009, 220–222.

[2] **Коларов, Х.** Антитурските походи от 1443–1444г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) (обзор на изворите). – Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий”, Велико Търново, 1968–1969, 6, 47–59.

[3] **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV век). Варна, 1979, 286; **Биелски, М.** Владислав III Варненчик на Балканите (1443–1444), Велико Търново, 2006, 37.

[4] **Коларов, Х.** Антитурските...., 86; **Цветкова, Б.** Паметна битка..., 286–287; **Биелски, М.** Владислав III..., 37.

Публикуваните в настоящето изследване писма са ценен извор за събитията от лятото на 1444 г. Тяхното въвеждане в научно обръщение на български език позволява да бъдат използвани от българските изследователи. Все още има много извори за събитията, които предстоят да бъдат преведени на български език.

Препоръчано писмо от крал Владислав Ягело до султан Мурад

До Превъзходния Принцепс и Велик император султан Мурад бег, като брат и скъп приятел, Владислав, по Божията благодат крал на Унгария, Полша, Далмация, Хърватска, Велик княз на Литва, желае здраве и едно бъдещо братство и приятелство.

Знайте, Ваше Превъзходителство, че изпратихме на Ваше Превъзходителство благородника и многоуважавания Стойка Гижданич, мъж – верен на нас във всички дела и преговорите, напълно информиран и внимателно осведомен от нас за спецификата на преговорите с Ваше Превъзходителство, упълномощен с цялата наша власт и пълни права, за да може Превъзходителство Ваше да преговаря с него, да се разпореди и договори с нашата власт и на наша земя.

Вярвайте, Ваше Превъзходителство, като на наш доверен човек, на всичко, което гореспоменатият ще предаде на Ваше Превъзходителство.

Искаме също Ваше Величество да ни изпрати едно официално послание, което да може да достигне до нас и нашия пратеник, Стойка Гижданич. И същият Стойка, нашият доверен човек, ще се договори с Превъзходителство Ваше, заклевайки се във вярност, а ние обещаваме да дадем и отговорим със същото на вашите пратеници. Затова искаме Ваше Превъзходителство по същия начин да даде вяра и клетва на гореспоменатия наш пратеник, като спазва по абсолютно същия начин всичко онова, което ще разпоредите и договорите, за да можем да имаме доверие във Вас.

Издадено в Буда, втория ден от празника Св. Джордж Мартин, в година Господне 1444 г.

Писмо от султан Мурад II до крал Владислав Ягело

До Великия и Превъзходен Принцепс, до Великия император Владислав, Император на Унгария и крал на Полша, като брат и много скъп приятел, Мурад бег, Велик Господар, син на Великия Император и Султан Мехмед Бег, желае здраве и едно бъдещо братство и приятелство.

Знайте, Ваше Превъзходителство, че благородникът и многоуважаван пратеник Стойка, Вашият доверен човек, е доставил много приемливо писмо от Ваше Превъзходителство, с което писмо Превъзходителство Ваше ни накара да повярваме като на Вас самия, на всичко онова, което бе договорено от Ваше име от страна на Вашия доверен пратеник Стойка. Знайте, Ваше Превъзходителство, за първото нещо, че скъпият пратеник Стойка, говори с господаря деспот Георги за това, че аз трябва да му върна синовете и земите и че същият Георги ще свърже нашия съюз така, както беше в миналото. Затова позволих братство с Ваше Превъзходителство.

---

[5] **Цветкова, Б.** Паметна битка..., 309.

[6] **Dabrowski, J.** Wladislaw I Jagiellonszyk na Wegrech (1440–1444). Warszawa, 1922, 159; **Коларов, Х.** Антитурските..., 53.

[7] **Halecki, O.** The crusade of Varna. A discussion of controversial problems. New York, 1943, 68.

[8] **Pall, F.** Autor de la Croisade de Varna; la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444). – Bulletin de la section historique de l’Academie Roumaine. Bucarest, 1941, 147–155.

[9] **Dabrowski, J.** L’Annee 1444. – Bulletin international de l’Academie Polonaise des Sciences et des Lettres, classe de philogie – classe d’ histoire et de philosophie. Cracovie, 1952.

[10] **Иналджък, Х.** Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. София, 2000, 79.

По отношение на господаря Влад, войвода на Влахия, той ни предложи да сключим мир по следния начин: същият войвода Влад да ми заплати данък както обикновено и да бъде поставен на моите услуги, както беше преди; с единствената новост, че той няма да бъде принуждаван да идва лично в нашия двор. Понеже от любов към Ваше Превъзходителство, сме убедени, че Влад войвода ще плати данъка и ще ни служи както беше преди и очакваме той повече да не идва в нашия двор, но да ни изпрати един заложник и да ни върне нашите поданици, които са избягали в неговите земи, така както ние ще направим с онези, които са избягали от своите.

Вижда се от това, че с Ваше Превъзходителство можем да имаме мир, братство и добро приятелство. И затова се заклехме пред пратеника на Ваше Превъзходителство, т.е. Стойка, без никаква измама или лъжа, че искаме да имаме с Ваше Превъзходителство един стабилен мир за 10 години.

По отношение на който, ние изпращаме нашия верен пратеник, благородника и многоуважаван Сюлейман бег, за да може Ваше Превъзходителство лично да се закълне (пред него), честно, лоялно и без никаква лъжа към нас, за 10 години добър и стабилен мир.

Издадено в Адрианопол, 12 юни (1444).

TWO LETTERS ON THE NEGOTIATIONS IN 1444 BETWEEN KING WŁADYSŁAW WARNEŃCZYK (1434–1444) AND SULTAN MURAD II (1421–1451)

Nevyan Mitev

(SUMMARY)

The 1443–1444 Crusades of Władysław Warneńczyk (1434–1444) and Janos Hunyadi are some of the most significant events in the history of medieval Europe. These events mark the last attempt of the united Christian world to oppose the Ottomans. The Battle of Varna on 10 November 1444 and the death of the young Polish-Hungarian king put an end to the hopes of the Balkan peoples for liberation and they remained for centuries under foreign rule. The considered anti-Ottoman military campaigns have been studied by many scholars. Concerning the actual events, there are numerous sources – Polish, Hungarian, Italian, Byzantine, Ottoman and others. The information that they provide is too controversial. The purpose of this work is to introduce into scientific circulation two letters containing the clauses of the Adrianople Peace Treaty of 1444, which marked the end of the "Long March".

The first letter was written personally by King Władysław and addressed to Sultan Murad II (1421–1451). The second letter is a response to the previous and was signed on June 12 in Adrianople. It mentions the consent of the Sultan for peace, the benefits for the Crusaders and also the fact that the Sultan swore an oath and demanded King Władysław to do the same before his envoy Süleyman beg. The introduction into scientific circulation of the two letters in Bulgarian translation facilitates the Bulgarian researchers in their work. But still there are many sources about these events that are to be translated into Bulgarian.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ВЪЗНИКВАНЕТО НА БУРГАС ПРЕЗ XVI ВЕК СПОРЕД ИЗВЕСТНИТЕ ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ

Цвета Райчевска

Макар днес да е един от най-големите градове в България, под това име и на това място Бургас се появява през XVI в. Като изключим античността и ранното средновековие, които обаче покриват територия, включена в землището на града през годините на неговото развитие и разрастване, самата поява на Бургас под това име остава недостатъчно проучена. Наистина, разполагаме с информацията на пътешественици и случайни (или с определена мисия) наблюдатели за периода XVIII–XIX в. и можем да считаме, че в основни линиии той е сравнително добре проучен. Що се отнася до най-ранния период от миналото на Бургас, обаче, нещата са предимно в рамките на хипотези, често наивни или взаимно изключващи се. Тъкмо тук документите от османските архиви могат да бъдат използвани за изясняване на някои натрупани във времето проблеми – естествено възникнали или изкуствено създадени. В този смисъл и най-кратката информация от османските документи, колкото и незначителна да ни изглежда тя, помага за изграждането на по-системна картина на миналото, от каквато Бургас се нуждае.

Античните полиси по обширния Бургаски залив, колонията на римски ветерани Деултум, тракийските и византийските селищни структури и укрепления предпоставят увлечението на някои изследователи на всяка цена да търсят античен предшественик на Бургас, който да надскочи периода на османската империя. Тук е мястото да отбележим коректно, че всъщност историята на Бургас се вписва в историите на тези стари селища, изчезнали или още съществуващи, но загубили блясък и перспектива поради превратностите на съдбата. Тяхната история не е собствената история на самия Бургас. Защото Бургас е сравнително младо селище и неговият стремглав възход се отнася до по-късния период между XVIII–XX в.

Надявам се османският документален материал за ранната история на Бургас – публикуван и новоиздирен – да се превърне в достоверна база за по-нататъшни изворови натрупвания. Засега хронологичните пояси, в които би се заключавало неговото минало през османския период, са класически и ясно определими в рамките на самата османска империя: завладяване, първо административно уреждане, период на потенциално развитие в сянката на доминиращи съседни селища (Поморие, Созопол, Несебър), последващо оцеляване сред развихрилата се анархия в деморализираната империя и накрая – придобиване на ясно различими характеристики и нов административен статус в контекста на европеизирането на османската империя – отчаян опит да се измъкне чрез реформи от стопанското и политическото си пропадане (Танзимат).

Предмет на тази статия е именно появата на Бургас на картата на крайморските селища и най-ранните сведения за него. Естествено е най-напред да потърсим информация в пестеливите хроники и затова трябва да решим под какво име съвременният град може да присъства в тях. Същественото в случая е, че независимо от съвременната форма на името на града, то съдържа в себе си гръцката дума **πύργος,** произлязло е от нея, а тя се е съхранила в официалната османска документация до Освобождението. Досега не е открит нито един античен или средновековен предосмански паметник – нито археологически, нито писмен, в който да се споменава каквото и да е селище на брега на днешния Бургаски залив под това име или под модифицирана негова форма. Често цитираният и считан за първи и единствен предосмански извор за Бургас, където се среща думата *пиргос*, т.е. кула, е поемата на Мануил Фил, посветена на подвизите на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот[1].

---

[1] Най-пълен разказ за тази експедиция е даден в **Philae**, *Carmina*, pp. 242–255, както и в Gregoras, *Historia*, vol. 2, p. 159; **Kamperidis, L.** *The Greek monasteries of Sozopolis, 14–17 centuries, Thessaloniki, 1993*, …p.25.

През 1263 г. той бил изпратен от византийския император Михаил Палеолог на военна експедиция край Черно море. При поетическото описание на този поход от Мануил Фил, за първи път се споменава думата *пиргос*. Тя е употребена в стиха „*...и придаде кръгъл вид на кулата (*пиргос*)...*”, изискващ, обаче, по-различна интерпретация от досегашната, според която тук се споменава за първи път Бургас. Считам, че в този стих става дума не за селище, а по-скоро за укрепване и поправяне на отбранителна, стражева кула[2], вероятно в системата на по-голяма отбранителна структура. Че М. Фил не е имал предвид селище, а само отбранително съоръжение, личи и от един често използван от него метафоричен похват – той сравнява своя герой с кула, т.е. пиргос „*... и с кули укрепва наистина хубавите си победи// Той – живата кула срещу външните битки*”[3], т.е. той е силен и надежден като кула, а не като селище.

Османските турци заварват названието Пиргос и го използват неизменно в своите официални документи. На арабица то се записвало برغوس, т.е. биргос[4], но се четяло по различен начин поради особеностите на арабското писмо и в ежедневната реч се появили варианти на Пиргос – Бергоз, Бургос, Бургас. Тази трансформация се извършила доста рано, ако съдим по формата „бургоз“ в историята на Оруч бей, написана около 1503 г.: „*Meriç kenarında bir* ***burgoz*** *vardır... Şimdiki halde Ilbegioğlu burgozı dirler*“ (На брега на Марица има една ***крепост***... Днес я наричат крепостта на Илбегиолу)[5]. Чуждите нетурски имена се предават твърде неточно на арабица, която била писмото на османската империя, поради това, че обичайно се записвали само съгласните. За да бъде предадено максимално точно едно чуждо име, понякога били използвани надредни знаци (*хареке*), които показвали каква гласна да се чете след съгласната. Но в документите от ежедневния поток почти никога не се използват харекета и четенето на дадена дума става съвсем несигурно – оттам и различните четения. Безспорно, Бургас е **турцизирана форма** на Пиргос, изключително често явление в обширната територия на османската империя (срв. Люле Бургас или споменатия в 1662 г. от Евлия Челеби Василикос бургаз, днес Василико)[6].

Когато в 1453 г. османските турци окончателно завладели обширния Бургаски залив, те запазили завареното гръцко название **πύργος**, подобно на много други гръцки топоними[7]. Това обстоятелство повдига важния въпрос какво точно се криело под названието **πύργος** през XV в., когато днешните крайбрежни български земи паднали в ръцете на турците:

а) **местност**, наречена Пиргос поради намираща се там или наблизо кула или укрепление, или

б) **малко селище**, наречено Пиргос поради това, че е възникнало в местност под същото име, в близост до или около самото укрепление[8], т.е. **основният въпрос** е дали османските турци заварват тук селище с това име и дали такова селище е съществувало преди те да завладеят територията на днешния бургаски регион и да се настанят там. Отговорът на този въпрос е труден и все пак може да бъдат потърсени сведения, които да станат база за по-нататъшно прецизиране на изводите.

И така, има ли **предосманско селище** с име Пиргос или това е само име на местност.

---

[2] От **πύργος,** вж. **Торбатов, С.** Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. – В: Археологически вести, 1/2000, с. 19; **Pennick**, E. L’origine hellénique de burgus. – Latomus, IV, 1940–1945, 5–21.

[3] **Карайотов**, **И.** Пиргос – Бургас и районът на Бургаския залив в средновековните писмени и картографски извори, съпоставени с най-ранните карти от 17–18 в., – В: Пътуванията в средновековна България, В. Търново, 2009, с. 274.

[4] В ежедневната реч турците не произнасят „п“ в началото на нетурските думи и го заменят с „б”.

[5] Вж. Oruç bey tarihi, 2009, Istanbul, s. 23. (цитирано по **Havva Selçuk**, Rumeli’ye Yapılan İskânlar Neticesinde Kurulan Yeni Yerleşim Yerleri (1432–1481) http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381439. Счита се, че неговата история е написана най-късно около 1503 г.

[6] Срв. ***Левкос Пиргос***, т.е. Бялата кула в Солун, например. В 1807 г. турците обяснили на Й. М. Танкоан, сътрудник на френското посолство в Персия, по време на пътуването му по българското крайбрежие, че *пиргос* означава „*кула на крепост*“ и е достигнало до наши дни като *Бургаз*. ФПБ, т. 4, С., 1981, с. 58. **Евлия Челеби**, Пътепис, под редакцията на Стр. Димитров, 1972 г.

[7] **Евлия Челеби**, Пътепис, (под редакцията на Стр. Димитров), С., 1972 г., с. 308–310.

[8] Гръцкото название се вписва естествено в поредицата от гръцки топоними, регистрирани малко след завладяването на земите около днешния бургаски залив, както се вижда от едно вакъфнаме (дарителски акт). Подробно за него вж. **Райчевска, Цв.** Бележки върху топонимията в района между Бургас и Созопол според Дарителски акт от 1493 г., в: ИНМБ, т. 3, 2000, с. 158 и 160.

Известно е, че в предосманския период югозападните черноморски градове и техният хинтерланд представляват доста чувствителен регион поради близостта им до столицата на Византия и затова се споменават често във византийските хроники (Агатопол, Созопол, Девелт, Кастрицион, Скафида, Русокастро, Кримна, Анхиало, Месемврия и др.), но между тях **няма селище с името Пиргос**. Когато разказва за превземането на Константинопол от Мехмед II, Дука пише, че преди това султанът изпратил Караджа бей да завладее „*укрепленията на Понта, като Месембрия, Анхиалос, Визия и останалите*"[9] Най-вероятно между „останалите" безименни крепости по широкия черноморски залив, за които говорят византийските хронисти, да е било и укреплението, дало името си на местността, върху която по-късно възниква и днешният Бургас. Още веднаж подчертавам защо не поставям тук споменатия от Мануил Фил *пиргос* – считам, че в поемата става дума за **отбранителна структура, която Михаил Глава Тарханиот укрепил по време на похода си в 1263 г.,** а не за създаване на ново селище[10].

Хрониките са твърде лаконични и неясни относно завладяването на Източна Тракия. През 1352 г. османските турци превземат крепостта Цимпе на европейския бряг, а на следващата година, след едно разрушително земетресение, пада и крепостта Галиполи[11]. Но конфликтите между България и Византия продължават, въпреки надвисналата заплаха. След последната война между тях (1364 г.) черноморските градове и крепости на юг от Балкана остават в български ръце. През 1366 г. италианският граф Амедей VI Савойски идва на помощ на своя братовчед Йоан V Палеолог в опит турската експанзия да бъде спряна. След като освободил Галиполи от турците, през октомври 1366 г. той нахлува с 14 галери в Черно море и превзема градовете Агатопол, Созопол, Скафида, Анхиало, Месемврия, Емона и Варна.[12] Когато след сложни преговори в 1367 г. Амедей Vl напуснал Черноморието, завладените от него градове били поделени между ромеите (Месемврия и Агатопол) и деспот Добротица (Варна, Емона и Козяк). В подробната Савойска хроника за действията на Амедей Vl в крайбрежните градове-пристанища не се съдържа никаква информация за укрепено селище, наречено Пиргос[13]. В периода 1367–1369 г. османските турци завладяват градовете Айтос, Карнобат, крепостта на Созопол (sic!) и цялата някогашна византийска част на Южна Странджа с градовете Виза, Лозенград и Адрианопол, а след катастрофалното поражение на християнската армия при Чирмен на 17 септември 1371 г. подлагат на опустошение областта.

В 1402 г. султан Баязид I бил пленен от Тимур при Анкара, а синовете му започнали помежду си война за османския престол, в която роля изиграли и градовете по черноморското крайбрежие до Варна. Те били отстъпени на Мануил II Палеолог през 1403 г. по силата на сключения договор между султан Сюлейман Челеби и Християнската лига, но през 1410–1411 г. били наново превзети от другия претендент за османския трон – Муса. В 1413 г. брат му Мехмед I го рагромил и върнал черноморските градове на Византия в знак на благодарност за помощта, оказана на султана в борбата му за османския трон. Както казва Дука, с този договор Византия получила отново „*всички крепости по Черно море*". След неуспешна обсада на Константинопол и Мурад II сключил в 1424 г. мирен договор с Византия[14], който потвърдил правото ѝ да владее все още непревзетите от османците градове „*Несебър, Деркос и други*", така че когато Мехмед II Фатих се възкачил на престола в 1451 г., освен в Константинопол и непосредствения му хинтерланд, Византия се била *„свила до полуострова, който лежи от Босфора до Силиври на Мраморно море и до Теркос, Мисиври и Анхиало на Черно море*"[15] Едва през пролетта на 1453 г., преди решителната битка за Константинопол, *„черноморските крепости Несебър и Анхиало, пък и Виза и останалите*" били **превзети без сражения** от бейлербея на Румили Караджа бег, а Лауро Квирини, известен италиански хуманист, е още по-точен – превзети били *„почти всички прелестни градове на Черноморието, от които по-известни…от западната страна са Урдовиза, Созопол, Анхиало, Несебър, Галата, Варна, Калиакра, Ликостомо, Монкастро, Каламита…*"[16]

---

[9] Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas, An Annotated Translation of *Historia Turco-Byzantina* by Harry J. Margoulias, Detroit, 1975, p. 207

[10] В същия поход Михаил Глава поправил и едноименния манастир на остров Св. Иван край Созопол.

[11] Литературата по завоевателните кампании на османските турци е многобройна, ще посоча само **Pitcher D.**, An Historical Geography of the Ottoman Empire: from Earliest Times to the End of the 16th century, Brill Archive, 1972 и **Матанов, Хр.**, **Михнева, Р.**, От Галиполи до Лепанто, С., 1988; за Черноморието – **Гюзелев, В.**, Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. в: ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 1970.

[12] **Гюзелев, В.**, **П. Петров**, Христоматия по история на България, II. С., 1978, с. 170; напоследък убеждението на някои изследователи, че турските кораби, които Амедей заварил при Скафида, се намирали в Мандренското езеро, е подложено на сериозен анализ вж. **Господинов, К.**, **М. Гюзелев**, Било ли е Мандренското езеро плавателно за морски кораби?, ч. 1 (под печат).

[13] Превод на **В. Гюзелев** в П. Петров, В. Гюзелев, Христоматия по история на България, т. II …, с. 170, направен от Monumenta historiae patriae – scriprores, I, Aug. Taurinorum, 1840, col. 299–318.

[14] **Mikaberidze, Al.** Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia (2 volumes), p. 620.

И в оскъдните карти и портулани, отнасящи се до западния бряг на Черно море и пристанищата му от доосманския период, не е отбелязана скеля с това име. Като пример бих посочила препис (датиран преди 1602–1634 г.) на портулан от Мадридската национална библиотека, чийто първообраз се счита да е от XIV в. – измежду дебушетата на средновековна България са описани Инеада (*„град и пристанище*"), Ахтопол, Урдовиза, Сикка (Аксине при Приморско), Созопол, Поморие (*„Хилло, град с добро пристанище и има солници*"), Несебър (*„обитаван град и извор"*), Емона (Лимано), Варна, Кастричи и т. н.[17]

Информация, която може да бъде свързана с възникването на днешния град Бургас, обаче, не може да бъде открита нито във византийските, нито в досега преведените и публикувани османски хроники по завладяването[18]. Изводът е, че или не е съществувало селище под това име, или ако е имало, то е било твърде незначително, за да бъде споменато.

Има още едно съображение в полза на това твърдение и то е административното уреждане на западните черноморски територии след завладяването им от османските турци. Документите, свързани с различни аспекти на първоначалното административно-териториално устройство на днешния Бургаски край, не споменават Пиргос (Бургас) сред първите утвърдени средища на административни единици, даже и сред нискостепенните, а е известно, че османската администрация, според установената от нея практика, преутвърдила предосманското териториално деление, като запазила обхвата и центъра на традиционните административни единици.

Особеност на територията, днес условно наречена Бургаски край, е, че тя се състои от крайбрежна и вътрешна част и тези две части са превзети от османските турци в различно време. Вътрешните земи, включващи Айтоско, Карнобатско, Русокастренско и Факийско, падат окончателно в няколко военни кампании след катастрофалното поражение, претърпяно при Черномен/Чирмен[19] от християнските войски на крал Вълкашин и деспот Углеша (17 септември 1371 г.) А крайбрежните територии са завладени от Караджа бей малко преди битката при Константинопол в 1453 г. Това обяснява и запазването на предимно гръцката топонимия по крайбрежието – вълната на тюркската колонизация вече се е била оттекла към удобните за пастирство територии отвъд Балкана и тук нямало големи тюрски общности, които да променят местните названия.

Земите, съставляващи днешния Бургаски край, били включени в санджак Силистра, който е с приблизителните параметри на окръг. Санджакът е разделен на по-малки единици, кази, отново приблизително отговарящи на околиите. Първите учредени кази тук са тези на Айтос, Карнобат, Русокастро, която в 1530 г. включвала и сборната община (нахия) на Несебър – това са вътрешните кази.[20] По-късно завладените крайбрежни територии на Бургаския край в 1530 г. са в обхвата на една единствена каза – Ахиолу (Поморие), в която влизали нахиите Ахиолу, Сьозеболу (Созопол), Василикоз (Царево) и

---

[15] **Babinger, Fr.**, Mehmed the Conqueror and His Time, Princeton University Press, 1992, p. 2.

[16] **Лазаров, М., В. Гюзелев, Е. Грозданова, В. Тонев.** История на Поморие, Поморие, 2000, с. 61.

[17] **Коледаров, П.** Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на втората българска държава. – В: България в света от древността до наши дни", т. 1, 1979, с. 293.

[18] **Мехмед Нешри,** Огледало на света, С. 1984 г.; **Ходжа Саададедин**, Корона на историите, Абагар, В. Търново, 2000 (преведена само с първата си част до 1403 г.); **Ащъкпашазаде**, Теварих-и Али Осман, анонимна хроника, издадена от **Giese, F.** Die altosmanische Chronik des Asikpasazade, Leipzig, 1929; **Хюсеин**, Беда'и юл-река'и (Удивителные события), М., част 1, 1961;

[19] Орменион, Гърция

[20] Казата Хатунили, която също е обхващала територия, днес в границите на Бургаския край, в XVI в. не е спадала към Силистренския санджак.

Ахтеболу (Ахтопол)[21].

Казите включвали исторически заварена територия с нейния естествен център, който продължил да съществува и в османския период, поемайки новите административни функции в управляваната единица. Тези казалийски центрове в 1530 г. са Айтос, Карнобат, Русокастро и Поморие, докато Несебър, Созопол и Ахтопол са центрове на сборни общини, нахии.

Анализът показва, че Бургас **не е сред първите** административни единици, учредени от османските власти след покоряването на Югоизточна Тракия. Селище с това име не е влизало в състава на тези единици и по-точно на каза Айтос, към която то принадлежало според по-късните османски документи. Но забележителният му напредък като пристанище, особено през XVIII–XIX в., довел в 1854 г. до учредяване на нова каза с център Бургас[22].

Изводът е, че селище, наречено Пиргос/Бергос/Бургас, не се среща преди и след присъединяването на крайбрежните територии към санджак Силистра, когато били завладени от турците в 1453 г. За **пръв път това име се появява** в османски документ от 1502 г., заверено извлечение (резюме) от оригиналния дарителски акт (вакъфname) на Искендер паша, с който той учредил вакъф върху няколко села в нахия Ълъджа, каза Айдос. В 1909 г. от него е направен препис, проверен и заверен от Министерството на външните работи на Турция и Министерството на държавните вакъфи, с което се гарантира верността му с оригиналното извлечение от 1502 г.[23] Според този документ землищата на селата Белица, с друго име Черчикьой, Ново село, с друго име Арнауткьой, мезрите Пиргос и Хамзакьой лежат на територията на село Лъджа-и черчи (дн. Минерални бани и Банево) и съставляват владения от вакъфа на Искендер паша. Всички те спадат към каза Айтос и са под ведомството на с. Лъджа[24]. И по-късните османски документи (дори от XIX в.) сочат землището на съвременен Бургас като част от вакъфа на Искендер паша.

Това, което е важно обаче, е, че извлечението определя Пиргос като ***мезра*** от поземлените владения на споменатия вакъф. Пак според този документ вакъфът е **учреден при управлението** на Баязид II, т.е. между 1481г. и преди 1502 г., когато вече имаме извлечението от дарителския акт на Искендер паша.

За да разберем по-добре това, което ни казва този документ, е нужно да поясним какво е мезра, какво е вакъф и кой е Искендер паша.

Вакъфът е фондация, учредена върху частно движимо и недвижимо имущество, което е дарявано с религиозно-благотворителни цели, най-често – за издръжката на богоугодни заведения (джамии, имарети и др.). Тъй като вакъфът притежавал сравнително устойчив имунитет срещу фискалната намеса на държавата, бидейки според шериата „свещена и неприкосновена“ собственост, османската аристокрация открила чрез него удобен начин да избягва евентуални конфискации и обезнаследяване от страна на султана. Превръщането на частните имущества във вакъфи се утвърдило като обичайна практика, при която учредителят и неговите потомци ставали неотменими управители на тези често обширни владения. Султанските и везирските фондации, от типа на които е вакъфът на Искендер паша, се очертавали като най-богати. Те включвали многобройни села и градове и получавали огромни приходи от тях. Султани, дворцова аристокрация, представители на висшата административна и военна власт – това са били най-едрите учредители на вакъфски имоти в османската империя[25].

Според установената практика приходите от земята, която Искендер паша получил от султана за своите заслуги, по-късно той дарил при посочени от него условия за издръжката най-вероятно[26] и на своя джамия в централното селище на вакъфа, с. Лъджа, т.е. Баня[27]. От този момент фондацията-вакъф ставала „вечен“ собственик на приходите от дарената земя, а Искендер паша имал интерес те да нарастват и вакъфът да „се оживява”, тъй като от стопанската му дейност пряко се ползвали учредителят и неговите потомци. Макар да не ми е известен оригиналният дарителски акт (вакъфнаме), в който Искендер Паша е посочил условията на завещанието си, извлечението от него, направено през 1502 г., дава достатъчно добра представа както за територията на тази част от вакъфа, така и за данъчното облагане на населението му.

---

[21] **370 numaralı** muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530), Istanbul, 2001

[22] Тя била конституирана върху закритата каза Русокастро и част от каза Ахиолу, която силно намалила своя обхват и загубила позицията си на голям административен център. Вж. **Райчевска, Цв.** Учредяване и административно-териториален обхват на каза Пиргос (Бургас) в: ИМЮИБ, XVIII, 1995, 117–136.

[23] **Ихчиев, Д.** Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. – В: Минало, 1, 1909/1910, № 3, 239–264; № 4, 346–356

[24] **Райчевска, Цв.** Откога датира Бургас. Най-ранният османски документ. В. „Бургас днес”, бр. 205 от 26.11.1992 г., с. 6.

[25] За вакъфа вж. **Мутафчиева, В.** За ролята на валъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV–XVII в.). – В: ИИИ, 10, 1962, 121–145; **Мутафчиева, В.** Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт (XV–XIX в.). – В: Проблеми на балканските истории и култури, (Studia balcanica, 14), 1979, s. 90–126.

Както казах вече, вакъфът на Искендер Паша в частта, която включва и Пиргос/Бургас, обхваща землищата на селата Белица, с друго име Черчи кьой, Ново село, с друго име Арнауткьой, двете мезри Пиргос и Хамзакьой, които лежат в границите на село Лъджа-и харджъ (дн. Банево). Всички те са в каза Айтос, Силистренски санджак, и са под ведомството на с. Лъджа. Във вакъфираните села живеели християни, които плащали различни данъци и такси: испенч, десятъци върху добива на пшеница, ръж, ечемик, овес, леща, бакла, анасон, върху овощията, тютюна, слама, памук, сено, лен, върху произведеното вино, за овцете, за пчелните кошери и др.[28] Част от тези приходи се изразходвали според завещанието на Искендер Паша за издръжката на джамия, завие и имарет, очевидно основани от него, за заплати на управителя на вакъфа, на имами, хатиби, кятиби, векил-и харч, бирници, прислуга и др.[29] Съдейки по размера на данъчното облагане, най-голямо сред вакъфираните села било Ново село, с друго име Арнаут кьой, което било подведомствено на с. Лъджа-и черчи (Банево).

Мезра. По-интересни за нас са двете мезри Хамзакьой и Пиргос. За първата от тях се посочва, че на нея живее рая, докато очевидно Пиргос е **ненаселена мезра**. За да бъде разбрано това много важно сведение, е необходимо да се спра на термина *мезра*. Думата мезра е производна от арабското зара'а, т.е. сея, култивирам, обработвам земя и означава обработваемо поле, пасище, нива[30]. Преди всичко, както се вижда и в документа от 1502 г., този термин не може да бъде тълкуван еднозначно. Мнението, че мезрата е непременно запустяло землище, вследствие на завоевателните кампании на османците[31], бе оспорено, защото се оказа, че това могат да бъдат и имоти, разработени поради разширяването на землището на дадено селище[32]. Почти по същото време в дарителския акт на Баязид II (1493 г.) са отбелязани много мезри по периферите на отделни землища, които носят лични имена – т.е. по това време терминът *мезра* означава просто обработваема земя (*мезрата на войнук Йован, на Радослав, на войнук Коста* и др.)[33], а личното име е на този, който я обработва. Ако по-нататък в мезрата се настани население и тя се „оживи“ и разшири, появява се селище, което вече се регистрира със собствени жители, облагани с определените от закона данъци. От този тип е и мезрата Пиргос – тя очевидно се е развила извън рамките само на обработваема земя, както показват и по-късните османски документи.

Следователно, мезрата може да бъде годна за обработване територия, запустяло землище или ненаселена местност, обикновено съседна или периферна на дадено селище. Дали днешният Бургас е възникнал тогава върху запустяло землище на неидентифицирано по-старо селище или върху новоразработена територия в/извън периферията на голямото нахийско средище Лъджа, не променя по същество факта, че историята на съвременен Бургас започва именно в този период.

Можем да се запитаме, обаче, дали мезрата Пиргос, за пръв път документирана в самото начало на XVI в., има нещо общо с по-късния град Бургас или това е само съвпадение на имена. Този въпрос е съществен, тъй като, както видяхме, топоними, наречени Пирг/ос, се срещат твърде често по цялата територия на Османската империя. Не може да има никакво съмнение, обаче, че мезрата Пиргос е землището, в което по-късно е възникнало селището, дало началото на съвременния град – това твърдение е подкрепено категорично и от най-ранния османски документ, съхраняван в градския архив на Бургас. Той е свързан с наследяване на лозе през 1793 г. и продажбата му седем години по-късно. Документът е от личния архив на първия бургаски кмет след Освобождението – Нико Попов[34]. Според информацията на други документи скелята и селото Пиргос са от вакъфа на Искендер паша, така че директната връзка между мезрата и по-късното селище не подлежи на съмнение, т.е. **Бургас е възникнал върху ненаселената през средата на XVI в. мезра Пиргос**. Въпросът кои са първите заселници засега остава без отговор. В своя обемен труд за арменците, Сурен Овнанян ни поднася интересна информация за Бургас – той твърди, че *„В 1549 г. голяма група арменци се преселили от Нахичеван, Шорот и Карби в България и се настанили в Айтос, Бургас и Шумен”*[35]. Това сведение основателно предизвиква съмнение[36], защото авторът не е посочил източника си – но дали сега то няма да се окаже вярно? Възможно ли е арменците, а не хипотетичните гръцки рибари от Бандърма[37], да са първите заселници, настанени в безлюдната по същото време мезра Пиргос?

---

[26] В 1505 г. той построил едноименна джамия в Истанбул.

[27] Старото гръцко село Баня – т.нар. Палео Баня, се е намирало по-източно от сегашното село и по-близо до брега, но поради турски набези е било преместено. Църквата в селото е най-старата постройка в момента, на приблизително 300 години.

[28] Ихчиев, пос. съч., стр. 356.

[29] Ихчиев, пак там.

[30] Арабско-русский словарь, М., 1962, с. 411-412.

[31] **Гандев, Хр.** Българската народност през XV в., С., 1972 г.

[32] **Димитров, Стр.** Мезрата и демографският колапс на българската народност през XV в., Векове, 1973, 6, 50–65.

[33] **Райчевска, Цв.** Неизползван османски извор за средновековния град Авли, Минало, 4/2004, с. 52–53.

Извлечението от 1502 г. се потвърждава от един, вече публикуван от турските учени, подробен описен регистър (тахрир дефтер) от 1530 г.[38] На стр. 76 отново срещаме Пиргос, записан като мезра в казата Айтос, в едно регистрационно „гнездо“ заедно със селищата от айтоския вакъф на Искендер Паша: *„Вакъф Искендер Паша. Село Черчи-и Ѣлъджа, ханета 19. Махала Черчи, спадаща към споменатото село, ханета 31. Джемаат-и Рамазан*[39] *към споменатото село, ханета 7.* ***Мезра*** *Бергос*[40] *към споменатото (Черчи-и Ѣлъджа, Ц.Р.), обработва се отвън*”.

Кратко и ясно – **в 1530 г. Бургас е мезра без население и е обработвана от жителите на съседно село/села**.[41] Дванадесет години по-късно, в друг подробен регистър от 1542 г. пък е записан като **„*Бергоз*, *мезра*“** в каза Айтос[42]. Регистрите от 1530 и 1542 г. не само потвърждават верността на документа от 1502 г., а именно, че Пиргос е мезра, спадаща към Айтоска каза, но и показват, че след повече от четиридесет години мезрата е все още **без население**[43].

Като потвърждение на този извод може да служи и посоченият от Иван Карайотов текст на италиански портулан от същия период, преведен на гръцки в 1553 г., в който Пиргос не е отбелязан между черноморските пристанища по западния черноморски бряг[44].

Регистърът от 1530 г., обаче, дава едно важно сведение във връзка с друг изкуствено създаден спор – че Порос и Пиргос са едно и също селище и когато на картите видим Порос, трябва да разбираме Пиргос, т.е. Бургас[45]. Още в първата си публикация за най-ранния документ за Бургас отбелязах, че двете селища не са идентични, че спадат към два съседни и различни вакъфа: Пиргос – към вакъфа на Искендер паша, а Порос – към разположения по-южно вакъф на султан Баязид II, според вакъфнаме от 1493 г.[46] Към издирената карта, на която са показани и двете селища – Бургас и Порос[47], сега се прибавя и още по-сигурното доказателство, че те не само не са едно и също селище, но и че принадлежат към две различни административни единици (кази) – регистърът от 1530 г. сочи мезрата Пиргос към каза Айтос, докато Порос, който се намира на южния бряг на Бургаския залив, е включен в рамките на каза Ахиолу. Така и този спор приключва с окончателното утвърждаване на Пиргос и Порос като две близки селища с различна историческа съдба[48].

---

[34] За пръв път коментирах този документ на конференция за пристанището на Бургас. За съжаление материалите от нея не бяха издадени, а с какъв индекс е бил документиран в сбирките на държавния архив тогава, не ми е известно. Според Митко Иванов опитът му да открие оригинала на този документ се оказал неуспешен. За щастие притежавам фотокопие, по което може да бъде направен преводът.

[35] **Овнанян**, **С.** – В. Армено-български исторически връзки, С, 1972, с. 22–48

[36] **Иванов, М.**, Из историята на арменците в Бургас от XVI век до 1878 г. – В: Арменци, бр. 235–238, 2005.

[37] Според предание, запазено и в XX в., Бургас бил основан от рибари, които идвали от Бандърма (на турския азиатски бряг) да ловят тук риба. Вж. **Горов, Г.** Преданието за възникването на Бургас като селище, – В: Бургас днес, III, бр. 177/ 17.10.1992; бр. 182/ 24.10.1992, бр. 187/ 31.10.1992.

[38] **370 numaralı** muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530), Istanbul, 2001.

[39] Общност, вероятно юрушка.

[40] В индекса към регистъра турският изследовател е написал „Богоз”, което на арабица много лесно може да бъде разчетено вместо Пиргос, тъй като записът е без надредни знаци и на „шикесте”, доста труден за четене стил. А и регистраторът просто е записал името, както му се е сторило, че го произнасят. Възможно е също така това да е формата Бургоз, както е записана от Оруч бей в неговата история. (Вж. **Оруч бей**, История…с. 23) В 1542 г. вече е записано съвсем точно Пиргос или както се чете Бергос/Бургоз.

[41] **370 numaralı** muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530), Istanbul, 2001., с. 450.

[42] BOA TD 215, s. 217. Вж. **370 numaralı** muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530), Istanbul, 2001, с. 76

[43] Това обяснява и защо археологическият материал от самия Бургас е толкова оскъден – преобладава този от османския период, а ако има по-ранни находки – те са преносими, движими артефакти и не могат да служат за категорична локализация на селище – за това е нужен археологически материал от съвсем друг порядък.

[44] **Карайотов, И.** Пиргос – Бургас и районът…., с.278, по сборник „*Странджа – древност и съвремие*”, с. 46, №65

Кой е този **Искендер паша** и кога най-вероятно е бил учреден неговият вакъф. Името му говори, че е заемал висок държавен пост по време на вакфирането и преди да се опитаме да направим каквото и да е предположение, трябва да кажем, че с това име са известни 19 везира. Разбира се, ние ще се съсредоточим върху онзи Искендер паша, който е живял около края на XV в. и началото на XVI в., тъй като в 1502 г. имаме информация за вече учредения от него вакъф. Най-вероятен учредител се оказва Искендер паша от династията Исфендиар (Isfendiyar oğulları), който заемал важни постове при управлението на Мехмед II (1451–1481), а по времето на Баязид II (1481–1512) бил **един от неговите везири**[49]. Много вероятно е Искендер паша да се е отличил във военните кампании на Баязид II през 1484 г. по завладяването на северните черноморски крепости Килия[50] и Аккерман[51], за което да е бил и възнаграден с поземлено владение. Самият Баязид II в края на XV в., т.е. по същото време, дарил на джамийския си комплекс в Одрин (за турците Едирне) приходите от над 90 села в Тракия, няколко от които се намирали на юг от Мандренското езеро, в непосредствено съседство с вакъфа на Искендер паша. Тъй като в извлечението от 1502 г. се твърди, че вакъфът е учреден по времето на Баязид II, който управлявал империята в периода 1481–1512 г., то това трябва да е и времето на неговото уреждане. За съжаление оригиналният дарителски акт на Искендер паша, с който част от днешното бургаско землище било превърнато в богоугоден имот, не ми е познат, тъй като вероятно е останал в периферията на изследователския интерес по тази тема.

Искеле-и Пиргос/Бергос. В самия край на XVI в., в регистър на румелийските и дунавските пристанища от 1597–98 г., Пиргос/Бергос вече е записан като „скеля".[52] В документ от 1604 г. той е регистриран отново като „искеле-и Пиргос", т.е. скелята Пиргос, от вакъфа на Искендер Паша[53].

Следователно, за пръв път Бургас се появява в османските документи като скеля. Не бива, обаче, да си представяме нещо по-различно от примитивните дървени скели, изобразени на гравюри, литографии и стари снимки от първата половина на XIX в., преди построяването на съвременното пристанище на Бургас[54]. Затова е по-удачно да приемем термина *пристан, кей, стоварище* вместо *пристанище*, за да избегнем асоциацията с модерното съоръжение.

---

[45] **Бубалов, И.** Наименованията на Бургас през вековете. – В: Пътуващият град, Бс, 2010 г. Авторът изгражда твърдението си върху несигурната информация от средновековните карти за Черноморското западно крайбрежие от период, в който картографите са нямали достъп до затвореното „турско езеро". Всъщност, вече има доста натрупана литература, която кой знае защо авторът не ползва, макар че част от нея е в превод на български език. Хипотезата за няколкото имена на Бургас е абсолютно несъстоятелна, както вече отбелязах по-горе.

[46] **Райчевска, Ц.** Къде се е намирал средновековният Порос. – В: "Черноморски фронт", от 26 март 1981.

[47] **Карайотов**, **Райчевски**, **Иванов**, История на Бургас, Бс, 2011, стр. 64

[48] Много добре аргументирани в този смисъл са статиите на **Господинов, К.** Пиргос или Порос. Бележки върху една необоснована локализация, Море, Бургас, 1999, кн. 3–4, с. 10–12.; **Господинов, К.** Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация, ИНМБ, III, 2000, 163–176.

[49] **Dr**. **Haydaroglu,** İlknur Polat, Iskenderoglu, Reşid: Beylerbeyi Gazi Iskender Paşa (1494, 1571), Ankara, 1989, s. 356.

[50] Град на устието на Дунав, на няколко десетки километра от бреговете на Черно море и крупен център на генуезката търговия. От тук за средиземноморските страни се изнасяли жито, мед, восък, сол, коне.

[51] Днес Белгород-Днестровски, на десния бряг на Днестровския лиман, древната колония Тира. Най-важният износен артикул на Аккерман била пшеницата, особено ценена на международния пазар. Свързана с генуезките колонии в Крим.

[52] **Антонов, Ал.** Два документа за черноморските и дунавските пристанища от XVI и XVII век, в сп. „Епохи", В. Търново, г. 11, 2003, бр. 1–2, с. 239 и 252. Тук авторът е предал името като Бургос, когато в копието ясно е записано на арабица Пиргос, което най-вероятно се е произнасяло като Бергос.

[53] За съжаление ксерокопието от този с толкова усилия издирен регистър се изгуби през годините, както и неговата сигнатура. Но гарантирам за съществуването му и дано някой друг открие регистъра, в който бе вписан този документ. В него се съдържаше и друга информация, която не е използвана.

Обстоятелството, че Бургас става известен най-напред като скеля в обширния Бургаски залив, подсказва, че причината за неговото превръщане в основно житно пристанище за Югоизточна Тракия трябва да е свързана с морето. Защото през тези *скели* на западния бряг на Черно море в доосманския период се е осъществявал значителен стокообмен, регулиран от специално законодателство за пристанищата, целящо създаването на по-благоприятни условия за морската търговия.[55] Това законодателство било възприето от османските завоеватели, с което те се опитали да регламентират търговията в много от българските морски градове Вердико (Урдовиза при Китен), Агатопол (Ахтопол), Созопол, Анхиало (Поморие), Месемврия (Несебър), Варна, Калиакра и др.[56]

В закона за пристанищните мита и пазарни такси от XVI в. Пиргос **не е** споменаван между морските скели – както казах, според османските документи от края на XV и средата на XVI в. той е ненаселена мезра, докато съседните черноморски градове-пристанища се утвърдили като значими и за новата политическа сила на Балканите. Завладяването на трите важни за черноморското корабоплаване стратегически точки – Константинопол, Трапезис (Трапезунд) и Кафа (Феодосия), както и на търговските градове Килия и Аккерман (1484) – бележи началния момент на затваряне на Черно море и на пълното господство на османските турци в него за три века. Те изцяло контролирали Проливите и налагали свой режим на достъп до Черно море през тях. От гледна точка на международната търговия то се превърнало в затворено море, макар присъствието на западни търговци в него да е документирано и през XVI в. Всъщност, според проучванията по понтийската проблематика, краят на XVI в. се очертава като горна граница на западното присъствие в Черно море. Кораби на италиански търговци продължавали да акостират в някои черноморски пристанища и през XVI в., но „*все по-явно изразена е тенденцията султанът да ползва продуктите, идващи от черноморските пристанища, за нуждите на столицата, което ограничава западното присъствие до почти пълното му елиминиране от региона*”[57]. Средата на XVI в. (1538–1541) бележи консолидацията на османската власт в земите, прилежащи към Черно море, и неговото окончателно превръщане в «*турско езеро*», процес, чието начало, както споменах, се слага със завладяването на Килия и Аккерман[58] (1484). Търговията със Запада и чуждото мореплаване се поставили в нова юридическа рамка, която в XV–XVI в. усложнила много влизането на западните търговци през Проливите – то вече ставало с разрешение, плащане на по-големи мита и спазване на редица ограничения. От занятие на индивидуални търговци, целящи да забогатеят, при властта на османците морската търговия се превръщала все повече в дейност, управлявана от държавата[59].

При Сюлейман Великолепни (1520–1566) Османската империя навлязла в своя апогей. Този султан наложил клауза за достъп на онези чужди търговци, които „*идват в добре охраняваните ми земи по суша или по море на борда на своите галери, каици или други по-малки плавателни съдове.... да не влизат (в пристанищата) внезапно. Трябва да предупредят кастеланите на крепостите и да влязат, след като получат разрешение*”[60] В писмо на Мустафа II от 1703 г. до Петър I Велики се казва: „*Черно море е изцяло в наше владение. Ние няма да позволим то да*

---

[54] Виж великолепните гравюри в **Карайотов, Райчевски, Иванов**, История …, с. 97, 140, 142, 143.

[55] **Коледаров, П.** Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на втората българска държава, в „България в света от древността до наши дни”, т. 1, 1979, с. 292–293.

[56] **Цветкова, Б.** Материали за стопанската история на селищата по Черноморието и в някои прилежащи области от 16 в. – В: ИНМ – Варна, т. 3 (18), 1967, с. 149–164; **същата:** Към въпроса за пазарните и пристанищни мита и такси в някои български градове през XVI в. – В: ИИИ, т. 13, 1963, с. 183–260.

[57] **Beldiceanu, N.** En marge d’un livre sur la mer Noire, – REI, XXXIX, 2, 1971, p. 392–393.

[58] **Попеску, А.** „Османското“ Черно море: Mare clausum? Mare apertum?“ Историческо бъдеще, 2011, br. 1–2, s. 140–163

[59] **Кинг, Ч.** История на Черно море, С, изд. З. Стоянов, 2006, с. 180,

[60] Пак там, с. 152.

се превърне в цел за проникване на когото и да било. Съгласно нашето имперско ахд-наме[61] *нито един плавателен съд, принадлежащ на друга държава, няма право да прониква в Черно море*".[62] Що се отнася до мореплаването в Черно море, тенденцията била транспортирането на стоки и търговци в Черноморския басейн да става с османски кораби, а използването на природните ресурси и приходите от търговията в понтийския регион се превърнало в най-важна цел на Османската империя. Богатството, което тя извличала от черноморското крайбрежие[63], обяснява думите на Евлия Челеби в неговото *Seyahatname* – „*Черно море е изворът на всички морета*"[64].

Някои от продуктите, произведени в империята, се търсели извън нейните граници (кожи, вълна, подправки, коприна, стипца). Външната търговия, обаче, не включвала зърнените храни и дървения материал, които се считали за продукти от първа необходимост и били забранени за износ. Това обяснява и защо зърното става предмет на контрабанда, особено активна в Средиземно море. А стоките от забранените брегове на Черно море се транспортирали без намесата на държавата, от търговци и собственици на кораби, работещи или за своя сметка или за големите собственици на кораби и дори за високопоставени личности, притежаващи капитали. Следователно, тук не откриваме пълен монопол на държавата върху търговията със зърнени храни, а наличие на активен частен капитал.

Възниква естественият въпрос – дали този рестриктивен за външната морска търговия режим, както и специфичната за османците фискална политика, която давала предимство на „местните" търговци (османски поданици и поданици от трибутарните държави), ограниченията за износ на определени местни стоки от важно значение за изхранването на нарасналите османски мегаполиси, каквито са зърнените храни, изискването превозът на чуждестранните стоки да става с османски, т.е. местни кораби, което стимулирало местното корабоплаване – дали всичко това не е създало **необходимост от разширяване на мрежата на пристанищата и черноморските селища**, които да се справят с нарасналото вътрешно движение на стоки и хора по бреговете на затвореното Черно море. Вероятно това е благоприятната ситуация, която превърнала ненаселената мезра Пиргос в пристан (скеля), а в средата на XVII в. – и във важно зърнено стоварище, към което били обвързани казите в Югоизточна Тракия65.

---

[61] Константинополски мирен договор от 1700 г.

[62] Пак там, с. 155.

[63] Например, само търговията с роби, контролирана от държавата, носела на османската хазна 29% от всички приходи от кримските пристанища. Тук се включва и принудителният данък върху славянското православно население от Южните Балкани, т. н. *девширме*, кръвен данък.

[64] Цитиран по **Чарлз, К.**, История…, с. 183, бел. 7.

[65] **НБКМ,** Ориенталски отдел, ф. 141 А, а.е. 121, л. 1; ф. 141, а.е. 54. ф. 141, а.е. 55; ф. 140, а.е. 49 и 61; ф. 140 А, а.е. 49, 214 и 9, л.1 и др.

THE EMERGENCE OF BURGAS IN THE 16TH CENTURY ACCORDING TO THE KNOWN OTTOMAN DOCUMENTS

Tzveta Raichevska

(SUMMARY)

Although today one of the largest cities in Bulgaria, Burgas is comparatively young – according to the information provided by the Ottoman documents, it appeared in the 16th century. It was first registered as a *mezra*, i.e. arable land, without population, part of the landed estates of a *vakf*, founded by Iskender pasha. In the late 16th century, however, Burgas already occured as a small wharf to develop through the following centuries into a significant Black Sea port.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

БЪЛГАРИЯ И ЧЕРНА ГОРА
ВЪВ ВЪЗЕЛА НА БАЛКАНСКИТЕ ПРОБЛЕМИ (1900–1903)

Илиана Илиева

Възстановените през 1896 г. дипломатически отношения между България и Русия дават възможност на княз Фердинанд да предприеме поредица от официални посещения в европейските дворове. Последната визита е в Цетине, осъществена през лятото на 1898 г., след което владетелят се завръща, устремен към пълното овладяване на вътрешното управление на страната. Министър-председателят д-р Константин Стоилов, който провежда политика в подкрепа на княжеската институция, се оказва неудобен и през януари 1899 г. напуска властта. Оставката изненадва руските дипломати и княз Фердинанд заявявя, че външната политика няма да се промени[1].

Следващата грижа на владетеля е да назначи правителство, което да следва неговия политически курс. Той се ориентира към търсене на бързи пътища за решаване на външнополитическите въпроси и поверява властта на Димитър Греков, който потвърждава, че ще следва курса от времето на управлението на Народната партия[2].

Само няколко месеца по-късно кабинетът подава оставка, като най-подходящ за княжеските намерения за поста министър-председател се оказва Тодор Иванчов, определен като „третостепенна личност”. Първите стъпки на управляващите са насочени към смяна на административните власти с хора, предани на новия режим. За да бъдат изплатени неотложните дългове, правителството облага разореното население с допълнителни тегоби, като най-тежък се оказва гласуваният „Закон за данъка на земните произведения за 1900–1905 г.“, който връща стария ошур – практикувания в турско време „средновековен“ поземлен десятък. Вследствие на непопулярните мерки и глада, през пролетта на 1900 г. избухват бунтове и вълнения, при потушаването на които са дадени десетки жертви[3].

Всичко това, заедно с изборните произволи и стопанските злоупотреби, изостря обстановката и спира процеса на вътрешно нормализиране, започнал при управлението на д-р К. Стоилов. Изплашен от създадената ситуация, княз Фердинанд се възползва от чл. 19 на Конституцията и издава прокламация, с която обявява, че по семейни причини временно напуска страната и възлага управлението на министерския съвет[4].

Руският в. „Новости“ предупреждава, че българското правителство не трябва да води авантюристична политика и да „разклаща“ статуквото на Балканите. По този въпрос има съглашение между Петербург и Виена, което не е празна формула, а сигурно и взаимно задължение. Направеният коментар не е изненадващ – в началото на XX в. петербургската дипломация продължава да се противопоставя на всеки опит за промяна в региона. Независимо от заетата позиция, военният министър генерал-адютант Алексей Н. Куропаткин, в анализ за състоянието на армията посочва, че наред с Франция, балканските страни са „длъжни“ да бъдат съюзници на Русия при неутрализиране на Османската империя и осигуряване на границата с Австро-Унгария[5].

---

[1] **Велчев, В.** Страници от новата ни политическа история. София, 1924, с. 268; ЦДА, ф. 600к, оп. 3, а.е. 406, л. 27. София, 4 януари 1900 г., Писмо на д-р Константин Стоилов до Стефан Панаретов.

[2] **Грънчаров, С.** Към въпроса за отношенията между България и балканските страни (1900–1903). – В: Studia Balcanica №16, София, 1982, с. 193; **Топалов, В.** Външната политика на България по време на радослависткия режим. – В: Исторически преглед, София, 1984, №2, с.35.

[3] **Саздов, Д.** Социалната политика в законодателството на Либералната (Радославистка) партия 1899–1900 г. – В: Европа между средновековието и съвременността. Юбилеен сборник в чест на проф. дин Радослав Мишев. В. Търново, 2009, с. 396.

[4] В. „Нов век”, 12 януари 1900 г., бр. 126; В. „Мир”, 29 януари 1900 г., бр. 782; Пак там, 23 март 1900 г., бр. 804.

Междувременно тежката финансова и политическа криза в България се задълбочава и „вреди на нейния кредит в странство”. Външната политика се нуждае от държавен мъж, който да възстанови авторитета на страната, но министър-председателят Т. Иванчов няма нужните качества. При такава обстановка в края на април 1900 г. княз Фердинанд се завръща в страната и веднага се отправя към Чамкория, където, според съобщение в пресата, „щел да се занимава с биенето на глухари”. От там, с телеграма до вътрешния министър, обявява военно положение за цяла Източна България, след което заминава за морската резиденция Евксиноград. В средата на юни владетелят тръгва от Варна за чужбина, за да направи „обикновената си летна кура”, без да посети столицата, където само за една година са станали 12 убийства и множество покушения над интелектуалци[6].

Различна е черногорската политика, която винаги е била и ще бъде политиката на княз Никола. Това констатира в първите години на XX в. независимият в. „Дневник”, който характеризира владетеля: *„Надарен с малко земни блага, но с много здрав разум и много дъщери, до скоро е следвал не много сложни начала в политиката, а именно – старал се е да стане и да минава за най-добър приятел на петербургския двор. Наред с това прочутата сватбена политика на черногорския княз има голем успех ... ”*[7].

Наред с големия запас от сватбени планове, новите черногорски дипломатически инициативи се изразяват в многопосочност на външнополитическите връзки, направлявани и в голямата си част осъществявани от самия владетел. Причината за настъпилата ориентация е в динамичната международна обстановка и в промяната във военнополитическия баланс на големите държави. Тази, очертана в края на деветнадесетото столетие тенденция в черногорската политика, е потвърдена с втора княжеска визита в Цариград, осъществена през август 1899 г. Поводът е годишнина от възшествието на султан Абдул Хамид II и има по-скоро тържествен, отколкото официален характер. Независимо от това, на аудиенцията в Илдъза княз Никола поставя политически въпроси, между които отношението на падишаха към Дунавската монархия при анексия на Босна и Херцеговина, както и при интервенция на Австро-Унгария или Италия в Албания. Наред с това предлага съюз и подкрепа за защита на интересите на Османската империя, срещу което Черна гора да придобие нови територии. Във връзка с „отчайващото“ положение в Сърбия, княз Никола търси подкрепа за реализиране на своята амбиция за обединител на южните славяни. По време на посещението черногорският владетел представя на султана най-малкия си син княз Мирко, като намеква, че при въвеждане на реформи в Македония той е подходящ кандидат за поста генерал-губернатор на областта[8].

На връщане от Цариград княз Никола посещава Атина, приет от кралицата и от престолонаследника княз Константин. Според черногорския външен министър това последно княжеско пътуване за XIX в. е свързано с дългогодишното приятелство между княза и гръцката кралица Олга. Направеното изявление не съдържа цялата истина. Още в началото на 1899 г. българският дипломатически агент в Цетине, Спас Константинович, предупреждава, че между Черна гора и Гърция „става некакво съглашение”. Според дипломата двете страни са против провеждането на реформи в Македония, като преговорите са водени със знанието на Високата порта[9].

Освен приятелските връзки с Цариград и Атина, от особена важност за княз Никола е да уреди отношенията с Берлин. Причината е, че германското влияние в Османската империя нараства, особено след започналите преговори за построяване на железопътната линия Коня – Басра – Багдад. Според руския официоз в.

---

[5] **Исаева, О. Н.** Македонские реалии и русские проекты начале XX века. – В: Македонија и руската политика на Балканот од Берлинскиот конгрес до Првата светска војна. Скопје, 2008, с. 76; **Палангурски, М.** България в балканската политика на Русия (1899–1903). В. Търново, 1999, с. 70, 71.

[6] В. „Пряпорец”, 16 март 1900 г., бр. 88; В. „Мир”, 22 април 1900 г., бр. 814; Пак там 17 юни 1900 г., бр. 836.

[7] В. „Дневник”, 28 май 1905 г., бр. 1045.

[8] **Пепић, А.** Новине Малумат о посјети Књаза Николе Истанбулу 1899. године. – В: Историјски записи, Подгорица, 2010, №2, с. 241–243; **Konstantakopolu, A.** Grčke slike Crne Gore. Podgorica, 2011, s. 136; **Raspopović, R.** Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918. Podgorica, 2009, s. 386–388.

[9] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л.3. Цетине, 29 януари 1899 г., рапорт №303, Спас Константинович до Тодор Иванчов.

„Новое Время“ този проект ще осигури преобладаващо влияние на Германия в района на Персийския залив и ще „даде шах-мат“ на интересите на Русия в Мала Азия. Проблемите на петербургската дипломация не оказват влияние на намеренията на черногорския владетел. Българският представител в Цетине съобщава, че ще бъде направен опит княз Данило и съпругата му Милица-Юта да бъдат представени на императорския двор в Берлин. Успехът е съмнителен, защото само през изминалата година кайзер Вилхелм II два пъти отказва да приеме наследника на черногорския трон. Причината е в недоразуменията между двете страни, вследствие на дипломатически скандал, станал преди години[10].

Друг проблем за цетинския двор са влошените отношения с Белград, предизвикани от съмнения за съпричастност на княз Никола в неуспешния ивановденски атентат срещу крал Милан през 1899 г. Сръбският посланик в черногорската столица, полк. Александър Машин, предупреждава своето правителство, че аспирациите на княза към престола на Обреновичите са подновени[11].

Междувременно връзките между Петербург и Белград, които след завръщането на Милан Обренович в сръбската столица през есента на 1897 г. не са добри, през лятото на 1900 г. рязко се изострят. Русия продължава да счита краля-отец за проводник на австро-унгарските интереси, вследствие на което отзовава своя посланик и отказва да защитава сръбските интереси пред Високата порта. В такъв момент полк. Машин неочаквано се завръща в Цетине, за да предаде отзователните си писма. След продължителни съвещания, под натиска на руския министър-резидент Константин Губастов, княз Никола е заставен да приеме на „твърде кратка и съвършено студена“ частна аудиенция сръбския дипломат. Закриването на сръбската легация е нежелателно за черногорската страна и външният министър Гавро Вукович прави опит за помирение. Позоваването на общата национална идея и необходимостта от отпор срещу домогванията на външните врагове не постига успех и полк. Машин напуска столицата[12].

След преустановяване на дейността на сръбската легация, черногорският владетел демонстрира нарастващо внимание към останалите балкански държави. Отношенията между гръцкия и черногорския двор бележат развитие. Демонстрираното сближение с Гърция не пречи на княз Никола да прояви особено внимание и към българския дипломат. В първия ден на 1900 г. той закусва в мисията, след което кани С. Константинович заедно да посетят черногорските князе, митрополит Митрофан-Бан, председателя на Държавния съвет и руския министър-резидент[13].

Засилената външнополитическа активност с нищо не подобрява тежкото вътрешно положение на черногорското княжество, при което отново е поискана парична помощ от Русия. Но вместо финансова подкрепа, в края на май в Цетине пристига адмирал Алексей А. Бирилев, командир на руската Средиземноморска ескадра. По сведения на българския дипломат посещението няма никакво политическо значение, но е претекст да се влезе в Которския залив. Целта е да се „прегледат“ новите фортови укрепления във военното пристанище Теодо, които австрийците изграждат с „трескава деятелност”[14].

Руската ескадра не е допусната в Которските устия и адмирал Бирилев обявява, че броненосците ще обиколят цялото албанско крайбрежие, което не се харесва на европейските сили. Скоро след това българският дипломат във Виена, Хараламби Сърмаджиев, предупреждава княз Фердинанд, че собственикът на книжарницата „Otto Wigand“ в Лайпциг, който е известен журналист, подготвя за печат брошури, две от които са насочени против българския и черногорския владетел, считани за най-верни руски приятели. В третата се възхвалява политиката на династията Обренович и на Османската империя, като за поръчител на изданията се сочи бившият сръбски крал Милан[15].

---

[10] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1546, л. 3, 4. Цетине, 17 януари 1900 г., рапорт №412, С. Константинович до Т. Иванчов.

[11] **Растовић, А.** Британске дипломате у Београду о односима Србије и Црне Горе 1878–1910 године. – В: Историјски записи, Подгорица, 2010, №1, с. 135; ЦДА, ф. 600к, оп. 3, а.е. 404, л. 38. Белград, 5 ноември 1899 г. Лично писмо на Михалаки Георгиев до д-р К. Стоилов.

[12] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1546, л. 8, 9. Цетине, 25 февруари 1900 г., рапорт №435, С. Константинович до Т. Иванчов; ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 46, 47. Цетине, 25 февруари 1900 г., рапорт №435, С. Константинович до Т. Иванчов.

[13] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1547, л. 1. Цетине, 2 януари 1900 г., рапорт №407, С. Константинович до Т. Иванчов; ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 12. Цетине, 2 януари 1900 г., рапорт №407, С. Константинович до Т. Иванчов; Пак тамл. 19. Цетине, 14 февруари 1900 г., рапорт №422, С. Константинович до Т. Иванчов.

[14] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1546, л. 15. Цетине, 6 май 1900 г., рапорт №467, С. Константинович до Т. Иванчов; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 37. Цетине, 6 май 1900 г., рапорт №467, С. Константинович до Т. Иванчов.

Опитът за компрометиране съвпада с подготовката на важно събитие – честване на 40 г. от възшествието на престола на черногорския владетел. Голямото желание на княз Никола е да придобие титлата „Кралско Височество. Тържествата са насрочени за средата на август, когато в Никшич ще бъде осветена новата катедрална църква, изградена с помощта на Светия синод на Руската православна църква и на гръцкия банкер Сингрос, който дарява 200 хиляди лева. Към храма е построен великолепен дворец, който ще служи за нов център на сърбизма, в конкуренция с пропагандата, водена от Белград[16].

В края на октомври горният проект неочаквано е отложен и започва подготовка за отбелязване на четиридесетгодишнината от брака на княз Никола с княгиня Милена. По същото време сръбският крал Александър уведомява цетинския двор за женитбата си с Драга Луневич (Машин) и независимо, че е последният уведомен от европейските владетели, князът с радост приема новината. Следва размяна на поздравления, възприети като първа стъпка към възстановяване на отношенията[17].

Настъпилото помирение между Сърбия и Черна гора е постигнато по искане на руската дипломация. Но скоро възниква ситуация, на която двете страни реагират по различен начин. Политически кръгове в Белград са разтревожени от решението на австро-унгарското правителство да свърже своята железопътна мрежа с линията Солун – Митровица. Подозрението е, че по този начин окончателно ще бъде отстранено сръбско-черногорското влияние в Стара Сърбия, Албания и Новопазарския санджак, за да „възтържествува“ австро-унгарската политика на Балканите[18].

В Цетине железопътният въпрос е приет спокойно, като княз Никола предлага управляващите във Виена да поемат ангажимент за изграждането на една „железнопътна линийка”, която да прекосява Княжеството в южна посока. Австро-унгарският пълномощен министър барон Карл фон Макио изказва готовност веднага да информира Балплатц, но настоява предложението на Черна гора да бъде направено официално[19].

Като наблюдава дипломатическите влияния в черногорската столица, С. Константинович заключава, че най-потърпевша от последните австрийски планове е Италия, където подозират, че Австро-Унгария, под „булото“ на сръбско-черногорска протестация, е предприела косвени действия пред Високата порта. Препоръката на българския дипломат е правителството в София да подкрепи „с признателност“ противоавстрийските действия на Италия на Балканите и да следи с „напрегнато внимание“ политиката на управляващите в Рим, която съвпада с българските национални стремежи[20].

В дните, когато вниманието на дипломатите е заето с австрийския железопътен проект, черногорската княжеска двойка отново полага усилия да бъдат приета от германския император. Съобщението от Цетине е крайно неприятно за княз Фердинанд, който упреква българския представител във Виена, че не е съобщил за намеренията на престолонаследника. Той му нарежда да проучи каква е целта на посещението на княз Данило в австрийската столица, както и да следи и докладва за всяко негово движение[21].

---

[15] Пак там, ф.3к, оп. 8, а.е. 99. Виена, 7 юни 1900 г., лично писмо на д-р Хараламби Сърмаджиев до княз Фердинанд.

[16] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1546, л. 1,2. Цетине, 12 юли 1900 г., рапорт №494, С. Константинович до Т. Иванчов; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 49, 50. Цетине, 12 юли 1900 г., рапорт №494, С. Константинович до Т. Иванчов.

[17] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1549, л. 1. Цетине, 29 октомври 1900 г., рапорт №512, С. Константинович до Т. Иванчов; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 74. Цетине, 29 октомври 1900 г., рапорт №512, С. Константинович до Т. Иванчов.

[18] Пак там, ф. 315к, оп. 1, а.е. 27, л. 2. Белград, 11 октомври 1900 г., рапорт №582, д-р Христо Бракалов до Т. Иванчов.

[19] Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 51. Цетине, 15 ноември 1900 г., рапорт №523, С. Константинович до Т. Иванчов.

[20] Пак там, л. 52. Цетине, 15 ноември 1900 г., рапорт №523, С. Константинович до Т. Иванчов.

[21] Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 99, л. 3. София, 16 ноември 1900 г., шифрована телеграма, княз Фердинанд до Х. Сърмаджиев.

Междувременно в началото на ноември с циркулярна нота на черногорското външно министерство е обявено, че на 6 декември 1900 г., тезоименният ден на княз Никола, ще бъде извършена церемонията по провъзгласяване на владетеля в „Кралско Височество"[22].

Българският дипломат в Цетине уточнява, че първоначално е обсъждано названието „Велик княз", като наследено от средновековната титла „Зетски велик жупан". Неговото впечатление е, че в Петербург „мълком негодуват" от решението на княза. В подкрепа на това е фактът, че на 3 август император Николай II отправя поздравления, без официално да е обявено честване, което се тълкува като осуетяване на намеренията на княз Никола[23].

Относно позицията на европейските държави, очакването е, че ще припознаят новата титла на черногорския владетел. Известни опасения има от страна на Австро-Унгария и на Германия, с която Черна гора няма дипломатически отношения. Във връзка с изложените обстоятелства, С. Константинович моли за наставления и изказва мнение правителството да не прави „нищо излишно", като отговори с „подобающата" в случая вежливост[24].

Обстоятелственият доклад на С. Константинович е предаден на княз Фердинанд с голямо закъснение, който нарежда на дипломатическия агент да проучи как се отнасят Великите сили към намерението на черногорския княз и дали е „ауторизиран" от руската държава да извърши „това странно нещо". Дипломатът обръща внимание на политическата страна на предстоящия акт и препоръчва на владетеля да прикрие своето негодувание, за да може да следи „нечистите намерения" на княз Никола. В тези два политически документа официално се заявява, че сръбската държавна идея се олицетворява само от черногорската династия, което със сигурност ще предизвика недоволството на Белград[25].

Докато княз Никола, „упоен" от мисълта, че представлява най-сериозният фактор на Балканите, полага усилия да премести центъра на сръбския национален стремеж в Цетине, българският политически живот е обхванат от тежки междуособици. Вестник „Пряпорец" пише, че всичко е *„до там издивело, щото историкът ще срещне мъка до като определи кой ли посред епохата на патриотическите подвизи не е забравил, че е Българин"*[26].

Тревогата на печата не е преувеличена. „Окървавеното" правителство Иванчов–Радославов, което управлява под „покровителството" на обявено военно положение, е изправено пред министерска криза. Това принуждава княз Фердинанд, който след продължително отсъствие най-сетне се завръща в страната, да приеме оставката на министър-председателя. След ожесточени борби, през февруари 1901 г. е сформирано коалиционно правителство на русофилската Демократическа партия и Прогресивнолибералната партия. В тронното слово на княза, прочетено пред новоизбраните 156 депутати, се посочва, че в областта на външната политика България ще поддържа добри отношения с всички държави, ще заздрави връзките с Русия, с останалите Велики сили и особено със съседните държави[27].

Скоро печатът констатира, че в последно време народът се е „поокопитил" и партиите са „попрестанали" да се делят на фили и фоби. Но в София са разтревожени от съобщение за аудиенция на руския представител при султана по повод влошеното положение в европейските вилаети на империята. Посланик Иван Зиновиев заявява, че не одобрява дейността на македонските комитети и обещава въпроса да бъде решен. Освен това насърчава Абдул Хамид II да вземе мерки срещу „немирниците", като обещава Русия да остане неутрална, в случай на кървав сблъсък на войската с населението в Македония[28].

---

[22] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1579, л. 24. Цетине, 6 ноември 1900 г., рапорт №519, С. Константинович до Т. Иванчов.

[23] Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 77. Цетине, 6 ноември 1900 г., рапорт №519, С. Константинович до Т. Иванчов; В. „Мир", 8 август, 1900 г., бр. 856.

[24] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1579, л. 25. Цетине, 6 ноември 1900 г., рапорт №519, С. Константинович до Т. Иванчов; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 78. Цетине, 6 ноември 1900 г., рапорт №519, С. Константинович до Т. Иванчов.

[25] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1584, л. 7, 8. Цетине, 6 декември 1900 г., рапорт № 532, С. Константинович до Димитър Тонче; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 7, л. 86, 87. Цетине, 6 декември 1900 г., рапорт № 532, С. Константинович до Д. Тончев; Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 94, л. 1. София, 1 декември 1900 г., шифрована телеграма, княз Фердинанд до С. Константинович; Пак там л. 1. Цетине, 5 декември 1900 г., шифрована телеграма, С. Константинович до княз Фердинанд.

[26] В. „Пряпорец", 8 ноември 1900 г., бр. 53.

[27] В. „Нов век", 3 януари 1901 г., бр. 265; Пак там, 23 февруари 1901 г., бр. 283.

Публикуваната официозна телеграма е широко коментирана и редица издания изказват съмнение относно нейната достоверност. Агенцията черпи сведения от правителствените кръгове, а и руското правителство не прави опровержение. Освен това представителите на Великобритания и Франция също настояват пред Високата порта да действа по-строго спрямо революционерите, без жестокости срещу мирното население. Действията на „всесветските“ дипломати са възприети като запазване на интересите на Великите сили и предупреждение към българите *„да не се хвърляме в пътя на революцията, защото ще бъдем изоставени на произвола на съдбата си!”*[29].

По същото време Външното министерство е уведомено, че председателят на Върховния комитет, Борис Сарафов, е предприел обиколка в европейските столици за събиране на пари, купуване на оръжие и пропагандиране на революционното дело. Черногорският княз Мирко съобщава поверително на българския представител, че след посещение в Рим, Б. Сарафов е пристигнал в Антивари, за да се представи на престолонаследника княз Данило. В тази връзка турският посланик незабавно е поискал обяснение от черногорския владетел, но при опитите на С. Константинович да получи потвърждение, външният министър Г. Вукович остава смутен и отговаря, че няма положителни сведения[30].

Наред с проявения интерес към положението в Македония, княз Никола укрепва връзките с правителството в Атина. От своя страна гръцкият парламент приема закон и вместо съществуващото от 1881 г. генерално консулство в Цетине е учредено дипломатическо представителство, като за титуляр е назначен известният с „пословичната си индискретност“ дипломат Александър Логотетис[31].

Сближението между Гърция и Черна гора е от важно политическо значение и е тълкувано като споразумение за задружно действие на основата на взаимната изгода. Поради тази причина срещата на гръцкия и румънския крал в Абация, проведена в края на април 1901 г., не е изненадваща за управляващите в Цетине. Княз Никола симпатизира на „политическата посока“ на двамата балкански владетели, която според него е насочена срещу България и нейните стремежи към Македония и особено срещу искането за реформи – мнение, което князът изпраща „за знание“ на правителството в Белград[32].

Междувременно, след смъртта на крал Милан, в Белград и Цетине са назначени едни от най-подготвените руски дипломати, на които е възложено да работят за нормализиране на отношенията между двете сръбски династии. Руският министър-резидент в черногорската столица, Петър Власов, установява приятелски връзки с българския агент, като една от най-обсъжданите теми между тях засяга външнополитическите инициативи на княжеството. В тази връзка той споделя, че черногорската страна полага усилия за приемането на княз Данило в Илдъза, като целта на планираното „безплатно пътешествие“ е „мъчното положение“ в Македония и албанските земи. Константинович изпраща горната информация във Външно министерство и напомня, че по време на посещението в Цариград през 1899 г. княз Никола не е оставил „лоялни впечатления“ по отношение на Сърбия и България. Той предупреждава, че претенцията на княза за единствен представител на „старото сръбско владичество”, сближението с Гърция и търсеното „благоразположение“ на султана, могат да предизвикат нови „бъркотии“ на Балканите[33].

---

[28] Пак там, 31 януари 1901 г., бр. 276.

[29] Пак там, 3 февруари 1901 г., бр. 277; Пак там, 12 февруари 1901 г., бр. 280.

[30] ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 24. Цетине, 23 февруари 1901 г., рапорт № 564, С. Константинович до д-р Стоян Данев; Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1521, л. 177. Цетине, 25 февруари 1901 г., рапорт № 568, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 25. Цетине, 25 февруари 1901 г., рапорт № 568, С. Константинович до д-р С. Данев.

[31] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1654, л. 1. Цетине, 28 Декемврий 1900 г., рапорт № 537, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 16. Цетине, 9 април 1901 г., рапорт № 590, С. Константинович до д-р С. Данев.

[32] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1654, л. 10. Цетине, 29 април 1901 г., рапорт № 599, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 18. Цетине, 29 април 1901 г., рапорт № 599, С. Константинович до д-р С. Данев; В. Пряпорец, 3 май 1901 г., бр. 100.

[33] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1615, л. 1, 2. Цетине, 11 март 1901 г., рапорт № 575, С. Константинович до

В Цетине усилено се говори и за сближение на двата сръбски народа, като черногорското правителство прави постъпки за приемане на княз Мирко в белградския двор. Официалният повод е да поздрави кралската двойка, но крал Александър остава „студен и недоверчив“ към направените аванси, още повече, че в цетинската преса не спират атаките и претенциите на княз Мирко за сръбския престол[34].

По отношение на Русия княз Никола демонстрира пренебрежение. Чуждите представители забелязват „явна обтегнатост“ в руско-черногорските отношения, като причината е, че министър-резидентът настоява да се въведе ред в управлението на Черна гора и съставяне на бюджет, в който държавните финанси да бъдат отделени от тези на двореца. В тази връзка черногорският владетел заплашва да се „хвърли“ в сферата на италианските, турските и австрийските интереси. От своя страна руският дипломат предупреждава С. Константинович, че княз Никола отново „инсинуира“ срещу България и Сърбия, за да се изтъкне като единствен защитник на руската политика на Балканите. Княжеските внушения съвпадат с визитата на великия княз Александър Михайлович в България, като поводът е 25-годишнината от Априлското въстание[35].

Демонстрираното благоразположение на руския императорски дом към Княжество България, освен в Черна гора, е забелязано и в други страни. В статията „Чудна работа“ на в. „Србин”, след като се говори за естествените пътища за връзка между Сърбия и Македония, за големите икономически интереси между тях, за македонските пристанища, за оградената и задушавана от Австро-Унгария сръбска територия, се предлага: *„Турция е заплашена с окупация на Македония, затова би требвало сама да подготви почва за такава окупация, която ще ѝ гарантира нейната целокупност, което е възможно чрез споразумение с двойния съюз – Сърбия и Черна гора плюс Италия. Тези държави имат поглед към Македония, Стара Сърбия и Албания и толкова им са общи интересите, щото твърде лесно може да се дойде до споразумение и за начинът как да се постигне”*[36].

При такива настроения, в Цетине пристига подп. Васили Антонич в качеството на особен пратеник на сръбския крал Александър, със задача да възстанови дипломатическите отношения между двете държави. Сърбия поставя условие за спиране на злонамерените нападки, но въпреки това се разпространяват различни слухове и комбинации около престолонаследието[37].

Настояването на Сърбия за прекратяване на черногорските интриги произвежда „тревожно впечатление“ в Цетине, след което управляващите бързат да предложат на белградското правителство съвместни постъпки в Петербург по въпроса за балканската железница. Руското правителство се съгласява да поддържа морално въпроса пред Високата порта, но само при подкрепата на Франция и на Италия. При това положение княз Никола, придружен от най-младия си син, заминава за Петербург. На среща с граф Ламздорф черногорският владетел обсъжда редица въпроси, включително предстоящия годеж на княз Мирко с Наталия Константинович, близка роднина на Обреновичите[38].

Действията на княз Никола обричат опитите за сближение между двете сръбски държави на неуспех и подп. Антонич напуска Цетине. Преди да замине, в частен разговор с П. Власов и с С. Константинович, дипломатът изказва негодувание от поведението и лицемерието на черногорските управляващи. След като се завръща в Белград, подп. Антонич е назначен за военен министър, а бившият военен министър и доверено лице на краля – полк. Милош Васич – за пълномощен министър в Цетине. Мотивът на крал Александър е не само да спазва руските

д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 53, 54. Цетине, 11 март 1901 г., рапорт № 575, С. Константинович до д-р С. Данев.

[34] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1615, л. 13,14. Цетине, 22 май 1901 г., рапорт № 612, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, л. 10. Цетине, 22 май 1901 г., рапорт № 612, С. Константинович до д-р С. Данев.

[35] Пак там, а.е. 1655, л. 1-3. Цетине, 12 октомври 1901 г., рапорт № 649, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 64. Цетине, 10 юли 1901 г., рапорт № 623, С. Константинович до д-р С. Данев; В. „Пряпорец”, 6 юни 1901 г., бр. 10; Стателова, Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието. София, 1994, с. 138.

[36] В. „Пряпорец”, 23 юни 1901 г., бр. 15.

[37] В. „Нов век”, 17 септември 1901 г., бр. 360; Пак там 21 септември 1901 г., бр. 362.

[38] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1615, л. 16. Цетине, 4 октомври 1901 г., рапорт № 647, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 40. Цетине, 4 октомври 1901 г., рапорт № 647, С. Константинович до д-р С. Данев; В. „Нов век”, 10 декември 1901 г., бр. 395.

инструкции за подобряване на отношенията, но и да следи какво се подготвя в Черна гора срещу династията Обренович[39].

В разгара на междубалканските интриги в. „Мир“ призовава за приятелско и братско „отнасяне“ между трите славянски държави, като отговор на политиката, която провеждат европейските страни. Призивът за взаимодействие е далече от дневния ред на управляващите в София, Белград и Цетине. В края на годината българската държава отново е в критично положение, коалиционното правителство на П. Каравелов е бламирано поради тежките условия на договорения заем. През януари 1902 г. е съставен еднопартиен кабинет на Прогресивнолибералната партия, начело с д-р Стоян Данев[40].

Продължават и комбинациите на черногорския владетел. След завръщането си от Петербург, княз Никола предава на пълномощния министър Ахмед Февзи паша, че руският император високо цени отношенията между Черна гора и Османската империя. От Цетине е изпратена депеша до Цариград, в която се подчертава, че благодарение на „усърдието“ на княза и „високата мъдрост“ на султана, на Балканите владее ред и спокойствие[41].

Македония също е обект на грижа от страна на княз Никола, където, по негови сведения, България подготвя „сериозни смущения”. Наистина, от лятото на 1901 г. ресурсите на македоно-одринските дружества в страната са насочени към организиране на въстание, вследствие на което се засилва концентрацията на върховистки чети в Горноджумайско, Петричко и Малешевско. По този повод черногорският владетел се интересува от отношенията между София и Белград и дали съществува споразумение между двете правителства. Той изказва готовност да съветва българския владетел, за да вземе мерки, защото в случай на „кърваво действие“ от турска страна, злото ще бъде „общо и голямо”[42].

Руският министър-резидент обяснява поведението на черногорския княз със стремеж да възстанови „изгубений си престиж“ на главен фактор на Балканите, което е целта на пътуването в Петербург и на разменените телеграми със султана. Константинович предупреждава Външното министерство да не се поддава на „маневрите“ на княз Никола, който желае да влоши отношенията между София и Белград и да представи българската държава като нарушител на „реда и работите“ в Македония[43].

За управляващите в София в този момент по-важно е пътуването на министър-председателя д-р С. Данев до руската столица, където трябва да уреди въпроса за посещението на българския владетел в Петербург и да убеди колкото е възможно по-голям брой високопоставени лица да присъстват на Шипченските тържества[44].

По същото време българската преса коментира одобреното от султана ръкополагане на сръбския архимандрит Фирмилиан за митрополит на Скопската епархия, която е една от най-чисто българските в Македония. Целта на Цариград е да създаде още един повод за вълнения и удар върху българската народност. В политическото разрешаване на Фирмилиановия въпрос се намесва Русия, която подкрепя сръбската позиция. Черногорското правителство нарежда на своя представител в турската столица да действа в защита на „общосръбските интереси“ и „деятелно“ убеждава чуждите дипломати в предстоящата „българска угроза”, която ще предизвика война на Балканите. След това владетелят заминава за Риека, където в присъствието на турския дипломат Февзи паша и на висши черногорски офицери агитира албанските католически водачи да бъдат верни на султана[45].

---

[39] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1615, л. 17. Цетине, 15 декември 1901 г., рапорт № 668, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 8, л. 42. Цетине, 15 декември 1901 г., рапорт № 668, С. Константинович до д-р С. Данев; В. „Нов век”, 19 декември 1901 г., бр. 399.

[40] В. „Мир”, 5 януари 1902 г., бр. 1077; Грънчаров, С. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивнолибералната партия (1901-1903 г.) по въпросите на външната политика. - В: Исторически преглед, София, 1972, № 5, с. 24.22-39.

[41] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1774, л. 2, 3. Цетине, 18 януари 1902 г., рапорт № 16, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 5, 6. Цетине, 18 януари 1902 г., рапорт № 16, С. Константинович до д-р С. Данев; В. „Мир”, 5 март 1902 г., бр. 1099.

[42] **Георгиев, г.** Македоно-одринското движение в Кюстендилски окръг (1895-1903), София, 2008, с. 193, с.197; ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 9, 10. Цетине, 1 март 1902 г., шифрована телеграм № 29, С. Константинович до д-р С. Данев.

[43] Пак там, л. 11. Цетине, 1 март 1902 г., шифрована телеграм № 30, С. Константинович до д-р С. Данев.

[44] В. „Мир”, 14 март 1902 г., бр. 1103.

[45] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1774, л. 5-7. Цетине, 8 април 1902 г., рапорт № 45, С. Константинович до д-р С.

За чуждестранните представители в Цетине е ясно, че целта на демонстрираното черногорско-турско приятелство е да „привлече“ доверието на Илдъза. Руският дипломат се опитва да прекрати княжеските „манифестации“ и заявява, че ще направи официални постъпки. Въпреки предупреждението, по време на прием в двореца княз Никола в присъствието на С. Константинович иронично подхвърля: *”Гледайте! Българите искат да се бият с моя добър приятел Султанът! Нека да му мислят добре!”*[46].

„Странната черногорска комедия“ продължава с изявление на княз Никола, че ще посети Виена, Белград и София. Българският дипломат уведомява Външно министерство, че владетелят желае да „върне“ направената преди четири години визита в Цетине. Поради неотложното заминаване на княз Фердинанд за Петербург, посещението е отложено. На 20 май българският княз тръгва за семейното имение Ебентал в Австрия, след което, заедно с многобройна гражданска и военна свита, ще замине за Петербург. Задачата на официалната делегация е да покани руския император за Шипченските тържества, да „вдъхне“ доверие към българската политика и да потърси помощ и съдействие по „животрептящия“ Македонски въпрос. Това, което остава неизвестно за печата, е, че Русия и България сключват военна конвенция, която съставлява държавна тайна[47].

Подписаният важен документ, тържественият прием и уверенията на Николай II, че България е „драга за сърцето Ми и за сърцето на всеки русин”, с нищо не изменят имперската балканска политика. Така в деня, когато в Свищов многохиляден митинг чества 25-годишнината от преминаването на руските войски през Дунава, архимандрит Фирмилиан, придружен от двама руски, един сръбски и един гръцки консул, е ръкоположен в малкия Скалотински манастир, близо до Дедеагач[48].

Очакванията на д-р С. Данев, че Русия ще промени позицията си по Македонския въпрос, не се оправдават. Представителите на Великите сили „намират за удобно“ да обърнат внимание върху положението на християнското население, при което Високата порта бърза да удовлетвори „хуманна Европа“ с предложения за административни реформи. Чуждестранният печат е скептичен, защото ред и законност могат да въведат само страните, подписали Берлинския договор, които пазят съществуващото положение. Констатацията се потвърждава от срещата между император Вилхелм II и император Николай II, проведена в Ревел. Вестник „Мир“ пише, че *„В днешно време, щом поникне некой сериозен международен въпрос, съюзните държави от двете констелации определят своята линия на поведение и техните естествени представители се заемат да установят едно съглашение между двойния и тройния съюз“* [49].

В Цетине също имат своите грижи, предизвикани от брошурата „Истина о Црној Гори”, издадена от сръбска печатница в Будапеща. Критиката, на която е подложено княжеското управление, произвежда „тежко впечатление“ в политическите кръгове, последвано от настоятелно искане пред виенския кабинет за конфискуване на отпечатаните екземпляри. За да отклони общественото внимание от изнесените факти, черногорската преса широко обсъжда предстоящия брак на княз Мирко с Наталия Константинович. Но в разгара на сватбените приготовления сръбският дипломат, полк. Васич, неочаквано напуска Цетине, което съвпада с една „удивителна“ дописка в черногорското списание „La penssee Slave”. В публикацията категорично се поставя въпросът за претенциите на княз Мирко към сръбското престолонаследие, като за автор се сочи княз Никола. В доклад до Външно министерство С. Константинович обобщава, че тържествата преминават в тесен семеен кръг, защото отсъстват повечето от очакваните външни мисии, руският двор също не проявява никакъв интерес, дори император

Данев; **Рајић, С.** Руска дипломатијиа о односима Србије и Црне Горе (1900-1903). – В: Историјски записи, Подгорица, 2010, № 2, с. 198.

[46] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1797, л. 1. Цетине, 14 април 1902 г., рапорт № 46, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 92. Цетине, 14 април 1902 г., рапорт № 46, С. Константинович до д-р С. Данев.

[47] Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 95. Цетине, 7 май 1902 г., рапорт № 57, С. Константинович до д-р С. Данев; **Стоян Данев**. Мемоари. Съставител: Е. Стателова, К. Гергинов. София, 1992, с. 100; Из тайния архив на Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България. София, 2001, с. 8.

[48] В. „Мир”, 18 юни 1902 г., бр. 1137.

[49] В. „Мир”, 9 юли 1902 г., бр. 1145.

Николай II не изпраща поздравления[50].

Няколко дни по-късно в Цетине по „особен и твърде демонстративен“ начин е отбелязан рожденият ден на император Франц Йосиф I. До края на годината черногорският владетел прави нови аванси за сближение с Дунавската монархия, като е помолил от Виена да бъдат изпратени няколко „способни“ специалисти от славянски произход, които да осъществят военната и финансовата реорганизация на страната[51].

По същото време българският народ отбелязва 25–годишнината от Освобождението, на което са посветени юбилейните Шипченски тържества. По този повод във Варна пристига с военния кораб „Георги Победоносец“ великият княз Николай Николаевич Младши, син на командващия руската армия по време на войната от 1877–1878 г. В София отново се стремят да привлекат имперската дипломация по въпроса за Македония, но Русия заявява, че организираните от българската държава прояви имат само възпоменателен характер. Това успокоява Османската империя и Великите сили, потвърдено при посещението на великия княз Н. Николаевич в Цариград, приет извънредно тържествено от султана[52].

След грандиозните чествания в България, част от руските офицери заминават за Цетине. Княз Фердинанд е заинтригуван и С. Константинович успокоява, че посещението няма официален характер и е предприето по желание на гостите. По-важният въпрос, на който обръща внимание, е за извършените промени сред чуждестранните дипломати[53].

Напрегнатото следене на ситуацията на Балканите се засилва в края на септември, след известия за въстанието в Горноджумайско. Година по-рано Върховният македоно-одрински комитет подготвя движение в Македония, което да предизвика намеса на Силите за въвеждане на автономно управление. Бунтът се разпространява по течението на р. Струма, но турската армия овладява положението, което принуждава част от четите да се оттеглят към България, други са изтласкани в планините[54].

Нестабилната обстановка в региона предизвиква размествания в руското военно представителство в Белград, което съвместява поста в черногорската столица. От Петербург нареждат длъжността да бъде разделена и в Цетине да бъде изпратен полк. Иван Н. Сисоев. Скоро първоначалното решение е отменено, като на полк. Сисоев е наредено да се установи в Белград, със задължение два месеца от годината да пребивава в Цетине. Причината е, че дейността на военния агент в Черна гора е ограничена единствено в наблюдаване на правилното изразходване на руската военна субсидия. Но най-важното съображение е, че започналото усилване на руската военна агентура на Балканите, изразено в създаването на самостоятелни постове в България и Сърбия, ще привлече вниманието на заинтересуваните държави. Ако бъде назначен специален агент и в Черна гора, европейските държави ще отговорят с реципрочни действия[55].

Междувременно Горноджумайското въстание превръща въпроса за промените в Европейска Турция в актуален проблем. Високата порта е принудена да обяви реформи, за чието изпълнение е създаден инспекторат, оглавен от Хюсеин Хилми паша, „рафиниран“ дипломат от гръцки произход. Великите сили приемат „хладно“ султанското ираде, защото за пореден път се „хвърля прах в очите“ на европейските сили[56].

Руската страна обнародва комюнике по Македонския въпрос, което е „редкостно явление“ в практиката на имперската дипломация. Наред с желанието да се „върви в другарство“ с Австро-Унгария, се подчертава, че изходната точка е запазване на статуквото, защото всяка политическа промяна ще предизвика нарушаване на общия мир. Същевременно в Петербург не изключват възможността от „сериозни компилации“ и конфликт на Балканите. В тази връзка Главният щаб на руската армия подготвя строго секретен военно-политически анализ, който е предаден на император Николай II и на военния министър генерал-адютант Куропаткин. В документа се прави пълна характеристика на въоръжените сили на България, Сърбия, Черна гора и Румъния, които трябва да бъдат привлечени за съюзници на Русия в случай на война с Тройния съюз или с Османската империя. За осъществяване на поставената цел, задачата на руската външна политика е „да унищожи следите от печалното минало“ в отношенията между България, Сърбия и Черна гора, както и взаимното недоверие и подозрителност между тях. Това налага да се определят основните принципи на възнаграждение и сферите на влияние на България и Сърбия в Македония и Стара Сърбия. Изводът на Главния щаб е, че въоръжените сили на балканските славянски държави възлизат на около 500–600 хил. души, които могат да бъдат в полза на Русия. Наред с това, не трябва да се подценяват разликите в политическите цели на България и Сърбия, както и на Сърбия и Черна гора, също и различната степен в подготовката на въоръжените сили на трите държави[57].

---

[50] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1771, л. 2. Цетине, 10 юни 1902 г., рапорт № 66, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 79. Цетине, 21 юни 1902 г., рапорт № 71, С. Константинович до д-р С. Данев.

[51] Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1771, л. 3, 4. Цетине, 15 ноември 1902 г., рапорт № 129, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 110, 111. Цетине, 9 декември 1902 г., рапорт № 139, С. Константинович до д-р С. Данев.

[52] В. „Мир”, 12 септември 1902 г., бр. 1171; Палангурски, М. Цит съч., с. 55.

[53] ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 125. Цетине, 19 октомври 1902 г., рапорт № 116, С. Константинович до д-р С. Данев; Пак там, л. 170. Цетине, 9 декември 1902 г., рапорт № 140, С. Константинович до д-р С. Данев.

[54] Михов, М. С кръст и меч. В. Търново, 2002, с. 54.

[55] ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 11, л. 107, 108. Цетине, 15 ноември 1902 г., рапорт № 129, С. Константинович до д-р С. Данев; **Н. М. Потапов**. Руский военный агент в Черногории. Т. I. Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг. Ответственные редакторы: А. Н. Сахаров, Р. Распопович. Москва-Подгорица, 2003, с. 45, 46.

[56] В. „Мир”, 3 декември 1902 г., бр. 1204.

Във Виена също оценяват ситуацията като тревожна и нареждат на своя дипломат в Цариград незабавно да подкрепи постъпката на руския посланик за слагане край на „бъркотията“ в Македония. Това трябва да се извърши с мирни средства, без да се накърняват съществуващите суверенни права на султана в областта. Съвместните действия на И. Зиновиев и барон Каличе пред Високата порта са последвани от съобщение за предстоящо пътуване на руския външен министър в Сърбия, България и Австро-Унгария[58].

В средата на декември, след кратък престой в Белград, граф Ламздорф пристига в Ниш и се среща с крал Александър, пред когото потвърждава руското покровителство, но при спазване на инструкциите на Петербург. Следващото посещение е в София, като пресата съобщава, че мисията на външния министър е да внуши на българското правителство да се занимава само с вътрешните си проблеми, да прекрати революционната дейност на комитетите и да не допуска преминаването на чети през границата, в замяна на което дава неопределени обещания за подобряване на положението на „македонските жители”. От своя страна македоно-одринските емигранти в София връчват на граф Ламздорф промемория с молба Русия да настоява за реформи, за да *„можем да съществуваме по човешки и да се подсигурят живота ни, имуществото и семейната чест”*. Според документа, това може да се осъществи само тогава, когато „неразделната област“ Македония се управлява от християнин, със собствено областно събрание и местна милиция[59].

След срещите и разговорите с управляващите в Сърбия и България, първият руски дипломат заминава за Виена, където с външния министър граф Агенор фон Голуховски в продължение на три дни „конферират“ по общото положение на Балканите – това „изкуствено политическо недоразумение“ на Великите сили, създадено преди двадесет и пет години в Берлин.

* * *

Бурните събития в края на XIX в. слагат отпечатък върху политико-икомическите процеси на Балканите и дават отражение на националните доктрини на малките държави, доминирани от стремеж за териториално уголемяване. Черногорският владетел следи обстановката и се опитва да убеди Европа в значимостта на своята особа в предстоящите събития. За княз Никола е от първостепенно значение да разшири територията на малкото планинско княжество с нови, по-плодородни земи, както и да реши в своя полза дългогодишното противоборство с управляващата в Белград династия. Поставената цел налага наред с традиционните връзки с „вековната славянска покровителка“ да търси сближение и с останалите сили, като умело използва противоречията между тях. Все по-честата промяна на външнополитическите предпочитания не носят случаен характер, посоката се следва след започналото сродяване на цетинския с европейските дворове, санкционирано с поредица от брачни договори.

---

[57] В. „Пряпорец”, 4 декември 1902 г., бр. 61; Н. М. Потапов. Цит съч., с. 30–44.

[58] В. „Пряпорец”, 7 декември 1902 г., бр. 62.

[59] В. „Мир”, 12 декември 1902 г., бр. 1208; Из тайния архив на Фердинанд I. Документи …, с. 11.

България завършва преходния период в следосвобожденското си развитие, като отстранява опасността от чуждо вмешателство, укрепва държавните институции и се насочва към защита на правата на еднородното население в Македония. В резултат на създадените условия, княз Фердинанд добива самочувствие и полага усилия да се наложи като меродавен политически фактор в живота на държавата, но честите правителствени промени, продължителната финансова криза и общата нестабилност в региона се оказват неблагоприятни за княжеските амбиции.

Противоречията и големите амбиции пречат на балканските владетели да развият идеята за споразумение. Стремежът да запазят себе си, своята национална автономия и напредък рефлектират в политиката по Македонския въпрос, чието разрешаване зависи от противоречивите интереси на разделените в два противникови лагера Велики сили.

BULGARIA AND MONTENEGRO IN THE KNOT OF THE BALKAN PROBLEMS

Iliyana Ilieva

(SUMMARY)

The turbulent events of the late nineteenth century influenced the political and economical processes in the Balkans and had an impact on the national doctrines of the smaller countries, dominated by the desire for territorial enlargement. The Montenegrin ruler watched the situation and tried to convince Europe of the importance of his personage in the upcoming events. Essential to Prince Nicholas was to expand the territory of the small mountain principality with new, fertile land and to decide in his favour the long-standing opposition to the ruling dynasty in Belgrade. The goal required along with the traditional links with "the age-old Slavonic patron" to seek rapprochement with the other powers by skilfully using the contradictions between them. The increasing changes in the foreign policy preferences were not of casual nature, the direction was followed since the beginning of Cetinje intermarry with European courts sanctioned with a series of marriage contracts.

Bulgaria completed the transition period in the post-Liberation development by removing the threat of foreign interference, strengthening the state institutions and is aimed at protecting the rights of the kindred population in Macedonia. As a result of the established situation, Knyaz Ferdinand gained confidence and did his best to establish himself as authoritative political factor in the life of the state, but frequent government changes, the prolonged financial crisis and the general instability in the region proved unfavourable for the princely ambitions.

The contradictions and big ambitions impede the Balkan rulers to develop the idea of an agreement. Striving to preserve themselves, their national autonomy and progress reflected in the policy on the Macedonian issue whose solution depended on the conflicting interests of the Great Powers, divided in two opposing camps.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ИЗ СПОМЕНИТЕ НА ХРИСТО КАЛФОВ

Валентина Задгорска

Спомените на Христо Калфов постъпват в НИМ през 2013 г. Събитията, отразени в тях, обхващат годините от абдикацията на цар Фердинанд до януари 1926 г., когато министър-председателят Александър Цанков подава оставка. Текстът е писан на пишеща машина, не е завършен и не е подписан. Авторът е поставил заглавие, отнасящо се за първата част: „От 3 октомври 1918 година до 9 юни 1923 г."[1] Настоящата статия е допълнение към публикуваната статия в списание „Минало".[2] Тя цели по-пълното представяне на мемоарите на Калфов и си поставя за задача да запознае читателя с интерпретацията, която авторът прави на част от историческите събития, в които е бил участник.

В спомените си Хр. Калфов дава оценка на управлението на БЗНС, разказва за създаването на Народния сговор, прави кратък преглед на подготовката и извършването на 9–юнския преврат, изнася данни за дружество „Кубрат", за Демократическия сговор, за разногласията в кабинета на Александър Цанков, за отделни политически и военни лица, сред които е генерал Иван Вълков, за участието си в заседанията на Обществото на народите в Женева. Голяма част от текста е отделена на цар Борис III. Христо Калфов разкрива образа на току-що възкачилия се на българския престол 24-годишен монарх, възгледите, поведението и действията му в първите месеци и години от неговото царуване.

Христо Димов Калфов е роден в Калофер на 8 октомври 1884 г.[3] Баща му – Димо Иванов Калфов, работи в Калоферската община и през 1888 г.,като помощник-кмет, е награден със сребърен медал „За заслуга". Калфов получава солидно общо и военно образование, овладява италиански и френски език. В НИМ се пази атестата му за завършено военно образование в София през 1904 г.[4] и дипломата му от Военната академия в Торино, Италия, 1911 г.[5] Полковник Дървингов разказва на Султана Рачо Петрова, че в академията в Торино, която завършва блестящо, Калфов учудва професорите с познанията си[6]. Той има собствен поглед за пътищата, по които трябва да се развива България[7]. Притежава аналитичен ум и няма политически илюзии. За него е ясно, че договорите за мир не са нищо друго освен официален израз на реалната сила, която всяка една от договарящите страни има в дадения момент[8]. Вълнуват го въпроси с етично-философско съдържание. Запазени са бележки на Калфов[9], в които е подбрал важни за възпитанието и изграждането на характера на отделната личност съвети на Платон към юношите. В тях цитира клетвата, която полагат атинските младежи, считайки я за основополагаща за формиране на добродетели и родолюбие у войника и гражданина.

Калфов е ценен от цар Фердинанд, заради богатата обща култура, която притежава, заради интелигентността и положителните черти на характера си.

Той е военен учител на престолонаследника и по-късно като флигел-адютант на цар

---

[1] **Калфов, Хр.** От 3 октомври 1918 година до 9 юни 1923 година. Б.Г. НИМ, инв. №61791/2.

[2] **Задгорска, В.** Спомените на Христо Калфов. – В: Минало. Кн. 4. София, 2014, 35–54.

[3] Тази дата и година са посочени в Удостоверително №19 от 9 юни 1898 г., издадено на Христо Димов Калфов, НИМ, инв. №61748. В енциклопедичните справочници и в историческите изследвания като рождена година на Хр. Калфов е посочена 1883 г.

[4] НИМ, инв. № 60089.

[5] НИМ, инв. № 60086.

[6] **Султана Рачо Петрова.** Моите спомени. С., 1991, 312.

[7] През 30-те години на XX в. Христо Калфов ще издаде брошурите: „Българското социално национално движение", 1933 г.; „Новото време и народното движение. Фашизъм. Хитлеризъм. Деветоюнство", 1934 г.; „Политически копнеж в света и у нас", 1934 г.; **Калфов, Хр., Ив. Русев.** Истината върху преживяното в бившето Народно социално движение, 1935 г.

[8] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 906, л. 3.

[9] ЦДА, ф. 369, оп. 1, а.е. 906, л. 12.

Борис е един от най-близките му военни помощници.

Дворецът разполага с военен екип, който подпомага монарха в осъществяване на неговите функции като върховен началник на въоръжените сили. Със заповед №581 от 11.II.1912 г. военната му свита се отделя от състава на Генералния щаб и се оформя „като самостоятелен отдел”, подчинен пряко на царя[10]. Най-високата длъжност в йерархията на военната канцелария е генерал-адютант, след него следват първият флигел-адютант, втори флигел-адютант, офицери за свръзка, комендант на двореца и други сътрудници. След абдикацията си цар Фердинанд I оставя на сина си отлично подбран и верен военнопомощен екип.

През януари 1916 г., като част от военната свита на цар Фердинанд, кап. Христо Калфов получава „Железен кръст“ II клас от германския кайзер Вилхелм II. През м. ноември същата година майор Христо Калфов е награден от австрийския император с кръст „За военна заслуга“ III степен[11]. На 5 октомври 1921 г. подполк. Хр. Калфов, флигел-адютант на цар Борис, е награден с Командирския кръст на Народния орден „За военна заслуга”.

По време на службата си в двореца Калфов определя като една от главните си задачи възпитаването у престолонаследника на любов към българския войник и народ.

В началото на спомените в няколко реда е отразено поведението на цар Фердинанд при напускане на България: „Цар Фердинанд не се сдържаше да прави най-некрасиви преценки за всички по-видни български държавници и общественици – за всички без изключение. Цар Фердинанд се сбогува по известния арогантен начин с част от министрите на България, особено с този на войната – генерал Сава Савов”[12].

Авторът разкрива трудното начало от царуването на Борис III. Предава неговата несигурност и песимизъм: „След най-подробно разглеждане на вътрешното и външното положение той се поуспокои да даде обещание, че ще продължи своята мисия до край. При все това обаче едно голямо пречупване се забеляза след това в неговото общо настроение. Стана много по-колеблив, впечатлителен и постепенно по-нервен”[13].

И продължава: „... той с наслада и задоволство четеше бюлетините на телеграфната агенция, даващи последователно екстравагантните известия за новаторства у болшевиките. Всички идеи, които те изнесоха ... засягащи държавата в нейните политически, административни, стопанско –икономически и социални институции... го окуражаваха... Идеята, че неговата мисия била да подготви българския народ да премине към болшевизма без сътресение, намирах за чудовищна и срещу нея въставах с всички аргументи и разсъждения, които можах да намеря и в разум, и в чувство, и в история, и в сегашната политическа действителност”[14].

Калфов подчертава стремежа на цар Борис да поддържа добри взаимоотношения с водачите на земеделското движение. Той смята, че царят стига до крайности в желанието си да не предизвика неодобрение от страна на Ал. Стамболийски и управляващите земеделци. Борис III подписва укази, закони и заповеди, поднасяни от Стамболийски и неговите министри, за да не може „и сянка от съмнение да се сложи от дружбашките водители”, че Царя има задни мисли спрямо тях...”[15].

Хр. Калфов посочва, че от есента на 1920 г. настъпва окончателна промяна в отношението на цар Борис към земеделския режим, изразяваща се в безрезервна подкрепа на Ал. Стамболийски. И изтъква, че до този момент владетелят почти нищо не решава, без да го е обмислил с него: „До този период мога със спокойна съвест да твърдя, че той още разсъждаваше, дебатираше и се бореше, макар и с големи и горчиви подтиквания от моя страна, да запази своята роля на обективен и буден конституционен арбитър в страната”. И допълва: „Повтарям, че по всички други въпроси, от най-разнообразно и най-важно естество, единството в нашите схващания продължаваше да съществува...”[16].

Авторът не открива положителни страни в реформаторската дейност на управляващите и отношението му към тях е отрицателно. За него

---

[10] **Недев, Н.** Цар Борис III. Дворецът и тайният кабинет. Пловдив, 2009, 63.

[11] Пак там, 63–64.

[12] **Калфов, Хр.** От 3 октомври до 9 юни 1923 година.., 1.

[13] Пак там, 3.

[14] Пак там, 7–10.

[15] Пак там, 17.

[16] Пак там, 16-17.

Александър Стамболийски е „диктаторът невежа", земеделците са „рушители", действията им – арогантни и „престъпни посегателства"[17]. Счита, че опасността от управлението на БЗНС е еднакво голяма както за държавата, така и за короната, и че най-големи усилия трябва да се положат, за да се защитят двата важни института – съдебният и военният. Той цитира случай от 1920 година, когато през една нощ цар Борис го събужда развълнуван, повиква го в двореца и му показва писмо от Цанко Бакалов, в което се иска монархът „да абдикира немедлено, като провъзгласи и България за република"[18]. Калфов успокоява царя, уверявайки го, че Бакалов надценява силата на земеделското движение и подценява силата на здравите елементи в страната и твърдостта на държавния глава. Цар Борис получава второ подобно писмо от Ц. Бакалов с още по-дръзко съдържание в навечерието на завръщането на Ал. Стамболийски от стодневната му обиколка в чужбина[19].

Хр. Калфов не одобрява пасивността на монарха и посочва безсилието си да защити много доблестни и заслужили офицери, уволнени по време на земеделския режим. Той многократно изтъква безуспешните опити, които прави, за да коригира поведението на царя: „...Непрестанно продължавах да се боря като използвах всички морални аргументи, за да го въздържам, та макар и да успявах само в някои отделни случаи". И решава да не се отделя от него, за да може да упражнява влияние, „па колкото и да беше малко то към края"[20]. Калфов разказва, че докато е на служба в двореца, е в непрекъсната връзка с цар Борис, независимо дали той е на кратки обиколки из страната или е на почивка в Евксиноград, Чамкория, Кричим и др. Останал в София, той всяка вечер му докладва по телефона за ситуацията в столицата.

Авторът участва в политическите събития в годините след Първата световна война, воден от вярата, „че войнството, въпреки всички рушения и терзания, ще остане непоклатно вярно на своя дълг към родината, движимо от чувство на любов към родината и силен усет към културата и прогреса човешки"[21]. За него армията е важен и решаващ фактор, натоварен с големи отговорности.

Родолюбието и гражданската отговорност за съдбата на България, разрушителната сила на земеделци и комунисти и слабостта на партиите Калфов определя като главни причини за раждането на Народния сговор. Сговорът се създава, за да работи за сближаване на политическите сили с цел обновяване и напредък на държавата.

Близките връзки между него и Александър Греков датират от службата им в двореца. Ал. Греков е секретар на началника на Тайния кабинет, а Калфов – учител на престолонаследника. Авторът твърди, че идеята за съвместни действия между тях се ражда още по време на Първата световна война: „От сведенията, които той тогава черпеше, както и от онези, които и аз получавах, и обмяната на мисли, които взаимно правехме, дохождахме до едно и също заключение за нашата обща насока: че ний ще трябва да изчакаме решението на войната, за да определим нашето поведение, като дотогава грижливо избягваме да изгубим нашата свобода на действие. Добитите сведения и нашите гледища ний своевременно редовно докладвахме, гдето трябваше"[22]. Ал. Греков е убеждаван, включително и от държавния глава, да приеме дипломатически пост, предлаган му от Ал. Стамболийски, но той отказва.

Авторът изтъква важната роля, която играе в събитията, довели до създаването на Народния сговор. Той си отрежда ключова роля на политически съветник на монарха и на главен посредник между двореца и политическите сили, намиращи се в опозиция. Признава, че предава на Ал. Греков информацията, която събира от официални документи и от други разнообразни източници на разузнаване. Ето какво казва още: „Аз имах всичката възможност да му посоча (на Греков, м. б.) голямата действителна опасност, която застрашаваше страната въобще... Бидейки в пълно осветлен за настроението и решението на царя, аз имах всичката възможност интимно да го убедя в безусловната необходимост за сплотяване на близките партии"[23].

---

[17] Пак там, 16 и 17.

[18] Пак там, 20.

[19] Александър Стамболийски е на обиколка в Западна Европа от 5.X.1920 г. до 14.I.1921 г.

[20] Пак там, 23.

[21] Пак там, 29.

[22] Пак там, 36.

[23] Пак там, 36.

Христо Калфов не одобрява не само пасивността, но и липсата на каквато и да било открито заявена позиция на монарха във връзка с управлението на БЗНС. В спомените си той отделя не една страница, за да изкаже разочарованието си в това отношение. Акцентира на факта, че всичките му усилия и опити да въздейства върху Борис III остават без успех и в резултат на всеотдайната си служба в двореца, и напрежение години наред, получава остра мигрена и екзема[24].

В спомените са отразени събитията, станали на 16 и 17 септември 1922 г. по жп гарите на отделни населени места и в Търново, при които лидерите на Конституционния блок[25] са малтретирани от привърженици на управляващия БЗНС. В този момент Калфов приема като своя най-важна задача да информира царя за всичко, което управляващите подготвят, защото все още вярва, че при евентуални усложнения той ще се намеси, за да бъде свалено от власт земеделското правителство. Калфов е осведомен колко оръжие и бойни припаси се раздават във Военното министерство на „цвеклопроизводителите”. Получава сведения от Дирекцията на железниците колко вагона се пълнят с привърженици на земеделците. Служителите в Дирекцията на телеграфите и телефоните са инструктирани да препращат телеграми и да дават сведения за двореца. Наред с това лица от царската свита отиват на място, за да получат точна информация. На 16 септември в двореца пристигат множество телеграми и се провеждат телефонни разговори, от които се получава информация за случващото се във Велико Търново. Цар Борис знае всичко, свързано със събитията в Търново, до най-малки подробности.

Според Христо Калфов е необходимо решително действие от страна на монарха. Но владетелят не споделя позицията му. Авторът продължава: „Дълга и упорита борба водих с царя, в която аз се мъчех да го убедя, че по никой начин той, като българин и човек, не може да остане ням зрител при текущите събития... Царят отхвърляше всяка идея за негова лична проява в тази криза. Считаше, че трябва да стои извън тези събития. При моя краен и суров апел той се съгласи да отправи няколко реда на Райко Даскалов, но при гневно добавяне: „... Вий всичко правите, за да ме компрометирате и изложите...”[26].

Калфов съветва цар Борис да освободи земеделското правителство и да повери властта на представители на буржоазните опозиционни партии. Подчертава усилията, които полага, за да го убеди да действа и спаси държавата от земеделското управление. Разкрива, че след голямо съпротивление и колебание, цар Борис възприема неговата позиция за евентуална намеса като лично издаде заповед армията да свали земеделците от власт. Разказва за съществувала възможност за съвместни действия на царя и армията срещу земеделците.

Но в последния момент цар Борис отменя решението си и остава пасивен зрител на случващото се в страната. Тогава Калфов напуска службата си в двореца. Ето неговите аргументи: „Не можах да стоя по две съображения. Първо, за да остана честен пред себе си и най-близките си другари, аз трябваше да разкрия напълно цялото положение. Как можех аз и след това събитие да продължавам да крепя вярата у тях, че държавният глава стои буден на своя пост, когато в този върховен момент го виждам, че без каквото и да било душевно вълнение е окончателно решен да абдикира от своите права и задължения да насочва страната по пътя на законност, морал и прогрес? Сам аз бях окончателно разочарован, та как можех да продължавам да уверявам другите?... като с пасивност, граничеща до съучастничество, се оставаше страната да бъде тласкана към анархия и пропаст? Второ, аз чувствах, че при моето по-нататъшно стоене не само нямаше да говоря истината и осветлявам фактите, но напротив, ще трябваше с цялата си дейност да приспивам най-будните и най-самоотвержените синове на родината... Това аз не можех да правя нито като другар, нито като войник”[27].

Той започва с неохота службата си при цар Борис, тъй като повече го привлича военно-техническата дейност в армията. Става военен учител на престолонаследника в резултат на настоянията на началник щаба генерал Православ Тенев[28]. За дейността си в двореца дава висока оценка, подчертавайки всеотдайността, с която работи: „Работих и насочвах дейността на княз Борис в мир и война с възможната пълна преданост, усърдност и добросъвестност. При възшествието му на престола останах при него, за да го подкрепя с всички мои скромни сили в тежката негова дейност... Сътрудничих денонощно до себезабрава в трудната му дейност през тези първи четири години на неговото царуване за запазване държавата, конституцията и короната”[29].

---

[24] Пак там, 47.

[25] Конституционният блок е създаден през лятото на 1922 г. В него влизат Демократическата, Обединената народно-прогресивна и Радикалдемократическата партия.

[26] Пак там, 56-57.

[27] Пак там, 66.

Освободен със заповед от армията на 22 септември 1922 година, той се включва активно в подготовката на 9-юнския преврат. Вярата, че може да се очаква съдействие от страна на владетеля, вече е заменена с твърдото му убеждение, че превратът трябва да стане без да се разчита на подкрепата на цар Борис.

След като напуска военната служба, Калфов продължава да поддържа контакти с членовете на чуждите дипломатически мисии у нас. Използва срещите и разговорите си с много от техните шефове, за да се осведомява за позицията им относно положението в страната и за да подготви някои важни за страната дипломати „с евентуалната изненада у нас”[30].

Той няколкократно посочва недоумението на участниците в подготовката на преврата от поведението на цар Борис: „Всички, след описване положението в пълната му чернота, ме запитваха, че как така царят остава безчувствен наблюдател на този вървеж на работите у нас, което тласка страната към сигурна гибел. Как така той, който има върховната длъжност да бди за съдбата на страната и да взима своевременно съответните мерки, не само че не вършеше това, но напротив, волно или неволно, спомагаше за засилването на това постепенно проваляне на положението у нас”[31].

В спомените си авторът отразява колебанията на полковник Иван Вълков, който заявява готовността си за действие, но при условие, че държавният глава даде формално нареждане за извършване на преврата. Калфов разказва, че за да склони царя да даде съгласието си, полк. Вълков се среща с него през пролетта на 1923 г., без да постигне никакъв успех.

Въпреки това Вълков продължава да поставя като условие за провеждане на акцията формалната заповед на държавния глава, което налага да бъде предупреден, че тя и без него ще бъде извършена. След тази забележка полковникът възприема решението за самостоятелно действие на превратаджиите.

Калфов лансира тезата, че деветоюнци действат без подкрепата на Борис III. Царят желае промяната, включително и ако тя стане по насилствен път, при условие, че монархическият институт не участва в акцията и не поема отговорност. Ето как описва поведението му в тази ситуация: „...Той ту канеше на забава и разходка млади и по-висши офицери с цел да ги разпитва за всичко най-интимно по политическите моменти, било, излагайки своите съображения, да ги плаши с големите рискове и опасности за страната, ако се дръзне да се посегне върху дружбашката власт от когото и да било”[32]. В тази връзка посочва и отрицателната дейност на водачите на дружество „Кубрат”, което се ръководи от интелигентни и амбициозни запасни офицери – майор Димитър Иванов, подполковник Петър Траянов и майор Стефан Проданов. Те основават частно търговско дружество „Триумф”. Калфов подчертава, че в дружество „Кубрат“ влиза най-добрата част от политически мислещото общество в страната, военни и цивилни, желаещи „действието”, което ще спаси България. Лидерите му обаче са свързани икономически със земеделския режим и макар да проповядват необходимостта от ефективни действия, на практика се стремят да ги отлагат и косвено подкрепят земеделската власт. Калфов твърди: „Водачите на „Кубрат“ бяха турили своите хора в пълна услуга на държавния глава. Тук много ми е болно да пояснявам, но се считам длъжен да отбележа, че държавният глава не се спираше пред нищо, за да използва техните услуги и влияние върху съвестта и чувствата на най-добрите и най-самоотвержени и разсее всякакъв опит за самостоятелна акция"[33]. За да парира вредното влияние на дружеството, в края на 1922 г. Калфов провежда среща в дома си с неговия шеф Димитър Иванов, който му предлага да влезе в централното ръководство. Калфов настоява дружеството да освободи от ангажимент записалите се до този момент в него офицери и да ограничи дейността си само сред представителите на политическите среди. Подчертава също и необходимостта армията да бъде единна, да не се дели. Срещата остава без резултат. Какво се случва: „Те продължиха своята дейност с растяща сила, а ний се ограничихме да действаме само в средите, които не бяха засегнати от тях..."[34].

---

[28] Тенев, Православ (1862–1942) – генерал от пехотата. Завършва Военното училище в София и Генералщабна академия в Торино. Началник щаб на войската (март 1914 – април 1915). По време на Първата световна война е главен интендант на армията, генерал-губернатор на Македонската военно-инспекционна област.

[29] Пак там, 77.

[30] Пак там, 90–91.

[31] Пак там, 80–81.

[32] Пак там, 83.

Деветоюнци считат, че е необходимо в подготовката на преврата да сътрудничат, независимо в каква степен, всички опозиционни буржоазни партии. Авторът пояснява: „Всички без изключение като коректни граждани и лоялни войници, бранители на Родината, считахме като непременно условие за една морална акция, колкото крайна и да е тя, да се сдобием с непременното и искрено съгласие на всички политически течения..."[35]. Той подчертава, че не властолюбието стои на преден план при вземането на решение за сваляне на правителството на Александър Стамболийски, а загрижеността за България. Извършителите на преврата са водени от патриотични подбуди, те са представители на политическия и военния елит у нас. Хр. Калфов е идеалистично настроен за времето след преврата: „В това лоялно подаване ръка на всичко честно и родолюбиво в страната за закрепване придобитата свобода и сигурно насочване по път на обнова и благоденствие, вярвах като в догма, защото считах, че след толкова изпитания и горчивини, ще почерпят поука не само водачите и дейците от миналото, но така също ще се събудят и големите сили за прогрес, свобода и творчество в младата генерация, която бе издържала тежък и блестящ екзамен по бойните полета"[36].

Макар планът за действие на превратаджиите да е най-подробно разработен както за провинцията, така и за столицата, се изпращат допълнителни разпореждания, като се препоръчва последно разработване на частните планове за действие в разните райони. Подобни предупреждения се дават три пъти през зимата. Апелира се за грижливо осмисляне на най-малките подробности и вземане на всички необходими мерки, които да гарантират абсолютната тайна на преврата.

В спомените е показана позицията на известни общественици относно взетото решение за сваляне от власт на земеделското правителство, както и степента на участие на някои от военните дейци в преврата. Посочено е отношението на професор Димитър Мишайков[37] към земеделското управление. Д. Мишайков е близък приятел на Калфов от детинство. Той аргументирано и настойчиво отстоява виждането, че „дружбащината", макар невежа, брутална и неморална, е движение на събуждащата се демокрация в редовете на селските маси, че „цепиничарството" ще накара грешниците от ръководните среди в политическите партии и социалните слоеве да признаят греховете си и да се насочат по правия път, че грешките във външната политика са случайни и няма да навредят на държавата. Според Д. Мишайков царят трябва да остави пълна свобода на действие на управляващите земеделци. Авторът със съжаление заключава, че усилията му да промени възгледите на своя приятел остават без успех.[38] Той отбелязва, че проф. Тодор Кулев[39], както и други членове на Народния сговор, след смъртта на Александър Греков стават равнодушни към всичко, което цели насилственото сваляне на земеделския режим. Христо Калфов разказва, че след законодателните избори на 22 април 1923 г. усещането за всесилието на управляващите е толкова силно, че намиращите се в Шуменския затвор политически лидери, подтикващи военните към действие, след изборите, до края на месец май, изпращат три предупреждения до Военния съюз, с които настояват да не се извършва насилствената акция. Те се страхуват за живота си и смятат, че при неуспех на преврата ще бъдат изклани.[40] Поради засилване на агресията на управляващите някои лица от висшите политически и военни среди се оттеглят по-рано или непосредствено преди извършването на преврата. Така например, в последния момент, на 8 юни вечерта, офицерът, определен да шифрова заповедта, която да се изпрати към полунощ по телеграфа до всички важни възлови места в провинцията, дезертира и е заменен от друг военен.[41]

---

[33] Пак там, 84–85.

[34] Пак там, 86.

[35] Пак там, 89.

[36] Пак там, 96.

[37] Мишайков, Димитър (1883–1945) – икономист-статистик, стопански деятел, преподавател и професор в Свободния университет, основател на Народния сговор и един от неговите идеолози.

[38] Пак там, 106–107.

[39] Кулев, Тодор (1878–1942) – юрист, декан на Юридическия факултет на СУ, един от основателите на Народния сговор, народен представител.

Хр. Калфов омаловажава дейността на Кимон Георгиев при подготовката на 9-юнския преврат. Ето какво казва за неговото участие: „*Запасният подполковник К. Георгиев бе от онези другари на действителна служба, които взеха участие още в началото при образуването на Военния съюз. Впоследствие, уволнен заедно с много други офицери „като лигар", се предаде на частна работа, за да осигури своето съществуване. В изпълнение на тези си задължения от началото на пролетта 1922 година до Великден 1923 година (повече от единадесет месеца непрекъснато) той прекара в Берлин – по търговия. От Великден до 9 юни той взе участие на някои от нашите съвещания и срещи, обаче не игра никаква важна, специална или още по-малко решаваща рол*"[42].

Негативно е отношението на Хр. Калфов към запасния полковник Славейко Василев[43]. Описва го като личност, склонна към демагогия, авантюризъм и кариеризъм. Авторът изтъква, че повече от година и половина преди 9 юни Сл. Василев почти скъсва връзките си с организаторите на преврата. Въпреки това Калфов предлага на него да се възложи неотрализирането на Стамболийски, ако същият е в Славовица. Отчитайки „психологическите особености" на Василев, се възлага на запасния майор Тодор Кожухаров да бъде заедно с него, с цел да „коригира" дейността му в случай, че последният прояви признаци на колебливост при неблагоприятно стечение на обстоятелствата[44].

Военният съюз приема сътрудничеството на дружество „Кубрат" за стабилизиране на обстановката след преврата, което участва с колона от автомобили с картечници и камиони с бомбохвъргачки, и действа на северозапад от Славовица и Пазарджик.

Разказът на Хр. Калфов за преврата и съпротивата на земеделците е кратък. Ще цитираме част от него: „Овладяването положението в столицата се извърши с голяма бързина и пълен ентусиазъм. Жертви в действията станаха двама убити и един ранен стражар при опит за задържане пощенската централа в ръцете на старата власт... Около Радомир – Перник Александър Ботев даваше отпор, който в скоро време бе сломен. В околностите на Плевен Александър Оббов също се опитваше да се противопостави, но така също и той скоро бе принуден да избяга през Дунава, отнисайки със себе си обществени пари. В околностите на Шумен, благодарение на това, че началникът на първокласния гарнизон полковник А. Христов имаше дълбоко чувство на уважение към Стамболийски и своего рода адмирация на дружбашкия режим, положението не можа така ясно и твърдо да се вземе, поради което се преживяха в града и близките села перипетии, които са тъжни и неприятни. В Орхание благодарение отсъствието на началника на гарнизона и голямото обаяние на дружбашките първенци, положението не можа без колебание да се овладее. Стана необходимо да се насочат от София спомагателни команди, които да подпомогнат местните дейци в завземане положението. В с. Славовица и околностите на гр. Пазарджик, благодарение на личната охрана на Стамболийски и неговите приятели от околното население се ангажира борба със слабите сили на Пазарджишкия гарнизон. Перипетиите бяха значителни. Стана нужда да се изпращат подкрепления, както от Пловдив, така и от София. Борбата трая няколко дни и се завърши също с пълно овладяване на властта"[45].

Авторът не дава подробности във връзка със залавянето и убийството на Ал. Стамболийски.

---

[40] **Калфов, Хр.** От 3 октомври до 9 юни 1923 година..., 111–112.

[41] Пак там, 110–111.

[42] Пак там, 107.

[43] Василев, Славейко (1879–1944) – служи в 4-и и 5-и конен полк, Кавалерийската школа и 27-и пехотен полк, член и ръководен деец на Военния съюз, началник на Военното училище (1920), един от създателите на Народния сговор, участник в Деветоюнския преврат 1923 г.

[44] Пак там, 108–109.

[45] Пак там, 116–117.

Той посочва само, че от Министерството на войната се дават конкретни разпореждания за разправа със сваления управляващи: „По първите три случая (има предвид съпротивата в околностите на Радомир – Перник, Плевен и Шумен, м.б.) нарежданията, в зависимост от това кой се намираше при телефона, давахме генерал Русев, полковник Вълков и аз; по предпоследния случай – изключително аз, а в последния – полковник Вълков и аз. За действията около Славовица от София биде насочена колоната на капитан Харлаков. На тръгване от Министерството на войната, в кабинета на министъра на войната, полковник Вълков даде лично поръчение на капитан Харлаков”[46].

Веднага след 9 юни затворените в Шумен и Сливен политически лидери са освободени от затвора, но им е забранено да се върнат в столицата. Въпреки исканията на Цвятко Бобошевски и на Боян Смилов, политиците са принудени временно да останат да живеят в горепосочените градове. Това се прави с цел превратаджиите да имат пълна свобода на действие и да не срещнат евентуални спънки от страна на освободените политически водачи.

Калфов оценява акцията от 9 юни като „първият политически акт с голямо морално и психологическо значение... голям и тежък екзамен между дълг и чувства”[47].

Дипломатическият корпус и висшият персонал на репарационната комисия у нас одобряват преврата. Ето какво казва Хр. Калфов: „От правителствата на Великите сили най-правилно и най-скоро оцени станалата промяна у нас това на Франция... Голямата опасност от нахлуване на значителни войскови маси през нощта на 13 срещу 14 юни от югославска страна допринесе твърде много, за да може и британското правителство правилно да се ориентира за станалата у нас промяна, като зае твърдо становище, гарантиращо нашата самостойност. Подобна еволюция, макар и по-бавна, стана и в преценката, правена от италианското правителство, от което ний получавахме много ценни указания. Пълномощният министър на Северноамериканските съединени щати Г. Уилсън във всичкото свое държане даваше израз на добрите чувства и благоразположение на своето правителство към новата насока у нас”[48]. Какви са отзивите на балканските държави във връзка с извършения преврат: либералното правителство на Й. Братияну в Румъния посреща „с дълбоко облекчение и даже със симпатия станалата промяна у нас”.[49] Значителна част от ежедневниците в Турция отразяват в неблагоприятен аспект ситуацията в България. В Гърция отношението към преврата е отрицателно, защото се приема, че той е извършен с цел да измени условията, установени от мирния договор след края на войната. Най-остра позиция срещу извършеното на 9 юни има Кралството на сърби, хървати и словенци.

Авторът не одобрява позицията на част от лидерите на „политическите партии на реда”, че в България след 9 юни трябва да се възобнови парламентарно-конституционният живот, тъй като не открива необходимите управленчески качества у партийните лидери. Ето оценката му за тях: „... заимствайки формата на управление от другите политически напреднали народи, ний не бяхме годни, в лицето на нашите политически водачи, да вложим истинския смисъл на политически живот в установените политически форми и институции. С дълбоко огорчение трябва, прочее, да констатираме, че колкото болезнено и да е това, политическите водачи далеч не обладават качествата, не само на истински „водачи”, но и са много под нивото на обикновения скромен гражданин, труженик в държавата и обществото, защото, не само не подчиняват своето на общото, но тъкмо обратно, до заслепеност желаят да увековечат положението, което те добре за себе си, но фатално за държавата и народа, бяха успели да създадат преди тежките изпитни, които се завършиха с пълна политическа, икономическа и морална криза за младия наш държавен организъм...”[50].

Хр. Калфов се обявява решително и против идеята за създаване на нова партия, защото счита, че в нея ще доминират военните с тяхната психика и манталитет. Той е за следване на умерена линия на поведение, при която ще се използва и всичко добро от миналото. Според него трябва да се апелира към всички българи, независимо към коя политическа конституционна партия принадлежат, да се обединят под знамето на провъзгласените принципи на 9 юни за спасение и издигане на страната. Вярва, че те могат да бъдат полезни, стига да се отърсят от отрицателните привички и порядки на старите партии. На мнение е, че „всички честни“ буржоазни партийни водачи, преживели разочарованията и изпитанията на последното десетилетие, могат да бъдат полезни както с натрупания опит и компетентност, така и с връзките, и близостта си с народа. Накрая завършва: „Повтарям, обаче, измервайки големите огорчения и тежки изпитания, които всички честни граждани преживяха, считах, че неминуемо и „водачите“ ще са се преродили като ще са научили „нещо ново“ и забравили всичко лошо от миналото”[51].

---

[46] Пак там, 117.

[47] Пак там, 129.

[48] Пак там, 135–136.

[49] Пак там, 131.

[50] Пак там, 120–121.

На заседанието на Министерския съвет на 10 юни Христо Калфов е избран за министър на външните работи и изповеданията, а полк. Иван Вълков[52] – за министър на войната.

В спомените ясно е изразено отрицателното отношение на Калфов към Ив. Вълков. Ето как описва поведението му като министър: „... Много ловко използваше всевъзможни мотиви и второстепенни условия, за да може да не направи онова, което интересите на страната и армията искаха, а да направи онова, което щеше да му осигури лични връзки и по-голямо влияние в кадрите на армията...”[53].

Военният министър става недостъпен за обсъждане и решаване на кадрови въпроси и отказва да участва в изпълнението на договореното преди преврата. Това е една от причините за първите противоречия и сблъсъци, настъпили между Христо Калфов и полковник Иван Вълков.

Авторът не пропуска да посочи апетита за постове, проявяван още в първите дни след 9 юни от не малко военни: „Не само нетърпеливост, но особна настойчивост се проявяваше от мнозина за час по-скорото освобождаване известни постове, заемани от лица, които бяха окончателно изгубили своя авторитет и безвъзвратно проиграли своето положение на големи началници”[54].

Хр. Калфов разказва за създаването на Демократическия сговор. Идейният замисъл е новата политическа формация да обедини всички „честно мислещи“ хора, готови да защитят държавата и завоюваното от деветоюнци. Усилията са насочени преди всичко към сливане на трите партии от Конституционния блок, които по програма и политическа дейност в близкото минало са смятани за най-подходящи за създаване на новата организация, която трябва да обнови и издигне България. Едно цяло заседание минава в обсъждане на името – дали да бъде „Демократически“ или „Народен“ сговор. След дълги преговори и усилия, на 10 август 1923 година се подписва протокола за учредяване на Сговора.

Христо Калфов представя дейността си в Четвъртото годишно събрание на Обществото на народите. Основната си задача в ОН определя така: „С Великите сили трябваше да се опита да ги заинтересоваме по-отблизо със съдбата на нашия народ като им изнеса болките, тежестите и копнежите и се помъча да ангажирам тяхната благосклонност за смекчение нашата съдба и гарантиране нашето съществуване и мирно развитие”[55].

В текста е посочена позицията на автора към ВМРО. Воден от разбирането, че дейността на македонците излага на опасност мира и сигурността на държавата, Калфов изтъква усилията, които още от 9 юни прави, с цел пряко или косвено да повлияе върху онези фактори и среди, от които зависят действията на ВМРО в страната: „Много пъти в заседанията на Министерския съвет, както и в частичните разговори между колеги от кабинета, бе поставен за разглеждане македонският въпрос, т.е. тъй нареченият македонски въпрос и всички други, свързани с националното обединение на българския народ. Много пъти, с по-широка или по-тясна аргументация, аз бях изказвал моето становище по него и бях получавал одобрението на всички колеги. Зачестилите, обаче, напоследък безпокойства вътре в страната и по границата, както и признаците на съживяваща се бойна подготовка, ме накараха, щото да поставя наново този въпрос на разглеждане в Министерския съвет, за да се усвои едно ясно и категорично становище по него. Такъв случай ми се удаде на 1 януари 1924 година, когато след молебена в катедралата по случай Новата година, завърнали се в Министерския съвет, всички другари от кабинета неволно заприказвахме по все усложняющата се и усложняюща външна обстановка за държавата"[56]. В изказването си Калфов прави преглед на поведението на Македонската организация по време на трите войни за национално обединение и през първите следвоенни години – 1919-а и 1920-а. Той констатира, че македонското революционно движение след Първата световна война се насочва по същите пътища и си служи със същите средства както преди войните: „Големи мотиви, също така, от вътрешен държавен характер налагаха щото да се прекратят организирванията и търпението на съществуването в нашата територия на бойни сили и техни разклонения, които не само че се не подчиняваха на централната държавна власт, но много пъти действаха в пълно противоречие с нейните схващания и законни разпореждания... По всички тези, както и много други още мотиви, македонското движение трябваше да се откаже от революционния метод на действие като напълно усвои новите средства и новите начини за действие, допустими от мирните договори и господстващото психологическо и политическо състояние на Европа"[57]. Спасителна смята политиката, следваща пътя на разума, мира и лоялността при извънредно неблагоприятните условия и изолацията, в която се намира страната. Позицията му получава подкрепата на министър-председателя Ал. Цанков, на генерал Русев, Петър Тодоров и Цвятко Бобошевски. Изключение прави генерал Иван Вълков. Христо Калфов продължава: „Въпросът бе толкова важен и тъй съдбоносен за доброчестината или нещастието на нашия измъчен народ, че аз никога нито за миг не съм считал за възможно да отстъпя от това си основно становище и ето защо постепенно с времето се натрупваха все по-нови и нови търкания и конфликти, които трябваше да се преодоляват или оглаждат било с лични усилия, било с официални решения в Министерския съвет или мощни въздействия в кръгът на най-близките другари"[58]. Това става в обстановка на активизиране на ВМРО в началото на 1924 г., на нарастване на противоречията в Демократическия сговор и на засилване на болшевишката пропаганда в страната. Отделянето на привържениците на Стоян Костурков и на Александър Малинов от Сговора и напускането на кабинета от Димо Казасов е знак за слабост на правителството. От друга страна, македонското революционно движение се ползва с голямо обаяние в българското общество, което затруднява опитите да се възпрепятства неговото укрепване и разширяващия му се обхват на действие. С цел реализиране на своите цели, Москва работи за спечелване на водачите на Македонската организация. Белград следи какво се случва в България и е информиран за всичко, което става в редовете на ВМРО.

---

[51] Пак там, 126.

[52] Вълков, Иван (1875–1962) род. в Казанлък, полковник (1917), генерал-майор (1923). Директор на Картографския институт (1919–1923). Член на Военния съюз и негов председател от ноември 1921. Министър на войната (1923–1929).

[53] Пак там, 140.

[54] Пак там, 139.

[55] Пак там, 147.

Според Христо Калфов при първото сериозно предупреждение на македонските водачи от страна на армията за въздържане, те ще променят своето поведение. В тази връзка, за постигане на съгласие и единна позиция, той провежда няколко срещи със своите съратници военни, в които генерал Вълков отказва да участва. Присъствалите на срещите приемат да се апелира „от името на армията към водачите на македонското революционно движение за спиране водената подготовка за голямо действие през настъпващата пролет, за да се избегне неминуемата катастрофа, която щеше да връхлети страната при изпълнението на формулираното вече заплашване от страна на Белградското правителство – да нахлуе с големи войскови сили в българска територия..."[59]. Събралите се военни решават ген. Вълков да бъде помолен да направи от името на армията постъпки пред водачите на Македонската организация. Тъй като генералът не предприема необходимите действия, с тази задача са натоварени двама военни, имената на които Калфов не съобщава. Той разказва със загриженост за това време: „Събитията се развиваха с извънредна бързина. Заплашванията от страна на Белградското правителство преминаха вече в едни сериозни приближавания на войскови части непосредствено до нашата граница. Приятелски предупреждения правителството получи от Велики сили и една от нашите съседки за извънредната сериозност на положението”[60]. Затова правителството заставя Тодор Александров да напусне страната. Действията на Македонската организация са преустановени. Кризата е разрешена, но ясно се очертава съществуващото различие между Иван Вълков и останалите членове на правителството.

---

[56] Пак там, 153–154.
[57] Пак там, 158–159.
[58] Пак там, 161.
[59] Пак там, 172.

В резултат на изострените отношения между външния и военния министър, генералът се опитва да убеди Цанков да извърши промени в кабинета, отстранявайки Христо Калфов от поста му. Според автора неприязънта на генерала към него се дължи на различия по следните въпроси: „Първо, нежеланието му да постави начело на големите единици в армията най-заслужилите и най-достойните наши военноначалници /които да се извикат от запаса/; второ, че създаваемата нова политическа сила /Демократически сговор/ трябва да бъде пропита с дух на истински парламентаризъм и демократизъм, а не да носи отпечатъка на прикрита военна среда, която разбира се, той считаше, че ... „естествено ще слуша и следва неговите внушения”; трето, че по отношение Македонската революционна организация правителството трябва и може да вземе становище на не позволяване да усложнява отношенията на българската държава с нейните съседи, както и да представлява в родната територия царство в царството”[61]. Като следваща немаловажна причина Хр. Калфов посочва разговорите, които провежда с ген. Вълков, в които „много вежливо и внимателно“ му обръща внимание върху необходимостта да остане трезв в преценките си, да поставя дългът към отечеството на първо място, като се предпазва от ласкателства и от действия, породени от самозабрава[62].

Поведението на военния министър след атентата в църквата „Св. Неделя“ предизвиква следния коментар у автора: „... Историята на всички народи, особено на източните, е записала имената на множество честолюбци, безкрупулно жертвували блага и щастие на собствения си народ, за да видят себе си обласкани с почести, привидна слава и богатства, но такъв дребен и така циничен, като този на Иван Вълков – по истинска фамилия Йордеков – тя не е досега отбелязала”[63].

Калфов съобщава за взетото от Министерския съвет решение поведението спрямо земеделците да бъде диференцирано и само към съмишлениците на Димитър Драгиев да се проявява внимание и доверие. В тази връзка министър-председателят и външният министър отказват да приемат за разговори Стоян Омарчевски и Константин Томов. Ген. Вълков, без знанието на Цанков, се среща с тях и според Калфов в края на разговора по повод бъдещето на кабинета заявява: „Реконструкция ще има. Тя ще стане, но не съм още решил кога ще стане”[64]. За Христо Калфов проведената среща със земеделците означава, че Иван Вълков, в сътрудничество с държавния глава, ще работи за разединение на Демократическия сговор и за реабилитиране на Земеделския съюз с цел да бъде извикан отново на власт. И допълва, че царят започва борба с правителството на Александър Цанков, заедно с ген. Вълков, опирайки се и използвайки армията[65].

Авторът разказва по-обстойно за обиколката, която прави като външен министър през месец май 1925 г. в Европа, и за срещите и разговорите си с представители на управляващия политически елит. Ще го цитирам: „Като резултат на осветленията, които навсякъде дадох, се получи не само одобрението на взетите извънредни военни мерки от българското правителство след атентата, но така също и изричното деклариране от авторитетните лица на великите сили и нашите съседи, че: „България може да държи десет, двадесет, тридесет, четиридесет и даже петдесет хиляди души въоръжени повече от предвиденото по договора...”[66]. При обиколката си в Европа той поставя и въпроса за намаляване на персонала на репарационната комисия в София и говори за неизбежността от даване в близко бъдеще на бежански заем на България.

Когато се завръща в България в края на май, позицията на ген. Вълков вече напълно съвпада със становището на държавния глава за реабилитиране на земеделската партия и връщането ѝ на власт, като за целта се започне с дискредитирането на кабинета.

---

[60] Пак там, 173.
[61] Пак там, 177–178.
[62] Пак там, 178.
[63] Пак там, 201.
[64] Пак там, 201.
[65] Пак там, 202.
[66] Пак там, 209.

Хр. Калфов подчертава загрижеността на лица от различни обществени среди за положението в страната и споделеното от тях виждане за негативната роля, която играе ген. Вълков. Той дава конкретни примери с Цоню Бръшлянов, Димитър Мишайков и Йосиф Фаденхехт. И тримата считат, че генералът трябва да се отстрани от кабинета. Калфов цитира Й. Фаденхехт: „... Нов 9-й юний ли ще правите или какво ще правите друго аз не знам, но във всеки случай Вълкова трябва да отстраните от кабинета. Ако вий това успеете да направите ще имате по-големи заслуги отколкото на 9-й юний, ако ли не – загубени сме всички"! Александър Цанков, от името на кабинета, трябва да помоли монарха за отстраняването на генерала. Мотивите за това решение са: „пред вид на дело несподелената обща линия на външна политика на правителството за сближение със съседите, предимно със западния такъв, от министъра на войната и фаталното му сътрудничество с македонските екзекутиви в тъжни случаи, от една страна; пред вид нелоялното му държане спрямо политическото течение, което носи отговорности за положението в страната и кабинета..., а така също, от трета страна, неговото съвсем произволно и безскрупулно отнасяне към живота на граждани от столицата и провинцията и други ... некрасиви и неморални актове, дискредитиращи един член на кабинета..."[67]. Христо Калфов нарича убийствата и престъпленията след опита за покушение срещу царя и атентата в църквата „Св. Неделя" „некрасиви и неморални актове" или „тъжни случаи" и обвинява за тях Иван Вълков.

През втората половина на месец август 1925 г., преди заминаването му за Женева за участие в шестото годишно събрание на Обществото на народите, той е приет от царя в двореца Евксиноград. В проведения разговор се обсъждат въпроси относно положението в страната и външният министър отстоява виждането, че държавата не бива повече да се оставя в плен на неморални и неотговорни фактори. Според цар Борис генерал Вълков трябва на всяка цена да запази поста си в правителството, тъй като по този начин ще бъде запазено единството в армията. В края на срещата Калфов заявява, че кабинетът ще направи всичко онова, което интересите на страната изискват[68].

Авторът обвинява царя и ген. Иван Вълков за интригите и действията срещу правителството: „Толкова много и тъй долни интриги и инсинуации се бяха пуснали в последните дни, особено в кулоарите на камарата, от заинтересованата групичка лица срещу кабинета, че нямаше друг начин, за да се реагира бързо срещу тях освен едно право и искрено обяснение, направено пред болшинството. Аз държах за това, като считах, че даже само решението за свикване болшинството за подобно всестранно разяснение на положението щеше да стресне двата възли, които главно ковяха и плетяха тези интриги и инсинуации... Тези двама бяха царят и министърът на войната"[69]. Според Христо Калфов Иван Вълков играе фатална роля за кабинета, за Демократическия сговор и за България. Той счита, че Ал. Цанков, в отговор на своите противници и в защита на правителството, би могъл да публикува оставката на министъра на благоустройството Янко Стоенчев, в която същият заявява „че по политически и морални съображения не може да остане в един кабинет, в който ще бъде и министъра на войната генерал Вълков" или да я разгласи на „едно частно и тайно заседание на болшинството". Възгледът на Калфов, ген. Русев и Янко Стоенчев, че е необходимо да се направи открито изложение пред парламентарното мнозинство, в което да се даде гласност на действията на вътрешния министър, не се приема от останалите министри.

На 3 януари преди обяд министър-председателят Александър Цанков подава оставката на кабинета и посочва за свой заместник Андрей Ляпчев. Сподвижниците на Цанков решават да подкрепят следващия кабинет на Сговора, но настояват в него да не участва ген. Иван Вълков. Андрей Ляпчев обаче изказва доверието си към генерала пред цар Борис.

В края на спомените си авторът подчертава, че съставянето на втория сговористки кабинет става възможно в резултат на себепожертвувателността на Ал. Цанков и на приятелите около него.

---

[67] Пак там, 221.

[68] Пак там, 225.

[69] Пак там, 262.

Христо Калфов е военен учител на княз Борис, адютант и доверено лице на монарха в първите години от царуването му, представител е на българското офицерство, чиито действия са водени от патриотизъм и дълг към владетеля.

Той се стреми да възпита у престолонаследника любов към българския народ. Нееднократно изтъква влиянието, което оказва върху цар Борис и единството в идейните схващания помежду им. Пасивността на цар Борис и безкритичното му отношение към земеделската власт пораждат едно от главните противоречия между Калфов и царя и са причина той да напусне службата си в двореца. Авторът отбелязва, че усилията и опитите му за въздействие върху монарха, с цел да промени поведението му спрямо земеделците, остават безуспешни.

Родолюбието и гражданската отговорност, разрушителната сила на земеделци и комунисти, и безсилието на политическите партии, Христо Калфов определя като главни причини за раждането на Народния сговор. Той си отрежда значимо място в събитията, довели до създаването му и акцентира на ролята си на политически съветник на монарха.

Авторът подчертава, че не властолюбието стои на преден план при вземането на решение за преврат, а загрижеността за съдбата на България. Неговата позиция е, че промяната трябва да стане само в името на възстановяване на конституцията и морала в управлението. Счита, че е възможно обединение на буржоазните партии под знамето на провъзгласените принципи на 9 юни. Лансира тезата, че извършителите на преврата действат без подкрепата на монарха. В тази връзка посочва и дейността на дружество „Кубрат”, довела до забавяне на деветоюнската акция.

В текста не се дава обширна информация за подготовката и извършването на преврата, не се говори за убийствата по време на съпротивата на земеделците и след опита за покушение на царя и атентата в църквата „Св. Неделя”. Убийствата и престъпленията Калфов нарича „перипетии, тъжни и неприятни”, „некрасиви и неморални актове“ и обвинява за тях Иван Вълков.

В спомените е отразено одобрението, което превратът получава от дипломатическите представителства, и се посочва, че Франция най-бързо и правилно оценява станалата промяна.

Тезата, отстоявана от Хр. Калфов, е, че цар Борис и ген. Иван Вълков работят срещу правителството на Александър Цанков. Позицията му е, че на разрушителната дейност на военния министър трябва да се противодейства решително, но това не се случва.

Христо Калфов се обявява против революционните действия на ВМРО.

По време на участието си в годишните събрания на Обществото на народите приема като своя главна задача да работи за „смекчаване“ съдбата на България, намираща се в пълна изолация, за гарантиране на нейното съществуване и мирно развитие.

През 1925 г. външният министър поставя въпроса пред управляващия политически елит в Европа за наложителността от даване на финансов заем на България за справяне с бежанския проблем.

Авторът е участник в политическите събития у нас в годините след Първата световна война, изпълнени с драматизъм, противоборство на идеи и физическо насилие. И ги описва така, както ги преживява. Внушава идеи и си изгражда образ, с който иска да остане в паметта на поколенията.

Спомените му обогатяват представата ни за личността на цар Борис, свидетелство са за трудното начало на младия владетел. Те дават информация за важни исторически събития от 20-те години на XX в., представят военни и политически лица, оказали влияние върху хода на историята ни. В това се състои значимостта им, независимо дали приемаме безрезервно или не разказа на Христо Калфов.

FROM THE MEMOIRS OF HRISTO KALFOV

Valentina Zadgorska

(SUMMARY)

The Memoirs of Hristo Kalfov were obtained by the NMH in 2013. They were typewritten (271 pp.), neither dated nor signed. The events reflected in them, cover the years from the abdication of King Ferdinand on 3 October 1918 to January 1926.

Hr. Kalfov was a military man and politician, teacher and Tsar Boris III's equerry, a graduate of the Military School in Sofia and the Military Academy in Turin, Italy. In his memoirs he gives his opinion on the Agrarian administration, tells of the creation of the People's Alliance, makes a brief overview of the preparation and implementation of the 9 June coup, and reveals data on the differences in the Cabinet of Alexander Tzankov, in which he was Minister of Foreign Affairs, gives information on his participation in the meetings of the League of Nations in Geneva. Much of the text is devoted to Tsar Boris. He depicts the image of the Bulgarian monarch who had just ascended the throne, his views, behaviour and actions in the first months and years of his reign.

The author tells of his own significant place in the preparation and implementation of the 9 June coup and in the events that led to the creation of the People's and the Democratic Alliances. He focuses on his role as a political adviser to the king.

The passivity of Boris III and his uncritical attitude to the Agricultural authorities produced one of the major contradictions between the monarch and Kalfov and made him resign his position in the palace.

In his memoirs he emphasizes that concern about the fate of Bulgaria stood at the forefront when the decision of the coup was taken. The author considers possible the alliance of the bourgeois parties under the banner of the principles enunciated on 9 June and launches the thesis that the 9June putchists acted without the support of the monarch.

Hristo Kalfov opposes the revolutionary actions of VMRO and defends his view that the king and general Ivan Valkov work against the government of Al. Tzankov.

Hr. Kalfov's Memoirs enrich our idea of Tsar Boris III's personality and evidence for the difficult start of the young ruler. They provide information on important historical events from the 20s of the 20th century, make familiar to us military and political figures that influenced the course of our history. Therein is the significance of the memoires, whether or not the story told by Kalfov is unreservedly accepted.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

СОЦИАЛНО ИНЖЕНЕРСТВО, ПРОПАГАНДА И ДИПЛОМАЦИЯ: ОБРАЗЪТ НА СЛОВАШКАТА НАЦИОНАЛНО-АВТОРИТАРНА ДЪРЖАВА В БЪЛГАРИЯ (1939–1944)

Николай Кочанков

В резултат на начертаните през 1919–1920 г. нови граници в Европа милиони хора, представители на различни етноси, се оказват национални малцинства. Всичко това води до възникването на етнически конфликти, сепаратистки и иредентистки движения, както и на териториални спорове между отделни държави в Средна, Източна и Югоизточна Европа. Проблемите са източник на напрежение и провокират стремежа към ревизия на мирните договори и самата Версайска система, а в бъдеще довеждат до започване на поредната световна война[1].

Конфликтите, заложени още при създаването на Чехословашката република по-късно, довеждат страната до международна изолация и вътрешна криза. Това че Чехословакия е създадена като „чехословашка“ национална държава, с изразен стремеж да се денационализират другите народности, поставя на дневен ред словашкият национален въпрос непосредствено след прогласяването на държавата. В пражкия парламент словаците поставят искане за автономен словашки парламент и за отделно министерство на просветата, както и за самостоятелно учреждение за осъществяване на аграрна реформа. Словашката национална програма обаче е отхвърлена[2].

Развитието и състоянието на словашкия въпрос в навечерието на Мюнхенската конференция очертава конфликтните точки и подходите при решаването му и свързаните с него съпътстващи и определящи фактори. През 30-те години на ХХ век противоречията между великите сили се задълбочават. Интересите на Англия и Франция в Дунавския басейн и на Балканите се сблъскват с тези на Германия и Италия. В Германия се възражда идеята за обединяване на германската нация и за установяване на политическо и стопанско господство в Средна Европа. Когато през 1938 г. Хитлер насочва вниманието си към Судетската област, става очевидно, че не само германското население, но и унгарското малцинство, както и значителна част от словаците в Чехословакия не подкрепят чехословашката държава. Този факт безспорно повлиява върху западните сили, за да възприемат идеята за прилагане на етническия принцип в историческите земи на Чехия. Същевременно централният въпрос в чехословашката криза – за съдбата на судетските немци, поставя на дневен ред и бъдещето на останалите народностни групи в Чехословакия: словаци, русини (рутени, подкарпатски украинци), унгарци, поляци[3].

---

[1] В потвърждение на горното в публикация от 1923 г. се твърди, че през 1921 г. „изкуствено отгледаният от чешката политика словашки национализъм“ е станал повод за влошаване на отношенията между Чехословакия и Полша. Повод за това станало образуваното във Варшава от словашкия националист Ехличка „независимо“ словашко правителство. Покровителството, оказано от Полша на това правителство, станало причина чешкото правителство да побърза със сключването на нератифицирания дотогава чешко-полски договор. – **Мостовенко, П. Н.** Современная Чехо-Словакия. Москва – Петроград, Государственное издательство, [1923], с. 9, 35; **Туджман, Ф.** Решаването на националния въпрос от Виенската конференция до конференцията в Ялта. – В: Историческата съдба на народите. Избрани трудове. Превод от хърватски Р. Божилова. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 1997, с. 184, 185.

[2] **Гърдев, К.** Българските общности в Чехия и Словакия. Минало и настояще. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2003, с. 19, 20.

[3] **Бибо, И.** Нищетата на малките източноевропейски държави. – В: Политика, морал, демокрация. Избрани студии 1942–1957. София, Издателство „Ерго“ – Издателство „Огледало”, 2003, с. 121. Още преди да пристигне в Прага през 1937 г., новият български пълномощен министър П. Нейков е убеден, че Чехословакия не води „съответна и съразмерна с предназначението си външна политика”. Замислена като звено от една задушаваща верига около Германия и клин между Австрия и Унгария чехословашката държава, въпреки държавническата мъдрост на

Българското правителство не може да остане равнодушно към решенията в Мюнхен, предвид интересите на страната за мирна ревизия на Версайските граници. Отношението към случващото се обаче не е еднозначно – в София няма яснота дали решенията на четирите велики сили ще бъдат гаранция за европейския мир или те ще се разпореждат безапелационно със съдбата на малките държави. Един от основополагащите изводи на българската дипломация е, че системата от мирни договори, на която толкова много се държи след Първата световна война, е разрушена, при това с активното участие на нейните създатели – факт, който дава надежда и упование на всички народи, онеправдани от Версайската система. Същевременно обаче се прокрадва и песимистичната оценка за чехословашката трагедия като нагледен пример, че малките държави не трябва да разчитат само на великите сили, защото „в голямата игра на интереси и комбинации малките обикновено са пренасяни в жертва"[4].

Българската дипломация отчита активността на Берлин, Прага и Братислава и взаимното им влияние при финализирането на чехословашката криза. В крайна сметка за София става очевидно, че етническият принцип и този за самоопределението на народите, в името на които започва прекрояването на границите в Средна Европа, остават на заден план, за сметка на интересите на големите държави и свързаните с тях политически комбинации. В българското външно министерство също така е ясно, че пожертването на Чехословакия не решава нищо окончателно. Германия напуска сферата на ревизионизма и вече се стреми да наложи политическото си влияние в Средна и Източна Европа[5].

През март 1939 г. Чехо-Словакия отново привлича вниманието на света, тъй като отношенията между централното правителство в Прага и автономните правителства на Словакия и Подкарпатска Украйна силно се влошават. В опит да спаси потъващия кораб президентът Хаха възприема твърд подход и в Словакия е въведено военно положение, а автономното словашко правителство е разпуснато[6].

Процесът е динамичен и на 13 март Тисо пристига за преговори в Берлин. Словашкият водач е поставен пред драматичен избор. Предстои ликвидирането на Чехо-Словакия, а Унгария има готовност да присъедини Словакия. За да избегне тази участ, Словакия трябва да обяви независимост, която Германия да гарантира. Така на 14 март 1939 г. парламентът в Братислава гласува за създаването на Словашката република. Прието е „по-малкото зло"[7].

Присъединяването на Чехия и Моравия към Германия, прокламирането на независимостта на Словакия и окупирането на Карпатска Украйна от Унгария бележат нов етап в международните отношения. Водеща тема в българската дипломатическа преписка става отношението на големите европейски държави, както и на страните от Югоизточна Европа към германската експанзия, а и различните вариации на идеята за организиране на антигерманска военна коалиция. В българското дипломатическо ведомство отчитат, че ревизията на Версайския договор вече не може да бъде използвана като аргумент за териториални отстъпки. След 15 март 1939 г. Германия вече се бори не за преразглеждане на неговите условия, а за военно надмощие, което неминуемо ще я изправи срещу Великобритания. Българските международни прогнози отчитат и вероятността от сближение между Съветския съюз и Германия. Като убеден привърженик на Мюнхенската политика, цар Борис III не желае четворното споразумение да бъде обезсилено чрез нацистко-болшевишки пакт. Такова разви-

---

Томаш Масарик, води политика, наложена от самите условия и невинаги съвпадаща с интересите на чешкия народ. Според българския дипломат „каквито основания да имаше да се страхува от пробуждането на съседския великан, Чехия, движена от грижи за своята сигурност, би могла да усвои една по-умерена, лишена от предизвикателства политика. Още повече, че в твърде пъстрата по народности нова държава живееха три милиона и половина немци, трудолюбиви и дейни в земеделието и промишлеността". – **Нейков, П.** Спомени. София, Издателство на Отечествения фронт, 1990, с. 402.

[4] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 531, л. 281, 282. Прага, 2 октомври 1938.

[5] **Hoensch, J. K.** Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/1939. Köln – Graz, Bohlau Verlag, 1965, p. 222–225.

[6] В. „Зора", бр. 5915 от 8 март 1939 г. **Taylor, A. J. P.** The Origins of the Second World War. London, Hamish Hamilton, 1961, p. 201.

[7] **Ďurica, M.** Jozef Tiso slovensky kňaz a statnik. I. 1887–1939. Druhe, upravené vydanie (prvé na Slovensku). Martin, Vydavateľ Matica slovenská, 1992, s. 232.

тие на събитията би довело до окончателно изолиране на България от Запада и би я тласнало в прегръдките на една от двете водещи тоталитарни сили[8].

Основна теза на българската дипломация, в унисон с официалната позиция на неутралитет на България, продължава да бъде, че „несправедливата Версайска система трябва да се заличи с искреното съдействие на нейните автори”[9].

Отношението на българското правителство към създаването на независима словашка държава, но преди всичко към нейното признаване, е комплексен проблем, който включва всички съображения, обуславящи твърдо следваната от българското правителство политика на неутралитет.

Словашката тема е водеща за българския печат. Създаването на Словакия най-често се разглежда в контекста на германската политика и нейните непредвидими последици за Средна и Югоизточна Европа. Намират място и редица материали за навлизането на унгарските войски в Словакия след 14 март 1939 г. и за предприетите от унгарска страна сондажи в Берлин за присъединяването на словашките земи към Унгария. В тези материали не се взема отношение към словашко-унгарския конфликт, но покрай сухото отразяване на събитията се чувства известна симпатия към унгарските действия. Дори след сключения в хода на тези събития „Договор за покровителство“ между Германия и Словакия, в българския печат продължава тенденцията да се публикуват сведения от унгарски източник[10].

Настроенията сред българския дипломатически корпус спрямо словашката държава, както и оценките и прогнозите за нейното бъдеще, до голяма степен са повлияни от бавните и резервирани реакции на редица европейски правителства при нейното международно признаване. В създалата се обстановка българското правителство не бърза да вземе отношение към новосъздадената словашка държава. Българската държавност има утвърдени традиции и място в европейската политика, докато Словашката република тепърва трябва да отстоява и доказва своя суверенитет. Очевидна е неравнопоставеността между Словакия, като типичен продукт на нацисткия „нов ред”, и България. За България обаче положението в Словакия е от особен интерес, независимо от първоначалните песимистични оценки за бъдещето на страната, и подробно се следи и отразява в дипломатическата кореспонденция. София внимателно проследява и международните реакции по този въпрос. Будапеща, Варшава и Рим са първите, които признават Словакия. Ватиканът признава Словашката република четвърта по ред[11].

България се нарежда сред групата страни, които изчакват с нейното признаване – Швеция, Белгия, Турция, Гърция, Румъния, Югославия. Молбата на словашкия външен министър Дюрчански за бързо признаване на Словашката република в София и за установяване на дипломатически отношения не е уважена. Сред причините за тази резервираност е отношението на България към унищожаването на Чехо-Словашката република, а то е отрицателно. Същевременно на Балканите все още никой не е признал новата държава. Белград се въздържа да стори това самостоятелно, но не се ангажира и с изработването на общобалканска позиция, а изчаква. Не е ясно и дали Словакия ще оцелее в агресивното обкръжение на Германия, Унгария, а и Полша. В дипломатическите среди тя е оценявана като „сезонна държава“ и преходно явление към бъдещата нова Чехословакия. Позицията на българското правителство вероятно отчита и териториалните аспирации на Унгария към новосъздадената държава[12].

Независимо от отчетените по-горе съображения, в България се проявява интерес към уредбата на новосъздадената държава. Конституцията на Словашката република е обект на коментар още в периода на нейното създаване от страна на професор Л. Владикин, мислител, с подчертан афинитет към тоталитарния тип управление. Въз основа на нейните характеристики – отказ от принципите на либерализма, прокарване на принципите на национализма, християнската етика и социалната справедливост, еднопартийното управление и др. той определя Словакия като „национално-авторитарна и християнски-справедлива държава, в която самоуправление и водачество, лични права и задължения към народната общност, се преплитат в завидна хармония". Тази негова възторженост и бурно афишираното пристрастие към тоталитарния тип управление обаче не са добре приети сред част от управляващия елит и от двореца[13].

---

[8] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1009, л. 4. Берлин, 18 март 1939.

[9] Пак там, а.е. 570, л. 109–114. Вашингтон, 3 април 1939; **Тошкова, В.** България в балканската политика на САЩ 1939–1944. София, Държавно издателство „Наука и изкуство”, 1985, с. 39.

[10] В. „Зора”, бр. 5923 от 17 март 1939 г.; **Rychlik, J.** Češi a Slováci ve 20. stoletý. Česko-slovenske vztahy 1914–1945. Bratislava, Academic Electronic Press, 1997, s. 174; В. „Зора”, бр. 5930 от 24 март 1939 г.

[11] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1119, л. 15. Будапеща, 29 април 1939; л. 4. Варшава, 20 април 1939; л. 16. Рим, 26 април 1939. **Mulik, P.** Vatikán a Slovenská štátnosť. – In: Slovensko na konci druhej svetovej vojni (stav, vichodiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11 – 25.11.1993. Editori: V. Bystrický, Štefan F. Bratislava, Historický ústav SAV, Národná rada SR, 1994, s. 141.

[12] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1119, л. 9, 11, 12, 14, 17.

От пролетта на 1939 г. режимът в Словакия плътно следва и прилага германските възгледи за радикално решаване на еврейския въпрос. Еврейският въпрос става водещ външнополитически фактор за управляващите в Словакия, които според условията използват своя антисемитизъм като аргумент пред германците за политическа надеждност и лоялност. Антисемитизмът се използва и като инструмент в антиунгарската пропаганда. Тези елементи активно се следят от българската дипломация[14].

Междувременно полско-германските отношения се влошават. След като на 28 април Хитлер отхвърля пакта за ненападение с Полша, вероятността за разбирателство между двете страни постепенно намалява. Българската дипломация отчита и участието на Словакия при нагнетяването на положението около Полша. В българското министерство на външните работи постъпва информация за струпването на войски в Словакия, както и за въоръжени инциденти по полско-словашката граница. Следи се и пропагандата в Братислава, особено официалните изявления, очевидно в синхрон с Берлин, че Словашката република е решена да прибегне до оръжие, за да си възвърне областите, отстъпени на Полша предишната година[15].

Подписването на пакта Молотов-Рибентроп създава съвършено нова ситуация, която разкрива пътя на войната[16].

Включването на Словакия във военните действия в Полша на страната на Третия Райх безусловно оказва влияние върху международното консолидиране на словашкия режим. Белград изоставя колебанието си и решава да открие в Братислава дипломатическо представителство. Словакия установява редовни дипломатически отношения с Румъния, както и с Унгария, която под германски натиск е принудена да смекчи позицията си спрямо Братислава. Тези факти своевременно са отразени в българския печат[17]. Има и обратен процес, своевременно отразен в донесенията на българските дипломати. След присъединяването на Словашката република към военните действия на страната на Германия, съюзниците на Полша – Великобритания и Франция, обявяват страната за неприятелска територия и изтеглят дипломатическите си представители[18].

---

[13] **Владикин, Л.** Национално-авторитарната словашка държава. Политическа история и конституционна уредба. София, 1941, с. 16.

[14] **Kamenec, I.** Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945. – Historický časopis, 17, 3, 1969, s. 330.

[15] В. „Днес", бр. 1065 от 15 август 1939 г.

[16] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 119, л. 174. Москва, 24 август 1939; В. „Зора", бр. 6060 от 26 август 1939 г. Според журналиста Д. Крапчев след подписването на германо-руския пакт положението, вместо да се подобри, се е влошило. Очевидно, на Германия той е бил нужен, за да увеличи безопасно натиска си върху Полша, която „мъжествено е решена на всички жертви и противостои досега. Както личи вече от всичко, за нея няма връщане, но няма изглежда връщане и за Германия. Двете държави са поставили въпроса на чест и достойнство, на независимост и свобода, на престиж и съществуване".

Крапчев поставя и няколко риторични въпроса: „Всичко това не предвиждаха ли в Москва, когато подписаха пакта за ненападение между Германия и Русия? Не предвиждаше ли г. Молотов, като скрепи с подписа си тоя пакт, че положението ще се влоши, вместо да се подобри? – трябва да сме много наивни да вярваме, че фон Рибентроп не се е обяснил по този въпрос предварително с г. Молотов и че последният и неговите другари не са предвидили и сами първото последствие от подписването на този пакт за ненападение. Наивно е или пък предвзета мисъл е да се допуска, че пактът, подписан завчера в Москва от г. Молотов и г. фон Рибентроп, е както всички пактове, които се подписват всеки ден по широкия свят, както искат да уверят някои мъдреци". – Пак там.

[17] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1119, л. 46. Белград, 9 септември 1939; В. „Зора", бр. 6078 от 15 септември 1939 г.

[18] **Ivaničkova, E.** Britská politika a Slovensko v rokoch 1939–1945. – In: Slovensko na konci druhej sveto-

По време, когато се разиграва трагедията на Полша, а Съветският съюз се готви да навлезе с войски на нейна територия, в словашкия печат се появяват съобщения за установяване на дипломатически отношения между СССР и Словашката република[19]. Очевидно след сключването на съветско-германския пакт за ненападение на 23 август 1939 г. Москва променя своето негативно отношение към разделянето на Чехословакия.

Признаването на Словакия от Белград и Москва премахва колебанията пред българското правителство. На 16 ноември 1939 г., след дълго отлагане, България признава международноправния статут на Словакия като суверенна държава[20].

Анализът на първите контакти в българо-словашките отношения показва вниманието и загрижеността, с които в двете страни се следят териториалните промени. На този етап на преден план излиза необходимостта от взаимно опознаване на двата народа и обществено популяризиране на уреждането на новата държава. България не е сред първите, които признават Словашката република. И този факт веднага очертава мотивите на словашката политика да търси активно сътрудничество с България. Словакия граничи с Унгария, където има сили, които претендират към словашките територии. Още преди установяването на редовни дипломатически отношения от словашка страна се търси морална подкрепа против унгарския експанзионизъм. Това показва, че словаците бързо се ориентират към формулирането и заявяването на ясни позиции и цели и към търсене на съдействие за тяхното отстояване[21].

След избухването на войната приоритет за българската външна политика става сигурността на страната. България предпочита да остане извън войната, а ревизията на Ньойския мирен договор – да се осъществи по мирен път. С оглед на създаденото международно положение и развиващите се събития, отчитайки и националния интерес на страната, на 15 септември 1939 г. Министерският съвет в София взема решение България да остане неутрална в конфликта между двете оси[22].

Установяването на българо-словашки отношения през есента на 1939 г. е последвано от типично казионни мероприятия – най-напред в Братислава е създадено Словашко-българско дружество, а след това по реципрочност в София – Българо-словашко дружество с председател проф. Владикин; по-късно в българската столица е учреден и българо-словашки академичен клуб. Установяването на подобни форми на взаимоотношения, подкрепящи официалната политика на двете държави, е съпътствано от пропагандна кампания за очакваното добро развитие на българо-словашките отношения в културната област и икономическото сътрудничество. Това е период на взаимно ухажване, като активната страна е предимно Словакия. Но на фона на декларативното оживление интерес представляват анализите и оценките на словашката легация в София. Според Б. Писко българската политика е „насочена навътре към себе си”, което „руши англо-френското влияние, но парализира и германското влияние”. А що се отнася до отношенията между България и Словакия, според словашкия шарже д’афер, основа за постигане на българо-словашка взаимност има, но са необходими много усилия[23].

През следващите месеци настъпват сериозни промени във военната конюнктура. Капитулацията на Франция през юни 1940 г. ускорява редица процеси в Югоизточна Европа. Съветският ултиматум до Румъния за връщане на Бесарабия провокира българското правителство да настоява за решаването и на Добруджанския въпрос. Същевременно се

---

vej vojni (stav, vichodiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11 – 25.11.1993. Editori: V. Bystrický, Š. Fano. Bratislava, Historický ústav SAV, 1994, s. 126, 127.

[19] **Марьина, В. В.** СССР и чехословацкий вопрос. 1939 год. – В: Международные отношения страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябр–август 1940). Москва, Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 110; **Čierna-Lantayová, D.** Variácié kontaktov medzi Bratislavou a Moskvou v rokoch 1939–1945. – In: Slovenská republika 1939–1945 v medzinárodných súvislostiach. **E. Ivaničkova a kol.** Bratislava, Historický ústav SAV, 2012, s. 113, 114.

[20] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1119, л. 47. София, 16 ноември 1939.

[21] **Тошкова, В.** България и Третият райх (1941–1944). Политически отношения. София, Държавно издателство „Наука и изкуство”, 1975, с. 96–98.

[22] **Сирков, Д.** Външната политика на България 1938–1941. София, Издателство „Наука и изкуство”, 1979, с. 170; ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1028, л. 123. София, 15 септември 1939.

[23] **Гърдев, К.** Цит. съч., с. 181.

налага България да определи поведението си „както спрямо извършената от страна на Русия акция, така и спрямо Румъния”. Българското правителство твърдо отстоява следваната до този момент позиция за мирно уреждане на териториалните си искания и продължава своята политика на неутралитет[24].

През юли 1940 г. правителството на Райха отправя покана до ръководителите на Румъния, България и Словакия, за да обсъдят в Залцбург спорните въпроси в Югоизточна Европа. В дипломатическите коментари и в печата се изказват предположения, че предстоящите разговори няма да се ограничат само със споровете между Румъния и България, Унгария и Румъния, Унгария и Словакия и т.н., а ще обхванат всички проблеми на Европейския югоизток, разглеждан „като една цялост, с цел да се въведе в тази област една нова стабилизация и едно ново сътрудничество на балкано-дунавските държави със силите на Оста”[25].

Със срещите в Залцбург започва преустройството на Европейския югоизток според германската концепция за изглаждане на междудържавните конфликти в региона. На 27 юли външният министър на Райха декларира пред българите, че границата на германските интереси се простира до Карпатите, поради ангажимента на Германия да пази Словакия. Хитлер признал за основателно искането за Южна Добруджа и обещал подкрепа за неговото удовлетворяване. Освен това уверил, че България не попада „в руската зона на интереси”. Впоследствие Румъния отстъпва част от Трансилвания на Унгария и получава от Германия гаранция за териториалната си цялост, а в Крайова е подписан договорът, с който Южна Добруджа се връща на България[26].

Настъпилите промени предполагат особено внимание от българска страна към процесите, протичащи в Словакия. Германските планове за включването на Европейския югоизток, в това число и България, в изграждането на „новия ред“ изострят вниманието към Словакия, системно изтъквана от германската пропаганда като модел за подражание. В българското външно министерство постъпва богата информация за новите насоки в развитието на страната, очертали се от началото на август. Една от най-важните теми, отразявани през този период, е свързана именно с прилагането на националсоциалистическите идеи в Словакия. Според наблюденията на българската дипломатическа мисия в Братислава, „бързината, с която е приет от словашкия парламент законът за откупуване на еврейските имоти, придобити при екзекуции”, е твърде показателна. Пределно ясно е и, че Германия желае да привърже Словакия към себе си колкото се може по-тясно. В тази връзка е и германската политика за засилване на немския елемент в Словакия и главно в Братислава[27].

Основният международен акт на „новия ред“ е Тристранният пакт, който Германия, Италия и Япония подписват в Берлин на 27 септември 1940 г. Силите на Оста провъзгласяват Европа за зона, в която „новият ред“ трябва да се наложи от Германия и Италия, а Тристранният пакт става инструмент за налагане на това „право”. Присъединяването на нови държави към пакта означава признаване на „новия ред”, т.е. интересите на Германия и Италия да се разпореждат в европейското пространство според собствените си планове[28].

Неяснотите около Тристранния пакт са много, поради което цар Борис III нееднократно аргументира отрицателната позиция на българското правителство за бързо присъединяване към пакта. Същата позиция българското правителство държи и спрямо Москва, като категорично отказва да приеме съветския натиск за сключване на пакт за взаимопомощ. Това ясно изразено желание за необвързване с едната или другата страна обаче не може да бъде поддържано дълго. През ноември 1940 г. за няколко дни три държави от Европейския югоизток – Унгария, Румъния и Словакия се присъединяват към Тристранния пакт. Политическото значение на подписаните от трите държави допълнителни протоколи се оценява в Берлин като укрепване на европейските основи на „новия ред”[29].

---

[24] **Антонов, Н.** Дипломатически спомени. – Летописи, No 5–6, 1992, с. 28; **Городецкий, г.** Роковой самообман. Сталин и нападение Германии на Советский союз. Москва, РОССПЭН, 2001, с. 20.

[25] “Народна информация”. Преглед на събитията и печата. София, 19–26 юлий 1940 година; В. „Зора”, бр. 6332 от 24 юли 1940 г.

[26] Министерство на външните работи и изповеданията – Дирекция на печата. Преглед на чуждия печат, № 169 от 30 юли 1940 г., с. 8; В. „Зора”, бр. 6365 от 1 септември 1940 г.; ЦДА, ф. 176 К, оп. 1ш, а.е. 261, л. 26. София, 18 септември 1940.

[27] ЦДА, ф. 176 К, оп. 8, а.е. 859, л. 3. Братислава, 12 септември 1940.

[28] Пак там, а.е. 958, л. 5. Служебен препис. Извлечение от бюлетина на БТА № 805/27 септември 1940.

Независимо от активното включване на Словакия в германските планове, българската държава първоначално установява нисък ранг на дипломатически отношения с нея. Очевидно възпитаната в принципите на демокрацията и парламентаризма българска дипломация не одобрява режима в Словакия. Едва в края на август 1940 г., почти десет месеца след официалното признаване на суверенитета на Словашката република, България изпраща първия си дипломатически представител д-р К. Шишманов, с ранг втори легационен секретар, при това без акредитивни писма. Пред Външното министерство Шишманов застъпва становището, че в Словакия ролята на българската дипломатическа мисия не може да бъде друга, освен „наблюдателна и информативна“ и то относно плановете на големите държави в Средна и Югоизточна Европа. Това забавя фактическото установяване на редовни дипломатически отношения. Едва на 9 януари 1941 г. Шишманов връчва на външния министър на Словакия В. Тука акредитивното си писмо за временно управляващ Царската легация в Братислава, която от този момент започва да функционира официално. Най-сетне двустранните отношения са квалифицирани като „сърдечни”[30].

Съдържанието на донесенията на К. Шишманов през този период наистина се отличават с „наблюдателност и информативност”. Една от темите, които той редовно проследява и по която информира външното министерство, е развитието на еврейския въпрос в Словакия. Тази тема ще продължава да заема място в обзорите и анализите, получавани от Братислава и през следващите години, когато България, под германски натиск, се присъединява към политиката на антисемитизъм[31].

Подробни сведения Шишманов предоставя и за словашко-унгарските и словашко-германските отношения, позовавайки се и на словашката преса. Според оценката на българския дипломат, Словакия е влязла в 1941 г. по-консолидирана – политически, чрез присъединяване към Тристранния пакт, и стопански, след сключването на поредица от търговски договори със Съветска Русия, Италия и Финландия[32].

Друг проблем, системно проследяван и анализиран в донесенията на Шишманов, е този за влиянието на националсоциализма в Словакия и за мястото на националсоциалистическата идеология в консолидирането на политическата система на страната. Според анализите на Шишманов, националсоциализмът е присъщ най-вече на управляващите, на върхушката, която води усилена пропаганда, особено след Залцбург. Но словаците трудно се приспособяват към идеите на националсоциализма. Пак според анализите на Шишманов, в края на август в Словакия е въведен националсоциалистически курс, министър-председателят Тука говори за преустройство на страната. Именно тогава в Хлинковата партия се образуват фракции – едната, начело с Тисо, с присъщата за неговия духовен сан умереност и консервативност, а другата – начело с Тука, който е радикален, дори политически екстремен, оглавявайки течението за основно преустройство на конституцията, парламента и партията в духа на националсоциализма[33].

С присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. и навлизането на германските войски се прави решителен завой в българската политика. Тя влиза в съюзнически отношения, освен с държавите, учредителки на пакта, и с Румъния, Унгария и Словакия. Разширяването на Тристранния пакт и стремежите на Германия да наложи обединяващата си роля по отношение на новоприсъединилите се държави налага и характерна политико-географска терминология. На 16 март 1941 г. в. „Зора“ излиза с интригуващото заглавие „Пред окончателно уреждане на въпроса за границите в Юго-Източна Европа“ и призовава да се използва понятието Югоизток вместо Балкани. А понятието „Югоизточна Европа“ изразява германската политика за създаване на единно и интегрирано в системата на новия ред политическо пространство, на мястото на раздираните от противоречия страни от Балканите[34].

---

[29] Сп. „Отец Паисий”, год. XIII, ноември 1940 г., кн. 9, с. 441.

[30] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 891, л. 3. Братислава, 9 януари 1941.

[31] В. „Зора”, бр. 6354 от 18 август 1940 г.; Еврейският въпрос (1939–1944). Документи от българския дипломатически архив. Съставителство, коментар и бележки А. Кочанкова. София, „Херон прес”, 2014, с. 75. Братислава, 17 октомври 1940.

[32] ЦДА, ф. 176 К, оп. 15, а.е. 2, л. 22. Братислава, 22 декември 1940.

[33] Пак там, оп. 8, а.е. 859, л. 8. Братислава, 22 януари 1941.

Присъединяването на България към Тристранния пакт води до промяна на официално изразяваното чрез българската пропаганда отношение към Словашката република, както и до реално задълбочаване на българо-словашките отношения, макар и не веднага. Първите актове в двустранните отношения имат формален характер – размяна на телеграми с „топли поздравления“ и пожелания за „по-нататъшно задълбочаване на приятелските връзки”; декориране на министър-председателя Тука с българския „Велик кръст на ордена Св. Александър“ по случай словашкия държавен празник, както и връчването на български ордени на висши служители от словашкото външно министерство; провеждане на сказки и беседи при отбелязване на националните празници на двете държави. Пак по тази линия на взаимна доброжелателност се развива културното сътрудничество между неправителствени, но по същество провеждащи официалната линия, организации[35].

Разгромът на Югославия през април 1941 г. довежда до нови териториални промени в Югоизточна Европа. На 10 април е обявена Независимата държава Хърватия, която получава незабавно дипломатическо признаване от Германия и Италия. Определянето на новите граници в Европейския югоизток намира жив отзвук в Словашката република, която е и една от първите сред малките съюзници на Тристранния пакт, която се солидаризира с унищожаването на Югославия, прекъсвайки дипломатическите си отношения с Белград. Словакия демонстрира и горещи симпатии към предстоящото осъществяване на българските национални въжделения, търсейки благоразположение и подкрепа за лелеяната в Братислава промяна на словашко-унгарската граница. Не е забравена ролята на Италия в причинената с Виенския арбитраж неправда. В този дух Братислава осъжда италианските домогвания в Македония, особено след като Италия е осъществила своите териториални и политически претенции в Адриатика. Българската дипломация отчита, че Словакия се стреми да намери поддръжка за своите аспирации сред държавите, имащи причини за недоволство от италианската експанзия, а България е сред тях[36].

В края на май 1941 г. цар Борис III пристига в Словакия с брат си княз Кирил Преславски – едно закъсняло посещение по повод 80-годишнината на бившия български цар Фердинанд. Българските гости водят разговор с президента Тисо и с министър-председателя Тука, а вестниците нашироко пишат за българо-словашкото приятелство. Предположенията, че това посещение има редица неафиширани цели, разпалва политическите фантазии и предизвиква активен интерес както в Словакия, така и в някои европейски столици. Слуховете, че на княз Кирил е предложено да стане крал на Словакия и че с подобен акт би се противостояло на претенциите на Будапеща за земите от короната на Св. Стефан, включително и Словакия, са толкова шумни и упорити, че се налага официалното им опровергаване от словашкото външно министерство. Унгарските дипломати в Братислава и в София също проявяват бдителност към тези слухове, поради опасения от евентуалното провъзгласяване на Словакия за монархия и от последиците от един подобен акт за бъдещото териториално разграничаване на страните от Югоизточна Европа[37].

На 19 юни 1941 г., в навечерието на войната на Изток, цар Борис III отново посещава Словакия. В Братислава царят пристига от Виена, за да посети частно председателя на републиката д-р Тисо. Българският монарх води продължителен разговор с него. В знак на специално внимание цар Борис е награден с най-високия словашки орден – „Прибина”, със златно огърлие. Това посещение ще остане в историята на Словашката република като първо (и последно) посещение на чужд държавен глава[38].

---

[34] В. „Зора”, бр. 6525 от 16 март 1941 г.

[35] В. „Днес”, бр. 269 от 5 март 1941 г.

[36] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а.е. 1037, л. 18–20. Братислава, 10 април 1941.

[37] **Holec, R.** Coburgovci a Slovensko. Bratislava, „Kalligram”, 2010, s. 301, 302; **Груев, Ст.** Корона от тръни. Царуването на Борис III 1918–1943. София, Издателство „Български писател“ – списание „Летописи”, 1991, с. 368.

Но наред с видимата, протоколната част, по време на посещението си в Словакия българският цар узнава, че между Германия и Съветска Русия предстои разрив. А дни по-рано, при разговорите с Хитлер, цар Борис III не получава сведения по този въпрос. Впрочем цар Борис III има и свои канали за информация. По сведения на българското военно разузнаване Вермахтът придвижва големи военни сили към границата на Съветския съюз. Военният сблъсък очевидно е неизбежен[39].

Посещенията на цар Борис III дават тласък на развитието на българо-словашките отношения. На 6 юни 1941 г. легационният съветник Й. Стратиев е назначен за управляващ царската легация в Братислава. Скоро след това, считано от 1 август 1941 г., Стратиев е повишен в чин пълномощен министър III клас. На 10 септември в Братислава е подписана и Спогодба за търговия, обмен и отнасящите се до него плащания между Царство България и Словашката република, с която повторно, за срок от една година, се урежда търговската размяна между двете страни[40].

На 22 юни германската армия навлиза на широк фронт на територията на Съветския съюз. Малко след Румъния във войната срещу Съветския съюз влиза и Словакия – германо-словашки части действат в Галиция. Унгарските войски се сражават южно от Днестър. Финландските войски също тръгват срещу Съветския съюз. Италия участва със значителни контингенти във войната на Източния фронт. Освен това отделни доброволци, както и доброволчески отряди от Испания, Португалия, Швеция, Дания, Фландрия, Хърватия и дори Франция вземат участие във войната срещу Съветите[41].

Изпращането на словашки военни части на Източния фронт е обект на постоянен коментар в българските вестници. Но има разминаване между вестникарската пропаганда и оценките на Шишманов от Братислава, според когото участието на словаците във войната е „непопулярно”; без съмнение словашките управници очакват изгоди от това, като се осигури „благосклонното съгласие на Германия за уреждането на някои териториални и народностни въпроси, засягащи отстъпените на Унгария земи. И не е случайно, че с разширяването на военния конфликт настъпва ново обостряне на словашко-унгарските отношения[42].

България, единствена от сателитите, не взема участие във войната на Изток. След 22 юни 1941 г. българското правителство поема защитата на интересите на по-голямата част от силите на Тристранния пакт пред СССР, както и организиране на преминаването на личния състав на официалните мисии на Германия, Италия, Унгария, Румъния, Словакия и Дания в Москва през България. Българското правителство поема също така задължението да организира връщането през България на съветските официални мисии от изброените държави в отечеството им. Тази деликатна мисия е изпълнена при абсолютен ред при граничния пункт Свиленград[43].

Германската пропаганда представя Европейския югоизток като зона без конфликти, безусловно приела принципите на „новия ред”. На практика обаче никоя от страните в Югоизточна Европа не е доволна от новите граници, начертани от Германия и Италия чрез политически арбитражи и военни кампании. Идеята за възстановяване на една голяма държава под ореола на короната на Св. Стефан, основател и пръв крал на Унгария, провокира естествената солидарност на Букурещ, Загреб и Братислава срещу унгарския експанзионизъм. В този контекст е и опитът за реанимиране на Малката антанта, регионален блок, насочен и срещу агресивната унгарска политика[44].

България не остава изолирана от тези планове. През октомври 1941 г. министър-председателят Б. Филов посещава Будапеща за размяна на ратификационните документи по сключената в началото на същата година българо-унгарска културна спогодба. Това посещение, съгласувано и с Германия, задълбочава недоверието, страховете и интригите между малките съюзници на Третия райх. Слухове за по-тясно сътрудничество между България и Унгария циркулират месеци наред. Под влияние на това, Словакия засилва натиска си върху българското правителство за финализиране на подготвената от месеци идентична българо-словашка културна спогодба. При посещението си при цар Борис III във връзка с подписването на спогодбата (22 октомври 1941 г.), словашкият представител изтъква, че отношенията между словаците, хърватите и румънците са много близки поради агресивната унгарска политика. Германия обаче не би допуснала сключването на пакт между трите държави срещу Унгария[45].

---

[38] **Holec, R.** Op. cit., s. 673, 674.

[39] **Тошкова, В.** Цит. съч., с. 63; Съветниците на цар Борис III. Народен съд. Дознания. Съставители Д. Шарланов, П. Мешкова. София, Печат „Риана“ ООД, 1993, с. 249.

[40] В. „Зора”, бр. 6590 от 6 юни 1941 г.; В. „Днес”, бр. 345 от 6 юни 1941 г.; ЦДА, ф. 176 К, оп. 11, а.е. 2010, л. 37. Братислава, 10 октомври 1941.

[41] Мировые войны XX в. Кн. 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. Москва, Издательство „Наука”, 2002, с. 105.

[42] В. „Дневник”, бр. 12448 от 25 юни 1941 г.; ЦДА, ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1029, л. 26–29. Братислава, 19 юли 1941.

[43] В. „Зора”, бр. 6623 от 17 юли 1941 г.

[44] **Тошкова, В.** Цит. съч., с. 96–98.

Противоречията между сателитите на Германия са обект на взаимно разясняване и в Берлин при присъединяването им към Антикоминтерновския пакт на 25 ноември 1941 г. В продължение на няколко дни Хитлер приема последователно външните министри на всички подписали пакта държави, като от германска страна се застъпва тезата за единство и сплотеност на силите от Оста в името на все по-илюзорния „нов ред"[46].

Японското нападение над Пърл Харбър и обявяването на война на САЩ от страна на Германия и Италия отварят нова страница в историята на войната. Като култивират блоковото мислене и блоковата обвързаност на своите малки съюзници, Германия и Италия ги противопоставят на антихитлеристката коалиция, основите на която са положени с Атлантическата харта от 14 август 1941 г.[47].

Макар че през 1942 г. военните ангажименти на малките съюзници на Райха нарастват, напрежението във вътрешните им отношения продължава. „Призракът на Малката антанта" витае чрез различни инициативи на румънската политика, в които активно са включени и хърватски и словашки културни среди. Съществуващата мълчалива солидарност между Румъния, Независимата държава Хърватия и Словакия против Унгария периодично се проявява под формата на различни приятелски манифестации[48].

Наред с външнополитическите анализи и наблюдения, във външното министерство постъпват и подробни сведения за вътрешния политически живот в Словакия. Една от водещите теми в донесенията от Братислава е тази за различията и съперничеството между двамата ръководители на словашката политика – Тисо и Тука. Стратиев оценява Тисо като умерен и консервативен, ползващ се със симпатиите на по-голямата част от словаците, които показват известна сдържаност спрямо германското влияние. Докато Тука, според Шишманов, е привърженик на „чистите линии в словашката политика", на откритото и безрезервно следване на Германия[49].

В донесенията от Братислава се прави преглед и на текущите законодателни инициативи, при това с подчертан интерес към онези от тях, които допринасят за задълбочаване на тоталитарния характер на управлението в Словакия. Широко се коментират законодателните реформи в области, в които и в България се експериментира. Такъв например е словашкият закон за организиране на професиите на партийно-държавна, казионна основа. Друг закон, чието съдържание, обществен отзвук и прилагане става обект на аналитично проследяване е Законът за организиране на Хлинковата партия, който я провъзгласява за държавна, а нейният председател – за водач на партията и държавата. Приемането на този закон задълбочава авторитарно-тоталитарните белези на словашкия режим – водаческото начало в съчетание със строга дисциплина и контрол върху политическите и обществените прояви на словашките граждани[50].

След успехите на съюзниците при Сталинград и в Северна Африка, отношенията в системата на Тристранния пакт навлизат в нова фаза и значително се усложняват. Дипломатическите известия от Братислава показват, че в Словакия нараства безпокойството след сталинградския разгром. Въпреки напомнянето на германската пропаганда за заслугите на Германия, симпатиите към нея чезнат, съществува почти състояние на паника. Влиянието на английската и чешката пропаганда сред словаците нараства, което очевидно дава резултат – увеличават се противогерманските настроения и прояви в словашкото общество[51].

---

[45] **Филов, Б.** Дневник. София, Издателство на Отечествения фронт, 1990, с. 410; Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Sv. 1. Priredila N. Kisić Kolanović. Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2003, doc. 31, str. 114. 1941. listopad 24. Sofija.

[46] **Тошкова, В.** Цит. съч., с. 79, 80; ЦДА, ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1153, л. 9–14.

[47] В. „Зора", бр. 6758 от 26 декември 1941 г.

[48] ЦДА, ф. 176 К, оп. 15, а.е. 26, л. 65–68. Будапеща, 21 януари 1942.

[49] Пак там, оп. 8, а.е. 1138, л. 15. Братислава, 14 април 1942.

[50] Пак там, оп. 15, а.е. 42, л. 24. Братислава, 2 ноември 1942.

Под знака на тези настроения преминава и аудиенцията, дадена от президента Тисо при връчване на акредитивните писма на новия пълномощен министър в Братислава Илия Белинов на 2 април 1943 г. В политическите си анализи Белинов констатира общия дух на песимизъм, който витае сред словашките държавници пред успешното настъпление на Съветите и очаквания разгром на Германия. Същевременно неблагоприятното военно развитие е повлияло за утихване на вътрешнопартийните борби в управляващата партия; личното влияние на фюрера, както и страхът пред външната опасност очевидно са „накарали да замлъкнат личните вражди и недоразумения, за да дадат място на съгласие и единодушие, отговарящи на външното и вътрешнополитическо положение"[52].

Що се отнася до непосредствените прояви на двустранните отношения, Белинов отбелязва приповдигнатия дух, с който е посрещнато посещението на министъра на народното просвещение Б. Йоцов в Братислава за ратифициране на българо-словашката културна спогодба[53].

След осъществения през лятото на 1943 г. англо-американски десант в Сицилия процесите на дестабилизация сред силите на Оста продължават. Сред словашката върхушка се изказва опасението, че това е началото на края. Белинов набляга, че това е мнението на голяма част от словашкото общество, включително и на голяма част от управляващите кръгове[54].

Оставката на Мусолини и последвалата правителствена криза в Италия също предизвикват загриженост в Словакия. Развитието на военните действия през юли на Източния фронт и в Сицилия, умело използвано от неприятелската пропаганда, води до още по-голямо разколебаване. Самите словаци нямат вяра в оцеляването на словашката държава и пред страха да бъде погълната от германци и унгарци, предпочитат да се върнат в границите на Чехословакия. Белинов е категоричен в оценката си: „Ако днес може да се постави диагноза на политическите чувства на интелигенцията и народа общо, смело може да се каже, че словакът е „настроен чехословашки"[55].

Когато през август 1943 г. цар Борис III посещава Фердинанд в Свети Антон никой не предполага, че това е за последен път. След краткото си посещение в Словакия цар Борис III заминава за Германия. Разговорът му с Хитлер изяснява, че катастрофата е близка. След завръщането си в София, на 23 август 1943 г., българският монарх умира[56].

В траурната церемония по погребението на цар Борис III участва и словашка правителствена делегация[57].

Отпадането на Италия от военнополитическата организация на „новия ред" предизвиква различни реакции сред малките съюзници на Третия райх. Някои от сателитите се опитват да използват капитулацията на Италия като аргумент за обезсилване на постановленията на Тристранния пакт, но безуспешно. Германското и японското правителство излизат с обща декларация: „Измяната на правителството на маршал Бадолио не засяга по никакъв начин Тристранния пакт, който си остава, както и в миналото, в сила. Германия и японското правителство са решени да продължат войната с всички разполагаеми средства до нейния победоносен край”[58].

---

[51] Пак там, оп. 8, а.е. 1250, л. 47. Загреб, 5 февруари 1943.

[52] Пак там, оп. 15, а.е. 52, л. 79, 80. Братислава, 2 април 1943.

[53] **Бистрицки, В., Й. Хрозиенчик.** В общата борба. Революционната дейност на българските студенти в Словакия в периода на Втората световна война. София, Издателство на Отечествения фронт, 1982, с. 64, 65.

[54] ЦДА, ф. 176 К, оп. 20, а.е. 319, л. 14. Братислава, 22 юли 1943.

[55] Пак там, оп. 15, а.е. 62, л. 164. Братислава, 31 юли 1943.

[56] **Holec, R.** Bulharský excár Ferdinand a Slovensko (1939–1944). – Historický časopis, 2008, 56, 4, s. 678.

[57] ЦДА, ф. 176 К, оп. 1ш, а.е. 449, л. 72. Братислава, 29 август 1943; л. 75. Братислава, 1 септември 1943.

Официален Букурещ декларира, че остава привързан към политиката на Оста. Напрежението между Словакия и Унгария обаче нараства. В Братислава широкообхватното сътрудничество между Рим и Будапеща се смята като първопричина за унгарския успех на Виенския арбитраж през 1938 г. Сега, след отпадането на Италия като фактор, словаците мислят за възвръщане на земите, присъединени към Унгария[59].

Положението в Словакия се наблюдава с внимание от българската дипломация. Констатира се задълбочаване на духовната криза сред обществото, обхванала вече и управляващите среди. Вяра в победата на Германия няма. Тенденцията да се отдели съдбата на държавата от съдбата на Оста започва да се проявява все по-отчетливо като целта на управляващите е да се запази независимостта на държавата, а „за безпартийната и по-ляво настроена интелигенция и народа – спасяването на нацията”[60].

Българската дипломация отделя специално внимание и на германо-словашките отношения. Противогерманските настроения растат в зависимост с германските военни неуспехи. Споразуменията на Бенеш с Москва, осигуряващи възстановяването на Чехословакия, и силната подкрепа, която намира в Лондон, увеличава прочехословашките настроения. Вярата, че Словакия ще запази самостоятелност, е на изчерпване. Дори министрите на Тисо не са сигурни словашки патриоти. Що се отнася до германофилите словаци – такива изобщо не са останали[61].

Новият словашки дипломатически представител в София, Б. Галванек, връчва акредитивните си писма на 3 декември 1943 г. Тонът, терминологията при връчването и размenените речи са твърде показателни. Отминало е времето, когато се споменават „великите водачи на Германия и Италия“ и техният принос при установяването на „новия ред”. Солидарността между страните от Тристранния пакт също не се коментира[62].

С напредването на Червената армия Словакия се превръща във важна зона, която трябва да осигури германския тил. Посещението на Тисо при Хитлер през май 1944 г. става обект на подробен коментар в дипломатическите анализи, идващи от Братислава. Очакванията за резултатите от това посещение са различни. Предполага се, че Хитлер ще иска да се ликвидира с „чехословашките настроения, обзели болшинството от управляващите”. Не се изключва и коренна правителствена промяна, но при всички случаи се отхвърля възможността в Словакия да се стигне до окупация по унгарски образец. Все пак е възникнал въпросът за по-дейно сътрудничество на словаците във връзка с настъплението на руската армия към Карпатите. Докато германците упражняват натиск върху словаците, България е подложена на натиск от руска страна – в Москва недоумявали, защо се отхвърля искането за отваряне на руски консулства във Варна, Бургас и Русе. Бързите победи на съюзниците и очакването, че краят на войната наближава, създават атмосферата, в която предполагаемите победители се готвят да диктуват мира и да градят новия свят[63].

Отношенията със Словакия впрочем все повече губят политическия си оттенък вследствие на приближаването на фронта и се формализират все повече. Показателно е, че при окончателното напускане на Галванек, той дори не е приет от министър-председателя Багрянов. Словашките дипломати в София обясняват тази липса на внимание с подценяването на словашкия суверенитет. През август управляващият словашката легация Холмок сондирал дали ще бъде даден агреман за пълномощен министър на Иван Милец, бивш представител на Словакия в Букурещ. От словашка страна обаче не отправят официално запитване по този въпрос. Явно и в Братислава отношенията с България са пред „замразяване”[64].

---

[58] Министерство на външните работи и изповеданията – Дирекция на печата. Преглед на чуждия печат, № 209 от 20 септември 1943 г., с. 5.

[59] ЦДА, ф. 176 К, оп. 15, а.е. 65, л. 91. Букурещ, 21 септември 1943; **Lipták, Ľ.** Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny. – In: Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a Maďarsku. Bratislava, Vidavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969, p. 241.

[60] ЦДА, ф. 176 К, оп. 15, а.е. 67, л. 18. Братислава, 30 септември 1943.

[61] Пак там, а.е. 80, л. 32. Братислава, 16 май 1944.

[62] Пак там, ф. 3 К, оп. 12, а.е. 1853, л. 2, 4, 6, 8, 9.

[63] Пак там, ф. 176 К, оп. 15, а.е. 79, л. 69. Братислава, 11 май 1944.

С развитието на военната конюнктура и под влиянието на редица други фактори българо-словашките отношения се ограничават на пропагандно и дипломатическо ниво. В докладите, получавани от българската легация в Братислава, продължава да се анализира състоянието на режима, поведението на опозиционните и прочехословашки настроени групировки и тяхната външна ориентация. Новите моменти в традиционно проследяваните насоки са свързани с отчитането на нарастващите антигермански настроения сред различните политически и обществени прослойки, включително и сред управляващите, както и със случаите на публичното им заявяване. От лятото на 1944 г. вниманието на българската политика изцяло е насочено към настъпващата на Балканите Съветска армия. Съвсем естествено интересът към Словакия отпада, което се вижда и от все по-рядко получаваната в София информация от Братислава, сведена през тези месеци до кратки шифровани телеграми. Създадени и действащи в рамките на една военновременна конюнктура, българо-словашките отношения са преустановени веднага с налагането на нова геополитическа рамка.

---

[64] Пак там, оп. 2ш, а.е. 2, л. 167. Панчарево, 8 август 1944; оп. 15, а.е. 84, л. 74. Братислава, 10 август 1944.

SOCIAL ENGINEERING, PROPAGANDA AND DIPLOMACY: THE IMAGE OF THE SLOVAK NATIONAL-AUTHORITARIAN STATE IN BULGARIA (1939–1944)

Nikolai Kochankov

(SUMMARY)

Bulgaria and Slovakia, as well as their diplomatic, military and political, economic and cultural relations are an integral part of the history of the Southeast Europe during the Second World War. The two countries and their relations were experiencing strong influence of a complex set of factors and of the dominant and mediating role of the German policy. The German plans for world domination and a new order in Europe affected almost all aspects of life in the old continent – state, international relations, economics, and historical coexistence of different ethnical communities. In Central and Southeastern Europe the German policy led to the formation of a mosaic of allied, semi-independent satellite regimes of Germany, whose development and relationships it continued to affect during the entire period of the war. In parallel, Bulgaria, Slovakia and other "small" allies of the Third Reich tried to defend their often antagonistic interests intertwined in the national question in the Southeast. At a later stage, the Soviet and Anglo-American influence would also be felt in this already complex set.

The study of the relations between Bulgaria and Slovakia – bilateral and after the accession of both countries to the Tripartite Pact – allied gives new perspectives on major events and developments in the war, but especially to the national-territorial problems in Central and Southeastern Europe and to the attempts for their solving during the war years.

In recognition of the Slovak Republic by the Bulgarian government and the establishment of diplomatic relations with Bratislava new information sources and information channels appeared which broadened the awareness of the Bulgarian state institutions for the development of important segments of the political relations in the controlled zone of Germany. The documentation formed as a result of routine diplomatic activity was part of the information environment required to monitor the daily military

and international situation with which Bulgaria had to comply.

Ultimately, the factual establishment of bilateral relations not only represents an independent research problem, it sheds light on the specific activity of the Bulgarian diplomacy, as well as on a number of discrete patterns and mechanisms of Bulgarian foreign policy. Bulgarian foreign policy can be seen in a new light as a result of complicated, complex interactions.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ И ТЯХНОТО НАСТАНЯВАНЕ В ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX В. – ЕДНА ТЪЖНА СТРАНИЦА В НАЦИОНАЛНАТА НИ ИСТОРИЯ

Красимира Узунова

Изселническият процес, който обхваща многохилядното българско население, живеещо в компактни селища в Източна и Западна Тракия и в Мала Азия, е важна част от националната ни история. Миграционните движения на този огромен поток от хора към пределите на България засягат чувствително териториите на Хасковския регион, който е разположен в непосредствена близост до тогавашната ни граница с Турция. Това е основната причина, поради която в периода между 1912–1928 г. през неговата територия преминават големи бежански потоци от Тракия и Мала Азия. Част от бежанците остават в региона и се заселват трайно в него, за да са по-близо до родните си места и с надеждата отново да се завърнат там.

Проследяването на селищата, от които идват бежанците, установяването на техния брой, както и селищата в Хасковския регион, където те се заселват, е проучвана през годините тема. Едно от първите ѝ изследвания е „Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924“ на Анастас Разбойников, издадено от Тракийския научен институт. Тодор Браянов също разглежда въпроса в статията „Българи бежанци от Тракия”, отпечатана още през 1965 г. в Известия на Тракийския научен институт. В нея авторът прави преглед на разселването на бежанците в цялата страна. На този проблем е посветено и изследването на Стоян Райчевски – „Източна Тракия XV–XX в.”, издадено през 2002 г. През 2011 г. излиза и книгата на Димитър Шалапатов – „Българските християнски селища в Западна (Беломорска Тракия)“, която е добър опит за допълване на темата. Изясняването на миграционните процеси в Източна и Западна Тракия в началото на XX в. и настаняването на хиляди бежанци от тази част на Балканите в Хасковския регион запълва сериозна празнота в местната история.

Историко-географската област Тракия обхваща част от Южна България, Североизточна Гърция и европейската част от Турция. Тя е плодородна, с добър климат, има стратегическо значение и затова винаги е заемала важно място в живота на Балканите. Населена с християни и мюсюлмани, в периода на новата история на Балканите тя се превръща и в една от най-оспорваните територии. Началото на този спор се слага с Берлинския договор от 1878 г., който превръща Северна Тракия в автономна област на Османската империя под името Източна Румелия, а Източна и Западна Тракия оставя в пределите на империята и превръща областта в най-оспорвана територия през първата половина на XX в.

Заселено в Тракия от поколения наред, българското население се занимава най-вече със земеделие и животновъдство, както и със занаяти и търговия. Обитава своите селища, обработва и предава по наследство земи и други имоти. Десетилетия наред то развива своя стопански и духовен живот, изгражда църкви и училища, с които съхранява и предава от поколение на поколение българския дух, традиции и култура. Затова след 1879 г. не скрива надеждите и стремежа си за скорошно присъединяване и обединяване със свободните български територии.

С разпадането на Османската империя в края на XIX в., Тракия се превръща в спорна територия, решенията за която се търсят повече със силата на военния натиск, отколкото с дипломация. Активната намеса на Великите сили създава условия през следващите десетилетия тази плодородна област и нейното население да се превърнат в заложник на чужди политически интереси.

В началото на XX в. българският народ и неговите политици са особено чувствителни към тракийския проблем. Санстефанският мирен договор, основан на определените и признати от империята граници на Българската екзархия, дава надежди българите да очакват, че Източна и Западна Тракия ще бъдат включени в границите на възстановената държава след 1878 г. След като това не се случва, през 1885 г. българският народ, обявявайки Съединението, поема отговорността и последиците, но успява да наложи обединяването с териториите, заемащи Северна Тракия, получила името Източна Румелия.[1]

След Съединението и особено след признаването на независимостта на българската държава през 1908 г. претенциите за владеенето на Източна и Западна Тракия се проявяват с нова, още по-голяма сила. През второто десетилетие на ХХ в. българската политическа класа предприема стъпки за решаването на тракийския въпрос със силата на оръжието, но преживява големи разочарования и две национални катастрофи. Като последица, правителствата на Турция и Гърция започват да прилагат твърда политика на обезбългаряване на Тракия. Надигат се няколко вълни на етнически размествания, при които българското население в тази област насилствено е изтласкано в пределите на България, а на негово място са заселени гърци и турци. Едновременно протича и процес на насилствено преселване на българското население от Мала Азия. Случват се едни от най-мъчителните и трагични събития в новата ни история, в които хиляди българи са принудени да напуснат родните си места, да изоставят дотогавашния си живот, домовете и имотите си, а в много случаи и малките си деца, за да търсят спасение в пределите на България. Насилственото изселване на българите от Тракия прераства в бежански проблем, който отприщва потоци от бежанци към пределите на страната.

Изселническите вълни, които преживява българското население в Тракия, не са еднакви както по своята интензивност, така и по отношение на селищата и регионите, от които идват и към които се насочват бежанците. Първата вълна се надига след изтегляне на руските войски от освободената българска територия през 1878 г., когато става ясно, че Източна и Западна Тракия остават в пределите на Османската империя. Тя е сравнително малобройна и почти не засяга Хасковския край, през който минава част от южната ни граница. Избухналото и жестоко потушено Илинденско-Преображенско въстание през 1903 г. предизвиква втора вълна от бягащи към южната ни граница българи в търсене на защита и спасение. Кланетата по време на въстанието в Източна Тракия са жестоки, а 66 селища са опожарени до основи. 20 000 души – жени, деца, старци, са принудени да бягат към България.[2] Най-многолюден е човешкият поток, който се насочва към България по време на третата бежанска вълна – от края на втората Балканска война, като обхваща и 20-те години на ХХ в., време наситено с важни събития, сред които се нареждат и сключените международни договори, прекрояващи границите на балканските държави.

След приключване на краткотрайната Междусъюзническа война, страната ни вече граничи само с неприятелски настроени съседи, които се готвят да разпределят помежду си спорни и безспорни територии. Като нарушават през 1913 г. Лондонския мирен договор, турските войски реокупират Тракия и подлагат живеещото там българско население на безмилостно унищожаване. Една част от местните българи са избити, други, ужасени от кървавите насилия, бързат да потърсят спасение в пределите на България. Трагичните събития от края на лятото и есента на 1913 г. насочват към Хасковския регион голяма част от бягащите към българските граници хора. Ужасът от кървавите преживявания и страдания оставят у оцелелите бежанци тежки незаличими спомени, които те предават по-късно на своите потомци. Скоро след погрома на българското население, проф. Л. Милетич посещава засегнатите места, събира факти и впечатления, които публикува в своята книга „Разорението на тракийските българи 1912–1913 г.”. Книгата се превръща в обвиняващо доказателство за зверствата, извършени над българското население, като документира по безспорен начин турската правителствена политика на пълно обезбългаряване на района чрез унищожаване и прогонване на местното християнско население отвъд пределите на страната.[3]

Твърдата и безкомпромисна политика на

---

[1] **Генов, Ц.** Освободителната война 1877–1978 г., Изд. „Наука и изкуство”, С. 1978, с. 262–263.

[2] **Спиров, Н.** Преображенското въстание, С. 1983, с. 234.

[3] **Проф. Д-р, Милетич, Л.** Разорението на тракийските българи през 1913 г., Държавна печатница, София, 1918 г.

турската държава спрямо българското население след Балканските войни предизвиква най-голямата до тогава изселническа вълна, в резултат на която в пределите на България само през 1913 г. влизат 19 851 семейства с 88 919 души. Огромният поток от тракийски българи, който за кратко време се стича към южните ни граници, е резултатът от последователното обезбългаряване на част от Тракийския регион. В изпълнение на тази цел, турското правителство си служи по-малко с дипломация и много повече с жестоки изстъпления и кланета. Подгонено не толкова от решенията, записани в клаузите на мирния договор, колкото от ужасите, извършвани от турските цивилни и военни банди, мирното българско население търси спасение в пределите на България. Трябва да се отбележи, че броят на влезлите в страната бежанци по това време е много по-голям от посочените официални данни, тъй като част от пристигащите хора не търсят съдействие и помощ от Дирекцията за бежанците и не получават статут на бежанци. Според, макар и не пълните данни на тази служба, най-много са бягащите от Източна Тракия, в чиито 17 околии има 150 селища, населени с 20 187 български семейства, защото тези хора се озовават в центъра на военните действия. По-голямата част от населението на най-многолюдните български селища в двете околии – Одринска и Лозенградска, и от района на Чорлу, Силиврия, Чаталджа и Цариград, преминава в България и, регистрирано или не, остава в южните крайгранични райони заради близостта до родните места. В резултат само на бежанската вълна през 1913 г. в Хасково и региона се настаняват 1374 семейства от Източна Тракия, регистрирани в службите за настаняване на бежанците. Голяма част от пристигащите обаче не се регистрират, което не дава възможност да бъде установен реалният им брой. Основната част от прииждащото население се преселва от януари до ноември 1913 г., но този процес продължава до 1923 г., когато в страната пристигат последните семейства от Одринско и Узункюприйско.[4]

Съпоставянето на данните на службите по настаняване на бежанците със спомените на техните потомци дава възможност за съставяне на приблизително по-точна информация за местата, откъдето идват тези хора в Тракия и селищата на Хасковския регион, в които се настаняват. Тук се стичат хора от различни краища на Източна Тракия, които се стремят в повечето случаи да се заселят в компактни маси, формирани на принципа на общото родно място, по родове, семейства, съседи и пр. Например, от всичките 493 български семейства от района на Бабаески, 383 напускат домовете си и пристигат в България и 62 от тях се насочват към Хасково. По-късно те се настаняват в с. Левка. Българските семейства от района на Бунархисар са 1560. Повечето от тях – 1183, напускат домовете си и 50 семейства се настаняват в Хасковско. От района на Виза, от общо 583 български семейства 478 напускат домовете си, но в Хасковско идват 9 семейства.

Най-многобройно е българското население в Лозенградския район. От всичките 3989 български семейства, които живеят там, 2702 се изселват, като 59 от тях се насочват към Хасковския регион. В Свиленград се настаняват 40 семейства от с. Ениджия. Значително по-многобройни са заселниците в Хасковския регион, идващи от Малгара. От всичките 1346 семейства, 964 напускат домовете си и 85 от тях се установяват в селата Раковски, Черноконево и Пашово.

Голяма част от българската общност в Одрин и района напускат през 1912–1913 г. родните си места, за да се отправят към България. От тях 720 семейства идват в Хасково. 30-те семейства, които идват от с. Каяджик, се установяват в с. Генералово. Там се настаняват и 120 семейства от с. Кемал и 90 от с. Кадънкьой. В Симеоновград се настаняват бежанци от Одрин и с. Испитли, от Ново село – 10 семейства, от с. Адърраа – 50 семейства. В с. Орешец се настаняват 30 семейства от с. Ахъркьой. Към Свиленград се насочват 20 семейства от с. Испитли и се настаняват в селата Капитан Андреево и Димитровче. От многолюдните 1716 бежански семейства от Узункюприйско, повечето – 1643, напускат родните си места. От тях 142 семейства се настаняват в Хасково и в близките села. В селата Раковски и Черноконево се заселват 15 семейства от с. Еникьой, Узункюприйско. От същия район има настанени бежанци и в Свиленград и в Харманли. От с. Чопкьой 20 семейства са настанени в с. Раковски, 30 – в с. Васково. От изселените 798 български семейства от района на Хавса, живеещи в 12 селища, 14 са настанени в Хасково. От района на Чорлу и Цариград 47 селища са с българско население, разпределено в 2200 български семейства. От тях 2148, т.е. почти всички, напускат родните си места и преминават в България, като в Хасково се установяват 57 семейства. Голяма част, състояща се от 120 домакинства от Кадънкьой, се настаняват в с. Генералово и в с. Капитан Андреево.[5] Изселването на българското население през 1913 г. от Източна Тракия фактически обезбългарява района, а с Ангорския договор от 1925 г. това положение е узаконено.

---

[4] **Браянов, Т.** Българските бежанци от Тракия. – В: Известия на ТНИ, 1965, с. 138.

Първият връх на голямата бежанска вълна отшумява с началото на Световната война, която събужда у българското население, а още повече у управляващите среди, надежда за промяна на несправедливите решения на двата мирни договора – Лондонския от 17 май (30 май н. ст.) 1913 г. и Букурещкия, сключен на 28 юли (август н. ст.) 1913 г.[6] Излизането на България победена от световния военен конфликт води до нови териториални загуби. Ньойският мирен договор откъсва от страната области, население с българи и предизвиква нова бежанска вълна. Прииждащият поток от стотици бедстващи семейства, прогонени от родните им домове, изпълва улиците и площадите на южните крайгранични селища, като се разпространява и във вътрешността на страната. Прокудените от родните им места българи от Беломорска Тракия са превърнати в бежанци по силата на подписаната по настояване на гръцкото правителство на 27 ноември 1919 г. Конвенция за взаимно изселване на населения между България и Гърция. Чрез нея се създава „правна основа“ да бъде обезбългарена Югоизточна Македония, в района между българо-гръцката граница и Егейско море, а по-късно – и Западна Тракия. Този документ узаконява за първи път практиката на международното право за размяната на инородно население между две съседни страни. В своето съдържание той създава условия за насилие и почти изключва доброволността при взаимна размяна на населенията. На 5 януари 1920 г. XVIII ОНС одобрява Ньойския договор и Конвенцията за взаимно изселване, която влиза в сила на 4 октомври 1920 г. след ратифицирането ѝ, и нейните решения започват да се прилагат за Западна Тракия от 26 октомври 1923 г.[7]

През 1920 г., малко преди френското командване да предаде Беломорска, или както тогава я наричат – Междусъюзническа Тракия, на Гърция, е извършено преброяване на населението, което в голямата си част е българско. Регионът е разделен на шест околии, в които има 110 селища, със 7311 български семейства. Най-много българи има в Гюмюрджинска околия – 14 794 от всичко 64 951 души население. Следващата околия по брой на българското население е Дедеагачката с 11 543 души население от всичко 16 317, което показва, че българският елемент е преобладаващ. В района на Софлу живеят 10 998 души българи от всичко 21 250 души население, т.е. 50% от населението на околията е българско. Най-малоброен е българският етнически елемент в Димотика, където българите са 4956 души от всичко 26 313 души население и Ксанти – с 1591 българи от всичко 48 666 души местно население. Посочените данни са от преброяването на населението на Западна Тракия, извършено под контрола на Главния щаб на 22 април 1920 г.[8]

Подложено на репресии от страна на гръцкото управление, българското население от Западна Тракия започва масово да се изселва в пределите на България по легален и нелегален път. Според данните от преброяването, под ударите на решенията на Конвенцията в района на Западна Тракия попадат 54 092 българи от общо 204 690 души население. От тях 5213 семейства с 24 557 души напускат родните си места и преминават в България. Според същите данни на френските власти, във времето след октомври 1919 г. до 1 март 1920 г. от Западна Тракия към България се изселват 20 000 българи, 22 000 турци се отправят към Турция, а в района влизат 23 000 гърци.[9]

---

[5] **Шалапатов, Д.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Бълг. Писател, 2011.

[6] **Стателовa, Ел.** В: История на българската дипломация 1879–1913”, Фондация „Отворено общество”, С. 1994, с. 455, 479–482.

[7] ДВ, бр. 68 от 28.VI.1922.

[8] **Браянов, Т.** Цит. съч., с. 139; **Божинов, В.** Западна Тракия в дипломатическите борби (1918–1924) . – Изследвания по българска история, т. III. Външна политика на България 1878–1944 – С., 1978, с.252.

[9] **Браянов, Т.** Цит. Съч. С. 141; ДА – Хасково, ф. 64к, оп. 1, а.е. 70.

За тези събития Анастас Разбойников пише в своето изследване „Обезбългаряването на Западна Тракия”: „Едновременно с това са ставали и масови разmествания и заточаване на българите. Така по-лесно е ставало ограбването на цялата им стока, покъщнина и завземане жилищата им. Българите са били заточавани главно в следните беломорски острови: Крит (в градовете Канея и Ретимо и в изоставените казарми на пристанището Суди, в Милос) от Цикладските острови има само 162 кв. км, с 6–7 хил. ж., в Китера (Цериго), в Митилин, в Хиос. Други са били изпратени в градеца Каламата, южния Пелопонес. Но най-много хора са заточени в селата на околиите Волоска, Лариска, Фарсалска и Велестиноска, в Северна Гърция, и на о-в Крит. По изчисления, близо 25 000 души българи от Западна Тракия са изпратени на заточение. Това прави половината от останалото българско население в страната след гръцката окупация. Най-много са изстрадали Гюмюрджинска, Дедеагачка и Софлийска околия, понеже от другите околии на Западна Тракия българите по-лесно избягали още в навечерието на гръцката окупация. Много от заточениците са измрели от глад и мизерия особено старците и децата. В Лариска околия от с. Домуздере са умрели около 200 души, само на 147 души научихме имената. Най-много жертви са дали масово изселените и заточени села Домуздере, Доганхисар, Еникьой, Чобанкьой, Калайджидере, Дервент и др. Има измрели цели семейства. Смъртта е косила българите и след завръщането им по родните огнища в Западна Тракия, особено през зимата на 1924 г. Намерили си селата разграбени и опустошени. Понеже ги подпомагали с брашно, предполага се, че голямата смъртност след завръщането им се е дължала на недоброкачественото или дори на отровеното брашно, по подобие на ярма, което им раздавала гръцката власт...”[10]

Близостта на Хасковския регион до границата го превръща и през 20-те години в най-големия приемателен пункт за бежанците от Западна Тракия. Хасково, Харманли и Свиленград са залети от прииждащите бежански семейства и се превръщат в спасителни убежища за бягащите българи от всички краища на Западна Тракия, включително и от селата в Свиленградско и Ивайловградско, останали извън пределите на страната. През този период се изселват 7311 семейства с над 11 800 души, които представляват 32% от всички бежанци, дошли от Западна Тракия. От тези околии, според сведенията на българските служби, в селищата на Хасковския край се установяват различен брой бежански семейства, разпределени съответно:

– от района на Гюмюрджина – 282 семейства от всичко 2529 изселени семейства;

– от района на Дедеагач – 914 семейства от всичко 2237 семейства;

– от района на Димотика – 382 семейства от всичко 1424 бежански семейства;

– от района на Софлу – 197 семейства от всичко изселени 368 семейства.

Броят на бежанците в Беломорска (Западна) Тракия се увеличава и надхвърля броя на останалите бежанци. Най-много от тях, около 1360 семейства, се установяват в Свиленградско; в Ивйловградско те са около 100, в Харманлийско – около 600, в Хасковско – около 399. Те се заселват разпръснато с преобладаващо мнозинство на семействата от едно или друго селище от Западна Тракия. В Хасково се заселват предимно бежанци от 37 селища на Беломорска Тракия, между които са: Гюмюрджина, Калъждере, Каракурджали, Карачкьой, Кушлаки, Кързлар, Манастир, Сарджа, Софулар, Чадърли, Шапчихане, Бадома, Балъкьой, Дамето, Дедеагач, Дервент, Доганхисар, 56 семейства от Еникьой, Дедеагачко, както и от Хаджилар, Голям Дервент. Голяма част от семействата, дошли от Съчанли, се настаняват в с. Димитровче, което по това време е към Хасковски окръг. В същото село се настаняват и семейства от гюмюрджинските села Бейкьой и Домуздере. В с. Дъбовец пристигат 20 семейства от Караклисе и 50 семейства – от Голям Дервент. В Харманлийския район, в селата Ефрем и Турско поле, и в Харманли се заселват много семейства от с. Съчанлии. В Харманли се настаняват заселници от Еникьой, Мерхамли, Окуф, Фере, Софлу, Янюрен. В селата Ефрем и Орешец повечето семейства са от най-голямото село в Беломорска Тракия – Дервент. В с. Костур са настанени 18 семейства от Пишманкьой, 30 семейства – от Мерхамли, 4 – от Балъкьой и Доганхисар, в с. Кочаш са настанени преселници от Доганхисар, в с. Костиево – от Голям Дервент. В Харманли се заселват основно бежанци, дошли от Домуздере. В Любимец са от Дервент и Домуздере, а в Симеоновград се прияютяват семейства от Дамето и Еникьой, Дедеагачко. В с. Маслиново са настанени 15 семейства, заселници от Доганхисар, Домуздере и Пишманкьой. В Свиленград и селата Щит, Бисер, Димитровче най-многобройни са заселниците от Домуздере. В Свиленград се заселват и семейства от Мерхамли, Окуф, Чобанкьой, Фере, Димотика и Софлу. Почти всички бежанци от Башклисе се заселват в Свиленград и околните села. В Свиленград и в с. Сива река са установяват семейства от Караклисе, Каяджик, Крушево и Теке. Там се заселват и бежанци от одринските села, намиращи се западно от р. Марица, влизащи в Караачка околия. Преселници от Караагач, Кадъкьой, Мараш, Чермен, Делиелес и Испитли се заселват в с. Щит.[11]

---

[10] **Разбойников, Ан.** Обезбългаряване на Западна Тракия 1919–1924, Тракийски научен институт, библиотека „Тракия“ №12, С. 1940, с. 132.

На 8 декември 1927 г. между България и Гърция е подписан договор, уреждащ финансовите въпроси по иквидиране на българските и гръцките имоти, известен като Спогодбата Моллов – Кафандарис, одобрен от Съвета на Обществото на народите на 12 януари 1928 г. Според него Гърция се задължава да изплати 1 050 000 лв. на България. Предвижда се и размяна на население от двете страни. С преселването на около 300–400 000 българи от гръцка Македония в България се слага край на надеждите на българското население от Западна Тракия да се завърне по родните си места. Подписването на този договор се предхожда през 1924–1925 г. от нов поток от 10 840 бежански семейства, прогонени от домовете им в Западна Тракия, с 48 700 души, които се заселват главно в Кърджалийско, Пловдивско и Хасковско, по-близо до родните места, с надеждата да се завърнат някога там. Това е последното голямо масово изселване на българи от Беломорска Тракия, което включва не само местното българско население, но и онези българи, които са се заселили там още през 1913 г., идвайки от Мала Азия. С тези действия на гръцките власти, всички българи, живеещи в района на Беломорието, са прогонени и селищата са напълно обезбългарени.

Сравнително по-малко са пристигналите в Хасковския регион българи от Мала Азия. Те са 1626 семейства от около 24 населени места в пет околии. Повечето от тях се заселват в Момчилградско и Бургаско. В Хасковско се настаняват 311 семейства. Бежанците от Мала Азия, които пристигат в района, се установяват предимно в Свиленградския район. За времето от 1913 до 1927 г. в Хасковския административен окръг са настанени по официални данни 8219 семейства с над 41 095 души, от които 1250 семейства с над 6 000 души са настанени в селата. Цитираните данни са официални, а действителните надхвърлят тези цифри.

Бежанската вълна, обхванала региона, променя в голяма степен етнодемографската му характеристика. В градовете на хасковския регион бежанците се заселват групово и образуват бежански махали или квартали. Само в Свиленград се заселват повече от 1360 семейства. В цялата Свиленградска околия се изграждат нови бежански квартали в 5 селища с 305 къщи. Бежанците в Свиленградско са главно от селата на Софлийска и на Караачка околия. Тъй като в тези райони обработваемата земя не е много, пристигащите семейства обикновено се установяват в две до три, най-много четири селища. По тази причина 120 семейства от Еникьой, Узункюприйско, Кърсърджау, Караачкьой и Съчанли, Гюмюрджинско, Дервент, Балъкьой, Хасърли, Инджекьой, Дедеагачко, Доганхисар, Домуздере и Лъджакьой, Кадънкая, Испитли, Одринско, Крушево, Димотишко се заселват в селата Синапово, Орешник, Орешец, Момково, Щит, Левка и Йерусалимово. Недостигът на обработваема земя, която да осигури нормален поминък на прииждащите бежанци, създава навсякъде условия за възникване на конфликт както между тях самите, така и между тях и местното население. Проблемът с оземляването на бежанците излиза на преден план във всички селища. Държавата и местните власти са изправени пред огромни трудности, които трябва да преодолеят, за да се даде подслон и прехрана на тези български семейства. Усилията им да подпомогнат бежанците в повечето случаи не са особено успешни и за дълги години напред се създават трудности, а стотици хора са обречени на глад и недоимък, макар и приютени в България. Това обяснява и причините, поради които селата от Харманлийския, Ивайловградския, Свиленградския и Хасковския район години наред живеят в недоимък.

---

[11] **Браянов, Т.** Цит. съч., с. 207–300.

Преживяли ужасите на насилственото прогонване от домовете им, посрещнати и настанени в Хасковския регион, бежанците имат нужда от помощ не само при оземляването и окъщяването, но и в здравеопазването, изхранването, устройването на работни места и пр. Държавата и местните власти се опитват да предприемат мерки, за да подкрепят тези хора. В усилията си да активизират местните власти и българската общественост в подкрепа на бежанците, още на 31 август 1913 г. правителството се обръща със специално окръжно, в което призовава всички благотворителни дружества, общини и частни лица да помагат на нуждаещите се бежанци, като им раздават брашно, хляб и други храни.[12] В навечерието на новата 1914 г. правителството се обръща отново към българския народ с позив, посветен изцяло на бежанците. В него е обявено официално, че броят им е 150 000, между които по-голямата част са жени и деца. В позива се отбелязва с тъга и съжаление, че поради непопулярността на идеята за подпомагане на бежанците, постъпващата помощ е недостатъчна.[13] В специален апел правителството призовава: „България трябва да прибере, отрие сълзите и даде подслон на тия нещастни свои деца, загубили братя, майки и бащи, прокудени от родните си огнища.“ Към призива за помощ се присъединява и Българският червен кръст, който в навечерието на новата 1914 г. отпуска на бежанците 2000 одеяла.[14]

Бежанското население в региона преживява трудни времена. Радостта, че са вече на българска територия, се съпътства от острата липса на най-необходимото, за да могат тези хора да преживяват. През зимата на 1915 г. положението става още по-тежко. В. „Народ“ описва бежанската трагедия: ”Деца, старци и жени, голи и гладни, скитат по улиците и подлагат ръка за милост, а други го удариха на грабежи...”[15] Централната комисия за настаняване на бежанците получава сведения за „ширещите се в Свиленград глад и мизерия”, поради което голяма част от бежанските семейства се хранят веднъж на два дена.[16] Обстановката не се променя и след настъпване на лятото и комисията констатира, че положението на бежанците по „причина на тазгодишния неурожай, вследствие сушата, е твърде плачевно. Мнозинството не успяха да съберат храна за през зимата, нямаха дори зърно за посев. Повечето от тях бяха лишени от земеделски инвентар и работен добитък. Компетентните органи изказваха опасения, че ако на бежанците не се раздадат семе, сечива и добитък, за да могат да разорат и засеят нивите си, то те „заедно със семействата им са обречени на гладна смърт”.[17]

През лятото на 1915 г. по нареждане на МВРНЗ, Централната комисия за бежанците успява да състави подробна статистика на всички прогонени след Междусъюзническата война българи. Резултатите стават известни към края на август. Според тях общото число на бежанците, дошли в България от Вардарска и Егейска Македония, от Източна Тракия, Добруджа и Мала Азия, достига 25 766 семейства с общо 120 690 души членове. Допуска се, че комисиите нямат възможност да преброят още най-малко 50 000 бежанци, тъй като някои от тях живеят между свои роднини, други си търсят работа по градовете, поради което не фигурират в съответните списъци.[18] Трябва да се има предвид, че в изготвяните списъци не са отразени и хилядите избити по всевъзможен начин българи от заграбените земи, нито други хиляди бежанци, които поради тежките условия на живот намират смъртта си след пристигането си в България. Не се броят за бежанци и онези българи от Западна Тракия, които през есента на 1913 г. временно намират подслон в България, а след това се завръщат по родните си места. Техният брой не е по-малък от 10 000 души. Непълни и неточни, бежанските списъци само показват приблизителния им брой, който продължава да нараства и през следващите месеци и особено интензивно преди България да се включи в Първата световна война.[19]

---

[12] СГОДа, ф.I, оп. 1, а–е–746, л. 1. Окръжно на МВРНЗ до окръжните управители, София, 31 авг. 1913.

[13] В. Народни права, бр. 231, 13 дек. 1913. Позив към българския народ.

[14] В. Свободна Тракия, бр. 7, 5 дек. 1913.

[15] В. Народ, бр. 42, 24 фев. 1915.

[16] В. Нова България, бр. 57, 30 март 1915. Глад в Свиленград.

[17] ЦДИА, ф. 176, оп.3, а.е. 209, л. 18–20. Рапорт от Цантралната комисия за бежанците до Директора на държавните дългове, 25 авг. 1915.

[18] Пак там.

Катастрофалният за страната ни край на Първата световна война, подписването на Ньойския мирен договор, последван от решението на конференцията в Сан Ремо на 8 април 1920 г., дават възможност на Гърция, като страна-победителка, да окупира най-напред Западна, а след това и Източна Тракия. Събитията насочват към границата на страната нова вълна от хиляди българи, насилствено прогонени от родните им места. Те потеглят на върволици, изоставили имот и покъщнина, поели тежкия кръст на бежанската съдба. В Хасковския край идват по официални данни 22 346 души, но в действителност те са много повече. Усилията на централната власт за подпомагане на бежанците се оказват крайно недостатъчни и основните тежести падат върху местните управи. Дирекциите за настаняване на бежанците се стремят да предоставят част от свободните незастроени места на бежанците, но те обикновено са крайно недостатъчни и при тяхното разпределяне се стига често до конфликти с местното население. Особено остри са споровете в Свиленград. В разграбения и опожарен почти до основи през 1913 г. град, прииждането и настаняването на големи бежански групи затруднява още повече живота на местното население. На 21 май 1920 г. свиленградският клон на БЗБанка уведомява, че започва да отпуска жилищни заеми в размер на 10 000 лв. под гаранция на държавата. Парите се раздават на бежанци с постоянно местожителство в града по списък, съставен от жилищната комисия.[20]

През юни 1920 г. свиленградският кмет уведомява съветниците, че комисията по настаняване на бежанците започва да раздава свободни и незастроени безстопанствени парцели в махала „Баяндър“ и покрай р. Марица, като вниманието е насочено повече към бежанците, придошли от по-близките села – Чермен и Карач. Комисията предвижда временно, най-много за три години, да бъдат настанени 200 земеделски семейства и толкова еснафски, ако се явят такива. Градската управа не е съгласна с това решение заради непрекъснато възникващите конфликти сред населението. Бежанците започват да изграждат с много трудности своите, макар и мизерни, жилища и оформят бежанска махала около гарата и Ново село. Трудностите, които преживява Свиленград по настаняването на бежанците и тяхното оземляване, не са частен случай. Пред същите проблеми са изправени и другите селища в региона, към които са насочени бежански групи. В Хасково се налага общинският съвет да поставя на няколко пъти въпроса за отделяне на част от общинската мера, която да се парцелира и раздава на бежанците за застрояване, тъй като част от общинските съветници изразяват несъгласие.

За да бъде въведен ред при разпределяне на пристигащите бежанци, през март 1921 г. в бр. 277 на ДВ е отпечатан списък на окръзите и околиите, които МС определя за заселването им. Според него в Хасковския регион бежанците могат да се заселват в Харманлийска, Свиленградска и Хасковска околия. Това разпределение обаче не решава проблемите около настаняването на бежанците. През същата година общественото напрежение в Свиленград се нагнетява поради непрекъснатото прииждане на заселници, а градът вече не може да поеме и настани толкова много хора. Назначената комисия не се съобразява с възможностите на града, в който според кмета Вл. Разбойников вече няма не само възможност за жилищно настаняване, но и за оземляване на пристигащите семейства. В стремежа да си осигурят прехраната и да се сдобият с обработваема земя, бежанците и местните граждани започват да разорават всички безстопанствени земи, дори и най-слабите и пустеещите. По този начин цялата мера се обръща в обработвани ниви, лозя и черничеви градини, между които са оставени само пътеки. Това разработване на мерата поставя и местните стопани, и бежанците в трудно, почти безизходно положение. Особено тежко става през зимата на 1920 г., когато добитъкът не може да се изхрани, измира от глад или е изклан. Тогава бежанците изгубват повечето от половината си добитък, а местните стопани – почти четвъртината. Оцелялите животни едва са изхранени.

Несекващият към региона човешки поток принуждава околийските комисии за бежанците да предприемат някакви ефективни мерки. На 26 ноември 1924 г., с гриф „Бързо“ на Делегата по обслужването им – Филип Николов, на паспортния пристав Калиновски, на завеждащия питателния пункт на Червения кръст и на карантинния лекар се нарежда всички пристигащи бежанци веднага да бъдат устройвани и да не се оставят без подслон. Онези, които имат открити листове за вътрешността на страната, да се насочват към определените селища. Околийската комисия настоява да се вземат необходимите мерки там, където се струпват бежанските групи, да се поддържа необходимата чистота, за да не се допусне избухване на епидемия. В документа дословно е разпоредено: „да се упражни от всички тъй строг контрол и се запази здравето на тези нещастници, които по принуждение пристигат в България и протягат ръка за помощ.”[21]

---

[19] Пак там.

[20] ТДА – Хасково, ф. 53, оп. 1, а.е. 7, л. 14. Протокол от 13 юли 1920 г.

В решаването на тежкия бежански проблем се включва и Българският червен кръст заедно с Българската православна църква. В техен специален бюлетин, посветен на голямото бежанско движение към българските граници, е отбелязано: „За да се тури ред и системност в приемането и настаняването на бежанците, противно на дотогавашната практика, то се принуди да отреди 3 приемателни пункта на гръцката граница: 1. Свиленград – в долината на р. Марица, 2. Маказа – в Родопите и 3. Св. Врач – в долината на р. Струма. Първият пункт, същевременно и карантинен, стана най-важен. И тъй, от края на лятото на 1923 г. до края на декември 1924 г., са преминали в България от разни страни всичко над 40 000 бежанци – старци, мъже жени и деца.“ Бежанският поток продължава да тече и Министерството на вътрешните работи и народното здраве след 1.I.1924 г. официално регистрира 2950 бежански семейства с 10 816 души, които идват пак през южните ни граници. От края на август 1924 г. бежанският проблем се поема от Дирекцията на трудовата землена собственост /ТЗС/, която приема до 1.I.1925 г. 589 нови семейства с 2945 души. Активната работа по приемане и настаняване на бежанците продължава усилено, като се очаква засилване на бежанския поток от сънародници от Гърция. Членовете на комисията констатират, че масовото навлизане на бежанци в България създава все по-големи трудности по тяхното настаняване и заключава: ”Днес може да се каже, че няма град или село в България без бежанци и бежански квартали.“ За да се осигури прехраната и за да се избегне струпването на едно място на големи бежански групи, Министерството на вътрешните работи и народното здраве се опитва от началото на 1924 г. да разпределя бежанците из страната. Те са настанявани равномерно по селищата, за да стане по-лесно тяхното земляване. Дирекцията по Трудовата землена собственост координира и определя отделните семейства и групи по селища. Само за времето от края на август 1924 г. до 1 март 1925 г. по този план в Свиленградска околия са изпратени и настанени 11 семейства, макар че регионът вече е пренаситен с бежанци.

Въпреки усилията на държавата и общинските управи по места, положението на бежанците остава тежко, особено в средата на 20-те години и продължава до края на 30-те години на XX в. Това състояние отразява и бюлетинът на Червения кръст: ”Достатъчна е една кратка обиколка из села и градове на Южна България или другаде, дето има по-големи маси бежанци, за да се види ужасната мизерия, в която е хвърлен един народ. Трябва да надникне човек в жилищата на хилядите семейства, за хигиена и въздух за които би било ирония да се говори, да види останалите дрипи за покъщнина да поразговаря с смутени и обезнадеждени жени и деца; да види мъже със скръстени ръце и блуждаещ поглед; да види болестите, лишенията и страданията, що придружават вред изгнаничеството, за да почувства трепет и срам, че всичко това е възможно нетърпимо в днешно време на цивилизация! Само най-закоравели сърца биха могли да се сдържат от просълзяване. И всички тези натъжени, душевно болни и физически изнемощяли люде не чувстват в себе си никаква вина за злата си съдба, а разбират, че са закъсняла жертва на войната и човешкото безсърдечие. И все пак те с умиление са готови да ви разказват за радостта, която са изпитали, когато са стъпвали например в Свиленград, на българска земя, след нечувани страдания!“ Особено покъртително звучи описанието на състоянието на бежанците непосредствено след пристигането им в Свиленград: „С много малки изключения, бежанците от Гръцка

---

[21] Пак там, ф.64к, оп.3, а.е. 13, л. 176.

Тракия и Гръцка Македония през 1924-а и 25-а година са пристигнали на границата само със своя покъщнина, отпаднали духом и тялом, без земеделски или други стопански инвентар и без добитък или хранителни припаси. Не редки са били случаите да пристигнат на границата и хора, зле малтретирани при пътуването си от официалните власти. Множество жени са се освобождавали от бременост из пътя, тъй че например свиленградският пункт на Червения кръст бе принуден да уреди особена служба за бебета, а до уреждането на пункта това освобождаване е ставало на открито поле и без никакви грижи...“ На границата не са били редки случаите, когато бежанците са принудени да продават водения добитък и инвентара си на безценица, за да избегнат плащанията на големи данъци и транспортни разходи. Гръцката държава не стига, че прогонва българското население, но му създава и колкото се може по-големи трудности при преминаване на границата. В преселническите групи има много малко мъже между 20 и 35 години, което се дължи на активната мобилизация, извършвана от гръцкото правителство в средите на българското население. Бюрото при Министерството на външните работи, което има за задача да събере статистически данни за бежанците от последните години, изброява 6328 сираци до 14-годишна възраст, но действителният им брой вероятно достига около 8000 деца.

Всички прииждащи семейства са снабдени според изискванията на Конвенцията с общински свидетелства от гръцките власти за оставените недвижими имоти и неликвидирана земеделска собственост. В същото време малко от семействата носят със себе си необходимите пари и повечето бързо изпадат в мизерия и нужда от помощ. Смесената българо-гръцка подкомисия отбелязва изнесени от българските бежанци в Гърция за 11-те месеца на 1924 г. 148 милиона български лева. Но в същото време проверка показва, че почти 1/3 от тази сума е изразходвана само за транспортиране до българската граница, което е нечуван грабеж от страна на гръцките власти. На българските бежанци им остават едва 10% от парите, с които те не могат да поемат най-необходимите си разходи в новите условия на живот. Сведенията показват, че срещу изнесената от българското население сума от 148 млн. лв., само 3 гръцки семейства, изселени от България, успяват да ликвидират имотите си и да изнесат необезпокоявани от българските власти инвентар, добитък и покъщнина на стойност 18 млн. лв. Гръцките семейства, които се изселват от България, пътуват необезпокоявани и с правото да изнесат имуществото си. Пристигащите в България български бежанци се надяват, че ще получат земите на изселваните гърци, но се оказва, че много от тях са бедни и нямат земи, а онези, които имат, са ги продали предварително.

В създадената тежка обстановка през 20-те години, държавата полага усилия да подкрепи прииждащите българи бежанци, въпреки огромните следвоенни задължения. За бежанците, напуснали родните си места преди 1924 г., е отпуснат ипотечен кредит в размер на 156 млн. лв. Той е раздаден на около 10 000 семейства, за да си построят жилища. Допълнително са отпуснати под формата на помощи 3 900 000 лв. Освен държавни средства, помощи отпускат и сдружения и организации в страната, но с това тежкият бежански проблем не е решен. Прииждането на нови групи след 1924 г. го задълбочава още повече. Натрупала известен опит, държавата вече успява да въведе по-бърза процедура за настаняването на бежанците. Новите групи се задържат известно време в приемателните пунктове по границата и след кратък престой се разпределят по различните селища. Превозването им по железниците, медицинската помощ, настаняването на нуждаещите се в болници става безплатно. В този момент Българският червен кръст се стреми да заеме подобаващо място и да помага при посрещане и настаняване на бежанските семейства.

През октомври 1924 г. е избран Изпълнителен комитет за бежанците към Управителния съвет на организацията, ръководена от софийския митрополит Стефан, и с тяхно съдействие се осигурява кредит от 200 000 лв. и различни медикаменти на стойност 1 500 000 лв. Със средствата на Червения кръст и с материалната и моралната помощ и на други държавни институции, комитетът успява през втората половина на месец ноември 1924 г. да изпрати първата си мисия в Свиленград със задача да открие там граничен питателен пункт за първа помощ, храна и облекло на пристигащите в страната бежанци. Започват да идват и помощи от чужбина.[22]

Трудностите, които страната ни преживява след Първата световна война с настаняването и подпомагането на над 250 000 преселили се българи, принуждава Царство България да потърси външен заем. На 22 декември 1926 г. след продължителни преговори с посредничеството и при гаранцията на Обществото на народите, на страната е отпуснат бежански заем от група италиански, британски, швейцарски, холандски и американски банки. Водещ посредник при емитирането на заема е британската банка Шрьодерс.[23] Заемът е с номинална стойност 2 400 000 британски лири и 4 500 000 американски долара и емисионен курс 92% при лихва 7%.[24] За да гарантира погасяването на заема, правителството на А. Ляпчев залага част от приходите в държавния бюджет: акциза върху спирта, солта, содата, лимонадата и др. Във връзка с отпускането на бежанския заем, България сключва и допълнителни споразумения с довоенните си кредитори, като изплаща просрочения си дълг от времето на Балканската война. В договора за заема изрично е вписано, че при опасност за стабилността на лева, плащанията по репарациите могат да бъдат преустановени. От друга страна, финансовият комитет на Обществото на народите налага строг контрол върху финансовата политика на държавата, като към Българската народна банка са прикрепени негови постоянни представители, които да провеждат своевременен контрол заемът да бъде използван задължително и единствено за оземляване, за закупуване на жилища, работен добитък, инвентар и семена. От него се възползват 40 000 бежански семейства. Срещу заема правителството се задължава да предостави 132 000 ха земя за настаняването на бежанците.[25]

Усилията за решаването на бежанския проблем в страната е причината управляващите да създадат през 1926 г. със Закона за селскостопанското настаняване на бежанците и нова структура – Главна дирекция за настаняване на бежанците (ГДНБ), която действа до 1931 г.[26] Тя поема цялата дейност по настаняването, осъществявана до тогава от Бюрото за заселване на бежанците при Министерството на вътрешните работи и народното здраве орган, изпълняващ условията на заема. Дирекцията има за задача да следи за настаняването. Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства при Министерството на земеделието и държавните имоти, представлява българската държава пред комисаря на Обществото на народите и заедно с него от името на правителството контролира процеса по използването на бежанския заем. На бежанците са осигурявани обработваема земя, селскостопански инвентар, жилища, подобрявани са съобщителните средства и др. Главната дирекция по настаняване на бежанците (ГДНБ) е пряко подчинена на министър-председателя и се ръководи от главен директор. Нейната структура включва отделение за настаняване на бежанците, счетоводство и контролен орган – инспекторат. В районите, където са настанени бежанци, дирекцията има свои представителства – околийски и общински комитети, назначавани от главния директор. Дирекцията работи в тясно сътрудничество и под контрола на комисаря на ОН. Всички нейни проекти по настаняване на бежанците и средствата за изпълнението им могат да бъдат реализирани само след като получат неговото одобрение. По редица въпроси ГДНБ сътрудничи и с Главната дирекция на трудовите земеделски стопанства, Българска земеделска банка, Министерството на финансите, Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Главна дирекция на железниците при Министерството на железниците, пощата и телеграфа и др. Дирекцията е закрита през 1931 г., като е създадена специална служба за ликвидацията ѝ.[27]

След тежката стопанска криза през 1929 г. Хасковският регион навлиза в нов период на развитие с по-голяма стопанска и обществена увереност. Важна роля в този процес изиграват и създадените по това време в различните селища тракийски организации, както и фондът „Тракийско дело”. Неговата дейност има за цел да подпомага бежанците и тракийските организации с част от парите, получавани от изплащането на имотите по спогодбата „Моллов – Кафандарис”. Върховният изпълнителен комитет изпраща свои представители в по-големите бежански центрове, за да съгласуват на място формата и структурата на управлението на фонда. През 1931 г. прокудените от с. Башклисе бежанци, заселени в Свиленград, основават самостоятелно свой тракийски фонд – „Баш клисе”. Средствата за него са придобити от дарения и последвала дейност, а тяхното предназначение е за подпомагане на бежанците от това село.

---

[22] Бежанският въпрос в България, С., 1925, с. 19.

[23] **Аврамов, Р.** Комуналният капитализъм. Т. I. Фондация Българска наука и култура. Център за либерални стратегии, 2007, с. 419.

[24] **Божинов, В.** Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Разказ за живота на Андрей Ляпчев. С. ЛИК, 2005, с. 163.

[25] **Аврамов, Р.** Цит. съч. с. 430.

[26] ДВ, бр. 213 от 1926 г.

[27] **Методиев, В.** Българските държавни институции 1878–1986, с. 65–66.

Настаняването на бежанците както в селища из цялата страна, така и в Хасковския регион, е свързано с огромни проблеми и трудности за населението и за местните управи. Бежанският заем и другите помощи са крайно недостатъчни, за да могат бежанските семейства да се устроят и да продължат живота си нормално в селищата, където са настанени. В същото време те бързо се приобщават към местния стопански, обществен и културен живот и, пренасяйки своите традиции, обогатяват културата и традиционния живот на региона, превръщайки се в неотделима част от неговото население.

THRACIAN REFUGEES AND THEIR ACCOMMODATION IN HASKOVO REGION IN THE 20S AND 30S OF THE 20TH CENTURY – A SAD PAGE IN OUR NATIONAL HISTORY

Krasimira Uzunova

(SUMMARY)

The expulsion of the Bulgarian population from their homelands in the Eastern and Western Thrace and de-Bulgarization of these ancient Bulgarian lands is among one of the most fateful and tragic events in the modern history of Bulgaria Instituted with the decisions of the Berlin Treaty from 1879, the separation of Bulgarian land and population from the newly liberated Bulgaria, turned into unsolvable problem and plagued the relations between the Balkan states for decades. The Bulgarians from Thrace and Macedonia became the scapegoat of the then selfish European and Balkan policy. Thousands of Bulgarian families were forced by cruel violence to abandon their native places, their homes and properties and taking up the heavy cross of refugee destiny to seek shelter on the territory of Bulgaria. For more than a decade long trains of refugees kept streaming towards the Bulgarian borders. Several large waves of refugees brought more than 250,000 settlers in our country. The Bulgarian state and its municipal authorities in places endeavoured to accommodate and help the refugees, despite the difficulties after the wars and the two national catastrophes. In the 20s and 30s of the 20th century, the refugee families were distributed and stationed in different villages scattered around the country. Cherishing hope for an expected return to their native places, a significant part of them found refuge in Haskovo region, which was closest to our southern borders. Scattered in different villages around the Haskovo region, they became over the years an integral part of the local population and their daily lives, and contributed to the spiritual culture, customs and economic and social life in the settlements that became their homeland. Their descendants preserve the memories of the tragic experiences and pass on to the generations their legacy: not to forget, but not to revenge for what their ancestors the Thracian Bulgarians had suffered.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПОЛЪХЪТ НА „РАЗВЕДРЯВАНЕТО“ – БЪЛГАРО-АМЕРИКАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ

Веселина Узунова

През 1944 г., при визитата си в Москва, Уинстън Чърчил се договаря със Сталин за разпределение на сферите на влияние на Балканите и в Източна Европа, като в България и в Румъния Москва получава 90%, а Западът – 10%. Така съдбата на България през следващите десетилетия се свързва тясно със съветската политика и влияние, което категорично и безкомпромисно определя нейната външна и вътрешна политика. С разпределянето на зоните на влияние следва и политическо, икономическо и идеологическо разделение, което вкарва държавите в политика на противопоставяне.

През първата половина на 60-те години т.нар. политика на Студената война достига върховите си моменти. Настъпват периоди на бурна дейност на двете най-могъщи военно-политически групировки – Варшавският договор и НАТО. Времето на Студената война се характеризира с надпревара във въоръжаването и трудно контролируема идеологическа и психологическа война. Всичко това създава пречки за нормално политическо, икономическо и научно-техническо сътрудничество между държавите от двете страни на „Желязната завеса”. През втората половина на десетилетието обаче, международните отношения съществено се подобряват и предизвестяват настъпването на ерата на „разведряването”. Този процес неизменно оказва пряко влияние и върху външната политика на България и прави възможно възобновяването на българо-американските отношения.

Попаднала в сферата на съветското влияние, до средата на 60-те години, българската външна политика прави опит да преодолее последиците от Втората световна война и последвалата международна изолация, в която е изпаднала в резултата на острата международна конфронтация. През втората половина на 50-те години България е приета за член на ООН. Въпреки това международният ѝ авторитет е компрометиран и страната е възприемана като част от съветския блок, а не като самостоятелен субект на международните отношения. Непрекъснато демонстрираните тесни българо-съветски връзки предизвикват напрежение и подозрителност сред останалите източноевропейски съюзници на СССР. Това отношение се втвърдява по време на събитията в ГДР през 1953 г., през 1956 г. в Унгария и през 1968 г. в Чехословакия. Като следва стриктно съветския политически модел, България провежда идентична или близка до съветската външна политика. Западните медии я определят съвсем основателно за „най-близкия сателит на СССР”. Трябва задължително да уточним, че българската политическа линия на поведение е доброволно следване на Съветския съюз и това е особено изразено в годините на управление на Тодор Живков.

В резултат на острата международна идеологическа конфронтация отношенията на България със САЩ в годините след края на Втората световна война се влошават и тази тенденция продължава в началото на Студената война. През февруари 1950 г. Вашингтон скъсва дипломатическите си отношения с България и денонсира двустранната търговска спогодба. Отношенията със САЩ се развиват сложно, противоречиво и нееднопосочно поради различието в обществените системи и взаимното непознаване. Представата един за друг се гради едва ли не само от медиите, като българските средства за масова информация, контролирани от партийните идеолози, демонстрират идеологически ангажирана журналистика в годините на Студената война. В същото време част от политическия елит смята, че е важно страната да поддържа добри отношения със САЩ. Самият Тодор Живков открито подкрепя тази идея и редица инициативи за сътрудничество, като старателно се пази от скандални ситуации. Въпреки всичко страната ни няколко пъти успява да се „забърка“ в неприятни инциденти.

Разсекретените архиви на българското Политбюро на Комунистическата партия не съхраняват кой знае каква информация за подобни инциденти. И това вероятно се дължи, от една страна, на многократното старателно прочистване на архивите от компрометиращи следи. От друга страна, все още проблемът с предоставянето на информация в България за извършване на документално аргументирано изследване продължава да съществува, поради липса на пълен достъп. Тайните на бившата власт все още се пазят старателно. Разбира се, винаги има възможности да се преодолеят препятствията и да се стигне до необходимите сведения. В случаят такава възможност са архивите на Държавния департамент на САЩ, които съдържат интересни сведения за периода на 60-те години и запълват изкуствено създадените бели петна в българската история от периода на Студената война.

До средата на 60-те години, въпреки оценените и от двете страни взаимни икономически ползи, отношенията между България и САЩ са сериозноо затруднени. Провежданата в България твърда политика на точно копиране на съветския модел не позволява никакво отклонение. Тогавашният министър-председател Антон Югов и секретарят на ЦК на БКП Тодор Живков следват неотклонно очертаните политически отношения с „капиталистическия свят“ и особено със САЩ, които включват и някои не твърде дружелюбни прояви. В архива на Държавния департамент е запазена информация за редица проведени протести в България срещу американската външна политика. През 1961 г. се организира публичен протест пред американската легация. Повод за него става опитът за десант в „Залива на прасетата“ с участието на кубински емигранти, който сериозно компрометира популярния американски президент Дж. Ф. Кенеди още в началото на мандата му. В мемоарите си българският дипломат Райко Николов /бащата на служебния премиер от 2013 г. Марин Райков/ разказва подробно за инцидента: „В България, в София, масовата демонстрация пред американската легация в знак на солидарност с Куба, изглежда, е излязла от контрол. На 20 април 1961 г. помощник-държавният секретар Колер повика по спешност д-р Вутов /българския посланик/ и му прочете полученото от американския пълномощен министър в София съобщение за гневната няколкохилядна демонстрация пред американската легация. Молбите на американската легация за помощ и протекция били игнорирани от нашите власти. Участниците в демонстрацията изпочупили прозорците и вратите на легацията и се опитали да нахлуят вътре. От името на правителството на САЩ Колер изрази „най-остър протест срещу това хулиганско нападение на тълпата”, която, отбелязва той, „е била организирана по нареждане на българското правителство”.[1] Ден по-късно министърът на вътрешните работи Карло Луканов приема американския пълномощен министър и след размяната на няколко остри реплики Луканов отказва българският печат да публикува отговора, даден от Кенеди на Хрушчов, и изказването на Адлей Стивънсън в ООН по кубинския въпрос заради прекалено грубия и пропаганден език. Николов свързва последвалите нападения срещу български дипломатически лица в САЩ със скандала в София, макар да липсват конкретни свързващи факти между нападенията и организирания от българското правителство щурм срещу американската легация.[2]

Нов повод за обтягане на отношенията между България и САЩ е публичният процес през 1963 г. срещу българския дипломат Иван-Асен Георгиев. Той е обвинен от българските спецслужби в активна шпионска дейност в полза на САЩ, което прозвучава като косвено обвинение към тях. Тази определена като „брилянтна акция“ на службите и до днес буди съмнения за скалъпено обвинение с широкото участие на самите служби, подкрепяни и от първите в ръководството на Комунистическата партия и държава. Фактът, че целият процес, който би трябвало да е изпълнен със страховити държавни тайни, изнесени в чужбина, се разшумява в публичното пространство, предизвиква недоумение и сред най-непосветените. Фактът, че той приключва изключително набързо и осъдителната присъда е изпълнена без забавяне подхвърля на съмнение цялата история. Но кой в онези години се е замислял и кой е имал право, или по-скоро смелост, да разсъждава върху случващото се. Остава съмнението, подкрепено с достатъчно спомени, че набеденият за шпионин български учен и дипломат, превъзхождайки видимо интелектуално тогавашните първи в държавата, предизвиква желание да бъде отстранен. В същото време неговите гневни критики към някои страни на съветската политика и безприкословенното ѝ следване от България, които той не пести както в България, така и в чужбина, настройват враждебно към него управляващата върхушка. Но може би най-вероятната причина за този процес са обществено споделяните от него основателни съмнения, за съхранената агентурна мрежа от преди 1944 г. на тополицая Гешев, особено онази нейна част, която обхваща вербувани агенти по партийните върхове, които след 1944 г. не само не са уличени, но и продължават да ръководят държавата. Това е най-вероятната причина да се организира този изглеждащ сега вече почти смехотворен процес с невероятни доказателства. Но тогава, през 1963 г., нещата са били особено драматични и най-вече за обвинения Иван-Асен Георгиев. В подкрепа на публичния процес по места, комунистическите секретари организират по партийна линия масови събрания, които да заклеймят ”предателя”. През декември 1963 г., на втория ден от публичния процес, тълпа от около 3000 души атакува с камъни и с ледени късове американската легация в София, вероятно като израз на протест и възмущение срещу шпионина Георгиев и неговите покровители. Отново са изпочупени прозорците на сградата и автомобилите на легацията.

---

[1] **Николов, Р.** „Дипломат в Америка“, ИК „Труд“, 2007, цит. съч. сс. 158–159.

[2] Пак там.

Българските архиви обаче отново запазват мълчание по това събитие. За сметка на тях българският печат подборно отразява процеса. В. „Работническо дело“ има важна роля – да покаже образа на: „пълното политическо разложение на предателя Георгиев и моралната нечистоплътност на този гнусен шпионин.”[3] Делото привлича и световен интерес. Процесът се отразява и в американския печат. В. „Таймс“ пише за „скандалния шпионин Георгиев”: „... до вчера никой не помнеше името му, а днес светът говори за него”. Пълните самопризнания на Георгиев се определят от френски и английски медии като вълнуващ шпионски трилър от Студената война. По време на процеса, който трае невероятно кратко на фона на тежките обвинения, българската преса не пести черните си краски и ожесточено напада подсъдимия Георгиев. На 30 декември 1963 г. журналистът Д. Кьосев пише: „Нека още един път да бъде казано: Георгиев не е бил никога истински комунист, а само един политически мошеник, който е успял да се промъкне в Партията и да използва партийния билет за кариеристични цели. Той може да се нарече интелектуалец, защото има диплом за висше образование и незаслужено звание доцент, но всъщност той е само интелектуален дегенерат и морален урод. Шпионинът не е в състояние да пише теоретически трактати, а само клеветнически пасквили...”[4] През тези четири дена се изписват много страници с подобни материали, целящи не само да внушат отвращението на обществото и публичното унижение на подсъдимия. Целта е повече да се изпратят предупредителни сигнали към други български интелектуалци какво ги чака, ако предприемат подобни стъпки на критика на българската политическа линия или внушават някакви съмнения към правилността на политиката на КПСС. Екзекуцията в софийския градски затвор, изпълнена на 4 януари 1964 г., не е отразена в медиите, дори и на страниците на в. „Работническо дело”, където читателите, „успокоени от суровото, но справедливо наказание на предателя”, могат отново да се потопят в спокойния си сигурен живот, контролиран от социалистическата държава и внушаван от тогавашната преса с подходящи заглавия, вдъхващи много оптимизъм и сигурност: „Да се изпълняват производствените планове, да се укрепва трудовата дисциплина!”[5] и „Темповете, предвидени през януари, са надминати”[6].

В средата на 60-те години се появяват първите признаци на „разведряването“ между Вашингтон и Москва. Историческото споразумение за забрана на надземните ядрени опити, подписано през 1963 г., е вече факт, вдъхващ оптимизъм сред населението на Европа и Америка. България влиза в този важен етап на международните отношения с ново правителство. От 27 ноември 1962 г. страната се управлява от кабинет на политически дейци на БКП, БЗНС и Отечествения фронт, а за Председател на Министерския съвет е издигнат Тодор Живков, който от 1956 г. е и първи секретар на ЦК на БКП. Тези промени в първите години все още не се отразяват видимо върху външните отношения на страната, които иначе са за разведряване на международната обстановка и за засилване на контактите между държавите от двата блока. Но това е все още само на думи. Доказателство за това е организираният на 15 февруари 1965 г. пред американската легация в София нов протест. Събитието е определено от американските дипломатически среди като поредното нападение срещу сградата на американската институция, при която група българи демонстрират по недопустим начин срещу американската политика и войната във Виетнам. Участниците хвърлят камъни по сградата и чупят прозорците ѝ. Това предизвиква остра реакция от страна на Държавния секретар Дийн Ръск, който на 17 февруари 1965 г. заявява пред българския пълномощен министър във Вашингтон: „Чувстваме се много засегнати. Тези атаки създават политически проблеми в САЩ. Подобни постъпки застрашават нашата свобода на действие за подобряване на отношенията ни. Дори и да имаме различия по сериозни и опасни въпроси, не можем да позволим на тези различия да подкопаят из основи общоприетите дипломатически практики.”[7] В същия меморандум Ръск предупреждава за опасенията си от активната дейност на българската милиция около американската легация. Протестът не впечатлява българската общественост особено дотолкова, доколкото има информация за събитията. Публичната акция се обяснява като „спонтанен израз на недоволството ни от американската политика”, което работници, служители, ученици, военнослужещи и какви ли не още, са „организирани“ често пъти да изразяват на нарочни публични събрания на профсъюзни, квартални, партийни или комсомолски събрания в различни български градове и села. Но когато някой, в разрез със световно приетите дипломатически норми на поведение, се изправи пред сградата на посолството на страна, с която уж поддържа приятелски отношения и започва да хвърля камъни по прозорците ѝ, май че ни връща в времето на Алеко и неговият балкански герой. Българските архиви обаче мълчат за случая. Събитията като че ли не са коментирани във висшите политически среди. Няма и следа за изказано одобрение или порицание за случилото се.

---

[3] В. „Работническо дело“, бр. 361, 1963 г.

[4] В. „Работническо дело“, бр. 364, 1963 г.

[5] В. „Работническо дело“, бр. 4, 1964 г.

[6] В. „Работническо дело“, бр. 5, 1964 г.

Събитието е отразено от тогавашната преса стандартно и пестеливо, без подробности. В броя си от 16 февруари 1965 г. правителственият официоз „Работническо дело“ съобщава за случилото се под заглавие: „Да бъде спряна агресията на американския империализъм във Виетнам – Многохиляден митинг на трудещите се в Столицата”. Авторът коментира спонтанните изяви на добре осведомените за международните събития кремиковски металурзи, хасковски тютюноработници, трудещи се селяни и студенти, които се озовават в столицата, за да „заклеймяват агресора САЩ“ след спонтанна среща в зала „Универсиада”.[8] За митинг пред легацията на САЩ, придружен от пореден опит за щурм, не се споменава. Този малък и почти незабележим материал се губи до бодрите стандартни заглавия, изпълващи задължително вестникарските страници: „Висока производителност на труда в селското стопанство”, или: „Очаква се само хубаво време”.

Полъхът на „разведряването“ най-после достига до Политбюро на ЦК на българските комунисти в София. На 8 октомври 1965 г. председателят на Министерски съвет Тодор Живков приема новоназначения американски пълномощен министър Натаниел Дейвис в кабинета си. Тонът на разговора, за разлика от преди, е позитивен „и на моменти почти жизнерадостен”.[9] Живков започва разговора с твърдението, че „за жалост българо-американските отношения зависят 99% от Държавния департамент на САЩ и само 1% от българската страна”. С тези думи той се опитва да прехвърли цялата отговорност за влошените двустранни отношения върху САЩ. Но американският пълномощен министър отново поставя въпроса за атаките срещу легацията в София и за постоянния милиционерски пост пред входа на сградата, който проверява и претърсва вещите на посетителите. Живков уверява министър Дейвис, че тези практики ще бъдат преустановени и прави важното уточнение, че затоплянето на българо-американските отношения не е за сметка на българо-съветските такива. Думите на Живков са знак, че София е получила картбланш от Москва да смени тона си. Подхвърлената от първия ръководител на държавата шеговита реплика: „ако не беше така, аз нямаше вече да заемам този пост", звучи напълно в неговия характерен стил на общуване, но в същност е откровено признание за пълната външнополитическа зависимост на България от съветската политика. Затова разговорът може да се обобщи като ползотворен и с благословията на СССР, който завършва с тост с коняк и ново откровение на Тодор Живков, че вдига тост с коняк, „защото уискито му мирише на дървеници".[10]

---

[7] Department of State, Memorandum of Conversation, 17.02.1965.

[8] В. „Работническо дело“, бр. 47, 1965 г.

[9] **Davis, N.** Legation of USA in Sofia, Memorandum of Conversation, 8.10.1965.

През март 1966 г. Политбюро гласува и приема политиката към САЩ и съответните мероприятия, по които България може си сътрудничи с Държавния департамент. Те включват културен и научно-технически обмен, подготвителни работи по търговски споразумения, различни облекчения за дипломатическите служители и т.н. В предложение до Политбюро външният министър Иван Башев изброява редица пунктове, по които българското правителство може да работи за подобряване на българо-американските отношения. Констатира се, че: „без да се нарушава принципната основа на нашата политика, би следвало да се избегнат някои прояви, които са допринасяли в миналото да се влошават ненужно отношенията, като например крайности при демонстрации пред тяхната легация...Комитетът за ДС да приложи нови по-съвършени форми за упражняване контрол върху посетителите на легацията на САЩ и да се отмени тяхното спиране при посещения..."[11] От поверителен доклад на Министерството на външните работи на 14 февруари 1966 г. става ясно, че въпреки настъпващите положителни промени отвън, българската страна запазва резервите си по отношение на американската политика, заради продължаващата дискриминационна политика на Вашингтон за вноса от Унгария, Чехословакия, Румъния и България. Това се превръща в сериозна пречка пред изпълнението на някои искания на американската страна, на които най-ожесточено се противопоставя Комитетът за ДС и отдел „Военен" на ЦК на БКП. Сред тях са предложението за въвеждане на режим на многократни визи за дипломатическия персонал и инсталирането, на реципрочен принцип, на радиопредавателни станции в дипломатическите мисии на двете страни.[12] Въпреки продължаващите търкания по различни въпроси между двете страни, крачката към диалога е направена и в средата на 60-те години Желязната завеса най-после е повдигната. По линията на затоплящите се българо-американски отношения се извършва сериозен обмен на специалисти и културни дейци (1964–1965 г.), между които попадат американският писател Джон Ъпдайк и драматургът Елмар Райс.[13]

На заседание на Политбюро от 22 ноември 1966 г., с протокол 333 се гласува българската легация в САЩ да приеме статут на посолство, както и американската такава в София.[14] Това се явява като естествена стъпка за подобряващите се българо-американски отношения и необходима предпоставка за по-нататъшното им задълбочаване. Няколко месеца по-късно, през април 1967 г., МнаВР отправя предложение към Политбюро за разширяване на сътрудничеството между двете страни, изразяващо се във водене на активна дипломация за привличането на интереса от страна на Държавния департамент и деловите среди, готовност за повишаване на качеството на българска продукция, която понастоящем не отговаря на стандартите на американския купувач, привличане на американски туристи и инвестиции в българския туризъм, преговори с американски авиокомпании за директни полети до България и пр.[15] Придружаващият предложенията доклад на министър Башев подчертава предимствата на разширеното сътрудничество със САЩ с довода, че американският пазар е най-големият и платежоспособен сред капиталистическите страни, както и че България може да се възползва от техническия прогрес на Америка.[16] Консервативните български служби за сигурност обаче, не са убедени в полезния ефект от воденето на такава политика. В тази връзка прикрепеното становище на Комитета за ДС изразява съмнение, „че с предложените мероприятия от Министерството ще бъдат постигнати сериозни резултати, тъй като американците не били заинтересовани в настоящия момент от засилване на икономическите връзки с нас, а преследват главно политически цели”.[17] Резултатите в полза на водената умерена политика от София към САЩ са положителни. Износът към американския пазар се покачва три пъти – до три млн. долара през 1966 г. Наложените от американците рестрикции върху българския износ са причина за недоразвиването на стабилни двустранни търговски отношения. Но това е в резултат и на качеството на предлаганите български стоки, което се оказва не достатъчно високо за изискванията на американския пазар, въпреки непрестанното медийно внушение, че родното производство е най-добро и тези, които не го оценяват, имат зловредни политически мотиви.

---

[10] Пак там.

[11] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6192, л. 74–75.

[12] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6192, л. 67.

[13] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6192, л. 79.

[14] ППА, Ф1б, оп.6.а.е. 6444.

[15] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6655, сс. 3–8

Положителната промяна в българо-американските отношения в края на 60-те години води до тяхното нормализиране, макар двете страни да запазват традиционните си взаимни подозрения. Но за това време българската външна политика прави голяма крачка напред в посока към установяване на нормални двустранни отношения, което, трябва да отбележим, става и с „благословията“ и с разрешението на „братския Съветски съюз”. България започва да води много активна кампания за създаване на стабилни и трайни търговски отношения с американците, подтикната най-вече от икономическия интерес. Финансовите затруднения на Москва и добре прикритият икономически колапс на България през 60-те години налагат изпълнение на съветското „мирно съвместно съществуване”, на което САЩ, намирайки се в позицията на по-силния, откликва едва десетилетие по-късно. Но дори и при тези международни обстоятелства Вашингтон не доразвива близки икономически контакти с българите. Това те оставят на Иран – най-близкия съюзник на САЩ в Близкия изток, който през 1966 г. установява ползотворни връзки с „най-необлагодетелстваните“ съветски сателити – Румъния, Унгария, Чехословакия и България.

---

[16] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6655, л. 11.
[17] ППА, Ф1, оп.6.а.е. 6655, л. 10.

THE WAFT OF THE „DÉTENTE“ – THE BULGARIAN-AMERICAN RELATIONS IN THE 1960S

Veselina Uzunova

(SUMMARY)

In the 60s of the 20th century the American-Bulgarian relations passed through a stage of improvement as a result of the commenced process of detente between the US and USSR. The typical of the 50s and the early 60s severe confrontation between the two blocs, in our country was expressed in several public appearances in front of the US embassy in Sofia of which the archives of the US State Department provide details. Three incidents showed clearly the tendency on the Bulgarian side towards provocations to use supposedly spontaneous protesters and civic groups and thus to demonstrate its complete intolerance and hostility towards the representatives of the western bloc. This tendency completely changed its direction following the steps taken by Moscow and Washington for cohesion and dialogue, with which Bulgaria proved once again how dependent it was on its Soviet allies.

In the autumn of 1965, Todor Zhivkov started the process of warming of US–Bulgarian bilateral relations, which in the next few years, made progress from political and ideological point of view. Economic relations between the two countries, however, did not achieve the results desired in Sofia.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПОЩЕНСКИТЕ КАРТИЧКИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР (ИЗ КОЛЕКЦИЯТА НА НИМ „СНИМКИ ОТ ПЕРИОДА 1878–1944 Г.”)

Мария Златкова

Колекцията от снимки на Националния исторически музей за периода 1878–1944 г. се състои от повече от 3000 единици. В настоящата публикация ще бъдат представени пощенските картички, които са част от тази колекция и наброяват 554.

За родно място на пощенските картички се счита Австро-Унгария, а за началото на тяхното разпространение се приема 1869 г. – трийсет години след изобретяването на фотографската снимка. Разпространението на картичките е тясно свързано с развитието освен на фотографията, но и на пощенските услуги. Сред първите страни, в които те добиват популярност, са Англия, Германия, Швейцария. До България достигат предимно с корабите по р. Дунав до Русе, Видин, Свищов, Силистра. През 1892 г. у нас е издадена първата илюстрована картичка, свързана с Първото земеделско-промишлено изложение в Пловдив. Законът за пощите, приет през 1897 г., дава истински тласък в издаването и разпространението на пощенски картички от разнообразни организации и частни лица.

Пощенските картички не са само изгледи от селища и природни забележителности, както в повечето случаи сме свикнали да приемаме. Всъщност, ролята на пощенската картичка е да документира и популяризира определени места, събития, факти, личности, както и да предава поздравления по повод на важни празници. Картичките дават определена представа и за господстващите естетически вкусове по времето, когато са създадени.

Преобладаващата част от сбирката пощенски картички в НИМ съставляват изгледите от различни краища на територията на България. Документирани са както картини от ранните етапи в изграждането на градове и села, така и такива от курортни селища и местности, от манастири и градове извън сегашните предели на България, но свързани тясно с българската история. Първите картички са рисувани цветни литографски изображения, съчетали изгледи от новопостроени обществени сгради и паметници с характерни за съответния район народни носии. Появяват се и фотоснимки, които документират много по-точно и прецизно новите сгради и улици с европейски облик, стари църкви и джамии, новоиздигнати паметници, нови площади, красиви природни кътове.

Фотографските картини от България от края на XIX и първите четири десетилетия на XX век откриват забравени или несъществуващи вече кътчета от наши селища, но показват и такива места и сгради, на които и днес се радваме и чрез които усещаме атмосферата на миналото. Те са извор на информация за постепенната модернизация в изграждането на населените места, което най-добре личи в големите градове като София, Пловдив, Русе, с техните нови, с европейско излъчване, улици. Навлизането на модерното в живота на българите се усеща особено по промените в оформянето на курортната среда, например в променящия се облик на морските бани в Бургас и Варна през първите десетилетия на XX век.

Всички пощенски картички, както показващите селища и природа, така и тези, които отразяват събития и личности, са достигнали до наши дни благодарение на работата на тогавашните фотографи и усилията на издателите. Информация за авторите намираме в повечето случаи върху самите изделия. Отбелязано е името на издателя, понякога – на фотографа. Често пъти издателите са били и фотографи. Сред авторите на снимките срещаме имената на личности, занимаващи се с фотография и в същото време – собственици на книжарници и магазини. Някои от тях пътуват и снимат из цяла България. Такъв е например Григор Пасков (1870–1954), отворил първото фотоателие и книжарница в Хасково, установил се след 1911 г. в София. Неговият син, Георги Пасков (1903–1975), също снима и на него се дължат много от картичките с изгледи от градове, туристически обекти и природни забележителности предимно от 30-те и 40-те години на XX век. Именно пощенските картички, дело на бащата и сина Паскови, заемат най-голям дял от общия брой, присъстващи в представяната колекция. Почти във всички големи градове, както и в по-малките селища, имало майстори на фотографията, които популяризирали местните забележителности и в същото време ги разпространявали посредством книжарниците и магазините си. В София работи Иван А. Карастоянов (1853–1922), придворен фотограф от 80-те години на XIX век, както и неговият брат Димитър Карастоянов (1856–1919). Иван Баждаров отваря фотоателие в столицата през първото десетилетие на XX век. Тодор Ф. Чипев (1867–1944) е известен книгоиздател, открил книжарница през 90-те години на XIX век. Картички с историко-патриотични сюжети издава и продава книжарят Христо Олчев от Ресенско в Македония. Той е активен помагач на македоно-одринското революционно движение. В неговата книжарница на ул. „Леге“ в София са продавани и издаваните от него книги на Ив. Вазов, П. Яворов, Ал. Константинов и др. Изгледи от нова София издава и д-р Иван Парлапанов от Лайпциг, както и много други. Във Варна пощенски картички изработват и продават в книжарницата на Илия Добрев, както и в книжарница „Образование”. Варненски издатели са още Сава Тодоров и Велчев, а известен варненски фотограф е Захари Жейнов. Документирането на забележителностите на Пловдив дължим в голяма степен на издателство и книжарница „Модерно изкуство“ на Крум Маринов, който има голям дял и в популяризирането на патриотични сюжети от Балканската война (1912–1913 г.) Много от изгледите от Русе са дело на утвърдения в града в края на XIX век фотограф Мойсе Хаим Камерман, открил от 1905 до 1910 г. и свой софийски филиал. В Русе издатели на картички са още книжарницата на А. Димитров, Леон Арие и др. В Търново с тази дейност се занимават Моден магазин „Иван Владов”, Моден магазин „П. Гъргаричев”, Иван Ферманджиев и др. Сред популяризаторите на нашите забележителности са също и клонове на български туристически дружества като тези в Дупница, Сливен, Ловеч. Книжарниците в по-малките селища участват в благородната дейност за представяне и разпространение на красотите на родните им места. Такива са книжарниците в Горна Джумая (дн. Благоевград), Габрово, Разград, Шумен, Дупница, Етрополе и др.

Отделна група сред пощенските картички заемат тези с етнографски характер. В колекцията на НИМ те са 41, но трябва да се отбележи, че сюжетът е много застъпен и в изгледите от български селища, където се съчетава с изображенията на новоизградени сгради и красиви местности. Този похват се прилага често в цветните рисувани картички от края на XIX век. Що се отнася до снимките, те са предимно на мъже и жени в народни носии от различни краища на българските земи и на ежедневни традиционни дейности, характерни за българското село в края на XIX – началото на XX век. В обектива на фотографите са овчари, предачки, пекари, продавачи на пазара и много други. Част от тези персонажи и дейности са представлявали интерес и за съвременните художници. Те ги пресъздават в картини. Издателите от своя страна подбират изображения с битови сюжети предимно от най-добрите автори, каквито са Ив. Мърквичка и А. Митов, и ги популяризират посредством фоторепродукции в пощенски картички. И в тази издателска дейност водещи са Гр. Пасков и Т. Ф. Чипев от София, които са особено активни през 30-те и началото на 40-те години на XX век.

Широко разпространение от началото на XX век придобива практиката да се изпращат поздравления с пощенски картички по случай големите християнски празници Рождество Христово и Възкресение Христово, както и за началото на Нова година, по случай именни дни и за други важни поводи. В сбирката на НИМ този вид картички са 38. Повечето са отпечатани и издадени в чужбина – Германия, Чехия, Франция, Италия и др. Сюжетите са весели, пълни с настроение, изображенията са съобразени с духа на големите празници. Върху някои от картичките, особено върху предназначените за поздравления по лични поводи и отправени към любими хора, са отпечатани хумористични и закачливи текстове. Сред този вид картички в колекцията на НИМ има и такива, които са адресирани до известни личности, какъвто е например Христо Калфов, министър на външните работи на България (1923–1926) и председател на Народното събрание (1941–1944).

Сто деветдесет и две са пощенските картички, отразяващи събития и личности, свързани с българския обществено-политически и културен живот през периода на Третото българско царство. Издават се картички с образите на водещи политически фигури – цар Фердинанд и членовете на неговото семейство, Стефан Стамболов, Васил Радославов, Петко Каравелов, Димитър Станчов и др.

Заредени с пропагандно-патриотичен заряд са тиражираните сцени от важни политически събития, които е трябвало да запазят спомена за тях и да укрепят родолюбивото чувство. Издавани са картички, отразяващи събития, свързани с чествания на годишнини от Руско-турската война 1877–1878 г. (откриването на военните паметници в Плевен и на паметника на цар Освободител в София през 1907 г.), картички, припомнящи Съединението на Княжество България и Източна Румелия и последвалата Сръбско-българска война (1885), обявяването на България за независимо Царство (1908) и др. Сред издателите, документирали и популяризирали тези моменти, трябва да споменем известния софийски фотограф Георг Волц, който по-късно се изявява и като автор на военни фотоси, тиражирани като картички, от периода на Балканските войни и Първата световна война.

Дейността на ВМОРО и борбите за освобождение на Македония и Одринско извикват съпричастността на българите от всички краища на нашите земи. Започват да се популяризират образите на водещи дейци на македоно-одринската организация посредством издаването и разпространението на пощенски карти. Силно изразена е тази тенденция през 1903 г., когато избухва и бива потушено Илинденско-Преображенското въстание. Тиражирани са ликовете не само на широко известните Яне Сандански, Борис Сарафов, полк. Анастас Янков, Лазар Маджаров и на отделни войводи, но се появяват и снимки на цели чети, участници в македоно-одринските борби.

Сравнително слабо застъпени, но все пак с присъствие в колекцията на НИМ, са картичките, документирали икономически обекти от периода. Разпространявани са изображения на новопостроени фабрични здания, предимно от 30-те години на миналия век.

Интензивното развитие на българския културен живот, появата и утвърждаването на изтъкнати фигури в различни области на културата, също дават основание на българските издатели да отпечатват картички с техните образи. Популяризирани са портрети на писателя Алеко Константинов, на учения Марин Дринов, на музикалния деец Димо Бойчев, на актрисите Адрияна Будевска и Вера Пушкарьова и др.

Българският политически живот от началото на ХХ век също има свое място в програмата на издателите. Българските политици и техните творения – политическите партии, не са обект само на положително и уважително отношение. Издателите на пощенски картички, които са сред интелектуалците в българското общество, не могат да не проявят критичното си отношение към тези, много често дискредитирани и дискредитиращи се творения, на същото това общество. В този смисъл особен интерес представлява цикълът от графично сътворените гербове на политическите партии у нас от онова време. Тяхната трактовка е оригинално пречупена през призмата на сатиричния поглед на създателя им и едновременно с това издател Александър А. Кожухаров от Пазарджик.

С началото на Балканската война през октомври 1912 г. започва масово издаване на картички, посветени на поредицата успешни сражения на българската армия срещу Турция. Темата е благодатна и дава възможност не само да бъде предоставена историческа информация за събития по време на войната, но и да събуди патриотични настроения. Патриотичният подем сред хората е предизвикан от успехите на българското оръжие при Лозенград, Чаталджа, Одрин и от пораженията, които то нанася на турската армия. Заснети и тиражирани са колоните от турски пленници, завладени и унищожени турски оръдия, както и изявите на цар Фердинанд. След първите победи той прави знаково посещение в гр. Мустафа паша (дн. Свиленград) през октомври 1912 г. На пощенски картички е заснет как, слизайки от влака, прави първата си крачка, като стъпва върху пленено турско оръжие. Тази сцена, както и сцената, в която той връща сабята на пленения Шукри паша, имат определено пропагандно звучене. Такива са и картичките с образа на царица Елеонора, която помага на ранени. По този начин се налага образът на могъщия и великодушен владетел и на царицата-самарянка.

Разпространение получава и издаването на фоторепродукции на картини с военен сюжет с моменти от фронтовите пътища на българската армия. Популяризирани са и карикатури, осмиващи противника Турция, а по-късно се появяват и такива, насочени срещу коварните бивши съюзници Сърбия и Румъния. Приповдигнатото настроение от победния марш на българските войски намира израз и в отпечетването на песенни творби, съпровождащи изображенията на вълнуващи битки. Така например на гърба на картичка със сюжет от превземането на Одрин, издателят и книжар от София Станки Иванов е публикувал своя творба с текст и нотация, написана в стила на народната песен и посветена на победното събитие.

Издателите на картички, посветени на Балканската и Междусъюзническата война, са много и са от цялата страна. Освен известните Тодор Ф. Чипев, Христо Олчев, Иван Баждаров от София и Крум Маринов от Пловдив, своя продукция пускат също Иван Р. Сливков от Стара Загора, Асен Христов от Плевен и др. Активни в популяризацията на пощенски картички са още редакцията на сп. „Родина”, издателство „Гладстон“ и печатница „Витоша“ от София и др. Любопитен факт е, че много от тези картички с героичен сюжет (особено разпространена е картичката с рисунката „На нож!”) са изпращани не само от фронтоваците до техните близки, но години по-късно са използвани за поздравления по случай Нова година, именни дни и други празнични събития.

Последната група пощенски картички от колекцията на НИМ са посветени на Първата световна война. В началото на войната е издаден цикъл от картички от военния живот на фронта, който е предназначен за продажба и събиране на средства във „Фонд Първа армия”. От юли и декември 1916 г. е друга поредица – от бойния живот на 3-та дружина, 2-ри пехотен Македонски полк от 9-та Македонска дивизия. Снимките са направени в планината Беласица, под връх Тумба, и показват сцени от заниманията и забавленията на войниците – театрално прдставление и изработването на дърворезбени икони върху ствола на стар бук. Разпространявани са и пощенски картички със скръбен сюжет – погребения на загинали войници през февруари 1918 г.

Първата световна война е отразена и в картички, репродуциращи художествени творби. Една от тях представя картината на художника Яким Банчев „Преминаване на р. Морава от Плевенската пехотна дивизия на 29.Х.1915 г.”. Цветната репродукция е издадена от Берлинско издателство. Яким Банчев (1884–1967), позабравен български художник, е създал не едно платно с тематика от Първата световна война.

Български и чужди, главно германски и австроунгарски военни и политически дейци, свързани с Първата световна война, също са популяризирани посредством картички, отпечатани у нас и в Германия. В колекцията на НИМ откриваме например образите на ген. Георги Абаджиев, командир на 12-а пехотна дивизия и на ген. Тодор Кантарджиев, командир на Сборна дивизия. Десет картички, издадени от германския Червен кръст, са разпространявани, предимно в Германия и Австро-Унгария, с благотворителна цел – събиране на средства за подпомагане на пострадалите във войната. Сред личностите, чиито ликове са заснети, са германски и австро-унгарски владетели, фелдмаршали, индустриалци като Лудвиг III Баварски, Паул фон Хинденбург, император Франц Йосиф, кайзер Вилхелм II, граф Фердинад фон Цепелин и др. Картичките съдържат техни послания и автографи от 1914 и 1915 г. и са закупени от българския парламентарист д-р Иван Момчилов, подпредседател на Народното събрание в годините на Първата световна война, по време на гостуването на българска парламентарна делегация в Германия през 1916 г.

Макар и малка, сбирката от пощенски картички на НИМ дава представа за тематичното разнообразие при отпечатването на този вид популярни издания, разпространявани в края на XIX и през първите 40 години на XX век в България. Тя е доказателство и за изключителния интерес на представители на интелигенцията (книжари, издатели на литературни творби, вестници и списания, фотографи и пр.) към този своеобразен начин за популяризиране на моменти от българската история, на забележителни личности, на красиви кътове от нашата земя, на изгледи от села и градове, много от които вече не съществуват или са променени.

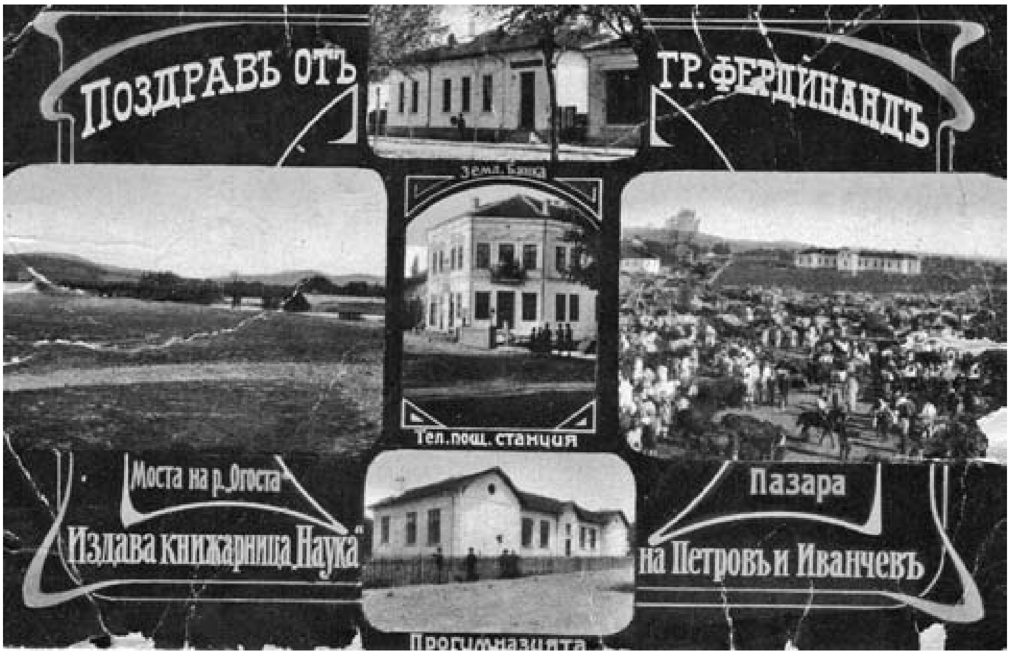
Поздравъ отъ
Гр. Фердинандъ
Земл. Банка
Тел. пощ. станция
Моста на р. Огоста
Издава книжарница „Наука“
Пазара
на Петровъ и Иванчевъ
Прогимназията

Обр. 1. Гр. Фердинанд (дн. Монтана). Изгледи от града – пощенската станция, пазарят, мостът на р. Огоста, сградата на прогимназията. 1913 г.
Издава книжарница „Наука“ на Петров и Иванчев – гр. Фердинанд.

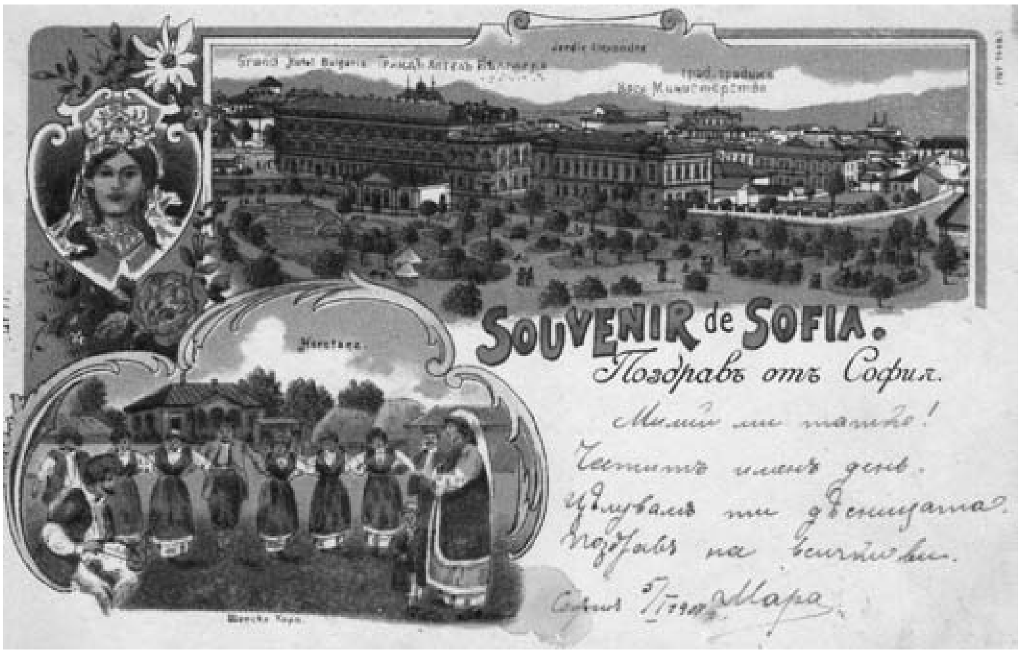
Grand Hotel Bulgaria Грандъ Хотелъ България
Град. градина
Воен. Министерство
SOUVENIR de SOFIA.
Поздравъ отъ София.
Шопско Хоро

Милий ми татко!
Честитъ именъ день.
Цѣлувамъ ти дѣсницата.
Поздравъ на всички ви.
София 5/I 1907 Мара

Обр. 2. Гр. София. Изгледи от града – Гранд хотел „България”, градската градина, сградата на Военното министерство и шопско хоро. 1907 г.

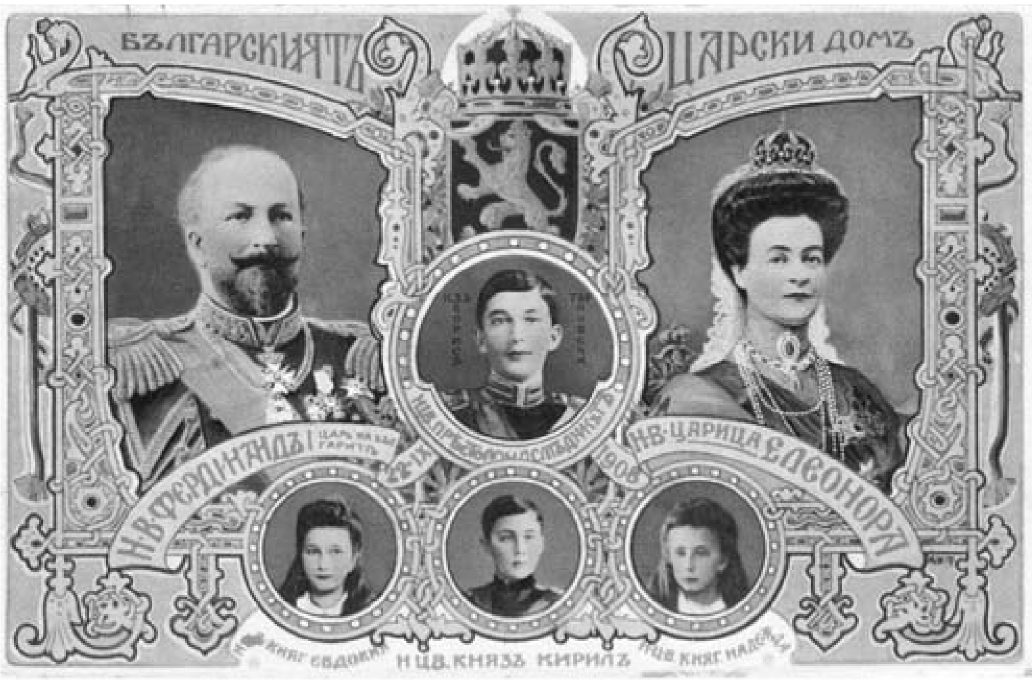
БЪЛГАРСКИЯТЪ ЦАРСКИ ДОМЪ
Н.В. ФЕРДИНАНДЪ I ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ
1908
Н.В. ЦАРИЦА ЕЛЕОНОРА
КНЯГ. ЕВДОКИЯ
Н.Ц.В. КНЯЗЪ КИРИЛЪ
Н.Ц.В. КНЯГ. НАДЕЖДА

Обр. 3. Българският царски дом (членовете на семейството на цар Фердинанд). 1912 г.

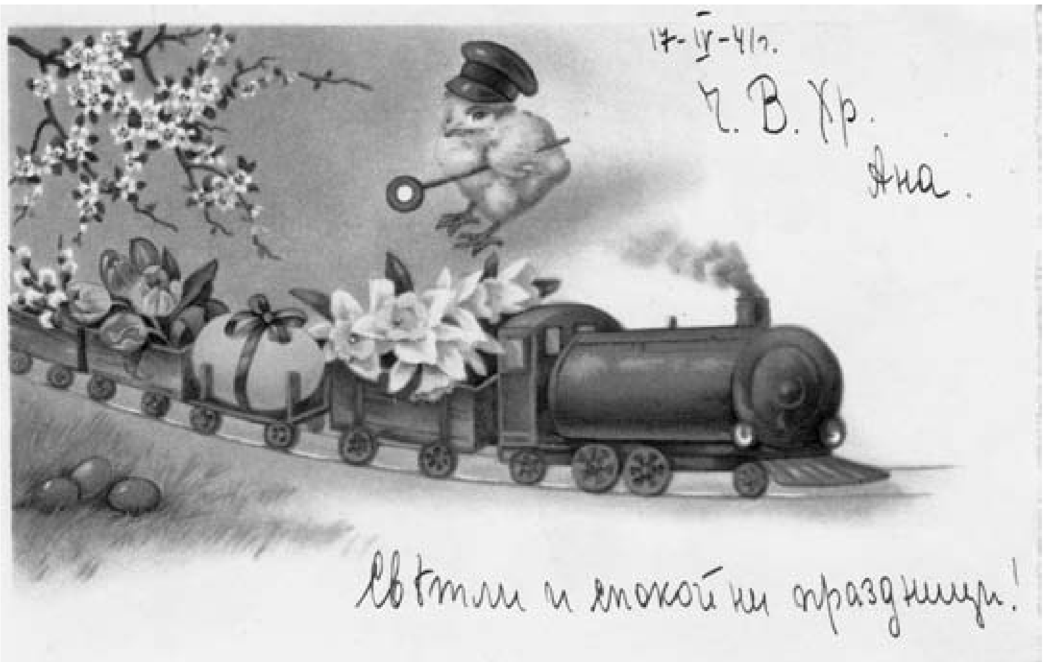

17-IV-41г.

Ч. В. Хр.

Ана.

Светли и спокойни празници!

Обр. 4. Поздравителна картичка по случай Възкресение Христово.
Изпратена до семейството на Христо Калфов. 1941 г.

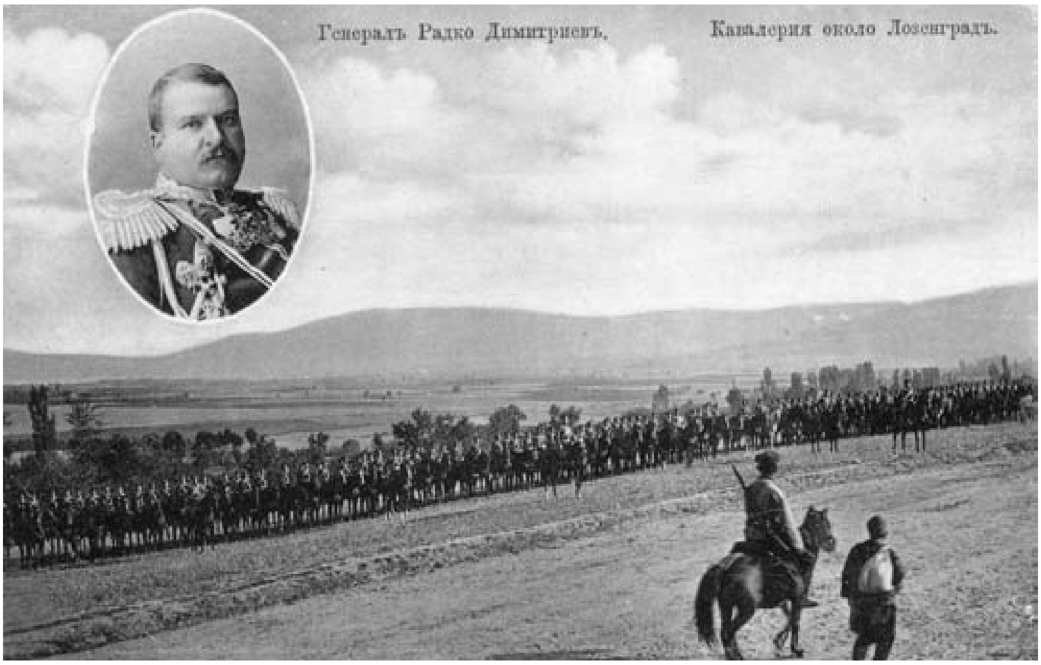
Генералъ Радко Димитриевъ.
Кавалерия около Лозенградъ.

Обр. 5. Българска кавалерия около Лозенград и портрет на ген. Радко Димитриев. Октомври 1912 г.

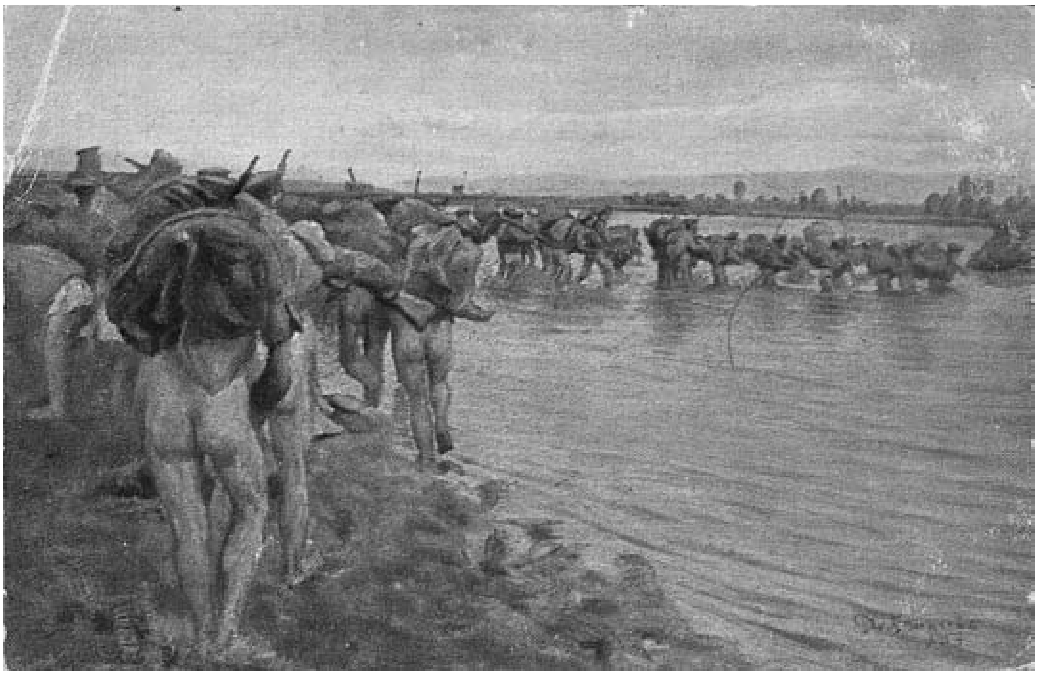

Обр. 6. Преминаване на р. Морава от 9-та Плевенска пехотна дивизия. 29 октомври 1915 г.
Фоторепродукция от картина на худ. Яким Банчев.

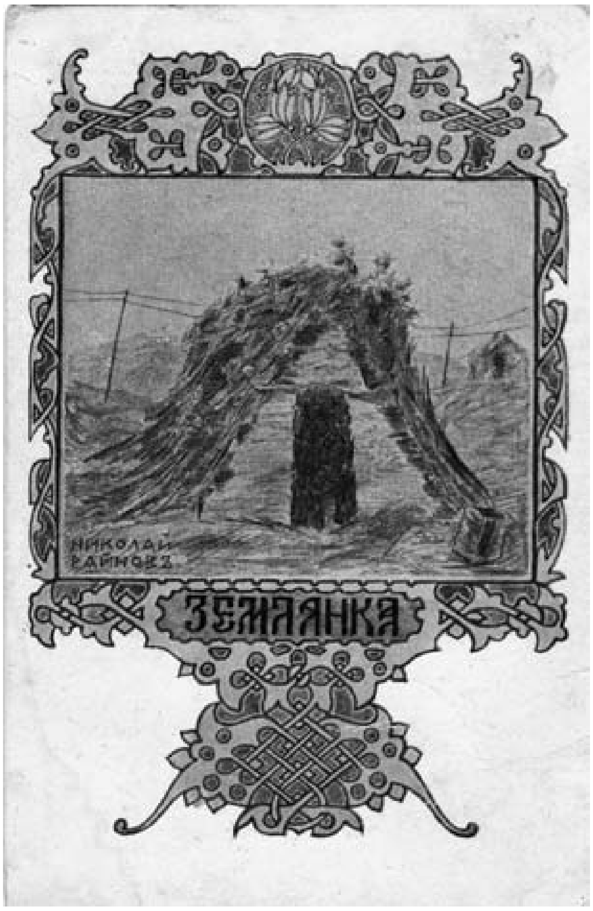

Обр. 7. Землянка. Фоторепродукция на графична рисунка от Николай Райнов. Първа световна война. Отпечатана в Берлин.

POSTCARDS AS HISTORICAL SOURCE (FROM THE "PICTURES FROM 1878–1944 PERIOD" COLLECTION OF NMH)

Maria Zlatkova

(SUMMARY)

The collection of the National Museum of History "Pictures from the 1878–1944 period" contains more than 3,000 photographs. Documented are events and personalities as well as industrial and agricultural sites, cultural events, landmarks and villages. The aim of this work is to present briefly part of the collection namely postcards, which are a kind of historical source for the diversity in the life of the Bulgarians in the Third Bulgarian Kingdom.

In Bulgaria, as everywhere in the world, at the end of the nineteenth century widely spread was the practice to issue postcards not only with views of villages and various natural and cultural attractions, but also postcards promoting images of famous personalities and events of the socio-political and cultural life. The publishers were photographers, booksellers, shopkeepers, community organizations, editorial offices of newspapers and magazines. Each town had its own publisher and distributor of its sights. Among the many names rank Grigor Paskov, Ivan and Dimitar Karastoyanovi, Ivan Bazhdarov, Hristo Olchev and others from Sofia, Zahari Zheynov from Varna, Krum Marinov from Plovdiv, Mois Kamerman from Ruse and others.

The postcards with views of villages and localities were of the most strongly represented. The ethnographic themes were also available. Photographed and circulated were folk costumes from different regions and also moments of the daily life mostly of the Bulgarian peasants.

Since the beginning of the twentieth century people began increasingly to send congratulations on the occasion of major holidays such as Easter and Christmas with beautiful colour cards full of cheer and reflecting the artistic tastes of the time.

The collection includes large-print images of leading personalities in the political and public life of Bulgaria – Tsar Ferdinand, Prince Boris of Turnovo, politicians, and leaders of the Macedonian-Adrianople Revolutionary Movement. Promoted are events of the political and cultural life as the Unification of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia and the subsequent Serb-Bulgarian War (1885) the inauguration of the monument of the Tsar Liberator in Sofia (1907), the proclamation of the Independence (1908) etc.

A very large part of the postcards in the collection of the National Museum of History occupy those about the Balkan wars (1912–1913) and the Bulgarian participation in World War I (1915–1918). Most of them, especially those related to the first Balkan War, bear a specific charge of patriotic propaganda and seek to provoke and maintain the patriotic feelings and pride in the victories of the Bulgarian army. The means obtained by the sale of part of the printed cards were meant for charity and aimed at helping a specific military unit on the frontline or people injured in the war.

Although small, the collection of postcards from NMH reflects the overall political life in the country during the period between 1878 and 1944, at the same time displaying the appearance of various settlements and revealing the daily life of the ordinary Bulgarians.

ЕТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY

**ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ**

**STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV**

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЖЕНАТА ЗАД КОСТЮМА. ИЗЧЕЗНАЛ ЛИ Е ИНТЕРЕСЪТ КЪМ ТРАДИЦИОННОТО НАРОДНО ОБЛЕКЛО И КАКВО СЕ КРИЕ ЗАД ИНВЕНТАРЕН НОМЕР 50979/1–6 ОТ ФОНДА НА НИМ?

Ели Гуцева

Десетилетия наред етнографските сбирки в музеите са били представяни основно с бита и подредбата на традиционната българска къща, както и с традиционните костюми на отделните етнографски групи. Интересът към багрите, колорита, вплътените в шевиците светоусещания на българката, ръчната изработка на костюмите дълги години е затвърждавал мястото им в експозицията.

Събирането и съхраняването на етнографски артефакти (предмети от бита, мъжки и женски традиционни костюми) от етнически българските територии попада в полезрението на държавническата власт в младата българска държава. С указ на цар Фердинанд №181 за утвърждаване на Закона за „Издирване старини за спомагане на научни и книжовни предприятия”[1] от 1890 г., проучването и обнародването на етнографските и историческите материали обхваща всички етнически български територии. През 1892 г. е открит Етнографически отдел при Народния музей в София, а с натрупването на достатъчно емпиричен материал, през 1906 г. същият се отделя в Народен етнографически музей.[2] В над стогодишната си история НЕМ (днес Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей към БАН) събира колекция от традиционни народни облекла, наброяваща 20 000 единици.[3]

Първата етнографска експозиция на Националния исторически музей е аранжирана през 1984 г. с материали, собственост на Националния етнографски музей.[4] В залите „Етнография“ в Съдебната палата са изложени около 40 носии; килими – чипровски, пиротски, котленски; накити и шевици; образци на предмети на бита – керамика и ковано желязо и др. В началото на 90-те години гостуващата изложба е върната на Етнографския музей и НИМ показва в експозиция материали от собствените си сбирки – носии и килими, сред които и някои новопостъпили с датировка[5].

Националният исторически музей посреща XXI век в новия си дом – Сграда №1 на Резиденция Бояна, където през декември 2001 г. е положено началото на възстановяването на етнографската експозиция с изложбата „Коледно-новогодишни символи”.

Към днешна дата етнографската експозиция, в отделеното ѝ пространство, представя традиционните български народни носии – опит за категоризиране на видовете традиционно българско облекло за периода XIX – началото на XX в. Експозиция с такава тематика към настоящия момент в столицата е само посочената[6].

Развитието на отношението към етнографските сбирки и особено към начина на експонирането им в музейното пространство води до преосмисляне ролята на облеклото. Научни и кулоарни разговори в музейната колегия сочат видимо пресищане от облеклото. Музеят гради нов поглед към експоната, към публиката, към отделния посетител. Изложбата търси преекспонирането си в посетителя, залага на интерактивността и на новите видове комуникация.

---

[1] Указът е приет от V Обикновено Народно събрание на 27.11.1889 г. и обнародван в ДВ, бр. 13 от 17.I.1890 г. – В.: **Шишманов, И. Д.** Значението и задачата на нашата етнография. – СбНУ, I, 1889, 1–64.

[2] **Ковачева-Костадинова, В.** Из историята на националния етнографски музей (летопис на един отдел) – В: Българска етнография, 1994, 2, 77.

[3] **Комитска, А.** Български народни носии. С., 2005, 5–6.

[4] Уредниците от ЕИМ осъществяват и пространственото решение на експозицията.

[5] С приемателен акт от 1977 г. в етнографските сбирки на НИМ са вписани голямо количество материали от международна изложба, с приносител Главно управление „Културни връзки с чужбина“ при Комитета за изкуство и култура.

[6] Регионалните музеи се съсредоточават върху спецификата на разпространеното в конкретния етнографски регион облекло и като правило го застъпват в своите експозиции.

Доколко тази позиция е адекватна на времето и на интереса на публиката? От какво се интересува посетителят?

Последните няколко години интересът към българския фолклор – музика и танц, значително се засилва. Клубовете по хора (или както продължават да са известни – „самодейни групи”) се създават почти към всяко читалище[7]; детските фолклорни групи към читалищата участват в международни, регионални, национални фолклорни прояви; фестивалите за народна музика и танци в страната увеличават своя брой, включително и тези с международно участие.

Българският фолклор се развива активно както в ниското, така и във високото си ниво на „употреба“ – клубовете (изцяло непрофесионални, „самодейни”, ръководени от хореограф или от дългогодишен изпълнител) и ансамблите (професионални, с квалифицирани народни певци, танцьори, инструменталисти и диригенти).

Извън страната, варианти на тези клубове се формират обикновено към институциите на българското училище в чужбина[8]. Сведения на респондент от Лос Анжелис показват поглед отвътре към такава група към българско читалище[9], която от миналата година е със статут на неправителствена организация. Веднъж годишно се организира надиграване с групи от съседни три квартала; участват в честване на национални празници, организирани от българските училища в града. Събитие от 2014 г. е фолклорно надиграване в Чикаго, на което присъстват групи от всички щати и от Канада. Денят на българската просвета и култура през 2013 г. е отбелязан с тридневен балкански фестивал – Balkan Fest Europa Roots, с класове за народни танци, песни, музика, съпроводен от ателиета по традиционни занаяти. На фестивала участват хореографи и музиканти от Лос Анжелис, Портланд, Сан Диего, Пловдив,[10] а хореографите на една от танцовите групи правят сватба, следвайки традиционните сватбарски обреди. [11]

Клубовете за народни хора (в България или извън страната) притежават завиден реквизит от костюми, голяма част от които са автентични, изравяни от бабините ракли, купувани от възрастни жени, от колекционери. Нерядко член на групата колекционира традиционни български носии, участва в клуба, предоставя ги за фестивали и участия.[12]

---

[7] Лични проучвания в три населени места – Дупница, Разлог и читалище „Димитър Динев“ в София, кв. „Гоце Делчев“ (правя уточнението, защото клубове за народни хора има към почти всяко софийско читалище, а и извън тази структура – като частен бизнес) сочат следното: **1.** В Дупница и региона действа клуб по народни танци „Рила“ (състав от възрастни и от деца, с хореограф Кирил Амбарков) към НЧ „Нов живот – 1928 г.”. Клубът действа вече от няколко години и се изявява на фестивали в Самоков, Правец, Перник, Дупница, Сапарева баня, Радуил. Костюмите за участията са осигурени от основателя – хореограф на клуба, и са негова лична колекция. **2.** В Разлог действат три самодейни групи (по тяхно определение) – „Пирински наниз“ (рък. Мария Калоянова, създадена преди две години); „Мехомия“ (ръководител Гаров, действа от пет години); „Разложки мераци“ (рък. Пламен Хаджиев, най-старата група, която разполага и със собствен оркестър). Нивото на запазване на българския фолклор и обичаи в региона предопределят факта, че всеки от участниците в групата разполага със своя собствена носия. В по-голямата си част носиите са извадени от бабината ракла, а в други случаи от там са старите тъкани платове, намерени са майсторки, които да ушият и извезат носията. **3.** Групите за хора към НЧ „Димитър Динев“ в София – „Плетеница“ и „Фолкпалитра”, с ръководители Ивайло Вълков и Зоя Григорова, съществуват от десет години. Към читалището функционират и детски танцови ансамбли. Сценичните костюми, с които танцьорите участват на фестивали и представяния, са в по-голямата си част автентични и са колекция на една от участничките в групата, която ги издирва и събира/купува.

[8] Към част от тези центрове са формирани и кръжоци по везба и изработване на традиционни облекла и тъкани.

[9] Групата е с колоритното название „XoroTroptzi“ и има два отделни състава – за хореографии (групата, която концертира) и общ състав, в който се учат отделни хора. Ръководителите не притежават специално хореографско образование, но са дългогодишни изпълнители. Всеки член на групата има собствени сценични костюми, които си поръчва за изработка в България, а групата притежава и общ сценичен реквизит. С оглед на това, че има законови ограничения оригинална българска носия да бъде изнесена извън страната, тук акцентът е върху изработката на носия – сценичен костюм. С тази цел те се свързват с известни производители и майстори на този тип костюми.

[10] По информация от респондент. Също така виж „Български празник на 10 000 мили от родината”, http://www.bgnow.eu/news.php?cat=2&cp=6&newsid=13261
(към дата 14.10.2015 г.)

[11] В автобиографията си – пътепис „На запад от рая“ Изабела Шопова разказва и за българските танцови клубове в Нова Зеландия, за ентусиазма, с който българите изучават хора, песни, фолклорни обреди

Носиите, с многообразието, колорита и естетиката си, привличат интереса на публиката на фолклорните фестивали в Рожен, Жеравна, Копривщица и др. Те са елемент и от засиления напоследък интерес към организирането на традиционни, спазващи народната обредност, сватби[13]. В изследване върху такава сватба, издържана в „български национален стил”, Маринова и Георгиев насочват към осмислянето на обличането в „национален костюм“ от участниците в обреда като акт на припознаване на традицията през призмата на високата, естетическата, модерната култура, а, от друга страна – нежеланието на част от участниците да облекат „традиционните народни“ *селски* носии като израз на личното им възприемане като носители на немодерното, непрестижното и отживяло времето си облекло. Обикновено вторият тип наблюдавано поведение е свързано с по-възрастните участници, които все още са свързани с традицията и не я възприемат като ценност, а като съществувала реалност.

Интересът към традиционното българско облекло е възможно да бъде отчетен и с присъствието на темата в интернет и в социалните мрежи.[14]

Изложението дотук ни насочва към въпроса доколко е уместно твърдението, че представянето на традиционната българска носия в изложбените зали не привлича интереса на съвременния посетител.

Колекция №XVII от фондовете на НИМ съхранява българско традиционно облекло и елементи от него. Сбирката наброява около 3700 единици и през годините се попълва от дарения, откупки и от приобщените към фондовете на НИМ етнографски движими културни ценности от Националния музей „Рилски манастир”, експонати от международна изложба, организирана от Главно управление „Връзки с чужбина”, и, последно по време – от традиционни облекла, получени от „Бояна филм”.

Под инв. №50979/1–6 в Главна инвентарна книга на НИМ е вписана носия от региона на Ямбол, носена от българската певица Вълкана Стоянова, солистка на Държавния ансамбъл за народни песни и танци „Филип Кутев”. Вълкана Стоянова е родена през 1922 г. в с. Люлин, общ. Стралджа, Ямболско, в семейството на Дена Минчева и Стоян Проданов. Тя е единственото общо дете от единайсетте деца на двамата родители, за които това е втора женитба. От майка си Вълкана научава много тракийски, но и котленски песни.[15] Талантът ѝ е открит случайно – по време на селския събор, на Спасовден през 1936 г. На следващата година, 15-годишната Вълкана прави професионални записи в звукозаписното студио „Арфа“, в София.

Наричана „златният глас на Тракия”, за нея Михаил Букурещлиев[16] казва, че силата на изпълнението ѝ е бавната тракийска народна песен, безмензурните и протяжни мелодии. Вълкана Стоянова пее в ДАНПТ „Филип Кутев“ от основаването на ансамбъла през

и обичаи. Ентусиазмът/примерът им е толкова заразителен, че включват в съставите си и новозеландци.

[12] В рамките на събора в Рожен, юли 2015 г., е проведено ревю на автентични народни костюми от различни етнически рай они. Носиите са притежание на колекционера и дългогодишен танцьор към читалище Петър Берон в София Ангел Низамски.
http://rozhen.bg/news_10.html (посетен на 27.09.2015)
http://bnr.bg/post/100581662/uchastnici-v-rojenskia-sabor-predstaviha-revu-na-narodni-nosii (посетен на 27.09.2015 г.)

[13] **Маринова, М., г. Георгиев.** 2014. Образ на културно-историческото наследство в една съвременна българска сватба. – В: Дни на наследството 2013. 258–274. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”

[14] **Bulgarian national dress.** Българска носия е уеб сайт, базиран във Фейсбук с близо 17 хил. последователи. „Търсачи на българската съкровищница“ е друга страница във Фейсбук за издирване и споделяне на носии, шевици, фолклор, с близо девет хиляди последователи. Бързо търсене в интернет може да ни насочи и към немалко сайтове на фирми, занимаващи се с производство и продажба на съвременни облекла по традиционни модели. http://www.capital.bg/biznes/kompanii/2015/09/30/2619533_nosiiata_na_rasteja Сайтът е посетен на 02.10.2015 г.

[15] Майката Дена Минчева ги научава по време на първата си женитба от своята котленска свекърва.

[16] Михаил Букурещлиев е български композитор, диригент и фолклорист. Наследява Филип Кутев като ръководител на Държавния ансамбъл за народни песни и танци (1984–1988). – В. **Букурещлиев, М.** Несравним певчевски дар. – В.: „Песните на Вълкана Стоянова. Откак се помня, все пея“. С., 1999.

1951 г. Печели конкурс с песента „Обзаложи се Дойне“ и става първа солистка на ансамбъла. Творческият ѝ път е свързан с композиторите Красимир Кюркчийски, Стефан Драгостинов, Надежда Кутева, Михаил Букурещлиев, Михаил Йорданов (майстор на тамбурата), с кавалджията Никола Ганчев. Участва в много международни турнета – във Франция, Англия, Белгия, Холандия, САЩ и др., където покорява с гласа си публиката. Вълкана Стоянова поддържа репертоар от над 350 оригинални народни песни, много от тях записани в БНР. Песните ѝ се отличават с богата и сложна орнаментика, с разнообразна тематика; изпълнени са с изключителна дикция. Носителка е на званието „народен артист”[17], присъдено след пенсионирането ѝ. След четвърт век присъствие на сцената, тя се посвещава и на преподавателска работа – преподава народно пеене в Националното училище за фолклорни изкуства – Котел, и в НБУ.[18]

В нейна чест в Странджа от 1995 година се провежда националният конкурс „С песните на Вълкана Стоянова“. Певицата умира през 2009 г. на 86 години.

Биографията на Вълкана Стоянова, както и част от нейните песни, нотирани и с текст, са обект на проучване в книга[19] и документални телевизионни филми[20]. Ще оставим нейния живот настрана и ще се насочим към един от сценичните ѝ костюми, запазен във фондохранилищата на Националния исторически музей.

През 2005 г. Вълкана Стоянова дарява свои грамоти, награди, книга и др. предмети, свързани с нейното творчество, на НИМ. Сред инвентираните материали е и посочената носия, за която историческата справка свидетелства, че е изработена лично от певицата, когато е била 14-годишна. Впоследствие носията е използвана от нея в концертиращата ѝ дейност. Костюмът носи (по произход и характеристики) спецификите на тракийския сукманен тип облекло от района на Ямбол. Свидетелството на твореца, в случая – Вълкана Стоянова, я датира към 1936 година. Носията е съставена от шест елемента – риза, сукман, опашки за сукмана, престилка, пояс и забрадка. Сукманът е туникообразен, безръкавен, ушит от литотъкан черен вълнен плат. Декорацията му е разположена по пазвения отвор и полите, като е изпълнена с богата везба и ширит (по пазвения отвор) и съответно високо поле с везба, апликация от парчета плат, пришити фабрични ширити и пайети с мъниста – *белки* (по полите на сукмана). Опашките на сукмана са отделени, незашити за него и имат аналогична на тази на полите, декорация. Ризата е ушита от бял фабричен копринен плат, като оформянето ѝ е с дължината на блуза (48 см)[21]. Декорацията на ризата е основно по ръкавите (извезани стилизирани растителни орнаменти); ивична везба по огърлието.

Централно място в композицията на носията заема престилката, която визуално е разделена на две части – чрез втъкаване в долна част на основния червен вълнен плат е изпълнена широка декорация с преобладаващ бял цвят (за фон) и стилизирани флорални елементи в различни цветове.

Поясът е литотъкан, с дължина около два метра, ширина 13 см, ивична декорация в редуващи се цветове. Забрадката към носията е копринена, от зелен фабричен плат, обшита с фабрична дантела.

Носията представя развитието на традиционното българско облекло в определен регион – с. Люлин, Ямболско, в периода 30–40-те години на XX в. За изработването ѝ са използвани както домашно произведени тъкани, така и купени фабрични платове. Извезаната ръчно декорация е допълнена за украса с купувани ширити, дантели, мъниста и пайети.

Костюмът представлява интерес не само с изработката си. Красотата на ямболския сукман е пречупена през името и творческия път на дарителя – народната певица Вълкана Стоянова, която дълги години е първа солистка на ансамбъл „Филип Кутев”. Тук жената-майсторка, създателка на носията, ни е оставила костюм, съчетал в себе си традицията, сценичната проява и въплътил интереса на българина към неговия фолклор (песен, танц, художествено творчество).

---

[17] Указ № 168 от 23.05.1967 г. на Президиума на Народното събрание на НРБ за удостояване със звание „Заслужил артист“ на Вълкана Стоянова. Указ №1110 от 23.05.1972 г. за удостояване на Вълкана Стоянова със званието „Народен артист”. (Към настоящия момент посочените грамоти са предоставени от певицата като дарение и се съхраняват във фондовете на НИМ).

[18] „Песните на Вълкана Стоянова. Откак се помня, все пея“. С., 1999.

[19] „Песните на Вълкана Стоянова“. С., 1999.

[20] Виж „Един филм за творческия път на Вълкана Стоянова”, БНТ; „Вълкана Стоянова – живот и песен”, телевизия СКАТ.

[21] Тук вече се наблюдава по-късният етап на развитие на ризата в българското народно облекло, когато от „видима“ дреха, богато украсена с везба, тя преминава към елементите на долните дрехи и съответно дължината ѝ е скъсена.

В заключение мога да препоръчам на уважаемите колеги етнографи и на музейната колегия да се огледат и да потанцуват в кварталния, в най-близкия клуб за фолклорни танци. Така ще осъществите теренен поглед върху българския певчески, игрови фолклор и върху интереса, който все още пораждат красивите български носии.

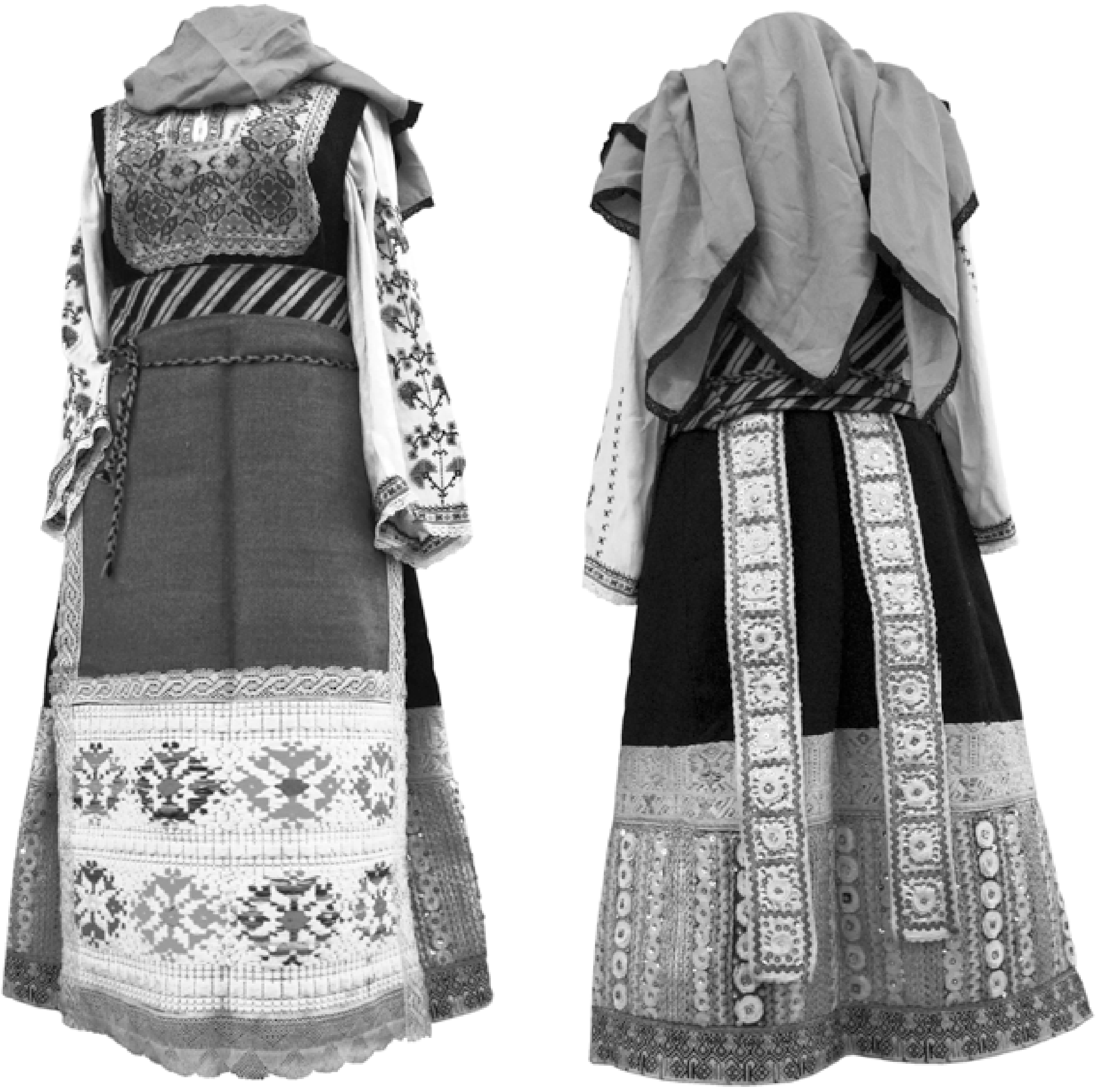

Носия на Вълкана Стоянова, с. Люлин, Ямболско, лице и гръб (инв. № 50979/1–6)

THE WOMAN BEHIND THE COSTUME. HAS THE INTEREST IN TRADITIONAL FOLK COSTUMES VANISHED AND WHAT LIES BEHIND THE INVENTORY NUMBER 50979/1–6 OF THE NMH COLLECTION?

Eli Gutzeva

(SUMMARY)

The text shows the development of interest in traditional Bulgarian costume indicating against the background of a brief overview of the functioning of two ethnographic collections – that of NEM and NMH, the modern sentiment of the Bulgarians to folklore and the traditional costumes. Dance groups for Bulgarian folklore in the community centres, participation in folk festivals and folk wedding events show the respect towards the Bulgarian costume as something aesthetic, traditional, but also as a sign of culture and modernity.

Valkana Stoyanova – Bulgarian singer, soloist of the State Ensemble for Folk Songs and Dances, is represented by some of her endowment provided in 2005 to NMH – a female costume from the village of Lyulin, Yambol region. The folk costume was made by the singer herself and illustrates the development of traditional folk female clothing in this region for the period of the 30s and 40s of the 20th century.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

СТЕННИ КИЛИМИ ОТ ФОНДА НА НИМ, СЪС СЮЖЕТИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Вера Керелезова

Сбирка „Традиционни тъкани“ от фонда на НИМ съхранява образци на традиционното българско тъкачество от края на XIX – началото на XX в. Това са предимно постелъчни тъкани и тъкани за домашна уредба и употреба, които са съхранили техниките, цветовете и орнаментиката на този характерен наш занаят. Обикновено те са изработени на ръчен хоризонтален или вертикален тъкачен стан.

Има и друга, макар и малка колекция от тъкани, които са изработвани фабрично и са употребявани в градския бит.[1] Сред тях представляват интерес шест стенни килима (ковьори), на които са изобразени сюжети, свързани с паметни събития от българската история – капитулацията на Осман паша при Плевен в края на 1877 г. през Освободителната Руско-турска война 1877–1878 г., Освобождението на България от османското робство през 1878 г. и Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г.

Първият сюжет отразява капитулацията на Осман паша при Плевен и срещата му с Великия княз Николай Николаевич. Този сюжет вероятно е взаимстван от известната гравюра на Молер.[2] (Обр. 1) В НИМ се съхранява само един килим с този сюжет – НИМ инв. №48027, с разм. 131/198 см (Обр. 2).

При други три килима за орнаментиране е използван вторият сюжет – Освобождението на България от османското владичество през 1878 г.: НИМ инв. №8156, разм. 137/202 см; НИМ инв. №22741, разм. 135/196 см. и НИМ инв.№52526, разм. 132/188 см (Обр. 3–5). За този сюжет вероятно е използвана картината на Георги Данчов – Зографина (1846–1908), която той прави скоро след Освобождението.[3] (Обр. 6) В свой доклад на научна конференция Иван Г. Данчов пише: „В началото на 1879 г. Данчов рисува на камък и една картина – Свободна България, зачената и изпълнена в демократичен дух, станала отпосле много популярна – възпроизведена е по етикети, ковьори и др.”[4] Има малка разлика в орнаментирането на първия от тази група килими. На заден план е изобразена крепост, а на другите два – река с кораб.

Като основа на третия сюжет вероятно е послужила литографията на Николай Павлович (1835–1894) „Съединението на Северна и Южна България през 1885 г.”[5] Той я рисува малко след Съединението, което става на 6 септември 1885 г., а е отпечатена през 1886 г. в софийската държавна печатница (Обр. 7). Килимите с този сюжет са два: НИМ инв. №9234, разм. 130/190 см. И НИМ инв. №22488, с разм. 130/160 см (Обр. 8 и 9).

Практиката да се използват стенни килими с малки размери в уредбата на градския дом се появява след Освобождението. В много случаи те са назовавани ковьори. За обозначението на този вид материали са използвани няколко термина – килим, ковьор и гоблен (включително и записването им в историческите справки). Но наименованието гоблен според мен не е правилно, тъй като този вид текстилни материали изискват да бъде използвана гобленна техника, известна и като гладка килимена техника, чрез която са изработваните българските килими в центровете Чипровци, Пирот, Котел и др. Разглежданите килими не са изработени с тази техника. Вързан килим по персийски образец е изработен за първи път в българските земи през 1893 г. в Панагюрище.[6]

---

[1] **Керелезова, В.** Колекции от традиционни тъкани, облекло и шевици във фонда на НИМ. – В: Известия на Националния исторически музей. Т. XIV. Велико Търново, 2004, 469–479.

[2] **Тзавелла, Хр.** Образът на Русия в българските народни песни от Мизия, Тракия и Македония. София, 2009, 373.

[3] **Данчов, И.** Георги Данчов Възрожденски художници. София, 1956, 198.

[4] **Данчов, И.** Пак там, 180.

[5] **Райнов, Н.** Николай Павлович. София, 105–107.

Няма да се спирам на подробното описание на изображенията. За целите на настоящото съобщение ще направя само кратко физическо описание на килимите.

Общото за всички тях е, че са фабрично производство. Изработени са на жакардов стан (техниката на „персийския“ тип килими). Основата ѝ част от вътъка са светли памучни прежди с различна дебелина. Другият вътък е от разноцветни вълнени прежди, които оформят много нисък кит, изграждащ орнаменталната композиция. Размерите им са приблизително еднакви (групирани по сюжети). Дългите краища на килимите са с ива, а тесните са подгънати. Това говори за серийно производство на тъканта с повтаряне на сюжета и разрязване по ширина за оформянето на килимите.

На опаката страна на два от тях със сюжета „Съединението на Северна и Южна България“ има щемпел, най-вероятно на производителя (Обр. 8а и 9а). Останалите нямат такъв знак.

Данните за битуването на килимите са от историческите справки, с които са постъпили в музея. За всички тях приносителите съобщават, че са семейни реликви и са предавани от поколение на поколение. Само за един от килимите – НИМ 8156, има сведение, че е бил закупен от Цариград около 1900 г.

Два са въпросите, които възникват при прегледа на тези музейни предмети. Първият засяга сюжетите на изображенията, а вторият – мястото и годината на производство. Като начало ги представих пред музейните специалисти-етнографи, участници в научно-практическата конференция „От терена до музейната витрина”, проведена през 2014 г. в РИМ, Пазарджик, по повод 40-годишнината от създаването на етнографската им експозиция. Идеята ми бе да се установи наличието на такива експонати във фондовете на музеите в страната. Това би довело и до по-обширна информация за наличието и на други сюжети на килимите, както и мястото на тяхното производство. Темата остава отворена с надежда за изясняване на всички тези важни детайли.

До този момент един от сюжетите на изображенията на килимите от НИМ се потвърждава с материали от други музеи в страната. Със сюжет „Съединението на Северна и Южна България“ се съхраняват килим в Регионалния исторически музей – Велико Търново, инв. №56 НИ–В/ОФ (136/193см); в Регионалния исторически музей, Плевен, и в Историческия музей в Карлово (135/190 см). За килима от Карлово има сведение, че е работен по поръчка в края на XIX в. в Цариград.

Във фонда на Регионалния исторически музей, Хасково, се съхранява килим, който е заведен в НСФ–Е №2143, с разм. 125/185 см (Обр. 10) Той е с подобни технически данни като на сега описаните килими, но изображението е ново. Сюжетът вероятно пресъздава срещата на румънски войници с руския главнокомандващ в Руско-турската война от 1877–1878 г.

Имаме информация и за килим с четвърти сюжет – „Царю Освободителю“. През 2002 г. пред Експертно-оценителна комисия на НИМ е докладван килим, но не е постъпил във фонда му поради несъгласие с направената от комисията оценка.

До този момент работата ми в архивите по тези два въпроса не даде нужния резултат. Вероятно е те да са изработени по повод на годишнини от събитията, които отразяват. Напълно възможно е да са изработени в Цариград, имайки предвид присъствието на голямата българска колония там през тези години. По-задълбоченото проучване на тези интересни килими предстои.

---

[6] **Станков, Д.** Черги и килими. София, 1975, 80.

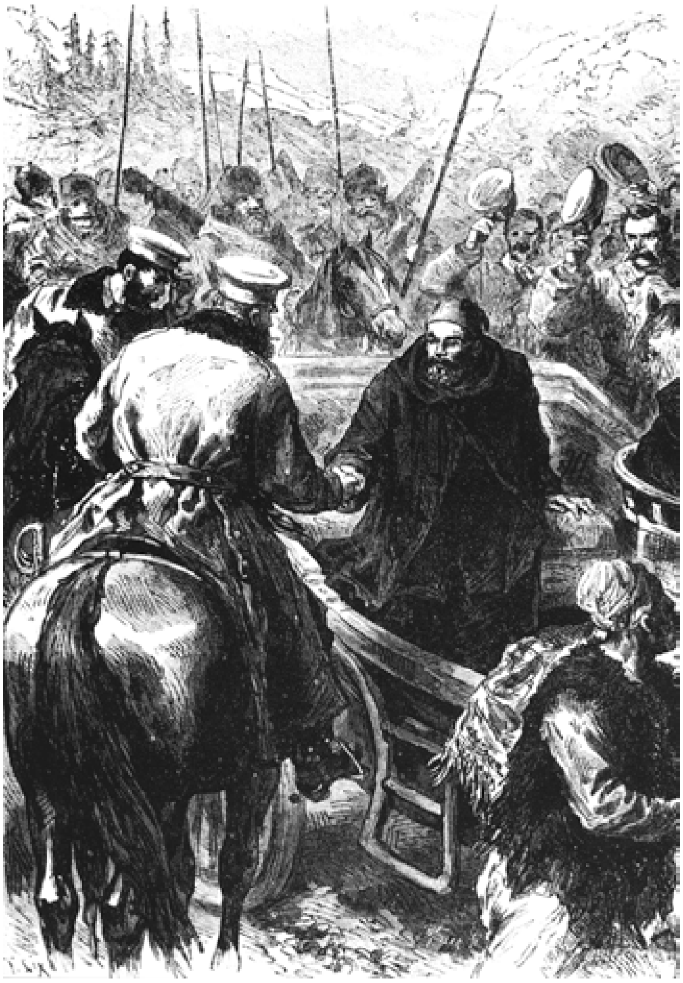

Обр. 1. Молер. Графика „Срещата на Осман паша с княз Николай Николаевич.

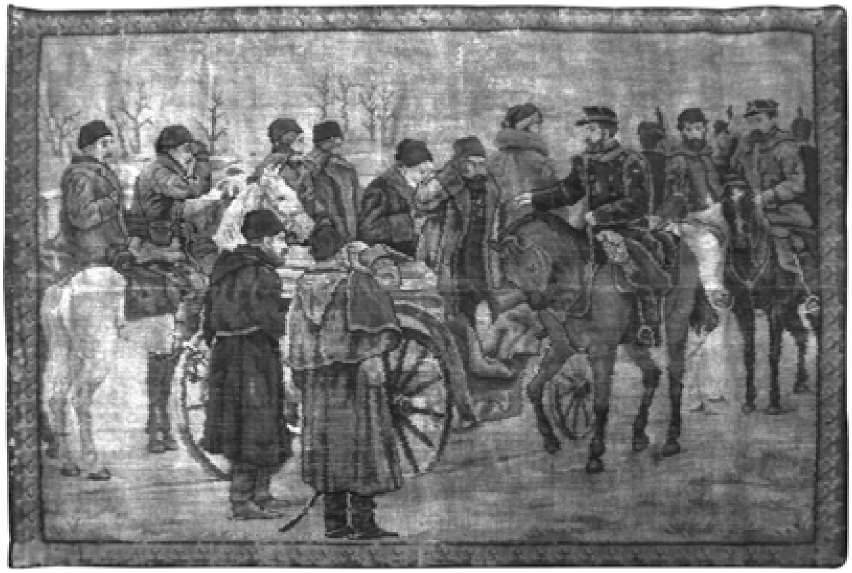

Обр. 2. Килим, стенен, НИМ 48027, „Капитулацията на Осман паша край Плевен и срещата му с Великия княз Николай Николаевич през 1877 г.”

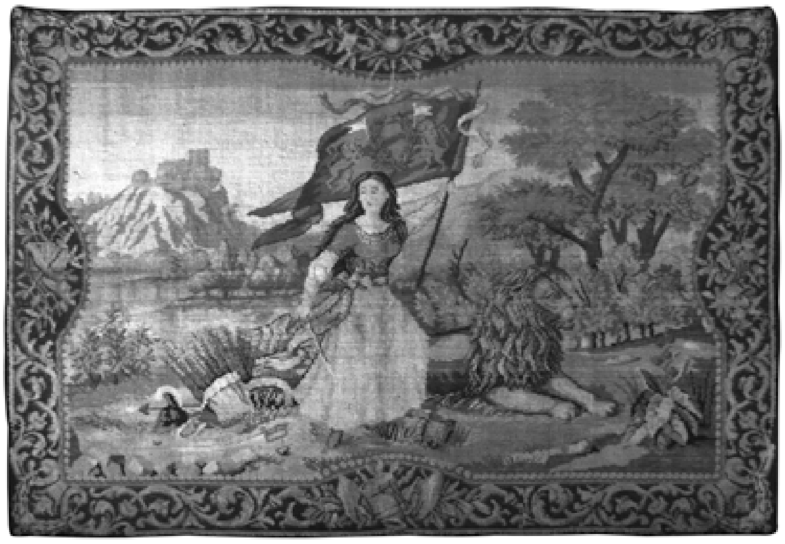

Обр. 3. Килим, стенен, ”Свободна България”, НИМ 8156.

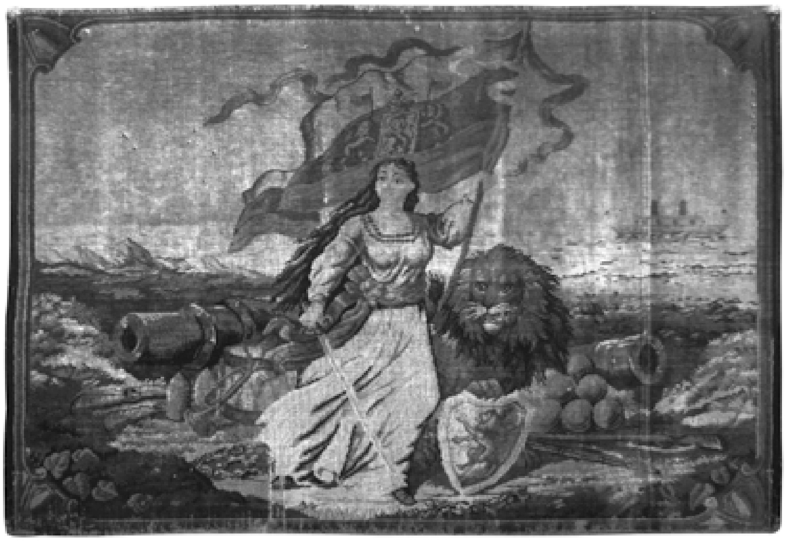

Обр. 4. Килим, стенен, ”Свободна България”, НИМ 22741.

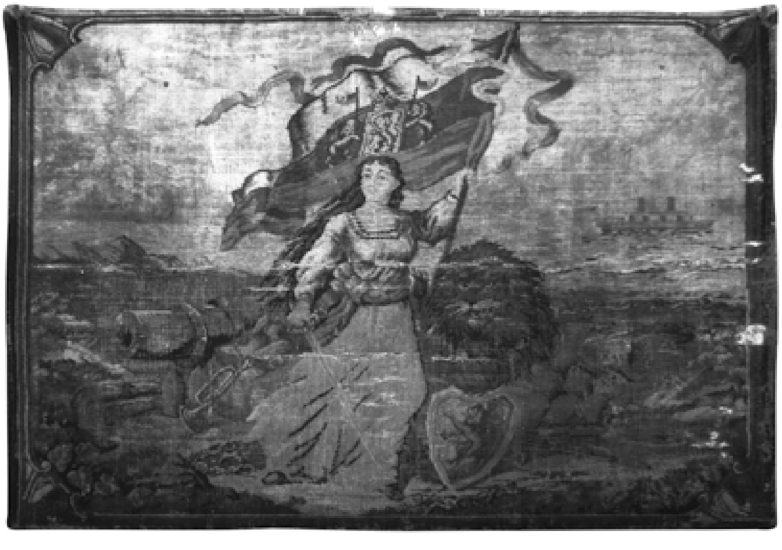

Обр. 5. Килим, стенен, ”Свободна България”, НИМ 52526

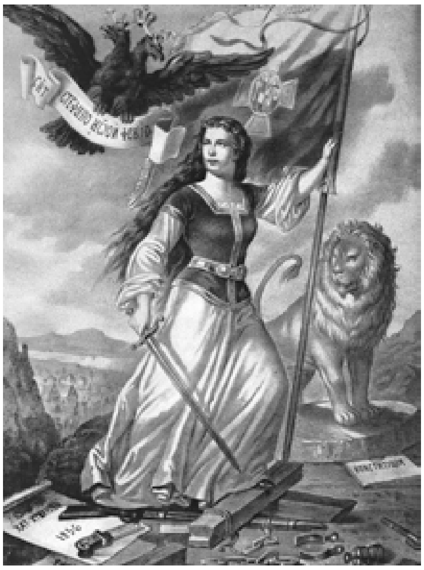

Обр. 6. Г. Данчов, картина „Свободна България”, 1879 г.

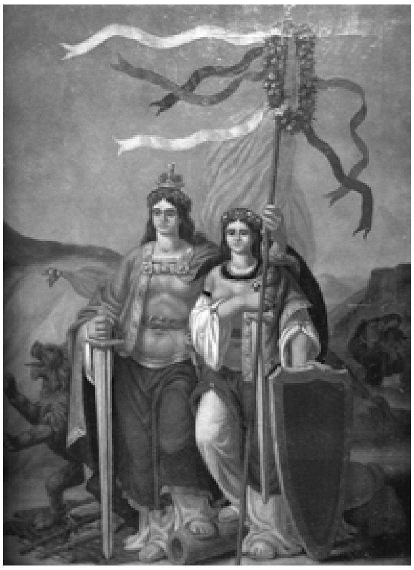

Обр. 7. Н. Павлович, литография „Съединението на Северна и Южна България“ 1885 г.

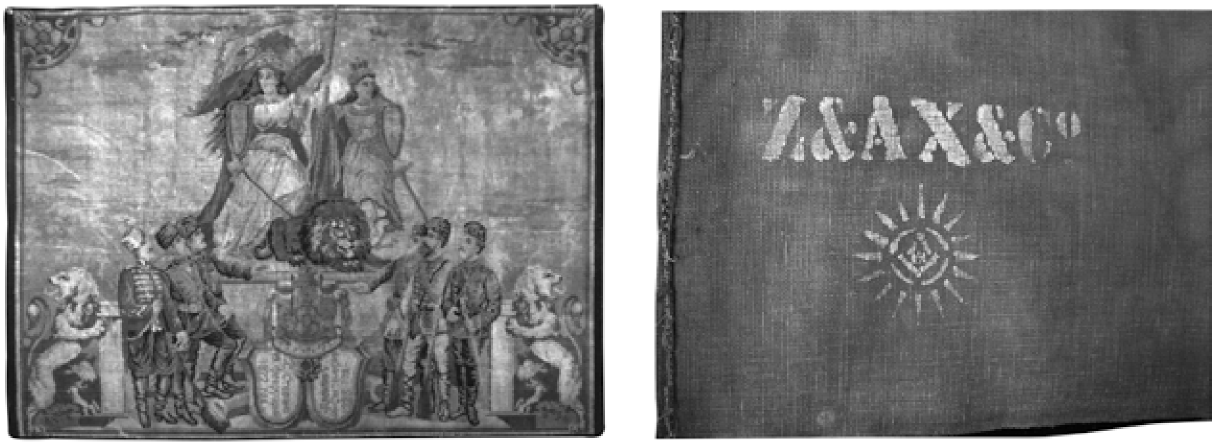

Обр. 8, 8а. Килим, стенен,”Съединението на Северна и Южна България”, НИМ 9234, лице и гръб.

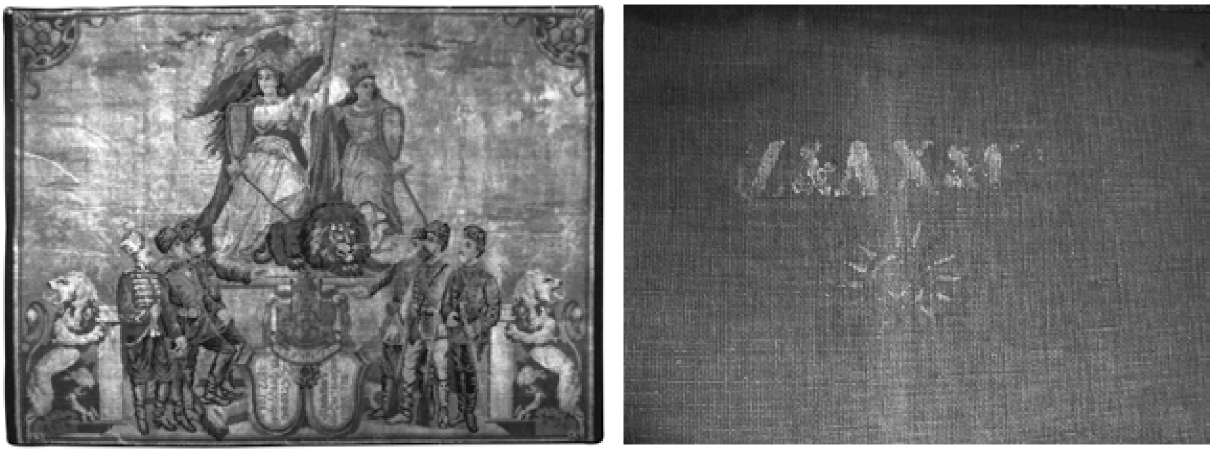

Обр. 9, 9а. Килим, стенен, ”Съединението на Северна и Южна България”, НИМ 22488, лице и гръб.

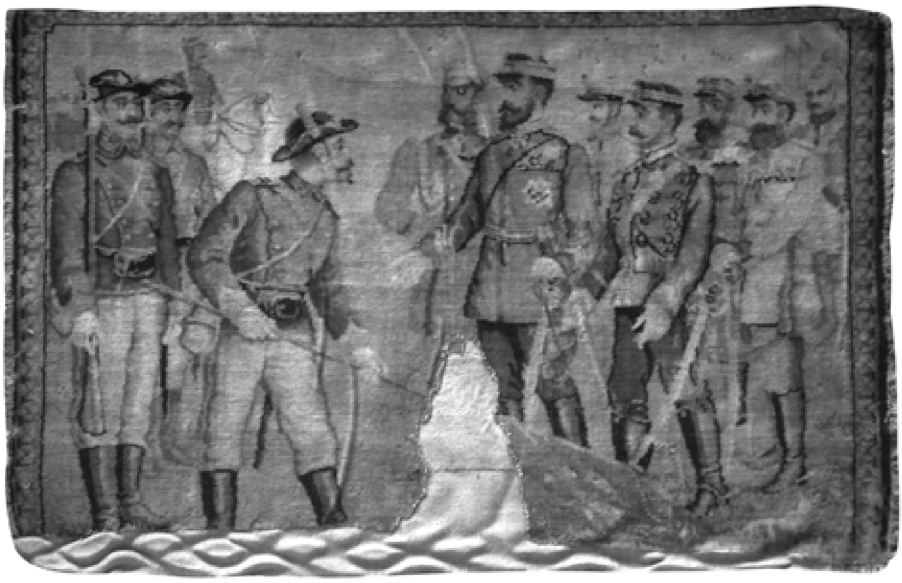

Обр. 10. Килим, стенен, РИМ, Хасково, НСФ–Е №2143.

WALL CARPETS FROM THE COLLECTION OF THE NMH WITH THEMES FROM THE BULGARIAN HISTORY

Vera Kerelezova

(SUMMARY)

The paper considers six textile items from the "Traditional Textiles" collection of the NMH. These are wall carpets, factory production (on a Jacquard loom), which depict subjects related to memorable events in Bulgarian history – the liberation of Bulgaria from the Ottoman rule in 1878; the capitulation of Osman Pasha in Pleven and his meeting with Grand Duke Nikolay Nikolaevich and the Unification of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia in 1885. According to the information provided by the bearers we can be assumed that they were made in the late nineteenth or early twentieth century in Constantinople (for the Bulgarians Tzarigrad).

It is worth noting the presence of such wall carpets in the funds of other museums in the country that are known so far – Veliko Tarnovo, Karlovo, Haskovo, Pleven. The work raises two questions whose answers will be clarified as a result of future studies. The first issue concerns the themes on these carpets, and the second – the place and time of their production.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗА НЯКОИ НАРОДНИ ВЯРВАНИЯ И ЛЕКУВАНИЯ (ТРЕТА ЧАСТ)

Мария Колева

Докато археологията изучава трайни веществени паметници на историческото минало без оглед на материал и направа,[1] то етнографията и митологията ѝ помагат да завърши всеобхватно своето изследване.

Изложението на темата отбелязва някои следи от забележителната привързаност на българите към своите древни вярвания, както и значими подробности в народното облекло с гиздилки.

Във Великата богиня майка древните хора почитат производителната и родилната сила на природата. Неин символ са човешките полови органи, а именно вулвата (майчината утроба) и фалосът (мъжкият полов орган). По традиция хората почитат божествата в символ, а не в образ.[2] На фалоса и на самия полов акт се приписва тайнствена, благодатна и оплодителна сила по отношение на цялата природа.[3]

Главният символ на индийския бог Сива е фалосът, като е символ на зачатие и възпроизводство.[4]

Мистериите на траките, посветени на божества, са свещени обреди, чието огласяване е забранено. Ликург е наказан с лишаване от зрение, тъй като си е позволил тайно да ги наблюдава.[5] Сведения за тези нощни оргии се получават от гръцките трагедии и комедии, които ги пародират.

Празниците в чест на Дионис най-общо са представени в трагедията „Вакханки“ на Еврипид (485–406 г. пр. н. е.). Тълпата мисти (посветени) лети бясно под звуците на шумна музика, хороводни плясове и упоителни питиета. Изпаднали в екстаз, мистите смятат, че душата им се отделя от тялото и се съединява с бога, когото почитат. Комедията „Мир“ на Аристофан (444–388 г. пр. н. е.) също е представление в чест на бога Дионис (Сабазий). Начело на шествието върви момиче с кошница на главата, където се намират свещените предмети за жертвоприношенията. То е следвано от роб, който държи кожено или дървено изображение на фалос, за когото се пеят песни.

Мистериите изразяват общението на хората с природата и издигат идеята за безсмъртието на човешката душа. Подобно на семето, което трябва да изгние, за да израсте ново растение, така и тленното тяло е длъжно да изтлее в земята, а душата да достигне безсмъртие.[6]

Тъй като мотивите на българската шита (иглена) дантела носят идеи и познания за древни вярвания, затова в това изложение за тях се отделя по-специално внимание. Българската иглена дантела няма подобие с други дантели по своя образ, начин на изработване и място на приложение. Като тип художествено шиене, българската шита дантела е самостоятелна, ритмично подредена украса от конци, осъществена чрез т. нар. „бод-възел“. Конецът за изграждане на дантелата се вдява в обикновена метална шевна игла. Свободният край на конеца се опъва над иглата, а конците от ухото ѝ се навиват около нея. Иглата се издърпва постепенно, докато бримката се затегне в т. нар. „бод-възел“. Бод-възелът е най-старото средство, използвано от българите за съединяване на платове при направата на облекло и битови тъкани. Везането (шевицата) не познава този бод. Типовете шита дантела: „мрежа“ и „уя“, се определят от естеството на конците и от броя на навивките им около иглата. „Мрежата“ се създава с една или две навивки на конците около иглата, а „ уята" – от четири до десет. „Мрежата" е феерична като паяжина дантела, а „уята" – по-плътна и по-трудно изпълнима. До Втората световна война, ако момичето не може да работи „уя", то не може да се омъжи. На Благовец (Благовещение) в с. Пирин, Благоевградско, момичето, навлязло в пубертета (дошъл му мензисът) изработва дантелка, тип „уя", която заравя в мравуняк, „за да се множи тя като него". Според древно вярване „злите духове" минават и нападат човека през отворите на неговата дреха и тялото му. По тази причина жените украсяват тези места с шита дантела или везмо с мотиви-апотропеи. Скриването на косата под кърпата на жената осигурява нейната защита от всякакви злини. Допреди 80 години, жените от с. Дойранци, Новопазарско (преселници от Алеково и Алфатар, Силистренско), украсяват с шита дантела, тип „уя", края на ризните си ръкави с мотива „мускички" (във вид на фалосчета) от ръчно изпредени копринени конци в естествения им цвят. А невестинските си ръченици (кърпи за глава) украсяват с „фалосчета" в синьо и червено. Момите от хърцойските села Пиргово и Кацелово, Русенско, изработват венчалните си ризи ръчно, ръкавите на които обшиват с „фалосчета" (шита дантела тип „уя"). Жените от хърцойското село Върдун, Търговишко, се забраждат с шамии (тънки кърпи за глава), които сами украсяват с шити „фалосчета". Жените от гагаузкото село Българево, Варненско, се забраждат с кърпи, които украсяват с мотив „клуплу дут" (от тур. черница с халка). Мотивите представляват фалосчета и още кръг с два ромба отгоре.

---

[1] **Кацаров, Г.** България в древността. София, 1926, 17–18.

[2] **Кацаров, Г.** Из предисторията на Балканския п-ов. София, 1906, 260.

[3] **Арнаудов, М.** Студии върху българските обичаи и обреди. т. I. София, 1971, 70.

[4] **Шантепи де ля Сосеей, Д. П.** Иллюстрированная история религии. т. II. Москва, 1899, 140.

[5] Извори за историята на Тракия и траките. т. I. София, 1981, 18, 162.

[6] **Шантепи де ля Сосеей, Д. П.** Иллюстрированная история религии. т. II. Москва, 1899, 336.

В с. Белица (Североизточните Родопи), щом момичето навлезе в пубертета, му опасват вълнен вишнев пищумаль (престилка), на която са окачени нанизани на конски косъм сини маниста във вид на фалосчета. Фигурки на „ръчички" (китка с пръсти) и „очички" са мотиви в шита дантела „уя" на невестинските ризни ръкави в кюстендилските села Стенско, Лисец и Дождевица. Фигурките представляват шити плътни дантелени мрежи с формата на ромбове, образуващи ръка с пет или три пръста. Ръката, като символ на могъщество и сила, е сигурно средство срещу лош поглед, магии или зли духове. Изображението на ръка играе ролята на амулет и служи като добро пожелание. Както ръката е символ на божественото могъщество, така и окото е символ на божественото всезнание.[7] Ромбът или неговите заоблени части са от най-старите и разпространените символи на вулвата, нейната природна стилизация.[8]

В предверието на църквата „Успение Богородично" в Троянския манастир е изписан Страшният съд. Там има множество грешници, измъчвани от дяволите. Сред тях се открояват фигурите на две млади невести в сюжета „Ходене при магесници за цяр". Главите им са покрити със старинно сокайно украшение, което се поставя след сваляне на булото. Думата „сокай" на тюрк. ез. означава шапка. Търновските болярки носят шапки и корони от благородни метали. На стенопис, такова сокайно забраждане има жената на Радивой, ктитор на църквата в Кремиковския манастир от 1493 г. Двете невести от Троянския манастир представят сокайно забраждане, характерно за балканското население от Троянско, Еленско и Тревненско.[9] Едната невеста, зад която има надпис „магесница", носи прическа „пашкул" (косата е сресана на път и част от нея е завита в кичури, спуснати пред ушите). Прическата „пашкул" се носи от българката до Освобождението. Тя повтаря тази на богинята от фалерата на Галиче и съкровището от Якимово от II–I в. пр. Хр. На главата си магесницата има челна превезка (лента) с висящи пиринчени пулове над буклите, търкало (колело от дъска или мукава), около което е навито многократно бяло платно, издуто до чалма. Отпред на търкалото са затъкнати паунови пера.

Дълга конопена кърпа-месал (с разм. 300 х 50 см) е кръстосана отпред на шията, а после – прехвърлена през раменете на гърба, за да стигне петите на жената. Месалът завършва с шита дантела, тип „уя", изработена от копринени конци. Другата невеста от стенописа, която придържа болния си мъж пред магесницата, има на главата си конопена шапка, на върха на която стърчи кози рог, покрит от месала (Обр. 1). Месалът на магесницата в края си има украса от шита дантела, тип „уя", върху която чрез пълнеж от копринени конци са изпълнени мотивите – човешки ръце, ромбове (представящи вулвата), стилизирана фигура на богиня, копринен пашкул върху черничево листо и триъгълник (Обр. 2). Везачките, всред старото българско население „капанци" в Разградско, а също в Провадийско и Казанлъшко, извезват върху плат (ръкавите на ризите), копринен пашкул с току що излюпена пеперуда, копринена буба (копринен червей, който се храни с черничево листо) по полите на ризите и края на ръкавите. Мотивите са изпълнени с ръчно изработени копринени конци.[10] Женската риза с туникообразна форма в Западна България носи името „кошуля" (обвивка на пашкул). Габровската сокайна шевица също има изображение на буба, пеперуда и черничево листо.[11]

---

[7] **Петева, Е.** Български народни накити. ИНЕМ. I–IV, 1927, 69–106. Господ казва на първосвещеника Ездра: Ръката на човека е неговото начало, а края – петата му. За друго, Ездра, не ме питай (Ездра. 6:10); **Атанасов, Г.** Традиционен български накит.

[8] **Чаусидис, Н.** Митские слики на иужните славяни. 1994, 222, 230 и 232.

[9] **Милетич, Л.** Старото българско население в Североизточна България. София, 1902.

Умай (пъпна връв) е конкретизирана форма на Великата богиня майка за народите от урало-алтайската общност. Богинята е олицетворение на женското начало, покровителка на раждането, пазителка на човешката душа и нейна последна изпращачка. Копринените нишки символизират косите на Умай, считани за лъчи на слънцето. Според соларната символика, жената установява мистична връзка с богинята по време на нейното обредно забраждане преди венчавката. Гребеновидната украса по главата на жената в Североизточна България, както и вплитането на копринени нишки там преди венчавката, подсказват връзката на това население със семейството на урало-алтайските народи.[12]

Според православието мотивът „копринен пашкул върху черничево листо" има и такова тълкуване. Всичко в природата умира, за да оживее отново. Същото става и с човека. Тялото му, по законите на смъртта, се предава на земята, но душата не изчезва. Тя продължава да съществува в невидимия, отвъден свят. Копринената буба напомня именно това безсмъртие. Тя се затваря в изтъканата от нея клетка – пашкула, като в гроб, за да изхвръкне като пеперуда.[13]

В триъгълната шита дантела е вложена идеята за растеж и плодовитост. В античността триъгълникът се възприема като знак на защита и потенциално плодородие; женското начало, което представя идеята за вечно възраждащата се природа. Триадата (триединството) по своята същност изразява схемата на тристепенното развитие на света – раждане (зародиш), растеж и смърт. Смъртта е тази, която поддържа живота и неговото раждане.[14]

Съществува народно вярване, че с шевна игла могат да се правят магии. Такава има и за „завързване мъжествеността на младоженеца", която се прави така: шевната игла се свива, докато върхът ѝ влезе в ухото; после се оставя скришно, с магически думи от магесницата, под прага на къщата на младоженеца. Ето как булката разваля магията на сватбата в Алфатар: когато пристигне пред пътната врата на новия си дом след венчавката, сваля от кръста си пешкира с патии (от патя, боледувам). Дантелата „патия", тип „мрежа", е широка до 50 см, оформена с ред от равно подредени триъгълници. Булката влачи пешкира до прага на къщата, като се старае да не го настъпва и опира шитите „патии" в прага, "за да прогони злото".

(запис 1986 г. от Иван Петров Стойчев, род. 1917 г., и Стояна Стойчева, род. 1916 г. И двамата са родени в Алфатар. Стояна е последната изкусна изпълнителка на шита дантела, тип „мрежа". Те са потомци на местното население „гребенци от времето на Първото българско царство. Около Алфатар в местностите Суха река, Канагьола и Манастирище има скални църкви и килии с рисунки).(Обр. 3)

Във Врачанската планина, на осем километра западно от Враца и квартала ѝ Бистрец, се върви дълго време по тясна козя пътека, за да се стигне до Бистрецкия манастир „Св. Иван Пусти" (Рилски).

„Божият угодник Иван, преди да се засели в Рилската пустиня, пребивава в уединение на това място. Чрез своя духовен подвиг, покайни сълзи, пост и молитва, той се издига до висотата на голям молитвеник и чудотворец. Но дарбата на чудотворство се проявява само по Божие благоволение. С дълги прекъсвания, манастирът действа до 1980 г., когато е убит от иманяри последният монах. Църквата е съградена през X в. и носи името на един от покровителите на светеца – Св. ап. ев. Иоан Богослов. Стените и покривът ѝ са от плочести камъни, а отвън е подсилена с контрафорси (подпорни стени) и кубе с отвори. Градежът на храма се състои от големи, ломени плочести камъни, запълнени със смес от вар, глина и незнайно каква спойка още. Сградата на църквата служи като образец за строеж на храмове, посветени на Св. Иван Рилски.[15]

---

[10] **Коев, Ив.** Българска везбена и тъканна орнаментика. София, 1982, 26–28.

[11] **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. София, 1929, 319.

[12] **Сагалаев, А.** Урало-алтайская мифология. Москва, 1991; Овчаров, Н. Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон. – Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 430–439.; **Колева, М.** Човешки фигури по тъкани от Рилски манастир. Векове. кн. 4. 1987, 38–46.

[13] **Траянополски епископ Иларион.** Поглед към вечността. София, 2002.

[14] **Бояджиев, Я.** Мраморни и костни идоли от епохата на късния енеолит в България. Изкуство. кн. 9–10. 1981, 85–96.; **Николов, В.** Аспекти на религиозните митични системи през ранния неолит. – В. Изкуство. кн. 9/10. 1981, 67–70.

Построеният храм може да бъде място за извършване на Божествена литургия само подир неговото освещаване. Тогава от обикновено здание храмът става свят.

На 26 октомври 1185 г. се извършва освещаване на храма „Св. вмч. Димитрий Солунски" в Търново. Св. Димитрий живее по време на силното гонение на християните от нечестивите императори Максимиан Херкулий (286–312), съимператор на Диоклетиан (284–305). През есента на 306 г. източният император Галерий се връща от далечен поход на изток. Пътят му минава през Солун, чийто управител е Димитрий. Когато Галерий пристига в града, повиква Димитрий, който вместо да гони християните, открито се обявява за християнин и изобличава езическото многобожие. По това време в откриция градски театър на Солун се устройват жестоки игри. Императорският любимец Лий умъртвява християните, като ги хвърля отвисоко извън арената върху остри копия. Младеж християнин, на име Нестор, не издържа кървавите гледки. Св. Димитър е затворен вече в тъмница. Нестор взема благословение от него и излиза на арената срещу Лий. Нестор го побеждава и го хвърля върху копията. Императорът заповядва да убият Нестор и Димитрий с копие. Верният слуга на Димитрий, Луп,става свидетел на убийството на своя господар на 26 октомври 306 г. Луп прибира дрехата и пръстена на Св. вмч Димитрий, обагрени от неговата кръв, и ги занася на вярващите. С тях той извършва много чудеса и изцеления. От мощите на Св. вмч Димитрий текло миро, затова църквата нарича светеца-мъченик Димитрий Мироточиви. През 1185 г., по думите на византийския летописец Никита Хониат, се освещава храмът „Св. вмч Димитрий Солунски". Всред множеството хора, събрани в храма, се разнася слух, че тайно е пристигнала от Солун икона на Св. Димитрий. И че самият той е дошъл да помогне на започналото въстание, начело с болярите Асен и Петър. Хониат пише: „въодушевени и разплакани хора започнаха да викат, че сам Бог е съблаговолил да надари българския народ със свобода и да смъкне дълговременния византийски ярем." Природата засвидетелства мъченическата смърт на двамата светци със силен земетръс. На този ден православната ни църква отправя молитва към Бога: „Господи, избави всички ни от тежък трус заради нашите грехове. И въззови пеещите с думите на Господа: Аз съм с вас и никой не може да бъде против вас!"

Чрез тайнството на Св. миропомазване на новия член на християнската църква се преподават благодатните дарове на Св. Дух, който очиства душата от всяка сквернота на плътта и духа. Епископът има властта да измоли тези дарове и да помаже с миро всички части на тялото кръстообразно – веднъж при кръщението на човека, и втори път – задължително – при коронясването на цар. Търновският митрополит Василий коронясва тържествено Асен I за цар на българите през 1187 г. Цар Асен I организира тържествено пренасяне мощите на Св. Иван Рилски от Средец в Търново, където изгражда църква на хълма Трапезица, посветена на светеца. Неговият син, цар Иван Асен II (1218–1241), повелява строежа и изписването на много православни храмове, след извоюването от гърците на самостоятелна българска патриаршия през 1235 година.

Пред нашия поглед сега е величествената скална ниша, която според историците наподобява вулва – символ на тракийската богиня Бендида. На Бендида принадлежи ролята на Велика богиня майка. В областта на Витиния (М. Азия) богинята се появява в свръхестествен образ на жена, която преде вълна. По повеля на цар Иван Асен II, високо над тази скална ниша, се изписват сцени със светците Георгий Победоносец, Нестор и Димитрий, който язди бял кон (вместо алест, както е прието). Тук Св. вмч Димитрий е представен как убива с копие имп. Максимиан. Тази скална рисунка става образец за изписване на тези светци почти във всички български православни храмове. През 1795 г. съвършеният светогорски живописец, Христо Димитров от Самоков (поч. 1819 г.), ги представя заедно със Св. Богородица и Св. Иван Рилски по стените на гробищната църква „Въведение Богородично“ в Рилския манастир.

---

[15] На 15.X.1894 г. с Указ 842 на княз Фердинанд Рилският манастир е признат за „особена и самоуправлявана община". Събитието е отбелязано с построяването на подпорни стени с името контрафорси в югоизточния ъгъл на манастирската сграда. През 1984 г. един архитект ги събаря, за което причината остава скрита. Бродейки из риломанастирските гори, той изчезна безследно.

Всяка година, на Благовещение (25 март), хора от цялата Врачанска област се събират пред тази скала-ниша и се топват в ледената вода на реката. Досега никой не се е разболял, защото вярват, че водата носи силата на Майката Божия. Присъстващите на това място отправят похвална песен към нея: „Ти, небесна закрило, умоли владиката на всичко, да отстрани от нас всяка мъка. Радвай се, подателко на всяко добро.”(обр.4) Когато Архангел Гавраил, по Божие повеление, известява на Дева Мария за зачатието на Бог Слово, в този миг ярък блясък от Св. Дух осенява светата ѝ утроба, където без плътска похот, но не и без духовен възторг, се извършва нечувано зачатие.

По повод на Боговъплъщението, Св. ап. Варнава разсъждава така. Син Божи се явява в плът за унищожаване на греха и смъртта. Няма друг такъв духовник, на когото Бог да е вложил дарбата така пламенно да привлича чрез жива проповед и плодоносно книжовно дело българите отвсякъде, в идеята си за просветен народ чрез единен език; да им създава чувство на национална съпринадлежност, какъвто е Йосиф Брадати. Като игумен на Рилския манастир и негов таксидиот той пребивава в тази обител от 1750 до 1756 г. при своя ревностен ученик и преписвач о. Тодор Врачански. (запис на 19 юни 2004 г. от беседата на йеромонах от Врачанската епархия пред група поклонници, организирани от храм „Св. вмчца Неделя“ – София)

В областта на Североизточните Родопи, навсякъде в деня на сватбата, след сваляне булото от главата но младоженката, се извършва обредно запридане с вълна и ликатка, „за да се изгонят болестите”. В текста това „запридане“ е отбелязано само в селата Николово и Динево, Хасковско. Ликатката е къс уред (вис. 50 см) за предене, който деверът изработва обикновено от липово дърво. Ликатката от с. Николово има за дръжка отвор, оформен във вид на вулва, над която е стилизирана Великата богиня майка. Върхът на ликатката, където се навива вълната, прилича на фалос. Ликатката от с. Динево също има отвор-вулва, но над нея са изрязани два кръга с кръстове. Тези кръгове изразяват следи от култа към Дионис (Сабазий). Всичко у православните християни се осветява и запечатва със силата и действието на честния и животворящ кръст за изгонване на демоните и на всяка зла сила. Например кръстовете над храмовете са, като че ли разгърнати Божии ръце под защитата, на която се намират всички страдащи.[16] Според древното езическо вярване Великата богиня майка (в случая тракийската богиня Бендида или славянската Макош) „преде“ съдбата на хората, т. е. определя дължината на техните дни. Макош (МА е епитет на Великата богиня майка в цялата античност, а кош (съдба) е богиня на съдбата и олицетворява цялата земна природа.[17] (Обр. 5) Като богиня на съдбата Макош (Бендида) се свързва с гръцките мойри. Мойрите се обвиват с пурпурни була, както идолите в древността. Според Калин (600 г. пр. н. е.) мойрите са богини на човешката съдба и от тях зависи нишката на човешкия живот. Едната, Клото (предачка) държи къделя вълна (означаваща честити и злочести дни), другата, Лахезис (наречница) преде нишката, а третата, Атропос (неотменна) я реже.[18]

Село Николово, Хасковско, е разположено в полите на Североизточните Родопи, на три километра южно от р. Величка. Селото е оградено от реки, гъста гора и планински върхове. По чуките (могилите) са разположени пет-шест махали с население от времето на траките. След 1750 г. Хюсню бей събира хората от тези махали и образува село в м. Стария чифлик. На днешното най-високо място Емин бей образува с. Ескюкьой (Старо село) с крепост. Тогава идват заселници от хасковските села Минерални бани, Сусам, Мандра, Царева поляна и Славяново.

---

[16] **Нестеровский, Еп.** Литургика., София, 1931, 338–339.

[17] **Рыбаков, Б.** Язычество Древней Руси. Москва, 1980, 126–128; 145, 148.

[18] **Георгиев, Б.** Старогръцка лирика. София, 1985, 93.

В м. Черквата има извор под брястово дърво с името „Момски кладенец”. Наблизо има каменни кръстове и останки от параклиси. Хората от селото идват на това място на всеки празник. Попът им „светва вода“ и благославя трапеза с курбан. През Руско-турската война от 1877 г. селяни и войници отпразнуват шумно свободата с литийно шествие (хоругви – църковни знамена, със свещени изображения и кръстове) и друсват хора със съпровод на гайда. Тогава петима свещеници „светват вода“ на извора.

На м. Стотанас (Св. Атанасий), също с извор и дъбово дърво, хората правят „молба за дъжд“ на Илинден. Преди да тръгнат из селото, коледарите изпяват първата си песен пред този извора и му оставят в дар кърпа с шита дантела, тип „уя”. Тъй като има много заселници от областта на Хасковски минерални бани, всяка година те заминават да празнуват „банското одуше“ (Черешова задушница) с „варена чинца и колаци“ със своите роднини там.

В неделя срещу сватбата свекървата раздава колаче с благо (намазано с тръстиков петмез) с пищумаль (престилка) с шита дантела „падеми“ (от диал. на бадем) на момиче, а на момче – кърпа с шита дантела като „рука“ (вика): „Вземи си за леличката (за всяка болест)“.

На Игнажден жените нищо не работят, дори хляб не месят, „да не лютят сипката (шарката)”. На празника Св. Сава жените раздават колаче с варена царевичка за „сипката”. Ако детето се разболее от шарка, мажат телцето му с вода от „Момски кладенец“ няколко пъти на ден; дават му червено вино, смесено с вода, да избие възпалението. За да не останат грапавини по телцето му, го мажат с прясно мляко. Като храна болните приемат прясно мляко, пресни яйца, липов чай и чай от билката див босилек.

Когато отиват за булката, сватбарите от страна на младоженеца, по пътя на волската кола (предвождана от гайдарите и четири песнопойки), мятат алена хута (престилка), украсена с шита дантела, върху която пръскат жито. Зълвата и подзълвата (голямата и по-малката сестра на зетя) са качени на колата. Зълвата държи под мишница колак (кръгъл хляб) с малко колаче по средата. Колакът е ошарен равномерно със сусам, подобно на нива, засята с жито. Сусамът означава семето, което се хвърля в земята, за да поникне. Подзълвата държи кутия с „мрежата“ – було, което тя сама е изработила за булката, от копринени бели конци с „бод-възел“, и венче от сини мъниста във вид на седмолистна клонка по средата. Копринено покривало за главата на младоженката от XVIII в. се съхранява в музея на Таджикистан. В деня на сватбата булката пуска пред лицето си това покривало с името „руибанд“, което след това запазва за сватбата на дъщеря си. Руибандът прилича много на „мрежата-було“ от с. Николово, но той е изработен по техниката на согдийските мрежи за коса, които се изплитат на станче чрез затягане на бримките във възел там, където възловото плетене се осъществява с помощта на дъсчици и с палците на ръцете.[19]

По пътя на сватбарите за младоженката, жеглите на колата (дъбови заоблени пръчки, които ограждат главите на воловете) са окичени с по един „иглик“ (кърпа с шита дантела по името на иглата, с която е изработена). Когато пристигнат пред къщата на младоженката, с тези кърпи „иглици“ запрягат символично младоженеца. Единият „иглик“ премятят на едното рамо, а другият – на другото. Тези кърпи се коландисват (пазят) за „умирачка“. Когато жената почине, едната от кърпите връзват на зунката (връвта) на престилката ѝ в ковчега, а другата кърпа слагат в „джобата на елека“ с украса от гайтанени топчета на починалия мъж.

На сватбата в понеделника, пред извора „Момски кладенец“, се сваля венчето и „мрежата-було“ от булката, които се прибират в кутия и се запазват до смъртта на жената, за да се оставят до главата ѝ в ковчега. Когато се сваля булото на булката, жените извиват хоро под такта на песента:

Субашо (2), сейменско войводо,
Мене зъ приляга царьом за царица,
Яко ми направищ сукман от син тъжък,
от бял тъжък – риза.
Яко ми направиш от бял зюмбюл – дюлбен,
от жълт зюмбюл – лепки (чехли).
– Раде, бяло Раде, а
тва не мой стана.
– Субашо (2), сейменско войводо,
Я не мой, субашо, вяра да менявам.

---

[19] Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985, 273–277; Культура и исскуство Средней Азии. Москва, 1952, 21, 36.

След свалянето на булото от булката следва обредното запридане с вълна, ликатка и вретено. Деверът, стъпил на прага на къщата, „заприда“ нишката. По това време зълвата символично „брани кокошките“ и рука (вика): Къш ма, чумо! (Обр. 6 и 7)

(Запис през 1972 г. от с. Николово, Хасковско**,** от Деля Паскалева Арнаудова – род. 1892 г., неграмотна; Деля Йорданова Драгинова – род. 1905 г., неграм**.; До**бра Тодорова Шубелиева – род. 1918 г**.,** и Лата Атанасова Милчева – род. 1910 г., трето отд**.)**

Село Динево (Чамурлии, от тур. Кално село) се намира до р. Олу Дере (Диво дере), приток на р. Сазлийка, по пътя след Хасково за Цариград. По предание се знае, че днешното с. Динево е основано в края на XVI в., когато избухва болестта „акрана“ (холера) и турците напускат селото. Българите от съседното село, които работят като ратаи на тях, се заселват на запустялото място. За да спрат болестта, двама братя близнаци с два вола пускат бразда около селото. През 1918 г. там избухва испанската холера. Тогава двамата братя Бойковци заорават с бразда, с червен и бял вол, гробището на селото и завързват с бодлива тел ръцете и краката на жена, починала от болестта. Тъй като тялото на болния човек от холера посинява и изстива, то незабавно са го разтривали със счукан чесън и оцет. За да спрат „сюрмека“ (бълване и диария), болният поема прясно мляко с оцет, чай от мащерка или джоджон. Като храна заболелите поемат много пресни яйца. В м. Шишовото има чука (могилка) с голяма дупка. На Илинден излиза една змия от там. Ако някой е болен, оставя на мястото колаче с петмез от тръстика или шекерче. Когато човек има слаби кокали (кости), болният слага бучка прясно безсолно сирене на колачето. Други болни, „за да укротят болестта“, оставят ризи или кърпи пред самодивското кладенче, което се намира до дупката на могилката и реката. Според вярването, на Гергьовден самодивите откъсват главичките на билката „руксок“. Затова бабите отиват там на този ден рано сутринта, за да оберат билката цяла и лекуват с нея всички болести.

В излизането на змията точно на Илинден се откриват следи от култа към Сабазий (Дионис) в древността. Сабазий се смята за върховен бог на целокупния природен живот, дарител на дъжд и покровител на растенията. Съществува вярването за въплъщение на самия бог в змия.[20] Бог Сабазий се отъждествява със слънцето.[21] А най-често слънцето се изобразява във вид на кръг. Както вече споменахме, на ликатката, с която се извършва обредното запридане на сватбата, за да се изгони болест, в с. Динево се изрязват два кръга с кръстове по средата. Това в селото става, след като червеното було на булката се свали и се хвърли в реката.(Обр. 7). Забраждането на булката в селото до 1912 г.: капа с ред алтъни отпред, а на челото – химаил (арковидно сребърно украшение). Над капата се спуска бял дюлбен от тънка памучна материя (размер 2 м на 50 см), с украса от шита дантела, тип „мрежа“. Дюлбенът се носи до старост. Единият му край се подвива вдясно, където се закрепва украсата от паунови пера и сребърна триъгълна муска с кръстове. След войната през 1912 г. капата и дюлбенът отпадат и жените се забраждат с тъмни дувалета на розови цветя. Булките обличат памучна бяла риза с шита дантела на полите, тип „мрежа“, сеге (сая), вълнена или памучна, според сезона; „пачи гащи“ и калци от колената до петите, украсени с шита дантела и грижка с дълги ръкави, вълнена, черна (горна дреха).

Има предание, че в основата на черквата „Св. вмч Георгий“, съградена в м. Св. Георги, с оброчен кръст е вложена пръст от сянката на мома, по-точно – от стъпката ѝ; а в нейната камбанария – пръст от сянката на момък. И двамата скоро залиняват и умират.

Забележителната упоритост към древното вярване „зазиждане на жена“ в обществена постройка, за да бъде тя здрава (в случая в основите на мост), е засвидетелствана в народната песен „Павлю кюприя“ (Павльов мост) от селото:

Троица братя градом градяха кимер
кюприйна;
денем градят, нощем се сипе дъска по
дъска, камень по камень.
Троица братя, те си сдумват нищо да не
кажуват на младите си булки.
Ама двамата братя на булките си

---

[20] **Данов, Хр., М. Манова.** Траките и античния свят. София, 1959, 163.; **Кацаров, Г.** Култът на Асклепий в древна Тракия. София, 1919.

[21] **Кацаров, Г.** Принос към старата история на София, 1910, 49.

кажуват да не дофудат рано.
Майстор Манол на булката си поръча
много труд, че да не доде при нега.
– Ой, Стано (2), убава Стано,
да носиш девет чувала на оденица,
да избъркаш девет бурила мляко
и да окъпеш мъничък Павла.
Станка от рано станала, сичко си
приготувяла,
занесла ляб на Манол за пладнина.
Га я видел Манол майстора, сълзи по лице
падали.
– Ой,Стано (2), я си опуснах сребърен
пръстен в кимера (основа на сграда),
да влезеш да го извадиш.
Га ми влезе убава Стана, троица я
бутнали в кимера.
Бутнали и заградили, зафанали кимер
кюприйка.
Тя се изрука из кимеря:
– Ой, Павле (2), мъничък Павле,
кой зъ та окъпе, кой зъ та нарани.

В 1971 г. Павлюв мост се вижда около селото да седи непокътнат на северния бряг на р. Олу дере.[22]

Класическият образ на българката се представя като жена, която преде. В изкуството Ева и Св. Богородица се изобразяват като жени, които предат с хурка и вретено. На миниатюра към апокрифната повест за Адам и Ева от сборника на поп Пунчо (1798 г.) Ева преде (Обр. 8).

Почитта на българите към Св. Богородица се корени в тази към Великата богиня майка (тракийската Бендида, славянската Макош и древнобългарската Умай), която „преде" (определя) съдбата на хората.

Според хората от хасковските села, разположени по склоновете на Североизточните Родопи, в деня на Благовещението (25 март) небето и земята „се събират" (сливат). Затова засяват по нещо – най-много тикви и бостан. На Благовещение в с. Динево, Хасковско, засяват най-първо и най-много кратунки. В селото ги използват като съдове за пиене на вода. Когато кратунката стане готова за употреба, изтръгват семенната ѝ вътрешност, която не се изхвърля, а се използва за лекарство против циреи, грапавини по кожата и екземи. Вътрешността на кратунката се вари, прецежда се и с тази течност се промива болното място, а семенната част се налага там. В с. Динево заплашват с отсичане неплодните дървета. Навсякъде в областта през този ден пробиват ушичките на момиченцата, навлезли в пубертета, както и правят „ень" (белег) на агънцата. В с. Веринско, Ихтиманско, най-възрастната жена в къщата изприда червена вълна и с конците от нея свива венчета със зелени листа. Тя окачва такова венче на всяко плодно дърво. В този ден хората гонят змии и мишки с дрънкане на тенекии около селото. Според православната вяра Св. Богородица е усърдна застъпница пред Своя Божествен Син да помага и огражда хората от всяко вражеско нападение. За първи път след грехопадението Бог се съединява с човека при Благовещението, когато в утробата на чистата Дева Мария става зачатието на Бога Слово (Боговъплъщението).

В параклиса на манастира „Дафна" в Константинопол от XII в., където се венчават византийските императори, е представена сцената „Благовещение". Там Св. Богородица преде червена вълна.

В сцената „Благовещение" на Равенския саркофаг от V в. Дева Мария преде вълна. В същата сцена, в миниатюра на Сирийски Кодекс от VI в., Св. Богородица държи червена вълна и преде – на икона от камък, която се носи на врата от XII в. На сцената „Благовещение" Св. Богородица преде червена вълна. На иконата от храма „Св. Петка" в София Св. Богородица е на трон. В лявата си ръка е навила вълна, а с дясната отприда нишката с вретено (Обр. 9).

---

[22] Запис от с. Динево, Хасковско, през 1971–1972 г. от Бяла Петрова Койнова – род. 1889 г.; Иван Петев Колев – род. 1907 г., мелничар; Атанаска Иванова Петева – род. 1907 г., и Недялка Георгиева Иванова – род. 1901 г. Песента „Павлю кюприя" е записана от нея.

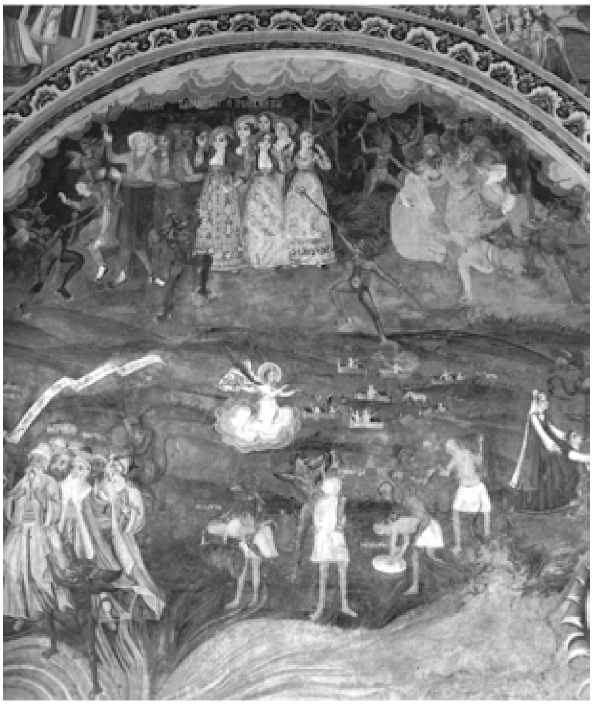

Обр. 1. Стенописна сцена „Ходене при магесница за цяр”. Фрагмент от Страшния съд, Захари Хр. Зограф. 1847–1848. Троянски манастир.

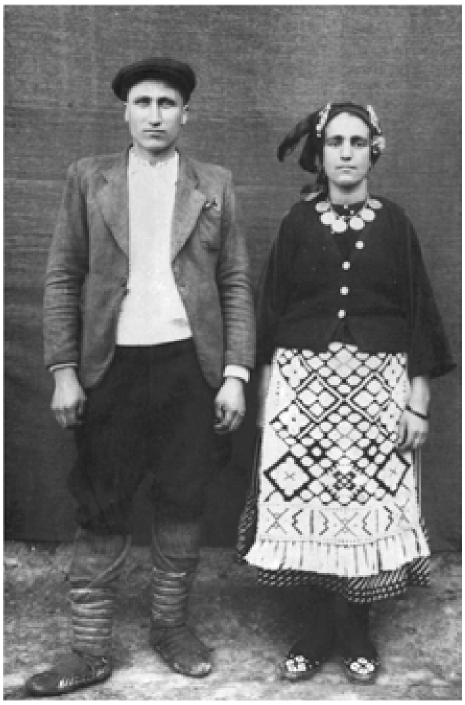

Обр. 3. Иван и Стояна Стойчеви от Алфатар като младоженци през 1940 г., когато вече каскетът измества калпака, но цървулите на мъжа остават.

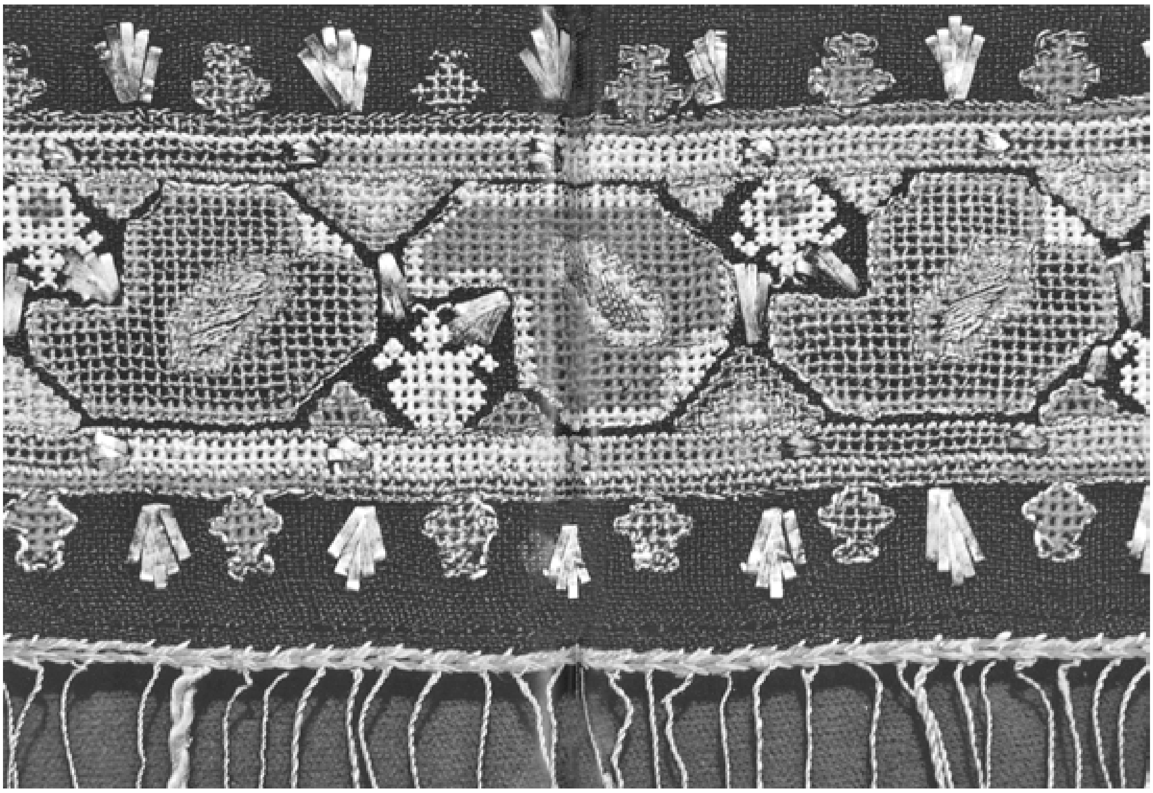

Обр. 2. Шита клетъчна дантела, тип „уя”, като украса на сокаен месал от Тревненско.

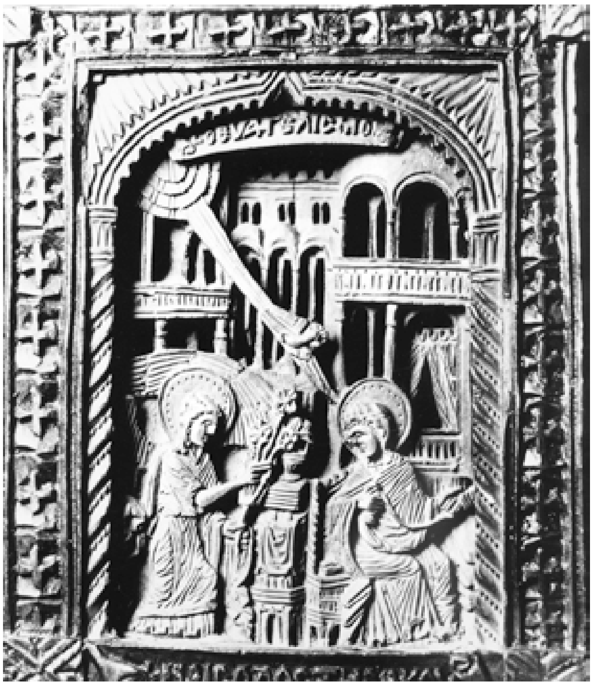

Обр. 4. Сцената „Благовещение“ от дърворезбения кръст на монаха Рафаил от Рилския манастир (1790–1802 г.).

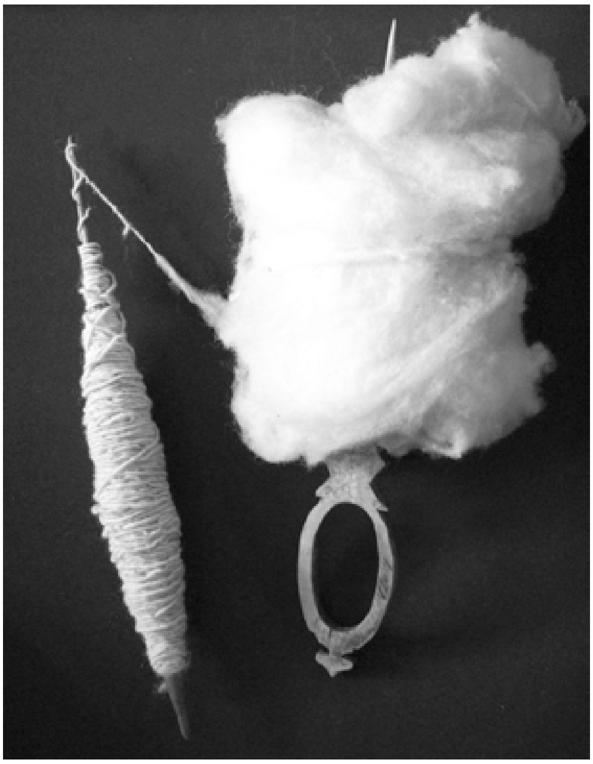

Обр. 5. Ликатка с къделя и запредена нишка с вретено.

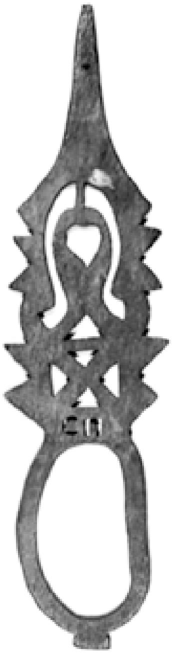

Обр. 6. Ликатка с дръжка-отвор във вид на вулва и връх фалос. 1923 г. с. Николово, Хасковско.

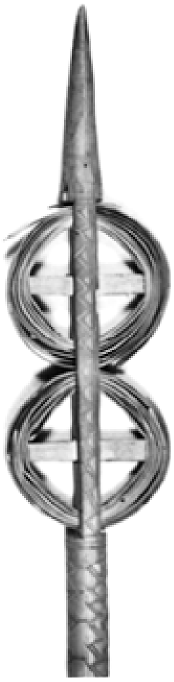

Обр. 7. Ликатка с дръжка-отвор и два кръга с кръстове вътре от липово дърво. 1908 г. с. Динево, Хасковско.

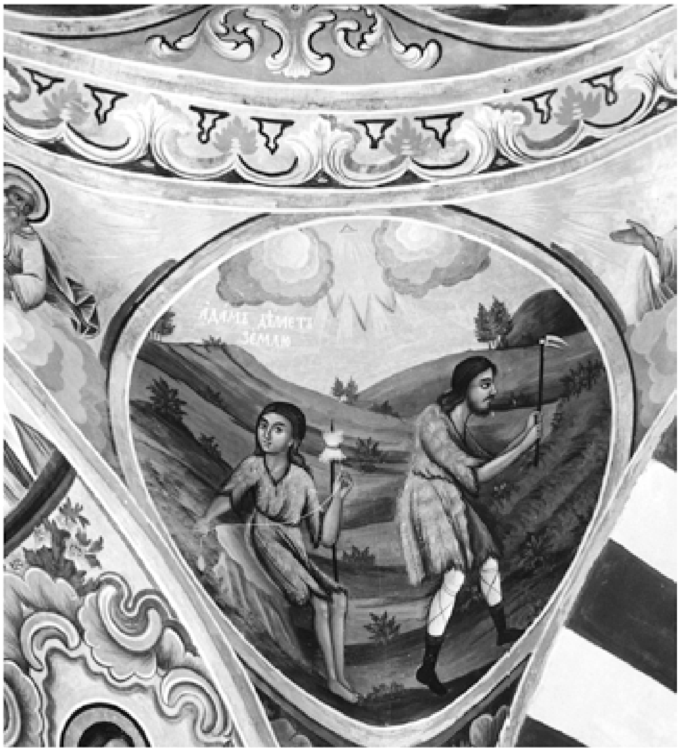

Обр. 8. Стенописен медальон "Ева преде, Адам копае". Нартиката на главната църква „Рождество Богородично", Рилски манастир. Димитър Хр. Зограф. 1844–1847 г.

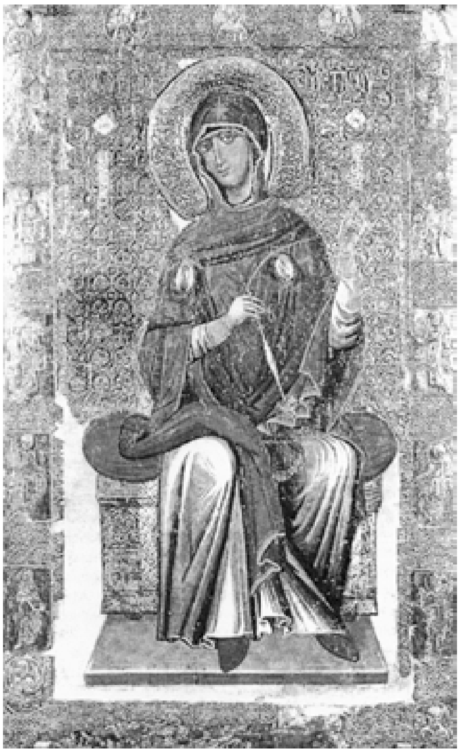

Обр. 9. Св. Богородица преде, седнала на трон. Икона от църквата „Св. Петка Стара", София

ON SOME FOLK BELIEFS AND TREATMENTS
PART THREE

Maria Koleva

(SUMMARY)

The work notes the outstanding affection of the Bulgarians to their ancient beliefs and significant details in folk clothing with embellishments. The Bulgarian needle lace has no similarity to other lace in its patterns, method of making and place of application. Its motives bear important ideas and knowledge that is why particular attention is paid to them in the text. Some needle lace motifs are associated with the idea of the immortality of the human soul like the silk cocoon while other bear traces of the cult of the Great Mother Goddess (the Thracian Bendis, Slavic Makosh and Turanian Umay) – phallus and triangle. In the area of the Northeastern Rhodopes, the day of the wedding and specifically the day after the removal of the veil off the bride's head, the so called "*zapridane*" takes place to ward off the diseases. The device for spinning called "*likatka"* is made by the brother-in-law and he first spins the wool into thread with the spindle, when the sister-in-law says, "*shoo, you fright*!"

The custom "*zapridane s likatka*" considered in the text refers only to two villages in the Haskovo region – Nikolovo and Dinevo.

ИЗКУСТВОЗНАНИЕ
ART STUDIES

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ

STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ТЕЗЕЙ И МОРЕТО

Иван Маразов

THESEUS AND THE SEA

Ivan Marazov

Митът за атинския герой Тезей се оказва изключително популярен в иконографията на паметници от древна Тракия. Всички те наистина са произведения на елински майстори, но са функционирали в местната аристократическа среда, което означава, че са отговаряли на изискванията на царската идеология на траките. В досегашните находки от тракийските земи срещахме подвизите на този герой, извършени по пътя му от Трезена към Атина. В новопостъпилия в Колекция „В. Божков“ сребърен кантарос, който се датира към 430 г. пр. Хр., откриваме друга страница от неговата биография – подготовката за морската експедиция до Крит.

Митът е добре познат. Атиняните убиват Андрогей, сина на критския цар Минос, поради което им е наложено наказание ежегодно да изпращат по седем юноши и девойки като данък/храна за Минотавъра – чудовищния човеко-бик, другия син на Минос, затворен в Лабиринта. Преди поредната пратка Тезей вече се е прибрал от Трезена в Атина и е признат от баща си Егей като негов законен син. Но за да убеди политическата опозиция в своята легитимност, младият наследник решава сам да оглави морската експедиция до Крит. Както е известно, там той получава помощта на местната принцеса Ариадна, която му дава кълбото прежда, позволила му да намери изхода от лабиринта след убиването на Минотавъра. Присъствието във фриза върху кантароса на два критски митологични персонажа – Минос и Кносос, потвърждава предложената интерпретация. За пръв път в атинската иконография откриваме персонализация на столицата на Крит в образа на магистрат с името Кносос. Естествена е и централната позиция на Атина в композицията на кантароса –

The myth of Theseus, great hero of Athens proved to be extremely popular in the iconography of monuments from ancient Thrace. All they are indeed works of Greek masters, but they functioned in the local aristocratic environment, which means that they met the requirements of the royal ideology of the Thracians. In previous finds from the Thracian lands we meet the exploits of this hero, accomplished on his way from Troezen to Athens. On a silver kantharos dated back to 430 BC, a new acquisition of "V. Bozhkov" Collection we see painted another page of Thezeus's biography – the preparation for the sea expedition to Crete.

The myth is well known. The Athenians killed Androgeus, son of Minos, King of Crete, and for that reason a penalty was imposed on them to send every year seven boys and girls as a tribute /to be devoured by the Minotaur – a monstrous man-bull, the other son of Minos, imprisoned in the Labyrinth. Before another sacrificial party was sent Theseus had already returned home from Troezen in Athens and was recognized by his father Aegeus as his legitimate son. But to convince the political opposition in his legitimacy, the young heir decided to head the sea expedition to Crete alone. As is known, there he got the help of the local princess Ariadne, who gave him a ball of yarn, thus helping him to find the exit from the labyrinth after killing the Minotaur. The presence of the two mythological Cretan characters – Minos of Knossos in the painted frieze on the kantharos confirms the proposed interpretation. For the first time in the Athenian iconography we find the capital of Crete personalized in the image of a magistrate named Knossos. The central position of Athens in the composition on the kantharos is only natu-

тя е епонимната покровителка на полиса[1]. Така Тезей е поставен между двата персонализирани града – Атина и Кносос, което е добър начин да се визуализира идеята за пътешествие.

Всички персонажи във фриза върху кантароса са представени стоящи, което подсказва бъдещо движение[2]. Това е още един начин да се подчертае значимостта не само на пространствената, но и на статусната динамика, организираща мита за морската експедиция на Тезей.

Преди всичко трябва да си отговорим на въпроса защо Тезей се впуска в това морско приключение. Почти всички изследователи (с изключение може би само на Клод Калам[3]) предполагат, че този мит, както повечето митове за *nostoi*, е построен върху модела за възрастовата инициация. В лиминалната фаза на преходните обреди[4] юношите живеят в дива среда (планини, гори), те постоянно „блуждаят“, тъй като още не са намерили „своя път“. Най-подходящият природен образ на безпътица е морето, тъй като то въплъщава първичният хаос[5]. В него липсват всякакви ориентири, особено по време на буря, когато, както се твърди в „Одисея“, морето и небето се сливат[6]. Тезей също претърпява опасно премеждие: за да докаже, че е син на Посейдон, той е принуден от Минос да скочи в морето и да му донесе хвърляния от царя във водите златен пръстен. Разбира се, без помощта на морския бог и на жена му Амфитрита героят не би могъл да се справи с изпитанието. След пребиваването в подводния дворец Тезей изплува от вълните целият облян в слънчевите лъчи.

На последния епизод не е обръщано сери-

ral – she was the eponymous patron of the polis[1]. Thus Theseus is placed between two customized cities – Athens and Knossos, which is a good way to visualize the idea of the voyage.

All characters in the frieze on the kantharos are depicted standing, which suggests future movement[2]. This is another way to emphasize the importance not only of the spatial, but also of status dynamics that staged the myth of Theseus’s maritime expedition.

First of all we have to answer the question why Theseus embarked on that maritime adventure. Almost all researchers (except of maybe only Claude Calame 1990[3]) suggest that the myth, like most myths of *nostoi*, is built on the model of age initiation. In the liminal phase of the transition rituals[4] adolescents live in the wild (mountains, forests), they constantly "wander" as they have not yet found "their way". The most appropriate natural image of the impasse is the sea, as it embodies the primary chaos[5]. It lacks any landmarks, especially during a storm when, as stated in the "Odyssey", the sea and the sky merge[6]. Theseus also suffered dangerous ordeal: to prove that he was the son of Poseidon, he was forced by Minos to jump into the sea and bring him the gold ring that the king had tossed in the sea water. Of course, without the help of the sea god and his wife Amphitrite the hero could not cope with the ordeal. After staying in the underwater palace, Theseus emerged from the waves all bathed in sunshine.

The last episode has not been critically considered. The usual interpretation is still in the озно внимание. Обикновената трактовка е пак в духа на инициацията – „изсветляването“ на облика се възприема като „ново раждане“. Разбира се, доказано е семантичното тъждество бежду блестя = разбирам = избран съм[7]. Точно това е случаят при Тезей. Освен това, в царската идеология на индоевропейците представителите на висшата класа са винаги „светли, сияйни“. Нали и тракийските благородници били наричани *zibythides*, блестящи[8] (Witczak 1999). Но има възможности и за допълнителна интерпретация. В индо-европейската митология се среща общ мотив, наречен от Ж. Дюмезил „огън във водите“[9]. Това е фигурата на *apam napat*. В „Ригведа“ Апам Напат живее във водите, блестящ, обкръжен от девойки. В иранската традиция Огънят във водите е хварна (материално светлинно излъчване, олицетворяващо благоденствието[10]). В Яшт 19 на „Авеста“ огнената субстанция във водите е залог в борбата между доброто и злото; Апам Напат я скрива от злото на дъното на митичното море Ворокуша. Митът има сериозни измерения в царската идеология. Хварната е само за избрани. Така че Апам Напат дава властта в трите функции. Хварната се достига чрез гмуркане[11]. Когато Франграсян два пъти скача в морето, огънят във водите бяга, на два пъти те се изливат и настъпва потоп. Келтската царица Боанд приближава кладенеца Нехтан, в който се пази огънят, и ослепява; водата се надига, три вълни се изливат срещу нея и я лишават от бедро, ръка и око[12] – наказание за несанкционираното ѝ поведение.

---

[1] **Borthwick, E. K.** 1969. Two notes on Athena as Protectress. – *Hermes* 97: 385-391; **Deacy, S. J., Villng, A. C.** 2001 (eds.). *Athena in the Classical World*. Leiden.

[2] **Bremmer, J.** 1991. Walking, standing, and sitting in ancient Greek culture. – B: **Bremmer, J., H. Roodenbourg** (Eds) *Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Polity Press: 15–35; **Топоров, В. Н.** 1996. Об одном из парадоксов движения. Несколько замечаний о сверх-эмпирическом смысле глагола "стоять", преимущественно в специализированных текстах. – В: **Т. г. Агапкина** (ред). *Концепт движения в языке и культуре*. Москва. Индрик: 7–88.

[3] **Van Gennep, A.** The Rites of Passage. The University of Chicago Press, 1960.

[4] Van Gennep, A., Op.cit.

[5] **Sergent, B.** 1995. *Les IndoEuropéens*. Paris. Payot: 135–194.

[6] **Маразов, И.** Пътуването на Одисей към себе си. – В: Морето: граница или врата. Бургас. Бряг: 8–18, 2011.

[1] **Borthwick, E. K.** 1969. Two notes on Athena as Protectress. – *Hermes* 97: 385-391; **Deacy, S. J., Villng, A. C.** 2001 (eds.). *Athena in the Classical World*. Leiden.

[2] **Bremmer, J.** 1991. Walking, standing, and sitting in ancient Greek culture. – In: **Bremmer, J., H. Roodenbourg** (Eds) *Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Polity Press: 15-35; **Топоров, В. Н.** 1996. Об одном из парадоксов движения. Несколько замечаний о сверх-эмпирическом смысле глагола "стоять", преимущественно в специализированных текстах. – In: **Т. г. Агапкина** (ред). *Концепт движения в языке и культуре*. Москва. Индрик: 7–88.

[3] **Van Gennep, A**. The Rites of Passage. The University of Chicago Press, 1960.

[4] Van Gennep, A., Op. cit.

[5] **Sergent, B.** 1995. *Les IndoEuropéens*. Paris. Payot: 135–194.

[6] **Маразов, И**. Пътуването на Одисей към себе си. – В: Морето: граница или врата. Бургас. Бряг: 8–18, 2011.

По време на празника на Посейдон, *Prosklystios,* в Аргос хвърлят горящи факли във водата[13]. Това ритуално действие сякаш повтаря митологемата „огън във вода“. Името на една от

---

[7] **Ford, P**. - The Well of Nechtan and „La Gloire Lumineuse”. – В: **G. Larson** (ed) Myth in Indo-European Antiquity. University of California Press, 1974, 67–74, 78–79.

[8] **Witczak, K. T.** – New findings in Thracian Etymology, V. Thrac. Ziby[n]thides. – Orpheus. 9, 1999, 51–56.

[9] **Dumézil G.** – Le puit de Nechtan. – Celtica, 1963, 6, 50–61.

[10] **Gnoli, G. –** Note sullo „Xvarənah-”. – AI.23 (= Orientalia J. Duchesne-Guillemin emerito oblata), 1984, 207–218.

[11] **Bader, F.**, An I.E. Myth of Immersion-Emergence. – *JIES*, 1986, 14, 1–2, 65–123.

[12] **Ford, P.** Op. cit

[13] Paus. 2. 22. 1, 3–4; вж. анализ у **Robertson, N.** 1984. Poseidon`s Festival at the Winter Solstice. – CQ. 34.1: 1–16.

---

spirit of initiation – the "lightening" of the image is perceived as a "new birth". Of course, the semantic identity between shine = understand = I am chosen[7] is already proved. This is precisely the case with Theseus. Moreover, in the royal ideology of the Indo-Europeans, the representatives of the upper class are always "bright, shining". Were not the Thracian nobility called *zibythides*, brilliant[8]. But there are opportunities for further interpretation. In Indo-European mythology we meet a common pattern, called by G. Dumézil "fire in the waters"[9]. This is the figure of *apam napat.* In the "Rigveda" Apam Napat lived in the waters, brilliant, surrounded by girls. In Iranian tradition the Fire in waters was Kxvarenah[10]. In Yasht 19 of the "Avesta" the fiery substance in the water is a stake in the struggle between good and evil; Apam Napat concealed it from the evil on the bottom of the mythical sea Vourukaša. The myth had a serious impact on the royal ideology. Khvarenah was only for the chosen. So Apam Napat gave power in the three functions. Khvarenah could be reached by immersion[11]. When Frangrasyan twice plunged into the sea, the fire in the waters ran away, twice the waters poured and a flood occurred. The Celtic queen Boand approached the Well of Nechtan, where the fire was kept, and went blind; the water rose, three waves poured against her and deprived her of a hip, hand and eye[12] - punishment for her unauthorized behaviour.

During the festival of Poseidon at the *Prosklystios* sanctuary in Argos the people used to throw flaming torches in the water[13]. This ritual action seems to repeat the mythologem "fire in water". The name of one of the countless daughters of the God – *Aithousa,* meaning "burned, sooty-like" could also complete the list of the Greek versions

---

[7] **Ford, P**. – The Well of Nechtan and "La Gloire Lumineuse". – In: **G. Larson** (ed) Myth in Indo-European Antiquity. University of California Press, 1974, 67–74, 78–79.

[8] **Witczak, K. T.** – New findings in Thracian Etymology, V. Thrac. Ziby[n]thides. – Orpheus. 9, 1999, 51–56.

[9] **Dumézil, G.** – Le puit de Nechtan. – Celtica, 1963, 6, 50–61.

[10] **Gnoli, G.** – Note sullo "Xvarənah-". – AI.23 (= Orientalia J. Duchesne-Guillemin emerito oblata), 1984, 207–218.

[11] **Bader, F.** An I.E. Myth of Immersion-Emergence. – *JIES*, 1986, 14, 1–2, 65–123.

[12] **Ford, P.** Op. cit

[13] Paus. 2. 22. 1, 3–4; вж. анализ у **Robertson, N.** 1984. Poseidon`s Festival at the Winter Solstice. – CQ. 34.1: 1–16.

безбройните дъщери на бога – *Aithousa* „изгоряла, саждива“, също би могло да попълни списъка на гръцките варианти на общия индоевропейски Апам Напат. Явно е, че към тези персонификации трябва да присъединим и Тезей.

В процеса на поетическата си инициацияя келтските филиди търсят „мъдростта на просветлението“: *imbas forosna* (много голяма мъдрост). Фин получава тази мъдрост от кладенец в отвъдното или от контакта с рибата, яла плодовете на дървото на мъдростта, която плува в реката. Той иска да отиде в отвъдното и влиза в могила-сид, но му затварят вратата. Там той вижда три жени, едната държи купа с вода и в борбата на вратата капка от тази свята вода попада в устата на Фин и той придобива знанието. По друг вариант на мита Фин дълго гледа водите от брега, за да получи дара на поезията. Това знание „запалва“. Но в индоевропейската митология запалването е тъждествено на зачеване[14]. Съществува етимологична връзка между извор (*caput*) и глава в получаването на знание[15].

Тезей, както видяхме, скача в морето. Актът на гмуркане има много митични прецеденти. Този скок е изпитание, от което можеш да излезеш само ако си избран. След него Главк се превръща в морски бог, Ино става морската богиня Левкотея, а Тезей утвърждава своя божествен произход.

Атинските норми за поведение на девойките и съпругите изискват целомъдрие и ако то е нарушено, често ги наказват с удавяне в морето[16]. Практиката да се връзва девойка за кораб, за да се установи дали е девствена, също влиза в тази серия изпитания[17] (вж. Huys 1995: 20 n38). И обратно, безнадеждно влюбените или стремящите се да запазят двествеността си, скачат в морето. Да си спомним, че и в нашия фолклор Петре Поморянче отвлича на кораб невес-

of the common Indo-European Apam Napat. It is obvious that to these personifications we have to add Theseus as well.

In the process of their poetic initiation, the Celtic filid searched for the "wisdom of enlightenment": *imbas forosna* (very great wisdom). Finn received this wisdom from a well in the afterlife or from a contact with the fish, which had eaten the fruit of the tree of wisdom and used to swim in the river. He wanted to go to the world beyond and entered a sid-mound, but the door closed behind him. There he saw three women, one holding a bowl of water and while fighting at the door a drop of holy water fell into Finn’s mouth and he acquired the knowledge. In another version of the myth Finn kept looking at the waters from shore for a long time in order to receive the gift of poetry. This knowledge "ignites". But in Indo-European mythology ignition is identical with conception[14]. There exists etymological connection between the spring (caput) and head (caput, chapter) in obtaining knowledge[15].

Theseus, as we saw, jumped into the sea. The act of immersion has a lot of mythical precedents. The immersion is a test from which you can emerge only if you are chosen. After he emerged Glaucus became a sea god, Ino became the sea goddess Leucothea and Theseus affirmed his divine origin.

Athenian standards of behaviour for girls and wives required chastity and if the standards were breached, they were often punished by drowning them in the sea[16]. The practice of tying the girl to a ship in order to find whether she is virgin also enters this series of ordeals[17] (cf. Huys 1995: 20 n38). Conversely, those hopelessly in love or striving to keep their virginity used to jump into the sea.

Let us remember that in our folklore Petre Pomoryanche abducted on the ship his bride, who

---

[14] **Nagy, G.** 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Cornell University Press.

[15] **Nagy, G.** 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Cornell University Press.

[16] Paus. 10.19.2; **Glotz, G.** L’ordalie dans la Grèce primitive. Paris: A. Fontemoing (reprinted New York: Arno Press, 1979, 1904; **McHardy, F.** The ‘trial by water’ in Greek myth and literature. Leeds International Classical Studies, 2008, 7. 1, 1–20.

[17] **Huys, M.** The Tale of the Hero who was Exposed at Birth in Euripidean Tragedy. Leuven: Leuven University Press 1995, 20–38.

[14] **Nagy, G.** 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Cornell University Press.

[15] **Nagy, G.** 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Cornell University Press.

[16] Paus. 10.19.2; **Glotz, G.** L’ordalie dans la Grèce primitive. Paris: A. Fontemoing (reprinted New York: Arno Press, 1979, 1904; **McHardy, F.** The ‘trial by water’ in Greek myth and literature. Leeds International Classical Studies, 2008, 7. 1, 1–20.

[17] **Huys, M.** The Tale of the Hero who was Exposed at Birth in Euripidean Tragedy. Leuven: Leuven University Press 1995, 20–38.

тата си, която е била омъжена „отвъд морето“[18]. В анализа си на поведението на Федра (впрочем също критянка) от еврипидовия „Иполит“, Сегал проникновено видя в морската образност метафора на нецеломъдреното поведение на жената на Тезей[19].

Морето, както ще видим, е под господството на Афродита и е естествено да се свързва с любовни неволи, които често имат разрушителен изход[20]. Но не съм сигурен, че трябва контрастно да противопоставяме водите на морето, от една страна, и на изворите и реките, от друга[21]. Да, има обредни практики на къпане в извор/река преди сватба[22] и те се обясняват с идеите за чистота и плодородие. От друга страна, обаче, Хеброс скача в реката, на която дал името си, именно поради срам от обвинение в сексуална девиация[23]. По същите причини разкъсаните членове от тялото на Орфей били хвърлени в реката[24]. Родопис, заклела се пред Артемида да пази девствеността си, не спазва клетвата и е превърната от богинята в извор на мястото на прелюбодеянието[25].

Но не само любовните неволи водят до хвърляне в морските талази. Представата, че този, който е разочаровал боговете, ще загине в корабокрушение, прозира в много митове[26]. Най-яркият пример е погубването на ахейската флота на връщане от Троя, заради богохулното поведение на героите, превзели града, и, разбира се, блуждаенето на Одисей по Океана, предизвикано от гнева на Посейдон, след като спътниците му заклали крави от стадото на Слънцето[27]. Атина иска да издави тези, които се опитвали да насилят Касандра на олтара ѝ, а надменният локрийски Аякс е удавен за богохулството си[28]. И обратно, Антифон и Андокид доказват пред съда невинността си с обстоятел-

was married "beyond the sea".[18] In his analysis of Phaedra's behaviour (incidentally also a Cretan) from Euripides' Hippolytus, Segal intuitively saw in the sea imagery a metaphor of the unchaste behaviour of Theseus's wife[19]. The sea, as we shall see, is under the domination of Aphrodite and is naturally associated with love woes that often have devastating outcome[20]. But I'm not sure we should oppose antithetically the waters of the sea, on the one hand and of springs and rivers on the other[21]. Yes, there are ritual practices of bathing in springs / rivers before the wedding[22], and they are explained with the ideas of purity and fertility. On the other hand, however, Hebros jumped in the river, thus giving the river its name, precisely because of the shame to be accused of sexual deviation[23]. For the same reasons mangled body members of Orpheus were thrown into the river[24]. Phodopis, who vowed to Artemis to preserve her virginity, did not respect the oath and was transformed by the goddess into a spring on the place of adultery[25].

But not only love woes lead to the act of throwing in the sea waves. The notion that one who disappoints the gods will die in shipwreck shines through many myths[26]. The clearest example is the destruction of the Achaean fleet returning from Troy because of blasphemous behaviour of the heroes, who sacked the city and, of course, the wandering of Odysseus in the ocean caused by the wrath of Poseidon, after his companions slaughtered cows from the herd of the Sun[27]. Athens wanted to drown those trying to rape Cassandra on her altar and the haughty Locrian hero Ajax was drown because of his blasphemy[28]. Conversely, Antiphon and Andocides proved their innocence before the court with the fact that

---

[18] **Маразов, И.** Мит, ритуал и изкуство в древна Тракия. София. Унив. изд. „Климент Охридски”, 1992.

[19] **Segal, C.** The tragedy of Hippolytus. – HSCP 70, 1965, 122, 127.

[20] Eurip. Hipp. 415.

[21] **McHardy, F.** Op.cit, 6.

[22] **Oakley, J. H., R. H. Sinos**. 1993. *The Weddings in Ancient Athens*. The Wisconsin University Press.

[23] Ps.-Plut. De fluv. et mont. nom. 3.

[24] **Маразов, И.** 2011. *Кантароси от класическата епоха*. София. ИК „Захари Стоянов”.

[25] A. Tat. *Cleit. & Leuc*. 8.12.

[26] **Glotz, G.** Op. cit, 58–9, 67.

[27] Hom. *Od*. 12. 327–419.

[28] Hom. *Od*. 4. 449–511.

[18] **Маразов, И.** Мит, ритуал и изкуство в древна Тракия. София. Унив. изд. „Климент Охридски”, 1992.

[19] **Segal, C.** The tragedy of Hippolytus. – HSCP 70, 1965, 122, 127.

[20] Eurip. Hipp. 415.

[21] **McHardy, F.** Op.cit, 6.

[22] **Oakley, J. H., R. H. Sinos**. 1993. *The Weddings in Ancient Athens*. The Wisconsin University Press.

[23] Ps.-Plut. De fluv. et mont. nom. 3.

[24] **Маразов, И.** 2011. *Кантароси от класическата епоха*. София. ИК „Захари Стоянов”.

[25] A. Tat. *Cleit. & Leuc*. 8.12.

[26] **Glotz, G.** Op. cit, 58–9, 67.

[27] Hom. *Od*. 12. 327–419.

[28] Hom. *Od*. 4. 449–511.

ството, че нито веднъж не са претърпели корабокрушение[29] (Впрочем в юридическите практики на Месопотамия доказването на правотата ставало чрез хвърляне на ищеца във водата вързан: по законите на Хамурапи, ако жена не се е удавила, след като е скочила във водата, значи е невинна по обвинение в прелюбодейство[30]. Всъщност Тезей се подлага именно на изпитание чрез потапяне, за да докаже твърдението си, че е син на Посейдон, т.е. своята легитимност и идентичност.

В тази връзка е интересен един епизод от морската експедиция на Тезей. Минос се опитва да насили една от девойките, но атинският герой му се противопоставя. Именно тази негова постъпка накарала Минос да изиска от Тезей доказателство за божествения му произход от Посейдон. Тук темата на консекрационното изпитание на героя чрез потапяне е контаминирана с миторитуалната тема за наказание на нецеломъдрената девойка: тя е откарвана отвъд морето и продавана като конкубинка[31]. Според един мит самият Минос накарал да хвърлят Скила от кораба само заради това, че, показвайки любов към него, тя предала баща си[32]. Във версията на Хигин тя е превърната в риба, а баща ѝ я преследва във вид на морски орел[33]. Можем да се запитаме дали в много изображения на орел, сграбчил в ноктите си риба, не следва да видим отражение на подобна представа. Както справедливо отбелязва Ф. МакХарди, големият брой митове за лишени от чест критски девойки доказва, че на Крит вероятно е съществувала обичайна практика за подобно наказание на нецеломъдрени момичета[34].

Корабът, на който Тезей и атинските юноши и девойки се отправят към Крит, може да се разглежда като вариант на широко разпространен във фолклора и митологията мотив: „плуващия сандък“- *larnax*[35]. В такъв сандък бащата

not once had they suffered shipwreck[29]. However, in the legal practice of Mesopotamia justification was proved by throwing the plaintiff in the water tied: under the laws of Hammurabi, if a woman was not drowned after she had jumped into the water, she was declared innocent on charges of adultery[30]. Actually Theseus submitted himself precisely to the immersion test to prove his claim of being a son of Poseidon, i.e. his legitimacy and identity.

In this connection an episode of the maritime expedition of Theseus is worth mentioning. Minos tried to rape one of the girls, but the Athenian hero opposed him. Namely because of that action Minos required Theseus to prove his divine origin as a son of Poseidon. Here the theme of the consecrating test of the hero through immersion is contaminated by the myth-ritual subject of the girl being punished for her non-virtuous behaviour: she was taken across the sea and sold as a concubine[31]. According to another myth Minos himself made them throw Scylla from the ship only because in showing her love to him she had betrayed her father[32]. In the version of Hyginus, she was turned into a fish, and her father pursued her as a sea eagle[33]. We can ask whether the many images of an eagle snatching a fish in his claws should not be interpreted as a reflection of a similar idea. As F. McHardy rightly notes, the large number of myths about Cretan girls devoid of honour proves that on Crete a common practice of such a punishment for unchaste girls may have existed[34].

The ship, on which Theseus and the Athenian youths were heading to Crete, could be seen as a variant of a widespread motive in folklore and mythology: the "Floating chest"[35]. In such a chest a father imprisoned his sinful daughter and her illegitimate son and let the chest float in the sea thus punishing them for the social norm trespassing.

---

[29] **Gagarin, M.** The nature of proofs in Antiphon. – *CP*85, 1990, 22–32; **McHardy, F.** Op.cit, 7.

[30] **Detienne, M.** *Les maîtres de Vérité dans la Grèce ancienne.* Livres de poche, 2005.

[31] Herod. 4.154.2;. Apollodorus Bibl. 2.7.4; 3.9.1; Diod. 4.33.7–10.

[32] Paus. 2.34.7.

[33] Hyg. Fab. 188.

[34] **McHardy, F.** Op. cit., 5

[35] **Glotz, G.** Op. cit, 16-18, 55–58; **Holley, N. M.** The floating chest. – JHS 69, 1949, 39–47; **Huys, M.** Op.cit,; **Seaford, R.** The Imprisonment of Women in Greek Tragedy. – JHS 110.1990; **McHardy, F.** Op.cit., 10ff.

[29] **Gagarin, M.** The nature of proofs in Antiphon. – *CP*85, 1990, 22–32; **McHardy, F.** Op.cit, 7.

[30] **Detienne, M.** *Les maîtres de Vérité dans la Grèce ancienne.* Livres de poche, 2005.

[31] Herod. 4.154.2;. Apollodorus Bibl. 2.7.4; 3.9.1; Diod. 4.33.7–10.

[32] Paus. 2.34.7.

[33] Hyg. Fab. 188.

[34] **McHardy, F.** Op. cit., 5

[35] **Glotz, G.** Op. cit, 16-18, 55–58; **Holley, N. M.** The floating chest. – JHS 69, 1949, 39–47; **Huys, M.** Op.cit,; **Seaford, R.** The Imprisonment of Women in Greek Tragedy. – JHS 110.1990; **McHardy, F.** Op.cit., 10ff.

затваря озлочестилата се дъщеря и нейния извънбрачен син и го пуска в морето, за да ги накаже за извършеното нарушение на социалната норма. Така два вида наказание са обединени: хвърляне във водата и изнасяне в дивото. Само боговете могат да решат дали нещастниците ще оживеят, т.е. мотивът има смисъла на ценностно изпитание. Вярно е, че Тезей сам избира да поведе атинските младежи, докато те се качват на кораба въпреки волята си. Но героят прави този избор, за да докаже чрез подвиг на противниковата политическа партия, че е легитимен и достоен наследник на престола. Корабът, този плаващ по вълните сандък, вози млади, т.е. още несоциализирани хора, и само боговете могат да решат каква ще бъде съдбата им. Обикновено това е изпитание за бъдещите царе: Саргон, Кир, Телеф, Персей, Аспарух и т.н. Тезей е един от серията. Когато се завръща в Атика, той вече може да поиска правата си на законен владетел, тъй като е доказал божествен избор (спасение от корабокрушение) и божествен произход (гмуркане и изплуване от морските глъбини), точно като останалите си събратя по съдба[36].

В ключа на тази митологика може да разглеждаме и предмета под № 4 от Рогозенското съкровище[37]. Представено е съблазняването или насилието, извършено от Херакъл над тегейската принцеса и жрица на Атина Авге[38]. След като тя ражда незаконен син, баща ѝ я заплашва с удавяне, но тя ражда на брега. По други версии царят Алей я затваря заедно с детето в сандък и го пуска по морето[39]. Но, благодарение на божествената воля, двамата са спасени, а Телеф става цар на Мизия.

Естествено е, че и траките, ако вярваме на Диодор, за 79-годишната им таласократия са разглеждали тази стихия като аморфна и оттук – като пораждаща хаос, или като път без ориентири, какъвто подхожда за инициацията[40]. Тракийският династ, на когото бил подарен този разкошен съд, може и да не се е интересувал от морската мощ на атинския полис, но неговата фолклорна памет му подсказвала значимостта

In this way two types of punishment are united: immersion and expulsion in the wilderness. Only gods could decide whether the wretched would survive, i.e. the motive had the meaning of a values test. It is true that Theseus alone chose to lead the Athenian youths as they boarded the ship against their will. But the hero made the choice as he wanted through a heroic deed to prove to the opposing political party that he was a legitimate and worthy heir to the throne. The ship, i.e. the chest floating on the waves carried young, i.e. still non-socialized people and only the gods could decide what their fate would be. Usually, this ordeal was a test for future kings: Sargon, Cyrus, Telephus, Perseus, Asparukh etc. Theseus was one of the series. When he returned to Attica, he could then claim his rights of legitimate ruler, as he had proved the divine choice (salvation from shipwreck) and his divine origin (immersion and emergence from the depths of the sea), just like the rest of his brothers in destiny[36].

In the key of this mythology we can also interpret the scene on the flat phiale under № 4 of the Rogozen treasure[37]. The scene presents the seduction or raping committed by Heracles over Auge, princess of Tegea and priestess of Athena[38]. After she gave birth to an illegitimate son, her father threatened her with drowning, but she bore the child on the shore. In other versions king Aleus imprisoned her and her child in the chest and let it float in the sea[39]. Thanks to the divine will, however, they were rescued and Telephus became king of Moesia.

Naturally, the Thracians if we rely on Diodorus about their 79-year thalassocracy also considered this element amorphous and hence giving rise to chaos, or a way with no landmarks, such as suits for initiation[40]. The Thracian dynast who was given this magnificent vessel might not been interested in the sea power of the Athenian polis, but his folk memory told him the significance of the heroism of Theseus to cross the sea from Athens to Crete. It is possible that he was making associations with the exploits of local heroes

---

[36] **Huys, M.** Op.cit., 20–21.

[37] **Marazov, I.** 1996. *The Rogozen Treasure*. Sofia. Secor.

[38] Alcidamas *Od.* 14; Apollodorus *Bibl.* 2.7.4; Diodorus Siculus 4.33.7–12; Hyginus *Fab.* 99.

[39] Strabo 13.1.69; Paus. 8.4.9.

[40] **Beaton, R.** The sea as metaphorical space in Modern Greek literatureл – *JMGS* 7, 1989, 253–72.

[36] **Huys, M.** Op.cit., 20–21.

[37] **Marazov, I.** 1996. *The Rogozen Treasure*. Sofia. Secor.

[38] Alcidamas *Od.* 14; Apollodorus *Bibl.* 2.7.4; Diodorus Siculus 4.33.7–12; Hyginus *Fab.* 99.

[39] Strabo 13.1.69; Paus. 8.4.9.

[40] **Beaton, R.** The sea as metaphorical space in Modern Greek literatureл – *JMGS* 7, 1989, 253–72.

на подвига на Тезей да прекоси морската шир от Атина до Крит. Възможно е той да е правил асоциации с подвизите на местни герои, отправили се на далечно пътешествие, за да поразят чудовище и да си намерят съпруга. В този смисъл ресемантизацията на изобразителния текст във фриза върху кантароса включва чуждия предмет във функционирането на тракийска култура.

who went on a long journey to defeat a monster and find a wife. In this sense re-semantization of the artistic text of the frieze on the kantharos includes the foreign object in the functioning of the Thracian culture.

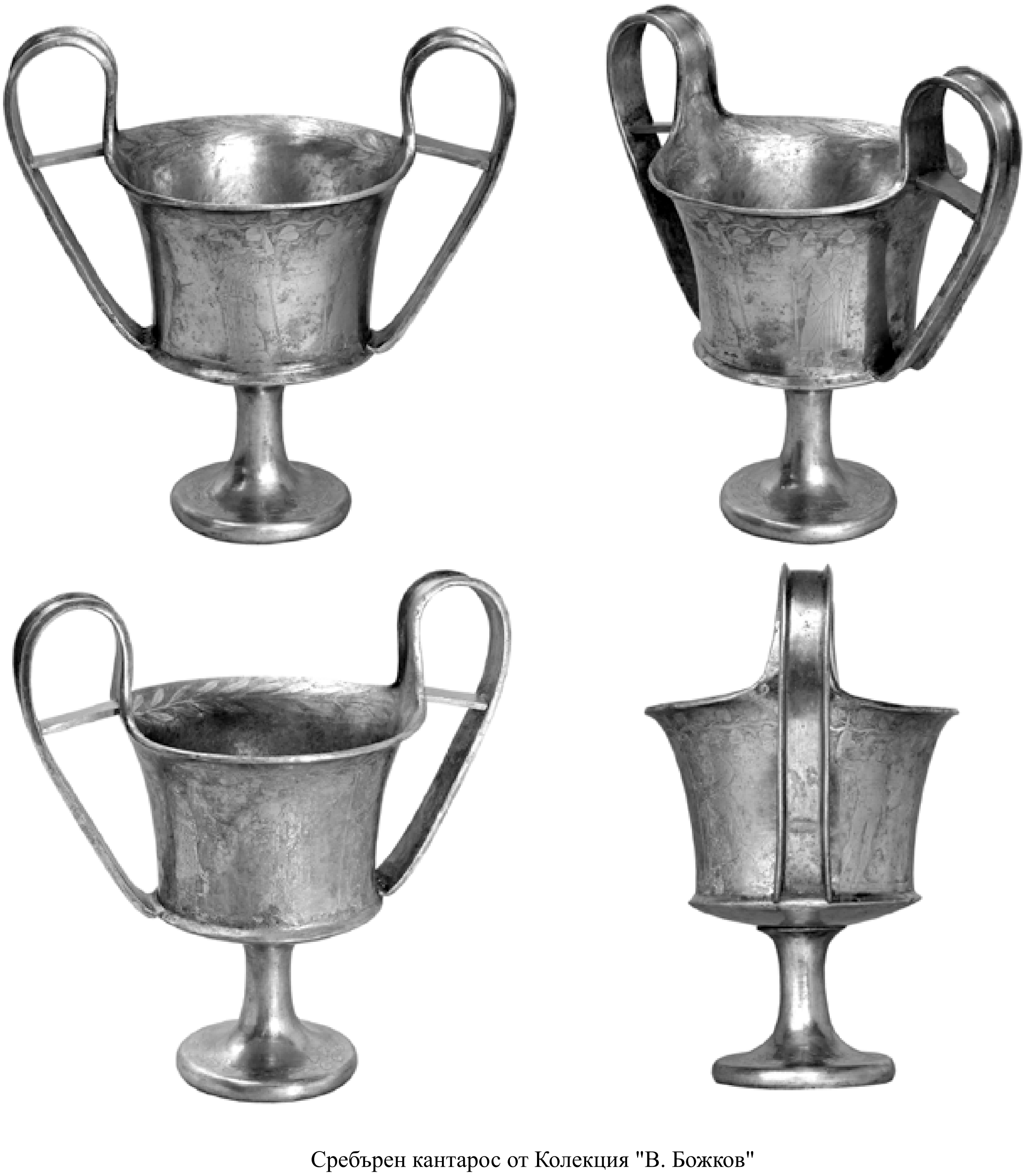

Сребърен кантарос от Колекция "В. Божков"

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КАДИФЕ, КОПРИНА И ЗЛАТО В БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ ОТ XVI–XVIII ВЕК

Цвета Евлогиева-Кацарова

VELVET, SILK AND GOLD IN BULGARIAN MANUSCRIPTS FROM THE 16TH–18TH CENTURY

Tzveta Evlogieva-Katzarova

През периода XVI–XVIII в. се наблюдават специфични начини на консервация на украсата със злато и подвързване на някои български православни ръкописи – поставянето на копринен плат пред златорисувани заставки и подвързването на ръкописи с червено кадифе. Тези технологични, но и естетически практики при направата на ръкописи след XVI в. не са изолирано явление само за българските ръкописи, а напротив, това със сигурност е една привнесена мода, сравнително рядко практикувана от български книжовници. Целта на настоящата статия е да се представят примери от български ръкописи и да се акцентира върху една интересна тема, която все още не е изследвана.

Дървени корици, обвити в червено кадифе, имат Ловчанското евангелие на Петър Граматик от 1555 г. (НБКМ 488), Четириевангелие НБИВ 17, както и ръкописи с друг произход (Изборно евангелие ЦИАИ 37[1]; Черепишкото евангелие; Сучавското евангелие от 1529 г.). Понякога кадифето е положено върху предхождаща го кожена подвързия, което е свидетелство за по-късно повторно преподвързване, напр. ЦИАИ 18.

При някои ръкописи копринен плат е залепен на листа, предхождащ рисуваните със злато заставки: в Байчовото евангелие ЦИАИ 11, евангелията НБКМ 865 и Зограф I.б.8, както и в украсеното с миниатюри Бусинско евангелие НБКМ 52 с вероятен руски произход и със за-

---

[1] **Спространов, Е.** Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод на българската църква в София. С., 1900, 60–61.

In the 16th–18th century there were applied specific ways to preserve the gold decoration and binding of some Bulgarian Orthodox manuscripts, namely inserting silk before the gold-painted headpieces and overlaying their covers with red velvet. After the 16th century, these technological but also aesthetic practices in manuscript making were not isolated phenomenon only for the Bulgarian manuscripts; on the contrary, it was certainly an adopted fashion, comparatively rarely practiced by Bulgarian writers. The purpose of this article is to present examples of Bulgarian manuscripts and to focus on an interesting topic that has not yet been studied.

In red velvet are wrapped the wooden covers of Peter Gramatik's Lovech Gospel from 1555 (NBKM 488) a Four Gospels (NBIV 17) and manuscripts of different origin (Pericope gospel CHAI 37[1]; the Cherepish Gospel; the Suceava Gospel from 1529). Sometimes velvet was laid on the previous leather-bound covers, which evidences a later re- rebinding, as is the case with CHAI 18.

In some manuscripts silk fabric is glued to the sheet preceding the gilt paintings: in the Baychovo gospel CHAI 11, the Gospels NBKM 865 and Zograph I.b.8, also the illuminated with miniatures Businci gospel (NBKM 52) from the region of Tran[2] probably of Russian origin and with preserved marginalia.

---

[1] **Спространов, Е**. Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод на българската църква в София. С., 1900, 60–61

[2] On the manuscript dated from the 16th century cf. **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, 45; **Узунова, Е**. За няколко приписки, свързани с историята на Бусинското четириевангелие от XVI век. –

пазени множество приписки от Трънско[2].

Не е установено дали практикуваното предпазване на украсата с копринен плат и кадифените обвивки на подвързиите са в пряка връзка и точно през кой период са правени, но разширяването на подобно наблюдение би допринесло за възстановяване на цялостната история на проучваните ръкописи. Очевидно е, че така са третирани особено ценени и скъпи ръкописи. Възможно е тази техника да е прилагана в софийски, врачански и етрополски ръкописи през първата четвърт на XVIII в. и да е била позната на поп Вълчо, работил в Етрополския манастир, на поп Никола от с. Мещица (Софийско), както и на неизвестния подвързвач от Враца или Врачанско, вероятно работил и в манастира Касинец с храма „Св. Йоан Богослов“ при Враца[3], подвързал Сучавското евангелие.

Черепишкото евангелие[4] е било напрестолно евангелие на Черепишкия манастир, вероятно след 1612 г., когато е обковано от чипровските златари Никола и Пала. Има вероятност, след като евангелието е пренесено във Враца, да му е било направено леко обновяване – обковът е бил свален и почистен, а корицата му – обвита с червен копринен плат, преди да бъде върнат обковът, тъй като обковът, израбо-

It is not established whether the practiced protection of the illumination with silk and velvet bindings were directly related and precisely when they were made, but the extension of such observation would contribute to the recovery of the overall history of the studied manuscripts. Obviously, only especially prized and expensive manuscripts were treated in such a way. It is possible that this technique was applied in Sofia, Vratza and Etropole manuscripts in the first quarter of the 18th century and was perhaps known to pop Valcho, who worked in the Etropole Monastery, or to pop Nikola from the village of Meshtitza (Sofia region) as well as to the unknown bookbinder from Vratza and the Vratza countryside, who probably worked also in the monastery of Kasinetz with "St..John the Evangelist" church at Vratza[3], and had bound the Suceava gospel.

The Cherepish Gospel[4] was an Altar Gospel book of the Cherepish monastery, probably after 1612, when it was silver-bound by the Chiprovtzi goldsmiths Nikola and Pala. Very likely after the gospel was conveyed to Vratza, a slight renovation was made, viz. the repoussé binding was removed and cleaned, and its original cover wrapped in red silk before the gospel was again enclosed in the repoussé binding because the silver sheet repoussé cover was not usually lined with silk. It seems that in the Vratza literary and educational centre a tradition existed of silk lining both for aesthetic reasons, and probably in connection with the practice

---

[2] За ръкописа, датиран от XVI в. вж. **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, 45; **Узунова, Е.** За няколко приписки, свързани с историята на Бусинското четириевангелие от XVI век. – Известия на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий, т. XXII (XXVIII), 1994, 277–283.

[3] За това, че през XVII в. в манастира „Касинец“ е имало храм, посветен на св. Йоан Богослов, научаваме от надписа на напрестолен кръст на манастира, на който се съобщава, че майсторите Никола и Пала от Чипровци са оковали кръста в манастира, наречен „Касинец“, в храма „Св. Йоан Богослов“, кръстът е започнат 1601 г. Вж. **Гошев, И**. „Църковни старини из Врачанска епархия“. – ГСУБФ, 6, 1933/34, 1–52, 24.

[4] **Гошев, И**. Цит. съч., 14–21; **Коцева, Е**. За художественото оформяване на старата българска книга. Черепишко евангелие от 1616 г. – Проблеми на изкуството, 1970, №2, 52–57; **Друмев, Д**. Златарско изкуство. С., 1976, 93–94; **Генова, Е**. Църковните приложни изкуства от XV–XIX в. в България: златарство, миниатюрна дърворезба, везба. С., 2004, 22–24; **Мусакова, Е**. Ръкопис 862 от Националната библиотека – още едно евангелие с изчезнали миниатюри? – Проблеми на изкуството, №2, 2009, с. 35–41; **Гергова, И.** Житието на св. Пимен Зографски – критически прочит. – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. С., 2011, 268–280.

Известия на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий, т. XXII (XXVIII), 1994, 277–283.

[3] That in the 17th century in the Monastery of Kasinetz there was a church dedicated to St. John the Evangelist, we learn from the inscription on a Table Cross of the monastery, which reads that the masters Nikola and Pala from Chiprovtzi created the cross in the monastery called Kasinetz, in the church St. John the Evangelist; the work was started in 1601 See. Goshev, I. Church antiquities around Vratsa Eparchy. – GSUBF, 6, 1933/34, 1–52, 24.

[4] **Гошев, И**. Цит. съч., 14–21; **Коцева, Е**. За художественото оформяване на старата българска книга. Черепишко евангелие от 1616 г. – Проблеми на изкуството, 1970, №2, 52–57; **Друмев, Д**. Златарско изкуство. С., 1976, 93–94; **Генова, Е**. Църковните приложни изкуства от XV–XIX в. в България: златарство, миниатюрна дърворезба, везба. С., 2004, 22–24; **Мусакова, Е**. Ръкопис 862 от Националната библиотека – още едно евангелие с изчезнали миниатюри? – Проблеми на изкуството, №2, 2009, с. 35–41; **Гергова, И.** Житието на св. Пимен Зографски – критически прочит. – In: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. С., 2011, 268–280.

тен чрез изковаване на цели сребърни листове, обикновено не се комбинира с копринен плат. Изглежда че във врачанското книжовно средище е имало традиция в обвиването на кориците с копринен плат както поради естетически съображения, така и вероятно във връзка с практиката на поставяне на частичен метален обков от няколко елемента. Тогава или по-късно в него е попаднал листът от неизвестен ръкопис, писан от йеромонах Даниил през 1616 г. в манастира «Св. Троица» до Враца.

Сучавското евангелие е писано през 1529 г. в Сучава (Молдавия) от йеромонах Макарий и е било дадено на църквата „Успение Богородично“ в същия град, но през 1656 г. е обковано от врачански златари и приложено в манастира «Св. Йоан», вероятно Св. Йоан Касинец (до Враца), откъдето е взето от Станко Михайлов и подарено на Рилския манастир[5] вероятно през XVIII в. Възможно е скоро преди това подвързията да е била *подновена* чрез обличането ѝ с лилавочервено кадифе.

Евангелие ЦИАИ 18 е обковано в Съборната църква във Враца през 1623 г.[6] и е преподвързвано по-късно, около началото на XVIII в.[7], когато е направена и част от обкова и вероятно е обвита корицата с червено копринено кадифе.

Байчовото (Елешнишкото) евангелие ЦИАИ 11 е преподвързано от йерей Вълчо през 1718 г. в храма „Св. Троица“, със средства, дарени от Стоян Кирчов от Етрополе[8]. Вероятно тогава са били изрязани правоъгъл-

of partial metal binding consisting of several elements. At that time or perhaps later, a leaf from an unknown manuscript written by the monk Daniel in 1616 in the "Holy Trinity" Vratza monastery fell into it.

The Suceava Gospel was written in 1529 in Suceava (Moldavia) by hieromonk Makarios. It was submitted to the church "Dormition of the Mother of God" in the same town, but in 1656 the gospel was metal-bound by the Vratza goldsmiths and was hosted by the monastery "St. John", probably St. John Kasinetz (near Vratza), from where it was taken by Stanko Mihaylov and donated to the Rila Monastery[5] perhaps in the 18th century. Very probably shortly before that the gospel binding was *renewed* and lined with purple-red velvet.

The repoussé binding of Gospel CHAI 18 was made in the Cathedral Church in Vratza in 1623[6] and rebound later at the beginning of the 18th century[7], when part of its repoussé cover was produced, and possibly lined with red silk velvet.

The Baychovo (Eleshnitsa) Gospel CHAI 11 was rebound by pop Valcho in 1718 in the "Holy Trinity" church with funds donated by Stoyan Kirchov from Etropole[8]. Perhaps then the rectangular openings were cut into the sheets preceding three of the headpieces and the red silk was glued before all the leaves with gold-painted headpieces, initials and titles[9]. As we know that presbyter (pop) Valcho made the cover of several manuscripts in the Etropole Monastery, it is assumed in the academic literature that the Baychovo gospel

---

[5] **Спространов, Е.** Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902, 15.

[6] **Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова**. Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт – София. Т. 1. С., 2009, 126–127; **Петкова, Н**. Евангелски обкови от Враца – примери за локална златарска традиция от XVII век. – Проблеми на изкуството, 2010, №2, 29–35.

[7] **Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова,** Цит. съч., 126–127.

[8] Пак там: 69. В манастирския Катасник на Черепишкия манастир от 1682 г. (НБКМ 292) е посочено, че при игумена Петроний през 1684 г. Стоян от Етрополе обещал да дава на манастира по 10 оки желязо на година, вж **Мутафчиев, П**. Из нашите старопланински манастири. – В: Сб. на БАН, Клон историко-филологичен и философско-обществен, кн. 27, 1931, 40, 82; **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1…, 200. Възможно е да става въпрос за същия Стоян от Етрополе.

---

[5] **Спространов, Е.** Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902, 15.

[6] **Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова**. Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт – София. Т. 1. С., 2009, 126–127; **Петкова, Н**. Евангелски обкови от Враца – примери за локална златарска традиция от XVII век. – Проблеми на изкуството, 2010, №2, 29–35

[7] **Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова,** Op. cit., 126–127.

[8] Ibid: 69. In the monastery Katasnik of the Cherepish monastery from 1682 (National Library 292) is indicated that in the time of the abbot Petronius in 1684, Stoyan from Etropole promised to give the monastery 10 okas of iron each year, cf. **Мутафчиев, П**. Из нашите старопланински манастири. – In: Сб. на БАН, Клон историко-филологичен и философско-обществен, кн. 27, 1931, 40, 82; **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1…, 200. May be it is the same Stoyan from Etropole

[9] **Христова, Мусакова, Узунова 2009**, Op. cit., 69.

ни отвори в листовете пред три от заставките и залепен червеният копринен плат пред всички листа със златорисувани заставки, инициали и заглавия[9]. Тъй като за поп Вълчо се знае, че е подвързал няколко ръкописа в Етрополския манастир, в научната литература е прието, че Байчовото евангелие е подвързано в Етрополския манастир[10], въпреки че в приписката не е упоменато за кой манастир „Св. Троица“ се говори.

В украсената кожена подвързия на Евангелието НБКМ 865 е използван същият щемпел, както за етрополските ръкописи НБКМ 1044 и НБКМ 98[11], което сочи, че ръкописите са подвързани на едно и също място. Като се има предвид, че в Апостола от XVI в. НБКМ 98[12] има приписка за подвързването на ръкописа през 1732 г. от поп Спас от Пирот, син на поп Стойче от Пирот, във Враца, в болярската църква „Св. Никола“[13], възможно е и НБКМ 865 да е подвързан от поп Спас във Враца. Тези подвързии не са обвити с червено кадифе, а са само с орнаментирана кожа, но може да се предположи, че всички подвързани от поп Спас ръкописи са били във Враца през първата червърт на XVIII в., включително и НБКМ 865, който съдържа следи от копринен плат, залепен на листовете, предхождащи златорисуваните заставки.

Подвързията и обковът на Изборното евангелие ЦИАИ 37 са правени от майстор Костадин през 1696 г. в съборната църква «Св. Никола»[14] и вероятно приписката се отнася за съборната църква във Враца. Това вероятно е един от ранните примери за подвързани с кадифе ръкописи във Враца. Евангелието на Петър Граматик е получено от Берковското

was also bound in the Etropole Monastery[10], although the marginal note does not specify which of the "Holy Trinity" monasteries it might refer to.

In the ornate leather binding of Gospel NBKM 865 the same stamped pattern was used as for the Etropole manuscripts NBKM 1044 and NBKM 98[11], which indicates that the manuscripts were bound in the same place. Having in mind that a marginal note in the 16th century Apostol NBKM 98[12] says the binding of the manuscript was made in 1732 by pop Spas of Pirot, the son of pop Stoycho from Pirot in the Boyar church "St. Nikola"[13] of Vratza; it is possible that NBKM 865 was also bound by pop Spas in Vratza. These covers are not overlaid with red velvet, but are only decorated leather-bound; however, it can be assumed that all manuscripts bound by pop Spas were in Vratza in the first quarter of the 18th century, including also NBKM 865, which shows traces of silk glued on the leaves preceding the gold-painted headpieces.

The binding and the repoussé cover of the Pericope gospel CHAI 37 were worked out by master Kostadin in 1696 in the Cathedral church "St. Nikola"[14] and the marginal note probably refers to the Cathedral church in Vratza. This is perhaps one of the earliest examples of velvet-bound manuscripts in Vratza. The Gospel of Peter Gramatik (Grammarian) was submitted by the Berkovitza Church Board[15], and probably it also was bound either in Vratza, or somewhere in the region of Sofia.

The marginal note on the binding of the Businci gospel (NBKM 52) is on f.1a and reads that the manuscript was bound by priest Nikola Melshtichki probably the parish priest of the village of. Hmelshtitza (today’s village of Meshtitza,

---

[9] **Христова, Мусакова, Узунова 2009**, Цит. съч., 69.

[10] Пак там: 68.

[11] **Христова, Б, Мусакова, Е.** Етрополската калиграфско-художествена школа от XVII век. С., 2010, 14.

[12] **Цонев, Б.** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1.., 75.

[13] Пак там., 75–76. Това е същият поп Спас от Пирот, който е подвързал през 1725 г. и Служебник, печатан във Венеция през 1519 г., намерен в с. Локорско (Софийско) и Требник през 1732 г., сега в Хилендарския манастир (**Богдановић, Д.** Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Т. 1–2. Белград, 1978, 172).

[14] **Спространов, Е.** Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод…, 61.

---

[10] Ibid.: 68

[11] **Христова, Б, Мусакова, Е**. Етрополската калиграфско-художествена школа от XVII век. С., 2010, 14.

[12] **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1..,75.

[13] Ibid,, 75–76.This is the same pop Spas from Pirot, who bound in 1725 also the *Sluzhebnik* (service book) issued in Venice in 1519 and discovered in Lokorsko village and a *Trebnik* in 1732, now hosted by the Hilandar Monastery (**Богдановић, Д**. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* Т. 1–2. Белград, 1978, 172).

[14] **Спространов, Е**. Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод…, 61.

[15] **Цонев, Б**. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2…, 25.

църковно настоятелство[15], вероятно и то е подвързано или във Враца, или в Софийско.

Приписката за подвързването на Бусинското евангелие (НБКМ 52) е на л. 1а и съобщава, че ръкописът е подвързан от поп Никола Мелщички – вероятно енорийският свещеник на с. Хмелщица (дн. с. Мещица, Пернишко)[16], който е подвързал още два ръкописа – от 1716 г. и от 1717 г.[17] През XVIII в., а може би и преди това, евангелието вече се е намирало в Трънско. Настоятел е бил поп Никола от Кожинци (Трънско)[18], а дарител е бил Младжа от Вукан (Трънско)[19]. Ръкописът има залепени сини копринени платове върху рамки, изрязани в листовете, предхождащи златорисуваните заставки, заглавия и инициали. Може би поп Никола Хмелщички е приложил тази практика, за да предпази златото от изтриване, но е възможно тази консервационна намеса да е предприета и в друго време от друг книжовник, тъй като от другите два подвързани от поп Никола ръкописи, единият е в много лошо състояние, с големи липси, със заставки без употреба на злато[20], а другият ни

Pernik region)[16], who bound two manuscripts – in 1716 and 1717[17]. In the 18th century, and perhaps before that, the gospel book was already in the Tran region. The trustee then was pop Nikola from Kozhintzi (Tran region)[18], and the ktitor was Mladzha from Vukan (Tran region)[19]. The manuscript has blue silk fabrics glued on frames, cut into the leaves preceding the gold-painted headpieces, titles and initials. Maybe pop Nikola Hmelshtichki employed this practice to protect the gold from deletion, but it is also possible this conservation intervention to have been undertaken at another time and by another man of letters, as one of the other two manuscripts bound by pop Nikola is in a very bad condition, with large gaps, with headpieces in which no gold was used[20]; as to the other manuscript – it is known to us only in the references of Constantine Irechek[21]. We are not even sure that the current cover of the manuscript is the one made by pop Nikola.

It is not excluded the technique of placing a silk cloth before the images of gold in the considered manuscripts to have been applied at the original making of the manuscript, i.e. in the last quarter of the 16th – early 17th century, and the red velvet binding to have not been directly re-е известен само по бележките на Константин Иречек[21]. Дори сегашната подвързия на ръкописа не е сигурно дали е тази, която е изработил поп Никола.

---

[15] **Цонев, Б**. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2…, 25.

[16] Елена Узунова предполага, че поп Никола Мелщички е от с. Мелна, Трънско: **Узунова, Е.** За няколко приписки, свързани с историята на Бусинското четириевангелие от XVI век..., 280, а Константин Иречек, предполага, че с. Хмелщица е дн. с. Мещица, Пернишко и, че поп Никола Мелщички е от там: **Иречек, К.** Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и нова история. Пътувания по България Т. 2. Пловдив, 1899:500.

[17] Един ръкопис с миниатюри на цяла страница и с изобразени евангелист Йоан с ученика му Прохор, датиращ от ок. XVI–XVII в. е видян от Константин Иречек в църквата «Св. Петка» в трънската махала Баринци (сега неидентифициран **Иречек, К.** Цит. съч., 500, ръкописът е бил обкован от „монахиня Янакия“, а през 1717 г. е бил подвързан от поп Никола от с. Мещица (пак там), същият, който е подвързал Бусинското евангелие и Евангелие НБКМ 486, което е възможно да е изписано в Батановския манастир, поради наличието на почти идентичната заставка със заставка в ЦИАИ 27.

[18] Същият пише приписка за откупуването на Евангелие за с. Божица (Босилеградско) НБКМ 38: вж **Узунова, Е.** Цит съч., 279, ил. 2, [датата не е съвсем ясна].

[19] **Цонев, Б.** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1…, 45; **Узунова Е.**, Цит съч., 279, ил. 1.

[20] **Цонев, Б.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. С., 1923, 23, № 468.

[16] Elena Uzunova suggests that pop Nikola Melshtichki was from the village of Melna, Tran region: **Узунова, Е**. За няколко приписки, свързани с историята на Бусинското четириевангелие от XVI век..., 280, while Konstantin Irechek thinks that Hmelshtitza is today’s Meshtitza, Pernik region and that pop Nikola Melshtichki was from there: **Иречек, К.** Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и нова история. Пътувания по България Т. 2. Пловдив, 1899:500.

[17] A manuscript dating from the 16th–17th c. with a miniature of John the Evangelist and his pupil Prohor, which occupied a whole page, was seen by Irechek in the St. Petka church in the Tran residential neighborhood of Barintzi (unidentified at present cf. **Иречек, К.** Op. Cit., 500; the repoussé cover of the manuscript was made by the "nun Yanakia" and in 1717 it was bound by pop Nikola from Meshtitza, the same man who bound the Businci Gospel and Gospel NBKM 486, which was possibly scribed in the Batanovski Monastery, because of its headpiece almost identical with that in CHAI 27.

[18] The same man wrote the marginal note concerning the purchase of an Gospel book for the village of Bozhitza (Bosilegrad region) NBKM 38, cf. **Узунова, Е**, Op. cit., 279, ил. 2, [date unclear].

[19] **Цонев, Б**. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1…, 45; **Узунова Е**., Op. cit., 279, ill. 1.

[20] **Цонев, Б**. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. С., 1923, 23, №468.

[21] **Иречек, К.** Op. cit., 500.

Не е изключено техниката на поставяне на копринен плат пред изображенията със злато в разгледаните ръкописи да е прилагана при първоначалната направа на ръкописа, тоест, през последната четвърт на XVI – началото на XVII в., а подвързването с червено кадифе да не е в пряка връзка с тази техника и да се отнася към периода от средата на XVII до първата половина на XVIII в., тъй като двете техники са засвидетелствани в различни ръкописи, но с пресичащи се данни от палеографския анализ и местата им на пребиваване в трите книжовни средища – Софийско, Врачанско и Етрополско. Едно подробно изследване на технологията, приложена в тези ръкописи, включително и на подвързиите, вероятно би изяснило набелязаните в статията все още нерешени въпроси по-отношение на тези ръкописи.

lated to this technique and to refer to the period from the middle of the 17th – until the first half of the 18th century, as the two techniques are attested in various manuscripts, but with intersecting data from the palaeographic analysis and the places of their occurrence in the three literary and educational centres – Sofia, Vratza and Etropole. A detailed study of the technology applied in these manuscript makings, including of their bindings would probably clarify the issues concerning these manuscripts, somewhat outlined in this work but still unresolved.

---

[21] **Иречек, К.** Цит. съч., 500.

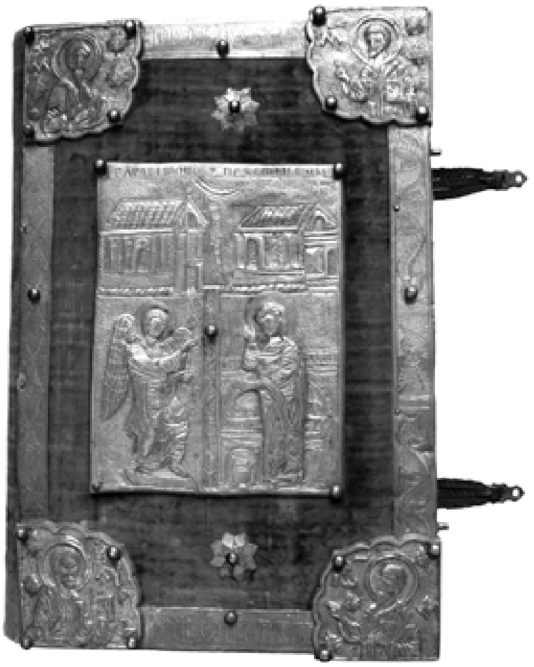

Обр. 1. Подвързия с червено кадифе на
Четириевангелие ЦИАИ 18 (горен капак).
Fig. 1. Red velvet binding
of Four Gospels CHAI 18 (front cover).

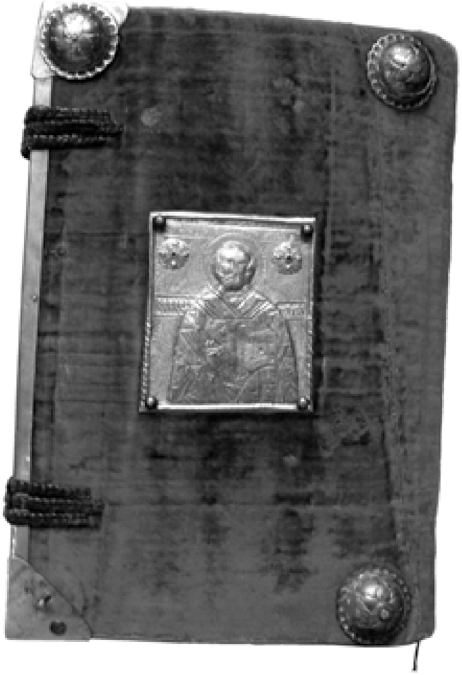

Обр. 2. Подвързия с червено кадифе на
Четириевангелие ЦИАИ 18 (долен капак).
Fig. 2. Red velvet binding
of Four Gospels CHAI 18 (back cover).

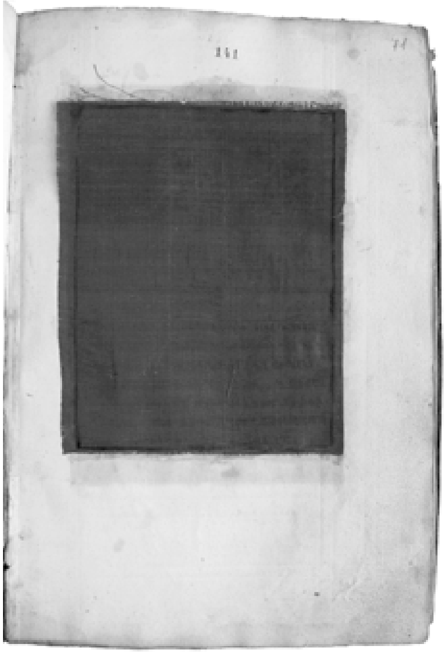

Обр. 3. Протекторен червен копринен плат пред
заставката, с която започва Евангелието от Марк,
Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 71б.
Fig. 3. Protective red silk preceding the headpiece at
the beginning of the Gospel of Mark,
Four Gospels CHAI 11, f. 71v.

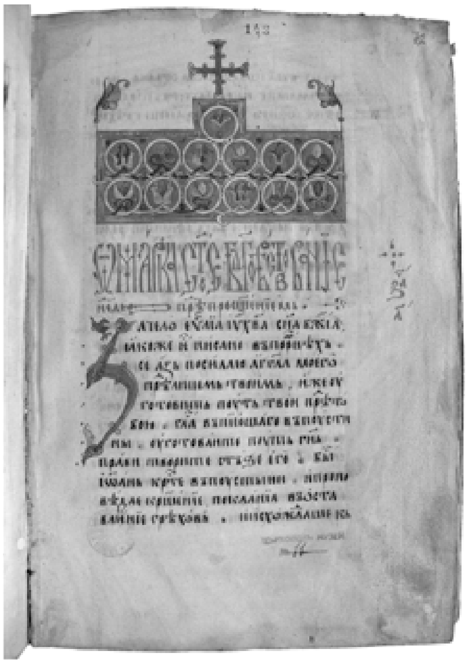

Обр. 4. Заставка, инициал и заглавие със злато и
други цветове в началото на Евангелието от Марк,
Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 72а.
Fig. 4. Headpiece, initial and title in gilt and other
colours at the beginning of the Gospel of Mark,
Four Gospels CHAI 11, f. 72r.

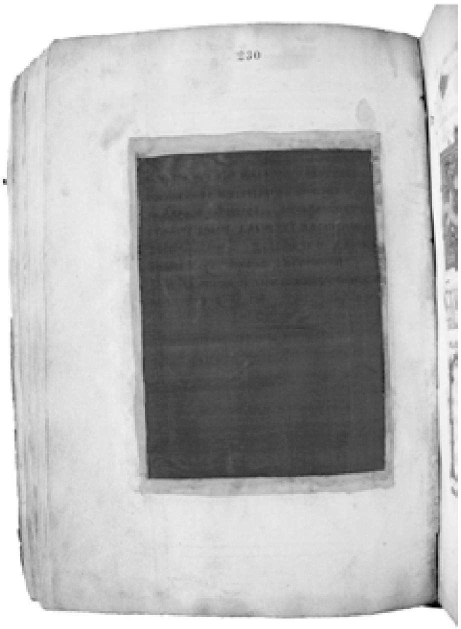

Обр. 5 Протекторен червен копринен плат пред заставката, с която започва Евангелието от Лука, Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 115б.
Fig. 5. Protective red silk preceding the headpiece at the beginning of the Gospel of Luke, Four Gospels CHAI 11, f. 115v.

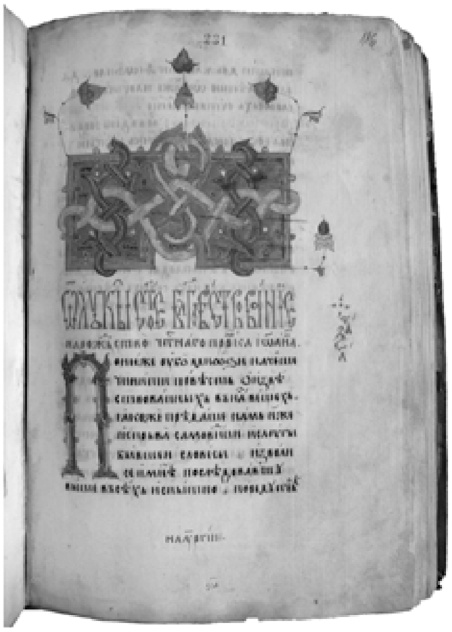

Обр. 6 Заставка, инициал и заглавие със злато и други цветове в началото на Евангелието от Лука, Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 116а.
Fig. 6. Headpiece, initial and title in gilt and other colours at the beginning of the Gospel of Luke, Four Gospels CHAI 11, f. 116r.

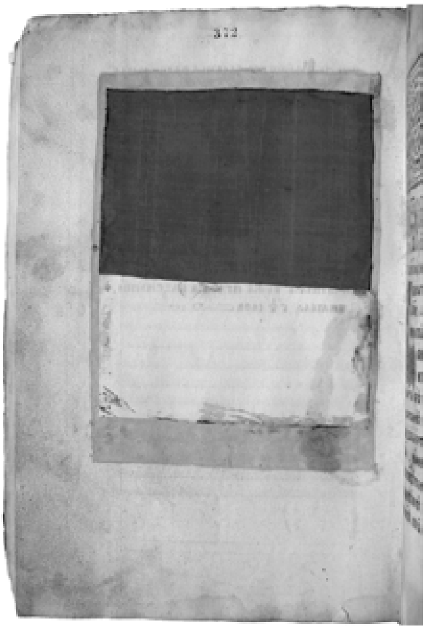

Обр. 7. Протекторен червен копринен плат пред заставката, с която започва Евангелието от Йоан, Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 186б.
Fig. 7. Protective red silk preceding the headpiece at the beginning of the Gospel of John, Four Gospels CHAI 11, f. 186v.

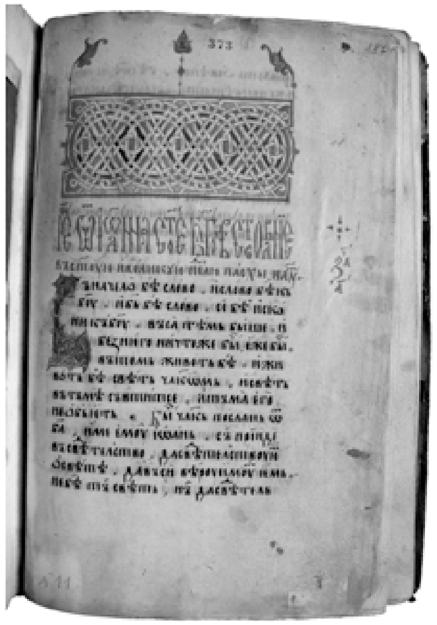

Обр. 8. Заставка, инициал и заглавие със злато и други цветове в началото на Евангелието от Йоан, Четириевангелие ЦИАИ 11, л. 187а.
Fig. 8. Headpiece, initial and title in gilt and other colours at the beginning of the Gospel of John, Four Gospels CHAI 11, f. 187 r.

КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО
LITERARY HERITAGE

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ

STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗА ВОДНИТЕ ЗНАЦИ „ТРИ ШАПКИ“ И НЯКОЛКО БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСА ОТ XIX ВЕК

Нина Вутова

В Националния исторически музей се съхранява ценна колекция от кирилски и чуждоезични ръкописи и старопечатни книги, които, с няколко изключения, не само че не са били обект на научно изследване, но и са останали неизвестни за обществото до края на 2013 г., когато с колегата доц., дфн Вася Велинова публикувахме първия том от Описа на ръкописите, старопечатните книги, редките и ценните издания, съхранявани в НИМ. В този том включихме славянските ръкописи и кирилските печатни издания[1].

При филиграноложката обработка на славянските ръкописи[2], като водещ методологически принцип бе прието компаративният анализ да се базира преди всичко на данни от вече проучени в това отношение славянски ръкописи, без да се игнорират, разбира се, и всички други достъпни източници за сравнение. Преимуществата на такъв подход са както по-адекватната датировка, но също така и възможността за локализация на някои ръкописи въз основа на сходни филиграноложки данни. За някои от получените резултати става дума в настоящото изложение.

Пълната ексцерпция и идентификацията на водните знаци показа употребата на сходни хартии при изписването на няколко български ръкописа от XIX век, съхранявани в НИМ, което даде основание да се потърсят възможности за локализация на проучваните книжовни паметници, сравнени с ръкописи от същия период в други книгохранилища на базата на филиграноложкия материал.[3]

Филиграните са от клас Шапки и според графичния дизайн на изображенията са разделени условно[4] на няколко групи. Първата група включва ръкописи, за изписването на които е употребена хартия с воден знак *Три шапки със заоблена горна част и връзки*. Най-ранен ръкопис с наличие на такъв знак е Молебник, 1784 г., NMH, Slav. 21 (Инв. № 47414)[5]. Ръкописът е изписан от известния книжовник поп Стоян[6] от с. Кованлък (дн. с. Пчелище, на 12 км югоизточно от Търново и на около 50 км източно от Габрово) през 1784 г.[7] За изписването на ръкописа е употребена една и съща хартия с един воден знак[8] с контрамарка *букви V*С, подобни варианти на който се откриват във втория ръкопис от тази група – Дамаскин на поп Цвятко от 1805 г. (ЦСВП, Cod. D. Slavo. 27)[9], където водният знак е без датировка, но ръкописът носи черна дата в бележка на писача, която съдържа и исторически сведения, според които е възможно да се допусне, че е създаден в източните предели на българските земи, вероятно – Пловдивско-Старозагорския регион[10]. Компаративно допустим, макар и в степен „подобен”, е и гръцки ръкопис, датиран по водни знаци от 1790–1800 г. – Слова на Григорий Назианзин (ЦСВП, D. Gr. 94)[11]. Трети според хронологията е Сборник с апокрифи, 1807 г., NMH, Slav. 28 (Инв. № 30489)[12]. Сборникът е датиран според бележка на писача от 1807 г., който обаче не е записал нито името си, нито мястото на изписване. Хартията е разнообразна, но преобладаващото количество носи воден знак Три шапки в два варианта: *Три шапки и букви FT(S?)* (I вариант), *Три шапки и букви ORCS(?)* (II вариант). Езиковите особености насочват към източен произход – „с ясно изразени диалектни черти на източнобългарските говори”.[13]

---

[1] **Велинова, В., Н. Вутова.** Опис на ръкописите, старопечатните, редките и ценните издания в Националния исторически музей. Т. 1. Славянски ръкописи, кирилски печатни книги и периодични издания. – София, 2013. – 455 с. (Освен посочените инвентарни номера, получени от ръкописите при постъпването им в НИМ, в Описа всеки ръкопис е обозначен със сигнатура. Сигнатурите са използвани в настоящето изложение като идентификационни маркери.)

[2] Подробни описания на ръкописите вж. в цит. по-горе Опис, както и снимки от тях в Палеографския албум на същото издание.

[3] Освен ръкописите, съхранявани в Националния исторически музей, са посочени – като параметри на двупосочен компаративен анализ – и ръкописи от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ при Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и някои други ръкописни колекции. Взети са под внимание и публикувани филиграноложки изследвания.

[4] Въпросът за унификацията на филиграноложките термини е обект на дискусии още от появата на първите трудове, посветени на проучване на хартията. Въпреки многобройните изследвания, предлагащи различни наименования и класификации, все още се спори и по двете теми. Това особено се отнася за изображения – а те не са малко, които съдържат повече от един определителен белег. През 2013 г. Международната асоциацията на историците на хартията публикува Списък на основните класове водни знаци (International Standard for the Registration of Papers with and without Watermarks. Version 2.1.1. International Association of Paper Historians. 5.2. List of the main watermark classes, p. 10), но и по него има несъгласия (Вж напр. **Harris, N.** Paper and watermarks as bibliographical evidence. Briquet and Switzerland’s Contribution to World History. [Online resources]. – Institut d’histoire du livre, Lyons, 2015). Очевидно формализацията на толкова разнообразни изображения е трудна задача, но все пак, поне на ниво „Клас“, разпределението на изображенията е сравнително най-малко спорно. Това обаче не е достатъчно за обективен и достоверен филиграноложки анализ и се налага да бъде приложен дескриптивният метод за дефиниране, като се има предвид, че при него, по неизбежност, присъства елемент на субективност.

[5] Вж. Опис..., с. 68–69.

Втората група включва ръкописи, за изписването на които е употребена хартия с воден знак *Три шапки, тип Цилиндър* и е най-голяма, представена с най-много образци, тъй като е сравнително най-разпространена и включва няколко подгрупи (обособени в зависимост от допълнителните елементи), освен основната – цилиндрите без допълнителни украсителни елементи. В проучваните ръкописи са налични две – *Три шапки тип Цилиндър с перо* и *Три шапки тип Цилиндър с лента.*

Хартия с воден знак *Три шапки тип Цилиндър* е употребена за изписването на три ръкописа от колекцията на НИМ – Богослужебни сборници (NMH, Slav. 18 /Инв. № 6834; NMH, Slav. 19/ Инв. № 6835; NMH, Slav. 20 /Инв. № 6836) [14], изписани от един писач, като само в един от тях (NMH, Slav. 20) се установяват и други писачи, освен основният. Преобладаващото количество хартия носи именно този воден знак. Според идентификационното проучване на филиграните, за два от ръкописите (NMH, Slav. 18 /Инв. № 6834 и NMH, Slav. 20 /Инв. № 6836) е използвана една и съща хартия – по-голямата част от общото количество за изписване на ръкописите, с идентичен воден знак[15] – *Три шапки с букви IMSC.* Много подобни и подобни варианти на този знак са налични в няколко ръкописа, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ с безспорен източнобългарски произход: „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски (Габровска преработка) от 1832 г. (НБКМ 1436)[16], Габровски писмовник и аритметика на Христо Луков от

---

[6] Поп Стоян е преписал година по-рано – 1783, История славянобългарска на Паисий Хилендарски по Втория Софрониев препис от 1781 г. Т. нар. Кованлъшки препис се съхранява в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ със сигнатура НБКМ № 369.

[7] Бележка на писача вж. Опис..., с. 69.

[8] Изписването на цял ръкопис от един писач, оставил черна дата, на една и съща хартия, с един и същ воден знак е сравнително рядко срещана и специална филиграноложка ситуация, която прави възможно филиграноложкият материал да бъде датиран в тесни хронологически граници, от една страна, и от друга – да послужи за надеждна компаративна база за датиране на недатирани ръкописи.

[9] **Христова, Б., А. Джурова, В. Велинова.** Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV–XIX в. – София: Университетско издателство„Св. Климент Охридски“, 2000. – с. 82–93.

[10] Вж. бел. 9, с. 92.

[11] **Станкович, Р.** Филиграноло̄шки опис и албум грчких рукописа XV–XIX века Центра за словенско-византијска проучавања „Проф. Иван Дуијчев“. – Софија: Универзитетско издање „Св. Климент Охридски“ и Народна библиотека Србије, 2006, с. 94.

[12] Вж. Опис..., с. 95–98.

[13] Вж. Опис... с. 97.

[14] Подробни описания на ръкописите вж **Велинова, В., Н. Вутова.** За три непознати ръкописа от колекцията на НИМ. // Изв. на Нац. ист. музей. Т. 23. – 2011, с. 300–309, както и Опис..., с. 61–67.

[15] Тъй като водният знак на ръкопис NMH, Slav. 18 е запазен частично, а от ръкопис NMH, Slav. 20 е запазена една от шапките и долната част на буквите, за максимална научна коректност при описанията сме посочили компаративна степен „много подобен”, а не „идентичен“ (Вж. Опис... с. 61; с. 65).

[16] Вж. **Христова, Б., Д. Караджова, Н. Вутова.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. V. – София, 1996. – с. 356.

1842 г. (НБКМ 1287) [17], Писмовник на Михаил Попов от 1836 г. (НБКМ 1286)[18], Сборник от тропари, стихири, молитви и поучения от първата четвърт на XIX в. (НБКМ 1425)[19]. Според правописа на Сборника (на част от текстовете) езикът е определен като „новобългарски, източнобългарско наречие"[20]. Особен интерес представляват ръкописите с установен габровски произход, тъй като водните знаци на хартията се свързват с конкретното място на изписване – напр. Габровската преработка на Паисиевата история, където, според бележката на писача – Дечо Йоанов Манафов от Севлиево[21], той е изписал ръкописа в Габрово, където е бил учител[22].

Водни знаци от подгрупа *Три шапки тип Цилиндър с перо* се срещат в следните ръкописи: Богослужебен сборник, NMH, Slav. 18 (Инв. № 6834), където е наличен и *Цилиндър*, Сборник от тропари, стихири, молитви и поучения от първата четвърт на XIX в., НБКМ 1425, където също е наличен *Цилиндър*, Требник и молитвеник от 1836 г.[23], НБКМ № 1385, Учебна тетрадка от 20-те години на XIX в., НБКМ № 1439, чийто воден знак е идентичен с този на ръкопис №1425 от Народната библиотека[24]. Тук трябва да се отбележи и един воден знак със специфична графика (Вж. тук бел. 4), при който са налични белези на две подгрупи – в изображението са включени и перо, и лента, а освен това и горната част на шапките е закръглена[25]. Знакът е рядък – не се открива (за сега) нито в други ръкописи, нито в албумни колекции. В същия ръкопис се намира и представител на подгрупа *Три шапки тип Цилиндър с лента*[26]. Този знак също е рядък и не се среща в другите изследвани ръкописи. Тъй като и двата са без идентификации, на този етап не са полезни за датировката на конкретните ръкописи, но от гледна точка на включването им във филиграноложка база данни е важно да бъдат оповестени. За произхода на ръкописи Богослужебен сборник, NMH, Slav. 18 (Инв. № 6834) и Сборник от тропари, стихири, молитви и поучения от първата четвърт на XIX в., НБКМ 1425 вече стана дума по-горе. Езикът на ръкопис Требник и молитвеник от 1836 г. НБКМ № 1385 е определен като „явно източнобългарски диалект"[27], а на Учебна тетрадка от 20-те години на XIX в., НБКМ № 1439 – като „смесица от църковнославянски и новобългарски"[28] с източнобългарски елементи.

В третата група са включени водни знаци *Три шапки тип Чалми*. Този знак се среща в Богослужебен сборник (NMH, Slav. 18), който е много полезен за филиграноложкия анализ, тъй като, както се вижда от изложението, хартията, на която е изписан, съдържа варианти от три групи филиграни Три шапки – Цилиндър, Цилиндър с перо, Чалми. По този начин се свързват по-голямата част от проучваните ръкописи и нараства възможността за по-прецизна локализация. Добра възможност в това отношение е и наличието на филигран Чалми в ръкопис Александрия от 1815 г. (НБКМ № 1447), за който се смята, че „по някои особености може да се допусне, че преписът е възникнал в Габрово[29] и чийто воден знак показва близко сходство с този от Богослужебния сборник. Към тази група спада и водният знак на преписа на „История славянобългарска" на Паисий Хилендарски от даскал Тодор Пирдопски от 20-те – 30-те години на XIX в. (NMH, Slav. 32). Ръкописът е дело само на един писач – известният възрожденски книжовник, оставил многобройни ръкописи – Тодор Пирдопски, чиято дейност, както и животът му, са добре проучени и оповестени.[30] На този етап е прието, че преписът е именно дело на даскал Тодор в

---

[17] **Стоянов, М., Хр. Кодов.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна бибилиотека. Т. IV, С., 1971, с. 101–102.

[18] Вж. бел. 17, с. 101.

[19] Вж. бел. 16, с. 173–175.

[20] Вж. бел. 16, с. 174.

[21] Вж. бел. 16, с. 71–73.

[22] Този ръкопис също е изписан от един писач, на хартия с един и същ воден знак. Вж. тук бел. 8.

[23] Бележка на писача вж. бел. 16, с. 73.

[24] Ръкописът е фрагмент от 19 л.

[25] Знакът е ексцерпиран от хартията на Богослужебен сборник, NMH Slav.19.

[26] Един вариант в компаративна степен „подобен" се намира в изключително полезния труд на **Heawood, E.** Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries. Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. Vol. 1. – Hilversum: Paper Publication Society, 1950 [Reprint 1981], № 2595, но посоченият документ е без указания за място и време на възникване.

[27] Вж. бел. 16, с. 72.

[28] Вж. бел. 16, с. 198.

[29] Вж. бел. 16, с., 213–214. Установен е само този воден знак, но не може да се твърди, че е бил само той, тъй като от ръкописа е запазен фрагмент от 14 листа.

[30] Вж. **Стоянов, М.** Тодор Пирдопски. – София : Бълг. художник, 1984. – 96 с.

Пирдоп. Съществуват и други предположения, които следва да бъдат доказани, в случай че бъдещи проучвания установят нови факти.[31]

Историята на Габрово и габровския регион е проучена от редица изследователи, редица аспекти от богатото културно минало на тези български земи са обект на изследване и до днес.[32] Според бележития български литературен историк и фолклорист, Михаил Арнаудов[33], „Още от XVIII век те (габровци) започват да ходят по близки и далечни пазари, продавайки пашкули, коприна и други местни продукти, а по-късно се заемат с основаване на текстилни фабрики, които превръщат скромното градче в оживен промишлен център.“ Оживяването на търговията[34], контактите с близки и далечни страни, обуславят необходимостта от просвета и образование, от създаване на книги на български език. С тази дейност се заема прочутият габровец архимандрит Йосиф Соколски[35]. Делата на този български духовник са разнообразни и интересни, но голяма част от неговите занимания е посветена на изграждането на два манастира – Соколския манастир „Св. Успение Богородично“, който се намира край Габрово, открит през 1833 г.[36], и девическия „Благовещение Богородично“ – в града, през 1836 г.[37]. До тогава той пребивава в Тетевенския манастир „Св. Илия“, в Гложенския „Св. Георги“, в Калоферския „Св. Рождество Богородично“. В Соколския манастир архимандрит Йосиф се опитва да организира духовно училище[38], където за кратко е учител Неофит Хилендарски Бозвели.[39] По същото време – през 1835 г., друг бележит габровски възрожденски деятел – Васил Априлов[40], открива организираното от него първо българско светско училище, където първи учител, превел и подготвил учебници и учебни помагала, е Неофит Рилски.[41]

Без съмнение богатата на културни, просветни, образователни, книжовни дейности – в много отношения новаторски – картина, характерна за Габрово през първите десетилетия на XIX в., включва в своето многообразие и ръкописните книги, освен печатните, които се преписват и разпространяват както от Габрово към други български краища – и не само, така и в обратната посока.[42]

---

[31] Вж. **Радев, Ив.** Поглед към т. нар. Бобчев препис на „История славянобългарска”. – В: Електронно издание LiterNet, 2012, № 1.

[32] Тук ще отбележа само няколко от многобройните публикации, свързани с Габрово, които имат отношение към това изследване: **Мартинов, Ал.** Габрово през Възраждането. 1940; **Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев.** Манастирите в България. – София: Спектър, 1992; **Темелски, Хр.** Соколският манастир „Св. Успение Богородично“ край Габрово. - Велико Търново: Фабер, 2004. – 124 с.; **Цонева, Д.** Габровското духовенство през Възраждането. – Сб. Научни съобщения : Изд. на Великотърновската митрополия, 2000. – с. 200–221и др.

[33] **Арнаудов, М.** Васил Априлов. – Библиотека „Български писатели“. Живот – творчество – идеи. Т. 1. Под ред. на Н. Аретов. – Варна: Електронно издание LiterNet, 2003.

[34] Няма причина от този стокообмен да се изключат доставките на хартия – материал за писане и печатане, от който активната книжовна дейност в този регион е имала нужда.

[35] **Цончев, П.** Из общественото и културно минало на Габрово. – София, 1934 (Габрово, 1996). – с. 626–633.

[36] Манастирът е действащ и до днес.

[37] През 1951 г. Девическият манастир е обявен за паметник на културата, но независимо от това е разрушен през 1959 г.

[38] Първоначално започва събиране на ученици, но тъй като това начинание изисква солидно финансиране, което архимандрит Йосиф в крайна сметка не успява да осигури и въпреки упоритите си опити, идеята му не успява.

[39] В манастира са рисували известни възрожденски художници като поп Павел Зограф и синът му Никола от Шипка, Йоаникий папа Витанов от Трявна, а в двора през 1865 г. е построена забележителна осмоъгълна чешма, дело на прочутия майстор-строител Никола Фичев, известен като Колю Фичето.

[40] Вж **Арнаудов, М.** Цит. съч., с.5 и сл.; **Каролев, Р.** История на Габровското училище. – София, 1927; **Радкова, Р.** Българската интелигенция през Възраждането. – София, 1988, 387 с.

[41] **Радкова, Р.** Неофит Рилски и новобългарската култура. – София, 1883, 215 с.

[42] Интересен пример в това отношение е Житието на св. Онуфрий Габровски, съставено на Атон скоро след мъченическата му смърт през 1818 г. и последвалата канонизация, преписано от габровеца Петко Манафов и донесено към края на 20-те години от архимандрит Йосиф Соколски в Девическия манастир в Габрово. Житие и служба за св. Онуфрий Габровски се намират в ръкопис от Народната библиотека, № 698, л. 1–17 – Габровски сборник от 1824 г. (Вж **Цонев, Б.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. – София, 1923. – с. 323–325).

Заслужава да се отбележи също така, че в хартията на един печатен Месецослов от 1840 г. (**Сичан-Николов, Хр.** Месецословъ или календаръ вечный : Собранъ отъ различны други, украшенъ сосъ многу назначения потребны секому человеку и изданъ на Болгарски за потреба на единородныте / Отъ Христодула К. Х. Сичанъ Николовъ. – Въ Букурещъ: Въ Типографията на Захария Каркалеки и сина его, 1840. – 148 с.

Атрибуцията на ръкописното наследство изисква комплексен подход, включващ редица компоненти, като филиграноложкият анализ на хартията е само един от тях. Идентификацията на водните знаци дава специфична насока преди всичко по отношение датирането на недатираните ръкописи, каквито са по-голямата част от общото количество, но също така, макар и сравнително по-рядко, дава възможност поне да се допуснат с достатъчна степен на достоверност и евентуални локализации. В този смисъл резултатите от проучените тук ръкописи дават основание мястото на тяхното създаване да се определи в Габрово и региона. Данните на хартията и установените връзки между тези данни, ситуирани в общата филологическа и историческа установеност, правят този извод допустим.

Представеният кратък филиграноложки обзор има за цел, както бе отбелязано в началото, да предложи възможна локализация на няколко музейни ръкописа. В процеса на работа се оказа, че е възможно търсенето да се разшири в няколко посоки – като локализацията на паметниците и установяването на пътищата за разпространение на стоката хартия, но също и като увеличаване обема на компаративната база, тъй като в количествено отношение за XIX в. е недостатъчна и това е обяснимо с инвазията на печатната книга, снабдена с нужните идентификатори, което основателно маргинализира филиграноложкия анализ. Тъй като по българските земи обаче, ръкописната традиция се запазва, макар и със затихващ интензитет, почти до края на XIX в., то комплектуването на филиграноложки материал особено от датирани, но и от недатирани ръкописи, има своето място в проучването на възрожденското ръкописно наследство.

I група. Три шапки със заоблена горна част и връзки

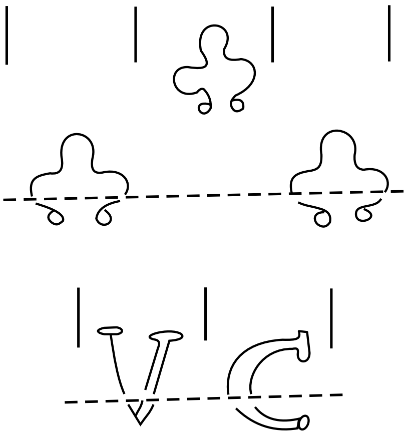

NMH Slav. 21

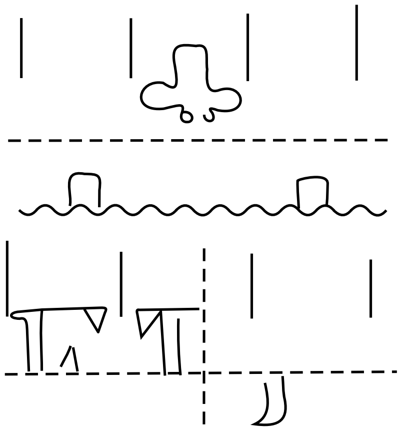

NMH Slav. 28

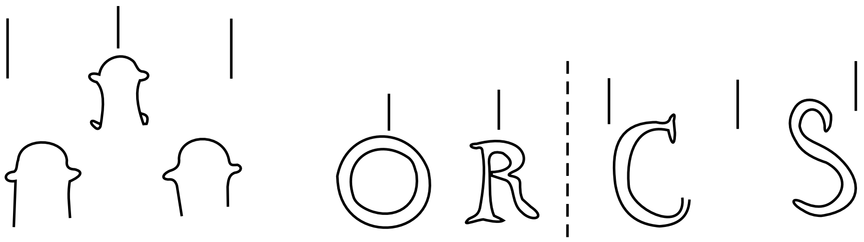

NMH Slav. 28

Вж Опис..., с. 288, № 157), е налична „бяла“ дата – 1839 г., книгата е отпечатана през 1840 г., а на задния форзац, на допълнително залепените листове при преподвързванито на книгата, е записана бележка на цяла страница от 1852 г. Водните знаци на тази допълнителна хартия са от група Три цилиндъра, а авторовото посвещение (на обратната страна на титулната страница) е към габровеца Петър Христов, спомоществовател на изданието. Това насочва към битуване и преподвързване на този екземпляр в Габрово, а също така и документира наличието на хартия с този воден знак в региона.

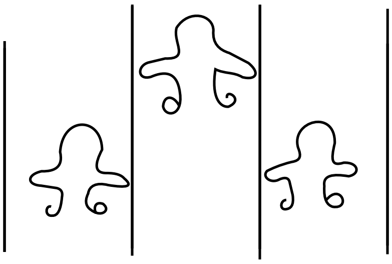

ЦСВП,Cod Slavo 27

II група. Три шапки тип Цилиндър

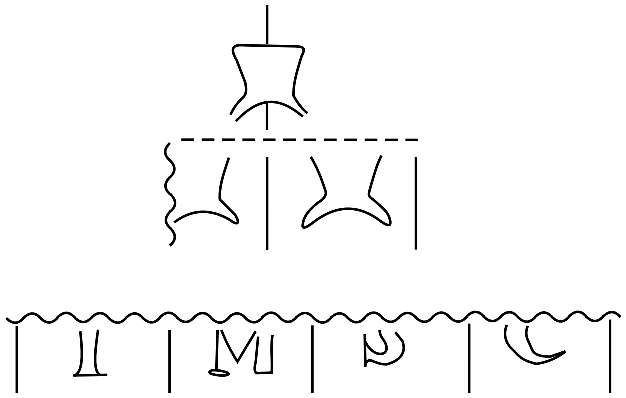

NMH Slav. 18

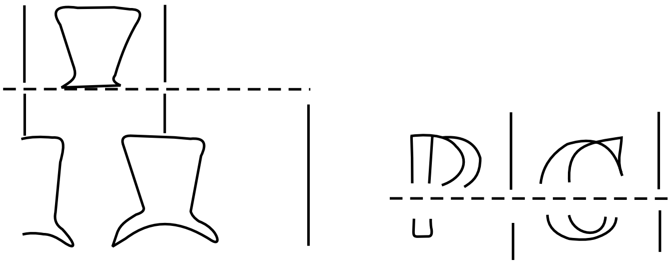

NMH Slav. 18

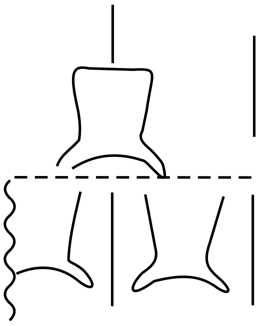

NMH Slav. 19

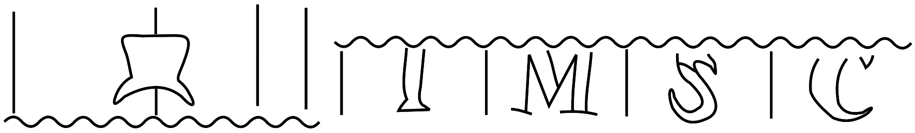

NMH Slav. 20

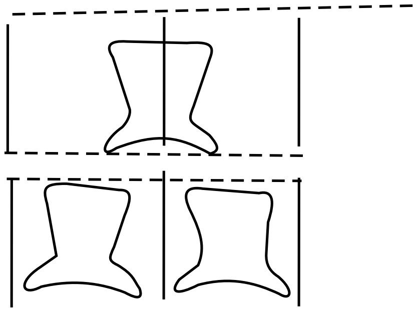

НБКМ 1436

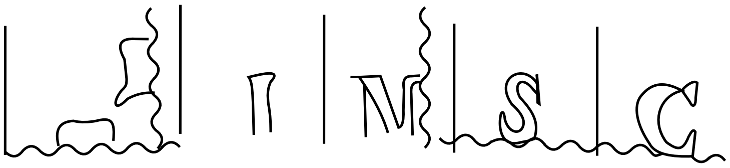

НБКМ 1425

II 1 подгрупа. Три шапки тип Цилиндър с перо

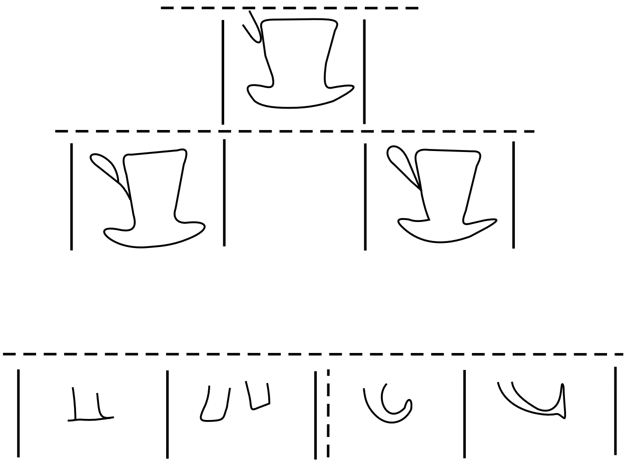

NMH Slav. 18

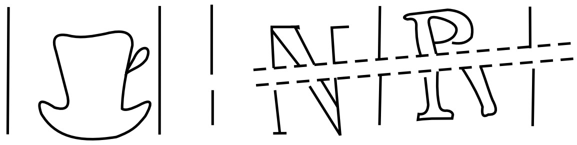

НБКМ 1425

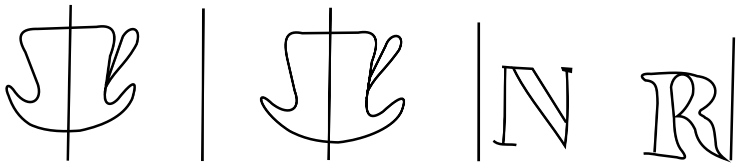

НБКМ 1385

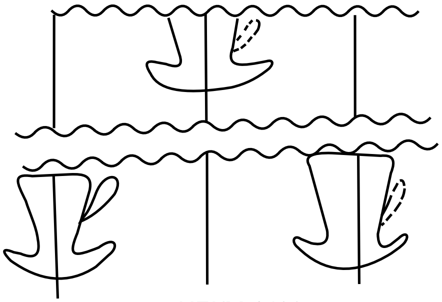

НБКМ 1439

II. 2 подгрупа. Три шапки тип Цилиндър с лента

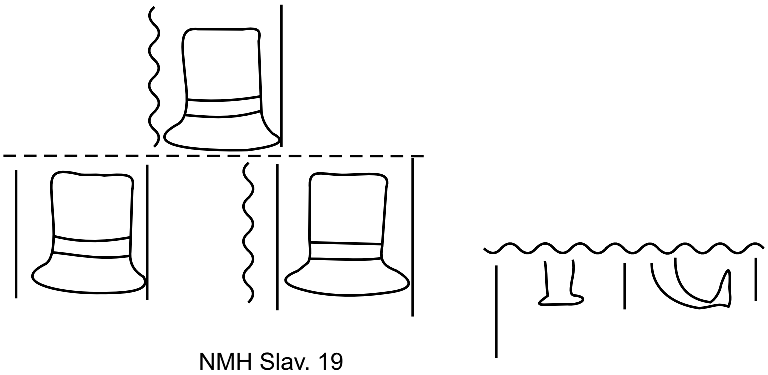

NMH Slav. 19

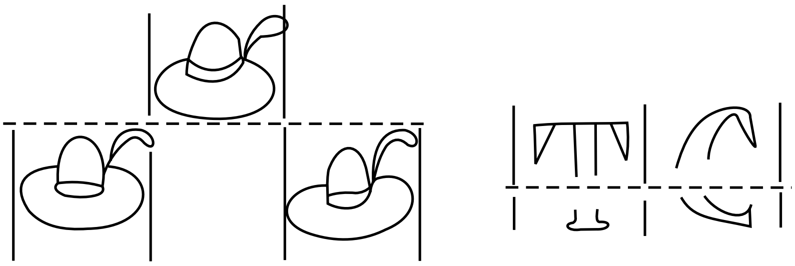

NMH Slav. 19

III група. Три шапки тип Чалми

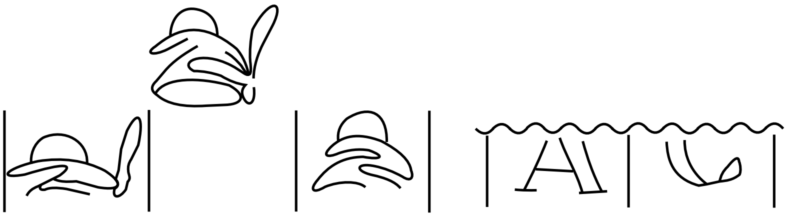

NMH Slav. 18

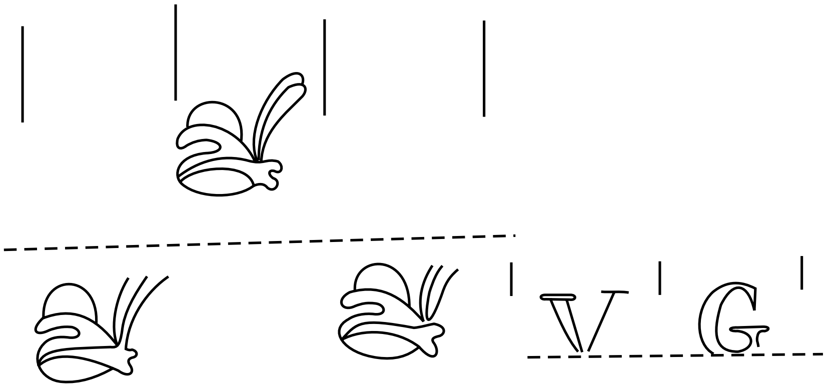

NMH Slav 32

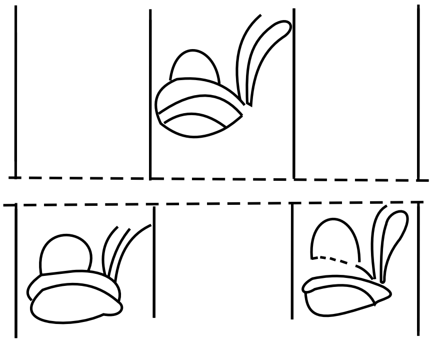

НБКМ 1447

ON THE *THREE HATS* WATERMARK AND SEVERAL BULGARIAN MANUSCRIPTS FROM THE 19th CENTURY

Nina Vutova

(SUMMARY)

The filigranologic analysis of the paper allows for precise dating of otherwise undateable manuscripts. As part of the palaeographic-codicological study of literary heritage, the identification of the watermarks could direct the researcher towards a possible location of the manuscripts. Such a possibility is considered in this article. Several manuscripts from the first half of the nineteenth century are analysed from the viewpoint of their ornamental filigree work. The manuscripts are kept in the NMH; having seen them in the proper historical context of the period we assume that they may have been created in the region of Gabrovo.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КНИГАТА … ЗА КНИГИТЕ

Елена Коцева

„**О кныгах како жꙁыкь вьꙁель**
єсть писаниє книгами“. *Апология*

„**Благословень дом тьи вь немже лежеть**
книгы сиж...“. *Апокалипсис*

Берлински сборник

Поставената тема цели да обърне внимание на доказателства от текстове, които показват мястото на книгата в културното пространство, непосредствено граничещо с вековната писмовна традиция на гръцкото и латинското писмо. Защото Книгата е утилитарна вещ, поставена в сакрума на християнството като носител на Завета, т. е. Договора между членовете на Еклесията и Твореца. Кои са примерите от преводни или авторски съчинения, които – извън Черноризец Храбър, Константин Преславски и Константин Костенечки – създават увереността в усвояването на книжното познание/учение и може би най-важното – какво аргументира пред новооглашените българи мястото на Книгата в храмовете, доверието в новия Договор, приет след покръстването през 864 г.

Самата дума за книга е важен избор в преводите на Кирил и Методий. В Стария и Новия Завет думата е трябвало да означава точно носителя на записа, документиращ (запаметяващ) някакво събитие. Безспорни кирилометодиевски думи са **боүква**, **кънигы**, **скрижаль**, **съвитькъ**[1]. Скрижал[2] означава „запис на плоча“ (Изх 24:12 „и дам тебе скрижали каменны, и закон и заповеди“; Втор 5:2 Бог „написал на двух каменных скрижалях“ Библия, 1973)[3]. Пророк Исаия получава заповед от Господ: „И сказал мне Господь возми себе большой свиток и начертай на нем человеческим письмом“, Ис 8:1. Нискорелефните надписи върху камък или зидария с гръцко, глаголическо или кирилско писмо/език от VIII–XI в. са извор в процеса на *адаптиране*, *акумулиране* и *асимилиране* на българи и славяни на Балканите[4] (Славова 2010, Бояджиев 2008). В храмовата живопис светците носят своето послание към света, изписано върху свитъци. В полетата на книгите те са декоративна рамка за различни указания (атрибуции). Свитъците в практиката на южните славяни са късни и малко. Смисълът, значението и аргументите за избора на думата **книгы**, **кънига** са най-добре обяснени във Втората апология на славянската азбука[5] (Куев 1967, тук: Приложение II, Берлински сборник Wuk 48). Анонимният автор на Апологията ситуира общественото значение/предназначение на писмената, открити от Константин-Кирил Философ. Възхвалата е домашен извор, който разширява смисъла на думата книга като „утилитарна вещ“ в храма и белег за племето в списъка на старозаветните „колена“/родове. Материалът, върху който се пише – пергамент, мека материя и формàта (съвр. дизайн) на книгата е също вероятен критерий за нейния избор през IX в. Книгата присъства в йеротопията на храма, преди всичко чрез полагането на Новия завет – четириевангелието – на олтарната трапеза, заявено от началото на „**книга родъства і҃ѵ х҃ва**“, Мт 1:1, първото по ред от състава на четирите синоптични евангелия. Сакрализацията на предмета „книга“ идва от Словото, записано в нея. И тази синонимика е била позната на първите преводачи и учениците им от практиката – до народно-разговорното `пиша ти книга`, т.е. писмо. Хартия и мастило, гр. διὰ χάριτου καὶ μέλανος, 2 Йо 1: 12, 2 Кор 3: 3 са регистрирани, както се вижда, у апостолите[6].

---

[1] Най-вероятно установени в езиковата практика понятия, необходими преди всичко на дипломацията (канцеларията). Срв. Също стбълг. толмачь (ъ), ἑρμηνετής, Бт 42:23. Основавам се на филологическия анализ в изследването на Татяна Славова (**Славова, Т.** Владетели и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010, 299–308; **Марти, Р.** Проблеми на значението на славянските лексики от Кирило-Методиевско време. – *Palaeobulgarica*, 4, 1994, 24–38).

[2] Πλάζ, плоча, таблица; τόμος, част от ръкопис, rotola, rouleau, през vul. lat. – rota.

[3] Библия, Брюссель, 1973–1977. Всички цитати са сравнени с Библия. София, 1925

[4] **Славова, Т.** Цит. съч., 299–313; **Бояджиев, А.** Писменост. Кирилица и глаголица. Връзка с епиграфиката. Паметници. – В: История на българската средновековна култура. София, 2003.

[5] **Куев, К.** Черноризец Храбър. София, 1967, 56–71; 91–135; 167–170; с. 453.

Ако се приеме симетрията между началото на Бит 1:1 и Словото Йо 1:1, като отлика на християнския монотеизъм, то Книга Мт 1:1 и Слово Йо 1:1 са също симетрични в символа на числото четири при евангелистите Матей, Марко, Лука и Йоан.

* * *

Хипотетичната схема, определяща мястото на книгата/писмото, е очертана тук от преводни наративи: а) от мястото на Евангелието в християнската космогония; б) от домашен извор – апология на славянската писменост с ключ към Божествените и човешките същности на Христос и Богородица. Апокалипсисът на Йоан Богослов е свидетелство за историческото съзнание на християнските общности – „Начало и Край“ чрез писмото и езика на Откровение – записано с гръцки, латински и славянски букви. В тази последна новозаветна книга преброих, че думата е употребена 23 пъти.

В приложенията тук са взети примери от различни състави. Текстовете задължително имат отношение към книгата и „нейното издаване“, според израза на Константин Костенечки[7] (Куев и Петков 1986, Тотоманова 1993). Посочени са мотиви, илюстрирани в ръкописи или в стенната живопис. Примерите от песнопенията са от малките поетични жанрове на химнографията. Базирам се на К. Норденфалк (по-специално на анализи и примери, определени от него като отношение „Text und Schitt”) и Олга Подобедова – нейното определение „архитектоника на текста“, което удовлетворява както графичното композиране, така и смисловото подреждане. „Архитектоника е хармонично свързване на части в стройно цяло; съразмерно разположение на отделните части на литературно, художествено и друго произведение на изкуството“[8] (Милев 1973). Стефан Кожухаров обяснява зависимостите между текстовете и практическото им богослужебно предназначение с термина „структура“.

Покръстването на българите се съпровожда от създаването на нова писмена/езикова култура. Ражда се *lingua quarta* между свещените езици – старобългарския – в условията на постиконоклазма (787, 842 г.), и ревизия на *богослужебния* ред във византийската общност.

Що се отнася до Кирило-Методиевото дело и реализацията му в Плиска – Преслав – Охрид, намирам, че моделът следва „раждането на една столица“ и „нейното ежедневие“. Той се разкрива от „Златоструй“[9] и корпуса от слова на св. Йоан Златоуст, от избрани слова на св. Григорий Богослов и от интерпретирани в превода им десет антипаганизми.

„Книгата... за книгите“ е опит да се приложи методика, която е резултатно въведена от К. Вайцман между 40-те и 80-те години на XX в. – съчетаване на всички елементи от графичната композиция на текста с неговото съдържание (литургически адрес). У нас тази методика, обогатена с нови похвати, се използва системно от малцина.

* * *

---

[6] Второто съборно послание на евангелист и апостол Йоан е написано в Ефес. То се датира обаче от Първото Йоаново послание – 90-те години сл. Р. Хр. Второ послание на апостол Павел към Коринтяните е писано около 57–58 г. сл. Р. Хр. Това са дати, които определят употребата на *мека материя* – папирус (хартия). Изборът на българската дума „книга“ включва физическите качества на материала за писане и е свидетелство за езиковите познания на Константин Философ, придобити от образованието, от службата му като хартофилакс, от участието му в дипломатически мисии, от практиката на безписмения език. Ползвам Пространното житие на Кирил (***Климент Охридски.*** Събрани съчинения. Т. 3. Подготвили за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов. София, 1973, 89–109; **Димитрова, А.** Синтактична структура на преводната литература. София, 2012, 249–252; **Марти, Р.** цит. съч., 24–38).

[7] **Тотоманова, А.** Правописни системи на Орбелския триод и фонетична система на говора, отразени в него. – Кирилометодиевски студии, 8, 1991, 253–263.

[8] **Милев, А., Б. Ангелов и Й. Брашков.** Речник на чуждите думи в българския език. София, 1978.

[9] **Милтенов, Я.** Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създад по инициатива на българския цар Симеон. Текстологически и извороведческо изследване. София, 2013.

Основни са примерите, дадени в приложенията. Най-често образците от други ръкописи се посочват само със сигнатурата на хранилището.

I. Сборник със слова и Историческа палея, 80-те–90-те години на XIV в., София, Национален исторически музей, NMH Slav. 25. Мястото на книгата в християнската Космогония според схема на неизвестен гръцки автор (по-нататък **С**).

II. Берлински сборник, края на XIII – началото на XIV в., Berlin, Staatsbibliothek, Wuk 48. Втора апология на славянската (българската) писменост – *ядро* на учителните текстове? (по-нататък **БСб**).

III. Струмишки октоих, XIII в., Москва, ГИМ, Хлуд. 136. Абецедар на малки инициали; редки абревиатури и „умножаване" на гласни – разпяване на Ъ и Ь; терминът „треси у гърло", XV–XVI в. (нататък **СО**)

IV. Апокалипсис, XIV в. Белград МСПЦ 43. Апокалипсисът (II в.) като основен исторически документ на християнската *писмена* цивилизация – книгата запис на Словото и на Числата[10] (нататък **А**).

Приложение

I. Сборник със слова и Историческа палея, 80-те–90-те години на XIV в., **NMH Slav. 25**, л. 6 „Схема на космоса", композирана около кръстове: 3 + 4 или 3 + 2 + 2 = 7.

I. 2. През 1998 г. публикувах текст от един неописан ръкопис, съхраняван в Националния исторически музей[11] (Коцева 1998:525). Макар и без заглавие, словото още в началните, лошо запазени, листове привлича внимание главно с обясненията след думата **ЄѲИР**[ь], гр. αἰθήρ. В съвременния български език `ефир`се приема като древногръцко философско понятие (Аристотел). В нашия ръкопис (края на XIV – началото на XV в.) гърцизмът е предаден фонетично. „Ефир" надписва седем креста, около които има надписи. В тази онто-гносеологична схема ще се спра на три от *седемте* креста, представляващи очевидно *космологични* християнски понятия.

В средата на първия ред от кръстове: **мнѣже не боуди хвалити се ρⷹе тьчию ѡ кρⷭтѣ хⷭвѣ**, *огледално* са написани посоките ляво/дясно. Подобно обръщане поставя зрителя с лице към дясната, активна йерархично, по-висока страна. В приписките на книжовниците се среща кръстовиден завършек на израза „Исус – Христос – Зачало – [и] – Конец". Прочитът започва от Конец (край) в ляво и завършва вдясно. В някои изображения на св. Богородица (торевтика и живопис) Детето Исус се придържа от *лявата* ръка на Майка му.

Що се отнася до мястото на книгата в това сакрално устройство на Вселената, то е посочено на л. 6б, където след нечетлив червенослов са дадени последните два кръста. Те, както впрочем и другите пет в схемата, биха могли да бъдат наречени идеограми, поради високата семантична натовареност както на фигурата кръст, така и на обединените около него понятия.

И така, „отразените" в Рая реки (Лука 23:41, 2 Кор 12:3–4, Откр 2:7) са поетичен синтез между земния пейзаж и земни библейски местни събития: *Геон*, Гион, Гикон (от поток) Бит 2:13; *Тигър* Хилдекел (от бърз, Бързей) Бит. 2:14, Дан 10:4; *Фисон* Бит 2:8, 2:11; *Ефрат,* Ефрат (от сладък) Бит 2:14, 15:18, Откр 9:14, 16:12. Дискурсът за „познанието като пълноводна река", познат от античността, присъства имплицитно в простичкото на пръв поглед припомняне на четирите реки на Рая. Защото тъкмо евангелист Йоан с учението за Словото, гр. λόγος, Йо 1:1, е единственият, който в беседата между Христос и самарянката сравнява пълноводието на извора с познанието, знанието, учението. Сравнението между пълноводието и познанието не е пропуснато и в Откровението 21:6, Исаия 55:1, Мт 5:6, Йо 4:10–14. Апокалипсисът – това последно пророчество на християнската доктрина, въплащава учението на Христос в писмената и книгата – вж. тук Приложение **А**.

---

[10] Числата – бройни и редни, са означавани с букви, изписвани между два разделителни знака, и са надписани с титла. Сакралните обяснения на числата в старобългарската литература вж. у **Петканова 1995 и Измирлиева 2008**; За природните науки – Лексикон. Математика. 1995.

[11] **Коцева, Е.** За „Украсата". – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишнината от творческата дейност на проф. Донка Петканова. София, 1998, 525. Днес ръкописът от колекцията на Националния исторически музей е под сигнатура NMH Slav. 25 и е описан от Вася Велинова (**Велинова, В. и Н. Вутова.** Славянски ръкописи, кирилски печатни книги и периодични издания. Т. 1. София, 2013, 85–86, табл. LVII, NMH Slav. 25.). В. Велинова подготвя текста за публикация. Тук трябва да благодаря на г-жа Галя Германова, която ми позволи да ползвам интересуващия ме текст от ръкописа преди публикуването на описа, както и на проф. Божидар Димитров – за възможността да работя *de visu* с Песнивеца от 1337 г. и надписи от църкви в Софийско.

Връзката между последните две идеограми от схемата е разяснена в **С** с текст, л. 6а–6б, вж. І.1. илюстрация. „*Геон* – (символ) антропоморф Рождество Христово (въплъщение по плът) – *Книга* от (времето) на Рождество Христово, син Давидов и Авраамля (така!). *Фисон* – (символ) лъв – [Зачало] Начало(!) на евангелието, както е писано у пророците. *Ефрат* – (символ) орел – [Йоан] Богослов. В Началото [**искони**] „. Тук ще обърна внимание на гл. **пишєть** 3 л. ед.ч. от **писати** в смисъл `зографисва, нарисува`, от гр. ζωγραφείν. Асоциацията води към образните представи на символите в тетраморфа или хора (евангелистите) в позата на труженици. Според миниатюри в Четириевангелието те записват Благовестие.

Намереният текст в **С** отделя сакралната книга на Новия завет/Договор, която се полага на олтарната трапеза – съсредоточието в йеротипията на християнския храм и ритуал. Четирмата евангелисти се изобразяват със свитъци, надписани (често) със зачалата на техните евангелия.Тяхното място е в пандативите, свързващи *купола* с главния неф на храма, те са медиатори – връзка на небесното с поднебесното пространство. От гледна точка на литературната история и избора на преводни текстове, разгледаното слово (макар и във фрагментарен вид) насочва към съчинения като Черковно сказание, слова за почитане на иконите от Йоан Дамаскин[12], образите на св. Богородица и Исус Христос, техните имена/същности вж. **БСб**.

Включването на евангелските книги в схемата на космоса предопределя разпределението на нейното вътрешно пространство, определя „архитектониката" на текста: посоките горе/долу, начало/край са маркирани. В публикувания анализ на заставка във Добрейшово евангелие[13] (Коцева 1998 Op. cit.) „парадиз, сиреч Рай" е *горе.* Инициал И към Йо 1:1 **искони** е орнаментиран и надписан така, че *горе* и *долу* Раят и Hádes, адът са мотиви на сложна композиция от понятия за триделна Вселена: горе – среда – долу.

Следващият пример, подчинен на представите, внушени от **С,** е от Норовия псалтир ГИМ, Увар. 285. Заставката на л. 13 е направена със съвършен инструментариум и представлява квадрат с вписани три кръга, центърът на които е орнаментиран с монограм на А и Ω = ѽ. В тази композиция са включени квадрат, окръжност и абревиатура „Алфа и Омега, Начало и Край". Те:

а) са част от генерализиращата схема на космоса, представен в **С**

б) намират потвърждение в лабиринта на л. 265 от *19 знака* на синтагмата „Алфа и Омега – Начало и Конец". Калиграфът изписва над и под лабиринта този израз с кирилско и гръцко писмо. Докато горният надпис завършва със Соломонов възел, долу краят е минускулна абревиатура на „Амин".

Схемата в **С** и заложената в нея нумерология[14] ще намери нови обяснения като способ за регистриране на практическото и техническото опознаване на Вселената и общественото признаване на откритията на древната натурфилософия (гео – метрия, астро – номия и пр.). Тематиката е историята на човечеството през догмата на православието към предисторията на стария Завет.

---

[12] Интересно е,че „Свещени съпоставления" (Sacra parallela, Weitzmann 1979) на Йоан Дамаскин не са преведени на старобългарски, въпреки *програмния състав* от паралелни старозаветни цитати. Що се отнася до литературния процес „движение" на текстовете и контекстуалното значение (края на VII – началото на VIII в.) на гр. σχολάζω и производните му, е необходимо специално езиково изследване на преводни фрагменти. Подобно „съпоставление" – след идентификацията на автора **С**, подготвя Вася Велинова – е необходимо между Йоан Дамаскин и Дионисий Ареопагит [Дионисий Ареопагит корпус] Monumenta Linguae Slaviceae Dialectae Veteris, (Vol. 59, 4.2, 2012) Vol. 55. 2, Freiburg, 2013. Въпросът за преводни фрагменти на Хипомнестикон от Йосиф Флавий е „историческото начало", поставено и в **С**: а) като текст на известен и превеждан автор; б) Йосиф Флавий като историк на ранното християнтство и неговите идеи за История (Време), въвел тетраграма включва Милтенова 2005.

[13] **Коцева, Е.** Цит. съч., 345–347; 522–525.

[14] **Измирлиева, В.** 72 и числовият код на творението в предхристиянската традиция (исторически екскурс). – В: Медиевистика и културна антропология. Сб. в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, С., 1998, с. 171–177.

II. Берлински сборник, края на XIII – началото на XIV в., Berlin, Staatsbibliothek, Wuk 48. Издателите на Берлинския сборник Wuk 48 – фототипно издание от 1988 и наборно от 2006 – са успели да представят този забележителен книжовен паметник, датиран от тях към ранния XIV в. в сравнение с 53 ръкописа. На фона на този критичен апарат с анализирана фонетика, морфология, лексика, с анализиран синтаксис на паметника **БСб** е локализиран в книжовната продукция на Лесновския манастир. Може да се добави и близостта на Злетовската митрополия към широкия хронологически диапазон, в който тук се създават ръкописи. Впрочем този факт има по-голямо значение за поставената тема „Книгата … за книгите“ както и многократно проверени памети на светци, датиращи периода между 1235–1246 (времето на цар Йоан Асен II, вж. по-долу). Тук не работя с преписите B’ и Marč.

В днешния си състав **БСб** започва с дата 25 март, Благовещение с „*чтение*“ на св. Йоан Златоуст. Следват статии, идентифицирани в макрожанрови състави на византийската или южно-славянската книжнина. *Базата данни (53 ръкописа) и библиографската справка към изданията дават възможност* за допускане, че **БСб** отразява четива под тематичния знак на църковния календар. Календарната тема се разгръща съобразно с дисциплинарната част на Типика чрез правила за духовното усъвършенстване и други – против слабостите на духа и изкушенията на плътта. *Правилата* се внушават или с включване на канонична разпоредба (апостолски, съборни, от Номоканона) или с четива-жития, слави, диалози, патерични разкази. Наративите са с катафатическа насоченост.

В **БСб** пространствено-времевите отношения са постулирани под знака на сакралното число 72 (по Епифаний Кипърски, вж. Велинова 2013: 82–85, „Хипомнестикон“[15], (за имената срв. Милтенова 2005) и видения на св. Йоан Богослов. Този подбор от статии в **БСб** мотивира божественото място на книгата-Закон, книгата-писмо и практика – божествения произход на славянската (българската) книга = писмо = грамота = знак/име на знака.

II Апология е „слово от св. Кирил Философ, учител на славянския *език* (род, племе, народ – на – род“ (Старобългарска литература 2003: 156)[16]. Параметрите на съпоставимост **кънигьѣ – письмо – боүква** според цитираната по-горе статия на Р. Марти са обогатени със синоними, наложени от пропедевческата насоченост на преработката „За буквите“.

Грамота̄грамотоү, която липсва у Черноризец Храбър, е синоним на γραμματική / τέχνη/ἐπιστήμη, а в съвременността – на антинома грамотен/неграмотен, който – владее/не владее писмо. Дали граматик означава и писмен и знаещ човек?

Запазването на **кннигоүнн къннгъүнн**, γραμματεὺς, съвр. библ. книжнина ‘книжници и фарисеи’ показва нормативна употреба съгласно Асеманиево и Марийнско до Врачанско и Банишко евангелия.

Анонимният автор на II апология интерполира с обращението „брате“ (м. р., ед. ч., зват. падеж) **рцн грькоү** (пов. накл. 3 л. ед. ч.) основанията си да свърже граматическия трактат – похвала по Черноризец Храбър – с Азбучна молитва на Константин Преславски. Преписвачът въвежда схолията с три точки плюс главна буква. Завършва с три точки, *за да въведе абецедар-дубликат* (с. 223.20 по изданието от 2006 г.). В **БСб** *абецедарът е образец* от конгруентни буквени знаци – от малки и големи букви. Във всички регистрирани досега абецедари с изключение на **СО**, вж. Приложение III, разликата между шрифт за текста и шрифт-маркер за сегментация не се посочва. Така II Апология синтезира реалност и символика, вложени в буквения знак, реалност и асоциация, които в процеса на обучение се превръща в мневмоничен способ на ограмотяване. С други думи, II Апология е съвършен образец на овладяна стилистика. Тя е христоматийното начало на Книга за вярата.

---

[15] **Йовчева, М.** Октоих от първата половина на XIII в. (Струмишки), Хлуд 136 (45). – В: Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавския исторически музей в Москва. Каталог. София, 1999, 51–52; **Милтенова, А.** „Хипомнестикон“ на Йосиф християнин, съчиненията на Йосиф Флавий и славянските ератопокритични текстове. – В: Сборник в чест на проф. Иван Добрев, член-кореспондент и учител. София, 2005, 30–43; **Тасева, Л.** Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели. Monumenta Linguae Slaviceae Dialectae Veteris, 54, Freiburg, i. Br., 2010, S. 306; **Miklas, H.** Berlinski sbornik. Vollständige Studienausgabe im Originalformat von Ms. (Slav.) Wuk 48 aus dem Besitz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz – Berlin und von:s.Q.p.I.15 der Staatlichen Öffentlichen Bibliothek „M. E. Saltikov-Ščedrin“ – Leningrad. Eingeleitet und herausgegeben mit Ergänzungen aus weiteren Quelen von … Mit einem Anhang von Vjačeslav M. Zagrebin (= Ifdices selecti, Vol. 79). Graz, 1988 (= 1988a).

[16] **Старобългарска литература. Енциклопедичен речник**. 2. изд. София, 2003, 156.

III. Струмишки октоих, XIII в. Москва, ГИМ, Хлуд. 136

Репродукцията отбелязва л. 33–33б. на ръкописа[17] (илюстрация по Куев 1986:89, Йовчева 1999:11, 51–52). Абецедарът е рядък пример със собствен обяснителен текст. Това дава възможност да се съпоставят шрифтът от малки инициали и азбучният ред с буквени варианти на основния шрифт. Показани са две числови означения, диграфи, три абревиатури – омографи, заети от ранния гръцки минускул на IX–X в., както и възприети в кирилицата редни и надредни небуквени знаци.

Текстът на л. 33б започва с параграф, следва заглавието в абревиатура: „В събота вечер. Стихири възкръсни. Глас ⁖ Осми". Стихирите заемат 14 реда, малките инициали са четири и отговарят по стил на писмото и украсата на абецедара. Вечерните стихири завършват с абревиатура под дъговидна титла за глас осми. Следва **в[ѥѵєрнїа]**∴ наново под дъговидна титла (6). На същия 14 ред е абревиатурата **ѡⷣ**, **ωд** – от гр. Ὠδὴ (духовни песни) **ѳ҇**. На р. 14 се чете **Исаи асана χωροвє**! (**осанна**?) Справката, която мога да предложа тук, е по Матеос – Ὠδὴ τῆς Ἔξοδου[18] (Mateos 1963:223). Най-вероятно това е лична бележка на книжовника, която се отнася до богослужението на Велика събота, при кръщаване (покръстване?). Този прочит се основава на казаното от Мария Йовчева за **СО** „някои от поместените химнографски текстове се отличават с изключително архаични черти, които насочват към старобългарската книжнина от моравско-панонския период[19] (Йовчева Каталог). Наново у Матеос[20] (Mateos 1963:223) за Великата събота ще намерим Исайя (60:16, 61:1–10), вечерня, събота на Великия пост. Допускам, че **ѳ** е означение за песенна тита, срвн. тук р. 24 тита под дъговидна титла в края на азбуката – цифрата 9 (?), р. 21–22, между които е вмъкнато **ѡⷣ** и **ѕ҃** (глас?). Първата титла е подобна на р. 14 – **ѳ**. Също така са вмъкнати в междуредията, дясно на листа, омографите – лигатури **–тρ** в **пє–тρ–є** (подобни славянски лигатури – р.16 – **Ρ**=ръ в **миρ–ъ**), **χ°** или лява черта пред °, т.е. вписано **ρ** = **χρ(ист)О(с)**. **Ф** липсва при малките инициали, **ь**, **ъı** са в шрифта за текста, **Ѵ** е с четвъртита чаша, както и **Щ**. Ще се спра само още на няколко букви от Абецедара. Ще нарека естетически вариантите на **Ꙗ**, **Є**, **М**, **С**, **Ꙋ**, **Ѩ** – те имат своите палеографски дати. За отбелязване са буквите и думите с надредни знаци като: р.22 – **ѥ – твоѥ҇**, р. 23–23а, б – **ю҇**, **ѭ҇ – ραζдρѣшивъ**, **осѫжⷣєна҇**, р.24, **ѩ҇**. Абецедарът в **СО** не записва големите и малките ерови гласни, нито **ЪІ**, изписано в заглавния шрифт, липсва и **Ф**, така със сигурност представеният шрифт е препоръчаният именно за поетичните текстове. Що се отнася до текст-шрифта, той включва: двете ерови гласни, голямата и малката носовка, две йотувани. Идентифицирани са стихири от Климент Охридски[21] (Добрев 1993).

Графофонетичните записи на песенната поезия носят сложната семантична натовареност и в **СО** тита-нотацията е безспорно допълнително свидетелство за песенната трактовка на текстовете[22] (Кожухаров 2004:323). Стихирите напр. в Орбелския триод „са свързани почти изключително със самогласен вид стихирарическо пеене" – както за авторски, така и за преводни стихове в този малък жанр на църковната поезия. Стефан Кожухаров има едно изключително наблюдение върху артикулацията на художествено (жанрово) рамкираните текстове пак по повод на Орбелския триод, в който за първи път на южнославянска почва откриваме „разтегляне“ на **Ь** и **Ъ**. Той пише: „Дали този начин на записване в паметник от втората половина на XIV в. може да означава фиксиране на тоново съдържание на съчиненията, ще покажат изследванията на музиковедите-медиависти. От фонетично гледище обаче разпяването на срички с краесловен малък ер ще трябва да се разгледа като отражение на *реално литургическо, а не речево произношение*“[23] (Кожухаров 2004:331; Тотоманова 1991:253–263).

---

[17] **Куев, К.** Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. 2. доп. и прераб. изд. София, 1986, 89, копие без номер Струмишки октоих; **Йовчева, М.** Октоих от първата половина на XIII в. (Струмишки), Хлуд 136 (45). – В: Българското средновековно културно наследства в сбирката на Алексей Хлудов в Държавския исторически музей в Москва. Каталог. София, 1999, 51–52.

[18] **Mateos, J.** Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, X^e^ ciécle. T. 1–2. Roma, 1962, 223.

[19] **Йовчева, М.** Цит. съч., 51–52.

[20] **Mateos, J.** Цит. съч., 223.

[21] **Добрев, И.** Климентовото химнографско творчество и Октоихът. – В: 1050 години от смъртта на св. Наум Охридски. София, 1993, 107–117.

[22] **Кожухаров, С.** Θ-нотация в среднобългарските химнографски сборници от XII – началото на XIV в. – В: Проблеми на старобългарската поезия. Т. 1. София, 2004, 323.

Абецедарът в **СО** утвърждава значението на шрифтовете „малки инициали“ и „заглавни“ при палеографските проучвания със своето относително постоянство (статичност) в химнографската поезия – и двата шрифта са позиционни буквени варианти. Компилирането на части от различни поетични произведения в нова цялост, напр. канон, води до сигурни в графично отношение промени, т. е. до промени в общия облик на книгата – творчески акт, който книжовникът на **СО** съзнава и записва. Абецедарът в **СО** е доказателство за грамотност и дава творческо обяснение на това, което гърците наричат τέχνη – `изкусно умение`[24].

Образното слово на химнографската поезия в своята съдържателна (смислова) същност дава сюжети на „живо“ писмо в илюстрираните богослужебни книги. Тук ще посоча само украсения с миниатюри гръцки псалтир Хлуд. Гр. д. 124[25] (Щепкина 1965) – най-стария илюстриран маргинално псалтир, бележещ тържеството на иконопочитанието (842 г.). Неотразимо впечатление в стенописите у нас оставя сцената към Рождество Христово, надписана със стихирата „Слава ввишних Богу и на земли мир“, изписана над главите на богомолците в Кремиковския манастир (1493 г.) в по-късен период от живота на храма. Тази жанрова по своя характер живопис внушава идеята за цялостта на Еклесията.

Доколко песенните цитати в Черковно сказание по преписа от 1348 г. имат отношение към устройството на храмовото пространство? Нека да погледнем към илюстрациите на Хлудовия гръцки псалтир – три сцени на Възкресение Господне[26] (Коцева 2008:341–345) са „видени“ с думите на Пс. 46:7, Мк 16:19, Лк 24:50–52, Пс 56:6, Пс 88:12, мястото на сцената е в олтарното пространство.

Във връзка с цитираното становище на Стефан Кожухаров за зависимостта между църковното пеене и литургическото произношение, трябва да се отбележи указанието „треси у гърло“ в маргинално записания нотиран текст на „Херувимска песен“, РМ 3/6 (пергаментните листове от подвързията на „Андрианти“ от 1473 г.[27]; Тончева, Коцева 1983). „Треси у гърло“, което отговаря на съвременния термин, е: „бързото многократно повтаряне на един или повече тонове, за да се получи впечатление за трептене“. Този певчески аранжимент е познат и използван и до днес в българското фолклорно пеене. Гръцкото съответствие на термина „да треса“ е глаголът τρέμω.

Бихме могли да заключим, че **БСб** и **СО** допълват картината за подготовката и квалификацията на книжовниците. Според азбуката във Втората апология (**БСб**) малките и големите букви са с еднаква конфигурация. Азбуката се запаметява с два шрифта. Морфологията на буквите варира, но не се променя. Остава открит въпросът за постоянството на някои диграфи (ȣ= оү) и абревиатури като **—Тъ—**, **—Тρ**, **—Тѣ—**, характерни за българските почерци от

---

[23] **Кожухаров, С.** Нотни начертания в Орбелския триод – среднобългарски книжовен паметник от XIII в. – В: Проблеми на старобългарската поезия. Т. 1. София, 2004, 331; **Тотоманова, А.-М.** Правописни системи на Орбелския триод и фонетични система на говора, отразени в него. – Кирилометодиевски студии, 8, 1991, 253–263.

[24] Фотоилюстрациите към статията на Светлана Куюмджиева (Куюмджиева 2008:128–149) са добра база за сравнение между гръцки и български певчески книги. Тяхното преписване е дело на *специализирани* книжовници, някои от които са работели в билингвистична (българо-гръцка) среда, добре съхранена у нас докъм 60-те години на XIX в.

[25] **Щепкина, М.** Миниатюры Хлудовской псалтыри. Москва, 1977.

[26] **Коцева, Е.** Към състава на три ръкописа от Националната библиотека в София: Енински апостол, Шопов-Карадимов псалтир и Софийски апостол (НБКМ 882). – *Старобълг. литература*, 47. Светци и свети места на Балканите, 1, 280–283; 292–293.

[27] **Тончева, Е. и Е. Коцева.** Рилски музикални приписки от XV в. – *Бълг. музикознание*, 2, 1983, 3–44.

X–XVI в. Абревиатурата ѿⷣ (в ѡда, **СО**), монограмното изписване на А Ω в „алфа и омега“ (пример в С) принадлежат на група омографични и омонимни гръцки заемки, които не са систематизирани в южнославянската (респ.) българска кирилска практика. В цитирания към **СО** Орбелски триод освен в „антифон“ монограмно се изписва напр. името на химнописеца Йосиф. Това са случаи, които ни оставят длъжници към практиката на книжовници, за които биграфията и билингвизмът са естествена среда. В певческите книги М. Момина констатира, че знакът хеликон (рибка) се чете от българските книжовници, включително до XVII в., като „троичен“.

IV. Апокалипсис, XIV в. Белград МСПЦ 43

Априори приемам, че *корпусът* на Новия завет е третиран като неделима цялост в представите и в самия акт на преводите, направени от Кирил и Методий. Думата **кънигꙑ, кънига**, употребени в текста на евангелие – Мт 1:1; апостолско послание – Фил 4:3 и псалми 56(55):9, 69(68):29, 139(138):16 – е еднозначна по смисъл с употребата в Откровение[28].

Откровението на св. Йоан Богослов – последното пророчество според християнската доктрина – има сложен път в богословието[29]. Съдейки от разпространението на тълковната версия (XII в.) и по-многобройните апокрифни версии на Йоановото видение (има го и в **БСб**), простото *преброяване на словоупотребата `книга`* би било несигурно. ВНВ показва и по-късни преписи на Откровение като чѐти текст за 8 май. Смятам, че индиректно указание *за надзор* (цензура), упражняван поради догматични основания, показва и ВНВ. Въпреки че още през III в. паметта на св. Йоан Богослов е записана на календарната дата 8.V, към нея се препоръчват четива в жанра на похвалата, словото, дори апокрифно житие[30] (Милтенова 2003:219–220).

Преписът от МСПЦ 43, XV в., съвпада по време с ревизията на богослужебните текстове след втората половина на XIII в. и през XIV в.[31] (срв. Тасева 2010:306) и възстановяването на „добри извори“. Ще добавя Втората апология (**БСб**), Първата апология на славянската писменост от Черноризец Храбър и Черковно сказание – 1348 г.; Господнята молитва с тълкувания – 1337 г., Символ на вярата в тълковен псалтир НБКМ 1138[32] (Славова 2013:153, пос.243; Коцева 2013:290–291).

Думата **кънигꙑ**
в новозаветния Апокалипсис
(Сборник жития МСПЦ 43, XV в., л. 61–79б, Septuaginta, Vulgata)

I. **кънигꙑ** ж. мн. [23] βιβλίον (20), βιβλαρίδιον (2), βίβλος (1)
βιβλίον (20)

1. 22:19 (род. мн.) **еже ѿврьжет сѧ словеса книгъ прⷪрчьствиа сего**
Г: καὶ ἐάν τις ἀφέλῃ ἀπο τῶν λόγων τοῦ βιβλίου τούτου
В: Et si quis diminuerit de verbis libri prophetiæ hujus
2. 1:11 (вин. мн.) **ꙗже видиши вь книгъı пиши**
Г: ὅ βλέπεις γράψον εἰς βιβλίον
В: et non delebo nomen ejus de libro vitaæ
3. 5:1 (вин. мн.) **книгꙑ написанꙑ вьнѧтрьждоу и вьнѣѧдоу**
Г: βιβλίον γεγραμμένον ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν
В: librum scriptum intus et forbis
4. 5:2 (вин. мн.) **кто достоенъ есть ѿврѣсти книгъı**
Г: τίς ἄξιος ἀνοῖξαι τὸ βιβλίον
В: Quis est dignus aperire librum
5. 5:3 (род. мн.) **ни же ѿврѣсти книгъı ни зрѣти ихь**
Г: οὐδέ ὑποκάτω τῆς γῆς ἀνοῖξαι τὸ βιβλίον οὔτε βλέπειν αὐτό.
В: neque sibtus terram aperire librum, neque respicere illum.
6. 5:4 (вин. мн.) **ꙗко никтоже достωинъ обрѣте сѧ ѿврѣсти книгъı ни зрѣти ихь**

---

[28] Кл. Иванова в ВНВ посочва Откровение без тълкувания, търновски извод, XIV в. (1350–1360 г.), с който се оказа че разполага д-р Ива Трифонова. Тя любезно се отзова и ми предостави в исканата от мен съпоставка списък на тези словоупотреби.

[29] **Милтенова, А.** цит. съч., 2003:39, 4.

[30] **Милтенова, А.** Цит. съч., 219–220.

[31] **Тасева, Л.** Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели. Monumenta Linguae Slaviceae Dialectae Veteris, 54, Freiburg, i. Br., 2010, S. 306; [Дионисий Ареопагит корпус] Monumenta Linguae Slaviceae Dialectae Veteris, (Vol. 59, 4.2, 2012) Vol. 55. 2, Freiburg, 2013.

[32] **Славова, Т.** Славянският превод на посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил. София, 2013, с. 152; 248–325..; **Коцева, Е.** цит. съч., 290–291.

Г: ὅτι οὐδέις ἄξιος εὑρέθη ἀνοῖξαι τὸ βιβλίον οὔτε βλέπειν αὐτό
В: quoniam nemo dignus inventus est aperire librum, nec videre eum.
7. 5:5 (вин. мн.) тьи ѿврьзеть книгꙑ седмй печатеи
Г: ἀνοῖξαι τὸ βιβλίον καὶ τὰς ἑπτά σφραγῖδας αὐτοῦ
В: aperire librum, et solvere septem signacula ejus
8. 5:8 (вин. мн.) егда приѫтъ книгꙑ
Г: καὶ ὅτε ἔλαβεν τὸ βιβλίον
В: Et cum aperuisset librum
9. 5:9 (вин. мн.) достѡинъ естъ приѫти книгꙑ
Г: ἄξιος εἶ λαβεῖν τὸ βιβλίον
В: Dignus est, Domine, accipere librum,
10. 22:7 (дат. мн.) блажень съблюдаѫи словеса пр̊рчьствиа книгамь симь
Г: μακάριος ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου
В: Beatus, qiu custodit verba prophetiæ libri hujus.
11. 22:9 (дат. мн.) пр̊ркомь сьблюдаѫщимь словеса пр̊рчьствию книгамь симь
Г: τῶν προφητῶν καὶ τῶν τηρούτων τοὺς λόγους τοῦ βιβλίου τούτου
В: prophetarum, et eorum qui servant verba prophetiæ libri hujus:
12. 22:18 (дат. мн.) вьсѣкомꙋ слꙑшѫщомꙋ, словеса пр̊рчьствиа книгамь симь
Г: παντὶ τῶ ἀκούοντι τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου
В: omni audienti verba prophetiæ libri hujus
13. 20:12 (вин. мн.) и книгꙑ ѿврьзаѫщѫѧ ꙗже сѫть живѡтнꙑѫ
Г: καὶ βιβλία ἠνοίχθησαν · καὶ ἄλλο βιβλίον ἠνοίχθη,
В: et libri aperti sunt: et alius liber apertus est,
14. 13:8 (мест. мн.) имже не бѣ писанѡ имѧ вь книгахь животнꙑихъ
Г: οὗ οὐ γέραπται τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν τῶ βιβλίῳ τῆς ζωῆς
В: quorum non sunt scripta nomina in libro vitæ
15. 17:8 (мест. мн.) имже нѣсть имѧ написано вь книгахь живѡтныихъ
Г: ὧν οὐ γέραπται τὸ ὄνομα ἐπὶ τὸ βιβλίον τῆς ζωῆς
В: quorum non sunt scripta nomina in libro vitæ
16. 20:12 (мест. мн.) и сѫдишѫ имь ѿ писаннꙑихь въ книгахь
Г: καὶ ἐκρίθησαν οἱ νεκροὶ ἐκ τῶν γεγραμμένον ἐν τοῖς βιβλίοις
В: et judicati sunt mortui ex his, quæ scripta erant in libris
17. 20:15 (мест. мн.) и еже не обрѣтошѫ вь книгахъ животнꙑй написанꙑ
Г: καὶ εἴ τις οὐχ εὑρέθη ἐν τῇ βίβλῳ τῆς ζωῆς γεγραμμένος
В: et qui non inventus est in libro vitæ scriptus
18. 22:18 (мест. мн.) не прилѡжить се емꙋ бь, азь выписанꙑѫ вь книгахь сихь
Г: ἐπιθήσει ὁ θεὸς ἐπ᾽ αὐτόν τὰς πληνὰς τὰς γεγραμμένας ἐν τῶ βιβλίῳ τούτῳ ·
В: si quis apposuerit ad hæc, apponet Deus super illum plagas scriptas in libro isto.
19. 21:27 (мест. мн.) тъкмо написани, вь книгаⷯ живѡтныихъ агнъца
Г: εἰ μὴ οἱ γεγραμμένοι ἐν τῶ βιβλίῳ τῆς ζωῆς τοῦ ἀρνίου
В: nisi qui scripti sunt in libro vitæ Agni.
20. 22:19 (мест. мн.) и ѿ писаннаго вь книгахъ сихь
Г: καὶ ἐάν τις ἀφέλῃ ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ βιβλίου τῆς προφητείας ταύτης
В: et de his quæ scripta sunt in libro isto: βιβλαρίδιον (2)
1. 10:2 (вин. мн.) имѣѫи въ рѫцѣ своеи книгꙑ ѿвръсты
Г: καὶ ἔχων ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ βιβλαρίδιον ἠνεῳγμένον.
В: et habebat in manu sua libellum apertum
2. 10:10 (вин. мн.) и вьзахъ книгꙑ ѿ рѫкꙑ агг҇ла и изѣдохь ѧ
Г: καὶ ἔλαβον τὸ βιβλαρίδιον ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ ἀγγέλου καὶ κατέφραγον αὐτό
В: Et accepti librum de manu angeli, et devoravi illum: βίβλος (1)
1. 3:5 (род. мн.) и не имамь потрꙑти имени егѡ ѿ книгь живѡтныихъ
Г: καὶ οὐ μὴ ἐζαλείψω τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ βίβλου τῆς ζωῆς
В: et non delebo nomen ejus de libro vitæ

II. кънижица ж. [2] βιβλίον (1), βιβλαρίδιον (1)
1. 10:8 (вин. мн.) иди и възми книжицѧ ѿврьстꙑѫ вь рѫцѣ аггла
Г: ὕπαγε λάβε τὸ βιβλίοιν τὸ ἠνεῳγμένον ἐν τῇ χειρὶ τοῦ ἀγγέλου

В: Vade, et accipe librum apertum de manu angeli
2. 10:9 (вин. ед./ мн.ч.) дажⷣь ми книжицѫ
Г: δοῦναί μοι τὸ βιβλαρίδιον
В: ut daret mihi librum

***

I. *Откровение*[33] (Библия 1973: 2074–2079) – едно необходимо отклонение към антиномите Добро/Зло в българската култура.

Божествени и бесовски (на злите сили) имена. Подборът е черковнославянски с оглед на средновековните съответствия:

а) Син человеческий, Отец, Я есмь Сущий (Аз съм този, който е, гр. ὦ ὤν), Дух свети, Начало и Конец (А и Ω, Исая 44:6), Ключ (ключове), Звезда Деница, Исус [стълп] во граде Божием, Лев от колена Иудина, Корен Давидов, Победител Ада и Смерти, Богочеловек, Син Божий, Бог-Слово, Агнец, Цар царствующих и Господ господствующих, Христос-Свидетел (μάρτῦρος, ὁ), Христос, глава на Църквата;

б) ангели тми (на тъмнотата), Бездни и Губител, Аполон-губител, Хвост дракона, Дявол, Клеветник, *Звяр седмоглав* (Дан 7:17), Антихрист[34].

II. 1 Св. Марина Лечителката, 17 юли – божествени и бесовски имена, библейски персонажи и места: а) Господ, Исухрист, Бог, Дух свети, Владика, Бог Господ, отец, Творец, Син Божий, Дух, Съдник (Съдия), Равви (Учител), Адонай (Господ мой), Елои (Елогим, мн.ч. от Ел, евр. ‘бог, -ове’), Саваот (Сили, Воинства); пейоративно обращение на Епарха – Назареянин (докъм края на 4 в.); б) имената на злите сили (бесове): Бяс, Съпротивник, Враг, -ове, Мъчител, Дявол, Змей/Змия, Велзевул, Сатанаил, Сатана, Каландион, Руф; [Дий] от Зевс, Диива дъщеря; в) библейски персонажи и места: Дева Мария, Авраам, Исаак, Йаков; Египет, Етиопия; [Мойсей] от Моисеев Изход, Соломон; Вавилон, Ад, ангели; арх. Михаил, огнен стълб.

II. 2 Образ на Змеят-Изкусител

изь оугла тьмнице искочи зми великь и страшнь//зѣлоо и краснь вьзороомь. Власи же его и оусь ꙗко златѡ бѣаше, и зоуби ѥго блискаахоу се, а ѡчи ѥго ꙗко бысрѣнѣ бѣста. Из ноздри же ѥго исхождааше плами и дымь мноогь, а ѥзикь бѣ ѥмоу аки кривь . Ѡкр(е)сть же выѥ егоо бѣхоу змиѥ ѡбвили се и вѣжди ѡчима егоо бѣста акы сребро. И ста срѣд(ѣ) темнице вьпиѥ и свище и ристааше ѡкроугь Марины, и свищанїе его сьтвори смрадь люsíть вь темници. (Бдински сборник 1360 г., Коцева 2003:114, 219).

III. Яков Крайков, 1571/1572 г., (Книга за пътника)

а се имена, прѣстⷭ҇ие бц҃е· числомь, ов҃, и҆мена⁘

коу̏пина, жзль, корень землѩ, свѣта, югь, камень, маслина, кѵ̑вотъ двѣрь, прѣстоль, сѵ̑ѡ҆нь мт҃и, носило, ѡ҆дрь, свитькь, книга, клещи, дв҃а прр҃очица, цр҃ца, вѥлика дв҃ца, чⷭ҇тиаа, врьтоградь дьщи, ѡ҆броу̏чена, ꙗсно, н҃бо, роуно, вьстокь, ѡ҆блакь зренїе, западь, яслнце, градь, великь, мѣсто, ѿроковица, ст҃а, марїа цр҃ква, вечна, законь · цр҃евь, крѵ̑ла, гора, гн҃ѩ свѣща, не оу̏гасима, златаа, кадилница, прѣчⷭ҇таа мт҃и, а҆гг҃льскаа, ст҃аа, бц҃а, маслина благ҃овона раи цвѣть, не оу̏вѣдаѥми, ст҃аа· ст҃ихь, скрижаль, завѣта тьмꙗнь, крѵ̑нь, и҆зьмѵ̑риа хороу̏гвїи, цр҃ствїа · прѣстоль, хероу̏вимски, ст҃аа трапеза, бг҃о, приѥмница, сѣнь, вьтора, полата, и҆стина, домь, бж҃їи, жрьтьвникь, роу̏чка, велика, вь нѥмь, помазанїа, мѵ̑ро · свѣщенїи, жзль, багрѣница, цр҃ева тебѣ ради снамїи б҃ь вь вѣки а҆минь⁘ а҆ се и҆мена а҆гг҃ломь прьвимь и҆ а҆рхагг҃ломь вѥликимь⁘ михаиль гавриль оу̏риль, рафаиль, праидофана, сн҃ь даниль ефимиль ефифеть и҆ѡ҆иль салатиль· а҆минь. (по Джурова 2014: 104–105б)

* * *

Според анотацията[35] (Библия 1973: 2074–2079) източно-православният превод на Откровение отбелязва някои несигурни места в прочита или в текста на първоизточниците. Това се отнася и до определения за Бога, които идват от старозаветните книги, ползвани от Евангелиста, както и от изворите на славянските преводачи. Подобна зависимост, както беше казано, анализира и доказва Анета Димитрова на база от наративи.

---

[33] **Библия**. Книга священного писания Великого и Нового Завета в русском переводе с приложениями. Брюссель, 1973, 2074–2079.

[34] Изброените епитети дават мотиви на миниатюрната и стенната живопис. SIC

[35] **Библия**, цит. съч., 2074–2079.

Славянският библейски корпус има своите особености, а най-важните са преводът на 151 псалми[36] (Библия 1973 7:1928) и преводът на *Енох* (1. син на Каин, Бит 7:17; 2. *„Седмият* след Адам“, Бит 5:18–24,14, 15, Евр 11:5, 13; Отк 11:3, 7–11; *Енох и Илия* (Соколов 1910). Енох е безсмъртен, защото е въздигнат на небето като пророк Илия, той има право да присъства вдясно от трона на Съдника в деня на Страшния съд. Неговото видение описва борбата на Силите-власти Ἐξουσίαι 1 Петр 3: 22; Ефес 6: 12 (Δύναμεις) в схватката на гигантомахия, разгърнала се между ангелските чинове. В преводите на житията от ранния мартириум (например, Бдински сборник 1360 г.) силите на злото се описват в духа на епико-баладичната образност, докато естетиката на светлината и озарението у автор като Климент Охридски е блестящо усвоена от гръцката литературна стилистика под знака на катафатическия (утвърждаващия, убеждаващия) диалог, препоръчван от Дионисий Ареопагит[37] (срв. „За фигурите“ от Изборника 1073 г.; Бояджиев 1991).

Апокалипсисът на Йоан Богослов се състои от три части, встъпление (1:1–8) и заключение (22:6–21)[38], които можем да определим като тематични цикли. Доколко те „организират“ подбора при съставителства през X–XIII в. – проблемът е все още открит.

Първата част (1:9–3:22) открива видението „Иисус Христос во слава“, повеляващ на своя апостол.

Втората част (4:1–19:10) изобразява (описва) в редица видения бъдещи бедствия. Те са: счупване на *седемте* печата (5:1–8:1); *седем* тръби тръбят (8:2–11:19); *седем* знамения (12:1–15:4); *седем* чаши на гнева (15:5–16:21); Божият съд над Вавилон (17:1–18:24).

Третата част (19:1–22:5) разказва за победата на Агнеца над звяра и дракона, за Страшния съд, за славата на новите небеса и за новата земя, за Града Божий и блаженството на праведните.

Ранните тълковни преписи на Откровение Йоаново, също така и ранните славянски преводи и преписи на апокрифи по избрани теми (части) от Видението, не на последно място – имената на Бога в различни негови същности – отговарят на въпроса за старозаветните извори, които ще търсят първите славянски преводачи. Те ще минат по пътя на проповедниците, самите те жалони в т. нар. епоха на първия византийски хуманизъм от IX–X–XI в.

В контекста на Откровение думата „книга“ балансира профанни (комуникативни) и сакрални значения. Тя е вещ, различна от плочата на Моисей, и знаците (букви) са медиатор между Бога и човеците, както и между самите човеци; Памет – Мнемозина – Епос – са „помнещ символ“ на Единоначалието, извън времето, Деян 1:7, Мк 13:32, Мт 14:36. Направените уговорки са необходими, за да се постигне представата за тайнственото свойство на знака (знаците), съхраняващи словото за всички времена. Още повече, че *буквите* имат още едно свойство – *те са числа* – ключ към порядъка и овладяването на пространството чрез гео – метрията (γεω – μετρία у Херодот, Платон, Аристотел).

В Откр 21:12–17 се казва: „[Город] имел *двенадцать ворот* и на них двенадцать Ангелов; на воротах написанные имена *двенадцати колен* сынов израилевых: с *с востока трое ворот, с севера трое ворот, с юга трое ворот, с запада трое ворот* и Стена города имеет *двенадцать оснований* и на них имена *двенадцати Апостолов. Агнеца,* Говоривший со мною имел золотую *трость для измерения города и ворот его и стены* его. Город расположен *четвероугольником, и длина его такая же, как и ширина. И измерил он город тростью на двенадцать тысяч* стадий. *Длина* и *широта его равны* (бел. **квадрат**). И стенах его измерил в *сто сорок четыре локтя* (бел. $12^2 = 144$), мерою человеческого, какова мера и Ангела“ (курсивите – Е. К.)

Темите, които предлага този цитат, са синкретично изложени в гносео-онтологичната схема на **С**. Тя очевидно се основава на сакралната цифра седем. Вероятният квадрат, в който са били разположени кръстовете във византийския апограф, е допустим. Непосредствена асоциативна връзка се провокира и от заставката – квадрат с вписани три кръга и монограм А и Ꙍ, както и от лабиринта в Норовия псалтир. Явна е и връзката с числото 72 за божиите имена у Епифаний Кипърски (Изборник 1073 г.), който обяснява 12-те камъка, украсяващи Града на праведните (Откр. 21:19). 3 + 3 + 1 са дните на Сътворението.

---

[36] **Библия**, цит. съч., 7:1928.

[37] Вж. бел. 4. **Милтенов, Я.** Апокрифният апокалипсис на Йоан Богослов и Апокалипсис (коментар и критическо изследване). – В: Год. СУ „Св. Климент Охридски“ ФлФ, 2007, (96)37; 91–98.

[38] Посочените сведения почти дословно следват цитираното издание на Библията от 1973 г.

Валентина Измирлиева[39] (2008:173) обръща внимание на пермутацията, екв. permutatio като разместване, смяна, в нашия случай на думи или числа, означаваща също така „всяко положение, което могат да заемат редица предмети при разместване". Може да се допълни, че в елементарната математика пермутацията е „дял, в който се изучава разместването на математическите елементи по отношение на начините, според които могат да бъдат подреждани". Подобно „затворено" движение в рамките на числото 72 се съдържа в броя на *архитектурните детайли, ориентирани по посоките на света,* които са показани в **С**. Все същата глава от Апокалипсиса, 21:16, посочва *само* четириъгълника като приложна геометрична фигура. Ето какво е „съдържанието" на фигурата: „*разностранният правоъгълен триъгълник покрива повърхността на квадрата и измерва квадратурата на кръга*" (тук и по-горе Лексикон 1995). Според това указание можем да разчертаем в полето на листа съизмеримите (конгруентни) фигурални мотиви в заставките на Норовия псалтир, вж. тук **С**, Приложения. За интересуващите се – в сцената Дейсис фигурите на св. Богородица, Исус Христос и Йоан Предтеча са композирани по схемата на разностранен триъгълник, символ на различни начала, но „запълващ" квадрата.

Християнският монотеизъм обединява в Апокалипсис „имената", т. е. епитетите на Исус Христос, които определят неговите същности като иманент на Въплъщението. Те присъстват в **БСб** *под авторството на ПсевдоЕпифаний Кипърски*. Най-рано обаче „имената" на Исус Христос (преднамерено избягвам списък и значение на антропонимите според Стария завет) са записани от Йоан Богослов в Апокалипсис (Библия 1973). Те са: Алфа и Омега, Начало и Край Ис 44:6; ключове (властта на Христос над смъртта и Ада, Отк 20:13, Евр 2:14, Рим 14:9. Цитираният „Хипомнестикон" посочва Спасител на света и под абревиатура – Твореца, както и старозаветни негови имена. Подборът/автоцензурата са мисионерска цел на Кирилометодиевото дело. Божествените имена всред славяните са апотропейни символи и се разпространяват у нас чрез книги, амулети, *вотиви*.

Времето в Откровение 1:3, 11:18, 17:12, 14, 22:10 протича от Сътворението на света до Страшния съд. Куйо Куев с право отделя внимание на индекса, под който се изчислява датата към Рождество Христово. Сравнявайки цитатите на *фрагментарно* преведени гръкоезични автори (Йосиф Флавий, св. Йоан Дамаскин, Епифаний), се стига до заключението, че или първите славянски преводачи си служат с наръчници от цитати, или че не познават, съхранени до IX в., оригинални гръцки преписи. Изборникът от 1073 г. пръв показва различна летобройна система. Куйо Куев[40] (1967) и Иван Добрев[41] (1977) анализират летобройните индекси. Летоброене от Рождество Христово разпорежда едва Константинополският патриарх Кирил Лукарис (в интронизация 1637–1638). У нас Четириевангелие от 1550 г. (София, БАН 14) е ръкописът, който засега е най-ранният, сигниран с дата от Рождество Христово. Грешките в летобройните индекси очевидно зависят от изворите, произхождащи от различни диоцези на гръкоезичната общност, както и от транскрипцията глаголица/кирилица. И така, макар и непълно представени по съдържание, и двата сборника (**NMH Slav 25** и **БСб**) дават основание да се определят в групата „Книги за вярата" и за учение.

Свързването на Втората апология (**БСб**) с предначинателен ритуал: припела – панагия – четиво – молитва, насочват към откриването на учебен цикъл. Той завършва с Коледар и мисля, че е съгласуван с разпяването на Псалтира, което започва на 22. IX и приключва на 20 декември. Предначинателен цикъл, включващ Символа на вярата и разяснения за

---

[39] **Izmirlieva, V.** All the names of Lord: Lists Mysticism on Magic. Chicago Univ. Press, 2008, p. 117.

[40] Вж. бел. 15.

[41] **Добрев, И.** За александрийското и моравското летоброене и за някои дати в старата славянска писменост. – В: Годишник на Соф. Университет „Св. Климент Охридски", ФСлФ, 19, 1977, 123–174.

Евангелието, предхождат схемата на Космоса в **С**. А Струмишкият октоих е може би свидетел на нощното бдение на изкусен калиграф. Апокалипсисът бележи началото, може би и краят, на световна писмена цивилизация. Той е адресиран към всички членове на Еклесията – оттук и началата за всяко начинание, учение, въплътени в книга.

Вместо заключение. Провокирана от идеограмното послание на схемата в **С** темата „Книгите ... за книгата“ завършвам не с космогонията на Дионисий Ареопагит, а с представите от Откровение Йоаново за книгата. *Такова е внушението на учителните състави*. „Книга за вярата“, каквато по всички белези представляват с **БСб** с уникалната засега Втора апология, свидетелстват за обучение в познания – за и във – Вселената на християнството. Най-добре този процес – до неговото изчерпване, е осъзнат от йеромонах Неофит Рилски (превод на Библията), Константин Фотинов (ново землеописание), Иван Вазов (нови даскали), Иван Снегаров (Църква и общественост). Усилието за ретроспективен прочит на процеса от книгата към грамотност и образование си заслужава труда. Ретроспекцията като че ли би ни дала повече яснота за процеса. Прогностични ще се окажат апокрифни/квазиапокрифни текстове от типа на Разумника и Хипомнестикона, т. е. диахронно проследяване на „висшата“ доктрина и популярното ѝ изложение и изучаване[42].

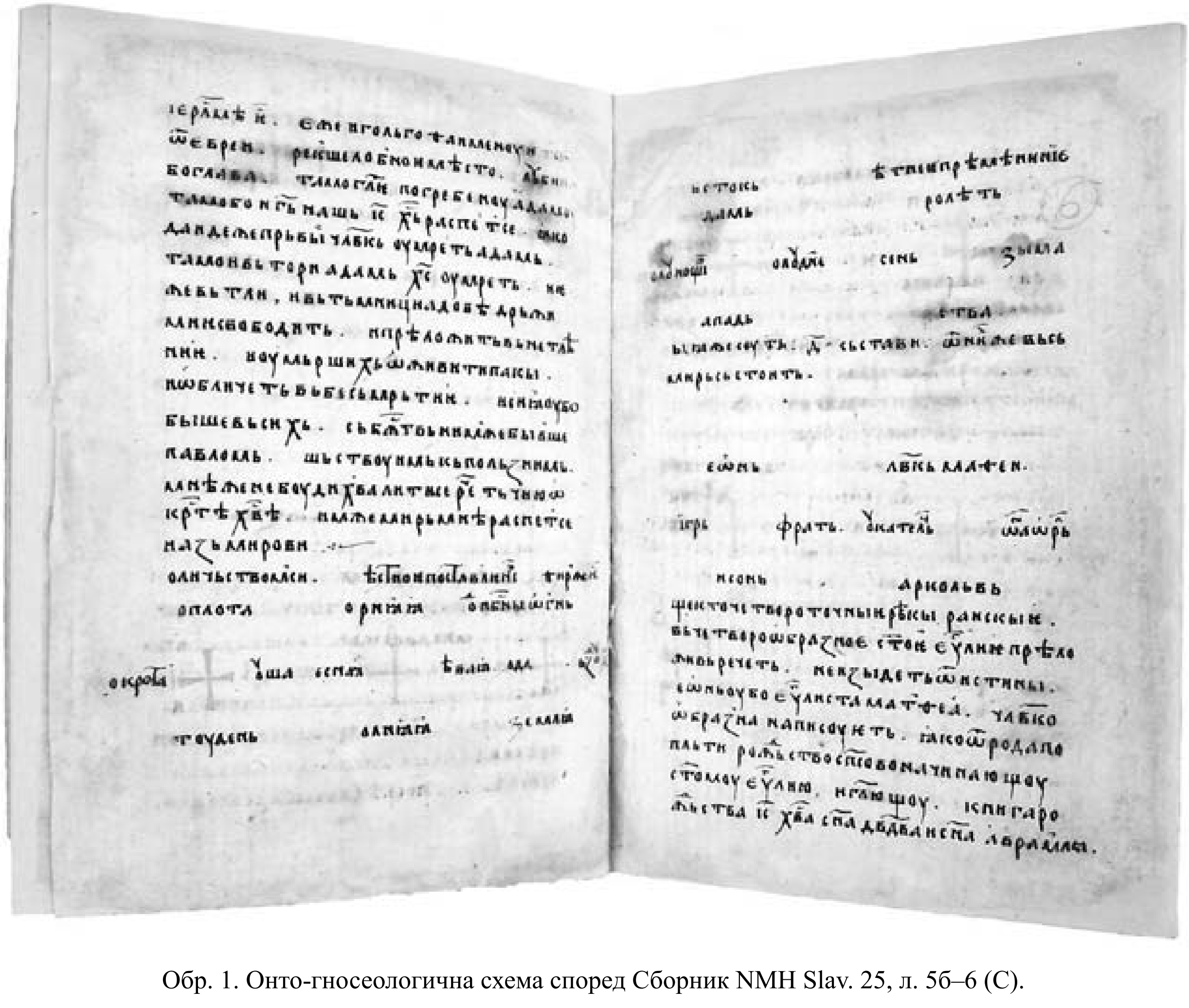

Обр. 1. Онто-гносеологична схема според Сборник NMH Slav. 25, л. 5б–6 (С).

---

[42] Поради обема на статията съм принудена да съкратя анализа на старобългарските текстове и библиографията. Благодаря на Ива, Мариана, Дияна, Галя и най-вече на проф. Вася Велинова, доц. Елена Узунова и маг. Асен Атанасов за консултациите и техническата помощ.

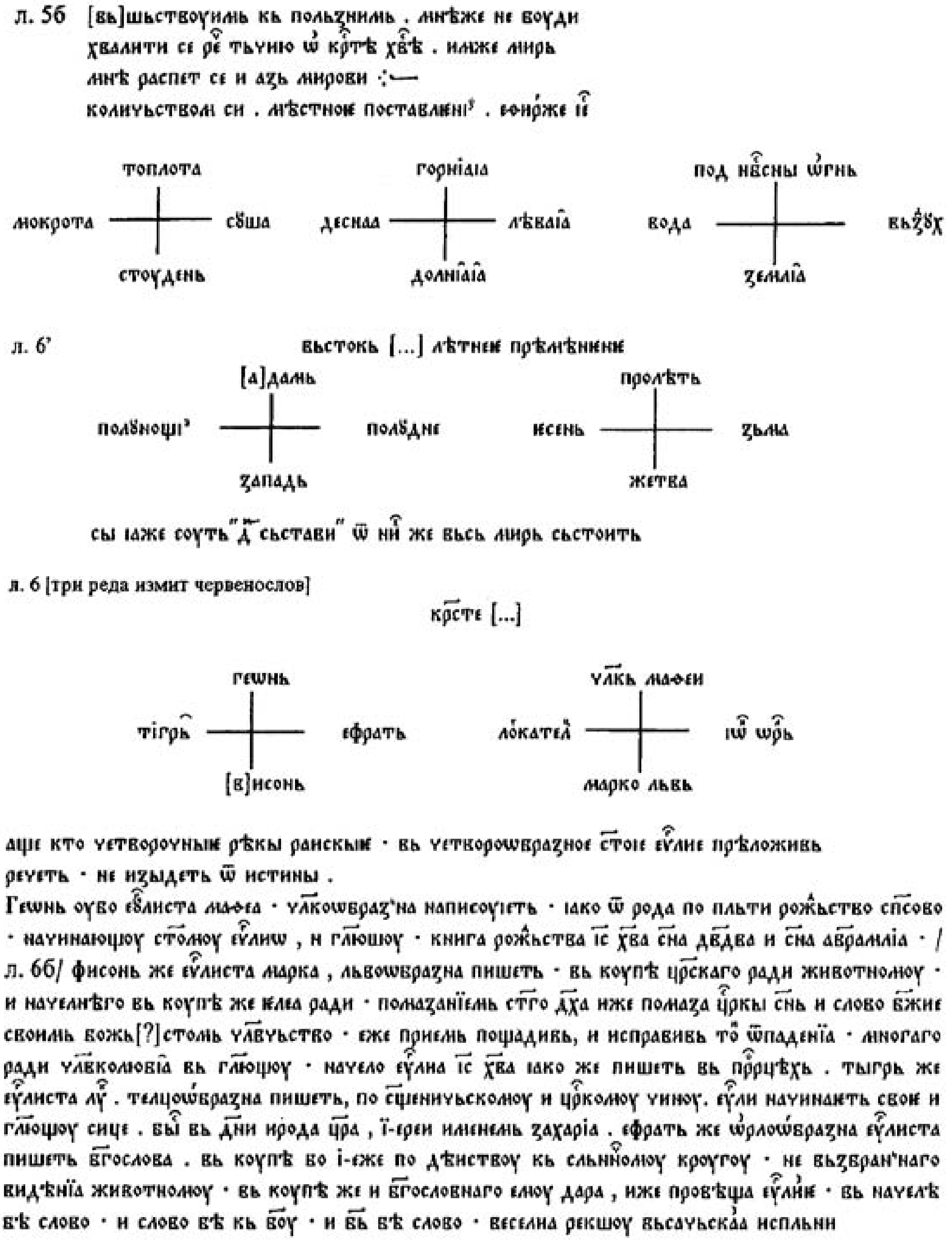

л. 5б [вь]шьствоуимь кь польꙁнимь . мнѣже не боуди
хвалити се ре҃ тьчию ѿ крт҃ѣ хв҃ѣ . имже мирь
мнѣ распет се и аꙁь мирови :·—
количьством си . мѣстное поставлени҃ . бонрже іе҃

топлота
мокрота — сѹша
стоудень

горніаіа
деснаа — лѣваіа
долніаіа

под небесны огнь
вода — вьꙁдух
ꙁемліа

л. 6'
вьстокь [...] лѣтнее прѣмѣнение

[а]дамь
полѹноці — полѹдне
ꙁападь

пролѣть
иесень — ꙁьма
жетва

сы іаже соуть д҃ сьстави ѿ ни҃ же вьсь мирь сьстоить

л. 6 [три реда измит червенослов]

кр҃сте [...]

геѡнь
тігрь — ефрать
[в]исонь

чл҃кь мафеи
лѡкате — іѡ҃ ѡрь
марко львь

аціе кто четвероуныя рѣкы раискые · вь четвероѡбраꙁное ст҃оіе еѵ҃лие прѣложивь
речеть · не иꙁыдеть ѿ истины .
Геѡнь оубо еѵ҃листа мафеа · чл҃кѡѡбраꙁ'на написоуіеть · іако ѿ рода по пльти рождьство сп҃сово
· начинаюцюу ст҃омоу еѵ҃лиѡ , и гл҃юцюу · книга рождьства іс҃ хв҃а сн҃а дв҃два и сн҃а аврамліа · /
л. 6б/ фисонь же еѵ҃листа марка , львоѡбраꙁна пишеть · вь коупѣ ц҃рскаго ради животномоу ·
и начелнѣго вь коупѣ же елеа ради · помаꙁаніемь ст҃го дх҃а иже помаꙁа ц҃ркы сн҃ь и слово б҃жие
своимь вожь[?]стомь чл҃вчьство · еже приемь поцадивь, и исправивь то҃ ѿпаденіа · многаго
ради чл҃вколюбіа вь гл҃юцюу · начело еѵ҃лна іс҃ хв҃а іако же пишеть вь пр҃оцѣхь . тыгрь же
еѵ҃листа лѹ҃ . телцоѡбраꙁна пишеть, по с҃щенничьскомоу и ц҃рковмоу чиноу. еѵ҃ли начинаеть свое и
гл҃юцюу сице . бы҃ вь д҃ни ирода ц҃ра , і-ереи именемь ꙁахаріа . ефрать же ѡрлоѡбраꙁна еѵ҃листа
пишеть б҃гослова . вь коупѣ бо і-еже по дѣиствоу кь сльн҃омоу кроугоу · не вьꙁбран'наго
вид'ѣніа животномоу · вь коупѣ же и б҃гословнаго емоу дара , иже провѣща еѵ҃лие · вь начелѣ
бѣ слово · и слово бѣ кь б҃оу · и б҃ь бѣ слово · веселна рекшоу вьсачьскаа испльни

Обр. 2. Онто-гносеологична схема в **С** – опит за хипотетична наборна възстановка на схема към линиране folio/in folio, minuscul.

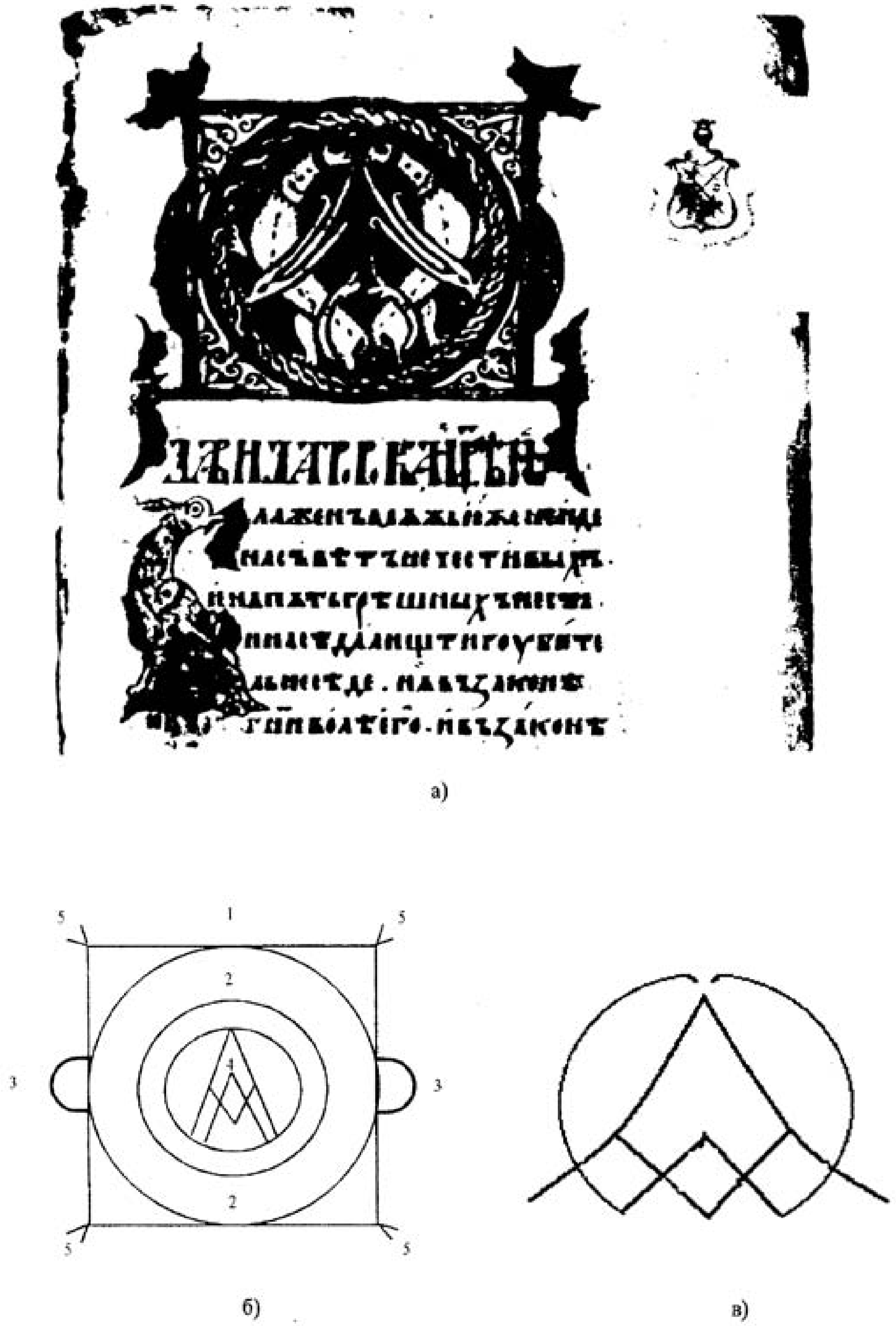

Норов псалтир, Москва, ГИМ, Увар. N 285, до 1350 г.
а) Заставка, л.13; б) Схема на космемата-заставка: 1- квадрат; 2- три вписани кръга;
3- полукръгове; 4- монограм А и ω; 5- "полегнал кръст"; в) Схема на буквите А и ω.

Обр. 3. Онто-гносеологична схема в **С**, изразена с геометрични фигури и монограм на начало/край, Норов псалтир, Москва ГИМ, Увар. 285, до 1350 г. Мотиви на заставката л. 13а: квадрат; три вписани окръжности полукръгове, вписан монограм от А и ω; „полегнал кръст“ схема на буквите А и ω по мотив „птица-пазителка“.

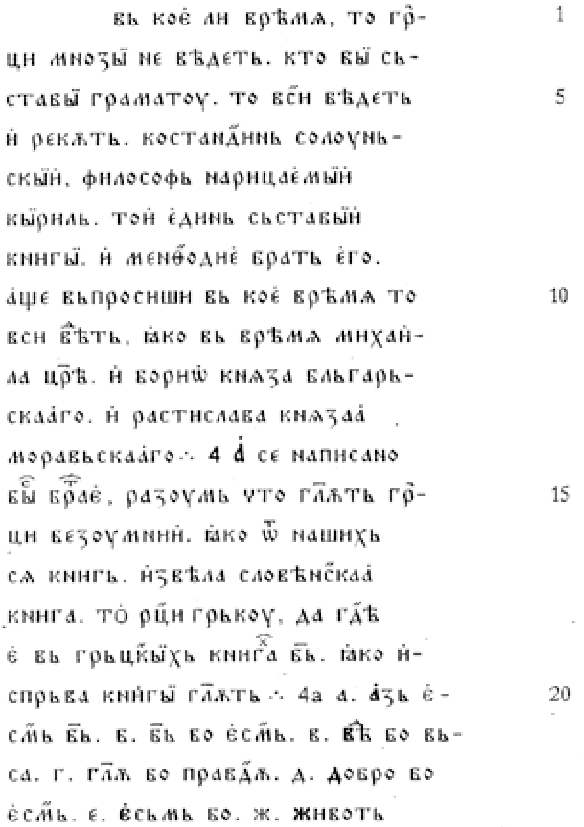

въ коѥ ли врѣмѧ, то гр҃- 1
ци мнозꙑ не вѣдеть. кто вꙑ съ-
ставꙑ граматоу. то вси вѣдеть 5
и рекѫть. костандинь солоунь-
скꙑи. философь нарицаѥмꙑи
кѵриль. тои ѥдинь съставꙑи
книгꙑ. и менѳодиѥ брать ѥго.
аще въпросиши въ коѥ врѣмѧ то 10
вси вѣть, ꙗко въ врѣмѧ михаи-
ла цр҃ѣ. и бориѿ кнѧза блъгарь-
скаꙗго. и растислава кнѧзаꙗ
моравьскаꙗго ∴ **4 а** се написано
вꙑ бр҃ае, разоумь что гл҃ѭть гр- 15
ци безоумнии. ꙗко ѿ нашихь
сѧ книгь. извѣла словѣнскаꙗ
книга. то рци грькоу, да гдѣ
ѥ въ грьцкꙑхь книга вѣ. ꙗко и-
спрьва книгꙑ гл҃ѭть ∴ 4а а. азъ ѥ- 20
смь вь. в. вь бо ѥсмь. в. вѣ бо вь-
са. г. гл҃ѭ бо правдѫ. д. добро бо
ѥсмь. є. ѥсьмь бо. ж. животь

Обр. 5. **БСб 1** II Апология – а) времепоява; б) сегментация на II Апология: р. 14 – интерполация + червенослов; р. 20 – знак за сегментация + малка буква + точка + червенослов (а, б, в – по **БСб**, 2006).

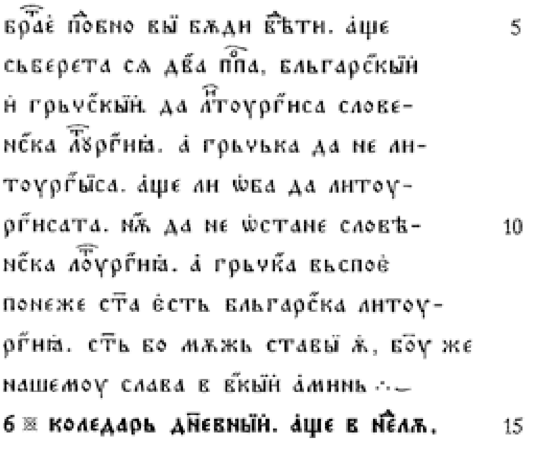

5 **Тѣмже**
бр҃ае побно вꙑ бѫди вѣти. аще 5
съберета сѧ два ппа, блъгарскꙑи
и грьчскꙑи. да литоургиса слове-
нска лоргиꙗ. а грьчька да не ли-
тоургꙑса. аще ли ѡба да литоу-
ргисата. нѫ да не ѡстане словѣ- 10
нска лоургиꙗ. а грьчка въспоѥ
понеже ста ѥсть блъгарска литоу-
ргиꙗ. сть бо мѫжь ставꙑ ѫ, боу же
нашемоу слава в вѣкꙑи аминь ∴
6 ⁜ коледарь днѥвнꙑи. аще в недѣ. 15

Обр. 6. **БСб 2** Сегментация на II Апология: р. 4 точка + червенослов + текст (литургически указания) + три точки + начален знак + заглавие.

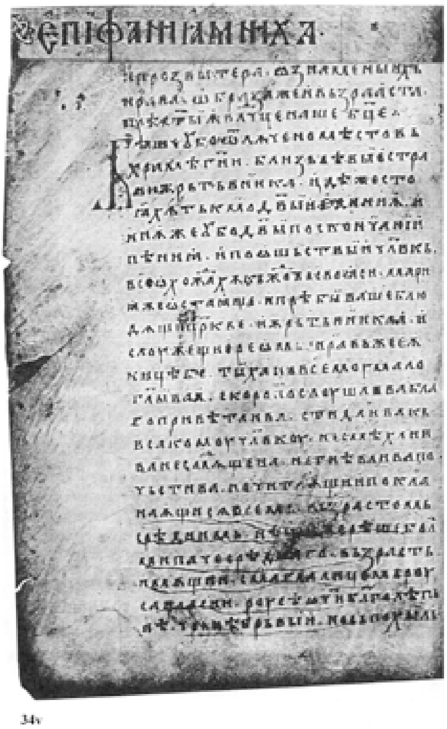

Обр. 4. Берлински сборник, края на XIII – началото на XIV в., Berlin, Staatsbibliotek, Wuk 48. Имената на св. Богородица, л. 34v (**БСб**, 1988).

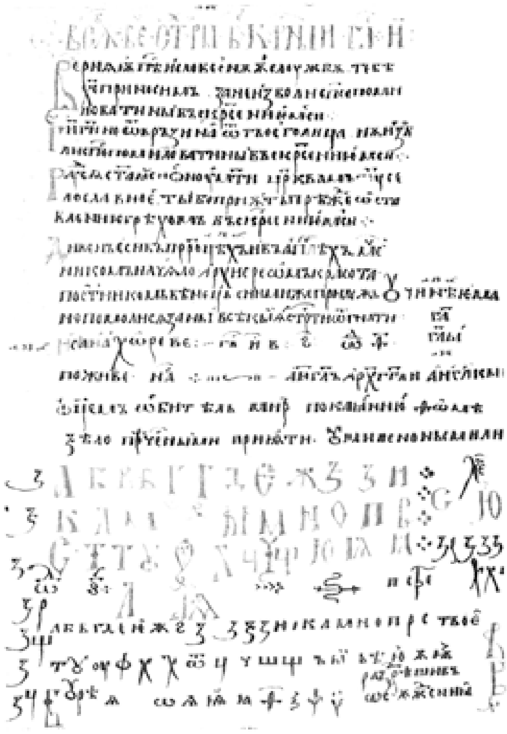

Обр. 7. Струмишки октоих, XIII в., Москва, ГИМ, Хлуд. 136 (СО). Абецедар + абревиатури + лигатури + числа + тита нотация (?).

THE BOOK... FOR THE BOOKS

Elena Kotzeva

(SUMMARY)

The theme which is placed here aims to address the evidence of texts which show the location of the book in the cultural area immediately neighboring with the century-old manuscript tradition of Greek and Latin letter. Because the book is a utilitarian object, placed in the sacrum of Christianity as a carrier of the Covenant, i. e. the word for book is an important choice in the translation of Cyril and Methodius. The book present in the temple ἱεροτοπία, primarily through the application of the New Testament – FOUR GOSPELS – on the altar board.

The hypothetical scheme outlining the place of the book/letter here is marked with translation narratives: a) from the place of the Gospel in Christian cosmogony; b) from home sources – apologia of Slavonic script with the key to the divine and human natures of Christ and Virgin. Apocalypse of John the Theologian is a testament to the historical consciousness of the Christian communities – "Beginning and End" by the letter and the language of Revelation – recorded with Greek, Latin and Slavonic letters.

Examples are taken from different compositions. The texts must have regard to the book and her "publishing", there are referred the motivs, which are illustrated in manuscripts or wall paintings. The examples of the chants are taken from the small poetic genres of the hymnography.

The theme "The book... for the books" not completed with cosmogony of Dionysius the Areopagite, but with the ideas from the book Revelation of St. John the Theologian. That is the suggestion of the teacher compositions. "Book for the Faith" as all signs Berlin collection represents with the unique for the moment Second Apology, certificates for training in knowledge – for and in – universe of Christianity. Best that process – until its exhaustion – is realized of the hieromonk Neophyte of Rila (a translation of the Bible), Konstantin Fotinov (new description of the earth), Ivan Vazov (new teachers), Ivan Snegarov (Church and society).

The effort for retrospective reading of the process from the book to Literacy and education worth the labor, because this perspective gives us a clear overview on the process.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

СЪСТАВЪТ НА БОЯНСКИЯ ПСАЛТИР ОТ XIII В.

Ивона Карачорова

Боянският псалтир (БП) е пергаментен ръкопис от втората половина на XIII в. Открит е на 3.I.1977 г. при реставрация на Боянската църква, зазидан в една от стените. При откриването е доста повреден от влагата, на много места текстът не се чете. Подложен е на обработка и реставрация в специалната лаборатория в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”. БП принадлежи към групата ръкописи, свързани със с. Бояна, Софийско, и с известната Боянска църква. За тях споменава В. Григорович в разказа за посещението на селото в своя пътепис[1]. Към този кръг паметници се причисляват Боянското апракос евангелие от XII–XIII в., част от което е палимпсест[2], Боянският поменик от XVI в.[3], Епитимийник от XV–XVI в.[4].

Днес ръкописът се съхранява в Националния исторически музей под сигнатура NMH, Slav. 1[5]. Почти напълно е непроучен. Б. Христова представя БП след реставрацията[6]. Ив. Карачорова включва текста в съпоставки в изследването си върху текстологичните особености на псалтирните редакции[7] и посвещава статия на правописа на паметника[8]. Образци от украсата публикува А. Джурова[9].

Ръкописът съдържа 115 л. пергамент с размери 140x75 мм. Броят на редовете варира от 25–26 до 35–36 на страница.

Пергаментът, използван за преписа, е добре обработен, плътен, жълтеникав на цвят. Цялостното текстово поле е запазено само върху 57 листа, останалите 58 са частично съхранени, като последните десет са само отделни парчета. На места е недобре изгладен, релефен. Първите девет листа са по-късни, от XIV в. Написани са върху по-дебел и груб пергамент. На малкото листове, които не са засегнати от влагата, се вижда, че откъм светлата страна на листовете (fresh side) пергаментът е восъчножълт на цвят, а от тъмната страна (hair side) цветът е значително по-наситен, с тютюнев нюанс. На някои от фолиата още при преписването е имало дупки и поради това се разделят двата буквени знака на съответното място.

Липсват листове между номерираните л. 3 и л. 4 – текстове от предисловието, л. 5 и л. 6, които съдържат пс. 2:12–5:9; между л. 8 и л. 9, вероятно един, който съдържа молитвените последования след II катизма; между л. 60 и л. 61 – вероятно един, който съдържа края на псалм 69 и първия тропар на молитвеното последование след катизма IX; между л. 14 и л. 15 – поне 2 (съдържат от 14:4 до пс. 16 + началото на молитвеното последование след катизма III). При подвързване или преподвързване листове в началото на ръкописа (от л. 6 до л. 13) са разместени, както е показано по-долу. Номерацията на листовете с молив е направена след това подвързване.

л. 7 → л. 6 пс. 5:9 – 6:8
л. 8 → л. 7 пс. 6:8 – 7:12
л. 6 → л. 8 пс. 7:12 – 8:10

---

[1] **Григорович, В.** Очерк путешествия по Европейской Турции (с картой окрестностей Охридского и Преспанского озёр). Москва, 1877.

[2] **Добрев, И.** Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI в. София, 1972.

[3] **Станчева, М., С. Станчев.** Боянският поменик. София, 1963.

[4] **Цибранска-Костова, М.** Български епитимийник от XV–XVI в. София, 2011.

[5] **Велинова, В., Н. Вутова.** Опис на ръкописите, старопечатните, редките и ценните издания в Националния исторически музей. София, 2013, 37–38.

[6] **Христова, Б.** Боянски псалтир от XIII в. – В: Старобългарска литература, №7, 1980, 90–94.

[7] **Карачорова, И.** Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. София, 1989, 140–245.

[8] **Карачорова, И.** Правописни особености на Боянския псалтир. – В: Изследователски хоризонти на българската лингвистика. София, 2014, 165–171.

[9] **Джурова, А.** Хиляда години българска ръкописна книга. София, 1981, ил. 110–113.

л. 9 → л. 9 молитвени последования след II катизма

л. 11 → л. 10 пс. 9:1 – 9:22
л. 12 → л. 11 пс. 9:22 – 9:39
л. 10 → л. 12 пс. 10:1 – 12:1
л. 14 → л. 13 пс. 12:3б – 14:4
л. 13 → л. 14 пс. 14:5 – 16:1

Мастилото е от бледо, почти кафяво в първата част на основния текст от XIII в. до наситеночерно във втората, както и в частта от XIV в. (началните девет листа). С червенослов са изписани оглавленията на псалмите, богослужебните указания, първата буква на всеки стих и полустих в началото на реда, първият ред от текста на всеки псалм и тропар/молитва в последованията по катизми. На места към края на ръкописа са изписани завършителните знаци в края на реда.

Номерацията на листовете в ръкописа е съвременна, изписана с молив в горния десен ъгъл на лицевата страна. На някои от листовете се вижда по-стара номерация по страници в средата на горното поле (л. 41, 42, 55, 75, 93), също нанесена с молив.

Подвързията е изцяло реставрирана, като в нея са монтирани остатъците от оригиналната подвързия. Тя е била от тъмнокафява кожа, обвиваща дъски, без запазени следи от орнаменти. Има метална орнаментирана закопчалка.

Ръкописът е изписан с дребен устав с обработен и изискан почерк[10]. Когато са на първия ред от страницата, отделни букви са с калиграфски удължени мачти и опашки (а, к, т, д, ъ, ы). В основната част, датирана от XIII в., се различават два типа писмо, писано вероятно от една ръка – от л. 10 до л. 57б и от л. 58а докрая. Първият вид писмо е дребно уставно (височина на буквите 1,5 мм, ширина 1,5–2 мм), изписано с кафяво мастило, по 25–26 реда на страница. При втория тип мастилото е черно, пишат се по 35–36 реда на страница, писмото също е устав, по по-дребен (височина на буквите 1–1,2 мм) и по-ъгловат, междубуквените и междуредовите пространства са по-малки.

Авторките на Описа на ръкописите в НИМ отдават разликата между двата типа писмо в ръкописа на смяната на перото и мастилото – начертанията на буквите са сходни[11].

Украсата е много семпла, но изискана. Състои се от инициали, указалки и параграфни знаци, предимно четириточия, използвани за обозначаване на края на стиховете на псалмите. Преобладават киноварните инициали с двойно контурирани хасети, запълнени със зелено или жълто. Изключения са тези без запълване в началото на псалмите (10, 27б, 45а, 52а), обикновено такива са началните букви на тропарите и молитвите в последованията по катизми (49а, 22а, 35а, 54б, 66а).

Отделни инициали съдържат тератологични мотиви – на л. 19б, 35б, 42б. Някои от плетеничните инициали са в балкански стил, оцветени със зелено и жълто (л. 13, 14, 15б, 22, 29б и др.) по подобие на ранните образци на стила[12]. Има указалки във формата на сочещи ръце (14б, 27б). На места личи маркиране с жълта замазка (14б) по подобие на ранните образци на стила[13].

Между псалми 76-и и 77-ми (след 10-а катизма) правилото се състои от редовните три тропара + две молитви, а не една, както в останалите. Предполагам, че това е начин да се маркира средата на Псалтира. Това се прави в повечето ръкописни псалтири – със заставки, с вмъкване на различни текстове, а в Норовския псалтир от XIV в. на това място има буквен квадрат на цяла страница, в който се чете: Достижє срѣдѣ мѣдоточнаа книга[14].

В БП се открива грешка при номерирането на псалмите от пс. 118-и нататък. Този псалм е най-дългият (176 стиха) и поради това съставлява отделна катизма. Като всяка катизма се дели на три слави, началата на които често се маркират графично с главни, изписани с киновар, понякога украсени букви. Вероятно това е подвело преписвача на БП, който приема това за отделяне на псалми и номерира славите като псалми – втората слава е обозначена като псалм 119-и, а третата – като 120-и. Оттам до края на запазената част номерата вървят + 2 (119=121 и т. н.).

---

[10] **Велинова, В., Н. Вутова.** Опис на ръкописите, старопечатните, редките и ценните издания в Националния исторически музей. София, 2013, 37.

[11] **Велинова, В., Н. Вутова.** Цит. съч. с. 37.

[12] **Велинова, В., Н. Вутова.** Цит. съч. с. 37.

[13] **Велинова, В., Н. Вутова.** Цит. съч. с. 37.

[14] **Мусакова, Е.** Композицията на Псалтира. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишнината творческа дейност на проф. Д. Петканова. София, 1998, 349–360.

Ръкописните, а и старопечатните псалтири са много различни по състав. Задължителният компонент са псалмите (150 + 1 неканоничен), извлечени като богослужебна книга от състава на Библията. В повечето случаи с практически цели Псалтирът е разделен на части. Най-ранното е делението на „слави”. Наименованието идва от началните думи на молитвата „Слава Отцу и Сыну и святому духу”, която се чете след всяка такава част[15].

Най-старият известен славянски псалтир – Синайският от XI в., се отнася към този тип славянски псалтири. Псалмите са разбити на слави. По-късно Псалтирът се разделя на 20 катизми, също за богослужебни нужди.

Към псалмите почти винаги се прибавят деветте библейски песни (осем старозаветни и една новозаветна) – поетични откъси от Библията, които са в основата на всеки църковен канон[16]. Постепенно към Псалмите и библейските песни се прибавят различни по характер текстове – богослужебни, поучителни, агиографски творби, молитви. Съставът е силно варираṣ – няма два ръкописни псалтира с еднакъв състав[17]. Тези псалтири са наречени „следовни“ или „с последования”.

Има и „тълковни“ псалтири, в които се коментира всеки стих или полустих от псалтирния текст. Известни са повече от 1000 тълкования към Псалтира. Славянски превод имат две от византийските тълкования – псевдо-Атанасиевите и тези на Теодорит Кирски[18].

Поради липсващия край на БП не може да се установи дали е бил с последования. Повечето от следовните псалтири имат предговорни текстове, които не са толкова разнообразни по характер – обикновено текстове за ползата от четенето на Псалтира, възхвала на неговата богоугодност или указания за четенето му[19].

Ръкописът започва с най-разпространеното предисловие към Псалтира, което представлява молитвено последование, предхождащо четенето на псалмите, което се полага преди да започнат псалмите[20]. Наличието му не е отбелязано в описа[21]. То е в частта на ръкописа, която е от XIV в. Най-старият от известните преписи на това молитвено последование е от XIII в. – в псалтир Пог. 8, който е тълковен. Среща се под различни оглавления. В по-ранните преписи е пл҃трь бг҃мь починаємь, както е в БП. В тълковния Пог. 8 е иже хощєтъ ѱл҃трь пѣти. В повечето ръкописни псалтири оглавлението е сицє починаємь ѱалтирь, а в по-късните правилото вече се определя като чин – чинъ како подобаєтъ пѣти ѱалтирь. В старопечатните псалтири се въвежда с разоумно да боудєть како подобаєтъ особи пѣти ѱалтирь.

Началото на правилото е различно в зависимост от кого се чете Псалтирът. Ако четящият е свещеник (иєрєи, попъ), започва се с благословенъ богъ нашь, а ако е дякон или простъ (ѥдинакъ, простьць) – молитвами ст҃ыхъ о҃цъ нашихъ или както съкратено се отбелязва – сͯ. След това се изброяват полагащите се молитвени текстове в следната последователност: ст҃ы бж҃є или цр҃оу нбⷭ҇ны, прѣст҃аꙗ троицє / трист҃оє, ѡ҃чє нашь. Следват три тропара на глас шести. При всички преписи първият тропар е един и същ, а вторият и третият са различават (срещат се по три различни тропара за всяка позиция). В повечето случаи се дава целият им текст, рядко се отбелязват само началата[22].

Привеждам текстовете на трите тропара от предисловието в БП:

---

[15] **Никольский, К.** Обозрение богослужебных книг. СПб., 1853, 324–325.

[16] **Карачорова, И.** Към изучаването на библейските песни в славянската ръкописна традиция. – В: Palaeobulgarica, XXIX, 1, 2005, 25–43.

[17] **Карачорова, И.** Славянският ръкописен служебен псалтир като особен тип сборник. – В: Црквене студије, V, 5, 2008.

[18] **Карачорова, И.** Псалтир. – В: КМЕ, т. III, 2003, 412–413.

[19] **Карачорова, И.** За някои предисловия към Псалтира. – В: По слѣдоу оучителю. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р П. Пенев. Пловдив, 2006, 89–97.

[20] **Карачорова, И.** За едно предисловие към Псалтира. – В: Palaeobulgarica, XXV, 2, 2001, 26–35.

[21] **Велинова, В., Н. Вутова.** Опис на ръкописите, старопечатните, редките и ценните издания в Националния исторически музей. София, 2013, 37–38.

[22] **Карачорова, И.** За едно предисловие към Псалтира. – В: Palaeobulgarica, XXV, 2, 2001, 26–35.

Първи тропар:

Пом҃лоуи наⷭ҇ Г҃и помлоуи ны·:
вса ни ѿвѣта недоⷭ҇ина. Сиѫ
ти мⷧ҇твѫ ꙗко влⷣцѣ грѣшны
раби твои приносим҇. пом҇

Втори тропар:

Чⷭ҇ено прⷪ҇рка твоего тр҃жство.
Нб҃о цр҃квь покаꙁа. анг҃ли сь
чл̊ки ликоуѧть. тⷯѣ мл҃тва—
ми. вь мирѣ пространи жи—
воть н҃шь да поем ти ал҇ал҇.

Трети тропар (Богородичен):

Много множьство моиⷯ грѣхь
бц҃е дв҃о к тебѣ прибѣгаѧ
сⷭ҇пениꙗ трѣбꙋѧ. посѣти
недѧгꙋѫщѫ дш҃ѧ моѫ. мл҃и ꙁа мѧ
сн҃а своего и б҃а нашего.
подити ми ѡдание грѣхомь.
еже сьдѣꙗхь едина блⷭ҇наꙗ:~

След тези тропари на глас шести според молитвеното правило се полага Г҃и пом҃лоуи – не се чете указаният брой, тъй като текстът е силно повреден. Следва слава и нꙑнѣ. В някои от преписите тук правилото свършва с неколкократно Г҃и пом҃лоуи и трьстаа троице, но в повечето завършва с молитва, явно специално съчинена за четене при започването на Псалтира. В нея молещият се изразява съзнание за собствената си греховност и невежество и иска Божията подкрепа за духовния подвиг, който му предстои – изчитането на Псалтира. Молитвата е засвидетелствана по преписите в кратка (БП) и разширена версия.

Привеждам текста на молитвата в БП.

трист҃аа троице. б҃е всего мира. поспѣши и направи ср҃це мое. начати сь раꙁꙋмомь и сьвр҃шити дѣло бл҃го. бг҃одх҃новенаѧ сиѧ книги. ихьже ст҃ы ꙋсти дⷣввы ѿриінѫ. ихже и аꙁь искоушаа сѧ гл҃ати. раꙁоумѣѧ свое невѣⷣжество. припаⷣаѧ и мл҃ѧ ти сѧ. ѿ тебе помощь приꙁоваа. Г҃и їсⷭ҇хе оуправи оумь мои. не ѡ гл҃ы оустень стѧжати си. нь ѡ раꙁꙋмѣ гл҃емихь. вселити сѧ и приготовити сѧ на твораниѥ дѣлоу. еже оучѧ сѧ гл҃ати да добрими дѣли ѡсиꙗѧ на сѫдищи. и десниѧ страни причестникь бѧ. нн҃ѣ блⷭ҇ви и да вьꙁдихнѧвь ѿ ср҃ца жꙁикомь си вьспоѧ·:

Тази молитва се среща с много промени. При анализа им ясно се открояват определени лексикални промени и добавки, които характеризират две редакции: ранна и по-късна[23]. Тази молитва привежда и Б. Ангелов в статията си, посветена на „Сказание о псалтыри”[24]. Не съм срещала преписи на молитвата извън молитвеното последование, което разглеждаме, както е в разгледаните от Б. Ангелов случаи. Възможно е тя да е била преписвана отделно или сред други предговори или комплекс от предговорни текстове. От описите, които прегледах, не може да се разбере дали е поместена самостоятелно или в последованието. Обикновено там присъствието ѝ се отбелязва с обичайното „молитва/молитви преди псалтира“ и не става ясно за кое от двете става въпрос.

Другата молитва, която се среща в състава на молитвеното последование в по-късни преписи, е също специално предназначена за четене преди започване на Псалтира. Тя е значително по-дълга от вече разгледаната и всъщност представлява неин разширен вариант – открояват се два цели вмъкнати пасажа и отделни фрази от кратката молитва[25].

В БП обаче молитвеното правило е разширено като между трите тропара и молитвата са поместени псалми 3, 4, началото на 5, тъй като липсва лист/листове (между л. 3 и л. 4). На л. 4а, над началото на молитвата е разположен тропар, явно богородичен, какъвто не съм срещала в познатите ми преписи:

Спениа трѣбꙊѧ. посѣти. недѫгꙊ—
ѫщѫ дш҃ѫ моѫ. мл҃и ꙁа мѧ сн҃а
своего и б҃а н҃шшего. подати ми
ѡдание грѣхомь. еже сьдѣꙗ—
хь едина блⷭ҇наꙗ·:

Наличието на този тропар ми дава основание да предположа, че липсващият лист/листове е съдържал още псалми, след които са били поместени в група, от поне три тропара, последният от които е приведеният по-горе богородичен.

---

[23] **Карачорова, И.** За едно предисловие към Псалтира. – В: Palaeobulgarica, XXV, 2, 2001, 30–31.

[24] **Ангелов, Б.** Сказание о Псалтыри. – В: Из старата българска, руска и сръбска литература, т. 3, София, 1978, 38–60.

[25] **Карачорова, И.** За едно предисловие към Псалтира. – В: Palaeobulgarica, XXV, 2, 2001, 34–35.

Четенето и пеенето на псалмите заема голяма част от манастирското богослужение и потреби, богослужението в църквите и за домашно моление. Псалтирът е една от основните книги на християнското богослужение. Псалмите се пеят или четат на всяка от шестте дневни служби (вечерня, повечерие, полунощница, утриня, часовете и литургията)[26].

Съставът на задължителните псалми за всяка служба е различен. Със 103-ти псалм, наречен „предначинателен", започва вечернята, а с нея и службите за деня (Никольский 1907:183). В началото на повечерието се четат шест псалма: 4-ти, 6-и, 12-и, 24-ти, 30-и, 90-и, на полунощницата – четири псалма: 50-и, 118-и, 120-и и 123-и, а на утринята се чете т. нар. шестопсалмие: 3-ти, 37-ми, 62-ри, 87-ми, 102-ри, 142-ри[27]. Освен това уставът предписва всекидневното поредно четене на псалмите, по реда им в Библията[28], така че да се изчетат за седмица.

В манастирите се практикувало непрестанното четене на Псалтира, така че го изчитали целия за един ден, а по-усърдните – два пъти.

Служебният Псалтир е разделен на 20 катизми (гр. κάθισμα от καθίζω – седя), всяка от които се състои от три слави. Предполага се, че деленето на катизми е било направено много по-късно от деленето на слави, вероятно в средата на IV в., след Лаодакийския събор, на който е било прието правило за четенето и пеенето на псалми. Според това правило трябвало да се редува пеенето на псалми с четене на тропари и поучения, по време на които е било позволено да се седи, откъдето идва и названието „катизма".

Практиката между катизмите при поредното четене на Псалтира да се четат три покайни тропара, от които третият е богородичен, и молитва, е отразена в славянските ръкописи от XIII в. нататък. В гръцките намираме сведения за това значително по-рано[29]. Архимандрит Амфилохий пише, че в най-старите гръцки преписи (IX–XIII в.) не се срещат такива последования. Среща ги в два значително по-късни преписа от XIV–XV в.[30]. В изследването към изданието на Норовския псалтир от XIV в. Е. В. Чешко споделя, че е открила последования от този тип в гръцки ръкописен псалтир, който е бил собственост на Руския археологически институт в Константинопол, а сега се съхранява в Библиотеката на Руската АН със сигнатура РАИК №9[31].

В БП молитвените последования се състоят от три покайни тропара, третият от които богородичен, и молитва. Разполагат се след последния псалм на катизмата, както и в други преписи от този тип – Радомиров от XIII в., Симоновски също от XIII в. В по-късните ръкописни псалтири последованията са събрани в блок и се поместват след, рядко пред псалтирния текст – напр. НБКМ 13.

Съставът на молитвените последования по преписите е много различен – няма два с еднакви последования. Понякога едни и същи тропари и молитви се полагат след различни катизми. Това установява архим. Амфилохий, който пръв издава тези последования по руски псалтирни преписи от XIII–XV в. В това издание пълният текст е по Симоновския псалтир и Псалтир от XVI в. от сбирката на автора, а останалите преписи са отбелязани само с началата[32].

Молитвените последования в три сръбски ръкописни псалтира от XIII–XIV в. изследва и съпоставя М. Макроберт – Университетска библиотека в Белград №36, манастир „Света Троица" в черногорския град Плевля №80, Печка патриаршия №68. Тя публикува и началата на тропарите и катизмите в тях[33].

Привеждам началата на тропарите и молитвите, съставящи молитвените последования в БП. Срещу тях са посочени други преписи, в които се срещат. Срещу първите два тропара се указва номерът на катизмата и номерът при подреждането в съответния препис, а срещу богородичния тропар и молитвата – номера на катизмата, след която се среща.

---

[26] **Никольский, К.** Пособия к изучению устава богослужения православной церкви. СПб., 1907, 149–156.

[27] **Никольский, К.** Пособия к изучению устава богослужения православной церкви. СПб., 1907, 253–279.

[28] **Никольский, К.** Пособия к изучению устава богослужения православной церкви. СПб., 1907, 190–197.

[29] **Момина, М. А.** Песнопения древних славяно-русских рукописей. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, вып. 2, 4.II, Москва, 1976, 458–480.

[30] **Амфилохий, архим.** Древле-славянская псалтырь Симоновская до 1280 года, т. I–III. Москва, 1880–1882.

[31] **Норовская псалтырь.** Среднеболгарская рукопись XIV века. София, 1989, 53.

[32] **Амфилохий, архим.** Древле-славянская псалтырь Симоновская до 1280 года, т. I–III. Москва, 1880–1882, 1–38, 39–62, 82–100.

[33] **MacRobert, M. C.** The Systems of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36, and Pljevlja 80. – In: Oxford Slavonic Papers, N.S., 24, 1991, 1–22.

Съкращения на преписи: Норовски псалтир от XIV в. (Норовская 1989) Нор; Радомиров псалтир от XIII в. (I. д. 13 от Зографския манастир) Рад; Григоровичов псалтир от XIII в. (ГБЛ Григ. 4) Григ; Симоновски псалтир от XIII в. Сим; публикуваните от архим. Амфилохий (Амфилохий 1888) Амф; публикуваните текстове в статията на М. Макроберт, изброени по-горе (MacRobert 1991) Бел, Печ, Плевл.

след пс. 23
I тропар Доколѣ дш҃е моꙗ прилежиши
сьгрѣшению Бел 3:1
II тропар Вьстани дш҃е моя ѿ сна Бел 3:2
Богородичен Вьсѣкь идеже спаⷭ҇еть сѧ тоу
молитва Влⷣко гн҃ исⷭ҇хе спиⷭ҇телю нашь. скр҃овище
бл҃гыхь Нор

след пс. 31 таⷤ҇ : трьⷭ҇тое . троⷫ҇ . покаинны ⁖ глаⷭ҇ .г҃.
I тропар Сѫди сѣдѧщомоу. анг҃ломь
прѣдьстⷪ҇ѧщимь Бел 5:1
II тропар Оть вечисльныхь грѣхь аꙁь грѣховни
ꙋмомь Бел 5:2
Богородичен Лѣстовице ꙋтврдⷤ҇ена ѿ ꙁемѣ на
неб҃са
молитва Гн҃ едини благы и чл҃вѣколюбець
Рад, Амф 4

след пс. 36 поⷮ҇ : трьстое . троⷫ҇ . покаинны . глаⷭ҇ .ѕ҃.
I тропар Помышлаѧща дш҃е дн҃ь онь страшныи
Рад 6.1, БАН 10:1
II тропар Помышлѣѧщи дш҃е страшно испитание
Рад 6:2
Богородичен Надѣꙗние мироу бл҃гаꙗ бц҃е дв҃о
Рад 6
молитва Гн҃ бж҃е нашъ ѿц҃ъ истиннаго свѣта
Рад 6 и много др.

след пс. 45 поⷮ҇ . трьстое . троⷫ҇ . покаанны глаⷭ҇ ѕ҃
I тропар Вьскѫꙗ ꙋниваеши грѣхꙋ Рад 7:1, Бел 7:2
II тропар Приводимаꙗ дш҃е моꙗ вь всемирно
Рад 7:2, Сим 6:1, Амф 7:2

Богородичен Недѫгоуѭщѫ грѣхы исцѣли чⷭ҇таа
Рад 7, Бел 7
молитва Бл҃годарим̑тѧ гн҃ бе҃ нашъ. ꙩ всѣхь
Рад 7

след пс. 54 таⷤ҇ . тр҃ьстое . троⷫ҇ покаⷩ҇ны : глаⷭ҇ : ꙁ҃ ⁘
I тропар Имѫщи дш҃е моа братьство покаꙗниꙗ
Рад 8:1
II тропар Мытоемчю покаꙗниꙗ не ревновахъ
Рад 8:2
Богородичен Раꙋⷣ сѧ неꙁаблѫдни пѫтю вьꙁводѧ
Рад 8
молитва Гн҃ бе҃ спⷭ҇е мои Рад

след пс. 63 таⷤ҇ : триⷭ҇тое троⷫ҇ покаинны глⷭ҇ […]
I тропар Ѻкомь марⷭ҇ьдⷩ҇омъ гн҃ виждь
Рад 11:1, Плевл 8:1
II тропар Вѣкь мои скончаеть сѧ а прѣстолъ
БАН 13:1, Амф 11:21, Сим 6:3
Богородичен Рожⷣи с ѿ дв҃ы нась ради
молитва Гн҃ вьседрьжителю ѿц҃ь нашихь
Григ, TL 27

след пс. 76 таⷤ҇ . тръⷭ҇тоє : троⷫ҇ : покаинны . глаⷭ҇ : в҃
I тропар Аꙁ есьмь дрово животное гн҃ Рад 4:2
II тропар Ꙗко вльни морьⷭ҇кѫꙗ Рад 4:1
Богородичен Бж҃ии бихомь обешници
молитви 1. Приими ѡч҃е многомлⷭ҇тиве мрьтвьца
Рад 11
2. мл҃тва .в҃. Исповѣдаѧ тебѣ гн҃ бж҃е мои Рад 18

след пс. 84 таⷤ҇ . трьⷭ҇тоѐ . троⷫ҇ . покаⷩ҇ны : глаⷭ҇ .г҃.
I тропар На страшнѣм сѫдѣ
II тропар Прилежиши […]
Богородичен
молитви 1. Бысть мл҃тва матернѣ
2. Цр҃ю славы ѥдине бесьмⷬ҇тне Рад

след пс. 90 на трьⷭ҇тое троⷫ҇ : покаинны. глаⷭ҇ […]
I тропар Прѣплаваѧ пѫчинѫ житиꙗ сего
II тропар Паⷭ҇тироу добри полагаѧ дш҃ѫ своѐ ꙁа
нась БАН 7:1
Богородичен […]
молитва […]

след пс. 100 таⷤ҇ . тр҃ьⷭ҇тое . троⷫ҇ . покаинны . глаⷭ҇ .е҃.
I тропар Єгда обличаѫть сѧ ꙁлаѫ дѣꙗниꙗ тв҃оꙗ
Сим 17:2
II тропар Плачи дш҃е моꙗ сьмⷬ҇ты. иꙁволи
Богородичен Мати бн҃ꙗ прѣⷭ҇таа Амф 13

след пс. 104 таⷤ҇ . трьс҃тое троⷫ҇ . покаины глаⷭ҇ (?)
липсват тропарите
молитва Иꙁ глжбинны ꙁоль монхь Нор

след пс. 117 [таⷤ҇ . трьс҃тое троⷫ҇ . покаины …]
I тропар не се чете
II тропар не се чете
Богородичен Сльꙁи ми даждь б҃е Рад 20:1,
Нор 16, БАН 19:1

след пс. 118
след 133 пс.
не се чете

Между псалми 76-и и 77-ми (след 10-а катизма) правилото се състои от редовните три тропара + две молитви, а не една, както в останалите. Предполагам, че това е начин да се маркира средата на Псалтира. Това се прави в повечето ръкописни псалтири – със заставки, с вмъкване на различни текстове, а в Норовския псалтир от XIV в. на това място има буквен квадрат на цяла страница, в който се чете: Достиже срѣдѣ мѣдоточнаа книга[34].

В БП се открива грешка при номерирането на псалмите от пс. 118-и нататък. Този псалм е най-дългият (176 стиха) и поради това съставлява отделна катизма. Като всяка катизма се дели на три слави, началата на които често се маркират графично с главни, изписани с киновар, понякога украсени букви. Вероятно това е подвело преписвача на БП, който приема това за отделяне на псалми и номерира славите като псалми – втората слава е обозначена като псалм 119-и, а третата – като 120-и. Оттам до края на запазената част номерата вървят + 2 (119=121 и т. н.).

---

[34] **Мусакова, Е.** Композицията на Псалтира. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишнината творческа дейност на проф. Д. Петканова. София, 1998, 349–360.

THE COMPOSITION OF THE BOYANA PSALTER FROM THE 13TH CENTURY

Ivona Karachorova

(SUMMARY)

The article examines the composition of manuscript Slav. 1 from the second half of the 13th century also known as the Boyana Psalter, now hosted in the NMH collection. The manuscript lacks the end, a significant portion of the folia are preserved only fragmentary. The surviving part contains the preface and a psalter text which reads to about Psalm 110. The Psalms are divided into kathismata, among which are featured subsequent long prayers consisting of three troparia (two of repentance and one Theotokion) and a prayer that are presented in the article in detail. The preface to the Psalter is commented in detail, developed composition and full text of the troparia.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ЗА ЕДИН ПРЕПИС НА ИСТОРИЧЕСКАТА ПАЛЕЯ ОТ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В., СЪХРАНЯВАН В СБИРКАТА НА НИМ (NMH, SLAV 25)

Вася Велинова

В сбирката със славянски ръкописи на Националния исторически музей (НИМ) се съхранява един извънредно интересен хартиен ръкопис от последните десетилетия на XIV в. При работата над Описа на славянските ръкописи и кирилските старопечатни книги, подготвен от доц. Нина Вутова и от мен, съдържащият се в ръкописа палеен препис беше определен като представител на втория южнославянски превод[1]. С настоящето съобщение ще предложа някои уточнения и допълнения към публикуваното описание, резултат на продължаваща работа над преводния текст.

Представяният тук ръкопис е постъпил в музея в тежко състояние и е бил цялостно реставриран. Вероятно още преди постъпването му червенословът е бил почти изтрит, защото на места с по-късен почерк и с черно мастило в празните полета са били изписвани заглавия на отделни палейни откъси. След това при реставрацията, включваща листоотливане на всички запазени и силно повредени листове, са се отмили и малкото останали следи от червенослов. Сега заглавията са нечетливи, червенослов не личи, остатъци от него се виждат трудно само при специално осветяване на листовете с ултравиолетова светлина. Това затруднява идентификацията на четивата и заглавията на рубриките. Кодикологичното изследване на ръкописа е затруднено поради цялостната реставрация – размерите на листовете са приблизителни, комплектуването на тетрадите се проследява трудно.

В сегашния си вид кодексът съдържа 81 л. хартия. Оригиналните размери на листовете са около 205х135 мм, текстовото поле е 185х94 мм, писани са по 23 реда на страница.

Хартията е два вида – с едър и със ситен вержор, но и в двата вида е плътна (с неравномерна плътност на кашата, на места – силни изтънявания), мъхеста, светлокафеникава; едва видими са понтюзата и водните знаци. А те са следните: *Круша* – много подобен на №4246 от 1367 г. (1370–1380 г.) от албума на Мошин-Тралич[2]; много подобен НВ/Х, №386 от 1383 г. (датиран ръкопис – Апостол от 1383 г., НБКМ 884); подобен РСт/АП 18, №96 от 1375–1385 г. *Лък* (знакът е запазен фрагментарно) – подобен М-Тр №433 от 1395 г.[3]; подобен НВ/Х №186 от края на XIV в.; подобен НВ/Д №292 от края на XIV в. Тези водни знаци датират палейния препис от НИМ №24 като възникнал последните десетилетия на XIV в.

Не може да бъде възстановен цялостно и съставът на тетрадите. Има следи от номерация на XIV и XV тетрада, но има сериозни липси, поне девет листа от общо 16. Цялостно запазени са от XVI до XX тетрада и от тях личи, че съставът е бил по четири двойни листа, а номерацията е била нанесена в долния ляв, съответно – десен ъгъл на първи и последен лист с кирилски буквени цифри. Но и в тези части има някои липси, листовете не са поставени на оригиналното им място – не може да се установи дали това е станало при преподвързването след листоотливането или ръкописът вече е постъпил в този разбъркан вид. Напр. сега между лл. 32 и 33 един лист не е на мястото си, между лл. 27 и 29 – също.

Писмото е полуустав, писан от една ръка в целия ръкопис. Почеркът е добре школуван, писмото е средно по размер, изправено и сравнително добре оформено. Характерно изписване на *з* с хоризонтална долна част, кръстосване на диагоналните линии на *ж* в горната част на средната хаста, удължения на хастите на *х*, *ц*. Писачът не ползва ударения, но поставя паерчик. Мастилото е тъмнокафяво, червеното е било в заглавията. Те в отделни случаи вероятно са били изписвани с везано писмо, което личи много слабо.

---

[1] **Велинова, В., Н. Вутова**. Опис на славянските ръкописи и кирилски печатни книги от сбирката на НИМ. Т. I. София 2013, с. 113.

[2] **Mošin, V., S. Traljić.** Vodeni znakove XIII i XIV vijkea. 1–2, Zagreb, 1957, No 4246. Идентификацията на водните знаци в НИМ №25 е направена от доц. Н. Вутова.

[3] **Mošin, V., S. Traljić**. op. cit. No 433.

Правописът е едноеров, безюсов. Обикновено голямата носовка се предава с *у*, малката – с *е*. Ятовата гласна се изписва на етимологичните си места и е с редовна употреба като много рядко замества *а*. Наблюдават се отделни нередовни случаи на смекчаване на *ж*, както и обратно – затвърдяване на *ч*. Йотацията е последователна, епентетично *л* – запазено. Използва се само малък ер, който понякога е рефлекс на е – напр. мьчємь вм. мєчємь. Формите за имперфект в 3 л. мн. ч. са в неконтрахирания си вариант. Има един случай на употреба на двойствено число и няколко случая на прост аорист. Има отделни случаи на употреба на конструкцията дателен самостоятелен, на инфинитив с *да*. Наред с тези белези трябва да се отбележи и наличието на някои типични за сръбския правопис и лексика форми – липса на мекост след *р*, разколебана йотация, окончание е за мн. ч. на съществителните в мъжки род, напр. лєвитє, вм. лєвити. Отбелязан е само един случай на изписване на дума с двоен краесловен малък ер – тьь (л. 18), налице са и форми за мн. ч. с окончание *е*. Тази пъстра картина разкрива нехомогенната езикова среда, в която е правен преписът, и издава по-стар антиграф, свързан със западнобългарски скриптории.

Съдържанието на кодекса също е интересно. На лл. 1–15 са поместени различни откъси от екзегетични и катехитични текстове. Повечето от тях са части от творби на църковни автори, но поради липсващи листове произведенията трудно биха могли да бъдат идентифицирани.

Втората част от л. 15 до края съдържа текста на Историческата палея. Прегледът на заглавията и съпоставката им с известни паметници от т. нар. втори превод показват, че пред нас е негов нов, сравнително пълен препис. От 61 глави в публикувания от Василиев гръцки текст[4] в НИМ са запазени цялостно или фрагментарно 41 глави, но разпределени в 44 откъса – понякога срещу една глава в гръцкия текст в НИМ №25 идентифицираме две четива, т. е. оригиналната глава е разделена допълнително. Така пред нас е един важен свидетел на текстовата традиция на втория превод на Историческата палея и то от последните десетилетия на XIV в.

Защо този факт е важен?

Пълните известни гръцки преписи на творбата са сравнително малко: Cod. Vindob. Theol. gr. 247 от XVI в., Cod. Ottogb. gr. 205 от XV в., Marc. gr.501 XII–XIII в., Marc. gr. 21 от XV в. и Cod. Vindob. theol.gr. 119 от XIV–XV в., Paris, BNF gr. 37 от 1558 г.[5] Към тези преписи могат да се добавят два нови текстови свидетеля, съхранявани в сбирката на ЦИАИ в София, фонда на Бачковския манастир: №856 от 1539–40 г., съдържащ текста на Историческата палея до края на четивото за пророк Самуил и №881, писан от две ръце, като по-ранната – от 20–30-те години на XVI в., е изписала текста на Историческата палея до края на разказа за Авраам[6].

Според А. Попов[7] – първия издател на руската версия на Историческата палея по препис от сбирката на Синодалната библиотека, сега ГИМ №591 от XVI в., нейният първоначален превод е направен в България, но не по-късно от XII в., а „вероятно и по-рано”. М. Сперански е следващият руски учен, който задълбочава изследванията на ръкописната традиция на съчинението. Той за първи път идентифицира южнославянски преводи извън руските хранилища, отчита особеностите на сръбските преписи и достига до извода, че са съществували три превода на Историческата палея: първият е старобългарски, най-ранен, но запазен само в руски преписи, предимно от XV в. и по-късни. Вторият и третият според него са южнославянски, като поне един от тях е сръбски, без да се уточнява хронологията на тези два превода. Но предвид наличните тогава ръкописи, авторът ги отнася към XIV–XV в.

---

[4] **Васильев, А. В.** Anecdota graeco-bizantina (Сборникъ памятниковъ византийской литературы, т. XI). Москва, 1893, 212–298.

[5] **Reinhart, J.** Die älteste Bezeugung der historischen Paläa in slavischer Übersetzung. (Cod. Slav. Vindob. Nr 158). – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 2007, 73, 1–4, 45–75.

[6] **Getov, D.** A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria, I, Bačkovo Monastery, Turnhout: „Brepols“ 2014, p. 118, 204.

[7] Подробен преглед на мненията за славянските преводи на Историческата палея вж. у **Велинова, В.** Среднобългарският превод на Хрониката на Константин Манасий и неговият литературен контекст. София, 2013, 67–75.

След него румънският изследовател Е. Турдяну, на базата на наличните преписи, предлага друга хипотеза, според която преводът е само един и е направен в пределите на Западна България (Македония) и отново – не по-късно от XII в.

Почти 70 години след изданието на Попов Т. Сумникова въвежда в научно обращение още 10 нови преписа на паметника. Благодарение на нейните издирвания преписите на първия превод нарастват до 20. Тя прецизира някои от изводите на А. Попов в посока към по-късна поява на превода, а именно през XIII в. в България. Тъй като анализира само руските преписи, тя не се спира на т. нар. втори превод.

Според едно от най-новите изследвания на лексиката на палеята, представено от Р. Станков, преводът е старобългарски, не е достигнал до нас в първоначалния си вид, а среднобългарски преписи на този ранен превод (кр. на XII – нач. на XIII в.), които не са запазени, са в основата на руските.

Според С. Франклин славянският превод на Историческата палея е направен през XIII в. К. Ханик го датира през XII в. и го свързва най-общо с южнославянска среда. В публикуваното наскоро изследване на ранни ръкописни свидетелства за Историческата палея, осъществено от Й. Райнхарт, на базата на идентифициран неизвестен откъс от нея, засвидетелстван в псалтир от 1385 г., се прецизират някои моменти от хронологията на преводите. Авторът приема, че първият превод е среднобългарски и е направен през XII или XIII в., докато вторият е сръбски и е бил вече факт през XIV в., на базата на свидетеля от 1385 г., който е фрагментарен. Полската палеославистка Малгожата Скворонек публикува сведения за два частично съхранени преписа на Историческа палея – единият от Букурещ, Синодална библиотека, III 21–22 от 1459 г. и откъси от палея в ръкопис от РАН 358, втора половина на XVI в. На първия препис, този от Букурещ, специално внимание отделя М. Петрова, тъй като той съдържа втория превод на Хрониката на Георги Амартол, т. нар. Летовник. За него се смята, че е извършен в България. Мая Петрова въвежда в научно обращение и още един непълен препис на палеята, този от ГРБ, Муз. Собр. 491, от XVI в. Така свидетелите на втория палеен превод, които показват среднобългарски черти, стават четири. На базата на лексикален анализ полската колега допуска възможността вторият превод на ИП да е извършен в Търново.

Последният щрих към ръкописната традиция на Историческата палея беше добавен през миналата година от Т. Славова. Тя идентифицира обширни извлечения (фрагменти) от ИП в състава на два хронографски сборника. Първият е т. нар. Архивен (Арх), Юдейски или Български хронограф (РГАДА, Москва, ф. 181, №279/658) от 60-те години на XV в., трета четвърт или края на XV в., който съдържа три паметника – Хронограф (л. 10а–477), Летописец вкратце на патриарх Никифор (л. 478–481) и Летописец на руските царе (л. 481–540). Вторият сборник е т. нар. Варшавски хронограф (Варшава, Нац. Библ. BOZ cim 83) от края XV – началото на XVI в., който е без край и Хронографът достига до Втора книга Царства глава 17. Според Т. Славова палейните фрагменти са били включени в последния етап от съставянето на Архивския сборник (трета четвърт, 60-те години на XV в.), което се съгласува и с отразената в тях сложна текстологична традиция, която не би могла да се формира до средата на XIII в. Позволих си този сравнително подробен преглед на съществуващите мнения за датирането и систематизацията на славянските преводи, защото той нагледно показва как всяко въвеждане на нови свидетелства в научно обращение променя систематизацията на преводите и налага преосмисляне на съществуващите хипотези.

Преписът на Историческата палея от НИМ е много близък до публикувания от М. Скворонек фрагментарен препис в лексикално отношение. Напълно съвпада и с частите от палейния превод, публикувани от Й. Райнхарт. Тъй като препис №25 от НИМ е сравнително обемист, той се определя като важно свидетелство за текстовата традиция на втория палеен превод, която все още не е добре проучена.

Ръкопис №25 от НИМ има множество липси, част от които могат да бъдат надеждно попълнени с помощта на друг фрагмент, чието описание е публикувано от А. Милтенова[8].

---

[8] **Милтенова, А.** Неизвестен препис от XIV век на Житието на Богородица от монах Епифаний и неговият

Става дума за ръкопис от Архива на Република Македония (Скопие), който съдържа 67 листа, съхранявани под сигнатура М.II–2, и един ръкописен фрагмент от един лист, сигнатура М–34. И двата фрагмента са силно увредени, реставрирани са, но все пак позволяват да се направят сравнително точни наблюдения над някои основни кодикологически параметри, тъй като е запазено тяхно описание, направено от Вл. Мошин преди реставрацията[9].

Филиграни: ръкописните фрагменти от Скопие имат водни знаци *круша* и *лък*. Те съвпадат с идентифицираните в ръкопис №25 от НИМ. По отношение на водния знак круша Мошин дава паралел с №4252 от 1369 г. с варианти 1372–75 г. от албума на Мошин-Тралич, а за водния знак лък (при него уточнено „със стрела”, в НИМ №25 отбелязано „фрагментарно запазен”) посочва най-близко съответствие с №418 от албума Мошин-Тралич от осмото десетилетие на XIV в. Като се има предвид тежкото състояние на листовете, идентификациите на водните знаци, направени от двама независими един от друг филигранолози, работили с две самостоятелно битуващи кодикологически единици в периоди, отдалечени един от друг повече от четири десетилетия, то отбелязаното съвпадение~~то~~ между водните знаци може да се определи като достатъчно основание да се търсят и други сходства в двата фрагмента. Те показват съвпадение и на броя редове на страница – без изключение по 23 реда в двата текста, на размера на текстовите полета и на средната големина на буквите – около три милиметра.

Двата фрагмента показват съвпадения и в белезите на почерците – еднакъв среден, изправен обработен полуустав. Същите особености при изписването на буквите, отбелязвани в НИМ №25, са налице и в двата скопски фрагмента. Съвпадат и правописните особености на двата текста. А в скопския фрагмент, подобно на този от НИМ, са налице белезите на нехомогенна езикова среда, в която е правен преписът. Въпреки сръбските особености на правописа, са отбелязани само „един или два случая на удвояване на краесловен малък ер”[10]. Въз основа на сходството на водните знаци, на палеографските и правописните особености на двата фрагмента и на ръкописа от НИМ, можем да приемем, че това са части на един кодекс, които взаимно се допълват по отношение на съдържанието. Ето какво ни показва сравнението при палейните откъси:

Л. 53а–53б от Скопския фрагмент попълва липсващ текст преди л. 22 от палейния разказ в НИМ №25.

Л. 54–56б от Скопския фрагмент попълват част от липсите след л. 32 на палейния разказ от НИМ №25. Тези три листа са част от липсващи седем или осем.

Л. 57–64б от Скопския фрагмент попълва липсите в края на палейния препис от НИМ №25.

В началото на Скопския фрагмент са поместени различни катехитични и екзегетични слова, сред които попадат и някои квазиканонични апокрифи – напр. Житие на Богородица, Повестта на Афродитиан, апокрифни тълкования на Св. Литургия и др. Така пред нас се разкрива обликът на обемист кодекс, повече от наличните до момента 145 (81+64) листа, който по своето съдържание показва паралели с такива сръбски ръкописи като Крушедолската палея (МСПЦ №42 от XV в.) и палеята от манастира Велика Ремета (МСПЦ №141 от 1394 г.).

Прави впечатление още един детайл от съдбата на фрагментите. Единичният лист под сигнатура М–34 е намерен подлепен в старопечатно издание от 1839 г., което е било притежание на църквата „Св. Йоан“ в Кратово. Това прави приемлива хипотезата за произхода на целия кодекс в този регион – вероятно някога като част от манастирска сбирка или създаден там[11].

Така пред нас се оформя интересен ръкопис, очертаващ сложната текстова традиция на втория превод на Историческата палея. Кодексът е ранен по произход, вероятно от последните десетилетия на XIV в. или според посочената от Мошин по-ранна датировка – от третата четвърт на XIV в. и съхранява белези на по-ранен среднобългарски превод.

контекст. – В: Beati Possidentes. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова. София, 2012, 220–230. Изказвам специалната си колегиална благодарност на проф. А. Милтенова за предоставеното от нея дигитално копие от Скопския фрагмент, без което предложената в тази статия идентификация не би била възможна.

[9] **Мошин, В.** Словенски ракописи во Македонија. Кн.1. Архив на Македонија. Скопје, 1971, 333–335.

[10] **Милтенова, А.** цит. съч., 220.

[11] **Милтенова, А.** цит. съч., 221.

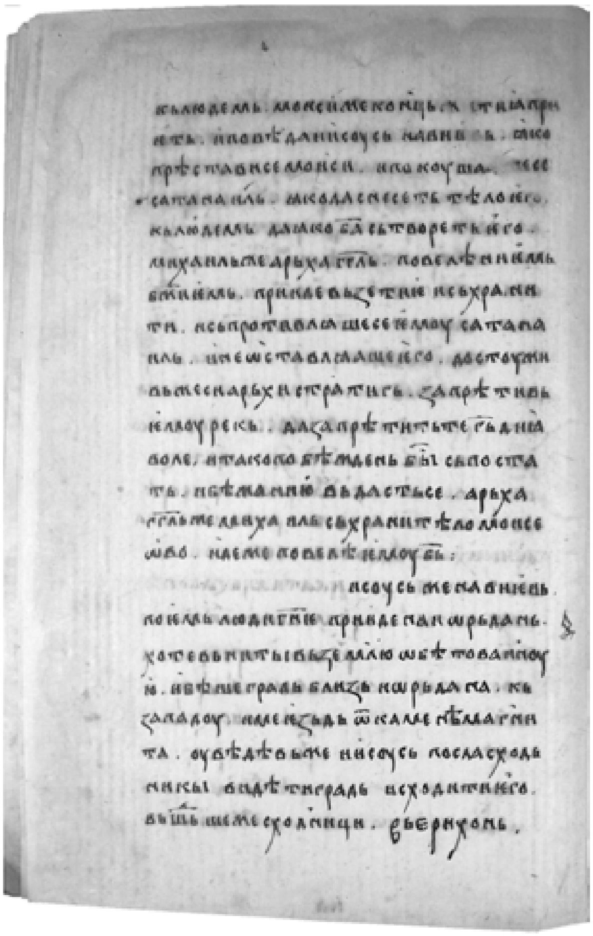

Образец от Slav 25 от Ним.

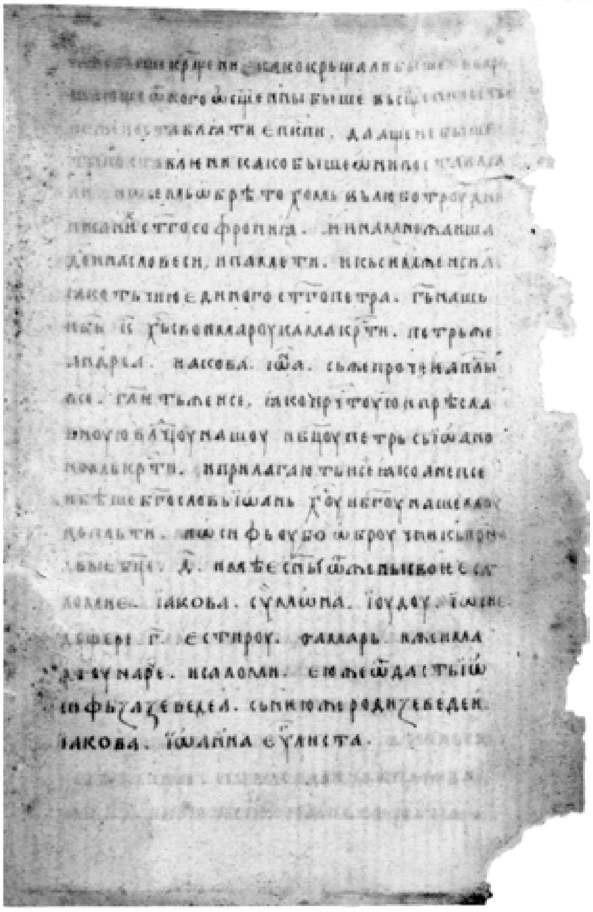

Образец от фрагмента от Скопие.

ON A COPY OF THE PALAEA HISTORICA OF THE LAST DECADES OF THE 14TH CENTURY, KEPT IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

Vasya Velinova

(SUMMARY)

The article presents a copy of the second translation of the *Palaea Historica* conducted in Slavonic environment in the fourteenth century. The copy is kept in the manuscript collection of the National Museum of History – Slav. 25 from the 80s–90s of the 14th century. The manuscript is damaged, with many gaps that hamper the study of the text. Presented is also a fragment from the collection of the State Archive of Skopje, which by its paleographic and codicological data is identified as part of the museum manuscript. Thus restored is another part of this extremely valuable manuscript, with probable origin in Kratovo.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ПРОМЕНЕНАТА ФУНКЦИЯ НА ИНИЦИАЛА В ГРУПА ЛИТУРГИЧНИ РЪКОПИСИ ОТ XVII–XVIII В.

Лора Ненковска

В периода XVII–XVIII в. в историята на ръкописната книга на Балканския полуостров се наблюдава интересен феномен – промяна във функциите на инициала. Освен първоначалната си функция на показател на важните места в текста той придобива и допълнителна конотация по линия на корелацията текст-образ/вербален-визуален дискурс. Тази посока на развитие на инициала води своето начало от така наречените *„исторически инициали"*, които се срещат в гръцките ръкописи още през X–XI век[1]. Ако потърсим паралели в по-ранната история на практиката, да се украсяват текстовете на литургиите, ще видим, както Кристофър Уолтър посочва, че украсените литургични свитъци са нововъведение от XI век и те се подчиняват на същите влияния, които през XI век търпи абсидната програма в църквата, когато своето място в рамките на тази изобразителна програма намират и изображенията на епископите[2].

В края XVII и през XVIII в. във Влашкото княжество са създадени група ръкописи[3], съдържащи текстовете на литургията. Именно в тях много ясно може да се проследи ролята на литургичния текст като фактор, модифициращ украсата на този тип богослужебни книги. При разглеждането на подбраните от тях примери ще проследим как текстът се явява вербален дискурс, на базата на който се развива изобразителната инвенция. Макар да говорим за текстове, представящи абстрактни идеи, които трудно могат да намерят своите смислови еквивалентности във визуалния език на изображението, фактът, че все пак съществуват украсени литургични свитъци и кодекси[4], показва, че необходимостта да се постигне максимално внушение на смислите е водещ. Сцените, представени в инициалите на този тип ръкописи, илюстрират директно текста, а чрез него и литургичното действие[5] или добавят допълнително алегорично значение чрез знаковата си натовареност.

До този момент в рамките на източноправославната византийска ръкописна традиция инициалът функционира като част от украсителната система и е орнаментален елемент, който се изважда от текста по обем и цвят, а конструкцията на хастите му е обогатена с различни мотиви от растителен, плетеничен, зооморфен или антропоморфен характер[6]. Тоест, както Л. Брубейкър посочва, с изключение на антропоморфните исторически инициали, познати във византийската традиция, инициалът като орнаментален елемент принадлежи към аниконичната украса, онази, определена като лишена от наративен глас. Но в тази група от ръкописи виждаме разширяването на неговата функция по посока на допълнителното му знаково натоварване и добиването на наративност. Ако думата е вдъхновявала за нещо творческо, то илюстраторът се е опитвал да го реализира. По този начин инициалът се превръща в коментар или в обяснение на литургичния текст, правейки директни отпратки към същинския акт на литургията. Илюминаторът е създал изображения на инициала, които изваждат образи от литургията. Думата, нейният инициал, извикват образ, който може да бъде литургичен обект или свято място в църквата, и така създаденият образ припомня сакрални действия и идеи[7].

---

[1] **Džurova, A.** L'enluminure des manuscrits liturgique grecs des XVe–XVIIIe siécles (Conservatisme et innovations). – В: Actes du Vie Colloque International de Paléographie Greque, Drama, 21–27 septembre 2003. – В: Vivlioamphiastis. Annexe 1, Athémes 2008, I–III, p. 496; Още в тази връзка виж украсата на Cod. Vat. gr. 463 от XI век, съдържащ Словата на Григорий Богослов

[2] **Walter, Chr.** Art and Ritual of the Byzantine Church. London, 1982, p. 65.

[3] Става дума за група луксозни ръкописи, създадени от кръга писачи и илюстратори, възникнал около Матей от Мира и Лука от Кипър, и получили широко разпространение в целия православен свят благодарение на пътуващите монаси и практиката да се даряват луксозно украсени ръкописи на манастирските обители в Синая, Света гора, Метеора и други. Тук ще се спрем на някои правени във Влашко ръкописи и ще потърсим паралели в украсата на други ръкописи, също принадлежащи към тази група с пищната си украса, като ще целим да покажем променената функция на инициала и превръщането му в част от изобразителния дискурс. Допълнителна информация за ръкописите виж в индекса.

[4] Виж литургичните свитъци от библиотеката на гръцката патриаршия в Йерусалим – Stavrou №109 от XI век националната библиотека в Атина – Nat. Lib. №2759 от XII век и Патмос №707 от XIII век, свитък с литургии от Синай, cod. 1026 от XIII век.

[5] **Galavaris, G.**, The Problem of the Illustration of Liturgical Texts and the Initial. – В: Byzantine East, Latin West. Princeton, 1995, p. 355.

[6] **Джурова, А.**, Увод в славянската кодикология. София, 1997, с. 146.

Тази промяна във функцията на инициала не е цялостна, тя не води до пълното превръщане на инициалите в ръкописите в изобразителен елемент от украсата и не се разпространява във всички видове ръкописи, а показва тенденция, тясно обвързана с луксозни образци на книгите, съдържащи трите литургии на Йоан Златоуст, Василий Велики и Григорий Декаполит, които са били предназначени за високопоставени духовни лица, монаси и отслужващите литургията свещеници. В тях ясно се подчертава символиката на литургичното действо и ролята на свещенослужителя в него. Те представляват тип визуален коментар, който има своето съответствие в тълкувателната литература и тук със средствата на изобразителния дискурс, както и посредством псевдоканоничните тълкувания, които свещениците преписват, се цели внушаването на респект чрез разкриването на великите тайнства, които се извършват по време на църковната служба и чрез разбулването на мистичния смисъл на литургията да се търси изтъкването на ролята на свещеника (или по-общо на низшето духовенство) като посредническо звено между Бога и присъстващите в църквата. Набляга се на поведението на Божиите служители – със съществено значение за облика им на пастири и Божии представители на земята[8]. Интересно е, че този тип ръкописи са предназначени за употреба от свещениците, те не са направени така, че да са близки на взора на вярващите, както това се случва в литургичните свитъци, които, положени върху църковния пулт, са представлявали част от великолепието на византийския богослужебен ритуал и са били достъпни за погледа на участващите в литургията миряни[9]. Тоест, идеите за всепроникващата творческа сила на Божието слово и насочващият паралел между земната и небесната литургия[10], които можем да видим в редица псевдоканонични тълкувания[11] на православното богослужение и намерили място в църковните стенописи, са придобили тук формата на визуализиран акцент. И по този начин виждаме как буквата, сама по себе си вместилище на мистичност, става в този тип украсени ръкописи едновременно вербален, визуален и функционален знак, свързан с двойната символика на богослужебния ритуал.

При проучените досега от нас ръкописи от тази група, с изключение на РАН ms. rom.

---

[7] **Galavaris, G**. The Problem of the Illustration of Liturgical Texts and the Initial. – В: Byzantine East, Latin West. Princeton, 1995, p. 360.

[8] **Милтенова, А**. Към въпроса за тълкуването на литургията и устройството на църквата в славянските ръкописи. – В: Образ и слово, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова, София, София, 2004, с. 221.

[9] Виж свитъка от Хиляндарския манастир Chil. gr. 233, също с литургията на Йоан Златоуст, славянския свитък – Sin. sl. 38/N, съдържащ службата на Йоан Златоуст от XIV век и латинските Exulet I от първата половина на XI век и Exulet II от втората половина на XI век, съхранявани в архива на град Бари, където за разлика от византийската и славянската традиция те показват значително по-богата украса. При тези два латински свитъка текстът е бил ориентиран към четящия на пулта духовник, а миниатюрите – към миряните в храма. Виж: **Джурова, А.** В света….., oper. cit., 2007, с. 31–32.

[10] **Милтенова, А.** Към въпроса за тълкуването на литургията и устройството на църквата в славянските ръкописи. – В: Образ и слово, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова, София, София, 2004, с. 217.

[11] Показателни в тази област са изследванията на **Мирковић, А.** Анђели и демони на капителама у цркви Св. Димитриja Маркова манастира код Скопља. – В: Иконографске студиje, Нови Сад, 1974, с. 253–261; **Иванова, Кл.** Слово за Св. Василий Велики и на отец Ефрем за светата литургия, как подобава да се стои в църквата със страх и трепет. – В: Palaeobulgarica, XXVI, 2002, №1, с. 3–16; **Милтенова, А.** Към въпроса за тълкуването на литургията и устройството на църквата в славянските ръкописи. – В: Образ и слово, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова, София, София, 2004, стр. 215–231.

1790[12], РАН ms. slav. 170[13], триезичния ръкопис (среднобългарски, румънски и гръцки) от филиала на библиотеката на Румънската академия на науката в Клуж-Напока ms. rom. 1216[14] и РАН ms. rom. 1384[15], са ни известни само гръцки ръкописи, развиващи и показващи иновационната тенденция. Това се дължи на факта, че през седемнадесетото столетие се разгаря истинска битка за налагане на гръцкия език като богослужебен език на църквата във Влашкото княжество. Това се дължи на упоритите усилия на гръцкото духовенство, намиращо се на отвъддунавските територии, подкрепяно от Цариградската патриаршия, да изтъкне предимствата на богослужението на гръцки език и да измести практиката то да се извършва на среднобългарски език.

Фактът, че тези ръкописи са били насочени към свещенослужителите, подсказва и другата причина, поради която се създават толкова много украсени служебници, чийто визуален дискурс подсилва внушението на светото тайнство и величието на евхаристийното действо. И това е нуждата да се засили усещането за пастирската мисия и важната роля, която изпълнява православното духовенство в епоха, в която посредством развитието на мисълта проникват много нови влияния, а Католическата църква не спира своите опити да разпростре влиянието си над по-широк кръг от миряни. Затова в края на XVI век започва усилено производство на ръкописи, съдържащи литургиите на Йоан Залтоуст, Василий Велики и Григорий Декаполит. Промененият статус на православните страни и насоченият им към оцеляване *modus vivendi* води до затварянето на общността и до максималния ѝ стремеж да съхрани изконната вяра чрез ревностното придържане към православието и участието в литургичното действо[16]. По линия на това отстояване на религиозната идентичност се явява и експлицитно изведеният образ на свещеника, представен в различни ипостази – отслужващ литургия, благославящ или изобразен в молитвена поза, както и изображенията на Христос, включени в структурата на инициалните букви. Всички те имат за цел по сетивен път да засилят внушението на великото тайнство на свещеническото звание. Така инициалът, натоварен с допълнителна изобразителна функция, се превръща във визуален дискурс, който, от една страна, разкрива мистерийната, дидактичната и сотирологична същност на светата литургия, а от друга, отново се отразява посоката на съвременната богословска мисъл.

Най-общо можем да разделим инициалите в тези ръкописи на:

– **Илюстративни инициали**[17], които са директно свързани с моменти от литургията и представят визуално нейното мистично внушение като вид тълкувателни образи – такива са инициалите, изобразяващи светец в молитвена поза, свещеник и ангел, коленичили пред олтарната маса, Йоан Златоуст с отворена книга в ръце, свещеници с дяконски богослужебни одежди, които държат в ръцете си стилизирана дарохранителница;

---

[12] Това е Служебникът на митрополит Стефан, съхраняван в библиотеката на Румънската академия на науките под номер 1790. Той е изписан на кирилица и съдържа текста на литургичните молитви на среднобългарски и гръцки език. В началото на служебника е поместен превод на румънски на Символа на вярата. Това е ръкописът, повлиян от школата на Матей от Мира и Лука от Кипър, който съдържа най-многобройни инициали, визуализиращи догматичното съдържание на текста. Украсата на този ръкопис включва и миниатюри, както на авторите на двете литургии – Йоан Златоуст и Василий Велики, които също показват връзката му с литургичните книги, изработвани от гръцките кописти във влашкото княжество, повлияни от ксилогравюрата, използвана в украсата на печатните книги, така и текстови миниатюри, които допринасят допълнително за блясъка на този луксозен ръкопис.

[13] Славянски ръкопис също от седмнадесетото столетие, изработен в Молдова през 1643 година от Иванко от Ръдъуц по поръка на великия логотет Теодор Иванович и подарен на архиепископа и митрополит на Сучава Варлаам. Ръкописът е бил притежание на манастира Секу, окръг Нямц. За съжаление, този кодекс не беше на разположение при нашата работа в библиотеката на Румънската академия на науките и снимковият материал от него ни бе любезно предоставен от н.с. д-р Лучия Тоадер от Румънската академия на науките.

[14] Цитиран по **Buluţa, Gh., S. Craia.** Manuscrise miniate… oper.cit., Bucureşti, 1984, p. 23.

[15] Ръкопис, изписан на румънски език с кирилски букви. Завършен е през 1792 г. във Влашко. Особеното при него е, че качеството на писмото и хартията е доста по-слабо. Текстът е изписан с бързописно курсивно писмо, а голяма част от украсителните елементи са недовършени или неоцветени. Освен това тук в края на осемнадесетото столетие виждаме човешки изображения, нямащи нищо общо с литургичния текст и представящи някои нови елементи, като човешките торсове в концовката на f.78б, която представя пищна барокова цветна композиция, и сред цветята са изобразени фигурите на биещи се хора. Единият човек дърпа другия за косата, докато вторият замахва срещу първия с брадва.

[16] **Džurova, A.** L’enluminure des manuscrits liturgique grecs des XVe–XVIIIe siécles (Conservatisme et innovations). – B: Actes du Vie Colloque International de Paléographie Greque, Drama, 21–27 septembre 2003. – B: Vivlioamphiastis. Annexe 1, Athémes 2008, I–III, 489–508.

[17] Интересен паралел тук можем да направим с изследването на **Даринка Караджова** – За илюстриращи-

Пример за илюстративни инициали са тези в ръкопис Ms. 23 MNAR[18]:

1. f.6а – Образът на коленичил светец в молитвена поза, изобразен в бадемовиден медальон, който образува рамката на начална буква „**О**”. С този инициал започва молитвата „Трисвятой”. От рамката, образуваща буквата „**О**”, излизат стилизирани цветя, по чашките на които са накацали птици в различни ипостази – кълвящи цветовете, разперили криле, заровили клюн в крилата си, а в основата и на върха на рамката е изобразено животинче, наподобяващо заек, отново в различни ипостази – отдолу спящо, а отгоре е изобразено в движение с извита назад глава.

2. f.34б – Във вътрешността на медальон, образуван от плетеници, образуващи буквата „**О**”, е изобразен свещеник, коленичил пред олтарната маса, поставил едната си ръка върху гърдите, а другата е протегната към олтара, където са положени потирът и дискосът със светите дарове, а над олтарната маса е изобразен летящ ангел. С този инициал започва молитвата, с която свещеникът се обръща към Иисус Христос, докато се пее Херувимската песен.

При представената в този инициал иконографска тема ясно личи функционалната връзка между текст и изображение. Коленичилият свещеник и летящият ангел са представени в момента на отслужване на литургията и то докато се пее Херувимската песен, тоест, когато с тайнството на своето действие той става равен на отслужващите небесната литургия херувими.

В ръкопис РАН ms. rom.1790, който съдържа внушителния брой от 216 инициала, които са представителни за тенденцията към визуализация на догматичното съдържание на текста. Примери за илюстративни инициали тук са:

1. f.29б – инициал „**П**”, във формата на порта, отгоре на която се кацнали две птици. Вътре в инициала е изобразена сцената на тайната вечеря; С този инициал започва: *„Вземете, яжте: това е Моето тяло...”*;

2. f.30а – инициал „**П**”, отново във формата на порта, който е изобразена сцената на тайната вечеря и с него започва: *„Пийте от нея всички. Това е Новият завет на Моята кръв...”*;

3. f.91а – епископ, благославящ млад, коленичил пред него, дякон;

В cod. D. gr. 64[19] примери за този тип инициали са:

1. f.9б – Пред първата молитва на верните в инициална буква „Е“ е изобразен епископ, вероятно Йоан Златоуст, с отворена книга в ръце.

2. f.17б – В структурата на инициал „**М**“ е изобразен свещеник, над когото има два крилати дракона, под бюст на архангел. Тази тема съответства на началото на молитвата с благословиите над градовете и илюстрира земната и небесната литургия.

3. f.17б – в инициал „**Є**“ е изобразен свещеник, който държи потир и хляб, той е разположен в началото на молитвата, четена след причестяването на духовниците. Инициалът включва и растителни елементи.

4. f.47б. – дякони с дяконски одежди държат в ръцете си стилизирана дарохранителница, образуват начална буква „Н“ на последната молитва на съсъдохранилището.

В ръкопис НБМК Гр. 41, богато украсен служебник от XVIII век, също можем да посочим съответствия по линия на изобразителната функция на инициала, такива са: f.18а – епископ, вероятно Йоан Златоуст, пред него е изобразена чаша, а над него – ангел. Между

те образни инициали в някои ръкописи от Котленския книжовен център през XVIII век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. 2. София, 1985, с. 226–234. Там тя посочва примери с инициали, които показват непосредствено съответствие между образ и слово, те са предимно антропоморфни мотиви (човешки лица), които имат илюстрираща, тълкувателна и ориентираща функция.

[18] Описанията на ръкописите, съхранявани в Румънския национален музей за изкуства са направени по каталога изработен от Л. Туджару. За повече подробности виж: **Tugearu, L**. Miniatura şi ornamentul manuscriselor din colecţia de artă medievală românească a Muzeului Naţional de Artă al României, vol. I: Manuscrise bizantine şi greceşti medievale târzii. Bucureşti, 1996.

[19] При описанията на функционалната връзка текст-образ при инициалите от cod. D. gr. 64 използваме и статията на Аксиния Джурова (**Джурова 2009**).

епископския и ангелския образ има драконовски глави, а отстрани – цветни мотиви; f.19а – изображение на епископ в рамка от драконовски глави и флорални мотиви; f.20б – епископ, държащ свитък, в рамка от дракони и флорални мотиви.

В ръкописите Ms. 15 MNAR[20] и Ms. 19 MNAR[21] липсват илюстративни инициали, макар те да са правени също от ученици на Матей от Мира и Лука от Кипър, илюстративни инициали не се срещат, също и в РАН ms. rom. 1384.

– **Декоративни инициали** – това са инициали, представящи растителни мотиви, съдове, от които израства дървото на живота, листа, разцъфнали или напъпили божури, стилизирани палмети, акантови листа. Те са пищни, силно повлияни от източните изкуства като стилизация, трактовка и колорит; към тях ще добавим и флоралните мотиви, показващи късноренесансова и барокова стилизация, плодове като ананаси, гроздове, рогът на изобилието, от който излизат клони и листа, оформящи хастите на буквата.

– **Инициали, натоварени със символично-тълкувателна функция** – Христос в чаша с купол над главата, Архангел, държащ копие в ръка, Христос в чаша, Христос в чаша в молитвена поза, Христос в чаша, а над главата му два дракона и ангел, Христос с небесното войнство, инициали, представящи поставените върху дискоса частици просфора и други, благославящият Христос, Христос с два ангела в краката му, Христос-Емануил, ангел, държащ в едната си ръка копие, а в другата – дракон, Света Богородица, оплакваща Иисус Христос, пауни, пиещи от извора на живота, изображение на Йоан Кръстител, пеликан, хранещ малкото си със собствената си кръв, пауни, пиещи от извора на живота, мотивът на кръста и благославящата ръка, чашата за причестяване и други.

Примери за този тип инициали в ръкопис РАН ms.rom. 1790 са:

f.8а – инициал с благославящия Христос; f.19б, f.71а, f.71б – инициали със Света Богородица; f.17а – Ангел с дяконски одежди; f.7б, f.48 б, f.75б, f.81б – Христос Архиерей благославя; f.58б – Серафим между два ангела; f.71б – Света богородица, оплакваща Христос, f.71б – Йоан Кръстител, f.77а – Иисус Христос между две риби, благославящ; f.79б – Иисус Христос, ангел и коленичил младеж; f.79б – Иисус Христос Архиерей благославя коленичила млада жена; f.82б – Иисус Христос благославя съд, към който се спуска гълъб, символизиращ светия Дух, f.87б – Иисус Христос държи в ръка земното кълбо, f.32а, f.78а – пеликан, хранещ малкото си със собствената си кръв и други.

В ръкопис D. gr. 64 – f.6а – Христос с два ангела в краката му, в рамка от растителни елементи и крилати дракони, f.10а – Христос в чаша с купол над главата, f.10б – Христос в чаша, f.14б – два пауна и растителни елементи образуват начална, f.16а – Христос в чаша в молитвена поза, f.16б – Христос в чаша, f.17б – Христос в чаша, а над главата му – два дракона и ангел, f.16б – Йоан Кръстител, f.18б – Христос в чаша; над главата му купол, а около него – обръч от крилати дракони; f.20а – Христос в чаша, с купол над главата, обграден от два крилати дракона и растителни мотиви; f.24а – Христос, изобразен в чаша, благославящ и с купол над главата; f.27б – благославящ Христос, f.28б – Христос с купол над главата си; f.48б – Христос с небесното войнство;

Подобни инициали в НБМК Гр. 41 – f.5а – Христос с два ангела в краката му, f.9б и f.21а – Христос Емануил в купол, с кръст отгоре, f.22б – Христос Емануил в благославяща поза, f.38б – инициал от флорални мотиви с кръст в средата, f.48б – Иисус Христос,благославящ.

В ръкопис Ms. 23 MNAR такива инициали са: f.5а – чаша, от която излизат листа, внушава идеята за дървото на живота, f.5б – кръст над крилати змии, f.12а – два пауна, разположени един срещу друг пият от чаша, използван в литургичната служба и с приближените една до друга глави, придържат кръст; f.16а – агнец, изобразен в центъра на концентрично описани кръгове, наподобяващи аура, f.22б, f.44а, f.52б – кръст с флорални и авиморфни мотиви, f.54б – пауни, изобразени един срещу друг с извърнати назад глави във вътрешността на флорална композиция, в която цветната чашка наподобява потира, използван в литургията.

---

[20] Ms. 15 MNAR е изписан и украсен от монахинята Мелания в Лвов, която е била ученичка на Матей от Мира, докато той живее и работи в Лвов. Ръкописът е писан след 1647 година.

[21] Ms. 19 MNAR е изписан и украсен е Порфирий, ученик на Лука от Кипър, предполага се, че е завършен през 1632 година.

В ръкопис Ms.19 MNAR пример за това са инициалите, съдържащи мотива на благославящата ръка, излизаща от цветна рамка, която изгражда хастите на буквата: f.3a, f.26a, f.53a, а в ръкопис Ms. 15 MNAR инициалите с пауни като тези на f.16a, f.31a, f.32a.

В ръкопис РАН ms. rom. 1384 мотивът с пеликан, разкъсващ гръдта си и хранещ малките си със собствената си кръв е прераснал в голяма концовка. Птицата и малките ѝ са разположени в барокова цветна композиция, изработена само с черно мастило.

– **Инициали, представящи фантастични животински фигури и реално съществуващи животни** в различни ипостази, както и фантастични същества, изображения с митологичен произход и хералдични мотиви, които също представят възможност за алегорично разчитане на изображенията – змии, птици, малки човешки фигури, катерещи се по ствола на буквата, маскерони, голи човешки фигури, човешки торсове, сирени[22] и фурии, шлемове със сфинксове, дракони с и без корони, зайци, крилати дракони, делфини, мечки и други причудливи създания, насочващи към репертоара на властващия в западното изкуство маниеризъм, характеризиращ се с гротескова образност. Тя прониква в кодексите посредством украсата на печатните книги, гравюрите и текстила; Тези инициали обикновено са съставени от преплетени клони, образуващи бадемовидна рамка, от която излизат клони, цветове, змии или драконови глави и крила, а около или в самата пищна рамка са разположени зайци и разнообразни пернати създания, или наподобяват дърво, на върха на което стои паун, или самите зооморфни създания изграждат с телата си хастите на буквата (Обр. 7).

Примери за този тип инициали в Служебника на митрополит Стефан РАН ms.rom. 1790 са: f.2a – куче, което яде цветя, f.9б – лъв, чиято опашка преминава в цвете, f.14б – мечка, която държи в лапите си разцъфнала клонка, f.20б – сирена с лице и торс на жена и рибя опашка, с два извити нагоре края в долната част на тялото, f.29a – два делфина, f.42б – крилато чудовище, което поглъща мишка, f.34a и f.74a – химера, която държи в устата си риба, f.47б – лисица, която напада гъска, f.50a – две риби, f.53a – вълк, от чиято уста излиза змей, f.54б – лисица, която души петел, f.95б – мечка с цветя в муцуната, f.19a – сокол и бухал, f.26a и f.68 – кълвач, f.32a – две гугутки, f.34б – орел и паун, f.43a – орел, прободен от стрела, f.48б – орел, хванал в клюна си змия, f.55a – змия.

В ръкопис НБКМ Гр. 41 – f.8a, f.9a – дракони и цветни мотиви, изграждат хастите на буквата, f.12a – крилати дракони и цветни мотиви; f.13б – прободен на копие дракон, f.13б – прободени на копие дракони, f.21б – змия, увита около клон, f.27a – крилати дракони, f.31б – змийски глави и тела образуват буквената хаста, f.39a – преплетените тела на крилати дракони, от чиито усти излизат цветни мотиви, f.43б – крилати дракони, прободени на мечове, f.46б – дракони с корони; f.55б – телата на змии с корони и гълъби, накацали по флоралните мотиви и други.

В ръкопис Ms. 19 MNAR такива инициали има на f.16a – риба с рог на челото, f.14a, f.16a, f.19a – крилати дракони, прободени със стрела, на f.18 и f.18б – крилати дракони, f.12б – грифон, на f.17б – птици-змии с корони, на f.56а и f.64 а увил телата си една в друга змии, някои от които имат корони, а други се превръщат в цветя.

---

[22] Смятаме, че инициалът, изобразяващ дългокоса жена, с гол торс, долната част на тялото на която се превръща в рибя опашка, с две извити нагоре краища представлява сирена, а не както посочва в изследването си на украсата на Служебника на митрополит Стефан BAR ms. sl. 1790 Дж. Попеску-Вълча – горгона. Ето как са описани горгоните в *Старогръцки легенди и митове* на Н. А. Кун, те са митологични същества, чието „тяло било покрито с блестящи, яки като стомана люспи. Имали грамадни медни ръце с остри нокти. На главите им вместо коса се движели със съскане отровни змии. Лицата на горгоните с острите им като ками зъби, с устни, червени като кръв, и с пламтящи от ярост очи изразявали такава злоба, били така ужасни, че всеки, който ги погледнел, се превръщал на камък. Горгоните бързо се носели из въздуха върху криле със златни блестящи пера”. Виж **Кун, Н. А.** Старогръцки легенди и митове, София, 1979, с. 67. Докато съвременно едно изключително популярно през тази епоха компилативно съчинение, наречено „Цветослов на добродетелта”, описва сирената точно такава, каквато я виждаме в този инициал „горната част на тялото изобразява красива жена, а долната част на тялото ѝ представлява рибя опашка, чиито две краища се извиват нагоре”. Виж: **Olteanu, P.** Floarea darurilor. Timişoara, 1992, pp.18. *Физиологът* също ни предоставя описание на горгоната и то е: „Горгоната има лицето на красива жена, но много безпътна. Космите на косата ѝ са змии, погледът ѝ е смъртта.“ Виж: **Velculescu, C., V. Gurianu.** Fiziolog. Bestiar. Bucureşti, 2000, p. 39.

В ръкопис Ms. 23 MNAR на f.46а – тигри, на f.9б и f.17б – орел, който напада заек и крилати дракони, на f.4а, f.8а, f.10б, f.15б, f.68б – змии с кучешки глави.

В ръкопис Ms. 15 MNAR: на f.20а – крилат дракон с човка, прободен от стрела, а от човката му излиза букет с камбанки, а на f.26а – крилати дракони.

В ръкопис D. gr. 64: на f.2а – пауни с красиви опашки и крилати дракони, f.13б – преплетени дракони и паун, f.26б – пауни, обградени с растителни орнаменти, f.30а – преплетени змии, f.30б – дракони с корони, f.39б – преплетени крилати дракони.

В ръкопис РАН ms. rom. 1384 такива инициали срещаме на f.13а – орел, захванал с единия си крак куче, което от своя страна е опряло предните си лапи и муцуната си в тялото на орела. От устата и крилете на орела излизат цветя, а птицата и кучето са стъпили върху зелен клон. Такъв инициал срещаме и в РАН ms. rom. 1790 на f.47б, но вместо куче е изобразен грифон. На същия лист, където са разположени четири инициала, има още един, който можем да причислим към тази група и това е змия, увила тялото си около цветна клонка, чието тяло, наместо глава и опашка, има две глави в двата си края. На f.36б инициалът изобразява змия с птича глава и човка, от която излизат големи листа. На f.54б има инициал, изобразяващ трикрак змей, прегърнал вълк, идентичен на инициала в Служебника на митрополит Стефан – РАН ms. rom. 1790, разположен на f.57, а на f.68б срещаме инициал с мечка, държаща тояга под свод от клони и цветя, подобно изображение на мечка срещаме и в инициал от Служебника на митрополит Стефан – РАН ms. rom. 1790 на f.74а, само че във втория ръкопис мечката държи кърпичка.

В инициала на f.59б, чиито хасти се състоят от кула, от двете страни на която успоредно се разполагат две драконови глави, излизащи от змийски тела. От пастта на тези две драконови глави се подават два човешки торса, върху чиито глави има широкополи шапки.

– инициали, представящи свитък, увит около ствола на буквата и съдържащ името на писача или поръчителя на ръкописа.

В Ms. 15 MNAR има инициал с името на писача на f.26а – представлява буква „Г”, наподобяваща колона (стълб)[23], около която е увит свитък. В ръкопис Ms. 19 MNAR на f.17а и f.42б има инициали с името на поръчителя на тази ръкописна книга. Първият инициал отново е буква „Г”, наподобяваща колона, а вторият е във формата на стрела (копие), около които е увит свитък с името на поръчителя. В ръкопис РАН ms. rom. 1384 на f.54а също има инициал със свитък, увит около колона, увенчан с две драконови глави с корони. Формата на тези инициали също може да бъде разчетена като знак. Колоната (стълб) в първия насочва към две символични тълкувания. Първото е на символ на отделния вярващ[24], тоест монахинята копист и илюминатор в първия ръкопис и поръчителят във втория напомнят за дълбоката си вяра. Второто отвежда към старозаветния разказ за храма на цар Соломон, в притвора на който той поставил два стълба, имената на които общо означават, че Бог ще подкрепя всички, които идват в храма[25], оттам и алегоричното напомняне за пространството на църквата, в което посредством литургията се осъществява връзката на общността, изповядваща християнската религия с божията благодат. При втория инициал, където в свитъка е изписано името на поръчителя, формата на буквата стрела (копие) може да се разчете като знак, насочващ към Псалм 119:4, където изразът „изострените стрели на Силния“ се тълкува от св. Августин като словото Божие[26], в знак на почит и преклонение, пред което поръчителят е заплатил изписването и уподобяването на този луксозен ръкопис.

Обособените дотук четири групи инициали се развиват, от една страна, като резултат от модифициращата функция на литургичните текстове и, от друга, показват промяна в естетиката на ръкописната украса през седемнадесетото столетие. Тази промяна се състои в проникването на ренесансови и барокови мотиви. Те обогатяват изразния език на копистите, превръщат се в част от него и довеждат до разширяването на функцията на инициала, който в посочените ръкописи придобива допълнителни конотации, посредством силата на изображението.

---

[23] Подобни инициали виж в ръкописи Wie Abb 58.S.40, Wie Abb. 109, f.7v и Wie Abb. 133.f. 11r на Матей от Мира, примерите са посочени по О. Грациу (**Грациу 1982**).

[24] **Шиваров, Н**. Речник на библейските символи. София, 1992, с. 193.

[25] **Петканова, Д.** Средновековна литературна символика. София, 2000, с. 260.

[26] Ibidem, с. 160.

THE ALTERED FUNCTION OF THE INITIAL IN A GROUP OF LITURGICAL MANUSCRIPTS FROM THE 17TH–18TH CENTURIES

Lora Nenkovska

(SUMMARY)

This article presents the emergence of an interesting phenomenon in the decoration of the liturgical manuscript in some scriptoria on the Balkans in the 17th and 18th centuries, namely the extension of the function of the initial, and turning it into a visual expression, a direct reference to the liturgical text. The work examines the initial decoration of some manuscripts, studied *de visu;* also grouping of types of initials is suggested as well as analysis of their symbolic importance.

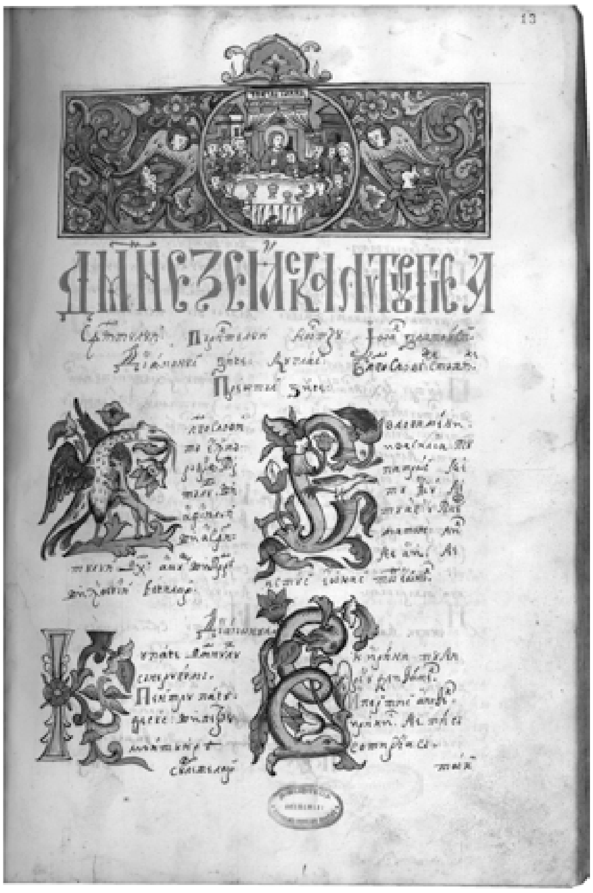

Обр. 1. Ръкопис BAR 1384, стр. 14, Служебник.

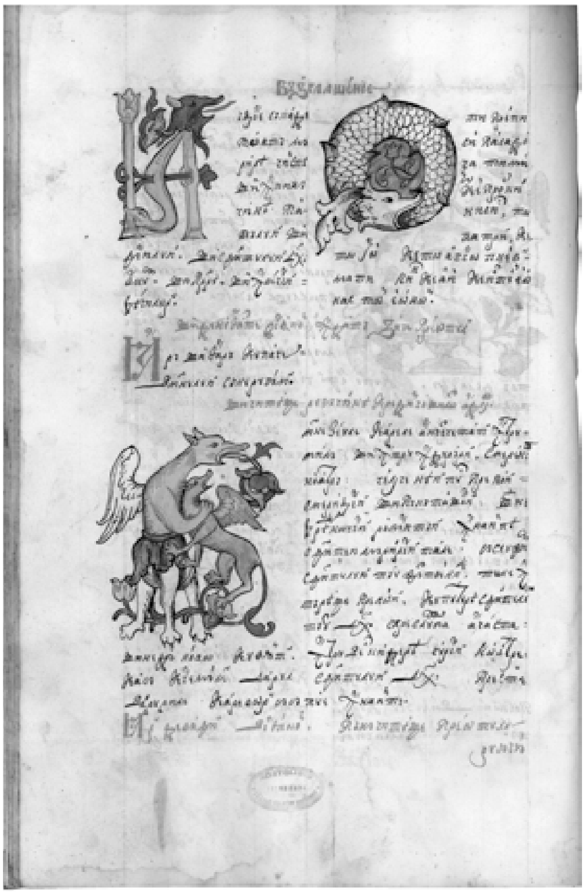

Обр. 2. Ръкопис BAR 1384, стр. 72r, Служебник.

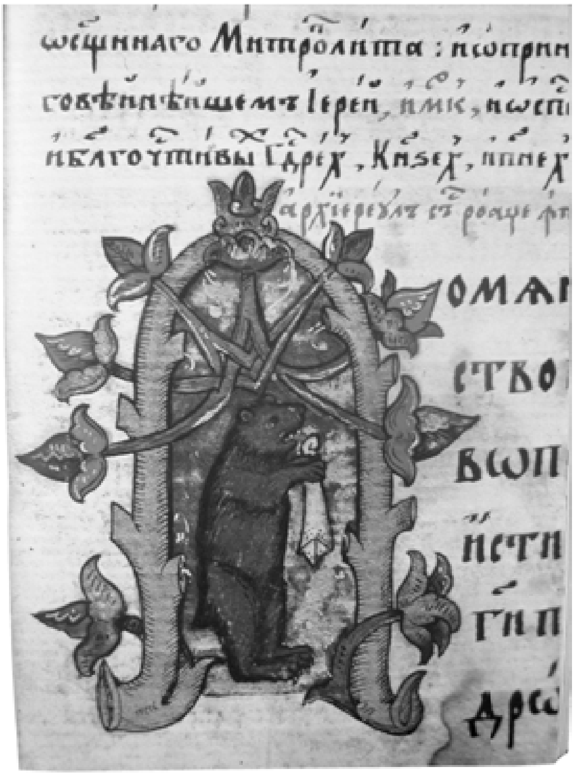

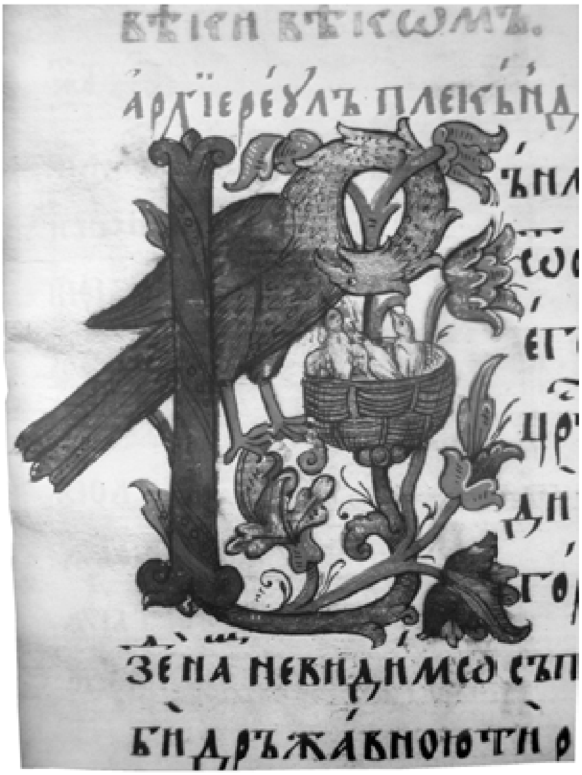

Обр. 3. Служебник на митрополит Стефан, BAR 1790, по Г. Попеску-Вълча.

Обр. 4. Служебник на митрополит Стефан, BAR 1790, по Г. Попеску-Вълча

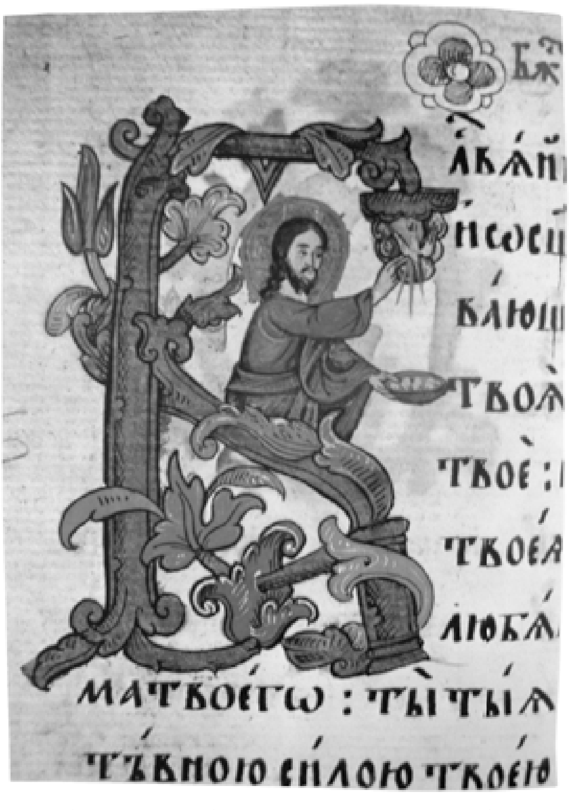

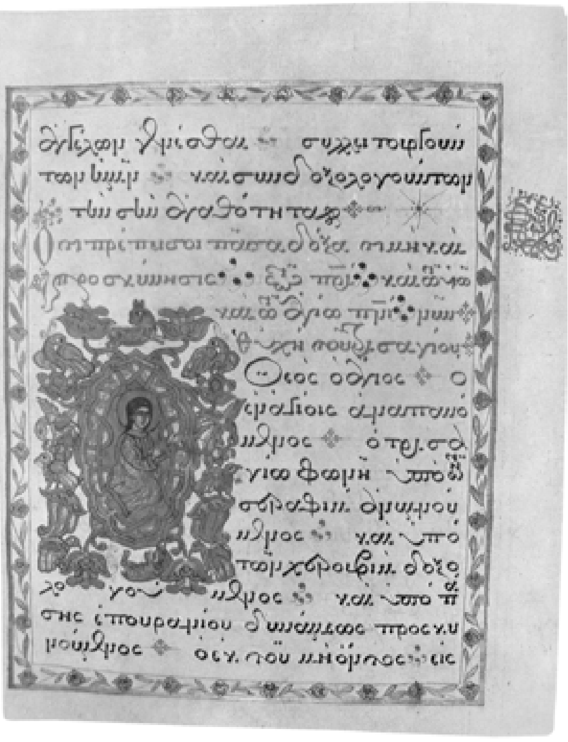

Обр. 5. Служебник на митрополит Стефан, BAR 1790, по Г. Попеску-Вълча.

Обр. 6. Служебник на митрополит Стефан, BAR 1790, по Г. Попеску-Вълча.

МУЗЕЙНИ ДЕЙНОСТИ
MUSEUM ACTIVITIES

**ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
БОЖИДАР ДИМИТРОВ**

**STUDIA IN HONOREM
BOZHIDARI DIMITROV**

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

АРИСТОКРАТИ И ВОЙНИ

СРЕБЪРНИТЕ КОЛАНИ НА БЪЛГАРИТЕ VII–VIII ВЕК

По повод на една изложба в Националния исторически музей

Мариела Инкова

Годината е 1902-ра, когато случайно трима братя от албанското село Врап, област Дурацо, откриват в нивата си съкровище от 41 предмета – златни коланни обкови, нитове, слитъци, четири златни купи, сребърна кана, сребърна кофа, една сребърна и три златни купи с дръжки и две златни пластини от канделабри (Обр. 1). Повечето от предметите били в голям меден съд. Няколко години след откриването, 39 от находките били откупени от американския милионер Дж. Пиерпонт Морган и дарени на Метрополитен музеум в Ню Йорк, една купа се съхранява в Археологическия музей в Истанбул, друга – в Музея на изкуствата Уолтърс в Балтимор, а трета принадлежи на частен колекционер в Париж. Съкровището е публикувано още през 1917 г. от австрийския изследовател Й. Стрижиговски, приписал го на източното изкуство от времето на Великото преселение на народите[1]. Едва през 1989 г. германският професор Й. Вернер го издава отново, но с нова интерпретация. Според него, то е част от съкровищницата на аварския хаган, отнето от българския вожд Кубер, който през последната четвърт на VII в., начело на „българите и сермисианците”, се оттегля на юг в пределите на византийската империя[2]. Обстоятелството, че сред коланните обкови има износени екземпляри, а също неупотребявани и дори полуфабрикати, според Ст. Станилов е доказателство, че находката е част от ювелирно ателие[3]. Най-вероятно е, че то функционирало в двора на кан Кубер и продукцията му задоволявала нуждите на българската аристокрация от луксозните знаци на власт (инсигнии), каквито през този период били коланните гарнитури.

Няколко години по-късно, по време на Втората световна война, отново в Албания – в село Ерсеке, област Корча, е открито второ съкровище от златни и сребърни обкови за колани и две сребърни византийски чинии с контролни печати на император Констанс II от периода 641–651 г. и 659–661/3 г. (Обр. 2). Според несигурни източници то е конфискувано от окупационните власти за съкровищницата на Райха и едва през 1981 г. е изложено от анонимен собственик на публичен търг в аукциона на „Сотбис“ в Лондон[4]. Възникналата тогава дискусия подлага на съмнение автентичността на съкровището, поради което собственикът го изтегля от аукциона. Едва през първото десетилетие на XXI век е откупено от анонимен частен колекционер от САЩ. Единственото издание на съкровището е каталогът на аукционна къща „Сотбис“, където е идентифицирано като аварско.

Коланните обкови и от двете колективни находки са украсени в идентичен стил, наричан „грифони-ластари”, известен доскоро единствено от аварската металопластика от

---

[1] **Strzygowski, J.** Altai-Iran und Wolkerwanderung. Leipzig, 1917; **Stadler, P.** Argumente für die Echtheit des, Avar Treasure“. Mitteilungen der antropologischen Gesellschaft in Wien. Band 118119, 1988/89, 3, 193–217.

[2] **Werner, J.** Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

[3] **Станилов, Ст.** Художественият метал на българското ханство на Дунав VII–IX в. Опит за емпирично изследване. София, 2006; **Stanilov, St.** Die Metallkunst des Bulgarenkhanats der Donau 7.–9. Jh. Versuch einer emprischen Untersuchung. Sofia, 2006; **Stanilov, St., R. Raschev.** Denkmaler aus dem Komplex Vrap-Erseke in Bulgarien; **Daim, F. & J. Drauschke** (Hrsg.). Der Schatzfund von Vrap und verwandte Fundkomplexe/ The Vrap Treasure and Related Findings. Mainz, 2012. Handschrift (Unter dem Druck).

[4] Catalogue of the Avar Treasure. Sotheby Parke Bernet & Co., London 1981.

VII–VIII в. Така, дълги години, съкровищата стояха изолирано, непознати за широката общественост и без сигурна видима връзка с културата на езическа България.

Същевременно, вниманието на българската средновековна археология през последните десетилетия бе фокусирано върху владетеля, неговата титулатура, столицата и резиденциите му, неговите сакрални вещи и обреди. Носителите на аристократичната култура и тяхната йерархия в старобългарското общество обаче, бяха познати единствено от възпоменателните надписи, подсказващи взаимоотношения на васалитет между владетеля и неговите *„хранени хора*”. Луксозните, знакови вещи, изработени от благороден метал и символизиращи статуса на притежателите им в обществото, се свеждаха до единични находки като Вторият коланен накит от Мадара, двата медальона на кан Омуртаг, златните пръстени от Плиска, Мътница, Видинско, и чашата на жупана Сивин.

През последните десетилетия в българските музеи постъпват отделни коланни обкови, отлети от сребърни и медни сплави, с идентична на комплектите от Врап и Ерсеке украса[5]. Първите находки са случайно открити, едната – тока и апликация, произхожда от Южна България – с. Златари, Ямболско[6], а втората – сребърен накрайник и сребърна шарнирна апликация е от землището на с. Велино, Шуменско[7]. През следващите години единични паметници в същия стил попадат в частни колекции, други – в българските музеи. Всички те поставят въпроса за връзката им със съкровищата, открити в Албания, за разпространението на този ювелирен стил на Балканите и най-вече за съществуването в пределите на Българското канство на Долен Дунав на производство и на производствен център, задоволявал необходимостта от знаци и символи на властта за българската аристокрация от VII–VIII век.

Едва в началото на XXI в., последователно чрез редовни и спасителни археологически разкопки, бяха разкрити няколко гроба на български аристократи-воини от края на VII – началото на VIII в. Сред техния инвентар са коланни комплекти, конска сбруя, накити от благороден метал, определяни като рангови знаци за висок социален статус. Почти веднага след откриването им, находките са консервирани от водещи български реставратори и публикувани в специализирани издания, но все още остават недостатъчно известни сред българската общественост.

Така, на 15 май 2015 година, по повод Деня и Нощта на музеите, Националният исторически музей със съдействието на Регионалния исторически музей – Шумен и Археологическия музей „Марица – Изток”, Раднево, представиха за първи път заедно, в камерна изложба в София, всички новоразкрити комплекси – от Националния археологически резерват Кабиюк, шуменския квартал Дивдядово и от с. Гледачево, Старозагорско (Обр. 3). В изложбата участват и отделни находки в същия стил, откупувани през годините от Националния исторически музей, както и копия на знакови за езическия период паметници, представящи аристократичната култура на българите от VII–IX в.

Централна позиция в изложбата е отделена на един от най-рано откритите репрезентативни паметници – находката от Велино, Шуменско, включваща масивен сребърен накрайник, декориран с двулистни и трилистни полупалмети, израстващи от повлеци, и сребърна шарнирна апликация с изображение на орлоглав грифон[8]. Идентичната украса с коланните обкови от съкровището от Врап обосновават идентифицирането на всички обкови в този стил под наименованието ювелирна група „Врап-Велино”. В същата витрина посетителите биха могли да видят и още една интересна находка – ажурен сребърен накрайник, открит в землището на с. Каменово, Разградско[9]. Украсен е с аналогичните повлеци и полупалмети. Паметникът е част от колективна находка, предадена на Националния музей, която включва бронзови палчати фибули, ашик и култови фигурки – „уроди". Още една ажурна апликация с идентично изображение на орлоглав грифон, но този път отлята от евтина суровина – медна сплав, илюстрира разпространението на коланите в този стил надолу по социалната скала[10]. В същата витрина е експонирана и тока, изработена в този стил от колекцията на Д. Господинов[11].

---

[5] **Инкова, М.** Коланите на групата „Врап“ в България (Функционална характеристика на обковите за колани и опит за социализация). – Известия на Националния исторически музей, 2004, XIV, 150–186.

[6] **Възарова, Ж.** Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XI в. – В: Плиска – Преслав. С., 1981, 3, 53, обр. 24.

[7] **Станилов, Ст., г. Атанасов.** Сребърни украси за колан от Шуменския музей. – В: Археология, 1993, 1, 43–53.

[8] **Станилов, Ст., г. Атанасов.** Сребърни украси…, 43–53.

[9] **Писарова, В.** Нова находка от накити и култови предмети от 7 в. от района на Кубрат. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Шумен, 1997, 3, 288–295.

Най-ранната находка, представена в изложбата обаче, е колективният гроб, открит от М. Тонкова при проучването на ямно светилище от V–IV в. пр. Хр. в центъра на с. Гледачево, Старозагорско[12]. В гробната яма, разположена сред вкопани и вероятно наземни съоръжения в светилището, са разкрити скелетите на четири индивида. Антропологическата експертиза сочи, че те принадлежат на млад мъж, около 20–22-годишен, на 14–годишен юноша и две деца, съответно на 9–10 и 6–7 години. Всички находки са открити около първите три скелета – златни копчета, златна висулка, подобна на колелце със спици, два комплекта сребърни обкови за колан, съставени от токи с трапецовидни плочки, правоъгълни апликации, украсени с нитови главички и накрайници (Обр. 4), железни фрагменти от обкова на дървено ведро, огниво, нож, сребърен накрайник към ножницата и две костени пластинки. По-представителната коланна гарнитура има масивен накрайник и апликация, украсени с S-овидни мотиви, напомнящи виещите се повлеци върху обковите от съкровището от Ерсеке и, за разлика от останалите обкови, са частично позлатени. Сиптоматична е златната «рулевидна» висулка, чиито преки паралели са известни от комплексите от Северночерноморските степи – Малая Перешчепина, Ясиново, Макуховка, Новые Санжари, Большая Ороловка, Ростовска област, всички датирани до средата на VII в. Коментираната висулка от с. Гледачево представя най-южната точка на разпространение на този тип вещи[13]. Преките паралели с обковите от Ерсеке и с комплексите от Северното Причерноморие датират находката в последната третина на VII–първата третина на VIII в.

Специален интерес, поради представените възстановки на придружаващите изложбата постери, заслужава и следващият археологически комплекс в Националния резерват Кабиюк, проучен от Р. Рашев и специалисти от РИМ – Шумен[14]. Той представлява четири могили, разположени в ъглите на правилен четириъгълник, ориентиран по ъглите на света. За интерпретацията на паметника е от значение, че могилите попадат в непосредствена близост до второто по големина землено укрепление, разположено до столичния аул Плиска. Проучванията сочат, че могилите са насипани през първата половина на IX в., а под тях е имало старобългарско селище от втората половина на VIII в. Най-интересното откритие обаче е направено през 2005 година при разкопаването на четвъртата могила. Под нейния насип е разкопан гроб на български аристократ от самото начало на VIII в. Според антропологическия анализ костните останки принадлежат на 20–22-годишен индивид, погребан с глава на север в специална дървена рамка-ковчег. При краката е положено конско «чучело» – конски череп и крайници. Сред находките впечатляват двата сребърни колана, сабята, пълният комплект конска сбруя, включително сребърни луновидни апликации, начелник за «султан», сребърни позлатени фалери, позлатени пирамидални обкови за пискюли (?), глинена кана, златни обеци и копче. Липсващите кости от китката и наличието само на част от сабята дават основание да се предположи, че младият войн е починал по време на сражение. Морфологичните особености на сабята, вероятната ѝ дължина, достигаща едва до 75 см, почти правият клин, сребърният накрайник на дръжката я отнасят към най-ранните образци на този вид въоръжение от езическия период. Интерес представлява запазената на места кожа от тихоокеански скат (вид акула), облицовала дървената ножница. Характерът на гробното съоръжение, полагането на „чучело”, луксозните, репрезентативни вещи – обеците, обкованите със сребро колани (Обр. 5), конска сбруя и въоръжение, подсказват високия социален статус на погребания български воин.

---

[10] **Инкова, М.** Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Шумен, 1997, 3, 256–264.

[11] Изказвам своята благодарност на Д. Господинов за съдействието и възможността паметникът да участва в изложбата.

[12] **Даскалов, М., М. Тонкова.** Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско. – В: Археология, 2010, 3–4, 79–103.

[13] **Даскалов, М., М. Тонкова.** Ранносредновековен…, 93–99.

[14] **Рашев, Р., Ст. Станилов, Ст. Стойчев.** Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014.

Безспорно, най-представителният сред коланите от изложбата е откритият в гроб №3 от старобългарския некропол в шуменския квартал Дивдядово[15]. Сведенията за некропола датират от 1877 г., когато, според личния архив на шуменец, „при копаене на лозето на Андрей Величков, една от дъщерите му намерила два сребърни колана и украсена сребърна чаша”. За съжаление, вещите били претопени от местния златар. Повече от век по-късно, при редовни археологически разкопки в същия квартал, е проучен женски гроб с луксозни дарове – огърлица от златни мъниста, чифт обеци с гранулация и филигран, датирани в VIII – началото на IX в[16].

Гроб №3 също е открит случайно, при изкопни дейности за полагане на водопровод. Погребаният е бил на средна възраст и, ако се съди по костните отлагания по прешлените на гръбначния стълб – с тежки заболявания. Положен е с глава на запад и със скръстени ръце, а пластът въглени и пепел под скелета подсказва за извършените, преди полагането му в гроба, обреди. Сред поставените лични вещи и дарове в старобългарските некрополи сравнително рядко се среща сърп, счупен на две части. До дясната му ръка са открити бойна брадва, а около таза – железен нож, подсказващи, че погребаният е войн. При краката на скелета са открити медни фрагменти от украсен чрез изчукване обков на ведро и амфоровидна глинена стомна.

Около тазовите кости са открити два комплекта обкови за колани, единият – от бронзови елементи, а вторият и, безспорно най-репрезентативният от известните досега гарнитури от езическия период на Първото българско царство – сребърен, с масивен позлатен накрайник, украсен с ластари, позлатена гайка, тока с плочка и няколко правоъгълни апликации с халки (Обр. 6). Богатият инвентар сочи, че погребаният е принадлежал към военната българска аристокрация от първата половина на VIII в.

Гроб 6 от същия некропол е проучен отново при спасителни разкопки[17]. Скелетът принадлежи на 16-годишно момиче. И тук са установени обредни действия, извършени по време на погребението. Гробната яма е с ниша, погребаното момиче е било със завързани крака, а около тялото са били поставени купчинки с камъни. Откритите около черепа накити също сочат привилегированото положение на индивида – около черепа са открити четири обеци от т.н. пастирски тип, изработени от медна сплав и впоследствие посребрени, а около гръдния кош – 19 мъниста от стъкло и едно от медна сплав.

Един рядко срещан накит от езически период е диадемата, представена в изложбата с екземпляра от старобългарския некропол при с. Дибич, Шуменско[18]. Изработена е от медни, впоследствие усукани телчета, а закопчаването е с помощта на петлик. Поставянето ѝ в гроб от езически некропол маркира по-особения статус на погребения индивид.

Съкровищата, открити в Албания, с основание са свързвани от някои изследователи с личността на кан Кубер[19] – чичото на кан Тервел, споменат в един от надписите около Мадарския конник[20]. Представените в изложбата комплекси произхождат от зоната на езическата столица Плиска, а също и на юг от Хемус – от областта Загоре, присъединена към Българското канство по времето на кан Тервел[21]. Така очертаният ареал на разпространение с основание отнася коланите от групата „Врап–Велино“ към отличителните знаци на българската аристокрация от времето на първите управляващи династии – Дуло, Вокил, Угаин. Пред настоящите и бъдещи изследователи остава въпросът дали и по време на Крумовата династия, т.е. през първата половина на IX в., модата на този тип колани, украсени в стила „грифони-ластари”, продължава. Сигурно е, че след приемането на християнството тази традиция прекъсва, а в българската металопластика навлизат нови форми и орнаменти, но вече под силното влияние на византийската естетика.

---

[15] **Атанасов, г., Св. Венелинова, Ст. Стойчев.** Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). – В: Археология, 2007, 1–4, 57–66; **Atanasov, G., Venelinova, S., St. Stoychev.** An Early Medieval Graveyard in the Divdyadovo, Quarter of Shumen (NE Bulgaria). – In: Archaeologia Bulgarica, XII, 2008, 2, 59–80.

[16] **Балабанов, Т., г. Атанасов.** Ранносредновековен некропол в кв. Дивдядово, гр. Шумен. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Велико Търново, 2007, 138–153.

[17] **Атанасов, г., Св. Венелинова, Ст. Стойчев.** Ранносредновековен…, 57–66.

[18] *Непубликувана.* Непубликуван доклад на **Р. Рашев, Ст. Станилов** на XXXVIII Национална археологическа конференция в Смолян, юни 1995 година. За некропола вж. **Рашев, Р., Ст. Станилов.** Старобългарски некропол при с. Дибич, община Шумен. – В: АОР през 1994 година. Смолян, 1995, 121.

[19] **Werner, J.** Der Schatzfund von Vrap…, 1989.

[20] **Бешевлиев, В.** Първо-български надписи. С., 1992, 97–115.

[21] **Тотев, Б., О. Пелевина.** „Находките“ от Велино и Златари и аристократичните гробове на дунавските

За по-пълното представяне на комплексите, изложбата е придружена с постери, дело на колегите Панайот Антонов от РИМ – Шумен и Пламен Караилиев от АММИ – Раднево. Куратор на изложбата е гл. ас. д-р Мариела Инкова, а в колектива, работил по изложбата, от НИМ участват и Елена Бояджиева, художник, Стефан Стефанов, завеждащ отдел „Пространствено оформление”, Красимир Кръстев, главен експерт по музейно осветление, Агнеса Прокопиева-Василева, отдел „Екскурзоводи”, Мая Нанкова, отдел „Връзки с обществеността”. Изложбата стана възможна и благодарение на съдействието на проф. Божидар Димитров, директор на НИМ, Даниел Руменов, директор на РИМ – Шумен, и Пламен Караилиев, директор на АММИ – Раднево.

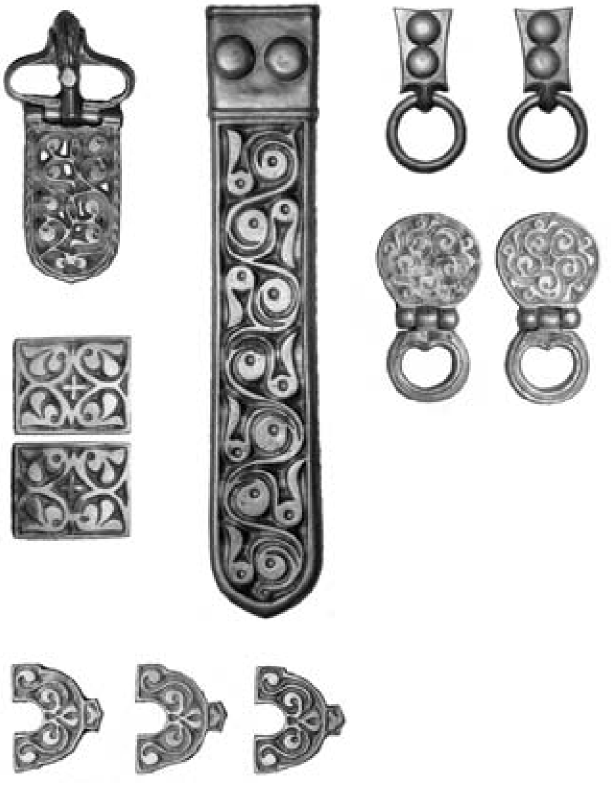

Обр. 1. Златни и сребърни обкови от съкровището от Ерсеке, Албания (сн. Ф. Дайм).

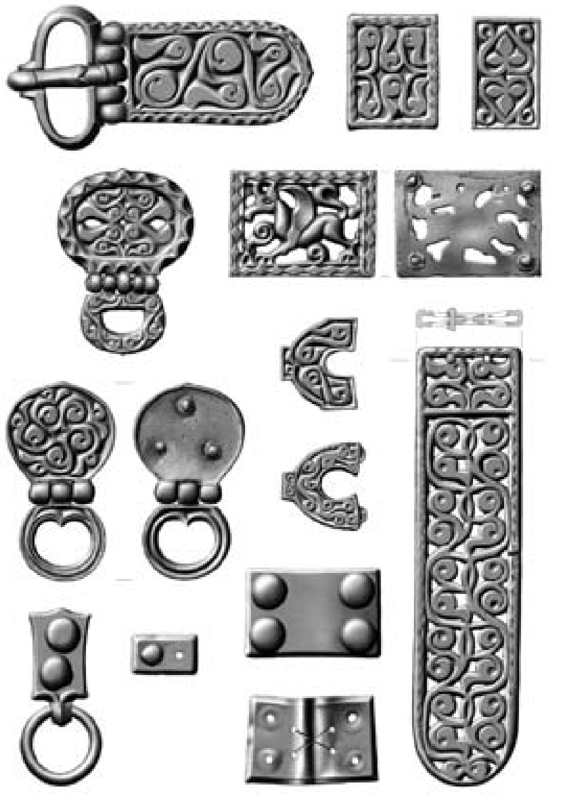

Обр. 2. Златни коланни обкови от съкровището от Врап, Албания (по Вернер, Й.).

българи. – В: Археология, 2010, 3-4, 77; **Даскалов, М., М. Тонкова.** Ранносредновековен …, – В: Археология, 2010, 3–4, 98–99; **Theophanes.** Chronographia. – В. ГИБИ, С., 1960, III, 285; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. С., 1994, С, 1, 164–171; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на Средновековна България VII–XIV век”. С., 2006; **В. Гюзелев.** Хан Тервел през погледа на историка. – В: **Дончев, А., В. Гюзелев.** Хан Тервел. С., 2015, 61–137; **Атанасов, г.** Първостроителите на българската държавност. С., 2015, 287–290.

Обр. 3. Зала III – Изложбата „Аристократи и войни. Сребърните колани на българите” с участието на РИМ – Шумен, АММИ – Раднево и НИМ (сн. Т. Димитров).

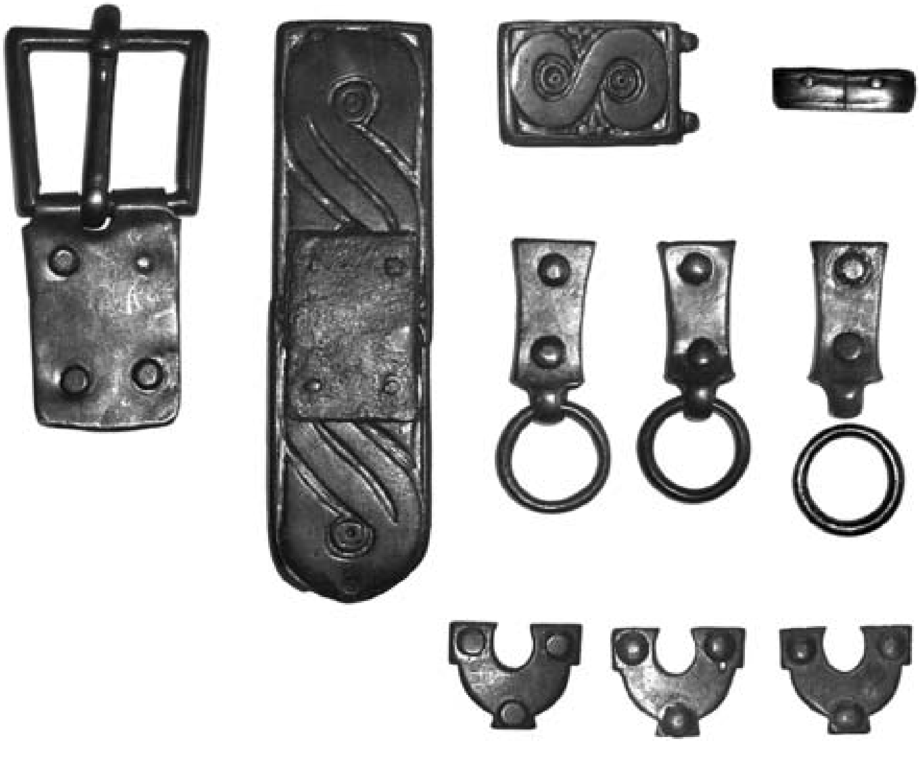

Обр. 4. Коланните обкови от колективния гроб в с. Гледачево, Старозагорско (по Даскалов, М., М. Тонкова).

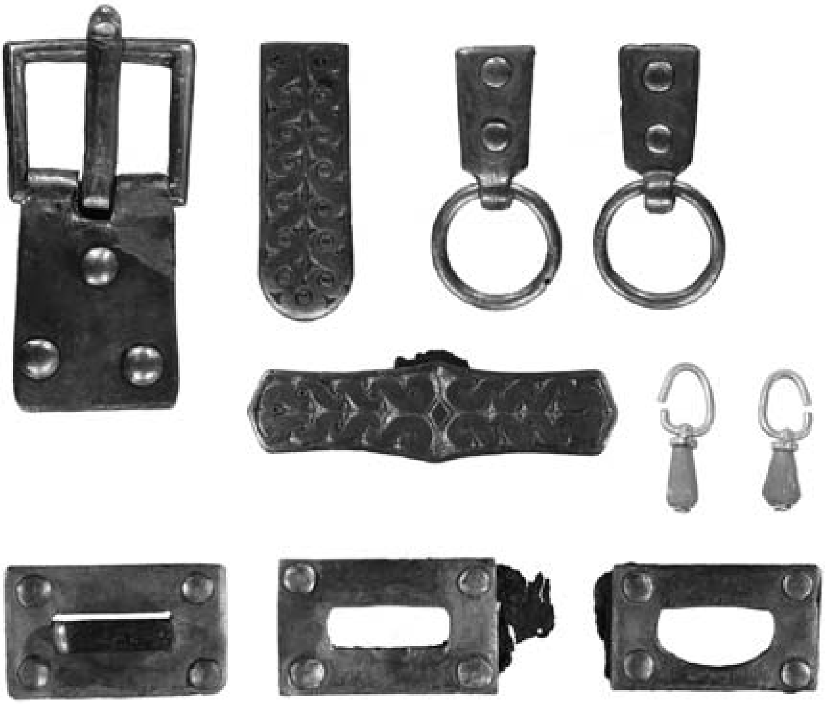

Обр. 5. Коланните обкови от Кабиюк, Шуменско
(по Рашев, Р., Ст. Станилов, Ст. Стойчев).

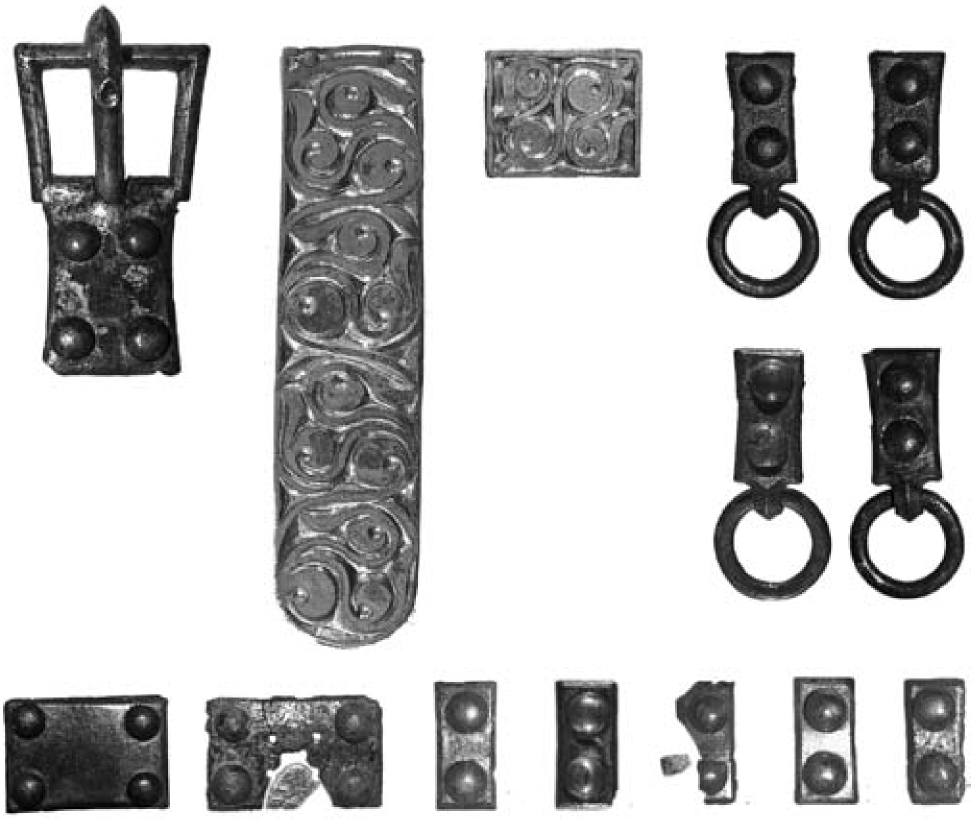

Обр. 6. Коланните обкови от гроб 3 на некропола в кв. Дивдядово, Шумен
(по Atanasov, G., S. Venelinova, St. Stoychev).

ARISTOCRATS AND WARIORS

THE SILVER BELTS OF THE BULGARIANS, 7TH–8TH CENTURY

ON THE OCCASION OF AN EXHIBITION IN THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

Mariela Inkova

(SUMMARY)

In the first half of the last century, two finds, impressive even in the past (Fig. 1, 2), were found accidentally in the territory of today's Albania in the villages of Vrap and Erseka. Of particular interest among them are the gold and silver belt fittings. The fate of the treasures differs – both originally were privately owned. The greater part of the treasure from Vrap is now in the Metropolitan Museum in New York and the treasure from Erseka after having been declared a forgery is still in a private collection. The study of these treasures provoked the researchers' interest; Prof. J. Werner associates the finds with the treasury of the Avar Khagan, from where they fall into the hands of the ruler of the Kuber Bulgarians from Macedonia.

In recent years, the Bulgarian museums obtained single accidentally found similar belt fittings of silver and copper alloys. Of particular importance, however, are the researched complexes in Kabiyuk (Fig. 5) and the residential quarter Divdyadovo, Shumen region (Fig. 6), as well as the collective grave in Gledachevo, Stara Zagora region (Fig. 4). They all contain fully preserved belt mountings of precious metal testifying to the high social rank of their owners. The three complexes conclusively prove the ethnic and cultural identity of the Albanian treasures; they show the existence of probably different, production centres in the lands of the Bulgarian Khanate on the Lower Danube and are rightly attributed to the insignia of the first ruling Bulgarian dynasties – Dulo, Vokil, and Ugain.

The exhibition presents for the first time in Sofia the finds from the complexes in Gledachevo, Kabiyuk and Divdyadovo as well as individual belt fittings owned by NMH (Fig. 3). It was realized thanks to the joint efforts of NMH, RHM – Shumen and AMME – Radnevo.

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

ИЗЛОЖБА „БЪЛГАРСКАТА АВТОКЕФАЛНА АРХИЕПИСКОПИЯ В ОХРИД 1018–1767 Г.“ В НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Нина Вутова, Цвета Евлогиева-Кацарова

"BULGARIAN AUTOCEPHALOUS ARCHBISHOPRIC OF OHRID 1018–1767" EXHIBITION IN THE NATIONAL HISTORY MUSEUM

Nina Vutova, Tzveta Evlogieva-Katsarova

През 2014 г. се навършиха 1000 години от трагичната смърт на един от най-великите владетели на Първата българска държава – цар Самуил. По този повод в цялата страна бяха подготвени изложби, конференции и други научни и културни събития в рамките на Програмата, изготвена и координирана от специално учреден Национален инициативен комитет, начело с министър-председателя на републиката, в който се включиха редица видни български учени, интелектуалци, духовници, общественици, политици.

Идеята за мащабната изложба, посветена на Българската автокефална архиепископия в Охрид, която да се подготви и представи в НИМ, е на директора на музея проф. Божидар Димитров. На него принадлежи и увлекателният исторически разказ, който представя забележителната почти 800-годишна история на тази духовна институция от учредяването ѝ с Грамотите на император Василий II Българоубиец от 1018–1019 г. до закриването ѝ със султански ферман през 1767 г. Акценти в сложната, но и вдъхновяваща история на българската църква от охридския период, са представянето ѝ като първоприемник на Българската патриаршия, съществувала преди нея, както и възраждането по-късно на новата-стара Българска патриаршия от унищожената Охридска архиепископия.

Експозицията включва 65 оригинални предмета от уникалните колекции на Националния исторически музей, свързани с историята на Българската автокефална архиепископия в Охрид – икони, църковна утвар, литургически тъкани, ръкописи, печатни издания. Всички те са безценни паметници на културата – гордост

In 2014, Bulgaria commemorated 1000 years since the tragic death of one of the greatest rulers of the First Bulgarian State – Tsar Samuil. On this occasion significant events were conducted across the country, viz. exhibitions, conferences and other scientific and cultural events within a Program developed and coordinated by a specially established National Initiative Committee headed by the Prime Minister of the Republic. The Committee also included a number of prominent Bulgarian scholars, intellectuals, clerics, public figures, politicians.

The idea of a large-scale exhibition dedicated to the Bulgarian Autocephalous Archbishopric of Ohrid, which to be prepared and opened in the National Museum of History belongs to Prof. Bozhidar Dimitrov, Director of the museum. His is also the fascinating historical narrative that presents the remarkable and nearly 800-year history of this spiritual institution since its foundation by the Edicts of Emperor Basil II Bulgaroctonus from 1018–1019 until its closing by a Firman of the sultan in 1767. Emphasized in the complex, but inspiring story of the Bulgarian church from its Ohrid period is its role as a successor of the Bulgarian Patriarchate that existed prior to it, and later in the revival of the new-old Bulgarian Patriarchate of the closed Ohrid Archbishopric.

The exhibition includes sixty-five original objects from the unique collections of the National Museum of History, connected with the Bulgarian Autocephalous Archbishopric of Ohrid – icons and church plate, liturgical textiles, manuscripts, incunabula. All are valuable cultural monuments – pride of and inspiration for the Bulgarian people. The mitre of the Ohrid Archbishops, made in the

и вдъхновение за българския народ. Сред тях с неповторим блясък се открояват: митрата на Охридските архиепископи, изработена в началото на XVIII в., дарохранителницата с изображения на св. Седмочисленици от 1833 г., средновековните златовезани литургически тъкани – сред малкото запазени в света, преписът на историческото съчинение на Йоан Скилица от XIII в. – един от шестте екземпляра, достигнали до наши дни, и единственият в България. Представените в изложбата напрестолни кръстове със забележителна миниатюрна дърворезба и художествено изработени обкови от благородни метали, са дело на изкусни майстори-златари, работили в пределите на Охридската архиепископия. Иконите от XIV и XV в., изработени в палеологов и постпалеологов стил – едни от най-добрите образци на християнската живопис, са дело на талантливи зографи, вложили най-съкровените си чувства, за да пресъздадат светите образи.

Експозицията е представена в зала №4 на НИМ. Експозиционният разказ следва хронологичен ред, като във витрини и на постаменти са разположени подбраните експонати, а на постери – с текст и фотографии – е представена историята на Охридската автокефална архиепископия. Експозиционният център съвпада с геометричния център на пространството и там, в самостоятелна витрина, е представена митрата на охридския архиепископ Йоасаф II. Над витрината, от тавана се спуска, монтирана възстановка на хороса, дарен от архиепископ Прохор на катедралната охридска църква „Св. Богородица Перивлепта“ през 1549 г. Части на този хорос дълго време са били в дървен сандък заедно с хорос от църквата „Св. Димитър“ на Марков манастир от XIV в. Двата хороса са разграничени от проф. Иванка Гергова и д-р Мариела Инкова, която още преди години е експонирала в постоянната изложба на музея части от хороса от Марков манастир. В представената изложба за първи път е направена автентична възстановка на хороса от катедралния охридски храм „Св. Богородица Перивлепта”, по начина, по който е изглеждал през далечната 1900 г., когато Никодим Кондаков е посетил храма. Идеята и изпълнението на този проект е на специалиста по пространствено-художествено оформление при НИМ Стефан Стефанов, с любезното съ-

early 18th century, the tabernacle with images of the Holy Seven Saints from 1833, the medieval liturgical fabrics embroidered in gold – among the few preserved in the world, the copy of the historical work by Ioannes Scylitzes from the 13th century – one of the six copies surviving to our days and the only one in Bulgaria – all they stand out with their inimitable glory. The altar crosses with remarkable miniature wood-carving and artistic repoussé work made of precious metals are the creation of skilled goldsmiths, who worked within the Ohrid Archbishop diocese. The icons of the 14th and 15th centuries of Paleologian and post-Paleologian style – among the best examples of the Christian art, are the work of talented painters (zographs), who put their most cherished feelings in the creation of the holy images.

The visitors can see the exhibition in Hall №4. The narrative follows a chronological order; selected exhibits are displayed in showcases and on pedestals, while posters – with text and photographs – present the history of the autocephalous Ohrid Archbishopric. The exhibition centre coincides with the geometrical centre of the space, and there, in a separate showcase, the mitre of the Ohrid Archbishop Yoasaph II is presented. Above the showcase, suspended from the ceiling is the large restored choros donated by Archbishop Prohor to the Ohrid cathedral church "Mother of God Perivlepta" (Theotokos Peribleptos) in 1549. Parts of the choros have long been in a wooden chest together with the choros from the church "St. Dimitar" of the Markov monastery from the 14th century. The two choroi were separated by Prof. Ivanka Gergova and Dr. Mariela Inkova; years ago the latter displayed in the permanent exhibition of the museum pieces of the choros from Markov monastery. In the exhibition under consideration, for the first time an authentic restoration of the choros from the cathedral church "Mother of God Perivlepta" was carried out and now we see the choros as it appeared in the distant 1900, when Nikodim Kondakov visited the church. The idea and the implementation of this project belong to the spatial layout specialist at the NMH Stefan Stefanov, and to the kind cooperation of Prof. Ivanka Gergova. The arrangement of the exhibition is the work of a large team of museum employees who invested their experience and energy in this project. It should be particularly noted

действие на проф. Иванка Гергова. Подредбата на изложбата е дело на голям колектив от музейни служители, които вложиха своя труд и енергия за осъществяването на този проект. Специално трябва да се отбележат усилията на колегите Елена Бояджиева – художник, Стефан Стефанов – пространствено оформление, Ваня Костова – фондовик, и Светла Цанева – преводач на водещите текстове и на анотациите на експонатите на английски език. За огласяването на изложбата и перфектната организация на откриването заслугата е на колегите от отдел «Връзки с обществеността» при НИМ и на неговия ръководител Мадлен Янева.

Плакатът на изложбата представя един от забележителните експонати – прекрасна олтарна врата с дърворезба и живопис, характерна за храмовете в Охридската архиепископия през XVI в. Дело е на художничката Елена Бояджиева и бе награден с големия приз на онлайн изданието Read & Travel за „Най-оригинални плакати за събития в областта на културния туризъм". Наградата – плакет, беше връчена на заключителната церемония на Международната борса за културен туризъм във Велико Търново.

Каталогът на изложбата (**Димитров, Б. и др**. Българската автокефална архиепископия в Охрид 1018–1767, София, Unicart, 2014. с. 104) е подготвен от специалисти по средновековно и къснocредновековно изкуство, книжнина, история, богословие и археология. В увода е представена историята на Българската архиепископия в Охрид от проф. Божидар Димитров. Анотациите на експонатите са подготвени от кураторите на изложбата доц. Нина Вутова и д-р Цвета Евлогиева-Кацарова, както и от специалистите по средновеквна история, изкуство и археология – д-р Мариела Инкова, доц. Юлиана Бойчева и доц. Вася Велинова. Гръцките надписи на експонатите разчете и преведе изкуствоведът, богослов и филолог доц. Александра Трифонова. Научни консултанти на каталога са чл.-кор., проф. Иванка Гергова и доц. Александра Трифонова. Графичното оформление на каталога е изработено от художничката Елена Бояджиева, а художественото заснемане на експонатите и изгледите от Охрид, заснети на място специално за изложбата, са дело на фотографа Тодор Димитров.

the efforts of the colleagues Elena Boyadzhieva – artist, Stefan Stefanov – spatial layout, Vanya Kostova – curator in "Funds" department and Svetla Tzaneva – the English translation of the texts and annotations. The promotion of the exhibition and the perfect organization of the opening are to the credit of the colleagues from the Public Relations department and Madlen Yaneva, Head of the department.

The exhibition poster presents one of the remarkable exhibits – a beautiful altar door with wood-carving and painting typical of the churches in the Archbishopric of Ohrid in the 14th century. It's the work of the artist Elena Boyadzhieva and was awarded the highest prize of the online version of *Read & Travel* magazine for the "Most original posters for events in the field of cultural tourism". The award – a plaque was presented at the closing ceremony of the International Exchange for Cultural Tourism in Veliko Tarnovo.

The catalogue of the exhibition (**Dimitrov, B. et al**. Bulgarian Autocephalous Archbishopric of Ohrid 1018–1767, Sofia, Unicart, 2014) was prepared by specialists in medieval and late medieval art, literature, history, theology and archaeology. The introduction presents the history of the Bulgarian Archbishopric of Ohrid by Prof. Bozhidar Dimitrov. The annotations to the exhibits were prepared by the curators of the exhibition Assoc. Prof. Nina Vutova, Dr. Tzveta Evlogieva-Katzarova as well as by the specialists in medieval history, art and archaeology Dr. Mariela Inkova, Assoc. Prof. Juliana Boycheva and Assoc. Prof. Vasya Velinova. The Greek inscriptions on the exhibits were read and translated by the art historian, theologian and philologist Prof. Alexandra Trifonova. Prof. Ivanka Gergova and the corresponding member of BAS, Assoc. Prof. Alexandra Trifonova were the scientific consultants. The graphic design of the catalogue was made by the artist Elena Boyadzhieva and the artistic filming of the exhibits and the prospects of Ohrid taken on the spot especially for the exhibition are the work of the photographer Todor Dimitrov.

The official opening of the exhibition took place in the lobby of the National History Museum on 1 October 2014 at an exceptional public and media interest. The NMH Director Prof. Bozhidar Dimitrov told the numerous guests the history of

Официалното откриване на изложбата се състоя в централното фоайе на Националния исторически музей на 1 октомври 2014 г. при изключителен обществен и медиен интерес. Директорът на НИМ проф. Божидар Димитров разказа на многобройните гости историята на Охридската архиепископия и покани присъстващите да разгледат изложбата.

Изложбата все още може да бъде посетена, тъй като периодът на показване бе удължен поради големия интерес от страна на посетителите – учени и изследователи на християнската история и изуство, ученици, студенти, български и чуждестранни туристи.

Изложбата „Българската автокефална архиепископия в Охрид“ показва забележителен период от славната българска история и богатството на културното наследство на нашите предци – православни християни, запазили етническото и религиозното си самосъзнание през тежките години на изпитания и войни с две от най-могъщите сили в средновековния свят – Византийската и Османската империя, за да пребъде българският дух.

the Ohrid Archbishopric and invited them to enjoy the exhibition.

The exhibition can still be visited as the time of its closure is delayed because of the great interest of the visitors – scholars and researchers of the Christian history and art, groups of students, Bulgarian and foreign tourists.

The exhibition "Bulgarian Autocephalous Archbishopric of Ohrid" shows a remarkable period of the glorious Bulgarian history and the wealth of our ancestors’ cultural heritage – Orthodox Christians who preserved their ethnic and religious identity during the hardest years of trials and wars with two of the most powerful states in the medieval world – the Byzantine and Ottoman empires so that the Bulgarian spirit could last forever.

ЪЛГАРСКАТА
ВТОКЕФАЛНА
АРХИЕПИСКОПИ
В ОХРИД

БЪЛГАРСКАТА АВТОКЕФАЛНА АРХИЕПИСКОПИЯ
В ОХРИД
1018 - 1767

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Известия, том XXVIII, 2016

КОЛЕКЦИЯТА НА ПРОЕКТА CANEPAL ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА АКТУАЛНИЯ МУЗЕОЛОЖКИ ДЕБАТ

Леонора Бонева

В проекта CANEPAL (2010 – 2014), който изследва наследството и актуалните проблеми на овцевъдството в Европа, България беше представена от Националния исторически музей с основни съорганизатори ИЕФЕМ – БАН, НХА, РИМ – Смолян. В различни етапи имахме подкрепата и на други институции: АЕК – Златоград, ОИМ – Брезник, ИМ – Велинград, РЕМ – Пловдив. Съфинансиран от ЕК по програмата CULTURE 2007–2013 г., той беше обект на интерес и от ръководството на ИКОМ.

От голямото разнообразие на дейности за нашата тема ще се фокусираме върху формирането на специалните колекции за експозициите, планирани като най-ярки носители на целите и задачите на проекта, за да покажем, че концепцията за изложбите по CANEPAL се вписва в актуалната експозиционна парадигма за комбиниране на различни визуални знаци – както триизмерни обекти (автентични предмети и новосъздадени произведения на изящното и приложното изкуство), така и снимкови и видеоматериали, мултимедия и интерактивни инсталации. И ще се опитаме да проследим основните за съответните етапи дейности. Така през 2011 г., в рамките на проучването по общите за всички партньори теми, се проведоха теренни проучвания за събиране на илюстративен материал за изследователските доклади и документация за инвентарните списъци с подбрани обекти, представителни за всяка от съответните теми в селата Стефаново (община Радомир), Лиляч (община Невестино), Момчиловци (община Смолян), Широка Лъка (община Смолян), Априлци (община Троян), Гложене (община Тетевен), Старо село (община Троян), Белчин (община Самоков) и в Института по животновъдни науки в Костинброд (област София) и КОС – Смолян.

През 2012 г. на работните срещи на българския екип беше изготвена програма за събирателска работа и съответно бяха организирани експедиции по съществени въпроси, свързани с реализацията на българската изложба с фокус Централните Родопи и района на Златоград. Техните резултати, както и проучванията в стария архив на Националния етнографски музей в София, в архива на ИЕФЕМ – БАН, в Държавния архив в Пловдив и в РИМ – Смолян, дадоха възможност да се съберат голям брой материали, необходими за осъществяването на два важни проекта – издаването на DVD за пастирската музика (задача на българския партньор) и на DVD за трансхумантните пътища (задача на френския партньор).

За колекцията по темата за устната традиция и музиката на пастирите в Европа в залата за временни изложби на РИМ – Смолян за девет месеца беше представена изложбата ”Иманье без довършуванье”. Редом с НИМ, основен принос имаха и неговите партньори. Съчетанието на високо и ниско, на изящни произведения на изкуството с предмети, означавани в музеоложката литература като trivialia или quotidiana[1], формирането на трансгранични колекции и заемане на артефакти за продължително време, повишаването на стойността на колекцията чрез поставянето ѝ в брилянтен дисплей, издаването на каталози[2] – това са някои от характеристиките, които удостоверяват, че изявите на проекта са на нивото на актуалния музеоложки дебат по темата за оптимизиране на управлението на музейните колекции и максималното използване на комуникационния им капацитет. Няколко числа биха дали по-точна представа за участието на предмети от различни институции в експозицията: НИМ – 33 бр.: икони, накити и утвар от XIX в., музикални инструменти; ИЕФЕМ – БАН – 20 бр.: автентична колекция музикални инструменти от първата половина на XX в., които представят и развитието на отделните видове, селекционирани и представени от доц. Наталия Рашкова; РИМ – Смолян – 33 бр.: чанове и хлопки, дървени съдове, гайда и чанта за гайда, грамота за рекорда на оркестъра от 333 каба гайди, вписан в „Гинес“ през май 2012 г., произведения на изкуството; НХА – 52 бр.: произведения на изкуството, инспирирани от темата на изложбата – метална пластика, дърворезба, текстил, вотиви; Музеят Крезов в Лубачув, Полша – шест бр.: духови пастирски музикални инструменти и „пастирска“ цигулка; Унгарският музей на открито, Сентендре – пет бр.: три флейти, звънче и една маска „Бушо“ от едноименния фестивал в Мохач, вписан в представителния лист на нематериалното наследство на човечеството на ЮНЕСКО (Обр. 1); Естонският национален музей в Тарту – три бр. пастирски рогове, Егейският университет в Митилини – два бр.: цамбуна – гайдата на Егейските острови, и една малка свирка. В общия брой от 156 обекта се включват и два частни предмета – женски пастирски рог от Швеция и малка гайдичка, изработена преди години от известния смолянски майстор бай Константин Илчев (представен в изложбата с видеофилм) за двегодишния му внук (Обр. 4). Колекцията се допълва от девет видеофилма и девет електронни експоната, анимираната Езопова басня за лъжливото овчарче и електронни гатанки-пъзели, изработени от Светлин Балездров, НХА, аудиозаписи за мита за златното руно и легендата за Смолянските езера[3], представени чрез произведения на изкуството. Като силен финал в последната част на експозицията се представя филм на проф. Георг Краев за празнуването на Гергьовден в с. Безмер, Ямболско.

---

[1] **Sola, T.** European collection resources – museums serving European identity. – In: Encouraging collections mobility. A Way forward for Museums in Europe. Ed. Susanna Patterson. NEMO, Finland, 2015, p. 226.

[2] Иманье без довършуванье. Устната традиция и музика на овчарите в Европа. С., 2013.
Exhibition guide. The sheep. Celebrating Pastoral Life. Architecture and Art. Athens, 2013.
Handicrafts from Sheep and Goat Raw Material. Traditional Food Processing Technologies Based on Sheep and Goat. Athens, 2013.
In Harmony with Nature. Pastoral Life in Europe. Lubaczow, 2013.

Музейна изложба за нематериалната култура е задача, изначално трудна, още по-трудна с оглед на необходимостта да се представи европейската перспектива на овчарската традиционна устна традиция и музика чрез равностойно показване на резултатите от изследванията на партньорите. За да проверим нагласите на публиката към електронните експонати и символните прийоми в експозицията, през есента на 2012 г. организирахме в НИМ пилотна изложбена постановка, която същевременно да пропагандира целите на проекта пред столичната публика, тъй като вече беше взето решението „голямата“ изложба да се организира в РИМ – Смолян. Основанията бяха, че това място е тясно свързано с темата и позволява, при съществуващите добри условия и достатъчно площ от 250 кв. м, темата за устната традиция и музика да се „надгради“ над представената в постоянната експозиция пространна интерпретация на овчарството като един от основните поминъци за Родопите.

Отново пилотно, подтикнати от големия интерес към плъстената инсталация, пресъздаваща легендата за Смолянските езера (Обр. 3), работена на уъркшоп с децата от с. Момчиловци, Смолянска област, използвахме пространството на изложбата в НИМ (реално и концептуално), за да „изработим“ още експонати с деца в ателиета в музея и извън него, още повече, че за предмети, попадащи в групата на обредния реквизит (*упраталски китки*[4], плетове, обредни хлябове), е присъщо да са новосъздадени. И понеже бяхме окуражени от резултатите – въодушевление сред младежта и чудесни предмети, изработени за изложбата ни, с подкрепата на доц. Мирослав Богданов, тогава зам.– декан на Приложния

Lamb. Gastronomic Adventures in Europe. Szentendre, 2014.

Lamb in the Kitchen. Exhibition catalogues 5. HOAM Szentendre, 2014.

Let my Sheep Walk Far and Wide. Sheep Landscapes in Estonia and Europe. Tartu, 2013.

Shepherds’ Routs. Transhumance in Europe and the Mediterranean. Paris, 2014.

“The non-silence“ of the lambs“ – the European Heritage of Sheep-farming and Pastoral life. Exhibition. HOAM Szentendre, 20143.

[3] Артистите от Смолянския театър Никола Пашов и Емилия Ованесян направиха аудиозаписите като дарение за изложбата.

[4] Китки, давани за изпроводяк на овчарите към Бяло море (упратам – изпращам).

факултет на НХА, автор на проекта за пространствено оформление на изложбата в Смолян, изготвихме програма за ателиета и творчески работилници със студентите от НХА. Техните творби до голяма степен придадоха на изложбата атмосферата на модерна „концептуална експозиция”.

Централният комплекс на изложбата беше посветен на овена с богатата символика и значения, които според графичната интерпретация на темата – работа на художника Теодор Лихо, би трябвало да се търсят още от времето на златните апликации от Варненския некропол. Като наследник на древната представа за овена като символ на сила и упоритост, като водач и жертва, се представя метална фигура на сватбения *годеж*, пресъздаден според обичая, битувал в Средните Родопи до началото на XX в.

Изложбата „Иманье без довършуванье“ беше много добре посрещната и оценена. След закриването ѝ през ноември 2013 г., специално за софийската публика, тя беше показана в НИМ (без експонатите от РИМ – Смолян). Открита преди Коледа и наречена „Славите ли Млада Бога”, тя стана достояние на много широка публика благодарение на отворените врати на НИМ за Рождественските празници.

През 2013 г. беше завършен процесът на комплектуване на колекции, с които България да се представи на партньорските изложби в Полша (темата за овчарското ежедневие), Франция (за движението на трансхумантните стада), Естония (за ландшафта и екологическите аспекти на овцевъдството), Гърция (две изложби по четири теми: архитектура и изкуство; занаяти, използващи овчи суровини, технологии), Унгария (кухня от овчи продукти) през 2013 г., както и за обобщаващата изложба „Не-мълчанието на агнетата“ в Унгарския музей на открито в Сентендре през април 2014 г.

За целта през 2012 г. бяха организирани теренни проучвания и събирателска работа в района на Смолян и Златоград, а през 2013 г. също и в с. Реброво (община Своге), Девин (област Смолян), София, Пловдив, Брезник, Черногорския манастир (Пернишка област), Петропавловския манастир (Великотърновска област) и изследване на българската кухня в ресторанта „Хаджи Драганови къщи“ в София. Голяма помощ при набавянето на необходимите материали получихме от Таня Марева, директор на РИМ – Смолян, Симеон Мильов, директор на ОИМ – Брезник (и двамата членове на научната група по проекта), от инж. Александър Митушев, основател на АЕК – Златоград, който ни снабди с пълен овчарски костюм и автентично оръжие (пушка, пищов и нож-каракулак) от XIX в. (Обр. 2). Освен към изложбите в чужбина тези проучвания и последващото събиране на предмети, фотоси и видеа имаха още няколко посоки на използване: за каталозите на експозициите и за основното издание на проекта, за документация и илюстрация за презентациите на националните уъркшопи с международно участие, за документация и илюстрация на презентациите на научните конференции и накрая, но не на последно място – за виртуалния музей на проекта.

*При изграждането на експозициите държави*те имаха различен подход към селекцията на обектите. Например страните, които показват ландшафта и трансхуманса – Естония и Франция, използваха много малко заети предмети, докато други – Полша, Унгария и България, представени от „класически“ музейни институции, бяха „жадни“ за повече гостуващи предмети, които да засилят интереса на публиката и да поставят ударението върху чисто музейната страна на изложбата. Вероятно поради все повече налагащата се тенденция за равнопоставеност на всички видове колекции – държавни и частни, унгарските колеги специално подчертаваха в официалните речи и в каталозите си голямото присъствие на „частни“ обекти. В нашия случай това беше предизвикано и от стремежа да се намалят разходите за застраховки, а и от факта, че по темата за кухнята участваха традиционни предмети от бита (trivialia), които успяхме да намерим в селските си къщи[5]. Тук трябва да откроим един забележителен обект – килим от плъст с размери 260 х 380 см, който предостави за целите на проекта доц. Светла Ракшиева от ИЕФИМ – БАН (Обр. 5).

---

[5] Членовете на екипа Ирина Микешова, Вера Керелезова, Леонора Бонева.

Както се вижда, при реализацията на задачите, свързани с комплектуването на „реалните“ колекции и тяхната интерпретация, се наблюдава голяма динамика. Общо за партньорските експозиции българският съорганизатор е разработил 12 видеа, пет карти, взел е за временно ползване 29 и е закупил 70 предмета (общо 99), предоставил е над 400 архивни и съвременни снимки[6]. Мимоходом ще отбележим и т. нар. „инвентар“ – база данни за предмети, архивни снимки и пр. документи, която се показва на сайта на проекта като „примерна“ колекция, подготвена от всеки партньор по всяка от деветте теми, ангажирани с експозиционен показ, в която българският екип е поставил над 150 обекта, различни от тези за изложбите.

И ако се опитаме да квалифицираме подхода на българския екип при формирането и интерпретацията на колекциите за изложбите по проекта CANEPAL и особено по българската и „общата“ изложба, ще видим среща на противоположности: високо – ниско, автентично – модерно, старо – ново, триизмерно – двуизмерно, реално – виртуално, in vitro – in vivo и т.н., а също – и голяма мобилност, динамика на включването и изключването на предметите в експозициите, активно присъствие в националния и международния обмен на експонати, приобщаване на публиката към формите на непосредственото, „некурирано“ общуване с музейните експонати[7].

Обобщаващата изложба „Не-мълчанието“ на агнетата – европейското наследство на овцевъдството и пастирският живот“, поставена в Унгарския музей на открито в Сентендре през април 2014 г., пожъна огромен успех и беше продължена до края на 2015 г. Освен колекцията от изложбата „Иманье без довършуванье”, включена по подразбиране, за тази мегаизложбата беше необходимо да се подготвят допълнителни експонати. Благодарение на помощта на Георги Куманов от ИМ – Велинград изпратихме армънска шатра – един обект-фар, както биха се изразили френските колеги), и части от армънски костюм, а също – реплика на една икона примитив от XVIII в. със св. Георги и св. Димитър (работа на Даниела Евгениева), която в нашата изложба беше представена като фотос върху пано.

В края на това далеч неизчерпателно изложение само ще спомена, че на основата на изложбата ни беше оформен един вид „пътуващ пакет“ от материали, представящи и пропагандиращи целите и резултатите от работата по проекта, инсталиран в Музейната шатра на Националния събор на овцевъдите в България през 2013, 2014 и 2015 г., както и на Събора на народното творчество и животновъдство на Рожен (2015 г.), на изложби с ателиета за деца в ОИМ – Брезник (2013 г.) и ИМ – Велинград (2014 г.).

Като заключителен етап на работата по проекта през 2014 г. може да се разглежда селектирането на материали за постоянна постпроектна изложба „Овчар е жалба голема“ в Земенския манастир, филиал на НИМ. И ако музеят на романа на Орхан Памук с triviallia от Истанбул печели международно признание, ние също имаме не по-малко основание да покажем в Земенския манастир един музей на проекта CANEPAL: експозиция – реплика на изложбата „Иманье без довършуванье”, с аудио-визуален център и документационно-информационен архив (Обр. 6). Така колекцията, събрана в програмата CANEPAL, която остава като материален актив и наследство за НИМ, ще продължи да изпълнява задачата си по популяризиране на пастирското културно наследство и по окуражаване на съвременниците ни, отдали се на тази професия.

---

[6] През четирите години на проекта резултатите от теренните проучвания бяха регистрирани от професионални фотографи и художници като Марина Траянова, Теодор Лихо, Павел Николов, Ралица Кацова, Даниела Евгениева и представени на изложбите, в каталозите и DVD-тата по проекта, редом със снимки на членове на изследователския екип: Наталия Рашкова, Таня Марева, Леонора Бонева, Вера Керезозова, Ирина Микешова, Жанета Михайлова, Симеон Мильов.

[7] **Matassa, F.** Active collections: revisiting collections for more and better use. – In: Encouraging collections mobility. A Way forward for Museums in Europe. Ed. Susanna Patterson. NEMO, Finland, 2015, p.119.

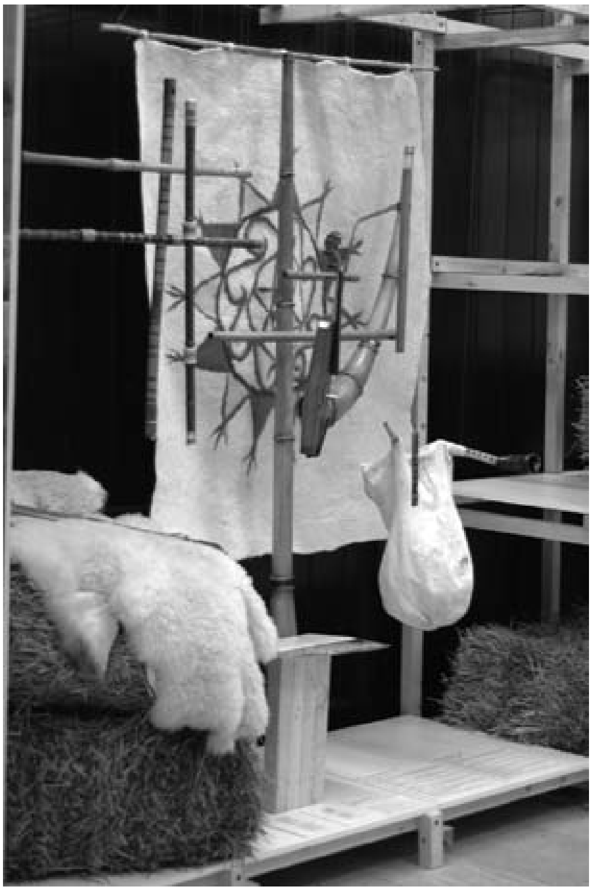

Обр. 1. Музикални инструменти от Полша и България и гайда-цамбуна от Гърция в изложбата „Иманье без довършуванье”. Сн. Марина Траянова.

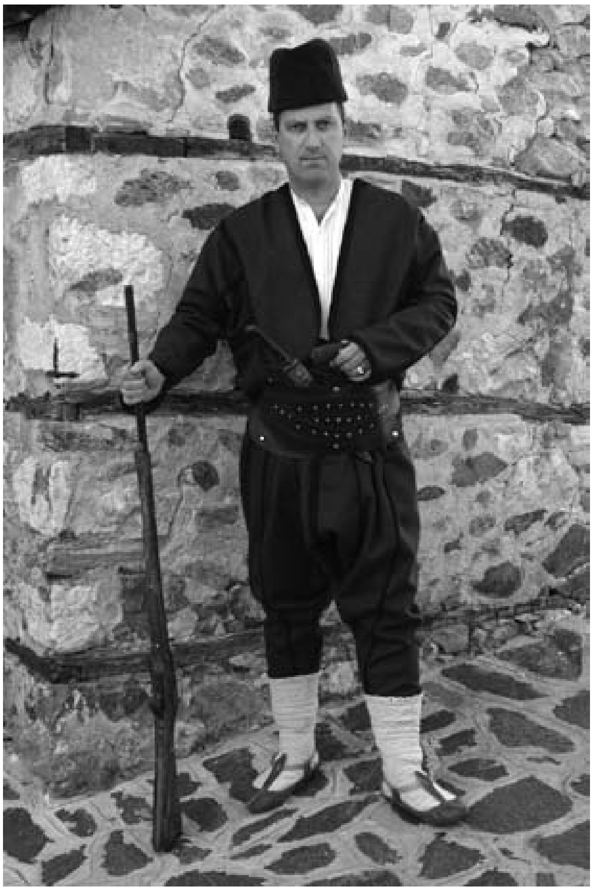

Обр. 2. Сътрудник на Александър Митушев от АЕК Златоград позира с овчарския костюм, изработен за проекта CANEPAL. Сн. Марина Траянова.

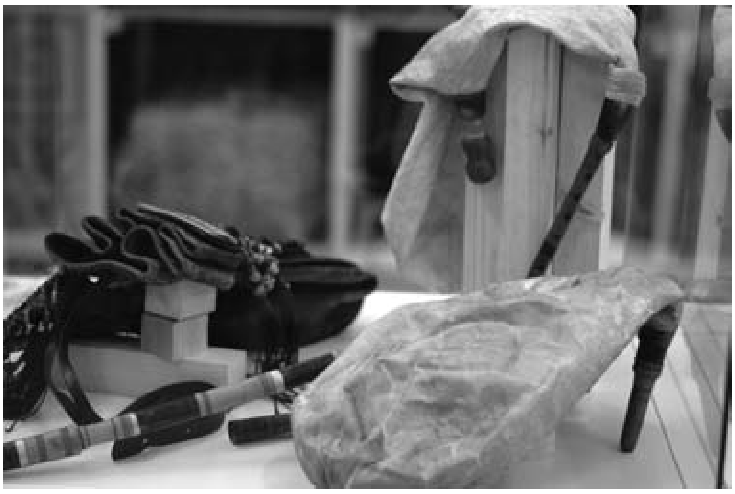

Обр. 3. Чанта за гайда и гайда (РИМ – Смолян), и гайдичката на двегодишния Коце, направена от дядото Костадин Илчев, в изложбата „Иманье без довършуванье”. Сн. Марина Траянова.

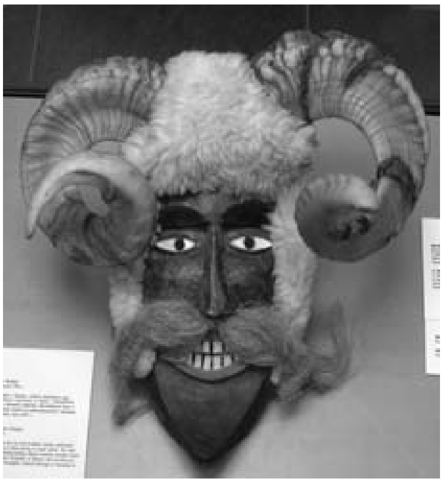

Обр. 4. Маска „Бушо“ от едноименния карнавал в Мохач, Унгария, в изложбата „Славите ли Млада Бога”. Сн. Марина Траянова.

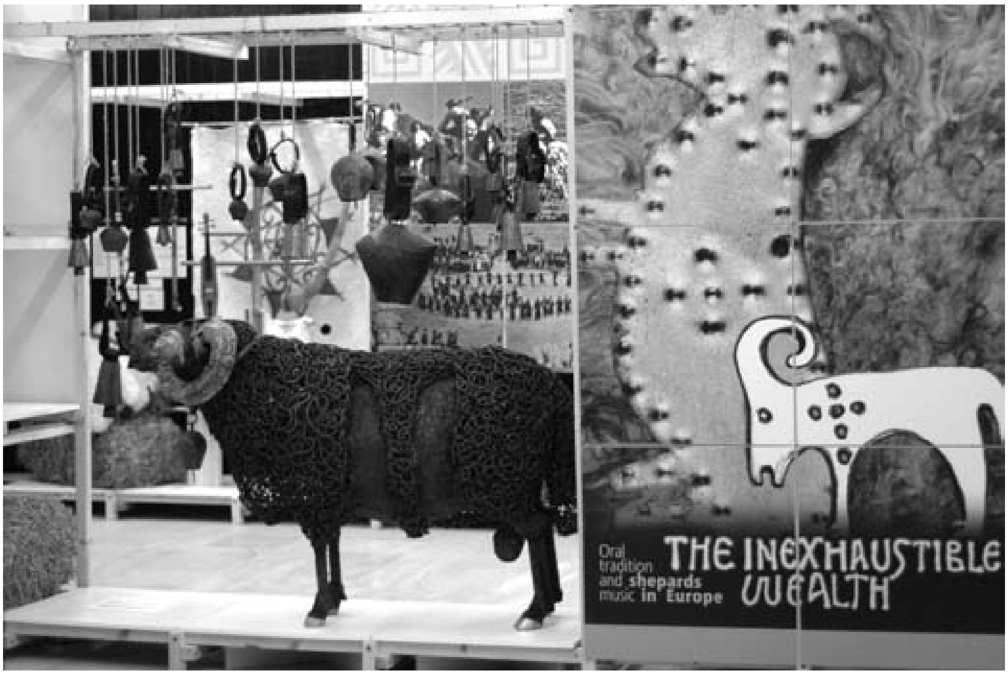
Oral tradition and shepards music in Europe
THE INEXHAUSTIBLE WEALTH

Обр. 5. Централната композиция в изложбата „Иманье без довършуванье“ с овена-годеж, изпълнен в специалност „Метал“ на НХА, ръководител доц. Емил Бачийски, и графичното титулно пано на Теодор Лихо, катедра „Рекламен дизайн“ на НХА. Сн. Марина Траянова.

Обр. 6. Откриване на изложбата „Славите ли Млада Бога“ от проф. Божидар Димитров.
Сн. Теодор Лихо.

CANEPAL PROJECT COLLECTION IN THE LIGHT OF THE CURRENT MUSEOLOGICAL DEBATE

Leonora Boneva

(SUMMARY)

In the CANEPAL Project (2010–2014), which explored the legacy and current problems of sheep-breeding in Europe, Bulgaria was represented by the National History Museum with major co-organizers IEFSEM–BAS, NAA, and RHM–Smolyan.

The project was co-funded by the EC under the program CULTURE 2007–2013, and the thematic exhibitions played a central role in the implementation of its goals. The concept about them followed the current exhibition paradigm of combining different visual cues – as well as three-dimensional objects (authentic objects and newly created works of Fine and Applied Arts) and photo and video materials, multimedia and interactive installations. A blend of high and low, exquisite works of art with objects designated in the museological literature as *trivialia* or *quotidiana*, forming a cross-border collections and borrowing artifacts for a long time, increasing the value of the collection by placing it in a brilliant display – these are some of the characteristics which confirm that the performances of the project were at the level of the current museological debate on this topic.

Chronological overview of the main activities for the relevant stages:

1) 2011 – research work (desk and field) on the topics common for all partners

2) 2012 – drafting a program on the collecting activities and conducting expeditions on specific issues related to the preparation of the Bulgarian exhibition realized in 2013;

3) acquisition of a representative of the Bulgarian side collections for participation in exhibitions organized in 2013 by our partners in Poland (on the shepherd’s daily life), in France (on the transhumance routes), Estonia (on the landscape and ecological aspects of sheep-breeding), Greece (two exhibitions on four themes: architecture, art, crafts, using raw sheep materials, technologies), Hungary (cuisine of sheep products), as well as the summarizing exhibition "Non-Silence of the Lambs" in the Hungarian Open Air Museum in Szentendre in the early 2014, which because of the great interest will be available for visitors until the end of 2015.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ТОМ XXVIII

Българска
Първо издание

Формат 60x84/8
Печатни коли 39

Предпечатна подготовка
UNICART